

Державний вищий навчальний заклад
“Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”
Інститут історії і політології

ГАЛИЧЧИНА

НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

До 60-річчя професора Миколи Кугутяка

20-21'2012

Івано-Франківськ

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр.)-8
Г15

Рекомендовано до друку вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол №11 від 27 листопада 2012 р.)

Наукове видання підготовлене колегами і учнями директора Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, заслуженого діяча науки і техніки України, доктора історичних наук, професора Миколи Васильовича Кузутяка з нагоди його 60-річчя

Редакційна рада: Володимир Грабовецький, Олег Жерноклеєв, Леонід Зашкільняк (м. Львів), Олександр Карпенко, Петро Круль, Василь Марчук, Борис Савчук, Михайло Станкевич, Петро Федорчак, Олександр Козаренко (м. Львів), Ігор Цепенда, Людмила Троєльнікова (м. Київ), Мирон Черепанин, Раїса Чугай (м. Львів)

Редакційна колегія: Ігор Райківський, Олег Єгрешій, Андрій Королько, Олександр Марущенко

Відповідальний секретар: Олег Єгрешій

Адреса редакційної колегії: 76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

Часопис “Галичина” затверджений фаховим виданням ВАК України з таких галузей наук: історія, мистецтвознавство

Реєстраційне свідоцтво КВ № 15260–3832 ПР від 05.06.2009 р.

ГАЛИЧИНА. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2012. Ч. 20'21. 552 с.

На обкладинці – роботи Олега Чуйка “На лемківській дорозі”, “Під опікою небес” (на звороті).

СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ, А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОBOB'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ

---

*При передруці матеріалів посилання на дане видання обов'язкове
Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій*

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012
© Інститут історії і політології, 2012
© Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012

ЗМІСТ

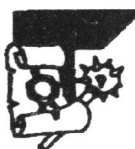
СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

<i>Ігор ЦЕПЕНДА.</i> ДО 60-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ КУГУТЯКА.....	15
<i>Георгій КОЖОЛЯНКО.</i> БОЖИЙ ДАР СЛУЖИТИ НАУЦІ Й ЛЮДЯМ (З нагоди ювілею Миколи Кугутяка).....	19
<i>Георгій КОЖОЛЯНКО.</i> БОЖИЙ ДАР СЛУЖИТИ НАУЦІ Й ЛЮДЯМ (З нагоди ювілею Миколи Кугутяка).....	23
БІБЛІОГРАФІЯ ОСНОВНИХ ПРАЦЬ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ КУГУТЯКА.....	

ЕТНОЛОГІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Сергій ПИВОВАРОВ</i> ХРЕСТИ-РЕЛІКВАРІЇ З ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХНЬОГО ПРУТУ ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА.....	26
<i>Георгій КОЖОЛЯНКО, Олександр КОЖОЛЯНКО</i> ХРИСТІЯНИЗАЦІЯ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ РОЗВИНЕНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (ЧАСІВ РУСІ).....	36
<i>Петро КОСТЮЧОК</i> ЕТНІЧНА ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНОСТІ: СПРОБА ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ.....	47
<i>Світлана БОЯН</i> ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЕЛЕНИХ СВЯТ НА БОЙКІВЩИНІ: ТРАДИЦІЙНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ.....	53
<i>Тарас ЛАВРУК</i> ІДЕЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА СУТНІСТЬ ХРЕСТА ЯК ОСНОВНОГО АНТИДЕМОНІЧНОГО СИМВОЛУ НА ГУЦУЛЬЩИНІ.....	62

ІСТОРІЯ

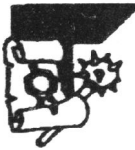
<i>Юрій ТОМИН, Богдан СТАСЮК</i> АГРАРНІ ЗАКОНИ РУСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ПОРІВНЯННІ З “ЗЕМЛЕРОБСЬКИМ ЗАКОНОМ”: СПРОБА ІСТОРИЧНОГО АНАЛІЗУ.....	67
<i>Ігор КОВАЛЬ, Леся БІЛОУС</i> РАРИТЕТИ З ГАЛИЦЬКОЇ КНЯЖОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ.....	75
<i>Андрій СТАСЮК</i> РУСЬКІ ЕПІЗОДИ У ФРАНЦИСКАНСЬКИХ НАРАТИВАХ XIII ст.....	84
<i>Михайло СИГИДИН</i> ПОДІЛЛЯ В ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....	84
<i>Ігор РАЙКІВСЬКИЙ</i> ПИТАННЯ ЄДНОСТІ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРУ В ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ ГАЛИЧИНИ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр. (До 155-ї річниці європейської “весни народів” 1848 р. у Галичині).....	94
<i>Іванна ЧЕРЧОВИЧ</i> ОБРАЗ ЖІНКИ-РУСИНКИ В РУСОФІЛЬСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.....	101
<i>Микола ВІТЕНКО</i> ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX	121
	126
	135
	144
	150

ст.....	
<i>Олександр РЕСНТ</i>	
ВІЙСЬКОВА СПРАВА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1900–1914 рр.....	164
<i>Олександр ДОБРЖАНСЬКИЙ</i>	
БОРОТЬБА ЗА ЛІДЕРСТВО В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТИВ БУКОВИНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	172
<i>Андрій КОРОЛЬКО</i>	
ПОКУТТЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	182
	187
<i>Петро СІРЕДЖУК</i>	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ І КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ГАЛИЦЬКОЇ ГУЦУЛЬЩИНИ ПЕРІОДУ ЗУНР.....	192
<i>Олег ПАВЛИШИН</i>	
УКРАЇНЦІ НАДДНІПРЯНЩИНИ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1918–1920 рр.....	198
<i>Лев ДАВИБИДА</i>	
СТАН ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я У СТАНИСЛАВІВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В 1921–1939 рр.....	208
<i>Михайло СЕНЬКІВ</i>	
МОЛОЧАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ: ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ (1919–1939 рр.).....	214
<i>Надія СИДОРИК</i>	
ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ НІМЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ В ПОЛЬЩІ (1919–1939 рр.).....	220
<i>Андрій СТЕЛЬМАЩУК</i>	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЗЛОЧИННОСТІ В ГАЛИЧИНІ (1919–1939 рр.).....	227
<i>Ігор ЛЮБЧИК</i>	
ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ЛЕМКІВЩИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	237
<i>Володимир КОМАР</i>	
ЯГАЙЛОНСЬКА ТРАДИЦІЯ В ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ.....	243
<i>Ігор СОЛЯР</i>	
ЗАКОРДОННЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ: ДІАЛОГ МІЖ КРАЄМ ТА ЕМІГРАЦІЄЮ В СЕРЕДИНІ 1920-х рр.....	249
<i>Тамара ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ</i>	
БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ Й ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ З ЛІВОРАДИКАЛЬНИМ РУХОМ У 1921–1934 рр.....	258
<i>Роман КОБИЛЬНИК</i>	
ПРОБЛЕМА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У 20–30-х рр. ХХ ст.....	264
<i>Роман ЧОРНЕНЬКИЙ</i>	
ПОВСЯКДЕННЕ МЕДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛЯКІВ СТАНИСЛАВІВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1921–1939 рр.).....	272
<i>Ігор ПИЛИПІВ</i>	
ДІЯЛЬНІСТЬ РЕЛІГІЙНО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА “СКАЛА” НА ТЕРЕНАХ СТАНИСЛАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ГКЦ У 30-х рр. ХХ ст.....	277
<i>Ірина СТАСЮК</i>	
МОНАСТІР СЕСТЕР МИЛОСЕРДЯ СВ. ВІНКЕНТІЯ ДЕ ПОЛЬ У СТАНИСЛАВІВІ (1926–1945 рр.).....	282
<i>Ярослав МАНДРИК</i>	
ПІДГОТОВКА КЕРІВНИХ СПЕЦІАЛІСТІВ СЕЛА УСРР НА ПОЧАТКУ 1930-х рр....	289
<i>Олег ЄГРЕШІЙ</i>	
КЛЕРИКАЛЬНІ ТОВАРИСТВА В ГАЛИЧИНІ 1930-х рр.: ІДЕОЛОГІЯ, ВЗАЄМО-	296
	302

ВПЛИВИ, ДИДАКТИКА.....	РЕЗОНАНС,	ІСТОРИЧНА	
<i>Олена ГАЙДУКЕВИЧ</i>			311
ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПАРК ПРИРОДИ В ГОРГАНАХ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.....			
<i>Олександр ЛИСЕНКО, Олександр МАРУЩЕНКО</i>			319
ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ЯК НАУКОВИЙ І СУСПІЛЬНИЙ ФЕНОМЕН.....			
<i>Мар'яна МОСОРКО</i>			329
ОСОБЛИВОСТІ МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СТАНИСЛАВОВА В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.).....			
<i>Галина СТЕФАНЮК</i>			338
ФОРМАТ “ВЛАДА – СУСПІЛЬСТВО” В ДИСТРИКТІ “ГАЛИЧИНА” (1941–1944 рр.).....			
<i>Володимир БАРАН</i>			343
РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В 1944–1950-х рр.....			
<i>Микола ЛИТВИН</i>			
ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З НАДСЯННЯ, ЛЕМКІВЩИНИ, ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШСЯ 1944–1951 рр.: ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ.....			352
<i>Наталія СТЕЦЮК</i>			358
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ (1947–1989 рр.).....			
<i>Лариса ШВАБ</i>			374
НАЦІОНАЛІСТИЧНА ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ВЛАДИ В ПОЛЬЩІ В 50–60-х рр. ХХ ст.....			
<i>Василь ЧУРА</i>			382
РОЗПАД КОМПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ НАПРИКІНЦІ 80-х – НА ПОЧАТКУ 90-х рр. ХХ ст.....			
<i>Степан КОБУТА, Андрій ЯВОРСЬКИЙ</i>			389
СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В УКРАЇНСЬКО-ГРУЗИНСЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИНАХ У 2005–2011 рр.....			
			395
ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА			
<i>Мирослав ВОЛОЩУК</i>			405
MAŁADIK RUTHENUS: СПРОБА БІОГРАФІЧНОГО НАРИСУ.....			
<i>Володимир ПАШУК</i>			
ПРОСВІТНИЦЬКІ ІДЕЇ ГАЛИЦЬКИХ НАРОДОВЦІВ ТА о. СТЕПАНА КАЧАЛИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....			
<i>Володимир ГАЛИК</i>			411
ІВАН ФРАНКО – ІЛАРІОН СВЕНЦІЦЬКИЙ: ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ.....			
<i>Сергій АДАМОВИЧ</i>			421
СПІВПРАЦЯ В.ЛИПИНСЬКОГО З НАДДНІПРЯНСЬКОЮ ПОЛІТИЧНОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....			
<i>Степан БОРЧУК</i>			426
ІСАЙ ФАЛЬКЕВИЧ (1883–1937 рр.): ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ ГОЛОВИ ПРАВЛІННЯ УРЕ.....		ВИДАВНИЦТВА	
<i>Лілія БУРАЧОК</i>			
ПОСТАТЬ ОСИПА НАЗРУКА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ			

ст.....

Наталія БУРАЧОК

ОБРАЗ УКРАЇНЦЯ В ПРАЦЯХ МИКОЛИ ШЛЕМКЕВИЧА.....

ІСТОРІЯ ОСВІТИ І НАУКИ

435

Олександр ЛУЦЬКИЙ

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР: ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ІНСТИТУЦІЙНОЇ ІСТОРІЇ (1940–1951 рр.)..... 441

Євгеній САМБОРСЬКИЙ

СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКОЇ ОСВІТИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ І БІЛОРУСІЇ В 1944–1946 446

рр.....

Петро ФЕДОРЧАК

СПІВПРАЦЯ ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ 452

ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА З ВИЩИМИ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ Й НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖЖЯ (1990-ті рр. – початок ХХІ 466

ст.)...

ІСТОРІОГРАФІЯ

474

4

ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ.....

Олена ДУТЧАК

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО БІБЛІОТЕЧНЕ КРАСЗНАВСТВО ЯК СКЛАДОВУ ТУРИСТИЧНО-КРАСЗНАВЧОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ 30-х рр. 492

ХІХ – 30-х рр. ХХ

ст.....

Василь ФУТАЛА 505

ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ 1920–1930-х рр.....

Микола ҐЕНИК 516

ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ 523

ст.....

Любов САННІКОВА

СВЯТИЛИЩЕ КАМ'ЯНА МОГИЛА В ДОСЛІДЖЕННЯХ 529

А.КИФШИНА.....

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Лілія ШОЛОГОН

СТАТУТИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)..... 533

Лілія ЩЕРБІН 537

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ РОСІЇ (1905–1918 рр.)..... 543

ПОЛІТОЛОГІЯ

545

<i>Май ПАНЧУК</i> ПОЛІТИЧНЕ РУСИНСТВО – АНТИРУСИНСЬКИЙ (АНТИУКРАЇНСЬКИЙ) ПРОЕКТ... <i>Іван МОНОЛАТІЙ</i> ІДЕНТИЧНІСТЬ ЕТНІЧНА І НАЦІОНАЛЬНА: СПРОБИ (ПО)РОЗУМІННЯ ЗАХІДНИХ АВТОРИТЕТІВ.....	15
<i>Максим ГОН</i> ЕТНІЧНЕ НАСИЛЬСТВО ПІД ЧАС ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 1918– 1919 рр.....	19
<i>Андрій МІЩУК, Мар'яна МІЩУК</i> ПОЛІТИЧНА КОНСОЛІДАЦІЯ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ УРП – УСРП..... <i>Михайло МОСКАЛЮК</i> УКРАЇНСЬКИЙ ХРИСТІЯНСЬКО-СУСПІЛЬНИЙ РУХ У 20-х рр. ХХ ст.: НЕРЕА- ЛІЗОВАНІ СПРОБИ ІНСТИТУЦІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ В ГАЛИЧИНІ.....	23
 МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО	36

РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОЇ РЕКЛАМИ ЛЬВОВА НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст..... <i>Тарас КМЕТЮК</i> ОСОБЛИВОСТІ ДИРИЖЕНТСЬКО ВИКОНАВСЬКОГО СТИЛЮ ПІМЕТРА ЧУЙКА.....	47
--	----

НАШІ АВТОРИ.....

СОДЕРЖАНИЕ

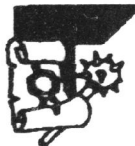
СЛОВО О ЮБИЛЯРЕ 67

<i>Ігорь ЦЕПЕНДА.</i> К 60-ЛЕТИЮ ПРОФЕССОРА НИКОЛАЯ КУГУТЯКА.....	75
<i>Георгий КОЖОЛЯНКО.</i> БОЖИЙ ДАР СЛУЖИТЬ НАУКЕ И ЛЮДЯМ (К юбилею Николая Кугутяка).....	84
БИБЛИОГРАФИЯ ОСНОВНЫХ ТРУДОВ ПРОФЕССОРА НИКОЛАЯ КУГУТЯКА....	94

ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ 101

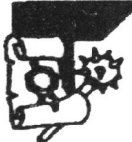
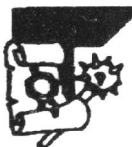

<i>Сергей ПИВОВАРОВ</i> КРЕСТЫ-РЕЛИКВАРИИ ИЗ ДРЕВНЕРУССКИХ ПАМЯТНИКОВ МЕЖДУРЕЧЬЯ ВЕРХНЕГО ПРУТА И СРЕДНЕГО ДНЕСТРА	121
<i>Георгий КОЖОЛЯНКО, Александр КОЖОЛЯНКО</i> ХРИСТИАНИЗАЦИЯ УКРАИНЫ ПЕРИОДА РАЗВИТОГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (ВРЕМЕНИ КИЕВСКОЙ РУСИ).....	126
<i>Петр КОСТЮЧОК</i> ЭТНИЧЕСКАЯ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТИ: ПОПЫТКА ТЕОРЕТИ- ЧЕСКОГО АНАЛИЗА	135
<i>Светлана БОЯН</i> ЛОКАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗЕЛЕННЫХ ПРАЗДНИКОВ НА БОЙКОВЩИНЕ:	144
	150

ТРАДИЦИОННЫЕ ОБЫЧАИ И ОБРЯДЫ	
<i>Тарас ЛАВРУК</i>	
ИДЕЙНО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ КРЕСТА КАК ГЛАВНОГО АНТИ-ДЕМОНИЧЕСКОГО СИМВОЛА НА ГУЦУЛЬЩИНЕ.....	164
	172
ИСТОРИЯ	182
<i>Юрий ТОМИН, Богдан СТАСЮК</i>	
АГРАРНЫЕ ЗАКОНЫ РУССКОГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ В СРАВНЕНИИ С “ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИМ ЗАКОНОМ”: ПОПЫТКА ИСТОРИЧЕСКОГО АНАЛИЗА.....	187
<i>Игорь КОВАЛЬ, Леся БИЛОУС</i>	
РАРИТЕТЫ С ГАЛИЦКОЙ КНЯЖЕСКОЙ КАНЦЕЛЯРИИ.....	192
<i>Андрей СТАСЮК</i>	
РУССКИЕ ЭПИЗОДЫ ВО ФРАНЦИСКАНСКИХ НАРРАТИВАХ XIII в.....	198
<i>Михаил СЫГЫДЫН</i>	
ПОДОЛЬЕ В ПОЛИТИЧЕСКИХ ПЛАНАХ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО.....	208
<i>Игорь РАЙКОВСКИЙ</i>	
ВОПРОС ЕДИНСТВА РУССКО-УКРАИНСКОГО ПРОСТРАНСТВА В ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ ГАЛИЦИИ ВО ВРЕМЯ РЕВОЛЮЦИИ 1848–1849 гг. (К 155-й годовщине европейской “весны народов” 1848 г. в Галиции).....	214
<i>Иванна ЧЕРЧОВЫЧ</i>	
ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ-РУСИНКИ В РУСОФИЛЬСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКЕ ГАЛИЧИНЫ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX вв.....	220
<i>Николай ВИТЕНКО</i>	
ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ГАЛИЧИНЫ ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX – НАЧАЛА XX вв.....	227
<i>Александр РЕЕНТ</i>	
ВОЕННОЕ ДЕЛО НА ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1900–1914 гг.....	237
<i>Александр ДОБРЖАНСКИЙ</i>	
БОРЬБА ЗА ЛИДЕРСТВО В СРЕДЕ УКРАИНСКИХ НАЦИОНАЛ-ДЕМОКРАТОВ БУКОВИНЫ НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.....	243
<i>Андрей КОРОЛЬКО</i>	
ПОКУТЬЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.....	249
<i>Петр СИРЕДЖУК</i>	
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ И КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ ГАЛИЦКОЙ ГУЦУЛЬЩИНЫ ПЕРИОДА ЗУНР.....	258
<i>Олег ПАВЛЫШИН</i>	
УКРАИНЦЫ НАДДНЕПРЯНЩИНЫ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ 1918–1920 гг.....	264
<i>Лев ДАВЫБИДА</i>	
СОСТОЯНИЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В СТАНИСЛАВОВСКОМ ВОЕВОДСТВЕ В 1921–1939 гг.....	272
<i>Михаил СЕНЬКИВ</i>	
МОЛОЧАРСКАЯ КООПЕРАЦИЯ В ЗАПАДНОУКРАИНСКОМ СЕЛЕ: ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ (1919–1939 гг.).....	277
<i>Надежда СИДРИК</i>	
ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ НЕМЕЦКОГО ОБЩЕСТВА В ПОЛЬШЕ (1919–1939 гг.).....	289
<i>Андрей СТЕЛЬМАЩУК</i>	
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ПРЕСТУПНОСТИ В ГАЛИЧИНЕ (1919–1939)	302

гг.).....	
<i>Игорь ЛЮБЧИК</i>	
ИДЕЯ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕСТНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НА ЛЕМКОВЩИНЕ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД.....	311
<i>Владимир КОМАР</i>	
ЯГЕЛЛОНСКАЯ ТРАДИЦИЯ В ВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКЕ ПОЛЬШИ.....	319
<i>Игорь СОЛЯР</i>	
ЗАГРАНИЧНОЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ: ДИАЛОГ МЕЖДУ КРАЕМ И ЭММИГРАЦИЕЙ В СЕРЕДИНЕ 1920-х гг.....	329
<i>Тамара ГАЛИЦКАЯ-ДИДУХ</i>	
БОРЬБА УКРАИНСКОЙ ВОЙСКОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ И ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНСКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ ПРОТИВ ЛЕВОРАДИКАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В 1921–1934 гг.....	338
<i>Роман КОБЫЛЬНИК</i>	
ПРОБЛЕМА ПОЛЬСКО-УКРАИНСКОГО ВЗАИМОПОНИМАНИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛЬСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В 20–30-х гг. XX в.....	343
<i>Роман ЧОРНЕНЬКИЙ</i>	
ПОВСЕДНЕВНОЕ МЕДИЦИНСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПОЛЯКОВ СТАНИСЛАВОВСКОГО ВОЕВОДСТВА (1921–1939 гг.).....	352
<i>Игорь ПЫЛЬПИВ</i>	
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РЕЛИГИОЗНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО ОБЩЕСТВА “СКАЛА” НА ТЕРРИТОРИИ СТАНИСЛАВСКОЙ ЕПАРХИИ ГКЦ В 30-х гг. XX в.....	358
<i>Ирина СТАСЮК</i>	
МОНАСТЫРЬ СЕСТЕР МИЛОСЕРДИЯ СВ. ВИНКЕНТИЯ ДЕ ПОЛЬ В СТАНИСЛАВОВЕ (1926–1945 гг.).....	374
<i>Ярослав МАНДРИК</i>	
ПОДГОТОВКА РУКОВОДЯЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ СЕЛА УССР В НАЧАЛЕ 1930-х гг... <i>Олег ЕГРЕШИЙ</i>	382
КЛЕРИКАЛЬНЫЕ ОБЩЕСТВА В ГАЛИЧИНЕ 1930-х гг.: ИДЕОЛОГИЯ, ВЗАИМОВЛИЯНИЯ, РЕЗОНАНС, ИСТОРИЧЕСКАЯ ДИДАКТИКА	
<i>Елена ГАЙДУКЕВИЧ</i>	
ПЕРВЫЙ УКРАИНСКИЙ ПАРК ПРИРОДЫ В ГОРГАНАХ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....	389
..	
<i>Александр ЛЫСЕНКО, Александр МАНУЩЕНКО</i>	
ВТОРАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА КАК НАУЧНЫЙ И ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФЕНОМЕН.....	405
<i>Марьяна МОСОРКО</i>	
ОСОБЕННОСТИ МАТЕРИАЛЬНО-БЫТОВОЙ ЖИЗНИ ПОЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СТАНИСЛАВОВА В ГОДЫ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ (1941–1944 гг.).....	
<i>Галина СТЕФАНЮК</i>	
ФОРМАТ “ВЛАСТЬ–ОБЩЕСТВО” В ДИСТРИКТЕ “ГАЛИЦИЯ” (1941–1944 гг.).....	411
<i>Владимир БАРАН</i>	
РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНЫ В 1944–1950-х гг.....	421
<i>Николай ЛИТВИН</i>	
ДЕПОРТАЦИИ УКРАИНЦЕВ С НАДСЯНИЯ, ЛЕМКОВЩИНЫ, ХОЛМЩИНЫ И ПОДЛЯШИЯ 1944–1951 гг.: ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ	426
<i>Наталья СТЕЦЮК</i>	
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНЦЕВ В ПОЛЬШЕ (1947–1989 гг.).....	
<i>Лариса ШВАБ</i>	
НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКАЯ ЛЕГИТИМИЗАЦИЯ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ В ПОЛЬШЕ В 50–60-х гг. XX в.....	435

	<i>Василий ЧУРА</i>							
	ПАДЕНИЕ КОМПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ В ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ							
	В КОНЦЕ 80-х – НАЧАЛЕ 90-х гг. XX							441
	В.....							
	<i>Степан КОБУТА, Андрей ЯВОРСКИЙ</i>							
	ПОЛОЖЕНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ ИНВЕСТИЦИОННОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В							
	УКРАИНСКО-ГРУЗИНСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В 2005–2011							446
	ГГ...							
	ИСТОРИЧЕСКАЯ БИОГРАФИСТИКА							452
	<i>Мирослав ВОЛОЩУК</i>							466
	MAŁADIK RUTHENUS: ПОПЫТКА БИОГРАФИЧЕСКОГО							
	ОЧЕРКА.....							
	<i>Владимир ПАШУК</i>							
	ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ИДЕИ ГАЛИЦКИХ НАРОДОВЦЕВ И о. СТЕПАНА КАЧА-							
	ЛЫ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ.....							
	<i>Владимир ГАЛЫК</i>							
	ИВАН ФРАНКО – ИЛЛАРИОН СВЕНЦИЦКИЙ: К ПРОБЛЕМЕ ВЗАИМООТНО-							474
	ШЕНИЙ ПО МАТЕРИАЛАМ ЭПИСТОЛЯРНОГО							
	НАСЛЕДИЯ.....							
	<i>Сергей АДАМОВИЧ</i>							483
	СОТРУДНИЧЕСТВО ВЛИПИНСКОГО С НАДДНЕПРЯНСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ							
	ЭМИГРАЦИЕЙ В АВСТРО-ВЕНГРИИ НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ							
	ВОЙНЫ....							
	<i>Степан БОРЧУК</i>							
	ИСАЙЯ ФАЛЬКЕВИЧ (1883–1937 гг.): ИСТОРИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ПРЕДСЕДАТЕ-							
	ЛЯ ПРАВЛЕНИЯ ИЗДАТЕЛЬСТВА УСЭ.....							492
	<i>Лилия БУРАЧОК</i>							
	ЛИЧНОСТЬ ОСИПА НАЗРУКА В ИСТОРИИ УКРАИНЫ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX							
	В.							505
	<i>Наталья БУРАЧОК</i>							
	ОБРАЗ УКРАИНЦА В РАБОТАХ НИКОЛАЯ							
	ШЛЕМКЕВИЧА.....							516
	ИСТОРИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ							523
	<i>Александр ЛУЦКИЙ</i>							
	ИНСТИТУТ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК АН УССР: НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП ИНСТИ-							
	ТУЦИОННОЙ ИСТОРИИ (1940–1951							529
	ГГ.).....							
	<i>Евгений САМБОРСКИЙ</i>							
	ПОЛОЖЕНИЕ ПОЛЬСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УКРАИ-							
	НЫ И БЕЛАРУСИ В 1944–1946							
	ГГ.....							
	<i>Петр ФЕДОРЧАК</i>							533
	СОТРУДНИЧЕСТВО ПРИКАРПАТСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА							
	ИМЕНИ ВАСИЛИЯ СТЕФАНЬКА С ВЫСШИМИ УЧЕБНЫМИ ЗАВЕДЕНИЯМИ И							
	НАУЧНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ УКРАИНЫ И ЗАРУБЕЖЬЯ (1990-ые гг. –							537
	начало XXI в.).....							
								543
	ИСТОРИОГРАФИЯ							545
	ИСТОРИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ В ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОМ ГОСУДАРСТВЕ.....							
	<i>Елена ДУТЧАК</i>							

СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О БИБЛИОТЕЧНОМ КРАЕВЕДЕНИИ КАК СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ТУРИСТИЧЕСКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ГАЛИЦИИ 30-х гг. XIX – 30-х гг. XX в. ....

Василий ФУТАЛА

ПОЛЬСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ЗАПАДНОУКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ 1920–1930-х гг. ....

Николай ГЕНЬК

ИСТОРИОГРАФИЯ ПОЛЬСКО-УКРАИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX в. ....

Любовь САННИКОВА

СВЯТИЛИЩЕ КАМЕННАЯ МОГИЛА В ИССЛЕДОВАНИЯХ А.КИФИШИНА. ....

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Лилия ШОЛОГОН

СТАТУТЫ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ДВИЖЕНИЯ УКРАИНЦЕВ ГАЛИЦИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX в.). ....

Лилия ЦЕРБИН

ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ УКРАИНСКОГО ВОПРОСА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОНСТИТУЦИОННО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ РОССИИ (1905–1918 гг.). ....

ПОЛИТОЛОГИЯ

Май ПАНЧУК

ПОЛИТИЧЕСКОЕ РУСИНСТВО – АНТИРУСИНСКИЙ (АНТИУКРАИНСКИЙ) ПРОЕКТ. ....

Иван МОНОЛАТИЙ

ИДЕНТИЧНОСТЬ ЭТНИЧЕСКАЯ И НАЦИОНАЛЬНАЯ: ПОПЫТКИ (ВЗАИМО) ПОНИМАНИЯ ЗАПАДНЫХ АВТОРИТЕТОВ. ....

Максим ГОН

ЭТНИЧЕСКОЕ НАСИЛИЕ ВО ВРЕМЯ ПОЛЬСКО-УКРАИНСКОЙ ВОЙНЫ 1918–1919

гг. ....

Марьяна МИЩУК, Андрей МИЩУК

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КОНСОЛИДАЦИЯ В ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ УРП – УСРП. ....

Михаил МОСКАЛЮК

УКРАИНСКОЕ ХРИСТИАНСКО-ОБЩЕСТВЕННОЕ ДВИЖЕНИЕ В 20-х гг. XX в.: НЕРЕАЛИЗОВАННЫЕ ПОПЫТКИ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ В ГАЛИЦИИ. ....

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Игорь ГОЛУБ

РАЗВИТИЕ ВНЕШНЕЙ РЕКЛАМЫ ЛЬВОВА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX вв. ....

Тарас КМЕТЮК

ОСОБЕННОСТИ ДИРИЖЕРСКО-ИСПОЛНИТЕЛЬСКОГО СТИЛЯ ДМИТРИЯ КОТКО. ....

Михаил СТАНКЕВИЧ

БАТИКОВЫЙ КОНТРАПУНКТ ОЛЕГА ЧУЙКО. ....

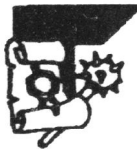
НАШИ АВТОРЫ.....

CONTENTS

<i>Igor TSEPENDA</i> . TO MYKOLA KUHUTYAK'S SIXTIETH ANNIVERSARY.....	15
<i>Georgij KOJOLIANKO</i> . GOD'S GIFT IS TO SERVE SCIENCE AND PEOPLE	19
THE BIBLIOGRAPHY OF MYKOLA KUHUTYAK'S MAIN WORKS.....	23

ETHNOLOGY AND ARCHAEOLOGY

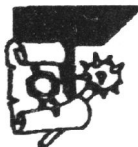
<i>Sergij PYVOVAROV</i> CROSSES-RELIQUARIES FROM THE ANCIENT RUS MONUMENTS OF UPPER PRUT AND MIDDLE DNISTER REGION.....	26
<i>Georgij KOJOLIANKO, Olexandr KOJOLIANKO</i> CHRISIANIZATION OF UKRAINE IN THE PERIOD OF THE DEVELOPED MIDDLE AGES (OF KYIV RUS).....	36
<i>Petro KOSTYUCHOK</i> ETHNIC AND NATIONAL IDENTITY: THE ATTEMPT OF THE THEORETICAL ANALYSIS	47
<i>Svitlana BOYAN</i> LOCAL FEATURES OF PENTECOST IN BOIKIVSHCHYNA: TRADITIONAL CUSTOMS AND RITUALS.....	53
<i>Taras LAVRUK</i> IDEOLOGICAL AND FUNCTIONAL ESSENCE OF THE CROSS AS THE MAIN ANTIDEMONIC SYMBOL ON HUTSULSHCHYNA.....	62

HISTORY

<i>Yuriy TOMYN, Bohdan STASYUK</i> THE AGRICULTURAL LAWS OF RUS – MIDDLE AGE IN THE COMPARISON WITH "FARMING LAWS": THE ATTEMPT OF HISTORICAL ANALYSIS.....	67
<i>Igor KOVAL, Lesya BILOUS</i> RARITY FROM THE GALICIAN PRINCE OFFICE.....	75
<i>Andriy STASYUK</i> RUSSIAN EPISODES IN THE FRANCISCAN'S NARRATIVES OF THE XIII c.....	84
<i>Mykchaylo SYHYDYN</i> PODILLYA IN THE POLITICAL PLANS OF BOHDAN KHMELNYTSKY.....	94
<i>Igor RAYKIVSKYI</i> THE UNITY OF RUSKO-UKRAINIAN SPACE IN THE MODERN THOUGHT IN GALYCHYNA DURING THE REVOLUTION OF 1848–1849.....	101
<i>Ivanna CHERCHOVYCH</i> THE IMAGE OF RUSYN WOMAN IN THE RUSSOPHILE PUBLICISM OF GALICIA OF THE END OF THE 19th – THE BEGINNING OF THE 20th CENTURIES.....	121
<i>Mykola VITENKO</i> ETHNIC AND CONFESSIONAL COMPOSITION OF THE POPULATION OF GALICHINA IN THE LAST THIRD OF THE XIXth – EARLY XXth c.....	126
<i>Oleksandr REYENT</i> MILITARY ARTS IN THE WESTERN UKRAINIAN LANDS IN 1900–1914.....	135
<i>Olexandr DOBRZHANSKY</i> STRUGGLE FOR LEADERSHIP BETWEEN THE UKRAINIAN NATIONAL-DEMOCRATS OF BUKOVYNA BEFORE WORLD WAR I.....	144
<i>Andriy KOROLKO</i> POKUTTYA DURING THE FIRST WORLD WAR.....	150
<i>Petro SIREDZHUK</i> THE SOCIAL-POLITICAL MOVEMENT AND CULTURAL LIFE OF GALICIAN HUTSULSHCHYNA BY THE PERIOD OF ZUNR.....	164
<i>Oleg PAVLYSHYN</i> UKRAINIANS OF THE OVER DNIPRO REGION IN THE EASTERN GALYCHYNA IN 1918–1920.....	172

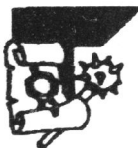
<i>Lev DAVYBIDA</i>	
THE CONDITION OF HEALTH PROTECTION IN STANYSLAVIV PROVINCE IN 1921–1939	182
<i>Mykhaylo SENKIV</i>	
MILK COOPERATION IN THE WESTERN-UKRAINIAN VILLAGE: STAGES OF DEVELOPMENT AND SOCIOPOLITICAL EFFECTS (1919–1939).....	187
<i>Nadiya SYDORYK</i>	
THE PECULIARITIES OF THE CULTURAL DEVELOPMENT OF THE GERMAN COMMUNITY IN POLAND (1919–1939).....	192
<i>Andriy STELMASHCHUK</i>	
SOCIO-ECONOMIC DETERMINANTS OF CRIMINALITY IN GALICHINA (1919–1939).....	198
<i>Igor LIUBCHYK</i>	
THE IDEA OF THE UKRAINIAN STATEHOOD IN THE ACTIVITY OF THE LOCAL INTELLECTUALS IN LEMKIVSCHYNA DURING THE INTERWAR PERIOD.....	208
<i>Volodymyr KOMAR</i>	
YAGAYLONSKA TRADITION THE IN EASTERN POLICY OF POLAND.....	214
<i>Igor SOLYAR</i>	
OVERSEAS EMBASSY OF THE WESTERN UKRAINE: THE DIALOGUE BETWEEN THE REGION AND EMIGRATION IN THE MIDDLE OF THE 1920-ies....	220
<i>Tamara HALYTSKA-DIDUKH</i>	
THE FIGHT OF THE UKRAINIAN MILITARY ORGANIZATION AND ORGANIZATION OF UKRAINIAN NATIONALISTS WITH THE LEFT-RADICAL MOVEMENT IN 1921–1934.....	227
<i>Roman KOBYLNYK</i>	
THE PROBLEM OF POLISH-UKRAINIAN AGREEMENT IN THE POLISH POLITICAL PARTIES' ACTIVITY IN THE 20–30 years OF THE XXth c.....	237
<i>Roman CHORNENKYI</i>	
CASUAL MEDICAL CARE OF POLES IN STANYSLAVIV PROVINCE (1921–1939).....	243
<i>Igor PYLYPIV</i>	
THE ACTIVITY OF RELIGIOUS AND EDUCATIONAL COMMUNITY “SKALA” ON THE TERRITORY OF STANYSLAVIV EPARCHY GCC IN THE 30-ies OF THE XXth c.....	249
<i>Iryna STASYUK</i>	
MONASTERY OF THE SISTERS OF MERCY OF ST. VINCENT DE PAUL IN STANYSLAVIV (1926–1945).....	258
<i>Yaroslav MANDRYK</i>	
SYSTEM OF ADMINISTRATIVE PERSONNEL EDUCATION FOR RURAL ECONOMY IN SOVIET UKRAINE WITHIN 1930-tieth.....	264
<i>Oleg YEHRESHIY</i>	
CLERICAL ESTABLISHMENTS ACTIVITIES IN GALICIA OF 1930-ies: IDEOLOGY, RELATIONSHIPS, RECALLING, HISTORICAL DIDACTIC.....	272
<i>Olena HAYDUKEVYCH</i>	
THE FIRST UKRAINIAN PARK OF NATURE IN THE GORGANY: THE HISTORICAL ASPECT.....	277
<i>Oleksandr LYSENKO, Oleksandr MARUSHCHENKO</i>	
WORLD WAR II AS SCIENTIFIC AND SOCIAL PHENOMENON.....	282
<i>Maryana MOSORKO</i>	
THE PECULIARITIES OF THE FINANCIAL AND EVERYDAY LIFE OF THE POLISH POPULATION IN STANYSLAVIV DURING GERMAN OCCUPATION (1941–1944).....	289
<i>Halyna STEFANYUK</i>	
FORMAT “AUTHORITY–SOCIETY” IN THE DISTRICT “GALICIA” (1941–1944).....	296
<i>Volodymyr BARAN</i>	
THE DEVELOPMENT OF UKRAINE’S INDUSTRY IN 1944–1950.....	302

<i>Mykola LYTVYN</i>	
THE DEPORTATION OF UKRAINIANS' FROM NADSIANNYA, LEMKIV-SCHCHYNA, CHOLMSCHCHYNA AND PIDLIASCHSCHIA IN 1944–1951.....	311
<i>Nataliya STETSYUK</i>	
THE PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITY OF THE UKRAINIANS IN POSTWAR POLAND (1947–1989).....	319
<i>Larysa SHVAB</i>	
NATIONALISTIC LEGITIMATION OF THE COMMUNIST POWER IN POLAND IN 50–60 years OF THE XX c.....	329
<i>Vasyl CHURA</i>	
COMMUNIST PARTY SYSTEM DISINTEGRATION IN IVANO-FRANKIVSK REGION AT THE END OF THE 1980th – AT THE BEGINNING OF 1990th.....	338
<i>Stepan KOBUTA, Andrij JAVORSKYJ</i>	
THE STATE AND TENDENCIES OF THE INVESTITIONAL COOPERATION IN THE UKRAINIAN-GEORGIAN ECONOMIC RELATIONS DURING 2005–2011.....	343

HISTORICAL BIOGRAPHY

<i>Myroslav VOLOSHCHUK</i>	
MALADIK RUTHENUS: THE ATTEMPT OF THE BIOGRAPHIES.....	352
<i>Volodymyr PASHUK</i>	
THE ENLIGHTENMENT IDEAS OF THE GALICIAN NARODOVTSI AND f. STEPAN KACHALA: COMPARATIVE ANALYSIS.....	358
<i>Volodymyr HALYK</i>	
IVAN FRANKO – HILARION SVENTSITSKY. TO THE PROBLEMS OF RELATIONSHIP ON THE EPISTOLARY HERITAGE MATERIALS	374
<i>Sergiy ADAMOVYCH</i>	
COOPERATION OF V.LYPYNSKYI WITH CENTRAL UKRAINIAN POLITICAL EMIGRATION IN AUSTRIA-HUNGARY BEFORE WORLD WAR I.....	382
<i>Stepan BORCHUK</i>	
ISAY FALKEVYCH (1883–1937): THE HISTORICAL PORTRAIT OF DIRECTOR THE USE.....	389
<i>Lilya BURACHOK</i>	
OSYP NAZARUK FIGURE IN THE HISTORY OF UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE XXth c.....	395
<i>Nataliya BURACHOK</i>	
THE IMAGE OF THE UKRAINIAN IN THE WRITINGS OF MYKOLA SHLEMKEVYCH.....	405

HISTORY OF EDUCATION AND SCIENCE

<i>Oleksandr LUTSKYJ</i>	
INSTITUTE OF THE SOCIAL STUDIES OF THE AS OF USSR: THE BEGINNING PERIOD OF THE INSTITUTIONAL HISTORY (1940–1951).....	411
<i>Yevhenij SAMBORSKYJ</i>	
THE CONDITION OF THE POLISH EDUCATION IN THE WESTERN REGIONS OF UKRAINE AND BELORUS IN THE PERIOD OF 1944–1946.....	421
<i>Petro FEDORCHAK</i>	
COOPERATION OF THE PRECARPATHIAN NATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER V.STEFANYK WITH THE SCIENTIFIC INSTITUTIONS OF UKRAINE AND OTHER COUNTRIES (1990-ies – beginning of the XXIth).....	426

HISTORIOGRAPHY

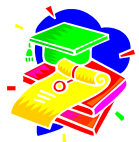
- Yaroslav KALAKURA*
THE HISTORICAL PERCEPTIONS IN THE GALICIAN-VOLYNIAN STATE..... 435
- Olena DUTCHAK*
MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY ABOUT LIBRARY LOCAL LORE AS A PART OF TOURISM AND LOCAL LORE MOVEMENT IN GALICHINA IN THE 30th XIX – 30th XX c..... 441
- Vasyl FUTALA*
POLISH HISTORIOGRAPHY OF WESTERN NATIONAL-DEMOCRATIC MOVEMENT OF 1920–1930-ies..... 446
- Mykola GENYK*
HISTORIOGRAPHY OF THE POLISH-UKRAINIAN RELATIONS DURING THE SECOND HALF OF THE 20th c..... 452
- Lyubov SANNIKOVA*
KAMIANA MOHYLA SANCTUARY IN RESEARCH WORKS OF A.KYFISHYN... 466

STUDY OF SOURCES

- Liliya SHOLOGON*
REGULATIONS OF PUBLIC ORGANIZATIONS AS SOURCE FROM HISTORY OF THE UKRAINIANS NATIONAL AND CULTURAL MOVEMENT IN GALICHINA AT THE SECOND HALF OF THE XIXth – THE BEGINNING OF XXth c..... 474
- Liliya SHCHERBIN*
SOURCES TO THE STUDY OF THE UKRAINIAN ISSUE IN THE ACTIVITY OF THE CONSTITUTIONAL DEMOCRATIC PARTY OF RUSSIA..... 483

POLITOLOGY

- May PANCHUK*
POLITICAL RUSYNISM – ANTI-RUSYN (ANTI-UKRAINIAN) PROJECT..... 492
- Ivan MONOLATIJ*
IDENTITY ETHNIC AND NATIONAL: (UNDER)STANDING ATTEMPTS OF THE WESTERN AUTHORITY..... 505
- Maxym GON*
ETHNIC VIOLENCE DURING THE POLISH-UKRAINIAN WAR OF 1918–1919.... 516
- Andrij MISHCHUK, Maryana MISHCHUK*
POLITICAL CONSOLIDATION IN THE THEORY AND PRACTICAL ACTIVITY OF THE UKRAINIAN RADICAL PARTY – UKRAINIAN SOCIAL-RADICAL PARTY... 523
- Mykchaylo MOSKALYUK*
THE UKRAINIAN CHRISTIAN-SOCIAL MOVEMENT IN THE 20-ies years OF THE XX c.: THE UNREALIZED ATTEMPTS OF THE INSTITUTIONAL ESTABLISHMENT IN GALYCHYNA..... 529

STUDY OF ART

- Igor GOLUB*
THE DEVELOPMENT OF EXTERNAL ADVERTISEMENT IN LVIV AT THE END OF THE XIXth – BEGINNING OF THE XXth c..... 533
- Taras KMETIUK*
THE FEATURES OF CONDUCTING AND PERFORMING STYLE OF DMYTRO KOTKO..... 537
- Mykchaylo STANKEVYCH*
BITICAL COUNTERPOINT OF OLEG CHUYKO..... 543
- OUR AUTHORS**..... 545

Ігор ЦЕПЕНДА,

доктор політичних наук, професор,
ректор Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

ДО 60-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ КУГУТЯКА

Тільки найвища мета надає істинного сенсу буття людини в земному світі. І тільки усвідомлення своєї місії дарує віру, наснагу та сили, щоби з честю та гідністю пройти свій шлях до кінця й досягнути заповітних вершин.

Проте все істинне, що перевищує буденність, так чи інакше пов'язане зі служінням людству. Таким високим служінням, наповненим справжнім, глибинним сенсом, є й справа здобуття, збереження та передачі знань. Цим ми виявляємо належну пошану до наших предків, сприяємо духовному й культурному збагаченню сучасників та закладаємо підвалини для нашого майбутнього, для нових злетів і звершень прийдешніх поколінь.

Яскравим прикладом, який підтверджує ці прості й водночас глибокі істини, є Микола Васильович Кугутяк. Коли бачиш його самовіддану повсякденну працю чи то як науковця, чи як викладача, як керівника, то не полишає думка, що його наукова проблематика давно очікувала на саме *такого* дослідника й першовідкривача, а історичний факультет (нині – Інститут історії і політології) давно заслуговував на декана (директора Інституту), який вивів його на абсолютно новий якісний рівень і відкрив раніше не бачені перспективи.

Народився ювіляр 27 жовтня 1952 р. у с. Назавизів Надвірнянського району Івано-Франківської області. Батьки – Анна Дмитрівна та Василь Мартинович – виховали в ньому почуття любові до рідної землі, працьовитість і наполегливість у досягненні мети. Навчався Микола Васильович спочатку в Назавизівській, а згодом – у Переріслянській середній школі на Надвірнянщині, яку успішно закінчив 1969 р. Уже у шкільні роки він виявив неабияку зацікавленість історією та археологією. Тому вибір подальшого життєвого шляху не був випадковим.

Вищу освіту М.В.Кугутяк здобув у Івано-Франківському педагогічному інституті імені Василя Стефаника, до якого вступив 1976 року. Після закінчення інституту влітку 1981 р. (отримав диплом з відзнакою) з вересня до листопада того ж року працював учителем історії Пасічнянської середньої школи Надвірнянського району. Та все ж узяв гору науковий інтерес до вивчення історії. Микола Васильович вступив до аспірантури Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у м. Львів (тепер Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України). З грудня 1981 р. до грудня 1984 р. був аспірантом цього Інституту, готував наукову роботу під керівництвом відомого в Україні історика – професора Юрія Юрійовича Сливки. Кандидатську дисертацію на тему “Становище та революційно-визвольна боротьба сільськогосподарського пролетаріату Західної України в 1929–1939 рр.” захистив 28 червня 1985 р. у спеціалізованій ученій раді Одеського державного університету.

Після закінчення аспірантури М.В.Кугутяк пішов на викладацьку роботу. З 1984 р. Микола Васильович працював асистентом кафедри загальної історії Івано-Франківсько-

го педінституту. Саме із цим навчальним закладом пов'язані щаблі його професійного зростання. 1986 року він почав працювати на посаді старшого викладача, а 1990 р. Миколі Васильовичу присвоєно вчене звання доцента.

Період горбачовської “перебудови”, на який припав початок викладацької діяльності Миколи Васильовича Кугутяка, помітно позначився на формуванні особистості молодого викладача, якому довелося читати серед студентів-істориків нормативний лекційний курс з історії СРСР радянського періоду (після 1917 р.). У своїх лекціях він широко використовував матеріали періодичних видань, нової монографічної літератури, викладав матеріал проблемно. Він зумів викликати серед студентської молоді неабиякий інтерес до свого предмета, використовував можливості для донесення до студентів відомостей про раніше замовчувані сторінки історії радянського суспільства: голодомор 1932–1933 рр., колективізацію, сталінські репресії, воєнні катастрофи в роки німецько-радянської війни тощо. Його тодішні студенти добре пам'ятають цікаві дискусії про актуальні й маловивчені проблеми вітчизняної історії, що відбувалися під час роботи неформального студентського об'єднання “Альтернатива”, яке працювало під керівництвом М.В.Кугутяка. У кінці 80-х – на початку 90-х рр. він активно включився в процес новітнього національного відродження.

Найбільших успіхів як науковець і викладач М.В.Кугутяк досягнув уже після проголошення незалежності України. Переломні події в різних сферах суспільного життя започаткували новий етап у професійній кар'єрі Миколи Васильовича. Адже в нових умовах виникла нагальна потреба приходу на керівні посади молодих людей, здатних мислити по-новому, виявляти ініціативу, творчий підхід. У 1990 р. його було обрано завідувачем кафедри нової та новітньої історії (з 1998 р. – кафедра всесвітньої історії).

Особливо багато часу й зусиль М.В.Кугутяк віддав роботі на посаді декана історичного факультету. Він був обраний деканом восени 1993 р., а з 2006 р. і до сьогодні обіймає посаду директора Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Микола Васильович очолив факультет у непростий період, коли почалася докорінна перебудова його діяльності після реорганізації Івано-Франківського педагогічного інституту в 1992 р. у Прикарпатський університет на основі Указу Президента України. Деканат спільно з кафедрами спрямували колектив факультету на перехід до університетської системи освіти.

Перші кроки молодого університету, що поставив перед собою амбіційну мету – стати національним за духом і європейським за формою, збіглися в часі з оформленням докторського статусу М.В.Кугутяком. У 1994 р. в Українському вільному університеті (м. Мюнхен, Німеччина) він захистив дисертацію з присвоєнням ученого ступеня доктора філософії. Успішний захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему “Національно-політичний рух у Галичині в 1890–1939 рр.” відбувся 6 лютого 1996 р. в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України за спеціальністю “Етнологія”.

Очолюваний М.В.Кугутяком колектив історичного факультету, згодом – Інституту історії і політології основну увагу звернув на вдосконалення навчального процесу, у центрі якого є викладач і студент. На основі чинних стандартів ступеневої освіти України Інститут нині готує бакалаврів, спеціалістів і магістрів за денною, заочною та екстернатною формами навчання. Для підготовки молодих науковців в Інституті відкрито аспірантуру, 2002 р. – докторантуру. З 2003 р. під головуванням Миколи Васильовича Кугутяка почала працювати спеціалізована вчена рада для захисту кандидатських, а з 2008 р. – і докторських дисертацій зі спеціальностей “історія України” та “етнологія”. Молоді й досвідчені науковці, захищаючи свої дисертаційні дослідження, отримали

можливість підвищувати наукову кваліфікацію, зростати як викладачі та дослідники історичного минулого.

Складну адміністративну діяльність на посаді багатолітнього керівника одного з ключових для університету підрозділів М.В.Кугутяк успішно поєднує з плідною науковою роботою. Як науковець він активно працює в кількох напрямках вивчення історичного минулого рідного народу, зокрема історії українського національно-визвольного руху XIX–XX ст., стародавньої історії Карпатського регіону тощо. Проблематика наукових зацікавлень М.В.Кугутяка пов'язана з процесом становлення західноукраїнської партійно-політичної системи, напрямами української суспільно-політичної думки та етнонаціональними аспектами політичного руху модерної доби.

М.В.Кугутяк є автором понад двох сотень наукових публікацій, серед них і низки індивідуальних монографій. У 1993 р. вийшла друком його праця “Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.)”, що була однією з перших у незалежній Україні вдалих спроб відобразити історію Галичини з об'єктивних позицій. Наступного 1994 року побачила світ книжка “Голодомор 1933-го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років)”. У двох томах чергової ґрунтовної монографії М.В.Кугутяка “Українська націонал-демократія (1918–1939 рр.)” висвітлено розвиток української націонал-демократії – провідної політичної сили краю в боротьбі за національне визволення й українську державність. Розкрито діяльність УНДП у період ЗУНР, а також УНТП та УНДО як національний феномен партійно-політичного руху.

Нові обрії наукових досліджень відкрила проблематика, пов'язана з етнологією. Колектив заснованої 2006 р. й очолюваної М.В.Кугутяком кафедри етнології і археології вивчає етнокультурні процеси в Карпатському регіоні від найдавніших часів до наших днів. Започаткована вченим Карпатська етнологічно-археологічна експедиція відкрила цілу низку стародавніх і середньовічних пам'яток історії та культури Прикарпаття.

М.В.Кугутяк став ініціатором виходу у світ кількох фундаментальних колективних видань, що мали на меті ознайомлення широкої громадськості з історичним минулим рідного краю. Зокрема, у 2006 р. опубліковано ілюстроване видання “Прикарпаття: спадщина віків”, у якому під керівництвом М.В.Кугутяка колектив Інституту історії і політології здійснив комплексний аналіз природно-географічних умов, археологічних пам'яток краю, його історико-культурного розвитку й туристичного потенціалу. Книга базується на широкому джерельному матеріалі, вміщує понад 3 тисячі світлин і за оцінками фахівців є унікальною науковою працею, що не має аналогів в Україні.

Окрім цього, М.В.Кугутяк виступив автором ідеї та головним редактором монографії “Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Ілюстрована історія”. Це видання, присвячене 90-й річниці утворення ЗУНР, стало результатом творчої співпраці вчених Івано-Франківська, Львова, Києва, Чернівців, Тернополя та Ужгорода. У ньому через призму нового текстового матеріалу, фотодокументів та інших ілюстрацій висвітлено історичні передумови Листопадової національно-демократичної революції 1918 р., узагальнено досвід державного будівництва та визвольної боротьби українців у часи існування ЗУНР. Офіційним визнанням праці стало присудження їй другої премії в номінації “Минувшина” на X Всеукраїнському конкурсі “Книга року – 2008” і першого місця в номінації “Наукові видання” на Міжнародному форумі видавців у Львові у 2009 р.

Активізації наукової роботи в Інституті історії і політології посприяло створення наукових центрів. У 1995 р. з ініціативи тоді ще декана історичного факультету М.В.Кугутяка було створено Відділ регіональних проблем Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Прикарпатського університету. 2007 року Микола

Васильович ініціював створення науково-дослідного Інституту історії, етнології і археології Карпат, основною метою діяльності якого є дослідження етнокультурних процесів у Карпатському регіоні від найдавніших часів до сьогодення шляхом виявлення й вивчення старожитностей, уведення в науковий обіг нових археологічних пам'яток, писемних джерел, їх осмислення та формування етноісторичних концепцій, відновлення історичної пам'яті й популяризація етнокультурної спадщини населення Карпат.

Найбільш результативною виявилася робота вченого над темою “Сакральна культура стародавнього населення Українських Карпат”. З ініціативи М.В.Кугутяка розпочато комплексне обстеження всієї території Івано-Франківської області з метою виявлення, опису, систематизації й каталогізації історико-культурних об'єктів. Як наслідок, досліджено більше сотні християнських та язичницьких культових об'єктів у Івано-Франківській, Чернівецькій та Закарпатській областях. Цій проблематиці присвячені окремі праці М.Кугутяка: “Кам'яні старожитності Космача” (2007 р.), “Терношорське скельне святилище в Карпатах” (2007 р.), “Скельні святилища сокільських вершин” (2008 р.), а також “Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури у 2-х томах” (2011 р.).

З ініціативи та за активної участі М.В.Кугутяка в Інституті було організовано й проведено цілу низку міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій: “Українська повстанська армія – феномен національної історії” (2002), “Західно-Українська Народна Республіка: до 85-річчя утворення” (2003), “Духовна вісь України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина” (2004), “Роман Шухевич в українському національно-визвольному русі ХХ століття” (2007), “Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923. До 90-річчя утворення” (2008), “Степан Бандера в українському національно-визвольному русі ХХ століття” (2008), “Традиційна українська культура Прикарпаття в контексті глобалізаційних процесів” (2009), “Комуністичні репресії на Прикарпатті в 1939–1941 роках” (2009), “Народний рух України у новітньому українському державотворенні та розбудові громадянського суспільства” (2009), “Скит Манявський у духовному і культурному житті України та зарубіжжя: до 400 річчя заснування” (2011), “Українська повстанська армія – феномен вітчизняної і світової історії ХХ ст.” (2012) та ін.

М.В.Кугутяк є головним редактором заснованих із його ініціативи наукового історико-краєзнавчого журналу “Галичина” (1997 р.), “Вісника Прикарпатського національного університету” (серії “Історія”) (1995 р.) та міжнародного журналу “Карпати: людина, етнос, цивілізація” (2009 р.).

Під керівництвом М.Кугутяка захищено одну докторську та 23 кандидатські дисертації. Він очолює історичну секцію Івано-Франківського осередку Наукового товариства імені Тараса Шевченка.

У 2007 р. за вагомі наукові досягнення М.Кугутяку було присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України. У 2011 р. за значний внесок у розвиток освіти і науки України вчений нагороджений відзнакою Президента України – ювілейною медаллю “20 років незалежності України”. Він є почесним доктором Ужгородського національного університету.

У свої шістдесят Микола Васильович поєднує значний досвід із великою енергією, активністю наукового пошуку та молодечим запалом, гострим допитливим розумом і надзвичайною цікавістю до нових, недосліджених проблем історії рідного краю.

З нагоди чудового ювілею від імені всього колективу університету бажаю Миколі Васильовичу міцного козацького здоров'я, особистого щастя та нових творчих звершень!

Георгій КОЖОЛЯНКО

доктор історичних наук, професор кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, голова Буковинського етнографічного товариства

БОЖИЙ ДАР СЛУЖИТИ НАУЦІ Й ЛЮДЯМ

(З нагоди ювілею Миколи Кугутяка)

Доктор історичних наук, професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Микола Васильович Кугутяк нині є визначним ученим європейського рівня, відомим сучасним дослідником і популяризатором народного укладу та культури життя рідного йому Прикарпаття, Східної Галичини, Буковини та інших етнографічних земель і регіонів України. Він знаний як дослідник історії національного суспільно-політичного руху на українських теренах, діяльності українських політичних партій, характеру та особливостей етнополітичних процесів у Галичині, матеріальної та духовної культури населення Українських Карпат.

Микола Васильович Кугутяк – організатор і учасник низки етнологічних та археологічних експедицій (Етнографічна експедиція Інституту історії і політології, Карпатська археологічна експедиція, Етнологічно-археологічна експедиція “Карпати – Дністер” та ін.).

Найперше й найголовніше, що хочеться відзначити з наукового доробку вченого Миколи Кугутяка, – це міжнародного наукового рівня його капітальне двотомне видання “Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат” (2011 р.)¹. У цій унікальній скарбниці знань, справжній енциклопедії українознавства приділено багато уваги оригінальним стародавнім і середньовічним пам’яткам, виділено етапи культурного розвитку регіону, досліджено його етнічну історію, духовну й матеріальну культуру.

Мабуть, ніхто не заперечить слова автора названого видання (Вступне слово): “Назріла нагальна потреба загальнонаціонального масштабу нового переконливого концептуального переосмислення вітчизняної, у тому числі регіональної історії на основі нового масиву джерел”². Дослідник виконав непомірно велику роботу за досить короткий час (активна діяльність Карпатської археологічної експедиції розпочалася 2006 р.). На мою думку, у цьому двотомному виданні зібрано й частково опрацьовано надзвичайно великий історико-культурний матеріал зі стародавніх скельних святилищ і ритуальних каменів, а також про городища, замки, оборонні двори, соляні джерела та осередки солевидобутку, давні транскарпатські шляхи. Окремо хочу відзначити те, що в цій праці скрупульозно досліджено джерельну базу й проведено попередній аналіз монастирів Галицької Гуцульщини в період середньовіччя та нового часу.

Наведу тільки один приклад із дослідження Скиту Манявського, якому автор присвятив 25 сторінок тексту, десятки ілюстрацій і – що найголовніше – зробив аналіз літератури й досліджень попередників з даної проблеми, а також зазначив внесок свій і колег – Б.Томенчука, П.Сіреджука – у її сучасну розробку. З метою глибокого і всеохоплюючого дослідження Скиту Манявського М.Кугутяк і Б.Хруслов у 2011 р. відвідали Афон, побували в монастирі Ватопед. Метою експедиційної поїздки, як зазначає автор видання, було відтворення різних етапів діяльності І.Княгиницького та проведен-

ня історичної реконструкції останніх років життя І.Вишенського³. Висловлю особисту думку, яку підтверджує багато науковців Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, що дослідження заповнює велику прогалину в історико-етнологічному та археологічному вивченні Українських Карпат і Покуття. На нашу думку, автор праці заслуговує на належне відзначення як на науковому, так і на високому державному рівні.

Микола Кугутяк активно продовжує пошуки джерельних матеріалів і дослідження монастирів Галичини. У червні 2012 р. він організував наукову експедицію на Буковину (у с. Спаська Сторожинецького та с. Митків Заставнівського районів Чернівецької області). Мені разом з науковцями Б.Томенчуком та С.Пивоваровим довелося спільно працювати в цій експедиції та спостерігати, з яким захопленням Микола Кугутяк досліджував (опитування місцевих жителів, фотофіксація, малюнки) відомості й сліди від монастиря, заснованого на Буковині монахами Скиту Манявського. Як відомо, за австрійської влади монахів вигнали з Галичини на Чернівецьчину, кілька разів вони змушені були змінювати місце свого перебування й на Буковині (села Мамаївці, Митків). У с. Спаська наукова експедиція в місцевій церкві виявила іконостас, який належав колись монахам Скиту Манявського.

За останні десять років Микола Кугутяк провів значну роботу з дослідження скельних сакральних святилищ і ритуальних каменів Покутсько-Буковинських Карпат. Результати цих досліджень учений намагався якнайшвидше донести до читача й наукових кіл. Ним було опубліковано низку книг і наукових статей, де висвітлено підсумки археологічних та етнологічних експедицій, зроблено науковий аналіз нового джерельного матеріалу. Це, зокрема, такі праці, як: “Терношорське скельне святилище в Карпатах” (2007)⁴, “Кам’яні старожитності Космача” (2007)⁵, “Чорногірське святилище” (2010)⁶ та ін.

У статті “Скельні святилища Покутсько-Буковинських Карпат” Микола Кугутяк узагальнив відкриття брамоподібних скельних храмів у названому регіоні, дослідив їх структуру, конструктивні особливості, здійснив опис та інтерпретацію скельних рельєфів і символів⁷.

Дослідження Миколи Кугутяка підтвердили висновки зарубіжних та українських учених, що не пізніше V тис. до нашої ери неолітичне землеробсько-скотарське населення культури стрічкової кераміки через Прикарпаття, Трансільванію (гірські карпатські перевали, уздовж річок Серет і Прут) поширилося на просторах Центральної Європи⁸. Ці новітні дослідження доводять давність і витоки предків сучасних українців, їх цивілізаційний розвиток як одного з перших, а швидше за все – і першого населення терену України в останній цивілізації світу⁹.

Ці дослідження є складовою частиною світової історико-етнологічної науки, яка вважає, що саме терени України були тим регіоном, звідки поширилося людство в різні кінці світу: дослідження польських, чеських (В.Хвойки, Б.Грозного)¹⁰, англійських (Д.Рол, Т.Повела)¹¹, німецьких (Г.Пауля, Г.Краге, К.Кромера, Т.Карстена)¹², американських (С.Крамера, Л.Вулі)¹³, російських (А.Кифішина, О.Трубачова, О.Черткова, В.Сафронова)¹⁴, литовських (А.Бутрімаса, Г.Чесниса)¹⁵, українських (М.Відейка, В.Даниленка, Ю.Карпенка, Г.Кожолянка, Ю.Павленка, С.Павлюка, В.Таранця, В.Шаяна, Ю.Шилова)¹⁶ учених.

Хочу відзначити й чітку організацію підготовки наукових кадрів під керівництвом Миколи Кугутяка. Уже майже десять років мені доводиться спостерігати за діяльністю спеціалізованої вченої ради Прикарпатського національного університету для

захисту кандидатських і докторських робіт з історії України та етнології (і як члену ради, і як опоненту під час захисту дисертацій).

Зазначу й те, що спеціалізована вчена рада для захисту дисертацій долучилася до підготовки спеціалістів-етнологів і Буковини (захищено 7 кандидатських дисертацій). Можу констатувати, що проф. Кугутяк справив значний вплив на формування багатьох професійних істориків і етнологів Буковини, як і на автора цього матеріалу.

Від мого першого знайомства з Миколою Васильовичем я одразу переконався, що його основними рисами характеру є людяність і доброзичливість, тактовність і виваженість, величезна працьовитість і цілеспрямованість, принциповість і відповідальність. Особливою прикметою характеру вченого є вміння дипломатично розв'язувати складні організаційні та наукові проблеми, простота й легкість у спілкуванні, у здійсненні спільних наукових проєктів.

Керівник, педагог, науковець... Саме ці визначальні критерії вузівського лідера, ученого визначають середовище діяльності Миколи Кугутяка. Можливо, за певних обставин Микола Васильович став би визначним діячем державного масштабу. Судилося ж стати керівником вузівської кафедри, інституту, факультету, організатором української науки й освіти.

Без сумніву, життєва і творча діяльність цієї людини в майбутньому буде предметом багатьох наукових досліджень. У своїх діях він послідовний, цілеспрямований і наполегливий. Володіє вмінням бачити й знімати суперечності, відділяти головне від другорядного, концентрувати увагу на основному. Мабуть, завдяки цим якостям Миколі Кугутяку вдалося мобілізувати себе й досягти успіху в житті, здобути заслужений авторитет і повагу друзів, науковців в Україні й поза її межами.

Хочу сказати щиро: дуже легко й цікаво спілкуватись і працювати з доброзичливим і товариським Миколою Кугутяком як з головою вченої ради, ученим-істориком і етнологом. За родом занять контактує з ним постійно, особливо під час засідань ученої ради, конференцій, у роботі редколегій журналів та наукових збірників. І постійно відчуваю підтримку та допомогу, якщо вона потрібна.

Микола Васильович не знає втоми в праці, яка є сенсом його життя. Він неперевершений у піклуванні про долю великого колективу освітян Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, викладачів, студентів, обслуговуючого персоналу. Він є основою морально-психологічного єднання й згуртування та впевненості в завтрашньому дні.

Надзвичайно важливим в умовах цього суперечливого світу другого десятиліття XXI ст. є те, що попри блискучі ділові якості Микола Васильович відзначається людяністю, глибокою повагою й турботою про людей. І сам він є людиною щирою, дотепною, спілкування з якою завжди дарує насолоду, радість, піднесений настрій. Це допомагає в роботі тим, хто з ним працює й спілкується; за це його шанують, люблять і пишуться ним.

Розумію, що дуже важко в кількох словах розповісти про людину, яка входить до числа відомих українських учених-істориків, організаторів національної науки, знаного педагога Прикарпаття. Це важке завдання, але я намагався хоча б частково показати внесок Миколи Васильовича у справу історико-етнологічної науки.

Дорогий друже, Миколо Васильовичу, прийміть найсердечніші вітання з нагоди Вашого славного ювілею. Бажаю Вам міцного здоров'я, усіх гараздів, творчого довголіття, нових цікавих книг і проєктів з улюблених історії, археології та етнології, усезростаючої когорти учнів-послідовників Вашої наукової школи...

Многая літа! Здоров'я Вам, щастя й нових успіхів на прекрасній ниві освіти та науки, на славу рідного краю і нашої рідної України.

1. Старожитності Гуцульщини : Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат : каталог пам'яток історії та культури / голов. ред., кер. авт. кол. М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 2011. – Т. 1–2.
2. Там само. – Т. 1. – С. 6.
3. Там само. – С. 384.
4. Кугутяк М. Терношорське скельне святилище в Карпатах / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 2007.
5. Кугутяк М. Кам'яні старожитності Космача / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 2007.
6. Кугутяк М. Черногірське святилище / М. Кугутяк, Б. Томенчук // Карпати : людина, етнос, цивілізація : Науковий журнал з проблем карпатознавства. – Івано-Франківськ : Плай, 2010. – № 2.
7. Кугутяк М. Скельні святилища Покутсько-Буковинських Карпат / М. Кугутяк // Карпати : людина, етнос, цивілізація : Науковий журнал з проблем карпатознавства. – Івано-Франківськ, 2009. – № 1.
8. Старожитності Гуцульщини... – Т. 1. – С. 7.
9. Відейко М. Трипільські протоміста. Історія досліджень / М. Відейко. – К., 2002; Павленко Ю. Історія мирової цивілізації / Ю. Павленко. – К., 2002; Мицик В. Священна країна хліборобів / В. Мицик. – К., 2004; Чмыхов Н. Истоки язичества Руси / Н. Чмыхов. – К., 1990; Михайлов Б. Петроглифы Каменной Могилы / Б. Михайлов. – М.; Запорожье, 1999; Рол Д. Генезис цивилизации / Д. Рол. – М., 2002.
10. Хвойка В. До питання про слов'ян / В. Хвойка. – К., 1902; Hrozny V. Nejstarsi dejiny predni Asie a Indie / V. Hrozny. – Praha, 1943.
11. Rohl D. Legend the Genesis of Civilisacion / D. Rohl. – L., 1998; Powel T. The Celts / T. Powel. – L., 1967.
12. Krahe H. Sprache und Vorzeit. Europäische Vorgeschichte / H. Krahe. – Heidelberg, 1954; Kromer K. Die erste Europaer / K. Kromer. – Innsbruck ; Tirol ; Frankfurt, 1980.
13. Kramer S. History begins at Sumer / S. Kramer. – N. Y., 1959; Wooley L. The beginninos of ciwilization / L. Wooley. – N. Y., 1965.
14. Кыфишин А. Древнее святилище Каменная Могила / А. Кыфишин. – М., 2001; Сафронов В. Индоевропейские прародины / В. Сафонов. – Горький, 1989; Трубачев О. Indoarica в Северном Причерноморье / О. Трубачев. – М., 1999; Черков А. Очерк древнейшей истории протославян / А. Черков. – М., 1951; Смирнов К. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий / К. Смирнов, Е. Кузьмина. – М., 1977.
15. Бутримас А. О генезисе приморской культуры и их носителей : Проблемы этнической истории балтов / А. Бутримас, Г. Чеснис. – Рига, 1985.
16. Відейко М. Трипільська цивілізація / М. Відейко. – К., 2002; Даниленко В. Энеолит України / В. Даниленко. – К., 1974; Карпенко Ю. Давньоевропейська гідронімія в Українських Карпатах / Ю. Карпенко // Мовознавство. – 2001. – № 6; Кожоляно Г. “Велесова книга про заселення Карпат” / Г. Кожоляно // Гуцульщина. – Торонто, 2001. – № 63; Павлюк С. Походження населення Українських Карпат: сучасний погляд на проблему / С. Павлюк // Народознавчі зошити. – 1998. – № 3 (21); Таранець В. Арії. Слов'яни. Руси: Походження назв Україна і Русь / В. Таранець. – Одеса, 2004; Шаян В. Віра предків наших / В. Шаян. – Гамільтон, 1987; Шилов Ю. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. – II тис. н. е. / Ю. Шилов. – К., 2002; його ж. Праслов'янська Аратга. – К., 2003.

БІБЛІОГРАФІЯ ОСНОВНИХ ПРАЦЬ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ КУГУТЯКА

1. Кугутяк М. В. Політичні партії Західної України / М. В. Кугутяк, О. Я. Красівський [та ін.]. – Львів, 1992. – 72 с.
2. Українська еміграція : Історія і сучасність / М. В. Кугутяк, Ю. Ю. Сливка, М. Р. Литвин [та ін.]. – Львів, 1992. – 384 с.
3. Кугутяк М. В. Галичина: сторінки історії : Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. В. Кугутяк ; [ред. Федорчак П. С.]. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
4. Кугутяк М. В. Діяльність Українського громадського комітету в Чехословаччині / М. В. Кугутяк // Українська еміграція : Історія і сучасність : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 100-річчю еміграції українців до Канади. – Львів : Каменяр, 1993. – С. 309–316.
5. Кугутяк М. В. Голодомор 1933-го і Західна Україна : Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років / М. В. Кугутяк ; [ред. Пилип'юк О.]. – Івано-Франківськ, 1994. – 72 с.
6. Кугутяк М. В. Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 рр. / М. В. Кугутяк // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 45–57; 1998. – № 2. – С. 56–65.
7. Кугутяк М. В. Українське національно-демократичне об'єднання: активізація діяльності, посилення громадсько-політичних впливів (1928–1930 рр.) / М. В. Кугутяк // Галичина. – 1999. – № 3. – С. 24–34; 1999. – № 4. – С. 70–90.
8. Соборність України: історія і сучасність / М. В. Кугутяк, В. І. Кононенко, О. С. Жерноклеєв, В. В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1999. – 86 с.
9. Україна: державність, історія, перспективи / М. В. Кугутяк, В. І. Кононенко, В. В. Марчук [та ін.]. – Івано-Франківськ, 1999. – 308 с.
10. Кугутяк М. В. Українська соборність: ідея, досвід, проблеми / М. В. Кугутяк, М. І. Панчук, О. Я. Красівський [та ін.]. – К., 1999. – 237 с.
11. Кугутяк М. В. Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції : До 80-річчя утворення / М. В. Кугутяк, Ю. Ю. Сливка, О. Ю. Карпенко [та ін.]. – Львів, 2000. – 370 с.
12. Мій рідний край – Прикарпаття / В. І. Кононенко, М. В. Кугутяк, П. С. Федорчак [та ін.]. – Івано-Франківськ, 2000. – 375 с.
13. Спадщина Митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України / М. В. Кугутяк, В. І. Кононенко, С. Мудрий [та ін.]. – Івано-Франківськ, 2000. – 156 с.
14. Галичина у Другій світовій війні (1939–1945) / М. В. Кугутяк, О. В. Марущенко, Б. П. Савчук [та ін.]. – Івано-Франківськ, 2001. – 90 с.
15. Кугутяк М. В. Державна політика у гуманітарній сфері / М. В. Кугутяк, В. І. Кононенко [та ін.]. – Івано-Франківськ, 2001. – 90 с.
16. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 : історія / М. В. Кугутяк, О. Ю. Карпенко, Б. П. Савчук [та ін.]. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – 628 с.
17. Кугутяк М. В. Проблема державно-правового статусу Галичини у політичних концепціях УНТП (1920–1923 рр.) / М. В. Кугутяк // Галичина. – 2001. – № 5–6. – С. 240–254.

18. Кугутяк М. В. Українські політичні партії і ЗУНР / М. В. Кугутяк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – № 6. – С. 163–170.
19. Кугутяк М. В. Історіографія українського національно-демократичного руху 1918–1939 рр. / М. В. Кугутяк // Галичина. – 2002. – № 8. – С. 54–70.
20. Кугутяк М. В. Літопис державотворення на Прикарпатті / М. В. Кугутяк, С. Й. Кобута, Б. М. Гаврилів. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 94 с.
21. Кугутяк М. В. Українська націонал-демократія. 1918–1929 / М. В. Кугутяк ; [ред. М. Брус]. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Т. 1. – 536 с.
22. Кугутяк М. В. Документи до мартирології українського народу : Пам'яті жертв трагедії у Перемишлі й Синьовідську Вижному восени 1914 року / М. В. Кугутяк // Галичина. – 2003. – № 9. – С. 133–144.
23. Криворівня / М. В. Кугутяк, В. І. Кононенко, В. В. Ґрещук [та ін.]. – Івано-Франківськ, 2003. – 84 с.
24. Кугутяк М. В. Українська націонал-демократія. 1918–1939 / М. В. Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – Т. 2. – 704 с.
25. Кугутяк М. В. Голодомор України 1932–1933 років на Наддніпрянщині й суспільно-політичні настрої західноукраїнської громадськості / М. В. Кугутяк // Голодомор 1932–1933 років: геноцид української нації, трагедія всесвітньої історії / за ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – С. 32–68.
26. Кугутяк М. В. Національна правова демократична держава і відкрите громадянське суспільство: проблеми гармонізації / М. В. Кугутяк // Україна соборна : зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 12–20.
27. Кугутяк М. В. Проблема соборності у програмах і діяльності західноукраїнських політичних партій 20-х – 30-х рр. ХХ ст. / М. В. Кугутяк // Духовність України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина : Третя Міжнар. наук. конф., (Черкаси, 9–10 груд. 2005 р.). – Черкаси, 2005.
28. Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки : До 85-річчя з дня народження проф. О. Ю. Карпенка / О. Карпенко ; за заг. ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2006. – 496 с.
29. Прикарпаття: спадщина віків : Пам'ятки природи, історії, культури, етнографії / голов. ред., співавт. М. Кугутяк. – Львів : Манускрипт-Львів, 2006. – 567 с. : іл.
30. Кугутяк М. В. Кам'яні старожитності Космача / М. В. Кугутяк. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 99 с.
31. Кугутяк М. В. Терношорське скельне святилище в Карпатах / М. В. Кугутяк. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 72 с.
32. Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923 : ілюстрована історія до 90-річчя утворення / голов. ред., співавт. М. В. Кугутяк. – Львів ; Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2008. – 524 с.
33. Кугутяк М. В. Скельні святилища сокільських вершин / М. В. Кугутяк. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – 127 с.
34. Кугутяк М. В. Скельні святилища Покутсько-Буковинських Карпат / М. Кугутяк // Карпати: людина, етнос, цивілізація : науковий журнал з проблем карпатознавства. – 2009. – Вип. 1. – С. 134–150.
35. Покуття / авт. кол.: Кугутяк М. В., Паньків М. І., Марчук В. В. [та ін.]. – Львів ; Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2009. – 580 с.

36. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті : документи і матеріали / відп. ред., співупоряд. М. Кугутяк. – Івано-Франківськ : ЛІК, 2009. – Т. 2. – Кн. 1 (1939–1945). – 600 с.
37. Кугутяк М. В. Інститут історії, етнології і археології Карпат / М. Кугутяк, П. Костючок // Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / голова редкол. М. Кугутяк. – Івано-Франківськ : Третяк І. Я., 2010. – С. 91–97.
38. Кугутяк М. В. Городища і замки Галицької Гуцульщини : матеріали дослідження 2006–2010 рр. / М. Кугутяк, Б. Томенчук // Галичина. – 2010. – № 17. – С. 29–57.
39. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті : документи і матеріали / відп. ред., співупоряд. М. Кугутяк. – Івано-Франківськ : ЛІК, 2010. – Т. 2. – Кн. 2 (1945–1946). – 696 с.
40. Старожитності Гуцульщини : Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат : каталог пам'яток історії та культури : у 2 т. / ред. кол.: Волощук М., Кочкін І., Кугутяк М. (голов. ред., кер. авт. кол.) [та ін.]. – Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2011. – Т. 1 : Кугутяк М. В. Сакральна спадщина Гуцульщини / М. Кугутяк. – 447 с.
41. Старожитності Гуцульщини : Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат : каталог пам'яток історії та культури : у 2 т. / ред. кол.: Волощук М., Кочкін І., Кугутяк М. (голов. ред., кер. авт. кол.) [та ін.]. – Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2011. – Т. 2 : Городища, замки, осередки солевидобутку, давні транскарпатські шляхи / Волощук М., Кочкін І., Кугутяк М. [та ін.]. – 267 с.
42. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті : документи і матеріали / відп. ред., співупоряд. М. Кугутяк. – Івано-Франківськ : ЛІК, 2011. – Т. 2. – Кн. 3 (1947–1957). – 798 с.
43. Кугутяк М. В. Скит Манявський: стан і перспективи дослідження / М. Кугутяк // Карпати: людина, етнос, цивілізація : науковий журнал з проблем карпатознавства. – 2011. – Вип. 3. – С. 8–17.
44. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті : документи і матеріали / відп. ред., співупоряд. М. Кугутяк. – Івано-Франківськ : ЛІК, 2012. – Т. 1. – Кн. 1 (1919–1929). – 600 с.

УДК 904: 726.95 (477.85)

ББК 63.5 (4Укр)

Сергій ПИВОВАРОВ

ХРЕСТИ-РЕЛІКВАРІЇ З ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХНЬОГО ПРУТУ ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА

Стаття присвячена розгляду питань про поширення християнської символіки на території Буковини. На основі археологічних знахідок характеризуються виявлені в регіоні хрести-релікварії, подається їх типологія та хронологія, а також з'ясовується походження окремих типів, простежуються ймовірні шляхи їх потрапляння до місцевого населення.

Ключові слова: археологічні дослідження, давньоруські пам'ятки, хрести-релікварії, "сирійські" енколпіони.

Археологічне вивчення давньоруських пам'яток (XI – перша половина XIII ст.) на території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра дозволило отримати важливу інформацію про поширення в середовищі місцевого населення християнської символіки та атрибутики. На особливу увагу серед знахідок заслуговують хрести-релікварії (енколпіони). Останні склалися із двох стулок, з'єднаних шарніром, і мали спеціальну рухому дужку для кріплення. Між їхніми пустотілими половинками, які утворювали своєрідну містку шкатулку, розміщувалися мощі святих або інші християнські реліквії¹. У писемних джерелах періоду Київської Русі такі нагрудні хрести називали "кресть малый". У науковій літературі вони позначаються різними термінами: складні (позаяк були виготовлені з двох стулок), хрести-складні, мощевики (оскільки в них знаходилися мощі святих), енколпіони (із грецької енколпізо – "зберігаю на грудях", тобто нагрудні хрести) або складні-енколпіони². Останнім часом поряд із назвою *енколпiон* усе частіше вживають термін *нагрудний хрест-релікварій*.

Археологічний матеріал з пам'яток Давньої Русі дозволяє встановити способи носіння хрестів-релікваріїв. Окрім розташування їх на верхньому одязі у відкритому вигляді, вони часто вкладалися у спеціальні чохла. Про це свідчать знахідки хрестів разом із такими сховищами, які, завдяки сприятливим умовам, дійшли до нашого часу. Вони виявлені у Володимирі-на-Клязьмі, де енколпiон розміщувався всередині чохла, зробленого з двох трапецієвидних шматків тканини, розшитих срібними бляшками. Він знизу надівався на енколпiон і прикривав його, крім ворварки, крізь яку протягували мотузку для носіння. Інший енколпiон менших розмірів зберігався в мішечку із затяжною горловиною³. Це свідчить про особливе значення предметів такого плану для населення й бережне ставлення до енколпiонів як дорогоцінних реліквій.

Хрести-релікварії представляють собою досить цінну категорію знахідок на давньоруських пам'ятках межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Вони є важливим джерелом для вивчення духовного життя місцевого населення, дозволяють установити хронологію археологічних об'єктів та простежити напрями культурних і торговельно-економічних зв'язків жителів регіону. Під час археологічних досліджень та за випадкових обставин на землях регіону знайдено 25 енколпiонів, які мають точну локалізацію; ще близько 20 походять із нелокалізованих місцевостей регіону, або ж їх походження та місце знахідки викликають сумніви⁴.

Виявлені на території регіону енколпiони (аналізуються лише знахідки з точною локалізацією) поділяються на дві великі групи: візантійські та древньоруські. У кожній із цих груп виділяються окремі типи.

До групи візантійських ("сирійських") хрестів-релікваріїв відносяться два типи енколпiонів, а саме з литими рельєфними зображеннями та пласкі енколпiони із зображеннями, виконаними заглибленими лініями.

Енколпiони з рельєфними зображеннями представлені двома знахідками з Чорнівського городища (рис. 1, 3, 4). Перший енколпiон відноситься до типу одного з найпопулярніших у

східнохристиянському світі виробів дрібної металевої пластики. Від нього збереглася лише лицева стулка, розмірами 8 x 5,6 см (рис. 1, 3). Це хрест із прямими, злегка розширеними кінцями, з низькорельєфним зображенням розп'ятого Христа в колобії. На нижній частині перекладини хреста частково збереглися букви грецького напису. На зворотній стулці енколпіїв такого типу, як правило, знаходилося зображення Богоматері Оранти та чотирьох євангелістів⁵. Такі енколпіїв зустрічаються в усіх куточках Східного Середземномор'я. Популярність енколпіїв серед християн привела до їх масового тиражування та появи численних варіантів, особливо в дунайських провінціях Візантійської імперії, на Балканах і в Херсонесі. На території Київської Русі подібні енколпіїв є досить рідкісними знахідками.

Від іншого візантійського енколпіїв з Чорнівського городища збереглася теж тільки лицева стулка. Цей енколпіїв, на відміну від першого, має заокруглені розширені кінцівки. Центральна частина рамен енколпіїв виконана у вигляді латинського хреста, яка, очевидно, заміняла так звані "слізки". Розміри хреста 6 x 5,3 см, у нього відсутні з'єднувальні вушка. На краях хреста були пробиті отвори і за допомогою мідних та залізних цвяхків він кріпився, ймовірно, до дерев'яної основи. У центрі енколпіїв знаходиться схематичне низькорельєфне зображення Розп'яття із предстоячими в бокових медальйонах. Фігура Христа додатково обведена рамкою, а на бічних раменах, обабіч від Розп'яття, нанесені букви "IC NI". Поверхня хреста сильно потерта, що засвідчує тривалість його побутування. На зворотній стулці, як показують відомі середземноморські аналогії, знаходилося зображення Богоматері Оранти та чотирьох євангелістів. На давньоукраїнських землях відома тільки ще одна подібні знахідка із с. Набутов у Середньому Подніпров'ї. Разом із тим подібні вироби часто трапляються на території Подунав'я, Балкан і Греції. У цілому їх відносять до виробництва майстерень Константинополя⁶.

Другий тип візантійських енколпіїв репрезентований знахідками "сирійських" плоских хрестів-релікваріїв із зображеннями, виконаними заглибленими лініями. Два таких енколпіїв походять із літописного Василева (рис. 1, 1–2). Вони різняться зображеннями, відносяться до різних варіантів, але виконані в одній техніці, характерній для "сирійських" енколпіїв⁷.

Один із них був знайдений в ур. Замчище, від нього збереглася одна стулка (лицева) (рис. 1, 1)⁸. Його розміри становлять 4,9 x 10 см⁹. Він має форму латинського хреста з ледь розширеними кінцями і трохи подовженим нижнім перехрестям. На поверхні енколпіїв в техніці гравірування нанесено зображення розп'ятого Христа. Фігура й обличчя Ісуса Христа передані досить умовно, його руки ледь зігнуті в ліктях, тіло вкривають довгі одяжі, передані стилізованими лініями. Над розп'яттям вміщено прямокутник із вписаним у нього косим хрестом. Від боків прямокутника відходять трикутники, утворюючи хрестоподібну фігуру. Це так звана *tabula ansate* – дощечка з христомою. Тільки напис на даному енколпіїв замінено на косий хрест. Під Розп'яттям на лівому рамені хреста нанесено напис "ICYCS" чи "IC XC", на правому – "NHRI". У нижній частині хреста ноги Ісуса зображені схематично. На другій стулці енколпіїв такого типу розміщувалося зображення Богоматері Оранти¹⁰.

На території Давньої Русі знайдений ще тільки один аналогічний екземпляр при розкопках курганів у Володимирській губернії. Всього ж подібних енколпіїв на території Азії та Європи відомо близько 40. Більшість їх знахідок зафіксована в Балкано-Дунайському регіоні, у Херсонесі й на Малоазійському узбережжі, а окремі екземпляри розсіяні по європейській території¹¹. На думку дослідників, цей тип енколпіїв пов'язаний із культом Чесного Хреста¹².

Наступний варіант візантійського енколпіїв трапився в ур. Монастир, де, ймовірно, знаходилася печерна обитель ченців XII–XIII ст. (рис. 1, 2)¹³. Він має ту ж форму, що й попередній. Його розміри складають: висота 6 см (верхня кінцівка пошкоджена, очевидно, загальна висота була 7 см), ширина 5 см. На краях і в центрі знаходяться 5 круглих гнізд (діаметром 0,9 см) для скляних чи емалевих вставок. У центрі хреста гравірований геометричний орнамент із ромба-роzetки та косоного хреста, який за своєю конфігурацією наближається до сварги. Фігури та контури хреста виконані прокресленими потрійними та подвійними лініями, середина ромба заповнена наколами.

Аналогічні до даного енколпіона екземпляри походять з Богуслава та Саркела – Білої Вежі. А найближчі паралелі відомі за знахідками в Херсонесі, Кавказі та Угорщині, де вони, переважно, датуються X–XI ст.¹⁴.

Появу близькосхідних енколпіонів на території Київської Русі пов'язують із цілеспрямованою діяльністю візантійських православних кіл у сфері християнізації давньоруського населення. Такі енколпіони виготовляли при православних (мелькитських) монастирях у візантійських провінціях у Сирії та Палестині. Звідти прочани (пілігрими), купці, представники військових та дипломатичних місій привозили їх на давньоруські землі. Можливо, що частина хрестів була подарована візантійським духовенством руським прихильникам християнства. Відзначимо, що на території Давньої Русі їх виявлено не так уже й багато. Зокрема, з Києва відомо 6 екземплярів, Галича – 4, а загальна кількість знайдених і добре документованих знахідок візантійських енколпіонів на теренах Східної Європи не перевищує декількох десятків¹⁵.

Знайдені в Чорнівці й Василеві енколпіони за своєю формою та іконографією досить рідкісні для території Давньої Русі й переважно зустрічаються при дослідженні дитинців або храмів міст. Розміри та стиль зображень хрестів дозволяють пов'язати їх із класичними зразками близькосхідної культової металопластики – так званими “сирійськими” складнями. Енколпіони цього типу відносяться до досить ранніх культових предметів на території Європи та давньоруських землях, переважно вони датуються серединою X–XI ст. Очевидно, XI ст. слід датувати виготовлення енколпіонів із Василева, проте про час їх використання в нас немає даних. Не виключено, що вони слугували оберегами і в пізніший період (XII – перша половина XIII ст.).

Другу групу енколпіонів із регіону представляють вироби давньоруської металопластики (рис. 1, 5–10; рис. 2–3). Вони поділяються на кілька типів, у більшості яких виділяються варіанти. Останні визначаються на основі аналізу техніки виготовлення та композиційно-іконографічного типу зображень.

До енколпіонів, виготовлених у техніці високого рельєфу з вільним компоюванням зображень, відносяться бронзові релікварії з Василева та Вашківців (рис. 2, 1–2). Це енколпіони, виготовлені в техніці високого рельєфу із зображенням на лицьовій стулці Розп'яття та трьох святих у медальйонах, на зворотній стулці – Богоматері Одигітрії і трьох святих у медальйонах.

Хрест-енколпіон із Василева (рис. 2, 1) нерівнораменний, має закруглені, дещо розширені кінці з медальйонами, які відмічені виступами (так званими “слізками”), причому на поперечних раменах, на відміну від вертикальних, вони розташовані ближче до країв. Розміри хреста становлять: висота 8 см (без урахування вушка), ширина 7 см, товщина по краях 0,4 см. Усі зображення на ньому виконані у високому рельєфі. Медальйони з погрудними образами на верхньому й бокових кінцях і краї хреста оповиті рельєфним валиком з косою насічкою, яка імітує джгут. У центрі стулки енколпіона крупне зображення розп'ятого Христа, навколо його голови – німб із рельєфним хрестовидним поділом. Розчесане, з проділом посередині густе волосся спадає двома довгими косами на плечі. Ноги Христа спираються на прямокутне підніжжя-підставку “голгофу”. Зверху над розп'яттям розміщено окантовану джгутом прямокутну табличку з монограмою “IX”. Фігура Христа майже пряма, із зігнутими в ліктях і широко розставленими руками, долоні розкриті й заходять за медальйони. Голова Христа похилена до правого плеча. Від пояса до колін тіло Ісуса оповите набедреною пов'язкою з прокресленими складками матерії. На зап'ястях і ступнях ніг позначені крапки, які символізують місця ран від цвяхів. У двох медальйонах на бічних раменах хреста – бюсти Богоматері (справа) та Іоанна Богослова (зліва), зі схиленими в деісусному повороті головами. У медальйоні верхнього рамена розміщено погрудне зображення бородатого святого, найвірогідніше Саваофа. Під руками Розп'яття простежуються літери “I X M – P O N”. Очевидно, монограми Богородиці та Іоанна¹⁶.

Зворотню стулку такого типу енколпіонів репрезентує знахідка із с. Вашківці. Цей хрест також виготовлений з бронзи, нерівнораменний, має закруглені, дещо розширені кінці з медальйонами, які відмічені “слізками”. Розміри хреста становлять: висота 8 см, ширина 7 см, товщина по краях 0,4 см. На ньому знаходиться зображення Богоматері Одигітрії в ристі і трьох святих воїнів у медальйонах (очевидно, це зображення святих Георгія, Дмитра та Нестора). На правому рамені енколпіона прокреслена буква “X”¹⁷.

Енколпіони цього типу більшість дослідників відносять до ранніх виробів давньоруської металопластики. Їх появу датують серединою XI ст. – початком XII ст.¹⁸, а масове виробництво припадає на XII – першу половину XIII ст.¹⁹.

Інший тип енколпіона, виготовленого в техніці високого рельєфу, походить із околиць Недобоївського городища (рис. 1, 7). Він відноситься до групи Борисоглібських енколпіонів із зображенням святих князів з моделями храмів та трьома святими в медальйонах.

Від релікварію збереглася лише одна стулка. На ній у центрі знаходиться зображення святого Гліба в князівській шапці й довгих шатах, у його лівій руці – модель храму. По боках у трьох медальйонах – зображення Богоматері (зверху) та євангелістів (з боків). На бічному рамені хреста збереглася початкова літера імені князя-мученика – “Г”. На другій стулці, яка не збереглася, мало знаходиться зображення святого Бориса²⁰.

Такого типу хрести-енколпіони з’явилися ще в XI ст. Їх продукування розпочалося після канонізації в 1072 р. давньоруською церквою молодших синів князя Володимира Святославича Бориса та Гліба. Вони трагічно загинули 1015 року від рук старшого брата Святополка під час міжусобної боротьби за великокнязівський престол. Борис і Гліб – перші святі, канонізовані давньоруською церквою. Вони визнані як чудотворці й молитвеники перед Богом “за землю Руську”, “за нові люде християнські”. Їх шанували як помічників у ратній справі та цілителів, покровителів руської землі й особистих патронів давньоруських князів. На честь святих Бориса та Гліба був закладений храм у Вишгороді, освячений 1115 року, а пізніше збудовані собори в Чернігові, Рязані, Смоленську та багатьох інших давньоруських містах. З часом культ шанування святих-мучеників проник і за межі Русі. Відомо, що ікони з їх зображеннями знаходилися в Константинополі, їх бачили паломники на території Грузії, Чехії та Сербії. На Русі з 1072 р. святих мучеників Бориса та Гліба вшановують загальноцерковно. Дні смерті князів Бориса (24 липня) та Гліба (5 вересня), а також канонізація святих (2 травня) відносять до церковних свят²¹.

На давньоруських землях енколпіони такого типу із зображеннями святих Бориса та Гліба виявлені в понад 60 пунктах. Вважається, що виробляли такі енколпіони в київських майстернях, звідки вони проникали до віддалених куточків Давньої Русі. Очевидно, що такий хрест належав людині, яка відвідала місце поховання святих або один із присвячених їм храмів і була пов’язана з військовою справою²².

Інші енколпіони з території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра представлені релікваріями рельєфно-черненого типу. Вони поєднують два види зображень: рельєфні, відлиті у формі та пласкі, виконані заглибленими лініями та інкрустовані черню, сріблом, оловом. Інколи такі енколпіони ще називають рельєфно-графічними.

До хрестів рельєфно-черненого типу відноситься, перш за все, енколпіон із Василева (рис. 2, 3). Він досить непогано зберігся (втрачено лише фрагмент бічного рамена хреста зворотної стулки), відноситься до варіанта Розп’яття, предстоячі Богоматір й Іоанн Богослов, св. Георгій – Богоматір Одигітрія, апостоли Петро, Павло та св. Миколай.

Енколпіон був знайдений в ур. Замчище²³. Його розміри з вушком становлять 10 x 7 см²⁴. Він за формою схожий до групи рельєфних енколпіонів, має також заокруглені кінці, але центральні зображення Розп’яття та Богоматері виконані в низькому рельєфі, а постаті святих різцем та інкрустовані черню.

На лицевій стороні хреста зображено Розп’яття. Зверху та з боків енколпіона розташовані силуети передстоячих, як вважається Богоматері, Іоанна Богослова та св. Георгія²⁵.

На зворотному боці в центрі добре проглядається зображення Богородиці Одигітрії з немовлям на руках. Богородиця в хітоні, зверху на нього надітий мафорій, який укриває голову. На кінцях хреста, у медальйонах, розміщені зображення святих. Тут знаходяться погруддя апостолів Петра та Павла і св. Миколая. За аналогіями, такого типу енколпіони прийнято датувати другою чвертю XII ст.²⁶. Відсутність написів та інкрустація черню можуть свідчити про його виготовлення протягом XII ст.

Дещо інший варіант (Розп’яття з предстоячими, св. Георгій – Хрест і чотири медальйони зі святими) являє собою рельєфно-чернений енколпіон із Чорнівського городища, знайдений автором у 2004 р. (рис. 2, 4, 5). Як і попередній, він повністю зберігся, проте відсутня

ворварка (очілля). Енколпійон має розміри 9,5 x 6,5 см, його товщина 1,1 см. На лицьовій стулці в центрі знаходиться рельєфне зображення Розп'яття, з боків у медальйонах чернені контури постатей предстоячих Богоматері та Іоанна Богослова. У верхньому медальйоні, очевидно, зображення св. Георгія. На бічному рамені хреста під лівою рукою Розп'яття читається напис: "NIKO". На зворотній стулці хреста в центрі – 8-кінцевий хрест із "саявом" і погрудні зображення святих (свангелістів?) у чотирьох медальйонах.

Такі енколпійони досить рідкісні на давньоруських землях. Відомо всього їх шість знахідок. Дослідники відзначають, що ці релікварії мають пізні походження й датуються часом від другої половини XII до першої половини XIII ст.²⁷.

Інший варіант енколпійонів цього типу представлений ще одним релікварієм із Чорнівського городища, знайденим також у 2004 р. (рис. 3, 5). Це невеликий енколпійон, дещо пошкоджений пожежею, розмірами 6 x 3,5 см. У нього збереглися дві стулки й шарнірні з'єднання, ворварка відсутня. На його лицьовій стороні знаходиться схематичне зображення Розп'яття, на трьох кінцях розміщені медальйони із затертими зображеннями, на зворотній – постать Богоматері з розкритими перед грудьми долонями. Сліди черніння практично відсутні.

Аналогічні за формою та близькі за розмірами енколпійони походять із Ленківців (рис. 3, 6) і Василева (рис. 3, 8, 7). Вони відносяться до інших варіантів цього типу. Їх відмінність полягає в зображенні в середхресті чотирьох- чи восьмикінцевого хреста у "саяві" або без нього. У чотирьох бічних медальйонах таких хрестів, як правило, розміщуються христові ієрогліфи "ІС ХС НІ КА" з різними варіантами накреслення літер.

Ще одним варіантом цього типу хрестів із чернінням є невеликі прямокінцеві енколпійони з виступами-"слізками" на кутах і зображенням Розп'яття – хреста і букв у чотирьох медальйонах. Єдиний екземпляр такого хреста знайдений у регіоні на Недобойському городищі в кліті №1 (рис. 1, 5).

У хреста повністю збереглися дві стулки. Вони мають розміри 5,8 x 3,8 см. На одній стулці енколпійона в центрі прокреслено фігуру Розп'яття, виконану гравіруванням; на зворотній, у цій же техніці, зображено восьмикінцевий хрест із "саявом", а в бокових медальйонах – христові ієрогліфи: ІС. НІ. С. Х., які, очевидно, означають "Ісус Христос Ніка (Переможець) Спаситель". Усі зображення та написи інкрустовані сріблом. У середині стулок релікварію збереглися рештки дерева, очевидно, "животворящего хреста", привезені зі святих місць. За аналогіями з Новгороду, Княжої Гори, Черняхова, Райковецького городища, Криму енколпійон добре датується кінцем XII – першою половиною XIII ст.²⁸.

З виявлених на землях краю енколпійонів до окремого варіанта типу чернених хрестів відноситься ще одна знахідка з Василева (рис. 1, 8). Це мініатюрний прямокінцевий релікварій із розмірами 5,8 x 2,4 см, з урахуванням очілля²⁹. Зображення на стулках нанесені різцем і в деяких місцях інкрустовані черню. На лицьовому боці зображено Розп'яття. Німб над головою Христа поділено потрійними смугами на сектори. Тіло й одяг Ісуса передані схематичними штрихами, відтіненими черню. Над головою розміщено чернене зображення рівнокінцевого хреста. На зворотній стулці енколпійона вміщено Богоматір у поставі Оранти, над її головою хрест переданий чотирма крапками.

Аналогічного варіанту хрест був знайдений за випадкових обставин в околицях с. Оршівців на Буковині (рис. 3, 2). Його відмінністю від попереднього є ще менші розміри (3,6 x 1,6 см) і спрощеність зображень, у результаті чого контури Розп'яття й Богоматері передані схематичними лініями.

Очевидно, до цієї ж групи енколпійонів відноситься й сильно пошкоджений вогнем релікварій із Недобойського городища (рис. 3, 3), розмірами 5,2 x 3 см, знайдений у 2007 р. Він має прямі кінці хреста, у верхній частині однієї зі стулок пробиті два отвори.

Подібні за сюжетом та близькі за розмірами енколпійони виявлені на багатьох давньоруських землях. Їхні знахідки зафіксовані на Київщині, Білорусії, у Новгороді, Галичі³⁰, де вони датуються першою чвертю XII чи серединою – кінцем XII ст.³¹. Про місце виготовлення таких енколпійонів немає даних. Можливо, вони вироблялися давньоруськими ювелірами в майстернях Києва, Галича, Володимира та інших великих міст.

Найменшим за розмірами є ще один варіант чернених енколпійонів із регіону. Це релікварії, які умовно отримали назву “Хрест – Хрест (прямокінцеві із чотирма виступами в середхресті, мініатюрні)”³². Вони знайдені на Ленківцькому поселенні, Васловівцях і Василеві (рис. 3, 6, 9–10).

Енколпійон із Ленківців (рис. 3, 9) має ледь розширені кінцівки рамен і квадратне середхрестя. Його розміри – 3,1 x 1,8 см. На лицьовій стулці знаходиться гравіроване й інкрустоване черню зображення нерівнораменного хреста з променями-“саявом”, які виходять із середхрестя. На зворотній стороні такий же хрест, але промені не торкаються його середини.

Хрест із Васловівців (рис. 3, 10) аналогічний попередньому за формою і близький за розмірами (3,3 x 1,8); на лицьовій стулці він має те ж саме зображення й інкрустацію черню, а на зворотній – тільки один хрест, без променів. У верхній його частині стулки з’єднані за допомогою залізного штифта.

Аналогічним є хрест із Василева (рис. 3, 6), виявлений Б.П.Томенчуком у 1978 р. в одному з давньоруських поховань³³. В енколпійона збереглася лицева стулка з інкрустованим зображенням хреста із “саявом” та очілля (ворварка). Його розміри з очіллям становлять 4,3 x 1,8 см.

Енколпійони такого варіанта виявлені в різних давньоруських землях. Їх знахідки зафіксовані в Пліснеську, Галичі³⁴, Дорогочині, Волині, Надвірній, Капустинцях, Усті, Родені, Ярополчі Заліському, Автуничах, Григорівці, Новогрудку, інших давньоруських землях, а також на території Східної Литви³⁵. Вони датуються переважно XII ст., а місцем їх виробництва традиційно вважається Київ. Припускають також, що такі енколпійони могли виготовляти ювеліри княжого Галича.

До зовсім іншого типу енколпійонів відносяться знахідки з Чорнівського городища (як мінімум три екземпляри) та з нелокалізованих пунктів регіону (три екземпляри). Це релікварії з дрібними щільно скомпонованими рельєфними зображеннями, які відносяться до типу Богоматір з долонями перед грудьми, святими Козьмою, Дем’яном, Петром та Василем на лицьовій стулці та Розп’яттям, предстоячими Богоматір’ю та Іоанном Богословом, святителями Миколою та Григорієм на зворотній. Хрести мають закруглені кінці й дзеркальні слов’янські написи зі зверненням: “Свята Богородиця, помагай”³⁶.

Енколпійони цього типу найкраще вивчені за екземплярами з Чорнівського городища, де трапився один цілий релікварій і сплавлені фрагменти ще від трьох (рис. 3, 9–11).

Розміри цілого енколпійона становлять 8,6 x 5,7 см. На його лицьовій стороні вміщено рельєфне зображення Богоматері Оранти з долонями перед грудьми, у медальйонах навколо неї зображенні святі. У середхресті вміщено слов’янський напис у дзеркальному відтворенні: “Свята Богородиця помагай”. На зворотній стороні – Розп’яття. Фігура Христа майже пряма, голова схилена вправо, руки в ліктях і ноги в колінах ледь зігнуті. Над німбом вміщено хризму-монограму “ХС ІС”. Обабіч постаті знаходяться написи, які читаються, як “хрест нам похвала”, “хрест нам утешение”. У медальйонах на кінцівках хреста – предстоячі та святилі³⁷.

Цей тип хрестів-енколпійонів отримав надзвичайно широке поширення на давньоруських землях та за її межами. Знахідки таких енколпійонів відомі з Києва, Галича, Крутилова, Дорогобужа, Мстиславля, Старої Рязані, Серенська та багатьох інших пунктів, а також із Болгарії, Румунії, Золотої Орди. Всього їх виявлено на території Давньої Русі та за її межами понад 260 екземплярів³⁸.

Час появи енколпійонів цього типу звичайно датують першою половиною XIII ст., а місцем виготовлення вважається Київ, де неподалік Десятинної церкви були знайдені кам’яні формочки, як вважалося для їхнього виробництва. Зворотній напис на більшості енколпійонів носив сакральний зміст і мав посилити оберегову функцію хреста. На думку дослідників, енколпійони із дзеркальними слов’янськими написами з’явилися в 1239–1240 рр. (після того, як північно-східні землі Русі зазнали навали монголо-татарів) і мали вберегти інші князівства від знищення. Припускається також, що дзеркальні написи не мали магічного значення, а є цілком звичайним явищем при литті у формах³⁹.

Дослідження хрестів-енколпійонів з давньоруських пам’яток регіону засвідчує, що проникнення такого типу християнських металовиробів сюди розпочинається, очевидно, з кін-

ця XI ст., а у XII – першій половині XIII ст. вони набувають найбільшого поширення. Аналіз знахідок енколпіїв указує на певні релігійні зв'язки місцевого населення зі східнохристиянським світом та основними центрами християнської культури Київської Русі.

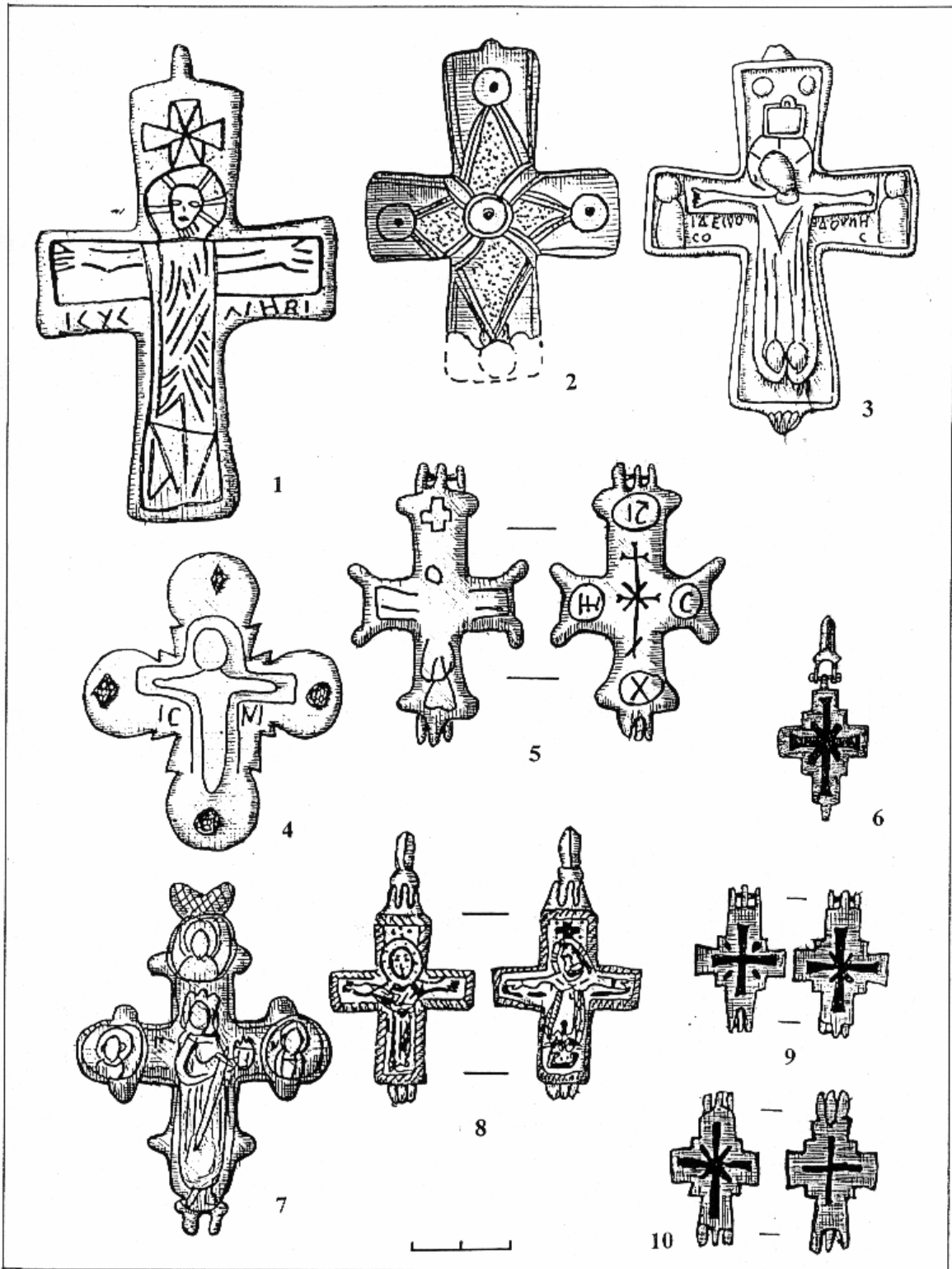

Рис. 1. Хрести-релікварії з Василева (1–2, 6, 8), Чорнівки (3, 4), Недобоївців (5, 7), Ленківців (9), Васлівців (10)

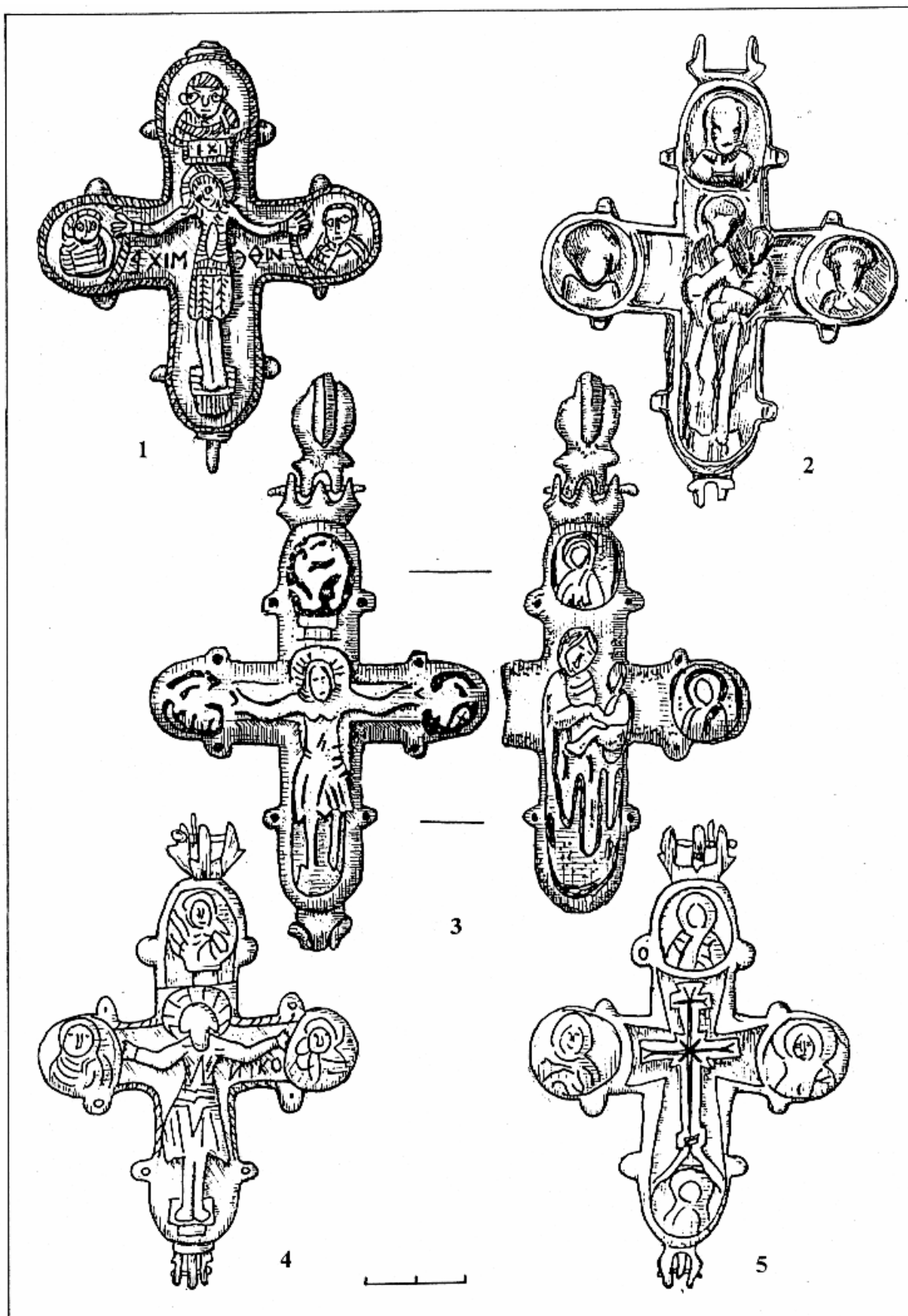

Рис. 2. Хрести-релікварії з Василева (1, 3), Вашківців (2), Чорнівки (4–5)

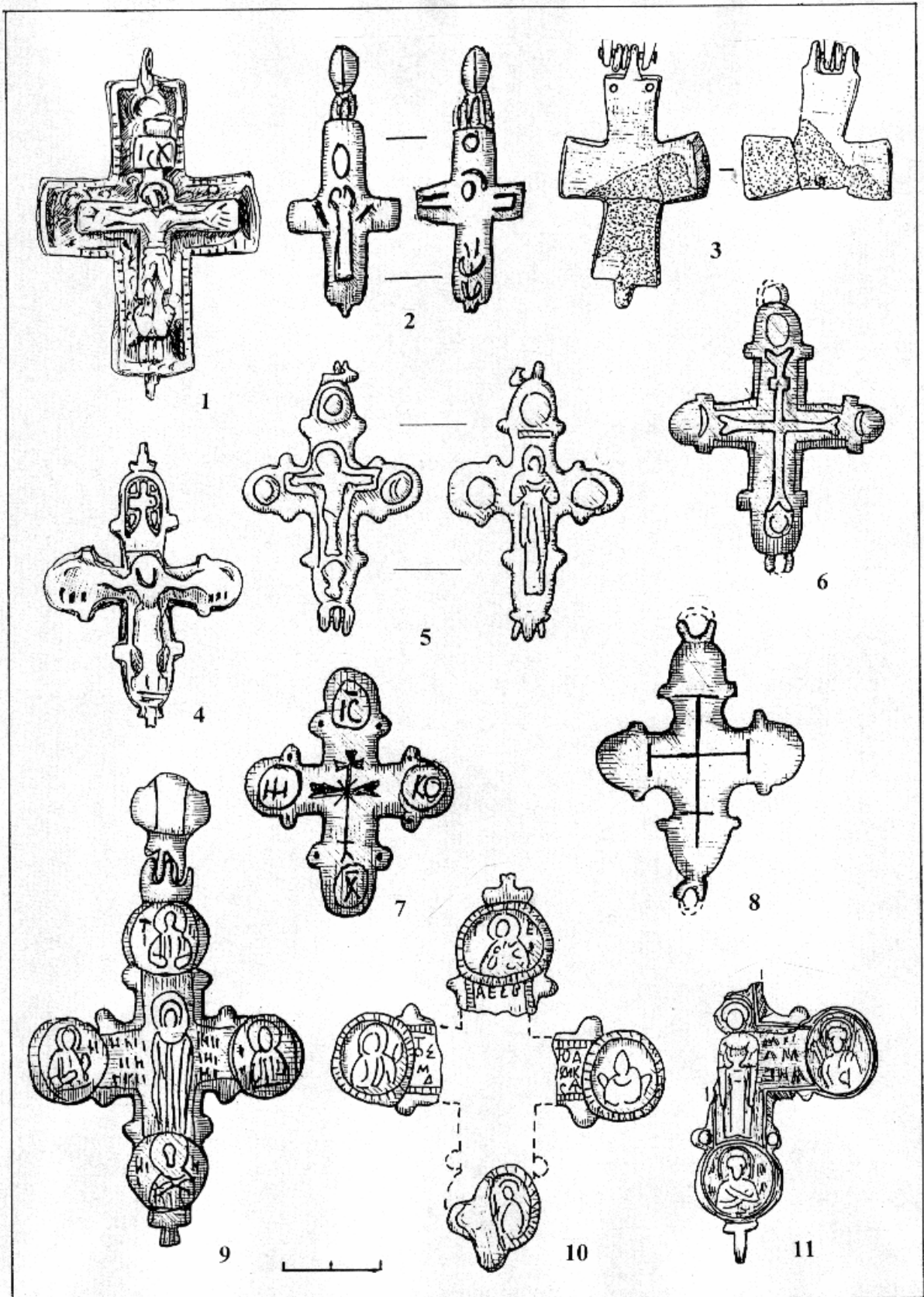

Рис. 3. Хрести-релікварії з Карапчева (1), Оршівців (2), Недобоївців (3), Вашківців (4), Чорнівки (5, 9–11), Ленківців (6), Василева (7, 8)

1. Пескова А. А. Истоки иконографии древнерусских энколпионов / А. Пескова // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии. – С. Пб. : Петербургское Востоковедение, 2006. – С. 121–162; Священные вложения древнерусских энколпионов в контексте литургической практики: возможности комплексного анализа / А. А. Липатов, Е. Ю. Медникова, А. Е. Мусин, А. А. Пескова // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии. – С. Пб. : Петербургское Востоковедение, 2006. – С. 291–308.
2. Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.) / С. Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – С. 182–183.
3. Пивоваров С. В. Хрести-енколпіони у духовній традиції українців Буковини / С. Пивоваров, І. Г. Чеховський // Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія : зб. наук. пр. – Чернівці : Рута, 2003. – Вип. 163. – С. 142–149; Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра / С. Пивоваров. – С. 184.
4. Пивоваров С. В. Нові випадкові знахідки христів-енколпіонів на Буковині / С. Пивоваров // Буковина : історичні та етнокультурні студії : матеріали IV Міжнар. конф. [“Кайндлівські читання”]. – Чернівці, 2007. – Ч. I. – С. 189–192; Пивоваров С. Візантійські енколпіони в давньоруських старожитностях Буковини / С. Пивоваров // Етнос. Культура. Духовність : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Чернівці, 2006. – Ч. 2. – С. 213–220.
5. Корзухина Г. Ф. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии X–XIII вв. / Г. Корзухина, А. А. Пескова. – С. Пб. : Петербургское Востоковедение, 2003. – С. 42.
6. Там само. – С. 44–45.
7. Там само. – С. 50–51.
8. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина / Б. Тимошук. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 29.
9. Мисько Ю. В. Християнські культові старожитності давньоруського періоду з території Північної Буковини / Ю. Мисько // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – Т. 2. – С. 165.
10. Корзухина Г. Ф. Указ. соч. – С. 51.
11. Куницький В. А. Близькосхідні енколпіони на території Південної Русі / В. Куницький // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 110.
12. Корзухина Г. Ф. Указ. соч. – С. 51–52.
13. Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра / С. Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2000. – С. 221.
14. Корзухина Г. Ф. Указ. соч. – С. 51.
15. Куницький В. А. Назв. праця. – С. 108.
16. Пивоваров С. Християнські старожитності ... – С. 219–222.
17. Пивоваров С. Нові випадкові знахідки христів-енколпіонів на Буковині / С. Пивоваров. – С. 189–192.
18. Зоценко В. Н. Об одном типе древнерусских энколпионов / В. Зоценко // Древности Среднего Поднепровья. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 123.
19. Петегирич В. М. Хрести-енколпіони Галицько-Волинської землі XII–XIII ст. / В. Петегирич // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого – на початку другого тисячоліть н. е. – Чернівці : Рута, 1994. – С. 38–40; Пуцко В. Г. Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов / В. Пуцко // Труды V международного конгресса славянской археологии. – М., 1987. – Вып. 26. – Секция VI. – С. 62–75.
20. Пивоваров С. Культова пластика із зображенням Бориса і Гліба в давньоруських старожитностях Буковини / С. Пивоваров // Питання історії України. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 191–193.
21. Там само. – С. 193.
22. Пуцко В. Г. Указ. соч. – С. 73; Алешковский М. Х. Русские глебоборисовские энколпионы / М. Алешковский // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М. : Наука, 1972. – С. 104–125; Корзухина Г. Ф. Указ. соч. – С. 86–94.
23. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина / Б. Тимошук... – С. 29, рис. 14, 13.
24. Мисько Ю. В. Назв. праця. – С. 165.
25. Корзухина Г. Ф. Указ. соч. – С. 101–102.
26. Пекарська Л. В. Давньоруські енколпіони в збірці музею історії м. Києва / Л. Пекарська, В. Г. Пуцко // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 87–88.
27. Корзухина Г. Ф. Указ. соч. – С. 110–111.
28. Там само. – С. 161–163.
29. Мисько Ю. В. Назв. праця. – С. 167.

30. Пастернак Я. Старий Галич / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – С. 233.
31. Корзухина Г. Ф. Указ. соч. – С. 165–170.
32. Там само. – С. 173–175.
33. Томенчук Б. П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі : одержавлення, християнізація / Б. Томенчук. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. – С. 294.
34. Пастернак Я. Назв. праця. – С. 233.
35. Алексеев Л. В. Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель (кресты и иконки Белоруссии) / Л. Алексеев // Советская археология. – 1974. – № 3. – С. 204–209; Корзухина Г. Ф. Указ. соч. – С. 173–178.
36. Корзухина Г. Ф. Указ. соч. – С. 193–196.
37. Мисько Ю. В. Назв. праця. – С. 163.
38. Корзухина Г. Ф. Указ. соч. – С. 195–209.
39. Там само. – С. 24.

Статья посвящена рассмотрению вопросов о распространении христианской символики на территории Буковины. На основе археологических находок характеризуются найденные в регионе кресты-реликварии, наводится их типология и хронология, а также определяется происхождение отдельных типов, прослеживаются вероятные пути их проникновения к местному населению.

Ключевые слова: археологические исследования, древнерусские памятники, кресты-реликварии, “сирийские” энколпионы.

The article is devoted to the examining of the questions of Christian symbolism in Bukovyna. The crosses-reliquaries founded in the region are characterized, on the basis of the archeological material, their typology and chronology is served, and the origin of some of their types is defined, the probable ways of their getting into the local population are traced.

Key words: archaeological investigation, ancient Rus monuments, crosses-reliquaries, “Syrian” encolpions.

УДК 94 (477) “09/12”: 37
ББК 63.59

Георгій КОЖОЛЯНКО, Олександр КОЖОЛЯНКО

ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ РОЗВИНЕНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ)

У статті досліджується наукова проблема впровадження християнства на теренах України та його співіснування з язичництвом у період розвиненого середньовіччя. На основі масиву джерел (писемні та етнологічні матеріали) констатується майже повне збереження язичницької віри в цей період.

Ключові слова: християнство, язичництво, свята, обряди, боги, жертвоприношення, культ.

Питання християнізації українців періоду існування Київської Русі є досить актуальним у науковому плані. Під впливом християнських провідників, які до початку ХХ ст. були ідеологічною опорою влади в Україні, як у практиків, так і в науковців склалося викривлене бачення введення християнства та його поширення у II тис. Період радянської доби на теренах України суттєво не змінив ситуації, оскільки радянська ідеологічна машина з атеїстичною ідеологією всіляко намагалася показати безрелігійність українців, а їхнє релігійне становище періоду II тисячоліття висвітлювалось однобічно. Заохочувалося вивчення лише атеїстичності українців. Щодо широкого побутування язичницької віри в мешканців України поряд з офіційною християнською від Х до початку ХХ ст. наукові дослідження фактично не

проводилися. Відповідно не випадковим є зацікавлення дохристиянськими віруваннями українців ученими поза межами України. Це стосується циклу досліджень “Велесової книги” в Бельгії, США, Австралії¹, публікації в кінці ХХ ст. книги “Дохристиянські вірування українців” митрополитом Іларіоном (Іван Огієнко)² та ін.

Навіть більш ніж 20-річний період існування незалежної України рубежу ХХ–ХХІ ст. суттєво не змінив ситуації у вітчизняній етнологічній науці щодо ставлення до рідної дохристиянської віри українців.

Через значний вплив на наукові дослідження соціалістичної ідеології з атеїстичною догматикою, відкрито вороже ставлення християнських священиків до українського язичництва та опір об’єктивному висвітленню релігійності українців протягом II тисячоліття (пригадаймо хоча б викуп за один день та знищення християнськими священиками накладу книги Івана Франка “Про створення світу” 1905 року), ми не маємо повної об’єктивної та науково обгрунтованої картини вірувань українців від найдавніших часів і до ХХІ ст.

Окремі фрагментарні матеріали про язичництво на українських теренах періоду Х–ХІІІ ст. можна почерпнути із праць О.Моці, В.Рички “Київська Русь: від язичництва до християнства”³, Б.Рибакі “Язичництво Древньої Русі” та “Язичництво давніх слов’ян”⁴, Л.Филипович “Етнологія релігії”⁵ та ін. Проте в цих працях подається матеріал переважно про причини, обставини та сам процес уведення християнства київськими князями. Однак дуже мало інформації про язичницькі вірування широких верств населення після християнізації. Відповідно, ознайомлення із широким колом джерел засвідчує досить складний і неоднозначний процес християнізації різних українських теренів.

Метою нашого дослідження є висвітлення ситуації з офіційною християнською й народною язичницькою вірами в перші три століття після офіційного запровадження християнства на теренах України.

Хрещення Русі, яке здійснив князь Володимир 988 року, не було добровільним, і це стало причиною того, що народ сприймав віру часом тільки зовнішньо, а сам тримався віри етнічно-язичницької. Однак говорити, що сам Володимир був переконаним християнином, не доводиться, оскільки ще за 8 років до хрещення Русі, 980 року, ним була проведена релігійна реформа⁶, у результаті якої офіційно запроваджувалась язичницька віра із шістьма верховними богами (Перун, Хорс, Дажбог, Стрибог, Симаргл, Мокша).

Стародавня язичницька народна віра давала нашим предкам реальну філософію всього плінного життя, розуміння природи, існування людини та всесвіту. Віра пронизувала всі ділянки існування людини й суспільства від господарських занять до свят та обрядодій як сімейного, громадського, так і календарного характеру. Ця народна філософія, вважав митрополит Іларіон (українська православна церква Канади), вироблялася довгими віками й увійшла в плоть і кров наших предків, а тому легко й відразу забути не могла⁷.

Щодо християнізації, то християнські поняття й погляди захопили насамперед князів та їхні дружини. Світогляду народних мас, які переважно були хліборобами, більше відповідав природний зміст язичницьких вірувань, який вони зберегли й опісля⁸. У сільській місцевості в ХІ–ХІІІ ст. продовжували функціонувати центри язичницьких культів, серед яких такий великий, як Збручське святилище⁹.

Нові християнські уявлення прищеплювались українському народові дуже важко, по волі, століттями перероблювалися в народному світогляді, щільно переплітаючись з усією силою колишніх язичницьких поглядів. Нова релігія зводилася на руїнах колишнього, до того ж наполовину зі старого, матеріалу. На думку дослідників кінця ХХ ст., історичний хід формування народного світогляду, історія духу, переконань, звичаїв народу визначаються непохитністю релігійного світогляду праукраїнців – язичників¹⁰.

Служителі язичницьких культів були високоосвіченою верствою суспільства, носіями позитивних знань – своєрідною стародавньою інтелігенцією. Натомість християнські священики забороняли астрономію, філософію, риторику, хліборобські обряди, ототожнюючи їх з язичницькими кощунами¹¹. Це, у свою чергу, давало більшу перевагу в авторитеті й довірі волхвам, оскільки за ними була мудрість тисячоліть, набута попередніми поколіннями.

Відзначено процес опору сприйняття нової віри, який, як і всяка непокора, тягнув за собою кару. Про це йдеться в Літописі Руському 1071 р., коли одночасно подекуди почали чинити непокору волхви й пропагувати язичництво¹². Волхв цього ж року з'явився в Новгороді й підняв новгородців на повстання¹³. Це засвідчує, що в одну мить відмовитися від старих дідівських і батьківських язичницьких вірувань населення Київської Русі не могло.

Про збереження інституту волхвування засвідчує й “Устав святого князя Володимира”, у якому зазначено, що церква засуджує “... ведьство, зелийничьство, потвори, чародеяния, волхвованія”¹⁴.

Жіночий інститут волхвування також зберігся після прийняття християнства. Зокрема, в “Уставі князя Ярослава” зазначається: “Аще жена будеть чародейца, наузница, или волхва, или злейница, муж, доличив, казнить ю, а не лишиться”¹⁵.

Століттями язичництво дуже поволі відступало під наполегливим тиском з боку православного духовенства. Християнство на Русі на рубежі X–XI ст. обмежувалося містами, насамперед Середнього Подніпров'я. Тут були центри єпархій: Чернігів, Белгород, Юр'їв-на-Росі. Село, по суті, стало християнським аж у XIII ст. Археолог Б.Рибаків відзначав, що пережитки язичницьких тілоспалень у вигляді величезних вогнищ над могилою дожили до кінця XIX ст.¹⁶ Що ж до віддалених від центру регіонів, як, наприклад, Гуцульщина, Полісся, то тут язичницька релігія збереглася до початку XX ст.

Отже, християнська віра розійшлася швидко тільки там, куди легше її було занести. З Києво-Печерської лаври виходили ченці в далекі краї, учили язичників нової віри, хрестили їх, будували церкви. Однак і через п'ятсот і більше років після Володимира народ дотримувався старої віри, хоч і ходив до церкви, але не кидав і поганства: відзначали свята християнські та свої давні язичницькі. Наприклад, на Різдво Христове святкували давню Коляду, а на Івана Хрестителя язичницького Купала, відзначали сімейні свята за звичаями давньої віри.

Відкриті виступи й опір поширенню християнства поєднувалися в народі з більш пасивною формою неприйняття нав'язуваної феодальною верхівкою релігії. Люди неохоче відвідували церкви, віддаючи перевагу язичницьким ігрищам, про що зазначено літописцем-монахом 1068 року: “Ми бачимо ж ігрища витолочені і людей безліч на них, як вони пхати стануть один одного, видовища діючи, – [це] бісом задумане діло, – а церкви стоять, і коли буває час молитви, [то] мало їх знаходиться в церкві”¹⁷.

Про ігрища згадується і в “Уставі Ярослава”, де вони є підставою розірвання шлюбних відносин: “Асе 5-я вина, оже опроче мужа ходити по игрищам, или в нощи, а не послушать иметь, розлучити их”¹⁸.

Є стародавні свідчення митрополитів, де зазначається, що “въ суботу вечерь собираются вкупь мужи и жены и играютъ и пляшуть без студи, и скверну деють въ ноць святого въскресенія”¹⁹.

Яскравим і переконливим аргументом на користь живучості прадавніх народних вірувань є написане в кінці XII століття “Слово о полку Ігоревім”. У працях багатьох дослідників звернено увагу на глибокий вплив на автора “Слова” дохристиянських, язичницьких вірувань. Про це говорять згадані в тексті імена праукраїнських божеств (Велес, Дажбог, Стрибог, Хорс, Див та ін.).

Проте найцікавішим у переплетінні язичницьких і християнських ідей у світогляді як широких народних мас, так і соціальної верхівки Київської Русі було явище, що отримало назву “двовір'я”. Як уважають сучасні дослідники, до характеристики двовір'я можна віднести такі прояви й моменти: 1) одночасне звернення до християнських і нехристиянських народних персонажів та інші форми змішання різнорідних релігійних елементів; 2) використання християнами елементів язичницької обрядовості й фразеології; 3) присвоєння персонажами християнської міфології рис язичницьких нижчих і вищих божеств; 4) звернення до язичницьких персонажів і мотивів у християнському середовищі²⁰.

Уперше термін “двовір'я” був ужитий в XI ст. Феодосієм Печерським для характеристики нового на той час явища, мирного поєднання обох вір (язичництва і християнського православ'я) у свідомості народу²¹.

На думку церкви, до двовір'я слід зараховувати не лише синкретизм християнства й праукраїнського язичництва, а й змішання з християнством елементів інших релігій (язичництва інших народів, ісламу тощо)²².

Однією із причин виникнення двовір'я була схожість релігій язичницької і християнської, а в ряді моментів навіть і тотожність суто релігійних основ язичницьких і християнських вірувань. Немає підстав вважати у світоглядному плані язичницьку релігію набагато примітивнішою від християнської. Науковці відзначають, що, наприклад, язичницькі уявлення про появу людини так само наївні й примітивні, як і християнські. Приблизно на одному рівні стоять такі компоненти язичницького і християнського світоглядів, як поклоніння кумирам і поважання ікон, звернення до духів і заклинання святих, віра в надлюдські можливості волхвів та чаклунів і наділення "божественною благодаттю" священнослужителів, упевненість у чудодійності язичницьких фетишів і надія на рятувну силу хреста²³.

Нові християнські храми будували на тих самих місцях, де були перші капища, де стояли перші ідоли або й поганські храми. Це було зроблено ще за наказом Володимира Великого: "... Повелів він робити церкви і ставити [іх] на місцях, де ото стояли кумири. Поставив він церкву св. Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди"²⁴. Будівництво храмів на місцях капищ і требищ засвідчувало своєрідну спадковість християнства від язичництва. Це дає про себе знати й пізніше, коли церковні споруди (як раніше язичницькі) стають для українського населення символом усієї общини, її спільним здобутком²⁵.

Про будівництво християнських культових споруд на місцях старих язичницьких засвідчує і той факт, що неподалік Києва, біля села Берестове, де ріс Священний Гай, а над ним були печери, де, на думку мешканців, перебували київські боги, пізніше розбудували Печерську лавру²⁶.

Язичницький світогляд вплинув і на архітектурну побудову церков. Дослідники давно звернули увагу на монументальну скульптуру Борисоглібського та Благовіщенського соборів XII ст. у Чернігові, у якій немає звичних християнських соборів. Їхні зодчі звернулися до алегоричної мови, що спиралася на язичницькі вірування та уявлення, і використали образи, подібні до фантастичних істот, які нагадували Сімаргла, Віщого птаха, звірів – пардусів. Рослинний орнамент чернігівських соборів XII ст. об'єднує художні образи рельєфу, він є рівноцінним учасником кам'яної алегорії. У ньому тодішня сучасність трактується через призму давніх народних образів²⁷.

Новий християнський пантеон був дуже схожий на старий язичницький, і це ставало ще однією з причин двовір'я. Досить цікаве протиставлення цих пантеонів дає Б.О.Рибаків. Він проводить такі паралелі: Бог – Отець, творець світу – Стрибог, бог – отець (він же Сварог, тобто "небесний"); Бог – Син, Ісус Христос – Дажбог, "бог – син" бога Сварога; Бог – Дух Святий – крилата фантастична тварина – птах (Сімаргл, грифон – Див); Богородиця Марія – богиня плодovitості Мокша²⁸.

У християнських культах українців знаходять аналоги попереднім обрядам і поклонінням: у культурі "чудотворних ікон" – риси фетишистського поклоніння предметам, у культурі "святих місць" – поклоніння загадковим об'єктам природи, у таїнстві церковних обрядів – магічні дії стародавніх волхвів, в образі православних святих – старих богів – покровителів і т. п.²⁹.

Зокрема, функції язичницьких богів перебравли на себе окремі християнські святі (Велес – Власій, Перун – Ілля)³⁰. Християнські свята поставлені були на час свят дохристиянських, і це було причиною легкого їх сприйняття. Але водночас ставало ще однією причиною двовір'я: народ приходив молитися на те саме місце, де й раніше молився, у ті самі дні, як і в давнину, а тому й надалі вшановувалися ліси, великі дерева, річки, колодязі, озера, джерела, кринички, пагорби, гори і т. п.³¹.

Наприклад, громовержець Перун був замінений Іллею з тими самими функціями. Показовим для намагання служителів християнства використати язичницькі традиції у справі охрещення народу є те, що першою церквою в Києві став храм св. Іллі. Ільїнські церкви існували в кожному давньому місті Русі³². Трансформація культу божества блискавки та грому Перуна у святого Іллю-Пророка добре видно з повір'я, що відоме й сьогодні: "Ілля по небу катається!.." –

кажуть часто селяни під час грози 20 липня. Ільїн день вважався найнебезпечнішим днем стосовно грози й граду. У цей день нічого не можна робити, щоб не прогнівати Іллю³³.

Слід згадати, що автор “Слова о полку Ігоревім” (XII ст.), який був досить добре ознайомлений з язичництвом того часу – а може, і сам був язичником – не згадує ні разу бога Перуна, даючи всю першість сонячному божеству Дажбогові. Також у народній традиції не зберігається пам’ять про Перуна як могутнього бога. Це, мабуть, насамперед пов’язано з поняттям природного явища блискавки й грому, яким володіє вже хтось інший – св. Ілля. Таке перенесення сталося не завдяки заслугам самої церкви, а скоріше через грецьке вірування, яке сполучило цього пророка з атмосферними вогняними проявами, зіставляючи ім’я Іллі з грецьким Геліосом й аналогічно у слов’янському середовищі – з Перуном³⁴.

У народних звичаях також заховалися спомини давніх слов’янських свят і пов’язаних з ними обрядів. Прихід весни вітали веснянками й весняними ігрищами, у яких прославляли поворот сонця й розквіт природи. Це свято збіглося із християнським Великоднем і Зеленими святами. Свято Купала збіглося з днем св. Івана – це ніч чарів, коли цвіте папороть, можна побачити заховані скарби й зрозуміти мову звірів³⁵. Цікавим є поєднання назви цього свята – Івана Купали, тобто протягом століть поєднувалося свято християнського святого та язичницького божка й стало пізніше вже в мутаційній поєднаній формі Іваном Купалом.

У замовляннях серед святих особливо виділяється Юрій. Варто відзначити, що ім’я його можна часто зустріти в замовляннях. На нашу думку, це пояснюється тим, що богу весни в праукраїнців дажбожичів – Ярилу став відповідати в християнській релігії святий Юрій. Свято зустрічі весни (Ярила) було одним із найулюбленіших свят наших далеких пращурів. Зокрема, зберігся до наших днів обряд класти коло хати обереги у вигляді грудки землі із зеленою травою та вербовою лозою. На Буковині такі шматки дерну з вербовою гілочкою клали ввечері напередодні свята Юрія на стовпи воріт³⁶.

У християнську епоху звернення до сонця та інших джерел світла замінено було зверненням до різних святих угодників, наділених даром зцілювати хворих або ж на яких з тих чи інших причин народна фантазія перенесла відповідні властивості бога Сонця й Вогню. У Канівському повіті була записана “знахарська молитва”, щоденне читання якої оберігало від важких недуг. “Іхавъ святий Юрій на золотому коні съ золотим шостомъ, зъ золотимъ хрестомъ. Зустрічає Божу Матірѣ, з Сіянської гори, зъ святої землі. – “Куди ти святий Юріє?” – “Іду до народженаго, молитвяного раба Божого (имярекъ) выгоняють оцимъ шостомъ і святимъ хрестомъ хоробу (такую-то) въ очерета, въ болота, де у дзвони не дзвоняють, де люде не ходять, де звірі не бродять, де голоса не чутъ, де півні не поють, де сонце не світить”... – “Іди, святий Юрій, людямъ хрещеним помагай та усяку хворобу виганяй і Я тобі буду в допомозі. Аминь”³⁷. Саме бог весняного Сонця Ярило був наділений властивостями запобігати всяким захворюванням.

Ще за дохристиянських часів праукраїнці святкували п’ятницю й нічого в цей день не робили ані на полі, ані вдома. Цей день присвячувався язичницькій богині Мокоші. Навіть керівництво православної церкви визнає, що за християнства шанування п’ятниці значно збільшилось – як дня Христової муки й смерті, та злилося зі св. Параскевою, пам’ять якої вшановують 28 жовтня (і вже постала Параскева (П’ятниця))³⁸. “Маса оповідань незвичайної реальності ходить по людях про острож, що дає Свята П’ятниця, приходячи до жінок, аби вони не працювали в п’ятницю, особливо не прями: коли ж хто не слухається, вона карає їх, насилаючи їм в голову випадків від прядила”³⁹.

Надзвичайно поширений серед простого люду язичницький бог Волос (Велес) одержав християнського двійника – святого Власія Севастійського, що, як і його попередник, був покровителем худоби⁴⁰.

Майже незмінно зберігся в східних слов’ян давній культ поклоніння Роду, рожаницям. Серед низки пам’яток старослов’янського канонічного права лише в одному запитанні серед великої кількості містяться імена язичницьких богів – це імена Роду та рожаниць. Так, у “Вопросах Кирика, Саввы и Илии съ ответами Нифонта, епископа...” зазначається: “... Аже се родоу и рожиницам крають хлебы, и сыры, и медъ? – боронаше велми: негде, рече, молитъ: горе пьющимъ рожаниць!”⁴¹.

Таке запитання й така відповідь дає можливість стверджувати про досить широке застосування в побуті обряду приношення в жертву хліба, сиру й меду, який мав міцне язичницьке коріння.

Про незмінність язичницького світогляду в східних слов'ян після прийняття християнства засвідчує й будівництво у вигляді замовляльної орнаментики хатин. Так, досить поширеним було оздоблення житла різьбою, що містила в собі солярні, громові й інші знаки. Крім житла, магічними знаками оздоблювалися й предмети побуту, зокрема ковші, ендови, скобкари та інший посуд. На них містилися і знаки сонця, і символи руху світила – коней і птиць; нерідко поєднувалося вирізання на ручці ковша шестипроменевого сонячного знака та фігури коня (для денного шляху) або качки (для нічного шляху)⁴².

У кожному будинку було спеціальне священне місце, де пізніше ставили ікони – “красний кут”. Кіот – “божниця” – прикрашався ритуальним рушником – “набожниками”, і православні ікони поєднувалися з набожниками, на яких часто вишивали архаїчні язичницькі сюжети: богині Лада і Леся та Маком⁴³.

На кіотах для ікон, незважаючи на їхню належність до нового культу, що знищував язичницьку архаїку й, зокрема, культ сонця і “білого світла”, можна побачити ту саму систему оберегів, яка відображена у внутрішній і зовнішній орнаментіці житла. Як приклад можна вказати на дошки від кіота з Лівобережної України. На одній дошці чергуються правильні квадрати зораної землі (зроблені з дев'яти маленьких квадратиків) і великого шестипроменевого сонця. Зверху вниз течуть зигзагові лінії води. Вода показана й унизу. Друга дошка більш складна: загальним фоном там є небо, складене, як стільники, з великої кількості шестикутників із шістьма радіусами всередині кожного стільника (основа знака Рода), що у своїй сукупності дає зображення “білого світла”, розсіяного по всьому небу⁴⁴.

Звичай насипати курган над похованням небіжчика був досить давнім, язичницьким, але він майже не суперечив християнським нормам і зберігся по всій Русі до XII–XIII століття. Тисячі курганів, досліджуваних археологами, збагатили науку великою кількістю побутових предметів: посудом, одягом і прикрасами. Досить поширеною була гривна – намисто, що прикрашало шию і груди. На них досить часто зображали солярні знаки, відомі й зображення місяця, хрестоподібні підвіски (не пов'язані з християнством), підвіски із зображенням звірів і птиць та інші⁴⁵.

У східнослов'янському аграрному календарі було два важливі цикли – русалії, які проводились як у зимові свята, так і в “зелені свята”, коли на полях вирішувалася доля врожаю. Зимові русалії, що, найімовірніше, входили в дванадцятидобовий цикл обрядів, являли собою підготовку до всіх подальших обрядів дванадцяти місяців наступного року; можливо, що на кожний місяць припадав певний окремий день зимових свят⁴⁶.

Християнський пасхальний календар, що впливав на час проведення багатьох весняно-літніх свят, впливав і на всі язичницькі моління, пов'язані з оранкою, сівбою, проханнями дощу в різні фази дозрівання ярових хлібів упродовж квітня, травня й червня, встановлених багатотисячними спостереженнями “волхвів-хмарогонів”. Тому “русальна неділя”, “русалії”, “русалчин великдень”, “проводи русалок” стали календарно нестійкими й такими, що коливалися в діапазоні від середини травня до червня.

Деяку роль відіграли ті заходи, які духовенство ще в XI ст. застосовувало для виживання язичницьких обрядів. Це, зокрема, введення петрівського посту, що починався то в середині травня (і тривав до Петрового дня 29 червня за старим стилем), то в 20-х числах червня і також закінчувався 29 червня. Петрівка тривала в першому випадку 6 тижнів, а в другому – близько одного тижня, але в будь-якому календарному варіанті цей нововведений піст покривав головне язичницьке свято – русалії на Івана Купала. Проте свято літнього сонцестояння, річного апогею сонця, було настільки значним, що церковникам не вдалося його знищити цілком і воно закріпилося в народі за святом Предтечі.

Багато деталей обряду запевняють у тому, що це святкування Купали було пов'язано не тільки із сонцем, на честь якого запалювали від “живого вогню” відомі купальські ватри, але і з росю, яка є щоденним зрошенням у цей час хлібних полів. У купальську ніч черпають росу, вмиваються росю й навіть проводять з магічною метою скатертиною по росі⁴⁷.

Дівчата збирали квіти й плели з них віночки. За травами й квітами дівчата йшли у другій половині дня перед купальською ніччю й увечері ними прикрашали купальське деревце. При цьому обов'язково заготовляли полин. Українці вважали, що полину бояться відьми й русалки⁴⁸. Також обов'язковими були квіти сонця – ромашки.

У селах Буковинського Передгір'я та Верхнього Буковинського Попруття, збираючи квіти, дівчата співали:

Та на Івана, та на Купала
Дівка Марена коду чесала,
Коду чесала, а цвітки збирала,
На добрий вечір судьбу казала...⁴⁹

У хлопців цього святкового вечора були свої турботи. Вони кидали зілля на стежину, де мала проходити кохана дівчина. Зілля обов'язково містило білу лілію як знак особливої шани й чистоти. Якщо поблизу хати дівчини росла верба, то хлопець перев'язував її червоною стрічкою, “щоб знала, що тулиться до цього двору чиясь любов”⁵⁰. Але були й випадки, коли на вербу вішали віхоть соломи, “щоб дуже гонорова дівчина не гонорилась, не пишалася”.

Хлопці на просторій галявині вибирали місце, де закопували деревце. Це деревце – Купало – було центром, навколо якого відбувались основні події свята. На Буковині для Купала вибирали в основному вербу. Деревце прикрашали вінками, квітами, фруктами⁵¹.

Купальське дерево пов'язане з основним змістом і призначенням обряду. Рослини природно було вихвалити в час її розквіту, коли від неї чекали плодів. Для цього потрібна була волога, дощі. Дослідник купальської обрядовості Ю.Климець вважав, що через цю обставину уквітчане дерево в кінці свята кидали у воду⁵².

Зв'язок дерева з аграрною магією вбачаємо і в тому, що на Буковині Купало розламували й кидали на город, щоб родили огірки⁵³. Подібний звичай зафіксований у 70-х рр. XIX ст. і на Поділлі⁵⁴. Таким чином, можна з певністю сказати, що обряд із купальським деревом має витоки з давнього культу рослинності.

До числа літніх русальних свят, найімовірніше, належав і “семік” (четвер сьомого тижня після Пасхи), який ототожнювався з “Ярилим днем” і присвячувався 4 червня⁵⁵.

Русалії в Стародавній Русі були кульмінаційною точкою народних язичницьких свят. Усі види мистецтва проявлялися в них сповна: музика, пісні, танці, воєнні ігри, театралізовані дійства. Учасники русалії ділилися на простих глядачів і спеціальних людей, які виконували головні розділи гри-обряду⁵⁶.

На відміну від усіх інших свят язичеського річного циклу, від яких залишилося досить мало реалій, літні русалії забезпечені досить добрим археологічним матеріалом X–XIII ст. Це, по-перше, ритуальні жезли, близькі до русальських “тоят”, а по-друге – відомі браслети зі срібла княжих і боярських скарбів XII–XIII ст. із зображеннями самих русалій⁵⁷.

Русальні замовляльні обряди й танці були початковою стадією язичницьких свят, які завжди завершувалися ритуальним бенкетом з обов'язковим уживанням м'ясної жертвної їжі: свинини, телятини, курячого м'яса та яєць.

Через те, що багато язичницьких свят збігались або календарно були близькими з православними, то зовнішньо повага майже дотримувалася: бенкет відбувався, наприклад, не на честь свята рожаниць, а на честь дня народження Богородиці. Однак продовжувався наступного дня вже як “беззаконна друга трапеза”. Інший приклад: язичники святкували Купала, а церква відзначала в цей день народження Іоанна Хрестителя, внаслідок чого, як раніше згадувалось, утворився симбіоз “Іван – Купала”⁵⁸.

Церква вже в першій половині XI століття здійснила наступ на цикл багатоденних різноманітних язичницьких свят, які припадали на середину літа, запровадивши невідомий грекам петрівський піст усередині літа. Навіть митрополит – грек Георгій (1061–1073) був у розгубленості від цього руського нововведення: “Несть лепо подражати мясопусту других по пнантикостии (через неделю после троицы) через письмена святая – едим бо мясопуст уставихом”⁵⁹.

У середині XII століття у зв'язку із загальним відродженням язичницьких традицій загострилася дискусія навколо конфліктної ситуації, яку викликали запеклі дебати “про м'ясо-

ідство". Е.Голубинський стверджує, що практично в руському побуті XI–XII ст. утвердився звичай, щоб відміняти піст для всіх церковних свят⁶⁰.

Проте цьому передувала тривала боротьба, внаслідок якої було знято сан із Нестора й Леонтія, котрі заборонили вживати м'ясну їжу на Різдво та на Великдень. На захист прадідівських звичаїв виступив єпископ Федір, один із небагатьох руських церковників (більшість були греками). Федір переміг Ростовського єпископа Леонтія в дискусії, влаштованій Андрієм Боголюбським, і захистив рідновірські традиції. Доля його була сумною: церковники, звинувативши його у волхвванні, стратили, а його книги привселюдно спалили на торгу перед усім народом⁶¹.

Розглядалося питання про пости, звичайно, не з точки зору християнських догматів. Мізерність приводу полягала в тому, що Різдво й Хрещення припадають на пісні дні всього 2–3 рази на 10 років. Але церковні спори зачіпали міщан тому, що язичницькі новорічні свята в кінці грудня – на початку січня передбачали вживання ритуальної м'ясної їжі⁶². Перемогу язичницької традиції м'ясоїдства зафіксовано в "Слове о постє к невежамь", написаному приблизно на початку XIII ст.⁶³.

Б.О.Рибаків, характеризуючи це Слово, пише: "У цьому чудовому детальному описі язичницьких обрядів і повір'їв немає і сліду зазіхань на м'ясоїдство при всіх святкових бенкетах. Автор дорікає сучасникам лишень у тому, що в страсну суботу вони з дозволу священників уживають масло й молоко, а у «великий четвер» (також на страсному тижні) приносять померлим предкам як треби м'ясо, молоко та яйця і приготують їм лазню; приношення потім з'їдають самі жертводавці в пасхальну неділю, коли їжа вже дозволена. Автор указує на суперечності: у церкві йде служба, присвячена смерті страченого Христа, а руські двовірці в момент самої кульмінації бенкетують за скоромним столом... Суперечки про м'ясоїдство далі не поширювались. Про те, що складало предмет спорів – про право на м'ясну (у минулому – ритуальну) їжу в дні православних свят – у «Слові про пости» немає і натяку"⁶⁴.

Виходячи із цього, можна сказати, що церковна верхівка м'ясоїдству під час посту не тільки не противилася, а, мабуть, і сама вживала м'ясо в такі періоди.

Ще одним фактом, який підтверджує злиття християнських і язичницьких свят воєдино, є те, що осіннє свято врожаю об'єднувало в собі Різдво Богородиці 8 вересня та святкування Роду і рожаниць. Це час завершення основних сільськогосподарських робіт, коли ярі хліби не тільки вже зібрані, але й усі врожаї обмолочені й зерно засипано в засіки. Час від 29 серпня до 9 вересня (за старим стилем) у народі називається "бабиним літом". Етнограф С.В.Максимов на основі зібраних ним спостережень і кореспонденцій так характеризує свято врожаю 8 вересня: "Свято це, залежно від врожаю, вирізнялося великим гулянням. За досить благополучного результату жнив «остожинки» справлялись іноді протягом цілого тижня: чим врожайнішим було літо, тим тривалішим свято"⁶⁵. Цей сільський бенкет розгортався за всіма правилами хліборобства і з усіма прийомами гостинності за переказами та заповідями сивої давнини і, по змозі, широко й розгульно.

Свято язичницьких рожаниць було підключено до такого співзвучного православного свята, як Різдво Богородиці: і там, і тут ішлося про народження нового життя; в одному випадку – дитини (після тривалої бездітності), а в іншому – нового врожаю⁶⁶.

Навіть у перехідний період, у час двовір'я, коли Перуну й іншим богам молилися потайки, Роду й рожаницям ставили треби відкрито й навіть з участю християнських священників. Живучість Роду і рожаниць пояснюється тим, що вони належали до сімейного культу, а не до загальних чи державних, у той час як до внутрішньосімейного пошанування божеств церква ще не мала доступу⁶⁷.

Окремі християнські правно-моральні приписи всенародного значення входили в народні поняття й свідомість дуже повільно. Як твердить Київський митрополит Іоан II у своїх Канонічних відповідях, "народ був переконаний, що вінчання існує тільки для князів і бояр". Митрополита запитують: "... Оже не биваєть на простых людех благословенье і венчанье, но боярам токмо і князем венчатися; простим же людем, яко і меншице пымають, жени своя с плясаньем і гуденьем і плесканьем..."⁶⁸.

Рівно через двісті років після Іоана II на те саме скаржитья й Митрополит Максим наприкінці XIII ст.: “Пишу же и се вамъ, детем моим, и да всі чяда моя, порожденіи в купелі новосвященней да дребежите жени от святія себорное і апостольское церкви, зале же жени от спасенія ради человекьскаго бистъ. Аще же іх дрежите в блиде, без благословенія церковного, то что ти в помощ есть? Но молися им і нуді їи, аще й старіи суть і младіи, да венчаются в церкві”⁶⁹.

Для простого народу впродовж тривалого часу основним залишався стародавній весільний обряд, а церковне вінчання було другорядною справою.

Язичництво настільки глибоко ввійшло у свідомість українців, що грецька нова термінологія не змогла замінити стару. Ще до введення християнства на території сучасної України були такі релігійні терміни, як Бог, Господь, молитва, молитися, рай, небо, пекло, гріх, жертва, храм, свято, святий та інші.

До старих термінів вливалися нові поняття й розуміння, але самі терміни залишилися. Це явище також можна вважати однією з причин легкого сприйняття християнства й виникнення феномену двовір'я.

Майже у всіх книгах, де йдеться про християнізацію Русі, найбагатшими епітетами вихваляється значення для українців прилучення до християнства. Проте християнізація мала й багато негативних наслідків, про які також варто пам'ятати.

Серед негативних рис і проявів, які принесло із собою християнство для українського народу, слід виділити такі: 1) служителі церкви осуджували театралізовані вистави, побутові народні обряди, молодіжні ігри, народні видовища, тим самим викорінюючи з народної свідомості ігри, сатиру, сміх; 2) утручання церкви в сімейно-побутові відносини й статеві зв'язки знизили темпи росту народонаселення, не завжди сприяли моральному розвитку особистості, породили різного роду статеві збочення; 3) церква тривалий час володіла монополією писемної культури, навмисно залишивши без уваги перлину національної культури – усну народну творчість; 4) було знищено книги й цілі бібліотечні зібрання, де йшлося про давню язичницьку віру українців.

На думку деяких учених, введення християнства згубно впливало на здоров'я періодичним голодуванням й одразу переїданням після постів. Ішлося також про фізичну, моральну шкоду нового релігійного стилю життя й т. ін.⁷⁰

Як зазначає дослідниця українського язичництва Г.Лозко, розходження між Заповідями Божими й реальним життям призвело до втрати духовних орієнтирів, які стали причиною великих військових і соціальних потрясінь, втрати державності й чужоземного рабства⁷¹.

Таким чином, запровадження християнства в Київській державі наприкінці X століття стало переломним моментом у подальшому політичному й культурному розвитку України-Русі. Упровадження християнства мало як позитивні, так і негативні наслідки для розвитку українців.

У період розвиненого середньовіччя настала епоха протистояння старої й нової релігійної системи, що призвела до появи такого феномену, як двовір'я, яке й породило поступову трансформацію язичницьких вірувань наших предків у нововведене християнство візантійського напрямку. І саме ця своєрідна форма віросповідання дійшла до наших днів крізь віки на побутовому рівні. У сімейних та календарних святах й обрядах українців і на початку XXI ст. можна спостерігати багато елементів і цілих комплексів дохристиянських вірувань та обрядодій.

1. Кожоляно Г. Найдавніше історико-етнологічне джерело Русі-України – “Велесова книга” / Г. Кожоляно // Питання стародавньої, середньовічної історії, археології та етнології. – Чернівці, 2000. – Т. 1.
2. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу / Іларіон. – К. : Обереги, 1992.
3. Моця О. Київська Русь: від язичництва до християнства / О. Моця, В. Ричка. – К. : Глобус, 1996.
4. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1988; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1981.
5. Филипович Л. Етнологія релігії / Л. Филипович. – К. : Світ знань, 2000.
6. Кожоляно Г. К. Етнографія Буковини. Т.3 / Г. Кожоляно. – Чернівці : Золоті литаври, 2004. – С. 319.
7. Іларіон, митрополит. Указана праця. – С. 313.
8. Филипович Л. Указана праця. – С. 103.
9. Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси / под ред. Г. Литаврина. – М. : Наука, 1988. – С. 254.

10. Суярко В. Роль дохристиянських вірувань у культурі українського народу / В. Суярко, А. Теклюк // Вісник Київського університету. Серія: Філософія. Політологія. Соціологія. Психологія. – К., 1993. – С. 28.
11. Лозко Г. Українське народознавство / Г. Лозко. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – С. 216.
12. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К. : Дніпро, 1989. – С. 107–108.
13. Там само. – С. 111.
14. Устав святого князя Володимира, крестившого руськую землю. О церковных судах // Российское законодательство X–XX веков. Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – М. : Юрид. л-ра, 1984. – С. 149.
15. Устав князя Ярослава о церковных судах // Российское законодательство X–XX веков. Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – М. : Юрид. л-ра, 1984. – С. 191.
16. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси... – С. 457.
17. Літопис Руський... – С. 105.
18. Устав князя Ярослава о церковных судах... – С. 192.
19. Определения владимирского собора изложения въ грамоте митрополита Кирила II // Р.И.Б. Т. VI (Ч. I). – М., 1908. – С. 100.
20. Моця О., Ричка В. Указана праця. – С. 134.
21. Лозко Г. Українське народознавство... – С. 215.
22. Моця О., Ричка В. Указана праця. – С. 134.
23. Запровадження християнства на Русі / за ред. М. Котляра. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 60.
24. Літопис Руський... – С. 66.
25. Фроянов И. Я. Введение християнства на Руси и языческие традиции / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко, Ю. В. Кривошеев // Советская этнография. – 1988. – № 6. – С. 32.
26. Силенко Л. Мага Віра / Л. Силенко. – [Б. м.] : Oğiana, 1979. – С. 454.
27. Запровадження християнства на Русі... – С. 90.
28. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси... – С. 769.
29. Носова Г. Язычество в православии / Г. Носова. – М. : Наука, 1975. – С. 14.
30. Моця О., Ричка В. Указана праця. – С. 142.
31. Іларіон, митрополит. Указана праця. – С. 325.
32. Іларіон, митрополит. Указана праця. – С. 91–92.
33. Токарев С. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – нач. XX века / С. Токарев. – М. : АН СССР, 1957. – С. 112–113.
34. Ластівка К. Староукраїнський пантеон князя Володимира / К. Ластівка // Самостійна думка. – 1931. – № 1. – С. 21.
35. Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича, І. Зшиток. – К. : Обереги, 1993. – С. 37.
36. Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича (Зберігаються у етнографічному музеї ЧНУ). – 2001. – Т. 3. – С. 6.
37. Булашев Г. О. Український народъ въ своихъ легендахъ и релігійнихъ воззреніяхъ и верованіяхъ / Г. О. Булашев. – К. : Типографія Імператорскаго Університета св. Владимира, 1909. – С. 254–255.
38. Моця О., Ричка В. Указана праця. – С. 326.
39. Грушевський М. Історія релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – С. 49–50.
40. Запровадження християнства на Русі... – С. 92.
41. Вопросы Кирика, Саввы и Илии съ ответами Нифонта, епископа Новгородскаго и другихъ іерархическихъ лицъ // Р.И.Б. Т. VI (Ч. I). – С. Пб., 1908. – С. 31.
42. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси... – С. 237, 305.
43. Там само. – С. 471.
44. Там само. – С. 497.
45. Там само. – С. 521.
46. Там само. – С. 674.
47. Максимов С. В. Крестная сила. Нечистая сила. Неведомая сила / С. В. Максимов. – Кемеров, 1991. – С. 117.
48. Танков Н. А. Вечер в день Ивана Купала / Н. А. Танков // Киевская старина. – 1897. – Т. 57. – С. 100.
49. Маковій Г. Пісні одного села / Г. Маковій. – Чернівці, 1977. – С. 133.
50. Кожоляно Г. К. Етнографія Буковини. Т. 3 / Г. К. Кожоляно. – Чернівці : Золоті литаври, 2004. – С. 129.
51. Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича. – 2001. – Т. 3. – С. 12.
52. Климець Ю. Д. Купальська обрядовість на Україні / Ю. Д. Климець. – К., 1990. – С. 55.

53. Там само.
54. Там само. – С. 195.
55. Рыбаков Б. А. Русалии и бог Симаргл – Переплут / Б. А. Рыбаков // Советская археология. – 1967. – № 2. – С. 102–103.
56. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси... – С. 676.
57. Там само. – С. 682.
58. Там само. – С. 742.
59. Голубинский Е. Е. История русской церкви. Т. 1 : (II пол.) / Е. Е. Голубинский. – М., 1997. – С. 465.
60. Там само. – С. 466.
61. Лозко Г. Українська віра (українське язичництво) – етнічна релігія українців / Г. Лозко // Релігійна панорама. – 2001. – № 8–9. – С. 206–207.
62. Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья... – С. 26–27.
63. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси... – С. 745.
64. Там само. – С. 745–746.
65. Максимов С. В. Крестная сила... – С. 133.
66. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси... – С. 747.
67. Клейн Л. С. Памяти языческого бога Рода / Л. С. Клейн // Язычество восточных славян. – Л., 1990. – С. 25–26.
68. Канонические ответы митрополита Иоанна II // Р.И.Б. Т. VI (Ч. 1). – С. Пб., 1908. – С. 18.
69. Определения владимирского собора изложены в грамоте митрополита Кирилла II // Р.И.Б. Т. VI (Ч. I). – М., 1908. – С. 142.
70. Филист Г. М. Введение христианства на Руси: предпосылки, обстоятельства, последствия / Г. М. Филист. – Минск : Беларусь, 1988. – С. 229–240.
71. Лозко Г. Українське народознавство... – С. 244.

В статье исследуется научная проблема внедрения христианства на территории Украины и его сосуществования с язычеством в период развитого средневековья. На основе источников (письменные и этнологические материалы) констатируется почти полное сохранение языческой веры в этот период.

Ключевые слова: христианство, язычество, праздники, обряды, боги, жертвоприношения, культ.

The article researches the scientific issue of Christianity establishing in Ukrainian Lands and its coexistence with Paganism in the X–XIII centuries. Almost complete preservation of paganism is observed in this period. The research is based on the written and ethnological sources

Key words: Christianity, Paganism, holidays, rites, gods, sacrificing, cult.

УДК 94(475)
ББК 63.3

Петро КОСТЮЧОК

ЕТНІЧНА ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНОСТІ: СПРОБА ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті комплексно проаналізовано сутність феномену етнічної/національної ідентичності в сучасній етнологічній науці. На основі ґрунтовного аналізу змісту ідентичності та факторів впливу на неї охарактеризовано її політичні й культурні маркери та особливості їх функціонування в життєдіяльності етнонаціональних спільнот.

Ключові слова: етнічна ідентичність, національна ідентичність, етнофор, політичні і культурні маркери.

На сучасному етапі етнополітичного розвитку світу проблема етнічної і національної ідентичності привертає до себе увагу як з боку вчених, так і з боку політиків, урядовців, державних службовців. Усі вони прагнуть її вирішення, керуючись власною методикою. Одні, у контексті розуміння теорії етнічності, роблять спроби вивчити феномен ідентичності, виокремити її особливості, механізми, чинники. Інші, частково зважаючи на думку науковців, воліють винайти “відповідні ліки” для приборкання “чужої” етнічності.

Сьогодні характер і динаміка протікання етнічних процесів, форми міжетнічної взаємодії у світовому вимірі вказують на загострення проблеми етнічності, що виявляється в наростанні в геометричній прогресії міжетнічної напруженості й конфліктогенності. Це передусім пов'язано з проблемами мультикультурності та поліконфесійності. Так, у країнах Західної Європи, які вважаються регіоном відносної етнополітичної стабільності, міграційні процеси й етнодемографічні зміни в складі населення призвели до різкого загострення внутрішньополітичної ситуації та протистояння влади з представниками іноетнічних спільнот щодо важливих соціально-економічних і культурних питань спільної життєдіяльності. Подібні процеси з більш негативним присмаком розвитку подій сьогодні спостерігаємо в більшості країн Азії та Африки, рідше – у державах Американського континенту. З огляду на це вказані аспекти в сукупності з украй негативним впливом на етнічність сучасних глобалізаційних, модернізаційних, стандартизаційних, урбанізаційних, уніфікаційних процесів актуалізують важливість збереження національної чи етнічної ідентичності та культурної самобутності будь-якої етнічної спільноти.

Етнічна та національна ідентичності є сегментом загальної (соціальної) ідентичності, яка відображається в пізнанні світу й відчутті себе в ньому. Як проблема дослідження, вона є досить актуальною, оскільки дає змогу за сукупністю кількох характерних особливостей співвіднести ту чи іншу окремо взятую особистість, групу до тієї чи іншої етнічної/національної спільноти.

Виходячи із напрацювань сучасної етнологічної науки та суміжних етнодисциплін (етносociологія, етнополітологія, етнопсихологія), можна стверджувати, що національна ідентичність – це комплекс ідентитетів – етнічних ознак, якими володіють етнофор (як окремо взятий індивід, що є представником етнічної спільноти) та етнічна група (як окрема спільнота людей), що дозволяє довести належність або співвіднести їх до певного національного організму. Це ототожнення себе з певними нормативно-ціннісними й функціональними маркерами певної нації та здебільшого готовність стати репрезентантом чи репрезентантами останньої.

Поняття “ідентичність” з'явилося в соціогуманітарному лексиконі в 1970-х рр., надавши нового звучання науковому осмисленню проблем етнічності та національної свідомості. Цьому сприяли активні дослідження у сфері етнічного в 50–70-х рр. ХХ ст. у західному суспільствознавстві. Однак здебільшого проблема національної ідентичності розроблялася в соціологічній і психологічній площинах. Зокрема, проводилися дослідження особистісної мотивації – самоідентифікації, як одного з механізмів соціалізації (З.Фройд, К.-Г.Юнг, Дж.Марсія, Е.Еріксон,

А.Уотерман, М.Берзонський, А. ван Хуф та інші); вивчення взаємодії осіб у малих контактних групах (Г.Теджфел, Дж.Тернер, Дж.Г.Мід, Е.Гофман, Р.Дженкінс, А.Кохен, П.Оукс та інші); або поєднувалися ці підходи у вивченні зазначеної проблеми (М.Брюер, Т.Тайлер та інші)¹.

Саме їх наукові доробки заклали основу для подальшого дослідження вищеподаної теми. Також досить вагомий внесок у розробку проблеми ідентичності зробили напрацювання З.Фрейда (самоідентифікація й колективна ідентифікація) та Е.Еріксона (виділив 8 етапів розвитку особистості, увів поняття криз особистісної ідентичності та простежив їх зв'язок з кризами суспільного розвитку)². Проте вищеназвані вчені досліджували ідентичність у загальному комплексному розумінні, оминаючи власне етнічну/національну площину життєдіяльності індивіда та спільноти.

Узагалі nation identity в англійській мові вживається в значеннях тотожності, справжності й самобутності. Однак пріоритет надається власне самобутності. У цьому аспекті національна ідентичність розглядається як сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту з-поміж інших і є підставою для окремої особи чи групи відносити себе до цієї спільноти³.

Проблема національної ідентичності привертала, привертає і, напевно, буде привертати до себе велику увагу з боку зарубіжних і вітчизняних учених. Не вдаючись до конкретної характеристики науково-теоретичної спадщини того чи іншого дослідника чи школи (оскільки їх діяльність потребує окремого детального висвітлення), проаналізуємо основні тенденції та підходи до вивчення етнічної/національної ідентичності. Одночасно зазначимо, що, на наш погляд, під час дослідження вказаної проблеми існує пряма кореляція між вказаними науковими напрямками та їх відповідними напрацюваннями.

У західному суспільствознавстві національній ідентичності присвячено чимало наукових праць⁴. Окремі елементи зазначеної проблеми (рівні ідентифікації та самоідентифікації, функціонування культурних символів і політичних атрибутів) достатньо обґрунтовані в роботах Б.Андерсона⁵, М.Ауге⁶, Г.Бабінського⁷, З.Бокшанського⁸, П.Брасса⁹, Р.Брубейкера¹⁰, В.Буршти¹¹, П. ван ден Берга¹², М.Вевьорки¹³, Е.Геллнера¹⁴, Е.Гобсбаума¹⁵, А.Дашевського і Г.Шапіро¹⁶, Р.Джона¹⁷, Т.Еденсора¹⁸, С.Н.Ейзенштадта¹⁹, В.Желязни²⁰, Г.Кіліанової²¹, М.Кундери²², Е.Сміта²³, С.Фентона²⁴ та Б.Р.Холла²⁵.

Радянська етнографія національну ідентичність розглядала побіжно через панування в науці догматичного мислення, яке заперечувало будь-які критичні сентенції щодо марксистської теорії нації. У переважній більшості під ідентичністю розуміли лише процес національного ототожнення. Радянські дослідники Л.Дробіжева²⁶, В.Козлов²⁷, П.Кушнер²⁸, В.Левкович²⁹ зробили спробу дослідити окремі елементи зазначеної проблеми: національну свідомість і самосвідомість, мову, територію, традиції та звичаї. Більш комплексно цю проблематику досліджували Ю.Бромлей³⁰ і В.Піменов³¹. Так, В.Піменов на прикладі ерзя й мокша розробив основні ідентифікаційні маркери для визначення національної ідентичності удмуртів.

Належну увагу в дослідженні феномена етнічної та національної ідентичності в контексті вивчення етнонаціональних та етнополітичних проблем звертали й звертають вітчизняні науковці. Українські вчені кінця XIX – першої половини XX ст. – О.Бочковський, М.Грушевський, С.Дністрянський, В.Липинський, І.Франко та інші – досліджували проблеми націотворення, а звідси – основні ідентифікаційні чинники – місце і роль історичної території, мову, національну ідею, освіту, історичну пам'ять, любов до рідного краю.

Серед досліджень сучасних вітчизняних учених, які працюють у цій сфері, слід виділити наукові доробки М.Балагутрака³², М.Варія³³, Т.Воропай³⁴, П.Гнатенка і В.Павленка³⁵, О.Гриб³⁶, О.Іванової³⁷, В.Кирилича³⁸, І.Кресіної³⁹, І.Монолатія⁴⁰, Л.Нагорної⁴¹, О.Нельги⁴², М.Обушного⁴³, О.Резнік⁴⁴ та М.Шульги⁴⁵.

Так, Л.Нагорна дослідила етнічний і національний виміри ідентичності. М.Шульга акцентує увагу на дослідженні особливостей етнічної самоідентифікації особистості. П.Гнатенко й В.Павленко займаються філософським та психологічним аналізом проблеми.

Серед науковців також і російські вчені В.Бабаков, Т.Іларіонова⁴⁶, В.Семенов⁴⁷, Г.Стефаненко⁴⁸, В.Тішков⁴⁹. Зокрема, Г.Стефаненко досліджує національну й етнічну ідентичність в етнопсихологічному зрізі.

Загалом, проблема етнічної/національної ідентичності особливо плідно розроблялася в рамках дослідження теорії етнічності. Звідси в етнічній сфері можна вичленити два типи ідентичності: етнічну та національну.

На думку Дж.Рейтца, під етнічною ідентичністю розуміють почуття належності до національної групи, що базується на етнічному походженні. Під національною ідентичністю – почуття належності й відданості людини якійсь певній нації⁵⁰.

Слід зазначити, що вказані ідентичності є тісно переплетеними, але не є однопорядковими, оскільки мають деякі відмінності. Зокрема, етнічна ідентичність може бути подвійною, національна – ні.

Детальний аналіз особливостей етнічної та національної ідентичностей дає змогу встановити співвідношення між ними та рівень їх взаємозалежності. Так, етнополітична історія народів Центрально-Східної Європи другої половини XIX – першої половини XX ст. та їх відповідний досвід щодо власного політико-партійного структурування та націобудування, дозволяють нам зіставити сутність обох понять. Ми можемо також стверджувати, що етнічна ідентичність прослідковується насамперед у культурній сфері, бо спрацьовує на біологічних, лінгвістичних, культурно-релігійних рівнях. У свою чергу, національна ідентичність акцентує увагу на політичній сфері, беручи до уваги й культурну сферу, яка послуговує їй консолідаційною основою. Однак політична сфера ґрунтується на інституційних, політичних, а особливо територіальних компонентах.

Нині в дослідженні національної ідентичності переважають два наукові напрями: інструменталістський (модерністський) та етнологічний (етніцистський). Так, представники інструментальної (модерністської) версії (Е.Геллнер, Р.Вільямс, Е.Гобсбаум, С.Холл, П.Нідермюллер) уважають, що національна ідентичність є уявним, символічним і навіть фіктивним поняттям. Зі свого боку, представники етнологічної (етніцистської) версії заперечують постулати інструменталістів⁵¹. Так, основоположник цього напрямку Е.Сміт є автором відповідної концепції національної ідентичності, яка розкриває її сутність. Зокрема, дослідник з позицій історичної соціології визначив головні риси й прикмети, що становлять основу національної самобутності та своєрідності. Застосовуючи концепцію тлумачення етносу як національного феномену, Е.Сміт уважає, що етнічна ідентичність є одним із різновидів колективної, а національна – посідає особливе місце, позаяк переймає елементи інших видів колективної ідентичності і її ніколи не можна звести до єдиного елемента⁵².

Особливістю дослідження зазначеної проблеми є дотримання міждисциплінарного підходу, а саме взаємне проникнення різних підходів і методів, близьких до етнології соціальних наук.

Національна ідентичність проявляється на двох рівнях: індивідуальному (персональному) і суспільному (колективному).

Національна ідентичність включає в себе сукупність політичних та культурних ідентифікаторів, які, у свою чергу, мають власні відповідні маркери. Так, маркерами політичних ідентифікаторів є: національна свідомість, національний інтерес, національна територія, національна ідея.

Ми поділяємо думку видатного етнополітолога сучасності П. ван ден Берга про те, що відчуття етнічної ідентичності значною мірою залежить від зовнішніх подразників та від ступеня політизації⁵³. Будь-яка етнічна одиниця ідентифікується через усвідомлення себе як певної частки національного організму на рівні індивідуального “Я” та колективного “Ми”. У кризові періоди відчуття “Я – Ми” особливо актуалізується й протиставляється “Вони”, внаслідок чого етнічна спільнота політизується. Результатом цього процесу є розробка національної ідеї, яка об’єднує навколо себе національний організм, незважаючи на політичні симпатії та уподобання, які в перехідний період відходять на другий план. Національна ідея – це спрямовувальна сила національного інтересу, оскільки він є її практичним виявом і проявляється здебільшого в політичних амбіціях до певних територій, які, на думку етнічної спільноти, належать лише їй. Для обґрунтування належності території та населення етнічна спільнота застосовує принципи переважної більшості, культурної спорідненості, історичної місії. Результатом цих дій практичного характеру є зіткнення національних інтересів двох або більше етнічних груп, що веде до політичної конфронтації, несприйняття, протидії. У цьому аспекті важливе значення відіграють політична воля та національна солідарність, бо саме вони

в дії показують єдність етнічної спільноти. Загалом національна ідентифікація в політичній площині майже завжди відбувається через ототожнення себе з певною політичною силою, певним політичним лідером, що є репрезентантами національного організму.

Передусім маркерами культурних ідентитетів є культура, мова, історія, спільність походження, релігія.

На наше переконання, зазначені маркери в повсякденному житті є більш практичними. Саме за їх допомогою можна ідентифікувати певну етнічну одиницю з більш-менш об'єктивного боку. Так, культурні ідентитети відіграють важливу роль у випадках, коли досліджувана особистість або спільнота заперечує свою ідентичність, вважаючи себе кимось іншим. Хрестоматійним прикладом можемо вважати населення Підляшшя.

Найбільш об'ємним елементом національної ідентичності є культура. Власне вона сприяє збереженню національних традицій, звичаїв, форм побуту, які досить довго зберігаються в історичній пам'яті. Зазначені елементи містять у собі інформативно-передавальну функцію, яка виконує роль захисного бар'єра від іноетнічних впливів. Однак це не означає, що культура не вбирає в себе деякі іноетнічні нашарування, які з часом стають "своїми".

У поліетнічних спільнотах культура була й продовжує бути одним з об'єктів етнополітики, оскільки вона являє собою рубікон між утратою та набуттям ідентичності. По суті, вона є останнім форпостом захисту свого "Я" перед невідомим і часто чужим "Вони", своєї унікальності й самотності. Саме культура є основою етнізації й культурної трансмісії в будь-якій спільноті.

З культурою тісно переплетена мова, яка завжди є стабілізаційним фактором існування й життєдіяльності своєї нації. Саме мові, завдяки її інерційності, притаманна більша стійкість у порівнянні з іншими культурними маркерами. У поліетнічних державах мова, будучи основою освіти, для домінуючої групи була й залишається засобом мінімізації або асиміляції етнічності. Однак цьому протидіє історія, яка, за висловом Е.Сміта, "може правити за багатюще джерело культурної сили"⁵⁴. У цьому аспекті важливу роль відіграють національний міф і національний стереотип. Історія, як основа національної пам'яті, використовуючи "славні сторінки минулого", обґрунтовує спільність походження етноспільноти, а значить – відповідну кровну спорідненість на рівні протиставлення "свої – чужі".

Релігія – це також є чинник етнічної або національної самоідентифікації. Проте в цьому контексті все залежить від інформаторів, які доносять етнофорам певні цінності й постулати подальшого етнічного/національного розвитку спільноти. Прикладом може слугувати діяльність греко-католицької церкви на Закарпатті й Галичині в кінці XIX – на початку XX ст.

Загалом для культурних ідентитетів характерна багата міфотворчість, символізм, нормативно-ціннісна орієнтація. Етнофор або етнічна група змушені співвідносити себе, свою поведінку з нормами, правилами, зразками своєї етнічної одиниці. Тому "у певних обставинах, пов'язаних насамперед з асиміляційними процесами, цей зв'язок може стати для них джерелом дискомфорту"⁵⁵.

Не вдаючись у подробиці, зазначимо, що національна ідентичність як система для певної етнічної спільноти виконує пізнавальну (когнітивну), комунікативну, захисну, емоційну, компенсаторну, ідеологічну, інструментальну, інтегративну, нормативну функції.

Як кожен соціальний процес, національна ідентичність має свою динаміку. Слід відзначити, що вона актуалізується, насамперед, у період суспільно-політичних трансформацій. В етнофора чи етнічної групи в процесі етнізації окреслюються певні політичні симпатії. Вони починають пов'язувати себе з певними політичними силами або лідерами. У результаті цього відбувається політизація етнічної спільноти, якій об'єктивно сприяють засоби національної індивідуальної та групової ідентифікації, а саме національне самовизначення, самоототожнення, самоуявлення та самоусвідомлення. У цьому аспекті культурні ідентитети підсилюються політичними, взаємопереплітаються й зливаються в одне. Через це відбувається солідаризація з політичним лідером, політичною силою та її ідеологією.

Як будь-який суспільно-політичний процес, ідентичність у певні періоди характеризується кризовістю. Так, етнофор чи етнічна група в процесі ідентифікації можуть змінювати механізми вибору та засвоєння цінностей, установок, норм, ідеалів, форм поведінки, бо ідентичність видозмінюється в соціополітичному середовищі двома шляхами: добровільним і силовим.

Відтак у поліетнічних державах у перехідні періоди спостерігаються асиміляційні, акультураційні прагнення з боку домінуючої групи, яка прагне довести неісторичність певної підлеглої етнічної групи, її сепаративність або родинність стосовно неї. На противагу їй генератором відстоювання національної ідентичності з боку даної етнічної спільноти здебільшого виступають національні патріотичні групи (т. зв. політичні антрепренери), які за допомогою передовсім культурних, а згодом і політичних ідентифікаторів намагаються обґрунтувати недоцільність, суперечність і безперспективність домагань групи, що домінує в даний момент, і власну національну ідеологію як програму розвитку й розбудови нації.

Загалом процес національної ідентичності має хвилеподібний характер, який залежить від особливостей етнічної групи, її психологічного складу, інших соціокультурних та соціополітичних чинників.

Таким чином, пильне, неупереджене й об'єктивне дослідження всіх складових національної ідентичності сприятиме виокремленню механізмів самоідентифікації та, що найголовніше, позбавить політикум можливостей на власний розсуд маніпулювати національними почуттями етнофорів.

1. Гнатенко П. Идентичность: философский и психологический анализ / П. Гнатенко, В. Павленко. – К., 1999. – С. 7–58; Иванова О. Идентификация как ознака соціальної зрілості соціальної групи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.01 / О. Иванова. – Х., 2001. – С. 7–8; Нагорна Л. Національна ідентичність на Україні / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД, 2002. – С. 16.
2. Niethammer L. Kollektive Identität. Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur / L. Niethammer. – Reinbek bei Hamburg, 2000. – S. 224–313.
3. Нагорна Л. Національна ідентичність на Україні / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД, 2002. – С. 16.
4. Боришполец К. Концепции и методы прикладных исследований этнополитических процессов в развитых странах / К. Боришполец, Ш. Султанов // Советская этнография. – 1986. – № 3. – С. 24–35; Таболина Т. Проблемы изучения этнических процессов в современном американском обществоведении / Т. Таболина // Советская этнография. – 1983. – № 4. – С. 140–150; Таболина Т. Этническая проблематика в современной американской науке : (Краткий обзор основных этносоциологических концепций) / Т. Таболина. – М. : Наука, 1985. – 152 с.
5. Андерсон Б. Уявлені спільноти : Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
6. Auge M. Krise der Identität oder Krise des Andersseins? Die Beziehung zum Anderen in Europa / M. Auge // Kaschuba W. Kulturen – Identitäten – Diskurse. Perspektiven Europäischer Ethnologie. – Berlin, 1995. – S. 85–99.
7. Babinski G. Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość / G. Babinski. – Kraków : Nomos, 1997. – 271 s.
8. Bokszański Z. Tożsamości zbiorowe / Z. Bokszański. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. – 296 s.
9. Brass P. Ethnicity and Nationalism : Theory and Comparison / P. Brass. – L. : Sage, 1991. – 358 p.
10. Brubaker R. Nacjonalizm inaczej: struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie / Brubaker R. ; przełóż. J. Luczyński. – Warszawa ; Kraków : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. – 242 s.
11. Burszta W. J. Różnorodność i tożsamość. Antropologia jako kulturowa refleksyjność / W. J. Burszta. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2004. – 209 s.
12. Van den Berghe P. L. The Ethnic Phenomenon / P. L. van den Berghe. – New York : Elsevier, 1981. – 301 p.
13. Wiewiorka M. Kulturelle Differenzen und kollektive Identität / M. Wiewiorka // Aus dem Französischen von Ronald Voullié. – Hamburg : Hamburger Edition HIS, 2003. – 246 s.
14. Геллнер Е. Нації і націоналізм : Націоналізм / Е. Геллнер ; пер. з англ. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.
15. Гобсбаум Е. Винайдення традиції / Е. Гобсбаум ; за ред. Е. Гобсбаума і Т. Рейнджера ; пер. з англ. М. Климчук. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
16. Таболина Т. Проблемы изучения этнических процессов в современном американском обществоведении / Т. Таболина // Советская этнография. – 1983. – № 4. – С. 148; Dashevsky A. Ethnic Identification among American Jews. Socialization and Social Structure / A. Dashevsky, H. M. Shapiro. – Lexington, 1974. – P. 4–7.
17. Джон Р. Етнічна ідентичність і національна держава / Р. Джон // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 78–83.
18. Edensor T. Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne / T. Edensor. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. – 267 s.

19. Eisenstadt S. N. Die Konstruktion nationaler Identitäten in vergleichender Perspektive / S. N. Eisenstadt // Nationale und kulturelle Identität : Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit. B. Giesen – Hrsg. 1. Aufl. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1991. – S. 21–42.
20. Żelazny W. Etniczność. Ład – konflikt – sprawiedliwość / W. Żelazny. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2006. – 261 s.
21. Identity of ethnic groups and communities : The Results of Slovak Ethnological Research / ed. by G. Kilianová and E. Riečanská. – Bratislava : Institute of Ethnology of Slovak Academy of Sciences. – 165 p.; Kilianová G. Kolektívna pamät' a konštrukcia identity : Pohrebne rituály v strednej Európe medzi tradíciou a modernou / G. Kilianová // Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny. – Bratislava, 1999. – Š. 61–82.
22. Kundera M. Tożsamość / M. Kundera. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2001. – 106 s.
23. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 222 с.; Smit A. D. Etniczne źródła narodów / Smit A. D. ; przekł. M. Głowacka-Grajper. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. – 385 s.; Smit A. D. Nacjonalizm / A. D. Smit ; przełoż. E. Chomicka. – Warszawa : Wydawnictwo Sic!, [2000 ?]. – 212 s.
24. Fenton S. Etniczność / S. Fenton. – Warszawa : Wydawnictwo Sic!, 2007. – 251 s.
25. Hall R. B. National collective identity : Social constructs and international systems / R. B. Hall. – New-York : Columbia University Press, 1999. – 397 p.
26. Дробижева Л. Д. Национальное самосознание: база формирования и социально-культурные стимулы развития / Л. Дробижева // Советская этнография. – 1985. – № 5. – С. 3–15.
27. Козлов В. И. Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса / В. Козлов // Советская этнография. – 1974. – № 2. – С. 79–92.
28. Кушнер П. Этнические территории и этнические границы / П. Кушнер. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 280 с.
29. Левкович В. П. Социально-психологические аспекты этнического сознания / В. Левкович // Советская этнография. – 1983. – № 4. – С. 75–85.
30. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 413 с.
31. Пименов В. В. Удмурты : Опыт компонентного анализа этноса / В. Пименов. – Л., 1977. – 263 с.
32. Балагутрак М. Етнічна/національна ідентичність у контексті сучасних етнополітичних процесів України / М. Балагутрак // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів : Ін-т народознавства НАН України ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Нац. ун-тет "Львівська політехніка", 2002. – Вип. 13. – С. 110–120; Балагутрак М. Проблеми етнонаціональної ідентичності в сучасному урбаністичному середовищі України / М. Балагутрак // Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 45–48.
33. Варій М. Й. Соціальна психіка нації / М. Варій. – Львів : СПОЛОМ, 2002. – 184 с.
34. Воропай Т. С. Ідентичність соціального суб'єкта в дискурсі постмодернізму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : 09.00.03 / Т. Воропай. – Х., 2000. – 36 с.
35. Гнатенко П. Ідентичність: філософський і психологічний аналіз... – 465 с.
36. Гриб О. В. Національна та етнічна свідомість як соціокультурний феномен : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.06 / О. Гриб. – Х., 1998. – 17 с.
37. Іванова О. Ідентифікація як ознака соціальної зрілості соціальної групи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.01 / О. Іванова. – Х., 2001. – 20 с.
38. Кирилич В. П. Українці в Польщі: проблема збереження етнонаціональної ідентичності як чинник українсько-польських відносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.04 / В. Кирилич. – К., 2001. – 20 с.
39. Кресіна І. Подвійна етнонаціональна свідомість як феномен поліетнічних держав / І. Кресіна // Історія. – 2005. – № 3. – С. 2–5; Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси : етнополітичний аналіз / І. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 391 с.
40. Монолатій І. Разом, але майже окремо : Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. / І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 736 с.
41. Нагорна Л. Національна ідентичність на Україні / Л. Нагорна. – К. : ППЕНД, 2002. – 272 с.
42. Нельга О. Курс лекцій з етнології / О. Нельга. – К., 1995. – 252 с.; Нельга О. Теорія етносу : курс лекцій / О. Нельга. – К. : ТанDEM, 1997. – 367 с.
43. Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності / М. Обушний. – К. : Український центр духовної культури, 1998. – 204 с.
44. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості в умовах становлення громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.03 / О. Резнік. – К., 2001. – 16 с.
45. Шульга Н. Этническая самоидентификация личности / Н. Шульга ; НАН Украины, Ин-т социологии. – К., 1996. – 199 с.

46. Илларионова Т. Этническая группа: генезис и проблемы само-идентификации (теория диаспор) / Т. Илларионова. – М. : Нойес Лебен, 1994. – 169 с.
47. Бабаков В. Г. Национальное сознание и национальная культура : (методологические проблемы) / В. Бабаков, В. Семенов. – М., 1996. – 71 с.
48. Белинская Е. П. Этническая идентичность: понятия, формирование, модели измерений / Е. Белинская, Т. Стефаненко // Этническая социализация подростка. – М. ; Воронеж, 2000. – С. 75–107.
49. Тишков В. Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии / В. Тишков. – М. : Наука, 2003. – 544 с.; Тишков В. Политическая антропология : курс лекций / В. Тишков // Личный сайт Валерия Тишкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: <http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/lekcii2/politiches.html>.
50. Картунов О. Вступ до етнополітології : навч. посіб. / О. Картунов ; Ін-т економіки, управління та господарського права. – К., 1999. – С. 111–112.
51. Воропай Т. С. Ідентичність соціального суб'єкта в дискурсі постмодернізму : автореф. дис на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : 09.00.03 / Т. Воропай. – Х., 2000. – С. 13.
52. Кирилич В. П. Українці в Польщі: проблема збереження етнонаціональної ідентичності як чинник українсько-польських відносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.04 / В. Кирилич. – К., 2001. – С. 17.
53. Нагорна Л. Національна ідентичність... – С. 37.
54. Сміт Е. Національна ідентичність... – С. 171.
55. Нагорна Л. Національна ідентичність... – С. 36.

В статтє комплексно проанализирована суцність феномена етнической/національної ідентичности в современной етнологической науке. На основе тщательного анализа содержания идентичности и факторов влияния на нее дана характеристика ее политических и культурных маркеров и особенностей их функционирования в жизнедеятельности этнонациональных сообществ.

Ключевые слова: *этническая идентичность, национальная идентичность, этнофор, политические и культурные маркеры.*

The phenomenon of ethnic and national identity in modern ethnic studies has been thoroughly and complexly investigated in the article. Based on the analysis of the essence of identity and the study of factors which can influence it, the characteristics of political, cultural markers and peculiarities of the functioning in ethno-national communities' life activities are regarded in the article.

Key words: *ethnic identity, national identity, ethnophor, political and cultural markers.*

УДК 394
ББК 63.59

Світлана БОЯН

ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЕЛЕНИХ СВЯТ НА БОЙКІВЩИНІ: ТРАДИЦІЙНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ

На базі вивчення етнографічних досліджень з календарної обрядовості бойків розглядаються та обґрунтовуються локальні особливості святкування Зелених свят бойків, їхні русальні обряди й звичаї. Огляд значної кількості етнографічної літератури дозволив дійти висновку про відсутність комплексного дослідження русальної обрядовості бойків.

Ключові слова: *календарна обрядовість, обряди, звичаї, етнографічні дослідження.*

Сьогодні, коли глобальні процеси швидко нівелюють віками сформовані традиції, не випадковим є підвищення уваги до прадавніх звичаїв та обрядів, які фрагментарно дійшли до нашого часу. У давнину обрядодії становили синкретичний обряд, де ритуальне дійство та ігрові моменти спліталися в нерозривне ціле.

Так звана межа, що відокремлює літній період від весняного, є досить умовною, оскільки майже всі обряди та звичаї цього періоду були подібні й мали за мету забезпечити

кращий урожай. Така умовна межа між весняним і літнім циклами обрядовості знаходиться безпосередньо там, де закінчується сезон весняних польових робіт. Християнське свято Трійця, П'ятидесятниця, Зелені свята (у народному календарі) є останнім святом весни в християнському й народному календарі. Це свято замикає коло весняних свят, адже воно припадає на п'ятдесятий день після Великодня.

Метою даної наукової розвідки є вивчення й простеження локальних особливостей русальної обрядовості на теренах Бойківщини, порівняння в загальноукраїнському та європейському контекстах етнографічної науки. Загалом проблематика русальної обрядовості українців набула наукової значимості в колах молодих дослідників, зокрема український етнограф І.Р.Пахолок захистила дисертацію на тему "Зелені свята в українців: традиційні звичаї та обряди", проте спеціальних праць етнографічного характеру поки що не створено. Окремі сюжети етнографічних досліджень засвідчують зростання інтересу до вивчення русальної обрядовості на Бойківщині. Проте слід зазначити, що в загальному плані про святкування Зелених свят на Бойківщині згадували у своїх працях українські етнографи: М.Зубрицький, Я.Головацький, І.Франко, І.Вагилевич, В.Кобільник, С.Павлюк та інші. На часі постає розробка цієї тематики.

Зелені свята були першим святом у народному календарі українців, яке символізувало початок літа, а за християнським календарем – Трійця. Це свято не має точно визначеної дати, випадає через сім тижнів після Великодня. У церковному календарі воно обмежене двома днями – неділею й наступним понеділком. У церковному календарі спочатку йде Свята неділя, або Зіслання Святого Духа, у народі її ще називали П'ятидесятницею – п'ятдесятий день після Великодня. Після неділі – понеділок, присвячений Пресвятій Трійці. Проте в народі рамки цього свята дещо ширші. Вони охоплюють час між сьомим і восьмим четвергами після Великодня. Власне в Україні сьомий тиждень називали Зеленим, Клечальним, або Русальним. Звідси четвер на цьому тижні мав таку назву. Росіяни називали його Семиком – сьомим четвергом після Великодня¹. За восьмим тижнем та його четвертим днем закріпилася назва Троїцький. Період від Зеленого до Троїцького четверга в народі називали Зеленими святами. Тиждень перед Трійцею – зелений тиждень (інші назви – клечальний, русальний). Бойки вважали, що Свята неділя відкривала ворота літу – розпочиналися роботи в полі².

Згідно з біблійними переказами, на п'ятдесятий день після Великодня зійшов Святий Дух на апостолів, що зібралися на нараду в будинку в Єрусалимі. Кімната, де вони сиділи, була прикрашена зеленню, бо на цей день випадав ізраїльський празник на згадку 50-го дня визволення від єгипетської неволі. "Святий Дух об'явився Апостолам у вигляді вогнених язиків і осів на них. Всі вони пройнялися до кінця Христовою вірою і понесли її в народ"³.

Таким чином, із прийняттям християнства Зелені свята почали називатися Трійцею, яка відзначалася на 50-й день після Великодня й збігалася із Зеленою неділею. Проте впродовж багатьох століть традиційно залишалася давня народна ритуально-обрядова складова Зелених свят. Деякі тисячолітні традиції й обряди наших пращурів, звичайно, були втрачені й призабуті, деякі були змінені або спрощені, але народна пам'ять усе ж таки зберегла елементи й головні атрибути Зелених свят.

У християнстві свято Трійці сформувалося після прийняття церквою догмата про трійцю – існування єдиного бога у трьох іпостасях – Отець, Син і Дух Святий. Згідно з Біблією, у день П'ятидесятниці зійшов на апостолів з неба дух святий⁴. Тому триденність святкування пов'язана безпосередньо з Богом-Отцем (неділя), Богом-Сином (понеділок) і Богом-Духом Святим (вівторок). Результати польових досліджень підтверджують походження цього свята серед бойків, однак немає єдиної чіткої думки. В одних випадках респонденти стверджували, що згідно з легендами, у цей день нібито Бог створив землю й засіяв її зеленню, інші вважали, нібито Христос, Петро й Павло, ідучи дорогою, присіли під зеленою кроною дерева – тому й триденне свято⁵. На думку українського етнографа В.Скуратівського, Зеленими святами наші пращури вшановували найвищий злет природи, триденність її буття – звідси й Трійця. Свято було настільки шанованим серед народу, що навіть християнство змушене було залишити його в ранзі великих, хоча церковні відправи на Трійцю не такі урочисті, як на Різдво чи Великдень⁶.

Трійця – одне із трьох весняних християнських свят після Великодня й Вознесіння. Згадується воно ще в Старому Завіті. Дослідник Ю. Катрій зазначав, що звичай у цей день “вкривати долівку своїх домів і божниці свіжою травою на знак, що в тому часі коли був даний Божий Закон, ціла природа стояла в зелені”⁷. Цього дня стародавні римляни святкували день предків – розалії. На думку дослідників, назва свята походить від назви квітки – троянди (з російської – роза). Традиція святкування була перейнята давніми слов’янами, а пізніше, з прийняттям християнства на Русі, органічно злилася зі святом Трійці⁸.

Свято Трійці служить у весняно-літній календарній обрядовості так званим “перехідним містком” між весняною й літньою обрядовістю. На Бойківщині в суботу (зелена субота) прикрашали оселі зіллям чи гілками ліщини, клена або липи. Такий ритуал у бойків отримав назву “майїни”. Мабуть, цей термін був запозичений від європейських народів, адже в Швейцарії на Трійцю святили в церкві букові гілки, які називали “майї”⁹. Як стверджує український етнограф Г. Бондаренко, зелена сила лісу, дух дерева допомагали людині зміцнити здоров’я, вберегти господарство від лиха та сприяли багатому врожаю¹⁰. Закосичували “майїною” в хаті образи, а долівки встеляли пахучим зіллям. Клечали також свої городи, на яких “майїни” зберігалися до осені. Засохлі гілки не викидали будь-куди, а спалювали на вогні. На честь Бога-Отця, Сина й Духа Святого зеленим гіллям також прикрашали храми.

Обряд “майїни” своїх обійсть на Трійцю – це відгомін язичницької старовини. Прикрашання зеленими гілками та їхнє вшанування свідчить про бажання заручитися могутньою допомогою природи в повсякденних справах селянина. Існувало вірування, що й душі померлих оселяються в деревах, у його зеленому гіллі. Саме тому Зелені свята – ще й народне свято поклоніння душам небіжчиків, ушанування предків, бо, за давнім народним віруванням, у час цвітіння хлібних злаків прокидаються померлі предки – постійні охоронці свого роду, його покровителі, які могли впливати на врожай і допомагати в усіх хліборобських справах своїм нащадкам. Із Трійцею закінчувалася весняна календарна обрядовість.

Християнське свято Трійця, або П’ятидесятниця, злилося з язичницькими Русаліями, які відзначали слов’яни-язичники сьомого тижня у формі звичаєвих обрядових дійств¹¹. Тому загалом в українців збереглася чимала кількість обрядів, пов’язаних із землеробсько-скотарським спрямуванням. День П’ятидесятниці – “Трійця” – повсюдно асоціюється серед бойків із русальною обрядовістю.

У народі Зелені свята отримали назву Русалії, оскільки це була первісна дохристиянська назва свята. Давня назва Трійці – Русалії фігурує ще в Початковому літописі, який характеризує їх як розгульні ігри з піснями й танцями. Так, від 1067 р. знаходимо, що диявол відхиляє від Бога людей, які на Русалії влаштовують собі різні ігрища з піснями й танцями, а церкви в цей час порожні стоять¹². Іпатіївський літопис 1174 р. зазначає, що Русальна неділя – це Свята неділя, а Русалії подаються як загальновідомі¹³. У старому Азбукарнику XVII ст. термін “русалія” означає “ігрища, ігри скоморошевскія”. Таким чином, можна стверджувати, що таке святкування серед бойків породило двовірство, тобто язичницькі обряди злилися із вшануванням християнських святих.

Аналогічне свято День Рож, або Розалія, відзначали давні римляни. Як стверджує сучасний український етнолог С. Павлюк, деякі дослідники вважають, нібито українці запозичили це свято від римлян¹⁴. Проте першоджерела доводять, що суть самого свята залишається праслов’янською. Здавна в Україні Зелені свята називали Рахманським або Навським Великоднем, Русаліями. Рахманський Великдень має в основі легенду про “переселення рахманів” (пращурів, кращих від людей) за так зване Сине море, до яких шкаралупа з великодніх крашанок має плисти за водою. Назву Рахманський, як стверджує Митрополит Іларіон, це свято отримало від слова “рахмани” (первісна назва індійської касті брахманів). Терміни “рахман”, “рахманний” відомі бойкам досить давно. За повір’ям бойків, “рахмани” – це дуже праведні люди, що живуть під землею і цілий рік постять, а “на Великдень тече їм молочна ріка”¹⁵. Із цим повір’ям у бойків пов’язаний звичай кидати шкаралупи від яєць, які додають до тіста паски, на город чи в річку, “аби рахмани спорзнилися” (не постили)¹⁶. Кидали шкаралупу на город, щоб уберегти урожай від природних стихій, а також викидали її надвір під час грози, щоб обминула обійстя. На Великдень у Сколівському районі кидали в річку шкаралупу свяченого яйця, вважаючи

таким чином, що вона допливає до рахманів аж на четверту середу після Великодня. Згідно з бойківськими віруваннями, кинута на Великдень шкаралупа ставала на рахманський Великдень яйцем, яке й споживали рахмани¹⁷.

У віруваннях про рахманів простежується зв'язок із поминанням предків. У цей час заборонялася будь-яка робота, особливо в полі, адже це вважалося проявом неповаги до покійних, місце перебування яких було пов'язане з водою. На Бойківщині шкаралупу від великодніх свячених яєць викидали на городи та у воду, яка вважалася, згідно з давніми віруваннями, місцем перебування предків¹⁸. Імовірно, можемо стверджувати, що українцям удалося тільки запозичити від латинян чи балканських сусідів назву свята – “Русалія”, проте й це не доведено остаточно. Літописні матеріали XI–XIII ст. свідчать, що Русальна неділя збігалася зі Святою неділею церковного календаря. Утвердження останнього поступово витіснило язичницькі обрядові дійства.

У кінці XIX – на початку XX ст. відзначення Русалій у різних місцевостях України втратило своє значення й відбувалося в різні дні – від Зеленого четверга аж до понеділка напередодні Івана Купала (7 липня).

Згідно з міфологією в Зелені свята “дайбожичі” “віншували” (відзначали) пробудження природи. Своє обійстя вони прикрашали живими квітами, пахучими травами та гілками клена й ліщини. У ці дні наші предки виходили на лісові галявини, щоб віддячити природі за її зелену красу. Жінки збирали польові трави, які вважали оберегами від міфічних істот – русалок. Окрім одиничних варіантів видів рослин, слід виділити найбільш поширені: полин звичайний (латинська назва – *Artemisia vulgaris*), васильки (*Ocimum Basilicum*), чебрець повзучий (*Thymus serpyllum* L.), весняний первоцвіт (*Primula veris* L.). Зустрічалися також й інші назви рослин-оберегів, не ідентифіковані через їхню одиничність. У багатьох селах селяни збирали будь-які польові трави, однак перевагу надавали вищеперерахованим видам рослин.

Зібрані трави встромляли у стріху будинків та біля входу до стасень. Рослини своїми магічними властивостями таким чином мали захистити людей і домашню худобу від “мавок” (русалок). За віруваннями бойків, ці істоти виходили з води (рік, озер, ставків) у суботу ввечері напередодні Трійці. Більшість респондентів не можуть їх описати або охарактеризувати. Деякі вказують на їхню красу, маленький ріст, невидимість і прагнення завдати шкоди, зокрема втопити чи наслати хворобу¹⁹.

Зелені свята нерозривно пов'язані з піснями, які мали назву “маївки” і які виконували дівчата впродовж усього травня до Зелених свят. Маївки – твори календарної обрядовості, назва яких, можливо, походить від слова “май” (травень) або “маяти” (прикрашати зеленню), або “мавка” – дух лісу та поля. Ними супроводжувались усі обряди Зеленої (Клечальної чи Святої) неділі та пов'язані з нею ігрища молоді. Маївки, що виконувалися на Бойківщині, як і більшість жанрів календарної обрядовості, є творами усної народної пісенності, де дійство поєднується зі словом, які часто мають форму діалогу.

Зелені свята базувалися на хліборобських традиціях сонячного циклу. Але, окрім культу Сонця й культу померлих предків, в основі Зелених свят був культ дерева та квітів. Можливо, тисячолітня традиція прикрашати житло на Зелені свята зеленим віттям і була пов'язана з давнім культом і святом дерев.

Культ рослинності та магія закликання майбутнього врожаю складали основу русальної обрядовості. Безпосередньо такі обрядодії були пов'язані з ушануванням предків. За народними віруваннями, на Зелені свята прокидалися мерці, а люди вважали за необхідне відвідати могили померлих родичів і друзів. Перекази свідчать: якщо не обминути померлих своєю увагою в цей час, вони допоможуть уберегти поля²⁰.

Згадані свята в Карпатах не набули вираженого характеру порівняно з великодніми. Зелені свята (Русалії) на Бойківщині вважали святами померлих душ, проте таку функцію вони втратили давно. Бойки напередодні Зелених свят у суботу прикрашали (замаювали) гілками липи чи ліщини свої хати й городи. Таку роль переважно виконували “парубки і газди”²¹. Цей ритуал здійснювали для того, “щоб не зашкодили русалки в господарстві”²². Серби й греки в дні Зелених свят збирали квіти, плели вінки й несли їх додому, прикрашаючи свої будинки²³.

Аналогічно Зелені свята на Лемківщині називали Русалія, яке теж вважалося святом весни й було пов'язане з культом померлих. Лемки, як і бойки, прикрашали будинки, паркани гілками ліщини. Цю рослину поміщали й на полях серед збіжжя й картоплі. Також лемки на Зелені свята обходили поля Хресною ходою зі священником, несли хрест і хоругви. Заходили на цвинтар, де із цієї нагоди прикрашали зеленими гілками й квітами гроби родичів. У церквах святити квіти, ліщину, барвінок, пшеницю. Частину посвяченого зілля втикали в землю на полях, щоб краще родила, а частину зберігали вдома для різних потреб: обкурювали ними худобу від різних хвороб, клали покійникові до гробу, підпалювали ліщину під час грози²⁴.

Досить виразно відбився культ рослинності в зеленосвяточних обрядах на Поліссі й Слобожанщині. Наприклад, в останньому спостерігається, крім клечання, обряд “водити тополу”. Дівчата вибирали поміж себе дівчину, прикрашали її намистом, стрічками та квітами, обличчя зав'язували хусткою, руки прив'язували до палиці й так водили по селу з гучними піснями. Кожний господар радо зустрічав процесію і, приймаючи від неї добрі побажання (переважно приплоду худобі та гарного врожаю), щедро обдаровував учасників обряду. На Поліссі побутував близький за значенням обряд “Троїцького куста”, роль якого теж виконувала дівчина. А ще відома така молодіжна забава, як завивання берези. Уранці в Зелену неділю дівчата брали продукти, закликали хлопців і з піснями-веснянками та гаївками йшли в ліс чи в гай. Там співали, водили хороводи, а потім сідали й разом їли все, що принесли. Після цього шукали в лісі молоді берізки з тонким і довгим гіллям – і з того гілля на самій березі завивали вінки, співаючи відповідних пісень²⁵.

До середини ХХ ст. на Бойківщині відзначали Русальну п'ятницю, обряди якої в цей день були спрямовані на охорону худоби від злих сил. Цього дня обкурювали ладаном у стайні худобу, мастили часником вим'я корів. В окремих місцевостях Сколівщини діти співали на пасовиськах пісень – “ладкань” коровам, прибираючи їх у вінки із живих квітів²⁶.

Характерним явищем було те, що суботу напередодні Зелених свят бойки називали “Задушна”, або “Пам'єтна”, адже цього дня вшановували померлих, відвідуючи гроби родичів та відправляючи в церкві панахиди за померлими. Останнє збереглося й сьогодні. На панахиди несли три хлібини й ставили на престол як жертву покійним родичам. У “Пам'єтній” суботі (субота напередодні Зеленої неділі) відбився архаїчний культ предків, який був у наших пращурів і прямо чи опосередковано дійшов до наших днів через народну традицію. Сезонна обмеженість перебування русалок на Землі не суперечить їх належності до культу предків.

Звичай поминати покійних на Зелені свята пов'язаний із віруванням у русалок. За переказами респондентів, русалки в народній уяві українців – це дівчата або молоді жінки, переважно утоплениці. До цієї категорії духів належать і мертвонароджені діти або ті, які померли до хрещення. Я.Головацький уважав, що їх назва походить від кельтського слова “рус” – тобто вода, спільнокореневого із словом “русло”, що означає середину річки, а “русалка” означає жительку русла води²⁷. Називали їх ще мавками або “майками” (Бойківщина), нявками (Гуцульщина). Очевидно, цей термін походить від праслов'янського кореня “нав”, “навь”, “навіє”, тобто “покійник”, померлий, тому звідси й назва, Навський Великдень. “Нав'є” було святом померлих, святом дідів, предків. Пізніше воно набуло значення свята русалок і потерчат, стало святом кликання й проводів русалок на поле. Згідно з віруваннями наших предків, нав'є в полі закінчувалося зі жнивими, і тоді русалки верталися до ріки, де й зимували.

За народним повір'ям, русалки були наділені незвичайною красою. Найчастіше місцем їхнього перебування була річка чи ставок. Зустріч з русалками, як вважають у народі, віщувала недобре: могли залоскотати до смерті або втопити в річці²⁸. Закарпатські бойки вірили, що коли носити із собою траву полин, то можна вберегтися від мавок, адже ця рослина виконувала захисну функцію від нечистої сили²⁹. Полин звичайний – зовні непримітна рослина, сьогодні в Україні відома всім хіба що своєю народною назвою “чорнобиль”, а подекуди – “чорнобіль” (зверху листя темно-зелене, знизу світле, отож чорно-біле зілля), нехворощем. Наукова назва “*Artemisia vulgaris*”, згідно з міфологією, походить від імені давньогрецької богині Артеміди – цілительки, покровительки жінок, дітонародження, родючості та мисливства (*vulgaris* – у перекладі звичайний). Із цього випливає цікавий факт: траву освятила своїм іменем Артеміда, отже, вона допомагала зміцнювати саме жіноче здоров'я. Однак стародавні мудреці помітили й

загальнооздоровчий вплив полину. Давньоримський лікар Пліній Старший радив подорожнім брати із собою листя полину, що має здатність усувати втому (прикладали його до натруджених підшав, пили настій).

Знаменитий Авіценна (жив на межі I–II тисячоліть) рекомендував рослину як чудовий засіб для збудження апетиту, а також як помічні ліки в разі нирковокам'яної хвороби, геморою, отруєнь, гельмінтозу. Народи Західної Європи й слов'яни приписували траві чудодійні властивості, вважали її оберегом від злих духів й усяких бід, тож носили як талісман, обкурювали нею помешкання, а ще лікували від багатьох хвороб. Зокрема, у деяких країнах виявили, що полин допомагає засвоєнню жирної їжі й стали використовувати молоді верхівки разом із листям і квітками як приправу під час приготування м'яса. Особливо широко застосовують полин у кулінарії Іспанії, Італії, Франції.

Згідно з міфологічними уявленнями, русалка – один із найколеритніших персонажів української демонології, уособлення небезпечної водної стихії. Це молоді вродливі дівчата, котрі проживали на дні річок у так званих “кришталевих палацах”. Уночі, коли сховався місяць, вони виходили на берег, розчісували своє довге зелене волосся й водили хороводи. Співом вони заманювали юнаків чи дівчат, затягували їх у воду й залоскотували. Подекуди побутувала думка, що русалками ставали люди, що помирали на так званий Русалчин Великдень. Оберегами від них слугували хрест і полин³⁰.

Русалки могли жити також у полях та лісах, де полюбляли гойдатися на гілках дерев. У різних місцевостях вони мали різні назви (нявки, лісні, повітрулі та інші). За міфологічними уявленнями, окрему “категорію” русалок складали мавки або “майки” – істоти, що уособлювали душі дітей, котрі народилися мертвими або померли нехрещеними. Їх ще називають потерчатами, страдчатами, повітрулями, лісними, лоскотницями. Мають вигляд гарних молодих дівчат, що співом та привабливим виглядом заманюють хлопців і залоскотують їх до смерті. На відміну від русалок, різновидом яких є мавки, останні мали довге лляне волосся³¹.

Культ русалій, за свідченням Б.Рибаківа, був поширений у стародавній Русі. Це свого роду язичницькі богослужіння, що супроводжувалися музикою, співами й ритуальними танцями. Русалії відбувалися в календарні періоди, коли відзначали вшанування небесної води (дощ, сніг): на Різдво, у ніч під Івана Купала й за тиждень до Трійці³².

По всій Україні побутувало вірування, що русалки в період Русалій виходили з води на поля. Протягом “русальних днів” бойки вважали, що існує сила категоричної заборони купатись або митись у річці, інакше “русалії візьмуть до себе”³³.

На Бойківщині досить стійкими були вірування в магічну силу, яка проявлялась у вигляді замовлянь і закликань. Це свідчить про їх стійкість у народній буденній свідомості. На початку XIX ст. польський етнограф І.Червінський відзначав, що, відчуваючи постійний страх перед “нечистою силою”, селяни “шукають захисту від неї не в бога, а в різних забобонах”³⁴.

У період Зелених свят найнебезпечнішим і найшкідливішим для людей вважався упир. На основі зафіксованих польових матеріалів про упирів можна стверджувати, що забобонна версія цієї істоти мала досить виразне окреслення. За уявленнями бойків, упир – це людина з двома душами, яка чинить зло ще за життя, але більш небезпечна після смерті, коли одна душа покидає її тіло, а з другою вона може виходити з могили, насилати різні стихійні лиха, засуши та приносити інші нещастя конкретним особам або цілому господарству³⁵.

У період русального тижня можна було натрапити в лісі або полі на “дику бабу” або “літавицю”. Існувало повір'я, що ввіймана “дика баба” служитиме своєму господареві як найвірніша наймичка³⁶. Протилежністю “дикій бабі” була “Язя” – ворожа й небезпечна для людини істота. Вірили, що вона жила в густих лісах і забирала вродливих дівчат і малих дітей. І.Вагилевич відносив цю істоту до типу баби-яги – у росіян, ендзи – у поляків³⁷.

На Рожнятівщині в Зелену неділю й понеділок простежувалися молодіжні забави й танці, які проходили біля спеціальних лаштунків, тобто вибирали місце, де неодмінно повинен рости дуб чи явір, неподалік якого будували з ліщини колибу. На останній прикріплювали довгу жердину, до якої зверху горизонтально настромлювали колесо, прикрашене гіллям, квітами, стрічками³⁸. Подібні забави проводилися на Чернігівщині – на сільському майдані встановлювали віху – високу жердку, обвиту зіллям, із колесом від воза нагорі. На Київщині вкопували

високе, прикрашене квітами й стрічками дерево – явір. Це були місця, де гуляла, співала, танцювала молодь. Очевидно, що віха і “явір” – утілення світового дерева, аналога відомого всім європейським народам “майського дерева”³⁹.

Культ дерев у слов’ян був тісно пов’язаний з культом природи, тому обряди Зеленої неділі асоціюються із поминальним звичаєм, так званими Русаліями. Вшанування природи сприймалось як пошанування предків, померлих. Люди вірили, що померлі мають вплив на природу й залежно від ставлення до них живих людей сприяють добру або роблять шкоду. Тому одночасно з ушануванням природи навесні відбувалися поминальні обряди. Культ дерев, священні гаї та ліси, у які не можна було навіть заходити, був відомий не тільки серед українців, а й серед інших народів світу. Дереву уподібнювали до божеств. Наприклад, дуб – це Перун, бог дощу і грому. Прокопій Кесарійський згадував, що в слов’ян велике значення мали священні гаї, які після прийняття християнства замінилися храмами. Зокрема дуби вважалися священними деревами⁴⁰.

Безпосередньо з культом померлих на Бойківщині був пов’язаний обхід полів із церковною процесією. Залежно від місцевих традицій їх влаштовували в різні літні християнські свята. Так, у селах Грабів, Лоп’янка, Спас, Луги, Ілемня (Рожнятівський район) обходи полів проводили на Зелені свята⁴¹. Траплялися випадки в селах Бойківщини, коли такий ритуал здійснювали на Благовіщення, Вознесіння, Дев’ятий четвер після Великодня, або в день святих апостолів Петра і Павла⁴². Такий обряд виконували також з метою оберігання нив і свого господарства від граду, грому, блискавки тощо.

На Бойківщині поряд із землеробством скотарство було традиційним заняттям, а великий досвід утримання худоби передавався з покоління в покоління протягом століть. Варто також наголосити, що наявність великої кількості голів худоби в селянських господарствах бойків і кількість паїв визначали соціальний статус селянина в громаді. Слід підкреслити, що бойки, на відміну від гуцулів, у своєму господарстві займалися як скотарством, так і землеробством, останні переважно тільки скотарством.

Унікальним і винятково важливим реліктом давніх русальних обрядів та пов’язаного з ним фольклору є збережений на Бойківщині звичай прибирання корів вінками з квітів лотоса (*Nelumbo nucifera*) на пасовищі та виконання при цьому відповідних пісень. Щодо походження цього звичаю український етнограф Р.Кирчів зазначає, що це складова частина дохристиянського циклу русальних обрядів і магічних дій, спрямованих на охорону худоби, особливо молочної, від злих сил, забезпечення її здоров’я й доброго удою⁴³. Спостерігався подібний звичай на Волині, де громадські пастухи прикрашали корів вінками. Така ж традиція існувала в Голландії.

Про зв’язок цього звичаю з давніми русаліями свідчить той факт, що й нині в гірських селах Бойківщини п’ятницю перед Зеленими святами називають русальною (“русальна п’ятниця”). Жінки старшого віку в цей день мали особливо уважно оберігати корів від чарів “босуркань” (відьом), удаючись при цьому до різних охоронних засобів: підкурювати ладаном, натирати часником, не випускати корів на пашу в першій половині дня. Ритуали з вінками, у яких обов’язково повинні були бути польові рослини: “свічник” (тирлич ваточникоподібний) (*Gentiana asclepide*), “шовкова трава” (ковила пірчаста) (*Stipa pennata*) і конюшина біло-жовта (*Trifolium ochroleucum* Huds), а також виконання відповідних пісень, очевидно, належали до охоронних магічних заходів.

У західній частині Бойківщини святкували Зелені свята пастухи, влаштовуючи на пасовищах так звану “зеленівку” (скотарське свято з вогнищем на пасовищах, частувалися молочними продуктами). Зокрема, на Старосамбірщині заздалегідь домовлялися, яке з пасовищ залишити для випасу худоби тільки на Зелені свята. За день чи два на вибраному місці дерном викладали місця для сидіння та своєрідного столу, так звану “столицю”. Уранці на Зелено неділю кожен з пастухів брав із собою на пасовище “мандрик” (хліб, сир, масло, яйця), приготовлений господинею. Після гостини пастухи, повертаючись додому, коровам на роги чіпляли зелений вінок. Такий ритуал на Старосамбірщині мав назву “замаювати” худобу. Дослідник цього обряду І.Близнак зауважував, що пастухи плели вінки заздалегідь, ще в зелену суботу, переховуючи їх у воді чи в затінку, щоб не зів’яли, поки худоба паслася, а самі влаштовували гостину. Саме

ж вінкоплетіння й повернення “замаєної” худоби додому супроводжувалось обрядовими піснями – ладанками⁴⁴. Такі обряди в бойків відбувалися й під час свята Петра (12 липня). Аналогічні ритуальні обряди пастухів, пов’язані з використанням вінків, простежувалися на Лемківщині.

Наступний тиждень Зелених свят уносить кардинальні зміни в характер літніх свят, адже в цей час починається Петрівка – недовготривалий піст (тиждень після свята Трійці до свята Петра), під час якого деякі люди вживали пісні страви тільки в першій та останній тиждень, а в інші тижні постили у вівторок, четвер, суботу й неділю. У народі говорили: “Спасівка од Бога, а Петрівку баби вигадали, щоб сир та масло зібрати”⁴⁵. За церковними канонами, у будь-який піст церковного календаря заборонялося співати й розважатися, проте бойки часто порушували таку заборону.

Традиційно на Україні, як зазначав український етнограф М.Максимович, з Петрівкою пов’язані цікаві обряди. На першому тижні посту відзначали розигри, або русалії, які містили рештки язичницьких ігор. Вони простежуються, зокрема, у поліському обряді проводів русалок, поширеному на Поділлі обряді гоніння шуляка та ін. Із зазначеного періоду починає переважати купальська містерія. Упродовж усього травня молодь справляла в лісі або на полі “маївки” (термін “май” походить: 1) від лат. “майус”; 2) від рос. назви місяця травня – “май”) – ритуали з піснями і танцями⁴⁶.

Отже, християнське свято Трійця, а народне (дохристиянське) – Зелені свята відзначається на 50-й день після Великодня й сьогодні. Деякі тисячолітні традиції й обряди, звичайно, були втрачені й призабуті, а деякі були змінені або спрощені, однак народна пам’ять усе ж таки зберегла елементи й головні атрибути Зелених свят. Трійсько-русальна обрядовість знаменувала завершення весняного й початок літнього календарного циклу. Це дуже давнє народне дохристиянське святкування, яке символізує остаточний прихід літа. У його основі представлені культ рослинності, магія закликання майбутнього врожаю. Культ дерева та лісу яскраво відобразився в підготовці до Зелених свят. Саме довкола атрибутів русальної обрядовості – води й рослинності – вибудовувались обрядові й магічні дії, пов’язані із шануванням сонця, рослинності, предків, і покликані забезпечити врожай. На це спрямовувалися й русалії – перший обрядовий тиждень перед Зеленими святами. Таким чином, ці давні свята пройшли через тисячоліття й дійшли до останніх століть лише фрагментарно, окремими елементами, що залишилися з основних обрядів і ритуалів.

1. Руднев В. А. Обряды народные и обряды церковные / В. А. Руднев. – Л. : Лениздат, 1982. – С. 67.
2. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології, ф. 1 Рукописні матеріали, оп. 6, спр. 7. Зелені свята, арк. 3.
3. Біблія. – М., 1988. – С. 1354.
4. Коцюба Н. Празник П’ятидесятниці / Н. Коцюба // Сакральне мистецтво Бойківщини. – Дрогобич, 2003. – С. 64–65.
5. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології, ф. 1 Рукописні матеріали, оп. 6, спр. 18. Записи від старожилів с. Ясень Рожнятівського району Івано-Франківської області. Спогади про святкування християнських свят, арк. 3.
6. Скуратівський В. Український народний календар / Василь Скуратівський. – К. : Техніка, 2003. – С. 65.
7. Катрій Ю. Великодні свята і звичаї в Україні / Ю. Катрій // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 2/3. – С. 34–39, 37.
8. Белецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н. Н. Белецкая. – М., 1962. – С. 128.
9. Зелені свята – Трійця : Наші свята / [авт. тексту І. Канівська] // Рідна земля. – 1994. – 17 черв. – С. 5.
10. Бондаренко Г. “Спас – «рятівник»...” / Галина Бондаренко // Людина і світ. – 1991. – № 7. – С. 29.
11. Бучко Н. Ключальна неділя або п’ятидесятниця / Н. Бучко // Гомін Волі. – 1992. – 13 черв. – С. 1.
12. Повесть временных лет : [в 4 т.] / изд. Д. С. Лихачева. – М., 1950. – Т. I. – С. 1–84, 23.
13. Там само, с. 24.
14. Павлюк С. П. Етнографічна наука України: стан і перспективи / Степан Петрович Павлюк // Народознавчі зошити. – 1995. – № 2. – С. 65–67, 66.

15. Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят. Записані у Мшанці Старосамбірського повіту і по сусідніх селах : [у 8 т.] / М. Зубрицький // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 34–60, 46.
16. Там само, с. 44.
17. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології, ф. 1 Рукописні матеріали, оп. 6, спр. 46. Записи від старожиливі с. Межиброди Сколівського району Львівської області. Спогади про святкування християнських свят, арк. 1.
18. Там само, арк. 2.
19. Там само, спр. 45. Записи від старожиливі с. Верхні Гаї Дрогобицького району Львівської області. Спогади про святкування християнських свят, арк. 1.
20. Там само, спр. 7. Зелені свята, арк. 2.
21. Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят. Записані у Мшанці Старосамбірського повіту і по сусідніх селах : [у 8 т.] / М. Зубрицький // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 34–60, 46.
22. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології, ф. 1 Рукописні матеріали, оп. 6, спр. 48. Записи від старожиливі с. Лисовичі Стрийського району Львівської області. Спогади про святкування християнських свят, арк. 2.
23. Токарев С. А. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Летне-осенние праздники / С. А. Токарев. – М., 1978. – С. 61.
24. Лемківщина : Историко-этнографічне дослідження : [у 2 т.]. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2002. – Т. 2 : Духовна культура. – С. 189.
25. Орел Л. Україна в обрядах на межі тисячоліть / Л. Орел. – К. : Верещинські, 2001. – С. 98.
26. Здоровега Н. Народні звичаї та обряди на Бойківщині / Н. Здоровега, М. Утриско // Літопис Бойківщини. – 1988. – Ч. 2/48 (59). – С. 43.
27. Головацкий Я. Карпатская Русь: географическо-статистический и историко-этнографический очерк Галичины, северо-восточной Угрии и Буковины / Я. Головацкий // Славянский сборник. – 1875. – С. 1–30, 30.
28. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології, ф. 1 Рукописні матеріали, оп. 6, спр. 13. Записи від старожиливі с. Тершів Старосамбірського району Львівської області. Спогади про святкування християнських свят, арк. 1.
29. Там само, спр. 53. Записи від старожиливі с. Майдан Міжгірського району Закарпатської області, арк. 1.
30. Українські міфи, демонологія, легенди / [упоряд. М. К. Дмитренко]. – К. : Музична Україна, 1997. – С. 98.
31. Українська минувшина : Ілюстрований етнографічний довідник / [авт. колегія: А. Пономарьов та ін.]. – [2-ге вид.]. – К. : Либідь, 1994. – С. 118.
32. Рыбаков Б. Народный календарь: Народные приметы, пословицы, поговорки и др. / Борис Рыбаков. – Свердловск, 1990. – С. 56.
33. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології, ф. 1 Рукописні матеріали, оп. 6, спр. 16. Записи від старожиливі с. Нагірне Самбірського району Львівської області. Спогади про святкування християнських свят, арк. 1.
34. Czerwinski L. I. Okolica za-Dniestrzka między Stryem i Łomnicą / L. Czerwinski. – Lwów, 1811. – S. 130–131.
35. Кузів І. Жите-буте, звичаї і обичаї українського народу / І. Кузів // Зоря. – 1889. – Т. 15/21. – С. 336–337, с. 336.
36. Franko I. Krajoznawstwo Galicyjskie / I. Franko // Kurjer Lwowski. – 1892. – № 221. – S. 83–89, 84.
37. Вагилевич І. Бойки : русько-слов'янський люд у Галичині / Іван Вагилевич // Жовтень. – 1878. – № 12. – С. 117–129, 127.
38. Пушик С. Віха – символічне дерево життя / Степан Пушик // Перевал. – 2003. – № 3–4. – С. 254–263, 256.
39. Сапіга В. Українські народні свята та звичаї / В. Сапіга. – К., 1993. – С. 53.
40. Українські міфи, демонологія, легенди / [упоряд. М. К. Дмитренко]. – К. : Музична Україна, 1997. – С. 98.
41. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології, ф. 1 Рукописні матеріали, оп. 6, спр. 9. Записи від старожиливі с. Грабів Рожнятівського району Івано-Франківської області. Спогади про святкування християнських свят, арк. 7.
42. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : [у 4 т.] / [за ред. С. Павлюка]. – Львів, 2006. – Т. 2. – С. 524.

43. Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина Турчанського повіту / В. Кобільник // Літопис Бойківщини. – 1937. – С. 47–150, 89.
44. Близнак І. Зелено-святочний звичай у бойківській місцевині – Штуківець / І. Близнак // Літопис Бойківщини. – 1937. – С. 120–122, 121.
45. Артюх Л. Пости в народному побуті українців / Л. Артюх // Людина і світ. – 1992. – № 2. – С. 15–18.
46. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон. – К. : Обереги, 1992. – С. 292.

На базе изучения этнографических исследований по календарной обрядности бойков рассматриваются и обосновываются локальные особенности празднования Троицы бойков, их самые яркие обряды и обычаи. В результате обзора значительного количества этнографической литературы сделаны выводы об отсутствии комплексного исследования обрядности бойков.

Ключевые слова: календарная обрядность, обряды, обычаи, этнографические исследования.

Based on the ethnographic research study of Boyku's ritual calendar, the local features of celebrating Pentecost of Boyku, their mermaid rites and customs are considered and proved. The review of a large number of ethnographic literature led to the conclusion that there is no comprehensive study of Boyku's rites.

Key words: calendar rites, rituals, customs, ethnographic research.

УДК 392(477.85/.87)
ББК 63.59 (4Укр)

Тарас ЛАВРУК

ІДЕЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА СУТНІСТЬ ХРЕСТА ЯК ОСНОВНОГО АНТИДЕМОНІЧНОГО СИМВОЛУ НА ГУЦУЛЬЩИНІ

У статті розглядається один з аспектів об'ємної ідейно-функціональної символіки хреста, а саме його роль і значення в обрядодіях, пов'язаних із захистом від демонічних сил на Гуцульщині. Особливу увагу звернено на етнокультурні особливості місця хреста в численних віруваннях і звичаях у зв'язку із природно-географічною, історико-культурною специфікою Гуцульщини, особливим міфологічним елементом у світогляді та світосприйнятті її жителів.

Ключові слова: хрест, гуцули, демонологія, вірування, обрядодія.

Хрест є одним із центральних і найдавніших символів в історії багатьох світових релігій. Історичні дослідження в галузі археології, етнології, етнографії підтверджують його використання як культового магічного атрибута ще в період раннього палеоліту. У різних народів у різні історичні епохи цей загадковий символ мав своє окреме й специфічне культове значення та функціональні властивості. У цьому контексті він відігравав роль персонального знака богів, здебільшого солярних, а також виконував апотропеїчні, продукувальні функції в магічних обрядах, у зв'язку з чим освячував предмети культового й господарського призначення. Саме із цієї змістовно-функціональної площини виводиться те, що хрест із часом стає основним декоративним елементом у традиційних культурах народів світу.

З поширенням християнства, зокрема на євразійському континенті, символ хреста уніфікується, асоціюючись із Христом Спасителем, і стає основним знаком Бога-Творця на Землі¹. Найвірогідніше, що саме з поширенням християнства на території українських Карпат розширюється й діапазон застосування його основного символу. Зокрема, позиціонуючись як символ світла, він стає основним засобом у боротьбі із силами темряви, а їх на Гуцульщині, згідно з міфологічними уявленнями автохтонного населення, було значно більше, ніж в інших етнічних українських груп: мавка, нявка, домовик (хлопець), упир, кишката, біда, дідько, щезник і т. д.². Серед цього широкого загалу найактивніше, за міфологічними уявленнями гуцулів,

втручалися в побутове життя відьми й чародії, що на основі досить комплексної ідейно-світоглядної системи зазвичай завдавало великої шкоди правовірним мешканцям³. Свого роду творилася ціла система висхідних і низхідних композицій, частково уніфікована, а частково розпорошена, яка була невід'ємною частиною життєвого світу людини – мешканця гір. Цікаво те, що вона мала нез'ясоване походження, однак була цілком мотивованою, співвідносячись із усіма реаліями життя як особистісного, так і суспільного. У цьому комплексі природним виглядає те, що утворилася ціла ритуально-міфологічна система захисту від демонологічного начала. Таким чином, це була природна й закономірна реакція з боку самого суб'єкта виконання обрядових дій на нез'ясовані сутності поєднаного сакрального й профанного буття в рамках традиційної обрядової культури.

Із цього випливає, що вищеназвана система охоронно-захисних обрядодій також була надто широкою й, цілком природно, не могла обмежитися самим образом хреста та його вищою об'єднаною християнською й дохристиянською сутністю. Тому, поряд із хрестом, засобами боротьби з демонічними проявами й захистом від них є давні дохристиянські атрибути: вода, вогонь, осика, сокира, дьоготь⁴. Саме на території Гуцульщини особливо помітне їхнє вдале й наповнене композиційне поєднання, причому символіка хреста переважає всюди, тому необхідно відстежувати ці взаємозв'язки з максимальним наближенням до початкової мотивації й обґрунтування.

Тож чи не найголовнішим і наймасштабнішим є симбіоз “хрест – вода” як у рамках календарно-обрядового циклу, так і в позаобрядових композиціях уже в межах побутового життя. Усі вищеназвані аспекти об'єднуються таким демонічно-соціальним інститутом, як відьма, її реальний вплив на життя людей та атмосферні явища. Так, у разі виникнення різноманітних несприятливих для повноцінного й забезпеченого життя людини атмосферних явищ: довготривалої засухи, постійних буревіїв чи повеней – на Гуцульщині аж до середини ХХ ст. основним винуватцем стихії оголошувалася відьма або чародій⁵. Для припинення подібних катаклізмів існувало кілька основних засобів з обов'язковим застосуванням хреста. Так, у с. Тюдів Косівського району внаслідок довготривалої засухи громадою села було прийняте рішення про виявлення відьми, яка могла б спричинити таку біду. Тому в неділю запідозрені в чародійстві жінки роздягалися догола й були зобов'язані відрами носити воду з р. Черемош до найближчого придорожного хреста, підливаючи його. Та, яка відмовиться лити воду під хрест, і є відьмою⁶. Подібний випадок трапився в сусідньому селі. Там жінок, звинувачених у стриманні дощу, роздягнули догола та зв'язаних навхрест (права рука до лівої ноги, ліва рука до правої) кидали у воду; яка з жінок не топилася, а відразу спливала, та й була оголошена відьмою⁷. Подекуди аж до ХІХ ст. карою за відьмацтво було спалення, часто на хресті. Але після урядових заборон на подібні методи саморозправи й судові процеси над ініціаторами екзекуцій така жорстока практика була припинена. Звинувачені у відьмацтві обіцяли більше не шкодити людям та отримували натільний хрестик для обов'язкового носіння. Причиною такої обрядодії, з одного боку, була архаїчна віра в природні очисні властивості води, з іншого, тотожними якостями наділявся хрест.

У західній історіографії така ситуація щодо масового використання води для боротьби з демонологічними істотами пояснюється частковим відлунням ритуальних практик неолітичних часів, коли, з появою відтворювального господарства, вода стає основним джерелом життя, тому поступово наділяється чимраз більшою міфоритуальною завантаженістю, а, відповідно, її нестача внаслідок несприятливих атмосферних процесів розглядалась як вплив вищих сил (світлих і темних), як свого роду покарання для людей. Тут має значення ще один суттєвий чинник – формування в ті ж неолітичні часи культу богині землі (Велика Богиня, Богиня-Мати тощо), і саме вода стає одним із її атрибутів, а водночас і дарів, але, що цікаво, у нашому випадку символами богині землі стають різні геометричні фігури: ромб, квадрат, а серед них і косораменний хрест. Відповідно, вони отримують неопосередкований зв'язок з атрибутами, які їй втілюють⁸. У зв'язку із цим простежується традиція щодо поєднання символів води й хреста, які в сукупності стають засобами очищення. Подібний висновок можна зробити, беручи до уваги хоча б християнську практику, яка передбачає обов'язкове освячення хреста водою чи навпаки, але зазвичай їхній обов'язковий ритуально-образний супровід у використанні. Проте

такий аспект має свій широкий ареал використання і є присутнім практично у всіх традиційних культурах світу, однак на території України має своє чітке вираження в гуцулів через низку загальновідомих констант, насамперед через реальне збереження численних архаїчних елементів, а серед них і тривкого зв'язку води й хреста в боротьбі з демонологічними істотами та їх впливом на людей.

Якщо слідувати цим ідейно-світоглядним напрямом, то потрібно відзначити, що, на переконання гуцулів, як уже було згадано, відьми керують не лише атмосферними явищами, а й безпосередньо шкодять кожному газді в господарстві. Як запобіжний захід щодо таких дій використовується апотропеїчна властивість хреста, але водночас йому слідує, окрім води, інші антидемонологічні засоби, напевне, для підсилення якості дії й надання самій процедурі завершеної та більш наповненої структури. Система ж цих засобів коригується природно-географічною специфікою, історичною традицією й окремими елементами локальної етнологічної спрямованості. На Гуцульщині одночасно із водою таким елементом є дьоготь, що мотивується широкою сферою його застосування в повсякденному житті, а також особливістю господарсько-економічного укладу, пов'язаного з полонинським господарством.

Так, на Косівщині (с. Брустури) і сьогодні на Благівіщенні малюють дьогтем хрестики на дверях господарських будівель, аби відьми не відбирали молоко вночі⁹. Подекуди подібна обрядодія виконується перед Юрієм, коли газда ходить по обійстю та робить на воротах, усіх дверях кошар і стаєнь, особливо на плечах кожної маржини хрести дьогтем¹⁰. Мотивація такої обрядодії, виходячи зі слів самих її виконавців, логічна й закономірна – від цього утікають відьми, які наносять шкоду маржині й ладні відбирати молоко в ніч перед Юрієм. Звісно, що можна цілком обґрунтовано вести мову про те, що апотропеїчний характер хреста посилює дьоготь на основі певного функціонального співвіднесення й тотожності в конкретних випадках. Але й напрошується висновок, що елемент дьогтю має більш архаїчне походження, і, можливо, у дохристиянські часи самостійно виконував свою функцію в рамках обрядових дій антидемонологічного захисту. Однак проблематично довести чи спростувати це через відсутність джерел, які відносяться до тих давніх часів, тому ця точка зору є актом моделювання й формування побіжних аналогій.

Таким чином, у гуцульській традиційно-обрядовій культурі вимальовується системність щодо здійснення захисних антидемонічних обрядодій і втілюється вона в поєднанні різного часу давності символів й атрибутів. Тому досить часто бачимо, що відбувається поєднання символу хреста з іншими антидемонічними атрибутами, у даному випадку з дьогтем, а також з часником і водою. Так, на Верховинщині (с. Замагора) старші жінки примовляють перед Юрієм худобі на часнику, аби вберегти її від чередільниць (відьом), а потім його соком роблять хрестик між рогами, також дають полізати худобі¹¹.

Ще одним образом у системі міфологічних уявлень гуцулів є упир – мрець, який нібито виходить з могили, щоб смоктати кров живих людей. Так, за повір'ям, до однієї жінки ходив її чоловік-упир і мав з нею кількох дітей. Удова сохла й жовтіла, тоді знахарка порадила охрестити хату, ніби на весілля. Упир зник і більше не приходив. Щоб уберегтися від подібних відвідин померлого родича, запечатають гріб осиковим хрестом, освячують навхрест святою водою¹². Як умре хтось у селі, ставлять на порозі сокиру вістрям до двору, а на воротах роблять хрест дьогтем, щоб мрець не вернувся, і натирають часником всі чотири стіни¹³. Як бачимо, в таких випадках використовується хрест як у реальному, так і в образному вияві. На практиці це означає, що він постає або як графема з дьогтю, або ж як його просторово-образне відтворення за допомогою води чи соку часнику, проте однаковим чином виконує в обрядовій культурі свою захисну антидемонічну функцію.

Окрім того, на Гуцульщині з-посеред інших історико-етнографічних районів твориться певна локальна своєрідність як у плані традиційної культури загалом, так і щодо очисно-захисних обрядодій стосовно демонологічних істот різного рангу, виходячи з основ господарської діяльності. Оскільки такою основою життєдіяльності гуцулів було й залишається вигінне скотарство й лісове господарство, то значну частину свого життя вони проводили на далеких полонинах та у віддалених лісових хащах. Такі особливості матеріального світу гуцулів не могли не вплинути на формування специфіки духовного життя, зокрема це прояви-

лося у створенні цілого пантеону духів, які є свідченням одухотвореного гуцулами навколишнього природного середовища. У переважній своїй більшості ці духи, які тривалий час вважались напівбогами, мали досить помітний вплив на духовний світ жителя гір, а з часом отримали антропонімічний образ і втілювалися саме в лісах, на річках й полонинах, а ще згодом зі встановленням монотеїзму, насамперед під впливом християнства, набули свого демонологічного забарвлення й таким чином перейшли в категорію злих духів.

Саме ніч є природним середовищем для існування відповідної нечисті. У гуцулів ніч настає із заходом сонця і з цього часу в цілях власної безпеки виходити в ліс, а ще гірше – до потоку не варто. За гуцульським повір'ям, яке переказав Шекерик-Доників, “ніч має своє право. Над нічов від заходу до сходу сонця панує злий дух ночі – нечиста сила. З давен давна приказують старі люде, шо – де ніч прийде там ночью, бо хто си по ночах валансає, того біда попинає, добрі люди по ночіх не ходет”¹⁴. Таке застерігання від нічних прогулянок пояснюється тим, що вночі хрест не має тієї сили, якою наділений удень, тому терміново скористатися його захисною функцією буде практично неможливо. В увявленні гуцулів потойбічні сили в цей час не беруть безпосередньої участі в земному бутті, а влада над нічю належить силам зла: “В цей час ек идетси попри хрест, то ни можна ирститиси опередь христом та йни можна ним издоймати з голови крисаню, бо у ночи Христос спит тай не мож його рунтати”¹⁵. У цьому випадку хрест виступає не лише амулетом чи предметом певної обрядодії, а безпосереднім символом утіленого Бога, кодом, що зв’язує людину з Творцем-прабатьком. Як бачимо, сам момент ночі, а разом із тим і темряви має сформований демонологічний аспект у гуцулів. Характерно, що у зв’язку із цим не виробилося чіткого механізму захисту, навіть на рівні тих же апотропеїчних символів, про які згадувалося, – хреста, дьогтю, води тощо. Це досить цікава тема для дослідження й дискусії, на яку звернено мало уваги в процесі дослідження як духовної культури гуцулів, так і загалом у більш широких межах. Єдиним порятунком від нечистої сили в нічний час стають тільки приготування до темряви задалегідь, наприклад, молитва та піст, хрещення хати, ходіння в освяченому одязі тощо. Важливого значення набуває мотив вогню, але в надто обмежених характеристиках, які є незручними в повсякденному використанні й простих життєвих ситуаціях. Наприклад, жива ватра, благовіщенська чи стрітенська свічки виконують свою нічну захисну функцію, але практично надто важко десь серед шляху чи просто в несподіваних ситуаціях скористатися ними. Та це вже зовсім інша проблематика, яка дотично стосується теми хреста. Усе ж потрібно проаналізувати ті аспекти, які цілком можливі в стаціонарних умовах і пов’язані з часом перебування на полонині.

Так, під час літування ватаг проводить систему обрядодій із застосуванням хреста, свяченої води та дьогтю для охорони стада в нічний час від нечистої сили, при цьому примовляючи: “Отче наш Бог наш, земня Божа пид нами, Господь любий над нами, в однім куті хрест – Христос Воскрес, в другім куті хрест – Христос Воскрес, в третім куті хрест – Христос Воскрес, в четвертім куті хрест – Христос Воскрес”¹⁶. Відповідно, він також малює рівнорамennі хрести дьогтем на стінах. Під час літування для охорони полонини від нечистої сили поруч із хрестом використовується ще один, швидше за все, більш архаїчний засіб – символ живої ватри, святого вогню, Божої іскри. “Ватра, каже Гуцул, то є першій ангель”¹⁷. Навіть сьогодні жоден лісоруб або чабан не дозволить собі загасити ватри чи демонтувати хрест, який обов’язково встановлюється на кожній олюдненій полонині і є саме елементом захисту як від атмосферних явищ природи, так і від демонологічних істот у рамках панування певної, і то досить архаїчної традиції. Річ у тому, що такий учинок може спричинити прокляття чи обеззброїти людину, яка перебуває в лісі, перед силами зла. Тому повсюдно на Гуцульщині побутує дуже шанобливе ставлення до вогню, рівно як і до хреста, монументально втіленого в дереві чи камені, який є символом Бога-Творця на землі, а відтак священного життєдайного вогню.

Отож сфера застосування хреста є доволі широкою, і хоча вищеописані характеристики не вичерпують повністю зазначеної теми, усе ж нам удалося виявити деякі структурні особливості в цьому плані. Так, по-перше, ідейно-функціональна сутність хреста щодо антидемонологічного аспекту має досить глибокий архаїчно-магічний контекст, де простежуються взаємне переплетення не тільки дохристиянських і власне християнських мотивів, а й певних загальнолюдських цінностей, тобто можна й потрібно розглядати символіку хреста в цьому плані як

багаторівневу систему, починаючи від антиномії добро-зло й закінчуючи суто локальними характеристиками. По-друге, на Гуцульщині символно-ритуальний аспект хреста ввібрав усі складові етнокультурної та регіональної специфіки цього регіону, насамперед особливості господарства, світогляду, а разом із тим і природно-географічний контекст. Це простежується на прикладі того, як використовується хрест на полонині, у домашньому господарстві, де його основна функція – захист від нечистої сили.

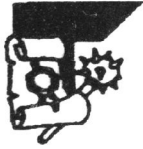
1. Дороцький М. “Радуйся живописний хресте” / М. Дороцький. – Жовква, 1935. – С. 4.
2. Українська демонологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : uk.wikipedia.org/wiki/Українська_демонологія.
3. Кузеля З. Причинки до народних вірувань / Зенон Кузеля // Записки НТШ. – 1907. – Т. 80, кн. VI. – С. 109–124.
4. Мосора М. Як Русини стали христіянами / М. Мосора. – Львів, 1897. – С. 4.
5. Гнатюк В. Купане й паленє відьм у Галичині / Володимир Гнатюк. – Львів, 1910. – С. 12.
6. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології (НЕА ПіП), ф. 1, оп. 8, спр. 10. Звичаї та обряди с. Старі Кути Косівського району Івано-Франківської області. Записи Лаврука Т. В. 10.09.2011 р., 2 арк.
7. Там само, спр. 11. Обряди с. Брустури Косівського району Івано-Франківської області. Записи Лаврука Т. В. 5.10.2011 р., 1 арк.
8. Голан А. Миф и символ / Ариель Голан. – Иерусалим, 1994. – С. 105–107.
9. НЕА ПіП, ф. 1, оп. 7, спр. 21. Календарні звичаї та обряди с. Брустури Косівського району Івано-Франківської області. Записи Гавадзина В. В. 27.09.2010 р., 5 арк.
10. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 4 / Володимир Шухевич. – 2-ге вид. – Верховина : Ред. журналу “Гуцульщина”, 1999. – С. 251.
11. НЕА ПіП, ф. 1, оп. 7, спр. 46. Весняна обрядовість с. Замагора Верховинського району Івано-Франківської області. Записи Гавадзина В. В. 20.10.2010 р., 3 арк.
12. Кузеля З. Причинки до народних вірувань / Зенон Кузеля... – С. 109–124.
13. Кузеля З. Посижені і забави при мерци / Зенон Кузеля // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. XXXI–XXXII. – С. 195.
14. Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів / Петро Шекерик-Доників. – Верховина : Ред. журналу “Гуцульщина”, 2009. – С. 10.
15. Там само. – С. 12.
16. Narasymczuk R. W. Etnografia polonin Huculskich / R. W. Narasymczuk. – Lwów, 1938. – S. 37.
17. Сосенко К. Праджерело українського релігійного світогляду / Ксенофонт Сосенко. – Львів, 1923. – С. 30.

В статъе рассматривается один из аспектов емкой идейно-функциональной символики креста, а именно его роль и значение при выполнении обрядов, связанных с защитой от демонических сил на Гуцульщине. Особое внимание обращено на этнокультурные особенности места креста в многочисленных верованиях и обычаях в связи с природно-географической, историко-культурной спецификой Гуцульщины.

Ключевые слова: крест, гуцулы, демонология, верования, обряды.

The article examines the role and the value of the symbol of the cross during the rituals connected with the demonic protection in the Gutsul region. Particular attention is paid to the role of the cross in many beliefs and customs in Gutsulshchyna.

Key words: cross, Gutsul, demonology, beliefs, ritual.

УДК 349.412.4 "9/17"
ББК 67.307

Юрій ТОМИН, Богдан СТАСЮК

АГРАРНІ ЗАКОНИ РУСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ПОРІВНЯННІ ІЗ “ЗЕМЛЕРОБСЬКИМ ЗАКОНОМ”: СПРОБА ІСТОРИЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті розглядаються важливі проблеми суспільно-економічної історії Східної Римської імперії (на прикладі Візантії). У ній на основі “Землеробського закону”, прийнятого VIII ст., аналізуються феодальні відносини, у порівнянні з руськими аграрними законодавствами в добу Київської Русі, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Ключові слова: *судове законодавство, земельна власність, особиста свобода, соціальна нерівність, міри покарання.*

У статті спробуємо з’ясувати важливі аспекти суспільно-економічної історії Східної Римської імперії (Візантії), а також пов’язаних із нею своїми історичними долями національностей, держав Південно-Східної Європи, Балканських країн і Давньої Русі, оскільки відрив від “природного середовища” в них якраз і спричинив появу юридичного джерела – “Землеробського закону”.

У процесі дослідження спробуємо зіставити всі статті Закону в його давній версії із цілим рядом документів середньовічних українських земель.

Насамперед порівняння будуть проводитися із законоположеннями римсько-візантійського законодавства, представленого в законах Юстиніана. Були залучені також деякі приватні юридичні компіляції, які мали місце застосування в IV–VI ст. (наприклад, Сентенції Павла, Мойсеїв закон, Інституції Гая і т. д.). Адже ці законодавчі положення міг знати анонімний автор “Землеробського закону” і використовувати їх як безпосередньо в латинському оригіналі, так і в грецькому трактуванні, створеному для університетського викладання грекомовних студентів у Константинополі та Бейруті.

Другим колом джерел, з якими порівнюватимуться статті “Землеробського закону”, є західноєвропейські “варварські правди”. У них часто розглядаються конфліктні ситуації, аналогічні або подібні до тих, про які йдеться у візантійському документі, а також цілий ряд законів середньовічної Русі та українських земель у складі Литви й Польщі.

Середньовічний етап у розвитку економічної думки пов’язаний з епохою феодалізму, хронологічні рамки якого охоплюють період з кінця V ст. до початку XVII ст. У цей час складаються європейські народи й утворюються централізовані держави, зростає матеріальна й увиразнюється духовна культура, посилюється нерівномірність у розвитку економічної думки окремих країн і регіонів. У цьому позначається не тільки вплив античної спадщини, а й особливості панівного соціально-економічного ладу.

Поступово у феодальному суспільстві формуються чотири класи – стани: селян, світських феодалів-лицарів, церковних феодалів – священнослужителів і городян-бюргерів. Кожен із цих станів виробив свою культуру, ідеологію, мав свої економічні уявлення¹.

Наростання соціальної нерівності, безправне становище народних мас, правові аспекти кріпацтва фіксують юридичні пам’ятки середньовіччя (“Салічна правда”, “Візантійський землеробський закон”, “Руська правда”, “Саксонське зеркало” тощо), які є також важливими джерелами економічної думки.

У період розпаду первісної общини в східних слов’ян, що припадав на IV–VI ст., поступово все помітнішим стає панування орного землеробства та осілого скотарства. Більшого розвитку набувають ремесла, товарний обмін. Із VI століття великі земельні власники володіють укріпленими оселями. Широко використовується праця челяді – людей, захоплених під час війн, придбаних у результаті покупки або закабалення. У IX–XII століттях процес поневолення, покріпачення смердів (селян) земельними власниками посилюється. Поки основну масу

сільських трудівників складали челядь та закупи (зобов'язані обробити борг – “купу”), переважала відробіткова рента (панщина), а в міру залучення в систему феодальної експлуатації смердів – общинників усе більшу роль починає відігравати рента продуктами (натуральний оброк), яка переважала до XI століття. Сам боярин-вотчинник, спадковий власник землі, мав право судити залежних людей та управляти ними.

У IX–XI століттях східні слов'яни об'єднуються в давньоруську державу – Київську Русь. Русь цього періоду – одна з могутніх і авторитарних держав Європи.

Для розуміння специфіки розвитку економічної думки на ранньому етапі руської історії дуже цінним джерелом, першим давньоруським зведенням законів стає “Руська правда”: своєрідний кодекс феодального права 30-х років XI ст., що діяв до XV ст.

“Руська правда” відображала практичний рівень, досягнутий економічною думкою до цього часу. Фіксувала процес феодалізації держави, закріплювала феодальну експлуатацію, давала правове визначення натурального господарства, майнових відносин, захисту прав власності феодальної знаті та закріпачених селян, землі, права стягувати податки, натуральні повинності².

Так само як у Візантії, “Землеробський закон”, “Руська правда” є найбільшою пам'яткою руського права. Списки “Руської правди” дійшли до нас у великій кількості, але їхня єдина класифікація до цього часу відсутня.

У статтях “Руської правди” йдеться про встановлення права феодальної власності не тільки на землю та угіддя, а й на рухоме майно: коней, зняряддя праці тощо³.

У X–XI ст. общинні пережитки на Русі були ще досить значними. Проте визначити ступінь наявності колективних та індивідуальних форм власності важко через брак джерел. “Руська правда” в основному подає дані про індивідуальну власність. Швидше за все, у розвинених районах, де діяло княже законодавство, індивідуальна власність відіграла вирішальну роль. Власник мав право розпоряджатися майном, вступати в договори, одержувати доходи з майна, вимагати захисту його від зазіхань з боку інших осіб. Об'єктами права власності є дуже велике коло речей – коні й худоба, одяг і зброя, торгові товари, сільськогосподарський інвентар та багато іншого⁴.

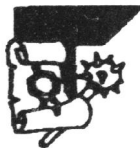
Інші джерела дослідження свідчать про наявність індивідуального селянського господарства, про існування сіл, цвинтарів, верв, сільських населених пунктів із колективними формами володіння землею. Ймовірно, це сусідські громади з індивідуальною формою власності на дворову ділянку й періодичними переділами орної землі. Платежі податків князеві не перешкоджали населенню розпоряджатися землею на колективний розсуд, бо одиницею обкладання була не земля, а двір, господарство.

Форми власності були різними. Крім сімейно-індивідуальних і общинних господарств існував князівський домен, що виступав конгломератом земель, які належали особисто князям. Вони стягували там оброки, накладали інші повинності, розпоряджалися землями за власним розсудом.

Власність феодалів виникла як приватна й заснована на князівських пожалуваннях. У літописах згадується про села княжих дружинників. Вотчини бояр були приватною власністю. Князі роздавали землі за умови служби (володіння бенефіціального типу, тимчасового або довічного). Княжа роздача земель супроводжувалась отриманням імунітетів (незалежних дій у цих володіннях) – судових, фінансових, управлінських. У “Руській правді” немає відомостей про землеволодіння феодалів, але у Великій Правді згадуються особи, які жили на цих землях: тіун боярський (ст. 1), боярські холопи (ст. 46), боярський рядович (ст. 14). Внутріфеодальні договори про землю й кодекси, що регулюють землевласницькі відносини, до нас не дійшли, можна лише здогадуватися про їхнє існування.

Суб'єктами права власності могли бути тільки люди не рабського стану. Розподіл речей на рухомість і нерухомість не знайшов юридичного оформлення, але статус рухомості розроблений у “Руській правді” досить докладно.

Власник мав право на повернення свого майна (коня, зброї, одягу, холопа) з чужого незаконного володіння на основі строго встановленої процедури: за заподіяну “образу” признався штраф – 3 гривні. Повернення речей вимагало показань свідків і розгляду за необхідності

перед “зведенням з 12 осіб” (ст. 13, 14, 15, 16 Короткої правди; ст. 34, 35 Великої Правди): “Если кто опознает у кого-либо (свою пропавшую вещь), то ее не берет, не говорит ему – это мое, но скажет ему так: пойді на свод, где ты ее взял. Если тот не пойдет, то пусть (представит) поручителя в течение 5 дней. Если кто будет взыскивать с другого деньги, а тот станет отказываться, то иди ему на суд 12 человек. И если он, обманывая, не отдавал, то истцу можно (взять) свои деньги, а за обиду 3 гривны. Если кто, опознав холопа, захочет его взять, то господину холопа вести к тому, у кого холоп был куплен, а тот пусть ведет к другому продавцу, и когда дойдет до третьего, то скажи ему: отдай мне своего холопа, а ты ищи своих денег при свидетеле. Если холоп ударит свободного мужа и убежит в хоромы своего господина и тот начнет его не выдавать, то холопа взять и господин платит за него 12 гривен, а затем, где холопа застанет тот ударенный человек, пусть бьет его”⁵. Загальний принцип захисту рухомої власності полягав у тому, щоб повернути її законному господареві й заплатити йому штраф як компенсацію за збитки. Рухома власність (включаючи холопів) вважається в “Руській правді” об’єктом повного панування власника: при суперечках про її повернення держава не накладає штрафів, сторони самі домовляються між собою. Іншими словами, законодавець розумів, що право власності визначається волею самого власника. Захист рухомої власності, якщо це не було пов’язано з кримінальним злочином, не мав станового характеру, кожен мав право рівнозначно визначати її долю.

Для періоду Литовсько-Руської держави характерним було те, що чим більше прав і привілеїв здобувала шляхта, тим більш знедоленим ставало селянство. Литовський уряд дотримувався правила “ми старину не рушимо, а новини не вводимо”. Головними джерелами права в українських землях Литовсько-Руської держави були: звичаєве право, “Руська правда”, а дещо пізніше великокнязівське законодавство (привілеї: обласні, земські, міські), Судебник Казимира IV 1468 року, статуту⁶.

Поступово відбувалося зрощування громадської аристократії з князями та їхніми дружинниками, унаслідок чого сільська община почала розпадатися, поділятися на феодалів і залежних від них смердів. Феодали привласнювали собі общинні землі, закріпачували селян. Селяни стали повністю залежними від феодалів, але до кінця XV ст. мали право вільного переходу від одного феодала до іншого, однак лише після сплати податку землевласнику.

З XVI ст. із посиленням польської влади в українських землях спостерігається еволюція землеволодіння селян. Селянську землю починають вважати або державною, або панською. Поступово селяни втрачають право продажу своєї землі. Цю практику остаточно закріпив III Статут Великого князівства Литовського. Розвиток внутрішнього та зовнішнього ринків спонукав шляхту й магнатів до перетворення своїх маєтків на фільварки, тобто до запровадження господарства, заснованого на постійній щотижневій панщині. Ця реформа була здійснена на державних землях виданим 1557 року Великим князем Литовським і королем польським Сигізмундом II Августом “Уставом на волюки”. Відповідно до цього акта великокнязівські та селянські землі перемірювалися й поділялися на волюки – ділянки землі площею до 30 моргів (21,3 га). Під фільварок відводилися кращі землі, зведені до купи. Селяни отримували волюки з гіршою землею, на окраїнах. Примусово запроваджувалася трипільна система землеробства. Тут особливо слід зазначити, що селянин прикріплювався до земельного наділу, тобто був закріпачений. “Устав на волюки” звів нанівець право переходу селян. Для них була встановлена низка натуральних повинностей. Бояри та “панцирні” слуги отримували по дві волюки, селяни – незалежно від того, скільки в них було раніше землі, – одну волюку на дворище. Волюка становила ту одиницю, з якої селянське дворище мусило виконувати всі феодалські повинності. “Цыншу з волюки сельское грунту доброго 21 грош, з середного – 12 грошей, с подлого – 8 грошей, а з вельми подлого, песковатого альбо болотистого – 6 грошей. Овса з волюки доброго и среднего грунту по две бочки, а с подлого – одна бочка. А естли пенязми за овес казано будет давати, ино за каждую бочку 5 грошей, а за отвоз бочки каждое – 5 же грошей. С тых же менованных грунтов, с каждое волюки сена воз один альбо 3 грошы за сено и за отвоз – 2 грошы. А з вельми подлого грунту сена и овса давати не повинни. Нижли с каждое волюки всякого грунту мають давати гусь альбо полтора грошей, кур двое або пенязей 16, яиц двадцать або пенязней 4, на неводы – грошей два, за стоцью – грошей полтретья, а коли стацью кажем брати, ино один раз в

год. За тые пенязи маюг давати с тридцяти волок яловицу одну, бараны два, и с каждое волоки по куряти и по десять яиц, а пенезей вже того году за стацью не маюг давати”⁷.

Унаслідок Люблінської унії становище селян ще більш погіршилося: зросла панщина, яку вимагали вже не з дворища, а з кожного селянського двору, збільшилися натуральні повинності. Поступово селянство закріплюється за землею. Кріпацтво проявлялося насамперед у позбавленні селян права на землю: уся земля почала вважатися державною або шляхетською, чи церковною й монастирською. Поступово повинності, що їх змушені були виконувати селяни, перейшли на особу.

Селяни втратили право переходу. У Галичині вони були позбавлені цього права ще в XV ст., на інших землях Литовсько-Руської держави – у XVI ст. Єдине, що залишилося від волі селян, це те, що його не можна було продати без землі й безкарно вбити. Він усе ще залишався суб’єктом права, а не його об’єктом.

Протягом другої половини XVI ст. польський і литовський уряди видали ряд законів і суворо заборонили селянам переходити з місця на місце без дозволу власника. “Артикули” Генріха Валуа 1573 року запроваджували “з волі пана” необмежену панщину в маєтку.

У другій половині XVI ст. феодали почали масово ліквідувати громади, їхнє самоврядування, копні суди. За Статутом 1566 року вільний селянин, що прожив за згодою феодала кілька років на “свободі”, міг відійти, але за умови – відпрацювати стільки років, скільки він перебував на “свободі”. Якщо ж селянин тікав, шляхтич мав право спіймати його й обернути на “отчича” (невільного), тобто на селянина, який утратив право відходу. Крім того, шляхтич міг продати селянина-втікача без землі⁸.

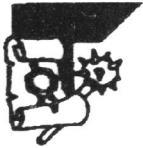
Статут 1588 року закріпачив селянство остаточно: “Уставуемь: кгды бы хто чью челядь невольную вывелъ, або, ведаючи заказъ, в себе переховывалъ, а то бы за него правомъ было переведно, тогды таковой будеть повинень тую челядь отыскивать, а отыскавши, отдати тому пану. А где бы отыскати ее не могъ, тотъ, поведивши на вряде под сумневемъ, же тое челяди правдиве отыскати не могъ, ани о ней ведаеть, будеть повинень тую челядь самъ ценою платити, яко выший [!] описано, и шкоду оправити такъ тую, естли бы которую тая челядь, утекаючи, пану своему учинила, яко и за мешканье работы от того часу, от которого ему тая челядь не робила, мужику а жонце за каждую неделю по шести грошей. Вед же если бы ся тая челядь потомъ о тое жъ противное стороны оказала, а тотъ, чия челедь, хотел бы ее у себе мети, тогды пенези тые, што за головы ихъ былъ взялъ, маеть вернути, а челядь свою ку себе взяти, абы каждый при своемъ застоль. А при ворочанью челяди противная сторона и шкоды, наклады правные, што первой оный, челяди свое на немъ пойскуючи, наложиль, винеть будеть за доводомъ заплатити або с тыхъ пенезей, за тую челядь первой ему даныхъ, вытрутити”⁹. Селянин, який прожив на землі власника 10 років, ставав кріпаком. Якщо II Статут визначив 10-річний термін розшуку втікача, то III Статут збільшив цей термін до 20 років. Власник регламентував тепер усі повинності своїх селян, розпоряджався не лише їхнім майном, а й життям, отримав нероздільне право суду та кари, міг селян заковувати в кайдани, кидати до в’язниці, садити на палю. У кінці XVI ст. майже все селянство України було закріпачене.

Якщо польському уряду й удалося після Люблінської унії розповсюдити на українській землі адміністративно-територіальну систему й діяльність державних органів Речі Посполитої, то з правом було складніше. У Польщі в цей час не існувало єдиної правової системи. Ні Статут Ласького 1516 року, ні “Артикули” Генріха Валуа 1573 року не вирішували проблему кодифікації права. Уряд створював збірники, які охоплювали видані раніше статuti та конституції, а також норми польського звичасового права, роль якого в регулюванні суспільних відносин була досить значною¹⁰.

Литва, а отже, і українські землі мали досить розвинену систему права. Тому після Люблінської унії можна говорити про рецепцію Річчю Посполитою тієї правової системи, яка складалася у Великому князівстві Литовському. Перш за все дію II Статуту 1566 року було залишено в Литві й на українських землях (Волинь, Поділля, Київщина). Після прийняття III Статуту 1588 року він стає головним діючим джерелом права в українських землях.

До одних із маловивчених в історії держави і права України періодів становлення й розвитку джерел права на українських землях можна віднести період середньовіччя, коли україн-

ські землі після занепаду Галицько-Волинської держави 1349 року пережили цикл політичних, економічних, правових і соціальних трансформацій, спричинених їх приєднанням до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Важливим чинником необхідності звернення саме до аналізу правового статусу українських земель у складі цих держав був інтенсивний розвиток джерел права, які регулювали суспільні відносини.

Певний інтерес у дослідженнях викликає аналіз особливостей формування джерел права в Галичині в складі Польського королівства (1349–1569 рр.). Як відомо, 1349 року Галичина була захоплена польським королем Казимиром III і вважалася його особистою вотчиною. Упродовж 1370–1378 рр. Галичина формально перебувала під владою польсько-угорського короля Людовіка Угорського, оскільки Угорське й Польське королівства були пов'язані між собою умовами Вишеградської угоди 1338 року. З 1349 до 1434 року Галичина йменувалася “Руським Королівством” і була територіальною адміністративно-правовою автономією, яку їй надавали польські королі як суверени цієї території. Автономність “Руського Королівства” виявлялася в тому, що в ньому діяли суспільно-політичний лад, джерела права, котрі сформувалися за часів Галицько-Волинської держави. Проте на підставі привілеїв польського короля в 1430–1434 рр. у Галичині було введено польську адміністрацію, адміністративно-територіальний поділ на воєводства та поширено чинність основних польських джерел права: Віслицький статут 1347 року, Повний збір статутів Казимира Великого 1420 року, Вартський статут 1423 року, Статут Яна Ласького 1506 року та інші. Того ж 1434 року привілеєм польського короля було скасовано самоврядний статус Руського королівства, а натомість створено Руське воєводство як складову Польського Королівства.

У Галичині XIV–XVI століть відбулися значні зміни у правовому регулюванні суспільних відносин, пов'язані із захопленням Галичини Польським Королівством 1349 року. Особливістю правового статусу Галичини (1349–1434 рр.) стало співіснування на її території певного дуалізму правових джерел: колишньої Галицько-Волинської держави та Польського Королівства.

Правові джерела Галицько-Волинської держави та Польського Королівства мали спільні й відмінні риси. Правова система Польського Королівства сформувалася на основі польського звичаєвого права, а також під впливом західної традиції права, тоді як правова система Київської Русі, Галицько-Волинської держави – на основі руського (українського) звичаєвого права й частково запозичень візантійського, а через нього й римського права. Польська влада після приєднання 1349 року Галичини не запроваджувала в повному обсязі свого державно-правового ладу тут до 1434 року, а правові відносини регулювали джерела права Галицько-Волинської держави: звичаєве право, “Руська правда”, грамоти галицько-волинських князів, магдебурзьке право (уже діяло у м. Сянок від 1339 року). Галицько-Волинська держава використала в основному джерела права Київської Русі. Правотворчість київських князів, функціональність руського звичаєвого права, рецепція візантійського, а через нього римського права, торговельні й політичні зв'язки Київської Русі з Візантією, Німеччиною, Францією позитивно вплинули на формування й функціонування права Київської Русі. Після її розпаду джерела права Київської Русі були покладені в основу правового регулювання суспільних відносин у Галицько-Волинській державі, яка не мала гострої потреби розвивати своє законодавство, оскільки джерела права Київської Русі відповідали соціально-економічним реаліям Галицько-Волинської держави. Проте під впливом нових соціально-економічних, культурних і політичних відносин галицько-волинські князі видавали грамоти, які розвивали й вдосконалили чимало положень руського права. У цей час мала місце наступність у розвитку права Галицько-Волинської держави, що передбачала зв'язок, наявність спільних рис у процесі становлення й розвитку правових норм, котрі їх не розмежовували, а об'єднували, робили подібними. Вияви наступності в праві Галицько-Волинської держави мали специфіку, оскільки визначальна роль у її забезпеченні належала наступності законодавства. Тому в нових правових джерелах Галицько-Волинської держави зберігалися основні риси, ознаки, властивості попередньої правової системи Київської Русі (звичаєве право, князівське законодавство, “Руська правда”, канонічне право й інші джерела права, які відповідали новим соціально-економічним і політичним відносинам). Із викладеного

впливає, що станом на 1349 рік на етнічних українських землях, уведених до складу Польського Королівства, була сформована й функціонувала українська правова традиція.

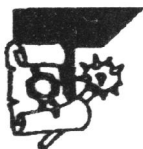
До найпоширеніших норм руського (українського) права, що діяло в Галичині в перші роки її перебування під владою польського короля Казимира III, належали норми, які регулювали порядок окремих процесуальних дій в українських селах під час здійснення копного судочинства. Авторитет звичаєвого права в Галичині, до її насильницького приєднання польським королем 1349 року й до поширення польського права 1434 року, був зумовлений архаїчним, консервативним характером українського звичаєвого права, що сприяло захисту староукраїнських традицій трудового ладу від невиправданих змін. Українське звичаєве право зберігало дух, ідеологію народного права, у ньому віддзеркалювався рівень розвитку правової культури того часу. Українське звичаєве право не сприяло радикальним змінам, котрі ініціювалися польськими королями в Галичині до 1434 року. Важливим писаним правом в українській Галичині у складі Польського Королівства була, як уже згадувалося, “Руська правда”¹¹.

Серед деяких вітчизняних правознавців дискусійним є питання про те, яку роль відіграло візантійське право у формуванні правової культури й права України. Так, на думку М.Кармазіної, на духовно-культурну традицію України вплинув візантійський Схід (особливо після прийняття християнства), а на суспільно-політичні й правові структури – латинський Захід із визначальною роллю рецепованого римського права. На думку сучасного українського правознавця, найавторитетнішого дослідника римського приватного права С.Харитонова, розкриття ступеня впливу на становлення української правової культури як римського, так і візантійського (канонічного) права можливе в контексті поділу правових традицій у Європі – на східну і західну, а західної традиції, у свою чергу, – на дві лінії: римську й візантійську. Ознаками східноєвропейської традиції (орієнтуючись в основному на російську правову систему), на думку вченого, є: перевага колективних (общинних) інтересів над індивідуальними, нерозвиненість інституту приватної власності, панування регламентаційної соціальної етики та християнської релігії¹².

Загальновідомо, що правові системи більшості європейських країн були сформовані зі значним впливом римського права. Упродовж історичного розвитку, унаслідок комплексу історичних і політичних чинників, територія України в період до Київської Русі мала зв'язки з Римською імперією (зі східною й західною її частинами). Східна частина Римської імперії перетворилася на Візантійську імперію, правова система якої, безперечно, ґрунтувалася на римській правовій традиції.

Як відомо, перші значні контакти Візантійської імперії з нашою державою почалися в період створення Київської Русі й досягли найбільшої активності в другій половині X – першій половині XII ст. Прийняття християнства як державної релігії в Київській Русі сприяло вирішальному впливу візантійської правової культури на формування культури й права України. Проте стверджувати про вирішальний вплив візантійської правової культури на формування правової культури й права України буде перебільшенням. В епоху існування Київської держави, у житті якої візантійська культура (особливо після запровадження християнства) залишила відчутний слід, давньоруське світське право менше зазнало такого впливу. Це пояснюється, по-перше, тим, що до запровадження християнства на території Київської Русі вже діяла самотутня система місцевого звичаєвого права, яка через консервативність, властиву звичаям узагалі, чинила настирливий опір чужорідному правовому впливу. По-друге, візантійське право було надзвичайно суперечливим синтезом ідеологічних догм, які виправдовували тиранію й насильство над людьми в ім'я самодержавної влади, і водночас досить розвинених і благопристойних юридичних норм.

Унаслідок прийняття християнства “з рук” візантійського патріарха та наявності наприкінці X ст. власної правової традиції Київської Русі на основі звичаєвого й писаного права, впливу візантійського права зазнали ті галузі й інститути права Київської Русі, котрі мали безпосереднє відношення до церковної юрисдикції. Це було пов'язано з тим, що в період Київської Русі вплив візантійського права поширювався переважно на церковне (канонічне) право Русі, яке сприяло становленню могутньої й розгалуженої церковної організації. З ініціативи вищої церковної адміністрації Київської Русі на її територію були привезені численні писемні дже-

рела, необхідні для повноцінного функціонування новоствореної церкви. Одним із найвизначніших джерел права Візантійської імперії, які повністю або частково потрапляли на територію Київської Русі, були “Номоканони” – комплексні збірки із джерел церковного та світського права, створені відомими церковними діячами Візантії – Іоаном Схоластиком і патріархом Фотієм¹³. Доповнені різними правовими нормами вітчизняного й іноземного походження, ці збірки в Київській Русі отримали назву “Кормчі книги” і в багатьох списках, редакціях упродовж тривалого часу регламентували всі церковні та деякі інститути позитивного права. Найдавнішою з відомих сучасним дослідникам є “Єфремівська кормча книга”, яка датується кінцем XI – початком XII ст. і містить фотієвський “Номоканон” з 14 титулів, фрагменти “Родомського морського закону”, “Землеробського закону”, “Еклоги”, “Прохірону” – тобто елементи найзначніших джерел церковного й світського права Візантійської імперії, створених до X ст.¹⁴. Наявність такого унікального представництва правових норм Візантії на території Київської Русі можна пояснити увагою дослідників до “Єфремівської кормчої книги”, аналіз правових норм якої дає змогу визначити певні особливості розвитку правової системи Київської Русі після появи тенденцій впливу на неї візантійського права. Іншими словами, у Київській Русі через положення візантійського законодавства відбувся опосередкований вплив римського права. Про це свідчить, зокрема, той факт, що навіть текст “Руської правди” мало вказує на візантійське джерело, оскільки санкціонування кровної помсти, відсутність такого виду покарання (навіть за найтяжчий злочин, зокрема, вбивство), як смертна кара та покарання, що спричиняють каліцтво, складна система грошових угод за широкий спектр злочинів та накладання штрафу за вбивство були далекими від принципів візантійської юриспруденції. “Руська правда” фактично стояла на сторожі таких західних цінностей, як право власності (хоча сам термін “право власності” в ній не вживався), що, у свою чергу, сприяло високому рівню зобов’язального права – важливої ознаки свободи індивідуального підприємництва. Крім цього, варто зауважити, що візантійське право поступалося перед класичним римським правом саме з формально-юридичної точки зору: його поняття, термінологія були досить невизначеними, мали більш абстрактний характер. Ці розбіжності дедалі посилювалися й стали відчутними в період середньовіччя, коли відбувалися значні зміни в розвитку державності й права. У XIV–XVI ст. римське право активно розроблялося в університетах Західної Європи, у той час як візантійське, яке було зорієнтоване на східноєвропейську цивілізацію, ані в Московській державі, ані у Великому князівстві Литовському подальшого опрацювання не отримало.

Цілком слушні особливості впливу візантійського права на правову систему Київської Русі визначив видатний український правник М. Чубатий: “Християнство на полі права привело у нас до великого перевороту. Наше звичаєве право мало багато понять, які стояли в суперечності з християнськими поняттями, як: родовід, многожонство, наложництво тощо. Прихід християнства модифікував наше звичаєве право. На Україні приходять духовенство зі своїми церковними канонами і своїм окремим судівництвом, і в цьому напрямі вони не хотіли підчинятися звичаєвому праву, але принесли із собою готові збірники як церковного, так і світського права”¹⁵.

Хочеться висловити думку стосовно неоднозначності впливу візантійського права в Київській Русі, а також про міцні правові традиції, сформовані київськими князями. Отже, можна стверджувати, що в Київській Русі, а відтак у Галицько-Волинській державі, зокрема і в Галичині – складовій цих держав, відбувалась опосередкована рецепція візантійського, а через нього римського приватного права, позитивно впливаючи на вдосконалення правових систем цих держав, зближення тогочасної України до західноєвропейської цивілізації.

Проаналізувавши аграрні закони Руського середньовіччя в порівнянні із “Землеробським законом”, ми дійшли висновку, що побудова правовідносин обох суб’єктів тісно переплітається. Так, на передумови розвитку села Візантії мали вплив слов’янські поселення на території імперії, а саме розвиток дрібного вільного селянства й общини, що не були притаманні римській юридичній традиції.

Розвиток дрібного вільного селянства й селянської общини на теренах Русі простежується у статтях “Руської правди”.

В обох законах немає ніяких указівок на колонат, тобто на кріпосне право, яке панувало в пізній Римській імперії.

З розвитком подій Руське законодавство, залишаючи за собою деякі попередні статті вільної общини, почало зазнавати змін. Під впливом західної юриспруденції в пізніших аграрних законах, які ми охарактеризували, простежується перехід до покріпачення селян, руйнування общинних відносин і, як наслідок, останній Литовський статут повністю побудований на покріпаченні селянства.

Отже, “Землеробський закон” має великий інтерес із точки зору слов’янської науки й потребує подальшого вивчення в контексті із законодавством слов’янських народів Східної Європи.

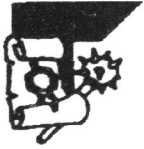
1. Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. / Я. Щапов. – М. : Наука, 1978. – С. 113–119, 227–228.
2. Білецький Л. “Руська правда” й історія її тексту : [Текст] / Л. Білецький ; пер. з англ. ; за ред. Ю. Книша. – Вінніпег : UYAN, 1993. – С. 46–47, 64–66, 70–72, 146–152.
3. Там само.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. Чубатий М. Огляд історії українського права : Історія джерел та державного права / М. Чубатий. – Мюнхен ; К. : Ноосфера, 1994. – С. 83–107.
8. Там само.
9. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1529 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2003. – С. 93–114.
10. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1529 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2004. – С. 364–372.
11. Чубатий М. Огляд історії українського права : Історія джерел та державного права / М. Чубатий. – Мюнхен ; К. : Ноосфера, 1994. – С. 83–107.
12. Там само.
13. Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. / Я. Щапов. – М. : Наука, 1978. – С. 113–119, 227–228.
14. Липшиц Е. Э. Право и суд в Византии в IV–VIII вв. / Е. Э. Липшиц. – Л. : Наука, 1976. – С. 193–204.
15. Чубатий М. Огляд історії українського права : Історія джерел та державного права / М. Чубатий. – Мюнхен ; К. : Ноосфера, 1994. – С. 83–107.

В статье рассматриваются важнейшие проблемы общественно-экономической истории Восточной Римской империи (на примере Византии). На основании “Земледельческого закона”, принятого в VIII веке, анализируются феодальные взаимоотношения в сравнении с русским аграрным законодательством во времена Киевской Руси, Великого княжества Литовского и Речи Посполитой.

Ключевые слова: *судебное законодательство, земельная собственность, личная свобода, социальное неравенство, мера наказания.*

This article focuses on the significant aspects of social and economic history in Eastern Roman Empire (through the example of Byzantine). The research is based on the Agricultural Act of A. D. VIII c. about the feudal relations compared with Rus agrarian acts at the time of Kievan Rus, the Grand Duchy of Lithuania and Rzecz Pospolita.

Key words: *law, land property, personal freedom, social injustice, measure of punishment.*

УДК 904: 711.424/477.22/947.1/.477.82/
ББК 67.307

Ігор КОВАЛЬ, Леся БІЛОУС

РАРИТЕТИ З ГАЛИЦЬКОЇ КНЯЖОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ

У статті зроблено аналіз окремих знахідок “чорних археологів”, які походять із княжих міст Галицько-Волинської Русі. Як показало дослідження, пам’ятки сумнівного походження мають здатність заповнити “білі плями” історії давньоруського періоду.

Ключові слова: археологія, Галич, Галицько-Волинська Русь, знахідки, хрест, ювелірне виробництво.

Загальновідомо, що археологічні матеріали стають повноцінними історичними джерелами після того, як вони пройдуть апробацію на всіх етапах археологічного дослідження (розвідка, розкопки, лабораторне вивчення, публікація, консервація, музеєфікація). До археологічних джерел також належать випадкові знахідки. А от чи можуть вважатись повноправними науковими джерелами предмети старовини, знайдені “чорними археологами”, з якими можна ознайомитись на численних сайтах Інтернету, у вітринах антикварних магазинів, на ринках, де вільно торгують археологічними старожитностями? Ми поки що залишаємо це питання відкритим, бо завдання нашої публікації – показати, яку глибоку інформацію часом несуть у собі знахідки “чорних археологів”. Ми умовно поділили джерела наших знань на чотири колекції: Заболотівську, Галицьку, Коломийську й Крилоську. Здебільшого ці колекції в повному обсязі вже не існують, бо окремі із шукачів працюють виключно на “чорний ринок” і всі виявлені матеріали продають за інтернетівськими пропозиціями, інші – через нестачу коштів в окремих екземплярах також потрапляють до рук більш маститих колекціонерів. Так, ми дуже вболіваємо за честь науковців, бо тільки в окремих випадках нам, не боячись, дали адреси тих чи інших пам’яток. Проте більшість це зробила через загрозу бути оприлюдненими, як злочинці, адже вони забирають у народу зі своїми заробленими “срібняками” аркуші літопису підземного архіву України, які ніколи не будуть повернуті до національної скарбниці.

Коли ми довідалися з наукової літератури, що тільки у Волинській області незаконним бізнесом займається понад 300 “чорних археологів”, а їхню роботу “координують” кримінальні авторитети, то вирішили оприлюднити археологічні матеріали, відомі нам¹.

По-перше, всі ці автентичні джерела стосуються історії культури княжого Галича, а середньовічний Галич – це не волинські давньоруські міста, навіть якщо їх об’єднати всі разом. По-друге, окремі з “німих свідків” старовини мають здатність накреслити шляхи до розгадки таємниць історії Галицько-Волинської Русі, у новому світлі окреслюють мистецькі, освітні, дипломатичні сторінки княжої доби. По-третє, оскільки виявлені “чорними археологами” знахідки спонукали нас до історичних роздумів, то ми не маємо права позбавити інших дослідників можливості інтерпретувати джерела, які давно інтригують.

Отже, значна частина археологічних знахідок дала нам підстави для гіпотетичної реконструкції таємничих “білих” плям на сторінках літопису Галицько-Волинської Русі.

Слідами візантійських імператорів

Київський літопис, описуючи галицькі події 1165 року, залишив справді вражаюче свідчення: “Прибіг із Цесарограда братан цесарів Андронік до Ярослава Володимировича в Галич. І прийняв його Ярослав із великою приязню, і дав йому Ярослав декілька городів для втіхи. Але потім прислав цесар грецький Мануїл Комнін двох митрополитів, кличучи його до себе, і Ярослав одпустив Андроніка до нього з великою честю, приставивши до нього Андроніка, єпископа свого Кузьму і двох мужів своїх найзначніших”².

Рятуючись від переслідувань свого двоюрідного брата Мануїла I, наприкінці 1164 р. Андронік, за свідченням візантійських істориків Микити Хоніата і Йоана Кіннама, утік до Галицької землі. Його ще 1154 р. заарештував імператор за державну зраду, інтриги й змови,

утримуючи в суворому ув'язненні. Автор грецької хроніки М.Хоніат розповідає, що, повернувшись до столиці Візантійської імперії й ставши її володарем, Андронік наказав розмалювати фресковим розписом свою царську палату, яку він побудував у Константинополі біля храму Сорока мучеників. Керуючись спогадами імператора, грецькі художники зобразили сцену полювань у галицьких лісах.

1185 року Андронік Комнін, будучи вже візантійським імператором і відчуваючи загрозу втрати престолу, знову зробив спробу втекти до свого двоюрідного брата князя Ярослава Осмомисла, адже його мати Ірина була дочкою Володаря, батька Володимирка, творця об'єднаного Галицького князівства (1141). Однак політичні противники цезаря-авантюриста й прихильники нового імператора Ісака II Ангела наздогнали корабель Комніна в Чорному морі. Після жорстоких тортур Андроніка стратили в Константинополі³.

До цих двох епізодів з історії міждержавних галицько-візантійських взаємин варто додати ще втечу до Галича візантійського імператора Олексія III Ангела 1204 р., де його з почестями приймав Роман Мстиславич. Про цю подію згадує польський історик XV ст. Як Длугош і Густинський літопис, укладений у XVIII ст.⁴ Якщо вінценосні особи найбільшої на ті часи Візантійської імперії тричі знаходили політичний притулок у князю Галичі, то це є беззаперечним підтвердженням міжнародного авторитету Галицького князівства, а відтак – Галицько-Волинської держави. За свідченням Георгія Акрополіта, знаменитий у майбутньому болгарський цар Іван II Асень, як і його молодший брат Олександр, свої дитячі та юнацькі роки (1207–1217) провів у Галицькій землі, рятуючись від переслідувань царя Бориса⁵.

Археологічна наука давно вже довела свою спроможність у кардинальному розширенні інформації до змісту окремих сторінок давньоруського літописання. Що ми, наприклад, знали про галицького єпископа Кузьму, окрім згадуваних рядків з Іпатіївського літопису та ще з повідомлення Воскресенського літопису, про його призначення в Галичі 1157 року на архієрейський престол? А тим часом численні знахідки олов'яних печаток з його іменем⁶, дорогоцінний хрест, який належав галицькому владиці⁷, й автограф, залишений у день свячень на кам'яному різьбленому хресті⁸, – усе це свідчить про енергійну й діяльну натуру єпископа Кузьми (Косми), який разом зі своїм соратником князем Ярославом Осмомислом продемонстрували в далекому середньовіччі істинне “братолюбіє” і “єдинномисліє” духовної та світської влади.

Тому нас давно поманила в пошукову дорогу розгадка місця розташування таємничих міст, які дав “на утешение” (мова оригіналу) імператору Андроніку Комніну галицький князь Ярослав Осмомисл. Не маємо жодних сумнівів, що одним із таких міст був Василів (сьогодні – однойменне село в Заставнівському районі Чернівецької області).

Його локалізував ще в 1899–1900 рр. професор Чернівецького університету Ф.Кайндль. Практичними розкопками літописного міста (уперше згадується 1230 р.) зайнявся наприкінці 50-х років XX ст. науковець Чернівецького краєзнавчого музею Б.Тимошук. Учений установив, що Василів, як і всі значні давньоруські міста, складався із трьох частин: дитинця, посаду та навколишніх поселень сільського типу. У південно-східній частині міста археологи розкопали руїни фундаментів білокам'яного храму, спорудженого в середині XII ст. Невелика за розмірами церква (21,2x13,6 м) могла слугувати за двірську церкву Андроніку Комніну та його найближчому оточенню, адже серед архітектурних деталей було знайдено ідентичні декоративні оздобы, які застосовувалися в храмовому будівництві Галича саме в епоху правління Ярослава Осмомисла (1153–1187)⁹.

Друге місто, яке можна зачислити до галицьких володінь візантійського тоді ще принца, відкрив у 80-х роках минулого століття на Олешківському городищі (с. Олешків Снятинського району на Покутті) доцент Прикарпатського національного університету імені В.Стефаніка, відомий археолог Б.Томенчук. На території старовинного церквища дослідник виявив фундаменти дерев'яної ротонди XII–XIII ст.¹⁰ Російський археолог, науковець Санкт-Петербурзького Ермітажу О.Іоаннісян вважає, що замовником такої унікальної споруди, як Олешківська ротонда, міг бути лише опальний Андронік Комнін – двоюрідний брат і внук візантійських імператорів.

Однак навіть після цих археологічних відкриттів і висловлених дослідниками висновків та гіпотез нам не давали спокою деякі арифметичні тонкощі, що закралась у стилістику київ-

ського літописця. Якщо він конкретно називає число “митрополитів” і “найзначніших мужів”, але в той же час говорить про “декілька городів”, значить, їх було набагато більше, ніж два.

Під час уважного знайомства зі старою археологічною літературою до нашої уваги потрапило давньоруське городище в с. Городниця Городенківського району Івано-Франківської області. Його відкрив 1876 р. польський археолог В.Пшибиславський. Воно розташоване над селом на 150-метровій горі, обмеженій ярами Дністра та його невеличких приток Ямгорова й Сухого потоку. Ціла група археологічних знахідок, виявлених на городищі під час рокопок ученими І.Коперницьким, В.Пшибиславським та М.Смішком, типові для старожитностей лише давньоруських міст. До них можна віднести уламки амфор, трубчастий замок, наконечники стріл, спис, бронзову іконку з рельєфним зображенням Богородиці з Дитятком на руках, три бронзові стилюси-писала, кам'яні формочки для відливання хрестиків¹¹. На міський характер поселення вказує добре збережена система оборонних споруд, що чітко визначає дитинець та посадські райони княжого міста Городниці. У підплитових похованнях давньоруського некрополя археологи знайшли велику кількість скляних (витих і скручених) браслетів, що були також типовими прикрасами міських жінок Галицько-Волинської Русі. Таким чином, у давньоруський час тут існувало місто.

Нам знадобилося щонайменше два десятиліття, аби встановити існування ще одного міста в часи найвищого політичного й економічного злету Галицького князівства, але вже на Тернопільщині, по сусідству з прикарпатським Покуттям. Увівши в середині 90-х років ХХ ст. у науковий обіг знахідки княжої доби із села Устя (Борщівський район на Поділлі), археологи В.Петегирич і М.Сохацький відзначили, що вони характерні виключно для культури давньоруських міст¹². Саме до таких вони віднесли два хрести-енколпіони, один з яких мав рельєфне розп'яття Ісуса Христа, а другий – інкрустоване зображення рівнораменного хреста. Про знахідку рідкісного енколпіона із зображеннями князів-мучеників Бориса і Гліба розповіла нещодавно фахівцем української археології відома тернопільська дослідниця М.Ягодинська. Релікварій також походить з культурних шарів подільського села Устя¹³.

Археологові зі Львова, легендарному шукачеві старовини М.Рожку поталанило відкрити городище, на території якого розташувалося місто, що не потрапило на сторінки Галицько-Волинського літопису. План городища, розміщеного на відстані 4 км у південному напрямку від с. Устя, – трикутної форми (60 x 26 x 60 м). Місцевість має назву Городище (Городисько). До цього городища прилягав посад (350–400 м), який місцеві жителі називають Підгороддям¹⁴.

П'яте місто з дарованих візантійському гостеві Андроніку Комніну нам допомогла встановити приватна археологічна колекція, яку зібрав житель Заболотова (Снятинський район на Івано-Франківщині) Р.Білик. Коли власник рідкісних пам'яток старовини показав нам за декілька сотень метрів від фундаментів Олешківської ротонди Любківське городище (біля с. Любківці Снятинського району), то ми зрозуміли: очевидно, саме тут, на надійно укріпленому форпості (130 x 90 м), мала б знаходитись резиденція безталанного правителя Візантії. Особливо в цьому впевнили нас знахідки вислих свинцевих печаток від грамот, надісланих галицькими князями. Документи з княжих палат із Галича могли потрапити тільки до рівноправних у соціальному статусі партнерів. На південній околиці Галицького князівства в другій половині ХІІ ст. ним міг би бути тільки Андронік Комнін.

Звичайно, що абсолютним підтвердженням нашої гіпотези мають стати польові археологічні дослідження на всіх названих городищах. Археологія відхилила завісу не просто над буденним історичним епізодом, а над тим, що становить велич Галицько-Волинської давньоруської цивілізації, у володарів якої шукали й знаходили політичний і духовний притулок візантійські імператори й болгарські царі.

Тасмничу майстерню нарешті знайдено

Від того моменту, відколи розпочалось археологічне вивчення давньоруських міст, практично в кожному з них траплялися незрозумілі дослідникам знахідки-інструменти, виготовлені з бронзи, заліза або кістки переважно у вигляді загостреного стержня, що з другого кінця завершується плоскою лопаткою. Як тільки археологи не називали ці архетипи: “шпильки”, “браслети” або “інструменти для обробки шкіри чи лініювання пергаменту”. Навіть Ярослав Пастернак, виявивши на Золотому Тоці таку знахідку, вважав її “копієм” (ложечкою) до

причастя¹⁵. Аналогічні предмети, крім Давньої Русі, де вони отримали значне поширення, відомі також з польських міст Познань і Гнезно. Якраз польський археолог Ян Жак (1954 р.), а вслід за ним український дослідник Борис Тимошук (1956 р.) дали правильне трактування призначення загадкових знахідок. Розкопуючи Ленковецьке городище, яке дало початок буковинській столиці – містові Чернівці, Б.Тимошук знайшов декілька гострих стержнів з лопаточками¹⁶. І тоді його осінив здогад: “Та ж такими предметами навчали дітей грамоти ще в античній Греції і Римі”. Там вони називалися “стилями”, а на Русі їх найменували “писалами”, про що відомо з літописів. Гострим кінцем таких інструментів прадавні школярі писали по дощечці, вкритій воском, а лопаточкою розгладжували шар воску й затирали записані на уроці тексти¹⁷.

Після того, як у північноруському місті Новгород було знайдено дощечки, що покривалися воском, учені пригадали собі знахідку з біблійної Ніневії, де було виявлено цілу книжечку, виготовлену зі слонової кістки, яка зшивалася шнурочками через просвердлені отвори. Отже, праукраїнська цивілізація запозичила технології навчання письма дітей навіть не від античності, а ще зі старозавітних часів.

Російський учений О.Медведев розробив 1960 р. детальну класифікацію стилосів-писал з усієї території княжої Русі. Причому вона показала, що в Галицько-Волинській Русі перебували в користуванні майже всі відомі на теренах Давньокиївської держави типи писал. Але до нинішнього року не було відомо жодного випадку, коли б археологи мали докази про місце виробництва знарядь для навчання учнів письма і грамоти.

Отож на галицькому Підгородді, де розміщувався торговельно-ремісничий посад княжої столиці, нарешті знайдено мідну ливарну формочку, у якій відливали стилуси-писала аж двох різних типів. Одна формочка була призначена для лиття писал, лопаточка яких мала фігурні зубчасті вирізи з двох боків. Вони побутували в Русі в другій половині XII ст. і до середини XIII ст.

Однак формочка, призначена для лиття другого типу стилів, нас особливо вразила. Такий тип знахідок став широко відомим в археологічній науці завдяки знахідці на Княжій горі у Львові, де практично знищено археологічний культурний шар у позаминулому столітті. На території Галицької землі бронзові писала, що мають фігурну лопаточку із хрестовидним прорізом, відомі з літописного Звенигорода та Городниці (городище давньоруського часу неподалік Городенки)¹⁸. Дуже подібними до них є писала з Берестя¹⁹ і Волковиська²⁰ в Білорусі та Витичева в Подніпров'ї²¹.

Просто-таки геніальне передбачення зробив львівський археолог Володимир Петегирич, який, наклавши всі знахідки такого типу на історичну карту Галицько-Волинської Русі, дійшов висновку, що їх було виготовлено в одному з міст цієї землі²². Таким містом виявився Галич.

2006 року ми ввели із професором Іваном Миронюком у науковий обіг ще одну знахідку – писала із християнською символікою²³. Її виявили галицькі митці – брати Ігор і Петро Перекліти поблизу фундаментів Спаської церкви на Залуківській височині. З комплексу історико-археологічних джерел знаємо, що храм функціонував упродовж століття – з 1141 до 1241 року. Отже, поблизу церкви діяла одна з найдавніших шкіл в Україні. Щоби придбати знаряддя для письма для дитини, батькам треба було зійти зі Спаської гори й за неповну годину ходьби знайти на Підгородді майстерню ювеліра, де ще, окрім писал, виготовляли оклади й застібки для рукописних книг і дорогі жіночі прикраси.

Мистецтвом перегородчастих емалей володів Галич

Вершиною декоративно-прикладного мистецтва княжої Русі вважається техніка перегородчастих емалей. Цей технічний прийом художнього оформлення діadem, сережок, хрестів, образків, оправ книжок прийшов до нас із Візантії у другій половині X ст. Мистецтво перегородчастих емалей надзвичайно складне й вимагає терпіння. Малюнок на золотій основі виконувався способом припаювання тоненьких платівок, поставлених на ребро. Поміж утвореними перетинками заповнювалися багатоколірна емаль (фініфть). Німецький учений-технолог XI ст. Теофіл із Падерборна, перечислюючи країни, які прославилися тією чи іншою майстерністю, на одне з перших місць поставив Русь, відому в Європі своїми чудовими виробами з барвистими емалями²⁴.

На жаль, на інтерпретації такого роду пам'яток позначилася “корсунська легенда” російського мистецтвознавця Н.Кондакова, який усяку цінну річ, знайдену на території колишньої Київської Русі, причислював до візантійського імпорту. У 1940 р. археолог Я.Пастернак відкрив на розкопках Золотого Току на Крилоській горі золотий колт, виконаний у техніці перегородчастих емалей. Такого роду прикрасу було вперше знайдено в Галицько-Волинській Русі. “Цей прегарний витвір візантійської ювелірної штуки є сьогодні щодо матеріалу – емальоване золото – першим цього роду знаходом на західно-українських землях, – писав дослідник у своїй книзі “Старий Галич” (1944), – а щодо орнаментики – не має досі аналогів на всіх українських землях”²⁵.

Ця знахідка й декілька дрібних фрагментів від прикрас, виготовлених у техніці перегородчастих емалей, дали підставу рядові вчених (В.Ауліх, Г.Корзухіна, Т.Макарова, Г.Пескова, М.Фіголь) зробити гіпотетичний висновок, що вироби з емаллями виготовляли в Галичі.

Ключем до розв'язання проблеми могла послужити знахідка мідної матриці із зображенням птаха – галки, яку випадково виявив на галицькому Підгородді вчитель Крилоської школи В.Федорняк²⁶. Однак учені не поспішали з висновками. Хоча перегородчасті емалі, прикрашені так само, як і знахідка золотого колта із Золото Току, були виявлені й у давньоруському місті Звенигород, у с. Городище поблизу Шепетівки на Хмельниччині, у с. Городище на Тернопільщині. Усі вони, хрести-енколпіони, як і релікварії першого галицького єпископа Косми (1157–1165), походять із території колишньої Галицько-Волинської держави, а за стилістикою орнаменту, що нагадує нам гуцульську вишивку, були виготовлені в княжому Галичі.

Цьогорічний археологічний сезон остаточно розставив крапки над усіма “і”, адже галицька археологія збагатилася ще чотирма мідними колтами-сережками, прикрашеними перегородчастими емаллями – голубого, синього, зеленкуватого, червоного й білих кольорів. Є на них зображення й диво-птахів, і символи дерева життя, язичницькі зооморфні мотиви, але галицький геометричний орнамент, подібний до класичної української вишивки, є визначальним для перегородчастих емалей з Галича.

Відкриття століття чи фантастична фальсифікація?

1171 року в Галичі сталася подія, безпрецедентна для всього українського середньовіччя. Галицьке боярство повстало проти володаря Ярослава Осмомисла й спалило на вогні його кохану жінку (любаску) Анастасію Чагр, їхнього сина Олега запроторили в ув'язнення²⁷. Навіть і через дев'ять століть після драми, що сталася на Крилоській горі, до її загадок звертають наукову увагу археологи та історики, над нею плачуть і роздумують поети, письменники й композитори. Археологи неодноразово намагалися відшукати місце, де знайшла свій вічний і мученицький спочинок жінка (української чи тюркської або, можливо, болгарської крові). Дослідник підземного архіву України Ярослав Пастернак думав, що майже впритул підійшов до розгадки тасмниці, коли 1935 р. розпочав розкопки кургану “Настасина могила” в крилоському лісі Діброва. Очевидно, народ глибоко до серця взяв собі її мучеництво, бо залишив для нащадків наймення сіл Насташине й Чагрів. А “Настасина могила” таки була наповнена археологічними дарами, але з... II тисячоліття до нашої ери. Тут було поховано шляхом трупоспалення когось із вельмож племен культури шнурової кераміки. Його тлінні рештки помістили в гончарну посудину з орнаментом, зробленим відбитками льняного шнурка, а в дорогу до потойбічного світу спорядили його двома бойовими кам'яними сокирами й наконечниками стріл²⁸.

І ось навесні цього року на одному із сайтів Інтернету з'явилося повідомлення про виставлені на аукціоні знахідки “чорних” археологів, які начебто виявили Настусин золотий перстень. На п'яти фігурних щитах масивного золотого персня прочитується текст, виконаний перегородчастою чи то виімчастою емаллю: “РАБЕ-СВОЄІ-НАСТИСІЙ-ГОСПОДИ-ПОМОЗИ”. Ми не спеціалісти в галузі давньоруської палеографії, але всі наші сумніви розвіюють сторінки з книг київського професора С.Висоцького, де ми віднаходимо характерні для XII ст. обриси кирилических букв. Існує безліч паралелей і до скромного художнього оформлення персня. А ще, як нас переконують автори сайта, до археологічного комплексу, де було знайдено реліквію, входили хрестик із жовтими емаллями на раменах і сережка так званого київського типу²⁹. А ці речі (у чому немає жодного сумніву) побутували в другій половині XII ст., коли жила й трагічно загинула легендарна Настя Чагр.

Одним із важливих завдань сучасної української історичної науки є вивчення типології структури давньоруських міст. Уже перші дослідники княжого Галича ставили перед собою стратегічне завдання з'ясувати, де знаходилася резиденція місцевих володарів. Відомий церковний історик Галичини Антін Петрушевич розміщував княжі палати на місці Замкової гори в сучасному Галичі³⁰.

Піонери археологічних розкопок у древньому Галичі: парох села Залуква Лев Лаврецький і професор Львівського університету Ізидор Шараневич вважали двірською церквою князя Володимира Володаревича фундаменти Спаського храму, який вони відкрили 19 квітня 1882 року на горбі “Карпиця”. Їхня аргументація ґрунтувалась як на археологічних знахідках, так і на архівних документах. І.Шараневич вважав, що автор Київського літопису мав на увазі саме цю святиню, коли описував від’їзд посла Петра Бориславича з галицького княздвору на нічліг до села Бовшів після невдалих дипломатичних переговорів, які він вів у 1153 р. від імені великого київського князя Ізяслава Мстиславича з володарем Галича³¹.

У 80-ті роки XIX ст., у добу первинного археологічного вивчення столиці Галицького князівства, з’являється ще одна наукова гіпотеза щодо місцезнаходження палацу галицьких князів. Польський дослідник В.Лушкевич ототожнив сліди земляних валів довкола Пантелеймонівського храму за останки оборонних укріплень княздвору в середньовічному Галичі³².

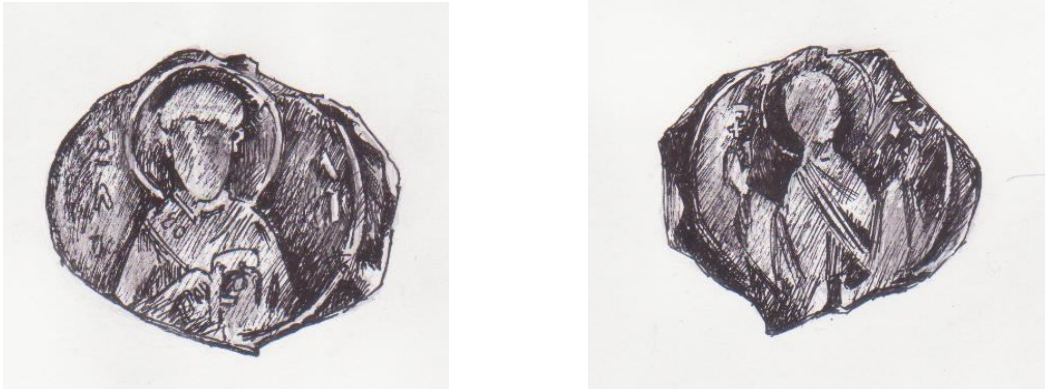

Рис. 1. Давньоруська печатка XII ст. із зображеннями Василя Великого (Кесарійського) і образом Богородиці-Знамення. Спаське городище. Княжий Галич

Видатний український археолог Ярослав Пастернак, наслідуючи версію польського вченого Олександра Чоловського й свого співвітчизника Йосифа Пеленського, що давній Галич мав би знаходитися на Крилоському городищі, упродовж 1934–1943 років проводив там грандіозні розкопки. Після відкриття Успенського кафедрального собору 1936 р. науковець сконцентрував усю пошукову енергію на дослідженні урочища “Золотий Тік”. До кінця прожитих днів він залишався вірним науковому кредо, що тільки на “Золотому Току” треба шукати “цілого княздвору, а в ньому останків палати галицьких володарів та їхньої двірської Спаської церкви”³³. Вищеназвана гіпотеза залишалася домінуючою у вітчизняній археологічній науці в повоєнний період, однак у працях львівських дослідників Вітольда Ауліха³⁴ та Олени Джемжори³⁵, присвяченим розв’язанню вузлових проблем історичної топографії давнього Галича, ми не знайдемо конкретної відповіді щодо локалізації місцезнаходження княздвору.

Після того, як у 1980–1981 рр. дослідник архітектури стародавньої Русі Олег Іоаннісян повторно розкопав фундаменти Спаської церкви на горі “Карпиця”, то вслід за І.Шараневичем він ствердив, що це залишки літописного храму біля палацу князя Володимира Володаревича³⁶. Його авторитетну думку підтримали у своїх монографічних дослідженнях професор Михайло Фіголь³⁷ і львівський археолог Юрій Лукомський³⁸.

Базуючись на результатах власних багаторічних археологічних досліджень, абсолютно новий модерний погляд на історичну топографію древнього Галича сформулював у своїх наукових працях доцент Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, археолог Богдан Томенчук. Літописне Спаське городище, на його думку, можна вважати справ-

ді за князівський двір Володимира Володаревича (1141–1153), а можливо, ще Івана Васильковича³⁹.

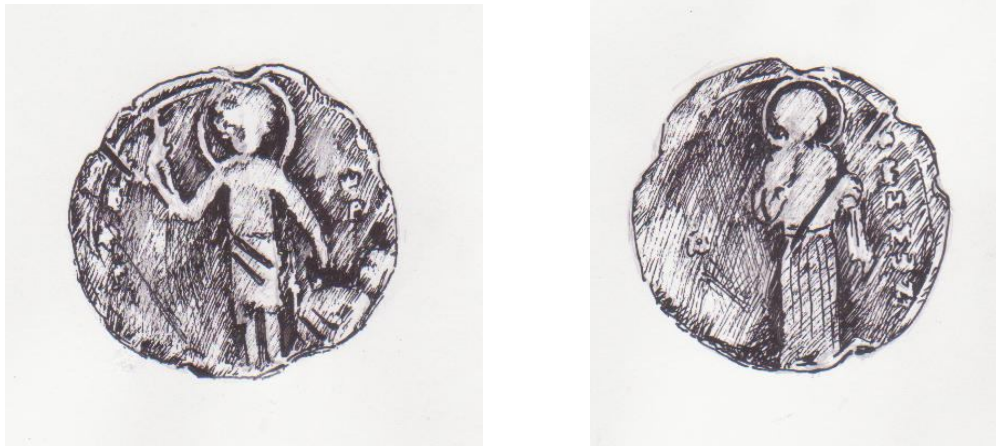

Рис. 2. Давньоруська печатка із зображеннями святого Федора і святого Пантелеймона. Належала київському князю Ізяславу-Пантелеймону Мстиславичу-Федоровичу (1146–1154). Спаське городище. Княжий Галич

І ось нещодавно на сайтах Інтернету з'явилися електронні репродукції рідкісних археологічних джерел, які не тільки підтверджують наукову доктрину Шараневича–Томенчука, а вимальовують небувалі перспективи історичного вивчення Спаського городища. Ще до недавнього часу українська археологія майже нічого не знала про привісні печатки галицьких князів – невеличкі олов'яні кружечки із зображеннями святих та написами, які містять достовірну інформацію про свою епоху. У наймонументальнішому дослідженні, присвяченому давньоруській сфрагістиці, зробленому російським академіком Валентином Яніним, згадуються тільки дві печатки, знайдені свого часу на території Галицької Русі. Одна з них була виявлена в Крилосі – давньому Галичі, друга в селі Зеленчі – княжій Теревовлі. На обох аналогічних буллах зображено Йоана Предтечу й святого Василя Великого. В.Янів припускав, що печатки могли належати синові теревовльського князя Василька Ростиславича Івану Васильовичу, який згадується в літописах під 1140 роком⁴⁰. З моменту першої згадки до смерті в 1141 р. Іван Васильович був галицьким князем⁴¹.

Ще одна галицька князя печатка належала до іншого сфрагістичного типу. Її було знайдено наприкінці XIX ст. у Звенигороді. На реверсі булли розміщено доброзичливий напис “Господи, помози рабу своєму Василю...”. Аверс містив класичний іконографічний образ святого Василя Великого. На думку академіка Михайла Грушевського, який увів пам'ятку в наукову літературу, печатка належала князю Васильку Теревовльському⁴².

Княжу печатку так званого “анонімного” типу розкопав 1963 р. у Звенигороді археолог Володимир Терський. У зображенні святителя в архієрейських ризах із хрестами, з довгою клиноподібною бородою й звисаючими вусами прочитується святий Василій Великий. На зворотному боці олов'яної булли знаходиться зменшена копія однієї з найулюбленіших у Галицькій Русі ікон Богородиці-Знамення. Автор відкриття вважав, що зображенням святого Василя користувався теревовльський князь Василько Ростиславич⁴³.

До проблематики нашої публікації, очевидно, не входить розповідь про те, якими шляхами нам удалося вийти на “авторів відкриттів” галицьких печаток, що пропонували на сайтах для продажу свої знахідки. Перше, що вразило, це багатоманітність сфрагістичної спадщини давнього Галича, а отже, сучасний дослідник отримує неоціненне джерело для вивчення політичної й економічної історії Галицького князівства, його міжнародних зв'язків. По-друге, поміж їхньою багатообразною іконографічною кількістю нам найчастіше траплялися вже згадувані печатки із зображеннями Йоана Хрестителя і Василя Великого, а також того ж знаменитого кесарійського святителя та образом Богородиці-Знамення. Однак коли нам показали біля фундаментів Спаської церкви площину, де було виявлено понад тридцять булл,

ідентифікованих за приналежністю князю Володимиру Володаревичу, ми зрозуміли, що під товщею цієї землі знаходяться румовища державної канцелярії Галицької землі середини XII ст.

Рис. 3. Давньоруська печатка із зображеннями Йоана Предтечі та Василя Великого. Наллежала галицьким князям Івану Васильовичу (1140–1141) або Володимиру Володаревичу (1141–1153). Спаське городище. Княжий Галич.

Отримавши частину археологічного матеріалу в електронному вигляді, ми розпочали роботу над ідентифікацією печаток і досить швидко зробили не сподіване відкриття. 1970 року, коли археолог В.Янів випустив перший том, у якому укладено зведений каталог усіх пам'яток давньоруської сфрагістики, археологічній науці було відомо тільки дві печатки із зображеннями святого Федора й святого Пантелеймона. Обидві з них були знайдені в Києві. Вони належали князю Ізяславу-Пантелеймону Мстиславичу-Федоровичу (1146–1154)⁴⁴.

Рис. 4. Давньоруська печатка II типу із зображеннями Василя Великого та Йоана Хрестителя. Спаське городище. Княжий Галич

До кінця XX ст. географія знахідок такого типу значно розширилася, бо ще три були відкриті в Новгороді, а одну – у Пскові⁴⁵. Нарешті, сфрагістичну пам'ятку дипломатичної діяльності видатного політичного діяча Давньої Русі знайдено в Галичі на Спаському городищі. Нагадаймо, що літописний сюжет 1153 року, коли єдиний раз згадується княздвір Володимира, був пов'язаний з посольством київського володаря Ізяслава Мстиславича. Про цю подію дуже влучно висловився археолог Б.Томенчук: “Володимирко Володаревич і Ізяслав-Пантелеймон – це була одна епоха, яка звела цих двох князів великих українських земель найбільше, найтісніше, але, на жаль, ворогами”⁴⁶.

Настала пора не “чорним”, а справжнім археологам узятися за повномасштабне дослідження резиденції Володимира Галицького на Спаському городищі, де на них, без сумніву, чекає унікальна, досі не відома для давньоруської археології пам'ятка – княжа канцелярія.

Таким чином, знахідки “чорних археологів”, незважаючи на сумнівну природу їхнього походження як історичних джерел (вони були вирвані з археологічних комплексів), мають важливе значення для вивчення історії, особливо культури й мистецтва Галицько-Волинської Русі.

1. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині / С. Терський. – Львів, 2010. – С. 137.
2. Літопис Руський за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець. – К. : Дніпро, 1990. – С. 286.
3. Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа / А. В. Майоров. – С. Пб., 2011. – С. 216.
4. Мыщык Ю. А. Украинские летописи XVII века / Ю. А. Мыщык. – Днепропетровск, 1978. – С. 12.
5. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей / П. С. Сохань. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 29.
6. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – С. 249–254.
7. Лукомський Ю. Рідкісний енкаліпсід XII ст. з княжого Галича / Ю. Лукомський, В. Петегірич // Записки НТШ. – 1998. – Т. 235. – С. 619–622.
8. Лукомський Ю. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця / Ю. Лукомський // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 4. – Дрогобич, 2000. – С. 323–331.
9. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимошук. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 138–153.
10. Томенчук Б. Олешківська ротонда : Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. / Б. Томенчук. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 19–48.
11. Петегірич В. Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю / В. Петегірич // Археологія. – 1983. – № 42. – С. 47–51.
12. Петегірич В. Знахідки княжої доби зі с. Устя на Борщівщині / В. Петегірич, М. Сохацький // Літопис Борщівщини. Вип. VIII. – Борщів : Джерело, 1996. – С. 16–18.
13. Ягодина М. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля / М. Ягодина // Старожитності Придністров'я : ювіл. зб. на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. – К. : Стилюс, 2008. – С. 175–185.
14. Рожко М. По дорозі на Галич / М. Рожко // Пам'ятки України. – 1991. – № 2. – С. 61–62.
15. Пастернак Я. Старий Галич... – С. 249–254.
16. Тимошук Б. А. Об инструментах для письма (“стилях”) / Б. А. Тимошук // Краткие сообщения Института материальной культуры. – 1956. – Вып. 62. – С. 153–158.
17. Медведев А. Ф. Древнерусские писала X–XV вв. / А. Ф. Медведев // Советская археология. – 1960. – № 2. – С. 80.
18. Петегірич В. Про знаряддя письма та кириличні написи на предметах XI–XIV століть з Галицької землі / Володимир Петегірич // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1997. – Т. ССXXXII. – С. 207.
19. Лысенко П. Ф. Берестье / П. Ф. Лысенко. – Минск, 1985. – С. 390.
20. Зверуго Я. Г. Древний Волковыск X–XIV вв. / Я. Г. Зверуго. – Минск, 1975. – С. 38.
21. Медведев А. Ф. Древнерусские писала X–XV вв. ... – С. 76.
22. Петегірич В. Про знаряддя письма... – С. 207.
23. Коваль І. Ярослав Пастернак – дослідник старожитностей України / І. Коваль, І. Миронюк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – С. 122.
24. Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X–XIII веков / Б. А. Рыбаков. – Л. : Аврора, 1971. – С. 29–30.
25. Пастернак Я. Старий Галич... – С. 230.
26. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича / М. Фіголь. – К. : Мистецтво, 1997. – С. 140.
27. Літопис Руський... – С. 305, 345.
28. Пастернак Я. “Настасина могила” в Крилосі / Я. Пастернак // Літопис Національного музею у Львові за 1936 р. – Львів, 1937. – С. 14–18.
29. Мальм В. А. Крестики с эмалью / В. А. Мальм // Славяне и Русь. – М. : Наука, 1968. – С. 113–118.
30. Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви в Галичъ изъ первой половины XII века / А. Петрушевич. – Львів, 1899. – С. 315.
31. Літопис Руський... – С. 257.
32. Пастернак Я. Старий Галич... – С. 211.
33. Там само.
34. Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича / В. В. Аулих // Славянские древности. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 133–150.

35. Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича / О. Джеджора // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 292–303.
36. Иоаннисян О. М. Новые исследования одного из памятников галичского зодчества XII века / О. М. Иоаннисян // Советская археология. – 1982. – Т. II. – С. 231–244.
37. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича... – С. 14.
38. Лукомський Ю. В. Архітектурна спадщина давнього Галича / Ю. В. Лукомський. – Галич, 1991. – С. 2–6.
39. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі : Галицько-Буковинське Прикарпаття : матеріали археологічних досліджень 1976–2006 / Б. Томенчук. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 532.
40. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. / В. Л. Янин. – М. : Наука, 1970. – Т. 1. – С. 129.
41. Літопис Руський... – С. 193.
42. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К. ; Львів, 1913. – С. 106.
43. Шеломенцев-Терский В. С. Новые находки печатей из летописного Звенигорода / В. С. Шеломенцев-Терский // Нумизматика и сфрагистика. – 1968. – Т. III. – С. 165.
44. Янин В. Л. Актовые печати... – С. 121.
45. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. / В. Л. Янин, П. Г. Гайдуков. – М., 1998. – С. 50.
46. Томенчук Б. П. Дві галицькі церкви – дві людські долі / Б. П. Томенчук // Галицько-буковинський хронограф. – 1996. – № 1. – С. 27.

В статье сделан анализ отдельных находок “черных археологов”, которые происходят из княжеских городов Галицко-Волынской Руси. Как показало исследование, памятники сомнительного происхождения имеют свойства заполнить “белые пятна” истории древнерусского периода.

Ключевые слова: археология, Галич, Галицко-Волынская Русь, находки, крест, ювелирное производство.

The article presents the analysis of some findings of “black archaeologists”, that come from princely cities of Galicia-Vohlyn Rus. The study showed that the findings of dubious origin have the ability to fill in the “white spots” of the history of ancient times.

Key words: archeology, Galich, Galicia-Vohlyn Rus, findings, cross, jewelry production.

УДК 94 (100): 94 (477)

ББК 63.3 (0)

Андрій СТАСЮК

РУСЬКІ ЕПІЗОДИ У ФРАНЦИСКАНСЬКИХ НАРАТИВАХ XIII ст.*

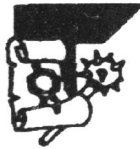
Стаття присвячена вивченню історії Францисканського Ордену на Русі крізь призму джерелознавчого аналізу міноритських документів XIII ст. Автор звертає увагу на важливість виокремлення з численних францисканських джерел XIII ст. згадок, які стосуються руських земель. Наявність “руських епізодів” у письмових пам’ятках авторства монахів-францисканців підкреслює існування впливу політико-релігійного характеру Ордену Братів Менших на Русі у XIII ст.

Ключові слова: Францисканський Орден, Русь, Галицько-Волинське князівство, мінорити, князі, Папа Римський, монголи, хроніки, історичні твори, середньовічні енциклопедії.

Невід’ємним атрибутом історії Францисканського Ордену в середньовічній Європі, безперечно, є місії ченців-міноритів до “невірних”, “еретиків” і “схизматиків”. Серед них особливе місце займала діяльність Братів Менших на Русі у XIII ст.

Попри значну кількість наукових праць, присвячених історії Католицької церкви на Русі, проблема діяльності францисканців у руських землях не знайшла достатнього висвітлен-

* Матеріал до статті вдалося зібрати за всебічної підтримки Стипендійного фонду музею історії Польщі у Варшаві (Fundusz Stypendialny MHP w Warszawie).

ня. Серед українських учених XIX–XXI ст. ця тематика опосередковано висвітлена в працях Ісидора Шараневича, Антіна Петрушевича, Михайла Грушевського, Миколи Чубатого, частково – Богдана Боднарюка¹. Значно більше уваги відповідним питанням приділили польські історики кінця XIX – початку XXI ст., серед яких Владислав Абрахам, Каміліуш Кантак, Єжи Ключовський, Тадеуш Трайдос, Маргарита Мацішевська та Даріуш Карчевський². Однак сьогодні не існує ґрунтовного комплексного дослідження, присвяченого Ордену Францисканців на Русі епохи середньовіччя.

Місіонерська діяльність католицьких жєбрущих орденів Домініканців (*Ordo Fratrum Praedicatorum*) і Францисканців (*Ordo Fratrum Minorum*) у XIII ст. тісно пов'язана з політичною, релігійною та культурною історією земель Галичини, Волині, Поділля та Київщини. Згідно з повідомленнями Яна Длугоша (*Ioannis Dlugosii*, 1415–1480 рр.), домініканці започаткували власні місії на Русі протягом 1228–1233 рр. у Києві, а після їх вигнання місцевим князем Володимиром Рюриковичем (1223–1238 рр.) монахи-проповідники 1238 р. осіли в Галичі³. Проблема ж початків діяльності францисканців на Русі видається значно складнішою через брак автентичних джерел та недостатню історіографічну базу з даної проблеми. Згідно з францисканською історичною традицією XVII–XIX ст., вважається, що перші Брати Менші прибули в руські землі у 30-х рр. XIII ст. Зокрема, вже у 1234–1236 рр. місійний осередок діяв у Перемишлі, а 1238 р. було засновано монастир у Галичі⁴. Проте інформаційна можливість так званої “історіографічної традиції” є досить обмежена, малодостовірна й подекуди базується виключно на політичній та релігійній кон'юнктурі пізніших часів. Таким чином, спробуємо на прикладі опрацювання середньовічних джерел францисканського походження простежити присутність міноритів на Русі в XIII ст.

Політонім “Русь” (*Russia/Ruthenia/Ruscia*) упродовж XIII ст. застосовувався європейськими канцеляріями для позначення численних східнослов'янських князівств, у тому числі земель Галичини та Волині. Від початку першої третини XIII ст. папська курія проводила активне листування із представниками руських княжих династій, використовуючи титулатурну форму звернення *Dux* або *Rex Russiae/Ruthenorum*⁵. У випадку, коли адресатом був галицько-волинський князь Данило Романович (1201–1264 рр.), то останній завжди удостоювався титулу *Rex Russiae*⁶. Очевидно, офіційна Римська церква землі, що знаходилися під зверхністю Данила Романовича, вже з 30–40-х рр. XIII ст. упевнено ототожнювала з досить-таки широким поняттям “Русь”. Після коронації галицько-волинського князя в кінці листопада або в кінці грудня 1253 р. за ним закріпився титул короля Русі, а його держава отримала статус королівства. Проте не всі наступники першого руського короля удостоїлися такого високого звання: молодший брат Данила – Василько Романович (1203–1269 рр.) і його син Лев Данилович (1228–1301 рр.) надалі залишалися князями. Тільки онук Данила Романовича – Юрій Львович (1252–1308 рр.) на власній печатці титулувався як король Русі та князь Володимирії – *Rex Russiae et Princeps Ladimirie*⁷.

Таким чином, поняття “Русь”, яке побутувало в канцелярії Католицької церкви протягом XIII ст., ототожнювалось у переважній більшості із землями Галичини, Волині, Київщини, Чернігівщини та Поділля. Застосовуючи цю дефініцію як основу ідентифікації терміна “Русь” на сторінках середньовічних католицьких документів, використаємо її, характеризуючи францисканські наративи XIII ст.

Перші повідомлення францисканських монахів про Русь датуються 1241/1242 рр., являючи собою три листи-послання, які інформують усіх християн про татарську загрозу. Відповідні документи вміщені у “Великій хроніці (*Chronica Majora*)”⁸ авторства монаха-бенедиктинця Матвія Паризького (*Mattheus Parisiensis*, бл. 1200–1259 рр.). Серед кореспонденції францисканців варто виділити перший лист провінційного вікарія Братів Менших у Польщі Йордана (*Jordanus*, ? – після 1242 р.). У тексті свого послання францисканець інформує та попереджає весь християнський світ про вторгнення й розорення монголами відомої йому Русі, у якій було сім князів (... *Russia nobis cognita, quae septem duces habuisse dicitur*), Польщі (*Polonia*) та Угорщини (*regnum Ungariae*). Також автор констатує, що татарським плем'ям були прогнані, очевидно з територій вищевказаних земель, Брати Проповідники та Брати Менші ра-

зом з іншими правовірними (*propulsis fratribus Preadicatoribus et nostris, caeterisque fidelibus a gente Tartariorum*)⁹.

Другий лист адресований братам Домініканського та Францисканського орденів (*Fratribus universis*), створений спільно домініканським монахом Р. (*frater R. de ordine Preadicatorum*) і міноритом Й. (*J. de ordine fratrum Minorum*). Характеризуючи вторгнення монголів до Європи, автори відзначили, що кочівники розорили більшу частину Русі (*Rusciam*) і знищили місто Київ (*civitatem Rionam/Kiovam*) разом із тамтешнім замком (*et castrum*). Опираючись на свідчення руських біженців, яких монахи зустріли в Саксонії (*Narraverunt nobis profugi de terra illa, in Saxonia*), автори розповідають, що русини (*Ruscenos*) протистояли татарам протягом двадцяти років, а їхні замки (*castris*) і землю (*terram*) монголи захопили за допомогою тридцяти двох штурмових машин (*triginta duabus machinis impugnaverunt*)¹⁰.

Автором третього листа був вікарій польських францисканців Йордан разом із кустодієм та празьким гвардіаном братом А. (*frater A. custos Prynzensis et gardianus*). Послання написане до герцога Генріха II Брабантського (*H. duci Brabantiae, 1207–1248 pp.*) і містить коротке повідомлення про те, що татари знищили Малу й Велику Індію, Перське царство й пройшли через 72 князівства Русі (*in Ruscia septuaginta et duos/LXXII principes pertransierunt*)¹¹.

Численні згадки про Русь у листах францисканських монахів, присвячених монгольському вторгненню в Європу, є свідченням контактів Братів Менших з руським населенням на початку 40-х рр. XIII ст. Інформацію про спустошення Русі монголами мінорити могли отримати як під час безпосередніх місій у цих землях до 1241 р., так і від руських біженців на територіях Польщі, Моравії, Богемії, Саксонії чи Угорщини. Однак францисканські листи з Великої хроніки Матвія Паризького особливо цінні в контексті дослідження місіонерської діяльності Братів Менших на Русі в кінці 30-х – на початку 40-х рр. XIII ст.

Одним із найдавніших автентичних джерел міноритського походження, що містить численні згадки про руські землі, є “Історія монголів, яких ми називаємо татарами (*Historia Mongalorum quos nos Tartaros appellamus*)”¹², написана францисканським монахом Іоанном де Плано Карпіні (*Iohannes de Plano Carpini, 1180–1252 pp.*) на основі його дипломатичної місії протягом 1245–1247 рр. до великого монгольського хана Гуюка (1206–1248). У праці легата Папи Римського Інокентія IV (*Innocentius IV PP., 1243–1254*) висвітлено надзвичайно велику кількість руських епізодів політичного, релігійного та географічного характеру. З їх числа варто виділити згадки, присвячені страті в ставці хана Батія (1201–1255 рр.) двох чернігівських князів – Михайла Всеволодовича (1179–1246 рр.) та Андрія Мстиславича (?–1245 р.), а також повідомлення про отруєння матір’ю великого хана Гуюка володимиро-суздальського князя Ярослава Всеволодовича (1191–1246 рр.)¹³. Не менш цікавим є опис Карпіні спустошення кочівниками руських (*in terra Rusciae*) міст і замків (*civitates et castra*) разом зі столицею Русі – Києвом (*Kioviam... metropolis Rusciae*)¹⁴. Особливої уваги заслуговують короткі повідомлення францисканця про руських інформаторів в Орді. Зокрема, з тексту джерела випливає, що інформаторами місіонерів були руські священники (*clericos ruthenos, Ruthenis clericis*) і золотник (*aurifaber*) великого хана – Кузьма Русин (*Ruthenum, qui vocatur Cosmas*)¹⁵.

Легат-францисканець, окрім основної місії, спрямованої до монголів, зумів налагодити певні дипломатичні зв’язки з руськими князями. Зокрема, у розділі “Про ті області, через які ми проїхали, і про їх розташування, про двір імператора татар і його князів і про свідків, які нас там знайшли (*De provinciis et situ earum per quas transivimus, et de curia imperatoris Tartarorum et principum ejus, et de testibus qui nos invenerunt ibidem*)” Іоанн Карпіні розповідає про зустріч на дворі мазовецького князя Кондрата (*Conradus, 1188–1247 pp.*) з Васильком – князем Русі (*Dominus Vasilico, Dux Rusciae*)¹⁶, братом Данила. Разом із молодшим Романовичем францисканська місія, за словами автора, прибула в його володіння (ймовірно, на Волинь у м. Володимир), де, гостинно пробувши кілька днів, Карпіні виголосив перед князем та єпископами (*episcopos*) лист Інокентія IV, у якому Папа закликав до єдності церкви (*redire ad Ecclesiae unitatem sanctae matris*)¹⁷. Окрім папського послання, монах-францисканець особисто намагався схилити Василька та вище духовенство до унії, однак волинський князь відповів, що не може приймати такі рішення без старшого брата Данила, який саме в цей час перебував в Орді. З княжого двору Василька францисканські ченці в супроводі слуги волинського володаря виру-

шили до Києва, який, як згадує папський легат, був столицею Русі (*in Kioviam, quae metropolis est Rusciae*). Уже на околицях Київської землі місія опинилася на територіях, які безпосередньо залежали від монголів, адже, згідно зі свідченнями Іоанна Карпіні в Каневі (*Canovae*), за 154 км на південь від Києва був присутній татарський управитель міста алан Михайл (*alanus... Micheas*)¹⁸.

В Орді Брати Менші пробули більше року, побувавши в ставках татарських володарів Куремси (*Cogenza*), Мауці (*Mauci*) та Батия, а також були присутні на церемонії інтронізації великого монгольського хана Гуюка влітку 1246 р. неподалік Каракурма. Під час подорожі та перебування на території Чингізидів Іоанн Карпіні зустрів низку руських князів, серед яких були: Данило Романович (*Rex Daniel Rusciae*), Олександр Ярославович (*filium ducis Ieroslai, 1221–1263 pp.*) і вже згаданий нами батько Олександра – Ярослав Всеволодович (*Dux Ieroslaus*), а також інші, менш знатні князі, воїни й духовники, які походили з Русі (*Rutheni*)¹⁹.

На зворотній дорозі францисканська місія знову відвідала володіння Романовичів, цього разу на зустрічі з Іоанном Карпіні був присутній галицько-волинський князь Данило. За словами автора твору, Романовичі після довгих нарад з вищим духовенством (*episcopis*) і знаттю (*probis viris*) дали відповідь папському легату, що “прагнуть мати Папу своїм отцем і зверхником, а святу Римську церкву – владаркою і вчителькою (*dicentes quod Dominum Papam velent habere in dominum et in patrem, et sanctam Romanam Ecclesiam in dominam et magistram*)”²⁰. Разом із францисканцями руські князі відправили до Папи власних послів із відповідним листом, яких, як стверджує Карпіні, очолював невідомий на ім’я абат/ігумен (*suum abbatem*).

З точки зору найновітніших досліджень, проведених львівським науковцем Іваном Паславським, абатом, згаданим в “Історії монголів”, слід вважати ігумена київського Свято-спаського монастиря Петра, який у 40-х рр. XIII ст., згідно з висновками Ярослава Дашкевича, посідав сан галицького єпископа²¹. Єпископ Петро, на думку І.Паславського, у 1244–1245 рр. був присутній на Першому Ліонському соборі, і саме ця особа згадується у “Великій хроніці Матвія Паризького (*Matthaei Parisiensis Chronicon Majus*)” та в “Буртонських анналах (*Annales Burtonenses*)” як руський архієпископ Петро (*archiepiscopus de Ruscia, Petrus nomine; archeopiscopus Ruthenus, nomine Petrus*)²². На відміну від І.Паславського інший український історик Віталій Нагірний вважає, що посольство архієпископа/ігумена Петра не було організоване Романовичами. Натомість дипломатичні контакти між Апостольською Столицею та галицько-волинськими князями були налагодженні за посередництва домініканських ченців, причому з ініціативи Романовичів. Відповідно, немає підстав уважати місію францисканця Карпіні відповіддю Папи на посольство Петра або свідченням безпосередньої зацікавленості з боку понтифіка контактами з Данилом і Васильком²³.

Не вникаючи в дискусійні деталі щодо ініціаторства та посередництва дипломатичних стосунків між Інокентієм IV та Романовичами в другій половині 40-х років XIII ст., можемо впевнено констатувати, що значну роль у цих зв’язках відіграв представник Ордену Братів Менших – Іоанн Карпіні. Його “Історія монголів” натомість є одним із найвагоміших середньовічних джерел до вивчення політичної та релігійної ситуації на Русі в 40-х рр. XIII ст. Цінні відомості папського легата про зародження діалогу між галицько-волинськими князями та римською курією є лише яскравим підтвердженням участі Ордену Братів Менших у складних політико-релігійних відносинах між Романовичами та Апостольською столицею впродовж другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. XIII ст.

Місія до монголів Іоанна Карпіні, окрім власне твору її очільника, знайшла письмове відображення серед інших учасників цього посольства. Одним із таких був особистий перекладач папського легата – брат Бенедикт Поляк (*Benedictus Polonus, 1202–1280 pp.*). Праця Бенедикта збереглася у вигляді скороченого звіту “Реляція брата Бенедикта Поляка (*Relatio Fr. Benedicti Poloni*)”, де автор подав основні події та факти францисканської місії до монголів 1245–1247 рр. Згадки, що стосуються Русі, у короткому повідомленні Бенедикта мають досить фрагментарний характер. Зокрема, описуючи шлях до Орди, автор відзначає, що за сприяння польського князя Конрада посольство прибуло до руського міста Київ (*Kioviam, civitatem Ruscie*), де місцеві градоначальники надали францисканцям дружинників для охорони шестиденної дороги монахів до першої татарської застави. Окрім вищенаведеного епізоду, Русь у

реляції Бенедикта згадується ще двічі: після переходу річок Дніпро (Nepere) і Дон (Don) автор інформує про прибуття місії до ставки Батия, що знаходилася на р. Итиль (Ethil), яку русини називають Волга (quem Rusci vocant Volga), і під час опису східних народів, які проживали по сусідству з Руссю (In Ruscia vero in antea)²⁴.

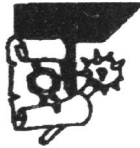
Загалом повідомлення брата Бенедикта передають короткий зміст місії Іоанна Карпіні, однак не слід забувати, що польський францисканець був особистим перекладачем папського легата, і вся інформація, яка потрапила до Карпіні, безпосередньо адресувалася через Бенедикта. Оскільки основними інформаторами францисканців під час монгольської місії 1245–1247 рр. були власне руські князі, клірики, воїни, знатні люди та ремісники, то Бенедикт повинен був добре розуміти руську мову і, очевидно, мати елементарні знання з монгольської. Такі навички, як припускає польський історик Єжи Стжельчик, францисканський монах міг здобути під час попередніх візитів на Русь²⁵, можливо, у ролі місіонера чи дипломата.

Важливим відображенням посольства Іоанна Карпіні до монголів є порівняно недавно відкрите джерело авторства невідомого францисканського монаха, який названий у тексті Ц. де Брідія (C. de Bridia). 1965 р. у бібліотеці Єльського університету (США) англійський учений Георг Д.Пайнтер виявив рукопис, датований близько 1440 р. із заголовком “Історія татарів брата Ц. де Брідія (Hystoria Tatarorum Fratri C. de Bridia)”. Ще один рукопис цього тексту, датований 1339 р., був віднайдений та опрацьований на початку XXI ст. в одній із швейцарських бібліотек Грегорі Гузманом²⁶. Польський історик Герард Лябуда визначив пам’ятку авторства Ц. де Брідія, як скорочену компіляцію праць Карпіні та Бенедикта, адресовану міністру польсько-чеської провінції Братів Менших – Богуславу (Boguslao, 1247–1261 рр.)²⁷. Проте російський дослідник Олександр Юрченко ідентифікує “Історію татарів Ц. де Брідія” як розширене повідомлення авторства брата Бенедикта Поляка²⁸. Існує також думка, що францисканець Ц. де Брідія особисто брав участь у посольстві Іоанна Карпіні до монголів і з власного досвіду написав згаданий текст. Зокрема, польські науковці Маріан Плезя та Є.Стжельчик підкреслюють, що такий факт дійсно міг мати місце, але в обмеженій формі, тобто Ц. де Брідія був учасником місії 1245–1247 рр., проте належав до тих ченців, які залишилися заручниками у ставці Батия на р. Итиль (Волга)²⁹.

Серед “руських епізодів” у праці Ц. де Брідія насамперед фігурує згадка про спільне походження польської, руської й чеської мови та повідомлення про битву на р. Калка 1223 р., де об’єднанні половецькі (Comani) і руські (Ruthenis) війська, за словами автора, зазнали нищівної поразки від татар³⁰. Продовжуючи розповідь про військові успіхи монголів, францисканець повідомляє про захоплення Батием Русі (Rusiam) і спустошення її столиці Києва (et capta Kyouia, metropoli Rusie)³¹. Цікаво також, що текст Ц. де Брідія містить згадку про галицького короля з династії Арпадів – Коломана (Colomanus, 1208–1241, Rex Galiciae, 1214–1221 рр., з перервами). Зокрема автор, описуючи битву на р. Шайо у 1241 р. між монголами та угорцями, підкреслює, що в ній узяли участь два брати-королі (duo reges fratres), а саме Бела IV (Bela, 1206–1270 рр.) і “блаженної пам’яті Коломан (et Colomanus felicis memorie)”³².

Як відомо, ані Іоанн Карпіні, ані Бенедикт Поляк у своїх творах не згадують короля Коломана. Проте Ц. де Брідія вміщує інформацію про представника королівської угорської династії, титулюючи його блаженної пам’яті королем. Така обізнаність і лояльність францисканського монаха щодо особи Коломана, на нашу думку, може бути пояснена як імовірністю походження Ц. де Брідія з теренів Угорського королівства, так і відомостями монаха про підтримку Коломаном місіонерської діяльності Ордену Братів Менших у Боснії та Далмації в 30-х рр. XIII ст. З числа руських князів Ц. де Брідія згадує тільки чернігівських правителів Михайла Всеволодовича (dominus Michael de maioribus Rusie ducibus) та Андрія Мстиславича (ducis Andree in Rusia), переповідаючи аналогічні сюжети з “Історії монголів” Іоанна Карпіні про мученицьку смерть Михайла та вбивство Андрія за несправедливим обвинуваченням перед Бату³³.

“Історія татарів” монаха Ц. де Брідія є яскравим доповненням праць Іоанна де Плано Карпіні та Бенедикта Поляка. Незважаючи на дискусію, пов’язану з участю автора в монгольській місії 1245–1247 рр., його текст є цінним джерелом для історії взаємовідносин Апостольської столиці з Чингізидами. Наявність в “Історії татарів” згадок про Русь ще раз підкреслює зацікавлення й обізнаність представника Ордену Францисканців у певних військово-політич-

них моментах історії Русі 20–40-х рр. XIII ст. Особливістю цієї пам'ятки є те, що два попередні твори були адресовані Папі Інокентію IV, натомість праця Ц. де Брідія написана для міністра польсько-чеської провінції Братів Менших – Богуслава. Відповідний факт засвідчує неабияке зацікавлення перебігом і результатами місії Іоанна Карпіні до монголів не тільки понтифіком, але й представниками вищого францисканського духовенства.

Окрім місії Іоанна де Плано Карпіні францисканці в середині XIII ст. узяли участь у ще одному посольстві до монголів. Ініціатором такої акції виступив французький король Людовік IX Святий (Lodowicus, 1214–1270 рр.). Перебуваючи на Близькому Сході й керуючи Сьомим хрестовим походом (1248–1254 рр.), французький монарх у 1253 р. відправив до монголів місію на чолі з міноритом Вільямом де Рубруком (Willielmus de Rubruquis, 1220–1293 рр.).

Місія Рубрука описана в книзі “Подорож брата Вільяма де Рубрука з Ордену Братів Менших, Галла, благословенного року 1253 у Східні краї (Itinerarium fratris Willielmi de Rubruquis de ordine fratrum Minorum, Galli, Anno gratia 1253. ad partes Orientales)”³⁴. Розпочалася подорож з палестинського м. Акка/Акра в 1253 р. і завершилася на о. Кіпр 1255 р. Упродовж місії посол відвідав Константинополь, Крим (Судак), південноруські степи, ставки хана Батия, його сина Сартака (?–1256 р.), побував у Каракурмі на прийомі великого хана Менгу (1209–1259 рр.).

Оскільки Вільям Рубрук перебував у руських землях частково й у досить-таки короткі терміни, то цілком закономірно, що повідомлення про Русь у творі францисканця епізодичні й стосуються в основному руських людей, які перебували в Орді. Уперше Русь (Russia) французький місіонер згадує, характеризуючи торговельні шляхи, які ведуть із портового м. Судак (Soldaia) на південь і північ. Продовжуючи тематику торгівлі, Рубрук пише про руських купців, які приїждять за сіллю у володіння Батия (quia de toto Russia veniunt illuc pro sale), і також згадує, що з Русі (De Russia de Moxel) та інших північних країв до татар привозять цінні хутра тварин, яких францисканець ніколи не бачив у рідних землях³⁵.

Безпосередньо перебуваючи у володіннях Чингізидів, місіонер згадує руських християн (Christiani enim Ruteni) у ставці Сартака, розповідає про руське поселення (casale de Rutenis) на р. Танаїс (fluvium magnum Tanais, сучасна р. Дон), жителі якого за наказом Батия займалися переправою купців і послів³⁶. Загальні відомості Вільяма Рубрука про Русь обмежуються тим, що ця країна простягається від кордонів Польщі та Угорщини (Polonia et Hungaria) на заході, а на сході її межі разом з Європою взагалі закінчуються на р. Танаїс (vsque Tanaim), де бере свій початок Азія. З півночі Русь межує із Пруссією (Prussia), яка підкорена братами Тевтонського Ордену (fratres Teutonici). Руські землі спустошені татарами й постійно страждають від набігів кочівників. Одним із цікавих повідомлень французького монаха є згадка про спільність походження руської, польської й чеської мов (lingua Rutenorum et Polonorum et Voemorum) і використання греками й русинами церковних дзвонів у святій літургії³⁷.

Поодинокі свідчення Вільяма Рубрука, які стосуються Русі, відображають загальні уявлення францисканця про руські землі на основі інформації, отриманої в Орді. Безперечно, важливим є той факт, що в просторово-географічному плані Рубрук відносить Русь до європейської ойкумени, а її населення – до християн. “Руські епізоди” в книзі Вільяма Рубрека “Подорож у Східні краї” є результатом особистої цікавості монаха під час його місії до монголів і не мають жодного політико-релігійного підтексту.

Надзвичайно цікава згадка францисканського походження, яка вміщена у “Життєписі папи Інокентія IV (Vita Innocentii IV)”, пов'язана з коронацією в кінці 1253 р. галицько-волинського князя Данила Романовича. Автором цього твору був монах Ордену Братів Менших, асизький єпископ Ніколо де Карбіо (Nicolaio de Carbio, 1250–1273 рр.). У розділі “Про те, як Папа відправляв послів до різних народів (Quod Papa misit nuntios ad diversas gentes)” біограф понтифіка згадує про посольство до русинів (Ad Ruthenos), очолене архієпископом Пруссії й Лівонії Альбертом (Albertus Archiepiscopus Livoniae et Prussiae) та абатом бенедиктинського монастиря в Маззарії – Опіззо, який і коронував Данила Романовича на Руське королівство (... abbas de Mecano, qui coronavit eundem)³⁸. Безумовно, це повідомлення епізодичне й не опирається на особистий емпіричний досвід автора про Русь. Проте, ураховуючи, що в оточенні Папи Інокентія IV перебувала значна кількість ченців-францисканців, які виконували в основному диплома-

тичні функції при курії, слід припустити, що зацікавленість і потреба місій на Русь з боку міноритів могла зрости на фоні відносин між понтифіком та галицько-волинським князем Данилом Романовичем упродовж 1245–1254 рр.

Францисканські посольства до монголів 40–50-х рр. XIII ст., безперечно, сформували певну інформаційну базу про Русь, що поширювалась як у структурі Ордену, так і серед інших католицьких інтелектуалів XIII ст. Зокрема, відомий францисканський енциклопедист Бартоломеї Англійський (*Bartolomeo Anglicus*, бл. 1190 – після 1250 рр.), який з 1230 р. був викладачем теології в саксонському місті Магдебург, у праці “Про властивість речей (*De proprietatibus rerum*)” 14 і 15 книги присвятив географії середини XIII ст. Описуючи різні регіони відомого на той час світу, автор згадує про область у Європі – Галацію (*Gallacia*), населення якої ідентифікує із древніми галльськими племенами. Галація, за словами Бартоломея, досить простора й родюча та подекуди називається Рутенією (*Rutenea*)³⁹. Окремий параграф францисканець приділив Рутії, або Рутенії (*Ruthia, sive Rutena*), зазначивши, що ця велика країна знаходиться на кордоні Азії та Європи, а мова її населення така ж, як у богемців і слов’ян. Бартоломеї відмітив, що певна частина цієї землі називається Галацією (*Galacia*), а її мешканці колись іменувалися галатами (*Galathae*), до яких свого часу написав послання Апостол Павло⁴⁰. Епізоди з Галацією фігурують у праці Бартоломея ще двічі: в описах Паннонії, або Унгарії, і Норвегії, де зазначається, що Галація межує із цими землями⁴¹. Також у розповіді про Склавію (*Slavia/Slavonia*) францисканець серед числа народів, які її заселяють, окрім полонів (*Poloni*), богемців (*Bohemi*), далматів (*Dalmati*) та інших слов’ян, згадує рутенів (*Rutheni*), акцентуючи увагу на релігійній належності слов’янського етносу, частина якого є християнами й дотримується грецького та латинського обрядів (*ritum Grecorum quidam autem Latinorum*), а частина зберегла язичницьку віру⁴².

Бартоломеї Англійський, використовуючи у своїй праці більш ранні тексти Плінія Старшого (*Gaius Plinius Secundus*, 23–79 рр.) та Ісидора Севільського (*Isidorus Hispalensis*, 560–636 рр.), уніс певну історично-географічну плутанину під час опису земель Русі, а зокрема Галицько-Волинського князівства. Названа в тексті францисканської енциклопедії Галація (*Galacia*) за своїм змістом у середині XIII ст. відповідає Галицько-Волинському князівству, однак географічна термінологія, як і повідомлення про походження населення вказаної території, запозичена у вищезгаданих авторів і стосується малоазійської провінції Галація⁴³. Таким чином, Бартоломеї, очевидно, сплутав два співзвучні географічні терміни “Галація (*Galatae, Galacia*)” і “Галичина (*Galiciae, Galitia*)”, які побутували в латинській канцелярії XIII ст.⁴⁴.

Енциклопедичні повідомлення францисканського монаха про Русь зосереджені на Галицько-Волинським князівстві. Жоден інший відомий нам автор-мінорит, окрім Бартоломея Англійського, згадуючи про Русь, не виділяє окремо Галицьку землю. Цей унікальний випадок, на нашу думку, можна пояснити тим, що інформатором Бартоломея в географічних питаннях, пов’язаних з описом Галицько-Волинського князівства, міг бути виходець із Галичини або особа, яка там перебувала. Як відомо, протягом 1227–1234 рр. (з перервами) галицьким престолом володів син угорського короля Ендре II (*Andreas*, 1205–1235 рр.) – герцог Ендре (*Andreas Dux Galitiae*, 1210–1234 рр.), а загалом у військово-політичній орбіті Угорського королівства Галицька земля залишалася до 1245 р. Тому цілком можливо, що інформацію про Галичину францисканський монах отримав у період угорської присутності на цих територіях через осіб духовного сану. Відомий також уже згаданий нами факт про перебування після 1241 р. у Саксонії біженців з Русі, котрі теж могли поінформувати Бартоломея щодо Галицької землі. У будь-якому випадку питання стосовно джерел інформації ченця-мінорита для опису Русі залишається відкритим.

Енциклопедичні відомості про Русь і Галицьку землю Бартоломея Англійського, безумовно, є важливим свідченням зацікавленості представниками Ордену Братів Менших відповідними територіями. Згадки францисканського монаха про Галичину, які є першими і єдиними у своєму роді серед інших авторів-міноритів XIII ст., окреслюють специфічну обізнаність Бартоломея в історично-географічній і політико-релігійній ситуації на Русі в 30-х – на поч. 40-х рр. XIII ст. Загалом же середньовічна енциклопедія “Про властивість речей” Бартоломея Англійського, за словами одного з дослідників цієї пам’ятки Віри Матузової, отримала вели-

чезну популярність у середньовічному світі й згадується в близько 90 рукописах у різних країнах сучасної Європи⁴⁵.

Окрім наукової енциклопедії Бартоломея Англійського, повідомлення про Русь присутні також у філософському трактаті відомого англійського францисканця Роджера Бекона (Roger Bacon, між 1214/1224 – після 1292 рр.) – “Великий Твір (Opus Majus)”. Праця була написана на прохання Папи Римського Климента IV (Clementis IV PP, 1265–1268) між 1266–1268 рр. Складається твір із 7 книг, зокрема 4-та книга містить розділ про географію.

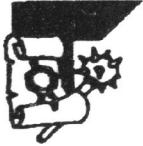
Описуючи Русь, Роджер Бекон здебільшого послуговувався відомою йому працею францисканця-місіонера Вільяма де Рубрука. Зокрема, розповідаючи про кордони Русі (Russia), автор навів практично аналогічні географічні межі, які подані в книзі французького монаха: від Польщі на заході до р. Танаїс на сході. Серед сусідів руських земель Бекон виділив Польщу (Polonia), Пруссію (Prussia), Литву (Leucovia) й Аланію (Albania). Характеризуючи віросповідання східноєвропейських і балтійських народів, францисканець зазначив, що русини є християнами, але схизматиками (Rusceni sunt Christiani et sunt schismatici) і, дотримуючись грецького обряду, святу літургію відправляють не грецькою (lingua Graeca), а слов'янською мовою (lingua Sclavonica), яка поширена в Русі, Польщі, Богемії та в інших країнах⁴⁶. Описуючи землі татар і використовуючи згадки Рубрука, Роджер Бекон пише про поселення на р. Танаїс, яке забезпечувало переправу через річку для купців з Угорщини (Hungaria), Кессарії (Cessaria), Польщі (Polonia) і Русі (Russia). Також автор переповідає аналогічні сюжети з “Подорожі у Східні краї” французького монаха, про використання греками з Кессарії та русинами церковних дзвонів під час богослужіння, про загальне підкорення Русі татарами⁴⁷.

Праця францисканця Роджера Бекона є яскравим показником розвитку середньовічної філософської думки другої половини – кінця XIII ст. “Руські епізоди” у “Великому Творі” написані автором на основі інформації, отриманої з книги французького мінорита Вільяма Рубрука “Подорож у Східні краї”. Цей факт засвідчує поширення в структурі Ордену Братів Менших різнопланової інформації, у тому числі й про руські землі XIII ст. Таким чином, саме завдяки твору Роджера Бекона можна простежити певну динаміку інформаційного поширення знань про Русь у середовищі західноєвропейських представників Францисканського Ордену середини – кінця XIII ст.

Підсумовуючи доволі обширний джерелознавчий францисканський матеріал XIII ст., варто підкреслити насиченість міноритських документів і творів “руськими епізодами”. Безумовно, абсолютна більшість повідомлень про Русь францисканськими монахами подана в контексті монгольської проблематики. Однак оригінальні свідчення вікарія польських міноритів Йордана або спроби налагодження папським легатом Іоанном Карпіні політико-релігійних стосунків з Романовичами дають поважні підстави для простеження становлення й організації францисканських місій на Русі в кінці 30–40-х рр. XIII ст. Наявність згадок про руські землі, конфесійну належність їхнього населення та мовну спорідненість з іншими слов'янськими народами в популярних науково-філософських працях францисканців Бартоломея Англійського та Роджера Бекона ілюструє не тільки обізнаність і зацікавленість відповідними землями, а й динамічне поширення інформації про Русь у структурах Ордену Братів Менших. Численні відгуки про Русь францисканських авторів XIII ст. формують доволі серйозне коло джерел до вивчення місіонерської діяльності Братів Менших на теренах східнослов'янських князівств, зокрема держави галицько-волинських Романовичів.

¹ Шараневич І. Історія Галицько-Володимирської Русі оть найдавнішихъ временъ до року 1453 / І. Шараневичъ. – Львовъ : Въ печатни Института Ставропигійского. Накладомъ автора, 1863. – С. 225–228; Петрушевич А. Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича, теперъ костелъ св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Русі съ первой половины XIII столѣтія / А. Петрушевичъ. – Львовъ : Иждивеніе и собственность Ставропигійскаго Института, 1881. – С. 18–20; Грушевський М. Історія України-Русі : у 10 т., 11 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 3. – С. 298–301; Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні / М. Чубатий. – Рим ; Нью-Йорк : Український Католицький Університет, 1965. – Т. 1 (до 1353 р.). – С. 597, 598, 606, 634–635, 693; Боднарюк Б. Францісканство

- доби Середньовіччя: напрями розвитку і проблеми орденської теології / Б. Боднарюк // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. ст. / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці, 1997. – Вип. 3. – С. 33–45.
2. Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi / W. Abraham. – Lwów : Nakładem Towarzystwa dla popierania nauki polskiej, 1904. – Т. 1. – S. 178–194; Katak K. Franciszkanie Polscy / K. Katak. – Kraków : Nakładem Prowincji Polskiej OO. Franciszkanów, 1937. – Т. 1 : 1237–1517. – S. 271–295; Kłoczowski J. Wspólnoty zakonne w średniowiecznej Polsce / J. Kłoczowski // Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów / red. J. Kłoczowskiego. – Lublin : Wydawnictwo KUL, 2010. – S. 253–258; Trajdos T. Dominikanie a franciszkanie we Lwowie do 1370 r. / T. Trajdos // Dzieje Podkarpacia. – Krosno : Podkarpackie Towarzystwo historyczne, 2001. – Т. 5. – S. 423–448; Maciszewska M. Klasztor bernardyński w pejzażu przedmieść późnośredniowiecznych miast i miasteczek Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego / M. Maciszewska // Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym / red. H. Manikowskiej i H. Zaremskiej. – Warszawa : Instytut Historii PAN, 2002. – S. 129–139; Karczewski D. Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w Średniowieczu. Powstanie – rozwój – organizacja wewnętrzna / D. Karczewski // Rękopis. – Kraków, 2011. – S. 1–66. Висловлюю свою щирю подяку доктору Даріушу Карчевському за надану мені можливість ознайомитись із рукописом його монографії.
  3. Długossii I. Annales seu Cronicae ingliti regni Poloniae : in 10 libros / I. Długossii ; komit. red. Z. Kozłowska-Budkowa I inni. – Warszawa : PWN, 1973. – Т. 3. – Lib. 5–6. – S. 283; Щавелева Н. Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (Книги I–IV). Текст, перевод, комментарии / Н. Щавелева ; ред. А. Назаренко. – М. : Памятки исторической мысли, 2004. – С. 209, 364; Чорний М. Формування земельної власності домініканських монастирів Галичини у XIII – першій половині XV ст. / М. Чорний // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. / ред. В. А. Смолій, О. І. Гуржій. – Черкаси, 2009. – С. 259.
  4. Szematyzm królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim księstwem Krakowskim na rok 1895. – Lwów, 1895. – S. 327, 336; Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych / J. Peleński. – Kraków : Akademia Umiejętności, 1914. – S. 206–207; Mączka A. Pierwsze placówki misyjne Franciszkanów na Rusi Czerwonej (XIII i XIV wiek) / A. Mączka // 630 rocznica przybycia Franciszkanów do Sanoka / red. W. Banach, E. Kasprzak. – Sanok : Muzeum historyczne w Sanoku, 2008. – S. 17.
  5. Historica Russiae Monumenta, ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta / ed. A. Turgenev. – Petropoli : Typis Eduardi Partzi, 1841. – Т. 1. – P. 20–21; 30–31; 57–59; 61–62; 65–69.
  6. Ibid. – P. 57–59; 61–62; 65–68; Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953) / ed. A. Welykyi. – Romae : PP. Basiliani-Piazza della Madonna dei Monti 3, 1953. – Vol. 1 (1075–1700). – S. 27–42; Большакова С. Папские послания галицкому князю как исторический источник / С. Большакова // Древнейшие государства на территории СССР : материалы и исследования / ред. В. Пашуто. – М. : Наука, 1975. – С. 122–129; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XIII ст.) : зб. докум. і матеріалів / упоряд. А. Гринів [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 26–28; Документи Інокентія IV папи // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу : матеріали міжнар. ювіл. наук. конф. – Івано-Франківськ ; Галич : Національний заповідник “Давній Галич”, 2006. – С. 345–357.
  7. Шараневичь И. Вказана праця. – С. 123; Грушевський М. Вказана праця. – С. 110; Чубатий М. Указ. праця. – С. 665; Войтович Л. Юрій Львович і його політика / Л. Войтович // Галичина і Волинь у добу середньовіччя : До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів : Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 70–78.
  8. Матузова В. Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарии / В. Матузова ; под ред. В. Пашуто. – М. : Наука, 1979. – С. 107–171.
  9. Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae / ed. C. J. Erben. – Pragae : Typis C. R. Typographia Aulicae Filiorum Theophil Haase, 1855. – Vol. 1 (600–1253). – P. 478–479; Матузова В. Вказана праця. – С. 130, 157; Karczewski D. Op. cit. – S. 1.
  10. Ibid. – P. 485–486; там само. – С. 131, 158.
  11. Ibid. – P. 485; там само. – С. 132–133, 159–160.
  12. Основні видання: Relation des Mongolos ou Tartares par le frèrer Jean du Plan de Carpin de l'ordre des frères mineurs, légat du Saint-Sige Apostolique, nonce en Tartarie pendant les années 1245, 1246, 1247 / ed. M. D'Avezac. – Paris : Librairie Géographique de Arthus-Bertrand, 1838. – 392 p.; Іоаннь де Плано Карпини. Історія Монгаловъ. Вильгельмъ де Рубрукъ. Путешествіе въ Восточныя страны / изд.

- А. Малина. – С. Пб. : Издание А. С. Суворина, 1911. – 224 с.; Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Рубрука / под ред. Г. Богоявленского. – М. : Гос. изд-во географической л-ры, 1957. – 272 с.; Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a Świat Mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongolów / red. J. Strzelczyka. – Poznań : ABOS, 1993. – 333 s.
13. Relation des Mongolos. – P. 225, 227, 365; Spotkanie dwóch światów. – S. 122–123, 169–170.
  14. Ibid. – P. 279; Ibid. – S. 139.
  15. Ibid. – P. 260, 284, 366–367; Ibid. – S. 134, 140, 170–171.
  16. Ibid. – P. 342; Ibid. – S. 157.
  17. Ibid. – P. 343–344; Ibid. – S. 158.
  18. Ibid. – P. 345; Ibid. – S. 159.
  19. Ibid. – P. 374–375; Ibid. – S. 174–175.
  20. Ibid. – P. 373; Ibid. – S. 174; Український переклад фрагмента здійснений І. Паславським у монографії: Паславський І. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.) : Дослідження з історії європейської політики Романовичів / І. Паславський. – Львів : Українські технології, 2009. – С. 55.
  21. Детальніше про це див.: Дашкевич Я. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела / Я. Дашкевич // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. – Львів : Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ ; Літературна агенція “Піраміда”, 2005. – С. 74–91.
  22. Паславський І. Вказана праця. – С. 8, 55–56.
  23. Nagirnyu W. “Cupientes tuis votes annuere”: Kto był inicjatorem rokowań między książętami halicko-wołyńskimi a Stolicą Apostolską w Połowie lat 40-ch XIII wieku? / W. Nagirnyu // Дрогоичинь 1253 : матеріали міжнар. наук. конф. з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича / за ред. О. С. Жерноклеєва, М. М. Волощука, І. Ф. Гурака. – Івано-Франківськ : ЛІК, 2008. – С. 134–141; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264 / W. Nagirnyj. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 2011. – S. 248–256 (там також обширна історіографія проблеми).
  24. Polak Benedykt. Z Europy do Azji przez Kazachstan (1245–1247) / Benedykt Polak ; wyd. J. Strzelczyk. – Warszawa : Wydała Oficyna Olszynka, 2008. – S. 47–48, 73–74.
  25. Ibid. – S. 34.
  26. Krawiec A. Drugi rękopis Historii Tatarów autorstwa C. de Brida / A. Krawiec // Roczniki Historyczne, 2008. – T. 74. – S. 157–164.
  27. Polak Benedykt. – S. 33.
  28. Юрченко А. Империя и космос. Опыт интерпретации средневекового описания империи Чингис-хана / А. Юрченко // Ab Imperio. Теория и история национализма и империи в постсоветском пространстве. – М., 2002. – Вып. 1. – С. 11.
  29. Polak Benedykt. – S. 33–36.
  30. Христианский мир и “Великая Монгольская империя” : материалы францисканской миссии 1245 года / изд. А. Г. Юрченко. – С. Пб. : Евразия, 2002. – С. 84, 108.
  31. Там само. – С. 87, 111.
  32. Там само. – С. 88, 112.
  33. Там само. – С. 91, 93, 116, 118.
  34. Іоаннъ де Плато Карпини. Історія Монгаловъ. Вильгельмъ де Рубрукъ. Путешествіе въ Восточныя страны. – С. 65–178; Itinerarium fratris Willielmi de Rubruquis de ordine fratrum Minorum, Galli, Anno gratia 1253. ad partes Orientales. – Режим доступу : // <http://ebooks.adelaide.edu.au/h/hakluyt/voyages/gubruquis/complete.html#section1>.
  35. Там само. – С. 66, 68, 76.
  36. Там само. – С. 76, 83–84, 87.
  37. Там само. – С. 85–86, 101.
  38. Vita Innocentii IV scripta a fr. Nicolao de Carbio // Archivio della R. Società Romana di Storia Patria. – Rome : Nella Sede della Società alla Biblioteca Vallicelliana, 1898. – Vol. XXI. – S. 91–92; Abraham W. Op. cit. – S. 134, прим. 4; Майоров А. Был ли Даниил Галицкий коронован папой Иннокентием IV? / А. Майоров // Русин. – Кишенев, 2011. – № 3 (25). – С. 45, 49.
  39. Матузова В. Указ. сочинение. – С. 74, 83.
  40. Там само. – С. 77, 85.
  41. Там само. – С. 76, 84.
  42. Там само. – С. 78, 85–86; Brevis descriptio Slavoniae // Monumenta Poloniae Historica / ed. W. Kętrzyński. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1893. – T. 6. – S. 587.

- ^{43.} Матузова В. Вказана праця. – С. 90–91, 93, прим. 43, 44, 79, 80.
- ^{44.} Такі помилки були досить частими у творах середньовічних європейських хроністів. Детальніше про це див.: Дробинский А. Русь и Восточная Европа во французском средневековом эпосе / А. Дробинский // Исторические записки. – 1948. – № 26. – С. 105–106; Grala H. Tradycja dziejopisarska o powstaniu państwa Bizancjum w Haliczu (Jan Długosz i kronikarz hustyński) / H. Grala // Kwartalnik Historyczny. – 1986. – Т. 96 (3). – S. 649–651; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna. – S. 106, прим. 197.
- ^{45.} Матузова В. Указ. сочинение. – С. 69.
- ^{46.} Там само. – С. 198–199, 212–213; Bacon Rodger. Dzieło Większe. Opus Majus / przełożył T. Włodarczyk. – Kęty : Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2006. – S. 361–362.
- ^{47.} Там само. – С. 199, 203–204; Ibid. – S. 363, 371, 373.

Статья посвящена изучению истории Францисканского Ордена на Руси посредством источниковедческого анализа миноритских документов XIII в. Автор обращает внимание на важность выделения из многочисленных францисканских источников XIII в. упоминаний, касающихся русских земель. Наличие “русских эпизодов” в письменных памятниках авторства монахов-францисканцев подчеркивает существование политико-религиозного влияния Ордена Братьев Меньших на Руси в XIII в.

Ключевые слова: Францисканский Орден, Русь, Галицко-Волынское княжество, минориты, князя, Папа Римский, монголы, хроники, исторические сочинения, средневековые энциклопедии.

This article is devoted to the study of the history of the Order of Franciscan in Rus through the prism of source analysis minority documents of the thirteenth century. The author of the article points out the importance of the separation from many Franciscan sources of the thirteenth century those records relating to the Rus lands. The presence of “Russians episodes” in the memo written authorship of Franciscans monks, highlights the existence of political and religious Order of Brothers Minor in Rus in the thirteenth century.

Key words: Franciscan, Rus, Galician-Vohlynian principality, Minorite, the princes, the Pope, the Mongols, chronicles, historical works, medieval encyclopaedias.

УДК 94 (477.43/.44)

ББК 63.3 (4Укр)

Михайло СИГИДИН

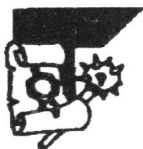
ПОДІЛЛЯ В ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті висвітлюється роль і місце Подільського регіону (у межах Подільського, Брацлавського воєводства, Терехівського повіту Руського воєводства, або т. зв. Галицького Поділля) у політичних планах Б.Хмельницького на різних етапах Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Особлива увага фокусується на регіональній самобутності та специфіці Поділля як пограничного регіону, де пересікалися політичні й економічні інтереси різних країн і правителів, що надавало особливої гостроти та динаміки військово-політичним і державотворчим процесам, визначало особливу роль регіону.

Ключові слова: Поділля, Подільський регіон, Брацлавщина, Галицьке Поділля, Б.Хмельницький.

Упродовж останніх десятиліть проблеми Української національної революції XVII ст. притягують до себе посилену увагу дослідників як в Україні, так і за її межами. Суттєво розширилася наукова проблематика досліджень, набули нового звучання історичні факти і явища, в основному визначилися концептуальні підходи дослідників. До наукових здобутків вітчизняної історіографії слід віднести й дослідження проблем історичної регіоналістики доби Хмельниччини, зокрема спроби дослідників з'ясувати роль і вклад окремих історичних регіонів і земель, їх еліт, людського та економічного потенціалів у справу національно-державного відродження України та її соборницького поступу. Тому цілком аксіоматично виглядає твердження Я.Верменич про те, що навіть найперші спроби дати узагальнену картину історичного розвитку України завжди супроводжувалися осмисленням його специфічності в різних її частинах¹.

У цьому контексті сучасна вітчизняна історіографія збагатилася спеціальними історико-регіональними дослідженнями, що відображають події Хмельниччини на теренах Чернігівщини, Волині, Галичини. Це, насамперед, праці П.Пирога, О.Ярошинського, В.Цибульського, В.Грабовецького та ін.

Не став винятком у цьому контексті й подільський край. Територія Поділля як історико-географічного регіону, що сформувався ще задовго до подій Хмельниччини, умовно ділиться дослідниками на дві частини: Східне Поділля, яке на середину XVII ст. обіймало терени Брацлавського воєводства, та Західне, що включало в себе власне Подільське воєводство і Терехівський повіт Руського воєводства, або так зване Галицьке Поділля. У силу свого географічного та військово-стратегічного розташування саме цій території судилося стати основним театром воєнних дій між українськими військами Б.Хмельницького й польсько-шляхетською армією Речі Посполитої та відіграти винятково важливу роль у політичних планах та дипломатичних стратегіях країн Центрально-Східної Європи. Достатньо сказати, що з тринадцяти найбільш значних військових битв Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр., десять із яких очолював безпосередньо гетьман Б.Хмельницький, п'ять відбулися на Поділлі: під Пилявцями (1648 р.), Збаразько-Зборівська кампанія (1649 р.), під Батогом (1652 р.), Жванецька облога (1653 р.), під Охматовом (1655 р.). Не всі вони закінчувалися блискучими перемогами українського війська, але значення і наслідки кожної з них істотно впливали на подальший перебіг боротьби за утвердження національної державності. Очевидним є той факт, що й Б.Хмельницький, і польсько-шляхетський уряд Речі Посполитої у своїх намірах і практичній діяльності прагнули закріпити подільський регіон під власним контролем.

Слід зазначити, що вітчизняна історіографія багато зробила для висвітлення подій Хмельниччини на території Поділля. Це, насамперед, стосується творчого доробку М.Грушевського², Ф.Шевченка³, сучасних дослідників В.Степанкова⁴, О.Дана⁵, М.Крикуна⁶, Ю.Мицика⁷ та ін. Однак сьогодні, на жаль, практично відсутні спеціальні дослідження, присвячені з'ясуванню ролі й місця подільського регіону в політичних планах Б.Хмельницького. Ця проблема є особливо актуальною ще й з точки зору постійної впродовж усієї доби Хмельниччини територіальної розчленованості Поділля на козацьку і польську частини.

Ураховуючи важливість із точки зору відновлення національної державності подій, що відбувалися в цей період у подільському регіоні, автор поставив собі за мету з'ясувати його місце й роль в політичних планах Б.Хмельницького, які, значною мірою, й визначали характер і перебіг цієї боротьби.

Той факт, що Поділля в офіційних документах ще з XIV ст. називалося “землею Подільською”, вказував на те, що воно вже тоді мало певну політичну самостійність. Щодо його мешканців, то відомий дослідник краю М.Симашкевич свого часу зазначав: “Жителі, які її населяли, вважались нібито окремою нацією і тому мали свої особливі закони і звичаї; свої, так би мовити, національні права і привілеї, своїх особливих правителів, які титулувалися князями, господарями та дідичами землі Подільської”⁸.

Упродовж століть територія Поділля зазнавала відчутних змін і в плані адміністративного поділу, і внаслідок міждержавних угод, які штучно розчленовували край, проте стала крайова самосвідомість подолян сприяла кристалізації як територіального ядра, так і географічних меж регіону⁹. Та й, зрештою, сам термін “подоляни” стосовно жителів краю вже в часі початкового етапу Хмельниччини активно вживався тогочасними авторами на сторінках історичних хронік¹⁰.

Слід пам'ятати, що територія східного Поділля (Брацлавського воєводства. – М.С.) вважалася традиційно козацьким краєм ще до вибуху подій Української революції середини XVII ст. Тому не випадково мешканці подільського регіону взяли якнайактивнішу участь у національно-визвольному русі вже на самому його початку. Як свідчать джерела, уже в березні 1648 р. на півдні Брацлавщини спалахнули перші виступи, а після перемоги української армії під Корсунем повстання охопило всю південно-східну Брацлавщину. До середини липня 1648 р. вся територія східного Поділля була визволена від польсько-шляхетського панування. Литовський підстолий у листі від 21 липня 1648 р. констатував: “...повсталася вся Україна (на той час так називалася південно-східна частина Брацлавського і південь Київського воєводств. –

М.С.), ллється шляхетська кров, незлічені маси хлопства розгромили майже все Брацлавське воєводство¹¹.

Масовому розгортанню боротьби українського населення на цьому етапі особливо сприяла система заходів Б.Хмельницького, спрямована на залучення до активної боротьби широких верств поспільства у всіх регіонах. Із цією метою, як зазначав автор Львівського літопису, Б.Хмельницький “розіслав був полковників на всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщину, на Полісся, на руське Поділля, на Волинь з козаками, до яких багато хлопства в’язалося, і добували містечок і міст, шляхту і жидів, і ляхів всіх впень стинали”¹². Особливо потужно діяв на Поділлі козацький полковник М.Кривоніс, стараннями якого стихійна селянсько-міщанська боротьба набула організованого характеру. Будучи сам за походженням міщанином з Могилева і маючи неабиякі організаторські та військові здібності, Кривоніс зумів за короткий період від початку червня до середини липня організувати не менш як 20-тисячне повстанське військо із числа покозаченого подільського люду¹³.

За свідченням козацького літописця “народ посполитий на Україні, послышавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе, которие козаками бивали, але хто і нігда козацтва не знал”¹⁴. Уся Правобережна Україна була охоплена масовим покозаченням. Самовидець констатував: “...усе, що живо, поднялося в козацтво”, бо “...там козацтво звалося, аж і поза Дністром, коло Галича...”¹⁵. Причому таких масштабів усенародного гніву Поділля ще не знало. Про це свідчить лист польського ротмістра С.Каліновського з м. Бар до подільського судді, у якому зазначалося, що “хлопське свавілля, почавши від Умані, таку гору бере, наче друге військо Хмельницького”¹⁶. Мешканці подільських міст, почувши про наближення козацьких військ, часто сприяли козакам: виводили з ладу фортечні гармати, чинили різні диверсії, піднімали повстання і впускали їх до міста, беручи участь у розправах над шляхтою й католицьким духовенством. Так було у Погребищі, Немирові, Брацлаві, Тульчині, Бершаді, Вінниці, Старокостянтинові, Меджибожі, Барі та інших містах.

Особливо запекла боротьба точилася на території Подільського воєводства, куди на середину липня перемістився центр визвольного руху. Найбільшою активністю відзначався опришківський рух, який мав давні традиції у Подністров’ї. Подільський шляхтич С.Мрозовицький за короткий час зумів зорганізувати шість добре підготовлених хоругв (загонів. – М.С.) опришків, що не поступалися, за свідченням джерел, реєстровим козацьким полкам, і наприкінці липня розпочав наступ на столицю воєводства м. Кам’янець¹⁷. Полки покозачених подільців під командуванням Кошки, Степка, Остапа Гоголя, зінківського міщанина Григорія, Петроса, Дзюка та інших на середину серпня 1648 р. визволили практично всю територію Подільського воєводства, зайнявши міста Городок, Гусятин, Дунаївці, Сатанів, Скалат, Ожигівці, Зінків, Ярмолинці, Червоногород, Шаргород, Фельштин та інші¹⁸. Єдиним непідконтрольним повстанцям містом залишався Кам’янець, облога якого розпочалася в середині серпня і тривала до кінця листопада. Проте, у силу тодішніх обставин, визволити подільську твердиню повстанцям так і не вдалося. Як не вдалося Б.Хмельницькому здобути її жодного разу впродовж усієї війни, незважаючи на численні його спроби й зусилля. Можливо, саме вперта непоступливість і рішучий спротив кам’янчан спричинилися до намірів гетьмана в ході переговорів з турецьким урядом узамін на протекцію султана й військову допомогу в протистоянні з Польщею передати місто османській Порті¹⁹.

Успішні й масштабні дії подільських повстанців у поєднанні з козацькими полками Б.Хмельницького зумовили те, що протягом літа й осені 1648 р. на визволеній території Брацлавського і Подільського воєводств у ході масового покозачення жителів краю відбувався динамічний процес нищення польських і становлення українських державних інституцій, як центральних, так і місцевих органів влади, формування соціальної структури, адміністративно-територіального устрою, козацької моделі господарства. Автор цілком погоджується з думкою В.Степанкова, що “цей процес відбувався в умовах єдності національно-соціальної програми народних мас”²⁰. І в той же час необхідно зазначити, що він відбувався стихійно, не санкціоновано, поза увагою і контролем з боку Б.Хмельницького, оскільки відомо, що його політичні вимоги до польського уряду до кінця 1648 р. мали вкрай поміркований характер і обмежувалися здебільшого інтересами Війська Запорозького, у т. ч. територіальними. На цьому етапі націо-

нально-визвольної боротьби подільські землі, як, зрештою, й Волинь, Галичина, Чернігівщина, північна частина Київщини не входили в політичні плани гетьмана. І навіть вражаюча перемога української армії під Пилявцями 11–13 вересня 1648 р. і її переможний похід під Львів і Замостя, у результаті чого було звільнено й Галицьке Поділля, не вплинули на позицію Б.Хмельницького. Його хитання й нерішучість упродовж тривалого часу, за визначенням В.Липинського, неминуче вели до “фатального розпорошування національної енергії”, а “засадничою рисою його політики “доперяславської доби” надалі залишалася ідея козацького автономізму”²¹. Прагнучи лише реформувати державний устрій Речі Посполитої, а не повністю позбутися залежності від польського короля, Б.Хмельницький, за словами свого посла С.Мужилівського, наприкінці 1648 р. добре усвідомлював свою владу на територіях Київського, Чернігівського, Брацлавського, Подільського (виділено нами. – М.С.), Волинського воєводства, а тому домагався визнання за собою цих територій дипломатичними методами, не конкретизуючи їх статусу²².

Політика автономізму у відносинах із Річчю Посполитою, яку проводив уряд Б.Хмельницького, мала негативні наслідки як для подальшого розгортання національно-визвольної боротьби в Україні, так і для закріплення вже досягнутих у ході цієї боротьби результатів в окремих регіонах, зокрема на Поділлі. На наш погляд, саме ця політика в поєднанні з іншими чинниками була головною причиною відступу української армії з-під Замостя в листопаді 1648 р., згоди гетьмана на перемир'я й початок переговорів з польським урядом. Поділяємо думку В.Смоля і В.Степанкова, що здача Б.Хмельницьким без боротьби західноукраїнського регіону стала “найбільшим за всю його політичну кар'єру прорахунком”²³. Це поспішне рішення гетьмана спричинило втрату українською армією стратегічної ініціативи й перетворило українські землі на театр перманентних воєнних дій. У першу чергу це відчули на собі мешканці подільського краю. Залишивши без захисту західний регіон України, у т. ч. й Галицьке Поділля, козацькі полки змушені були розташуватися вздовж лінії, яка розмежовувала українські й польські війська і проходила приблизно між ріками Горинь і Случ на Волині й до м. Кам'янець на Поділлі. Коронні війська не мали просуватися далі Старокостянтинова, Вінниці та Брацлава²⁴. Проте ворожі хоругви кам'янецького старости П.Потоцького й кам'янецького каштеляна С.Лянцкоронського, долаючи запеклий опір подолян і всупереч домовленостям до кінця січня 1649 р. відновили польсько-шляхетські порядки в західній і центральній частині Подільського воєводства і навіть захопили м. Бар, що завжди вважався ключем до східного Поділля і на той час уже був центром козацького полку.

Дізнавшись про ворожий напад на Бар, Б.Хмельницький, який у цей час приймав польських комісарів на переговорах у Переяславі, тут же категорично заявив, що покарає старосту кам'янецького П.Потоцького, “який заволодів моїм містом і проливає кров християнську в моїй Подолі”. Сюди ж Б.Хмельницький направив подільського полковника І.Федоренка, наказавши йому знищити ворога, а П.Потоцького привезти живим²⁵. Захоплена територія була визволена, а І.Федоренко 24 лютого категорично попередив С.Лянцкоронського, що сховався в кам'янецькій фортеці, не порушувати умов перемир'я²⁶.

Не вдаючись до аналізу бойових дій, оскільки вони не є предметом нашої уваги, все ж зазначимо, що запеклий характер прикордонних сутичок між козацькими полками і шляхетськими хоругвами аж до самої Збарасько-Зборівської кампанії й укладеного 8 серпня 1649 р. Зборівського договору свідчили, насамперед, про взаємне небажання кожної зі сторін будь-якого компромісу на умовах супротивника. З іншого боку, вони слугують підтвердженням якісних змін, що відбулися у свідомості й політичних поглядах українського гетьмана внаслідок переосмислення результатів й уроків усенародної боротьби. Радикальні заяви Б.Хмельницького під час переговорів з польськими комісарами в Переяславі в лютому 1649 р. проливають світло не лише стосовно ролі й місця Поділля та інших регіонів у стратегічних планах гетьмана, а й дозволили сучасним дослідникам В.Смолю і В.Степанкову зробити фундаментальний висновок про те, що саме Б.Хмельницький уперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював національну державну ідею, яка стала визначальною у визвольних змаганнях нашого народу протягом наступних століть аж до сьогодення²⁷.

Аналізуючи зміст емоційно-категоричних гетьманських висловлювань під час переговорів із сенатором А.Киселем, складається враження, що Б.Хмельницький адресував їх не стільки

польській стороні, скільки переконував самих же українців і самостверджувався в новому власному статусі “самодержця руського”: “Тепер вже часу нема, вже доказав о чом ніколи не мислив, докажу й далі, що умислю: виб’ю з лядської неволі народ весь руський... За границу на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам на Україні і Подолу і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич... А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи”²⁸.

Нова політична програма, задекларована Б.Хмельницьким на цих переговорах, мала на меті унезалежнити Українську державу від польського короля. Крім того, вона включала в себе положення про соборність України, оскільки охоплювала практично всі етнічні українські землі. З цього часу й аж до самої смерті головною метою діяльності Б.Хмельницького “було вдержати й розбудувати Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічно-українські землі”²⁹.

Проте через несприятливу геополітичну ситуацію реалізація програми унезалежнення української держави, не кажучи вже про її соборність, ставала чимраз примарнішою. Спочатку зрада кримського хана Іслам-Гірея змусила Б.Хмельницького піти на укладення 8 серпня 1649 р. Зборівського договору з польським королем. Угода носила компромісний характер, однак зберегти територіальну цілісність держави не вдалося. Козацька Україна зберігала за собою лише обмежену автономію у складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. При цьому втрачалася на користь Польщі територія Барського, Остропільського, Могилівського, Подністровського полків на Поділлі й 4 полків на Волині. Подільські землі й на цей раз виявилися насильно розділеними: лінія розмежування проходила західніше Погребищ, Прилук, Вінниці, Станіславчика, Шаргорода, Чернівць, Ямполь до р. Дністер³⁰. Практично вся територія Подільського воєводства, за винятком його південно-східної частини, відходила до Речі Посполитої. До того ж, на українській території запроваджувався козацький реєстр у 40 тис. осіб, шляхта одержувала право повертатися до своїх маєтків, а всі, хто не потрапив у реєстр, повинні були виконувати попередні повинності на панів. Проте найтрагічнішим наслідком Зборівського договору стало жакливе пограбування татарською ордою міст і сіл Волині, Галичини й особливо Поділля. За підрахунками В.Степанкова, було спустошено біля 70 міст, серед них Сатанів, Бар, Меджибіж, Ямпіль і багато інших. Сучасник, який жив у ту пору на Поділлі, зазначав, що подільський край настільки збезлюднів, що “не лише не було кому рятувати дітей-сиріт, а й мертвих ховати”³¹.

З іншого боку, вперше від початку воєнних дій Річ Посполита юридично визнала факт існування Української держави й зобов’язалася враховувати її інтереси. Поза всяким сумнівом, це був дипломатичний і частково політичний прорив Б.Хмельницького, проте повністю реалізувати задекларовані ним на початку року політичні наміри й на цей раз йому не вдалося. Подільський регіон став заручником у складних дипломатичних хитросплетіннях Варшави й Криму. Територіальний поділ Поділля на дві частини – польську та українську, – започаткований тимчасовим перемир’ям у листопаді 1648 р., дістав юридичне визнання. З того часу й аж до поразки Національної революції в 1676 р., за винятком короткотермінових періодів у 1655 й 1657 роках, західне Поділля (територія Подільського воєводства й Терехівського повіту Руського воєводства. – М.С.) перебувало у складі Речі Посполитої, східне (Брацлавське воєводство) залишалось у складі Української держави. Оформлення реєстру в межах Брацлавського воєводства зумовило остаточну ліквідацію тут воєводсько-повітового адміністративного устрою і запровадження козацького полково-сотенного. У межах Брацлавщини на основі Зборівського договору було сформовано 3 козацькі полки, одночасно як військово-тактичні та адміністративно-територіальні одиниці: Брацлавський (2 655 осіб), Кальницький (2 050 осіб), Уманський (2 976 осіб)³². Що стосується населення західного Поділля, то, залишившись за межами Війська Запорозького, воно рішуче чинило опір поверненню сюди польської шляхти й відновленню старої, фільварково-панщинної системи господарства³³.

Упродовж усього 1650 й до середини 1651 р. терени подільського пограниччя стали ареною запеклих бойових дій між польськими військами, що прагнули закріпитися в західному Поділлі й розширити свої володіння за рахунок козацької території, та подільськими полками,

які будь-якою ціною прагнули не пропустити ворога. Трагічною сторінкою на цьому етапі визвольної боротьби подолян стала героїчна загибель брацлавського полковника Д.Нечая у Красному 10 лютого 1651 р.³⁴

Новий Білоцерківський договір, підписаний 18 вересня 1651 р. унаслідок поразки української армії під Берестечком, передбачав передачу Брацлавщини під владу польсько-шляхетської адміністрації. Проте численні загони подільських повстанців, подністровських опришків і козаків не дозволили полякам узяти під свій контроль ситуацію в краї. А вже 22–23 травня 1652 р. у битві під Батогом Б.Хмельницький розгромив 20-тисячне військо коронного гетьмана Речі Посполитої М.Каліновського і відновив свою владу не лише на Брацлавщині, але й у ряді сіл Подільського воєводства.

Наступні дії Б.Хмельницького чітко вказують на те, що він погоджувався на переговори з Польщею лише за умови відновлення Зборівського договору, але був категорично проти збереження Білоцерківської угоди. Відмова польського сейму погодитися на автономію України спричинила продовження війни³⁵.

(Закінчення – у наступному номері)

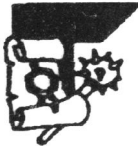
1. Верменич Я. Исторична регіоналістика в Україні: спроба порівняльного аналізу / Я. Верменич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. – 231 с.
2. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. VIII, ч. 2, 3; Т. IX; Липинський В. Твори. Т. 3 : Україна на переломі 1657–1659 : Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – Філадельфія, 1991. – 346 с.
3. Шевченко Ф. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф. Шевченко. – К., 1959. – 498 с.; його ж. Богдан Хмельницький на Поділлі / Ф. Шевченко // Тези доповідей 6-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 16.
4. Степанков В. С. Становлення державних інституцій і козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі Національної революції (1648–1650 рр.) / В. С. Степанков // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження : наук. зб. – Хмельницький : Доля, 1995. – С. 23–32; його ж. Розвиток подій національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 р. / В. С. Степанков // Подільська старовина : наук. зб. на пошану вченого й краєзнавця В. Д. Отамановського. – Вінниця, 1993. – С. 153–162; його ж. Поділля в роки Визвольної війни українського народу (1648–1654 рр.) / В. С. Степанков // Нариси історії Поділля. – Хмельницький : Облполіграфвидав, 1990. – С. 71–85.
5. Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.) / О. Ю. Дан. – К. : Стило, 2004. – 288 с.; Дан О. Ю. Вінниччина козацька: Історія Вінницького козацького полку / О. Ю. Дан, В. В. Кривошея. – К. : Стило, 2004. – 204 с.
6. Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування та полковники / М. Крикун // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів : матеріали другої польсько-української наук. зустрічі, (Львів, 12–13 жовт. 1995 р.). – Львів ; Люблін, 1996. – С. 116–144.
7. Мицик Ю. А. Сполохи козацької звитяги. Нариси / Ю. А. Мицик, В. А. Степанков, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 206 с.; його ж. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. – 262 с.
8. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. Вып. 1 / Симашкевич М. – Каменец-Подольск, 1875. – С. 7.
9. Поділля : Історико-етнографічне дослідження. – К. : Доля, 1994. – С. 5–13.
10. Мицик Ю. А. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) / Ю. А. Мицик // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К. : Генеза, 1998. – С. 309.
11. Цит за: Мицик Ю. А. Нові дані про події Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. у Вінниці (за матеріалами архівів ПНР) / Ю. А. Мицик // Тези доповідей IV Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986. – С. 60.
12. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець : Джерелознавче дослідження / О. А. Бевзо. – К., 1971. – С. 121.
13. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 89.
14. Літопис Самовидця. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 51.
15. Там само. – С. 57.

16. Львівська наукова бібліотека НАН України імені В. Стефаника. Відділ рукописів (ЛНБ. ВР), ф. 5, спр. Осолінських, № 225/II, арк. 87.
17. Степанков В. С. Розвиток подій національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року / В. С. Степанков // Подільська старовина : наук. зб. на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського. – Вінниця, 1993. – С. 159; Z dziejow Ukrainy. Księga pamiętnicza / pod red. W. Lipińskiego. – Kijów, 1912. – S. 241.
18. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.) / П. В. Михайлина. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 150; Степанков В. С. Розвиток подій національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року... – С. 159–160.
19. Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція” / Б. Флоря // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 92; Степанков В. В. Кам’янець-Подільський у політичних планах Богдана Хмельницького / В. Степанков // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету : Історичні науки. Т. 12. – 2004. – С. 103.
20. Степанков В. С. Становлення державних інституцій... – С. 25.
21. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659 : Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В. Липинський. – Філадельфія : Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – С. 19, 23.
22. Воссоєдинение Украины с Россией : Документы и материалы : в 3 т. Т. 2. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – С. 130.
23. Смолій В. А. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Темпора, 2009. – С. 196.
24. ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських, № 189/II, арк. 184; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1230, оп. 1, спр. 194, арк. 36.
25. Воссоєдинение Украины с Россией : Документы и материалы : в 3 т. Т. 2. – С. 119.
26. ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських, № 225/II, арк. 200–202.
27. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1997. – С. 51–52.
28. Воссоєдинение Украины с Россией... – С. 118.
29. Мезько-Оглоблин О. Переяславський договір 1654 р. / О. Мезько-Оглоблин. – Нью-Йорк ; Острогор ; К. ; Торонто : Вид. ОА, 2003. – С. 30.
30. Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654) / В. С. Степанков. – Львів : Світ, 1991. – С. 68; Крип’якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. / І. П. Крип’якевич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 124–127; Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2007. – С. 17.
31. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть... – С. 59.
32. Осташ Р. І. Чисельність козаків у Брацлавському й Кальницькому полках 1649 р. / Р. І. Осташ // Тези доповідей ІХ Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1990. – С. 30; Реєстр Війська Запорозького 1649 року / підгот. до друку О. В. Тодійчук; редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1995. – С. 501, 504.
33. Воссоєдинение Украины с Россией... – С. 340; Мицик Ю. А. Сполохи козацької звитяги... – С. 41.
34. ЛНБ. ВР, ф. 4, спр. Баворовських, № 235/II, арк. 50; Michałowski J. Księga pamiętnicza / J. Michałowski. – Kraków, 1864. – S. 621.
35. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9, ч. 1. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 456–457.

В статтє освещаеть роль и место Подольского региона (в пределах Подольского, Брацлавского воеводств, Теребовельского повета Руського воеводства, или т. н. Галицкого Подолья) в политических планах Б.Хмельницкого на разных этапах Национально-освободительной войны украинского народа середины XVII в. Особое внимание фокусируется на региональной самобытности и специфике Подолья как пограничного региона, где пересекались политические и экономические интересы различных стран и правителей, что придавало особую остроту и динамику военно-политическим и государствообразующим процессам, определяло особую роль региона.

Ключевые слова: Подолье, Подольский регион, Брацлавщина, Галицкое Подолье, Б.Хмельницкий.

The article highlights the role and place of Podillya region (within Podillya, Bratslav provinces (voevodstv), Terebovlya povit of Rus province (voevodstva), or so-called Galician Podillya) in the political plans

of B.Khmelnytsky at different stages of the Ukrainian people National Liberation War of mid-seventeenth century. Particular attention is focused on regional identity and specificity of Podillya as the boundary region where political and economic interests of different countries and rulers crossed, that gave the special urgency and dynamics to the political-military and state created process, distinct the special role of the region.

Key words: Podillya, Podillya region, Bratslavshchyna, Galician Podillya, B.Khmelnytsky.

УДК 94(477.83/.86) XIX
ББК 63.3 (4Укр) 51

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

**ПИТАННЯ ЄДНОСТІ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРУ В
ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ ГАЛИЧИНИ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр.
(До 155-ї річниці європейської “весни народів” 1848 р. у Галичині)**

У статті проаналізовано розвиток української (“малоруської”) національно-політичної свідомості в Галичині під час революції 1848–1849 рр. “Весна народів” активізувала громадське життя галицьких русинів, у якому провідну роль відіграло греко-католицьке духовенство. Місцева інтелігенція поділилася на кілька національно-політичних орієнтацій (“партій”), виразно переважала проукраїнська концепція національної ідентичності галицько-руського населення. Головна руська рада обстоювала національну єдність півавстрійських русинів і “малоросів” Наддніпрянини по обидва боки австро-російського кордону. Звернуто увагу на слабкість русофільських настроїв і полонофільської течії, яку уособлювали діячі “Руського собору”. Ідея етнічної спорідненості русько-українського простору знайшла відображення у творчості відомих галицьких діячів та в місцевій пресі, з’ясовано джерела та ідеологію українофільства серед галичан.

Ключові слова: національний рух, національна (етнічна) єдність, свідомість, русини, Галичина.

У сучасній вітчизняній історіографії посилюється інтерес до вивчення українського національного руху в XIX – на початку XX ст., що увійшов в історію як період “національного відродження” (модерного націотворення). Ключовою проблемою в українській історії того часу стало формування новочасної національно-політичної свідомості, уявлення про себе як про національну спільноту, націю, що проживала на території по обидва боки кордону між Російською та Австрійською (Австро-Угорською) імперіями. Переломним етапом у національному русі півавстрійських русинів, місцевого руського населення, як називали галицьких українців у XIX ст., була революція 1848–1849 рр. Вона знайшла відображення в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників (Ф.Стеблій, О.Турій, М.Мудрий, Я.Козіка та ін.)¹, але й досі викликає науковий і суспільно-політичний інтерес розвиток української (“руської”, “малоруської”) національно-політичної свідомості в Галичині періоду “весни народів”. Українське питання під час революції в Австрії вперше постало як політична проблема, було декларовано етнічну єдність галичан і наддніпрянців як єдиного українського (“руського”, “малоруського”) народу, відмінного від поляків і росіян. Автор статті поставив за мету висвітлити процес українського національного самоусвідомлення, поширення українофільських настроїв серед галицько-руського населення в 1848–1849 рр.

* * *

Початок революції. “Слово перестороги” В.Подолінського про особливості національного руху в Галичині. Революційні події 1848–1849 рр., що охопили більшу частину європейського континенту, увійшли в історію як “весна народів”, пробудили галицьких русинів до свідомого політичного життя. Навесні 1848 р. революція сколихнула імперію Габсбургів, поряд із вимогами соціально-економічних реформ постало питання національного суверенітету, визволення пригноблених народів. Визначальним у суспільно-політичному житті різноетнічної за

складом населення держави став національний фактор, який власті, проводячи політику на станових і династичних принципах, раніше не враховували. Першими в Галичині виступили діячі польського національного руху з програмою широких демократичних перетворень і відродження власної державності. 13 квітня 1848 р. у Львові поляки створили свій політичний орган – Центральну раду народів (ЦРН), що мала на меті відбудову “історичної Польщі” в кордонах до 1772 р., не визнавала національні права русинів. Їх вважали частиною польського народу, що була відмінною від поляків тільки релігійним обрядом, їхню мову – діалектом польської мови, а культуру й літературу – однорідними, у дусі польсько-руської єдності². У відозві “до братів-русинів” ЦРН закликала місцеве руське населення до згоди й співпраці³.

Вибух революції застав знезацька єдину освічену верству руського населення Галичини – греко-католицьке духовенство. Керівництво церкви було дезорієнтоване бурхливою зміною ситуації, зайняло позицію невтручання в політичні справи, по суті, підтримало австрійський уряд. У свою чергу, частина нижчого духовенства, до якої належали колишні прихильники “Руської трійці” і яка ще до 1848 р. визначилась як осередок власне українського національного руху, була нечисленною й не могла взяти провід національно-політичного життя у свої руки. Очевидно, галицькі русини виявилися не готовими до оформлення масового національно-визвольного руху, не мали чіткого усвідомлення свого становища та своїх потреб⁴. Польська мова (поряд із німецькою) вживалася не лише в органах державного управління, навчальних закладах і громадських установах, але навіть в офіційному діловодстві Греко-католицької церкви. Серед священників, які вважали себе справжніми руськими патріотами, були такі, що не знали рідної мови й оправдовувалися перед іншими за невміння писати кирилицею або вживання латинського правопису⁵. Для багатьох галичан революція дала поштовх для усвідомлення власної національної належності. Національне питання поширилося з вузького середовища інтелігенції в маси⁶.

Тенденції розвитку національного руху півавстрійських русинів влучно відобразив тогочасний громадсько-політичний діяч, греко-католицький священник Василь Подолинський у брошурі “Слово перестороги” польською мовою влітку 1848 р. Щоправда, брошура залишилася в рукопису, була невідомою сучасникам (єдиний її друкований варіант знайшов у 1913 р. відомий літературознавець В.Щурат)⁷. За формою це гострий, талановито написаний публіцистичний твір, у якому автор виступає противником абсолютизму, будь-якого поневолення й насильства, обстоює ідеал рівноправності всіх людей, “християнської волі”. З радістю було сказано про проголошення в Австрії конституції, що дала можливість для захисту прав корінного населення краю, вирішення національного питання. В.Подолинський нерозривно пов’язує питання свободи й національного визволення, що в його розумінні переплітається з визволенням соціальним. Як можна “будувати на Русі демократію”, риторично запитує він, і в той же час не дозволяти русинам бути “самими собою!”⁸. Рішуче відкинувши твердження польських публіцистів на сторінках газети “Dziennik narodowy” в 1848 р. про те, що русини – частина польського народу, не є окремою нацією, В.Подолинський писав: “... Справжня національність полягає не в релігії, бо русин може бути і католиком, і православним, і євангелістом, і язичником, але завжди залишиться русином, бо не зуміє зробити своїх батьків-русинів нерусинами”⁹. Очевидно, це твердження було підставою для усвідомлення єдності етнічних українських (“руських”, “малоруських”) земель Галичини, населення якої сповідувало греко-католицьку віру, і православної Наддніпрянщини.

Щодо особливостей національного життя русинів по обидва боки російсько-австрійського кордону, автор задавав собі питання: “... Чи у нас, галицьких русинів, не змінилася руська кров, коли ми стали католиками (за Берестейською церковною унією 1596 р. – *І.Р.*), і навпаки, чи кілька років тому не змінилася руська кров у русинів, що перебувають під російським скіпетром, коли вони покинули католицизм і розірвали унію з Римом (1839 р. на Правобережжі ліквідовано церковну унію і царським указом силою обернено греко-католиків у православ’я. – *І.Р.*). Отже, невідомо, чи русинами є ми, галичани, чи ті, українці...” І сам же дав відповідь на це питання, підкресливши, що національна ідентичність не обов’язково охоплює одну релігію чи церковний обряд, який “у Галичині дуже відмінний від обряду поза межами Галичини”. “Свою совість можна зіпсувати або виправити, але кров ні”, – підсумовує В.Подолинський на

прикладі євреїв, які, попри розходження в мові спілкування і наявність різних течій в іудаїзмі, “завжди є євреями, навіть хрещення не звільнить їх від спорідненості з Авраамом і Іудою”¹⁰. Отже, як впливає із твердження В.Подолінського, мовно-культурні й релігійні розбіжності між руським (українським) населенням Галичини та Наддніпрянщини, що виникли через історичні причини, не перешкоджають їм бути етнічно спорідненими, одним народом.

“Так, ми – русини, – підкреслювалося в брошурі, – і віримо твердо у воскресіння вільної, незалежної Русі. <...> Ніщо не може здержати нас від стремління, загальних для цілої Європи <...> Усі ми хочемо бути вільними разом з іншими народами <...> Хочемо бути народом і будемо ним неодмінно, бо голос народу – це голос Божий...”¹¹. Національна ідея (“дух руської волі і національності”), що пробудилася серед русинів, уже не згасне, тож “здобути їх прихильність можна лише, підсилюючи цей [дух] і розумно спрямовуючи його, а не придушуючи”. У національному русі галицьких русинів періоду “весни народів” В.Подолінський виділив чотири головні політичні течії, називаючи їх “партіями”: “чисто руську, польсько-руську, австрійсько-руську та російсько-руську”. “I. Партія чисто руська, – стверджував він, – хоче Русі вільної, незалежної і прямує до неї просто, безпосередньо або через Слов’янщину. II. Партія польсько-руська – хоче Русі вільної, незалежної і прямує до неї при посередництві федеративної Польщі, або ж слов’янської Польщі у федерації з Руссю з такою думкою, що коли вона дозріє і буде потреба, тоді повністю обрусиниться. Ці дві партії уже тепер ліберальні... III. Партія австрійсько-руська – хоче Русі, вільної лише від поляків, а не обов’язково від неволі... У цій партії є й лібералізм, який від Австрії очікує руської волі так само, як і поляки очікують від неї польської волі в Галичині. IV. Партія російсько-руська – теж хоче Русі, може й вільної, і прямує до неї через попереднє об’єднання з Росією з думкою, що тоді буде вільна, коли буде вільною Росія”¹².

В.Подолінський звернув увагу на не зовсім чіткі контури “партійного” поділу між русинами, які “не сміють ні на кого рішуче сперти свої політичні сподівання”, а “їх принципи” творять певні напрями “з ваганням”. Передусім це було пов’язано зі слабкістю національного “духу”, тому що “кожен русин нишком ще несміливо думає про свою Русь, бо ще не може знайти для своєї Русі міцної і стійкої точки опори”¹³. Сучасні дослідники вважають, що, попри певний суб’єктивізм у деталях, “партійний” поділ В.Подолінського загалом адекватно відобразив розстановку й прагнення різних політичних сил у тогочасному українському суспільстві Галичини¹⁴. Національний рух галицьких русинів уже з 1848 р., тобто на момент організаційного оформлення й вступу в політичну стадію розвитку, поєднував у собі кілька національно-політичних орієнтацій (пропольську, проросійську, австро-русинську та власне українську (“малоруську”)), співвідношення між якими перебувало в постійній динаміці, у зв’язку з чим змінювався не лише характер самого руху, але й світогляд його окремих діячів¹⁵. М.Драгоманов зауважив, що коли під час революції “в Галичині настав час поставлення питання національного, то відповідь на се питанє вийшла не в такій простій формі, як в иньших слов’янських землях, напр[иклад] у Чехії, Славонії, Польщі, і викликала окрім натурального розділу інтелігенції на партії культурно-політичні, ще й національні партії”¹⁶. Аналізуючи події “весни народів”, І.Франко змушений був визнати, що “в тодішнім святоюрським таборі не все йшло так гармонійно, як би могло здаватися, що й там були різниці думок, а може, й різниці напрямів...”¹⁷.

“Чисто руська” партія, до якої схильні зачислити самого В.Подолінського та людей його кола, поставила визволення свого народу в залежність від досягнення свободи усіма слов’янськими народами й створення ними демократичної федерації. М.Лозинський (відомий громадсько-політичний діяч, автор праць з історії) вважав, що за тогочасних реальних обставин ідеал самостійності України в розумінні “чисто української (“руської”. – *І.Р.*) партії”, репрезентованої В.Подолінським, як і для Кирило-Мефодіївського братства, “був тільки дуже далеким ідеалом, швидше політичною мрією, ніж політичною програмою”¹⁸. Очевидно, існують явні паралелі між сформульованою у “Слові перестороги” ідеєю незалежності “руського” (українського) народу в складі федерації вільних і рівноправних слов’янських республік (“думки русинів здійсняться... не раніше, як воскресіння усієї Слов’янщини, федеративної та ліберальної...”)”¹⁹ та програмою кирило-мефодіївців – “Книгою буття українського народу” М.Костомарова, яка поставила Україну в центр загальнослов’янської федеративної спілки. Це свідчило

про досягнення українською політичною думкою наприкінці 1840-х рр. на Наддніпрянській Україні та в Галичині практично одного рівня²⁰.

Отже, від самого початку революції 1848 р. переважала українофільська орієнтація, що розглядала “руське” питання в Галичині складовою частиною загальноукраїнського, під кутом зору етнічної єдності краю з Наддніпрянщиною. Кількість прихильників політичної автономії “руських” земель у складі слов’янської федерації або навіть повної державної незалежності Русі-України із центром у Києві була незначною, рахунок ішов, мабуть, на одиниці²¹. Автор “Слова перестороги”, аналогічно з “Книгою буття...”, не торкнувся питання про етнічні межі свого народу, становище краян під владою сусідньої імперії. На відміну від кирило-мефодіївців, В.Подолінський не вживав термін “Україна”, хоч у своїй праці, безперечно, мав на увазі етнічну єдність Галичини та Наддніпрянщини. Так, разом зі згадкою про конфліктні стосунки між русинами й поляками містилося риторичне питання: “... Хто ж не пам’ятає козацької віри, хто ж забув русинів перед 1772 р.?” І далі прямо зазначається: “Не чужі держави, але русини розвалили Польщу”²². Очевидно, мова йшла про славі козацькі часи, Гетьманщину, традиції народно-визвольної боротьби. Водночас ішлося про глибоке історичне коріння “руського народу”: “Чи це ім’я взяли від Руса, чи від Рюрика, не відомо ... докладно... Але немає сумніву”, що в давньоруські часи русини “становили окреме від ляхів слов’янське плем’я з окремою, властивою тільки йому, мовою”. В.Подолінський усвідомлював відмінності між власне русинами та росіянами, за його словами, “Росія висипала вже кілька тисяч бочок доказів, що русин і росіянин – одне й те ж. Але це даремна праця...”²³.

В умовах наростання революції та встановлення конституційно-демократичного правління в 1848 р. ні пропольська, ні проросійська орієнтації не могли, у силу об’єктивних обставин, стати базовою національно-політичною платформою для розгортання масового визвольного руху галицьких русинів та формування його ідеології. У “Слові перестороги” до “польсько-руської партії” можна було віднести Руський собор і його нечисленних прихильників, до “російсько-руської” – сили, що становили зародок майбутнього русофільства (москвофільства), але під час революції не створили окремої політичної організації²⁴.

Національно-політичні організації галицьких русинів – Головна руська рада і Руський собор. Національний рух поступово активізувався й через небажання польського політичного проводу визнати їх рівноправність набув антипольської спрямованості. Австрійська влада вчасно побачила суперечності етнополітичних відносин у краї, що характеризувалися домінуванням польської шляхти, і вирішила ними скористатися для зміцнення свого становища. Уже на початку революції у квітні 1848 р. губернатор Галичини Ф.Стадіон оголосив про скасування панщини з 15 травня того ж року, на п’ять місяців швидше, ніж в інших провінціях імперії. Унаслідок цього вдалося здобути для уряду прихильність значної частини руського населення краю. Водночас власті прихильно поставилися до національного руху русинів, на противагу більш сильному рухові поляків. Отримавши санкцію влади, представники духовної інтелігенції ініціювали створення 20 квітня (2 травня) 1848 р. у Львові окремої національно-представницької організації русинів Галичини – Головної руської ради (ГРР) під керівництвом єпископа Григорія (Яхимовича) і його заступника, а пізніше голови М.Куземського. Показово, що на першому засіданні ГРР учасники вшанували пам’ять о. М.Шашкевича, заманіфестувавши таким чином свою прихильність розпочатій ним справі “національного відродження”²⁵.

ГРР із перших днів свого існування виразно задекларувала етнічну єдність українських (“руських”) земель під владою Австрії та Росії. “Мы, Русини Галицки, – говорилося у першій відозві Ради до народу (“Будьмо народом!”) від 28 квітня (10 травня) 1848 р., під якою підписалося 66 осіб²⁶, – належимо до великого руского народу, котрый ѓднимъ говоритъ языкомъ ѓ 15 мѣлѣонѡвъ выносивъ, зъ котрого пѡлтретя мѣлѣона землю Галицку замешкуе”²⁷. Отже, уже на початку революції 1848 р. уперше в Галичині в політичному документі була проголошена ідея єдності русько-українського простору, етнічної тотожності місцевих русинів із “малоросами” Наддніпрянщини. ГРР наголошувала, що 15-мільйонний руський народ був “колись самодѣльный, рѡвнялся въ славъ найможнѣйшимъ народамъ Європы, малъ своѣй письменный языкъ, свои власниѡ устави (закони. – *І.Р.*), своихъ власныхъ князѣвъ; однимъ словомъ: былъ

въ добромъ бытѣю, заможнымъ ѿ силнымъ. Черезъ непрѣзніи судьбы ѿ рѣзни політични нещастя... той великій народъ... прѣйшоль пѣдъ чуже панованье”²⁸. У відозві ГРР (“Миръ вамъ братя русины!”) у грудні 1848 р. говорилося про незворотність бажання русинів “стати яко народъ самъ въ собѣ”, відмінний від польського. Водночас висловлювалося переконання, що “Русины на Оукраинѣ не дали бы слову рускому загинути, и збудили бы насъ, братей своихъ, надъ словомъ польскимъ дрѣмающихъ. Мысль злѣти одну народнѣсть в другу, и то бѣльшу в меншу, не дастся нѣколи выконаты”²⁹. Щоправда, відозва не давала чіткого уявлення про етнічні межі проживання “руського”, тобто українського, народу, співвідношення між “малорусами” і “великорусами”.

У статуті, навколо якого на перших засіданнях Ради розгорілися гострі дискусії, містилася теза, що членом ГРР міг стати “тѣлько Русинъ на рускѣй Галицкѣй землі зроджений”. Він мав визнавати себе “до рускої народности ѿ греческого обрядку”³⁰. Це положення, стверджує сучасний львівський дослідник О. Турій, у параграфі про членство свідчило “про недостатню відданість лідерів галицьких русинів задекларованій ними ідеї єдності українського народу”, унеможливило участь у ГРР представників Наддніпрянської України та русинів латинського обряду³¹. Ідейну платформу ГРР відобразила відозва ради до братніх слов’янських народів від 21 травня 1848 р., у якій, зокрема, йшлося, що через несприятливі політичні обставини руський народ не мав змоги “значновъ похвалити письменностевъ, мова наша занедбана... а рѣдъ нашъ въ смутномъ убожествѣ матеріальномъ и духовѣмъ доси остае ся”. Водночас висловлювалося переконання в умовах демократичних свобод розвинути “любѣю нашу народнѣсть Руску”³².

На засіданнях ГРР, як свідчать нещодавно опубліковані протоколи та книга кореспонденції³³, неодноразово обговорювалося становище галицьких русинів як частини малоруського простору. Так, на таємному (36-му) засіданні ГРР 28 серпня 1848 р. було вирішено подати уряду прохання, щоб “по малоруске циркуляры выходили”³⁴. 26 січня 1849 р. (70-те засідання ГРР) члени Ради ухвалили на сторінках часопису ГРР “Зоря Галицка” (далі – “Зоря Галицька”) “списъ малорускихъ книгъ обвѣстити, и спровадження ихъ оулегшити” для жителів краю³⁵. Очевидно, це свідчило про посилення інтересу галичан до творів нової української літератури з Наддніпрянщини. Однак жодного разу в протоколах не зафіксовано етнонім “Україна” й похідні від нього – “українець”, “український”, на засіданнях Ради говорили про “Русь”, “русинів”, “руську мову”, “галицько-руський народ”, декілька разів використано термін “малоруський”³⁶. Уже на другому засіданні ГРР 21 квітня (3 травня) 1848 р. прийнято рішення дотримуватися на письмі живої мови народу, але правописом етимологічним, що базувався на походженні слів³⁷. Протокол 58-го засідання в грудні того ж року містив інформацію про візит депутації ГРР до австрійського цісаря 6 листопада з конкретними пропозиціями на захист прав “галицкоруского народа”, причому це слово в протоколі вставлено замість викресленого – “руського”³⁸. Отже, серед діячів ГРР не було скристалізованої думки про те, ким є галичани в модерному світі.

Перед церковною ієрархією, що взяла на себе 1848 р. провід у національному русі, постало питання розповсюдження ідеології цього руху в народних масах і, відповідно, розширення соціальної бази. ГРР у згаданій відозві до населення “Будьмо народом!” у травні 1848 р. закликала співвітчизників об’єднуватися в “поменшії ради”. Мережа філій ГРР була створена на основі церковної структури, керівництво місцевими радами опинилося в руках духовенства. Усього в Галичині 1848 р. було створено 50 місцевих руських рад, що мали на меті, як йшлося в об’їзнику до них від 1 червня, підтримку й охорону “усіма правими способами” руської народності. Провідники національного руху намагалися підкреслити “загальнонародний” характер руських рад і спростувати звинувачення політичних опонентів, що ГРР є “святоюрською”, органом “клерикальної партії”³⁹.

Тезу про етнічну єдність Галичини та Наддніпрянщини, услід за Головною руською радою, відстоювали місцеві ради на своїх зібраннях, у відозвах до населення. Так, на установчому засіданні Жовківської окружної Ради наприкінці травня 1848 р. священник Йосиф Крушинський заявив: “Мы, братя, належимо до великого народу, который еднакимъ говоритъ языкомъ і 15

мільйонів вносив, із якого 2 ½ міль. замешкує пространь землѣ Галицкой, ограничену вѣдъ Мазурѣвъ (мазури – етнічна група поляків. – *I.P.*) рѣками Сяномъ і Вислокою (Віслою. – *I.P.*)...” Українська етнічна територія на заході, зокрема, охоплювала землі до Ясельського, Сяноцького й Ряшівського округів (сучасні повіти Підкарпатського воєводства Польщі. – *I.P.*), що називалася “краємъ рускимъ, а себе (краяни називали. – *I.P.*) народомъ рускимъ”⁴⁰. На наступному засіданні цієї ж Ради в червні 1848 р. о. Михайло Бачинський сказав, що “Подѣля, Волинь, Украина (у розумінні Київщина. – *I.P.*), Галичъ суть то краѣ 4 разы обширнѣйшии вѣдъ правдивой Польски”, а краших країв (“пекнѣйшихъ, здоровшихъ”) від цієї землі просто не існує. Однак їх дедали більше “Московщина на своє перетягає”, з іншого ж боку, “якъ не будемъ о собѣ памятати, до решты спольщимъ ся, сами себе згладимъ, сами собѣ грѣбъ выкопаемъ”⁴¹. В анонімній брошурі (“Uwagi nad rozprawą o “tak zwanych” Rusinach w “Dzienniku Narodowym” lwowskim Nr. 2 umieszczoną”), виданій у Перемишлі 1848 р. одним із діяльних членів місцевої окружної Ради, мабуть, о. Томою Полянським, згадувалося про “Історію Малоросії” наддніпрянського історика М.Маркевича. Автор брошури відстоював окремішність русинів від поляків, так само, як і від росіян, чехів, сербів⁴².

В основу діяльності ГРР був покладений принцип пасивності, що тривалий час складав підґрунтя австрофільської ідеології, прихильного ставлення русинів до Відня, у якому вбачався тактичний союзник у боротьбі за національні інтереси. Укоріненню лоялістських настроїв особливо сприяла ліквідація панщини на початку революції в 1848 р., що викликала віру в доброго цесаря як захисника народних мас. Завдяки пропагандистській роботі духовенства галицькі русини пов’язали свої соціальні та національні здобутки не з революційними подіями як такими, на боці яких у Галичині були поляки, а, навпаки, з протидією цим революційним перетворенням. Керівництво ГРР, що обрало таку тактику (навіть чи це був свідомий вибір, швидше – учинок інтуїтивний, зумовлений династично-підданським типом мислення), було лояльним до австрійського уряду, з яким пов’язувало своє існування⁴³. Польська громадськість однозначно негативно зустріла появу окремої національно-політичної організації русинів, уважаючи її сторонньою інтригою, спрямованою проти поляків, витвором чи то австрійської бюрократії на чолі з Ф.Стадіоном, чи “московських рублів”. У польській пресі з’явилися навіть красномовні карикатури із зображенням губернатора в єпископській митрі та Г.Яхимовича з мішком російських рублів⁴⁴.

Центральною політичною проблемою для ГРР була боротьба за поділ Галичини за етнічним принципом на дві частини – східну, руську й західну, польську (“о подѣленіе Галиціи на двѣ губернии – руску ѣ мазурску”)⁴⁵ та об’єднання земель Австрійської імперії, де більшість населення становили русини, в один коронний край. Отже, передбачалося створення національно-територіальної політичної автономії з власною адміністрацією та об’єднання Східної Галичини з “руськими” Закарпаттям і Буковиною, яка до 1849 р. входила на правах окремого округу до складу “Королівства Галиції та Лодомерії”. До кінця січня 1849 р. унаслідок роз’яснювальної та організаційної роботи духовенства було зібрано 200 тис. підписів на підтримку відповідної петиції ГРР до цесаря. З різних місцевостей краю до ГРР надходили звернення від руських рад, у яких містилася вимога поділу Галичини на дві провінції для забезпечення національних прав “руського народу галицького”⁴⁶. Щоправда, сучасний львівський дослідник А.Заярнюк ставить під сумнів цю цифру, стверджує, що принаймні існувало чимало випадків відмови селян підписувати петицію, швидше не через своє ставлення до її змісту, а через боязнь утручатися в політику⁴⁷. Водночас керівництво ГРР зосередило свою увагу на перших виборах до австрійського рейхстагу влітку 1848 р. та парламентській діяльності руських послів. Вони становили близько третини загального числа мандатів, що припадали на всю Галичину, включаючи Буковину (37 послів-русинів, переважно селян і священників із майже ста делегатів, обраних у провінції)⁴⁸, зайнялись організацією загонів руської національної гвардії й добровільного корпусу руських стрільців. Щоправда, рейхстаг так і не спромігся прийняти практично жодного рішення, яке було б реалізоване, однак участь у його роботі збагатила руське представництво досвідом політичної боротьби⁴⁹.

На противагу ГРР, 23 травня 1848 р. у Львові виникла ще одна національно-політична організація – Руський Собор (РС), навколо якого об'єдналися особи з двоступеневою – русько-польською – ідентичністю або “русини польської нації” (*gente Rutheni, natione Poloni*). Позиціонуючи себе між Головною руською радою й польською Центральною радою народною, лідери РС (голова – К.Ценглевич) пропагували ідею єдності та миру русинів і поляків у спільній вітчизні, мали завдання консолідувати галичан навколо своєї програми. Однак їм не вдалося створити дієздатну й консолідовану організацію, до осені 1848 року кількість членів РС не тільки не перевищила перших 64, а й суттєво зменшилася. Характерно, що протоколи засідань РС відсутні, як і будь-які відомості про такі засідання у спогадах тогочасних діячів, що дає підстави вважати товариство швидше середовищем близьких за поглядами людей, ніж централізованою організацією⁵⁰. Утворення РС було більше спонтанним, аніж наперед осмисленим політичним актом, практично єдиним в історії півдавстрійської Галичини, коли роздвоєна національна свідомість *gente-natione* проявилася у формі групової, а не індивідуальної реакції⁵¹. Друкованим органом РС стала газета “русською” мовою “Дневникъ рускій” (далі – “Дневник руський”), тираж якої друкувався кирилицею і латинкою, але часопис проіснував недовго (від серпня до жовтня 1848 р. вийшло лише дев'ять номерів). До редагування газети було залучено колишнього діяча “Руської трійці” І.Вагилевича.

Відозва РС “до своїх братів”, опублікована в першому числі часопису 18 (30) серпня 1848 р., писала про початкове самостійне “історичне й моральне” життя Русі, яке змінилося спершу на взаємовигідний – задля захисту від зовнішніх ворогів – польсько-русський союз у Речі Посполитій, а згодом на спільну долю, у якій опинилися поляки й русини після поділів Речі Посполитої. Головні надії на “національне відродження” галицьких русинів автори відозви пов'язували з перетворенням монархії Габсбургів у конституційну державу, виступали за взаєморозуміння з поляками. Зокрема йшлося про необхідність “опікування ся народністю руською, причинення ся до її свободного і незалежного розвитку, а при тому – удержування згоди і єдності з миром соплеменної народності в нашій спільній отчині”. Досягнення цієї мети пов'язувалося з просвітою народу, чого “осягнути можна літературою руською”⁵². Однак власне “русини” становили в РС чисельно невелику групу, що обстоювала, по суті, розвиток русько-української національної свідомості з оперттям на польські організаційні й ідеологічні взірці. Серед членів РС переважали землевласники, чиновники, літератори, що робили наголос на польській ідентичності, до формування якої намагалися залучити руське суспільство. У цілому, нечітка організаційна структура і строкатий персональний склад РС, що поєднувалися з дуже хиткою формулою двоступеневої національної ідентичності, зумовили швидкий розпад товариства⁵³.

Водночас ідеологи пропольського РС зробили внесок в обґрунтування ідеї національної єдності України, виразно вказували на Наддніпрянщину як центр русько-українського руху. Для діячів Собору опорою “руськості” була історична пам'ять про запорозьке козацтво, що актуалізувалася репресіями царського уряду проти Кирило-Мефодіївського товариства, українських письменників. Особливу активність у популяризації польсько-української єдності проти російського натиску проявили поляки – вихідці з підросійської України, які потрапляли до Галичини, передусім поет-романтик Г.Яблонський. Він став членом РС, на сторінках газети “Дневник руський” змальовував становище Наддніпрянщини в похмурих тонах, зокрема писав про “сльози, плач, смерть України”, а її майбутнє пов'язував з поверненням до польського політичного й культурного простору⁵⁴. Тема польсько-української єдності висвітлювалася в загальнонаціональному (не тільки галицькому) вимірі, на противагу російським і німецьким впливам⁵⁵.

Серед відомих діячів, які розділяли долю “русинів польської нації”, був Юліан Лаврівський – один із найвпливовіших галицьких політиків середини XIX століття. Він не бачив можливості для українського й польського національних рухів розвиватися у відриві один від іншого. Ю.Лаврівський, тоді судовий писар у Самборі, вступив до ГРР невдовзі після створення Ради, у травні 1848 р. обирався заступником її голови. Але вже через місяць, у червні, оголосив про вихід із товариства, ненадовго приєднався до пропольського РС, після чого відновив своє членство в ГРР⁵⁶. Головні зусилля Ю.Лаврівського були спрямовані на згладження суперечностей між поляками й русинами в Галичині, що знайшло відображення в його

діяльності в стінах Крайового сейму в 1860-х – на початку 1870-х рр. По суті, Ю.Лаврівський намагався реалізувати в політиці досягнуту на рівні власної сім'ї (дружина в нього була польською) гармонію між українською (греко-католицькою) і польською (римо-католицькою) ідентичностями. Символічно, що навіть померли вони майже одночасно в 1873 р., так і не довідавшись про смерть один одного⁵⁷.

Основним фактором, що спричинив поступову втрату пропольських симпатій серед політично активного греко-католицького духовенства, було розчарування в ідеології та практиці польського національного руху. Полонофільство практично не мало шансів на успіх в умовах розмежування між національними рухами двох народів, яке посилювалося, і після поразки революції поступово зникло як окрема національно-політична течія. Водночас сучасні дослідники розрізняють серйозні відмінності між полонофільством *політичним*, джерелом якого були симпатії до революційної боротьби поляків за національне визволення, а також надії на те, що здобуті спільними зусиллями конституційні свободи забезпечать умови для вільного розвитку національних рухів у нерозривній єдності, і *національним*, яке характеризувалося полонізацією греко-католиків, призвело до втрати частиною вірних власної етнічної самобутності, визнання себе поляками⁵⁸. ГРР критично відгукнулася про діяльність РС, “польско-рускої ради” (“Вамъ Польша на оумѣ, Вамъ въ души Польша...”)⁵⁹. Існування полонофільства в 1848 р. виразно засвідчило, зокрема, звернення ГРР до митрополита, що окремі греко-католицькі священники з Жовківщини “Раду рускую меняють, а до польскої... ся горнуть и людъ сельскій до тої самої польскої ради накланяють, имъ потребу заведенія шкѣль сельскихъ въ язычѣ не въ рускимъ, але въ польскимъ приказують, обучають ихъ держатися кореня польского...”⁶⁰.

Ідея русько-української єдності у творчості галицьких діячів. Найбільших успіхів під час революції галицькі русини досягли в культурно-освітній сфері. На вимогу ГРР 1848 р. було допущено навчання народнорозмовною мовою в початковій школі та гімназіях краю; відкрито у Львівському університеті кафедру “руської” мови й літератури, яку на початку 1849 р. очолив Я.Головацький; засновано на зразок інших слов'янських народів “Галицько-руську матицю” – товариство для проведення просвітницької та видавничої діяльності, сприяння шкільництву; організовано в жовтні 1848 р. (7–13 жовтня за старим стилем) Собор руських учених у Львові тощо. І.Франко стверджував, що в 1848 р. “культурний доробок галицьких русинів... був зовсім немалий і давав основи тривкого та успішного розвою руської народності”⁶¹. Особливе значення в утвердженні соборницьких настроїв мав театральний рух у Галичині, піонером якого виступила Коломия. З ініціативи Коломийської ради як найактивнішої з усіх філій ГРР, передусім її голови Миколи Верещинського й місцевого священника Івана Озаркевича, 1848 р. було започатковано “руський”, тобто український, театр (як відомо, перша аматорська вистава на основі фольклорно-етнографічного збірника “Руське весілля” Й.Лозинського відбулася в стінах Львівської греко-католицької духовної семінарії десь 1838 р.)⁶².

Скориставшись із текстів обох п'єс І.Котляревського – “Наталка Полтавка” і “Москаль-чарівник”, І.Озаркевич прилаштував їх до місцевих умов, перенісши дію з Полтавщини на Покуття, наблизивши мову до покутської говірки, переназвавши героїв звичними для покутян іменами, замінивши наддніпрянські реалії місцевими покутськими, зокрема в піснях, а то й зовсім опустивши деякі з них, тощо. Так, Наталка стала Анничкою, у пісні “Видно шляхи полтавській” співалося про шляхи коломиїські, п'єса мала назву “Дівка на відданю, або На миловане нема силоване”. Отже, І.Озаркевич, як автор літературної адаптації творів зачинателя нової української літератури, і його оточення розуміли, що галицький глядач хотів бачити не полтавських “малоросів”, яких не знали тоді й самі виконавці, а покутських русинів, особливо зважаючи на діалектні особливості мови в обох регіонах⁶³. Як влучно із цього приводу висловився І.Франко, І.Озаркевичеві схотілося подати Котляревського “в підгірській китпарті”⁶⁴. Прем'єра вистави “Наталка Полтавка” відбулася в Коломійі в червні 1848 р. і викликала нечуваний ентузіазм не тільки серед місцевих русинів, а й загальноміської публіки. З-під пера І.Озаркевича з'явилися в 1848–1849 рр. також переробки п'єс наддніпрянських авторів І.Котляревського “Москаль-чарівник” (“Жовнір-чарівник”), Стецька Шерепері (С.Писаревського) “Купала та Івана” (“Весілля, або Над цигана Шмагайла нема розумнішого”), Г.Квітки-

Основ'яненка “Сватання на Гончарівці” (“Сватанє, або Жених навіжений”). Крім коломийської, аматорські трупи успішно існували у Львові, Перемишлі, були навіть спроби створення професіонального театру⁶⁵.

На з'їзд учених у Львові у жовтні 1848 р. з усіх кінців краю з'їхалося понад 100 учасників, серед яких були науковці, письменники, учителі, журналісти, священники. Відкриваючи засідання 7 (19) жовтня, голова “Галицько-руської матиці” М.Куземський підкреслив важливе значення просвіти в житті народу, за його словами, тільки освічені народи “суть правдиве свободними”, “підстава життя народного, життя вільного єсть просвѣщеніє...” Цьому мало сприяти видання книжок простонародною мовою (“въ народнѣмъ языкѣ”)⁶⁶. Тон з'їздові, учасники якого працювали в дев'яти секціях, задавали єдинодумці й послідовники “Руської трійці” (Р.Мох, І.Гушалевич та ін.), а його душею став поет М.Устиянович⁶⁷. У своїй промові він закликав до самовідданої праці для добра гнобленого віками 15-мільйонного народу. Доповідач висловив бажання набиратися сили “у громкого Шевченка”, високо відгукнувся про твори письменників із “золотобережної України”, зокрема І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка та ін. Про край, “галича Русь” говорилось як про “маленьку частину великого нашого народу”, що в умовах конституційних свобод отримав шанс на “щасливу судьбу”. М.Устиянович виступав за “воскресеніє народної життя”, входження народнорозмовної мови в літературу. “Залишивши бесіду нашу, – наголошував він, – учинимо святюкрадство найсвятіших прав чоловічства, обдирство народного престолу Русі, а може... і цілої слов'янщини”⁶⁸.

Виступ Я.Головацького на з'їзді базувався на обґрунтуванні тези про три “наріччя” “русской рѣчи” – великоруське, малоруське і білоруське, причому, за словами колишнього діяча “Руської трійці”, “языкъ южнорускій, малорускій (або якъ у насъ кажуть “рускій”)” поширювався поза межі Карпат “по цѣлѣй южнѣй Россіи зъ обохъ сторонъ Днѣпра...” У своїх висновках Я.Головацький посилався на авторитет видатного українського вченого М.Максимовича⁶⁹. Серед відомих письменників, які “щасливо управляли” ниву народної словесності, поряд з українськими авторами з-за Збруча (І.Котляревський, Г.Квітка-Основ'яненко та ін.) було названо галицьких – М.Шашкевича, К.Устияновича, Р.Моха тощо⁷⁰. Збереглися конспекти Я.Головацького з “історії руської словесності” для студентів Львівського університету. Зокрема, 1849 р. він наголошував, що “малоруська” мова (“языкъ малорускій”) є стародавньою, самостійною мовою в сім'ї слов'янських народів, вона не походить від церковнослов'янської і не є наріччям польської мови⁷¹.

Найскладнішим невіршеним питанням у задекларованій ГРР тезі про етнічну самобутність українського (“руського”) народу стало мовно-правописне. Питання про мову книжкових видань і преси викликало гостру дискусію на Соборі руських учених, найважливішим завданням якого було “оустановити для языка нашого однаки форми; а для письма нашого приймати найстосовнѣйшу писовню; высвѣтити рѣжницю мовы нашої ѡдъ языка старословянського, такоже ѡдъ російського и ѡдъ польського”⁷². Більшість учасників обговорення висловилися за літературну мову, близьку до народної, “гражданський” шрифт і фонетичний правопис, зберігши, однак, за прихильниками церковнослов'янської мови, що були в меншості, право на використання цієї мови та етимологічного правопису в наукових працях. Противники народномовної основи формування літературної мови (В.Левицький, Д.Зубрицький та ін.) вважали, що таке нововведення загрожує традиційній церковнослов'янській мові й побожності⁷³. Учасники з'їзду прийняли ухвалу про створення “Галицько-руської матиці” з метою видання для народу дешевих книжок. На з'їзді підтримано також пропозицію перевидати “Історію Малоросії” М.Маркевича, що була написана під впливом “Історії русів” і вийшла в п'яти томах у Москві в 1842–1843 рр.⁷⁴. Етимологічний правопис, більш близький до російської літературної мови, став пізніше вагомим аргументом у руках прихильників обґрунтування всеруської єдності. Мовно-правописні дискусії в післяреволюційне десятиліття, з активізацією противників входження народнорозмовної мови в літературу, показали неоднакове розуміння нечисленною галицько-руською інтелігенцією напряму національного розвитку⁷⁵. 1849 р. М.Устиянович образно писав у статті під назвою “О образованию языка руского”, що той, хто хотів би відразу мати освічену мову “з нашого языка”, подібний до того, хто мріяв зібрати овочі перед цвітом⁷⁶.

Під час революції посилилася зацікавленість творчістю наддніпрянських письменників, перевиданням кращих зразків нової української літератури в Галичині. Зокрема, із проханням допомогти в перевиданні поеми “Енеїда” І.Котляревського – “первого нашего современного поэта” до ГРР 1 жовтня 1848 р. звернувся активний діяч галицького культурного відродження, священник, посол до австрійського парламенту Кирило Блонський. Він просив роздати оголошення про передплату любителям “русской словесности” в краї і повідомити про це консисторію⁷⁷. На 46-му засіданні ГРР 6 жовтня 1848 р., як записано в протоколі, К.Блонський “заповѣдає пренумерату на Котляревского «Енейду» по руски, котра ся буде въ Вѣдню печатати и просить тую пренумерату оголосити”⁷⁸. Уже 28 лютого 1849 р. К.Блонський писав про початок друкування “Енеїди”, водночас цікавився у членів ГРР станом передплати, був занепокоєний, “чи не збанкротую”⁷⁹.

Запрошення на передплату містило високу оцінку творчості письменника, який першим у новітній час усвідомив дух і силу “нашого малороского языка”, а перероблена ним проstonародною мовою поема Вергілія була досконаліша, ніж німецький переклад. Книжка викликала захоплення барвистим відображенням народного життя, чистотою мови, проте мало хто серед галичан читав поему, а якщо й міг прочитати, то не повністю. “... Мы – немаловажный народъ”, – підсумовував К.Блонський, причому мав на увазі не один-два, а 15 мільйонів, що не повинні “спати твердымъ сномъ” літературної бездіяльності або переходити на польську мову, як у приказці: ніколи не будеш славний чужою славою і розумний чужим розумом⁸⁰. Однак поему І.Котляревського, до якої Я.Головацький уже написав передмову (вона була надрукована в тижневику “Пчола” в травні 1849 р. (ч. 3), поряд з уривком з “Енеїди”), не вдалося опублікувати. Видавцям надійшло всього 20 попередніх замовлень⁸¹. “Ціла Україна читає «Енейду» з розкішню, від письменного селянина до багатого пана”, – писав Я.Головацький у тижневику “Пчола” в 1849 р. (ч. 3)⁸².

1849 року у Львові вийшла повість “Маруся” відомого українського письменника Г.Квітки-Основ’яненка⁸³. У передмові до книги Я.Головацький зробив короткий життєпис Г.Квітки-Основ’яненка, якому судилося стати другим, після І.Котляревського, “на полі малоруської словесности”. З піднесенням зазначалося, що за прикладом новочасних європейських літератур “наша Южная Русь не лишилась послѣдня, а видала також своїх народных писателей”. У кінці статті йшлося, що “вдячна Україна за життя платила йому щиросердечно... і по смерті пам’ять його не загине... доки русинів на світі не стане!”⁸⁴. Видання повісті класика українського письменства на кошти заступника голови ГРР І.Борискевича сприяло, як писав пізніше календар народовського товариства “Просвіта”, зближенню Галичини з Україною, де проживали “такі самі Русини, якъ и мы, а тільки що дѣлить насъ граница, бо вони живуть пѣдь московскимъ царемъ”⁸⁵. Петро Головацький переклав українською (“галицько-руською”) мовою повість М.Гоголя “Тарас Бульба”, що була надрукована у львівському Ставропігійському інституті⁸⁶. Видання датовано 1850 р., але через очікування на дозвіл цензури побачило світ аж 1851 р.⁸⁷.

Водночас у Я.Головацького виник задум підготувати хрестоматію з нової української літератури під назвою “Пчола малоруська”. Фінансувати збірник збирався священник із с. Шешори на Коломийщині К.Блонський⁸⁸. “Без него (збірника. – *І.Р.*) мы въ школахъ ничего не зробимъ”, – емоційно писав К.Блонський Я.Головацькому 25 липня 1848 р. Закликаючи до наполегливості в підготовці видання, він зауважив, що якби збірник з якихось причин не вийшов друком, то “не двигнется наша словесность и за 15 лѣтъ...”⁸⁹.

Ідея єдності русько-українського простору знайшла відображення у творчості галицьких письменників, що друкувалися у львівських часописах. Так, М.Устиянович 1848 р. обстоював українофільську орієнтацію в надрукованих у “Зорі галицькій” поезіях “До перемишлян” (ч. 12) та “До зорі галицької” (ч. 14). У першій із них він, звертаючись до синів “Руси, Святої Русі, Русі возлюбленной!”, з вірою в майбутнє свого народу афористично писав:

Знайдеться скоро козацькая слава,
Знайдем Богдана, найдем Владимирка,
І сппитаєм: чия ту земля?
Чия ту мати? Чия ту столиця?⁹⁰

Безперечно, той факт, що автор поруч із Богданом Хмельницьким називає Володимирка, галицького князя середини XII ст., який зробив своєю столицею м. Галич і зумів зміцнити могутність Галицької землі, символізує ідею єдності українського народу. Тут відчутний перегук з ідейним змістом поезії М.Шашкевича “Хмельницького обступленіє Львова” (1834 р.), що описував облогу гетьманом Львова в 1648 р. під час народно-визвольної війни⁹¹. Тема етнічної єдності Галичини й Наддніпряниці по обидва боки Збруча в алегоричній формі знайшла відображення в поезії М.Устияновича “До “Зорі Галицької”, присвяченій виходу у світ першої “руської” газети. Автор писав про народ, який живе:

Від керниць Сяну до берегів Дону,
На землі красній, багатій, широкій,
Де Дністр, красуюсь з Даниїла трону*,
Тихо, велично снує нурт глибокий,
Де сині води Дніпра-Славутиці
Честь Ярославлю гримлять порогами...**

І хоч “нарід всеславной столиці” Києва прикутий тепер “ланцем залізним до чорної неволі і на хрест вбитий вражими руками”, у нього велике майбутнє: ось уже “славний Лев... крепкими силами здвигнувся спросоня...” У примітці М.Устиянович уточнює: “... Лев є гербом королівства Галицького”⁹². Закінчується вірш алегоричним образом про “дитятко малое”, яке

Зачне при піснях о Дніпрі, Полтаві,
Як соколятко в гнізді молодое,
Снити о щастю і козацькій славі⁹³.

Етнічну єдність австрійських русинів із Наддніпряниною поетичним словом передав А.Могильницький у вірші “Ученим членам Руської Матиці”, надрукованому в кількох номерах часопису “Новини” 1849 р. (ч. 6–10). Можливо, це вітання було віршованим варіантом промови, яку письменник збирався виголосити на Соборі руських учених, куди так і не зміг прибути⁹⁴. Зокрема, А.Могильницький писав, що “в лоні Русі... гомонять славов Дніпрові пороги” і про “храбрість Русі скаже кримська луна, славу козацьку – степові могили”⁹⁵. У передмові до поеми “Скит Манявський”, виданій 1852 р., він наголошував, що пише “для читателів малоруських”, через це “слів і виговора високоросійських зовсім охороняюся”, “подібно ж і від полонізмів хоронитися було завсігда моїм іскреннійшим желанієм”⁹⁶. Отже, автор усвідомлював окремішність русинів-“малорусів” від росіян і поляків. У поемі А.Могильницького містилася згадка про “золотих времен свободі, о козацій славі!”⁹⁷.

Молодий поет, учень Я.Головацького Іван Гушалевиц під час революції написав вірша, у якому на питання “де єсть Руська Отчина?” відповідав так:

Де Сян, Дністер, Буг реве,
Порогами Дніпр трясе,
Де широкі суть степи,
Де гуляли козаки;
На-на-на-на-на-на,
Ой там руська Отчина!⁹⁸

Для підкреслення єдності Галицької Русі, де протікає Дністер, з Україною “з берегів” Дніпра він у поезії “До пчоли” 1849 р. алегорично зазначав:

Росой української
З берегів дніпрових,
І росой галицької
З берегів дністрових,
З-над Прута, з-над Сяна,
З Бескидів високих

* Ідеться про столицю могутнього князя Данила Галицького м. Галич.

** Ярослав Мудрий – великий князь київський.

Оживляйся, пчілко,
В трудах одиноких!⁹⁹

Очевидно, вбачався вплив Т.Шевченка на поезію І.Гушалеви́ча “Думи мої...” (“Введе-
ніе до думъ”), опубліковану в “Зорі Галицькій” у листопаді 1850 р. (ч. 91). Однак можна пого-
дитися з відомим літературознавцем М.Возняком, що галичанин “нездарно” наслідував Коб-
заря¹⁰⁰, коли писав:

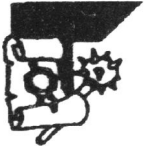
Думы мои, думы,
Роднй мои дѣти!
Що жь съ вами дѣлати
И где васъ подѣти?¹⁰¹

Загалом під час “весни народів” 1848–1849 рр. якихось видатних, виразно хрестоматійних творів в українській літературі Галичини так і не з’явилося. Однак у своїй творчості галицькі письменники із симпатією образно писали про знакові символи українського руху Наддніпрянщини – Дніпро, Запорозжя, козаків, що засвідчувало відчуття єдності русько-українського простору¹⁰².

Уявлення про наддніпрянсько-галицьку єдність у періодичній пресі. Друкованим органом ГРР, що відіграв особливу роль у поширенні національної ідеї в маси, стала “Зоря Галицька” – перша українська (“руська”) газета, що виходила щотижня у Львові з 15 травня 1848 р. за редакцією Антона Павенцького. У програмі видання “Зорі Галицької” йшлося, що вона друкуватиме статті “въ нашомъ рускомъ языкѣ, якимъ нашъ народъ говорить...”¹⁰³. На сторінках газети, у статтях у польській, австрійській і чеській періодичній пресі публікувалися численні матеріали (авторами їх здебільшого були священики), що інформували про припинизливе становище галицьких русинів, давали уявлення про історичне минуле краю, потреби й перспективи національного розвитку. Характерно, що галицько-українська бібліографія І.Левицького за 1848 р. займає 20 сторінок тексту (для порівняння, за перші 30 років ХІХ ст. – 8 сторінок)¹⁰⁴, що є свідченням активізації національного руху в Галичині під час революції.

“Зоря Галицька” 1848 р. популяризувала думку про належність русинів Галичини до 15-мільйонного українського (“руського”, “малоруського”) народу, який “трохи” перевищує за чисельністю всіх поляків, цього вважалося тогочасною політичною елітою достатньо, аби їм гідно протистояти. “Не повинни вони (поляки. – *І.Р.*), – писалося в “Зорі Галицькій”, – зъ ока спущати, же насъ є 15 мїліонивъ (а то троха бѣльши якъ всѣхъ Полякивъ и со зляшеними Русинамы) и же черезъ оутисканье и понижуванье Русинивъ Польска погибла!”¹⁰⁵. Теза про руйнування польської державності через нехтування українського питання була для галицьких русинів, по-перше, засобом для самоствердження, по-друге, підставою для висновку, що потенційно сила малоруського простору й надалі спроможна захищати від національного гноблення з боку поляків¹⁰⁶. “Чьжь Русины, котрихъ є 15 милїонѣвъ, не суть народомъ?” – риторично запитувала “Зоря Галицька”. Газета вважала русинів Галичини частиною єдиного народу під імперською владою сусідніх держав – Австрії та Росії, що, однак, “нашихъ правъ народности не зменьшає, и зъ нашими братьями пѣдъ взглядомъ духовымъ, пѣдъ взглядомъ письменности сообщатися ничъ не перешкоджає. А и Поляки галицкіи суть также єно маленьковъ частковъ народу польского... Мы, Русины... за нашѣвъ народностевъ и нашимъ языкомъ обстаємо”¹⁰⁷. У редакційних примітках до вірша М.Устияновича “До Зори Галицкой” містилося пояснення, що “Кієвъ – славная столица святой Руси”, а “по оупадку Кієвскои ѣ Галицкой столицѣ работала Русь пѣдъ Татарскою, Литовскою и Польскою державою – днесъ Россія ѣ Австрія держать тотъ великій народъ пѣдъ властію своею; решта того народу жіє въ Царствѣ оугорскѣмъ”¹⁰⁸.

Газета РС “Дневник руський” інформувала читачів про народ “Мало-Рѣсиновъ”, що перебуває під російською (близько 10,5 млн) та австрійською (майже 3 млн) владою. “Племя тоє”, зазначалося в газеті, межувало з “Бѣло-Рѣсинами, Татарами, Черкесами, Волохами, Уграми (Мадярами), Поляками”, на півдні – з Азовським і Чорним морями. “Малорусини” проживали у визначених губерніях Російської імперії (Волинській, Подільській, Київській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській та деяких інших), а під австрійською владою – у

Галичині, Буковині й на Закарпатті. Однак галицька інтелігенція під назвою “Русь” розуміла “лише тое, чимъ заволодѣла Австрія”¹⁰⁹. За структурою населення Галичина була схожа до Правобережжя, що після поділів Речі Посполитої відійшло до Росії. Тут існували соціальні протиріччя між селянами-русинами та польською шляхтою. По-іншому склалися відносини на етнічних українських землях на лівому березі Дніпра, у Малоросії (“въ Малой Росіи”), де не було роздвоєння “межи шляхтичемъ а хлопомъ”, у краї поширилася неприязнь до російських властей, “москалів”¹¹⁰.

“Національне відродження” на Наддніпрянщині в XIX ст. сприяло зростанню зацікавлення народною творчістю, історичним минулим краю. “... Съ якимъ восторгомъ, – писав “Дневник руський”, – Украинцы слѣхаютъ старыка-лѣрника”, що співає про давні козацькі часи, “дѣхъ козацтва” ще й досі живе “на Украинѣ”¹¹¹. Газета писала, що боротьба між поляками й Руссю (Україною) завдала в минулому шкоди обом сторонам. Козаки кинулися в середині XVII ст. в обійми Москви, яка не виконала своїх обіцянок, поступово ліквідувала козацьке самоврядування, а запорожців намагалася повернути в “москалів”. Але пам’ять про давні вольності збереглася “въ сердцахъ потомковъ Козачихъ”¹¹². Під владою царської Росії наддніпрянські письменники, за прикладом І.Котляревського, у перші десятиліття XIX ст. вводили простонародну мову в літературу. Особливо виділявся внесок Т.Шевченка, якого було названо “мученикъ sprawy руской вольности”. Містився заклик до співвітчизників прочитати Шевченкові твори, щоб переконатися в самотності “руської”, тобто української мови, що руський народ здобуде свободу і незалежність¹¹³. Отже, “Дневник руський” як орган “Руського собору”, в основі програми якого була, по суті, ідея українсько-польської єдності, писав про етнічну спорідненість галичан із Наддніпрянською Україною.

У “Дневнику руському” (ч. 5, 6, 8) І.Вагилевич опублікував статтю¹¹⁴, що стала першим нарисом історії української літератури в Галичині. Колишній діяч “Руської трійці” прихильно відгукнувся про нову українську літературу на Наддніпрянщині, прямо зазначав, що від І.Котляревського почалася “новая доба літератури руської”. “Проводила тій літературі, – наголошував він, – Україна і то більше Задніпрська, де Харків був середотчієм просвіщеня руського”¹¹⁵. Серед найбільш відомих письменників, як писалося в часописі, “на Україні, Волині і Поділлі”¹¹⁶ було названо П.Гулака-Артемівського, Г.Квітку-Основ’яненка, А.Метлинського, М.Костомарова, Є.Гребінку та ін. Характерно, що про Т.Шевченка І.Вагилевич згадав у самому кінці статті поряд із маловідомими літераторами, але дав високу оцінку творчості автора “Кобзаря”. Щодо галицьких письменників, то про їхні твори містилося небагато інформації, зокрема згадано про І.Могильницького, Й.Левицького¹¹⁷.

Відомості про Наддніпрянщину (хоч і досить скупі) поширювалися в редактованих І.Гушалевичем часописах “Новини” (далі – “Новини”) і “Пчола”, що недовго виходили у Львові в 1849 р. Усього побачило світ 26 номерів часопису “Новини” кирилицею (з 1 (13) січня до 30 березня (11 квітня)), з 7 травня того ж року почало друкуватися нове, неполітичне видання “Пчола” “гражданським” шрифтом. Однак обидва часописи не мали особливого успіху серед читачів. Так, редактор сподівався на 600 передплатників, але до червня зголосилося лише 310 охочих одержувати “Пчолу”¹¹⁸, а на вересень це число впало більш як удвічі, що змусило припинити видання часопису (останній, 19 номер вийшов 3 вересня 1849 р.)¹¹⁹.

У “Новинах” містились окремі згадки про наукове й літературне життя на Наддніпрянщині. Як відомо, у часописі було опубліковано вірш А.Могильницького “Ученим членам Руської Матиці”, у якому містилися соборницькі настрої¹²⁰. Іншим разом редакція в полеміці з польським кореспондентом віденської газети, який назвав “мову руску мѣшаньцемъ (мішаниною. – І.Р.) мовы польской и россыійской”, послалася на авторитет М.Максимовича – захисника самотності української (“руської”) мови¹²¹. Часопис передрукував зі збірки поезій Ієремії Галки (М.Костомарова) “Вітка”, що вийшла 1840 р., вірш “Пѣсня моя”¹²². Автор статті висловлював сподівання, що незабаром “зацвите народнѣсть руска у насъ – на Руси, де такъ довго утисненна была”¹²³.

Характерно, що, згадуючи відомого скрипаля, композитора й педагога Кароля Ліпінського, газета образно назвала його “нашим руско-украинськимъ гусяромъ”, який грав “народ-

ныхъ пѣсней рускихъ-украинскихъ; всѣ утвори его грають рускою думкою, рускимъ духомъ”¹²⁴. І.Франко вважав, що саме І.Гушалевику належала першість у вживанні поряд з етнонімом “руський”, через тире, як синонім слова “український”¹²⁵. Походження терміна “русько-український” є об’єктом дискусій і непорозуміння, найбільш часто заслугу його впровадження приписують відомому письменнику й громадському діячеві Павлину Свенціцькому. Після невдачі польського повстання 1863 р. він переїхав до Львова, де редагував у 1866–1867 рр. журнал “Sioło”, присвячений “справам людовим українсько-руським”. Рідше в цьому контексті згадувалися відомі діячі останньої третини ХІХ ст. О.Барвінський, І.Франко, М.Грушевський та деякі ін.¹²⁶

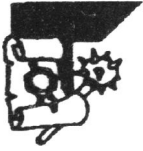
Відразу після “Новин” почала виходити Гушалевицева “Пчола”, за словами І.Франка, “перший в Галичині неполітичний, літературно-науковий часопис”. На його думку, І.Гушалевиць “бажав мати в своїй «Пчолі» всеукраїнський орган”, але “співробітників з України «Пчола» не мала та й ледве чи була кому там звісна”¹²⁷. На сторінках “Пчоли” (ч. 3), як відомо, була опублікована стаття Я.Головацького про І.Котляревського¹²⁸, у якій високо оцінювалася творчість зачинателя нової української літератури. “Котляревський, – писав автор, – первий умів взбудити у образованих краянах своїх любов к родимому наречію і любов к народності”, “уважав обичаї, звичаї, повір’я і преданія своїх земляків українців...”¹²⁹. У статті йшлося про “скромну простоту українця” І.Котляревського, за яким сумує “ціла Україна”, “кождий малорусин”¹³⁰. Отож паралельно, як синоніми, Я.Головацький уживав назви народу “українці”, “малорусини”, з вірою в його майбутнє (“пісня народна... не умирає ніколи”)¹³¹. У галицького читача виникало уявлення про етнічну єдність краю з підросійською Україною, де успішно розвивалася нова література протонародною мовою. За словами Я.Головацького, Г.Квітка-Основ’яненко володів “народним гумором”, П.Гулак-Артемовський знав “мелодію малоруського язика”, М.Костомаров мав щире “любів к Україні” тощо¹³².

Крім статті про І.Котляревського, у тому ж номері було опубліковано уривок із п’ятої частини “Енеїди”¹³³. Іншим разом (ч. 16) Я.Головацький опублікував “Пісню на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракину”, автором якої був І.Котляревський¹³⁴. Ідея наддніпрянсько-галицької єдності знайшла відображення у віршованому посланні І.Наумовича до І.Гушалевица, опублікованому на сторінках “Пчоли”:

Возьму всѣ пѣсни, возьму в крилинята,
Генъ-генъ рознесу долго и ширенько
Въ стронѣ Бескида, въ степы Украины,
Куда Русска мати, куда Русски сыны!¹³⁵

Редакція “Пчоли” писала про відмінність галицьких русинів від росіян, що проживали в могутній сусідній державі (“Россійская держава, которою простый нашъ народъ зоветь Московскимъ паньствомъ, превышаетъ своимъ просторонствомъ (простором. – *І.Р.*) и могуществомъ всѣ державы въ міръ прошедшемъ и теперешномъ...”). Отже, про Російську державу зазначалося з відвертою симпатією, але з розумінням того, що вона мала чужий, “московський” характер¹³⁶. Відомий галицький учений Й.Лозинський обґрунтовував у “Пчолі” необхідність розвитку протонародної мови як літературної. Він писав, що “пѣдставою просвѣщенія народа є образованье его родимого язика”, що можливо через впровадження цієї мови в літературу, шкільну освіту, органи влади й судочинства. Так поступово “з теперѣшнои розмаитости виро-сте и усталитя одностайнѣсть правопису”, “на тѣй дорозѣ... належит нам дальше поступи-пати...”¹³⁷.

На хвилі пожвавлення національно-культурного життя, свободи преси в Галичині поширилися відомості про Кирило-Мефодіївське братство й Т.Шевченка. Першу інформацію про нього подала львівська польськомовна газета “Postęp” (виходила до 15 квітня 1848 р.) на початку травня 1848 р. (ч. 8) у статті К.Падуха, який нещодавно побував на Наддніпрянщині й розповів про викриття царизмом таємного товариства. Т.Шевченко, за його словами, “чоловік з народу, родом з польської України”, його метою була “Русь вільна, незалежна”¹³⁸. У жовтні 1848 р. про Т.Шевченка й кирило-мефодіївців написав “Дневник руський” (ч. 8, 9), незабаром

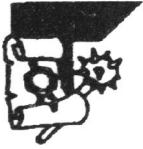

статтю про політичне становище Русі передрукувала чеська преса¹³⁹. Автор статті відзначав поетичність (“чудесною гармонію”) Шевченкових творів, що були відомі “въ всей Малой Росіи и Украинѣ и много причиняются до взбудженія духа”. “О! вы шчо не вѣрите въ самобытность языка, прочитайте творенія Шевченки (так було названо Т.Шевченка. – *І.Р.*), и ажъ тогда повѣсте: ци языкъ рускій не маєть будущего...”¹⁴⁰, – емоційно переконувала газета. У “Дневнику руському” польський поет Г.Яблонський, що прибув до Львова з Наддніпрянської України, надрукував вірш “Мученикам вольности з року 1847”, у якому оспівував кирило-мефодіївців як борців і мучеників “за свободу, за вольность братій”¹⁴¹. Творчість Т.Шевченка, як відомо, дістала високу оцінку на Соборі руських учених у Львові.

Під час революції обидві українські організації – як ГРР, так і РС – практично не мали зв’язків із наддніпрянськими діячами. Періодична преса галицьких русинів у 1848–1849 рр. приділяла надто мало уваги розвитку українського руху на Наддніпрянщині, що після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства й царських репресій щодо українофільства зазнав серйозного удару. Переглядаючи тогочасні українські часописи в Галичині (крім уже згаданих “Зорі Галицької”, “Дневника руського” та редагованих І.Гушалевичем часописів “Пчола” і “Новини”, з липня 1849 р. почав виходити урядовий “Галичо-руській вѣстникъ” (редактор М.Устиянович)), відомий вітчизняний дослідник І.Свенціцький зауважив відсутність, за його словами, хоча б однієї “мало-мальски” важливої публікації про культурне й літературне життя в Російській імперії. Навіть раніше, до революції у львівських “*Rozmaitościach*” і “*Czasopismie zakładu Ossolińskiego*” час від часу публікувалися матеріали про розвиток літератури та науки в сусідній з Австрією Росії¹⁴². І.Франко справедливо писав, що “крім Головацького, який, зрештою, свої відомості про Котляревського черпав із «Москвитянина», ніхто з галичан не мав, здається, про Україну докладнішого поняття, ніхто не відчував потреби ближчих, особистих та літературних зносин із українцями; Україна, її степи, козацтво та пісні були для них лише поетичною декорацією”¹⁴³.

1. Стеблій Ф. І. Революції 1848–1849 рр. у Європі і Україні / Ф. І. Стеблій. – К.: Знання, 1973. – 46 с.; Турій О. Українське духовенство і національно-політична боротьба в Галичині під час революції 1848–1849 років / Олег Турій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9 : Ювілейний збірник на пошану Ф. Стеблія. – С. 159–180; його ж. Національне і політичне полонофільство серед греко-католицького духовенства Галичини під час революції 1848–1849 років / Олег Турій // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т. ССХХVIII : Праці історично-філософської секції. – С. 183–206; Мудрий М. Руський Собор 1848 року: організація та члени / Мар’ян Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16 : Ювілейний збірник на пошану І. Патера. – С. 107–126; Kozik J. Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848–1849 / Jan Kozik. – Warszawa ; Kraków, 1975. – 237 s. [Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Т. CCCLXXXI : Prace historyczne. – Zesz. 52] та ін.
2. Kozik J. Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848–1849 / Jan Kozik. – Warszawa ; Kraków, 1975. – S. 291; *ibid.* Stosunki ukraińsko-polskie w Galicji w okresie rewolucji 1848–1849. Próba charakterystyki / Jan Kozik // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne. – Kraków, 1975. – Z. 54. – S. 33.
3. Protokoły Rady Narodowej Centralnej we Lwowie (14.IV–29.X.1848) / red.: S. Kieniewicz, F. Ramotowska. – Warszawa, 1996. – S. 48, 49. У польській пресі писалося про нібито “правило природи”: яку літературну мову вживають освічені люди, “до такого народу належить неосвічена і неписьменна частина” суспільства. Для галицьких русинів писемною мовою вважалася мова польська, звідси випливало твердження про нерозривну єдність “двох слов’янських племен” – польського (“мазовецького”) і руського (часопис “Przegląd” у Кракові 9 листопада 1848 р., стаття “Rzecz Czerwono-Ruska w r.1848”, див. Archiwum państwowy w Krakowie, zespol. 664, sygn. 3, k. 849).
4. Турій О. Українське духовенство і національно-політична боротьба в Галичині під час революції 1848–1849 років / Олег Турій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 159, 160.
5. Турій О. Національне і політичне полонофільство серед греко-католицького духовенства Галичини під час революції 1848–1849 років / Олег Турій // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т. ССХХVIII : Праці історично-філософської секції. – С. 187, 188, 189.

6. Сухий О. Від русофільства до москвофільства : Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті / Олексій Сухий. – Львів, 2003. – С. 51.
7. Стеблій Ф. И. В. Подолинский – поборник единства украинского и польского освободительного движения в Галиции во время революции 1848 г. / Ф. И. Стеблій // Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах. – М., 1972. – С. 150.
8. Стеблій Ф. Визначна пам'ятка української політичної думки середини ХІХ століття – “Слово перестороги” Василя Подолинського / Феодосій Стеблій // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т. ССХХVІІІ : Праці історично-філософської секції. – С. 463, 470, 471.
9. Там само. – С. 471.
10. Там само. – С. 471, 472.
11. Там само. – С. 472.
12. Там само. – С. 475, 480.
13. Там само. – С. 475.
14. Подолинський В. Слово перестороги. 1848 / Василь Подолинський ; упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. XV, XVI.
15. Турій О. Конфесійно-обрядовий чинник у національній самоідентифікації українців Галичини в середині ХІХ століття / Олег Турій // Записки НТШ. – Львів, 1997. – Т. ССХХХІІІ : Праці історично-філософської секції. – С. 70.
16. Драгоманов М. Літературно-суспільні партії в Галичині (до року 1880) / Михайло Драгоманов. – Львів, 1904. – С. 4.
17. Франко І. Іван Гушалевиц / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко – К., 1982. – Т. 35. – С. 29.
18. Лозинський М. Галичина в життю України / Михайло Лозинський. – Відень, 1916. – С. 19.
19. Стеблій Ф. Визначна пам'ятка української політичної думки середини ХІХ століття... – С. 476.
20. Там само. – С. 439.
21. Грицак Я. Нарис історії України : Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття / Ярослав Грицак. – К., 1996. – С. 52.
22. Стеблій Ф. Визначна пам'ятка української політичної думки середини ХІХ століття... – С. 465.
23. Там само. – С. 469, 470.
24. Турій О. Конфесійно-обрядовий чинник у національній самоідентифікації українців Галичини в середині ХІХ століття... – С. 76; Подолинський В. Слово перестороги. 1848 / упоряд. Ф. Стеблій... – С. XV.
25. Турій О. Українська “Весна народів” / О. Турій // Головна Руська Рада (1848–1851) : протоколи засідань і книга кореспонденції / Олег Турій ; за ред. О.Турія. – Львів, 2002. – С. XII, XV.
26. Там само. – С. XX.
27. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України), ф. 180 (Головна руська рада, м. Львів), оп. 1, спр. 1, арк. 1, 2; Одозва до руского народу // Зоря Галицка. – 1848. – 15 мая. – С. 1.
28. Archiwum państwowe w Przemyślu, zespół 156 Greko-Katolicki Urząd Dekanalny Olchowiecki, sygn. 76, k. 9.
29. ЦДАІЛ України, ф. 180, оп. 1, спр. 1, арк. 44, 44 зв.
30. Оўстава Рады народной руской вѣ Львовѣ // Зоря Галицка. – 1848. – 23 мая. – С. 9.
31. Турій О. Українська “Весна народів”... – С. XV, XIX.
32. ЦДАІЛ України, ф. 180, оп. 1, спр. 21, арк. 9.
33. Головна Руська Рада (1848–1851) : протоколи засідань і книга кореспонденції / за ред. О.Турія ; упоряд. У. Кришталович та І. Сварник. – Львів, 2002. – XXXIV + 270 с.
34. Там само. – С. 58.
35. Там само. – С. 105.
36. Там само. – С. 1, 19, 30, 32, 58, 75, 88, 105, 108, 119, 122.
37. Там само. – С. 19.
38. Там само. – С. 88.
39. Турій О. Українська “Весна народів”... – С. XXIII, XXV, XXVI.
40. Матеріялы до історіі 1848 р. // Дѣло. – 1898. – 7 (19) падолис. – С. 1.
41. З матеріялѣвъ до історіі 1848 року // Там само. – 1892. – 13 (25) серп. – С. 1.
42. За віру, нарид і права. Руські Ради Надсяння 1848–1850 рр. / вступ та упорядкув. В. Пилипович. – Перемишль, 2005. – С. 23, 139.
43. Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми / Мар'ян Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 573, 580; його ж.

- Українська історіографія про революцію 1848–1849 років у Галичині / Мар'ян Мудрий // Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji. Zbiór studiów pod redakcją W. Wica. – Kraków, 1999. – S. 198.
44. Турій О. Українське духовенство і національно-політична боротьба в Галичині... – С. 163, 173.
45. Головна Руска Рада (1848–1851) : протоколи засідань і книга кореспонденції... – С. 30.
46. ЦДІАЛ України, ф. 180, оп. 1, спр. 33, арк. 41.
47. Заярнюк А. “Визвольні” проекти і галицьке село у середині XIX століття / Андрій Заярнюк. – К., 2007. – С. 146.
48. Кревецький І. З виборчого руху в Східній Галичині в 1848 р. / Іван Кревецький // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. LXX. – С. 75. Буковина до 1848 р. включно входила до складу австрійської провінції “Королівство Галичини і Лодомерії”.
49. Турій О. Українське духовенство і національно-політична боротьба в Галичині... – С. 166, 167.
50. Мудрий М. Руський Собор 1848 року: організація та члени / Мар'ян Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16. – С. 108, 109, 118.
51. Мудрий М. Ідеологія чи світогляд? До питання про теоретичні засади Руського собору 1848 року / Мар'ян Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2009. – Вип. 44. – С. 76, 77.
52. Програма [газети “Дневник руський”] // Шашкевич М. Твори / М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. – К., 1982. – С. 188, 189.
53. Мудрий М. Руський собор 1848 року: організація та члени... – С. 110, 111, 119.
54. Мудрий М. Ідеологія чи світогляд?... – С. 94, 95, 96.
55. Там само. – С. 97, 104.
56. Мудрий М. Юліан Лаврівський (1821–1873) : портрет галицького полонофіла / Мар'ян Мудрий // Львів: місто – суспільство – культура. – Т. V : Люди Львова. Студії з історії Львова / за ред. К. Карольчака. – Краків, 2005. – С. 37, 39, 40.
57. Там само. – С. 50, 61.
58. Турій О. Національне і політичне полонофілство серед греко-католицького духовенства Галичини... – С. 205, 206.
59. Archiwum państwowe w Przemyślu, zespół 143 Kapituła Grecko-Katolicka w Przemyślu, sygn. 471, k. 18, 19.
60. Студинський К. Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в рр. 1831–1846 / Кирило Студинський // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXII. – С. 176.
61. Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко – К., 1986. – Т. 47. – С. 598.
62. Пилипчук Р. Український аматорський театр у Коломиї (1848–1850) / Ростислав Пилипчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 238.
63. Там само. – С. 238, 239.
64. Франко І. Писання І. П. Котляревського в Галичині / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко – К., 1981. – Т. 31. – С. 326.
65. Пилипчук Р. Український аматорський театр у Коломиї... – С. 239, 240, 243, 244, 246.
66. Историческій очеркъ основанія Галицко-русской материці и справозданье первого собору ученыхъ русскихъ и любителей народного просвѣщенія / сост. Я. Головацкимъ. – Львовъ, 1850. – С. XXXI, XLI, XLII.
67. Стеблій Ф. “Весна народів” / Феодосій Стеблій // Львівщина : Історико-культурні та краєзнавчі нарис-и / упоряд. та відп. ред. Ю. Бірюльов. – Львів, 1998. – С. 173, 174.
68. Устиянович М. Промова на “Соборі руських учених” у Львові 19 (31) жовтня 1849 / Микола Устиянович // Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. – К., 1965. – С. 415, 416.
69. Росправа о языкѣ южнорускомъ и его нарѣчїяхъ, сочинена Я. Головацкимъ // Историческій очеркъ основанія Галицко-русской материці... – С. 24, 30, 43.
70. Там само. – С. 55, 56. На засіданні прозвучав вірш І. Гушалевича, що з оптимізмом висвітлював майбутнє українського народу по обидва боки австро-російського кордону:
Видишь Бескида верхи круті,
Волны ревуші Днѣпра,
Сяна, Буча и Днѣстра
И Чорноморья воды ще не высохли –
Туда свѣженькі розсѣвай мысли,
Тамъ образъ надѣи! (До моеї родини. Стихъ И. Гушалевича, голошень на томже засѣданію // Там само. – С. 99, 100).
71. Львівська національна наукова бібліотека (ЛННБ) ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 36 Головацький Я., спр. 582, арк. 41, 42.

72. Запрошення ученихъ рускихъ на зѣздъ до Львова // Зоря Галицка. – 1848. – Ч. 17. – 5 верес. – С. 69.
73. Грещук В. Проблеми розвитку української літературної мови в Галичині середини ХІХ ст. / Василь Грещук // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. VI. – С. 13.
74. Історія Львова : у 3 т. / редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Львів, 2007. – Т. 2. – С. 157.
75. Сухий О. Від русофільства до москвофільства... – С. 60, 61.
76. Свѣнцикій И. С. Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ую пол. ХІХ в. / И. С. Свѣнцикій. – С. Пб., 1906. – С. 93.
77. ЦДАЛ України, ф. 180, оп. 1, спр. 38, арк. 23.
78. Там само, спр. 2, арк. 99.
79. Там само, спр. 38, арк. 25 зв.
80. Там само, арк. 29; Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 3 Франко І., од. зб. 4655, арк. 83.
81. Щурат В. Г. Віденський друк “Енеїди” Котляревського в 1848 р. / В. Г. Щурат // Вибрані праці з історії літератури. – К., 1963. – С. 149; Петраш О. Подвижники української ідеї : Маркіян Шашкевич та його побратими / Осип Петраш. – Тернопіль, 1996. – С. 98.
82. Головацький Я. Іван Котляревський / Яків Головацький // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – К., 1982. – С. 281, 349.
83. Маруся : Повѣсть малоруска, розказана Г. Основяненко. – Львовъ, 1849. – ХХ + 134 с.
84. Головацький Я. О житті і сочиненнях Грицька Основ'яненка / Яків Головацький // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори... – С. 284, 292.
85. Зъ житя Русинѣвъ : Іванъ Борыськевичъ // Календарь товариства “Просвѣта” на рѣкъ звичайный 1881. – Львовъ, 1880. – С. 55.
86. Тарасъ Бульба : Повѣсть изъ Запорожской старины, сочиненіе Н. Гоголя на галицко-руській языкъ переведена П.Д.Ф.Г-имъ. – Львовъ, 1850. – 172 с.
87. Kozik J. Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848–1849 / Jan Kozik. – Warszawa ; Kraków, 1975. – S. 170.
88. Петраш О. Подвижники української ідеї... – С. 98.
89. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49 / вид. К. Студинський // Збірник фільологічної секції НТШ. – Львів, 1909. – Т. ХІ–ХІІ. – С. 272, 273.
90. Устиянович М. До перемишлян / Микола Устиянович // Письменники Західної України 30–50-х років ХІХ ст. – К., 1965. – С. 310.
91. Шашкевич М. Хмельницького обступленіе Львова : (Строєм народної пісні) / Маркіян Шашкевич // Письменники Західної України 30–50-х років ХІХ ст. ... – С. 39, 40; Петраш О. Подвижники української ідеї... – С. 114.
92. Устиянович М. До “Зорі Галицької” / Микола Устиянович // Письменники Західної України 30–50-х років ХІХ ст. ... – С. 311.
93. Там само. – С. 313.
94. Петраш О. Подвижники української ідеї... – С. 133.
95. Могильницький А. Ученим членам Руської Матиці (Нового року 1849) / Іван Могильницький // Письменники Західної України 30–50-х років ХІХ ст. ... – С. 436.
96. Могильницький А. Передмова до поеми “Скит Манявський” / Антін Могильницький // Там само. – С. 477.
97. Могильницький А. Скит Манявський / Антін Могильницький // Там само. – С. 464.
98. Гушалеви І. Де єсть Руська Отчина? / Іван Гушалеви // Там само. – С. 499, 500. Уперше надруковано у виданні: “Пѣсни на день 3/15 мая 1849” (Львів, 1849).
99. Гушалеви І. До пчоли / Іван Гушалеви // Там само. – С. 502. Див.: До Пчолы // Пчола. – 1849. – Ч. 1. – 7 мая. – С. 1.
100. Возняк М. Епізоди культурних зносин галицької і російської України в 1-шій полов. ХІХ в. / Михайло Возняк // Фільологічний Збірник пам'яті К. Михальчука / Виданне Українського Наукового Товариства в Київі. – К., 1915. – С. 59, 60.
101. Введеніе до думъ // Зоря Галицка. – 1850. – Ч. 91. – 1 (13) листоп. – С. 571, 572. Порівняйте з оригіналом:
 Думи мої, думи мої,
 Лихо мені з вами!
 Нащо стали на папері
 Сумними рядами?.. (Думи мої, думи мої... (1840) // Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К., 1994. – С. 61).

- ¹⁰². Шалата М. Літературне життя українців Галичини періоду “весни народів” / Михайло Шалата // Шашкевичіана : Нова серія. – Львів ; Вінніпег, 2004. – С. 441, 450.
- ¹⁰³. Братя Русины! // Зоря Галицка. – 1848. – Ч. 1. – 15 мая. – С. 4.
- ¹⁰⁴. Галицко-русская библиография XIX-го столѣтія съ узглядненіемъ изданій появившихся въ Угорщинѣ и Буковинѣ (1801–1886) / сост. И. Е. Левицкій. – Т. I. – Львовъ, 1888. – С. 30–50.
- ¹⁰⁵. І. Л. О подѣлѣ Галиціи / І. Л. // Зоря Галицка. – 1848. – Ч. 18. – 12 верес. – С. 74.
- ¹⁰⁶. Сухий О. Від русофільства до москвофільства... – С. 55, 56.
- ¹⁰⁷. Голось зо села // Зоря Галицка. – 1848. – Ч. 10. – 18 лип. – С. 40.
- ¹⁰⁸. До Зори Галицкои // Там само. – Ч. 14. – 15 серп. – С. 57.
- ¹⁰⁹. Слово о Руси и ей становишчи политическимъ // Дневникъ рускій. – 1848. – Ч. 6. – 23 кивн. (4 жолт.). – С. 21.
- ¹¹⁰. Там само. – С. 21, 22.
- ¹¹¹. Там само. – С. 21.
- ¹¹². Слово о Руси и ей становишчи политическимъ // Там само. – Ч. 7. – 29 кивн. (11 жолт.). – С. 26.
- ¹¹³. Там само. – Ч. 8. – 6 (18) жолт. – С. 30, 31.
- ¹¹⁴. Zamitki o ruskoj literaturі // Там само. – Cz. 5. – 15 (27) kiwn. – S. 19, 20; Ч. 6. – 23 кивн. (4 жолт.). – С. 23, 24; Cz. 9. – 13 (25) żoltn. – S. 37, 38.
- ¹¹⁵. Вагилевич І. Замітки о руській літературі / Іван Вагилевич // Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. ... – С. 166, 167.
- ¹¹⁶. Очевидно, І. Вагилевич не мав чіткого територіального “уявлення” України, під якою розумів то Київщину, то взагалі Наддніпрянщину (“Задніпрську Україну”).
- ¹¹⁷. Вагилевич І. Замітки о руській літературі... – С. 167, 168, 169, 170.
- ¹¹⁸. Кто въ насъ до воспоможенія часописмъ найбільше вліяєть? // Пчола. – 1849. – Ч. 7. – 18 черв. – С. 99.
- ¹¹⁹. Франко І. Іван Гушалевиц... – С. 41.
- ¹²⁰. Могилицькій А. Ученимъ членамъ Матици Рускои! Нового року 1849 / А. Могилицькій // Новини. – 1849. – Ч. 10. – 2 (14) лют. – С. 40–44.
- ¹²¹. Австрійска держава // Там само. – Ч. 12. – 9 (21) лют. – С. 49.
- ¹²². Пѣсня моя (Вынята изъ Вѣтки Іереміи Галки) // Там само. – Ч. 19. – 5 (17) марц. – С. 79, 80.
- ¹²³. Австрійска держава. Якъ стоить часопись у насъ – на Руси // Там само. – С. 98.
- ¹²⁴. Австрійска держава // Там само. – Ч. 15. – 19 лют. (3 марц.). – С. 61.
- ¹²⁵. Франко І. Іван Гушалевиц... – С. 32.
- ¹²⁶. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні : Франко та його спільнота / Ярослав Грицак. – К., 2006. – С. 119, 473.
- ¹²⁷. Франко І. Іван Гушалевиц... – С. 34, 35.
- ¹²⁸. Я. Г. Иванъ Котляревскій / Г. Я. // Пчола. – 1849. – Ч. 3. – 21 мая. – С. 37–41.
- ¹²⁹. Головацький Я. Іван Котляревський / Яків Головацький // Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. ... – С. 217, 218.
- ¹³⁰. Там само. – С. 220.
- ¹³¹. Там само.
- ¹³². Там само. – С. 218, 219.
- ¹³³. Урывокъ изъ V-ой части Енеиды, на Малороссійскій языкъ перелицьованои И. Котляревскимъ // Пчола. – 1849. – Ч. 3. – 21 мая. – С. 42–44.
- ¹³⁴. Котляревскій И. П. Пѣсня на новый 1805 годъ Пану нашому и Батьку Князю Олексѣю Борисовичу Куракину / И. П. Котляревскій // Там само. – Ч. 16. – 19 серп. – С. 241–247.
- ¹³⁵. Милый друже // Там само. – Ч. 13. – 29 лип. – С. 203.
- ¹³⁶. Исторія отечественная // Там само. – Ч. 2. – 14 мая. – С. 29.
- ¹³⁷. Лозинскій І. Уваги над правописом руским / І. Лозинскій // Там само. – Ч. 17. – 26 серп. – С. 262, 263.
- ¹³⁸. Стеблій Ф. Кирило-Мефодіївське братство і Галичина / Феодосій Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2004. – Вип. 12. – С. 303.
- ¹³⁹. Там само.
- ¹⁴⁰. Слово о Руси и ей становишчи политическимъ // Дневникъ рускій. – 1848. – Ч. 8. – 6 (18) жолт. – С. 30, 31.
- ¹⁴¹. Н. J. Muczennykam wolnosti z. r.1847 / Н. J. // Дневник рускій. – 1848. – Cz. 4. – 8 (20) kiwn. – S. 16. На початку вірша Г. Яблонський із сумом писав:
Czohoż tak ważko Ukraina płacze?
Szczzo orły sumno hołosiat w wyżyni?

Zahorowalo szczoś plemia kozacze,
Chmaro i mrazczo w bujnoj Ukraini.

І на завершення висловлював переконання у світле майбутнє України:

O! Wże ne dowho! Z nużdy i soromu,
Znow Ukraina wstane wełyczawa!
Na čtyry witry u rozhołos hromu.
Zahude switu: sława! sława! sława!

У редакційній примітці йшлося, що вірш надійшов з підросійського Поділля, “nas duze obchodyt dola naszym bratow w Podolu, Wołyniu i na Ukraini” (S. 16).

^{142.} Свѣнцицкій И. С. Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в. / И. С. Свѣнцицкій. – С. Пб., 1906. – С. 104; Богачевська М. 1848 рік у Східній Галичині / Марта Богачевська // Сучасність. – 1964. – № 6. – С. 103.

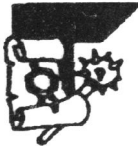
^{143.} Франко І. Іван Гушалевич... – С. 36.

В статъе проанализировано развитие украинского (“малорусского”) национально-политического сознания в Галиции во время революции 1848–1849 гг. “Весна народов” активизировала общественную жизнь галицких русинов, в которой ведущую роль сыграло греко-католическое духовенство. Местная интеллигенция разделилась на несколько национально-политических ориентаций (“партий”), отчётливо преобладала проукраинская концепция национальной идентичности галицко-русского (“русского”) населения. Головна руська рада отстаивала национальное единство подавстрийских русинов и “малоросов” Надднепряничины по обе стороны австро-российской границы. Обращено внимание на слабость русофильских настроений и полонофильского течения, которое олицетворяли деятели “Руського собора”. Идея этнического родства русько-украинского пространства нашла отражение в творчестве известных галицких деятелей и в местной прессе. Также внесена ясность относительно источников и идеологии украинофильства среди галичан.

Ключевые слова: национальное движение, национальное (этническое) единство, сознание, русины, Галиция.

The article examines the formation of Ukrainian (Malo-Russian/Little Russian) national political consciousness in Galicia during the Revolution of 1848–1849. The Spring of Nations activated the Galician Ruthenians’ public life, in which the leading role had been taken by the Greek Catholic clergy. The local intelligentsia split into several national political factions (“parties”), the Ukrainian concept of the Galician Ruthenians’ national identity was clearly gaining the upper hand. The Supreme Ruthenian Council defended the idea of national unity of the Austrian-ruled Ruthenians and the “Malo-Russians” of Naddnyprianshchyna on both sides of the Austro-Russian border. Special attention is given to the weak points of Russophile sentiments and Polonophile tendencies, represented by the members of “Ruskyi Sobor”. The concept of the affinity of Ruthenian-Ukrainian national space is reflected in the works of prominent Galician figures and local papers, the sources and ideology of Ukrainophilia among the Galicians are also clarified.

Key words: national movement, national (ethnic) unity, consciousness, Rusyns/Ruthenians, Galicia.

УДК 821.161.2'06 – 92.09
ББК 65.9 (4Укр)

Іванна ЧЕРЧОВИЧ

ОБРАЗ ЖІНКИ-РУСИНКИ В РУСОФІЛЬСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Образ жінки-русинки в публіцистиці галицьких русофілів кінця ХІХ – початку ХХ ст. розглядається крізь призму конструйованих українською громадськістю бачень ролі жінки, її обов'язків, суспільного становища і викликів емансипації. Русофільська преса формувала власне понятійне коло як щодо окремих жіночих особистостей, так і навколо організацій жінок загалом. Пишучи про жіночу емансипацію, русофіли критикували її галицький варіант, констатуючи модернізаційну вищість як російських, так і західноєвропейських взірців. Міжнаціональні конфлікти в Галичині сприяли утвердженню ідеалу “щирої руської патріотки”, однак основною сферою суспільної реалізації жінки, у баченні русофілів, залишалася сім'я.

Ключові слова: жінка, емансипація, Галичина, публіцистика русофілів.

Преса на зламі ХІХ–ХХ ст. була важливим чинником громадсько-політичного життя Галичини. Теми публікацій віддзеркалювали те, про що говорило суспільство, які проблеми викликали в нього найбільше зацікавлення і як конструйований дискурс мав вплинути на ідеологічну та політичну зорієнтованість читацької аудиторії. Інформаційна функція преси, накладаючись на її ідеологічну парадигму, творила окремий суспільний простір для полеміки. Шукаючи актуальні теми, публіцистика не оминала жінок. У сумі повсякденних норм, стереотипів і моделей поведінки вона творила власний жіночий образ, що увібрав ідеальне та реальне, бажане й дійсне повсякдення жінки. У статті здійснюється спроба реконструювати сформований русофільською публіцистикою образ жінки, акцентуючи на його особливостях поряд з іншими баченнями, які проектувало тогочасне українське суспільство. Джерельна база дослідження представлена матеріалами русофільських часописів: “Новий пролом”, “Червона Русь”, “Галицька Русь”, “Галичанин”.

Загальний напрям публіцистики галицьких русофілів визначала орієнтація на Росію. Насичуючи створюваний навколо себе суспільний простір панслов'янськими, а згодом – панросійськими конотаціями, русофільська преса опиралася на його галицьке прочитання. Виплекана священицькою традицією галицька консервативність у погляді на суспільне становище жінок виразно контрастувала з декларованими бажаннями долучитися до ліберальних емансипаційних перетворень російського зразка. Плутина між проголошеною метою та реальними сподіваннями частково пояснювалася клерикальним “корінням” української інтелігенції Галичини. Священицька верства, у лоні якої формувалася русофільська еліта, була не готова всерйоз обговорювати емансипацію жінок, вважаючи її радше надуманою проблемою, аніж дієвою практикою. Навіть на найбільш ліберальне гасло фемінізму, таке як розширення громадських прав жінок, а насамперед здобуття жінками освіти, реакція не була однозначна¹.

Усе ж небажання щось переймати не могло переважити зміни як такі. Відтак те, що писав львівський часопис “Лада” в середині ХІХ ст. про головне призначення жінки – подібатися чоловікам – з модернізацією суспільства змінювалося на більш конструктивні пояснення жіночої участі. А застаріла фраза, яка найчастіше характеризувала добру жінку – “як же приємна сія особа”, – уже потребувала продовження і пояснення. Якщо на середину 50-х рр. ХІХ ст., аби заслужити таку характеристику, вистачало “не вчитися, глядіти, догадуватися, відчувати, але найважливіше вміти подобатись усім: старим і молодим”, то ближче до кінця століття, щоб удостоїтися такого визнання, треба було значно більше².

З утвердженням у політичному житті Галичини чіткіших уявлень про стратегію і тактику національного розвитку, змінювалися й думки про значення жіноцтва. Новий темп життя сприяв кристалізації ідейних спрямувань емансипаційних змін, а ідеал національного “ми” визначав їх перебіг. Як результат – прагнення жінок отримали необхідну національно-патріо-

тичну зорієнтованість, вписуючись у сформований ще романтизмом місійний образ жінки як берегині дому, а в ширшому контексті – родини, народу, нації³. Адже, зі слів тогочасних газет, у час, коли суспільство переживало смутний і важкий період “на пути кь безконечному стремленію <...> призвано и женщину, разширяя все больше и больше кругъ ея дѣйствія и благотворного вліянія”⁴. Таким чином “національна емансипація” стала еквівалентом змін суспільно-правового становища всього українства Галичини загалом, а вже після того жінок як його частини. Це також пояснює непопулярність суто феміністичних програм серед тогочасних українських жіночих організацій⁵.

Унормовані життям моделі виховання жінок передбачали певний ряд вимог “доброго тону”. Серед конструйованих публіцистикою традиційно жіночими рисами мали бути скромність, слухняність, лагідність, терпеливість, вміння прийняти триб життя й обов’язкова правильна репутація як логічний підсумок жіночих рис в оцінці її оточення. Набір епітетів із характеристикою прикладу такої жінки в національних конотаціях пресових публікацій можна було звести до приблизно такого твердження: “Наши женщины понимаютъ свою задачу и такую вѣрно исполняютъ, суть добрыми дочерьми, вѣрными супругами, благородными матерями, примѣрными хозяйками и твердыми патриотками”⁶.

Популяризація освіти для жінок у контексті русофільської публіцистики останньої декади XIX ст. набрала доволі системного характеру. Реклама жіночих навчальних установ, спеціальних господарсько-робітничих курсів одночасно з публікаціями заміток і звітів про навчання учениць цих закладів, здачу ними випускних іспитів творила загальне враження гостроти проблеми жіночої освіти, її актуальності для суспільства. Серед звітної інформації можна було побачити акцентовану мету освітніх спрямувань жінок: “Отвѣты воспитанницъ на вапросы о значеніи народныхъ думъ, о дѣятельности Могилицкого, Гушалевича, дальше деклямаціи стишковъ Б.А.Дѣдицкого «Молитва передъ сномъ», «Молитва зь концемъ года», «Нынѣ иначе», – щодо яких у пресі стверджувалося: “когда-то <...> будущая мать розказовати будетъ своему мальчику-сыну о величій русскихъ князей, о вредности домашнихъ споровъ, о тысячелѣтней славѣ русского народа...”⁷. Таким чином, жіноча освіта трактувалась як своєрідна інвестиція у виховуючі обов’язки матері майбутніх поколінь.

Здобуття жінкою спеціальної освіти розглядалось одразу в кількох площинах. З одного боку – як альтернатива для тих, хто через неможливість вийти заміж або ж утрату чоловіка повинен сам долати труднощі життя. Такому розумінню проблеми сприяла прагматика математичних підрахунків, за якими кількість незаміжніх жінок у відсотковому співвідношенні суттєво переважала число неодружених чоловіків⁸, і навіть “если бы всѣхъ холостяковъ принудити женитись, то еще не запобыгнулось бы «старо-дѣвичеству»”⁹. З іншого – освіта з пришвидшеним темпом життя, розширенням сфери для професійної реалізації дедалі частіше ставала не привілеєм, а необхідністю. Тепер батьки намагалися забезпечити освітою не лише синів, а й доньок, “бо завше буде мати хлѣбъ свой, и ей и дѣтей будущность буде забезпечена хоть по части”¹⁰.

До усвідомлення нагальності змін у суспільному становищі жінок-русинок спонукало й те, що брак освіти став однією з вразливих сторін української громади краю, насамперед у між-національних суперечках з поляками. Патріотизм польок як приклад відданості національним інтересам, потреба їх практичного наслідування був прологом чи не кожного пресового звернення до русинок: “Могуть для нашихъ женщинъ служити примѣромъ польки, которымъ однимъ слѣдуетъ сегодня жизненность польской народности одолжати”¹¹, – писала газета “Новий пролом”. “И вотъ за що я люблю и уважаю полекъ, – зазначала дописувачка до “Галичанина”, – именно за ихъ патриотизмъ, за ихъ горячую любовь кь всему що польское! Дай Богъ только скорше дождатись того счастливого времени, когда рускии женщины, будемъ могли относительно патриотизма сровнатись съ польками!”¹².

Критика існуючих освітніх установ, де могли навчатися дівчата, розпочиналася від початкової жіночої освіти, так званих виділових шкіл, і закінчувалася тогочасними її вершинами – жіночими семінаріями. Вища освіта для жінок стала реальністю щойно з 1893 р., коли австрійський уряд дозволив їм вступати спочатку на філософський, а згодом (1900) і на медич-

ний факультети університетів¹³. За твердженням газети “Червоня Русь”, “наши «выделовыи» школы – то просто научныи заведения для элементарныхъ знаній, къ тому же ихъ такъ мало, да и трактуется въ нихъ наука столь несерьозно, що польза изъ тѣхъ институцій не о много превосходитъ – нагую нуль”. Не оминула критика й жіночих семінарій та пансіонатів: здобуті в перших знання, на думку дописувачів, мали “весьма проблематичною стоимість”, а у випадку інших – наука взагалі “стоитъ на найдальшомъ планѣ”, та ще й за “солоную неразь оплату”¹⁴. Так само характеризувалися в русофільській публіцистиці й освітні заклади сс. Василянков, попри свої “хорошіи намѣренія”¹⁵.

Водночас панувало упередження, що надмірно “учена” жінка не може належно реалізуватися в сім’ї, бо “утомленный домашною опозицією и борьбою съ умною и ученою женою, онъ (чоловік. – *І.Ч.*) не сохранитъ въ душѣ своей нужного равновѣсія”¹⁶. Вимога до прийняттого рівня жіночої освіченості формулювалася так: бути опорою чоловіка, а не конкурувати з ним. Тут важливо наголосити на культовому значенні заміжжя, яке в масовій свідомості залишалося чи не єдиною гарантією жіночої екзистенції¹⁷. Такі контексти ставили на перший план громадського обговорення саме ті жіночі риси, які сприяли чи не сприяли шлюбній реалізації.

Визначальними тут залишалися вікові характеристики. На загальне переконання, жінки переставали святкувати уродини тоді, коли власні роки починали працювати проти них самих, тобто з досягненням традиційного віку для заміжжя¹⁸. У пресі можна було знайти навіть розрахунки шансів вийти заміж залежно від віку: “Отъ 15 до 20 лѣтъ панночка имѣетъ 14% шансовъ на замужество; отъ 20–25 лѣтъ – 52, отъ 25–30 – 18%; отъ 30 до 35 – 6 1/2%; отъ 35 до 40 лѣтъ – 3 3/4%. Въ слѣдующіи затѣмъ четыре пятилѣтія – 2%, 1/2%, 1/3%, и 1/4%. Раз перешагнувши же 60-лѣтній возрастъ женщина имѣетъ только 1/1000% шансовъ выйти замужь”¹⁹. Звісно жартівливий тон таких публікацій не сприймався буквально, однак такий підхід усе ж сприяв формуванню загального упередженого ставлення.

Сім’я, якою, як правило, вимірювали жіночу активність, традиційно замикала сфери її впливу в стінах звичного для жінки повсякдення. У масовій свідомості громадська сфера для жінки могла бути лише логічним продовженням традиційних жіночих ролей: опіки і догляду. “Среди нас галицко-русскихъ женщинъ, – писала дописувачка до “Галичанина”, – господствовало мнѣніе, что единственнымъ поприщемъ нашей дѣятельности долженъ считаться семейный очагъ”²⁰. Не дивно, що на початках організаційного жіночого руху добродійна та культурно-просвітня діяльність були на першому місці²¹.

Усе ж конституційно-парламентські практики, загострення міжнаціональної конфронтації робили суспільне життя Галичини кінця XIX – початку XX ст. безкомпромісним щодо необхідності обирати власну національну та суспільно-політичну орієнтацію. Жінки, попри сформовану аполітичність свого статусу, не могли залишатися осторонь, хоча б із причини щоденного зіткнення із цими процесами. Адже ті мали безпосередній вплив на їхнє життя і життя їхніх чоловіків та дітей. Свідченням цього є розширення кола вимог, декларованих жіночими вічами та зборами. Вони, станом на початок XX ст., додали чимало нових і суттєвих моментів до колишньої добродійно-харитативної та культурно-просвітньої діяльності. Вимоги допущення жінок до навчання в університетах, здійснення виборчої реформи стали репрезентантами ширших світоглядних змін у свідомості жінок щодо власних можливостей і прав.

Русофіли у своїй пресі популяризували жіночі організації, які відповідали їхнім суспільно-політичним спрямуванням. До таких належало “Общество русскихъ Дамъ”, засноване у Львові в 1878 р. Після гострих дискусій між прихильниками українофільської та русофільської течій щодо написання слова “руський”: з однією чи з двома літерами “с”, і перемоги останніх, воно виразно декларувало політичну орієнтацію на русофілів. Згідно зі статутом, товариство під покровительством Діви Марії поставило мету дбати про інтер’єр Успенської церкви та загалом про “блиск” церковного обряду, а також допомагати вбогим руським дівчатам в отриманні освіти, надавати милостиню і допомогу²². У списку його активних членів фігурували імена дружин і доньок лідерів тогочасного русофільського руху: Юстини Нечай, Фалини Огоновської, Анни Шараневич, Софії Марков, Євгенії Павенцької та інших. Преса подавала системні дописи

про організовані цим товариством танці, вечори пам'яті, благодійні концерти з обов'язковим зазначенням “благоприятного” впливу таких заходів на жінок²³.

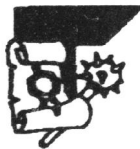
У відборі актуальних новин, полемічному характері аналітики, сатиричних сюжетах русофільська публіцистика констатувала загальну ідейну напругу суспільного життя кінця XIX – початку XX ст. Демаркаційну межу основних галицьких політичних сил русофіли обов'язково ділили з народовцями. Підтексти інформаційних повідомлень про успіхи жіночої емансипації в Росії, тамтешні можливості для захисту жінками своїх прав були частиною широкого ідеологічного дискурсу. На контрасті панслов'янських і панросійських планів, з одного боку, і реальних умов політичного щодення тогочасної Галичини, з іншого, русофіли віднайшли вигідну для себе тему суспільних обговорень. За кожної слушної нагоди русофільська преса підкреслювала, що та “варварская Россія”, про яку так негативно говорять їх політичні опоненти, не тільки давно надала право жінкам вступати в університети, а й “уже опередила западные державы въ дѣлѣ дарованія полныхъ имущественныхъ правъ якъ совершеннолѣтнимъ дѣвицамъ, такъ и замужнымъ женщинамъ”²⁴. Ця прогресивність трактувалася ними як частина цивілізаційного поступу, до якого вони прагнули.

Міжпартійна та міжнаціональна полеміка певною мірою сприяли “пошукам” галицьким суспільством жінки як громадянки. Підсумком цих пошуків стало формування образів “національно свідомої русинки” (народовці) та “искренно русской патріотки”²⁵ (русофіли), яка хоч і не мала всіх прав, передбачених громадянським статусом, усе ж стала важливою частиною суспільно-політичних перетворень. Пишучи про “учених женщин” в Росії, країнах Західної Європи чи Америки: перших лікарок чи професорок, суфражисток й інших емансипанток, преса інформувала галицьку громадськість, зокрема жіноцтво, і таким чином підживлювала інтерес до емансипації жінки. Проте водночас чітко наголошувала на неприйнятності сліпого копіювання таких взірців, зазначаючи необхідність їх співвідношення з іншими суспільно важливими процесами для краю²⁶.

Контекст наростання українсько-польських протиріч у Галичині посилював необхідність артикулювати власні світоглядні орієнтири. Русофіли наголошували на цьому як усередині українського дискурсу, так і в міжнаціональних дебатах. Наприклад, замітку про експонування рукодільних робіт польських жінок у рамках крайової виставки 1894 року супроводжувало риторичне запитання її автора: “Якъ и для чего попала туда также жена члена краевого выдѣла д-ра Савчака, которая вѣдь, яко супруга “русского министра” (такъ себе иногда д-ръ Савчакъ любитъ величати), не должна имѣти съ польскимъ фанатизмомъ ничего общаго”²⁷. Показовим під цим кутом зору є обговорення мішаних шлюбів, які трактувалися русофілами як прихована колонізація. За твердженням преси, польські жінки свідомо одружували на собі русинів, нейтралізуючи їх для національної справи, оскільки провадили дім і виховували дітей у винятково польському патріотичному дусі²⁸.

Психологія жінки, у ширшому значенні її “природа”, у пресовій белетристиці русофілів складала окрему частину конструйованого жіночого образу, ставши основою низки есе, фейлетонів та нарисів. За логікою жанру такі тексти мали радше рекреаційний, аніж суттєво змістовний характер. До прикладу, інформація про те, що “женщина можетъ протанцовати цѣлую ночь въ узенькихъ черевичкахъ и при томъ въ высшей степени веселится <...> Она можетъ цѣлую ночь проходить, держа на рукахъ кричащее дитя, не проявляя ни малѣйшого желанія его остановить. Она можетъ цѣлыи лѣта любить, переносити равнодушія и пренебреженія, каторыи она забываетъ при возвращеніи ей нѣжного вниманія на одинъ мигъ. Она можетъ ходити въ церковь и потомъ подробно описати всѣ мелочи туалета видѣнныхъ нею тамъ женщинъ. Она можетъ якъ святая смотрѣти прямо въ очи мужу, когда онъ розсказуетъ ей якую-небудь небылицу о вечерѣ въ касинѣ, и ничѣмъ не выдасть, що знаетъ, якъ онъ лжетъ... Она можетъ. Впрочемъ чого только она не можетъ?”²⁹ – не несла жодного подієвого чи аналітичного навантаження, заповнюючи очевидну прогалину з розважальними новинами, особливо помітну на тлі переваги суспільно-політичних та економічних тем.

Таким чином, визначальну роль у формуванні образу жінки в публіцистиці русофілів на зламі XIX–XX ст. відігравали, з одного боку, тогочасні ідейні віяння та суспільно-політичний

контекст, що сприяли популяризації жіночої громадської сфери, а з іншого – унормована звичками практика, що все ще залишалася далекою від запланованих програм жіночої емансипації. Пишучи про організаційні спроби жінок та їхню освіту, русофільська преса критикувала їх галицький варіант, констатує модернізаційну вищість, до прикладу, російського поступу. Жінки традиційно мали відповідати за домашню сферу, виконуючи роль першого соціалізатора для своїх дітей як майбутніх ідеологів суспільно-політичної програми галицьких русофілів.

1. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці, 2006. – С. 197–216.
2. Книш І. Смолоскип у темряві : Наталя Кобринська й український жіночий рух / І. Книш. – Вінніпег, 1957. – С. 44.
3. Маланчук-Рибак О. Ідеї емансипації жінки в художній культурі Галичини: від Романтизму до Модернізму / О. Маланчук-Рибак // Жінка в мистецтві : зб. статей. – Львів, 2008. – С. 128.
4. Къ русскимъ женщинамъ // Галичанинъ (Львів). – 1904. – Ч. 210. – 18 сент. (1 окт.).
5. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху... – С. 407.
6. Яновская С. О образовании женщинъ / С. Яновская // Червоная Русь (Львів). – 1890. – Ч. 154. – 11 (23) іюл.
7. Будущая русская женщина // Червоная Русь. – 1888. – Ч. 70. – 21 іюн. (3 іюл.).
8. Женскій гимназіи въ Галичинѣ (Промова посла Окуневського у сеймі про заснування у Галичині жіночої гімназії) // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 91. – 27 цвѣт. (9 мая).
9. Недостатокъ мужчинъ // Галицкая Русь (Львів). – 1891. – Ч. 170. – 31 окт. (12 нояб.); Податокъ на холостяковъ // Червоная Русь. – 1890. – Ч. 188. – 22 авг. (3 сент.); Высшее образование женщинъ // Галичанинъ. – 1895. – Ч. 257. – 16 (28) нояб.
10. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (ЛННБ ім. В. Стефаника НАНУ). Відділ рукописів, ф. 48 (Заклинські), спр. 6 г / п. 2, арк. 2 (Микецей Ольга. Лист до Заклинського Романа. Городенка, 23 червня 1894).
11. Къ нашимъ женщинамъ! // Новый проломъ (Львів). – 1885. – Ч. 214. – 15 (27) февр.
12. Евгения. Вниманію рускихъ жениховъ (Голось женщины) / Евгения // Галичанинъ. – 1909. – Ч. 225. – 7 (20) окт.
13. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху... – С. 225.
14. Образование женщинъ // Червоная Русь. – 1889. – Ч. 164. – 3 (15) авг. ; Львовскіи женскіи школы // Червоная Русь. – 1889. – Ч. 231. – 29 окт. (10 нояб.).
15. Ром...скій. О порядкахъ въ женскомъ воспитательномъ заведеніи инокинъ Ч. С. В. В. во Львовѣ / Ром...скій // Галичанинъ. – 1907. – Ч. 153. – 11 (24) іюл.; ч. 154. – 12 (25) іюл.
16. Ученый женщины // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 90. – 25 цвѣт. (7 мая).
17. Вечеринки Общества русскихъ Дамъ // Червоная Русь. – 1889. – Ч. 247. – 21 нояб. (3 декаб.).
18. ЛННБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів, ф. 41 (Грушкевичі), спр. 123 / п. 24 (Записні книжки [щоденник] Теофіла Грушкевича за 1895, 1903, 1906, 1908–1915 рр. Львів, 5 вересня 1912), арк. 376.
19. Шансы на замужество // Новый проломъ. – 1884. – Ч. 162. – 8 (20) авг.
20. Евгения П. Къ женскому вопросу (Письмо изъ провинции) / Евгения П. // Галичанинъ. – 1904. – Ч. 13. – 17 (30) янв.
21. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху... – С. 404.
22. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті) / О. Сухий. – Львів, 2003. – С. 301–302.
23. Вечеринки Общества русскихъ Дамъ // Червоная Русь. – 1889. – Ч. 247. – 21 нояб. (3 декаб.); Вечеръ съ танцами въ память устраниенія панщины // Червоная Русь. – 1890. – Ч. 88. – 21 апрѣл. (3 мая); Вечеръ съ танцами Общества русскихъ Дамъ // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 21. – 28 сѣч. (9 лют.); Собрание русскихъ женщинъ // Галицкая Русь. – 1891. – Ч. 112. – 22 авг. (3 сент.).
24. Емансипация женщинъ // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 78. – 11 (23) цвѣт.; Женщины в Россіи // Червоная Русь. – 1889. – Ч. 42. – 24 февр. (8 март.).
25. Одним із варіантів ілюстрації цього є тексти посмертних згадок про жінок, активне громадське життя яких було прикладом для наслідування серед широкого жіночого загалу. Див.: Некрологія // Червоная Русь. – 1888. – Ч. 2. – 5 (17) янв.; В. Р. Иоанна Красицкая (Посмерное воспоминаніе) / В. Р. // Червоная Русь. – 1888. – Ч. 40. – 7 (19) апрѣл.; Посмертныи вѣсти. Корнилія изъ Кобринскихъ Чапельская // Новый проломъ. – 1884. – Ч. 117. – 29 февр. (12 март.).

26. Женская война // Галичанинъ. – 1909. – Ч. 210. – 20 сент. (3 окт.); Оскорбленные студентки // Галичанинъ. – 1905. – Ч. 262. – 24 нояб. (7 декаб.).
27. Polska kobieta // Галичанинъ. – 1894. – Ч. 217. – 29 верес. (11 жовт.).
28. Евгения. Вниманию русских жениховъ (Голосъ женщины) / Евгения // Галичанинъ. – 1901. – Ч. 225. – 7 (20) окт.
29. Що женщина въ состояніи сдѣлать? // Новый проломъ. – 1884. – Ч. 131. – 21 апрѣл. (3 мая).

Образ женщины-русинки в публицистике галицких русофилов конца XIX – начала XX вв. рассматривается сквозь призму конструированных украинской общественностью воззрений на роль женщины, ее обязательства, общественное положение и вызовы эмансипации. Русофильская пресса формировала собственное восприятие как отдельных женских личностей, так организаций женщин в целом. Русофилы критиковали галицкий вариант женской эмансипации, констатируя прогрессивность российских и западноевропейских образцов. Межнациональные конфликты в Галиции способствовали утверждению идеала “искренней русской патриотки”, однако главной сферой общественной реализации женщины, в понимании русофилов, оставалась семья.

Ключевые слова: женщина, эмансипация, Галиция, публицистика русофилов.

The image of Rusyn woman in the publicism of Galician russophile at the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries is examined in the light of views of woman's role, her duties, position in society and challenges of emancipation formed by Ukrainian community. The Russophile press formed its own opinion concerning both certain women's personalities and women's organizations in general. Writing about women's emancipation Russophiles criticized its Galician version, stating the superiority of the Russian and West European models. International conflicts in Galicia promoted strengthening of the ideal of “true Rusyn patriot”, however family remained to be the main sphere of women's public realization.

Key words: woman, emancipation, Galicia, russophile publicism.

УДК 94 (947: 943) “1867/1914”

ББК 63.3 (4Укр: 4П)

Микола ВІТЕНКО

ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті проаналізовано переписи населення Галичини за 1880–1910 рр. Вказується на спроби фальсифікації австрійською владою та польською адміністрацією краю результатів демографічних зрізів. Автор робить припущення, що в результаті цифрових маніпуляцій Галичину представляли як багатонаціональний регіон із домінуванням польської спільноти, хоча насправді більшість населення краю становили українці.

Ключові слова: Галичина, конскрипція, перепис населення, етноконфесійна спільнота.

Уже тривалий час у різних країнах світу проводяться переписи населення, різноманітні соціологічні та статистичні дослідження. Вони виконують не лише статистичну функцію, але й виступають засобом для реалізації різноманітних політичних планів та стратегій, обґрунтуванням для проведення реформ, прийняття чи зміни законодавства тощо. Політична складова будь-яких соціальних зрізів завжди була вагомим причиною для їх фальсифікації. Тому прикорм фактом для української історичної науки є, як правило, некритичне запозичення цифр із різноманітних статистичних довідників, особливо XIX ст., для обґрунтування історичних концепцій. Вивчення історичного досвіду маніпуляцій зі статистичними матеріалами актуальне для сучасної України. Адже сьогодні окремі національні меншини, не без підтримки сусідніх держав, шляхом перестановки цифр намагаються обмежити сфери використання української мови, запустити багатоступеневу програму ліквідації нашої державності.

У минулому статистичні матеріали використовували переважно для пригноблення українського народу. Бюрократичні інституції Російської та Австро-Угорської імперій намагалися статистичними даними переконати населення своїх країн у правильності політичного курсу, особливо щодо національного питання, приховати факти економічної експлуатації українських земель. Найбільш послідовною в цих діях була Австро-Угорщина. Фальсифікаційні дії її конскрипційних комісій викликали постійні нарікання українців, починаючи з 1848 р. Неточності та прогалини в статистичних даних давали привід для серйозного наукового аналізу і стали підґрунтям для Ю.Бачинського в брошурі “Україна irredenta” довести мовою цифр потребу незалежності України.

Для з’ясування національного складу населення Галичини в останній третині XIX – на початку XX ст. тривалий час використовуються дані Крайового статистичного бюро. При цьому всі українські історики наголошують на їх недосконалісті. С.Макарчук, М.Драк та інші у своїх роботах закликають сприймати австрійську статистику з великою обережністю. Ми поділяємо їхню думку і пропонуємо читачам спробу нової методики опрацювання матеріалів австрійських переписів населення.

Результати переписів оприлюднювала спеціальна установа – Краєве статистичне бюро у спеціалізованих періодичних виданнях “Rocznik statystyki Galicji”, “Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych” та ін. Варто зауважити, що тут публікували не детальні звіти по кожному населеному пункту, а вже підсумкові цифри по повітах і по коронному краю загалом. Серед колективу упорядників названих видань особливо виділялися історики й економісти Ф.Буяк і Ю.Бузек та головні редактори Т.Рутовський і Т.Пілат. Названі науковці свого часу були елітою польського суспільства Галичини, відігравали помітну роль у польських політичних партіях, громадських організаціях. Т.Пілат, наприклад, був свого часу ректором Львівського університету, послом Галицького сейму, а Т.Рутовський обирався послом до Галицького сейму та парламенту у Відні. Не аналізуючи біографій інших упорядників статистичних видань, зазначимо, що більшість із них, а можливо і всі, були політично заангажовані на користь польської спільноти Галичини і вже на етапі підготовки матеріалів до друку мали можливість фальсифікації даних.

Про наявність таких маніпуляцій нас змушує твердити власне дослідження. Зокрема, у процесі кожного перепису населення нам вдалося виявити одну прикру закономірність: наші підрахунки остаточних даних щодо чисельності населення за товариською мовою та релігійною приналежністю з кожного повіту краю для цілої Галичини в системі Excel давали зовсім інші підсумкові цифри за кожною етнорелігійною спільнотою чи мовною групою, ніж це наведено в підсумкових таблицях Крайового статистичного бюро. В усіх випадках цифри польських статистів австрійського періоду викривлено на користь римо-католиків та польської товариської мови.

Зазначимо, що найбільш детально сьогодні можна простежити наявність фальсифікацій переписів населення краю, а якщо були, то в яких об’ємах лише за результатами перепису. Йому 1900 р. присвячено видання “Gemeindelexicon von Galizien. Bearbeitet auf grund der ergebnisse der volkszählung vom 31. Dezember 1900. – Wien, 1907. – 1024 s.”. Чи не єдиний в Україні примірник цього видання зберігається у Львівській науковій бібліотеці імені Василя Стефаника. У ньому наведено конкретні дані про національний склад населення кожного села, міста та містечка коронного краю. Надмірна деталізація є чи не єдиною запорукою зменшення фальсифікацій, але не дає стовідсоткової гарантії їхньої відсутності. Вважаємо, що лише детальний аналіз уміщених у цьому виданні даних за допомогою сучасної комп’ютерної техніки дозволить з’ясувати справжні загальні відомості про національний склад населення Галичини. Робота із цією книгою потребує значних затрат часу й вимагає тривалого перебування у Львові. Тому ми зосередили увагу саме на матеріалах видань “Rocznik statystyki Galicji” та “Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych”, на які опираються у своїх дослідженнях більшість сучасних українських науковців, що вивчають історію Галичини останньої третини XIX – початку XX ст.

Серед усіх провінцій (країв*) Австро-Угорщини чи не найбільше розмаїття народів і соціальних верств та категорій населення, за визначенням сучасників, було в Королівстві Галичи-

* Термін “край” використовувався в Австро-Угорщині для означення окремих адміністративних одиниць.

ни та Лодомерії з великим князівством Краківським, або скорочено – Галичині. Тут проживали поляки, українці, євреї, німці, чехи, вірмени та ін. Чисельність, політичні та економічні позиції кожного з цих народів у краї суттєво відрізнялися. Галичина, особливо східна її частина, жила національними (етнорелігійними) громадами, у яких релігійні та культурні відмінності разом з професійним відокремленням посилювали й виражали етнічні особливості.

У досліджуваній нами період у Галичині переписи населення проходили кожні 10 років, відповідно, 1880, 1890, 1900 та 1910 рр. Результати переписів із технічних причин публікували з певним запізненням. За офіційними підсумками перепису 1880 р., у Галичині проживала 5 938 461 особа. З них 3 058 400 (51,5% усього населення) “розмовляли” польською мовою, а 2 550 909 (42,9%) – українською*, 324 336 (5,4%) – німецькою¹. За даними статистики про віросповідання галичан, зовсім інше співвідношення спостерігалось між представниками найчисленніших конфесій краю. Того ж 1880 р. налічувалося 2 714 977 римо-католиків (45,5% усього населення), 2 510 408 греко-католиків (42,1%), 686 596 євреїв (11,5%), а також 46 926 представників інших релігій та атеїстів (7,9%)². Галицьке намісництво, інші урядові структури краю свої дії завжди мотивували національними показниками за “товариською мовою”. Результати перепису формально були причиною збільшення державних витрат у Галичині на польські освітні та економічні заклади й установи, зменшення видатків на українські.

Результати перепису населення 1880 р. були одразу критично сприйняті свідомою українською громадськістю краю. Лідерам українських політичних угруповань Галичини був очевидний масштаб фальсифікацій. Вони вказували на те, що перепис населення, проведений 1848 р., показував переважання в Галичині українського, а не польського населення. У наступні десятиліття частка українців мала суттєво зрости за рахунок більш динамічного, ніж у поляків, природного приросту і приблизно такого ж рівня смертності та міграцій. Лише маніпуляції з даними про “товариську мову”, за оцінками тогочасного українського демографа В.Охримовича, дозволили щонайменше 168 тис. українців зарахувати до поляків³.

Загалом випадки фальсифікації статистичних даних на різних етапах проведення переписів населення Галичини були надзвичайно поширеними. Невідомий оглядач з газети “Батьківщина” ще в 1880 р. зазначав: “...деякі староства справедливо нарікають, що громадам нав’язували комісарів конскрипційних і то звичайно таких, котрі не дуже зважали на властиву мету конскрипцій, а передовсім прагнули, щоб якнайбільше Русинів та Жидів переписати на Поляків”⁴. Дописувач це справедливо пояснював намаганнями окремих польських політичних сил шовіністичного спрямування довести, що “Русинів, котрі по правді мають більшість в краю, є менше ніж Поляків. Щоб потім на цій підставі не допустити урівняння Русинів у школі, в уряді і в публічному житті”⁵. Матеріали переписів у риториці польських політичних партій, зокрема національно-демократичної, справді посідали вагоме місце й виправдовували колонізаційні заходи крайових властей.

Австрійські матеріали про чисельність представників різних конфесій Галичини були, на фоні співвідношення різних національностей, більш достовірними. Саме тому в радянській та сучасній українській історіографії прийнято ототожнювати римо-католицьке населення Галичини з поляками, а греко-католицьке – з українцями, враховуючи при цьому окремі цифри на користь українців⁶. Це пов’язане, насамперед, з тим, що іноді у зв’язку з особистими, сімейними обставинами, з кар’єристських міркувань українці переходили з греко-католицького на латинський обряд, натомість переходили поляків на греко-католицьку віру були поодинокими й траплялися переважно у змішаних польсько-українських шлюбах серед селян⁷.

Дані офіційної статистики щодо чисельності греко-католиків можна перевірити, зіставивши їх із матеріалами Шематизмів греко-католицького духовенства Львівської архієпархії, Станіславської та Перемиської єпархій за 1880, 1890, 1900 і 1910 рр. Шематизми були досить

* Терміни “українець”, “українська мова” в досліджуваній період у Галичині майже не вживалися. Їх підміняли поняттями “русин”, “руська мова”, у які вкладали різний зміст. Так, провідні українські громадські та політичні діячі справедливо вважали обидві групи термінів тотожними. Окремі ж польські політики того часу вважали українцями жителів Наддніпрянщини, тоді як у Галичині, за їхніми словами, проживали русини.

об'єктивними у висвітленні кількості греко-католиків, але їхні дані про чисельність римо-католиків, протестантів та євреїв є неповними, часто заокругленими, а певні населені пункти, у яких не-греко-католики переважали, взагалі не згадуються. Упорядники Шематизмів не враховували всіх даних про тих українців, що перебували за межами українських етнічних земель Австро-Угорщини, водночас вказували в окремих парафіях кількість українців-римо-католиків.

Наші підрахунки та порівняння цифр про кількість осіб греко-католицького визнання, за матеріалами офіційної статистики й Шематизмів, показують різницю 10–20 тис. осіб (на користь офіційної статистики), що складає менше 1% всього населення і свідчить про відносну точність офіційних даних. Однак дані Шематизмів про чисельність українського населення міст Галичини є фрагментарними. Також зараз досить складно з'ясувати кількість українців римо-католицького віросповідання. Результатам офіційних переписів та церковній статистиці цілком довіряти не можна. Яскравим прикладом фальсифікації даних про релігійну належність населення під час проведення перепису виступило село Кривчичі під Львовом. Так, перепис 1880 р. зафіксував, що тут проживало 74% римо-католиків, а 100% селян користувалося в побуті польською мовою. Перепис 1890 р. виявив зменшення на 2% римо-католиків і появу 1% населення, що розмовляло українською мовою. Конскрипція 1900 р. показала, що за попереднє десятиліття у Кривчичах пройшла тотальна українізація – 92% селян своєю розмовною мовою визнали українську, а 96% указали свою приналежність до греко-католицького обряду (див. табл. 2.1). Аналогічні коливання можна простежити і в інших громадах⁸.

Таблиця 2.1

Зміни в етноконфесійному складі населення с. Кривчичі у 1880–1900 рр.

Рік	Особи римо-католицького обряду	Особи греко-католицького обряду	Розмовна мова – польська	Розмовна мова – українська
1880	74%	17%	100%	0%
1890	72%	18%	99%	1%
1900	1%	96%	4%	92%

Джерело⁹.

Як зазначав відомий тогочасний український географ С.Рудницький, про жодну зміну конфесії чи народності населення Кривчичів у Львові (на відстані кількох кілометрів) ніхто не чув: "...там жили і живуть українці – усе відбулося тільки на терпеливому папері"¹⁰. Та якщо тут ми можемо прослідкувати очевидні фальсифікації за 1880 та 1890 рр., то в загальному в Галичині ситуація була діаметрально протилежною, і найбільш фальсифікованими виявилися переписи 1900 і 1910 рр.

Вивчення етнічної картини Галичини надзвичайно ускладнене процесами акультурації – взаємних запозичень у мові, релігійних обрядах, побуті польського й українського населення. Типовим було коли примусово переселені поміщиками поляки на етнічних українських територіях переймали місцеву говірку та звичаї. Дослідження етнічних процесів в Галичині в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. суттєво ускладнюється й тим, що, як справедливо відзначав Я.Грицак, переважна частина не усвідомлювала своєї національної приналежності, ототожнюючи себе з певною релігійною групою, соціальним прошарком, територією і т. д.¹¹.

Зважаючи на чисельні уточнення, можна стверджувати, що в 1880 р. українці проживали в усіх 76 повітах Галичини, але у 18 їх чисельність не досягала 1% населення повіту, у 5–10% (Яслівський, Ланцутський, Новотаргський, Ниський, Жешувський повіти), а ще в 5 була меншою 20% (Березівський, Грибівський, Кроснянський, Новосяночський та Львівський міський повіти). Усі перелічені повіти, окрім Березівського та Львівського, належали до Західної Галичини. Із цих двох лише повіт міста Львів був розташований на українських етнічних землях. У 4 повітах (Горлицький, Ярославський, Львівський та Скалатський) українці становили відносну більшість населення, а в решті 44 – абсолютну більшість (від 51 до 81,7%)¹². Польське населення значно переважало у 28 повітах. Усі, окрім Львівського міського та Березівського, розташовувалися в Західній Галичині. У Східній Галичині поляки мали відносну більшість у

Ярославському повіті (46,1%), а в інших становили від 2,3% (Турка) до 27% (Перемишль)¹³. С. Рудницький, коментуючи розселення поляків, писав, що п'ять шостих польського населення в Східній Галичині було мобільним елементом, пов'язаним з політичною перевагою поляків¹⁴.

Кількість повітів у Галичині постійно змінювалася, як і конфігурація їхніх кордонів. У 1880 і 1890 рр. їх налічувалося 76, у 1900 р. – 79, а в 1910 р. – 83. За таких обставин прослідкувати еволюцію етнічної картини якогось окремого повіту можливо лише за надмірної деталізації, вивчення етнодемографічних змін у кожному його населеному пункті¹⁵.

Протягом досліджуваного періоду етнічна структура населення краю зазнавала певних змін, на які впливали і зовнішні, і внутрішні фактори. До зовнішніх належить указ російського імператора Олександра III від 3 травня 1882 р., за яким євреям заборонялось орендувати чи купляти землі в Російській імперії й володіти нерухомістю поза межами міст. Такий захід, поряд зі встановленням “смуги осілості” та антисемітськими погромами, зумовив масову міграцію євреїв з Російської імперії до США. Частина з них емігрувала саме через Галичину й осідала в містах краю (дехто тимчасово, інші – назавжди). Зовнішнім чинником, що також впливав на зміну національної картини в Західній Галичині, були й заходи уряду Бісмарка в Пруссії в кінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст., спрямовані на ліквідацію польського землеволодіння в німецькій імперії, що зумовили еміграцію частини польського населення до Австро-Угорщини. Внутрішніми факторами були зростання чисельності населення краю, урбанізація, еміграція тощо.

1880–1910 рр. ознаменувалися в Галичині різким зростанням кількості населення. Зокрема, в 1880 р. у провінції проживало 5 958 907 осіб, а в 1910 р. – 8 025 675. Тобто за 30 років тут кількість жителів зросла більш ніж на 2 млн осіб, або на 33,3%¹⁶. Порівняймо: за попередні 30 років населення краю зросло лише на 570 тис., або на 11,2%¹⁷. Цей процес можна назвати демографічною революцією, яка, безперечно, мала свої причини та передумови. Їх однозначного трактування в науковій літературі немає. Вчені-демографи схильні пояснювати його зниженням рівня дитячої смертності при збереженні високого ступеня народжуваності.

Демографічні процеси в Галичині серед представників трьох чільних конфесій відбувалися нерівномірно. Упродовж 30 років найшвидшими темпами зростала чисельність римо-католиків. Їх приріст склав більше 1 млн осіб. Частка римо-католицького населення зросла на 0,9%. За цей же відтинок часу кількість греко-католиків збільшилася на 800 тис. осіб, а загальна їх частка у структурі жителів Галичини коливалася. У 1880–1900 рр. вона дещо зросла (із 42,1 до 42,5%), а в наступне десятиліття зменшилася до 42,1%. Єврейське населення чисельно зросло, але темпи природного приросту були незначними. Саме тому відсоток осіб іудейського віровизнання скоротився в 1880–1910 рр. з 11,5 до 10,9%¹⁸.

При вивченні змін етнічної структури населення краю за розмовною мовою неможливо залишити поза увагою різке збільшення чисельності польськомовних галичан. Воно відбувалося швидшими темпами, ніж зростання кількості римо-католиків. Це було викликане двома факторами: зловживаннями осіб, які проводили перепис, та колонізацією євреїв й українців. Так, у 1910 р. польською мовою розмовляло 4 млн 672 тис. осіб, що на 1 млн 620 тис. (або 7,1%) було більше, ніж у 1880 р. Натомість кількість україномовних галичан зросла лише на 470 тис., а їхня частка в загальній структурі населення зменшилася на 2,8% (найбільше в 1900–1910 рр. – на 2%). Чисельність галичан, які спілкувалися німецькою мовою, зменшилася більше ніж утричі – з 318 тис. до 90 тис. осіб¹⁹.

Вищезазначені дані стосуються Галичини як провінції в цілому й не відображають повною мірою всієї складності демографічних процесів серед представників двох найчисленніших етносів – українців та поляків. Співвідношення польського та українського етносів у Східній Галичині було зовсім іншою. Тут українці впродовж усього досліджуваного періоду становили абсолютну більшість і за релігійною, і за мовною ознаками. Упродовж 1880–1910 рр. на досліджуваній території відбувалося невпинне зростання питомої ваги римо-католиків. Якщо в 1880 р. вони становили 21,3%, то в 1890 р. – 22,6%, у 1900 р. – 22,7%, а в 1910 р. – 24,5%. Частка греко-католиків навпаки зменшувалася: у 1880 р. – 64,2%, у 1890 р. – 63,8, у 1900 р. – 63,5%, у 1910 р. – 62,4%²⁰. Такі коливання можна пояснити значними розмірами еміграції українців, але при аналізі зміни процентної частки римо-католиків у Східній і Західній Галичині виявляється, що у східній частині краю їхня частка зростала втричі швидше, ніж у

західній. Стрімке зростання не можна пояснити виключно природними чинниками. Очевидно, тут мали місце й інші фактори: внутрішньокрайові міграції населення та зміна греко-католиками релігійного обряду. Сукупність усіх перелічених чинників найвиразніше проявилася в період 1900–1910 рр.

Аналіз матеріалів австрійської статистики робить очевидними й інші протиріччя. Так, у 1880 р. греко-католиків було на 40 501 особу менше, ніж тих, хто визнав своєю розмовною мовою українську. У 1890 р. їх було менше вже лише на 55 487 осіб. А за переписами 1900 й 1910 рр. кількість греко-католиків була більшою за чисельність україномовних галичан. Така динаміка вкотре ставить під сумнів достовірність даних офіційної статистики у висвітленні демографічних процесів серед різних національних груп Галичини.

Більшість українських дослідників, які займалися вивченням демографічних процесів у Галичині (В.Охримович, С.Макарчук та ін.) досліджували лише дані двох останніх переписів, а тому вказані розбіжності залишалися поза їх увагою. Польські дослідники (упорядники та редактори статистичних збірників – Т.Рутовський, Т.Пілат, Ф.Буяк та ін.) намагалися пояснити цю різницю переходом євреїв на українську мову – “русинізацією жидів”. При підрахунках вони автоматично зараховували все єврейське населення краю до україномовного. Та водночас вони впадали в разучу суперечність, звітуючи про зростання чисельності “поляків Мойсеєвого визнання”, що переходили з німецької мови на польську²¹.

Факти “українізації” багатьох єврейських родин, особливо в сільській місцевості, справді існували, але домінуючою в той час була саме “полонізація”. Більшість тогочасного єврейського населення, залежно від обставин, вільно володіла українською та польською мовами, а цього було достатньо, щоб віднести людину до польськомовної категорії. І.Монолатій, який детально вивчав проблему полонізації та українізації єврейського населення Галичини, підрахував, що зі 100% євреїв розмовною мовою називали німецьку 17,6%, польську – 76,6%, українську (русинську) – лише 5%, інші мови – 1,3%²².

На нашу думку, ототожнення українців виключно з греко-католиками, а поляків – з римо-католиками приводить до фальсифікації етнічної картини населення Галичини. Адже відомо, що австрійська статистика не розрізняла серед польськомовного населення “поляків Мойсеєвого визнання” (євреїв), а серед римо-католиків – т. зв. “латинників”, українців латинського обряду. Вважаємо ототожнення галицьких українців виключно з греко-католиками помилкою, адже значна їх частина перейшла з різних причин на латинський чи протестантський обряд*. М.Грушевський та М.Залізник свого часу заперечували таке ототожнення. Ці історики вивчали матеріали перепису населення Галичини за 1900 р. і дійшли висновку, що у східній частині краю проживало приблизно 3 млн українців, або майже 70% населення, частка євреїв складала 13%, а поляків – 16%. Усього ж, за їхніми підрахунками, українці в 35 повітах з 50 посідали більше 50%, у 18 – понад 70% і в 7 – понад 80% “цілої людности”²³. Сучасник М.Грушевського, польський дослідник Ю.Бузек, вважав, що в Східній Галичині проживало більше 500 тис. “латинників”²⁴.

Траплялися випадки, коли українських селян статисти зараховували до польськомовних лише на підставі того, що вони вміли привітатися по-польськи²⁵. Визнання своєї польськомовності могло принести євреям і українцям деякі політичні та економічні вигоди від місцевих поміщиків та влади, а визнання україномовності часто завдавало неприємностей.

Установити точну чисельність поляків та українців, що проживали в Галичині в останній третині XIX – на початку XX ст., зараз, коли первинні статистичні дані про конкретні населені пункти втрачено, є доволі складно. Проте можна впритул наблизитися до цього числа, врахувавши ту кількість “латинників”, яку називали М.Грушевський, Ю.Бузек та інші. Проблема полягає в тому, чи можна довіряти їхнім цифрам. Щоб переконатися в їхній достовірності, необхідно зіставити обидва показники офіційної статистики (“віровизнання” та “розмовна мова”) з кожного конкретного повіту за 1880 р. як матеріалів, що зазнали найменше фальсифі-

* Класичним був випадок переходу на римо-католицький обряд громади села Недільна Старо-самбірського повіту, де обмануті, а згодом залякані повітовим старостою Річчі селяни були змушені змінити віру. Виступи українців-послів Галицького сейму підтверджують, що це був не поодинокий факт³³.

кацій з усіх австрійських конскрипцій. Порівнюючи матеріали перепису, увагу слід звертати на україномовних (у повітах, де кількість їх була більшою, ніж число греко-католиків) чи на греко-католиків (у повітах, де ситуація була протилежною).

Для проведення підрахунків беремо статистичні дані перепису 1880 р. у Східній Галичині й поділяємо за повітами на дві окремі групи. До першої віднесемо ті повіти, у яких чисельність греко-католиків переважала кількість українців, а до другої – ті, у яких склалися протилежні обставини. Далі підрахуємо числа в кожній окремій таблиці та підсумуємо їх. Після цього до одержаної суми додаємо кількість греко-католиків, що проживали в Західній Галичині (тут не було жодного повіту, де б україномовні переважали греко-католиків). І, нарешті, побачимо, що число українців у 1880 р. не 2 510 408, як було б за віровизнанням, а як мінімум на 170 830 особи більше – 2 681 244. Далі порівнюємо дані про чисельний склад українців Галичини в 1880 р., що подавалися раніше, з власними підрахунками (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Чисельний склад українського населення Галичини за даними офіційної статистики та нашими підрахунками в 1880 р.

	Зх. Галичина	%, від усього насел.	Сх. Галичина	%, від усього насел.	Разом	%, від усього насел.
За віровизнанням	89 454	4,1	2 420 960	64,2	251 414	42,1
Наші підрахунки	89 454	4,1	2 591 790	68,7	2 681 244	45,7
Різниця	0	0	170 830	4,5	170 850	3,6

Підраховано за джерелами²⁶.

Це підтверджує слова М.Грушевського, що українці склали майже 70% населення Східної Галичини.

Наведене порівняння дає змогу по-новому поглянути на частку польського населення краю, провівши низку операцій. Цілком очевидно, що для цих підрахунків необхідно брати дані із Західної Галичини з категорії віровизнання, адже значна частка єврейського населення визнали тут своєю розмовною мовою польську. У Східній Галичині дані із цієї категорії будуть наближатися до фактичних лише в повітах, у яких кількість греко-католиків переважала україномовне населення. В інших повітах необхідно брати до уваги різницю між чисельністю римо-католиків і тими, хто говорив українською, але не був греко-католиком. Таким чином, одержуємо дані, за якими римо-католики становили 87,5% у Західній Галичині й лише 16,7% – у Східній. Їхня частка у структурі всього населення провінції становила тільки 42,8% (підраховані нами дані вміщено в таблиці 2.3).

Завдяки порівнянню даних таблиць 2.2 та 2.3 можна встановити, що в 1880 р. українці в Галичині становили не меншість, а відносну більшість (45,7%). У Східній Галичині вони мали абсолютну більшість – 68,7%. Водночас поляки в краї були відносно меншістю (42,8%), а в Східній Галичині – абсолютною меншістю (16,7%). Ці цифри збігаються з матеріалами, поданими М.Грушевським.

Таблиця 2.3

Чисельність польського населення Галичини в 1880 р.

Територія	Кількість	% усього насел.
Римо-католики Західної Галичини	1 919 059	87,5
Римо-католики окремих повітів Східної Галичини	339 935	9
Римо-католиків з інших повітів Східної Галичини без україномовних	292 153	7,7
Поляків разом у Східній Галичині	632 088	16,7
Поляків разом у Галичині	2 551 147	42,8

Підраховано за джерелами²⁷.

Коли ж провести аналогічні підрахунки за 1890, 1900 та 1910 рр., то стане очевидною тенденція до різкого зменшення у статистиці процентної частки “латинників”. Так, у 1890 р. їх було 101 235, у 1900 р. – 28 429. Перепис 1910 р. узагалі зафіксував лише 2 664 “латинники”. Більшість із них проживала в Східній Галичині, а 66 осіб – у Кроснянському повіті Західної. Характерно, що попередні конскрипції подавали в цьому повіті перевагу греко-католиків над українським населенням, а в 1910 р. зафіксовано зменшення кількості греко-католиків порівняно з 1900 р. – з 13 567 до 12 629. У цьому ж повіті кількість римо-католиків зросла на 1200. Загальна кількість жителів цього повіту й конфігурація його кордонів за вказаний період залишалася без змін, не відбувалося й масових міграцій²⁸. Очевидно, що частина греко-католиків цього повіту (можливо, жителі одного села) просто змінила свій обряд, а більшість із тих, хто перейшов на “латинь”, розмовною мовою записали польську. Усе це свідчить про суб’єктивність даних переписів щодо національної приналежності громадян краю загалом.

Якщо дотримуватися традиційних підходів до трактування національної приналежності жителів Галичини в 1880–1910 рр., то стане помітним певне протиріччя. Так, коли ототожнювати всіх римо-католиків з поляками, то побачимо, що приріст польського населення краю в 4 рази випереджав природний приріст представників інших конфесій. Однак сучасники спостерігали серед поляків нижчий рівень народжуваності, ніж серед українців та євреїв. Середньостатистична українська родина складалася з 5 осіб, єврейська – з 6, німецька – з 7, а польська – лише з 4²⁹. Виходячи із цього, темпи природного приросту українського населення повинні були б бути вищими, ніж у поляків (цю точку зору свого часу відстоював І.Франко і згодом підтримав С.Макарчук³⁰).

Вказані суперечності лише незначною мірою торкаються єврейського населення краю. Євреїв можна ідентифікувати за даними про чисельність прихильників іудейського (Мойсеевого) віросповідання. Усього в 1880 р. в Галичині проживало 686 596 євреїв (11,5% всього населення), з них лише третина – у Західній Галичині.

Отже, етнічна картина східної частини краю в 1880 р. була, за нашими підрахунками, такою: українці становили 68,7%, поляки – 16,7%, євреї – 13,6%, всі інші – 1,2%. Загалом у Галичині частка українців складала 45,7%, поляків – 42,8%, євреїв – 11,5%, інших – 0,8%.

Звідси випливає, що реальна етнонаціональна ситуація значно відрізнялася від тієї, яку намагалися показати австрійські статисти. Відповідно й усі відображувані ними демографічні зміни в краї протягом 1880–1910 рр. стосовно різних національностей необхідно переглянути, а в основу такої ревізії слід покласти більш достовірні матеріали.

Цілком імовірно, що найбільш об’єктивними даними про зміну національного обличчя краю свого часу володіли українські науковці, члени Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка С.Рудницький та С.Томашівський. Вони влітку 1915 р. одержали завдання від Загальної української ради (орган, що координував діяльність українських політичних партій провінції) детально вивчити та проаналізувати етнографічні межі розселення українців та поляків. Їхнє дослідження не ґрунтувалося на матеріалах австрійської статистики, але було визнане урядом імперії як достовірне. На основі роботи С.Рудницького й С.Томашівського окремі члени уряду виношували плани поділу краю на дві окремі провінції, враховуючи при цьому саме етнічний принцип. Пізніше їхнє дослідження виступало обґрунтуванням північно-західного кордону Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР)³¹.

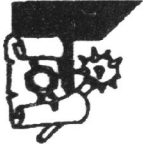
Згідно з підрахунками С.Рудницького та С.Томашівського, у 1915 р. у Східній Галичині проживало 3 млн 825 тис. українців (72% всього населення), 770 тис. поляків (14%), 660 тис. євреїв (12%) та 65 тис. німців (1%). Серед римо-католиків вони виокремили групу українців – 587 тис. осіб (43% всіх римо-католиків)³².

Коли ж порівняти їхні дані з вище зробленими підрахунками за співвідношенням основних національностей Східної Галичини за 1880 р., то стане очевидним, що частка українців у структурі населення регіону, незважаючи на масову міграцію за кордон, протягом 1880–1915 рр. зростала, а частка поляків та євреїв зменшувалася, хоча й незначною мірою. В абсолютних цифрах кількість представників усіх етносів Східної Галичини зростала. Це зростання мало таке вираження у відсотках: кількість українців збільшилася на 47%, поляків – на 21,8%, євреїв – на 28,8%.

Підсумовуючи нашу розвідку, зазначимо, що оцифрування статистичних матеріалів, їх аналіз за допомогою сучасних комп'ютерних програм дозволяє виявити окремі маніпуляції даних, зроблені в минулому з політичних міркувань, а також дає нагоду по-новому вивчити вже відомі статистичні джерела. Повної картини коригування їхніх даних з'ясувати, очевидно, не вдасться. Водночас сподіваємося, що наша публікація змусить українських істориків залучати значно ширше коло документів та матеріалів, що відображають зміну етнорелігійної картини українських земель.

1. Rocznik statystyki Galicji. Wydany przez krajowe biuro statystyczne / pod kier. T. Rutowskiego. – Rok 1. – Lwów, 1887. – S. 19–20.
2. Ibid. – S. 17–18.
3. Охримович В. Фактичні і фіктивні страти Русинів в демографічному білянці Галичини за десятилітте 1900–1910. Статистична розвідка / В. Охримович. – Львів, 1912. – С. 53.
4. Письмо вѣдн Щирца // Батьківщина. – 1880. – № 3. – 1 лют. – С. 21.
5. Там само. – С. 21.
6. Копчак С. І. Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття (статистико-демографічне дослідження) / С. І. Копчак, В. І. Мойсеєнко, М. Д. Романюк. – Львів : Світ, 1996. – С. 22–40; Мазурок О. С. Города западно-украинских земель эпохи империализма / О. С. Мазурок. – Львов : Світ, 1990. – С. 135–154; Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов : Вища школа, 1983. – С. 34–73.
7. Красівський О. Я. Галичина у першій половині ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків / О. Я. Красівський. – Львів : Каменяр, 2000. – С. 39.
8. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / С. Рудницький. – Львів : Світ, 1994. – С. 224–225.
9. Там само.
10. Там само. – С. 226.
11. Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – С. 12.
12. Rocznik statystyki Galicji. Wydany przez krajowe biuro statystyczne / pod kier. T. Rutowskiego. – Rok 1. – Lwów, 1887. – S. 17–18.
13. Ibid.
14. Рудницький С. Назв. праця. – С. 227.
15. Podręcznik statystyki Galicji. – Lwów, 1913. – Т. III. – Cz. I–II. – S. 10–13.
16. Rocznik statystyki Galicji. Wydany przez krajowe biuro statystyczne / pod kier. T. Rutowskiego. – Rok 1. – Lwów, 1887. – S. 17–18; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / pod red. T. Pilata. – Lwów, 1909. – Т. XXVII. – Zs. I. – S. 10–12.
17. Бачный И. Жыди / И. Бачный // Батьківщина. – 1880. – № 4. – 16 лют. – С. 26.
18. Podręcznik statystyki Galicji. – Lwów, 1913. – Т. III. – Cz. I–II. – S. 10–17; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / pod red. T. Pilata. – Lwów, 1896. – Т. XV. – Zs. III. – S. 40–43; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / pod red. T. Pilata. – Lwów, 1911. – Т. XXV. – Cz. I. – S. XXXI–XXXII.
19. Ibid.
20. Ibid.
21. Вуяк F. Galicya. Т. 1: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo / F. Вуяк. – Lwów, 1908. – S. 98–100; Romer E. Polski stan posiadania na południowym wschodzie Rzeczypospolitej / E. Romer. – Lwów, 1937. – S. 4–5; Rocznik statystyki Galicji. Wydany przez krajowe biuro statystyczne / pod kier. T. Rutowskiego. – Rok 1. – Lwów, 1887. – S. 20.
22. Монолатій І. Видавець Яків Оренштайн і проблема міжнаціональних відносин у Галичині / І. Монолатій. – Коломия : Вік, 2003. – С. 14.
23. Грушевський М. С. Із польсько-українських стосунків Галичини (кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. – С. 491–492; Залізняк М. Національне питання в Австро-Угорщині і Росії / М. Залізняк // Літературно-науковий вісник. – 1911. – Т. 55. – С. 348.
24. Buzek J. Uwagi ze względu na zbliżający się spis ludności / J. Buzek. – Kraków, 1910. – S. 20.
25. Охримович В. Назв. праця. – С. 4.

26. Podręcznik statystyki Galicji. – Lwów, 1913. – Т. III. – Cz. I–II. – S. 11–14; Skorowidz gminny dla królestw i krajów w radzie Państwa reprezentowanych. Opracowany na podstawie wyników spisu ludności dnia 31 grudnia 1900. – Т. XII : Galicja. – Wieden, 1907. – S. 112–114.
27. Ibid.
28. Podręcznik statystyki Galicji. – Lwów, 1913. – Т. III. – Cz. I–II. – S. 11; Skorowidz gminny dla królestw i krajów w radzie Państwa reprezentowanych. Opracowany na podstawie wyników spisu ludności dnia 31 grudnia 1900. – Т. XII : Galicja. – Wieden, 1907. – S. 812.
29. Письмо вѣдн Щирця // Батьківщина. – 1880. – № 3. – 1 лют. – С. 21.
30. Макарчук С. А. Указ. соч. – С. 50–51; Франко І. Я. Скільки нас є? / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – Т. 44. – Кн. 2. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 314.
31. Рудницький С. Назв. праця. – С. 224.
32. Томашівський С. Тимчасовий звіт про кількість населення Східної Галичини різних національностей / С. Томашівський // Діло. – 1916. – 23 квіт. – С. 3–4.
33. В справі громади Недільної // Діло. – 1908. – 15 трав. – С. 4.

В публікації аналізуються переписи населення Галицїї 1880–1910 гг. Демонструються спроби фальсифікації австрійськими властями і місцевої польської адміністрацією результатів переписей населення. Автор робить припущення, що внаслідок маніпуляцій з результатами конскрипцій Галиція продемонструвала як многонаціональний регіон, в якому домінували поляки, хоча на самому ділі більшість його жителів складали українці.

Ключевые слова: Галиція, конскрипція, перепис населення, етноконфесіональне суспільство.

The article analyzes the Galician census of 1880–1910. The attempts to falsify the population censuses by the Austrian authorities and the local Polish administration are displayed. The author makes the assumption that as the result of konskrypsia manipulation Galicia was showed as the multinational region with the dominance of the Poles, but in fact most of the people in the region were the Ukrainians.

Key words: Galicia, konskrypsia, census, ethnoconfessional community.

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр) 52

Олександр РЕЄНТ

ВІЙСЬКОВА СПРАВА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1900–1914 рр.

У статті розглядається військова справа на західноукраїнських землях на початку ХХ ст. Особливе місце відведено сокільському, січовому та пластовому рухам.

Ключові слова: військова справа, сокільський рух, січовий рух, пластовий рух.

В умовах декларування владою необхідності здійснення реформування Збройних сил України постає необхідність розробки відповідної ефективної теоретичної програми. Безумовно, її концептуальні засади мають ґрунтуватися на вивченні зарубіжного досвіду та врахуванні наявних потужностей і можливостей вітчизняного військового блоку та геополітичної ситуації. Однак при цьому важливим є вивчення історичного досвіду, зокрема розвитку військової справи на початку ХХ ст., що в подальшому відіграло важливу роль у розгортанні національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр., захисті національних інтересів і створенні української державності. Зважаючи на це, метою нашого дослідження є вивчення комплексу питань, пов'язаних з участю українців у збройних силах Австро-Угорської імперії, діяльністю вітчизняних парамілітарних молодіжних організацій на західноукраїнських землях напередодні Першої світової війни.

Вищевказані питання все більше стають об'єктом уваги вітчизняних істориків, що засвідчено появою ряду монографічних робіт О.Вацеби, М.Гуйванюка, О.Дем'янюка, В.Леника, А.Лозинського, Б.Савчука, О.Сича, Б.Трохим'яка¹ та ін., у тому числі й колективних². Однак

при цьому актуальною залишається необхідність комплексного висвітлення названих проблем крізь призму аналізу розвитку військовопідготовчої практики на західноукраїнських землях напередодні Першої світової війни.

І. Українці в збройних силах Австро-Угорської імперії

Особливості адміністративного устрою Австро-Угорщини зумовили комплектування збройних сил за територіальним принципом. Відповідно до цього, існувало 102 округи, кожен з яких формував піхотний полк регулярної армії імперії та зазвичай у подальшому поповнював його новобранцями. Наслідком запровадження цієї системи комплектування було те, що досить часто окремі військові частини мали певний національний вигляд. Так, із загального числа 102 піхотних полків 35 були слов'янськими, 12 – німецькими, 12 – угорськими й 3 – румунськими, інші (змішаний склад) не мали виразного моноетнічного забарвлення³.

Такий стан речей, поряд із загостренням національної боротьби, зумовив актуальність мовного питання в армії. На початку ХХ ст. в Австро-Угорщині визнавалися німецька, угорська, чеська, сербохорватська, польська, українська (русинська), словенська та італійська мови, однак обов'язком кожного солдата було розуміння німецької вимови основних військових команд. Утім, кількісне переважання в полку представників певного народу зумовлювало призначення так званої “полкової мови”⁴.

Територіальний принцип формування збройних сил Австро-Угорщини дозволяє виявити особливості її етнічного складу, зокрема участь українців, 3,99 млн чол. яких проживало напередодні Першої світової війни в імперії.

На початку ХХ ст. військове управління здійснювалося через систему 15-ти корпусних округів й окремого округу Зара (Далмація (нині пн.-зх. Балканського п-ова)), на які була розбита територія монархії Габсбургів. Власне в межах кожного із цих округів і відбувалася комплектація розквартированих військових частин за рахунок місцевих мешканців.

Найбільш чисельне представництво українців було у двох корпусах:

- X корпус (штаб у Перемишлі, територія центральної Галичини);
- XI корпус (штаб у Львові, територія Східної Галичини й Буковини) (табл. 1, 2).

Таблиця 1

Дислокація військових частин X корпусу (поч. ХХ ст.)

X корпус (центр у Перемишлі)				
Піхотні дивізії			Кавалерія	
Загальноімперські	Австрійський ландвер ⁵	Угорський гондвер ⁶	Дивізії	Бригади
2-га дивізія (Ярослав), 24-га дивізія (Перемишль)	45-та дивізія (Перемишль)	–	кавалер. дивізія (Ярослав)	–

Таблиця 2

Дислокація військових частин XI корпусу (поч. ХХ ст.)

XI корпус (центр у Львові)				
Піхотні дивізії			Кавалерія	
Загальноімперські	Австрійський ландвер	Угорський гондвер	Дивізії	Бригади
11-та дивізія (Львів), 30-та дивізія (Львів)	43-тя дивізія (Львів)	–	кавалер. дивізія (Львів), кавалер. дивізія (Станіслав)	–

Крім того, українцями поповнювався особовий склад VI (штаб у Кошице, територія Закарпаття та Південно-Східної Словаччини), а також частково I (штаб у Кракові, територія Західної Галичини, Моравії та Сілезії), II (штаб у Відні, територія Нижньої і Верхньої Австрії) і XIV корпусів (штаб в Інсбруку, територія Тіроля)⁷.

Сучасна історіографія подає такі відсоткові дані про частку українців у піхотних полках (нараховували 3–4 тис. чол.) загальноімперської армії, які входили до складу не лише вищевказаних чотирьох дивізій, що дислокувалися на західноукраїнських землях (2-га (штаб в Ярославі), 24-та (Перемишль), 11-та (Львів), 30-та (Львів)), а й 4-ї (Брно), 10-ї (Йозефштадт), 15-ї (Мішкольц), 27-ї (Кошице), (табл. 3).

Таблиця 3

**Відсоткова частка українців
у складі піхотних полків загальноімперської армії (поч. XX ст.)⁸**

№ полку	Шеф полку	% українців
9	граф Карл Йосип Клерфо де Круа	73
10	король Швеції Густав V	47
15	генерал від інфантерії, барон Фрідріх фон Гергі	62
20	принц Пруський Генріх	10
24	генерал кавалерії Генріх Кюммер фон Фалькенфельд	10
30	генерал від інфантерії Франц Шедлер	59
41	генерал кавалерії, ерцгерцог Євгеній	27
45	фельдмаршал-лейтенант, ерцгерцог Йосиф Фердинанд	47
55	король Черногорії Нікола I Петрович-Негош	59
58	полковник, ерцгерцог Людвіг Сальватор	72
65	генерал від інфантерії, ерцгерцог Людвіг Віктор	25
66	генерал-майор, ерцгерцог Петер Фердинанд	22
77	герцог Вюртемберзький Філіп	69
88	герцог Саксен-Веймар-Айзнах, герцог Саксонський Вільгельм	68
85	генерал кавалерії Йосиф Гаудернак фон Кіс-Деметр	33
89	генерал від інфантерії Євгеній фон Альбор	60
90	генерал від інфантерії Адольф Горзетські фон Горнталь	60
95	генерал від інфантерії Герман Кевесс фон Кевессгаз	70

Пізніше, уже після проведення реорганізації армії Австро-Угорщини в 1917 р. українці поповнили ряди ще семи новостворених полків: 109-го (63%), 110-го (17%), 115-го (67%), 124-го (59%), 125-го (18%), 130-го (62%) і 134-го (відсутні точні дані), які входили до складу 2-ї (штаб в Ярославі), 4-ї (Брно), 10-ї (Йозефштадт), 11-ї (Львів), 15-ї (Мішкольц), 24-ї (Перемишль), 27-ї (Кошице), 30-ї (Львів) піхотних дивізій.

Представництво українців у складі піхотних полків територіальної оборони подано в табл. 4.

Таблиця 4

**Відсоткова частка українців у складі піхотних полків територіальної оборони
Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни⁹**

Полк	% українців
18-й перемишльський полк ландверу	47
19-й львівський полк ландверу	59
20-й станіславський полк ландверу	72
22-й чернівецький полк ландверу	27
32-й новосанчевський полк ландверу	9

Продовж. табл. 4

33-й стрийський полк ландверу	73
34-й ярославський полк ландверу	20
35-й золочівський полк ландверу	68
36-й коломийський полк ландверу	70
11-й мукачевський полк гондверу	10
12-й сатмарський полк гондверу	точна інформація відсутня

Подальші кількісні зміни були пов'язані з початком Першої світової війни і стосувалися переважно вдосконалення структури імперських збройних сил в умовах військового часу, а також створення суто українського національного добровільного військового формування – легіону Українських січових стрільців, передумовою виникнення якого була діяльність парамілітарних молодіжних організацій на початку ХХ ст.

II. Формування українських молодіжних парамілітарних організацій на західноукраїнських землях

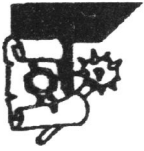
Аналізуючи особливості розвитку західноукраїнського парамілітарного руху на початку ХХ ст., перш за все варто вказати на комплекс чинників, які сприяли не лише загалом виникненню ряду національних молодіжних організацій і товариств, а й поступовому домінуванню в них військово-підготовчої складової.

Вагомий вплив на вищевказані процеси мав розвиток власне українського національного руху в регіоні (суспільно-політичний фактор), зокрема виникнення політичних партій, активізація їх електоральної боротьби, у тому числі й у середовищі молоді. Цілком очевидно, що залучення останньої до культурно-освітньої та громадської роботи сприяло підвищенню рівня національної свідомості. З огляду на світоглядні особливості цієї вікової групи, невдоволення поміркованістю політичних програм (на фоні загострення боротьби з польським та москвофільським рухами) поступово перетворилося в масову ідею необхідності здійснення військової підготовки з метою боротьби за українську державність. На шляху до цього усвідомлення (особливо в умовах напруження міжнародних відносин) мало місце романтичне захоплення зовнішніми проявами військовопідготовчої діяльності (ідеї козацтва, муштра, фізичні вправи тощо), які були характерними ознаками січового руху та сокільництва. Відтак логічним наслідком стало виникнення напередодні Першої світової війни нових таємних і напівтаємних військових організацій, перетворення існуючих гімнастично-спортивних на парамілітарні.

Значний вплив на розвиток цього процесу й загалом на підвищення якісного рівня виховання молоді мало знайомство з першим підручником скаутингу “Скаутинг для хлопців” (“Scouting for boys”, 1908), авторства Роберта Бейден-Павелла (Robert Baden-Powell). У цілому, не лише теоретична західна література, а й практичні приклади створення й діяльності англійських, німецьких, чеських, польських гімнастично-спортивних товариств наочно демонстрували західноукраїнській громадськості необхідність розвитку подібного руху серед місцевої молоді.

Певну роль у процесі парамілітаризації молодіжних організацій відіграв і геополітичний чинник. Так, наростання суперництва між Російською та Австро-Угорською імперіями зумовило формування в середовищі радикально налаштованої частини українства думки про необхідність захисту національних інтересів як самостійної військової сили у випадку збройного міждержавного конфлікту. Варто відмітити, що цей фактор почав яскраво проявлятися з другої половини першого десятиліття ХХ ст., оскільки безпосередньо залежав від міжнародних відносин (Боснійська криза).

Отже, виникнення ряду молодіжних організацій на західноукраїнських землях наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і поступове домінування в них парамілітарного напрямку було логічним наслідком впливу комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників, які характеризували не лише особливості суспільно-політичного розвитку регіону, а й відображали загальноєвропейські тенденції.

Січковий рух

Перші неуспішні спроби створити молодіжну організацію, члени якої мали би право носити спеціальні відзнаки – стрічки, здійснені взимку 1899/1900 рр. Відповідна ідея належала відомому громадському діячеві, одному із засновників Української радикальної партії Кирилу Трильовському (1864–1941), який планував заснувати “Січ” у селі Устя Снятинського повіту на Галичині. Після того, як зі статуту було вилучено положення про право носіння відзнак, його було затверджено й уже 5 травня 1900 р. відбулось урочисте відкриття першої “Січі” в селі Завалля (т. зв. Завальська “Січ”)¹⁰. За словами відомого українського політичного діяча першої половини ХХ ст., члена управи товариства УСС Степана Ріпецького, “це був початок славного січового руху, величавого походу і енергійної праці десятків тисяч новітніх січовиків, які нав’язали перервану нитку традиції славної Козаччини та відродили гордого і сміливого духу Запорізької Січі”¹¹.

Із цього часу січковий рух почав набувати популярності серед молоді й досить швидко поширився в регіоні. Так, 1904 р. у Галичині вже існувало 228 “Січей”, 1907 р. – 426, 1912 р. – 823 (понад 65 тис. осіб)¹². З 1902 р. товариства починають засновуватись і в Буковині (перше – Кіцманська “Січ”), станом на 1914 р. існувало вже понад 112 організацій.

Варто вказати, що в перші роки свого існування січковий рух мав переважно протипожежний і спортивний характер, передбачаючи також національне та культурно-освітнє виховання (перш за все, ліквідація неписьменності) українського населення регіону. При цьому важливу об’єднавчу роль відігравала наявність єдиних зовнішніх атрибутів, які мали безпосередній зв’язок із козацькими традиціями: вбрання (однострої), хоругви, січові відзнаки, печатки та ін. Натомість створення чіткої й демократичної вертикалі управління (загальні збори, мировий суд) і підпорядкованості, культивування моральних якостей сприяло підвищенню рівня дисципліни та відповідальності серед молоді.

Починаючи з 1908 р. (утворення у квітні цього року “Головного січового комітету” на чолі з К.Трильовським) відбувалося створення системи координації та управління січковим рухом у Галичині. Відсутність до цього офіційної центральної організації було пов’язано як із першочерговою необхідністю розширення власне мережі “Січей”, так і наростанням репресивної політики місцевої польської адміністрації, яка вбачала в цьому загрозу і в принципі не могла санкціонувати реєстрацію керівного органу. Необхідно підкреслити, що координаційний центр буковинського січового руху – “Союз Січей” – було засновано ще 1905 р.¹³

Окрему увагу варто приділити військово-спортивним аспектам підготовки членів вищевказаних товариств, їх трансформації в стрілецькі. Так, зважаючи на формулювання в статутах “Січей” завдання протипожежної діяльності, організовувалися відповідні гімнастичні вправи. У зв’язку із цим поступового поширення набули фізичні тренування. Зв’язок із козацькими традиціями не обмежувався зовнішніми атрибутами, а й стосувався військової муштри. Польська “Газета народова”, що видавалася у Львові, у грудні 1902 р. інформувала читачів про нічні збори молодих хлопців поблизу Заболотова (нині Івано-Франківська обл.) і їх вправи із сокирами (різьблені гуцульські топирці)¹⁴. Подальше поширення в пресі дискримінаційних повідомлень зумовило проведення репресивної кампанії, яка загальмувала процес перетворення гімнастично-спортивних товариств у військовопідготовчі. Однак, крім зовнішніх чинників, необхідно назвати й внутрішні, зокрема світоглядні особливості сільського населення, його негативне сприйняття самої ідеї військової служби, яка асоціювалася з австрійською армією, поширеною в її середовищі практикою тілесних покарань тощо.

Вагому роль у трансформації українського січового руху в стрілецький відіграло створення ряду польських парамілітарних організацій, починаючи з 1910 р. (одним із таких була “Стрілецька спілка” у Львові). У таких умовах К.Трильовський організував у 1912 р. виступ перед членами “Повітової Січі” одного з організаторів польських воєнізованих утворень Юзефа Пілсудського, який розповів про ідеї збройної боротьби за незалежність¹⁵. Це мало неабиякий вплив на січову молодь, остаточно переконавши її в необхідності набуття товариствами військового характеру. Основною перешкодою на цьому шляху була офіційна заборона використання зброї у вправах і показових виступах, за виконанням якої пильно стежили жандарми. За сло-

вами К.Трильовського, “поляки боялися хлопської організації... найбільше їх дражнила назва “Січ” та назви січової старшини... у цьому вбачалася їм гайдамаччина...”¹⁶.

Утворення 1912 р. “Українського січового союзу”, а також загострення міжнародних подій прискорило процес трансформації мережі “Січей” у військові молодіжні парамілітарні організації. Це стосується створення спеціальних підготовчих курсів, які передбачали проведення військової практичної підготовки, вивчення термінологічної системи команд (наприклад, “постава”, “розійтись”, “вправо/вліво”, “походом ряд руш”, “бігом ряд руш”, “малий крок” та ін.). Подальшим етапом стало формування у 1913 – середині 1914 рр. військової організації “Січові стрільці”.

Таким чином, аналізуючи західноукраїнський січовий рух на початку ХХ ст., можна говорити не лише про наявність у ньому зовнішніх ознак зв'язку з козацькими історичними традиціями, а й про започаткування процесу його перетворення з гімнастично-спортивного в парамілітарний. Такий шлях в умовах активного поширення подібних тенденцій у середовищі польського молодіжного руху та загострення міжнародних відносин був найоптимальнішим шляхом підвищення фізичного рівня підготовки юнацтва на шляху до подальшого усвідомлення необхідності самостійної збройної боротьби за незалежність.

Сокільський рух

Український сокільський рух, на відміну від січового, мав значно тривалішу історію й органічно був пов'язаний не стільки з національними історичними традиціями, скільки з європейськими аналогами. Так, перший “Сокіл” був заснований у Празі 1862 р. Мирославом Тиршем. Уже через п'ять років подібне польське товариство “Polskie Towarzystwo Gimnastyczne «Sokol»” виникає у Львові¹⁷.

Перший український “Сокіл” був створений також у Львові 1894 р. Процес формування мережі сокільського руху, порівняно із січовим, тривав значно повільніше. Так, 1900 р. існував лише львівський осередок (37 чол.), однак уже 1906 року нараховувалося 324 організації, які об'єднували більше 800 чол., у червні 1914 р. – до 1 тис. товариств (більше 32 тис. осіб). Таке збільшення зумовило перетворення львівського осередку на центральну організацію й відповідно зміну назви на “Сокіл-Батько”¹⁸. Необхідно підкреслити, що, на відміну від сільського січового, сокільський рух набув поширення переважно в західноукраїнських містах, а його члени мали вищий рівень фізичної підготовки.

До 1908 р. український сокільський рух мав домінуюче протипожежне й гімнастично-спортивне спрямування, однак обрання його головою Івана Боберського започаткувало якісні організаційно-програмні зміни. Так, поряд з ідеологічною складовою, вагомості набула практична військова діяльність, яка полягала у всебічному навчанні “соколів” військовому ремеслу, військовій підготовці на професійному рівні. Теоретичне підґрунтя фізичних вправ було посилене в результаті видання відповідних підручників. Також з 1912 р. одним із програмних видів спорту стають вправи зі стрільби. Загалом, подібно до січового, сокільський рух поступово радикалізувався під впливом тиску місцевої адміністрації та наростання польських шовіністичних настроїв. Так, постійного характеру набувала практика розгону поліцією української молоді, яка займалася фізичними вправами¹⁹.

Свідченням організованості сокільського руху та засобом його подальшої популяризації була організація ряду масових здвигів (зльотів): 1909 р. у Стрию, 1910 р. – Тернополі, 1911 р. – Станиславові (нині Івано-Франківськ) і Львові, 1912 р. – Бережанах, 1912 – Калуші, Жовкві, Підгайцях, Роздолі, Снятині, 1913 р. – Львові, Раві-Руській, Олеську, Білому Камені²⁰.

Загалом, варто констатувати, що розвиток українського сокільського руху відбувався в органічному взаємозв'язку із загальнослов'янським (перш за все, чеським), однак при цьому його основною ідейною складовою було завдання піднесення національної самосвідомості молоді. Одним зі шляхів виконання цієї мети була саме військово-фізична підготовка.

Пластовий рух

Поступова трансформація українського молодіжного січового й сокільського руху в парамілітарні товариства сприяла виникненню окремих самостійних таємних суто військових

організацій. Серед інших причин варто назвати загострення внутрішньої суспільно-політичної ситуації, активне поширення на західноукраїнських землях подібних польських утворень.

Першою українською таємною напіввійськовою організацією став так званий “Мазепинський мілітарний курс”, заснований у Львові Іваном Чмолою. Серед інших організаторів і провідних членів варто назвати В.Кучабського, Р.Сушка, П.Франка, О.Кваса, О.Степанів, Ф.Черника та ін.²¹

Основним завданням “Мазепинського мілітарного курсу” стало військове виховання молодого покоління, його фізична підготовка. Із цієї метою організувалося таборування, вправи із в’язання вузлів, стрільби з револьвера та гвинтівки. Активна учасниця пластового руху О.Степанів згадувала: “Ця організація вела більше військову як пластову роботу, бо крім в’язання вузлів, пластового ходу, сигналізації – учились ми стріляти з револьвера, пізнавати систему кріса Манліхера (покіщо лиш теоретично), таборувати і підходити. Вчились ми з малих битих на цикльостилі видань, які перекладали з польської на українську мову. З пластових прогульок пригадую собі одну до Брюхович, нічний табор на Чортівській Скалі з підходженням і двоє нічних вправ в околицях Чортівської Скали та Винник. З замилюванням розчитувалися ми в книжках, де говорилось про партизанку, виріб вибухового матеріалу і захоплювалися героїськими подвигами одиниць, чи невеликих гуртків людей, про яких розповідав Чмола, що знав численні приклади того роду з воєн різних віків”²².

Провідні члени “Мазепинського мілітарного курсу” розробили план популяризації ідеї необхідності військової підготовки галицької молоді. Однак на з’їзді Українського студентського союзу в грудні 1912 р. більшу підтримку здобули прихильники культурно-освітньої діяльності²³. Результатом такої позиції була ліквідація гуртка І.Чмоли через рік після створення. Оцінюючи із сучасної точки зору значення його діяльності, варто погодитися зі словами учасника й дослідника історії українського січового стрілецтва С.Ріпецького про те, що, на перший погляд, робота “Мазепинського мілітарного курсу” може здатися “наївною молодечею забавою, без властивого історично-громадського значення”. Утім, аналіз подальших подій та об’єктивна оцінка подальшої історичної ролі фундаторів гуртка засвідчує, що “це фактично перша в історії новітнього українського руху спроба власними силами розпочати творення необхідної кожній нації збройної сили, як засобу боротьби за свою державну самостійність”²⁴.

Тенденції поширення практики військової підготовки серед молоді поступово набували поширення: посилювалися військовопідготовчі заходи в діяльності “Січі” та “Сокола”, створювалися нові невеликі учнівські організації (“Марійські дружини”, “Молода Січ” та ін.). Восени 1911 р. Іван Чмола створив першу національну скаутську організацію – “Пласт”. Невдовзі пластовий рух об’єднав більшість розрізнених військових гуртків і поширив свою діяльність серед шкільної й частково студентської молоді²⁵.

Особливістю теоретичної програми “Пласту” було намагання його організаторів покласти в основу діяльності ідеї скаутингу, однак поєднати їх з національною традицією та українськими зовнішніми атрибутивними формами. Так, основна увага приділялася вихованню релігійності, вірності Україні, патріотизму, братерства, моральності, чесності та ін. Поряд із культурно-освітніми заходами культивувалися такі форми фізичного виховання, як заняття гімнастикою, військовий вишкіл, спортивні ігри, мандрівки.

У грудні 1911 р. таємні пластові гуртки виникають у Львові (П.Франко) і Станіславові (М.Шкабрій). Поступово діяльність “Пласту” поширилася на всю територію Східної Галичини, згодом – Закарпаття й Волині.

Першою офіційною пластовою організацією став гурток Олександра Тисовського, який прийняв відповідну присягу 12 квітня 1912 р.²⁶. Вагомою заслугою О.Тисовського, який сповідував чітке наслідування діяльності англійських скаутів, була розробка методологічної основи, практичних форм фізичної роботи (усе це системно було викладено в його роботі “Пласт”, 1913 р.)²⁷. У той же час І.Чмола зосереджувався, головним чином, на військовопідготовчій роботі серед молоді, надаючи тим самим виразного мілітаристичного спрямування своєму гуртку в Перемишлі²⁸.

Поширення станом на 1913 р. діяльності пластових організацій практично на всю територію Східної Галичини зумовило необхідність налагодження координації між окремими осеред-

ками та створення в подальшому централізованого управління. Так, у квітні цього ж року відбувся перший пластовий з'їзд у регіоні. Його головним підсумком стало створення інформативного комітету (очолив О.Тисовський), який займався організацією координаційних заходів між пластовими гуртками Східної Галичини. Паралельно із процесом внутрішньої взаємодії відбувалося налагодження співпраці із сокільським та січовим рухами. Зокрема, наприкінці 1913 – на початку 1914 рр. розгорнулася активна робота зі створення при сокільських організаціях пластових відділів для молоді до 18 років. На початок Першої світової війни вже існувала система співробітництва та взаємодії між різними течіями західноукраїнського молодіжного руху.

У цілому, необхідно підкреслити, що характерною ознакою й відмінністю пластового руху від січового й сокільського була наявність (із самого початку виникнення), у його програмних засадах і практичній діяльності домінуючої ідеї необхідності військової підготовки молоді. Однак саме досвід попередніх (і, власне, ще діючих) протипожежних, гімнастично-спортивних товариств в умовах загострення міжнародних відносин і наростаючої боротьби з подібними польськими гуртками став головною передумовою світоглядних змін прогресивних кіл на шляху до усвідомлення значення створення мережі саме парамілітарних організацій яскраво вираженого національного спрямування.

Українські парамілітарні організації 1913 – середини 1914 рр.

Ідеї необхідності здійснення якісної та організованої військової підготовки молоді набувають особливого поширення в середовищі радикальної частини представників західноукраїнського національно-визвольного руху на початку 1913 р. Серед основних чинників, що сприяли цьому процесу, варто назвати початок бойових дій на Балканах (Перша Балканська війна), а також загальне напруження міжнародних відносин в Європі; активна підтримка австрійським урядом польських воєнізованих утворень; поступальний розвиток уже існуючих течій західноукраїнського молодіжного руху (сокільський, січовий, пластовий), який вимагав подальшого організаційного оформлення й урізноманітнення форм роботи, тощо.

Із цього періоду відбуваються якісні зміни в діяльності сокільського руху: на його основі 18 березня 1913 р. створюється товариство “Січові стрільці” (головний отаман В.Старосольський), завдання й структура якого мали суто парамілітарний характер. Після цього, як згадував відомий діяч ЗУНР М.Заклинський, “... почали в нас організувати військові товариства «Січові Стрільці»”. Повстали вони під гуркіт гармат балканської війни, що віщувала європейську війну. Можливість війни переломила серед частини молоді противійськової настрої. Молодь, що вступала в “Січові стрільці”, вважала своїм національним обов’язком вишколюватися в воєнному ремеслі...”²⁹.

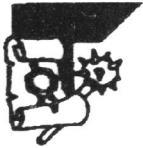
На початку 1914 р. було створено українську військову організацію “Січові стрільці II” (очолив Р.Дашкевич), яка об’єднала ту частину представників січового руху, що не визнавала верховенства “Стрілецької секції” (здійснювала загальне керівництво стрілецьким рухом Східної Галичини).

Для здійснення підготовки молоді було закуплено зброю, з якою проводилися регулярні навчання в передмістях Львова. При цьому досить часто купувалися неробочі гвинтівки та карабіни, які довго слугували після необхідного ремонту³⁰.

Усвідомлюючи необхідність об’єднання стрілецького руху, керівництво його окремих організацій активізувало з 1914 р. проведення спільної організаційної та підготовчої роботи. Апогеєм такої співпраці стало Шевченківське свято 28 червня 1914 р. у Львові, на якому відбувся огляд стрілецьких сокільсько-січових і пластових сил. Загалом у святі взяло участь приблизно 12 тис. учасників, які представляли практично всі повіти Галичини. Ця акція, за словами сучасного вітчизняного історика Б.Якимовича, наочно засвідчила консолідацію українського населення краю, показала міць українських парамілітарних організацій, їхню готовність стати на оборону національних інтересів³¹.

Однак, попри безумовно доцільні позитивні оцінки дослідників розвитку українського парамілітарного руху напередодні Першої світової війни, зазначимо, що військово-організаційна робота серед молоді була далекою від завершення в плані залучення максимальної кількості членів та здійснення їх підготовки. Цей процес був перерваний відомими подіями, які збіглися

із проведенням Шевченківського свята, – убивством австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда й початком Першої світової війни. Проте загальновідомою є участь легіону Українських січових стрільців у військових подіях.

Таким чином, за період 1900–1914 рр. розвиток українського молодіжного руху пройшов процес трансформації від суто культурно-освітнього й гімнастично-спортивного до парамілітарного й уже на початок Великої війни став свідченням зростання національної самосвідомості західноукраїнського населення, його прагнення до відстоювання державницьких ідей власними силами.

1. Вацеба О. М. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні / О. М. Вацеба. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – 232 с.; Гуйванюк М. Р. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914 рр.) / М. Гуйванюк. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 254 с.; Дем'янюк О. Й. Український молодіжний рух Західної України: від зародження до боротьби за українську незалежність : монографія / О. Й. Дем'янюк. – Луцьк : Твердиня, 2007. – 180 с.; Леник В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.) / В. Леник. – Мюнхен ; Львів : Фенікс-Лтд, 1994. – 184 с.; Лозинський А. Ф. Збройні сили Австро-Угорщини (1867–1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22: “Військова історія” / А. Ф. Лозинський. – Львів, 2006. – 20 с.; Савчук Б. Український Пласт. 1911–1939 / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. – 272 с.; Сич О. Пласт: нарис витоків, історії, сьогодення / О. Сич. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 76 с.; Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.) / Б. Є. Трофим'як. – Тернопіль : Економічна думка, 2001. – 696 с.
2. Гей, там на горі “Січ іде!”... Пропам'ятна книга “Січей” / збір. і впорядк. П. Трильовський. – К. : ВППОЛ, 1993. – 432 с.
3. Шапошников Б. М. Мозг армии [Электронный ресурс] : в 3 кн. Кн. 1 / Б. М. Шапошников. – М. ; Л. : Госуд. изд-во. Отдел военной литературы, 1927 / Б. М. Шапошников. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/science/shaposhnikov1/index.html>.
4. Кріль М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867 / М. Кріль. – Львів : Сполом, 1999. – С. 22.
5. Ландвер – військові резервні частини Австрійської імперії.
6. Гондвер – військові резервні частини Угорського королівства.
7. Шапошников Б. М. Мозг армии [Электронный ресурс] : в 3 кн. Кн. 1 / Б. М. Шапошников. – М. ; Л. : Госуд. изд-во. Отдел военной литературы, 1927. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/science/shaposhnikov1/index.html>.
8. Лозинський А. Ф. Збройні сили Австро-Угорщини (1867–1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 “Військова історія” / А. Ф. Лозинський. – Львів, 2006. – С. 58.
9. Адаменко Д. Українці в Австро-Венгерській армії 1914–1918 гг. [Электронный ресурс] / Дмитрий Адаменко. – Режим доступа : http://ah.milua.org/austria-hungary/army/ukr_in_army/article.htm.
10. Громадський голос. – Львів, 1900. – 15 мая. – С. 92.
11. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин / Степан Ріпецький. – Нью-Йорк : Червона калина, 1956. – С. 9.
12. Див.: Гуйванюк М. Р. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914 рр.) / М. Гуйванюк. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – С. 219–220.
13. Масан О. Перші Буковинські “Січі” / О. Масан // Матеріали науково-теоретичної конференції. – Снятин : Над Прутом, 1995. – С. 36–37.
14. Дем'янюк О. Й. Український молодіжний рух Західної України: від зародження до боротьби за українську незалежність / О. Й. Дем'янюк. – Луцьк : Твердиня, 2007. – С. 54.
15. Степанів О. Напередодні великих подій. Власні переживання й думки. 1912–1914 / Олена Степанів. – Львів : Червона калина, 1930. – С. 9.
16. Цит. за: Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й на Буковині початку XX ст. у загальнослов'янському контексті / Микола Гуйванюк // Проблеми слов'янознавства. – 2005. – Вип. 55. – С. 266.
17. Michalski S. 120 lat działalności Krakowskiego Towarzystwa Gimnastycznego “Sokół” / Czesław Michalski. – UPL : <http://www.wsp.krakow.pl/konspekt/24/sokol.html>.
18. Нагірняк А. Я. До історії створення та діяльності спортивного товариства “Сокіл” у Львові (кінець XIX – початок XX ст.) / А. Я. Нагірняк // Вісник НУ “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – Львів, 2008. – № 63. – С. 28.

19. Дем'янюк О. Й. Військовопідготовча діяльність українських молодіжних організацій Галичини напередодні та в роки Першої світової війни : дис... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / О. Й. Дем'янюк. – Львів, 2004. – С. 63.
20. Нагірняк А. Я. До історії створення та діяльності спортивного товариства "Сокіл" у Львові (кінець XIX – початок XX ст.) / А. Я. Нагірняк // Вісник НУ "Львівська політехніка" "Держава та армія". – Львів, 2008. – № 63. – С. 29.
21. Осип Квас. Військово-революційний рух серед української молоді середніх шкіл в Галичині до I світової війни // За волю України : історичний збірник УСС в 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви, 1914–1964 / голов. ред. С. Ріпецький. – Нью-Йорк, 1967. – С. 89.
22. Степанів О. Напередодні великих подій. Власні переживання й думки. 1912–1914 / Олена Степанів. – Львів : Червона калина, 1930. – С. 8–9.
23. Дем'янюк О. Й. Український молодіжний рух Західної України: від зародження до боротьби за українську незалежність / О. Й. Дем'янюк. – Луцьк : Твердиня, 2007. – С. 88.
24. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин / Степан Ріпецький. – Нью-Йорк : Червона калина, 1956. – С. 14.
25. Сич О. Пласт: нарис витоків, історії, сьогодення / О. Сич. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – С. 13.
26. Детал. див.: Основоположник Пласту : (До 80-річчя з дня народження професора доктора Олександра Тисовського). – Мюнхен, 1966. – 76 с.
27. Тисовський О. Уваги про виховане молоді / О. Тисовський // Наша школа. – 1913. – № 4. – С. 204.
28. Леник В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.) / В. Леник. – Мюнхен ; Львів : Фенікс-Лтд, 1994. – С. 16–20.
29. Заклинський М. Пластуни в Січових Стрільцях / М. Заклинський // Вогні. – 1934. – Ч. 8. – С. 178.
30. Див.: Гуйванюк М. Р. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914 рр.) / М. Гуйванюк. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – С. 103.
31. Якимович Б. "Гей, "Січ" іде, ясен мак цвіте" / Богдан Якимович. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – С. 39.

В научной статье рассматривается военное дело на западноукраинских землях в начале XX века. Особенное место отведено сокильскому, сечевому и пластовому движениям.

Ключевые слова: *военное дело, сокильское движение, сечевое движение, пластовое движение.*

The scientific article examines military arts in Western Ukraine in the early of 20 th century. The main attention is given to the Ukrainians who were fought in the Austro-Hungaria army, sich-movement, sokil-movement, and plast-movement.

Key words: *military arts, paramilitary organizations, sokil-movement, sich-movement, plast-movement.*

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4Укр)

Олександр ДОБРЖАНСЬКИЙ

БОРОТЬБА ЗА ЛІДЕРСТВО В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТІВ БУКОВИНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті подано коротку характеристику політичних біографій Степана Смаль-Стоцького і Миколи Василька. Напередодні Першої світової війни в українському національному русі Буковини спостерігалася гостра боротьба за лідерство між цими діячами. З початком Першої світової війни обидва політики покинули Буковину.

Ключові слова: *Степан Смаль-Стоцький, Микола Василько, українські націонал-демократи, Буковина, суперечності.*

Початок XX ст. позначився значною активізацією українського національного руху на Буковині. Українські політики впевнено відстоювали національні інтереси на різних рівнях, ма-

ли чимало здобутків як у соціально-економічній, так і національно-культурній сферах. Перетворившись у масовий, український національний рух потребував глибшого структурування. Традиційні народовські вимоги вже сприймалися як обмежені й не задовольняли широкий загал. Потрібні були нові ідеї, консолідація зусиль, розширення поля діяльності, залучення активних людей, представників різних соціальних груп.

Велику роль у вирішенні цих завдань відігравали лідери народовства. Ще в кінці XIX ст. в українському русі сформувалася ціла плеяда визначних діячів, провідників, які сприяли зростанню українства. Це О.Попович, Є.Пігуляк, І.Тимінський, Т.Окуневський. Пізніше до них приєдналися І.Семака, М.Спинул, Т.Галіп та інші. Але найбільш впливовими та авторитетними були професор Чернівецького університету С.Смаль-Стоцький і представник відомого аристократичного роду на Буковині Микола Василько. Саме вони на початку XX ст. визначали стратегію і тактику українського руху, саме від їх волі залежало вирішення переважної більшості організаційних питань, саме взаємини між ними були показовими для розуміння внутрішніх чинників розвитку українства, взаємин із владою та іншими національними рухами. Напередодні Першої світової війни між ними стався розкол, який призвів до гострих суперечок стосовно подальшої долі національного руху на Буковині. Що лежало в основі цієї боротьби, якими були її причини та наслідки, спробуємо простежити в цій статті.

Про прихід у політику, ідейні переконання С.Смаль-Стоцького і М.Василька є вже чимало літератури¹, однак варто зробити деякі зауваги.

С.Смаль-Стоцький був уродженцем Галичини. Його батьки – прості селяни, які мріяли, щоб син став священиком. Навчався у Львівській академічній гімназії. На Буковину вперше прибув 1878 р., ставши студентом філософського факультету Чернівецького університету. Вже з юнацьких років брав активну участь в українському русі. Очолював студентське товариство “Союз”, готував до випуску окремі томи антології української літератури “І.Онишкевича руська бібліотека”, організував різні громадські акції. Захистивши докторат і ставши професором Чернівецького університету, продовжив суспільну діяльність. Був членом і очільником багатьох українських товариств, 1892 року став депутатом Буковинського сейму, а з 1904 р. – заступником крайового маршалка. Шлях С.Смаль-Стоцького в політику був визначений його національними переконанням, бажанням самоствердитися у вищих прошарках влади, глибокою вірою в краще майбутнє українського народу та його перспективами зростання під скіпетром австрійської влади. Його називали одним з найпалкіших австролялістів краю.

Зовсім інакшим був шлях до українського націонал-демократичного табору М.Василька. Він належав до давнього українського боярського роду, який зволощився (зрумунізувався) в часи Молдавського князівства. Тому з приходом Австрії Васильки ідентифікували себе румунами й дали чимало визначних діячів румунського руху.

До 10 років М.Василько виховувався вдома під наглядом матері. Домашнє навчання мало румунсько-німецьке спрямування. 1878 р. батьки відправили до Відня на навчання в престижному закритому навчальному закладі Терезіанум, де виховувалися діти австрійської знаті. Пізніше він закінчив правничий факультет Чернівецького університету.

Спочатку М.Василько підтримував стосунки з деякими румунськими товариствами. Однак у нього не склалися відносини з лідерами румунського руху. Тому вже із середини 1890 р., згадавши про своє українське коріння, М.Василько приєднався до політичної течії так званих “консервативних русинів”, яку очолювали В.Волян та І.Тимінський. Це була політична сила, яка прагнула займати проміжне місце між народовцями і москвофілами, відстоюючи гасла православної солідарності між українцями та румунами і надання переваг вихідцям з Буковини в заміщенні посад крайового управління. Великий вплив на нього в цей час справляв відомий буковинський політик Василь Волян, який був одружений на тітці М.Василька.

Однак “консервативні русини” не відігравали значної ролі в суспільному житті краю. Деякий час М.Василько вагався, до кого пристати – народовців чи москвофілів. Урешті-решт 1902 р. він офіційно оголосив, що об’єднується з народовцями, що, безперечно, значно зміцнило український національний рух. Разом із тим поява М.Василька в українському русі стала бомбою уповільненої дії, бо двом лідерам було явно затісно в рамках однієї політичної сили.

Однаке, спочатку обидва політики успішно взаємодіяли, відстоюючи українські інтереси. У них сформувався своєрідний розподіл праці. М.Василько, ще будучи консервативним русином, 1898 р. обраний депутатом Австрійського парламенту. Він прославився своїми виступами у Відні, в яких захищав інтереси Буковини в цілому. Крім того, в парламенті М.Василько приєднався до українських депутатів з Галичини і з 1907 р. став заступником голови Українського клубу в Австрійському парламенті. Отже, вважалось, що М.Василько займається захистом інтересів українців Буковини у Відні. Він сам про це неодноразово заявляв, демонструючи незацікавленість тим, що відбувається в організації українського національного руху на Буковині.

Така ситуація давала можливість С.Смаль-Стоцькому ледве не одноосібно керувати українським рухом на місцевому рівні, що викликало незадоволення в інших однопартійців.

На початку ХХ ст. зроблено спробу перетворити народовство із суспільної течії в добре організовану партію. Спочатку була створена Національна рада русинів на Буковині як партія, яка мала об'єднати всіх представників національного табору. Фактично із цього часу членів партії, колишніх народовців, почали називати націонал-демократами. Однак "Національна рада" проіснувала недовго. Вже наступного року від неї відкололася частина незадоволених політикою керівництва партії, які утворили Радикальну партію на чолі з Т.Галіпом. "Національна рада" в другій половині 1906 і 1907 рр. не проявляла ознак життя. Тому 1908 р. замість неї було створено Українську поступову партію. І С.Смаль-Стоцький, і М.Василько ввійшли до керівництва партії, але внутріпартійні суперечки продовжувалися.

У цей час у С.Смаль-Стоцького виник серйозний конфлікт з О.Поповичем, який прагнув вийти за рамки своєї вузькоосвітнянської діяльності й посісти одне з чільних місць серед буковинських політиків національного табору. О.Попович висловив незадоволення позицією заступника крайового маршалка щодо заміщення вакантних посад в освітніх та інших державних установах. У боротьбі проти С.Смаль-Стоцького він почав використовувати Українську поступову партію та газету "Буковина", неофіційним куратором якої був. В останній з'явилося декілька статей, в яких негативно оцінювалося заміщення державних посад на Буковині вихідцями з Галичини.

За таких умов С.Смаль-Стоцький, офіційно не виходячи з Поступової партії, заснував і очолив окреме партійне об'єднання під назвою "Руська рада", реанімувавши колишнє політичне товариство з такою ж назвою. Головна ідея нової партії полягала в тому, що вона мала виражати перш за все інтереси селянства й тепер мав би бути не "нарід при інтелігенції", а "інтелігенція при народі"².

У відповідь О.Попович наполіг, щоб Українську поступову партію очолив М.Василько. Однак було вже пізно. Поступова партія давно перетворилась у формальність, яка існувала тільки на сторінках свого друкованого органу газети "Буковина". Нарешті, керівництво цієї партії було змушене прийняти рішення про вступ її членів до "Руської ради" за умови проведення змін у статуті останньої й письмового запрошення руської інтелігенції до нової партії. Так і було зроблено. Одним із побічних наслідків партійних пертурбацій стало припинення видання газети "Буковина", котру нікому було тепер підтримувати, бо офіційним органом "Руської ради" вже була газета "Народний голос".

На деякий час установилася рівновага сил. Лідери націонал-демократів на людях демонстрували взаємність, продовжували закликати до консолідації партійних сил. Тим більше, що чергові вибори до Австрійського парламенту та Буковинського сейму націонал-демократи провели успішно, заповнивши всі місця в українських округах, крім одного, який здобув представник Радикальної партії Т.Галіп. С.Смаль-Стоцький та М.Василько стали депутатами в обох представницьких органах влади. Як і раніше, С.Смаль-Стоцький залишився заступником крайового маршалка.

Однак внутрішні суперечності зберігалися. Достатньо було якогось невеликого поштовху, щоб ці приховані протиріччя переросли у відкритий конфлікт. Так незабаром і трапилось. Каталізатором подій стала ревізія в товаристві "Селянська каса", яка виявила нестачу в більш ніж 1 млн крон. Багаторічним головою цього товариства на громадських засадах був

С.Смаль-Стоцький. Причиною нестачі були нечисті на руку ділки, які управляли коштами товариства, а С.Смаль-Стоцький не забезпечив належного контролю.

Події в “Селянській касі” викликали нову хвилю суперечностей між лідерами народства. “Мужицька партія” перестала існувати. Газета “Народний голос” деякий час не виходила, а потім відновилася – вже під егідою прихильників М.Василька. Націонал-демократи знову залишалися без будь-якого партійного об’єднання.

За таких обставин позиції М.Василька значно посилювалися. Тепер він вирішив скористатися ситуацією, щоб остаточно захопити лідерство в русі. Діяв він без якихось зовнішніх ефектів, домовляючися таємно з тими, кого вважав своїми союзниками. С.Смаль-Стоцького попросив під час сесії Буковинського сейму в жовтні 1912 р. перебувати у Відні, попрацювати в комісіях парламенту, обіцяючи натомість уладнати всі проблеми, що виникли із “Селянською касою” так, як цього добивався український сеймовий клуб. Та коли С.Смаль-Стоцький повернувся з Відня, його повідомили, що сейм не вирішив нічого про каси, а головне – М.Василько розпочав закулісні переговори про усунення С.Смаль-Стоцького з посади віце-маршалка крайового сейму й намагається посадити на це місце маловідомого, обраного від курії духовенства посла о.Т.Драчинського.

Такі події С.Смаль-Стоцький розцінив як змову проти себе і прийняв рішення добровільно скласти повноваження депутата Буковинського сейму й заступника маршалка крайового.

Зречення С.Смаль-Стоцького справило на буковинців велике враження. Хоча він мав чимало політичних противників, але ніхто не міг заперечити величезну роботу, яку він здійснив у краї впродовж більш як 25 років. Тому симпатії багатьох були на його боці.

Розвиток подій у такому руслі явно не влаштовував сеймовий клуб, який небезпідставно вважав, що це послабить український рух. На зборах цієї організації на ім’я С.Смаль-Стоцького прийнято звернення, у якому, зокрема, вказувалося: “Український Союз оцінює чесні причини Твого уступлення з місця віцемаршалка, але й висказує одночасно своє нерушиме переконання, що при інтересах і о діловодстві “Селянської каси”, які для нас, на жаль, стали такі злочасні, о злій волі з Твого боку не може бути й мови, так що для Тебе відпадає всяка причина складати одночасно й соймовий мандат”³. Та це вже був запізнілий документ. С.Смаль-Стоцький не збирався відмовлятися від свого рішення, про що й повідомив офіційно.

Тим часом під впливом відставки відбулися віча в Чернівцях, Кіцмані, Вашківцях, на яких С.Смаль-Стоцькому висловлювали цілковите довір’я й робили застереження М.Васильку та сеймовому клубові в цілому за проведення антинародної політики. С.Смаль-Стоцький мав непоганий шанс перехопити ініціативу й розпочати наступ на своїх суперників, але тоді він ще не збирався вести відкриту війну з М.Васильком, тож якихось дій із його боку не було.

19 червня 1912 р., щоб прояснити остаточно ситуацію, зібралися всі сеймові та парламентські буковинські депутати. Присутній був і С.Смаль-Стоцький. М.Василько заявив, що, оскільки на вічах його звинувачено в надмірному особистому керівництві, він складає із себе повноваження голови клубу. Присутні на зборах не прийняли цієї відставки. Було проведено голосування, яке залишило М.Василька головою сеймового клубу. С.Смаль-Стоцький також голосував за це, хоча, виступаючи, різко критикував політику М.Василька. Всі сподівалися, що справа закінчиться примиренням.

Однак наступного дня С.Смаль-Стоцький, прочитавши в газетах, контрольованих прихильниками М.Василька, звіти про збори депутатів, у яких однобічно висвітлювалися події, зважився остаточно порвати дружні стосунки з М.Васильком. Слід зазначити, що він і раніше робив кілька спроб припинити союз із М.Васильком. “Прозрів я ту політику вже в 1910 р., намацав її в осени 1911 р. і зараз з початком 1912 р. заявив, що складаю усі мої мандати, та за м’який був тоді і дав ся ще завернути з дороги”⁴, – писав він. Тепер С.Смаль-Стоцький направив листа до Є.Пігуляка, повідомляючи про повний розрив із М.Васильком. Пізніше він так пояснював свої дії: “Я писав, що уважаю Василька найбільшим нещастем українського народу, що його політика не народна і не національна, а наскрізь особиста, звернена лиш на те, аби його особа за всяку ціну і завсігди була наверху. Зміст її – боротьба з особистими його противниками (Ончулом, Штравхером і т. д.), користи з неї виходять лиш для него. Він завів у нас тиранію з всіма її приналежностями, з страшенно розгалуженою тайною поліцією, з цілою зграєю доно-

щиків”⁵. Безперечно, що писав це С.Смаль-Стоцький під впливом емоцій і не в усьому був правий. Тим більше, що народовську політику впродовж 1902–1912 рр. вони творили разом.

Заяви С.Смаль-Стоцького свідчили, що настав новий виток, тепер уже відкритого, протистояння між двома політиками. Треба віддати належне М.Васильку. Він не вдавався до особистих образ і заяв у пресі, намагаючись не роздувати конфлікт.

Переїшовши в опозицію, С.Смаль-Стоцький одразу ж опинився в значно вигіднішому становищі, ніж його політичні опоненти. Тепер він, не обтяжений державними обов’язками, міг спокійно критикувати політику М.Василька та його прихильників. Своїх союзників С.Смаль-Стоцький почав об’єднувати навколо газети “Україна”, перший номер якої з’явився 26 грудня 1912 р. з підзаголовком “демократична часопись”. Пояснюючи свою появу, газета писала: “Нова Буковина” і “Народний голос” – се газети, які видають теперішні послі. Сі газети боронять дотеперішньої політики, тому і кожна думка, на яку не годяться послі, для них не існує. Сими газетами промовляють послі до народу. Конечно треба газети, з якої промовляв би нарід до послів”⁶. Видавав газету окремо заснований комітет на чолі з М.Іспенком та М.Кордубою. Офіційно С.Смаль-Стоцький у той час не афішував своєї причетності до газети. Але ні для кого не було секретом, що саме він став ініціатором її видання. Навколо газети згуртувалася ціла плеяда справді талановитих науковців і журналістів. Це В.Сімович, М.Кордуба, З.Кузеля, О.Луцький, Г.Герасимович, О.Іваницький та ін. У листі до М.Грушевського З.Кузеля так писав про нове видання: “Від нового року видаємо в Чернівцях опозиційну часопись “Україну”, що поклала собі за ціль 1) знищити теперішню систему на Буковині, репрезентовану послом Васильком, вигубити місцеву корупцію і безхарактерність і 2) рішуче поборювати буковинське автохтонство, видвигаючи на місце того все українство”⁷.

У цілому, перехід С.Смаль-Стоцького в опозицію справив позитивний вплив на політичну діяльність буковинських націонал-демократів. Бо тепер уже М.Василькові стало не так просто проводити безконтрольну, цілком собі підпорядковану політику. Останній мусив рахуватися навіть не стільки із самою критикою, як із можливістю критичних випадів з боку “України”. Буковинське автохтонство також відчуло на собі це з усією силою.

Разом з тим і С.Смаль-Стоцький змушений був більше рахуватися з критикою на свою адресу. Тим більше, що він зовсім не збирався пасивно відсиджуватися в опозиції.

У вересні 1913 р. відбулися установчі збори товариства “Міщанський клуб” у Чернівцях, на яких С.Смаль-Стоцького обрано головою цього першого політичного об’єднання українського міщанства на Буковині. У жовтні того ж року почала організуватися Українська народна партія. Головою тимчасового комітету Народної партії обрано др. А.Артимовича. Смаль-Стоцький, як і у випадку з газетою “Україна”, стояв біля керма партії неофіційно, без зайвої демонстрації.

Прихильники М.Василька теж не сиділи склавши руки. Ще 1912 р., тобто до остаточного розриву С.Смаль-Стоцького і М.Василька, на нараді сеймових і парламентських депутатів говорилося про необхідність заснування нової партії. Підготовку документів доручили О.Поповичу, Є.Пігулякові та ін. У березні 1913 р. у “Новій Буковині” з’явилася “Відозва”, в якій пояснювалися організаційні принципи нової Національно-демократичної партії та пропонувалося на місцях відразу створювати її місцеві відділення. Впадало у вічі, що до цих відділень, які нараховували по десять чоловік, більшість потрапляли без виборів, за посадою. Це були священики, директори шкіл, старости громад, голови читалень, “Січей”, ошадно-позичкових кас. Решту обирали. Така ж система закладалася в організацію повітових органів та Крайової ради. Надзвичайно велика роль у партійних структурах відводилася депутатам, які автоматично входили до повітових рад за місцем проживання і всі разом – до Крайової ради з вирішальним голосом⁸. Це був від самого початку нежиттєздатний проект, бо примусити робити щось для партії людей, які увійшли за посадою, ледве чи вдалося би. Як влучно зауважувала газета “Україна”, “місто (замість. – О.Д.) створити вільну демократичну організацію народу, хотіла мала політична кліка зробити – велику кліку на цілий буковинський нарід, або по просту: взяти народ за чуби і мати своє військо”⁹.

Після опублікування “Відозви” лідери Національно-демократичної партії взялися за створення повітових та місцевих відділень. Проте ця справа просувалася дуже повільно. У такому ж стані організаційного становлення залишалася на літо 1914 р. і Українська народна партія.

Отже, незважаючи на численні спроби, буковинські народовці на початку ХХ ст. не змогли організувати міцну партію. Лідери народовства, зокрема депутати Буковинського сейму та Австрійського парламенту, не проявляли справжньої зацікавленості в такій партії. Вони не хотіли зв'язувати себе партійною дисципліною і відповідати перед партією за свої дії.

Між Українською народною та Українською національно-демократичною партіями велася гостра боротьба, яка проявлялася передусім у газетних публікаціях. Але зумовлювалося це особистими амбіціями й боротьбою лідерів цих партій С.Смаль-Стоцького та М.Василька і не мало ідейного підґрунтя. У практичній діяльності обидві партії продовжували відстоювати традиційні для національного табору вимоги.

Протистояння тривало й у Віденському парламенті. С.Смаль-Стоцький вийшов із буковинського парламентського клубу й у всіх питаннях діяв разом із галицькими депутатами. У цей час українські парламентарі активно наполягали на відкритті українського університету. М.Василько обіцяв, що йому вдасться про все домовитись у верхах і тому закликав не ставати в опозицію до віденських властей. Та час збігав, а нічого не вирішувалося. Тому галицькі депутати, а разом із ними й С.Смаль-Стоцький, розпочали опозиційну боротьбу в парламенті. М.Василько ж і буковинський парламенський клуб продовжували підтримувати урядову політику. Це й призвело до розколу колись єдиного “Союзу українських послів”.

Суперечки й протистояння лідерів буковинського національного табору спочатку мало хвилювали галичан. Газета “Діло” все це назвала “баторахміомахією” (тобто, за Гомером, війською жаб і мишей. – *О.Д.*) і заявила, що не буде займатися цими явищами буковинської політики. Проте наростання боротьби врешті-решт викликало занепокоєння й у галицьких народовців. У 1914 р. на Буковину прибула поважна делегація, завданням якої було примирення сторін. До її складу ввійшли депутати Віденського парламенту – Ю.Романчук, Є.Олесницький і Т.Окуневський. Вони зустрічалися з представниками депутатського клубу, зі С.Смаль-Стоцьким та опозицією, з нейтральними силами, академічною молоддю, представниками автохтонного напрямку. Пропонувалося розпочати переговори представників ворогуючих груп. Але жодна зі сторін так і не схотіла піти на будь-які поступки, все залишилося без змін.

Таким чином, напередодні Першої світової війни в українському національному русі на Буковині спостерігається гостра боротьба за лідерство між С.Смаль-Стоцьким та М.Васильком. Обидва мали чимало прихильників і були популярними серед широких верств населення, але жоден з них не зміг досягти одноосібного лідерства.

З одного боку, така боротьба розколювала колись єдиний національний табір, а це було небезпечно, особливо коли стосувалося відносин з іншими політичними силами та іншими національними рухами. Але було в цьому й чимало позитиву. Бо тепер лідери руху змушені були уважніше ставитися до своїх колег, вишукувати можливості для залучення на свій бік представників народу, не відриватися від реалій та потреб життя. Якщо на початку ХХ ст. прості народовці були незадоволені своїми керманичами й називали їх клікою, яка прибрала все до своїх рух і не зважає на народні інтереси, то через десятиліття такі зауваження майже зникли.

З початком Першої світової війни обидва політики покинули Буковину. Їхні шляхи декілька разів пересікалися, однак помиритися й пробачити один одному вони так і не змогли.

1. Даниленко В. Академік С.Смаль-Стоцький: Життя і діяльність / В. Даниленко, О. Добржанський. – К. ; Чернівці, 1996; Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький – ідеолог українського національного руху на Буковині / О. Добржанський // Микола Плав'юк. Україна – життя моє. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. – Т. 3. – С. 913–920; Добржанський О. Микола Василько – політичний лідер і дипломат / О. Добржанський // Буковинський журнал. – 2001. – Ч. 3–4. – С. 187–202; Добржанський О. Політична діяльність М. Василька в 1902–1914 рр. / О. Добржанський // Питання історії України : зб. наук. ст. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 251–256 та ін.
2. Голос наших мужиків // Буковина. – 1909. – 23 серп.
3. Нова Буковина. – 1912. – 1 листоп.
4. Смаль-Стоцький С. Моя політика / С. Смаль-Стоцький. – Чернівці, 1913. – С. 17.
5. Смаль-Стоцький С. Моя сповідь / С. Смаль-Стоцький // Діло. – 1913. – 27 лют.
6. Чи треба нам нової газети? // Україна. – 1912. – 26 груд.

7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 575, арк. 106.
8. Нова Буковина. – 1913. – 23 берез.
9. Україна. – 1913. – 21 серп.

В статтє дана краткая характеристика политических биографий Степана Смалья-Стоцкого и Микола Василька. Накануне Первой мировой войны в украинском национальном движении Буковины имела место острая борьба за лидерство между этими деятелями. После начала Первой мировой войны оба политика оставили Буковину.

Ключевые слова: Степан Смалья-Стоцкий, Микола Василько, украинские национал-демократы, Буковина, противостояние.

The short characteristic of the politic biographies of Stepan Smal-Stocky and Mykola Vasylo has been given in the article.

The struggle for leadership between these figures was observed in the Ukrainian national movement of Bukovyna before the World War I. When the World War I started, both politicians left Bukovyna.

Key words: Stepan Smal-Stocky, Mykola Vasylo, the Ukrainian national-democrats, Bukovyna, struggle for leadership.

УДК 94 (477.83/.86): 94(4) “1914/1918”

ББК 66.3 (4Укр)

Андрій КОРОЛЬКО

ПОКУТТЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

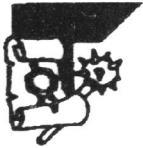
У статті розглянуто перебіг воєнних дій на одному з ділянок Східного фронту – Покутті – частині території західноукраїнських земель. Автором показано передумови війни, визначено характерні риси військової мобілізації австро-угорської армії напередодні й на початку війни на території Покуття; розкрито особливості становлення російського режиму в краї, простежено непрості взаємини окупаційної влади з місцевим населенням; висвітлено стан відбудови краю після вигнання російських військ.

Ключові слова: Перша світова війна, Покуття, окупація, окупаційна адміністрація, репресії, відбудова господарства.

Хмари війни стали нависати над Європою в 1914 р. Як зазначають київські дослідники О.Реснт та О.Сердюк, дух мілітаризму опановував правлячі кола країн – учасниць військових союзів, і останні стали демонструвати світові свою солідарність і могутність¹. Приводом до Першої світової війни стало вбивство 28 червня 1914 р. у Сараєво наступника австрійського престолу Франца Фердинанда. У війні брали участь два антагоністичні блоки європейських держав: з одного боку, Троїстий союз, до якого входили Німеччина, Австро-Угорщина й Італія, а з іншого – Антанта в складі Англії, Франції та Росії. Згодом до Троїстого союзу примкнули Болгарія й Туреччина, а вийшла Італія; до Антанти приєдналися Румунія, США, Італія та Японія.

Метою статті є комплексне дослідження перебігу воєнних дій на одному з клаптиків Східного фронту – Покутті як історико-географічному регіоні західноукраїнських земель. За роки війни фронт чотири рази проходив її територією. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: показати передумови війни, визначити характерні риси військової мобілізації австро-угорської армії напередодні й на початку війни на території Покуття; розкрити особливості становлення російського окупаційного режиму в краї, простежити непрості взаємини цієї влади з місцевим населенням; висвітлити стан відбудови краю австрійською владою після вигнання російських військ.

Важливими джерелами для вивчення проблеми є неопубліковані матеріали, які зберігаються у центральних і місцевих архівних установах України. Використовуючи фондосховища Центрального державного історичного архіву України м. Київ, опрацювали дані жандармських установ Тимчасового воєнного генерал-губернаторства Галичини (ф. 365) про економічний і політичний стан Покуття після його захоплення російськими військами восени 1914 р. (листування і звіти представників жандармського управління), військові дії й дислокацію окупаційних армійських частин. У Центральному державному історичному архіві України м. Львів є колекція документів до історії перебування російських військ на території Галичини, зокрема Покуття, у роки війни (ф. 694), пересування підрозділів Галицького округу, м. Чернівці в 1916–1917 рр. (ф. 748). Частина матеріалів про політичне й соціально-економічне становище краю знаходиться у фондах Державного архіву Чернівецької області “Канцелярія Чернівецького губернатора, м. Чернівці” (ф. 283) і “Управління, яке спостерігало за навчальною частиною в областях Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни” (ф. 923), де відкладені документи офіційного характеру, особового походження, статистичні відомості періоду російської окупації 1916–1917 рр. Вони містять циркуляри, розпорядження Військового генерал-губернаторства й Чернівецького губернатора, листування між генерал-губернаторством, Чернівецьким губернатором та покутськими повітовими староствами стосовно військових, адміністративних та релігійних питань.

Події Першої світової війни на Покутті знайшли своє відображення на сторінках часописів “Діло”, “Свобода”, “Громадський Голос”, “Буковина”. Тут зафіксована цінна інформація про воєнні дії на території краю (звіти командних частин австро-угорської і російської армій), спостереження очевидців про діяльність російських властей у час російської окупації 1914–1916 рр., характеристика стану відбудови народного господарства й відновлення культурно-освітнього життя післявоєнних лихоліть.

Цінними джерелами, які проливають світло на суспільно-політичні та військові процеси у роки війни, є спогади М.Фірманюка про письменників, представників “Покутської трійці” Василя Стефаника й Марка Черемшину (неопубліковані, зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, м. Київ)², С.Бровчука³, М.Григора⁴ та інших. Заслужують окремої уваги щоденники Марка Черемшини⁵ й головного пароха греко-католицької парафії м. Тисмениця о. Івана Коцюби⁶, які фіксують по гарячих слідах воєнні лихоліття, народногосподарський стан краю після російської окупації.

Події Першої світової війни протягом тривалого часу висвітлювали крізь призму застарілої теорії й методології, нав’язаної суспільству правлячим радянським режимом. По-новому переосмислюються події Великої війни в період незалежності. Серед узагальнюючих праць з історії Першої світової війни на території України слід виокремити дослідження О.Реєнта й О.Сердюка, В.Головченка й В.Солдатенка, Н.Загребельної та І.Коляди, Н.Шапошнікової⁷. Науковим розвідкам цих авторів притаманний акцент на вивчення народногосподарського й суспільно-політичного життя, діяльності громадських благодійних організацій підросійської України в роки Першої світової війни, розгляд “українського питання” країнами – учасницями Великої війни.

Позитивні динамічні зрушення у вивченні Великої війни окреслилися з кінця 1990-х рр. Важливою віхою стало проведення 1998 р. у Києві та Чернівцях представницьких міжнародних наукових конференцій, присвячених Першій світовій війні⁸. Перебіг воєнних дій на території Східної Галичини, зокрема й Покуття, відображено в публікаціях В.Волковинського, В.Заповловського, О.Мазура⁹; російської окупації краю в працях І.Кучери, І.Барана, В.Савченка¹⁰; українського питання в австрійській політиці – в роботах С.Попика, О.Кураєва¹¹; історіографічних досліджень вивчення Першої світової війни – у наукових розвідках О.Реєнта, Б.Янишина, В.Великочого¹² та ін. Окремі західноукраїнські області й райони в роки Першої світової війни були в полі зору досліджень Б.Бернадського, П.Костючка, В.Клапчука й М.Клапчука¹³.

Лідери українських політичних партій, що діяли в Галичині, ще в грудні 1912 р. на нараді у Львові прийняли резолюцію про підтримку Австро-Угорщини на випадок війни з Росією. Вони вважали, що лише поразка Росії у війні дасть можливість визволити братів-наддніпрянців з російської неволі. Не стояли осторонь цього процесу стрілецькі формування. Початком українського національно-військового руху в переддень Першої світової війни був крайовий

здви́г, присвячений 100-річчю від дня народження Тараса Шевченка, який відбувся 28 червня 1914 р. у Львові. У здвизі взяло участь 12 500 осіб, які представляли 120 177 членів 2 166 стрілецьких, січово-сокільських та пластових організацій. Багато представників цих молодіжних мілітарних організацій були родом з Покуття¹⁴.

1 серпня 1914 р. у Львові була створена міжпартійна організація Головна Українська Рада (ГУР) на чолі з Костем Левицьким, уродженцем Тисмениці. Програма ГУР передбачала створення незалежної Української держави на Наддніпрянській Україні та національно-територіальну автономію українських земель Австро-Угорщини.

З ініціативи та за співучасті стрілецької секції Українського Січового Союзу, львівських організацій Січових стрільців та Сокола-Батька у Львові ГУР вирішила організувати корпус військових добровольців для боротьби проти Росії під назвою “Українські Січові Стрільці”. 4 серпня 1914 р. була створена Головна Бойова Управа (пізніше – Українська Бойова Управа) на чолі з К.Трильовським. Остання стала організаційним і керівним центром майбутнього війська. 7 серпня 1914 р. Українська Бойова Управа опублікувала повідомлення про об’єднання всіх стрілецьких організацій в єдину структуру – Українські січові стрільці, про створення громадських і повітових комітетів для запису добровольців, організацію військового вишколу, збір коштів на утримання цих добровольців, на потреби Українського Червоного Хреста й Головного українського бойового скарбу.

На заклик січових товариств на Покутті розпочалась організація військових загонів. Значну кількість добровольців становила молодь, вихована в національному дусі в лоні українських культурно-освітніх товариств, яка прагнула виконати свій громадянський та національний обов’язок. Молоді солдати були переконані, що “йдуть на війну за кращу долю свого Народу, на Святе діло”¹⁵. Створені загони перебазовувались до окружного осередку в Коломию, де відбувався вишкіл та прискіпливий відбір до військового підрозділу. Майже 30 тис. українських юнаків і дівчат зі “Стрілецьких секцій”, “Пласту”, “Січі”, “Сокола” зголосилися до українського війська. Однак австрійський уряд побоювся озброїти таку масу патріотично настроєної української молоді й дозволив сформувати лише окремих Легіон УСС чисельністю до 2,5 тис. бійців, який був розподілений на два батальйони (курени) й один напівбатальйон (напівкуринь)¹⁶.

Переддень і початок Першої світової війни на території Покуття ознаменований пошуками й виявленням австрійською владою неблагонадійних елементів. Відбувалися масові репресії й військові розправи над мирним населенням. Особливо жорстокими щодо українців, яких звинувачували у співпраці з росіянами, були угорські військові частини (угорські гонведи). М.Григор згадує, що в Городенці “мадярські війська ... переводили безоглядні “пацифікації”, які часто кінчалися вішанням населення на сільських вербах”¹⁷. Не краще виглядала ситуація в Снятинському повіті. Хоча з початком вересня 1914 р. у Снятині припинили роботи всі австрійські державні установи, проте місцева жандармерія жорстоко ставилася до місцевого українського населення, підозрюючи в лояльності до російських військ. Відомий громадсько-культурний і освітній діяч Снятинщини Семен Зінкевич радив: “Не говорім і не приставайте явно із собою, бо ми українці підозрілі і нас вішають, а приставайте радше з поляками і євреями”¹⁸. У Тисмениці в умовах відступу австрійські генерали, за словами П.Волосенка, “начитавшись всяких брехонь про українців, добачували в кожному “подлу зраду”. Як вони скрізь голосили, щоб, мабуть, прикрити свої стратегічні невдачі. Глупота цих генералів доходила до того, що у випраному й вивішеному на плоті біллі добачали сигнали для ворога й грозили розстрілами <...>”¹⁹. У місті в період до 20 серпня 1914 р. мали місце репресії з боку австрійських військових властей стосовно тисменицьких “русофілів”. Низку відомих громадських і культурно-освітніх діячів арештовано й відправлено до Талергофу²⁰. Декілька свідомих українців на кілька днів були затримані в товмацькій (тлумацькій) тюрмі, де їх від концтабору й можливої смерті врятувала російська козацька частина, що зайняла Товмач. Серед арештованих був і активний громадсько-просвітній діяч Яків Голуб, який із цього приводу у своєму вірші каже, що “якби не ті козаченьки у шапках високих, то сидів би Яків Голуб панбіг знає доки”²¹.

На початку Першої світової війни основний театр бойових дій розгорнувся з наступу російських військ на Україні та в Східній Пруссії. Безпосередньо на Україні воєнні дії вів Пів-

денно-Західний фронт, який простягався на 450 км від Івангорода до Кам'янця-Подільського. Саме тут з 10 серпня до 13 вересня 1914 р. тривала грандіозна Галицька битва, в якій взяли участь близько 700 тис. чол. російських військ і понад 830 тис. чол. австро-угорської армії. Завершилася вона повною поразкою останньої. Покуття було захоплене російськими військами на початку вересня²².

На теренах Східної Галичини й Північної Буковини був запроваджений жорстокий окупаційний режим. Генерал-губернатором краю було призначено графа Олександра Бобринського, який у своєму програмному виступі перед представниками міста Львова цинічно заявив: «Східна Галичина і Лемківщина, споконвіку – невіддільна частина єдиної великої Русі; у цих землях корінне населення завжди було російським, устрій їх через це повинен бути заснований на російських засадах. Я буду запроваджувати тут російську мову, закон і устрій»²³.

У повітових центрах знаходилося російське цивільне й військове командування. Усі українські установи, бібліотеки, видавництва, газети, школи було закрито. Почалися репресії й проти місцевого населення, яке звинувачували в «австрофільстві», тобто «любові до Австрії». За словами М.Грушевського, «поголовно висилано українських священників або всю інтелігенцію, цілі маси свідомих селян і міщан. Все те самим нелюдським способом хапали в чім застали, арештували, волочили по в'язницях і етапами висилали в Сибір без ріжниць, жінок, дітей, старців, хорих і калік. Скільки таким способом забрано і знищено людей, се переходить всяку ймовірність»²⁴.

Страхітливою виглядала картина зруйнованих покутських міст і зухвалого ставлення окупаційних властей до місцевого населення. Так, у листі до очільника січово-стрілецького руху Сеня Горука Марко Черемшина відзначав: «... Снятин – місто має вигляд спаленого міста <...> в читальні міщанський бюст Шевченків розбили, лайном людським зогидили. В Красноставцях (село тогочасного Снятинського повіту. – А.К.), як оповідають, могилу Шевченка розрили і з'огидили. Взагалі звірилися над усім, що українське, і можеш собі уявити нашу радість, коли ми їх позбулись <...> московських паліїв та рабівників...»²⁵.

Керуючись «Тимчасовим положенням про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни», Верховний головнокомандувач 29 серпня 1914 р. видав наказ про створення Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. На початку вересня 1914 р. його територія поділялася на Львівську й Тернопільську губернії²⁶. Згодом, після захоплення російськими військами значної частини Буковини, було створено Чернівецьку губернію, яку очолив С.Євреїнов. Відповідно до адміністративного поділу окупованих західноукраїнських земель, Покуття ввійшло до складу Чернівецької (Городенківський, Коломийський, Снятинський, частина Печеніжинського й Надвірнянського уїздів) і Тернопільської (Товмацький, частина Станіславівського уїзду) губернії²⁷.

Тогочасні джерела по-різному подають інформацію про стан окупації російськими військами повітів і повітових центрів Покуття. Відповідно до свідчень, Коломия не особливо постраждала, за винятком передмістя – німецької колонії Маріянгільф²⁸. У місті залишилось багато представників української освітньої інтелігенції: директор гімназії С.Недільський, учителі гімназії Б.Левицький, Рибчук, Мостович, Лаврів, Даниш та ін. Заарештовано було тільки гімназійного викладача Лаврова й депутата Галицького крайового сейму Лаврука в січні 1915 р., якого через деякий час випущено на волю. Російську окупаційну владу очолив капітан Сквирський, а його заступниками були поляки за походженням Сиссак і Скалецький. Прикметно, що в Коломії капітан Сквирський дозволив відомому видавцеві книг Я.Оренштайнові надрукувати українською мовою кишеньковий календарик на 1915 р. – це єдиний із черги україномовних видань твір, дозволений для публікування російською окупаційною владою²⁹.

Городенка російськими військами була зайнята 1 вересня 1914 р. Окупаційну владу очолив Сапунов, який заприязнився з місцевими поляками, а тому бурмістром призначено секретаря магістрату, представника польської національності Цвіклінського. Начальником Городенківського повіту став Миколаєнко, а його заступником – Єрмолін. Було встановлено жорстокий окупаційний режим. Розповсюджувалися відозви російською, польською та румунською мовами з вимогою, щоб усіх, у кого є українські книжки, віддавати російській адміністрації. Проведена перевірка місцевої української приватної гімназії, інвентар якої передано керівному

осередкові жандармерії. Особливо жорстокими були репресивно-каральні дії щодо національно-свідомих жителів с. Серафінці Городенківського повіту. Жандармерія на чолі з російським офіцером Єрмоліним заарештувала й побила в приміщенні місцевого Народного Дому вчительку Орису Коновалівну та її брата, учня VII класу Городенківської гімназії Олексія, студентів Івана Жогаєвича і Василя Рогожинського, а також викладача навчального закладу Яківчика. Їх перевезли до повітового центру й “посадили в неопалених казматах серед тріскучого морозу, де просиділи майже до приходу австрійських військ”³⁰. Напередодні контрнаступу австро-угорських військ 16 лютого 1915 р. російська окупаційна влада здійснила арешт відомого громадсько-політичного діяча, депутата австрійського парламенту Т.Окуневського³¹.

Дещо іншу картину стосовно окупації Снятинщини подає Микола Фірманюк. Перший російський патруль увійшов до Снятина 3 вересня, а остаточно росіяни укріпилися тут у жовтні 1914 р. На думку очевидця подій, російські частини в місті поводити себе людяно, порівняно з попереднім станом у Снятині й околицях життя виглядало спокійним. На відміну від Т.Окуневського, до іншого депутата австрійського парламенту Василя Стефаніка російська окупаційна влада ставилась приязно. В.Стефанік оповідав, що в його рідне с. Русів неодноразово приходили російські офіцери-українці й говорили, що знають його як письменника і висловлювали йому пошану. Проте місцеве українське населення не йшло на співпрацю з росіянами, бо “австрійські розвідники-добровольці гляділи за всім пильно, і на випадок повороту Австрії, біда готова”³².

На Товмаччині українське населення прихід російської окупаційної влади у вересні 1914 р. сприйняло ворожо, перешкоджало в організації її діяльності. Керівники українських громад сіл Хотимир, Грушка, Долина і Братишів Товмацького повіту відмовилися збирати податки з населення на користь царської влади. За підбурювання селян с. Долина до непокори заарештовано й відправлено на заслання відомого українського скульптора і громадського діяча Михайла Бринського. У с. Олеша антимосковську агітацію проводив Іван Кузьма (Байдак), який відкрито говорив російським офіцерам: “Від повітря, граду огня і московського панованя хорони нас, Господи”. Національно свідомі вийти сіл Товмацького повіту відмовлялися в урядових приміщеннях знімати портрети австрійського імператора Франца Йосифа. У селах Горигляди, Грушка, Палагичі й Братишів селяни навіть переховували австро-угорських воїнів, а в Петриліві й Колінцях по кілька раз обривали телефонний і телеграфний зв'язок штабу російських військ і жандармерії. У відповідь окупаційна влада заарештувала місцевих жителів, переважно вчителів шкіл та греко-католицьких священників³³.

Наприкінці 1914 р. – на початку 1915 р. російська окупаційна адміністрація на всій території Галичини, зокрема й на Покутті, провела анкетування про стан суспільно-політичного і соціально-економічного життя краю. У донесенні Тимчасовому жандармському управлінню Воєнного генерал-губернаторства в Галичині від унтер-офіцера м. Коломия за 18 січня 1915 р. вказується, що з приходом російських військ “поляки, русини (українці) і загалом усе населення не проявляють незадоволення до Росії, російського імператора, російської влади, а тому Галичина мала б відійти до Російської імперії, а євреї ще надіються, що австрійські війська мають повернутись до Галичини”. Католицьке (римо-католицьке) й уніатське (греко-католицьке) духовенство ведуть себе обережно, проте при веденні богослужіння згадують австрійського імператора Франца Йосифа. Інтелігентний прошарок населення Коломиї не проявляє незадоволення щодо росіян³⁴.

Соціально-економічне становище Покуття характеризувалося масовими реквізиціями з боку російської окупаційної влади. Жителі Коломийського повіту у визначений час кожного тижня змушені були за власний кошт доставляти велику рогату худобу до Коломиї або Корнича. Під час відступу навесні 1915 р. російські військові частини забрали в місцевого населення багато сіна, залишаючи худобу без корму³⁵.

Переслідувань зазнало єврейське населення. Зокрема, у Коломиї пограбовано третину будинків, переважно жителів єврейської національності. Цікаво, що у своїй звітності окупаційна адміністрація вказувала, що до пограбування євреїв причетними були й місцеві українці³⁶. Уже на другий день після приходу російських військ у Тисменицю у вересні 1914 р. військовий комендант Гун, що був яскраво вираженим антисемітом, наказав усім євреям під

загрозою кари смерті покинути Тисменицю й відправлятися “до своїх” за лінію фронту. Похід у “супроводі” морозу, снігу й вітру до с. Волосів, де проходила лінія фронту, тривав три дні. Однак австрійське командування відмовилося їх пропустити й не залишалося іншого виходу, як повертатися назад, оскільки ніхто не хотів замерзати серед поля³⁷. Удруге російська жандармерія напередодні свого остаточного відступу з Тисмениці у квітні 1915 р. намагалася виселити євреїв з міста. Д.Хіровський пише, що 27 квітня військовий комендант вислав з міста близько 300 осіб євреїв віком від 8 років до Золочева, Зборова, Сисова і Язлівця³⁸. Греко-католицький священник І.Коцюба зазначає, що 28 квітня “російські власті військові випроводили жидів-мужчин з Тисмениці в напрямку Станиславова, а жінки й діти залишилися”³⁹.

Надто жорстокими до місцевого населення були російські козаці частини. Так, керівництво м. Тисмениця звернулося до коменданта російського війська в Тлумачі з проханням захистити “від козаків і солдатів, які нападають на християн та жидів і забирають гроші й дорожці речі”⁴⁰. У с. Печеніжин на Коломийщині жорстокістю відзначалися “черкеські козаки”, яких особливо боялись місцеві євреї та жінки. Останні разом з дітьми ввечері йшли до тих хат, де був хтось із чоловіків⁴¹. На Коломийщині російські козаки були жорстокими до жителів єврейської національності: “Жидівські торговлі спліндрували й знищили зовсім. Що для козаків видавалося цінним, те забирали зі собою, все інше кидали на вулицю й нищили. В коршмі забрали всі напитки, повибивали шиби, а уряджене знищили... Як людність була перестрашена вказує се, що хлопи не сьміли навіть виходити до роботи на поли”⁴². А в с. Нижнів Товмацького повіту посеред дня на початку вересня 1914 р. російські козаки нападали на єврейські крамниці й полишені помешкання: “З крамниць викидано на улицю, або на сьміте всі товари, а з помешкань меблі, начинє, біле, образи і ин. <...> Відразу по тім всі пізнали і зрозуміли, що московський жовнір є безперечно варвар, некультурний, не має почуття законного ладу і приватної власности”⁴³. Характеризуючи жорстокість російських козаків, покутський письменник Марко Черемшина у своєму “Щоденнику” подає не зовсім схвальну характеристику зовнішнього вигляду солдатів російської армії: “<...> в сивих шапках, сивий мундир, а зверху біла порошниця полотнянка. Арапник на плечах, вуси біляві, лиця червоно-білі, набрясклі, спиті <...>”⁴⁴. Російська жандармерія Коломийського уїзду у своїх донесеннях до Жандармського управління Воєнного генерал-губернаторства в Галичині теж визнавала жорстокість злодіянь козацьких військових частин на місці⁴⁵.

У національно-культурній політиці окупаційна влада намагалася зросійщити всі ділянки своєї роботи. В освітній сфері за допомоги місцевих москвофілів планували зрусифікувати народні, “виділові”, середні, фахові й вищі навчальні заклади Східної Галичини й Північної Буковини. Українську мову царський уряд намагався викоринити з офіційного діловодства: “<...> ні в суді, ні в уряді, ні в школі не вільно нашому народови уживати своєї рідної мови”⁴⁶. Оскільки не вистачало вчителів для викладання російською мовою, окупаційна влада за допомогою “Русского Народного Совета” запрошувала їх з Російської імперії. Відкрито курси російської мови для галицьких учителів у Львові, Самборі, Станиславові, Тернополі й Чернівцях, де викладали виключно московські професори й учителі, а їхніми слухачами здебільшого були москвофільські студенти й педагоги⁴⁷.

Австрійські війська з самого початку російської окупації намагалися повернути Покуття. Наступальні операції австрійських військ проведено на початку жовтня 1914 р., в січні 1915 р., однак вони були невдалими. Хоча на початку лютого 1915 р. австрійцями на деякий час були захоплені Коломия, Тисмениця, Городенка⁴⁸. Лінія фронту в цей час проходила в районі сіл Серафінці й Незвисько Городенківського повіту біля Дністра. Австрійська військова команда намагалась у своїх звітах показати легкість захоплення населених пунктів Покуття. Зокрема, при першому здобутті Коломиї в середині лютого австрійська адміністрація втішалася тим, що “Москалів побито так ґрунтовно, <...> не могли вони навіть завчасу втікнути і висадити мосту над Прутом”⁴⁹.

З кінця лютого 1915 р. розпочався контрнаступ російських військ. 20 лютого захоплено покутські містечка Тлумач і Нижнів. Фронт на 2 березня 1915 р. проходив по лінії Тлумач – Отинія – Терновиця. До середини березня російські війська захопили Тисменицю, Отинію, під повним контролем знаходилась Коломия. Проте наприкінці березня 1915 р. австро-угорські

війська вкотре намагались повернути Покуття, зокрема її північну частину. У донесенні унтер-офіцера Станиславівського жандармського управління Фурмана начальника відповідного відомства воєнного генерал-губернаторства від 3 квітня 1915 р. указувалося, що ворог артилерійським обстрілом серйозно поруйнував населені пункти передмістя Товмача Колінці, Гринівці та Грушку, місцеві жителі залишилися без хати над головою⁵⁰.

Протягом другої половини весни 1915 р. австрійські війська розпочали загальне звільнення Покуття. Виявилось важким завданням здобуття Снятина, який був важливим прикордонним стратегічним пунктом у просуванні армії на територію Північної Буковини. Попри те, що настала календарна весна, просуватись австрійським військам було надзвичайно важко, оскільки зберігалася холодна засніжена погода: “Коні застрягали в снігу, а перевожене армат було дуже утруднене <...> Ніхто не сумнівав ся, що Москалі всіми силами будуть перешкоджати нашим військам в переправі через ріку під Снятином”. Усе ж стратегічне завдання було виконано – здобуто міст через річку Прут поблизу с. Залуччя і міський залізничний вокзал, захоплено в полон велику кількість російських військових та арсенал⁵¹.

У середині травня російські війська при допомозі перекинутих частин з Північної Бессарабії спробували здійснити контрнаступ, намагаючись розірвати австро-німецький фронт між містами Отинія та Городенка, на північ від Коломиї й над р. Прут на схід від Чернівців⁵². Кровопротитні бої відбувалися біля Обертина, північних околиць Коломиї, Снятина та неподалік Чернівців. Проте російська офензива виявилась невдалою⁵³.

Незважаючи на те, що військова ситуація на фронті була нестійкою, австрійський архикнязь Карл Франц-Йосиф здійснив у другій половині квітня 1915 р. інспекційну поїздку територією Покуття, Галицької Гуцульщини і Північної Буковини. Двічі побував у Коломиї – 17 і 20 квітня. Під час другого перебування в місті, повертаючись із Чернівців, зустрівся з греко-католицькими священиками на чолі з Г.Хомишиним, представниками єврейської та української громад, службовцями окружного суду⁵⁴. Особливо урочисто вітали архикнязя жителі Снятинського повіту 19 квітня 1915 р. Були спеціально підготовлені колони січових товариств із м. Снятин та навколишніх сіл – Карлів (нині – с. Прутівка Снятинського району Івано-Франківської області), Красноставці, Стецева, Тулова, Белелуя, Завалля, Залуччя і Рудольфсдорф (нині передмістя м. Снятин), депутація української громади на чолі з депутатом австрійського парламенту Василем Стефаніком, які склали присягу на вірність австрійському можновладцю⁵⁵.

На початок літа 1915 р. головні стратегічні пункти Покуття – Городенка, Снятин, Обертин, Коломия, Товмач, Тисмениця – були остаточно захоплені австрійськими військами. Фронт посунувся на північний схід. До осені російські війська залишили всю Східну Галичину, а також Північну Буковину та 5 повітів Волині⁵⁶.

З поверненням австрійської влади більшість осіб, запідозрених у співпраці з росіянами, заарештовували й депортували в концентраційні табори Талергофа, Терезієнштадта, Гмюнда, Гнави. Починаються жорстокі репресії австрійських жандармських та військових підрозділів проти місцевого населення, в тому числі й жителів Покуття, яке звинувачували в “русофільстві”. Для прикладу, відомого письменника Василя Стефаніка австрійська жандармерія обвинувачувала у співпраці з російською окупаційною владою. Микола Фірманюк, товариш і приятель українського новеліста, згадував, що однієї ночі наприкінці лютого – на початку березня 1915 р. австрійський офіцер забрав В.Стефаніка зі с. Русів, де він проживав, і привіз у Снятин, де його певний час утримували під вартою австрійські солдати. Однак командант австрійської дивізії, генерал відпустив, перепросивши, що сталася помилка. Своєю чергою, в приватних розмовах австрійські офіцери, дислоковані в Снятині, висловлювали думку, що В.Стефанік, як депутат австрійського парламенту повинен був виїхати на захід, а не залишатись на терені, окупованою ворожою армією протягом жовтня 1914 – лютого 1915 рр.⁵⁷. У подібній ситуації опинився швагер відомого українського новеліста, адвокат, один із засновників Української радикальної партії, громадський діяч Северин Данилович (1861–1942), який у роки першої російської окупації проживав на хуторі Березина Товмацького повіту поблизу р. Дністер. Серйозний допит його навесні 1915 р. здійснили два австрійські офіцери⁵⁸. Про повернення австрійських військ у своєму “Щоденнику” український письменник Марко Черемшина висловився так:

“...наші (австрійські війська. – *А.К.*) зближаються, але дуже хлопів вішають, на грушці, яблуні, де попаде”⁵⁹.

Активізація воєнних дій на території Покуття в 1914–1915 рр. спричинила збільшення кількості військовослужбовців як з російської, так і з австро-угорської сторони. Тому не дивно, що з приходом австрійської влади влітку 1915 р. не вистачало деяких необхідних промислових та продовольчих товарів. Оскільки магазини були розграбовані солдатами й козаками, то дефіцитними були найнеобхідніші товари – мило, сірники, цукор, гас. Чимало сімей, які взагалі не мали що їсти. З поверненням австрійців реквізиційна політика, розпочата росіянами, продовжилася. Із цього приводу С.Бровчук відзначив: “І своя (австрійська. – *А.К.*) вимагала худоби, фірманок і рекрута”⁶⁰.

Водночас, після повернення старої влади запрацювали українські інституції, поживилось народногосподарське життя, здійснювалась відбудова краю. Доцільно наголосити, що в деяких тогочасних статтях, опублікованих у газетах “Діло”, “Свобода”, “Громадський голос”, указується, що Покуття менше постраждало, ніж інші регіони Східної Галичини й Північної Буковини. Зокрема, невідомий дописувач (його ім’я та прізвище ховаються під криптонімом С.І.) зі Снятинщини повідомляє: “<...> Коли би не те, що більшість муштин пішла на війну, коли би не брак рогатої худоби, а передовсім не дуже великий брак коний в повіті, колиби не гук армат, який чути від часу до часу десь з дуже далека, то булоби тяжко пізнати, що переживаємо велику світову війну. <...> Взагалі снятинський повіт потерпів дуже мало від війни і господарські та мешкальні будинки по селах остали майже непорушені”. Автор зауважує, що набагато гірша ситуація в сусідній Гуцульщині, де в горах Косівського, Надвірнянського й Печеніжинського повітів населення потерпає від великої нужди й потребує швидкої соціальної допомоги⁶¹.

Активно включилися в роботу місцеві осередки “Сільського Господаря”, інші рільничі товариства. У повітових центрах Східної Галичини створювали комітети з вирішення хліборобських справ. На порядку денному ставились питання відбудови знищених селянських обійсть, надання державних дотацій, збільшення посівів збіжжя (Городенківський, Товмацький, Коломийський повіти)⁶². Зокрема, в Городенці за ініціативи бурмістра Босаковського постала міська рільнична комісія під проводом директора гімназії Антона Крушельницького; відновив діяльність повітовий осередок “Сільського Господаря” під орудою вчителя гімназії Михайла Білика; здійснювалися відповідні заходи для відновлення гуртків товариства в селах Городенківського повіту й відкриття сільських рільничих комісій. За дозволом старости Маковецького і бурмістра Босаковського постали два повітові комітети: Червоного Хреста і зі збирання великодніх дарунків для австро-угорських воїнів і січових стрільців. Лише одна громада жителів с. Серафінці Городенківського повіту протягом чотирьох днів склала 2 032 корон на дарунки для Українських Січових Стрільців⁶³. До організації народногосподарського життя краю долучилися греко-католицькі священики. На Обертинщині навесні 1916 р. заходами о. М.Луцького австрійська військова адміністрація надала десять пар коней для обробітку сільськогосподарських засівів⁶⁴.

Однак не завжди кошти уряду йшли за відповідним призначенням. Зокрема, у селах Товмацького повіту чиновники подавали завищені ціни на матеріали для відбудови будинків після воєнних лихоліть. Місцеві жителі Іван Мельниченко і Прокіп Снігур риторично запитують: “Чи то совісно? На щож наші організації до відбудови? На щож в організаціях працюють фахові сили? На що друкувати проспекти? Чи не можна виеднати консенсу на відбудову масово, де до краю знищений чоловік не платив би ні стемплів ні просьб і плянів на відбудову?”. Просьять товмацького старосту звернути увагу на роботу повітового комітету щодо відбудови населених пунктів краю⁶⁵.

Спостерігалось національно-культурне відродження краю. Після двох інвазій російської влади (3 вересня 1914 р. – 28 лютого 1915 р.; 12 травня – 9 червня 1915 р.) у сфері шкільництва відновила свою роботу українська приватна гімназія ім. Т.Шевченка у м. Городенка. Навчання розпочалось у середині листопада 1915 р. Відкрито шість класів, де навчалось понад 160 дітей. Відновили свою роботу на території Покуття Українське педагогічне товариство, “Бесіда”⁶⁶.

Відновилося навчання і в низці освітніх закладів Коломиї, яке проводилося за скороченою програмою⁶⁷.

На початку 1916 р. російські війська спробували повернутись у Східну Галичину. Одна з ліній фронту, на якому знаходилась 9-та російська армія, проходила по лінії Тисмениця – Нижнів – Порхова – Ялівець – Чортків. Однак особливо “ожив” фронт наприкінці весни 1916 р. Новий наступ Південно-Західного фронту під командуванням генерала О.Брусилова на просторі від Луцька до Чернівців розпочався в кінці травня. Наступ російських військ на територію Покуття відбувався у кількох напрямках. У першій декаді червня відбувалися запеклі бої за контроль над р. Дністер. Російські війська захопили Снятин і Городенку. Особливо уперті бої відбувались в с. Незвисько Городенківського повіту⁶⁸. Інша частина російської армії наступала в районі Коломиї та Станиславова⁶⁹. У другій половині червня австрійські війська змушені залишити Коломию. Російські кавалеристи великими силами наступали на північ від Обертину, однак австрійській піхоті й артилерії вдалося на деякий час призупинити атаку ворожих сил⁷⁰.

Наступ російських частин на територію Покуття у червні–липні 1916 р. був серйозно підготовленою військовою акцією (використовували військовою авіацію й кавалерію), про що свідчить вказівка австрійського командування від 12 червня 1916 р. залишити м. Товмач за один день: “Пусте і глухе місто представляло дуже сумний вид. Майже всі склепи замкнені, на улиці великий військовий рух, цивільних людей нігде не видно <...>”⁷¹.

Наприкінці липня 1916 р. військова ситуація на Покутті нормалізувалася. Австрійській армії Ботнера вдалося стримати наступ російських військ на лінії від устя р. Коропець до р. Дністер – Озеряни – шлях між м. Товмач і с. Незвисько – залізнична дорога в районі с. Черемхів поблизу Отинії. Отож, стратегічно важливі для австрійської армії містечка Товмач і Отинія не були зайняті російськими військами. Інша фронтова лінія простягалась на південь від Станиславова на Саджавку, Ланчин до Делятина й Татарова, де відбувалися серйозні військові сутички. Часопис “Діло” стверджує, що неправдивою є інформація про загальну втечу українського населення в ході наступу російських військ на територію Північної Буковини, за винятком євреїв, які дізналися про страту побратимів, здійснену російськими козаками в м. Снятин⁷².

Проте на початку серпня 1916 р. Товмач опинився на лінії серйозних військових сутичок між австрійцями та росіянами. Завзяті битви розгорталися біля с. Живачів і Озеряни Товмацького повіту, а ще один населений пункт, Хотимир, фактично був поділений навпіл двома ворожими дивізіями. Інша стратегічна лінія на Покутті проходила вздовж залізничної колії в с. Черемхів на шляху зі Станиславова до Коломиї. Третій фронт на території краю проходив від с. Живачів до р. Дністер через с. Долина до гирла р. Коропець. Особливо жорстокі бої відбулися в районі с. Озеряни Товмацького повіту, де черкеські козаки в лавах російської армії “з шаблею і списом в руках, з кинжалом в зубах” спробували здобути населений пункт. Унаслідок такої несподіваної атаки загинуло 12 і поранено 20 цивільних осіб, у сусідньому с. Ісаків загинуло більше 100 цивільних⁷³.

У другій декаді серпня 1916 р. здійснювався наступ російських військ на фронті по периметру 25 км у напрямі Тисмениці. Головним стратегічним завданням було здобуття Товмача і його околиць та території краю в бік залізничного шляху Станиславів – Коломия. У ході здобуття частини території Покуття російські війська використали отруйні гази невідомого походження. У полон потрапило 2 тис. австрійських військ. Здобуто населені пункти Товмацького повіту Нижнів, Братишів, Палагичі, Надорожна, Чорнолізці, Кривотули й Отинія. Під час відступу австрійські війська спеціально знищували мости, склади з боєприпасами й амуніцією, аби не потрапили ворогу⁷⁴. 8 серпня 1916 р. російські війська здобули Тисменицю. У ході цієї битви російська армія Лєшицького захопила в полон 88 офіцерів і 7 400 австрійських солдат. Частина російських військ просунулась далі на захід у напрямі Станиславова⁷⁵.

Таким чином, протягом червня – початку серпня 1916 р. Покуття знову опинилося в руках росіян. На початок вересня 1916 р. Південно-Західний фронт вийшов на лінію: р. Стоход – Киселин – Золочів – Бережани – Галич – Станиславів – Ворохта⁷⁶. У результаті Брусилівського прориву (4 червня – 20 вересня 1916 р.) на окупованих російськими арміями територіях було утворене “Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, захоплених по праву війни” із центром спочатку в Тернополі, а згодом у Чернівцях. В адміністративному аспекті воно поді-

лялося на дві губернії: Тернопільську та Чернівецьку. Територіальні межі останньої охоплювали Буковину та Городенківський, Коломийський, Снятинський і Косівський повіти. Тернопільська губернія включала в себе всі окуповані російськими військами галицькі повіти, крім Покуття (якщо не враховувати більшу частину території Товмацького повіту, яка залишалась у складі Тернопільської губернії. – А.К.)⁷⁷.

Окупація Покуття 1916 р. хоч була короткотривалою, але мала більш жорстокий характер, ніж у другій половині 1914 р. – на початку 1915 р. Особливих руйнувань зазнали населені пункти краю. Польський кореспондент “Познанського кур’єру”, який знаходився в лавах російської армії, так описав руйнацію Покуття: “Треба би затратити всякі людські почування, щоби не защеміло серце у кого небудь, хто мусить дивити ся на згарища, в які обернула сю країну воєнна пожежа. Страшно описувати, що зроблено з тою землею і з тим народом <...> Невдавно їздив я з Коломиї до Чернівців, задержуючи ся по дорозі у місточках. Всюди там сумний образ знищення. Кілька кілометрів за Коломиєю, по правім боці шляху, було село, в яким зберегло ся лише кілька хат. Снятин зовсім виселений, дуже знищений і спалений, особливо часть міста коло ринку і головного гостинця <...>”⁷⁸. На початку 1917 р. Коломия виглядала спустошеною, залишилося близько 5–6 тисяч мешканців: “Цілі части міста пусті. <...> Нема палива, нафти, цукру, чаю, а мало мяса і набілу. В околиці дворів майже нема. Від Коломиї по Городенку не заорано ні одного морга поля під озимину”⁷⁹. Захопивши Тисменицю втретє, козаки й солдати знову вдалися до грабунків. За словами очевидця тих подій, члена міського уряду Д.Хіровського, козаки позабирали з приміщення гміни шафи і столи, “документи порозкидували і завели коней до приміщення. Прихід до міста російських військ цього разу остаточно dokonав справи державного значення. Упродовж кількох днів росіяни грабували, вбивали і гвалтували ціле місто. Ночами Тисменицю освічували зарева від пожеж”⁸⁰.

Навчене гірким досвідом російської окупації 1914–1915 рр., місцеве українське населення не втікало з рідних домівок, віддаючи на поталу власні господарства ворогу. Греко-католицькі священники Товмацького повіту залишились на місці, опікуючись селянами, не даючи можливості росіянам здійснювати мародерство і реквізицію майна. Самі ж селяни, переважно жінки, ховали майно в безпечніше місце, далеко від ворога: “Се повинно бути приміром і для інших селян і селянок в часі наїзду і вони рівнож не повинні кидати свого села, остати на місці і витерпіти все, що може нанести тяжка воєнна хвиля”⁸¹.

Брусилівський прорив через великі втрати остаточно підірвав боєздатність як австро-угорської, так і російської армій. На фронтах знову почалася позиційна війна, яка тривала до весни 1917 р. Попри намагання австро-угорської армії звільнити територію Східної Галичини і Північної Буковини, довгий час залізнична мережа на території Покуття і Північної Буковини знаходилася в руках росіян. Стратегічним вважався Коломийський вузол, до якого входили залізничні лінії Коломия – Делятин – Хриплин, Коломия – Стефанівка, Коломия – Лужани, Лужани – Стефанівка – Заліщики, Неполоківці – Вижниця, що утримувалися царською владою до літа 1917 р.⁸².

У роки Першої світової війни Покуття остаточно від російських військ було звільнено восени 1917 р. У 1917–1918 рр. австрійська влада вкотре розпочала відбудову краю. Староства зорганізували в повітових центрах т. зв. “рятункові комітети”, які мали б зайнятися соціальною опікою населення: надавати їжу, одяг, грошові дотації. На території Покуття такі комітети діяли в Городенці, Коломиї, Снятині й Товмачі⁸³. Відновили свою роботу рільничі комісії. Австрійський уряд пообіцяв допомогти жителям Покуття провести весняні сільськогосподарські роботи, надаючи відповідні грошові позички⁸⁴.

Однак не завжди соціальні кошти йшли за призначенням, особливо в тих населених пунктах Покуттях, де урядували громадяни польської та єврейської національностей. Українське населення Коломийщини скаржилось до центрального уряду на діяльність “рятунового комітету”. Допомога надходить тим жителям краю, що володіють 20 моргами ріллі, а не знедоленим, переважно українцям, у яких є лише 2 морги поля. Значно більшу матеріальну допомогу надавали вдовам польських легіонерів, ніж дружинам і дітям загиблих Українських Січових Стрільців. Невідомий автор допису до львівського часопису “Свобода” від 9 лютого 1918 р. резюмує: “Безсильні й безрадні селяни тільки зрошують пороги ц. к. староства своїми сльозами

і – мовчать...»⁸⁵. У с. Залуччя Снятинського повіту вїт польської національності здійснював реквізицію сільськогосподарської продукції (збіжжя, картопля) в українських селян, вимагав виконувати повинності на користь місцевих поляків і євреїв. До того ж поляки вільно отримують від держави грошові дотації, а також необхідні продукти для власного соціального прохарчування та облаштування (цукор, гас)⁸⁶. Подібна ситуація спостерігалась на Городенківщині, де староство очолював представник польської національності Стшельбіцький. Тут жителі купували товари першої необхідності за завищеними цінами, відбувалась тотальна реквізиція худоби⁸⁷. Зухвалість польського дідича с. Вікно Городенківського повіту щодо місцевих жителів не мала меж: селяни змушені випасати худобу на полі пана і платити 80 корон, реквізовано збіжжя. Селянки просили місцевого урядника допомогти унормувати ситуацію, але той відповів: «Ідіть потопіться з своїми дітьми»⁸⁸. У с. Стрільче Городенківського повіту 57 жовнів, переважно інвалідів, маючи власні сім'ї, не могли отримати земельних ділянок для обробітку. Натомість, місцеві євреї, заробивши гроші на різноманітних спекуляціях воєнних лихоліть, скуповували селянську землю, а польські пани, окрім цього, за прийнятною ціною віддавали їм в оренду земельні ділянки. Вирішити проблему передання землі на користь ветеранів війни було майже неможливо, оскільки судову сферу Городенківського повіту теж контролювали представники єврейської національності⁸⁹.

У 1917–1918 рр. воюючі сторони опинилися на грані виснаження, що призвело до падіння двох імперій: Російської (1917 р.) і Австро-Угорської (1918 р.). Водночас Перша світова війна засвідчила марність сподівань імперських кіл установити тотальний контроль на західно-українських землях, у тому числі й на території Покуття. З іншої сторони, політизація українського суспільно-політичного руху наприкінці XIX – на початку XX ст., поширення ідей національної державності й соборності в Галичині створили необхідні передумови для збройної боротьби за Українську державу в 1918 р.

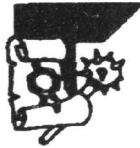
Таким чином, Покуття в роки Першої світової війни перебувало в дуже важкому суспільно-політичному, соціально-економічному та етнокультурному становищі. Історико-географічний регіон став ареною безперервних воєнних дій, за роки війни фронт чотири рази проходив його територію. Переддень і початок війни показав нагнітання масової політичної істерії з боку австро-угорської влади, яка упереджено ставилася до населення краю, звинувачуючи його в русофільстві. Російська окупація Покуття 1914–1915 рр. супроводжувалася реквізицією народногосподарського реманенту та майна, переслідуванням жителів єврейської національності, жорстокістю російських козачих частин. Окупація краю в ході Брусилівського прориву 1916 р., хоча була короткотривалою, але мала більш жорстокий характер. Проте навчене гірким досвідом окупації 1914–1915 рр. місцеве українське населення не втікало з рідних домівок, намагаючись захистити майно від злодіянь російських військових частин. З поверненням австрійської влади більшість осіб, запідозрених у співпраці з росіянами, заарештували й депортували в концентраційні табори. Хоча була й низка позитивних кроків: запрацювали українські національно-культурні інституції, поживилось народногосподарське життя, здійснювалась відбудова краю. Активно включилися в роботу місцеві осередки «Сільського Господаря», інші рільничі товариства, комітети допомоги інвалідам війни. Однак не завжди соціальні кошти йшли за призначенням, особливо в тих населених пунктах Покуття, де урядували громадяни польської та єврейської національностей, що спричинило хвилю незадоволення місцевого українського населення напередодні падіння Австро-Угорської імперії.

1. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – С. 4–5.
2. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ НАН України), відділ рукописних фондів і текстології, ф. 8 Василь Стефаник, спр. 916. Фірманюк М. М. «Спомини про Василя Стефаника». 2 зошити. 1–22 арк. (4 чисті). 19.IX.1951; 2–14 арк. (1 чист.) – [Б. д.]; відділ рукописних фондів і текстології, ф. 12 Марко Черемшина, спр. 161. Фірманюк М. М. «Спогади про Марка Черемшину (д-ра Івана Семанюка)». 25 серпня 1952 р., 24 арк., 2 зошити.
3. Бровчук С. Г. Колись повітове містечко Печеніжин / С. Г. Бровчук // Коломия й Коломийщина : зб. споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія : Видання Комітету Коломийців, 1988. – С. 527–553.

4. Григор М. Перший прихід царських військ до Городенки та їхнє “адміністрування” / М. Григор // Городенщина : історично-мемуарний збірник / зред. М. Г. Марунчак. – Нью-Йорк ; Торонто ; Вінніпег, 1978. – (Український архів. Т. ХХХІІІ). – С. 121–126.
5. ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 12 Марко Черемшина, спр. 72. Щоденник, що починається з 18 грудня [1914], 12 арк.; Черемшина Марко. Щоденник // Твори : у 3 т. / за ред. Я. Пеленського. – Львів : Ізмарagd, 1937. – Т. 3. – С. 125–142.
6. Андрухів І. Тисмениця / Ігор Андрухів, Степан Гаврилюк. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – С. 185–199.
7. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.; Головченко В. І. Українське питання в роки Першої світової війни : монографія / В. Головченко, В. Солдатенко. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 448 с.; Загребельна Н. Велика війна : Українство і благодійність (1914–1917 рр.) / Ніна Загребельна, Ігор Коляда ; ред. О. П. Реєнт ; Ін-т історії України, НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К. : [б. в.], 2006. – 193 с.; Шапошнікова Н. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – К. : Ін-тут історії України НАН України. – 174 с.
8. Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали міжнар. наук. конф., 14–15 трав. 1998. – К., 1998. – 251 с.; Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи : матеріали міжнар. наук. конф., присв. 80-річчю Буковинського народного віча, (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці : Рута, 2000. – 326 с.
9. Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях в роки Першої світової війни / В. М. Волковинський // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Вип. 4. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – С. 52–70; Заполовський В. Вплив Горлицької операції на активізацію бойових дій на фронтах Східної Галичини та Буковини / В. Заполовський // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи : матеріали міжнар. наук. конф., присв. 80-річчю Буковинського народного віча, (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці : Рута, 2000. – С. 31–39; Мазур О. Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / О. Я. Мазур. – Львів, 1997. – 22 с.
10. Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1916–1920 годах (этнополитическая ситуация в крае) / В. Н. Савченко // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 96–113; Кучера І. Суспільно-політична і культурно-релігійна діяльність російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині в роки Першої світової війни / Ірина Кучера // Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України ХХ століття : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., присв. пам'яті організатора січово-стрілецького руху в Галичині, генерального отамана Українського січового союзу, голови Української Боевої Управи Кирила Трильовського, 17 трав. 2007 р. / за ред. І. Монолатія. – Коломия : Вік, 2007. – С. 62–69; Баран І. Політична діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині (1914–1915 рр.) / І. Баран // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 17. – С. 154–161.
11. Попик С. Українці в Австрії 1914–1918 : Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – К., 1999. – 236 с.; Кураєв О. О. “Українська проблема” у політиці Берліна й Відня у Першій світовій війні (1914–1918) / О. О. Кураєв. – К., 2006. – 312 с.
12. Реєнт О. П. Україна в період Першої світової війни : історіографічний аналіз / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–38; Великочий В. Австро-Угорська політика в Галичині періоду Першої світової війни: штрихи до аналізу української історіографії / Володимир Великочий // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / НАН України, Ін-тут історії України. – К. : Ін-т історії України, 2010. – Вип. ХVІІ. – С. 373–390; Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. : монографія / Володимир Великочий. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2009. – 812 с.
13. Бернадський Б. В. Волинь в роки Першої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Львів, 1999. – 19 с.; Костючок П. Гуцульщина в роки російської окупації в період Першої світової війни / Петро Костючок // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2006–2007. – Вип. 12–13. – С. 197–205; Клапчук В. М. Перша світова війна на Делятинщині / В. М. Клапчук, М. М. Клапчук // Делятинщина : історико-географічне дослідження / В. М. Клапчук, М. М. Клапчук. – Делятин, 2007. – С. 133–137.
14. Покуття : Історико-етнографічний нарис. – Львів : Манускрипт-Львів, 2012. – С. 135.
15. Горбовий М. За кращу долю України : (Спогад зперед 20-ох літ) / М. Горбовий // Календар “Просвіти” на рік 1935. – Львів : Накладом товариства “Просвіта” у Львові, 1935. – С. 12.
16. Покуття : Історико-етнографічний нарис... – С. 137.
17. Григор М. Перший прихід царських військ до Городенки... – С. 121.

18. ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 8, спр. 916, арк. 20.
19. Волосенко П. Тисьмениця / Павло Волосенко. – Нью-Йорк : Накладом Тисьменицьких Земляків, 1958. – С. 47.
20. Там само. – С. 47–48.
21. Андрухів І. Тисмениця / Ігор Андрухів, Степан Гаврилюк. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – С. 186.
22. Покуття. Історико-етнографічний нарис... – С. 142.
23. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1. Доба Центральної Ради / Д. І. Дорошенко ; упоряд., авт. передм. та комент. К. Ю. Галушко. – К. : Темпора, 2002. – С. 30; Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / Микола Лазарович. – Тернопіль : Джура, 2005. – С. 95.
24. Покуття. Історико-етнографічний нарис... – С. 143.
25. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 385. Горук Семен (1873–1920), військовий діяч, отаман Легіону УСС, начштабу Начальної Команди УГА, журналіст, оп. 1, спр. 41, арк. 61; Гуйванюк М. Щоденник Марка Черемшини як історичне джерело / Микола Гуйванюк // Марко Черемшина : невідоме й призабуте : наук. розвідки, републ., докум. / М. Гуйванюк. – Снятин : Прут Принт, 2007. – С. 33–39. – С. 36.
26. Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях... – С. 60.
27. ЦДІАЛ України, ф. 6964 Колекція документів до історії перебування російських військ на території Галичини в період Першої світової війни. 1914–1919 рр., оп. 1, спр. 22. Списки повітів та їх начальників Львівської, Тернопільської та Чернівецької губерній. 1915 р., арк. 1–2.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 365. Жандармское учреждение Временного военного генерал-губернаторства Галиции, оп. 1, спр. 325. О количестве населения до и после военных действий в г. Коломые, наличии фабрик и заводов, составе населения, роде занятий, арк. 143.
29. З Коломиї // Свобода. Ілюстрована політична, просвітна і господарська часопись. – Відень, 1915. – Ч. 9. – 9 цв'іт. – С. 4–5.
30. Григор М. Перший прихід царських військ до Городенки... – С. 123–124.
31. Там само. – С. 124–125; Вісти з краю. Городенка // Свобода. Ілюстрована політична, просвітна і господарська часопись. – Відень, 1915. – Ч. 19. – 18 черв. – С. 5–6.
32. ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 8, спр. 916, арк. 22–23.
33. Вісти з краю. Товмаччина // Свобода. – Відень, 1915. – Ч. 26–27. – 17 серп. – С. 6; Дописи з краю. В. Л. Братишів (пов. Товмач). (Дев'ять місяців в московськiм ярмі) // Свобода. – Відень, 1915. – Ч. 40. – 18 груд. – С. 2–3.
34. ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 256. Донесення начальнику жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о приеме унтер-офицером Станиславского пункта и отъезде в командировки, о... 2 декабря 1914 г. – 10 апреля 1915 г., арк. 143.
35. Бровчук С. Г. Колись повітове містечко Печеніжин... – С. 535.
36. ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 325, арк. 143.
37. Андрухів І. Тисмениця... – С. 192.
38. Chirowski D. Dzieje miasta Tyśmienicy / D. Chirowski. – Lwów, 1938. – S. 48.
39. Андрухів І. Тисмениця... – С. 192.
40. Там само. – С. 187.
41. Бровчук С. Г. Колись повітове містечко Печеніжин... – С. 533.
42. З Коломиїщини // Свобода. – Відень, 1915. – Ч. 4. – 2 марта. – С. 6.
43. Дописи з краю. В. Л. Братишів (пов. Товмач). (Дев'ять місяців в московськiм ярмі) // Свобода. – Відень, 1915. – Ч. 40. – 18 груд. – С. 2–3.
44. ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 12, спр. 72, арк. 3, 7; Черемшина Марко. Щоденник... – С. 126, 131; Гуйванюк М. Щоденник Марка Черемшини як історичне джерело / Микола Гуйванюк // Марко Черемшина : невідоме й призабуте : наук. розвідки, републ., докум. / М. Гуйванюк. – Снятин : Прут Принт, 2007. – С. 33–39.
45. ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 325, арк. 143–144.
46. Пляни змосковщєня східної Галичини // Свобода. – Відень, 1915. – Ч. 4. – 2 марта. – С. 1–2.
47. Там само. – С. 1–2.
48. ЦДІАК України, ф. 365, оп. 2, спр. 27. Телеграммы начальника штаба корпуса жандармов о ходе военных действий в Галиции. Копии. 31 декабря 1914 г. – 31 августа 1915 г., арк. 20, 22, 23, 46; оп. 1, спр. 235. Жандармский пункт Временного жандармского управления в гор. Коломые, Коломыйского уезда. Сведения об экономическом положении, об административных учреждениях и политических

- організаціях Коломийського уезду; донесення начальнику жандармського управління військового генерал-губернаторства Галиції... 7 декаб­ря 1914 г. – 28 фев­раля 1915 г., арк. 14, 14 зв.
49. Війна : (3 воєнних звітів до дня 23 лютого с. р.). В Галичині // Свобода. – Відень, 1915. – Ч. 3. – 23 люг. – С. 6.
50. ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 256. Донесення начальнику жандармського управління військового генерал-губернаторства Галиції о приєме унтер-офицером Станиславського пункта и отъезде в командировки, о... 2 декаб­ря 1914 г. – 10 апр­еля 1915 г., арк. 88, 101; оп. 1, спр. 186. Переписка с начальником жандармського управління військового генерал-губернаторства Галиції и жандармскими унтер-офицерами о наблюдении за местным населением... 26 апр­еля 1915 г. – 18 мая 1915 г., арк. 6, 6 зв.
51. Заняте Снятина // Свобода. – Відень, 1915. – Ч. 11. – 23 цвіт. – С. 5–6.
52. ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 27, арк. 329.
53. На Покутю і Буковині // Свобода. – Відень, 1915. – Ч. 15. – 21 мая. – С. 6.
54. Наслідник престола в східній Галичині і Буковині // Свобода. – Відень, 1915. – Ч. 12. – 30 цвіт. – С. 7.
55. С. І. Зі Снятина. Снятин 27 цвітня 1915 / С. І. // Свобода. – Відень, 1915. – Ч. 14. – 14 мая. – С. 6–7.
56. Покуття : Историко-етнографічний нарис... – С. 143–144.
57. ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 8, спр. 916, арк. 23–24.
58. Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України (ЛННБ НАН України), відділ рукописів, Плеш. 40 Данилович Іванна і Євгенія, донька Северина Даниловича. Біографічні спогади про Северина Даниловича (1861–1942) та інших членів родини. 1980 р., арк. 29–30.
59. ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 12, спр. 72, арк. 3; Черемшина Марко. Щоденник... – С. 128; Гуйванюк М. Щоденник Марка Черемшини... – С. 35.
60. Бровчук С. Г. Колись повітове містечко Печеніжин... – С. 535.
61. С. І. Зі Снятина. Снятин 27 цвітня 1915 / С. І. // Свобода. – Відень, 1915. – Ч. 14. – 14 мая. – С. 6–7. – С. 6.
62. Дописи з краю. Городенка. Комітет для рільничих справ // Свобода. – Відень, 1915. – Ч. 36. – 20 падол. – С. 3; Новинки. Відбудова сіл у непокликаних руках // Діло. – 1916. – Ч. 140 (9039). – 6 черв. – С. 3.
63. З Городенки (Віднова українського громадянського життя) // Діло. – 1916. – Ч. 78 (8977). – 23 марта. – С. 2.
64. Весняні роботи і стан засівів. Обертинщина // Діло. – 1916. – Ч. 131 (9030). – 26 мая. – С. 3.
65. Новинки. Відбудова сіл у непокликаних руках // Діло. – 1916. – Ч. 140 (9039). – 6 черв. – С. 3.
66. З Городенки : (Віднова українського громадянського життя) // Діло. – 1916. – Ч. 78 (8977). – 23 марта. – С. 2.
67. ЛННБ НАН України, відділ рукописів, Прок. 471–473, п. 6. Спогади Прокопів­а І. В. про українську гімназію в Коломії. 50-ті рр. ХХ ст., 850 арк., арк. 6 зв.
68. Війсковий орган про російську офензиву. Останнє число “Війскового Листка” (з 17 с. м.) ось як розглядає положене на російськ­ім фронті за час до 14 червня с. р. // Діло. – 1916. – Ч. 152 (9051). – 21 черв. – С. 2.
69. Російська офензива // Діло. – 1916. – Ч. 158 (9057). – 28 черв. – С. 2.
70. Опорожнене Коломії і наш похід на Волині // Діло. – 1916. – Ч. 162 (9061). – 2 лип. – С. 2; Звіти австро-угорського генерального штабу. Війна з Росією // Свобода. – Відень, 1916. – Ч. 28. – 8 лип. – С. 2.
71. Вісти з Товмача // Свобода. – Відень, 1916. – Ч. 29. – 15 лип. – С. 5.
72. Новинки. Що діє ся на Покутю // Діло. – 1916. – Ч. 183 (9082). – 27 лип. – С. 3.
73. Новинки. Товмач під боевою лінією // Діло. – 1916. – Ч. 187 (9086). – 1 серп. – С. 3.
74. Російські звідомленя. З 8 серпня по полудни. З 8 серпня вечером // Діло. – 1916. – Ч. 197 (9096). – 12 серп. – С. 2.
75. Російські звідомленя. З 9 серпня пополудни. З 9 серпня вечером // Діло. – 1916. – Ч. 198 (9097). – 13 серп. – С. 2.
76. Покуття. Историко-етнографічний нарис... – С. 144.
77. Савченко В. Н. Восточная Галиция... – С. 98; Кучера І. Суспільно-політична і культурно-релігійна діяльність російської окупаційної адміністрації... – С. 67.
78. Знищене східної Галичини // Діло. – 1916. – Ч. 267 (9174). – 2 падол. – С. 2.
79. Вісти зі Станиславова і з Коломії // Свобода. – Львів, 1917. – Ч. 3. – 20 січ. – С. 6.
80. Chirowski D. Dzieje miasta Tuśmienicy... – S. 49.
81. Вісти з Товмача // Свобода. – Відень, 1916. – Ч. 29. – 15 лип. – С. 5.
82. ЦДІАЛ України, ф. 748 сч. Пересування підрозділів Галицького округу, м. Чернівці у 1916–1917 рр., оп. 1, спр. 7. Заведуючий передвиженням русских войск Галицийского района. Перечень ж/д ли-

- ний по участкам и комендантскими управлениям и переписка о распределении комендантов по участкам. 22 декабря 1916 г. – 14 марта 1917 г., арк. 15.
83. Рятунок для селян відбитих повітів // Свобода. – Львів, 1918. – Ч. 2. – 12 січ. – С. 6; До мешканців Поділя і Покутя! // Свобода. – Львів, 1917. – Ч. 31. – 4 серп. – С. 1–2.
84. Позички на весняні засіви // Свобода. – Львів, 1918. – Ч. 13. – 30 март. – С. 5.
85. Безсильні благають помочи!! (Допись з Коломийщини) // Свобода. – Львів, 1918. – Ч. 6. – 9 лют. – С. 4.
86. Вісти з краю. Залуче над Черемошем // Свобода. – Львів, 1918. – Ч. 27. – 13 лип. – С. 3.
87. Вісти з краю. З Городенського повіту // Свобода. – Львів, 1918. – Ч. 27. – 13 лип. – С. 3.
88. Вісти з краю. Вікно повіт Городенка // Свобода. – Львів, 1918. – Ч. 41. – 19 жовт. – С. 5.
89. Вісти з краю. Землі для безземельних інвалідів [с. Стрільче Городенківського повіту] // Свобода. – Львів, 1918. – Ч. 40. – 11 жовт. – С. 4.

В статье рассмотрено ход военных действий на одном из участков Восточного фронта – Покутье как части территории западноукраинских земель. Автором показано предпосылки войны, определены характерные особенности военной мобилизации австро-венгерской армии накануне и в начале войны на территории Покутья; раскрыты элементы становления российского режима в крае, прослежены непростые взаимоотношения оккупационной власти с местным населением; проанализировано состояние восстановления края после изгнания русских войск.

Ключевые слова: Первая мировая война, Покутье, оккупация, оккупационная администрация, репрессии, восстановление хозяйства.

The run of military operations on the one of the strips of the Eastern front – Pokuttya as a part of the Western Ukrainian land territory is studied in the article. The preconditions of the war are shown by the author; the characteristic features of the military mobilization of the Austrian and Hungarian army on the territory of Pokuttya on the eve and at the beginning of the war are defined; the peculiarities of the Russian regime formation on the land are revealed; the unsimple relations between the occupying authority and the local population are traced; the state of the region rehabilitation after the exile of the Russian army is highlighted.

Key words: the First World War, Pokuttya, occupation, occupying administration, repressions, restoration.

УДК 94 (477.85/.87)

ББК 63.3 (4Укр)

Петро СІРЕДЖУК

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ І КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ГАЛИЦЬКОЇ ГУЦУЛЬЩИНИ ПЕРІОДУ ЗУНР

Тематика статті ще ніким спеціально не досліджувалася ні у вітчизняній, ні в зарубіжній історіографії. Мета даної розвідки – у загальних рисах дослідити суспільно-політичний рух і культурне життя в умовах воєнного стану в часі становлення української державності на теренах Галицької Гуцульщини.

Ключові слова: віче, повітова влада, розпорядження, школа.

Українсько-польська війна суттєво не вплинула на політичне життя Галицької Гуцульщини. На теренах краю політичне життя не стихло. У поселеннях Галицької Гуцульщини воно найбільше проявлялось у проведенні народних віч, на яких розглядалися питання земельної реформи, поточного моменту держави, у відновленні роботи партійних осередків політичних партій, профспілок, святкуванні міжнародних робітничих свят тощо. Зокрема, 17 лютого 1919 р. посол Косівщини Петро Шекерик у Косові складав гуцульській людності свій посольський звіт про діяльність у Національній Раді в Станиславові та про Трудовий конгрес у Києві. Посол також поділився своїми незабутніми враженнями з поїздки до Києва, пояснив, хто такі більшовики. На вічу теж обговорювалися питання відміни воєнного стану, запровадження вільної тор-

гівлі, церковної реформи. Того дня вічовики Косова розійшлися по домівках під спів національного гімну¹.

Щодо земельного питання П.Шекерик також виступав на вічах у Жаб'ї (23 лютого), Красноїллі (24 лютого), Кутах (26 лютого), Соколівці (19 березня), Пістині (20 березня)². Так, 19 березня 1919 р. відбулося грандіозне віче селян Соколівки та Яворова. Віче відкрив соколівський дяк Гриць Стефурак. Головою віча обрали Дмитра Дерезицького, місцевого коменданта жандармерії. До президії також увійшли вїйт Яворова Петро Копчук, урядник відбудови краю Іван Яблонський, організатор віча Василь Григорчук. Голова віча надав слово послу Петрові Шекерику. Вічєвики зустріли його довгими оплесками й окриком "славно". Посол у 3,5-годинній промові говорив про свою посольську діяльність. Очевидець віча згадував: "Слова його одно по другім йшли мов та бистра наша водиця по скалах. Помимо сильного зимна та сніговиці народ як мур стояв, ні рушивсь із місця. Се представляло дуже гарний вид, бо всі присутні були покриті снігом, а ні оден, щоби не перешкоджати, навіть не мав часу стріпувати снігу. Більша часть, котрі лично не знали посла, не вірили, що се гуцул з-під Чорної Гори так пізнав, як наших справ боронити і як маємо поступати, щоби наша молода держава була сильна. Мова посла здається, отворила нам всім присутнім очі, а його слова не пропадуть, а принесуть великі користі для нашої держави".

За ним виступив І.Яблонський, який закликав соколівчан і яворівців обробити в першу чергу землю тих родин, сини яких загинули або воюють на українсько-польській війні, бо хата вояка, який боронить рідну землю від ворога, є свята. Отець Вергун із Річки закликав мужчин стати під кріс (зброю. – П.С.), на що всі присутні згодилися і прийняли цю пропозицію з великим задоволенням. Про поточні справи у виступах говорили Василь Григорчук, Гриць Стефурак. Віче закінчилося співом пісні М.Підгірянки "Вже воскресла Україна", після чого всі кинулися обнімати посла³. 20 березня 1919 р. до містечка Пістинь на віче під відкритим небом зібралося понад 3 000 осіб. Тут, на майдані біля школи, звітував упродовж трьох годин посол П.Шекерик про земельну реформу. Окрім нього на вічу виступили Онуфрій Хрущ і директор школи Тисяк. Перший наголосив, щоби бути готовими йти на поклик держави, а другий – на закладення промислових товариств⁴. 11 травня 1919 р. у селі Жаб'є відбулося віче під голим небом на торговиці. Віче скликав місцевий комітет радикальної партії. На вічу обговорювалися поточні політичні й просвітні питання. Промовляли посол Косівщини П.Шекерик, вїйт села Михайло Гапчук, жаб'ївські селяни Юрій Гулюк, Микола Гердержук та учитель Олексій Гапонівич⁵.

4 травня 1919 р. відбулося віче і в Надвірній, де, незважаючи на непогоду, було понад 500 осіб. На вічу обговорювали питання про політичне становище в українській державі, про новий земельний закон, про вибори до установчих зборів та поточні проблеми. Так, про політичне становище вічевикам доповідав М.Балицький, про земельну реформу – Г.Стецюк. У дискусіях із порушених питань виступили: учитель Ілля Дмитрик, селянин Онуфрак із Зеленої, надвірнянський міщанин Дмитро Ключінський, Миколайчук, Нагірняк та учитель Чесник з Микуличина⁶.

На ньому ухвалено таку резолюцію: "Повітове віче в Надвірній, вислухавши рефератів про теперішнє політичне становище нашого народу, вважає найважливішою під сю хвилю справою обороняти нашу державу перед напором ворогів. В тій цілі нашим обов'язком є спрямувати всі сили для скріплення бойової справності армії. Тому вважаємо державним шкідником кожного, хто під сю грізну хвилю не сповняє своїх військових обов'язків, або веде шкідливу агітацію проти держави".

Ухвалено також резолюцію, що обов'язок кожного гуцула – дбати про забезпечення армії всім потрібним, "хоч би нам самим прийшлося відняти собі від уст". Віче звернулося до населення, щоби не "давало послуку, непокоячим вістям ширеним нашими ворогами в цілі послаблення нашої відпорности"⁷.

7 квітня 1919 р. віче із земельного питання відбулося в Яблунові. На ньому виступив посол Гриць Дувіряк і у тригодинній промові говорив про поточні справи в українській державі та про земельну реформу⁸.

За велелюдними народними вічами проходили також селянські й партійні з'їзди та різні зібрання громадських організацій. Приміром, 13 березня 1919 р. у Косові відбувся селянський з'їзд 300 делегатів від 43 громад повіту, які обговорювали проект земельної реформи. З доповіддю про земельну реформу виступив П.Шекерик. Землю пропонували давати в першу чергу тим, хто її не має, або малоземельним по півтора морга на особу, ліси мають бути державні й власні. Полонини зберегти за сільськими громадами. Несплавні ріки належать громаді, а сплавні – державі. В обговоренні земельної реформи взяло участь 30 осіб.

Насамкінець, учасники з'їзду прийняли резолюцію, яка складалася із 17 пунктів:

- “1. Земля є приватною власністю.
2. Полонини для громад гірських повітів.
3. Селянські полонини залишаються теперішнім власникам.
4. Кожна земельна комісія громади має визначити максимальну кількість землі.
5. Конфіскація землі великих землеволодінць.
6. Громадські сервітути відновити.
7. Вируб деревини на дрова і будівництво і випас худоби застерегти з державного фонду лісів.
8. Селянську земельну власність залишити її власникам.
9. Провести виборчу реформу до місцевих громад, повітів і вищих державних органів.
10. Малі комплекси лісів віддати громадам.
11. Для гірських районів, де мало управних ґрунтів, видати окремий закон про землекористування.
12. Перехід з гірських околиць на доли в цілі наділу землею.
13. Добровільна комасація.
14. Землю залишити тільки тим, кому вона становить верстат праці.
15. Громадські ліси залишити громадам, а селянські – селянам.
16. Дезертирів позбавити права на земельну власність.
17. Надати амністію Мирославу Січинському і його вільного повороту на рідну землю”.

На з'їзді був присутній редактор часопису “Рада” у Києві Євген Чикаленко⁹. 18 травня 1919 р. у Косові відбувся з'їзд делегатів радикальної партії. Прихильників цієї партії в повіті налічувалось 26 тисяч осіб. Радикали Косівщини мали намір видавати свій друкований орган “Чорногора”. На з'їзді був присутній посол краю П.Шекерик¹⁰. Як показав час, цей з'їзд був останнім політичним заходом, проведеним у Галицькій Гуцульщині за часів ЗУНР.

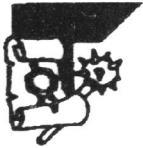
Доцільно зазначити, що в цей важкий для краю час Українська радикальна партія понесла велику втрату: уночі з 12 на 13 травня 1919 р. передчасно в безсмертя відійшов Голова Управи цієї партії Микола Лагодинський. На його похорон у Делятин прибули провідні політики Галичини: Лев Бачинський від Української Національної Ради, В.Гуркеч від Української радикальної партії, Бурачинський від трудової партії. Над могилою покійника виступили отець Бобикевич, голова повітової управи радикальної партії Гродзіцький та ін.¹¹.

На теренах Галицької Гуцульщини також відновлювались осередки й Української соціал-демократичної партії. Зокрема, 1 травня 1919 р. у Косові відновлено місцевий осередок Української соціал-демократичної партії. Його очолили Микола Близняк, Михайло Лелет (заступник голови) та Юрій Мартинюк (секретар)¹².

Різні зібрання громадських організацій того воєнного часу теж були частими. Так, 23 березня 1919 р. у Косові Олександра Іванчук з осередку “Жіноча громада” зробила доповідь “Право жінки в давній Україні і тепер”. Цього ж дня відбулися звітно-виборні збори вищезазначеного громадського товариства, де вибрано новий склад управи осередком й ухвалено найближчим часом у місті відкрити український дитячий садок і курси крою та шиття й щонеділі проводити свої зібрання¹³.

Показовим фактом активного політичного життя на теренах краю є заснування профспілкових і благодійних організацій. Так, 13 березня 1919 р. у Надвірній залізничники заснували свою профспілку, яку очолив Петро П'ясецький. У своїх рядах вона налічувала 46 осіб. Залізничники задумали відкрити в себе харчівню (їдальню. – П.С.)¹⁴. 8 травня 1919 р. у Косові

інтелігенція міста (державні службовці, учительство) заклали осередок державних функціонерів, до якого записалося 60 осіб. Його очолили Богдан Лепкий (голова), Михайло Кайтанович (заступник голови), Марія Альс (касир), Петро Борачок (секретар)¹⁵. 11 травня 1919 р. у Брустурах відбулись установчі збори жіноцтва, що заклали осередок “Жіноча Громада”, до якого записалося 50 осіб. Головною метою новозаснованого жіночого осередку брустуричанок був збір пожертвувань борцям за вітчизну на фронті й по шпиталях, а також боротьба з неграмотністю через курси для неграмотних¹⁶.

Міщани Галицької Гуцульщини під впливом соціал-демократів провели святкування міжнародного дня трудящих. Зокрема, в повітовому Косові свято 1 Травня проходило під червоними прапорами. На вулиці міста вийшли робітники Косова й навколишніх сіл. Демонстранти несли лозунги: “Хай живе отаман Петлюра”, “Хай живе Українська Народна Республіка”. На площі Т.Шевченка відбувся мітинг, на якому виступив місцевий громадський діяч Іван Устиянович, делегат станиславівських робітників Осип Устиянович і від стрільців Микола Угрин-Безгрішний¹⁷.

Доцільно зазначити, що гуцули в умовах надзвичайної скрути воєнного часу добровільно допомагали своїй армії хто чим міг, що теж є проявом їхньої високої політичної свідомості. Вони збирали пожертви для різноманітних фондів: Бойовий фонд Українського війська, Фонд сиріт і воєнних вдів, Український Червоний Хрест тощо. Зокрема, начальник громади села Яблуниця на Верховинщині Олекса Моканюк виділив на військові цілі 70 корон, з них 50 корон – штраф від Максима Гаращука за бійку, а 50 корон сплатив Микола Лібіштан, який незаконно домагався сиротинських грошей¹⁸.

Церковне братство м. Кути разом з о. Стефановичем після колядування 1 350 корон вислали на адресу окружної команди в Коломиї з призначенням для “наших славних героїв, що боролися за визволення України з ляхського ярма”¹⁹. На потреби народного війська в січні 1919 р. з коляди склали: стаційна команда в Яблунові – 75, громада с. Слупейка – 1 000, молодь Стопчатова – 1 018, Нижній Березів – 1 071,66, громада села Іспас – 1 955, громада с. Старі Кути – 5 629 корон²⁰. З різдвяної коляди для українських жовнірів по інших гуцульських селах тоді зібрали: Брустури – 122, Кривоброди – 326, Гуцулівка – 667, Трач – 746; Нижній Березів – 1 932, Пістинь – 1 269, Іспас – 2 076, Космач – 3 123, Хімчин – 3 880, Стопчатів – 4 790 і Великий Ключів – 5 889 корон²¹. Громада Лючі в лютому 1919 р. склала добровільні пожертви на Українське військо в сумі 265 корон²².

Окрім грошей, гуцули фронтовикам на позиції надсилали й дефіцитний тютюн. Так, громада села Кобаки, на чолі з чесним начальником Василем Подюком, постійно збирала різноманітні дари для українських стрільців на фронті, а в перших числах березня 1919 р. вислала в поле 35 кг тютюну²³.

У фонд Українського війська добровільні пожертви вносили не тільки селяни, але й робітники краю. Наприклад, залізничники з Микуличина в березні 1919 р. на Українське військо виділили 366 гривень. Найбільшу пожертву серед них вніс Андрій Андрухович – 50, найменшу – Іван Гелетчук – три гривні²⁴.

Солідними були пожертвування гуцулів у Фонд вдів і сиріт. Так, 15 січня 1919 р. комендант жандармської станиці з Кут Окружній Команді в Коломиї передав 1 368 корон і 250 карбованців, зібраних жителями Старих Кут і міста Кути (478 корон) на фонд удів і сиріт українських жовнірів, котрі полягли в боях під Львовом. Окружний коломиїський комендант Т.Приймак від імені вояків українського війська оголосив сердечну подяку громадянам обох громад²⁵. Збірка пожертвувань у цей фонд громади села Брустури в перших числах березня 1919 р. становила 30, а громади Тюдів – 603 корони. Зенон Винницький з Косова у згаданий фонд вніс 50 корон²⁶. Для Фонду вдів і сиріт у березні 1919 р. громада Яблуниці на Верховинщині зібрала 120, а жителі Річки й Соколівки віддали 1 102 корони²⁷.

У згаданий фонд давали пожертвування й військові. Так, у березні 1919 р. прикордонники граничної сторожі у Ворохті у Фонд вдів і сиріт українських жовнірів здали 275 корон²⁸.

Населення Галицької Гуцульщини також збирало кошти й на Український Червоний Хрест. Зокрема, у другій половині лютого 1919 р. Василь Крицкалюк зі Сморного зібрав на весіллі 17 корон, а сморнянський єврей Гуго Блязенштайн пожертвував 20 злотих²⁹. Громадяни

Старих Кут зібрали Косівському комітетові Українського Червоного Хреста на різдвяні подарунки для польової армії 1 234 корони і два вози харчів, які вручив комітету від імені старокутчан о. Решитолович³⁰.

На потреби Українського Червоного Хреста вже згадувана громада с. Космач внесла 134 корони, у тому числі о. Е.Лисинецький – 30. Дещо пізніше начальник громади Петро Сіреджук і секретар Казимир Нінювський зібрали в населення ще 855 корон. У с. Середній Березів місцеві жителі також зібрали 254, а віруючі під час богослужіння в церкві с. Великий Ключів – 265 корон. Достатньо великий внесок – 1 765 корон – на Український Червоний Хрест зробила громада Москалівки³¹.

Для Українського Червоного Хреста і Національного фонду оборони поодинокі гуцули теж вносили пожертвування окремо від своїх громад. Так, для Українського Червоного Хреста Петро Строїч з Рожнова в березні 1919 р. пожертвував десять корон. Так само окремі громадяни робили пожертвування в Національний фонд оборони. Зокрема, кутський купець Герман Клінгер туди пожертвував 40 корон³².

Робили гуцули скромні внески й у фонд поранених українських жовнірів і на розвиток національного шкільництва. Так, мешканці села Заріччя на Делятинщині з коляди в січні 1919 р. зібрали 1 000 корон, які через Андрія Будилика та Івана Гаврилюка передали Окружній Військовій Команді у Станиславові на фонд ранених українських жовнірів³³. Таку ж саму суму в цей фонд пожертвували міщани Надвірної³⁴.

Пожертвування від жителів патріотичного Космача з Яблунівщини на жіночу семінарію Українського педагогічного товариства в Коломиї становили 265 корон: Іван Кінаш та Іван Яблонський – по 50, Е.Лисинецький та Володимир Глібовицький – 30, Казимир Нінювський і Петро Сіреджук – по 20, Василь Уторопчук – 15, Юрій Сіреджук, Лейба Різель, Герш Гольдштайн, Я.Раухверлер, Я.Шмерлер – по 10 корон³⁵.

Окрім того, гуцули на Новий рік, Різдвяні, Йорданські та Великодні свята бійцям на фронт посилали святкові подарунки, за що від польового командування отримували подяки. Наприклад, щиру подяку гуцулам Коломийського округу склали вояки Гуцульської козацької сотні імені Ю.Федьковича за дарунки на різдвяні та йорданські свята, котрі вони з радістю одержали в полі. Від імені особового складу хорунжий сотні Я.Гайманович писав: “Дорогі Матері і Сестри! Коли Ви не забули про нас козаків у полі, так і ми будемо пам’ятати про Вас і про нашу Народну Республіку. Пролитали ми свою кров за чужі справи в високих Альпах, а тепер з радістю наставляємо груди за свою рідну неньку Україну. Коли через довгий час боронили ми австрійську корону та терпіли голод і холод, то зараз кожний козак задоволений, бо наша Рідня доставляє нам всього доволі.

Також велику подяку складає кожний козак з Гуцульської козацької сотні нашим гуцульським і покутським дівчатам за бажання веселих різдвяних та йорданських свят”³⁶.

Окрему подяку жіноцтву краю за різдвяні подарунки склав теж командант II Гуцульської сотні Гриць Голинський. Він зазначав: “Люди дуже тішились дарунками та тютюном. Прошу передати щиру подяку нашій славній Національній Раді за її старання. Ми гуцули вдячні нашій Національній Раді і сподіваємось, що і на будучність нас не забудуть. Окрема подяка паням за їх труд”³⁷.

З національних меншин краю в благодійних акціях для фронтовиків активну участь брали лише євреї та поодинокі сільські поляки. Вірмени й поляки міських громад займали очікувальну позицію. У благодійних заходах на користь фронтовиків найбільш активно була єврейська громада Косова. Зокрема, Жидівська національна рада в Косові зібрала для хворих і ранених вояків УГА 82 сорочки та 56 портяниць³⁸.

Найбільш патріотичною політичною акцією жителів краю цього часу є збір коштів на встановлення пам’ятника загиблому чотарю Юрію Мельнику в Яблуніві. Його ініціювали самі яблунівчани. На пам’ятник загиблому в лютому 1919 р. чотареві Юрію Мельнику громада Яблунова вже наступного місяця зібрала 1 130 корон. Стаційний комендант Яблунова В.Фенюк тоді зазначав, що “швидке здвигнення пам’ятника є дати доказ, що народ свідомий того, що належить героям від народу”³⁹.

В умовах воєнного часу культурне життя не згасло, а продовжувало розвиватися. Найбільш активні ознаки, звісно, давали про себе знати в містах. Так, 8 і 9 січня 1919 р. заходом товариства “Повітова Січ” у Косові проведено святкові вечорниці в честь жовнірів – героїв, котрі віддали життя за волю України в боротьбі з ляхами. Дохід з вечорниць у сумі 600 корон було призначено на Українське військо та 274 корони – на українську дівочу бурсу в Косові⁴⁰. 15 і 16 лютого 1919 р. Український театр у Косові дав дві вистави – комедію М.Старицького “За двома зайцями”⁴¹. 23 лютого 1919 р. театри поставили нову виставу “Зразковий муж” – жартівливу п’єсу О.Стадника, а згодом вистави “Медвідь” та “Освідчення” А.Чехова⁴². 1 березня 1919 р. відбулася постановка “Назар Стодоля” Т.Шевченка, а 8 березня того ж року “Сватання на Гончарівці” Квітки-Основ’яненка. Усі вистави пройшли вдало, а самодіяльні артисти викладалися на всі сто відсотків. Велика заслуга в успішному розвитку українського театру належить його директору, який вклав чимало своєї праці⁴³.

Український театр у Косові регулярно здійснював постановки театральних вистав аж до зайняття краю румунськими військами. Зокрема, 4 травня 1919 р. давали виставу Тобілевича “Чумаки”, а 11 травня того року комедію Г.Цеглинського “Соколики”⁴⁴.

У сільській місцевості теж діяли аматорські театральні гуртки. Так, аматорський гурток під керівництвом директора школи Парасковії Трутяк 19 грудня 1918 р. дав у Березовах виставу “Гостина Святого Миколая”, а 19 січня 1919 р. під режисеруванням учителя І.Геника – дві комедії⁴⁵.

У культурному житті краю найбільш важливими заходами стали вшанування пам’яті Великого Кобзаря. Воно відбувалось як у містах, так і селах. Святкування проводили у двох формах – вечорниць і концертів. Наприклад, у Косові 15 і 16 березня 1919 р. 58-мі роковини смерті Т.Шевченка відзначено концертами, які організував просвітитель народу австрійської доби вчитель Устиянович. У концерті взяли участь відома піаністка О.Окуневська та скрипач Я.Сосенко з Коломиї. Незабутні враження справило виконання пісні “Не забудь юних днів” косівською співачкою Гукевич. Вступне слово проголосила Іванчуківна. Сам пам’ятник прикрашено на площі Т.Шевченка⁴⁶. 27 квітня 1919 р. просвітяни с. Брустури спільно з дирекцією школи влаштували вечорниці з нагоди вшанування пам’яті Т.Шевченка. Того ж дня вони зібрали 107 корон для фонду інвалідів і дитячого садка в Косові⁴⁷.

До позитивних чинників культурного життя Галицької Гуцульщини періоду ЗУНР слід віднести відновлення роботи осередків культурно-освітнього товариства “Просвіта”. Ініціаторами їх відродження були, як правило, педагоги – патріоти з місцевих населених пунктів. Так, наприклад, у с. Середній Березів з ініціативи вчительки Урбанович 30 березня 1919 р. відновлено роботу сільської читальні “Просвіти”. Тоді до просвітянського осередку вступило 46 осіб. До виділу увійшли голова Андрій Арсенич, заступник Михайло Симчич, секретар Микола Сулятицький і бібліотекар Урбанович⁴⁸. 6 квітня 1919 р. у Косові відбулися збори товариства “Родина”, яке поставило собі за мету згуртувати навколо себе міщанство й інтелігенцію. На них ухвалено скликати сходи, вечорниці, а також спільно з робітничим товариством “Воля” зашнурвати аматорський гурток, який буде давати вистави для населення⁴⁹.

Новацією в роботі культурно-освітніх осередків краю цього періоду є проведення різних благодійних заходів для фронтовиків. Так, аматорський гурток при читальні “Просвіта” в Кутах 17 січня 1919 р. з нагоди об’єднання всіх українських земель дав концерт і зібрав 1 000 корон для ранених вояків 24 піхотного полку імені Дорошенка в Коломиї, за що їм від імені командування полку в особі поручика Щуровського складено подяку⁵⁰.

На Великодні дарунки для українського війська просвітяни Білоберезки на Верховинщині зібрали 45, а на Бойовий фонд Українського війська ще 100 корон⁵¹. Аматори художньої самодіяльності Яблунова за старанням повітового організатора В.Боднара 1 березня 1919 р. дали концерт з нагоди злуки двох частин України. Дохід від концерту в сумі 1 400 корон і добровільні пожертви в сумі 502 корони віддано у фонд Українського Червоного Хреста⁵². На Український Червоний Хрест з концерту в Косові здано 831 корону⁵³.

Великою подією в культурному житті Косівщини зокрема та Галицької Гуцульщини в цілому було відкриття в перших числах березня 1919 р. у Косові великої публічної національної бібліотеки для широких верств населення повіту⁵⁴.

Важливим моментом й особливістю культурного життя Галицької Гуцульщини часів ЗУНРу є те, що в культурних заходах активну участь брало місцеве жіноцтво. Дівчата й жінки були ініціаторами передплачування національної періодики, складали більшість у культурно-просвітницьких осередках. Зокрема, жіноцтво Брустур національну періодику випусувало з 1918 р. Вони становили більшість у сільських осередках “Просвіти” й “Сільського Господаря”⁵⁵.

З тодішніх культурних подій краю слід назвати приїзд до Галицької Гуцульщини директора Военного музею в Києві Олекси Благодіра. Він 25 квітня 1919 р. прибув до Косівщини. У Косові гість відвідав майстерні знаменитого різьбяр Василя Девдюка та видавництво “Довбуш”. З Косова візитер поїхав на Ворохту через Яворів і Жаб’є. Усюди по дорозі відвідувач бачив прихильність гуцулів до задуму створення експозиції гуцульського народного мистецтва в музею⁵⁶.

Налагоджене менш-більш в умовах воєнного стану відносно мирне життя краю було перерване приходом румунських військ. Румуни встановили владу на свій манер. У найкращих будинках вони зробили становища для військової адміністрації, а в деяких з них – власні квартири, а також казарми для проживання вояків. З перших днів їхнього приходу почалося згортання українського культурного життя. Так, у Косові з другої половини травня 1919 р. перестала виходити газета “Урядові вісті Косівського повіту”, тижневик “Чорногора”, закрито видавництво “Довбуш”⁵⁷.

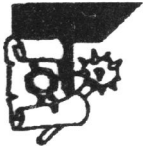
Узагальнюючи вищесказане, можна стверджувати:

1. Суспільно-політичне життя по всій Галицькій Гуцульщині вирувало навіть у найвіддаленіших селах. Політична свідомість українського населення була досить високою: це засвідчують численні віча, зібрання, збір коштів та подарунків для вояків і старшин Українського війська.

2. Культурне життя було розмаїтим. У селах і містах діяли осередки культурно-освітнього товариства “Просвіта”, “Жіночих громад”. У культурно-освітньому русі в деяких селах краю жіноцтво відігравало першорядну роль. Найбільшою заслугою української влади на ниві культури було заснування великої публічної національної бібліотеки й театру в Косові.

3. Порушена проблема потребує подальшого поглибленого дослідження, адже у вітчизняній і зарубіжній історіографії вона залишається білою плямою.

1. Посольське віче // Урядові вісті Косівського повіту. – 1919. – 1 берез. – С. 4.
2. Віча // Урядові вісті Косівського повіту. – 1919. – 1 січ. – С. 1.
3. Соколівка // Покутський вісник. – 1919. – 6 цвіт. – С. 3.
4. Віче в Пістині, повіт Косів // Покутський вісник. – 1919. – 30 мар. – С. 3.
5. Віче в Жаб’ю // Покутський вісник. – 1919. – 18 мая. – С. 2.
6. Віче в Надвірній // Народ. – 1919. – 7 мая. – С. 4.
7. Віче в Надвірній // Покутський вісник. – 1919. – 8 мая. – С. 2.
8. Боднар В. Віче в Яблонові / В. Боднар // Покутський вісник. – 1919. – 20 цвіт. – С. 7.
9. Повітове віче в Косові // Покутський вісник. – 1919. – 20 март. – С. 1–2.
10. З Косівщини // Покутський вісник. – 1919. – 11 мая. – С. 3.
11. Похорон // Народ. – 1919. – 15 мая. – С. 4.
12. Свято першого мая в Косові // Республіканець. – 1919. – 15 мая. – С. 4.
13. З життя “Жіночої громади” // Урядові вісті Косівського повіту. – 1919. – 1 квітня. – С. 3.
14. Група українських залізничників в Надвірній / Республіканець. – 1919. – 23 март. – С. 4.
15. Збори Союзу трудової інтелігенції в Косові // Покутський вісник. – 1919. – 18 мая. – С. 2.
16. Село Брустори, повіт Косів // Покутський вісник. – 1919. – 18 мая. – С. 2.
17. Свято 1 Травня в Косові // Покутський вісник. – 1919. – 11 мая. – С. 3.
18. Вісті // Урядові вісті Косівського повіту. – 1919. – 1 квіт. – С. 4.
19. На коляду для українського війська // Покутський вісник. – 1919. – 12 січ. – С. 3.
20. Народ собі // Покутський вісник. – 1919. – 26 січ. – С. 3; Народ собі // Покутський вісник. – 1919. – 30 січ. – С. 4.
21. Святочні дари // Покутський вісник. – 1919. – 30 січ. – С. 4.
22. Народ собі // Покутський вісник. – 1919. – 16 март. – С. 2; Народ собі // Покутський вісник. – 1919. – 26 март. – С. 4.

23. Дар громади с. Кобаки // Покутський вісник. – 1919. – 20 март. – С. 3.
24. Залізничники з Микуличина // Республіканець. – 1919. – 27 март. – С. 3.
25. Місто Кути на вдови і сироти по українських героях // Покутський вісник. – 1919. – 16 січ. – С. 3.
26. Народ собі // Покутський вісник. – 1919. – 16 март. – С. 2.
27. Народ собі // Покутський вісник. – 1919. – 10 цвіт. – С. 3.
28. Народ собі // Покутський вісник. – 1919. – 10 цвіт. – С. 3.
29. На Український Червоний Хрест // Урядові вісті Косівського повіту. – 1919. – 1 берез. – С. 4.
30. Народ собі // Покутський вісник. – 1919. – 9 лют. – С. 4.
31. Народ собі // Покутський вісник. – 1919. – 16 лют. – С. 3.
32. Примір гідний наслідування // Покутський вісник. – 1918. – 26 груд. – С. 3.
33. Примір до наслідування // Нове життя. – 1919. – 18 січ. – С. 2.
34. Датки на українських ранених жовнірів // Нове життя. – 1919. – 26 січ. – С. 2.
35. Народ собі // Покутський вісник. – 1919. – 2 лют. – С. 3.
36. Подяка // Покутський вісник. – 1919. – 9 лют. – С. 4.
37. Подяка за святочні дари // Урядові вісті Косівського повіту. – 1919. – 15 лют. – С. 4.
38. Народ собі.
39. На пам'ятник для погіблого борця // Покутський вісник. – 1919. – 3 цвіт. – С. 4.
40. Вечорниці // Урядові вісті Косівського повіту. – 1919. – 1 берез. – С. 4.
41. Вечорниці // Урядові вісті Косівського повіту. – 1919. – 1 берез. – С. 4.
42. Вистави // Урядові вісті Косівського повіту. – 1919. – 1 берез. – С. 4.
43. Український театр у Косові // Урядові вісті Косівського повіту. – 1919. – 15 берез. – С. 4.
44. Аматорські вистави в Косові // Покутський вісник. – 1919. – 18 мая. – С. 2.
45. Народ собі! // Покутський вісник. – 1919. – 6 лют. – С. 3.
46. Угрин-Безгрішний М. Концерт у Косові / М. Угрин-Безгрішний // Покутський вісник. – 1919. – 10 цвіт. – С. 3.
47. Село Брустори повіт Косів // Покутський вісник. – 1919. – 18 мая. – С. 2.
48. У Березові Середнім пов. Яблунів // Покутський вісник. – 1919. – 3 цвіт. – С. 4.
49. Товариство “Родина” в Косові // Покутський вісник. – 1919. – 20 цвіт. – С. 6.
50. Дар аматорського гуртка // Покутський вісник. – 1919. – 2 лют. – С. 3.
51. Народ собі // Покутський вісник. – 1919. – 10 цвіт. – С. 3.
52. Народ собі // Покутський вісник. – 1919. – 10 цвіт. – С. 3.
53. Народ собі // Покутський вісник. – 1919. – 10 цвіт. – С. 3.
54. Косів // Покутський вісник. – 1919. – 13 март. – С. 3.
55. Село Брустори повіт Косів // Покутський вісник. – 1919. – 18 мая. – С. 2.
56. Косів // Покутський вісник. – 1919. – 4 мая. – С. 2.
57. Листи з Покуття // Покуття. – 1919. – 21 серп. – С. 2.

Данную проблематику еще никто не исследовал ни в украинской, ни в зарубежной историографии. Цель статьи – в общих чертах изучить общественно-политическое движение и культурную жизнь в условиях военного положения в период становления украинской государственности на территории Галицкой Гуцульщины.

Ключевые слова: *вече, поветовая власть, распоряджение, школа.*

The raised problem has been studied neither in the Ukrainian nor foreign historiography yet. The aim of this research is to investigate in general the social-political movement and cultural life under the military regime in the time of the formation of the Ukrainian statehood on Galician Hutsulshchyna territory.

Key words: *council, county government, regulation, school.*

УДК 94 (477.86)
ББК 63.3 (4Укр) 52

Олег ПАВЛИШИН

УКРАЇНЦІ НАДДНІПРЯНЩИНИ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1918–1920 рр.

У статті на підставі архівних документів, спогадів та періодики розкрито загальну картину участі українських діячів Наддніпрянщини в суспільно-політичних, культурних і державотворчих процесах на території Східної Галичини в 1918–1919 рр. Звернено увагу на конкретні політичні обставини й характер перебування діячів УНР на території ЗУНР, висвітлено їхні рефлексії та оцінки специфіки державного будівництва в краю. Подано окремі сюжети з перебування Армії та цивільних діячів УНР у Галичині в період польсько-радянської війни 1920 р.

Ключові слова: Галичина, Наддніпрянщина, українська революція, Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка, об'єднання УНР і ЗУНР, польсько-радянська війна 1920 р.

Революційні події 1918–1920 рр. зумовили тісну взаємодію українців Наддніпрянщини й Галичини в інституційному та персональному плані. Найбільш інтенсивно співпраця відбувалася в процесі об'єднання УНР і ЗУНР. Недосконалі політико-правові положення Актів Злуки, ухвалених у січні 1919 р., не перекреслили інтеграційних процесів у різноманітних сферах державного й суспільного життя¹. Зв'язки українських діячів різного соціального статусу та політичної традиції, які розпочалися в дореволюційний період², продовжувалися й розвивалися в умовах національного державотворення. У статті, на підставі архівних документів, спогадів і тогочасної галицької періодики, здійснено спробу висвітлення участі наддніпрянців у суспільно-політичних, культурних і державотворчих процесах у Східній Галичині в 1918–1920 рр.

Перші візити наддніпрянців у Східну Галичину розпочалися до ухвалення Актів Злуки. На початку листопада 1918 р. на засіданні Української Національної Ради у Львові з привітальною промовою виступив керівник одеського відділення Українського національного союзу Іван Луценко³. Міністерство шляхів направило до ЗУНР кілька десятків машиністів паротягів, забезпечивши обслуговування своїми фахівцями двох стратегічних залізничних шляхів сполучення⁴. У грудні 1918 р. територію Східної Галичини відвідали делегати наддніпрянських міністерств з метою встановлення контролю за розподілом доставленого продовольства та підготовкою до уніфікації залізничних шляхів⁵. Тоді ж Українська партія соціалістів-революціонерів заснувала у Станіславові газету “Нове життя”, яка гостро критикувала діяльність уряду ЗУНР⁶.

Утворення ЗУНР збіглося з початком українсько-польської війни. Розбудовуючи національні збройні сили, галицькі українці зіткнулися з нестачею військових кадрів вищого командного складу. За сприяння Симона Петлюри Галицьку армію очолив наддніпрянський генерал Михайло Омелянович-Павленко⁷. У грудні 1918 – лютому 1919 рр. Директорія направила на допомогу Галицькій армії такі частини: Фастівський курінь (полк) отамана Кравчука (на Хирівський фронт); Козятинську пішу бригаду (під Львів); Дніпровську гарматну бригаду (під Рудки); 2-й і 6-й важкі гарматні полки Січових стрільців (по 3 батареї); 1-й Запорізький гарматний полк (3 батареї) – близько 4 000 вояків особового складу⁸. Прибуття частин зі Сходу України мало позитивне психологічне значення для галицьких фронтних частин. Великим авторитетом серед воїнів-наддніпрянців та галичан користувався отаман Кирило Карась. Він прибув у Галичину в листопаді 1918 р. разом із козацьким загоном ім. Гонти. Колишній штабний сотник російської армії невдовзі став командиром дивізіону, брав участь у боях біля Янова (Ставки) і села Добрусин. Отаман зумів налагодити добрі стосунки з місцевим населенням⁹.

Однак присутність наддніпрянських військових фахівців не завжди означала дієву допомогу. Олександр Мицюк із цього приводу згадував: “У Стрию тоді стояла якась наддніпрянська військова частина; її летун виробляв над Стриєм дуже складні петлі, піднімаючись високо і потім, петлюючи, спускався над землею. Публіка і я сам з замиранням серця дивився на ті фокуси, але летун все щасливо вирівнювався, даючи доказ надзвичайної справності... На жаль не над фронтом. Та наддніпрянська військова частина стояла собі без діла в Стрії, коли кожен

ступінь України був загрожений і потребував активної оборони”¹⁰. Відтак невдовзі через кризові явища серед прибулих українців більшовицьку пропаганду в їхніх лавах більшість наддніпрянців було роззброєно й відправлено додому¹¹.

Військовий історик Лев Шанковський вважав розброєння наддніпрянських частин поспішною й помилковою акцією командування Галицької армії¹². Іван Боберський у своєму щоденнику занотував такі аргументи, які він виказував щодо питання боєздатності частин наддніпрянців: “Вишкіл і вихів (виховання. – *О.П.*) дають доброго вояка, який добре стріляє і не боїться, що його застрілять, коли бореться за свою межу. Не було нагоди, і не було часу, щоб впоїти в наше військо межі України. Кожний мусів би мати в кишені на грудях карту України вашого видання. Котрий з них знає, де є Сян, де є Буг, де Прут, де Дон? Так мало подорожуємо по Україні. Львів’яни знають Україну лишень по Янів і Зимну Воду – Рудно. Я знаю Україну лишень по Бібрку”¹³.

Маловідомим сюжетом з історії української революції є набір новобранців для полку морської піхоти Українського флоту, який був здійснений на Гуцульщині та Покутті. Міністр морських справ УНР Михайло Білинський, шукаючи поповнення для військово-морських сил, зупинив свій вибір на гуцулах, які, на його думку, були найменш піддані впливам комуністичної ідеології і, живучи серед гір та гірських річок, були фізично придатні для служби на морі.

Отримавши спеціальний дозвіл від Державного секретаріату військових справ ЗУНР, міністр УНР особисто вирушив у подорож здійснювати набір до морської піхоти¹⁴. Набір пройшов успішно і “Перший Гуцульський полк морської піхоти”, основу якого було закладено в Коломиї, продовжив своє формування в Бродах. Пізніше гуцули – морські піхотинці рушили до Тернополя для отримання зброї, мундирів і спорядження. Перше бойове хрещення полк одержав під Волочиськами, які він разом із Запорізьким з’єднанням звільнив від більшовиків¹⁵.

Уряд УНР заснував у Галичині низку важливих загальноукраїнських державних інституцій. Від 1 березня 1919 р. у Коломиї почала діяти філія Центрального інформаційного бюро при Директорії УНР. Метою цієї інституції було проведення інформаційно-агітаційної роботи серед селянства й робітників Покуття, Буковини та Закарпаття. Завідувачем бюро призначили М.Велигорського¹⁶. У квітні 1919 р. до Станиславова переїхала Експедиція заготовки державних паперів евакуаційного відділу Державного банку, а також канцелярія Головноуповноваженого з постачання Галичини й Буковини (начальник Роман Трохименко)¹⁷.

Симон Петлюра приїхав до Галичини в лютому 1919 р. і взяв участь у військовій нараді в Ходорові¹⁸ та в засіданні Ради державних секретарів (РДС) у Станиславові. Тут він наголосив на потребі зближення принципів господарської діяльності в обох частинах України та єдності у військовій сфері, питаннях комунікації та зовнішньополітичної діяльності¹⁹. Наддніпрянський лідер обстоював необхідність прискорення організації спільних центральних установ. Фінансові справи, на його думку, мали бути якомога швидше полагожені спільними комісіями²⁰.

Особливу увагу Головний отаман приділив питанням взаємодії вищих органів влади обох частин України. Він запропонував направити з кожного міністерства УНР головноуповноважених, які разом з державними секретарями входили б до Президії РДС. Аналогічно, в Директорії, на його думку, мав бути уповноважений делегат РДС²¹. Виявивши безпосереднє зацікавлення в залученні фахівців з Галичини, С.Петлюра, зокрема, заявив: “Я хотів би щоби якнайбільше Вашого елемента перейшло на нашу сторону. У ваших старшин більше дисципліни в роботі і почуття обов’язку. Треба щоби військ[ові] інституції були пересяклі національним духом” (транслітерація з лат. – *О.П.*)²².

Наприкінці лютого 1919 р. С.Петлюра недовго перебував у Стрию, де місцеве населення зустрічало його гучними оваціями²³. 28 березня того ж року Головний отаман побував у Бродах, де в супроводі члена Директорії Андрія Макаренка відвідав шпиталь для ранених стрільців і старшин УГА та повітовий дитячий притулок для сиріт²⁴.

Масований наступ більшовиків на Правобережжі спричинив відступ адміністрації та військових сил УНР упритул до меж Галичини. Перед наддніпрянським керівництвом постало питання щодо вимушеної евакуації в Галичину, призначеної спочатку на 2 травня 1919 р. Однак через певні обставини переїзд почався на кілька днів пізніше. Урядові установи вирушили з Радивилова на Тернопіль, звідти вагони з урядовцями переїхали на станцію Дичків²⁵.

Тимчасовий голова Ради Міністрів Іван Феценко-Чопівський разом із державним секретарем Михайлом Корчинським відбув з Ярмолинців через Гусятин до Станиславова, залишивши своїм заступником у Гусятині міністра земельних справ Олександра Архипенка. Як писав у щоденнику Євген Чикаленко, “Директорія була розкидана – Петлюра їздив по фронту, Макаренко – по Галичині, а Швець з директорським добром (борошно, цукор і проч.) сидів у Гусятині”²⁶.

За чинними урядовцями в Галичину вирушили колишні українські чиновники та інтелігенція. Міністр УНР О.Мицюк пригадував свій виїзд з Наддніпрянщини: “Врешті поїзд наш доплентався до Чорткова і став на станції Вигнанка. Чи могло бути більш символічно! Вигнанці опинилися на Вигнанці! Трохи згодом доїхали ми до Борщева. В поїзді вигнанців були – б. прем'єр Чеховський, Мацієвич, Корчинський і ще дехто. Якось розташувалися у Борщеві. Мучило нас питання: Що день грядущий нам готовить?”²⁷. Навесні 1919 р. переїхав до Галичини й відомий освітній діяч Степан Сірополко²⁸.

Масовий виїзд урядовців та інтелігенції з Наддніпрянщини до Галичини викликав незадоволення у військах Дієвої армії. Старшина Першого полку “синьої дивізії” М.Заборовський з докором написав у газеті, що “наша інтелігенція” заховалася в Галичині²⁹.

Разом із цивільними діячами, які через обставини були змушені втікати від більшовиків або їхати в пошуках праці, до Галичини почали приїжджати військовики армії УНР, що прагнули уникнути служби на фронті. Тому наддніпрянське керівництво негативно ставилося до перебування в Станиславові цілого ряду своїх відповідальних фахівців, які виїхали в Галичину самовільно, без дозволу влади УНР. Це питання розглядалося на засіданні Ради державних секретарів ще 25 лютого 1919 р. за участі С.Петлюри. Йшлося про те, щоб приїжджим наддніпрянцям дозволити перебувати в Галичині тільки за наявності відповідних документів³⁰.

19 квітня 1919 р. голова уряду УНР Борис Мартос надіслав прем'єрові ЗУНР Сидору Голубовичу телеграму, у якій було викладено постанову Кабінету міністрів від 16 квітня 1919 р.: “1). Запропонувати всім урядовим особам та військовим без різниці ранги – громадянам Наддніпрянської України, що перебувають на території Західньої Области У. Н. Р. не пізніше 23-го цвітня прибути до своїх посад в місця перебування відповідних установ. Особи, які не виконають тієї постанови, будуть звільнені з посад, уважатимуться дезертирами і підлягатимуть відповідальності по законам військового часу, а прізвиська їх, залишивших у скрутний час вітчину, будуть оголошені до загального відома суспільства в часописах. Всі ті особи будуть позбавлені в правах займати урядові посади на території У. Н. Р. 2). Прохати Високу Раду Державних Секретарів Західньої Области У. Н. Р. розпублікувати до загального відома цю постанову і допомогти вище зазначеним особам негайно прибути до виконання своїх обов'язків”³¹. У постанові відзначалося, що ця вимога не торкається “експедиції заготовки державних паперів евакуаційного відділу державного банку і канцелярії головноуповноваженого Трохименка”³².

Державний Секретаріат військових справ ЗУНР розіслав на місця відповідну урядову телеграму. У ній, між іншим, зазначалося: “Всі наддніпрянські українці, які не повнять служби військової чи державної на території зах. Области У.Н.Р. мають після приказу головного отамана Петлюри відіхати негайно на наддніпрянську Україну та зголосити ся військові в Здолбунові, цивільні в Рівнім. В случаю не виконання сего приказу будуть вони силою відставлені на назначені місця”³³.

Головний отаман видав також наказ, у якому трактував опозиційних Директорії діячів (Афанасєва, Ковенка, Маєвського, Хому-Довського та ін.) як дезертирів. С.Петлюра вимагав від уряду ЗОУНР арештувати їх і доправити до штабу армії УНР³⁴. Для розгляду діяльності галицького уряду в цьому напрямі до Станиславова направили спеціальну слідчу комісію³⁵.

Ще один негативний аспект перебування наддніпрянців у Галичині був пов'язаний з грошовим обігом у ЗУНР. Дмитро Дорошенко згадував про це так: “Перебування в Станиславові значного числа наддніпрянців, людей з грішми, викликало підвищення цін на всі продукти і взагалі на життя в місті. Наші люди, а особливо отаманщина, сипали грішми, не жалюючи й не рахуючись з місцевим укладом життя. Дорожнеча, штучно викликана наддніпрянцями, дуже дошкуляла місцевим людям, що мали скромні засоби і звикли до скромних витрат”³⁶. Підтвердження цього факту знаходимо й у щоденнику Є.Чикаленка: “Всі або майже всі бувші міністри

чи товариші міністрів попривозили зі собою массу грошей і розкидають їх по Станіславі без рахунку і тим підносять на все дорожнечу. Як ідеш по вулиці і побачиш, що вдивляється в тебе якийсь незнайомий, то так і здається, що на тебе дивляться як на злодія, який накрив в Україні гроші і втік в Галичину. Про багатьох українців голосно говорять, що мільйони попривозили з України, а уряд тутешній вже навіть звернув увагу на ці чутки і, кажуть, наважився декого й арештувати, але ще не порозумівся з наддніпрянським урядом”³⁷.

Галицькі українці висловлювали своє невдоволення щодо прибулих з Наддніпрянщини працівників державних установ, котрі розмовляли російською. Тернопільський часопис у безрезні 1919 р. писав:

“Останніми часами наїздить до нас що раз більше людей з Наддніпрянської України, які в більшості є чистими Москалями.

Всі ресторани аж кишать тими приїзжими, всюди чути московську мову. Особливо “ще-голяють” московською жінки. Навіть в державних інституціях, заснованих центральним урядом, як от в транспортнім Відділі Мініст. Народнього Господарства, лунає московська мова: жіночий елемент сих інституцій вперто говорить по московськи, як тільки нема “висшого начальства”.

Україна чейж веде війну з Московщиною і вже тому ми не повинні чути в державних урядах московської мови. Наслідки провокування московською мовою місцевих українських кругів можуть бути небажані і тому слід би нашій владі всіх тих “іноплеменних” завернути як найскорше на “родіну”.

Подібне явище можемо зауважити і у нашім столичнім городі Станіславі”³⁸.

Низка українських державних діячів відвідала Східну Галичину проїздом, прямуючи на Захід. Непорозуміння сталося з Володимиром Винниченком під час його мандрівки через Станіславів до Відня в лютому 1919 р. Дізнавшись про приїзд колишнього голови Директорії, Євген Петрушевич разом із Сидором Голубовичем зайшли вранці до його вагону на вокзалі в Станіславі. Побачивши, що високодостойний гість ще спить, чільники ЗУНР виїхали в місто, віддавши розпорядження, щоб за Винниченком прислали автомобіль, який відвіз би його до готелю. За версією Є.Чикаленка, далі події розгорталися так: “Але Винниченко, пробувши три дні в Станіславі, не виявив ніякого бажання, щоб йому голова галицького уряду зробив візит, та сам йому візит не зробив. Тим часом через скілька день довідались вони, що Винниченко по телеграфу з Лавочного скаржився до Директорії, що галицький уряд не схотів його привітати. А Микита Шаповал розказував, що Винниченко страшенно обурений на галичан як тутешніх, так і на тих, що працювали з ними у Києві, і обіцяв колись описати тих “реакціонерів”, а разом з ними і Петлюру, якого називав просто «подлецом»”³⁹.

Колишній голова Української Центральної Ради прибув до Станіслава з Кам’яця, прямуючи на міжнародну соціалістичну конференцію⁴⁰. На залізничній станції вранці 4 квітня 1919 р. Михайла Грушевського зустрічав і вітав іменем уряду державний секретар освіти й віросповідань Агенор Артимович⁴¹. З огляду на те, що колишнього керівника УНР не зустрічали перші особи влади ЗУНР, ставлення до М.Грушевського було не найкраще. Як стверджував Володимир Дорошенко, “приїзд колишнього Президента УНР проминув майже непомітно, без ніяких урочистостей. Та й сам Грушевський держався майже інкогніто”⁴².

Колишній міністр Української Держави Д.Дорошенко, приїхавши до Станіслава з метою купівлі друкарні для Кам’янець-Подільського університету, не міг влаштуватися до місцевого готелю: “Швайцар ані слухати нас не хотів: всі покої заняті “панамі з України”, і видно все – великими панамі, так куди там пускати якихось запорошених, обшарпаних подорожніх!”⁴³. Далі у спогадах діяча читаємо: “Серед мешканців Станіслава було помітно дуже багато українців з-за Збруча: Станіславів служив тепер головним притулком для евакуйованих з власної території інституцій і взагалі для втікачів від большевиків. На кожному кроці, по каварнях, ресторанах, крамницях, і просто на вулиці можна було зустріти земляків та знайомих. І тому, що Станіславів місто саме по собі невелике, і все життя тут купчиться на двох-трьох головних вулицях, то залишалось враження, ніби наддніпрянців у місті – дуже багато. Більша частина їх були урядовці і взагалі люди, що займали високе становище в УНР. Можна було зустріти членів Директорії (я бачив, як проїздили в автах Андрієвський і Швець), різних

міністрів та экс-міністрів, вищих членів уряду, дипломатів, які кудись їхали, лідерів партій, членів Трудового Конгресу, взагалі тих, кого ще місяць тому можна було побачити в Кам'янці”⁴⁴.

До Галичини навесні 1919 р. завітали наддніпрянські політики в партійних справах. Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС) ухвалила рішення купити в Косові санаторій д-ра Тарнавського. У лікувальному закладі планували примістити на відпочинок українських військових інвалідів та організувати школу гуцульських виробів. Залагоджувати формальності купівлі до Косова з Відня прибув секретар ЦК УПСС Іван Андрущенко. У цей час туди приїхали на відпочинок Іван Липа із сином і дружиною та Юрій Коллард. Однак через раптовий вступ до Косова румунського війська операція купівлі-продажу зірвалася, а наддніпрянських гостей румунські офіцери банально пограбували⁴⁵.

Інша історія була пов'язана зі спробою державного перевороту в ЗУНР. Микита Шаповал планував укупі з місцевими ліво-радикальними силами скинути Галицький уряд⁴⁶. Дізнавшись про це, державний секретар внутрішніх справ Іван Макух наказав арештувати та посадити в тюрму на Дуброві трьох осіб: поета Василя Пачовського, Євгена Федюшку та наддніпрянця Микиту Шаповала⁴⁷. Як пригадував Михайло Голинський, “цей арешт викликав загальне невдоволення і обурення серед всього нашого громадянства в Станіславі. Мовляв, що то за уряд, що щойно почав владувати, а вже вводить поліцейські методи: заарештовує не якихось злочинців, а загально відомих і шанованих політичних і культурних діячів”⁴⁸. Відтак в'язнів незабаром звільнили за наказом отамана Петра Бубели. М.Голинський відзначив: “Я передав наказ управі тюрми звільнити всіх трьох заарештованих. Коли я ввійшов до камери і заявив, що всі звільнені за наказом Бубели, то треба було бачити сцену звільнення: Пачовський з жінкою розплакався, що він перший раз сидить в тюрмі, і при тому в тюрмі своїй, рідній. Федюшко понуро мовчав, стискаючи кулаки і зуби, а Микита Шаповал голосно кричав, називаючи нас, галичан, дурнями, сволотою і іншими епітетами. Коли я про це згадую, мені робиться соромно і прикро”⁴⁹.

На галицькій території були ув'язнені також православні ієрархи. Ця історія почалася в Києві наприкінці 1918 р. Після повалення гетьманського правління й здобуття української столиці військами Директорії, командування Січових стрільців інтернувало Київського митрополита Антонія та Волинського єпископа Євлогія, щоб урятувати від їхнього самосуду стрільців. Владик відправили до Тернополя й деякий час утримували в готелі Пунчерта. Згодом єпископів відправили до монастиря оо. Василіан в Бучачі, де в той час уже був інтернований Василь Вишиваний. Усі вони перебували під вартою аж до відступу Галицької армії за Збруч⁵⁰. Євлогій про побут у Бучачі згадував так: “Життя наше поступово налагодилося. Ми зажили тихо і спокійно. Вечорами ченці запрошували нас на свої збори, частували кавою, ми слухали їх релігійні бесіди; іноді вони обговорювали цікаві питання, й ми з приємністю слідкували за їх дискусіями”⁵¹.

Однак після того, як поляки зайняли Бучач, становище православних ієрархів ускладнилося. Обоє владик польські жандарми арештували й здійснили у них принизливий для духовних осіб обшук. У Станіславі їх утримували в приміщеннях будинку розпусти. Потім перевезли до Львова. Хтось порадив польській адміністрації вислати православних ієрархів до резиденції Андрея Шептицького. Митрополит привітно зустрів владик і розмістив у своїх палатах. За порадою Андрея Шептицького несподівані гості написали до польської влади прохання про звільнення, яке відредагував сам митрополит. Послання “зробило своє”, і російських владик незабаром звільнили⁵².

У першій половині 1919 р. у Галичині з культурною місією побували наддніпрянські артисти. Чи не найвизначнішою культурною подією періоду ЗУНР був виступ 11 квітня 1919 р. у Станіславі славнозвісної “Республіканської капели” під керівництвом Олександра Кошиці⁵³. У місті капела дала два концерти, далі, за наказом С.Петлюри, колектив мав попрямувати за кордон, щоб своїм мистецтвом пропагувати українську справу. Через раптовий наступ більшовицької армії хор виїхав з Наддніпрянщини, не взявши із собою костюмів. У Галичині їх вдягли в народні строї села Денисів, що біля Станіслава. Диригент, одягнутий у чорний фрак, складав дисонанс із хористами у вишиванках.

Концерт справив на місцеву публіку неоднозначні враження. Лікар Бурачинський зазначив таке: “Вони не можуть їхати в Європу. Брак вишколення. Декотрі голоси різкі, це не є хор славянський, там були чудесні тенори і гарні баси. Тут цього нема”⁵⁴. Натомість Іванові Боберському виступ сподобався: “Чотири точки мені вистарчало, я відійшов з вражінням несказаної краси. І цю красу посідають українці!”⁵⁵.

Славетний хоровий колектив виступив і в Стрию. О.Мицюк, який деякий час мешкав у цьому місті, згадував: “Тоді Стрий одвідала також капеля Кошиця. Скрізь, де капелі доводилося виступати, її український репертуар і славне диригування робили незабутнє вражіння. За кордоном для пропаганди української справи вона робила більше, ніж деякі наші посольства, звичайно наспіх зложені, які до того не мали ще досвіду. Коли в Стрії зроблено бенкет на честь капелі, то, розуміється закликали й мене. Своім звичаєм, комісар Герасимович, кажучи привітальні промови, сказав слово й на мою адресу, називаючи мене все ще міністром”⁵⁶.

У Дрогобичі та Станиславові відбулися концерти співачки з Великої України Марії Шекун-Коломийченко. За даними дослідниці Надії Онищенко, співачка разом з чоловіком, членом Української Центральної Ради Федором Коломийченком, мешкали в Галичині в 1918–1919 рр.⁵⁷. Виступ М.Шекун-Коломийченко в Станиславові відбувся 19 березня 1919 р. На концерті були присутні представники італійської місії, яка перебувала в тимчасовій столиці ЗУНР⁵⁸.

У Тернополі й Станиславові з успіхом проходили вистави театрального колективу “Київське Товариство акторів” під керівництвом Миколи Садовського. Серед інших драматичних творів ставили п’єси В.Винниченка⁵⁹.

Наприкінці березня 1919 р. у м. Ходорів, у приміщенні місцевого цукрового заводу завдяки старанням наддніпрянців почав діяти Військово-історичний музей, який розпочав системну працю зі збереження артефактів революційного часу. Збирали фотографії, малюнки, книги, газети, відозви, розпорядження уряду та листи. Директором музею став Олександр Благодір, його помічником – Михайло Обідний⁶⁰. Утім, музею не довелося довго функціонувати. Уже на початку червня 1919 р. частину експонатів М.Обідний евакуював до Кам’янця-Подільського⁶¹.

Перебування наддніпрянських діячів у Галичині у 1918–1920 рр. сприяло відновленню особистих контактів і встановленню нових знайомств. Разом із тим наддніпрянці уважно спостерігали за суспільно-політичними процесами українського державотворення в краю, мимоволі порівнюючи побачене з аналогічними явищами, які мали місце в революційну добу на “Великій Україні”. Цікаві в цьому плані згадки про події 1919 р. у Галичині діяча Української Центральної Ради Миколи Ковалевського. Він писав: “Встановлюючи особисті зв’язки, я пильно приглядався до всього, що діялося в Галичині. Все це здавалося мені надзвичайно важним і корисним. Ми мусіли, так думалося мені, здійснити ту соборність українських земель, яку було в січні 1919 року так урочисто проголошено в Києві. Між нами і галицькими українцями була ще дуже велика різниця культурна, політична і психологічно-побутова. Також і мовні різниці були не малі – ми довгі віки були під впливом російського колоса, галичани – під впливом панівної польської верстви і цілого комплексу австро-угорської монархії. Революційні події і закінчення війни скасували державні кордони між нами й галичанами. Це відкрило можливості до взаємного зближення”⁶².

Віктор Андрієвський зауважив таке: “Взагалі аж за велика лояльність і покора старих Галичан – се була дуже характеристична риса, яка мені кидалася у вічі. Мені розказували, що наші галицькі парламентаристи навіть уже по розпаді Австрії, коли інші народи обявили свою незалежність, все ще не хотіли відділитися від Австрії, і тільки ніби студентська молодь, що явилася на засідання Національної Ради, своїм рішучим поведінням спонукала старих до такого кроку і з їх сторони (мені про се говорив наш служачий студент – Галичанин, який ніби сам приймав участь у тім виступі молоді).

Ознаки тої самої лояльності, тверезости, але при тім всім і щирого правдивого демократизму носила на собі й тепер Національна Рада. Я ходив на її засідання, знайомився з депутатами, прислухався, приглядався і все не міг вийти з дива: здається, ми й Галичани той самий народ, але яка різниця у вихованню, в культурі, у світоглядах?!”⁶³.

Прямуючи через Галичину до Відня в середині січня 1919 р., Дмитро Донцов враження від побаченого в ЗУНР описав дуже стисло: “13 покинув Київ. В Галичині, здається, спокій в запіллі. Землевласникам великим нічого не роблять. В Стрию бачив Рожанковського (отаман Теодор Рожанковський. – *О.П.*) і багато інших знайомих”⁶⁴.

Олександр Мицюк писав про свої нові знайомства в краю: “Я перезнайомився з тамтешніми Українцями, милими і висококультурними людьми. В адвоката Бачинського мені довелося побачити, зібрану його дружиною, дивну по повноті і красі, збірку українських вишивок. Симпатичне вражіння робила діяльність Стрийського Молочарського Союзу, що почав лікувати болячки світової війни”⁶⁵.

Діячка українського жіночого руху Софія Русова пригадувала свій приїзд до тимчасової столиці ЗУНР у першій половині 1919 р.: “Тут на той час мав осідок галицький Уряд. Трохи підбадьорились ми всі, а галичани, яких чимало було в нашому міністерстві, зовсім зраділи. Одного ранку прибули ми до Станиславова, і тут – о, радість! – зустрілась я з сином Юрком. Він уже відбув свою подорож із Дорошенком і тепер їхав шукати мене. У Станиславові для мене реквірували (реквірувати – вимагати, забирати. – *О.П.*) дуже гарну кімнату у якогось культурного поляка і після тяжкого вагонового життя було нам тут з Юрком досить приємно.

У місті стояли ще страшні руїни з війни, але було повно життя. Був тут наш уряд, галицький уряд, багато людей, ще більше метушні, одні працювали, другі відпочивали. Дехто від безділля поведився так, що викликував нарікання. Про декого з наших старшин і політиків ширилися чутки, що вони піячать по реставраціях, розкидають гроші і т. п. Після кам'янецьких злиднів вражала тут змога дістати все: крамниці, реставрації, все було відчинене і всьо можна було дістати по приступних цінах. Я досі маю два прості горнятка, що їх на radoшах купила в Станиславові, Але ніщо добре не триває довго”⁶⁶.

Громадський діяч і меценат Євген Чикаленко взимку – навесні 1919 р. гостював у Станиславові, Славському та Жаб'ї. У тимчасовій столиці ЗУНР діяч щодня відвідував засідання Української Національної Ради. Спостерігаючи за українським державотворчим процесом, він зазначав у щоденнику: “В Галичині теж поки що не видно видатної організаторської сили, але тут вся інтелігенція з давніх літ звикла до урядової практики, вона вела одверту боротьбу за свої права, тоді як наша – мусила порпатись в підпіллі або ширяти думками по-за хмарами; тут в Галичині, народ як-не-як а з 1867-го, або й аж з 1848 року, звик до конституції, хоч свинської, але все-таки конституції, яка дала йому змогу дійти до свідомості національної, а наш народ до останньої хвилі умлівав з страху перед стражником та дідичем і донедавна вважав себе за людину – «православної» нації”⁶⁷.

Польська адміністрація, яка встановила своє правління в краю влітку 1919 р., арештувала Є.Чикаленка й утримувала під вартою спершу в Мостиськах, а опісля – у Перемишлі. Щойно після дев'ятимісячного інтернування Чикаленко зумів виїхати на Захід⁶⁸.

Після поразки ЗУНР й укладення Симоном Петлюрою та Юзефом Пілсудським українсько-польської угоди 1920 р. та їхнього альянсу в протибільшовицькій боротьбі у стосунках наддніпрянських і галицьких українців настав новий етап. Останні негативно ставилися до укладення союзу коштом Галичини, тому їх стосунки з петлюрівським оточенням були вкрай напружені. Осередки військової й цивільної влади УНР перебували в той час у Станиславові. Штаб Головного отамана розташувався у вагонах на станції Отинія⁶⁹. Кинувши головні військові сили та резерви на оборону Варшави, польське керівництво, фактично, залишило оборону Галичини військам УНР. Зокрема, лінію фронту по р. Дністер обороняли підрозділи Херсонської дивізії, а її штаб розташувався в Городенці⁷⁰.

З містечка Ясло (Західна Галичина) до Станиславова перевели т. зв. Юнацьку школу Армії УНР. Вишкільну інституцію примістили в будинку місцевої в'язниці на Дуброві, де колись був ув'язнений Мирослав Січинський, а за часів української влади містився кіш Українських Січових стрільців. Лекторами школи були проф. І.Фещенко-Чопівський і буковинець Осип Безпалко. Цикл лекцій про українське національно-державне будівництво прочитав полковник Микола Шаповал⁷¹.

Прибуття в Східну Галичину армії УНР було добре помітно в містах краю. Кореспондент газети “Україна” поділився враженнями від побаченого в галицькій столиці: “Львів заройвся

українськими старшинами. По отелях, кав'ярнях, центральних вулицях, всюди їх повно, а своєю військовою виправкою і південною українською красою підбивають серця прекрасних львовянок і не диво, що кожний старшина, відїзджаючи на фронт, лише розбите серце гарної дівчини, чи молодички.

Українське громадянство займає у Львові зовсім відрубне становище. «Цвіт» громадянства, збирається що вечора в кав'ярні «Народньої Гостинниці», де заспокоює всі свої культурні потреби. Після останніх спроб польсько-українського порозуміння почуває себе певніше і чекає тільки перших кроків до порозуміння – випущення на волю інтернованих.

А поки що живе тихим, безжурним, міщанським життям, якого ми, наддніпрянські українці, вже від трьох років не бачили⁷².

Один з діячів уряду УНР Яків Зозуля звернув увагу на особливості повсякденного життя галицьких українців у порівнянні з наддніпрянським Поділлям. Він занотував у щоденнику свої враження з подорожі автомобілем з Кам'янця-Подільського через Скалу та Чортків до Станиславова. «Виїхали на сошу. Це вже почалась Європа. Соша рівненька, чиста, посипана піском. На всі боки дуже красиві краєвиди. Далеко видно і правий український беріг Збруча з старими російськими шанцями, та ходами понад всею горою. По галицькім боці видніються численні дороги в різні сторони. По полям уже нікого нема, тоді як на нашім боці Збруча на кожній ниві ми здибали людей, що копали картоплю. Збирали гарбузи, жали кукурудзу або нарешті косили і в'язали пізню гречку. Кіп також на цім боці Збруча майже не було. Поза Збручем же стояли густі рядки чорних кіп гречки або кукурудзи. Галичани майже оборались уже, засіяли поле і зараз лише подекуди ми зустрічали, як хтось волочив бороною свою нивку, або сів. Загальне вражіння таке, що в Галичині люде живуть при наймні на один місяць раніше. Так ми переїздили одно село за другим. <...>. Хати Галицьких сіл дуже подібні до українських взагалі. Такі самі біленькі, так само вшиті сніпками з гребінем на ріжках і стріхою. Єдине, що вражає вас, то це більша площа віконного шкла. Тоді як на Україні вікно переважно має чотири квадратні шибки, тут ви обов'язково замічаєте вікна в шість і дев'ять шибок. Часто шибки бувають цілі на кожну рамку, себто в три шибки одна зверху, а дві в віконцях. Тут уже помічається ріжниця в одягу. Особливо це відноситься до мужчин, які носять на випуск білі сорочки, а наверх сорочки кужушаний корсет. Жінки більш менш одягаються однаково з подолянками. Балакають так само як і подоляне⁷³. Прибувши 3 жовтня 1920 р. до Станиславова, у якому порядкувала польська адміністрація, Я.Зозуля зауважив на залізничній станції зміни, у порівнянні із ситуацією, яку він спостерігав за влади ЗУНР: «Вражіння з двірця було досить приємне. Що кидається в вічі, то це зразкова чистота. Почекальні і буфети відремонтовані, підкрашені й виглядять зовсім новенькими. Не видно бруду, що помічався за Галичан⁷⁴.

Підписання польським керівництвом т. зв. Ризького миру з більшовиками звело нанівець проект українсько-польського альянсу. Армія УНР була інтернована в таборах Польщі, а її командарми під тиском більшовицької дипломатії були змушені виїхати з країни. Однак цивільні діячі, які втекли від більшовицького режиму, залишилися в Польщі на постійній еміграції. Восени 1921 р. у Львові було створено Українське товариство допомоги емігрантам з Великої України⁷⁵. Перебування наддніпрянців у Галичині тривало вже не у своїй державі...

***

Зв'язки поміж наддніпрянцями й галичанами, які розпочалися в дореволюційний період та в часи Першої світової війни, розвивалися в умовах розбудови української державності 1918–1919 рр. Перебування наддніпрянців у Східній Галичині та їхня участь у державному та суспільно-політичному житті ЗУНР стало одним з факторів утілення ідеї об'єднання українських земель. Незважаючи на українсько-польську війну, що тривала, більш стабільний режим ЗУНР навесні 1919 р. прийняв у себе ряд загальноукраїнських інституцій та урядовців. Усе це, незважаючи на конфліктні ситуації, сприяло інтеграції політичних структур й утверджувало соборницьку традицію, сприяло формуванню єдиного культурно-інформаційного простору. У 1920 р. прибуття в Галичину наддніпрянців пов'язане з боротьбою проти більшовиків у рамках українсько-польського союзу. Утім, їхні контакти з галицькою інтелігенцією були не такі інтенсивні у зв'язку з негативним ставленням останніх до т. зв. союзу Петлюра – Пилсудський.

1. Див.: Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект : (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.) / О. Павлишин // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37 / 1. – С. 327–349.
2. Див.: Качмар Л. С. Наддніпрянська політична еміграція в Галичині 1900–1914 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. / Л. С. Качмар. – Львів, 1997.
3. Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919) : навч. посіб. / О. Павлишин ; Ін-т іст. досліджень Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка ; Головне управління освіти і науки Львівської облдержадміністрації. – Львів : Літопис, 2008. – С. 103.
4. Павлишин О. Державне будівництво ЗУНР–ЗОУНР: проблема національних кадрів / О. Павлишин // Центральна Рада і український державотворчий процес : (до 80-річчя створення Центральної Ради) : матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. – К., 1997. – С. 100.
5. [Павлишин О.] Злука ЗУНР і УНР / О. Павлишин // Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923) : Ілюстрована історія : монографія. – Івано-Франківськ ; Львів : Манускрипт, 2008. – С. 229.
6. Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920 / Є. Чикаленко. – К. ; Нью-Йорк : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – С. 56.
7. [Павлишин О.] Злука ЗУНР і УНР... – С. 229.
8. Шанковський Л. Українська Галицька Армія : Воєнно-історична студія / Л. Шанковський. – Львів, 1999. – С. 47–48.
9. Шмігельська-Климковичева І. Низка споминів про отамана Кирила Карася / І. Шмігельська-Климковичева // Історичний календар-альманах “Червоної Калини” на 1928 рік. – Львів ; К., 1927. – С. 150–153.
10. Мицок О. Доба Директорії УНР : Спомини і роздуми / О. Мицок. – Львів, 1938. – С. 56–57.
11. Мигович П. При запасній сотні скорострільів у Стрию / П. Мигович // Історичний календар-альманах “Червоної Калини” на 1938 рік. – Львів, 1937. – С. 145–146.
12. Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Л. Шанковський. – С. 47–48.
13. Боберський І. Щоденник : 1918–1919 рр. / І. Боберський ; упоряд. Ю. А. Мицок. – К. : Академія, 2003. – С. 143.
14. Липа І. Михайло Білінський (Сильветка) / І. Липа // Календар-альманах “Дніпро” на звичайний рік 1925. – Львів : Накл. Укр. Т-ва допомоги емігрантам з Великої України, 1925. – С. 136.
15. Див.: Шрамченко Р. Український Морський Міністр Старший Лейтенант фльоти М. І. Білінський / Р. Шрамченко // Літопис “Червоної Калини”. – Львів, 1932. – Ч. 9. – С. 17–20.
16. Новини. – Коломия, 1919. – 13 март.
17. Република. – Станиславів, 1919. – 23 цвіт.
18. Омелянович-Павленко М. На чолі Запорозжців в 1919 р. у боротьбі з денікінцями / М. Омелянович-Павленко // Календар-альманах “Дніпро” на звичайний рік 1930. – Львів, 1929. – С. 47.
19. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 257, оп. 1, спр. 36, арк. 12 зв.
20. Там само.
21. Там само, арк. 12 зв.
22. Там само.
23. Чикаленко Є. Щоденник... – С. 40.
24. Онищук Я. Брідщина на початку ХХ століття / Я. Онищук // Брідщина. – Броди, 1993. – № 1. – С. 4.
25. Завадський В. Евакуаційний профіль / В. Завадський // Календар-альманах “Дніпро” на звичайний рік 1929. – Львів, 1928. – С. 60.
26. Чикаленко Є. Щоденник... – С. 69.
27. Мицок О. Доба Директорії УНР... – С. 59.
28. Сірополко С. На рідному ґрунті : (Сторінка зі спогадів) / С. Сірополко // Календар-альманах “Дніпро” на звичайний рік 1925. – Львів, 1925. – С. 134.
29. Козак. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 11 черв.
30. Держархів Львівської обл., ф. 257, оп. 1, спр. 36, арк. 13 зв. –14.
31. Република. – 1919. – 23 цвіт.
32. Там само.
33. Держархів Львівської обл., ф. 1259, оп. 1, спр. 11, арк. 52.
34. Макарчук С. А. Українська Республіка галичан : Нариси про ЗУНР / С. Макарчук. – Львів, 1997. – С. 154–157.
35. Держархів Львівської обл., ф. 257, оп. 1, спр. 183, арк. 21–21 зв.

36. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) : у 4 ч. : Галицька руїна – Доба Центральної Ради – Доба Гетьманщини – Доба Директорії / Д. Дорошенко. – 2-ге вид. – Мюнхен, 1969. – С. 445.
37. Чикаленко Є. Щоденник... – С. 46.
38. Нове Життя. – Станіславів, 1919. – 14 март. Передрук публікації тернопільського часопису “Український Голос”. Ч. 29.
39. Чикаленко Є. Щоденник... – С. 43.
40. Лозовий В. Діяльність Михайла Грушевського у Кам’янець-Подільський період (1919 р.) / В. Лозовий // Молода нація : альманах. – К. : Смолоскип, 2004. – С. 27.
41. Золочівське Слово. – Золочів, 1919. – 9 квіт.
42. Дорошенко В. Михайло Грушевський – життя і діяльність / В. Дорошенко // Золоті Роковини : До 50-річчя Великої Української Національної Революції та відновлення Української Державности 1917–1967 : Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. – Нью Йорк : Свобода, [б. р.]. – С. 67.
43. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920)... – С. 442.
44. Там само. – С. 443.
45. Коллард Ю. Горобина ніч : Спогад із 1919 р. / Ю. Коллард // Календар-альманах “Дніпро” на переступний рік 1932. – Львів, 1932. – С. 69–80.
46. Гомзин Б. Микита Шаповал. Український громадський діяч / М. Гомзин. – Львів, 1932. – С. 14; Чикаленко Є. Щоденник... – С. 65.
47. Чикаленко Є. Щоденник... – С. 65.
48. Голинський М. Спогади / М. Голинський. – К. : Молодь, 1993. – С. 68.
49. Там само. – С. 68.
50. Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської Військової Округи / Н. Гірняк // Історичний календар-альманах “Червоної Калини” на 1938 рік. – Львів : Накл. вид. кооп. “Червона Калина”, 1937. – С. 140.
51. Цит. за: Борщак І. Митрополит Євлогій про українські справи. Зб. другий / І. Борщак // Україна. – Париж, 1949. – С. 92.
52. Там само. – С. 93–94.
53. Боберський І. Щоденник... – С. 190.
54. Там само.
55. Там само. – С. 191.
56. Мицок О. Доба Директорії УНР... – С. 57.
57. Онищенко Н. Чому зчорніла червона троянда / Н. Онищенко // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 8–14 берез. – С. 12.
58. Боберський І. Щоденник... – С. 169.
59. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле... – С. 443; Українські вісти. – Тернопіль, 1919. – 23 трав.
60. Козацький голос. – Камінка струмилова, 1919. – 3 цвіт.
61. Новий шлях. – Кам’янець-Под., 1919. – 14 черв.
62. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – С. 556.
63. Андрієвський В. З минулого. Т. II : Від Гетьмана до Директорії. Ч. 2 : Директорія / В. Андрієвський. – Берлін : Українське Слово. – С. 189–190.
64. Донцов Д. Рік 1918, Київ / Д. Донцов. – Торонто, 1954. – С. 98.
65. Мицок О. Доба Директорії УНР... – С. 56.
66. Русова С. Мої спомини / С. Русова. – Львів : Хортиця, 1937. – С. 222.
67. Чикаленко Є. Щоденник... – С. 75.
68. Нові шляхи. – Львів, 1929. – Т. 2 : (липень-серпень). – С. 201.
69. Дудко Ф. Останніми з того боку : (Спомин у 15-ті роковини переходу через Збруч) / Ф. Дудко // Календар-альманах “Дніпро” на переступний рік 1936. Львів, 1935. – С. 77.
70. Кравс А. За українську справу. Спомини про Ш. Корпус У.Г.А. після переходу за Збруч / А. Кравс. – Львів : Червона Калина, 1937. – С. 99.
71. Андрусяк М. Микола Шаповал і Галичина. Зб. другий / М. Андрусяк // Україна. – Париж, 1949. – С. 85.
72. Україна. – Станіславів, 1920. – 15 серп.
73. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3878, оп. 1, спр. 29, арк. 8–9.
74. Там само, арк. 10 зв.

⁷⁵. Pro domo sua // Календар-альманах “Дніпро” на рік 1923. – Львів, 1923. – С. 105.

В статье на основании архивных документов, воспоминаний и периодических изданий раскрыта общая картина участия украинских деятелей Надднепряничины в общественно-политических, культурных и государствообразующих процессах на территории Восточной Галиции в 1918–1919 гг. Отображены отдельные сюжеты, связанные с пребыванием армии и гражданских деятелей УНР в Галиции в период польско-советской войны 1920 г.

Ключевые слова: Галиция, Надднепряничина, украинская революция, Украинская Народная Республика, Западно-Украинская Народная Республика, объединение УНР и ЗУНР, польско-советская война 1920 г.

The article, based on archival documents, memoirs and periodicals, reveals an overall picture of the participation of Ukrainian activists from the Over-Dnipro Region in the socio-political, cultural and nation-building processes in Eastern Galichina in 1918–1919. The article deals with individual stories of bidding of the UPR army and civilian leaders in Galicia during the Polish-Soviet War in 1920.

Key words: Galicia, the Over-Dnipro Region, Ukrainian revolution, Ukrainian People's Republic, Western Ukrainian People's Republic, UPR and WUPR union, Polish-Soviet war in 1920.

УДК 94 (477.86).61

ББК 63.3 (4Укр) 6

Лев ДАВИБИДА

СТАН ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я У СТАНИСЛАВІВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В 1921–1939 рр.

У статті проаналізовано стан охорони здоров'я населення Станиславівського воєводства під час його перебування під владою Другої Речі Посполитої. Розглянуто особливості системи медичного обслуговування краю. З'ясовано соціально-історичні обставини поширення інфекційних хвороб серед місцевих мешканців.

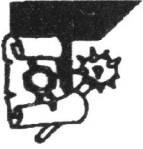
Ключові слова: Станиславівське воєводство, охорона здоров'я, медичне обслуговування, санітарний стан, інфекційне захворювання, епідемії.

Дедалі більшої популярності сьогодні набуває дослідження соціальних явищ в історії. На цих засадах у другій половині ХХ ст. сформувався один із сучасних напрямів розвитку історичної науки – історія повсякдення. У його рамках здійснюється вивчення умов життя, праці та відпочинку переважної більшості населення в певному історичному просторі. Тому й вивчення сфери охорони здоров'я як одного з аспектів життєдіяльності мешканців Станиславівського воєводства в 1921–1939 рр. стає актуальним у світлі вищезгаданих тенденцій.

Вищеподана тема досить довгий час не привертала належної уваги дослідників. Це було пов'язано з тривалим перебуванням України у складі СРСР, де у висвітленні історії, а особливо історії західноукраїнських земель, домінував ідеологічний підхід. Тому тогочасна література, присвячена історії медицини, намагається не згадувати про діяльність українських і польських закладів охорони здоров'я, а зосереджує свою увагу на побудові радянської системи медицини з 1939 р. Яскравим прикладом цього є праця С.Верхратського “Історія медицини”¹. Чимало дослідників радянського періоду займалися вивченням етнографічних аспектів проблеми. Зокрема, праці й наукові розвідки М.Думки², З.Болтарович³, М.Мандибури⁴ висвітлюють народну медицину мешканців Карпат і Прикарпаття.

Щодо сучасних дослідників, то деяку увагу проблемі охорони здоров'я у згаданих територіальних і хронологічних межах приділяють Я.Ганіткевич⁵, В.Клапчук⁶ та Н.Федорак⁷. Проте в їхніх працях розглядається або Галичина в цілому, або Гуцульщина як окремий етнографічний регіон. Метою ж представленої публікації є проведення всебічного аналізу про-

блем сфери охорони здоров'я і складання характеристики санітарно-гігієнічного становища конкретно Станиславівського воєводства протягом періоду його фактичного існування.

Джерельну базу статті склали фондові матеріали Державного архіву Івано-Франківської області, різноманітні статистичні та інформаційні довідники, газети “Dzennik praw” і “Dzennik ustaw”.

Задля досягнення поставленої мети автором сформульовано такі основні завдання дослідження: шляхом аналізу статистичних даних та архівних матеріалів охарактеризувати санітарний стан воєводства, доступ його мешканців до кваліфікованої медичної допомоги, а також виявити причини виникнення частих епідемій інфекційних захворювань та високої смертності населення в 1921–1939 рр.

Унаслідок українсько-польської війни, яку українці програли 1919 р., поляки захопили Східну Галичину, Західну Волинь, Західне Поділля, Холмщину, Підляшшя. Не очікуючи на рішення міжнародної громадськості, яка остаточно визнає перехід цих земель під владу Польщі тільки 14 березня 1923 р.⁸, вони розпочали впроваджувати тут власну систему управління. 3 грудня 1920 р. на землях колишнього Королівства Галичини й Лодомерії було утворено органи адміністративного управління другої інстанції – воєводства Краківське, Львівське, Тернопільське і Станиславівське. До складу останнього станом на 1921 р. входило 16 повітів: Богородчанський, Долинський, Городенківський, Калуський, Коломийський, Косівський, Надвірнянський, Печеніжинський, Рогатинський, Скольський, Станиславівський, Стрийський, Снятинський, Тлумацький, Турчанський, Жидачівський⁹.

Поруч із територіальними здобутками польська влада одержала також низку нагальних проблем. Руйнівна дія війни та політичних катаклізмів призвела до загального розладу життя, катастрофічного стану економіки та галузей господарства. Не стала винятком у цьому відношенні й система охорони здоров'я й аптечна справа, що зазнали особливого нищення й занепаду. Мережу цивільних лікувально-профілактичних і аптечних закладів, брак яких гостро відчувався і в мирний час, під час воєнних дій було фактично ліквідовано. Відповідно до законів воєнного часу лікарі, фельдшери та фармацевти підлягали обов'язковій мобілізації, а всі наявні запаси лікарських засобів – передачі до військових медико-санітарних частин¹⁰. Унаслідок війни різко погіршився санітарний стан, колосально зросла захворюваність, особливо інфекційна, яка набула характеру епідемій з високою смертністю.

Зважаючи на складну санітарно-епідеміологічну ситуацію, польський уряд розпочав на території воєводства створення системи охорони здоров'я відповідно до законодавства Другої Речі Посполитої. Згідно з Державним основним санітарним законом, що набув чинності 19 липня 1919 р., найвище керівництво у справах гігієни і медицини було покладене на створене ще в січні того ж року Міністерство здоров'я громадського¹¹. На місцях охороною здоров'я опікувалися комунальні управління. До їхніх обов'язків входили: нагляд за чистотою води, повітря, вулиць, нормами будівництва й санітарного стану помешкань, особистою гігієною громадян, опіка над хворими, вагітними, розумово відсталими та інвалідами, забезпечення їх своєчасною і, по зможі, кваліфікованою лікарською допомогою, співпраця з урядовою владою в боротьбі з епідеміями та венеричними хворобами, проведення профілактичних щеплень, утримання кладовищ і гробарень, співпраця з Міністерством здоров'я громадського у справі контролю за продуктами споживання, створення статистичних звітів та виконання урядових указів і приписів у сфері охорони здоров'я. Контроль за діяльністю комунальних управлінь у гмінах здійснювали повітові лікарі, яких своєю чергою контролював окружний лікарський інспектор¹².

Щоб виконувати такий великий обсяг робіт, комунальні господарства повинні були утримувати великий штат працівників (лікарів, медсестер, санітарів, доглядальниць, дезінфекторів, дезінсекторів, асенізаторів та інших службовців), закладати та утримувати лікарняні та санаторні заклади, забезпечувати їхню роботу відповідним інвентарем та обладнанням, не кажучи вже про звичні для такого роду підприємств заняття водогонями, каналізацією тощо. На все це потрібні були чималі кошти, які для напівзруйнованого Першою світовою, а потім українсько-польською війнами Станиславівського воєводства були непідійомними.

Допомога з Державного Скарбу гмінам виділялася тільки на боротьбу з епідеміями та в надзвичайних ситуаціях¹³. Тому справа покращення санітарно-гігієнічного стану й медичного

обслуговування воєводства була важкою й довготривалою. Приміром, коли в 1920 р. на території, що увійшла до його складу, існувало 9 загальних і 10 епідеміологічних лікарень, то вже в 1921 р. на один інфекційний заклад стало менше. Дещо кращою в цей час була ситуація з медперсоналом – кількість лікарів зросла зі 125 до 142¹⁴.

Спробою залучити до розбудови системи охорони здоров'я додаткові фінансові вливання і тим самим полегшити долю місцевого бюджету стало створення прототипу страхової медицини у вигляді Кас хворих. Вони створювалися у всіх повітах, а також у містах із кількістю населення понад 50 тисяч осіб. До Кас хворих в обов'язковому порядку залучалися всі ті, хто займався найманою працею і члени їх родин¹⁵. У фонд Каси відраховувалися певні кошти із заробітної платні робітника (чим вища зарплата, тим вищий відсоток відрахувань, усього 12 категорій), які поверталися йому у вигляді відшкодувань під час втрати працездатності внаслідок хвороби чи в наданні лікарських послуг. До цієї схеми могли також добровільно приєднатися особи, які не займалися найманою працею, за умови своєчасної сплати членських внесків¹⁶.

Подібна система страхування на випадок захворювання мала цілу низку недоліків. По-перше, поза її межами залишалась основна маса селянського населення воєводства, яке не мало змоги сплачувати внески до кас. По-друге, створювався бюрократичний апарат у сфері охорони здоров'я з усіма його негативними проявами: затримки з виплатами коштів, хабарництво, паперова тяганина.

Найбільшої незручності завдавала та обставина, що член конкретної Каси хворих не міг покинути межі її територіальних повноважень без згоди спеціальної комісії та свідчення лікаря; в іншому випадку ризикував утратити свою страховку¹⁷. Нерідко ця процедура ставала нездоланною перешкодою для виїзду в іншу місцевість. Яскравою ілюстрацією до вищесказаного є свідчення сучасника подій Івана Герасимовича: "...прийдеться мені мабуть виїхати зі Львова, таки не дїждавшись ані придїлення лікаря, ані Комісії Каси Хорих, бо ж літо мине, заки для українця львівська Каса хорих зуміє полагодити цілий лабіринт передбачених і непередбачених бюрократичних кручок..."¹⁸.

Окрім комунальних господарств і Кас хворих стежити за станом здоров'я населення повинна була влада Станиславівського воєводства. До складу воєводського управління входив відділ громадського здоров'я, який здійснював загальний контроль над лікарським персоналом і його професійними якостями, закладами медичного та санаторного обслуговування, гігієною і санітарним станом¹⁹.

Згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 13 березня 1926 р., було засновано воєводську й повітові Ради Здоров'я, які виступали як дорадчі органи й повинні були ініціювати та координувати різні акції для покращення охорони здоров'я на терені²⁰. До рад входили місцеві чиновники. Наприклад, у Станиславівському повіті членами Ради Здоров'я були староста, лікар повітовий, лікар гарнізонний, лікар Дирекції державних залізниць, головний міський лікар, головний лікар Каси хворих, шкільний інспектор, інспектор праці, державний делегат управління будівництва, представник повітового відділу²¹.

Усі ці заходи заклали основу для формування на Станиславівщині сфери медичного обслуговування населення, але відчутних змін у стан охорони здоров'я воєводства в 1920-х рр. не принесли. Як під владою Австрії, так і пізніше під польським керівництвом ця місцевість залишалась однією з найбільш медично неуккомплектованих. Станом на 1 січня 1925 р. у воєводстві існувало тільки 17 лікарень: 8 державних, 2 від самоуправління і 7 громадських. Усі разом вони могли прийняти на стаціонарну форму лікування 1 042 пацієнтів. У співвідношенні до кількості населення це вказує, що на одне лікарняне ліжко претендувало одразу 1 294 мешканці краю²². Щоправда, вже наступного року з'явився ще один лікувальний заклад²³. Цей показник залишався практично незмінним протягом подальшого існування Станиславівського воєводства, зростала тільки кількість ліжкомісць. Станом на 1939 р. у 20 лікарнях Станиславівщини могли одночасно лікуватися 1 359 пацієнтів²⁴.

Динаміка процесу розбудови амбулаторної служби надання медичної допомоги була дещо кращою. Відсутність стаціонарних закладів на місцях компенсували лікарі, що мали відповідну освіту і ліцензію. У міжвоєнний період кількість представників цієї професії постій-

но зростає, змінюється її національний і гендерний склад. Серед 414 лікарів, зареєстрованих у воєводстві в березні 1939 р., було 50 жінок. Більшість ескулапів проживали й працювали в містах – 347, у сільській місцевості працювало тільки 67. Тому якісна медична допомога була недоступною для більшості населення краю, яка проживала в селі. На 10 000 чоловік припадало лише 2–3 лікарі²⁵.

Гостро відчувався у воєводстві також і брак молодшого медичного персоналу. У 1936 р. у Львівському, Тернопільському та Станіславівському воєводствах у штаті 62 осередків здоров'я, кожний з яких обслуговував повіт з 8–10 гмін з населенням 15 000 чоловік, було всього 76 медичних сестер, або в середньому одна медична сестра обслуговувала весь повіт²⁶. Аналогічною була ситуація з доглядальницями, санітарами та дезінфекторами. Акушерів було значно більше, але переважна частина з них не мали спеціальної медичної освіти.

Недоступність якісної медицини через відсутність кваліфікованих медичних працівників та нестачу коштів змушувала населення вдаватися до послуг знахарів, ворожбитів, баб-шептух, які століттями творили народні лікарські “школи” й успішно продовжували займатися своєю практикою в 1920–1930-х рр.²⁷. Довіра до народних цілителів у межах сучасної Івано-Франківщини була настільки сильною, що навіть при породіллях поруч із дипломованими акушерками знаходилися також і баби-повитухи²⁸.

Важкі соціально-економічні умови, до яких спричинилися спочатку війни, а потім економічна криза 1929–1933 рр., надто мала зона покриття воєводства медичною допомогою, відсутність у його мешканців елементарних знань санітарних норм і правил особистої гігієни призводили до частих спалахів інфекційних хвороб. Найбільш поширеними з них були грип, кір, віспа, черевний та висипний тиф, дифтерія, червінка (дизентерія), скарлатина, різні венеричні захворювання, туберкульоз. Зокрема щодо останнього – за міжвоєнного періоду на українських землях під владою Польщі чисельність хворих на цю недугу коливалася в межах 200–250 тисяч, причому цей показник був у 1,5–2 рази більшим, аніж у центральних воєводствах²⁹.

У 1923 р. відбулося кілька хвиль епідемій практично всіх заразних хвороб із високою смертністю населення: 1322 випадки зараження скарлатиною, з них – 270 смертельних; 449 осіб хворіло на коклюш, померло 134; 415 – на черевний тиф, 1156 – на висипний. Від тифу померло 164 людини³⁰. Основним вогнищем захворювання стала Гуцульщина. Від епідемії тифу тут у кожному селі щоденно помирали 8–10 мешканців. Незважаючи на те, що епідемія тривала 1,5 місяці, жоден лікар сюди так і не з'явився³¹. Польський уряд щороку приділяв увагу проблемі пошестей, вживаючи як метод боротьби з ними законодавчі норми про щорічні вакцинації певних груп населення. На такі щеплення виділяли чималі державні кошти. Лише Станіславівське воєводство витратило на подібні цілі більше 302 тисяч злотих у 1931 р., наступного року ця сума зросла на 43 тисячі³².

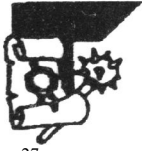
Гострою проблемою були венеричні хвороби, зокрема сифіліс та гонорея. Статистика свідчить, що в Станіславівському воєводстві кількість захворювань зросла з 1925 до 1933 рр. на 24%³³. Тривожним став той факт, що вік хвороби помолодшав. Протягом року тільки в Косівському повіті до лікаря зверталось із приводу венеричних хвороб 5 607 чоловік, у тому числі 869 дітей³⁴. Це ще раз доводить незнання й недотримання місцевим населенням правил побутової та статевої гігієни. Низькі соціальні стандарти робили фактично невиліковними навіть такі недуги, як апендицит, запалення легень тощо. Особливо частота захворювань у воєводстві зростала в голодні роки, коли населення змушене було харчуватися недоброякісною їжею, недостиглими овочами й фруктами, при цьому важко працюючи³⁵. Ця тенденція існувала у воєводстві до моменту його ліквідації з приходом радянської влади в Галичину 1939 р.

Отже, після Першої світової та українсько-польської війн у складі Польщі опинилися землі в край негативному санітарно-гігієнічному стані, зі зруйнованою системою охорони здоров'я. Перед польським урядом, окрім адміністративного реформування, постала також проблема розвитку медицини на теренах Станіславівського воєводства, яку він намагався вирішити шляхом залучення до санітарно-медичного нагляду місцевого самоуправління і комунальних господарств краю. Такий підхід не зміг вирішити проблем розвитку медичної інфраструктури, оскільки місцеві управління не мали фінансової змоги до її розбудови. Створення прототипу страхової медицини у вигляді Кас хворих теж не дало бажаних результатів. Медичні

послуги й надалі залишалися дорогими і недоступними для більшості мешканців Карпат і Прикарпаття.

Попри те, що кількість лікарського персоналу постійно зростала, кваліфікованих медичних працівників у воєводстві бракувало протягом усього часу його існування в 1921–1939 рр. Ці проблеми разом із низьким соціально-економічним рівнем життя населення та його гігієнічною неосвіченістю спричинили надзвичайно високий рівень інфекційної захворюваності та смертності населення у міжвоєнний період. Однак не слід заперечувати також існування позитивної динаміки у справі охорони здоров'я Станиславівського воєводства, що проявлялася в боротьбі з епідеміями, яка сьогодні ще дуже мало вивчена.

1. Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський. – К. : Вища школа, 1974. – 335 с. : іл.
2. Думка М. Медицина карпатських українців / М. Думка // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 45–46.
3. Болтарович З. Народне лікування українців Карпат кінця XIX – початку XX ст. : монографія / Зоряна Болтарович. – К. : Наук. думка, 1980. – 118 с.
4. Мандибура М. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х рр. XX ст. : монографія / М. Мандибура. – К. : Наук. думка, 1978. – 190 с.
5. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах / Ярослав Ганіткевич. – Львів, 2004. – 365 с.
6. Клапчук В. М. Медицина та санаторне лікування на Гуцульщині у XIX–XX ст. / В. М. Клапчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “История”. – 2008. – Т. 21 (60). – № 1. – С. 52–62.
7. Федорак Н. Роль громадських організацій у санітарно-медичному обслуговуванні українців Галичини (1920–1930-ті рр.) / Н. Федорак // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. XVIII. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 179–185.
8. Історичні землі України [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Історичні_землі_України.
9. Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy // Dziennik Ustaw. – 1920. – № 117. – S. 2064–2066.
10. Українська медицина та фармація в XVIII, XIX та на початку XX століття [Електронний ресурс]. – 2008. – Режим доступу : <http://ua.textreferat.com>.
11. Ordyczyńska A. Historia inspekcji sanitarnej w Leżajsku [Електронний ресурс] / Ordyczyńska Anna. – 2012. – Режим доступу : <http://aord.republika.pl/>.
12. Państwowa zasadnicza ustawa sanitarna // Dziennik Praw. – 1919. – № 15. – S. 325–326.
13. Там само. – S. 326.
14. Rocznik Polski. – 1922. – S. 192.
15. Dekret o obowiązkowym ubezpieczeniu na wypadek choroby. Postanowienia ogólne // Dziennik Praw. – 1919. – № 9. – S. 68.
16. Там само. – S. 72–73.
17. Там само. – S. 71.
18. Герасимович І. Хожденіє по муках українського подання у львівській Касі хорих [Електронний ресурс] / Іван Герасимович // Діло. – 1929. – 20 лип. – Режим доступу : <http://www.ult.lviv.ua/index.php?newsid=1359>.
19. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2 Станиславівське воєводське управління, оп. 2, спр. 166. Організаційна структура воєводського управління за 1927 рік, арк. 5–6.
20. Там само, спр. 144. Переписка з відділом охорони здоров'я Воєводського управління про організацію повітових і воєводських рад у справах охорони здоров'я, арк. 4.
21. Там само, арк. 6.
22. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – 1925. – S. 202.
23. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – 1926. – S. 375.
24. Mały rocznik statystyczny. – 1939. – S. 296.
25. Там само. – S. 296.
26. Історія розвитку сестринської справи в Україні [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу : <http://www.refine.org.ua/pageid-4655-2.html>.

27. Думка М. Медицина карпатських українців / М. Думка // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 45.
28. Болтарович З. Є. Українська народна медицина: Історія і практика / З. Є. Болтарович. – К. : Абрис, 1994. – С. 43.
29. Федорак Н. Роль громадських організацій у санітарно-медичному обслуговуванні українців Галичини (1920–1930-ті рр.) / Н. Федорак // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. XVIII. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 181.
30. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – 1924. – S. 204–205.
31. Клапчук В. М. Медицина та санаторне лікування на Гуцульщині у XIX–XX ст. / В. М. Клапчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “История”. – 2008. – Т. 21 (60). – № 1. – С. 56.
32. Sprawozdanie o stanie zdrowotnym Rzeczypospolitej Polskiej. – 1930–1931. – S. 19.
33. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2 Станиславівське воєводське управління, оп. 4, спр. 432. Листування з Міністерством соціального забезпечення про ріст захворюваності населення венеричними хворобами, 1935, арк. 1.
34. Там само, спр. 426. Річні звіти відділу опіки і охорони здоров'я про захворюваність венеричними хворобами населення Станиславівського воєводства за 1935–37 рр., арк. 1.
35. Клапчук В. М. Медицина та санаторне лікування на Гуцульщині у XIX – XX ст. / В. М. Клапчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “История”. – 2008. – Т. 21 (60). – № 1. – С. 57.

В статтє проанализировано состояние охраны здоровья населения Станиславовского воеводства во время его пребывания под властью Второй Речи Посполитой. Рассмотрены особенности системы медицинского обслуживания края. Выяснены социально-исторические обстоятельства распространения инфекционных болезней среди местных жителей.

Ключевые слова: Станиславовское воеводство, здравоохранение, медицинское обслуживание, санитарное состояние, инфекционное заболевание, эпидемии.

The article deals with the analysis of health protection in Stanyslaviv Province during the period of its subjugation to the Second Commonwealth. It examines the features of health care in this region. The socio-historical circumstances of the spread of infectious diseases among local residents have been examined.

Key words: Stanyslaviv Province, health protection, medical service, sanitary conditions, infectious disease, epidemics.

УДК 94 (477.83/.86): 637.1/3

ББК 63.3 (4Укр) 623

Михайло СЕНЬКІВ

МОЛОЧАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ: ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ (1919–1939 рр.)

У статті проаналізовано витоки й основні етапи розвитку молочарської кооперації в західноукраїнському селі в міжвоєнний період. Показано, що вона виконувала важливу суспільну функцію. Зокрема, у кооперативах концентрувалося національне виробництво, яке давало засоби існування для сотень тисяч селян, скорочувало еміграцію, створювало ринок для українських товарів. Кооперація рятувала селянина від потрійної експлуатації з боку великого капіталу у сфері виробництва, обліку та споживання, сприяла встановленню стабільних ринкових відносин, поступу села.

Ключові слова: західноукраїнське село, молочарська кооперація, агротехнічні знання, економічний поступ, національна свідомість.

Упродовж тривалого періоду радянська історіографія грубо фальсифікувала діяльність кооперації, у тому числі молочарської, яка начебто мала буржуазно-націоналістичний та антинародний характер. На відміну від радянських науковців історики української діаспори опублі-

кували низку правдивих розвідок з досліджуваної проблематики. Найбільшу цінність серед них мають збірник статей “Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові 1899–1944 рр.”¹, а також праця І.Витановича про розвиток української кооперації². Щоправда, вони переважно написані на базі спогадів.

Об’єктивне вивчення досліджуваної проблеми в Україні розпочалося в роки її незалежності. У колективних монографіях “Історія кооперативного руху”³, “Історія споживчої кооперації України”⁴, “Українські кооператори”⁵, а також у працях В.Плисюка⁶, Р.Матейка⁷, З.Струк⁸ та інших поруч з аналізом кооперативного руху на західноукраїнських землях побіжно характеризується розвиток молочарської кооперації. Глибоке вивчення проблеми тільки-но розпочинається. Наразі немає спеціального монографічного дослідження, присвяченого розвитку молочарської кооперації в західноукраїнському селі. Саме цим визначається актуальність нашої статті. У розвідці поставлено мету – розкрити етапи розвитку та соціально-політичні наслідки молочарської кооперації в західноукраїнському селі у 20–30-х рр. ХХ ст.

У міжвоєнний період Західна Україна була частиною Польщі. Українці зазнавали соціального й національного гноблення. Дієвим засобом захисту інтересів українців у міжвоєнний період стала кооперація, зокрема молочарська, витоки якої сягають початку ХХ ст. Перша молочарська спілка виникла 1904 р. у с. Завадів, що на Стрийщині. Її організатором був парох О.Нижанківський. До управи молочарні входили завадівські господарі Іван Сенків та Федір Дергака. Завадівська молочарська спілка послужила прикладом для сусідніх сіл й усієї Східної Галичини. Через кілька місяців подібні спілки виникли в Голобутові та Угерську. За ними – у селах Лисятичі, Братківці, Жулин, Семигинів, Дашава, Добряни та інші.

З появою більшої кількості молочарень на Прикарпатському підгір’ї виникла потреба їхньої організаційної надбудови, і 1907 р. у Стрию постав крайовий господарсько-молочарський союз, який очолили О.Нижанківський і Л.Горалевич⁹. 1909 р. на цьому терені уже нараховувалося 45 молочарських спілок, які об’єдналися в “Маслосоюз”¹⁰.

Воєнне лихоліття завдало великої шкоди молочарській кооперації. Однак вона поступово відроджувалася. У селах виникали молочарські відділи в споживчо-господарських кооперативах, молочарські спілки при читальнях “Просвіти”. У Станіславі було створено самостійну філію молочарської кооперації. Вона під керівництвом Андрія Палія, Олекси Лиса, Андрія Мудрика за короткий час налагодила торгівлю маслом, яке виготовляли українські молочарські кооперативи на Станіславщині. Проте перші успіхи не задовольнили їх. Добре розуміючи необхідність сильної дієздатної молочарської централі, вони провели в Стрию загальні збори Крайового союзу господарсько-молочарського. 25 березня 1924 р. обрано нову дирекцію союзу з-поміж фахівців-молочарів, діяльних кооператорів¹¹.

До керівництва Крайового союзу господарсько-молочарського прийшли Андрій Мудрик, Олекса Лис, Андрій Палій, Михайло Хронов’ят. Нове керівництво відновило будинок Крайового союзу, відкрило крамницю й молочарню, організувало молочарські курси. 18 червня 1925 р. відбулися загальні збори Союзу, які внесли зміни до статуту. Відтепер він став іменуватися Крайовий молочарський союз “Маслосоюз”. За статутом Союз був розміщений у Стрию, але фактичним місцем його осідання став Львів. Союз засновував свої відділи, склади, крамниці й різноманітні агентства в інших містах краю та за кордоном¹².

На першому етапі реформування молочарської кооперації керівництво “Маслосоюзу” основну увагу приділяло організації нових та упорядкуванню існуючих установ. Ці заходи прискорили розвиток західноукраїнського молочарства. Саме 1925 рік став переломним у діяльності “Маслосоюзу”. Його торговий обіг перевищував 860 тис. злотих проти 200 тис. злотих у 1924 р. З ініціативи А.Палія 1925 р. “Маслосоюз” започаткував експорт масла. Централь в Стрию, філія в Станіславові, нові відділи у Львові та Перемишлі були забезпечені кваліфікованими спеціалістами. У вищеназваних містах відкрилося п’ять маслосоюзних крамниць¹³.

1926 р. у Галичині діяло вже 132 молочарні. Однак це були, здебільшого, дрібні молочарні, які не мали фахівців, добротних приміщень, технічних засобів і холодильників. Це призводило до великих утрат, не давало змоги виробляти масло високої якості.

Керівництво Союзу розпочало другий етап розбудови кооперативного молочарства. Директор Централі А.Мудрик орієнтувався на великі промислові чеські й німецькі молочарні, він

мріяв допровадити кооперативне молочарство до високопродуктивних молочарень із фаховим персоналом. Не змінюючи форми власності сільських молочарень як відділів споживчих товариств, керівництво “Маслосоюзу” прагнуло об’єднати їх в окремі районні молочарські спілки. Нова форма допомагала укрупнити виробництво, що позитивно впливало на зниження собівартості продукції та підвищення її якості.

Перша самостійна районна молочарська спілка виникла 1926 р. у Войниліві Калуського повіту. Членами її стали навколишні сільські закупівельно-збутові кооперативи. Згодом районні молочарські спілки почали виникати в інших місцях. Для допомоги “Маслосоюзу” при Крайовому союзі ревізійному було створено Інспекторат кооперативного молочарства, який очолив Євген Олесницький. А.Палій домігся перенесення централі “Маслосоюзу” до політичного й культурного центру Західної України – Львова¹⁴.

Копітка робота дала свої результати. За короткий час “Маслосоюз” організаційно й торговельно охопив усю Західну Україну. Особливо важливим для нього було здобуття двох “бастионів” – Дрогобича й Тернополя. У цих містах відкрились організаційно-торгові відділи й крамниці “Маслосоюзу”¹⁵.

На другому етапі розвитку торговельно-адміністративної діяльності А.Палій узявся впроваджувати найновіші методи праці, реклами, обслуговування клієнтів з метою охоплення не тільки внутрішнього українського ринку, а й повного витіснення конкурентів, які зосередили у своїх руках 70–80% усієї торгівлі, а також виходу на закордонні ринки. Для виконання цього завдання кооперативи не тільки підвищували якість, а й розширювали асортимент продукції.

1927 року було започатковано емблему “Маслосоюзу”, її товарний знак – чотирилисткову конюшину й літери МС. Ці символи ідентифікували продукцію “Маслосоюзу” на внутрішньому й міжнародному ринках, указуючи на її високу якість та конкурентоспроможність. Це було важливим знаряддям маркетингу й дозволяло споживачу відрізнити цю продукцію від товарів конкурентів.

Третій етап розбудови “Маслосоюзу” розпочався 1929 р. за рішенням VII кооперативного з’їзду. Районні молочарські спілки отримали назву “районна молочарня”. Нові спілки засновувалися на фізичному членстві й діловому капіталі тих самих членів. З’їзд визначив шлях подальшого розвитку молочарської кооперації не тільки в Західній Україні, а й на польських теренах. Насамперед передбачалося розгортання діяльності української молочарської операції в містах Катовіце й Бельськ, розширення мережі крамниць у Львові та інших містах¹⁶.

За умов важкої економічної кризи відбулася майже повна реалізація українського кооперативного молочарства. Хоча при окремих кооперативах продовжували існувати молочарські відділи, на початку 1933 р. в основному завершився третій етап розбудови кооперативного молочарства. У кінці 1936 р. у Західній Україні діяло 437 молочарських кооперативів і 267 тис. членів. До “Маслосоюзу” входило близько 140 районних молочарень і молочарських спілок, які в найбільш сприятливому 1936 р. заготовили 80 млн літрів молока й майже все переробили на масло¹⁷. У Стрию “Маслосоюз” виробляв сири, у Коломиї, Ворохті й Шибеному – бринзу¹⁸.

У Дрогобичі та в п’яти селах – Летня, Добрівляни, Воля Якубова, Нижні Гаї, Урож – діяли районні молочарні, які збирали сировину з навколишніх населених пунктів, переробляючи її на масло, сир, сметану. 1937 р. при “Маслосоюзі” в Дрогобичі, Бориславі, Трускавці працювало 6 крамниць, які збували вироблену продукцію¹⁹.

“Маслосоюз” експортував продукцію до Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Данії, Франції, Швейцарії й навіть до далекої Маньчжурії, конкуруючи з місцевими виробниками. Але експортна діяльність українських кооперативів не приносила значних доходів. Зовнішні ринки були для них запасними, на випадок посилення тиску з боку польської держави²⁰.

“Маслосоюз” постійно нарощував потужність. Власні фонди районних молочарень 1938 р. перевищили 2,8 млн злотих. За десять років (1928–1938 рр.) збір молока зріс з 26,9 до 115,0 тис. літрів. 1928 р. молочарні виробили 1,1 тис., а в 1938 р. – 2,7 тис. кг масла. Проблему власних приміщень позитивно розв’язали 45 із 121 районної молочарні. П’ять районних молочарень були механізовані, мали спеціальні апарати для сепарації сметани, що було передумовою вироб-

ництва стандартного масла на експорт. Модернізували процес виробництва не тільки масла, а й сирів, бринзи²¹.

Усупереч польській владі багато районних молочарень добре налагодили свою роботу. Це можна простежити на прикладі районної молочарні в Зборові, членами дирекції якої були Роман Голод, Осип Стайкович, Осип Маланчук. Під час її відкриття поліція арештувала й відправила до концентраційного табору в Березу Картузьку техніка Фелікса Кордубу. Треба було рятувати розпочате виробництво масла. Керівництво виявилось на висоті, відшукало нового техніка Осипа Мельника. Незабаром районна молочарня мала розгалужену мережу пунктів збору молока й продуктивно працювала²².

У селі Делієво Калуського повіту Станіславського воєводства о. А.Гарасевич заснував молочарню, яка стала центром економічного життя навколишніх сіл. Молочарня була однією з найбільших у системі “Маслосоюзу”: мала 37 пунктів збору молока й щоденно виготовляла 500 кг масла, експортувала його до Англії. При молочарні було створено позичкову касу, внески до якої селяни сплачували молоком, а позики для піднесення свого господарства отримували грішми²³.

Споживчо-молочарські кооперативи в районах своєї діяльності сприяли піднесенню тваринництва в сільському господарстві. При районних молочарнях було створено Фонд ветеринарної опіки за здоров'ям корів, ветеринарні аптеки, пункти контролю молочності корів тощо. Якщо селянин утрачав корову від нещасного випадку, то отримував компенсацію готівкою 80% від її вартості²⁴.

Районні молочарні проводили чотири рази на рік контроль приміщень, у яких утримували худобу. При цьому звертали увагу на чистоту корів, достатність вентиляції, сонячного освітлення й т. ін. Контроль проводили спільно господарські референти та ветеринарні помічники, висновки про стан приміщень записували в спеціальній книзі. Найвище оцінені господарства одержували премії від районних молочарень. Звичайно, за нагоди давалися селянам ґрунтовні господарські й ветеринарні поради.

У “Маслосоюзі” агрономічно-годівельна, санітарно-ветеринарна, селекційно-племінна робота були поставлені на високому рівні. Агрономи й господарські референти виготовляли плани сівозмін кормових та інших культур так, щоб господар від ранньої весни до пізньої осені мав достатньо зеленого корму для збільшення надою молока. “Маслосоюз” здійснював також послідовну селекційно-племінну роботу, організувавши розплідник симентальської породи худоби при сільськогосподарській школі в Коршові. У цьому напрямі робота розподілялася по районах, де мала впроваджуватись певна порода корів. Наприклад, у горах – симентальська, на рівнинах – крайова червона, а в підміських селах – чорно-біла фрізійська. У районних молочарнях існували секції “Охорони домашніх тварин”. Вони фінансували ветеринарну службу, яка дбала про гігієнічні умови догляду за худобою.

Напередодні Першої світової війни в Стрию почали функціонувати тримісячні, а згодом шестимісячні молочарські курси. 1933 р. вони були реорганізовані в однорічну школу, яку очолив агроном М.Хомишин. До школи вступали хлопці й дівчата віком 18–30 років із початковою освітою та річним стажем роботи в молочарні. Абітурієнти складали вступні іспити з математики, української мови та молочарської справи. Школа готувала таких фахівців: молочарських майстрів, машинних техніків, лаборантів. Згодом подібна школа була відкрита у Львові²⁵.

Чільне місце в діяльності кооперативів займала культурно-просвітницька діяльність, спрямована передусім на виховання свідомого члена суспільства, грамотної освіченої особи. Розглянемо, для прикладу, як було засновано народний дім-читальню “Просвіти” в селі Яглуш, що на Рогатинщині. Розпочати будівництво народного дому-читальні вирішили 1933 року. Частина коштів внесли селяни, частину – місцева інтелігенція, решту позичили в діючих кооперативах. На кінець 1936 р. будинок було збудовано. У ньому розмістилася читальня “Просвіти” з бібліотекою, а також крамничка й молочарня від “Центросоюзу”. При читальні діяли хоровий і драматичний гуртки. Осередок “Просвіти” не обмежувався лише лекціями, забавами, аматорськими виставами, але й звертав увагу на господарські потреби села²⁶. Подібних прикладів багато.

Усе це давало свій результат. Відомий кооператор А.Качор писав: “У висліді послідовної роботи кооперативних молочарень і цілого штабу працівників під проводом своїх куль-

турно-освітніх та кооперативних централей, наше галицьке село напередодні другої світової війни змінило свій зовнішній і внутрішній вигляд до невпізнання. Воно не тільки поволі перебудувало свої стайні, обори й подвір'я, але будувало вже кращі, світліші хати, які були зі смаком улаштовані. Багатші селяни розводили великі сади й городи, краще обробляли поля... Селяни масово передплачували господарсько-кооперативні та загальнополітичні часописи, місячні журнали, купували книжки і почали серйозно думати над піднесенням своєї життєвої стопи при допомозі раціональної господарки та кооперативної самопомоги²⁷.

Таким чином, кооперативне молочарство постійно розвивалося, мало планомірний і системний характер. Воно стало могутньою силою в обороні українського селянина, у піднесенні його добробуту, в економічному поступі села загалом. У кооперативах концентрувалося національне виробництво, яке давало засоби існування для сотень тисяч селян, скорочувало еміграцію, створювало ринок для українських товарів. Кооперація, у тому числі молочарська, рятувала селянина від потрібної експлуатації з боку великого капіталу у сфері виробництва, обліку та споживання й сприяла встановленню стабільних ринкових відносин, формуванню національно свідомих громадян.

1. Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові 1899–1944 рр. – Нью-Йорк : [Б. в.], 1970. – 600 с.
2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Т-во українських кооператорів, 1964. – 621 с.
3. Історія кооперативного руху / С. Бабенко, В. Галюк, С. Гелей [та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1995. – 410 с.
4. Історія споживчої кооперації України / М. Аліман, С. Бабенко, С. Гелей [та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – 384 с.
5. Українські кооператори : історичні нариси : у 2 кн. / за ред. С. Гелея. – Львів : Коопосвіта, 1999. – 454 с.; 2001. – 420 с.
6. Плисюк В. Західноукраїнське молочарство у міжвоєнний період / В. Плисюк // Українська кооперація : Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 1. – Львів, 1998. – С. 72–85.
7. Матейко Р. Андрій Палій / Р. Матейко // Українські кооператори... Кн. 1. – С. 393–401.
8. Струк З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921–1939 рр.) / З. Струк. – Львів : ВЦ Львів. ун-ту, 2000. – 153 с.; її ж. Організація кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / З. Струк. – Львів : ВЦ Львів. ун-ту, 2000. – 138 с.
9. Матейко Р. Віхи історії українського кооперативного молочарства / Р. Матейко // Українська кооперація : Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів, 2001. – С. 159, 160.
10. Голуб М. З історії кооперативного руху на західноукраїнських землях у 20–30-ті роки ХХ ст. (на прикладі молочарства) / М. Голуб // Історія народного господарства та економічної думки України. – К., 1994. – Вип. 26–27. – С. 87.
11. Матейко Р. Андрій Палій... – С. 394.
12. Аліман М. Андрій Мудрик / М. Аліман // Українські кооператори... Кн. 1. – С. 383.
13. Там само.
14. Матейко Р. Андрій Палій... – С. 395.
15. Там само.
16. Струк З. Діяльність українських кооперативів... – С. 39.
17. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. І. Ковальчак. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 215.
18. Історія кооперативного руху. – С. 309.
19. Дрогобиччина – земля Івана Франка Т. 1 / голов. редкол. Луців Л. – Дрогобич : Бескид, 1993. – С. 38.
20. Танчин І. Український кооперативний рух у міжвоєнний період // Історико-культурні та краєзнавчі нариси : Львівщина / І. Танчин. – Львів : Центр Європи, 1998. – С. 301.
21. Аліман М. Андрій Мудрик... – С. 386, 387.
22. Зборівщина : Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи : історико-мемуарний і літературний збірник / редкол.: Гошовський Б., Верига В., Жуковський А. – Торонто ; Нью-Йорк ; Сідней : Комітети Зборівщини, 1985. – С. 252.
23. Дрогомирецька Л. Греко-католицьке духовенство Галичини в українському кооперативному русі (1920–1939 рр.) / Л. Дрогомирецька // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 7. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 80.

24. Сеньків М. В. Сільськогосподарська кооперація в західноукраїнському селі 1921–1939 рр. / М. В. Сеньків. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2001. – С. 29.
25. Качор А. Стрий – колицка українського кооперативного молочарства // Стрийщина. Т. 2. – Нью-Йорк, 1970. – С. 364.
26. Шопоняк О. Український кооперативний рух на Рогатинщині в 1920–1930-х рр. / О. Шопоняк // Українська кооперація : історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів, 2001. – С. 178, 179.
27. Качор А. Мужі ідеї і праці / А. Качор. – Вінніпег ; Торонто ; Клівленд, 1974. – С. 72.

В статтє проанализированы истоки и основные этапы развития молочной кооперации в Западной Украине в межвоенные годы. Показано её важную социальную функцию. Кооперация спасала сельских жителей от тройной эксплуатации крупного капитала в сфере потребления, способствовала развитию рыночных отношений, прогрессу села.

Ключевые слова: *западноукраинское село, молочарская кооперация, агротехнические знания, экономический прогресс, национальное сознание.*

In the article it has been analysed the sources and main stages of the development of milk cooperation in the West-Ukrainian village during the interwar period. It has been shown its important social function. The cooperation saved peasants from the triple exploitation of big capital in the sphere of production, accounting and consumption, promoted to the establishment of steady market relation and the development of the village.

Key words: *Galician village, milk cooperation, agrotechnical knowledge, economic growth, national consciousness.*

УДК 94 (430): 316.722: 94 (438)

ББК 63.3 (4Пол)

Надія СИДОРИК

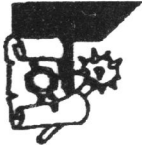
ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ НІМЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ В ПОЛЬЩІ (1919–1939 рр.)

У статті показано, що німецька меншина зайняла активну позицію в культурному житті Польської держави в 1919–1939 рр. Вона створила тут цілу мережу навчальних, наукових, театральних і музичних закладів, які сприяли її духовному та інтелектуальному розвитку. Важливе місце в житті німецької спільноти відводилося також роботі культурних товариств і “Німецьких домів”.

Ключові слова: *німецька меншина, культура, освіта, школа, наукові товариства, театр.*

Серед важливих сфер діяльності німецької національної меншини в суспільно-політичному житті Польщі в 1919–1939 рр. чільне місце завжди відводилося культурному розвитку. Звичайно, це досить легко пояснити, оскільки він охоплював не тільки всі вияви творчої діяльності німецької громади, але й сприяв її консолідації. Варто при цьому підкреслити, що не менш важливу роль у цьому процесі відіграло й те, що проблеми культурного плану були першочерговими для вирішення практично в усіх політичних організаціях і часто обговорювалися представниками меншини в стінах польського парламенту й на міжнародному рівні.

Вищеокреслена тематика, безперечно, часто привертала увагу дослідників – як вітчизняних, так і зарубіжних. Зокрема, питання шкільництва в німецьких колоніях Волині, його законодавче підґрунтя, а також діяльність учителів німецької національності розкрила у своїй науковій роботі Т.Троцюк. У цьому дослідженні вона зазначала, що на кінець 1938–1939 рр. польська влада закрила більшість німецьких шкіл краю, що демонструє нам утілення в життя репресивної політики щодо меншини польською владою. В.Котовський, Г.Халупчак, Г.Трухім розкривали у своїх дослідженнях стан німецької освіти в міжвоєнний період і її значення для збереження німецьких традицій та мови. Ґрунтовно про культурну діяльність німецької громади в Польщі протягом 1919–1939 рр. писав також Р.Домбровський. У своїй праці він

багато уваги присвятив діяльності німецьких культурних товариств і їх ролі в організації культурних заходів німецької меншини. Театральний і співочий аматорський рух німецької спільноти досліджував ще один польський учений – М.Комолка. Однак, не зважаючи на значні напрацювання українських і польських учених, зазначена тема потребує подальшого вивчення.

Мета цього дослідження полягає у вивченні особливостей культурного розвитку німецької громади в Польщі в 1919–1939 рр. Для її досягнення необхідно з'ясувати, які законодавчі акти регламентували діяльність культурних закладів німецької меншини в Польщі, як розвивалися різні галузі культури і що визначало їх ефективну роботу, а також як це впливало на консолідацію німецької меншини протягом усього міжвоєнного періоду.

Найголовнішою галуззю культурного життя німецької меншини Польщі в 1919–1939 рр. була освітня. У Польській державі питання освітньої сфери життя національних меншин регулювалися на рівні внутрішнього та зовнішнього законодавства. Зокрема, важливими за своїм змістом були урядові постанови від 7 лютого 1919 р., 31 липня 1924 р. та 11 березня 1932 р., які окреслювали функціонування німецької початкової освіти, двомовних шкіл та приватного шкільництва¹. Ці директиви передбачали створення німецьких шкіл у місцевостях, де німецьке населення становило 25% гміни, а чисельність дітей – не менше 40. Якщо кількість дітей у певному районі була 20, то школа перетворювалася на двомовну. Щодо середньої ланки навчальних закладів, то число охочих здобувати освіту в німецьких гімназіях мало становити не менше 150 чоловік для повноцінної діяльності останньої. При цьому варто зазначити, що в початкових школах діти німецької національності, поряд з іншими предметами, мали вивчати польську мову та історію, в ланці середньої школи додавалися також географія і польська література².

Щодо національності вчителів, які викладали в німецьких школах, то для них обов'язковою умовою прийому на роботу було добре володіння німецькою мовою. Зокрема, наприкінці 1930-х рр. на території Верхньої Сілезії з 298 вчителів у громадських школах 187 вважали себе німцями, інші добре володіли німецькою мовою й мали відповідну кваліфікаційну підготовку. Учителів для німецьких шкіл меншини готували 7 семінарій – 3 на Помор'ю, 1 в Лодзі та 3 приватних на території Верхньої Сілезії. У 1930-х рр. їхня кількість зменшилася до трьох³.

Практично на всій території діяли також філії “Німецького об'єднання вчителів у Польщі” (1 450 вчителів). Активну роботу в Станиславові та Львові розгорнуло “Німецьке об'єднання вчителів у Малопольщі”. На з'їздах учителі здебільшого обговорювали навчальні програми, підручники, організаційні справи та утиски німецької освіти з боку польської влади⁴.

Щодо чисельності німецьких шкіл на території Польщі та учнів, які в них навчалися, то протягом усього міжвоєнного періоду ця кількість часто змінювалася. Так, у 1922/1923 навчальному році було 1 102 громадські й 115 приватних шкіл, де навчалося 83 608 учнів. Крім цього, існували також 334 польські школи з німецькими класами чи німецькою як навчальним предметом. У таких закладах освіти здобували 51 тис. дітей німецької національності. Середню ланку німецьких навчальних закладів представляло 46 шкіл цього типу. У наступні роки спостерігалася тенденція до зменшення кількості учнів і німецьких шкіл (53 433 дітей і 597 шкіл)⁵.

Найбільше німецьких закладів освіти було на теренах Познанського воєводства та Помор'я. Так, на території Познані діяло 329 німецьких шкіл, а на Помор'ї – 50. На цих теренах функціонували й німецькі гімназії та курси. Зокрема, в Познані для навчання дітей німецької громади було відкрито 8 гімназій і ліцеїв у таких містах, як Торунь, Бидгощ, Лешно, Познань, Равічі, Рогожне. Ці гімназії були як громадські, так і приватні, з різним спрямуванням, переважно гуманітарним і математично-природничим. У середньому навчання в них тривало 6–8 років залежно від рівня, здебільшого 8 років навчалися діти в приватних гімназіях. Викладання в них проводилося німецькою мовою⁶.

Особливо варто відзначити німецьку приватну гімназію в м. Лешно. Її бюджет формувався з надходжень із казни міста. Видатки становили близько 25 000 злотих щорічно. Кількість учнів у 1922/1923 навчальному році складала 186, у 1924/1925 – 211, у 1927/1928 – 250, у 1932/1933 – 213. При цьому в 1920-х рр. з кожним роком спостерігалася тенденція до збільшення їх кількості, проте в другій половині 1930-х рр. вона змінилася й число учнів зменшилося до 107 в 1936/1937 і 70 в 1938/1939 навчальному році⁷.

На території західних воєводств функціонували також приватна гімназія ім. Ф. Міллера в Познані, гімназія ім. Ейхендорфа в Хожуві, гімназії в Бидгощі, Пшезині та Тарновських Горах. У центральних воєводствах діяла гімназія в Пабяніцах, чоловіча і жіноча гімназії та ліцей в Лодзі. У Львівському шкільному окрузі – євангелістські гімназії у Львові та Станиславові. Німецька меншина, крім приватних гімназій, навчала своїх дітей і в трьох державних гімназіях з німецькою мовою викладання в Бельську, Торуні й Богуміні⁸.

У 1930-ті рр. кількість німецьких шкіл постійно зменшувалася. Це було зумовлено діями польської влади. Зокрема, з 1937 р. вона не уникала жодної можливості, щоб закрити німецькі школи. Для цього влада знаходила багато підстав: високі вимоги до занять, повне забезпечення учнів німецькими посібниками, добре оснащення шкільних майданчиків. Польська влада вбачала можливість для закриття німецьких шкіл також у порушенні норм підвозу дітей до німецьких шкіл. Було дозволено довозити дітей тільки на відстані до 3 км, а в деяких місцевостях траплялись випадки, що ця відстань перевищувала 26 км. Так, на території Поморського воєводства підвезення дітей до шкіл стало постійним явищем. Воно відбувалося в нерегульований приписами спосіб й опиралося в більшості випадків на сусідську допомогу. Були випадки, коли організація “Німецьке шкільне об’єднання” надавала для підвезення дітей свої власні вози, а також виділила допомогу в розмірі 300 злотих для закупівлі воза, причому доставку коней і фірмана мали забезпечити родичі дітей. Організовувалися також спеціальні підводи⁹.

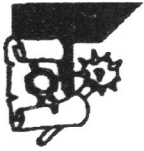
Вищу освіту німці здобували в державних університетах. Однак на території Польщі в міжвоєнний період діяв німецький народний університет у Дорнфельді, місцевості у Львівським воєводстві. Він був створений у 1921 р. з ініціативи місцевого пастора доктора Ф. Зефельда. Цей університет відкривав два рази в рік жіночі та чоловічі чотиримісячні курси. На ці курси приймали осіб, яким виповнилося 18 р. й це коштувало 200 злотих¹⁰.

У Польщі, поряд із добре організованою шкільною мережею навчальних закладів, працювала також низка німецьких наукових товариств, заснованих ще в XIX ст. Після закінчення війни 1919–1922 рр. значна кількість діячів цих товариств переселилася на територію Німеччини. Серед них такі відомі вчені, як Н. Гамбургер, Р. Прюмерс, А. Варшауер. Найбільш відомими товариствами німців у міжвоєнній Польщі стали Історичне товариство в Познані, Німецьке товариство мистецтва та науки в Бидгощі, Товариство Коперніка в Торуні. Здебільшого вони займалися науковою діяльністю, збирали історичні та архівні дані, видавали наукові видання¹¹.

На території Польщі функціонували також німецькі бібліотеки та читальні. Вони підпорядковувалися створеній у 1924 р. Спілці німецьких бібліотек Польщі, розташованій у Познані. Під її керівництвом було об’єднано 50 бібліотек II Речі Посполитої. У їх фондах знаходилося 150 тисяч томів літератури, а з 1928 р. ця кількість зросла до 320 тисяч томів. Бібліотеки цієї спілки комплектувалися централізовано на кошти місцевих громад. До них підбиралася така література, яка б могла принести німецькій спільноті якнайбільше користі. Бібліотекарі, як правило, були кваліфікованими спеціалістами своєї справи. Вони знайомили читачів з новими надходженнями, організовували колективне читання популярних книг, тематичні вечори та ювілеї своїх бібліотек. При цьому відвідувати німецькі бібліотеки й користуватися їхніми фондами могли всі бажаючі¹².

Важливим фактором у культурному житті німецької спільноти було видання спеціальної освітньо-культурної преси. Вона виходила в Польщі протягом усього міжвоєнного періоду. Для фінансування німецької преси за кордоном у 1920 р. у Німеччині було створено спеціальну організацію “Конкордія”. Саме вона здійснювала в міжвоєнний період грошові перекази для підтримки видавничої діяльності німців¹³.

Щодо кількості німецької преси в Польщі, то число це постійно змінювалося. Так, у 1927 р. в Польщі видавалося в загальному 87 німецьких часописів, у 1928 р. – 116, а в 1931 р. – 106 (у тому числі 17 щоденних газет, 21 тижневик і 29 видань, що виходили раз у місяць). Головними пресовими центрами були Познань, Бидгощ, Катовіце і Вецборк. Щодо кількості преси, то в Познані виходило 8 освітньо-культурних видань, на території Верхньої Сілезії – 4, у Лодзі – 1 і 1 – у Львові. Із часом ця кількість зменшилась і в 1932 р. становила вже 11 видань. Серед них були й такі, що містили ілюстровані додатки з Німеччини й повністю нею фінансу-

валися. Їхня роль зводилася до розкриття стану культурного життя німців та назрілих проблем, проте вони також займалися пропагандистською діяльністю, розповсюдженням німецької ідеології. Особливо це проявилось в 1930-х рр. Серед них вирізнявся “Німецький огляд в Польщі”, що виходив у Бидгощі, і “Ранкова щоденна газета”, яка виходила в Познані. З 1924 р. до 1931 р. видавалася також “Німецька газета у Польщі”, яка висвітлювала культурне життя німців. Часописом про шкільне життя та освітні проблеми німців був двотижневик для потреб німецьких учителів у Польщі під назвою “Німецька шкільна газета в Польщі”. Серед видань потрібно також згадати календар “Німецький кур’єр з Батьківщини”. Він видавався в Познані з 1922 р. А.Латтерманом¹⁴. Варто наголосити, що в кожній німецькій общині завжди знаходилися кілька чоловік, які передплачували періодичні видання німців. Так, на території Галичини до таких видань належав журнал “Євангельський громадський лист із Галичини”, котрий приділяв головну увагу шкільним та церковним справам і видавався у Станиславові з перервами з 1904 р. до 1939 р. Також деякі члени громади передплачували видання спілки німецьких християн “Народний лист”, яке головну увагу приділяло проблемам культурної роботи в німецьких громадах, висвітлювало основні події із життя німецьких євангелістських та католицьких громад краю¹⁵.

У міжвоєнний період до однієї з найпопулярніших форм культурної діяльності належала театральна. Зокрема, вона розгорталася у двох вимірах. Перший вимір – це театральна діяльність аматорських груп, що здебільшого ставили вистави на побутову тематику, а також комедійні сценки; театри іншого плану – це професійні театри, які ставили вистави справжніх майстрів на різну тематику¹⁶. Однак у повсякденному житті аматорські театри мали більший вплив на культурне життя, ніж професійні, оскільки їх відвідувала значна частина німецького населення. Крім цього, німецькі аматорські театри деякою мірою ізолювали німецьку меншину від польського театального життя.

Найвідомішим театральним об’єднанням німців на теренах Польщі був театр “Німецька сцена”. Він мав свої відділення в багатьох містах Польщі. 1928 року тільки на території м. Торунь у приміщенні “Німецького дому” його актори здійснили постановку 21 вистави. У середньому відвідуваність таких театральних дійств становила 200 осіб. Організаторами й акторами цього театру були Е.Лаенгнер, Г.Фелнер, І.Молгцан, Г.Вендорфт та інші. Найбільший сценічний доробок у театральному житті Польщі мала театральна трупа в Бидгощі. Протягом 1920–1939 рр. вона організувала понад 2 200 вистав, а також понад 200 гастрольних виїздів¹⁷.

Характерним явищем у цій галузі також стала діяльність німецьких аматорських драмгуртків при “Німецьких домах”. Практично в кожній німецькій общині діяв аматорський драмгурток або інший самодіяльний мистецький колектив. Драмгуртком керував, як правило, учитель місцевої школи. Так, у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. на території Станиславівського воєводства діяла Багінсберзька театральна трупа. Під час євангелістської конференції тут у вересні 1926 р. для її учасників вона поставила п’єсу “Перпетуа” про переслідування християн у римські часи. Визнання цій театральній трупі принесла й робота над комедією “Ганс і Потер у фотографа”¹⁸.

Представники німецької громади створювали на території Польщі також професійні та аматорські співочі колективи. Ця діяльність отримувала значну фінансову підтримку з боку німецької влади. Так, зокрема, в 1931–1932 рр. вона виділила на це 10 900 німецьких марок, а наступного року передбачалося надати 9 900 марок. Практично грошові перекази на розвиток цієї культурної галузі здійснювалися щорічно. Щодо роботи німецьких хорів та співочих ансамблів, то в основу своєї творчості вони клали народні традиції. Німецький співочий рух був одним із найпопулярніших і найбільш масових форм культурної діяльності. Після 1920 р. німецькі співочі колективи об’єдналися в п’ять союзів на території Польщі. Серед них об’єднання в Бидгощі, Катовіце, Бельську, Лодзі та “Фрозін” у Львові та Станиславові¹⁹. Перше із цих співочих об’єднань було закладене 1922 р., до його складу входило 27 чоловік. Найбільшим осередком того руху було м. Бидгощ, де на 9 тис. німецького населення діяло 4 міські хори. У наступних роках чисельність співочих колективів зросла і 1930 р. їх нараховувалось уже 30 (у які входило 700 чоловік), а з 1932 р. – 42. Серед німецьких професійних колективів, що діяли на території Польщі, можна виділити Товариство Баха в Познані. Цей колектив організо-

вував концерти, присвячені музиці Й.-С.Баха, при цьому демонстрував високий рівень професіоналізму й артистизму²⁰.

Були певні здобутки в представників німецької меншини і в галузі літератури. Відомими майстрами пера були П.Блау, К.Феске, Ф.Юст, Ф.Рюдтке, Б.Лютман, К.Мейснер, А.Мюллер, К.Рюслер та багато інших. У своїх творах вони в основному висвітлювали питання захисту прав меншини в Польщі та несправедливість умов Версальського договору щодо німецького народу²¹.

На території Польщі в 1919–1939 рр. також функціонували німецькі культурні товариства. Одним із найбільших німецьких об'єднань був Культурбунд у Катовіце. Він об'єднував понад 30 німецьких товариств на території Польщі. 1933 року ця організація налічувала понад 140 тис. членів, у тому числі 10 тис. складала молодь. Безпосереднім завданням Культурбунду були координація праці різних організацій, що входили до його складу, фахова їх підтримка. У 1928 р. він організував двотижневі курси в Катовіце та Бельську. На них прибули 350 представників меншини з різних культурних організацій. Курси проводили висококваліфіковані викладачі з Німеччини на тематику “Європа після світової війни”, “Положення німців у світлі політики європейської і міжнародної”, “Німецька культура в Польщі”. Культурбунд також організував курси для аматорських театрів, готував святкові вечори для дітей, фінансував виступи аматорських колективів, доставляв проєкційні апарати для демонстрації фільмів, видавав щотижневу пресу, організовував літературні вечори, на які запрошував найвідоміших поетів, музикантів, співаків, відкривав танцювальні курси та багато іншого²². Звісно, діяльність цієї організації була багатоманітною й суттєво впливала на культурний розвиток німецької меншини.

В цілому, німецька меншина організувала досить активну культурну діяльність у Польщі. Різні її аспекти протягом усього міжвоєнного періоду не залишалися поза увагою політичних і релігійних організацій і часто обговорювалися під час засідань сейму, привертала до себе увагу німецької влади та благодійних організацій. Зокрема, німецькі добродійні фундації надавали матеріальну допомогу культурним інституціям і пресовим виданням.

Отже, у міжвоєнний період німецька меншина створила на території Польщі цілу мережу навчальних, наукових, театральних та інших закладів, які сприяли її духовному, інтелектуальному та загальному розвитку. Безперечно, їхня діяльність надавала відчуття належності німців Польської держави до німецького народу на етнічній батьківщині. Важливе місце в цьому процесі відводилося культурним товариствам, які координували культурну роботу німців у різних регіонах Польщі.

1. Mich W. Obcy w polskim domu : nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939 / W. Mich. – Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1994. – S. 36.
2. Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce. 1918–1995 / H. Chałupczak, T. Browarek. – Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – S. 141.
3. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), zespół 322, sygn. 206. Sprawy mniejszościowe w woj. Śląskim : szkolnictwo niemieckie, debata w Radzi Ligi Narodów. Raport, 1928, 1939, k. 11.
4. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 6, оп. 1, спр. 227. Переписка з Станіславським воєводським управлінням про утвердження статутів і членів правління німецького спортивного товариства “Штурм”, “Союзу німецьких вчителів Малопольщі” і “Німецького народного союзу” в Станіславові, 7 грудня 1927 р. – 29 квітня 1937 р., арк. 14.
5. Krasuski J. Stosunki polsko-niemiecki 1919–1932 / J. Krasuski. – Poznań : Instytut zachodni, 1975. – S. 310.
6. Truchim S. Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej w Polsce za szerególnem uwzględnieniem województw poznańskiego s pomorskiego / S. Truchim // Sprawy narodowościowe. – Warszawa : Wyd-wo In-tu badań spraw narodowoś., 1933. – № 4. – S. 378.
7. Komolka M. Szkolnictwo dla mniejszości niemieckiej w Lesznie w okresie międzywojennym / M. Komolka // Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945. – Poznań : Wyd-wo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1984. – S. 392.
8. AAN, zespół 322, sygn. 11472. Mniejszość niemiecka w Polsce – szkolnictwo, 1938, k. 70.
9. AAN, zespół 9, sygn. 983. Korespondencja w sprawie dowozu dzieci niemieckich do szkół, 1938–1939, k. 3.
10. Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918–1939 / R. Dąbrowski. – Szczecin : Wyzsza Szkoła pedagogiczna w Szczecinie, 1982. – S. 139.

11. Kotowski W. Wybrane problemy życia kulturalnego mniejszości niemieckiej w Polsce / W. Kotowski // Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945. – Poznań : Wyd-wo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1984. – S. 360.
12. Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna... – S. 150.
13. Kotowski W. Niemiecka mniejszość narodowa w Polsce i jej rola w polityce Niemiec w latach 1918–1939 / W. Kotowski // Historyczne, polityczne i prawne aspekty też RFN o niemieckiej mniejszości narodowej w Polsce / pod. red. J. Bercza. – Warszawa : Główna komisja badania zbrodni hitlerowskich w Polsce Instytutu Pamięci narodowej, 1988. – S. 60.
14. Kaschnitz K. Prasa niemiecka w Polsce / K. Kaschnitz // Sprawy Narodowościowe. – Warszawa : Wyd-wo In-tu badań spraw narodow., 1932. – № 6. – S. 620.
15. Strohal J. Das innere Leben der Evangelischen Kirche in Galicien / J. Strohal // Heimat Galizien ein Gedenkbuch. Herausgegeben vom Hilfskomitee der Galizien deutschen. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – T. 1. – S. 135.
16. Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w Drużej Rzeczypospolitej (1918–1939) / R. Dąbrowski. – Szczecin : Wyd-wo Naukowe US, 1990. – S. 238.
17. Wojciechowski M. Mniejszość niemiecka w Toruniu w latach 1920–1939 / M. Wojciechowski // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX–XX wieku / pod. red. M. Wojciechowski. – Toruń : Wyd-wo Uniwersytetu im. M. Kopernika, 1991. – S. 67.
18. Сіреджук П. Німецька діаспора Покуття / П. Сіреджук // Наукові записки. Вип. 4. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 44.
19. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 156. Переписка з органами поліції про затвердження змін в статуті і складі німецького товариства “Фрогсін”, 20 берез. 1925 р. – 23 лип. 1936 р., арк. 4.
20. Mich W. Obcy w polskim domu : nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych... – S. 133.
21. Mauersberg S. Skolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1919–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo PAN, 1968. – S. 131.
22. Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna... – S. 139–140.

В статтє показано, что немецкое меньшинство заняло активную позицию в культурной жизни Польского государства в 1919–1939 гг. Оно создало здесь целую сеть учебных, научных, театральных и музыкальных заведений, которые способствовали ее духовному и интеллектуальному развитию. Важное место в жизни немецкого сообщества отводилось также работе культурных обществ и "Немецких домов".

Ключевые слова: немецкое меньшинство, культура, образование, школа, научные общества, театр.

The article is about German minority and its active position in the cultural life of the Polish state in 1919–1939. It created a set of educational and scientific, theatre and musical establishments which helped in mental and intellectual development of the Germans. The so-called cultural communities “The German houses” were of great importance in the life of Germans community.

Key words: German minority, culture, education, school, scientific communities, theatre.

УДК 94 (477) "1919–1939"

ББК (4Укр) 62

Андрій СТЕЛЬМАЩУК

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЗЛОЧИННОСТІ В ГАЛИЧИНІ
(1919–1939 рр.)**

У статті досліджено основні соціально-економічні детермінанти злочинності в Східній Галичині міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.). Автор висвітлює вплив дискримінаційної національної політики польської влади на загострення соціальних антагонізмів. Проаналізовано взаємозв'язок між незадовільним матеріальним становищем галичан та зростанням злочинності.

Ключові слова: Східна Галичина, детермінанти, злочинність, соціальні протиріччя, економічний розвиток, майнова диференціація.

Пронизуючи у своїх локальних проявах практично всі сфери суспільного буття, злочинність продовжує зміцнювати свої позиції як загроза глобального характеру. Погіршення криміногенної ситуації є своєрідним індикатором негативних процесів, які відбуваються в цивілізаційному просторі та створюють оптимальні умови для її існування й поширення. Саме ці процеси та явища детермінують злочинність, а тому їх виявлення та усунення і сприятимуть подоланню цього негативного соціального явища. Проблема злочинності є актуальною для сучасної України, оскільки реалії сьогодення демонструють, що окремі види злочинів (наприклад корупція, хабарництво) стають частиною повсякденного життя багатьох українців. Априорі зрозуміло, що ефективна боротьба зі злочинністю, зменшення її масштабів в Україні та світі не можливі без дослідження детермінант, що її породжують. Саме необхідність долучитися до подолання наведеної проблеми й зумовила написання цієї статті.

Крім того, питання злочинності та її детермінант в Україні залишаються малодослідженими в історіографії, особливо це стосується регіональної історії. В цьому контексті актуальним стає звернення до дослідження соціально-економічних детермінант злочинності в Галичині міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.). Сучасні кримінологи відзначають, що об'єктивними причинами злочинності є конкретні суперечності суспільного буття, економічних і соціальних відносин людей¹. Економічними причинами суперечностей російська дослідниця Н.Кузнецова вважає психологію здирництва, паразитизму, злиднів, а до умов зараховує помилки у стратегії й тактиці економічних реформ, приватизації, банківській системі, виробничій сфері, сфері споживання та податковій системі; безконтрольність; безкарність². У сукупності з іншими факторами (психологічними, ідеологічними, правовими, політичними) вони формують комплекс причин та умов, що сприяють розвитку криміналітету.

У цьому ракурсі слід відзначити представників радянської історіографії, яким належать суттєві здобутки в дослідженні соціально-економічного становища Галичини. Якщо відкинути марксистсько-ленінську методологію, то цими авторами накопичена велика кількість фактичного матеріалу зі скрупульозними підрахунками, який при новій інтерпретації допомагає об'єктивніше висвітлити досліджувану нами проблему. До наукового доробку радянських дослідників варто зарахувати праці Ю.Гошка³, Г.Ковальчака⁴, Л.Корнійчука⁵.

У сучасній українській історіографії спостерігається значний прогрес у розробці проблем соціальної історії. В рамках нашого дослідження на увагу заслуговує праця І.Васюти⁶, в якій детально простежено протиріччя в економічному та соціальному житті сільського населення Галичини, викликані дискримінаційною політикою Польської держави. У книзі Б.Савчука розкривається деструктивний вплив алкоголізму на жителів західноукраїнських земель, що є безпосередньо одним із каталізаторів злочинності⁷. У дослідженнях П.Долганова⁸ та М.Гона⁹ акцентується увага на впливі економічного фактора на загострення міжнаціональних конфліктів у Західній Україні. Еміграція українського населення зі Східної Галичини як наслідок складного економічного становища та асиміляторської політики польської окупаційної влади висвітлена в

праці С. Качараби¹⁰. У наукових розробках польських істориків проблема соціально-економічного становища Східної Галичини загалом подається з утилітарних державницьких позицій, що фактично унеможливує виокремлення особливостей її розвитку в порівнянні з етнічною Польщею. Така ситуація максимально ускладнює процес визначення соціально-економічних факторів, які сприяли злочинності, що своєю чергою значно обмежує використання в нашому дослідженні польської історіографії. Винятком можна вважати праці сучасних польських істориків З. Ландау, Я. Томашевського, Я. Стопняк-Смогожевської, Р. Домбровського, які об'єктивніше за своїх попередників висвітлюють колоніальний статус економіки Східної Галичини, політику військового осадництва та рівень майнової диференціації населення¹¹.

Метою нашого дослідження є з'ясування основних соціально-економічних детермінант злочинності в Східній Галичині. До них належать: дискримінаційна економічна політика, поляризація соціальної стратифікації, аграрне перенаселення, безробіття, бідність, низький рівень медичного забезпечення, побутові негаразди, соціальні аномалії (алкоголізм, безпритульність).

Незважаючи на невизначеність правового статусу окупованої Східної Галичини (25 червня 1919 р. Верховна Рада Паризької мирної конференції ухвалила рішення передати Східну Галичину під тимчасове управління Польщі за умови надання їй автономії та проведення плебісциту), Рада Міністрів Польщі 3 грудня 1920 р. прийняла постанову про утворення Львівського, Тернопільського і Станиславівського воєводств, які офіційна польська термінологія почала називати Східною Малопольщею. При цьому адміністративно-територіальний поділ був здійснений таким чином, щоб переконати Європу в польському характері української території. Із цією метою до складу Львівського воєводства на заході були введені повіти Кольбушівський, Кросненський, Ланцутський, Ніський, Жешувський, Пшеворський, Стрижувський і Тарнобженський, населені переважно поляками¹².

Цілком зрозуміло, що національний фактор вплинув не тільки на адміністративну політику Другої Речі Посполитої, а на всі сфери життя галичан, включаючи соціально-економічну. Тому для об'єктивного висвітлення проблематики нашого дослідження наводимо дані про етнодемографічну структуру населення Східної Галичини.

За даними перепису 1921 р. у Галичині проживало 4 869 006 осіб, що становило 17,9% усього населення Польщі (27 184 136 осіб). З них у Львівському воєводстві (без восьми повітів) – 2 101 295, Тернопільському – 1 428 520, Станиславівському – 1 339 191 осіб. Перепис 1931 р. зафіксував кількісне зростання населення в Польщі загалом та в Галичині зокрема. Згідно з ним, чисельність жителів колишньої Східної Галичини (без Бжозівського повіту та восьми західногалицьких повітів) становила 5 460 240 осіб (Львівське воєводство – 2 379 549, Тернопільське – 1 600 406, Станиславівське – 1 480 285 осіб). За даними переписів, приріст населення в Галичині склав 14,6%¹³.

Загалом обидва переписи населення в міжвоєнній Польщі не повною мірою відповідали науковим принципам і віддзеркалювали політичні амбіції Варшави. Якщо дані про кількість населення в Галичині, незважаючи на його протести й бойкот, приблизно відповідають дійсності, то для визначення національної структури, з огляду на антиукраїнські маніпуляції польської влади у східногалицьких воєводствах, можуть бути прийнятними показники за релігійною приналежністю. Ідентифікувавши римо-католиків з поляками, греко-католиків з українцями, іудеїв з євреями, можемо визначити приблизний національний склад населення історичної Галичини¹⁴. Згідно з переписом 1931 р., у Львівському (без Бжозівського та восьми західногалицьких повітів), Тернопільському та Станиславівському воєводствах проживало 1 630 463 римо-католики, 3 226 546 греко-католиків, 563 238 іудеїв, 39 993 особи інших релігій¹⁵. За наведеними даними українці становили майже 60%, поляки – 29,9%, євреї – 10,3%¹⁶.

Колоніальна економічна політика Польщі відобразилася й на співвідношенні міського та сільського населення Галичини. Використовуючи територію краю як джерело експлуатації сировинних ресурсів, уряд не вкладав значних коштів у розвиток переробних галузей промисловості, акцентуючи увагу на первинній обробці ресурсів, яка не могла поглинути той надлишок робочої сили, що з'являвся на селі. Тоді як в індустріально розвинутих країнах Західної та Центральної Європи, попри сильний природний приріст населення, частка його впродовж багатьох десятиліть не збільшувалася завдяки постійному переходу до індустріальних міст над-

лишку сільської людності; у міжвоєнній Польщі, навпаки, індустріальний поступ відбувався повільно й адекватно до нього слабким був вплив до міст “зайвої міської людності”¹⁷.

За твердженням І.К.Васюти: “Процес помірної урбанізації на українських землях (у складі Польщі. – А.С.) у першому повоєнному десятиріччі спричинили не нагальні потреби індустріального поступу цього краю, а, передусім, подолання великих воєнних руйнувань, відбудови довоєнних осередків промислового виробництва. Тому в період між переписами населення чисельність міської людності в чотирьох воєводствах Західної України (3 галицькі й Волинське воєводство. – А.С.) збільшилась на 31% (383 тис. осіб), а сільського на 17,3% (986 тис.)”¹⁸.

За статистичними підрахунками, на території Галичини наприкінці 1930-х рр. кількість сільського населення становила 78,4% (4 867,4 тис.), а міського – 21,6% (1 339,6 тис.). Зокрема, у Львівському воєводстві сільське населення складало 75,2% (2 350,4 тис.), міське – 24,8% (775,9 тис.); Станіславівському – відповідно – 80,1% (1 185,1 тис.) і 20,9% (295,2 тис.); Тернопільському – 83,2% (1 331,9 тис.) і 17,8% (268,5 тис.)¹⁹.

У національній структурі сільського населення більшість склали українці, значно менше було поляків та євреїв. Зокрема, частка останніх у сільськогосподарському виробництві не перевищувала 4% єврейського загалу. Незважаючи на чисельну перевагу українців у Галичині, у містах їх співвідношення з поляками та євреями було практично однакове, часто поступаючись їм. У містах Станіславівщини (за переписом 1931 р.) греко-католики становили 33,8%, римо-католики – 29,4%, іудеї – 34,8%²⁰.

Загострення соціальних суперечностей серед сільського населення Галичини в міжвоєнний період великою мірою визначалося законодавчою базою в аграрному секторі економіки. Так, розвиток сільського господарства Польщі на той час зумовлювала аграрна реформа, яка на правовому рівні закріплювалася сеймовою ухвалою 10 липня 1919 р. про проект “Основ земельної реформи” та новим аграрним законом – виконавчими правилами до “Основ земельної реформи” 1919 р., прийнятим 15 липня 1920 р. Сеймова ухвала передбачала, насамперед, пришвидшення процесу становлення і зміцнення фермерського (селянського) господарства задля створення в Польщі такого аграрного устрою, який “повинен спиратися в першу чергу на сильних, здорових і здатних до інтенсивного виробництва селянських господарств, що ґрунтуються на приватній власності різного типу та величини”²¹.

Про двозначний характер сеймової ухвали свідчить те, що вона в окремих пунктах продовжувала захищати інтереси поміщиків, тобто автоматично ставала новим джерелом для соціальних конфліктів. Нею передбачалося щорічне парцелювання державою 200 тис. га земель державних, військових спекулянтів, занедбаних маєтків і – в останню чергу – поміщицьких господарств. Разом з тим у центральних воєводствах норма землі, що не підлягала примусовому викупу, становила 60–80 га, а у східних воєводствах (“де цього вимагали інтереси держави”) – 400 га²². З утвореного парцеляційного фонду 40% земельних угідь призначалися для створення фермерських господарств, а решта – для сільськогосподарських робітників та малоземельних селян. Однак право придбання для незаможних верств проголошувалося з демагогічною метою, бо, згідно з “Основами...”, власником землі могла бути та особа, яка спроможна організувати самостійне господарство. Цим правом фактично могли скористатися сини сільських багатіїв, які вважалися “безземельними” й одержували від своїх батьків засоби для створення господарств²³. Це безумовно посилювало соціальну дискримінацію малоземельних та безземельних селян.

Якщо сеймова ухвала 1919 р. поглиблювала соціальні протиріччя серед населення, то аграрний закон 1920 р., маючи більш радикальний характер, доповнював їх національним фактором. Адже поряд із позитивними змінами, які він вносив у земельну реформу (зростання розмірів парцеляційного фонду, викуп землі за половину її ринкової вартості, збільшення відсоткової кількості землі для малоземельних і безземельних), була й низка негативних. Їх суть полягала в тому, що при наділенні землею перевага надавалась інвалідам і солдатам польської армії, особливо фронтовикам і добровольцям – учасникам воєн 1918–1920 рр. Цього права позбавлялися дезертири й учасники революційного руху, які в законі фігурували як такі, що “карались за злочини проти польської держави”, а також особи, що самовільно присвоювали чужу

(тобто поміщицьку) землю²⁴. Таким чином, українське населення Польщі практично втрачало право на придбання землі.

Якщо наведені правові акти були поширеними на всій території країни, то в Галичині ситуація ускладнювалася планомірною осадницькою колонізацією, яку здійснював польський уряд, заселяючи на українських землях польських цивільних і військових іммігрантів, що було особливістю реалізації земельної реформи в західноукраїнських землях під владою Польщі.

У правовій площині осадницька політика закріплювалася низкою законів: про утворення колонізаційного фонду, якому уряд виділив 70 млн марок (19 грудня 1919 р.); про тарифні пільги колоністам на залізницях (4 січня 1920 р.); про тимчасові фонди для фінансування земельної реформи (16 липня 1920 р.), на що було виділено 0,5 млрд марок. З метою підтримки колонізації в Східній Галичині польський уряд використав також колишню австрійську Крайову управу відбудови. Через управу колоністи одержували сільськогосподарські знаряддя, добрива, насіння під посів, живий інвентар. Крім того, повітові старости змушували українських селян перевозити майно колоністів на місце їхнього проживання²⁵.

У 1920–1934 рр. у трьох воєводствах колишньої Східної Галичини, яка була головним тереном цивільного осадництва, створено 756 осад, до яких належало 14 807 господарств. У їх власність передано близько 80 тис. га землі (в середньому по 5,5 га на господарство)²⁶.

Далеко не повний перелік фактів діяльності польської влади лише на законодавчому рівні щодо розвитку сільського господарства Галичини чітко демонструє її дискримінаційний характер щодо українського населення краю. Ця політика була спланованою акцією з кінцевою метою – колонізації Галичини, використовуючи при цьому соціально-економічні важелі. Дослідник О.В.Микитчик, розкриваючи різномірну конвенційність теоретичного знання про злочин і злочинність, доводить, що їх кримінально-правові виміри залежать від політико-ідеологічного устрою держави, яка може в одних випадках цілеспрямовано регулювати кількісні та якісні показники злочинності (практика радянських часів), а в інших – сама виступати стосовно людини монопольним злочинцем-насилником, подавляючи менш небезпечні злочини (авторитарно-диктаторський режим)²⁷. У контексті нашого дослідження така діяльність польської влади сприяла появі інших об'єктивних соціально-економічних детермінант злочинності, разом з тим будучи однією з них.

Матеріальне становище селян ще більше загострювало соціальні антагонізми. За даними офіційної статистики, в 1921 р. у Львівському воєводстві власники з площею земельних наділів до 2 га становили 52,5% загальної кількості господарств, у Тернопільському – 55,2%, Станиславівському – 67,5%. Дрібних землевласників у Східній Галичині було 30,4%. Загалом найчисленніша категорія, якою були дрібні господарства в Західній Україні (Галичина разом з Волинським і Подільським воєводствами), посідала лише 8% орних земель, господарства до 5 га займали 25% землі. Обидві категорії, разом з господарствами до 12 га у тому числі (94,4% селянства), займали 41% земельних угідь, а 5% великих землевласників володіли 59% землі. Близько половини цієї кількості землі належало поміщикам, які становили 0,4% усіх господарств²⁸.

Разом з несправедливим розподілом земельних наділів ускладнював конфліктну ситуацію “традиційний” національний фактор. На частку українського селянського землеволодіння припадало 67,9%, польського – 29,4%, єврейського та іншого – 2,9%. Ступінь майнового розширення українських і польських селян, які проживали у Східній Галичині до проведення аграрної реформи, за землеволодінням був практично однаковим і характеризувався найбільшими показниками здрібнення (фактично пролетаризації). Понад 80% господарств українців і поляків становили парцельні та дрібноселянські господарства. Суттєва диспропорція спостерігалася серед власників багатоземельних і середньоземельних господарств (10–50 га), де українці склали 4%, поляки – 3,2%²⁹. У цілому обсяги земельної площі польських поміщиків, держави, осадників і селян у Галичині разом з Волинським воєводством становили понад 50% усіх сільськогосподарських угідь³⁰.

У суспільній свідомості галичан це виявлялося в почуттях взаємного невдоволення, задрощів, розчаруванні у справедливості та в неспроможності легальними шляхами покращити власне становище. Один з польських осадників охарактеризував суспільні настрої українців

так: “Перед нашим приходом вони та їх предки працювали на цих землях. Тому нічого дивного у тому, що на нас дивились, як на чужинців-зайдів, а навіть, як на ворогів”³¹.

Суттєвими детермінантами злочинності виступали такі засоби експлуатації селян як різниця між цінами на промислові товари та сільськогосподарську продукцію, спекулятивне збільшення податків та лихварство. Так, оптові ціни на основні види продуктів сільського господарства знижувались до 1935 р. Якщо на оптових ринках 100 кг пшениці коштували в 1928 р. 47,4 злотих, у 1932 р. – 24,6, то в 1935 р. – лише 16,1 злотих. У роки світової економічної кризи 1929–1933 рр. різниця між цінами на промислову й сільськогосподарську продукцію збільшилася, про що свідчать такі дані. Для того, щоб купити плуг, у 1928–1929 рр. необхідно було продати 130 кг жита, а в 1933–1934 рр. – уже 276 кг. Існувала також значна відмінність між цінами на зерно і хліб та інші товари першої необхідності³².

У міжвоєнний період зберігалася негативна закономірність до зростання кількості та розмірів податків. За період польської окупації Галичини було видано понад 50 декретів про податки³³. Податки (на 1 га) поглинали дедалі зростаючу частину загальних видатків сільських господарств. Вони збільшилися з 9,4% у 1928–1929 рр. до 25,7% у 1932–1933 рр. Причиною соціальних антагонізмів виступав нерівномірний та несправедливий розподіл урядом податків серед різних верств сільського населення, надання значних преференцій багатим селянам та поміщикам. Ставка поземельного податку з розрахунку на 1 га для господарства розміром до 5 га становила 2,26 злотих, більше 2000 га – 1,07 злотих³⁴.

До боргової кабали та розорення селянських господарств призводило лихварство. Оскільки індивідуальну й групову клієнтуру державних банків складали переважно заможні прошарки села, насамперед польські осадники, які одержували кредити зі ставкою 12–13% річних, незаможні верстви селян змушені були звертатися до лихварського кредитування, середня відсоткова ставка яких у Східній Галичині коливалася від 18% до 168%³⁵. Позику під високий процент на селі видавали переважно багаті селяни, поміщики, торговці. Серед останніх продовжував зберігатися високий відсоток єврейського населення, що служило черговим критерієм для національно-соціальної конфронтації.

Каталізатором зростання рівня злочинності серед селян виступало безробіття. Саме в Галичині ступінь пролетаризації та пауперизації селян був найвищим у Польщі. Приховане безробіття було типовим явищем для галицьких сіл. Офіційна статистика до безробітних зараховувала безземельних найманих робітників, позбавлених виробничої зайнятості. Однак фактично до цієї категорії належали парцельні, дрібні власники, господарства яких не могли забезпечити їм та членам їхніх сімей елементарних матеріальних потреб, змушуючи шукати засоби для існування роботою за наймом та “побічними промислами”. Питома вага господарств з прихованим безробіттям серед власників ділянок з площею до 0,5 га дорівнювала 50,9%, 0,5–2 га – 49,8%, 2–5 га – 36,1%, 5–10 га – 19,3%, 10–20 га – 13,9%, 20–50 га – 0%. Якщо в групі середньоземельних господарств безробіття, як правило, відзначалося сезонним характером, то в найдрібніших господарствах воно здебільшого наближалося до повного³⁶. За підрахунками дослідників, обсяг аграрного перенаселення, включаючи незайнятих та зайнятих частково в сільському господарстві Галичини й Волинського воєводства складав приблизно 2 млн осіб³⁷. Тобто на галицькі воєводства припадало приблизно 1,5 млн осіб.

Економічні негаразди знайшли своє безпосереднє відображення в повсякденному житті та побуті селян, ситуацію в якому можна охарактеризувати як критичну, оскільки більшість їх була поставлена перед фактом боротьби за власне існування. Життєвий рівень сільського населення Галичини був одним з найнижчих у Європі. Через встановлення промисловими монополіями високих цін на свою продукцію та надзвичайно низьку купівельну спроможність незаможних селян різко скорочувалося споживання ними продуктів першої необхідності.

Такі товари, як сіль, сірники, гас, мило, ставали предметами розкоші. Якщо на одну людину в західних воєводствах Польщі припадало 11 кг цукру на рік, у центральних – 9 кг, то в східних усього 4,7 кг. В Англії ця цифра складала 43,7 кг, Німеччині – 27 кг, Франції – 25,5 кг. Споживання солі скоротилося за повоєнне десятиліття на 72%³⁸.

Найкраще ілюструють умови існування селян висловлювання сучасників. “Тепер ми відмовляємо собі рішуче в усьому, – скаржився один селянин із Львівського воєводства, – цукру

ми не споживаємо, хіба що на великі свята, на солі економимо – вона дуже дорога. Жінки переносять вогонь з хати до хати в металевих горщиках, а кожен сірник я розділяю на дві, іноді на чотири частини. Хати освітлюються просто скалками”³⁹. У донесенні турківського старости львівському воєводі читаємо: “Худоба, позбавлена корму, гине від голоду, селяни аби лише зберегти худобу живою, розбирають солом’яні покрівлі на корм худобі”⁴⁰.

Така ситуація з продовольством ускладнювалася проблемами з житлом, матеріалами для опалення, одягом, взуттям. Низький рівень життя проявлявся і в тому, що в 50–60-літньому віці селяни виглядали значно старшими, часто помирили в 40 років⁴¹.

Розвиток промисловості Галичини, так само як і сільського господарства, визначався дискримінаційною економічною політикою польського уряду і продовжував зберігати притаманні їй колоніальні риси. Це в сукупності з об’єктивно несприятливими чинниками економічної кон’юнктури Польщі в міжвоєнний період зумовлювало погіршення становища більшості населення, зайнятого у промисловості. Особливо ситуація ускладнювалася через низьку заробітну плату промислових робітників, нестерпні умови праці та повсякденного життя, непропорційне зростання майнової диференціації між власниками підприємств та працівниками, безробіття, загострення конкуренції між ремісниками, торговцями та ін. Разом із тим саме ці фактори безпосередньо впливали на погіршення криміногенної ситуації в Галичині.

Повільний розвиток промисловості краю зумовив те, що передвоєнного рівня вона досягнула аж у 1928 р. Проте невдовзі внаслідок світової економічної кризи кількість підприємств у Галичині скоротилася з 5 077 в 1929 р. до 4 528 в 1933 р.⁴²

За даними, наведеними І.К.Васюгою, станом на 1931 р. кількість економічно активного населення, зайнятого в промисловості та ремеслі колишньої Східної Галичини, становила 288,7 тис. чол., з них самостійні власники склали 115,2 тис. чол., а наймані працівники – 173,5 тис.; у торгівлі та фінансах було задіяно 137,6 тис. чол., із них, відповідно, самостійні власники – 102,2 тис., а найманці – 35,5 тис. чол.; у транспорті та зв’язку працювало разом 46,8 тис. чол., з них самостійні власники – 6,4 тис., наймані – 40,4 тис. Близько 31,6 тис. осіб становили працівники невизначених професій, а 71 тис. осіб (9,6%) склали невизначений стан, тобто належали до категорії безробітних та маргіналів⁴³. Такі показники переконливо свідчать, що в розвитку промисловості переважало дрібне (одноосібне або з членами сім’ї) ремісниче виробництво при недостатньому використанні найманої праці.

Серед згаданих категорій населення найбільша ймовірність потенційного скоєння злочину з метою покращення власного вкрай нестерпного матеріального становища припадала на рядових найманих працівників та безробітних. Оскільки більшість промислових об’єктів концентрувалася в містах, то основним засобом для існування пролетаріату була заробітна плата, яка разом із цінами визначала основи життєвого рівня робітників. Якщо у Варшавському воєводстві тільки 4,7% робітників одержували зарплату 10 злотих на тиждень, то у Львівському цей показник становив 23,6%, у Станіславівському – 28,9%, Тернопільському – 36,4%⁴⁴. Зарплата жінок та підлітків була набагато нижчою, ніж у чоловіків. Крім того, знайти роботу жінкам було важче через відсутність при більшості підприємств ясел та дитячих садків. У 1939 р. за списками робітників підприємств у м. Львів працювало лише 3 089 жінок⁴⁵.

Незважаючи на те, що зарплата була надзвичайно низькою, її своєчасно не виплачували. Перевіркою інспекторату праці в 1933 р. встановлено, що 15,3% перевірених підприємств заборгували працівникам заробітну плату. Крім того, часто виплата зарплати грошима замінювалася картками, векселями, видачею продуктів з магазинів підприємств за спекулятивними цінами⁴⁶.

Про безправне становище робітників свідчили такі факти, як невиконання закону про 8-годинний робочий день (фактично він становив від 9 до 14 год), неповноцінна виплата понаднормових (отримувало близько 47% робітників), скорочений час на обід та фізіологічні потреби, практично відсутні платні відпустки, часті випадки морального й навіть фізичного знущання над робітниками. Так, у скарзі на ім’я станіславівського воєводи робітники тартака в с. Микуличин 1924 р. писали: “... Були випадки, коли робітника або робітницю били під час роботи, викликали до канцелярії і били в обличчя, після чого викидали за двері”⁴⁷.

Екстенсивний характер промисловості, прагнення отримати максимальний прибуток, надлишок робочої сили приводили до того, що такі складові виробничого процесу, як санітарні умови та безпека праці, були на останньому місці. Антисанітарія була характерна навіть для підприємств харчової промисловості. Наприклад, у листі Львівського магістрату зазначалося: “У переважній більшості пекарських підприємств (навіть у великих, отже, прекрасно матеріально забезпечених) панує безприкладний бруд і нехлюйство. Стіни і стелі окремих приміщень брудні, обдряпані (часто із штукатуркою, яка відпадає цілими пластами). Дерев’яна чи цементна підлога не миється як слід, на ній повно болота та відпадків з тіста, які гниють”⁴⁸. Щодо охорони праці, то в 1936 р., за звітом окружного інспектора праці, на території міста Львів та навколишніх повітів сталося 984 нещасні випадки, в тому числі 27 зі смертельними наслідками (і це без урахування тих, про які не повідомлялося)⁴⁹.

Домашні побутові умови промислових робітників у більшості випадків не дотягували до мінімально задовільного рівня. За інформацією головного інспектора праці, в 1937 р. робітничі сім’я витратила “близько 65% зарплати на харчування, близько 12% – на квартиру, опалення і світло, 15% – на одяг та взуття, на інші потреби (гігієна, здоров’я, культура, освіта) нічого не залишається”. Незважаючи на це, недоїдання для багатьох робітників залишалося типовим явищем. За даними статистики Яна Деренговського, відсоток робітників, які недоїдали, становив у 1928 р. 72%⁵⁰.

Однією з характерних рис розвитку міст Галичини як осередків промисловості та торгівлі була житлова проблема, яка стосувалася не тільки пауперизованих верств населення. Згідно з підсумками перепису 1931 р. простежується, що в містах тільки 10% будинків були забезпечені каналізацією, водопроводом, електрикою або газом. У 5 055 однокімнатних квартирах Львова проживали сім’ї від 4-х до 12-ти й більше осіб⁵¹.

Таким чином, можна констатувати, що незадовільне становище звичайних промислових робітників, безробітних, а також тих категорій міського населення, які за своїм матеріальним становищем наближалися до них, сприяло зростанню вірогідності вчинення ними злочину з метою покращення власних умов існування.

Крім того, криміногенну ситуацію в містах загострювала і його етносоціальна структура. Серед греко-католиків історичної Галичини на промислове й ремісничі населення припадало 5,8%, на прибутки від торгівлі та комунікацій жили 0,8%, у галузі освіти та культури було зайнято 2,1%, домашній службі – 1,1%. У поляків ці показники були дещо вищими. На кожних 100 поляків 12,4 особи припадало на промислове та ремісничі населення, 9,3 – на зайнятих у суспільній діяльності, освіті та культурі. Повною протилежністю до українців і поляків була єврейська частина населення, 30% якого жили за прибутки у промисловості, 45,8% – торгівлі, транспорту та комунікацій. Окремі галузі промисловості євреї опанували майже повністю. Так, у кравецтві вони контролювали 64,5% виробництва, ювелірному промислі – 77,8%, шкіряному – 73%⁵². Як зауважив історик В.Лакер, “соціальна структура євреїв в Польщі та Румунії була такою, що просто не могла не викликати напруження і конфлікти між євреями та національною більшістю цих країн”⁵³.

До суттєвих соціально-економічних детермінант злочинності слід віднести рівень медичного забезпечення. Тільки за об’єктивними показниками стан медицини в Галичині можна характеризувати як критичний. На території західноукраїнських земель у 1935 р. було тільки 66 лікарень, із яких 2 державні, 27 громадських, 32 “самоуправні” і 5 приватних. Забезпеченість лікарняними ліжками в Галичині становила приблизно 0,5 ліжка на 1 000 жителів. Бюджетні асигнування на охорону здоров’я у Краківському воєводстві в 1935 р. склали 0,8 злота на одного жителя, а в Станіславівському – тільки 0,06 злота, тобто майже в 13 разів менше. У Станіславівському воєводстві в середньому без акушерської допомоги народжувало 70–75% породіль. Через це була високою материнська смертність та смертність немовлят. З оглянутих у воєводстві 120 658 дітей у 1937 р. медичні працівники в 10,3% знайшли завошивленість, у 0,6 відсотка – коросту, у 0,04% – трахому⁵⁴.

Збільшувалися показники захворюваності на такі хвороби, як туберкульоз, дифтерія, дизентерія, сипний та черевний тиф, натуральна віспа, скарлатина, кір і коклюш, а також шкірно-венеричні. Із хронічних інфекційних захворювань найбільш поширеним був туберкульоз. За да-

ними звітів Кас хворих, серед загальної кількості зареєстрованих хворих і членів їх родин було 15 718 осіб з активною формою туберкульозу⁵⁵.

До зростання рівня злочинності безпосереднє відношення в Галичині мало поширення алкоголізму, масштаби якого спричинені як фіктивною антиалкогольною політикою польського уряду, так і особливостями традиційного укладу життя більшості населення Галичини міжвоєнного періоду. Про загрозливий рівень алкоголізму свідчать такі факти. Станом на 1930 р. кількість корчем у Галичині та Волині дорівнювала 4 925. Хоча цей показник був приблизно в чотири рази меншим, ніж у довоєнний період, корчма існувала майже в кожній українській громаді. Віковий ценз на право купівлі алкоголю зменшився з 21 року до 20 років. Унаслідок державної політики в 1920-х рр. у Галичині, обсяги гуральництва перевищили довоєнні показники на 18%. Поряд із державним виробництвом алкоголю масовим було самогонваріння. Рівень пияцтва в Галичині посилювався через те, що місцеве населення, порівняно з іншими європейськими народами, споживало значно більше горілки, ніж вина та пива, тобто напоїв, які мали менш негативні фізіологічні та соціальні наслідки⁵⁶. Без урахування дітей, осіб похилого віку, на середньостатистичну особу припадало 12–14 л спирту, тобто 30–35 л горілки. Медичні огляди окремих груп робітників показали, що серед них 2,5% хворих на алкоголізм (близько 22 тис. осіб). За різними підрахунками українське населення щороку на тютюн та горілку витрачало щонайменше 122 млн злотих (у 1936 р. “Просвіта” видала книжок на 116 тис. злотих)⁵⁷.

До соціальних аномалій, які безпосередньо впливають на ріст злочинності, відноситься безпритульність дітей і сиріт. Про різке загострення цієї проблеми в Східній Галичині свідчить те, що через байдужість держави допомогу їм надавали здебільшого громадські організації та установи без державного фінансування. Так, установа “Захист ім. Митрополита Андрея гр. Шептицького для сиріт” до квітня 1923 р. опікувалася 350 дітьми; Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю до 1927 р. утримувало 10 сирітських притулків для понад 600 дітей⁵⁸.

Наслідками масової радикалізації світогляду населення Галичини та невдоволення існуючим становищем стали масова еміграція в заокеанські країни та страйковий рух. Еміграція населення Галичини, інспірована польською владою, незважаючи на законодавство, яке забороняло агітацію за виїзд населення за кордон на постійне місце проживання, засвідчувала безвихідність ситуації для галичан. Тільки в 1923 р. з Польщі емігрувало за океан 127 421 особи, майже 50%, з яких були вихідцями із західноукраїнських воєводств. 1928 р. із цих же воєводств емігрувало 39 048 осіб (з усієї Польщі – 64 581)⁵⁹. Еміграцію можна розглядати як легальний спосіб подолання матеріальних проблем, оскільки виїзд за кордон здебільшого збіднілого населення фактично зменшував число осіб, які потенційно могли скоїти злочин.

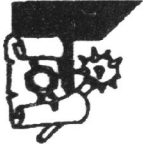
На відміну від еміграції, страйковий рух був безпосередньо сприятливим середовищем для вчинення злочинів, оскільки часто страйки не обмежувалися демонстраційним характером, а переростали в силові протистояння. Тільки в 1929 р. аграрні страйки поширилися на 130–150 сіл двадцяти повітів Західної України, втягнувши в боротьбу близько 50 тис. селян⁶⁰.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що негативні тенденції в соціально-економічному становищі населення Східної Галичини міжвоєнного періоду, які в більшості випадків були зумовлені, в першу чергу, цілеспрямованою політикою польської влади, детермінували виникнення злочинності. Значно нижчий, порівняно з етнічною Польщею, рівень життя населення, ширший діапазон майнової диференціації між верствами населення, масове безробіття сприяли підвищенню рівня злочинності на цій території. Особливістю соціально-економічних причин злочинності в Східній Галичині стала етносоціальна стратифікація населення, яка фактично зводилася до того, що в суспільній свідомості утверджувався стереотип, згідно з яким заможність ототожнювалася з приналежністю до польського чи єврейського населення краю, а відсутність необхідних для життя матеріальних засобів асоціювалася з українцями. У цьому контексті визначення соціально-економічних факторів злочинності на цій території унеможливує абстрагування від національного чинника, оскільки він сприяв ескалації конфліктогенної ситуації. Крім того, дискримінаційна економічна політика польської влади, як одна з причин злочинності в Східній Галичині, не даючи можливості для самореалізації населення,

сприяла появі правового й часто морального нігілізму – явища, яке сучасні кримінологи відносять до основних факторів злочинності на психологічному рівні. Доповнювали джерело соціально-економічних детермінант злочинності далекі від оптимальних характеристики побуту й повсякденного життя галичан, які виступали додатковими каталізаторами загострення соціальних антагонізмів та ускладнювали криміногенну ситуацію.

1. Кримінологія : навч. посіб. / Ю. Ф. Іванов, О. М. Джуца. – К. : Вид. Паливода А. В., 2006. – С. 80.
2. Кримінологія : курс лекцій / Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – С. 72.
3. Гошко Ю. Г. Громадський побут робітників Західної України / Ю. Г. Гошко. – К. : Наук. думка, 1967. – 264 с.
4. Ковальчак Г. І. Економічне становище робітничого класу Східної Галичини в період імперіалізму / Г. І. Ковальчак // З історії західноукраїнських земель / [відп. ред. І. П. Крип'якевич]. – К. : АН УРСР, 1960. – Вип. 5. – С. 75–112; Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. І. Ковальчак. – К. : Наук. думка, 1968; Ковальчак Г. І. Становище фабрично-заводської промисловості Східної Галичини в 20–30-х роках ХХ ст. / Г. І. Ковальчак // З історії Української РСР / [відп. ред. І. П. Крип'якевич]. – К. : АН УРСР, 1963. – Вип. 8. – С. 28–41.
5. Корнійчук Л. Я. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939 рр.) / Л. Я. Корнійчук. – К. : АН УРСР, 1957.
6. Васюта І. К. Галицько-волинське село між світовими війнами [Текст] : монографія / І. К. Васюта. – Львів : Каменяр, 2010. – 507 с.; Васюта І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. / І. К. Васюта. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 222 с.
7. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – 248 с.
8. Долганов П. С. Міжнаціональні суперечності на західноукраїнських землях : економічний фактор (1918–1939) / П. С. Долганов // Історія очима молодих дослідників : зб. наук. пр. / редкол. В. Шеретюк, Л. Галуха, П. Савчук та ін. – Рівне, 2007. – Вип. 2. – С. 32–41.
9. Гон М. Місто як об'єкт міжетнічної конкуренції в Західній Україні (1918–1939 рр.) / М. Гон // Галичина : Науковий і культурно-просвітницький часопис. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2005. – № 11. – С. 201–208.
10. Качараба С. П. Еміграція з Західної України (1919–1939 рр.) [Текст] : монографія / С. П. Качараба. – Львів : Місіонер, 2003. – 416 с.
11. Landau Z. Zarys historii gospodarzej Polski 1918–1939. / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Książka i wiedza, 1999; Stobniak-Smogorzewska, J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945 / J. Stobniak-Smogorzewska. – Warszawa : RYTM, 2003. – 420 s.; Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej: (1918–1939) / R. Dąbrowski. – Szczecin, 1990; Landau Z. Polityka Gospodarcza II Rzeczypospolitej / Z. Landau. – Warszawa : W-wo naukowe PWN, 1995.
12. Качараба С. П. Еміграція з Західної України (1919–1939 рр.) [Текст] : монографія / С. П. Качараба. – Львів : Місіонер, 2003. – С. 22.
13. Там само. – С. 23–24.
14. Там само. – С. 27.
15. Макарчук С. А. Этносциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов : Вища школа, 1983. – С. 146.
16. Там же. – С. 147.
17. Васюта І. К. Галицько-волинське село між світовими війнами [Текст] : монографія / І. К. Васюта. – Львів : Каменяр, 2010. – С. 24.
18. Там само. – С. 24.
19. Там само. – С. 465.
20. Гон М. Назв. праця. – С. 204.
21. Jaworoski W. Reforma rolna. Tekst ustaw i rozporządzen / W. Jaworoski. – Kraków, 1926. – Т. 3. – С. 29.
22. Баран З. В. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України / З. В. Баран // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 147.
23. Jaworoski W. Reforma rolna. Tekst ustaw i rozporządzen / W. Jaworoski. – Kraków, 1926. – Т. 3. – С. 29.
24. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – Т. 2. – С. 1235.
25. Рожик М. Засади і принципи політики польських можновладців стосовно українців у 20–30 рр. ХХ ст. / М. Рожик // Українознавчі студії. – Івано-Франківськ, 2003. – № 4–5. – С. 187.

26. Федевич К. К. Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-ті рр.) / К. К. Федевич. – К. : Основа, 2009. – С. 202.
27. Микитчик О. В. Злочин як соціальне явище : філософсько-правовий аспект [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.12 / О. В. Микитчик ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 16 с. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/ard/2002/02movfpa.zip>.
28. Качараба С. П. Еміграція з Західної України (1919–1939 рр.) [Текст] : монографія / С. П. Качараба. – Львів : Місіонер, 2003. – С. 33.
29. Васюта І. К. Галицько-волинське село між світовими війнами [Текст] : монографія / І. К. Васюта. – Львів : Каменяр, 2010. – С. 319–320.
30. Там само. – С. 325.
31. Долганов П. С. Назв. праця. – С. 35–36.
32. Лихолат Є. О. Становище селянства Західної України в період світової економічної кризи 1929–1933 рр. / Є. О. Лихолат // Український історичний журнал. – 1987. – № 1. – С. 117.
33. Мороз О. Г. Українське селянство у першій половині ХХ ст. (Трагедія і героїзм) / О. Г. Мороз, С. М. Злупко. – Львів : Універсум, 1997. – С. 132.
34. Лихолат Є. О. Назв. праця. – С. 118.
35. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2, оп. 9, спр. 72, арк. 30.
36. Васюта І. К. Галицько-волинське село між світовими війнами [Текст] : монографія / І. К. Васюта. – Львів : Каменяр, 2010. – С. 377–378.
37. Федевич К. К. Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр. : (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-ті рр.) / К. К. Федевич. – К. : Основа, 2009. – С. 179.
38. Корнійчук Л. Я. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939 рр.) / Л. Я. Корнійчук. – К. : АН УРСР, 1957. – С. 50.
39. Мороз О. Г. Українське селянство у першій половині ХХ ст. : (Трагедія і героїзм) / О. Г. Мороз, С. М. Злупко. – Львів : Універсум, 1997. – С. 133.
40. Корнійчук Л. Я. Назв. праця. – С. 50.
41. Коростіль Н. Побут і повсякденність українських аграріїв Східної Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.) / Н. Коростіль // Схід. – 2007. – № 6. – С. 55.
42. Ковальчак Г. І. Становище фабрично-заводської промисловості Східної Галичини в 20–30-х роках ХХ ст. / Г. І. Ковальчак // З історії Української РСР [відп. ред. І. П. Крип'якевич]. – К. : АН УРСР, 1963. – Вип. 8. – С. 28.
43. Васюта І. К. Галицько-волинське село між світовими війнами [Текст] : монографія. / І. К. Васюта. – Львів : Каменяр, 2010. – С. 468.
44. Мороз О. Г. Українське селянство у першій половині ХХ ст. : (Трагедія і героїзм) / О. Г. Мороз, С. М. Злупко. – Львів : Універсум, 1997. – С. 131.
45. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 47, оп. 2, спр. 110, арк. 10–18.
46. Гошко Ю. Г. Громадський побут робітників Західної України / Ю. Г. Гошко. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 27.
47. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 262, оп. 1, спр. 201, арк. 13.
48. Держархів Львівської обл., ф. 75, оп. 1, спр. 429, арк. 15.
49. Гошко Ю. Г. Громадський побут робітників Західної України / Ю. Г. Гошко. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 18–19.
50. Там само. – С. 36.
51. Там само. – С. 38.
52. Качараба С. П. Еміграція з Західної України (1919–1939 рр.) [Текст] : монографія / С. П. Качараба. – Львів : Місіонер, 2003. – С. 37.
53. Нариси з історії та культури євреїв України / упоряд. Л. Фінберг, В. Любченко. – К. : Дух і літера, 2009. – С. 171.
54. Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (21–22 листоп. 1996 р.) / [відп. ред. П. Федорчак]. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 184–185.
55. Там само. – С. 186–187.
56. Савчук Б. Назв. праця. – С. 140–141, 146.
57. Там само. – С. 115.
58. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ ст. – кінець 30-х років ХХ ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – С. 81.

- ⁵⁹. Качараба С. П. Еміграція з Західної України (1919–1939 рр.) [Текст] : монографія / С. П. Качараба. – Львів : Місіонер, 2003. – С. 43.
- ⁶⁰. Васюта І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. / І. К. Васюта. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – С. 109.

В статье исследованы основные социально-экономические детерминанты преступности в Восточной Галиции межвоенного периода (1919–1939 гг.). Автор освещает влияние дискриминационной национальной политики польских властей на обострение социальных антагонизмов. Проанализирована взаимосвязь между неудовлетворительным материальным положением галичан и ростом преступности.

Ключевые слова: Восточная Галиция, детерминанты, преступность, социальные противоречия, экономическое развитие, имущественная дифференциация.

The article deals with the basic socio-economic determinants of criminality in the Eastern Galicia in the interwar period (1919–1939). The author examined the impact of discriminatory national policy of the Polish government on the aggravation of social antagonisms. The interrelation between the unsatisfactory financial situation of galicians and rising of criminality is analyzed.

Key words: Eastern Galicia, determinants, criminality, social conflict, economic development, property differentiation.

УДК 9.4 (477.83/.86)
ББК 63.3 (4Укр) 618

Ігор ЛЮБЧИК

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ЛЕМКІВЩИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті автор робить спробу проаналізувати особливості утвердження й поширення ідеї української державності через діяльність місцевої інтелігенції на Лемківщині. На основі широкого кола джерел розкриває діяльність греко-католицького духовенства, місцевого вчителства, партійних осередків, громадських організацій та їхній вплив на становлення ідеї української державності в одному з найвіддаленіших українських етнографічних районів – Лемківщині.

Ключові слова: Лемківщина, ідея української державності, інтелігенція, національна свідомість, греко-католицька церква.

З початком 1920-х рр. для лемків розпочався новий період боротьби за утвердження та збереження української національної свідомості. Національно-визвольні змагання 1918–1920 рр. не принесли очікуваних результатів, а Лемківський історико-етнографічний район, відповідно до Сен-Жерменського договору, розділювався. Зокрема, галицька частина Лемківщини відійшла до Польщі, а закарпатська – до Чехословаччини.

Актуальність подібних досліджень зумовлена насамперед спростуванням цілого ряду заяв з боку політичних, громадських та окремих наукових кіл із приводу проблем “політичного русинства”.

Мета нашого дослідження – проаналізувати роль місцевої інтелігенції Лемківщини в утвердженні й поширенні ідеї української державності в регіоні.

Окремі аспекти стосовно подібної тематики намагалися висвітлювати українські й зарубіжні дослідники, серед яких І.Ванат, І.Зуляк, М.Мушинка, І.Любчик, П.Магочі, Є.Міхна, Я.Мокляк¹.

Проте нововиявлені архівні матеріали дозволяють певною мірою спростувати окремі політизовані, а часто й не зовсім аргументовані висновки у результаті вивчення українсько-польсько-словацького пограниччя та розширити джерелознавчу базу дослідження.

Зважаючи на певні особливості методологічних аспектів, намагатимемося зосередити увагу на розвитку ідеї української державності в діяльності місцевої інтелігенції, яка, власне, визначала особливості її зародження, становлення та динаміку поширення в регіоні.

У цілому, польські й словацькі власті не визнавали лемків за етнографічну групу українського народу і з самого початку обмежували та намагалися розколоти національний рух на Лемківщині. Така політика, з одного боку, породжувала, а з іншого – була засобом пропагування протиріч у національній самоідентифікації лемків.

Важливим чинником зосередження й пропагування ідеї української державності серед лемків залишалася діяльність місцевих читалень “Просвіти”, які продовжували бути осередками консолідації національно свідомого населення. Цьому особливо сприяло призначення 1917 року греко-католицьким єпископом у Перемишлі о. Йосафата Коциловського. Він почав призначати на парафії Лемківщини національно свідомих священників, які, приступивши до служби, були не тільки духовними наставниками в парафії, а часто перебирали на себе роль провідників українського національного руху в громаді та краю загалом.

Особливу роль в утвердженні української ідеї та національно-культурного поступу на Лемківщині відігравала греко-католицька церква. У березні 1929 р. власті стверджували, що “місцева інтелігенція українська на Лемківщині і зокрема у Новосончівському повіті, в більшості священники і вчителі, виявляє сильну активність у прищепленні ідей українізму серед людної руської”².

Проте суттєвим недоліком і надалі залишалася мала кількість національно свідомої інтелігенції. Лемки неодноразово дописували в галицьку пресу й просили направляти до них національно свідомих діячів, зокрема священників, учителів, які б були щирими українцями. Нечисленна свідома місцева інтелігенція намагалась утверджувати українську національну ідею серед лемків. За словами старости Ясельського повіту, “провідники українського руху серед лемків не зреклися своїх переконань і далі мають намір від’єднати Лемківщину від Польщі та утворити Українську державу”³.

Із середини 1920-х рр. у галицькій частині Лемківщини спостерігалось поживлення партійно-політичного життя, що було пов’язано з об’єднанням націонал-демократичних сил у Східній Галичині та створенням 1925 р. партії УНДО, яка домагалась національно-політичного становлення українського народу на всіх його етнографічних землях. Впливи партії поступово проникали на Лемківщину, де частина населення вбачала у ній силу, здатну консолідувати лемків навколо української національної ідеї. Уже у вересні 1925 р., як повідомляють документи, “людної руська у Сяноцькому повіті є під впливами УНДО”⁴. Однак громадсько-політичні впливи УНДО з кожним роком міцніли здебільшого тільки в східних лемківських повітах.

Українські національно-культурні впливи поширювалися на Лемківщині завдяки функціонуванню громадських товариств “Просвіта”, “Рідна школа”, господарських кооперативів. Діяльність націонал-демократичних сил уже в листопаді 1927 р. змушувала державну поліцію стверджувати, що в Лиському повіті УРСП, Сельроб, УНС та москвофіли “є без значення і впливів”. Натомість переважна більшість руського населення, разом з інтелігенцією та греко-католицьким духовенством, симпатизує програмам УНДО⁵.

Передвиборні віча з ініціативи діячів УНДО, які масово проводились у лютому 1928 р. у Лиському та Сяноцькому повітах, стали одним із важливих чинників, що активізував український національний рух у регіоні. Незважаючи на закінчення виборів, упродовж усього 1928 р. на сході галицької частини Лемківщини продовжував розгортатися вічевий рух, організаторами якого були посли В. Блавацький, Д. Великанович, О. Вислоцький, В. Загайкевич, Г. Тершакович.

Натомість у західних лемківських повітах ці процеси були загальмовані, з одного боку, нечисленною місцевою інтелігенцією та надзвичайно рідкісними відвідинами українських послів, а з іншого – намаганням поліції, яка, без сумніву, репрезентувала інтереси польської влади, перешкоджати організації вічевого руху, що мав яскраво виражений український національний характер.

З початком 1930-х рр. процес утвердження ідеї української державності серед лемків відбувався під впливом двох факторів, які, з одного боку, його генерували, а з іншого – нейтра-

лізували. Її становленню сприяла насамперед активізація національно-політичних та культурно-освітніх процесів. З іншого боку, з початку 1930-х рр. польський уряд розпочав політику державної асиміляції, яка концентрувалася на нав'язуванні ідеї про етнічну окремішність лемків від українців.

Серед активних учителів, які вели боротьбу за українську школу та намагалися піднести національний рух у Новосончівському й Горлицькому повітах, були Т.Перейма, Е.Гривна, Я.Музика, В.Полошинович, М.Гижа, Д.Литвин.

Починаючи з 1930 р., з метою не допустити наростання українських національних тенденцій серед лемків польські власті розпочали кампанію зі звільнення й переселення національно свідомих учителів. Було усунено майже все свідоме українське вчительство з Новосончівського, Горлицького та Грибівського повітів⁶. Як свідчать документи, з Ясельського повіту влада виселила вчителів Й.Жвірика, його дружину Є.Жвірикову та П.Янишевського тільки за те, що вони працювали “на честь України серед лемків”⁷.

Переселення вчителів з Лемківщини відбувалося не тільки за їхню тривалу національну діяльність, а й за поодинокі вияви патріотизму: як повідомляла польська газета, “за вішання українського прапора у шкільному класі”⁸. Аналогічна ситуація спостерігалась і серед закарпатських лемків, де українських учителів влада переселяла з державних шкіл на словацькі околиці, а на їхнє місце скеровувала словаків. Так сталося в Межилабірцях, Витязівцях, Нижній Яблінці, Руській Бистрій⁹.

Яскравим свідченням поступу української національної ідеї серед лемків стало Ліське повстання в червні – липні 1932 р., яке, окрім соціально-економічних причин, на яких налягала радянська історіографія, мало й яскраво виражене національне підґрунтя. На запитання Львівського воєводи, чого прагне повсталий народ, натовп голосно вигукував: “Ми хочем України!”¹⁰.

Із проукраїнських партій у галицькій частині Лемківщини продовжувала виділятися партія УНДО, впливи якої з кожним роком зростали. Як доносять звіти Сяноцького повіту за 1933 р., діяльність УНДО за посередництва греко-католицького духовенства з кожним днем здобувала членів із Сельроб-єдності й староруської партії. Впливи УНДО спостерігалися й у Кросненському повіті.

У 1930-х рр. українські національно-демократичні впливи все більше проникали в центральні й західні повіти галицької Лемківщини. Українська національна діяльність під проводом діячів УНДО розгорнулася у Горлицькому та Новосончівському повітах¹¹.

У вересні 1930 р. з ініціативи націонал-демократичного діяча та щирого українця о. Юліана Плешкевича з Маластова було утворене товариство “Будова України”, до якого вступили вчителі з Гладишева, Петної, Смерековця, Ждині, Рихвальда та Кривого¹².

Певний національний поступ спостерігався і в Ясельському повіті, де, за свідченням документів, “активно поступає українізм серед населення лемківського, яке ще недавно взагалі не цікавилось політичними справами”¹³.

У січні 1933 р. власті повідомляли, що останнім часом на терені Горлицького повіту проявляється значна діяльність українського націоналістичного руху, яким керує о. декан Юліан Плешкевич. Ця акція, як свідчать документи, “призводить до формування і утвердження серед лемків української націоналістичної ідеології і проводиться в основному через “Просвіту”¹⁴.

За свідченням архівних документів у Горлицькому повіті існувало чотири головні осередки українського руху, де читальні товариства “Просвіта” проводили активну діяльність і мали значні впливи на місцеве населення. Вони діяли в Маластові під керівництвом о. Плешкевича, у Гладишові – о. Жлупка, Смерековцю – о. Шевчука, та Висовій – о. Дудри. Саме ці громади були своєрідними центрами, звідки українські національні впливи поширювалися західними повітами галицької частини Лемківщини.

З метою популяризації та активізації українського національно-культурного руху на галицькій частині Лемківщини 13 грудня 1932 р. було відновлено діяльність Лемківської комісії товариства “Просвіта”. Її делегати вже на першому засіданні наголосили на ряді важливих позицій: “справа Лемківщини є справою всеукраїнською”, і звернулися до української емі-

грації, “щоб матеріально допомогла Лемківщині у її боротьбі за існування, як частини української нації”¹⁵.

Греко-католицьке духовенство брало активну участь у розповсюдженні українських періодичних видань, чим неодноразово викликало посилену увагу з боку комендантів поліцейського постерунка. У звіті підкомітету в справах Лемківщини у 1937 р. значилося: “Якщо говорити про греко-католицьке духовенство, то в переважній кількості воно симпатизує з духом національно українським, будучи у більшості випадків пропатором того руху серед людної через розповсюдження книжок і часописів українських”¹⁶.

У закарпатській частині Лемківщини вплив української преси на розвиток української національної свідомості населення був обмежений. Слабкі позиції громадсько-культурних товариств не сприяли поширенню тут української національної преси. У грудні 1931 р. завдяки І.Невицькій у Пряшеві двічі на місяць почала виходити газета “Слово народа”. Редакція дуже обережно формувала перший номер, зосереджуючи увагу на культурно-просвітницькій діяльності газети.

Проте вже в наступних номерах, зокрема в статті Ю.Лаборця, піднімається національне питання на засадах ідеї соборності. Автор зауважує, що вони “обстоюють культурну і національну єдність цілого... русько-українського народа на Словаччині і Підкарпатській Русі в Чехословаччині, в Галичині під Польщею, на Буковині і Бессарабії в Румунії і на Русі-Україні в числі 45 млн душ. Се наше національне «вірую» і наші одверті карти, в які будемо грати”¹⁷.

Утвердженню ідеї української державності в 1930-х рр. сприяла активізація етнокультурних впливів, які привертали увагу щоразу більшої частини населення й таким чином консолідували його в національних переконаннях. Під час святкування 540-річчя приходу князя Коріятовича на Підкарпаття 19 червня 1932 р. вулицями Пряшева пройшов похід хустських пластунів в одностроях, з піснями і синьо-жовтими прапорами¹⁸.

Показовими були випадки, коли за змістом свято не було проукраїнським, однак за формою демонструвало українські національні симпатії. Прикладом може служити святкування школою в с. Велика Чингава 82 роковин президента Т.Масарика. Свідок тих подій відзначив: “Бідно уложена сцена була украшена синьо-жовтими барвами. Се було о правдиве, щире українське народне свято”¹⁹.

Загалом варто зазначити, що з боку влади виявлялися непоодинокі спроби обмежити діяльність активніших національно свідомих діячів, які сприяли етноконсолідаційним процесам серед лемків. Характерно, що серед покараних були як священики, учителі, так і пересічні громадяни.

Аналіз документів дозволяє стверджувати, що в тих громадах, де була свідомо українська інтелігенція, активно функціонували українські товариства, рівень української національної свідомості лемків був високим. Прикладом можуть стати лемківські громади: Пантна, Маластів, Ропиця Руська, Висова, Гладішів, Смерековець Горлицького повіту, Складисте, Угрин, Лосе, Гостьова Велика Новосончівського повіту.

Принципово важливим, на нашу думку, є той факт, що українську національну ідею активніше підтримувало молоде покоління лемків, яке здебільшого перебувало під впливом національно-культурних товариств. Натомість старші лемки переважно дотримувалися консервативних поглядів. Із цього приводу голова товариства “Рідна школа” в Сяноці, подорожуючи у вересні 1933 р. Горлицьким повітом, стверджував: “Слово «українець» там є доступне тільки для молодого покоління, яке буде вже українське, старші уживають слова «русин»²⁰.

Таку тенденцію підтверджували у звітах і польські власті, зауважуючи, що в Ясельському повіті “молодь усе більше виокремлюється під національним поглядом” і зорганізована в українських товариствах, “зветься не русинами, а українцями”²¹.

У формуванні національного “Я”, особливо серед галицької частини лемків, провідна роль належала греко-католицьким священикам. Водночас активна національна позиція греко-католицького духовенства натрапляла на численні намагання польської влади послабити її. 1935 р. ординаріат ААЛ видав розпорядження про заборону співати в церкві пісню “Боже великий, єдиний”, яка, як стверджувалось у документі, є своєрідним українським гімном. Було

прийнято рішення, за яким виконання цієї пісні в церкві вважали за недозволену маніфестацію у святому місці²².

З метою нейтралізувати вплив місцевого духовенства на утвердження української національної ідеї серед лемків, 1933 р. власті розпочали переселення греко-католицьких священників²³. Уже 1937 р. воєводський комітет для справ Лемківщини констатував, що після переселення найактивніших священників український рух у краї значно ослаб.

Під впливом геополітичних змін наприкінці 1930-х рр. спостерігалось посилення українських національних настроїв серед лемків. У вересні 1938 р. в Ужгороді відбулося велике зібрання закарпатських українців за участі понад 1 000 представників. Письменниця І.Невицька, яка представляла пряшівських лемків, закликала підкарпатських жінок стати під жовто-блакитним прапором. Збори прийняли резолюцію про приєднання до Підкарпатської Русі частини Словаччини, заселеної українцями.

Загалом можна стверджувати, що наприкінці 1930-х рр. під впливом національно-визвольних змагань закарпатських українців відбувається піднесення українських настроїв серед лемківського населення, що вело до національно-політичної солідаризації значної частини лемків навколо ідеї українського державотворення.

У контексті українського національно-визвольного руху на Закарпатті не залишилось осторонь і населення галицької частини Лемківщини, яке сприйняло ці події з особливим піднесенням і надією, що Карпатська Україна – це зародок української держави. Піднесення національного руху серед галицьких лемків спостерігалось спочатку у вигляді антипольських патріотичних плакатів, які писали вручну й масово розвішували, переважно на будинках сільських шкіл. Найпоширенішими були плакати з написами “Українці – рятуйтеся з під окупації польської”, “Україна Наша Самостійна Держава, най живе 1000 р.”, в окремих селах вивішували тризуби²⁴.

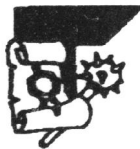
Польській поліції доводилося констатувати, що русини, які мешкають у лемківських громадах, дедалі частіше порушують у розмовах українські політичні справи, і деякі з них висловлюють переконання, що скоро на “терені Східної Малопольщі повстане українська держава”²⁵.

Створення в Хусті організації народної оборони “Карпатська Січ” мобілізувало лемківську молодь, яка масово почала переходити чехословацький кордон і вливатись у лави січовиків. Окремі вчителі Снинщини та Лабірщини робили спроби заснувати “Пряшівську Січ” серед закарпатських лемків. Власне, такі дії, на наше переконання, і були виявом внутрішнього усвідомлення національного обов’язку. Під впливом цих подій відділ польської поліції звітував, що в Сяноцькому та Ліському повітах, особливо в прикордонних громадах, посилюється зацікавлення молоді справами Підкарпатської Русі та переходом кордону з Польщі до Словаччини з метою вступу до українського легіону²⁶.

За нашими підрахунками на основі щоденних звітів Львівського воєводського управління, з кінця листопада 1938 р. і до першої половини березня 1939 р. з Ліського, Сяноцького та частково Кросненського повітів намагалися перейти кордон на Закарпатську Україну з метою вступу до українського легіону близько 270 лемків, з яких 40 були затримані під час переходу. Безперечно, ця цифра не зовсім точна, оскільки перехід кордону був нелегальним.

Незважаючи на те, що не всі лемки, які перейшли кордон, змогли вступити до легіону, вони маніфестували свою солідарність з українським національно-визвольним рухом. Однак варто зазначити, що український національний рух охопив в основному східні і менше центральні повіти галицької Лемківщини, що було наслідком високого рівня української національної свідомості лемків у цих повітах.

У березні 1939 р. через захоплення Угорщиною Закарпаття фактично було придушено національно-визвольні змагання закарпатських українців. У той же час серед галицьких лемків, зокрема в Сяноцькому та Ліському повітах, і надалі спостерігалось масове розповсюдження плакатів українського патріотичного змісту. Показовими в цьому плані є відозва, розповсюджена в Одрехові Сяноцького повіту, зі словами “Наша дума, наша слава не вмре, не загине, зрозумійте, будьте людьми, Слава Україні!”, а також відозви, розповсюджені в громаді Лещовате Ліського повіту у квітні 1939 року: “Народе мій рідний, воскресла Україна і щезла нена-

довго. Воскресне в 1939 році. Тримаймося, народе, поки терні не розрослися. Ще не вмерла Україна”²⁷.

Виявом української національної свідомості лемків стало спорудження в окремих громадах могил із написом “Борцям за волю України”, на які прикріплювалися паперові шарфи в українських національних кольорах. Незважаючи на швидке реагування з боку поліції, яке виявлялось у знищенні цих могил, лемки наступної ночі їх відновлювали²⁸.

Отже, незважаючи на те, що лемки були розділені державно-політичним кордоном, їх об’єднала ідея української державності. Однак підкреслимо, що ці тенденції протягом усього міжвоєнного періоду були нерівномірними. Поширення української національної ідеї швидше прогресувало в східних лемківських повітах, які були наближені до українських земель, і менше відчували вплив національної політики державних властей. Вивчення документів дозволяє констатувати, що особливу роль у цьому відіграла місцева інтелігенція Лемківщини, із середовища греко-католицького духовенства та вчительства.

Натомість у центральних і західних повітах Лемківщини українська національна свідомість лемків утверджувалася повільніше через москвофільські й карпаторуські етнокультурні та політичні впливи.

1. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Кн. 1 (1918–1938) / І. Ванат. – Пряшів : Словацьке пед. вид-во в Братиславі, 1979. – 364 с.; Зуляк І. Особливості функціонування “Просвіти” на Лемківщині у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) / І. Зуляк // Україна Соборна : зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 285–296; Любчик І. Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці XIX – 30-х рр. XX ст. : проблема національної самосвідомості / І. Любчик. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2009. – 214 с.; Магочій П. Формування національної самосвідомості : Підкарпатська Русь (1848–1948) / П. Магочій. – Ужгород : Поличка Карпатського краю, 1994. – 295 с.; Michna E. Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowianszczyzny Wschodniej i Zachodniej. Ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce / E. Michna. – Kraków, 2004. – 364 s.; Michna E. Lemkowie. Grupa etniczna czy naród? / E. Michna. – Kraków : Nomos, 1995. – 147 s.; Moklak J. Lemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / J. Moklak. – Kraków, 1997. – 223 s.; Mušinka M. Rusíni-Ukrajinci – jedna národnost. K seriálu článkov Rusíni – ohrozena menšina / M. Mušinka. – Prešov : Zväz rusínov-ukrajincov Slovenskej Republiky, 1997. – 24 s.; Nowakowski K. Sytuacja polityczna na Lemkowszczyźnie w latach 1918–1939 / K. Nowakowski // Lemkowie w historii i kulturze Karpat. Cz. I / pod red. Jerzego Czajkowskiego. – Rzeszów, 1992. – S. 313–350.
2. APK, zespół UWKr, sygn. 351, k. 49.
3. Ibid, zespół UWKr, sygn. 265, k. 39 zw.
4. Держархів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 121, оп. 1, спр. 62, арк. 177.
5. Держархів Львівської обл., спр. 75, арк. 15; APK, zespół UWKr, sygn. 35, k. 465.
6. Ibid, zespół UWKr, sygn. 275, k. 31 zw.; Останні могики на Лемківщині // Рідна школа. – 1932. – 15 жовт.
7. APP, zespół 790, sygn. 19, k. 219.
8. W sprawie prenesenia Uczytyli // Lemko. – 1930. – Czerwin.
9. Наші школи на Словаччині // Українське слово. – 1935. – 31 січ.
10. Держархів Львівської обл., ф. 121, оп. 2, спр. 148, арк. 31 зв.
11. Держархів Львівської обл., ф. 1, оп. 52, спр. 1178, арк. 19 зв., 97 зв.; APK, zespół MSW, sygn. 51, k. 409; Ibid, zespół MSW, sygn. 308, k. 45; APP, zespół 791, sygn. 3, k. 361.
12. APK, zespół MSW, sygn. 51, k. 197.
13. Ibid, zespół UWKr, sygn. 308, k. 672.
14. Ibid, k. 45.
15. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 122, спр. 1/2, арк. 1–4.
16. AAN, zespół MSW, sygn. 1058, k. 59.
17. Лаборець Ю. Чого хочуть народовці? / Ю. Лаборець // Слово Народа. – 1932. – 1 фебр.
18. 540-літній ювілей кн. Корятовича на Підкарпатті // Слово Народа. – 1932. – 1 лип.
19. Культурна праця читальні “Просвіти” в Чингаві // Слово Народа. – 1932. – 1 трав.
20. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 122, спр. 4/1, арк. 2 зв.
21. APK, zespół KOSK, sygn. 49, k. 87 zw., 94 zw.; Ibid, zespół UWKr, sygn. 308, k. 672; APP, zespół 790, sygn. 19, k. 138, 232.
22. AAN, zespół MSW, sygn. 963, k. 266.

23. Держархів Львівської обл., ф. 121, оп. 1, спр. 102, арк. 83 ; APK zespol UWKГ, sygn. 285, k. 77 ; Ibid, zespol UWKГ, sygn. 352, k. 82.
24. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2, оп.1, спр.1526, арк. 219 зв. ; Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 1534, арк. 21, 145 ; Там само, ф. 228, оп.1, спр. 91, арк. 115.
25. Держархів Львівської обл., ф. 121, оп. 1, спр. 343, арк. 3.
26. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 1575, арк. 45 ; Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 1576, арк. 84.
27. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 1575, арк. 185, 219.
28. Там само, арк. 223, 232.

В статье автор анализирует особенности утверждения и развития идеи украинской государственности в деятельности местной интеллигенции на Лемковщине. На основе многочисленных источников раскрывает деятельность греко-католического духовенства, местного учительства, партийных центров и организаций, их влияние на становление идеи украинской государственности в одном из наиболее отдаленных украинских этнографических районов – Лемковщине.

Ключевые слова: Лемковщина, идея украинского государства, интеллигенция, национальное сознание, греко-католическая церковь.

In this article the author analyses the main features of establishing and spreading of the idea of ukrainian statehood in the activity of the local intellectuals in Lemkivschyna. Based on a wide range of sources the author opens up the activity of Greek Catholic clergy, local teachers, party cells, public organizations and their influence on formation of the idea of ukrainian statehood in one of the farthest ukrainian ethnographical area – Lemkivschyna.

Key words: Lemkivschyna, the idea of ukrainian statehood, intellectuals, national consciousness, Greek Catholic church.

УДК 94 (438)
ББК 63.3 (4Пол)

Володимир КОМАР

ЯГАЙЛОНСЬКА ТРАДИЦІЯ В ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ

З'ясовано, що за правління династії Ягайлонів східний напрям став визначальним у зовнішній політиці Речі Посполитої. Метою польської східної політики було створення Великої Польщі за рахунок приєднання українських, литовських і білоруських земель. Ягайлонська традиція стала основою для формування концепції федералізму й прометеїзму Польщі міжвоєнного періоду.

Ключові слова: Ягайлони, Ягайлонська ідея, федералізм, прометеїзм.

Польська історична традиція виділяє дві основні парадигми зовнішньої політики, названі відповідно до двох головних правлячих династій середньовіччя – П'ястівську і Ягайлонську. Польща П'ястівська – національна держава однієї польської нації. Польща Ягайлонська – багатонаціональна федеративна держава з домінуванням польської нації¹. Перша виступала за встановлення активних відносин з Німеччиною, незалежно від того, чи були ці стосунки добросусідськими, чи конфронтаційними. Друга, навпаки, свій вектор зовнішньої політики спрямовувала на схід. Це ідеологія “підкорення Сходу” й створення багатонаціональної держави із центром у Варшаві.

У польському політичному дискурсі термін “Схід” (Wschód) традиційно використовується щодо найближчих східних сусідів Польщі – територій, що входили до складу Речі Посполитої. Слід зауважити, що існувала різниця між цим “Сходом” і тим, що позначався терміном Орієнт, коли мова йшла про екзотичні східні країни, які безпосередньо не межували з Польщею і в Європі традиційно вважаються Сходом.

До ідейної спадщини Ягайлонів зверталися польські політики та історики протягом ХХ ст. Про вплив ягайлонських традицій і їх нездійсненого продовження – Гадяцької унії – писав Богуслав Медзінський – один із найбільш довірених осіб будівничого міжвоєнної Польщі – Юзефа Пілсудського². Подібної думки дотримувались інші прихильники його політики. Вони вважали, що в добі Речі Посполитої польська великодержавність розбудовувалась у формі унії з найближчими народами, а Україна з Польщею була пов'язана історичними узами спільної боротьби проти турецько-татарської агресії³. Водночас вони вказували на помилки польської політики, яка розвивалася в інтересах так званих “крулевят”, що віддали Україну під владу Москви. Історик доби ПНР С. Мікуліч також зосередив свою увагу на спробах Ю. Пілсудського повернутися до ідеї Гадяцької унії 1658 р., за якою Князівство Руське ставало рівноправним членом польсько-литовської Речі Посполитої з визнанням громадянських прав православного посполитого населення⁴. Розкриваючи перебіг подій підписання Гадяцької унії 1658 р., сучасний польський історик Я. Качмарчик висловив переконання, що саме Гадяцька унія “живила федераційну уяву пілсудчиків”⁵.

Ягайлонська традиція – це ідеологія Великої Польщі, яка б включала в себе литовські, білоруські й українські землі. Ягайлонська лінія польської політики мала певну перевагу перед П'ястівською ідеєю тому, що увібрала в себе набагато сильнішу традицію польської католицької думки, а також, як вважалось, була привабливою для литовців, білорусів і українців⁶. Дилема між цими двома варіантами зовнішньої політики була і залишається актуальною для поляків до цих пір.

Поділ польської зовнішньої політики на “п'ястівську” і “ягайлонську” виглядає доволі умовним, оскільки в політиці, як і в житті, не буває абсолютно білих або чорних кольорів. Східний напрям зовнішньої політики польської держави був започаткований правителями з династії П'ястів. Відомі походи на Київ Болеслава I Хороброго (992–1025) у 1018 р. Політику зближення з Литвою проводив Владислав Локетек (1306–1333). Проте лише Казимир III Великий (1333–1370) може по праву вважатися засновником нової східної політики Польщі. Він, як останній представник цієї династії, у протистоянні з Угорщиною і Литвою, зумів приєднати до польського королівства Галицько-Волинську державу⁷. Однак “Великим” він став називатися не лише за це, але також за вдалі реформи, у результаті яких утвердив польську присутність у Галичині. Збудовану Данилом Галицьким фортецю Львів він перетворив в адміністративний центр провінції.

Казимир III Великий не лише на третину розширив кордони польського королівства, але й на основі релігійної толерантності зумів створити умови для мирного співжиття польського і руського (українського) етносів. Задля цього він виступив оборонцем православ'я в руських землях і сприяв створенню автономної Галицької митрополії⁸. Саме ці риси в політиці найславнішого польського короля особливо підкреслював В. Бончковський – талановитий польський публіцист і активний діяч міжвоєнного прометеївського руху. Його висновки опиралися також і на дослідження видатного українського історика Михайла Грушевського, якого важко було звинуватити у пропольських симпатіях: “... Казимир старався жити можливо в згоді з руськими елементами Галичини, не дражнити і не зражати їх безпотрібно...”, а “... здержливість Казимира в церковних справах може служити показником його відносин до Руського елемента взагалі”⁹. Однак окремі цитати з “Історії України-Руси”, які використав В. Бончковський, не зовсім відображають погляди М. Грушевського на політику короля Казимира III в Галичині. Український історик звертав увагу також і на те, що Казимир Великий “...проводив свою політику під гаслом: “Галичина для Польщі”, старався якнайміцніше пов'язати її з Польщею, інтегрувати в її соціальну структуру польські й німецькі елементи та перетворити цю українську землю в польську провінцію”¹⁰. Оцінюючи політику далекоглядного польського короля з висоти сьогодення, можна зауважити, що це були перші відомі нам спроби перетворити українську Галичину в етнічно польський край шляхом колонізації її іноземним елементом та державної асиміляції українців.

Схожою була політика польських правителів стосовно Великого князівства Литовського (ВКЛ). Укладення персональної Кревської унії 1385 р. можна розцінити як спробу мирної експансії Польщі на схід з метою інкорпорації литовських, білоруських і решти українських

земель¹¹. Владислав Ягайло, який став польським королем у 1386 р., виступив рішучим оборонцем федеративного характеру польсько-литовсько-руських зв'язків. Ця політика була також привабливою для руської шляхти, яка дістала змогу розширити свої політичні права нарівні з польською. Тобто процес емансипації на рівні еліт створював видимість рівноправності й співпраці народів. Польський історик М.Бобжинський піддавав сумніву “благі наміри” федеративної політики Ягайлонів, які, на його думку, відкривали дорогу для поширення “польського цивілізаційного впливу” на народи Великого князівства Литовського¹². Починаючи з ягайлонських часів, ідея федеративного устрою держави постійно супроводжувала прихильників східного напрямку зовнішньої політики Польщі.

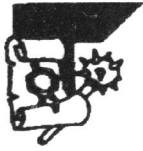
У правлячих колах Польщі того часу вважалося, що Литва за рівнем цивілізованості є нижчою від Польщі й тому мусить стати об'єктом польської культурної й економічної експансії. Або принаймні для розширення польського впливу у ВКЛ можна вигідно використати внутрішні протиріччя між литовцями, українцями й білорусами, а в зовнішній політиці спрямувати їх зусилля на захист від монголо-татар¹³. Хоча Ягайло в середовищі польських можновладців вважався обмеженою людиною і був, більш за все, маріонеткою в їхніх руках, однак справедливо визнавався його військовий хист. Його навички у практичній військовій діяльності повною мірою проявилися в боротьбі з Тевтонським орденом, апогеєм чого стала знаменита перемога об'єднаних слов'янських сил під Грюнвальдом у 1410 р. Незважаючи на це, Ягайлони не користувалися авторитетом у Польщі, бо не дотримувалися польської політичної традиції (П'ястівської) і вважалися представниками відсталого “східного” способу мислення.

Зате Ягайлони стали родоначальниками унійної консолідації литовців, українців і білорусів, утвердивши пріоритет східного напрямку польської зовнішньої політики. Історичні обставини зумовили створення ще одного історичного міфу, який також був закладений у підмурівок польської прометеївської ідеї. Уже в 1401 р. Ягайло і Вітовт, готуючись до спільних військових дій проти хрестоносців, повторно підтвердили угоду про унію Великого князівства Литовського з Польщею¹⁴.

Ідейні мотиви, які відповідали політиці перших Ягайлонів, знайшли найповніше відображення у тексті Городельської унії 1413 р., у якому декларувалося поєднання польських поколінь, родів, гербів і клейнодів зі всією шляхтою та боярством литовських земель. Завдяки цьому польська королівська влада намагалася відділити литовське боярство від руського і з католицької литовської аристократії створити активних поборників своєї політики¹⁵. Зрозуміло, що під прикриттям ідеї союзу відбувалася прихована експансія, яка здійснювалася завдяки активності польської шляхти – рушійної сили польської колонізації, що була прямо зацікавлена у здобутті земельних наділів, яких так бракувало в тогочасній Польщі й Західній Європі. Тому опозиція польській колонізації, що сформувалася під керівництвом двоюрідного брата Ягайла – князя Вітовта – поставила під сумнів реалізацію умов Кревської унії.

Необхідність утворення Речі Посполитої у XVI ст. була продиктована насамперед геополітичним становищем польських земель. Перебуваючи в оточенні “німецької” й “московської” стихій, польські правителі не мали вибору, окрім як боротися за статус великодержавного імперського існування. Процес, що розпочався у 1385 р. у місті Крево, остаточно утвердився лише за умов підписання Люблінської унії 1569 р. Об'єднавши у своїх кордонах польські, литовські, українські й білоруські землі, Річ Посполита більше як на два століття забезпечила собі політичну, економічну й культурну першість у Європі. Незважаючи на федеративний устрій Речі Посполитої й офіційний паритет у державі Королівства Польського, Пруссії та Великого князівства Литовського, польська шляхта зуміла утвердити свою домінацію в суспільно-політичному житті держави.

Ягайлонська ідея як політична система була заснована на умовах союзних договорів і добровільного приєднання до Польщі сусідніх територій – від Карпат до Балтики. Утворена шляхом унії Річ Посполита базувалася на таких засадах: союзний устрій (Корона – Литва), а в його рамках автономія окремих складових частин, адміністрація складалася з місцевих громадян, передбачалася мовна й релігійна толерантність, розвиток демократичних свобод, узгодження державного патріотизму з локальним і локально-національним. Вплив Ягайлонської ідеї на формування зовнішньої політики Речі Посполитої був безумовним. Метою було ство-

рення на сході Європи союзу держав, здатних стримати наступ так званого “варварського степу”¹⁶.

Експансія Польщі на Україну не була такою мирною, як на Литву. Сам процес шляхетського осадництва на Поділлі супроводжувався насиллям, яке глибоко запало в душу українцям. В’ячеслав Липинський у біографії Михайла Кричевського висвітлив цю сторінку польсько-українських відносин. Якщо Ягайлонська ідея щодо литовців мала передусім характер приязні, то щодо українців вона “набирала рис розбою”¹⁷. В Ягайлонській традиції не залишалося місця для Русі як для рівноправного політичного партнера. На практиці це означало ліквідацію руської автономії, що існувала в нечисленних князівствах, та асиміляцію української шляхти й селян.

Події Визвольної війни 1648–1657 рр. під проводом гетьмана Богдана Хмельницького змусили польську правлячу еліту визнати політичні права (руського) українського народу в Речі Посполитій. Обережною спробою узгодження польсько-українських антагонізмів у контексті Ягайлонської ідеї стала Гадяцька угода 16 вересня 1658 р. Її остаточний текст, із внесеними у Варшаві численними поправками, 22 травня 1659 р. ратифікував Сейм, а 10 червня 1659 р. король Ян Казимир (1648–1668) присягнув на вірність угоді, що означало її остаточне ухвалення на найвищому державному рівні. Як твердить польський історик Януш Качмарчик, Річ Посполита трьох народів фактично відбулася, а її складовими стали: Королівство Польське, Велике князівство Литовське й Велике Князівство Руське¹⁸. Наслідком польсько-українсько-литовської угоди була перемога козацького війська на чолі з гетьманом Іваном Виговським над армією московських воевод 8 серпня 1659 р. під Конотопом. Але, незважаючи на це, козаки і селяни на той час ще не встигли зневіритися у московській політиці в Україні й не цілковито довіряли польським обіцянкам, що фактично перекреслило плани втілення угоди в життя.

Ідея Гадяцької унії відродилася в часи правління короля Яна III Собеського (1674–1696). Річ Посполита ще не встигла отямитися від воєн зі Швецією й Московським царством, як Туреччина регулярно, протягом 30-ти років, продовжувала нападати на її землі. Саме в цей період почав функціонувати міф триалістичної Речі Посполитої: польського, литовського й руського (українського) народів. Уже в 1674 р. у Варшаві переважали погляди, що втілення в життя статей Гадяцької унії може спонукати запорозьких козаків підтримати Річ Посполиту силою зброї.

Занепад Османської імперії наприкінці XVII ст. й одночасне піднесення Московського царства спрямували польську східну політику до співпраці з народами, які терпіли під його гнітом, у тому числі й з українцями. Ягайлонська ідея в цей період набуває нового прочитання. До піонерів цієї концепції, без сумніву, належить польський король Станіслав Лещинський (1704–1709), гетьман Лівобережної України Іван Мазепа (1687–1709), його спадкоємець і генеральний писар, а також гетьман у вигнанні – Пилип Орлик (1672–1742). Уже тоді вони зрозуміли важливість і реальність справи спільної боротьби проти московської загрози. Перші контакти між гетьманом І.Мазепою, представниками польського короля С.Лещинського та шведського короля Карла XII Густава (1697–1718) відбулися в 1705 р.¹⁹. Український гетьман і польський король розглядали варіант утворення союзної держави у випадку перемоги Швеції в Північній війні 1700–1721 рр. Відомо, що в переговорах зі С.Лещинським гетьман І.Мазепа зобов’язався приєднати до антимосковської коаліції запорожців, білгородських (слобідських) і донських козаків, які також були незадоволені московською владою, тому що цар поступово позбавляв їх давніх привілеїв. До цього союзу мала приєднатися орда калмицького хана Аюка. Перемовини між зацікавленими сторонами продовжувалися аж до 1709 р. Однак перемога військ Петра I під Полтавою над шведськими військами зупинила подальше формування антимосковської коаліції.

Незважаючи на це, ідея польсько-українського військового союзу мала своє продовження. Пилип Орлик, опинившись у вигнанні, боровся за створення антиросійського фронту народів: Гетьманщини й Запорозької Січі, Польщі, Швеції, Туреччини, кримських, астраханських, казанських татар, донських козаків, ногайських та інших орд²⁰. Спільним інтересом для всіх зацікавлених сторін був антимосковський характер угоди.

Генерал-лейтенант французької армії Григор Орлик поділяв погляди свого хресного – гетьмана І.Мазепи і свого батька – П.Орлика. Він був дипломатом і розвідником, став французьким графом, водночас фактично очолював українську політичну еміграцію. Використовуючи будь-яку сприятливу нагоду, він переконував європейських правителів у необхідності боротьби з імперськими посяганнями Росії, які в середині XVIII ст. вже стали реальністю щодо території Речі Посполитої, а також земель Війська Запорозького. До антиросійської коаліції він намагався залучити козаків, ногайські племена, гірські народи Дагестану, калмиків і навіть Персію, яка на той час відчувала загрозу з боку Росії. Відома його різка і категорична характеристика російського імперіалізму: “Франція і вся Європа недооцінює значення московської експансії, адже це є головний чинник, який може знищити всю європейську систему”²¹. Пророчі слова видатного українця виявилися почутими лише в Пруссії, яка, побоюючись близького російського “сусідства”, виступила ініціатором першого поділу Речі Посполитої 1772 р.

У 1795 р. розпочався період бездержавного існування Польщі, що була поділена між “трьома чорними орлами” – Росією, Австрією та Пруссією. Після краху Речі Посполитої поляки пережили велике потрясіння, але й одночасно великий духовно-патріотичний підйом, що особливо проявився в еміграції у Франції. У цей період прометеїзм став ідеєю бунту проти іноземних поневолювачів. Польща, як титан Прометей, повстала проти несправедливості й закликала до національно-визвольної боротьби народи, які перебували під гнітом Російської імперії. У польській політичній думці вперше ці ідеї прозвучали у книзі Юзефа Павліковського, виданій у 1800 р. Як ідеолог повстання під проводом Т.Костюшка 1794 р., він уважав, що одним зі шляхів відродження незалежної Польщі було б пробудження відцентрових тенденцій народів царської Росії, а передусім козацтва й України²².

Відродження незалежної Польської республіки 11 листопада 1918 р. позначилося активними зовнішньополітичними кроками у східному напрямку. 22 листопада 1918 р. Ю.Пілсудський став Тимчасовим Начальником (главою) держави, зберігаючи при цьому титул Верховного головнокомандувача збройних сил Польщі.

У своїй східній політиці Ю.Пілсудський намагався реалізувати концепцію федералізму. Завдяки діяльності соратників Ю.Пілсудського вона мала величезний вплив на східну політику Польської республіки 1918–1921 рр. Основна увага в реалізації федераційної концепції була зосереджена на Литві, Білорусі й Україні, в союзі з якими Польща намагалася утвердити свою гегемонію в Східній Європі²³. Вважаючи пріоритетним східний напрям, Ю.Пілсудський планував “розчленування більшовицької Росії по національних швах”²⁴, що мало призвести до її занепаду. Федералізм був для Ю.Пілсудського знаряддям для реалізації ідеї створення Великої Польщі від Балтійського до Чорного моря. Однак Ризький договір 1921 р. між Польщею і радянськими республіками засвідчив поразку федераційної концепції.

Після провалу федераційних планів Ю.Пілсудського у правлячому таборі Польщі активно відбувався пошук нових концепцій східної політики Польщі. Це завдання було доручено політичній групі газети “Przymierze” (“Пшимеже”) – (“Союз” – переклад з польської наш. – В.К.), на базі якої згодом було створено “Союз зближення відроджених народів” (СЗВН) (Związek Zbliżenia Narodów Odrodzonych (ZZNO)). Вони стали першими організаціями, в лоні яких розроблялася концепція прометеїзму²⁵.

Концепція прометеїзму формувалася на традиціях давніх Ягайлонів, які східний напрям визнавали пріоритетним у своїй політиці. Вона нагадувала модернізований варіант польської федераційної ідеї, в якому було враховано факт існування радянської загрози на східних кордонах Польщі. Творці концепції прометеїзму вважали, що з утворенням СРСР суть російського імперіалізму не змінилася. Вони сподівалися, що національно-визвольні рухи стануть причиною неминучого краху Радянського Союзу, і всіляко підтримували сепаратистські відцентрові тенденції в його національних республіках. Своїм зовнішньополітичним вектором концепція прометеїзму спрямовувалася на розчленування Радянського Союзу за національними ознаками і створення на його основі федерації демократичних держав під егідою Польщі: Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України²⁶. Складовими прометеївської ідеології стали також антиросійська, антирадянська й антикомуністична спрямованість. Незважаючи на те, що в умовах міжвоєнного двадцятиліття

концепція прометеїзму не лише не мала шансів на реалізацію, але й не була офіційно визнана на державному рівні, вона залишила глибокий слід у польській суспільно-політичній думці й мала вплив у майбутньому на формування східної політики Польщі.

Таким чином, за правління династії Ягайлонів східний напрям став визначальним у зовнішній політиці Речі Посполитої. Метою польської східної політики було створення Великої Польщі за рахунок приєднання українських, литовських і білоруських земель. У боротьбі з Росією за гегемонію в Східній Європі Річ Посполита не витримала конкуренції, однак Ягайлонська традиція живила уяву наступних поколінь польських патріотів і стала дороговказом у зовнішній політиці відродженої Польщі в період між двома світовими війнами.

У контексті окресленої проблеми перспективним виглядає дослідження ідеї Гадяцької унії 1658 р. у політиці Речі Посполитої.

1. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów, zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego, sygn. 1183, k. 139 (A. Kawałkowski. Przyczyny klęski (1964 r)).
2. Miedziński B. Polityka wschodnia Piłsudskiego / B. Miedziński // *Zeszyty Historyczne*. – Paryż, 1975. – Z. 31. – S. 9–10.
3. Krymski T. Racja stanu Polski na Wschodzie / T. Krymski, E. Wiśniowski // *Pod znakiem odpowiedzialności i pracy. Dziesięć wczorów* / pod red. A. Skwarczyńskiego. – Warszawa, 1933. – S. 210, 216.
4. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa, 1971. – S. 16.
5. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Ugoda Gadziacka – teoria i praktyka / J. Kaczmarczyk. – Kraków, 2007. – S. 149.
6. Niewiadomski S. Unia z Litwą / S. Niewiadomski // *Prosto z mostu*. – 1939. – 1 stycznia. – № 1. – S. 2.
7. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К., 2008. – С. 121–123.
8. Wączkowski W. U źródeł polskiej idei federacyjnej / W. Wączkowski. – Jerozolima, 1945. – S. 6–7.
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; [редкол.: П. С. Сохання та ін.]. – К., 1991. – Т. 4. – 1993. – С. 61.
10. Там само. – С. 61, 103.
11. Łowmiański H. Wcielanie Litwy do Polski w 1386 r. / H. Łowmiański // *Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. (Wielkiego Księstwa) Litewskiego*. – Wilno, 1937. – Rocznik XII. – S. 73.
12. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – Т. 1. – Wyd. 5. – Jerozolima, 1943. – S. 267.
13. Niewiadomski S. Unia z Litwą... – S. 2.
14. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К., 2007. – С. 94.
15. Грушевський М. С. Історія України-Руси... Т. 4. – С. 152.
16. Kamieniecki W. Ponad zgiełkiem walk narodowościowych. Idea Jagiellońska. – Warszawa, 1929. – S. 19.
17. Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty polskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego / W. Lipiński. – Kraków, 1912. – S. 212.
18. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów... – S. 29.
19. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: (зб. статей) / Б. Крупницький. – Мюнхен, 1959. – С. 39.
20. Głębocki H. Kresy imperium. Skice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek) / H. Głębocki. – Kraków, 2006. – S. 18.
21. Charszkiewicz E. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893–1921 / E. Charaszkiewicz // *Niepodległość. Pismo poświęcone najnowszym dziejom Polski*. – Londyn, 1955. – Т. 5 (po wznowieniu). – S.125–126.
22. Bartoszewicz H. Roman Knoll wobec sprawy niepodległości Ukrainy 1917–1921. Z dziejów prometeizmu polskiego / H. Bartoszewicz // *Polska i jej wschodni sąsiedzi*. Т. 6. / pod red. A. Andrusiewicza. – Rzeszów, 2005. – S. 11.
23. Materski W. Na widcie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943 / W. Materski. – Warszawa, 2005. – S. 26.
24. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Stabu Głównego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I.303.4.5538, k. 17 (“Mit Prometheus”).
25. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5776, k. 2 (B. Sen. St. Siedlecki. Referat Szulgina p. t. “Ruch Prometeuszowski” wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce. Warszawa, 14.I.1939 r.).
26. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5782, k. 661 (Ideologia walki ciemiejonch przez Rosję narodów zjednoczonych w organizacji “Prometeusz”: Azerbajdżan, Don, Gruzja, Idel-Urał, Ingria, Karelia, Komi, Krym, Kubań, Kaukaz Północny, Turkiestan i Ukraina. 1936 r.).

Исследовано, что во время правления династии Ягеллонов восточное направление стало доминировать во внешней политике Речи Посполитой, целью которого было создание Великой Польши посредством присоединения украинских, литовских и белорусских земель. Ягеллонская традиция стала основой для формирования концепций федерализма и прометеизма Польши межвоенного периода.

Ключевые слова: Ягеллоны, Ягеллонская идея, федерализм, прометеизм.

It has been studied, that during the ruling, of dynasty of Yagaylon the eastevn direction became dominating in the foreign policy of Thing Pospolita. The purpose of the Polish policy was the creation of Large Poland due to joining of the Ukrainian, Lithuanian and Byelorussian lands. Yagaylonska tradition became the basis for forming the conceptions of federalism and prometheism of Poland of interwar period.

Key words: Yagaylon, Yagaylonska idea, federalism, prometheism.

УДК 94 (477.8): 94(438)

ББК 63.3 (4Укр)

Ігор СОЛЯР

ЗАКОРДОННЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ: ДІАЛОГ МІЖ КРАЄМ ТА ЕМІГРАЦІЄЮ В СЕРЕДИНІ 1920-х рр.

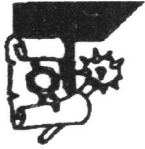
Охарактеризовано пошук політичними силами Західної України форм закордонного представництва західних українців. Проаналізовано взаємини УНТП-УНДО з Євгеном Петрушевичем та його оточенням.

Ключові слова: УНТП, УНДО, ПЦЗУ, Є.Петрушевич.

Після оприлюднення рішення Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 р. щодо Східної Галичини партії національно-державницького табору покладали значні надії на зовнішньополітичну діяльність. Численні апеляції до міжнародної спільноти стосувалися прохання справедливо розв'язати проблеми Східної Галичини. Залишалася також актуальною проблема представництва західних українців за кордоном. У першій половині 1920-х рр. на цю роль претендував Є.Петрушевич із закордонним центром, а після виборів 1928 р. – Українське Національно-демократичне об'єднання (УНДО).

Проблема малодосліджена і в сучасній історіографії вона розглядалася здебільшого в контексті тематично й хронологічно ширших проблем. Її окремі аспекти висвітлені в дослідженнях М.Кугутяка¹, О.Зайцева², О.Красівського³, В.Комара⁴, М.Швагуляка⁵, С.Качараби⁶, З.Запоровського⁷, Ч.Бжози⁸, В.Менджецького⁹, М.Шумілі¹⁰, Р.Томчика¹¹, Р.Тожецького¹². Джерельну основу статті становлять документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву України у м. Львів (ЦДАІЛ України), Державного архіву Львівської області (Держархів Львівської обл.), Архіву Актів Нових, мемуарна література, матеріали періодичної преси. Основна мета статті – з'ясувати взаємини краєвих політичних сил Західної України та Є.Петрушевича щодо форми закордонного представництва західних українців у 1920-х рр.

Рішення Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 року поставило під сумнів доцільність подальшого існування екзильного уряду Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Євген Петрушевич, під чийм впливом перебувала Закордонна група Української народно-трудової партії (ЗГ УНТП), усе ж таки надіявся на координацію зусиль екзильного уряду ЗУНР і крайових політичних діячів. У квітні 1923 р. у Данцігу відбулися його переговори із представниками краю. Напередодні від'їзду до Берліна 28 квітня 1923 року голова уряду надіслав листа Народному комітету УНТП, роз'яснивши свою позицію. Насамперед він аргументував збереження закордонної репрезентації краю й Української Національної Ради (УНРади): 1) існування закордонного уряду підтримувало б ідею державності в краю, 2) усі держави на-

далі вели переговори з екзильним урядом¹³ Порозуміння й співпрацю з краєм Євген Петрушевич поставив у залежність від проведення політичної лінії ЗГ УНТП – лінії незалежності Західної України.

Однак у краї нікого з еміграційних діячів не слухали. Народний комітет УНТП 30 червня 1923 р. ухвалив резолюцію, у якій стверджено, що “дотеперішній галицький уряд перестав існувати з днем 15 березня 1923 р.” і діяльність закордонної групи партії у Відні припинено¹⁴. У резолюціях “Про міжнародне положення”, “З приводу рішення Ради Амбасадорів з 14.03.1923 р.” дано оцінку міжнародній ситуації. Критично охарактеризовано Версальську систему договорів, діяльність Ліги Націй, політику країн Антанти у вирішенні українського питання.

Першими вдарили на сполох в еміграції. Розуміння потреби згуртування всіх національно-державницьких сил, їх тісної співпраці привело до того, що за ініціативою Комітету оборони західноукраїнських земель (КОЗЗ) утворено організаційний комітет для скликання з’їзду еміграції в другій половині жовтня 1923 р. У зверненні від 1 вересня до політичних організацій Західної України визначено завдання цього з’їзду: а) виявити політичну думку щодо ідейних основ визвольної боротьби; б) створити відповідну громадську організацію; в) налагодити нормальні відносини в краї, а також між краєм і еміграцією для уможливлення одноцілої акції цілої української суспільності західноукраїнських земель без огляду, де вона перебуває¹⁵. На з’їзді пропонувалося заслухати реферати на такі теми: 1) міжнародне положення й українська справа; 2) Західноукраїнська державна справа у зв’язку із загальною українською справою; 3) визвольні змагання на західноукраїнських землях; 4) організаційні справи¹⁶.

11 жовтня 1923 р. оргкомітет з’їзду західноукраїнської еміграції надіслав листа до партійних організацій Західної України, де були вміщені проекти семи резолюцій цього з’їзду. Водночас у ньому рекомендувалося “в цілі з’ясованні до них (резолюцій. – *I.C.*) становища красвих наших кругів, що вибрали шлях рішучої і безоглядної визвольної боротьби проти Польщі в цілі виборення власної державності, скликати по змозі якнайскоріше тайні збори одностумців у Львові без огляду на їх партійну приналежність”¹⁷. Після розгляду надісланих проектів резолюцій пропонувалося вибрати делегатів на з’їзд західноукраїнської еміграції 1 листопада 1923 р., “коли би се з відомих обставин було неможливим – наділити відповідні Особи з наших емігрантських кол мандатом виступити на нашім з’їзді Вашим іменем”¹⁸.

Крім цього, оргкомітет з’їзду 1 листопада 1923 р. надіслав проект резолюції дій Львівського конгресу. У ньому пропонувалося: 1) ствердити єдність українських земель, які опинилися в містах Польщі; 2) утвердити Західно-Українську Національну Раду, яка мала стати “найвищим виразником національно-політичних змагань українського народу західноукраїнських земель”; 3) висловлювалося переконання, що “європейська і заокеанська західноукраїнська еміграція сповнить свій обов’язок супроти рідного краю, згідно з його інтересами і потребами та згідно з волею народу, виявленою в жовтні 1918 р. і січні 1919 р.”¹⁹. Однак у краї досить скептично поставилися до запропонованих ідей оргкомітету і, відповідно, не було проведено крайового з’їзду.

Сім резолюцій з’їзду 1 листопада 1923 р., – по суті, – це консолідаційна платформа, котра мала б згуртувати всі політичні сили в краї та еміграції Західної України. Вона повинна “дати відповідь на те, хто має повести всю революційну нашу боротьбу, хто має нею керувати і репрезентувати наші національні змагання на західноукраїнських землях та в яких організаційних формах має відбуватися визвольна боротьба, та якими шляхами простувати”²⁰. В її основі – відокремлення західноукраїнських земель від держав-загарбників і відновлення ЗУНР із поширенням західноукраїнського державного права не тільки в Східній Галичині, а й на Волині, Холмщині, Поліссі та Підляшші. З огляду на те, що “Закарпаття має дістати <...> гарантовану міжнародним договором політичну автономію в рамках Чехословацької Республіки, з якою хочемо жити в мирі, сей край усувається зі сфери практичної західноукраїнської політики”.

Найвищим органом визвольної боротьби проголошувалися конгреси західноукраїнської революційної організації, котрі накресливали б напрями національної політики на західно-

українських землях, а органами практичної політики ставали Західноукраїнська революційна рада та Західноукраїнський виконавчий комітет.

Запропоновано таку схему дій: 1) легальну боротьбу ведуть українські партії та парламентська репрезентація під контролем Західноукраїнської революційної ради, що складається із 17 членів (із них 7 обирається даним з'їздом, 10 – пропорційно делегуються крайовими й еміграційними політичними чинниками); 2) президентом Західноукраїнської революційної ради обирається президент Української Національної Ради, котрий репрезентує населення західноукраїнських земель за кордоном; 3) центр нелегальної революційної боротьби знаходиться за межами краю, однак мусить мати коріння в краю.

У резолюції “Про т. зв. «Всеукраїнський фронт» і «Всеукраїнський центр»” відхилено ідею “всеукраїнського фронту”. “У легальній революційній боротьбі на західноукраїнських землях, – підкреслювалось у згаданому листі, – мусимо йти однопільним, але не «всеукраїнським», тільки західноукраїнським фронтом. Т. зв. «всеукраїнський фронт» і «всеукраїнський центр» є політичною романтикою, нічим більше. Сі практичні проблеми висувають політичні мрійники, демагоги, всеукраїнські політичні банкроти і політична вулиця в ім'я політичної фікції – самостійної соборної України, яка є вправді нашим ідеалом, але яка на довгі часи є річчю нереальною. До соборности мусимо йти іншими дорогами, як досі йшли – не від уроєної фантастичної цілості до часті, тільки від частей до цілості, рахуючись з конкретними обставинами життя”²¹. Причинами такої позиції було: 1) Варшавська угода 1920 р.; б) досвід короткотривалого існування Всеукраїнської національної ради 1921 року у Відні, котра розпалася через непорозуміння з наддніпрянськими політичними силами.

Оцінка міжнародної ситуації дана в резолюціях “Про міжнародне положення”, “З приводу рішення Ради Амбасадорів з 14.03.1923 р.”. У першій із них розкритиковано діяльність Ліги Націй, передбачено її короткотривале існування: “Дотеперішня діяльність заснованого державами Антанти Союзу Народів зовсім не справдує тих пересадних надій, які на нього покладаються для мирного улаштування міжнародних конфліктів. Будучи союзом не народів, тільки держав, покликаним в першій черзі охоронювати непорушність державно-територіальних меж своїх членів, Союз народів є безсильний в полагоджуванню національних конфліктів взагалі, а спеціально є без вартости для тих народів, які не мають своїх держав, або національні території яких є втілені до чужих держав”²².

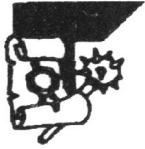
В іншій резолюції – “З приводу рішення Ради Амбасадорів з 14.03.1923 р.” – висловлено протест щодо політики держав Антанти в українському питанні: “З'їзд п'ятнує насильне розшматованне державами Антанти західноукраїнських земель та протестує проти рішення Ради Амбасадорів з 14 марта 1923 р. відносно західних українських земель під Польщею як також проти постанов Севрського мирового договору, оскільки він відноситься до української частини Буковини, яку загарбала собі Румунія”²³.

Для з'ясування ставлення до цієї програми планувалося скликати конгрес західноукраїнських земель, на якому були б присутні члени Української Національної Ради, члени УПР, представники Греко-католицької та Православної церков, представники політичних партій і культурно-освітніх й економічних організацій. КОЗЗ навіть надіслав проект резолюції конгресу в край. Однак через протиріччя в програмах, амбіції керівників партій, недовіру до еміграційних політичних чинників такий конгрес не відбувся.

Тому у Відні 1–3 листопада відбулася лише політична конференція західноукраїнської еміграції, у якій узяли участь 40 учасників – “представників активної політично старшої інтелігенції, академічної молоді і військової еміграції напрямку народницько-трудоного, радикального і соціал-демократичного”²⁴. На ній ухвалено три резолюції – “Про державні основи визвольної боротьби”, “Про міжнародне положення”, “Про практичні завдання визвольної боротьби” та прийнято гасло національно-визвольної боротьби: “Відірвання західноукраїнських земель від заборчих держав і їх злука з Великою Україною, без огляду на її державний устрій”²⁵. Створення єдиного західноукраїнського революційного центру доручено КОЗЗ.

Ідеї КОЗЗ значно збагатили українську суспільно-політичну думку ХХ ст., започаткували консолідаційну акцію національно-державницьких сил Західної України після ухвали

Ради послів країн Антанти 14 березня 1923 р. Однак реалізувати її в політичних умовах середини 20-х рр. виявилось нереальним.

У цей період українська громадськість не тільки уважно стежила за тенденціями міжнародних відносин, але й зусиллями політичних партій і громадських організацій намагалася повернути увагу світової громадськості до українського питання. Однак Євген Петрушевич не мав змоги займатися цими питаннями через суперечності політичних сил у краю та недовіру до самого президента, а ЗУТЛН призупинило своє членство в Союзі товариств Ліги Націй ще 23 червня 1923 р. у зв'язку з ухвалою Ради послів держав Антанти²⁶.

За цих умов Тісніший народний комітет УНТП вирішив відновити діяльність закордонного представництва. Розуміючи, що його формування за допомогою всіх партій затягнеться на довший час, керівництво партії виступило за провізоричне продовження мандата тогочасного закордонного центру, завдання якого – репрезентація, пропаганда та “інформативна акція”. Наголошено, що представництво має стати репрезентацією крайового загальнонаціонального центру, його діяльність повинна бути в “тісній органічній сполуці з краєм”²⁷. 10 травня 1924 р. було надіслано лист до Євгена Петрушевича, у якому зазначено, що “аж до остаточного вирішення складу і компетенції цього представництва всіма покликаними до цього українськими політичними чинниками, Тісніший Народний Комітет уповажнює Високоповажного Пана Президента Української Національної Ради д-ра Євгена Петрушевича до репрезентування і оборони інтересів та стремлінь українського народу згідно прилягаючими постановами Народного з'їзду з 21 квітня 1924 р.”²⁸.

Позицію трудовиків не підтримала жодна українська партія. Партії вбачали в особі Є.Петрушевича політичного банкрута, а усі невдачі ЗУНР пов'язували з його іменем. Вони не погодилися з таким формулюванням, що передбачало існування за кордоном умандатованого представництва західноукраїнських земель, яке в тісному зв'язку з краєм вело б політичну акцію на міжнародній арені²⁹.

Нові ускладнення виникли у травні–червні 1925 р. у зв'язку з позицією Євгена Петрушевича та колишньої Незалежної групи, що перебувала під його впливом. Є.Петрушевич наполягав на затвердженні його мандата на зовнішньополітичну діяльність від імені майбутнього об'єднання або принаймні на тому, щоби Народний комітет УНТП і УПНР “згодилися не міняти старої організаційної форми, другими словами, щоби трудова партія продовжувала при зміні складу далі існувати з її Народним Комітетом і згаданим мандатом для Петрушевича”. З різкою критикою “гуртка, що ставить перепони в перетворенні розбитих груп в одну силу”, виступило “Діло” в передовиці “У важенну хвилю”, зазначивши: “Наші політичні організації слабкі, здеорганізовані без провідної думки, наші політичні штаби не лише без планів боротьби, але й без планів оборони, наше політичне життя є не лише немічне, бліде, нужденне, але воно пливе без керма і вітрил”³⁰.

У той час, коли політичні сили Західної України вели переговори з Євгеном Петрушевичем щодо політичного представництва за кордоном, в оточенні Президента УНР ради визрів план створення політичного центру Західної України та його колегії. У підготовленому Романом Перфецьким статуті ПЦЗУ визначено його політичну платформу: “Політичну основу діяльності Центра становлять акти проголошення на західноукраїнських землях і здійснення на них української державности, на актах проголошення злуки обох українських держав та на заявах відповідних західноукраїнських політичних чинників всіх трьох займанщин: з одної сторони – про спільність національно-політичних інтересів північно-західних земель з Східною Галичиною, а з другої сторони – про необхідність якнайскоршого визволення всієї Західної України з-під чужого панування і здійснення актів злуки без огляду на державний і суспільно-політичний устрій матірнього пня нашого народу в хвилі злуки”³¹.

Отож завдання ПЦЗУ передбачали: 1) підготовку всіма можливими способами й засобами якнайшвидшого визволення західноукраїнських земель та підтримку на них відцентрових акцій українських політичних сил; 2) пропаганду перед світовим співтовариством необхідності визволення Західної України та здійснення права на самостійне державне життя в злуці з рештою українського народу в об'єднаній українській державі; 3) ведення цієї визвольної акції “в опертю о ті реальні політичні і боеві сили в першій мірі українського Сходу, які не приймають

тих всіх актів, зречень і рішень на яких спирається поневолення Західної України, зг.[лядно] становлять собі за ціль допомогти до повного її визволення”³².

Статут визначав, що до ПЦЗУ входили Президент УНРади Євген Петрушевич та тимчасова Колегія Центру під його провідом, до якої на перших порах входили б запрошені президентом УНРади особи. Останній мав репрезентувати ПЦЗУ на міжнародній арені, проводити колегії, призначати її членів, після відповідних рішень колегії, і політичних організацій Західної України, які поділяли платформу ПЦЗУ; мав верховний провід над “технічною, підпільною організацією (ЗУНРО)”. Колегія ПЦЗУ визначала тактику центру в межах її платформи, у справах закордонної політики і пропаганди, взаємин з політичними силами краю та закордону, розглядала фінансові питання “технічної підпільної акції”. Вона уконституїювалася вибором генерального секретаря та референтів окремих справ. Генеральний секретар мав допомагати у виконанні ухвал Центру, очолювати канцелярію в разі відсутності Президента УНРади й проводити засідання Колегії.

На засіданні колегії ПЦЗУ 26 червня 1926 р. учасники розпочали дискусію навколо установчих документів, зокрема розподілу повноважень Президента УНРади та Колегії. У ній узяли участь Євген Петрушевич, Роман Перфецький, Володимир Бандрівський. Останній запропонував законопроект статуту Романа Перфецького, у якому Колегія мала статус дорадчого органу ПЦЗУ. Усі зміни, запропоновані Володимиром Бандрівським, були направлені на зміцнення позицій Євгена Петрушевича. Президент УНРади в промові зазначив, що не підтримував ідеї створення Колегії, а лише виступав за колегіальне ухвалення рішень³³.

На цьому ж засіданні також обговорювалася проблема стосунків з УНДО та іншими політичними силами Західної України. Євген Петрушевич неодноразово вів переговори у справі закордонного представництва з головою УНДО в 1925 – на початку 1926 рр. Президент УНРади заявив про розмову з Дмитром Левицьким, який дав згоду на створення ПЦЗУ за допомогою УНДО та підготовку відповідного проекту. Проте, за словами Євгена Петрушевича, “УНДО запропонувало відтак одиничну систему і поставило при тім неможливу для прийняття конструкцію представництва, а по нашій далекоідущій в концесіях контрпропозицій видало відоме рішення”. Президент УНРади пропонував створити міжпартійну установу в краї, яка б дала “добро” на створення Центру. Однак реальні міжпартійні взаємини середини 20-х рр. у Західній Україні не давали надій на створення такої установи³⁴.

Інший варіант – створення ПЦЗУ Президентом УНРади за взірцем екзильного уряду з уповноваженими за підтримки Міжпартійної Ради – Євген Петрушевич уважав “фікцією”, оскільки не мав підтримки жодної партії, за винятком радянофільської групи в УНДО у цей період. За цих умов Президент УНРади запропонував ще один варіант створення Центру: “В мене є права і обов’язки надані мені УНРадою і для виконання сих обов’язків можна би видати відповідний регулямін про внутрішнє наше життя, діловодство, себто оформити наш Центр (чи се відповідна назва – се питанне?)”. Проект Статуту Романа Перфецького він вважав таким, що обмежував права Президента УНРади.

У відповідь Роман Перфецький заглибився в історію цієї проблеми. “Після березня 1923 р. у Відні була підписана угода (очевидно, із закордонною УНРадою. – *I.C.*), в якій зазначалось створення колегіальної установи при президентові”. Перед виїздом з Відня Роман Перфецький запропонував проект її статуту, який складався з трьох пунктів: “Перший стверджував необхідність такої розбудови Закордонного Центру, щоби він спирався на державницьких краєвих політичних чинниках, та полишав усталене взаємовідношення між Президентом, Колегією і згаданими чинниками майбутній установі; другий уступ стверджував, що Сучасний Закордонний Центр має становити Президент УНРади і діюча при нім і під його провідом Тимчасова Колегія Західної України; третій уступ постановив, що до часу створення у краю міжпартійної установи становити має НК УНТП в титулу уділення Президентові повновласти краєвий чинник для установлювання витичних ліній західноукраїнської політики”. На перші два пункти Президент погодився³⁵.

Після приїзду Євгена Петрушевича до Берліна розпочалися безпосередні переговори з УНДО. Після них Роман Перфецький запропонував створення Центру на умовах вищезгаданої віденської угоди 1923 р. Він закликав якнайшвидше створити “громадянську основу для

нашого центра, опертися на відповідних організаціях і при їх помочи приєднувати собі щораз ширші шари суспільности”. Він пропонував для послуг Центру очолюваний ним КОЗУЗ із видавництвом “Об’єднання”. Проте президент УНРади не підтримав цієї пропозиції.

На наступному засіданні Колегії ПЦЗУ 7 липня 1926 р. Р.Перфецький запропонував новий проект статуту Центру з урахуванням пропозицій попереднього обговорення. Є.Петрушевич, погоджуючись в основному з новим проектом статуту, заявив: “Тепер однак ясним є, що створення Центра при помочи краєвих чинників не є до переведення, отже лишається лише ведення акції за кордоном тільки з сего титулу, який маю – себто від президента УНРади і в його волі”. Він підтвердив політичну платформу своєї діяльності – “визволення західноукраїнських земель і здійснення на них нашої державности. Ясним також є якими дорогами має іти наша робота в міру фондів”³⁶.

Тимчасова колегія ПЦЗУ все ж шукала підтримки політичних партій Західної України. На її засіданні 23 липня 1923 року Євген Петрушевич проінформував про переговори з головою “Селянського Союзу” Максимом Чучмаєм і підтвердив спільність платформи цієї партії із центром. М.Чучмай, за словами Є.Петрушевича, заявив, що, “судячи по «Раді», її платформа вповні для нас приємлива і або най вона як найскорше виступить з УНДА та створить на своїй платформі нову партію ще в час до виборів, які відбудуться уже в лютім, або най опанує провід УНДА. Тоді ми готові би кооперуватися з нею”. Також Селянський союз готовий був підтримати Берлінський Центр і відбутися спільний з’їзд Центру, Селянського союзу та Незалежної групи³⁷.

УНДО не сприймало платформи ПЦЗУ. Лідери останнього вважали, що відмінності ідеологічного й тактичного характеру варто шукати в процесі створення УНДО, а саме входженням до нього членів УПНР. Прихильники ПЦЗУ підкреслювали, що “сі ріжниці полягають головно на тім, що наш Центр, маючи за обов’язок ведення західноукраїнської визвольної політики, бере за основу всіх своїх змагань і заходів акти проголошення на західноукраїнських землях нашої власної державности і акти злуки обох Україн, а здійснення проголошення Актів злуки не ставляє в залежність від того чи другого устрою матірнього пня Великої України. Дотично сего переважного питання виходить імено наш центр з сего заложення, що для якнайскоршого, в першій мірі визволення наших західноукраїнських земель, мусить бути нам притягнена до помочи кождохасно існуюча на Придніпров’ю реальна українська політична сила”³⁸.

Таким чином, діалог між крайовими й еміграційними політичними силами Західної України щодо пошуку моделі закордонного представництва виявився нерезультативним. Крайові політичні сили, передусім УНДО, особливо після виборів до польського сейму та сенату 1928 р. і створення Української парламентської репрезентації, не могли погодитися на запропоновану модель радянофільськи налаштованого Є.Петрушевича. Водночас еміграційні політичні сили не вірили в можливість формування закордонного представництва крайовими політичними силами через брак досвіду, зв’язків з лідерами європейських держав і брак фінансових засобів.

1. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії 1918–1929. Т. 1 / Микола Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ, 2002. – 536 с.
2. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.) / Олександр Зайцев // УІЖ. – 1993. – № 1. – С. 72–84.
3. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. : Проблеми польсько-українських стосунків / Орест Красівський. – Львів, 2000. – 416 с.
4. Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.) / Володимир Комар. – Івано-Франківськ, 2011. – 359 с.
5. Швагуляк М. До історії українсько-польських переговорів у 1921 р. Місія Тита Войнаровського / Михайло Швагуляк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. ССXXXIII : Праці історично-філософської секції. – Львів, 1997. – С. 126–147; його ж: Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. / Михайло Швагуляк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. ССXXXII : Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 111–145.
6. Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939) / Степан Качараба. – Львів, 2003. – 416 с.

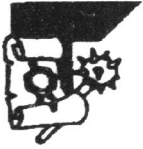
7. Zaporowski Z. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna Wolynia 1931–1939 / Zbigniew Zaporowski // Res Histórica. – Z. 4 : W krugu polskich doswiadczen parlamentarnych. – Lublin, 1998. – S. 79–97.
8. Brzoza Cz. Ukraińcy w izbach ustawodawczych Drugiej Rzeczypospolitej / Czesław Brzoza // Ukraińskie tradycje parlamentarne. XIX–XX wiek. – Kraków, 2006. – S. 185–208.
9. Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej / Włodzimerz Mędrzecki // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1996. – T. 3. – S. 220–234.
10. Szumiło M. Antoni Wasynczuk (1885–1935). Ukraiński działacz narodowy i polityk / Mirosław Szumiło. – Lublin, 2006. – 147 s.; Tenże: Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939) / Mirosław Szumiło. – Warszawa, 2007. – 325 s.
11. Tomczyk R. Ukraińska Partia Radykalna w II Rzeczypospolitej. 1918–1926 / Ryszard Tomczyk. – Szczecin, 2007. – 284 s.
12. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / Ryszard Torzecki. – Kraków, 1989. – 468 s.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України), ф. 372, оп. 1, спр. 16, арк. 53.
14. ЦДАІЛ України, ф. 372, оп. 1, спр. 15, арк. 21.
15. ААН, MSZ, l. 133–134.
16. Ibid.
17. Ibid.
18. Ibid.
19. Ibid.
20. Ibid, s. 137.
21. Ibid, s. 138.
22. Ibid, s. 141.
23. Ibid.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 6, оп. 1, спр. 49, арк. 18.
25. Там само.
26. ЦДАІЛ України, ф. 355, оп. 1, спр. 22, арк. 3.
27. Там само, ф. 581, оп. 1, спр. 107, арк. 7.
28. Там само, спр. 34, арк. 9.
29. Там само, кол. мікрофільмів № 9, м/ф 70046, арк. 16.
30. Діло. – 1925. – 15 черв.
31. ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 225, арк. 12.
32. Там само, арк. 15.
33. Там само, арк. 17.
34. Там само, арк. 18.
35. Там само, арк. 19.
36. Там само, арк. 20–21.
37. Там само, арк. 21.
38. Там само, арк. 22.

В статтє дана оцєнка дєятєльності політичєских сил Западної України, форм зарубєжного прєдставитєльства западных украинцєв. Дан анализ взаимоотношениям УНТП и УНДО с Евгєниєм Петрушевичєм и єго окружєниєм.

Ключєвыє слова: УНТП, УНДО, ПЦЗУ, Е.Петрушевич.

The activity of Western Ukraine political forces and the forms of overseas embassy of Western Ukrainians has been estimated in the article. The relationship between (UNTP – UNDO) with Eugєniy Petrushevych and his entourage has been analysed.

Key words: UNTP, UNDO, PCZU, E.Petrushevych.

УДК 94 (477) "1921–1934"

ББК (4Укр) 62

Тамара ГАЛИЦЬКА-ДИДУХ

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ Й ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ З ЛІВОРАДИКАЛЬНИМ РУХОМ У 1921–1934 рр.

У статті визначено причини відсутності розгалуженої мережі націоналістичного підпілля в радянській Україні. Проаналізовано як агітаційно-пропагандистські засоби боротьби УВО й ОУН за впливи на західноукраїнських землях (публікація друкованої продукції, проведення бесід, мітингів, поширення газет і т. ін.), так і методи індивідуального терору.

Ключові слова: УВО, ОУН, націоналістичне підпілля, ліворадикальний рух.

Проблема боротьби Української військової організації (далі – УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН) з ліворадикальним рухом у 1929–1934 рр. належить до актуальних проблем сучасної української історіографії, оскільки дозволяє простежити місце й роль УВО та ОУН у політичній історії України ХХ ст. В незалежній Україні термін “націоналізм” доволі часто використовують у політичній боротьбі з метою відвернення уваги громадськості від проблем сучасності. Потреба внутрішньої солідарності суспільства, як основи політичної модернізації України, вимагає критичного переосмислення спадку минулого, очищення його від штучної політизації, фальсифікацій та спотворень.

Започаткували вивчення проблеми безпосередні учасники подій, для праць яких характерний апологетичний підхід до трактування діяльності ОУН. Зокрема використані збірники спогадів Володимира Мартинця¹ та Зиновія Книша². Значний масив документів, періодика, спогади містяться в праці Петра Мірчука “Нарис історії ОУН”³. На науковій цінності робіт українських істориків у еміграції позначилося обмежене коло доступних архівних джерел і однозначно антирадянська позиція їхніх авторів.

Радянські історики (В.Замлинський, В.Чередниченко та ін.⁴) через цензурні обмеження та ідеологічне трактування українського націоналізму не змогли об’єктивно висвітлити національно-визвольну боротьбу українського народу міжвоєнного періоду. Серед сучасних українських дослідників окресленої проблеми відзначимо праці Анатолія Кентія⁵, Дмитра Веденєєва⁶, Василя Штокала⁷, Михайла Ковальчука⁸, Марії Мандрик⁹ та ін.¹⁰. Незважаючи на значний доробок сучасної вітчизняної історіографії, ціла низка аспектів протистояння право- та ліворадикального руху в 1921–1934 рр. залишається не розкритою, що зумовлює необхідність їх дослідження.

Створення УВО 1920 р. і ОУН 1929 р. стало органічним наслідком розвитку українського руху після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Традиції визвольної боротьби часів Української революції, поєднання національного утиску українців та одночасне існування певних громадянських прав і свобод у польській державі створювали ідеальні умови для виникнення праворадикальних націоналістичних організацій. Соціальною базою УВО, а згодом ОУН, стала галицька молодь, яка боляче реагувала на поразку своїх батьків у боротьбі з поляками в 1918–1919 рр. і прагнула до реалізації українського державницького проекту.

Своєю чергою східногалицька проблема залишалася актуальною в політиці радянських урядів Росії та України. З одного боку, наголошувалося на непричетності радянських органів влади до подій усередині Польщі. З іншого, в основі зовнішньополітичної лінії більшовицького керівництва залишалася ідея “світової соціалістичної революції”. Партійна номенклатура УСРР, під безпосереднім впливом московського центру, розгорнула серію заходів: проведення в радянській Україні кампаній протесту проти утисків українців у Польщі, піднімалося питання продовольчої допомоги голодуючим українцям Галичини, постраждалим від повені тощо. Представники радянських республік демагогічно декларували на міжнародних конференціях

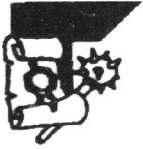
свою зацікавленість східногалицькою проблемою. Зокрема, 5 вересня 1924 р. уряд СРСР надіслав Польщі ноту, у якій зазначалося: “Цілком поділяючи прагнення Польського уряду до підтримання загального миру і дружніх відносин між обидвома країнами, Союзний уряд тим не менше не може погодитися з думкою Польського уряду, що питання про Східну Галичину у міжнародному змісті не існує. Союзний уряд вважає, що умовлена Ризьким договором відмова від його прав та претензій на території, які розміщені на захід від встановлених цим договором кордонів, не означає, що доля української народності, яка складає більш як 70% всього населення Східної Галичини, може бути байдужа для тієї ж української народності, яке населяє Українську Радянську Соціалістичну Республіку, як і не означає, що Союзний уряд визнає за Польською республікою права на анексію Східної Галичини, населення якої неодноразово в різких формах виражало свій протест проти його включення до складу Польщі”¹¹. Подібні заяви радянських лідерів були виключно пропагандистськими заходами, спрямованими на створення позитивного міжнародного іміджу.

Саме радянські заяви на міжнародних конференціях спонукали до переговорів члена УВО Миколу Саєвича з більшовицькими представниками в Берліні¹². Про перемовини з радянським урядом свідчив Антін Білецький: “Переговори з большевицьким урядом з доручення полк. Коновальця провадили в цій справі раз сот. Коссак і інж. Індишевський, а потім ред. Паліїв. Переговори довели до уложення й узгіднення умови поміж ПУН (Провід українських націоналістів. – *Т.Г.-Д.*) і большевицькою владою. Змістом угоди було, що обі сторони себе взаємно не чіпають, при чому українська сторона зобов’язалась провадити свою діяльність тільки в Польщі, а не нападати в пресі на советський уряд і комуністів взагалі. Націоналісти дістали також обіцянку, що советська влада буде політично підтримувати український революційний рух проти Польщі, а комуністи в Західній Україні не будуть зачіпати діяльності УВО”¹³.

У радянських документах є згадки про те, що в 1923 р. Є.Коновалець особисто звертався до більшовицького керівництва України з пропозицією про субсидювання УВО¹⁴. У донесенні польської поліції вказувалося: “На початок лютого цього року (1925 р. – *Т.Г.-Д.*) відбулися збори у Львові..., там обговорювано співпрацю Стрілецьких груп (УВО. – *Т.Г.-Д.*) з диверсійними бандами та відділами Гриця Коссака в Советській Україні, куди він перейшов зо своїм відділом у Юзефові з Чехо-Словаччини і де, згідно з нашими інформаціями, співпрацює з Тютюнником”¹⁵.

Однак радянське керівництво, взявши курс на розклад державних інституцій Польщі шляхом розгортання комуністичного руху всередині країни, а також на розкол українських політичних сил за кордоном, не було зацікавлене в будь-яких переговорах з українськими праворадикальними силами. 7 квітня 1924 р. радянським урядом була прийнята постанова: “Пропозицію Коновальця т. ін. (група Петрушевича) про їх субсидювання відхилити, але з метою їх подальшого розкладу переговори під різними приводами затягувати, запропонувати їм подати детальні відомості про те, що у них є”¹⁶.

Зрештою, неможливість переговорів була очевидною, оскільки пошук оптимальних зовнішньополітичних комбінацій УВО, а згодом і ОУН, ґрунтувався на двох основних принципах – незалежності та соборності української держави. Виходячи з неминучості нової європейської війни та перегляду версальської системи кордонів, Є.Коновалець так визначав геополітичну стратегію: “В політиці мусить бути все аксіом не узалежнювати себе від одного контрагента. Ми мусимо так вести нашу акцію, щоби якраз через скріплювання наших позицій в одній і другій державі викликати в них обох щораз більше заінтересування до нашої проблеми”¹⁷. На його думку, тільки самостійна Україна могла б установити політичну рівновагу як на європейському континенті (у трикутнику Україна – Німеччина – Італія), так і в Азії (у трикутнику Україна – Японія – Англія)¹⁸. Оптимальним варіантом діяльності ОУН на міжнародній арені було б зацікавлення в позитивному вирішенні українського питання трьох держав: Німеччини, Італії та Великобританії¹⁹. В основу геополітичних розрахунків була покладена ідея споконвічної ворожості Москви й Варшави до України. Тому майбутнє східноєвропейського політичного укладу оунівці бачили як блок народів від Балтики до Каспію та Уралу, який відділив би Росію від Польщі, оточив їх “залізним обручем”, а також обмежив доступ Росії на Захід,

спрямовуючи її зовнішньополітичний вектор в Азію. Таким чином боротьба за здобуття власної держави на всіх українських землях перетворювала радянське керівництво на одного з основних ідейно-політичних ворогів націоналістичного табору.

Тому “першим заходом у здійсненні плянів УВО було розсилання Є.Коновальцем у різні закутки України старшин січового стрілецтва для революційної акції. Це тоді виїхали Іван Андрух і Микола Опока на Київщину, щоб очолювати там повстанську акцію...”²⁰. Зокрема, І.Андрух став командантом УВО території радянської України, увійшовши до складу Центрального українського повстанського комітету, який виник на початку 1921 р. під егідою уряду УНР²¹. До Наддніпрянщини було відправлено також емісара січової стрілецької організації, підполковника І.Рогульського²². Радянські урядові кола обвинувачували Є.Коновальця у зв'язках із повстанцями²³. Є.Коновалець, сподіваючись на те, що центром продовження боротьби буде Наддніпрянська Україна, охоплена антирадянськими повстаннями (на Київщині діяли загони отаманів Голого, Гризла, Цвітковського, Струка, на Кременчуччині – Шевченка, Деркача, Хмари, Каліберди, на Полтавщині – Гонти й Христового, на Поділлі – Шепеля й Заболотного, на Волині – Мордалевича), “відбував розмови з полк. Юрієм Отмарштайном, з отаманом Юрієм Тютюнником і його ад'ютантом Добротворським, зустрічався з ними в “Червоній Калині” та на інших конспіративних квартирах УВО у Львові. Більш як певне, темою цих розмов було поширення діяльності” січової стрілецької організації. До командного складу майбутньої “повстанської” армії планувалося ввести полковників Ю.Отмарштайна і Р.Сушка, сотника В.Стефанишина та ін.²⁴.

Однак невдовзі надії на успішне здійснення антибільшовицького повстання на Наддніпрянщині під проводом державного центру УНР чи Повстансько-партизанського штабу (ПШШтабу) генерала Ю.Тютюнника не виправдалися і центр боротьби за соборну Україну переносився в Галичину.

Пильна увага до націоналістичних угруповань прослідковується в радянських розвідно-несеннях: “Бойові організації українських націоналістів готуються до нових виступів у найближчому майбутньому у Східній Галичині. Дії їх повинні мати характер індивідуального терору проти окремих представників польських властей. Нова тактика націоналістичних бойових організацій пояснюється послабленням націоналістичного руху і неможливістю вести широку бойову роботу, як ту, яка велась восени минулого року. Бойова організація не пов'язана тісно із жодною з емігрантських і місцевих політичних угруповань... Штаб Коновальця збирає лояльних до нього колишніх офіцерів за кордоном. Для них організовані в Берліні спеціальні курси з підготовки інструкторів-бойовиків”²⁵.

У листопаді 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У Станіслав Косіор стверджував, що більшість націоналістів “прибула в Україну з-за кордону – з Праги, Галичини і т. д. ... Ще в 1923 році провідники української контрреволюції, як от Коновалець й інші, вирішили використати змінювельський рух для своїх цілей”²⁶. Однак в умовах радянської дійсності “частина увіствів, кинених на Наддніпрянщину, згинула, друга ж частина тимчасово припинила свою діяльність”²⁷. Зокрема, у липні – серпні 1921 р. ліквідовано ЦУПком, а 28 серпня 1921 р. розстріляно крайового коменданта УВО на східноукраїнських землях І.Андруха. З 1923 р., за словами В.Мартинця, члени УВО “ніякої акції на сов. Україні не провадили”²⁸.

Слід зауважити, що в 1920-х рр. прорадянську орієнтацію виявляла частина західноукраїнської інтелігенції і студентства. Цьому сприяли: існування формальних ознак української радянської державності та політика українізації, налагодження активної співпраці українських наукових та літературних кіл Західної України та УСРР, активна пропагандистська кампанія радянської преси, яка посилено використовувала ідею визволення української та білоруської національних меншостей з-під влади Польщі та возз'єднання їх із СРСР²⁹. В атмосфері міцніючих радянофільських настроїв активізувала свою діяльність КПЗУ (перейменована з КПСГ у 1923 р.), яка зуміла взяти під контроль низку політичних організацій. Фактично під керівництвом КПСГ уже на початку 1920-х рр. перебувала Комуністична Спілка Молоді Західної України³⁰. Під вплив комуністів потрапила організація галицько-руських соціалістів “Народна воля” з газетою “Воля народу”³¹. На прорадянські позиції перейшла частина членів УСДП, а в 1926 р. був створений підконтрольний КПЗУ “Сельроб”, який ставив своїм завданням “об'єднання за-

хідних земель з Радянською Україною, що може наступити після перемоги пролетаріату в усій Польщі³². З відкриттям у 1928 р. радянського консульства у Львові, очолюваного відомим українським націонал-комуністом Ю.Лапчинським, радянофільство набуло ще більшого поширення. У Галичині й на Волині з'явилися відповідні часописи українською мовою: “Культура”, “Нові Шляхи”, “Вікна”, “Світло” та ін. Також на території Польщі розповсюджувалися радянські агітаційні матеріали: “Наша правда”, “Наш стяг”, “Бібліотечка комуністичної молоді”, “Комуністична бібліотека КПСГ”, “Правда”, “Известия” та інші³³.

У газеті “Діло” вказувалося: “Сучасне галицьке закордонне москвофільство виявляє певного рода потяг до Московщини і неясні надії на московську поміч. В деяких емігрантських органах проголошується, що треба боротися лише проти гнобителів західних українських земель, бо на східно-українських землях існує вже українська держава”³⁴. Зокрема, Є.Петрушевич був переконаний, що “всю нашу надію на кращу будучину покладати можна лиш на большевицьку Росію та Лондон”³⁵. У листі секретаря повноважного представника УСРР в Німеччині М.Калюжного від 22 липня 1922 р. вказується: “Петрушевич дав сюди офіційні доручення терміново вяснити неофіційним шляхом у “радянських”: 1. Чи підуть “ради” на сепаратні домовленості з окремими державами у випадку, якщо в результаті Гааги не відбудеться загальної постанови про визнання. 2. У випадку прийняття постанови про “гваранційний мир” чи не приймуть ради участі у цій постанові ціною відмови від своєї позиції у галицькому питанні, чи залишать собі вільні руки у відношенні до Польщі”³⁶. Переговори представників Є.Петрушевича з радянськими дипломатами у Відні, Празі та Берліні тривали протягом усього 1922 р., однак вони не мали практичного значення³⁷.

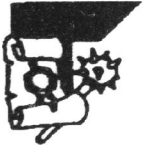
Наступ на національно-культурні права українців у Східній Галичині підштовхував багатьох представників українського громадянства до еміграції на радянську Україну. Саме емігранти ставали джерелом для формування радянської агентурної мережі на Західній Україні, коли, після відповідної підготовки на території РСФРР чи УСРР, вони поверталися на батьківщину. Слід зазначити, що значною мірою розміщенню радянських агентів на польській території сприяла широка репатріаційна акція, яка проводилася згідно з Ризьким мирним договором. Так, разом із польськими переселенцями практично безперешкодно на територію Польщі переходили радянські агенти³⁸.

З 1931 р. діяв Іноземний відділ ДПУ УСРР (керівники – Володимир Карелін, Артур Артузов, Абрам Слуцький) як самостійний структурний підрозділ у сфері зовнішньої розвідки, головні зусилля якої спрямовувалися на виявлення осередків української політичної еміграції, проникнення в них агентів, збір інформації про плани й агентуру на радянській території, компрометацію активних учасників і їх фізичне винищення, запобігання підривному акціям і т. п. Зокрема, представником резидентури радянської зовнішньої розвідки в Берліні був Павло Ладан, який працював у апараті КПЗУ як співробітник секретаріату і член редакційної колегії³⁹. У 1933 р. оунівцями був викритий агент Закордонної секції ДПУ Шиманський⁴⁰. У 1935 р. радянська розвідка ліквідувала зв'язковий шлях ОУН через Фінляндію, провівши туди свого резидента К.Полуведька⁴¹. У серпні 1933 р. ДПУ вдалося впровадити в найближче оточення провідника ОУН агента, колишнього старшину Українських Січових Стрільців В.Хом'яка⁴². Саме він увів у мережу ОУН свого зв'язкового – П.Грищенка (справжнє прізвище – П.Судоплатов), який 23 травня 1938 р. убив Є.Коновальця⁴³.

Радянське керівництво в боротьбі з українським націоналістичним рухом активно використовувало дипломатичні важелі. Зокрема, в період проживання Є.Коновальця в Женеві (1930–1935 рр.) президент цього кантону Л.Ніколь під тиском народного комісара закордонних справ СРСР М.Литвинова неодноразово домагався виведення полковника за межі Швейцарії⁴⁴. Внаслідок радянських заяв до французького уряду в 1938 р., був змушений залишити Париж та переїхати до Відня М.Сціборський⁴⁵. Під час радянсько-італійських переговорів про торговельний договір 1933 р. радянське посольство внесло протест проти підтримки італійським урядом “українських контрреволюціонерів”, убаचाючи в цьому втручання у внутрішні справи СРСР⁴⁶.

Однак основними в арсеналі радянського керівництва залишалися репресивні методи боротьби з українським націоналізмом, який на червневому 1926 р. пленумі ЦК КП(б)У був названий шовінізмом. Під гаслами боротьби з націонал-ухильництвом і українським націона-

лізмом відбувалося винищення представників національної інтелігенції. З лютого 1932 р. розпочалося тотальне полювання на “українських націоналістів”. Зокрема, обвинувачено 50 осіб “у підготовці і проведенні контрреволюційної націоналістичної і шкідницької діяльності, у створенні, керівництві та участі в контрреволюційній організації “Український Національний Центр” (УНЦ), складовою частиною якої була галицька “Українська Військова Організація” (УВО), що мала на меті повалення Радянської влади на Україні шляхом збройного повстання”. У 1958 р. у результаті додаткової перевірки було встановлено, що “...справа про існування на території УРСР розгалуженої контрреволюційної організації УВО органами слідства сфальсифікована”⁴⁷. Жертвами радянського режиму стали практично всі, хто брав участь в Українській революції 1917–1921 рр. Так, за 1933 р. чекістами було заарештовано 124 463 громадянини України (проти 74 849 у 1932 р. і 30 322 у 1934 р.)⁴⁸. Таким чином, провокаційно конструюючи політичні процеси, радянське керівництво створювало “законні” підстави до знищення верхівки української інтелігенції. Із втратою селянина-власника після насильницької колективізації та голодомору зникла соціальна опора національної революції.

У листопаді 1933 р., коли голод в Україні досягав свого піку, об’єднаний пленум ЦК і Центральної контрольної комісії (ЦКК) КП(б)У ухвалив резолюцію про зв’язок українських націоналістів радянської України з “гітлерівським наємником Коновальцем”⁴⁹. Розвиваючи дану тему, перший заступник Ради народних комісарів УСРР П.Любченко оголосив: “...боротьба з ... Коновальцями є складова частина боротьби за збудування соціалізму”⁵⁰. У 1930-х рр. багатьом заарештованим інкримінувалася робота на УВО та ОУН, що, переважно, не відповідало дійсності. Зокрема, у грудні 1934 р. засуджено до страти за приналежність до антирадянської націоналістичної організації, яка начебто створена за ініціативою проводу ОУН, 14 діячів літератури і культури України (серед них числі – Григорій Косинка, Дмитро Фальківський, Іван і Тарас Крушельницькі). Виняток становлять засуджені в 1931–1936 рр. С.Індишевський (член УВО, брат крайового коменданта УВО Я.Індишевського), Г.Коссак (колишній комендант УГА), О.Букшований (отаман I Бригади Українських Січових Стрільців), Плєскачевський (працівник більшовицької місії в Женеві; неодноразово зустрічався з Є.Коновальцем) та ін.⁵¹

У 1920–1930-х рр. здійснюються активні спроби поширити вплив українського націоналізму на територію УСРР. Головним напрямом діяльності ПУН мала стати підпільна робота зі створення націоналістичної організаційної структури в УСРР. За свідченнями близьких до керівника ОУН осіб, у період 1928–1930 рр. Є.Коновалець зустрічався з представниками Наддніпрянщини не рідше, ніж раз у три місяці. Після перекриття радянськими прикордонниками цього каналу зв’язку, керівництво ОУН в особі Я.Барановського намагалося утворити перехідний пункт на території Румунії⁵². З 1934 р. аналогічною проблемою у Фінляндії займався Д.Андрієвський. До створення осередку ОУН на території УСРР були задіяні М.Кушнір⁵³ і В.Хом’як⁵⁴. У змінених сталінським тоталітаризмом умовах існування суспільства, коли репресії мали випереджувальний характер, а зізнання отримували позасудовими методами, не вдалося створити розгалуженої мережі націоналістичного підпілля в УСРР.

Неможливість вести безпосередню політичну діяльність у радянській Україні спонукала ПУН шукати опосередковані засоби. Зокрема, щомісяця на адресу радянських наукових установ і бібліотек з метою ознайомлення української інтелігенції розсилали сотні примірників “Розбудови Нації”⁵⁵. Ця робота була припинена наприкінці 1928 р., коли Державне політичне управління (ДПУ) України вислало до всіх підпорядкованих установ обіжник з вимогою звернути “найбільшу увагу на те, щоб із поштою з-за кордону не попадав орган українських фашистів у Празі”⁵⁶.

Слід зазначити, що в журналі “Розбудова Нації” значна кількість матеріалу була присвячена аналізу становища в УРСР⁵⁷. Зокрема, з критикою радянської економічної політики, спрямованої на зубожіння українського селянина, виступив К.Сирецький у статті “S.O.S.”⁵⁸.

У червні 1933 р. на конференції ОУН були прийняті “Постанови конференції ОУН в справі Східних Українських Земель”, у яких ставилося завдання налагодження зв’язків із громадянами УСРР, поширення на її територію націоналістичної пропаганди, проведення акцій, які б засвідчили в радянській Україні сам факт існування ОУН та її визвольної боротьби⁵⁹. Практичними наслідками діяльності ОУН у руслі прийнятих постанов стало, зокрема, засто-

сування “бальонової пропаганди” (запуск пропагандистських матеріалів на територію УСРР за допомогою повітряних куль)⁶⁰. За визнанням Є.Коновальця в листі до членів ПУН від 15 квітня 1932 р.: “На Великій Україні той рух розвивається без найменшого нашого безпосереднього впливу, але посередній вплив на оформлювання того руху ми безперечно маємо”⁶¹.

Позиція керівництва ОУН стосовно стратегії діяльності на східноукраїнських землях була неодностайною. Зокрема, на думку М.Кушніра, націоналісти повинні були відмовитися від тактики абсолютної негації співпраці з “опортуністичним табором”, а творити якомога ширший фронт національної революції, залучаючи до нього і проукраїнськи налаштоване комуністичне керівництво⁶². Така позиція ґрунтувалася на принципі: єдина альтернатива вогню є відносний затишок сковорідки⁶³. Натомість М.Сціборський, В.Мартинець, Є.Онацький та І.Габрусевич категорично виступали проти будь-яких реверансів у бік націонал-комуністів⁶⁴. І.Габрусевич із цього приводу зазначив: “Націоналістичне ядро заперечує все поза собою з націонал-більшовизмом включно”⁶⁵.

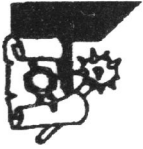
Однією з форм боротьби проти радянського режиму були замаху українських націоналістів на радянських представників у Польщі. 7 липня 1927 р. на варшавському вокзалі був убитий радянський повноважний представник П.Л.Войков, у травні 1928 р. здійснено замах на повноважного представника СРСР у Польщі Д.В.Богомолова⁶⁶. ПУН провів широку політичну акцію на Заході, зокрема в Лізі Націй, протестуючи проти радянських репресій в Україні⁶⁷. У листопаді 1929 р. було організовано студентське віче, яке завершилося побиттям вікон у львівському приміщенні консульства СРСР, радянофільських закладах та в редакціях газет. Віче, під головуванням Б.Кравціва, прийняло резолюцію, у якій висловило протест проти червоного терору в УСРР, засудило діяльність радянофілів, закликало до бойкоту їх часописів та запропонувало членам Всеукраїнської Академії наук, що перебували на той час у Західній Україні, скласти на знак протесту свої мандати⁶⁸. У відповідь на такі дії націоналістів 27 листопада 1929 р. КПЗУ здійснила відплатну акцію: її бойовики розгромили редакцію газети “Новий час”, яку вважали неофіційним органом УВО⁶⁹. Таким чином, починаючи з кінця 1929 р. у Галичині розпочалося відкрите протистояння між ОУН та КПЗУ.

З початком 1930-х рр. боротьба ОУН із ліворадикальним рухом активізувалася. Цьому сприяли підписаний 25 січня 1932 р. радянсько-польський пакт про ненапад і посилення комуністичного терору та голодомор 1932–1933 рр. в УСРР. Радянсько-польські домовленості трактувалися націоналістами як логічне завершення політики Андрусівського та Ризького мирних договорів, тобто “порозуміння коштом України”⁷⁰.

У червні 1933 р. на Берлінській конференції ОУН було визнано доцільність проведення “відповідних революційних актів” проти представників СРСР як на Західній Україні, так і за кордоном. Конференція запропонувала ПУН і КЕ (Крайовій ексекутиві) підготувати та втілити відповідний акт індивідуального терору в Галичині, після чого розпочати на Західній Україні масову акцію протесту проти радянської антиукраїнської політики. На думку націоналістичного керівництва, такі дії мали сприяти популяризації ОУН в українському суспільно-політичному середовищі, усунути упередженість стосовно неї як прояву галицького локалізму, а також сприяти налагодженню зовнішньополітичних контактів⁷¹. Аналогічні кроки мали бути здійснені в українських еміграційних центрах. Однак такі акції за кордоном були невдалими. Зокрема, зірвана запланована ліквідація наркома іноземних справ СРСР М.Литвинова під час його візиту до США. У 1933 р. членами ОУН здійснена невдала спроба нападу на радянське повноважне представництво у Варшаві та Женеві⁷².

У Галичині жертвою індивідуального терору мав стати радянський консул у Львові Г.Лапчинський, з метою максимально загострити увагу українського та польського суспільства навколо проблеми сталінського терору в Україні. Тому М.Лемик, як виконавець, мав добровільно здатися поліції, щоб провести відповідну пропагандистську роботу на судовому засіданні⁷³.

22 жовтня 1933 р. М.Лемик, не знаючи в обличчя консула, застрелив працівника консульства О.Майлова, який був відповідальним працівником НКВС, що інспектував роботу таємних закордонних мереж у дипломатичних представництвах СРСР⁷⁴. На думку співреферента бойової референтури Б.Підгайного, КЕ, знаючи про тогочасну відсутність консула у

Львові та важливість місії О.Майлова, планувала знищити саме його⁷⁵. Судовий процес над М.Лемиком у листопаді 1933 р. набув широкого розголосу. Радянське керівництво наполягало на аполітичних мотивах убивства радянського консула. Сам М.Лемик і його адвокати В.Старосольський і С.Шухевич заявляли, що акція була спрямована “проти московсько-совітської влади, яка силою загарбала Україну та нищить її політично, культурно і господарсько”⁷⁶. Однак суд, проігнорувавши ці аргументи, оголосив підсудному смертний вирок, замінений, зважаючи на 18-річний вік бойовика, на довічне ув’язнення⁷⁷. На знак солідарності з Лемиком під будинком львівського суду відбулася велика демонстрація української націоналістичної молоді, що завершилася арештом 98 українських студентів⁷⁸.

До актів індивідуального терору належить заплановане ОУН убивство відомого громадського діяча А.Крушельницького – видавця й редактора львівського радянофільського журналу “Нові шляхи”. Проте замах не був виконаний через еміграцію родини Крушельницьких до СРСР⁷⁹.

12 травня 1934 р. годинникова бомба знищила приміщення львівської редакції прокомуністичної газети “Праця”⁸⁰. Згодом, на Львівському процесі 1936 р., С.Бандера, пояснюючи завдання акції, зазначив, що це був демонстративний і застерігаючий крок, скерований проти політичних сил, які перебували на службі більшовицької Москви. Такі дії мали привернути увагу до рішення ОУН боротися з “наймитами й розплідниками комунізму” фізичними засобами⁸¹. Незважаючи на те, що одним із головних інструментів українського націоналізму було насильство, зумовлене політичними режимами, встановленими на українських землях у першій половині ХХ ст., терористичні методи боротьби не набули значного поширення (із 63 замахів: 36 українців (з них один комуніст), 25 поляків, один росіянин і один єврей).

Українські націоналісти в боротьбі з ліворадикальним рухом на західноукраїнських землях застосовували ідеолого-пропагандистські методи (публікування друкованої продукції, бесіди, мітинги, збори, святкування національних і релігійних свят), а також індивідуальний терор щодо місцевих радянофілів. Зокрема, оунівці нищили радянофільську пресу та видання, забороняли людям передплачувати й розповсюджувати їх. Найбільш поширеними гаслами були: “Ні одної московської репильки!”, “Ні один комуніст-москвофіл у місті чи в селі!”, “Посилення ненависти до Москви й Польщі!”, “Ні одної місцевості з большевицькими впливами!”⁸². 19 червня 1934 р. в селі Колпець Дрогобицького повіту оунівці обстріляли будинок місцевого комуніста І.Божика, при цьому поранивши його дружину. 8 липня 1934 р. під час нападу на сельробівця Ю.Шкалубину у Львові бойовики ОУН убили його брата. В цьому ж році у селі Тисовець оунівці смертельно поранили комуніста, в селі Опорець Сколівського повіту вбили одного комуніста та двох поранили. Комуністи відповідали членам ОУН тим самим. Так, під час сутички в селі Столпці загинув активіст ОУН П.Білявка⁸³. Широкий розмах антикомуністичної боротьби на Західній Україні, яку проводила ОУН, досить швидко призвів до стихійності та неконтрольованості даного процесу. У боротьбі ОУН і КПЗУ за вплив на місцеве населення поступово почали переважати націоналісти.

Таким чином, у боротьбі УВО й ОУН з ліворадикальним рухом 1921–1934 рр. виділимо два напрями. Перший полягав у спробі створити націоналістичне підпілля в радянській Україні, другий – протистояти радянофільству на західноукраїнських землях. Радянське керівництво СРСР, убачаючи потенційну потужність ОУН, мобілізувало репресивний апарат, щоб унеможливити поширення націоналістичного впливу на підрадянську Україну, а також проникнути в закордонну мережу ОУН. Боротьба сталінського режиму з українським націоналізмом стала підставою для масових судових процесів над українською інтелігенцією в 30-х рр. ХХ ст.

У протистоянні право- і ліворадикальних сил за впливи на західноукраїнських землях суттєву роль відігравала ситуація в радянській Україні. Тимчасове полівіння мас у 1920-ті рр. пояснювалося політикою “українізації” в УРСР, а також демагогічними більшовицькими заявами на міжнародній арені, діяльністю КПЗУ й інших радянофільських організацій, яким фінансово допомагав радянський уряд. Сталінський терор 1930-х рр., насильна колективізація і голодомор 1932–1933 рр. підірвали ґрунт для активного радянофільства в Західній Україні. Своєю чергою УВО й ОУН у боротьбі з ліворадикальним рухом, яка відбувалася під гаслами відплати за комуністичний терор в УРСР, використовували як агітаційно-пропагандистські за-

соби (публікування друкованої продукції, проведення бесід, мітингів, поширення лозунгів і т. ін.), так і методи індивідуального терору.

1. Мартинець В. Українське підпілля. Від У. В. О. до О. У. Н. : Спогади і матеріали до історії та передісторії українського організованого націоналізму / В. Мартинець. – [Б. м.], 1949. – 421 с.
2. Книш З. Власним руслом. Українська військова організація від осені 1922 до літа 1924 року / З. Книш. – Торонто, 1966. – 184 с.; Книш З. Дух, що тіло рве до бою... (Юліан Головінський – Крайовий Командант УВО) / З. Книш. – Вінніпег, 1951. – 198 с.; Книш З. На життя і смерть... Сторінки з історії Української Військової Організації / З. Книш. – Торонто, 1980. – 255 с.; Книш З. На повні вітрила!.. (Українська Військова Організація в 1924–1926 роках) / З. Книш. – Торонто, 1970. – 424 с.; Книш З. Начальна Команда УВО у Львові / З. Книш // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 288–297; Книш З. Начальна Команда УВО у Львові / З. Книш // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів, 1993. – С. 89–93.
3. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1. / П. Мірчук. – Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк, 1968. – 639 с.
4. Замлинський В. Шлях чорної зради / В. Замлинський. – Львів : Каменяр, 1969. – 168 с.; Чередниченко В. Анатомія зради : Український буржуазний націоналізм – зняряддя антирадянської політики імперіалізму / В. Чередниченко. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1978. – 336 с.; Даниленко С. Дорогою ганьби і зради / С. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1970. – 360 с.
5. Кентій А. В. Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр. : Короткий нарис / А. В. Кентій. – К. : Ін-т Історії України НАН України, 1998. – 81 с.; Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.) / А. В. Кентій. – К. : Ін-т Історії України НАН України, 1998. – 200 с.
6. Веденєєв Д. Меч і тризуб : Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945) / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К., 2006. – 408 с.; Веденєєв Д. Зародження спеціальних служб руху українських націоналістів 1920-х – 1930-х рр. / Д. Веденєєв // Пам'ять століть. – 2002. – № 3. – С. 58–63; Веденєєв Д. Спеціальні підрозділи Української Військової Організації (1920 – поч. 1930-х рр.) / Д. Веденєєв // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвідомчий зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 5. – С. 142–152.
7. Штокало В. Діяльність Краснової команди УВО у 1923–1924 рр. : (За матеріалами ЦДІА України у Львові) / В. Штокало // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка : зб. наук. пр. – Львів, 2005. – Вип. 7. – С. 308–317.
8. Ковальчук М. Біля витоків УВО : військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр. / М. Ковальчук // Український визвольний рух. Зб. 7. – Львів, 2003. – С. 5–79.
9. Мандрик М. Український націоналізм : становлення в міжвоєнну добу / М. Мандрик. – К., 2006. – 392 с.
10. Кучерук О. Рико Ярій – загадка ОУН / О. Кучерук. – Львів, 2005. – 212 с.; Косик В. Євген Коновалець. Короткий нарис життєвого шляху / В. Косик // Український визвольний рух. Зб. 3. – Львів, 2004. – С. 61–70.
11. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939 : зб. докум. та матеріалів. – К., 1979. – С. 312–313.
12. Зайцев О. Екзильний уряд ЗУНР і українські політичні організації Галичини (1919–1923) / О. Зайцев // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Вип. 6 : Західно-Українська Народна Республіка : історія і традиції. – Львів, 2000. – С. 190.
13. Пастернак Є. Україна під большевиками (1919–1939) / Є. Пастернак. – Торонто, 1979. – С. 102.
14. Зайцев О. Назв. праця. – С. 191.
15. З таємних документів польської окупації Західної України. – Торонто, 1983. – С. 16.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України, оп. 16, спр. 1, арк. 4000 зв.
17. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 3833 Крайовий провід Організації Українських Націоналістів на Західних Українських землях, оп. 3, спр. 1, арк. 162.
18. Там само, арк. 49.
19. Там само, арк. 162–163.
20. Бойко Ю. Націоналізм на Східноукраїнських землях у добі Коновальця / Ю. Бойко // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 601–602.
21. ЦДАГО України, ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України, оп. 20, спр. 408, арк. 38–41.
22. Ковальчук М. Назв. праця. – С. 63.
23. ЦДАГО України, ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України, оп. 20, спр. 408, арк. 38–41.

24. Ковальчук М. Назв. праця. – С. 72.
25. Российский государственный военный архив, ф. 25899 Управление Украинского военного округа, оп. 3, ед. хр. 536, л. 462–463.
26. Косик В. Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН : боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943 : Дослідження методів боротьби / В. Косик. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2009. – С. 19.
27. Там само. – С. 14.
28. Мартинець В. Назв. праця. – С. 309; Кучерук О. Розвідка Української військової організації та Осип Думін / О. Кучерук // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С. 120.
29. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 1 Львівське воєводське управління, оп. 52, спр. 728, арк. 3.
30. Борці за возз'єднання : біографічний довідник / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1989. – С. 9.
31. Цьох Й. Т. Комуністична преса Західної України / Й. Т. Цьох // Актуальні проблеми історії КПЗУ. – Львів, 1990. – С. 105.
32. Васюта І. К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) / І. К. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 47.
33. Гарматюк М. О. Поширення революційних ідей на Волині в період революційного піднесення (1921–1923 рр.) / М. О. Гарматюк // Український історичний журнал. – 1969. – № 9. – С. 48–49.
34. Данько М. Закордонне москвофільство / М. Данько // Діло. – 1923. – 7 лип.
35. Павлюк О. В. Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? / О. В. Павлюк // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 114.
36. ЦДАГО України, ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України, оп. 20, спр. 1016, арк. 11.
37. Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919–1925) / О. Зайцев // Україна модерна. – 2002. – № 7. – С. 76–77.
38. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2 Станіславське воєводське управління, оп. 1, спр. 39, арк. 3.
39. Скрипник О. Розвідники, народжені в Україні / О. Скрипник. – К. : Ярославів Вал, 2011. – С. 112.
40. Книш З. З таємних документів польської окупації Західної України / З. Книш. – Торонто : Срібна сурма, 1983. – С. 69.
41. Судоплатов П. Спецоперации : Лубянка и Кремль 1930–1950 годы / П. Судоплатов. – М. : Олма-пресс, 2003. – С. 24.
42. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / П. Мірчук. – Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк : Укр. Вид-во, 1968. – С. 527–528.
43. Судоплатов П. Указ. соч. – С. 34–45; Косик В. Євген Коновалець: короткий нарис життєвого шляху / В. Косик // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2004. – Збірник 3 : До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – С. 68–69.
44. Питляр О. Є. Коновалець в очах молодого студента / О. Є. Питляр // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 756–757.
45. Мельник А. Пам'яті впавших за волю і велич України / А. Мельник // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954 : зб. статей у 25-ліття ОУН. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 40.
46. Онацький Є. У вічному місті : Записки українського журналіста : 1933 рік / Є. Онацький. – Торонто : Новий шлях, 1985. – С. 211.
47. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД : Трагічне десятиліття : 1924–1934 / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К., 1996. – С. 303–305.
48. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) : Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – С. 119.
49. Мірчук П. Назв. праця. – С. 217–218.
50. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 402–411.
51. Мірчук П. Назв. праця. – С. 227.
52. Бойко Ю. Назв. праця. – С. 610–611.
53. Там само. – С. 605–606.
54. Онацький Є. Назв. праця. – С. 466.
55. Мартинець В. Назв. праця. – С. 312.
56. Єдиним фронтом // Розбудова Нації. – 1928. – Ч. 12. – С. 458.
57. Сціборський М. Вмираючий режим / М. Сціборський // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 12. – С. 390.

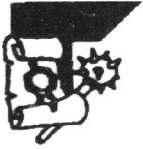
58. Сирецький К. S.O.S / К. Сирецький // Розбудова Нації. – 1933. – № 9–10. – С. 206–209.
59. Онацький Є. Назв. праця. – С. 249.
60. Там само. – С. 267–269.
61. Онацький Є. У вічному місті : Записки українського журналіста. 1931–1932 рік / Є. Онацький. – Торонто : Новий шлях, 1981. – С. 393.
62. ЦДАВО України, ф. 3833 Крайовий провід Організації Українських Націоналістів на Західних Українських землях, оп. 3, спр. 1, арк. 151–152.
63. Мотиль О. Підсумки імперій : занепад, розпад і відродження / О. Мотиль ; пер. з англ. П. Грицака. – К. : Критика. – С. 153.
64. Богуш В. Націоналізм переможе! / В. Богуш // Розбудова Нації. – 1934. – Ч. 5–6. – С. 118–122.
65. ЦДАВО України, ф. 3833 Крайовий провід Організації Українських Націоналістів на Західних Українських землях, оп. 3, спр. 1, арк. 203.
66. Нерод В. А. Интернациональные связи трудящихся Украинской ССР и Польши (1929–1933) / В. А. Нерод. – К., 1983. – С. 12–13.
67. Прокоп М. Україна і українська політика Москви. Ч. I : Період підготовки до Другої світової війни / Мирослав Прокоп. – 3-тє вид. – [Б. м.] : Сучасність, 1981. – С. 80–81.
68. Держархів Львівської обл., ф. 121 Львівське воєводське управління державної поліції, оп. 3, спр. 506, арк. 16.
69. Там само, арк. 112.
70. Історія повторяється // Розбудова Нації. – 1932. – Ч. 3–4. – С. 99.
71. Онацький Є. У вічному місті : Записки українського журналіста : 1933 рік / Є. Онацький. – Торонто : Новий шлях, 1985. – С. 249–250.
72. Скрипник О. Назв. праця. – С. 249–250.
73. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 205 Прокуратура апеляційного суду, оп. 1, спр. 1059, арк. 20–21.
74. Макар В. Постріл в обороні мільйонів / В. Макар // Бойові друзі : Збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945) : у 2 т. / В. Макар. – Торонто : Гомін України, 1980. – Т. 1. – С. 338–339, 344.
75. Кр-ий Ю. Агенат на советський консулят / Ю. Кр-ий // Визвольний шлях. – 1970. – Кн. 3. – С. 336.
76. ЦДІАЛ України, ф. 371 Шухевич Степан (1877–1945, адвокат, громадський і військовий діяч, видавець, публіцист), оп. 1, спр. 100, арк. 40–41.
77. Науменко К. Генеральне консульство СРСР у Львові / К. Науменко // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 7. – Львів, 2000. – С. 398.
78. У зв'язку зі стріляниною на Губернаторських валах // Діло. – 1933. – 3 листоп.
79. Розправа за вбивство міністра Перацького // Діло. – 1935. – 20 листоп.
80. ЦДІАЛ України, ф. 205 Прокуратура апеляційного суду, оп. 1, спр. 1059, арк. 25–26 зв.
81. Великий процес ОУН у Львові // Діло. – 1936. – 6 черв.
82. Н. Н. До постановки протимосковської боротьби на З.У.З. / Н. Н. // Бюлетень Крайової Екзекутиви Організації Українських Націоналістів на Західно-Українських землях. – 1933. – № 11–12. – С. 7.
83. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 230 Станіславський окружний суд, оп. 1, спр. 261, арк. 149.

В статтє определены причины отсутствия разветвленной сети националистического подполья в советской Украине. Проанализированы как агитационно-пропагандистские средства борьбы УВО и ОУН за влияние на западноукраинских землях (публикация печатной продукции, проведение бесед, митингов, распространение лозунгов и т. д.), так и методы индивидуального террора.

Ключевые слова: УВО, ОУН, националистическое подполье, леворадикальное движение.

The article outlines the reasons of the absence of the extensive network of nationalist underground in the Soviet Ukraine. It is analyzed the propaganda tools of the struggle of UMO and OUN for impacts in the Western-Ukrainian lands (publishing of the printed materials, interviews, meetings, spread slogans etc.) and the methods of the individual terror.

Key words: UMO, OUN, nationalist underground, left-radical movement.

УДК 94(477):94(438) "1920/1930"
ББК 63.3(0)

Роман КОБИЛЬНИК

ПРОБЛЕМА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У 20–30-х рр. ХХ ст.

У статті розглядається проблема польсько-українського порозуміння в діяльності польських політичних партій у міжвоєнній Польщі. Проаналізовано партійні програми і проекти, шляхи та методи реалізації спроб налагодження відносин з українським населенням і українськими політичними силами.

Ключові слова: польсько-українські відносини, польські партії, українські партії, Галичина, нормалізація.

Відносини між Польщею та Україною на сучасному етапі відповідають рівню стратегічного партнерства, добросусідства й толерантності. Однак вагоме місце займає проблема історичної пам'яті у відносинах двох народів. Окремим пунктом виступають події 1918–1939 рр., суть і характер яких вплинули на долю українців і поляків. Говорячи про сьогодення польсько-українських відносин, їх актуальність і багатогранність, слід розкрити зародження нормалізаційних процесів у складний період історичного буття. Одна з провідних ролей у налагодженні порозуміння між двома народами належала політичним партіям як головним суб'єктам політичного і суспільного життя Другої Речі Посполитої.

Проблема польсько-українського порозуміння стала наріжним каменем у науковій і публіцистичній сфері й залишається актуальною донині. В українській і польській історіографії сформувалося декілька основних поглядів у цій площині. Поміркованістю відзначаються польські історики А.Хойновський¹, Р.Тожецький², А.Айненкель³, українські дослідники Л.Зашкільняк⁴, М.Швагуляк⁵ та інші, які заявляють про реальні можливості нормалізації відносин, що не були використані через низку об'єктивних і суб'єктивних причин. Як зазначає Л.Зашкільняк, позитивному розв'язанню української проблеми в цей період перешкодили, насамперед, психологічні обставини, пов'язані, з одного боку, з поширеними в польському суспільстві уявленнями про справедливість включення до складу Польщі земель з переважанням польського населення, щодо яких полякам належала заслуга їх "цивілізаційного розвою"; а з другого – невміння українських політичних лідерів своєчасно й реально оцінити внутрішню та міжнародну політичну ситуацію, яка змінилася після завершення Першої світової війни, і переорієнтувати власну тактику. Міцні усталені стереотипи щодо прав Польщі на західно-українські землі в польському середовищі й не менш поширені уявлення про споконвічне історичне право українців на них зводили шанси досягнення розумного компромісу між обома сторонами до мінімуму, хоча й не виключали такого. З позицій сьогодення краще проглядається більша відповідальність польської сторони, за якою залишалося вирішальне слово. Однак вона його або не хотіла, або не встигла сказати⁶.

Інша група науковців головну причину вбачає в нездатності польської сторони виробити гнучку й толерантну національну політику. Зокрема Б.Гудь, проаналізувавши польську урядову політику в українському питанні, зазначив, що взаємодія чинників етносоціального й етнополітичного характеру сприяла формуванню в українців ненависті до Польщі й поляків. Відповідальність за це несуть політичні еліти польської держави. Однак за їхні дії в роки Другої світової війни довелося розплачуватися польському та українському народам⁷.

Поняття польсько-українське порозуміння, на наш погляд, потребує певного методологічного обґрунтування. Виходячи з тогочасних історичних реалій, доцільно розглядати його у двох варіантах: як задоволення часткових і повних вимог українців.

На зміст польсько-українських відносин впливало кілька чинників: з польського боку – відродження польської незалежної держави, включення до її складу українських земель та їх

інтеграція в державно-правову систему, існування різних за ідеологією і методами діяльності політичних партій та їх перебування при владі, авторитаризм Ю.Пілсудського, становлення Польщі на міжнародній арені, її зовнішня політика й відносини із сусідніми країнами. З українського боку – входження українських земель до складу Другої Речі Посполитої, неприйняття польської держави українськими політиками, зростання українського національного руху та його різні течії, міжнародний чинник (зокрема, політика радянського керівництва в ставленні до українців УРСР) тощо.

Відновлення польської незалежної держави й проголошення ЗУНР загострило відносини між двома народами, заклало початок нових реалій співіснування. Адже тепер у середовищі західноукраїнського політикуму й суспільства в цілому домінувала ідея української державності, з позицій якої й формувалася стратегія сприйняття поляків і їх держави. Для національної політики Другої Речі Посполитої щодо українців у міжвоєнний період характерні круті зигзаги і вагання, половинчасті рішення й несправедливі дискримінаційні заходи. Польща, яка сама довгий час була в неволі, відродившись, відмовила українцям у їхніх правах.

У період парламентської демократії 1920–1926 рр. питання польсько-українського порозуміння фактично не розглядалося. Перебування при владі правочентристських політичних сил з їх концепцією національної асиміляції давало українцям невеликі шанси на задоволення власних національних потреб. Права національних меншин були закріплені березневою Конституцією 1921 р. Стаття 109 Конституції декларувала українцям “повний і вільний розвиток їх національних особливостей, надання автономних прав в межах загального самоврядування”⁸. Крім закону про загальне воєводське самоврядування від 26 вересня 1922 р., який так і не набув чинності, українці на даному етапі так і не отримали розширення власних повноважень на етнічних землях. Як зазначає польський дослідник А.Айненкель, “не зроблено справи, що на тогочасні умови ризикованої та складної для обох держав справи створення інституцій, які дозволили б українцям Східної Галичини повернути дотеперішні позиції, де українці могли б впливати на хід справ як в регіоні, так і в державі, в якій опинились не за власним бажанням”⁹.

З приходом до влади табору пілсудчиків у 1926 р. задекларовано необхідність зміни національної політики й налагодження контакту з українцями. Тези міністра внутрішніх справ К.Млодзяновського від 18 серпня 1926 р. про перехід до програми державної асиміляції, яка в перспективі надавала національним меншинам культурну автономію, а також пропозиції міністра освіти А.Суйковського сприяти покращенню українського шкільництва викликали хвилю обурення серед польських націоналістичних партій і польського населення в південно-східних воєводствах. Обидва міністри змушені були піти у відставку.

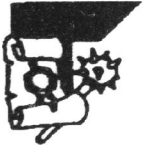
Проблемі польсько-українського порозуміння значну увагу приділяли польські політичні партії. Формування табору пілсудчиків мало декілька етапів і характеризувалося наявністю різних політичних сил і угруповань.

Партійно-політичну складову пілсудчиків визначали партії, які перед виборами 1928 р. об’єдналися в ББСУ. Це політичне угруповання так і не перетворилося в єдину монолітну політичну партію, оскільки складалося з різних за ідеологією і становими інтересами політичних сил, серед яких слід виділити дві групи: ліводемократичний табір, представлений Союзом відродження Речі Посполитої (СВРП, направили) і Партією праці, а також консервативний табір, до складу якого входили Християнська землеробська партія (ХЗП), Партія національної правди (ПНП), Польська консервативна організація державної праці (ПКОДП, віленські консерватори).

У початковий період режиму “санації” помітну роль відігравав СВРП, який став виразником прагнень до консолідації середовища пілсудчиків навколо окремої суспільно-політичної програми, що ґрунтувалася на безумовному авторитеті маршала Ю.Пілсудського. Керівництво партії намагалося стати головним виразником політичних поглядів санаційного табору. Однак їхня політична програма не викликала великого інтересу в Ю.Пілсудського й не вплинула на його погляди¹⁰.

Організаційне становлення СВРП в 1926 р. відбувалося під гаслом урегулювання міжнаціонального конфлікту й налагодження стосунків на так званих кресах. У виступах керівників партії зазначалося, що ці землі не можуть розглядатися як колонії, а мають становити цілісну систему державного організму. Держава повинна знайти сили на економічні та культурні

інвестиції. Така позиція направівців впливала з їхньої підтримки доктрини польського прометеїзму. Беручи до уваги тогочасне геополітичне становище Польщі, зокрема політику коренізації в УРСР, голова СВРП З.Лехніцький вимагав від польського уряду якнайшвидшого вирішення українського питання. В іншому випадку Польща не зможе піти “на радикальні та остаточні кроки в східній політиці”, а це поставить під загрозу виконання прометеїстської програми¹¹.

Направівці заявили про задоволення часткових вимог українського населення. С.Подвінський пропонував увести в дію модифікований закон від 1922 р. Згідно з ним розширювалися законодавчі права воєводських сеймиків, що давало можливість запровадити національну автономію у формі курії. Українське населення мало об’єднатися в окрему курію, а її оподаткування мало йти на власні потреби. Представництво національних палат сеймиків установлювалося відповідно до чисельності польської та української курій. Закон спочатку передбачалося запровадити в трьох східно-галицьких воєводствах, а згодом на Волині й на території українських повітів Поліського воєводства¹².

Представники СВРП підтримували ідею створення українського університету й залучення українців до керівних посад у місцевій адміністрації. Проте невдовзі направівці відійшли від задекларованих кроків вирішення українського питання й урегулювання взаємовідносин між обома народами. Вони обмежили “наданням українському населенню в рамках воєводського самоврядування можливостей розбудови власного шкільництва й національної культури”, однак за умов визнання за ними “лояльності на користь Польщі”.

Саме польсько-українське порозуміння повинно відбуватися в інтересах зміцнення польських впливів на території західноукраїнських земель. Один з лідерів СВРП С.Папроцький заявляв, що врегулювання національних питань мало узгоджуватися з державними інтересами та інтересами обох народів, щоб громадяни, приналежні до національних меншин, прагнули визнати державні інтереси за свої¹³.

За певну нормалізацію польсько-українських відносин виступала Партія праці, яка мала свою фракцію в сеймі. До неї належав прем’єр-міністр К.Бартель. У відозві партії декларувалося врегулювання національної політики відповідно до польської конституції. Національні меншини повинні користуватись широким воєводським самоуправлінням, а українці й білоруси – отримати територіальну автономію. Такі дії мали допомогти цим народам стати відданими громадянами Польщі, стати каталізатором утворення незалежної України й Білорусії у федерації з Польщею¹⁴.

27 червня 1928 р. відбулося об’єднання СВРП і ПП в Об’єднання праці сіл і міст (ОПСМ). Основним її завданням стала підтримка урядової політики та парламентська діяльність у складі фракції ББСУ. Програма ОПСМ збіглася з урядовою програмою в національному питанні – підтримувалися в основному мінімальні здобутки в галузях господарства та культури. Зверталася увага на потребу створення спільних для громадян української й польської національностей організацій і товариств, об’єднаних за професійними й корпоративними ознаками¹⁵.

За зміни національної політики, намагання порозуміння з українцями після травневого перевороту заявили польські консерватори. У “Декларації консервативних угруповань” від 24 жовтня 1927 р. консерватори виступили за “рівність усіх громадян без огляду на національність, задоволення прагнень непольського населення в економічних і культурних питаннях”. Вирішення національного питання покладалось на урядові інститути, які мали прикріпити національними меншинам почуття лояльності до польської держави¹⁶. У таборі консерваторів не було вироблено спільних шляхів розв’язання цих питань.

Краківські консерватори з ПНП, зважаючи на власні корпоративні інтереси в південно-східних воєводствах, заявляли про недопущення шкоди польському державному організму на східних кресах. ПНП звертала увагу на готовність налагодження політичних контактів із впливовою українською угодовською політичною силою, яка заявить про лояльність до польської держави й піде на порозуміння з польським суспільством¹⁷. Напрацювання консерваторів були використані урядом під час переговорів Ю.Пілсудського з представником УНДО В.Бачинським у 1927 р., а також під час спроби очільника ББСУ К.Світальського створити спільний польсько-українсько-єврейський блок на парламентських виборах 1928 р. Співпраця з польською владою була відкинута керівництвом УНДО через загрозу втрати електорату¹⁸.

Зіткнувшись із небажанням українських партій йти на контакти з польською владою, ПНП підтримала урядову програму, що передбачала прямий контакт польських властей з українським населенням, без посередництва політичних лідерів. Першим кроком такої політики стало утворення Комісії мовознавців для національних меншин під керівництвом Л.Василевського¹⁹.

У цілому, консервативний погляд на українську еліту обмежувався стереотипом “українця-гайдамаки”, що передбачав упереджене та негативне ставлення до представників української еліти, чия відданість справі відродження української держави сама по собі класифікувалась як сепаратизм.

Відчутні зміни в національній політиці польських проурядових партій відбулися після пацифікації 1930 р. Репресивні дії польського уряду частково підірвали позиції Польщі на міжнародній арені, зменшили довіру до проурядових політичних сил. Користуючись відсутністю керівного складу УНДО, в українському політикумі значної ваги набули урядовські сили, які вирішили змінити систему відносин із польською державою. 25 лютого 1931 р. відбулися таємні переговори представників Української парламентської репрезентації (УПР) О.Луцького, М.Галушинського і В.Загайкевича з представниками ББСУ Т.Голувком і Я.Єнджеєвичем. Сторони обговорили питання відшкодування збитків українському населенню, завданих пацифікацією, і торкнулися проблеми покращення українсько-польських взаємин. Переговори виявилися малоефективними через взаємне недовір'я обох сторін. Однак пошуки подальших контактів були продовжені²⁰.

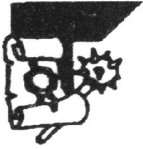
Для польського уряду і проурядових партій одним із головних тактичних кроків постало завдання знайти порозуміння з урядовським крилом українського політичного руху. Важливою умовою польської сторони ставилось визнання українцями польської державності. Внаслідок цього ідея територіальної автономії для українських земель набула якісно нового змісту.

Табір пілсудчиків виробив два варіанти вирішення проблеми української автономії. “Програма мінімум” передбачала існування національно-культурної автономії без ознак державного управління й національного сепаратизму, а “програма максимум” визначала наявність територіальної автономії без створення єдиної автономної провінції²¹. Проте ці проекти так і не були реалізовані, залишившись лише теоретичним надбанням пілсудчиків у програмі національної політики. Тим більше, вже в листопаді 1931 р. депутати від ББСУ заблокували в сеймі проект територіальної автономії для українських земель, внесений фракцією Польської партії соціалістичної (ППС). Автономія, як зазначав один з лідерів ББСУ З.Стронський, могла створити “державу в державі”²².

Після пацифікації 1930 р. консерватори заговорили про український рух по-новому. Про зміну консервативних підходів до українського питання свідчив вихід у світ в 1931 р. праць С.Лося та Я.Бобринського, у яких висловлювалася пропозиція про співпрацю з українськими консерваторами на засадах паритету. З ініціативи польських консерваторів на з чолі з Я.Бобринським упродовж 1923–1933 рр. відбулися дві зустрічі польських і українських консервативних сил у Варшаві за участю лідера клерикальної української партії Українська народна обнова станіславівського єпископа Г.Хомишина. Стратегічною метою зустрічей було визначено формування позитивних стереотипів взаємного сприйняття між обома народами на рівні політичних еліт і суспільств на засадах прагматизму та взаємоповаги до національних інтересів обох сторін. Проте ці консультації не принесли бажаних результатів²³.

Теоретичну платформу для польсько-українських перемовин 1932–1933 рр. склали концепції вирішення українського питання Я.Бобринського та С.Лося, ядро яких становила теза про узгодження польсько-українських інтересів у справі відродження української держави над Дніпром. Відмінності стосувалися ставлення до проблеми запровадження української автономії на території компактного проживання української меншини. Більшість схилилася до ідеї розширеного самоврядування (П.Дунін-Борковський) чи культурно-національної автономії²⁴.

Уже з початку 1930-х рр. пілсудчики задекларували нові принципи ставлення до національних меншин: політика індивідуалізації, селективності й регіоналізації. В руслі нових стандартів пропонувалися нові підходи до польсько-українського порозуміння. Окрему програму польсько-українського зближення розробив волинський воєвода Г.Юзевський. Його регіональний, так званий “волинський експеримент” передбачав активніше впроваджувати засади поль-

ської державності серед населення Волині, позбавити його ідеї незалежної України, підняти економічне й культурне життя краю. Однак головною метою пілсудчиків залишалося перетворення Волині на лояльну до Польщі провінцію та ліквідація всіх основ українського національно-визвольного руху. Г.Юзевський заявив про ліквідацію всіх загальноукраїнських партій, товариств і організацій, а на їх місце мали з'явитися пропольські українські організації. Однією з перших у 1932 р. закрили "Просвіту"²⁵.

Після прийняття Конституції Польщі 23 квітня 1935 р. пілсудчиками остаточно було зняте питання про територіальну автономію для українців. У тексті Конституції залишилася тільки стаття про воєводське територіальне самоврядування. В умовах загострення політичного протистояння й наступу польських урядових і політичних кіл у середовищі українського політикуму постало питання пошуку компромісів з владою. Нова нормалізаційна угода була укладена в травні – червні 1935 р. на зустрічі польських урядовців з керівництвом УНДО. Нормалізація справила певний позитивний вплив на стабілізацію й розвиток українського культурно-національного життя в Польщі, що виявилось в отриманні фінансової допомоги держави для українських кооперативів, культурно-освітніх і наукових товариств. Проте, незважаючи на численні обіцянки польських урядовців щодо запровадження автономії галицьких земель, до реалізації цих політичних постулатів так і не дійшло²⁶.

Взаємовідносини між поляками й українцями завжди були актуальними в середовищі польських селянських партій. У другій половині 1920-х рр. Польська народна партія-"Визволення" (Польське стронніцтво людове-"Визволенне", ПНП-"В") і Селянська партія (Стронніцтво хлопське, СП) виступали під гаслами задоволення потреб українського населення в питаннях власного економічного й освітньо-культурного розвитку. Представники головної польської селянської партії Польської народної партії-"П'яст" (Польське стронніцтво людове-"П'яст", ПНП-"П") декларували дотримання конституційних прав національних меншин, наділення селян землею тощо. В 1931 р. всі польські селянські партії об'єдналися в Народну партію (Стронніцтво людове) на чолі з В. Вітосом. Ураховуючи свій опозиційний статус до польського уряду й наслідки "брестських виборів" 1930 р., людовці стояли на "становищі рівноправності всіх громадян держави без огляду на національність, за покращення економічного розвитку, за існування місцевого самоврядування, але в цілісній Речі Посполитій". Вони намагалися виробити програму дій щодо українського питання на умовах толерантного співіснування на теренах Західної України обох народностей. У першу чергу постало питання порозуміння з українськими селянами в економічних питаннях під час економічної кризи. Про це на зборах у Львові заявив заступник голови П'ясту П.Панась²⁷. За його ж ініціативою людовці влітку 1933 р. виступили за створення спільного польсько-українського селянського картелю. Це був суто локальний проект. Він передбачав узгодження позицій щодо торгівлі, збуту сільськогосподарської продукції тощо²⁸.

Проте реальні кроки керівництва народної партії більшою мірою не відповідали їх заявам. Людовці на практиці виступали за проведення аграрної реформи в інтересах польських селян і не підтримали проект територіальної автономії Галичини.

Серед польських політичних партій найреальніші кроки до порозуміння з українцями здійснила Польська партія соціалістична (ППС). В українському питанні соціалісти відстоювали позиції надання українцям територіальної автономії. 9 жовтня 1931 р. депутатська фракція ППС подала на розгляд сейму законопроект про надання автономії землям, де українське населення становило більшість. Згідно з ним, на території Львівського, Станиславівського, Тернопільського, Волинського і Поліського воєводств мала утворитися окрема автономна провінція. Урядовими мовами місцевої адміністрації ставали польська й українська. Кількість урядовців розподілялася пропорційно за національною ознакою відповідно до кількості населення. Місцевій владі на розгляд передавали вирішення мовних питань, розвиток шкільництва і культури, організація місцевих органів управління першої та другої інстанції, а також земельні справи²⁹. Однак 6 листопада 1931 р. пропозиція соціалістів була відхилена більшістю парламентських голосів. Усередині ППС теж не було однастайності щодо даної проблеми. Зокрема проти надання територіальної автономії українцям виступали польські соціалісти Східної Галичини А.Гауснер і Б.Скаляк³⁰.

З метою формування широкого соціалістичного фронту, а також заради поширення своїх впливів на українських робітників, ППС у січні 1933 р. уклала угоду про співпрацю з Українською соціал-демократичною партією (УСДП)³¹. УСДП висунула навіть вимогу про зміну назви ППС на Партію соціалістично-демократичну, щоб цим самим позбутися суто національної приналежності³². Ця пропозиція не була реалізована. Польські соціалісти намагалися утворити ширшу коаліцію, зокрема вони розраховували на підтримку з боку УНДО. Проте політика так званої “нормалізації”, яку проводили українські націонал-демократи в 1935 р., викликала певні застереження з боку соціалістів³³.

Політика ППС щодо українського питання, незважаючи на прогресивний зміст, мала значною мірою декларативний характер. Головна мета польських соціалістів полягала в посиленні польського національного елемента серед робітничого середовища. Автономія трактувалась як засіб для реалізації принципів державної асиміляції українського населення, надання йому гарантій вільного розвитку, що сприяло б виробленню в українців почуття лояльності до польської держави.

Отже, в умовах гостроти й напруженості польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій польські політичні партії й окремі політичні та державні діячі ставили питання порозуміння між двома народами. Більшість проектів і програм мали суто декларативний характер. Це було викликано вузькопартійними інтересами, виборчою і парламентською риторикою та власне націоналістичним світоглядним баченням існування польської держави. Небажання піти на реальні поступки українському населенню, задовольнити його політичні, економічні та культурно-освітні потреби стало однією з причин трагічних подій в історії обох народів часів Другої світової війни й у післявоєнний період.

¹ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław, 1979. – 262 s.

² Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. – 467 s.

³ Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми / А. Айненкель // Славистичні студії. Т. 1. – Матеріали V-го Міжнародного славистичного конгресу (Львів, 14–19 травня 1996 р.). – Львів, 1997. – С. 29–53.

⁴ Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. / Л. Зашкільняк // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – С. 135–146.

⁵ Швагуляк М. Українські консерватори і справа українсько-польських взаємин (1921–1939) / М. Швагуляк // Polska i Ukraina. Sojusz roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – С. 371–393.

⁶ Зашкільняк Л. Назв. праця. – С. 145–146.

⁷ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти XIX – першої половини XX століття: етносоціальний аспект : автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Б. Гудь ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. – Львів, 2008. – С. 24.

⁸ Konstytucj Rzeczypospolitej Polskiej (1921) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pl.wikisource.org/wiki/Konstytucja_marcowa.

⁹ Айненкель А. Назв. праця. – С. 38.

¹⁰ Chojnowski A. Piśsudzczy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem / A. Chojnowski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1986. – С. 16.

¹¹ Lechnicki Z. ZNR wobec sytuacji wewnętrznej / Z. Lechnicki // Przełom. – 1926. – 21 listop. – С. 4.

¹² Podwiński S. Autonomia terytorialna czy samorząd dla ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej / S. Podwiński // Przełom. – 1927. – 22 stycznia. – С. 2.

¹³ Paprocki S. Interes państwa a mniejszości narodowe / S. Paprocki // Przełom. – 1927. – 9 lutego. – С. 4.

¹⁴ Biuletyn Polityczny / pod red. Alicji Bełcikowkoj. – Warszawa, 1927. – С. 248.

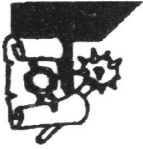
¹⁵ Zadania społeczeństwa wobec kresów wschodnich // Przełom. – 1929. – 14 kwietnia. – С. 3.

¹⁶ Władyka W. Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926 – 1935 / W. Władyka. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977. – С. 78.

¹⁷ Walne Zebrania Prawicy Narodowej // Czas. – 1927. – 9 marca. – С. 3.

¹⁸ Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO) a wybory parlamentarne w 1928 roku / R. Tomczyk // Biuletyn Południowo-Wschodniego instytutu naukowego. – 1997. – № 3. – С. 93.

¹⁹ Zmiana kursu w sprawie mniejszości narodowych // Czas. – 1927. – 7 maja. – С. 2.

- ²⁰ Зашкільняк Л. Назв. праця. – С. 444.
- ²¹ Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudchikowskiego (1926–1939) / W. Paruch. – Lublin, 1997. – S. 201.
- ²² Sejm Rzeczypospolitej. Okres III. Sprawozdanie Stenograficzne z 37 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1931. – S. 34.
- ²³ Юрчук О. Українське питання у польській консервативній суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду (1918–1939) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 / О. Юрчук ; Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 11.
- ²⁴ Там само. – С. 11–12.
- ²⁵ Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, sygn. 1037, mf. 25608, k. 1–2.
- ²⁶ Зашкільняк Л. Назв. праця. – С. 451.
- ²⁷ Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 765, арк. 25.
- ²⁸ Там само, арк. 132.
- ²⁹ Sejm Rzeczypospolitej. Okres III. Wniosek Związku Parlamentarnego Polskich Socjalistów w sprawie ziem Rzeczypospolitej zamieszkałych w większości przez ludność ukraińską. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1931. – Druk № 365.
- ³⁰ Коко Е. Ставлення польського соціалістичного руху щодо українського питання у Польщі в 1930–1939 роках / Е. Коко // Галичина. – Івано-Франківськ. – 2001. – № 5–6. – С. 337.
- ³¹ Державний архів Львівської області, ф. 110, оп. 1, спр. 1019, арк. 44.
- ³² Там само, арк. 18.
- ³³ Українці а wybory. “Undowska” droga do Canossy // Robotnik. – 1935. – 7 września. – S. 4.

В статтє рассматривается проблема польско-украинского взаимопонимания в деятельности польских политических партий в Польше в межвоенный период. Проанализировано партийные программы и проекты, пути и методы реализации попыток налаживания отношений с украинским населением и украинскими политическими силами.

Ключевые слова: польско-украинские отношения, польские партии, украинские партии, Галичина, нормализация.

The article deals with the problem of the Polish-Ukrainian agreement in the activities of the Polish political parties in Poland between the two world wars. The attempt to analyze the party programs and projects, ways and means of trying to establish relations with the Ukrainian people and the Ukrainian political forces has been done.

Key words: Polish-Ukrainian relations, the Polish parties, the Ukrainian parties, Galichina, normalization.

УДК 94. (438): (477.83/.86): 61“1921–1939”
ББК 63.3 (4Пол)

Роман ЧОРНЕНЬКИЙ

ПОВСЯКДЕННЕ МЕДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛЯКІВ СТАНИСЛАВІВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1921–1939 рр.)

У статті проаналізовано розвиток медичного забезпечення у Станиславівському воєводстві в 1921–1939 рр., установлено чисельність лікувальних закладів та кількість лікарів, висвітлено найпоширеніші захворювання серед населення, вартість медичного лікування та вплив цих чинників на повсякденне життя поляків. У міжвоєнній Польщі медицина була платною, існувала система страхової медицини, представлена Касами хворих. Діюча мережа лікарень та кількість медичного персоналу не відповідала потребам Станиславівського воєводства. Великого поширення серед населення набули інфекційні захворювання.

Ключові слова: медичне забезпечення, лікар, Каса хворих, інфекційні хвороби, “осередки здоров’я”, Станиславівське воєводство.

Найціннішим даром людини є її життя та здоров'я. Охорона здоров'я завжди вважалася пріоритетним напрямом державної політики. Однак рівень охорони здоров'я є залежним від соціально-економічного розвитку певної держави. В економічно розвинутих країнах належним є рівень медицини, в країнах зі слабкою економікою він значно нижчий. У міжвоєнній Польщі академічна медична наука була на високому рівні, але медичне забезпечення населення розвинуто було досить слабо, не всі верстви польського суспільства могли отримати кваліфіковану медичну допомогу. Уперше актуалізована нами тема стала предметом дослідження радянських учених Івано-Франківського державного медичного інституту А.Гарагашьяна та П.Парацака¹. Вони проаналізували розвиток медицини у Станиславівському воєводстві в міжвоєнний період. Вивченням санітарно-гігієнічних умов життя населення Станиславівського воєводства займався Д.Кузьменко². Медичне забезпечення жителів Калуського повіту досліджував С.Геник³. Серед польських дослідників вивченням життя та діяльності найвідомішого лікаря Станислава Я.Гутта займається Т.Ольшанський⁴. Незважаючи на значні напрацювання української медичної історіографії, ще й досі ця проблема залишається малодослідженою. Ми поставили перед собою завдання ввести в науковий обіг неопубліковані архівні документи та на їх основі проаналізувати розвиток медичного забезпечення у Станиславівському воєводстві, встановити чисельність лікувальних закладів та кількість лікарів, висвітлити найпоширеніші захворювання серед населення, вартість медичного лікування та вплив цих чинників на повсякденне життя поляків.

Розглянемо чисельність лікувальних закладів у Станиславівському воєводстві. Станом на 1923 р., при населенні воєводства 1 348 580 осіб, було тільки 8 лікарень – у містах Долина, Калуш, Коломия, Косів, Снятин, Станиславів, Стрий, Турка⁵. До 1928 р. у Станиславівському воєводстві кількість лікарень збільшилась до 18 завдяки відкриттю 10 нових. За кількістю лікарень Станиславівське воєводство поступалося Львівському, у якому їх було 28, та випереджувало Тернопільське воєводство, де було 14 лікарень. З 18 лікарень Станиславівського воєводства 10 належали органам місцевого самоврядування, 8 були громадськими. Розраховані клініки Станиславівського воєводства були на 1 132 ліжко-місць, у лікарнях органів місцевого самоврядування було 912 ліжко-місць, громадських лікарнях – 220 ліжко-місць. Загальний показник ліжко-місць становив 0,8 на 1000 мешканців, що аж ніяк не задовольняв потреб місцевого населення⁶. Негативно позначилась на розвитку медичного забезпечення Станиславівського воєводства світова економічна криза 1929–1933 рр., яка призвела до закриття 5 лікарень. Унаслідок цього у воєводстві в 1933 р. залишилося 13 лікарень⁷. Поступовий вихід з рецесії привів до збільшення кількості лікувальних закладів. У 1935 р. у Станиславівському воєводстві була 21 лікарня, Львівському – 31, Тернопільському – 14⁸. Перед початком Другої світової війни в 1939 р. у Станиславівському воєводстві залишилося 20 лікарень на 1 359 ліжко-місць⁹. Окрім лікарень, консультативну та лікарську допомогу населенню надавали “осередки здоров'я” – амбулаторні багатопрофільні медичні заклади, створені в 1928 р. у містах Галичини. Станом на 1935 р. у Станиславівському воєводстві їх було 14, Львівському – 27, Тернопільському – 21, Волинському – 8¹⁰. Медикаментозне забезпечення у межах воєводства здійснювали 77 аптек.

Установимо кількісне забезпечення медичним персоналом Станиславівського воєводства. У 1927 р. на території воєводства працювало 311 лікарів. За кількістю їх Станиславівське воєводство поступалося Львівському, у якому було 1 240 лікарів, та випереджувало Тернопільське воєводство, у якому було 240 лікарів¹¹. На одного лікаря в 1927 р. у Станиславівському воєводстві припадало 4 306 осіб¹². Показник забезпеченості лікарями в 1928 р. становив 2,4 на 10 000 мешканців, у 1938 р. – 2,6¹³. Таке кількісне забезпечення лікарським складом не відповідало потребам Станиславівського воєводства. Темпи зростання лікарських кадрів були низькими. У 1935 р. з 318 лікарів 33 працювало в державних медичних закладах, 43 – у медичних закладах органів місцевого самоврядування, 44 – у системі страхових кас, 18 – у відомчих медичних закладах, 169 займалися приватною практикою, а в 1938 р. їх кількість збільшилась до 186¹⁴. Переважна більшість лікарів працювала в містах. З-поміж 414 лікарів Станиславівського воєводства в 1938 р. у містах було зайнято 347, у сільській місцевості – 67¹⁵. Найбільша кількість лікарів була у Станиславові – 90 в 1935 р. та 130 наприкінці 1930-х рр., у Стрию – 49 у 1937 р¹⁶. Найменша кількість лікарів працювала в гірських повітах Станиславівського воєводства. У Турківському повіті було 9 лікарів, 7 з них мешкали в Турці, у Сколому – 8¹⁷.

Забезпеченість середнім медичним персоналом також не відповідала тогочасним потребам. У 1935 р. у Станиславівському воєводстві, за даними А.Гарагашьяна, працювало 25 стоматологів, 24 зубних техніків, 283 акушерки, 104 медичні сестри, 13 санітарних і 5 харчових контролерів¹⁸. Чисельність стоматологів, яку наводить дослідник, не є повною і потребує уточнення. Загальний показник кількості стоматологів був дуже низьким. На одного стоматолога в 1927 р. у Станиславівському воєводстві припадало понад 32 тис. осіб, Львівському – понад 60 тис. (окрім Львова, де він становив 3 171), Тернопільському – понад 74 тис.¹⁹. Найбільше стоматологів працювало у Станиславові – 28 у 1935 р., у Стрию – 9 у 1937 р.²⁰. Досить малою була кількість обслуговуючого медичного персоналу в лікарнях воєводства. У Косівській, Надвірнянській, Снятинській, Тлумацькій повітових лікарнях, розрахованих на 50 ліжко-місць, працювало 5–6 середніх медичних працівників. У Коломийській повітській лікарні, розрахованій на 100 ліжко-місць, працювало 2 лікарі, 5 середніх медичних працівників та 8 осіб адміністративно-господарського персоналу²¹. У Станиславівському воєводстві характерною була відсутність акушерських кадрів. Показник забезпеченості акушерами в 1923 р. становив 2,0 на 10 000 населення, у 1937 р. – 2,3. Більшість акушерів працювали в містах, у сільській місцевості пологи приймали повитухи. У повітах Станиславівського воєводства без акушерської допомоги народжувало від 70 до 99% жінок. Так, у 1929 р. із 28 723 пологів акушери прийняли 2 587 (9,0%) пологів, а повитухи – 26 136 (90,9%)²².

Проаналізуємо рівень захворюваності населення Станиславівського воєводства. Найпоширенішими недугами в той час були інфекційні захворювання.

На основі статистичних матеріалів нами підраховано кількість хворих, померлих та летальність від інфекційних захворювань у Станиславівському воєводстві в 1927 р. Такі дані наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Інфекційні захворювання населення Станиславівського воєводства в 1927 р.

Назва хвороби	Кількість хворих	Кількість смертей	Летальність, %
Коклюш	2 673	234	8,7
Черевний тиф	776	61	7,8
Висипний тиф	387	63	16,2
Повторний тиф	2	–	–
Дизентерія	1 244	207	16,6
Скарлатина	1 930	304	15,7
Дифтерія	208	44	21,1
Менінгіт	17	7	41,1
Кір	2 924	175	5,9
Малярія	6	–	–
Післяпологовий сепсис	17	10	58,8
Рожа	67	2	2,9

Джерело: Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. 1928. Rok wydawnictwa VI. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1928. – S. 464.

Згідно з даними таблиці, найпоширенішою хворобою серед населення Станиславівського воєводства був кір. Протягом 1924–1932 рр. показник захворюваності на кір складав 27,8–28,7 на 10 000 осіб. Другою за масовістю захворювання недугою був коклюш, його показник протягом 1924–1932 рр. становив 16,3–28,8 на 10 000 осіб²³. Третьою недугою за рівнем захворюваності була скарлатина, її показник протягом 1926–1933 рр. становив від 3,6 до 20,7 на 10 000 осіб. Окрім того, у скарлатини був дуже високий показник летальності – 15,7%. Не менш поширеною була дизентерія, її показник протягом 1926–1932 рр. коливався від 4,0 до 23,5 на 10 000 осіб. За даними повітових лікарів, серед хворих на дизентерію половину становили діти. Летальність від цієї хвороби серед дорослих становила 24%, серед дітей – 37%. Велика кількість людей хворіла на різновиди тифу. Показник захворюваності на черевний тиф у 1926–

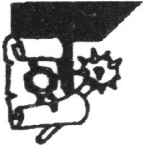
1933 рр. становив 2,9–3,1 на 10 000 осіб, висипного тифу складав у 1925–1933 рр. від 1,1 до 2,9 на 10 000 осіб²⁴. Летальність від висипного тифу була високою – 16,2%. У містах проводилася безплатна госпіталізація від висипного тифу²⁵. Значного поширення з респіраторних інфекцій набула дифтерія. Найбільші її спалахи були зареєстровані в 1925, 1927–1928 рр., коли на 10 000 осіб припадало від 9,8 до 12,8 хворих²⁶. Найвищі показники летальності були в найменш поширених захворювань – післяпологового сепсису – 58,8% та менінгіту – 41,1%.

Досить високим був у воєводстві рівень захворюваності на туберкульоз. Його показник у 1927 р. становив 29,9 на 10 000 осіб, а в 1928 р. уже зріс до 74,3. Така велика причина зросту показника пов'язана з недостатньою реєстрацією хворих. Смертність від туберкульозу складала 21,6 на 10 000 осіб²⁷. Найбільшої поширеності хвороба набула в Калуському, Косівському, Надвірнянському повітах. Від гострих хірургічних захворювань у Станиславівському воєводстві помирало 200–250 осіб. У 1928 р. від гострого апендициту вдома померло 59 чоловік, від стиснутої грижі – 89, від кишкової непрохідності – 4²⁸. Онкологічні захворювання практично не лікувалися. З 25 випадків раку в 1928 р. тільки 5 (19%) чоловік проходили стаціонарне лікування²⁹. Рівень дитячої смертності був одним з найвищих у Польщі. Коли у Львівському воєводстві в 1926–1927 рр. він складав 178 на 1 000 новонароджених, Тернопільському – 162, то в Станиславівському – 209³⁰. Великого поширення у воєводстві набули венеричні хвороби. У 1934 р. показник захворюваності на них у Станиславівському воєводстві становив 7,6 на 10 000 осіб, у Львівському – 6,7, Тернопільському – 2,2³¹.

Медичні послуги у міжвоєнній Польщі були платними, існувала система страхової медицини, представлена Касами хворих. Кожний її член щомісяця сплачував у Касу відрахування в сумі 2% від заробітної плати. На випадок захворювання він одержував грошову допомогу в розмірі 60% середньомісячного заробітку й користувався безкоштовною амбулаторною допомогою та при потребі стаціонарним лікуванням, вартість якого оплачувалася Касою хворих у розмірі 50% та державою – 50%. У грудні 1933 р. Каси хворих були реорганізовані в страхові. Страхування проводилося на випадок хвороби, вагітності, нещасних випадків та професійних захворювань. Було зменшено розмір допомоги в разі хвороби. Виплачувалася допомога тільки в розмірі 50% від заробітної плати, а 15% вартості стаціонарного лікування сплачував застрахований³². У Станиславівському воєводстві в 1928 р. було 13 філій Каси хворих. Право на користування послугами Каси хворих мали 133 789 осіб – 9,9% населення Станиславівського воєводства. Із цієї кількості осіб обов'язково застрахованими були 73 563 (61 676 чоловіків та 11 887 жінок). Також обов'язкове страхування поширювалося на членів їхніх родин – 60 217 осіб. Добровільно застрахованих у Касі хворих було тільки 9 осіб³³.

Державне асигнування на потреби охорони здоров'я було незначним. Середні витрати по Станиславівському воєводстві в 1935 р. на медицину становили 0,95 злотого на 1 особу. В окремих повітах витрати були ще менші: в Городенківському – 0,66, Долинському – 0,50, Калуському – 0,42, Рогатинському – 0,26³⁴. Кошти на утримання лікарень надходили з плати за лікування. Лікарняні палати поділялися на три класи. Палати першого класу були найкраще обладнані, обслуговувалися більш досвідченими лікарями, мали найякісніше харчування для хворих. Палати другого класу мали трохи нижчу якість умов. Найпростіше обслуговування було в палатах третього класу. Плата за лікування в палаті першого класу, наприклад, у Калуській повітовій лікарні складала 12 злотих за добу перебування, другого класу – 8 злотих, третього – 3–4 злотих³⁵. У палатах перших двох класів лікувалися переважно заможні люди, у палаті третього класу – все інше населення. Найбідніші мешканці лікувалися за кошт органів місцевого самоврядування. Вартість хірургічних операцій оплачувалася окремо. У середньому за нескладну операцію сплачували 120–150 злотих, видалення апендициту коштувало 70 злотих, операція з кишкової непрохідності – 200 злотих³⁶. Кошти сплачувалися перед початком операцій. Загалом перебування пацієнта на лікарняному ліжку, залежно від класу палати, коштувало йому від 60 до 240 злотих³⁷. За прийом у приватного лікаря необхідно було заплатити 5–10 злотих, за медичну допомогу в кабінеті лікаря – 3 злотих, за відвідання хворого вдома – 5–6 злотих, за виклик лікаря в село, який приїздив фіакром (бричкою), – від 10 до 100 злотих³⁸. Пологи в лікарні коштували 40–50 злотих, а в разі хірургічного втручання значно більше³⁹. У пологовому відділі приватної клініки Я.Гутта у Станиславові за звичайні пологи потрібно було

заплатити 150 злотих за 10 днів перебування, в разі ускладнення – 200 злотих; пацієнти самостійно вибирали лікуючого лікаря⁴⁰.

Розглянемо повсякденне медичне забезпечення. Протягом 1927 р. державним службовцям Станіславівського воєводства, більшість з яких становили поляки, було надано 13 181 лікарську консультацію, направлено на лікування 503 осіб, на апарат Рентгена – 9. Загальна кількість лікарняних днів становила 9 900, на 1 хворого припадало 19,7 днів⁴¹. Середній час перебування хірургічного хворого на лікарняному ліжку складав 20–22 дні⁴². На стаціонарне лікування направляли багато хворих на легеневий туберкульоз, некомпенсовані вади серця, виразкові хвороби шлунка, запалення суглобів, астму, лейкемію⁴³. Серед хворих у лікарнях були здебільшого важкі пацієнти, які в передагональному стані поверталися додому й там помирали; летальність, для прикладу, в Косівській повітовій лікарні доходила до 5–6%⁴⁴. При поступленні до лікарні на кожного пацієнта заводили історію хвороби, у якій вказували призначене лікування та підрахунок оплати. У Снятинській повітовій лікарні, наприклад, хворий на катаральну пневмонію перебував з 8 до 19 лютого 1925 р., з лікування отримував іпекакуану, аспірин, камфохіну, вартість доби перебування складала 2 злотих 10 грош, за 12 днів лікування він оплатив 25 злотих 20 грош⁴⁵. Діагностика і лікування на той час знаходилися на належному рівні, але психологічний і гігієнічний аспекти розвинені були недостатньо. Так, у Коломийській повітовій лікарні санітарні працівники з низькою загальною освітою недбало прибирали лікарняні приміщення. Вони проводили щоденне сухе прибирання, вологе було тільки щосуботи; посуд пацієнтів був неохайно вимитий⁴⁶.

Міське населення, за винятком найбідніших, лікувалося вдома⁴⁷. Користувалося воно переважно послугами приватних лікарів, які приймали пацієнтів у своїх домашніх приймальнях. На будівлі, де мешкав лікар, вивішувалася таблиця з написом про час прийому хворих. Так, приватний лікар Т.Ольшанський у Станіславові приймав від 15:00 до 18:00. Двічі на тиждень він безкоштовно оглядав хворих із числа бідних мешканців. За спогадами його сина, на лікарській табличці про такий прийом не було вміщено інформації, але про це всі знали, тому в приймальні завжди було багато людей. Безплатні прийоми зробили лікаря популярним у Станіславові, часто вдячні пацієнти кланялися йому на вулиці⁴⁸. Поширеною практикою в той час була публікація в місцевій пресі подяки за лікарську допомогу. Одну з них опублікував І.Сілбербах, у якій дякував за лікарську допомогу і вилікування від важкої хвороби сина лікарю Каси хворих Я.Голдсхлаг-Заславській та С.Кубішталові⁴⁹.

Таким чином, повсякденне медичне забезпечення поляків Станіславівського воєводства в 1921–1939 рр. не відповідало потребам населення. У воєводстві був відчутний брак лікарень та медичного персоналу. Існуюча страхова медична система, представлена Касами хворих, не охоплювала всіх верств населення, а висока плата за лікарські послуги не сприяла загальнодоступності медицини.

1. Гарагашьян А. А. Розквіт охорони здоров'я на радянському Прикарпатті / А. А. Гарагашьян, П. В. Парашак. – К. : Здоров'я, 1972. – С. 19–40; Парашак П. В. Здравоохранение в Ивано-Франковской области в прошлом и его развитие за годы советской власти (1873–1963 гг.) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук : спец. 784. "Теория и организация здравоохранения" / П. В. Парашак. – Ивано-Франковск : Облтипография, 1967. – С. 7–11.
2. Кузьменко Д. Х. Состояние санитарно-противоэпидемического дела на Прикарпатье в прошлом и его развитие за годы советской власти (1872–1962 гг.) (По материалам Станиславской области) : Социально-гигиеническое исследование : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук : спец. 784. "Теория и организация здравоохранения" / Д. Х. Кузьменко. – Ивано-Франковск : Облтипография, 1968. – С. 7–10.
3. Генък С. Н. Развитие здравоохранения в Галиции и советском Прикарпатье (1875–1962 гг.) : (Историческое и социально-гигиеническое исследование по материалам Калушского и Войнилковского районов Станиславской области) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук : спец. 784. "Теория и организация здравоохранения" / С. Н. Генък. – Ивано-Франковск : Облтипография, 1964. – С. 8–14.
4. Olszański T. Stanisławów jednak żyje / T. Olszański. – Warszawa : Iskry, 2010. – S. 87–96.
5. Генък С. Н. Указ. труд. – С. 9.

6. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. 1928. Rok wydawnictwa VI. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1928. – S. 462.
7. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2, оп. 14, спр. 53, арк. 7–18.
8. Рябишенко О. Г. Охорона здоров'я населення західних областей України / О. Г. Рябишенко. – К. : Держмедвидав УРСР, 1963. – С. 32.
9. Mały rocznik statystyczny. 1939. Rok X. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1939. – S. 296.
10. Рябишенко О. Г. Указ. праця. – С. 35.
11. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – S. 461.
12. Rozsiedlenie lekarzy // Lekarz Polski. – 1928. – Rok IV. – Nr. 2. – 1 lut. – S. 46.
13. Гарагашьян А. А. Указ. праця. – С. 27; Mały rocznik statystyczny. 1939. – S. 295.
14. Гарагашьян А. А. Указ. праця. – С. 27; Гарагашьян А. А. Радянська охорона здоров'я на Прикарпатті / А. А. Гарагашьян // Охорона здоров'я в Станіславській області за роки радянської влади / [за ред. А. А. Гарагашьяна]. – Станіслав : Станіславське обласне видавництво, 1958. – С. 13.
15. Mały rocznik statystyczny. 1939. – S. 295.
16. Kwaśniewski T. Polski stan posiadania w Stanisławowie w cyfrach. Mieszczanstwo polskie w chwili obecnej : jego liczebność i siła gospodarcza / T. Kwaśniewski. – Stanisławów : Drukarnia St. Chowaniec, 1935. – S. 22; Арсенич П. Івано-Франківську – 325 років. Шлях крізь століття : Місто під польським орлом / П. Арсенич // Комсомольський прапор. – 1987. – № 105 (3952). – 9 серп. – С. 2; Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 1059, оп. 1, спр. 584, арк. 5.
17. Kajetanowicz Z. Zarys monograficzny powiatu Turczańskiego. Oraz opis miejscowości letniskowo-turystycznych / Z. Kajetanowicz. – Lwów : Nakładem Związku Letniskowo-Turystycznego “BIESZCZADY” powiatów i gmin województwa Lwowskiego, 1938. – S. 18; Держархів Львівської обл., ф. 1059, оп. 1, спр. 584, арк. 1зв. – 2.
18. Гарагашьян А. А. Розквіт охорони здоров'я на радянському Прикарпатті... – С. 27.
19. Рябишенко О. Г. Указ. праця. – С. 50.
20. Kwaśniewski T. – S. 22; Держархів Львівської обл., ф. 1059, оп. 1, спр. 584, арк. 5.
21. Гарагашьян А. А. Радянська охорона здоров'я на Прикарпатті... – С. 13.
22. Гарагашьян А. А. Розквіт охорони здоров'я на радянському Прикарпатті... – С. 27–29.
23. Там само. – С. 36.
24. Там само. – С. 35.
25. Подражанський А. С. Охорона здоров'я в західних областях України до їх возз'єднання з Радянською Україною (1771–1939 рр.) / А. С. Подражанський // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / за ред. К. Ф. ДуPLENKO. – К. : Держмедвидав УРСР, 1957. – С. 315.
26. Гарагашьян А. А. Розквіт охорони здоров'я на радянському Прикарпатті... – С. 35.
27. Там само. – С. 38.
28. Генык С. Н. Указ. труд. – С. 12.
29. Генык С. Н. История развития хирургической помощи в Калушском и Войниловском районах Ивано-Франковской области (1875–1961) / С. Н. Генык // Клиническая хирургия. – 1963. – № 4 (256). – С. 78.
30. Гарагашьян А. А. Розквіт охорони здоров'я на радянському Прикарпатті... – С. 30.
31. Рябишенко О. Г. Указ. праця. – С. 43.
32. Бирчак Н. В. Івано-Франківська обласна організація профспілки працівників охорони здоров'я. Історико-публіцистичний нарис / Н. В. Бирчак. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – С. 7.
33. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. 1928. – S. 363.
34. Гарагашьян А. А. Розквіт охорони здоров'я на радянському Прикарпатті... – С. 24.
35. Генык С. Н. Развитие здравоохранения в Галиции и советском Прикарпатье (1875–1962 гг.)... – С. 9.
36. Рабінович Я. Й. Калуш / Я. Й. Рабінович, М. П. Хвостін; Арсенич П. І. Кути / П. І. Арсенич, І. Т. Філенко, А. Л. Ясінський // Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе, 1971. – Т. 4 : Івано-Франківська область / за ред. П. Т. Тронько. – 1971. – С. 247, 371; Черненко В. Медицина Коломийщини: події, факти / В. Черненко, І. Клим'юк. – Коломия : Друк ПП Колесніков С. О., 2010. – С. 27.
37. Медицина в Івано-Франківську: від лікарні графа д'Есте до Центральної міської клінічної лікарні. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – С. 13.
38. Головчанська У. Івано-Франківську – 325 років. Шлях крізь століття : В сім'ї народів-братів / У. Головчанська // Комсомольський прапор. – 1987. – № 115 (3962). – 19 верес. – С. 2; Коновалова Л. М. Перегінське / Л. М. Коновалова, П. С. Синенко, А. Л. Ясінський // Історія міст і сіл Української РСР. – С. 499; Черненко В. Указ. праця. – С. 27.
39. Рябишенко О. Г. Указ. праця. – С. 46.

40. W łecznicy dr. Jana Gutta w Stanisławowie // Kurjer Stanisławowski. – 1926. – Rok XXXIX. – № 290. – 21 lut. – S. 7.
41. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. 1928. – S. 470.
42. Генык С. Н. История развития хирургической помощи в Калушском и Войниловском районах Ивано-Франковской области (1875–1961)... – С. 78.
43. Черненко В. Указ. праця. – С. 28.
44. Бурлаченко М. А. Успіхи в медичному обслуговуванні населення гірського району / М. А. Бурлаченко // Охорона здоров'я в Станіславській області за роки радянської влади / за ред. А. А. Гарагашьяна. – Станіслав : Станіславське обласне видавництво, 1958. – С. 206; Библиок З. І. Косівській центральній районній лікарні 100 років / З. І. Библиок. – Косів : Благовіст, 2008. – С. 17.
45. Воробець Я. Колеги. Снятинщина медична крізь три століття / Я. Воробець, М. Зінковський, М. Довжинський. – Снятин : Прут Принт, 2009. – С. 144; Ткачук В. М. Вічний пульс життя / В. М. Ткачук, Я. М. Воробець, М. М. Ленько. – Снятин : Прут Принт, 1999. – С. 49.
46. Черненко В. Указ. праця. – С. 28.
47. Там само.
48. Olszański T. Kresykresow Stanisławów / T. Olszański. – Warszawa : Iskry, 2008. – S. 17.
49. Podziękowanie // Kurjer Stanisławowski. – 1925. – Rok XXXVIII. – № 276. – 11 listop. – S. 1.

В статтє проанализировано развитие медицинского обеспечения в Станиславовском воеводстве в 1921–1939 гг., установлены численность лечебных учреждений и количество врачей, освещены самые распространенные заболевания среди населения, стоимость медицинского лечения и влияние этих факторов на повседневную жизнь поляков. В межвоенной Польше медицина была платной, существовала система страховой медицины, представленная Кассами больных. Существующая сеть больниц и количество медицинского персонала не отвечали потребностям Станиславовского воеводства. Большое распространение среди населения получили инфекционные заболевания.

Ключевые слова: медицинское обеспечение, врач, Касса больных, инфекционные болезни, “ячейки здоровья”, Станиславовское воеводство.

The article analyzes the development of medical support in Stanyslawiw province in the period of 1921–1939, defines the number of medical institutions and doctors, highlights the most common diseases among the population, the cost of medical treatment and the impact of these factors on everyday life of the Poles. Medicine was paid in interwar Poland, there was a system of health insurance, represented by the Cash desks of patients. The existing network of hospitals and the number of medical staff did not meet the needs of Stanyslawiw province. The infectious diseases became widespread among the population.

Key words: medical support, doctor, Cash desk of patients, infectious diseases, “Health centers”, Stanyslawiw province.

УДК 94 (477.83/86)+ 329

ББК 63.3 (4Укр) 6

Ігор ПИЛИПІВ

ДІЯЛЬНІСТЬ РЕЛІГІЙНО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА “СКАЛА” НА ТЕРЕНАХ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ГКЦ У 30-х рр. ХХ ст.

У статті на прикладі релігійно-просвітницького товариства “Скала” аналізується виховна діяльність Станіславської греко-католицької єпархії в 30-ті роки ХХ ст., а також роль у цьому процесі станіславського єпископа Григорія Хомишина. Розкриваються форми й методи діяльності товариства “Скала”.

Ключові слова: Греко-католицька церква, митрополит, єпископ, священики, товариства.

Релігія і церква, починаючи з часів Київської Русі, завжди відігравали важливу роль у різних сферах життя українського народу на всіх етапах його історичного розвитку, зокрема в духовно-культурній сфері. Особливо важливою залишається ця роль і на сучасному етапі дер-

жавотворення, коли внаслідок демократичних процесів значно розширився ареал релігійних конфесій і вірувань. Виховна функція церкви здійснюється через душпастирську роботу, що проявлялася в різних формах, у тому числі й через створення й патрунування представниками духовенства культурно-просвітницьких і релігійних товариств. Дослідження досвіду цього напряму роботи церкви є актуальною проблемою і в умовах сьогодення, оскільки формування національної свідомості нерозривно пов'язане з духовно-релігійним підґрунтям. Значний досвід з організації та діяльності релігійно-просвітницьких товариств накопичила в першій третині ХХ ст. ГКЦ та її єпархіальні структури. Серед товариств 30-х рр. минулого століття слід відзначити “Скалу”, створену єпископом Григорієм Хомишином.

Через певні об'єктивні й суб'єктивні фактори дослідження цієї проблематики дещо звужене. У той же час слід відзначити безліч дискусійних заміток про організацію та діяльність релігійно-просвітницького товариства “Скала” на сторінках західноукраїнської преси в 30-ті рр. ХХ ст. Діяльність українських культурно-просвітницьких товариств у міжвоєнний період у Західній Україні досліджували сучасні науковці І. Андрухів¹, О. Лисенко², І. Пилипів³, В. Марчук⁴, О. Єгрешій⁵, А. Грицан⁶, В. Перевезій⁷, Б. Савчук⁸ та інші. У той же час відсутнє комплексне дослідження діяльності товариства “Скала”.

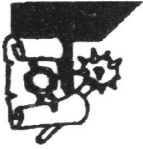
На початку 30-х рр. наслідки світової економічної кризи, політика пацифікації та активізація українських політичних партій певною мірою зумовлювали передчасну, а в окремих випадках і насильну політизацію, особливо молоді. З метою її захисту від “шкідливих політичних впливів” ієрархи ГКЦ шукали оптимальні шляхи вирішення цієї проблеми. Зокрема, активно в цьому напрямі працював єпископ Станіславської єпархії ГКЦ Григорій Хомишин. Він намагався створити товариство, яке б було під контролем ГКЦ і виховувало на християнських моральних основах. На відміну від митрополита Андрея Шептицького, на думку якого священники повинні активно працювати в діючих уже світських товариствах і викорінювати там шкідливі для церкви й людини ідеології, єпископ Г. Хомишин уважав таку лінію хибною й наполягав на створенні суто релігійного товариства⁹. Особливо його непокоїло поширення в товариствах комуністичної ідеології, про що свідчать його листи до О. Назарука¹⁰, особисті пастирські листи “Про большевицьке переслідування релігії”¹¹, “Про візантійство”¹², а також брошура соратника єпископа отця Т. Галушинського “Царство сатани наступає на нас”¹³.

Важливого значення в протидії комуністичній ідеології владика надавав релігійній пресі. Так, у відозві до духовенства єпархії “О пресі, як дуже важній збруї нинішньої доби” він, зокрема, наголошував, що “преса має рішаче значіння про мир і війну, про родину і суспільність, про мистецтво і літературу”. А “що зробили ми, – риторично запитував він, – щоб протидіяти сектантству, большевизму, радикалізму?...”¹⁴.

Ще більше переконала його в злочинній суті більшовицька система штучно влаштованим голодомором 1932–1933 рр. на теренах радянської України, який Верховна Рада та парламенти понад десятка країн світу визнали геноцидом. У зверненні галицьких ієрархів до духовенства та вірних від 24 липня 1933 р. “До всіх людей доброї волі”, а також у своєму пастирському листі “В справі допомоги Великій Україні” від 17 жовтня, він просив усіма можливими способами допомогти голодуючим¹⁵.

Спільно з О. Назаруком владика до кінця 1933 р. уклав статут нового релігійного культурно-просвітницького товариства “Скала”¹⁶. Товариство отримало офіційний дозвіл на діяльність у серпні 1934 р. Серед членів-засновників товариства, крім Г. Хомишина, були редактор “Нової зорі” О. Назарук, ректор Станіславської духовної семінарії Авксентій Бойчук, директор української державної гімназії Осип Левицький, професор цієї ж гімназії Михайло Мацьків, адвокат Іван Волянський, суддя Євген Барановський, купець Северин Снігурович, священник Роман Лободич та ін.¹⁷.

Товариство ставило за мету “підпомагати, поширювати і поглиблювати освіту і культуру українського народу та його релігійно-моральне життя на основах святої католицької церкви”. Досягти цього передбачалося шляхом “видання книжок, часописів та їх поширення; урядження різних відчитів, закладання читалень, товариств; устроювання музикально-вокальних концертів, вистав, кінотеатрів; устроювання паломництв, прогулок, релігійних і народно-культурних свят і зібрань; закладання і введення всяких шкіл народних, середніх, загальноосвітніх,

вищих, фахових: рільничих ремісничих і промислових; ведення курсів для неграмотних; улагодження бурс, захоронок, добродійних заведень; установа стипендій, нагород, допомог вбогій молоді, грошової допомоги письменникам, журналістам, митцям і учителям... заохочення усіх верств українського народу до просвітної і наукової праці, яка веде всіх людей до культурного здвигнення”.

Контроль над товариством мав здійснювати єпископ-ординарій, який призначав членів-засновників до Головного Віділу (Ради) товариства. Члени товариства поділялися на звичайних (ними могли бути українці греко-католики) і почесних (з особливими заслугами перед церквою та українським народом). У парафіях гуртки “Скали” очолювали місцеві парохі, які були підзвітні єпископу й ним же призначалися. Центром культурно-просвітницького життя осередку мала бути хата-читальня “Скали”, при якій організувалися мистецькі, фахові, господарські, оздоровчі й інші за напрямками роботи гуртки¹⁸.

Звертаючись до духовенства з нагоди початку діяльності створеного ним товариства, Г.Хомишин у відозві “Про організаційні основи католиків” зокрема наголошував, що їхнє завдання полягає в тому, щоб створити “армію Христових душ, які разом з духовенством мають боротися за Боже царство”. Поповнення для товариства слід черпати з діючих світських товариств, які колись теж були створені духовенством, але тепер являють собою “вороже становище”, оскільки “сполітизувалися”. А тому, резюмував владика, “треба подбати про установи під впливом і властю Церкви – в той спосіб спаралізувати деструктивну роботу і вплив світських товариств”¹⁹.

Поява нового товариства релігійного характеру під патронатом владика викликала неоднозначне ставлення як рядового громадянства краю, так і політиків. Оскільки “Скала” була близькою за метою, змістом і формами роботи до “Просвіти”, то, наприклад, орган УНДО газета “Діло” прогнозувала, що між товариствами неодмінно будуть мати місце постійне суперництво й конфлікти. А орган радикалів (УСРП) “Громадський голос”, як завжди, в’їдливо іронізував, що новостворене товариство “розіб’є народні установи і все свідоме українське громадянство”²⁰. Націоналістичні часописи “Наш клич” і “Розбудова держави” вважали дії Г.Хомишина “антиукраїнськими”²¹.

У жовтні 1934 р. загострився конфлікт між єпископом Г.Хомишином та керівництвом “Просвіти”, оскільки у своїй відозві “Про організаційні основи католиків” він піддав критиці світські товариства, в тому числі й “Просвіту”. У грудні Головний Віділ “Просвіти” оприлюднив “Відозву до українського громадянства”, у якій, зокрема, відзначалося, що позаяк “увесь український нарід перейнятий до «Просвіти» любов’ю, вдячністю і найвищою пошаною”, то “на неї не сміє піднятися жодна святотатська рука” (тобто рука Г.Хомишина), і що лише “Просвіта” – єдина всенародна організація, а всі новостворені, у тому числі й “Скала” – “кирня (кріт. – І.П.) на народній ниві”²².

За словами голови “Просвіти” проф. І.Брика, наміри Г.Хомишина хоча й були благородними, оскільки він хотів зменшити “церкві ворожі впливи”, однак через свою недалекоглядність, створивши “Скалу”, тільки їх посилив, бо відтепер священники, які працювали в “Просвіті”, змушені її покидати і йти працювати в “Скалу”, залишаючи “ворожі сили” наодинці з простими людьми²³.

У відповіді голові “Просвіти” під назвою “Вияснення Преосвященного Григорія”, опублікованій у “Новій зорі” (січень 1935 р.), Г.Хомишин відзначав, що піддавав критиці не центральні проводи українських світських товариств, а низові осередки, при яких “основуються установи, організації радикальні, сільробівські чи радше большевицькі і проти них не чути нізвідки генеральної атаки”. А всі “погрози” проти “Скали” зумовлені лише тим, що товариство “не підпадає під засади національної віри”, а є “залежне від церкви”. Це й не подобається багатьом “патріотам”, які лише хотіли б, щоб церква їм “служила, як рабіня”, і “не сміла мати або основувати своїх установ чи організацій”²⁴.

Пояснюючи причини створення “Скали”, він відзначав, що був “далеким від того, щоб поборювати без розбору всякі світські установи чи організації як просвітянські, економічні чи інші, коли вони і для Церкви не ворожі. До них треба відноситися прихильно та помагати, щоб

вони не пішли наліво. Але основний розвій на “Скалу”, бо вона буде одночасно гальмою для світських установ, щоб до них не закрався розкладовий вплив”²⁵.

Крім “Просвіти”, загострилися й відносини владики з Генеральним Інститутом Католицької Акції (ГІКА, створений у грудні 1933 р. з нагоди відзначення “Року Ісуса Христа”), президентом якого було обрано члена Головного Відділу “Просвіти” та УНДО Маркіяна Дзеровича, а директором – Романа Гайдука. Конфлікт був зумовлений тим, що Г.Хомишин не бажав підпорядковувати “Скалу” ГІКА. Пояснював це тим, що Папа Римський не вимагав, щоб в усіх єпархіях діяли однакові організації Католицької Акції. Станіславський єпископ мав свої плани практичного втілення ідей Католицької Акції, а причина конфлікту, за його словами, крилася тільки в тому, що “Львів зводить нанівець майже всяку добру ініціативу Станіслава, а на те нічого позитивного не створює”²⁶.

Таким чином, владики не хотів бути залежним від структур, які координували проходження Католицької Акції.

25 листопада 1934 р. було створено Головний Відділ “Скали”, який за рекомендацією владики очолював голова Української народної обнови д-р І.Волянський. А на початку лютого 1935 р. у “Новій зорі” появилася стаття під назвою “Конечність організування”, у якій роз’яснювалася необхідність створення “Скали”²⁷. Зазначимо, що станом на лютий 1935 р. в єпархії було організовано всього лише 8 читалень “Скали”²⁸.

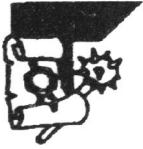
Керівництво “Скали” намагалось прискорити процес закладання організаційних осередків у єпархії. Заступник голови товариства Євген Барановський навіть зустрічався з представником політичного об’єднання “Фронт Національної Єдності” (ФНЄ) із приводу співпраці та допомоги в організації “Скали” на теренах Станіславщини²⁹. Однак суттєвого зрушення в кількісному рості не відбулося і, перш за все, в основному з вини священників, які пасивно ставилися до організації хат-читалень. Однак були й такі, що активно сприяли цьому і за їхнього умілого керівництва товариство приносило певну користь в організації дозвілля й культурно-освітнього життя.

29 червня 1935 р. у Станіславі відбувся Перший Конгрес української молоді, лейтмотивом якого було визначити курс та основні засади виховання молодих людей у Галичині³⁰. Але в жодній з резолюцій нічого не було сказано про роль релігії у виховному процесі. Ця обставина змусила єпископа Г.Хомишина звернутися з пастирським листом “Національна чи об’явлена віра?” до духовенства єпархії, у якому зазначено, що “у нас взяв перевагу дух національної віри над засадами об’явленої віри”, унаслідок чого догмат “справа нації” (тобто боротьба за державність) узяв гору над догматом “віри у Бога” (тобто християнськими цінностями), що призвело до “легковаження засад об’явленої віри”, політики покликати народ “до саботажів” і, як результат, “ми все втратили”³¹.

Таким чином, єпископ застерігав, що не можна, закликаючи до самопожертви за добро нації, нехтувати й забувати про закони християнського співжиття та християнські цінності, оскільки вони вічні.

За даними польських спецслужб, повільне становлення нового культурно-просвітницького товариства на теренах Станіславської єпархії здебільшого пояснювалося й тим, що частина духовенства не бажала створювати в селах осередки “Скали”. Головний Відділ товариства намагався протидіяти пасивності священників і, за розпорядженням Г.Хомишина, навіть було позбавлено заробітної плати кількох священників у Городенківському деканаті, які не виконали його наказу про створення осередків “Скали”³².

Наприкінці 1935 р. організація й розвиток Католицької Акції в Галичині стала втрачати інтерес як серед духовенства, так і серед молоді. За словами голови ГІКА М.Дзеровича, “всі сподівання вивести свій народ із темряви релігійного розбиття зустрінули на перепоні прикру нестерпну атмосферу, що є наслідком незгоди та непорозумінь поміж українською греко-католицькою церковною ієрархією Галичини”. Насамперед, він називав Г.Хомишина, вважаючи, що саме небажання Станіславського єпископа поєднати діяльність Католицької Акції у своїй єпархії з її діяльністю в інших єпархіях “веде до розбивання єдності українського народу”. Зокрема, якщо для фінансування в 1934 р. Католицької Акції з Львівської архієпархії надійшло 3 000 злотих, Перемишльської – 1 500, то Станіславська єпархія взагалі не дала ні одного зло-

того³³. Крім того, в єпархії не було створено і Єпархіального Інституту Католицької Акції, підзвітного ГІКА, хоча Г.Хомишин постійно запевняв, що таку інституцію буде створено в 1935 р.³⁴.

23 грудня 1935 р. у Львові відбулася нарада галицьких владик, на якій було погоджено спільний план роботи в рамках Католицької Акції для Галицької церковної провінції та прийнято новий статут, що не передбачав організаційних відмінностей в єпархіях³⁵. Однак затверджені на нараді рішення не були втілені в життя на теренах Станіславської єпархії, оскільки єпископ Г.Хомишин не бажав змінювати статус “Скали” й підпорядковувати товариство ГІКА. Навпаки, з метою зміцнення “Скали” 23 квітня 1936 р. у Станіславі відбулися Загальні збори товариства, на які прибуло близько 200 осіб. У єпархії на той час уже діяло 187 читалень, а в товаристві налічувалося 5 500 членів³⁶.

У своєму виступі О.Назарук ще раз пригадав присутнім головні завдання товариства, особливо наголосивши на тому, що вони “рятують галицьку молодь від більшовицьких безбожницьких впливів”³⁷.

Критики “Скали” відзначали, що товариство – це та ж сама “Просвіта”, “ті ж самі члени, той самий дух... Багато священиків не хочуть “Скали”, бо не бачать різниці”. А окремі священики навіть зазначали, що створення товариства – це “стареча примха” єпископа³⁸. Відповідно створювали осередки “Скали” в парафіях скоріше зі “страху”, боячись санкцій, ніж з ідейних переконань. Тому значна кількість читалень товариства існувала лише у звітах для єпархії, а насправді вони не проводили ніякої виховної роботи.

Критично ставилися до “Скали” й Головний Виділ “Просвіти”, яка станом на червень 1936 р. мала в Галичині 3 071 хату-читальню, та 275 тис. дійсних членів³⁹. Не підтримувала “Скалу” й певна частина громадянства. Наприклад, опитування, проведене в червні 1936 р. у Станіславському повіті, показало, що більшість опитаних вважала створення “Скали” ударом по “Просвіті”⁴⁰.

Ситуація в товаристві змусила О.Назарука звернутися до єпископа із пропозицією якнайскоріше провести реорганізацію осередків “Скали”, оскільки це може в найближчому часі призвести до припинення їхньої діяльності⁴¹.

І все ж, незважаючи на несхвальні відгуки та відношення до “Скали” з боку керівництва “Просвіти” та окремих українських політичних партій, владика мав рацію, стверджуючи, що існуючі світські культурно-просвітницькі товариства надмірно політизовані. Наприклад, станом на 1 листопада 1936 р. під впливом УНДО на Станіславщині перебувало 55,4% філій і читалень “Просвіти”, УСРП – 31,5%, КПЗУ – 5,1%, ОУН – 4,2%⁴², що, безперечно, позначалося на виконанні “Просвітою” поставлених перед нею завдань. Симпатиків УНДО було чимало й серед членів “Скали”, особливо в Городенківському, Коломийському, Косівському та Снятинському повітах. Але переважаючим у більшості повітів був вплив на “Скалу” Української народної обнови, підконтрольної Г.Хомишину⁴³.

28 січня 1937 р. у “Новій зорі” владика опублікував статтю “Боротьба проти «Скали»”, у якій вимагав від “панів-патріотів” припинити “поборювати” товариство, інакше змушений буде наказати священикам, “мені підчиненим, вицофатися з усіх світських установ” і заборонить їм “брати участь у світських імпрезах і походах”. Він відзначав, що “духовенство не хотіло створювати свої церковні організації, а воліло вступати у світські, щоб там боротися із розкладовими чинниками”. Однак вийшло навпаки – “духовенство скріпило і світські організації, але водночас втратило вплив на вірних”⁴⁴.

Недовіра єпископа до світських товариств ледь не розсварила його з керівництвом “Лугу”, якому не сподобалися критичні закиди владика на шпальтах “Нової зорі”. Тому в листі від 22 березня 1937 р. риторично запитували його, “для чого сіяти незгоду з Лугами, якщо в “Скалі” працюють голови повітових Лугів?”⁴⁵.

Нарешті, єпископ зрозумів, що потрібно вносити певні корективи як у відносини з іншими українськими товариствами, так і стосовно розвитку самої “Скали”. Однак з’їзд товариства, що відбувся з ініціативи владика 7 травня 1937 р. у Станіславі, так і не зміг виробити конкретних рекомендацій⁴⁶. А всі пропозиції зводилися до того, щоб у товариствах збільшити

кількість “імпрез розважального та світського характеру, організовувати при читальнях драматичні гуртки, хоріві колективи, спортивні гуртки тощо”⁴⁷.

Оскільки пропозиції учасників з’їзду не задовольняли владику, то 24 червня 1937 р. у “Новій зорі” появилася його стаття “Головні напрямні для товариства “Скала” і парохіяльних читалень”, де він окреслив три групи завдань для товариства – “конечні”, “хосенні” та “приємні”. До “конечних” завдань, що визначалися ним як пріоритетні, він відносив “двигнення релігійно-морального життя народу, освідомлювання в засадах віри та Церкви, і поборювання ліберальних, радикальних, сектантських, селєробівсько-большевицьких організацій та агітацій”. “Бажані” включали діяльність, що приносила користь як для членів громади, так і для власного розвитку. Це, зокрема, стосувалося господарської та кооперативної діяльності, а також освітньої (читання лекцій з історії церкви, історії України тощо). Під “приємними” завданнями владику розумів організацію концертів, театральних дійств, імпрез тощо. Однак наголошував, що нехтувати ними не варто, але й захоплюватися надмірно теж не слід, оскільки вони можуть “затмарити головну ідею”⁴⁸.

З метою організаційного зміцнення товариства, Г.Хомишин вважав за необхідне зробити більш тісною співпрацю осередків з парафіяльними священиками, а їх – з єпископом. Тому вимагав постійного контролю за діяльністю читалень і виконання запланованих завдань, а від Головного Відділу “Скали” – письмового звіту про кожне засідання⁴⁹.

Щоб припинити непорозуміння між “Скалою” й “Просвітою”, Г.Хомишин доручив “Новій зорі” розтлумачити відмінності між цими товариствами. Зокрема, відзначалося, що прийом кожного члена до “Скали” затверджує після співбесіди куратор осередку (тобто священик), а тому відсоток випадкових осіб у товаристві є мінімальним. У той же час процедура вступу нових членів до “Просвіти” є значно лояльнішою, а відповідно, і більшою є можливість проникнення до її лав “комуністів, атеїстів, сектантів, радикалів”⁵⁰. Крім того, ієрархічна структура “Скали” була побудована більш чітко, переважно за “авторитарним принципом”, що дозволяло контролювати роботу осередків у населених пунктах єпархії. У “Просвіті” ж відчувався “брак сильного проводу”, який призвів до того, що центральні органи цього товариства не перевіряли сповна діяльність філій. Ослаблювало діяльність “Просвіти” й те, що її провід обирався, був тимчасовим і тим самим залежав від голосів рядових членів товариства⁵¹.

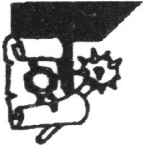
Однак це роз’яснення мало що змінило у відносинах із “Просвітою”, а розпорядження єпископа від 30 серпня 1937 р. ще більше їх ускладнило. Зокрема, єпископ заборонив священикам Станіславської єпархії бути членами українських світських товариств та установ. Таке категоричне рішення владику пояснював як посилення активності політичних партій, так і значною участю у світських організаціях духовенства. Зокрема, у листі до О.Назарука він відзначав, що на теренах єпархії “від партій аж кишить”, а “священики зробили много лиха для Церкви і народу своєю приналежністю до партій”⁵². Окремі з них “так зівітчилися, як відзначав владику, що удостоїлися признання від своїх панів, як «здисципліновані члени суспільності»”⁵³.

Розпорядження Г.Хомишина викликало негативну реакцію як серед духовенства, так і мирян. Слід зазначити, що “Просвіта” налічувала на цей час 3 218 читалень⁵⁴, а “Скала” лише 328⁵⁵. На владику знову накиннулися опозиційні до нього українські часописи. Наприклад, “Діло” відзначало, що таке рішення ослабить діяльність духовенства в Станіславській єпархії і, навпаки, посилить діяльність сектантів і комуністів. А “Громадський голос” назвав його рішення “ударом у нашу національну спільноту”, шкідливим для мирян, УГКЦ та духовенства⁵⁶.

Серед громадянства була поширена думка, що Г.Хомишин прийняв таке рішення, відчуваючи підтримку з боку апостольського нунція в Польщі архієпископа Ф.Кортезі. Принаймні 5 грудня 1937 р. останній адресував Г.Хомишину листа, у якому схвально відреагував на заборону єпископа священикам єпархії належати до світських установ та організацій⁵⁷.

У листопаді 1937 р. на нараді представників інтелігенції в Станіславі було вирішено найближчим часом скликати з’їзд репрезентантів існуючих українських товариств із метою визначити позицію щодо розпорядження єпископа Г.Хомишина⁵⁸. Однак його чергова публікація “Про конечність умертвлення й самозаперечення для духовного висвободження” дала всім

зрозуміти, що владика не має наміру змінювати своєї думки. Навпаки, він ще раз наголосив, що священникам не годиться бути членами світських товариств та організацій.

24 лютого 1938 р. українські установи “Просвіта”, “Рідна школа”, “Сокіл-Батько”, “Луг”, “Товариство охорони дітей і опіки над молоддю” та інші звернулися з листом до Г.Хомишина, у якому відзначали, що його розпорядження від 30 серпня 1937 р. “розірвало співпрацю церкви з народом, яка формувалася роками”. Наголошувалося також, що у свідомості галицьких українців поняття “духовенство” і “народ” були нероздільними. І “якщо б наше духовенство відвернулося від громадянської праці, то ослабило б не тільки наш так дуже zagrożений національний фронт, але і незвичайно звузило б зтяг релігійно-церковної акції та підірвало б прив’язання мас до самої Церкви”⁵⁹. Наприкінці листа представники світських установ та організацій прохали владика утриматися від виконання цього розпорядження.

У своїй відповіді Г.Хомишин укотре наголосив, що тільки “незаангажоване” в роботі світських установ та організацій духовенство спроможне ефективно боротися з “розкладовими чинниками”. А тому не буде скасовувати своє розпорядження⁶⁰.

Жорстка позиція Г.Хомишина щодо діяльності “Скали” та участі священників у світських товариствах призвела до того, що у березні 1938 р. він припинив надавати фінансову допомогу “Скалі” і виношував плани створення нового товариства, наближеного за організаційною структурою до європейських католицьких товариств⁶¹.

До цього спонукало й те, що на четвертому з’їзді “Скали”, що відбувся 26 травня 1938 р. у Станіславі, серед його делегатів уже чітко прослідковувалася наявність у ньому двох течій – “прохомишинської” та “народно-просвітницької”. Якщо перші покійно виконували всі настанови владика, то другі, навпаки, намагалися запроваджувати поряд з релігійними заходи й акції світського характеру. Це, на їх думку, мало повернути до товариства нових членів⁶².

Розчарування в діяльності “Скали” не означало, що владика хотів узагалі згорнути хід Католицької Акції на теренах єпархії. Навпаки, як це мало місце із християнськими політичними об’єднаннями, владика робив лише чергову спробу його реорганізації, наблизивши за змістом і формою до європейських католицьких товариств. У той же час Г.Хомишин принципово не бажав прилучитися до популяризації на теренах єпархії новоствореного у квітні 1937 р. із благословення митрополита товариства “Орли” – КАУМ (Католицька Асоціація Української Молоді), що постало на основі об’єднання осередків Католицької Акції Української Молоді. Товариство за своєю структурою нагадувало заборонений у вересні 1930 р. “Пласт”, тому його ще називали “Католицький Пласт”, оскільки в основі виховання були християнські цінності. Товариством особисто опікувався митрополит Андрей Шептицький, який вважав, що членами новоствореного товариства повинна стати “вся наша молодь”, оскільки саме там “вона виховується на засадах Христової науки на вірних синів Бога і дорогої Батьківщини”⁶³. Принагідно зазначимо, що на початок 1939 р. у рядах товариства налічувалося 4 979 дійсних членів (від 18 до 21 року), об’єднаних у 180 “кружків”⁶⁴.

Однак владика Г.Хомишин знову показав “характер”, і 18–22 липня 1938 р. за його ініціативи у Станіславській духовній семінарії відбувся спеціальний семінар за участі 54 священників зі створення нового релігійного товариства в єпархії. Для учасників семінару було оприлюднено резолюцію, якою передбачалося створення при парафіяльних бібліотеках статево-вікових груп (чоловічі, жіночі, юнацькі, дівчачі), з якими мали проводити просвітницько-виховну роботу підготовлені священники⁶⁵.

А 22 листопада 1938 р. владика зареєстрував при воєводському управлінні статут нового релігійно-просвітницького товариства – “Святого Івана Милостивого”, яке за програмними завданнями й структурною побудовою нагадувало “Скалу”. Основний акцент робився на популяризацію католицької віри “на полі добродійностей”⁶⁶. Однак, як і “Скала”, новостворене товариство не знайшло широкої підтримки серед молоді й вірних єпархії.

З критикою діяльності єпископа в грудні 1938 р. виступила газета “Діло”. Зокрема, у статті “Станіславська атмосфера” відзначалися негативні тенденції в духовному житті єпархії. На думку автора, між духовенством і громадськістю утворилася значна прірва, що була спричинена заборонами єпископа стосовно належності священників до світських організацій. Це рішення “спаралізувало громадську роботу духовенства в Станіславській єпархії”⁶⁷.

На початку 1939 р. ще більше зросла напруга у відносинах Г.Хомишина з митрополитом, який підтримав ідею бойкоту “Нової зорі” на теренах інших єпархій, оскільки вона поширювала “шкідливі” ідеї єпископа. У відповідь Г.Хомишин пригрозив заборонити розповсюдження на теренах Станіславської єпархії митрополичого часопису “Нива”⁶⁸.

Таким чином, різне бачення єпископом Г.Хомишином та керівництвом Галицької провінції УГКЦ ролі й завдань релігійно-просвітницьких товариств призвело до напружених відносин владики не лише з частиною кліру й духовенством, а й керівництвом українських суспільно-політичних партій та об’єднань. Спроби організувати на теренах єпархії товариства – “Єдність”, “Скала”, “Святого Івана Милостивого” – на противагу Католицькій Акції та “Орлам”-КАУМ не увінчались успіхом, оскільки були нечисельними й не мали широкої підтримки серед духовенства, вірних й особливо молоді. Така позиція владики призвела до того, що серед громадянства й українського політикуму та частини духовенства краю сформувався його негативний імідж як “католика-ортодокса” окцидентальної спрямованості, “угодовця”, “розкольника”, що певною мірою шкодило авторитету ГКЦ як об’єднавчої національно-релігійної інституції. І все ж, незважаючи на окремі негативні сторони, що мали місце як у релігійній, так і політично-громадській діяльності владики Г.Хомишина, його намагання створити релігійні товариства на національно-релігійній, а не політичній ідеології заслуговують на увагу.

1. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини. 1861–1939 / І. Андрухів. – Івано-Франківськ : Обласна друкарня, 1995. – 72 с.
2. Андрухів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект : наук. монографія / І. Андрухів, О. Лисенко, І. Пилипів. – Надвірна : Надвірнянська друкарня, 2010. – 500 с.
3. Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.) : монографія / І. В. Пилипів. – Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2011. – 440 с.
4. Марчук В. Церква, духовність, нація : Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / В. Марчук. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 464 с.
5. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин : портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / О. Єгрешій. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 168 с.
6. Грицан А. Міжпартійна боротьба за вплив на “Просвіту” на Прикарпатті 1921–1939 рр. / А. Грицан // Галичина. – 2000. – № 4. – С. 61–65.
7. Перевезій В. О. Служіння Богу і народу : Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами / В. О. Перевезій. – К. : Світогляд, 2004. – 203 с.
8. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ ст. – кінець 30 рр. ХХ ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ, 1999. – 226 с.
9. Перевезій В. Українська греко-католицька церква у східногалицькому суспільстві в 20–30 роках ХХ ст. / В. Перевезій // Розбудова держави. – 1998. – № 11–12. – С. 122–123.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України), ф. 359 “Назарук Осип Тадейович (1883–1940 рр.) – адвокат, письменник, громадський і політичний діяч”, оп. 1, спр. 231, арк. 8.
11. Пастирський лист Григорія Хомишина до кліру і вірних Станіславської єпархії про большевицьке переслідування релігії. – Станіславів, 1930. – 12 с.
12. Пастирський лист Григорія Хомишина до кліру єпархії Станіславської про візантійство. – Станіславів, 1931. – 8 с.
13. Галуцинський Т. Царство сатани наступає на нас / Т. Галуцинський. – Львів ; Станіславів : Накладом Товариства Безженних священників, 1930. – 45 с.
14. Відозва Преосвященного Григорія Хомишина до Всечесного духовенства Станіславської єпархії о пресі як дуже важній зброї нинішньої доби. – Станіславів, 1931. – С. 4–5.
15. Мета. – 1933. – 29 жовт.
16. ЦДАІЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 331, арк. 90.
17. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2 Станіславське воєводське управління, м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства, оп. 3, спр. 319, арк. 1, 3, 12–13.
18. Там само, арк. 12–13.
19. Відозва Преосвященного Григорія Хомишина про організаційні основи католиків // Мета. – 1934. – 4 листоп.

20. Громадський голос. – 1934. – 15 груд.
21. Наш клич. – 1933. – 30 квіт.
22. Мельничук П., о. Владика Григорій Хомишин – патріот, місіонер, мученик / о. П. Мельничук. – Рим ; Філадельфія, 1979. – С. 263.
23. ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 225, арк. 33–35.
24. Мельничук П., о. Владика Григорій Хомишин... – С. 262–263.
25. Там само. – С. 272.
26. ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 231, арк. 111.
27. Нова зоря. – 1935. – 21 лют.
28. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 226 Прокуратура Станіславського окружного суду, м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства, оп. 1. (1922–1939 рр.), спр. 417, арк. 26.
29. Там само, ф. 2, оп. 1. Громадсько-політичний відділ, спр. 1431, арк. 150.
30. Мельничук П., о. Владика Григорій Хомишин... – С. 264.
31. Пастирський лист Григорія Хомишина до духовенства Станіславської єпархії. Національна чи об'явлена віра? – Станіславів, 1935. – С. 17.
32. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 226, оп. 1. (1922–1939 рр.), спр. 417, арк. 61.
33. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність : Документи і матеріали 1899–1944 : Церква і суспільне питання : Листування. Т. II, кн. 2. – Львів, 1999. – С. 861.
34. Редько Ю. Наше вчора, сьогодні, завтра / Ю. Редько // Католицька Акція. – 1935. – Квітень.
35. Хомишин Г. Головні напрямні для товариства “Скала” і парохіяльних читалень / Г. Хомишин // Нова зоря. – 1937. – 24 черв.
36. Нова зоря. – 1936. – 30 трав.
37. Скала і Просвіта. – 1936. – С. 9–31, 45.
38. ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 336, арк. 6, 9.
39. Нова зоря. – 1936. – 21 черв.
40. Нова зоря. – 1936. – 16 лип.
41. ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 209, арк. 6.
42. Грицан А. Назв. праця. – С. 65.
43. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2, оп. 3, спр. 320, арк. 1–100.
44. Хомишин Г. Боротьба проти “Скали” / Г. Хомишин // Нова зоря. – 1937. – 28 січ.
45. ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 379, арк. 61–62.
46. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 69 Станіславське повітове управління державної поліції, м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства, оп. 1 (1921–1939 рр.), спр. 478, арк. 51.
47. Там само, ф. 69, оп. 1, спр. 730, арк. 10–14, 34.
48. Хомишин Г. Головні напрямні для товариства “Скала” і парохіяльних читалень / Г. Хомишин // Нова зоря. – 1937. – 24 черв.
49. ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 209, арк. 40, 44.
50. Скала і Просвіта. – 1936. – С. 7, 10–12.
51. Нова зоря. – 1937. – 7 лют.
52. ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 232, арк. 83.
53. Нова зоря. – 1937. – 4 листоп.
54. Савчук Б. Назв. праця. – С. 136.
55. Нова зоря. – 1938. – 5 черв.
56. Нова зоря – 1937. – 11 листоп.
57. Нова зоря – 1938. – 16 січ.
58. Хомишин Г. Про конечність омертвлення і самозаперечення для духовного висвободження : (Конференція виголошена до безжених священників в часі реколекцій 1937 р.). – Станіславів, 1937. – С. 9.
59. ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 380, арк. 59.
60. Там само, арк. 78.
61. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 69, оп. 1, спр. 730, арк. 21.
62. Нова зоря. – 1939. – 19 січ.
63. Українське Юнацтво. – 1937. – Ч. 6. – С. 109.
64. Українське Юнацтво. – 1939. – Ч. 1. – С. 19.
65. Курс Католицької Акції в Станіславові. – Станіславів, 1939. – С. 64.
66. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2, оп. 3, спр. 383, арк. 10, 22.
67. Ліськевич Б. Станіславська атмосфера / Б. Ліськевич // Діло. – 1938. – 29 груд.
68. ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 209, арк. 167.

В статье на примере религиозно-просветительского общества “Скала” анализируется воспитательная деятельность Станиславской греко-католической епархии в 30-е годы XX в. и роль в этом процессе станиславского епископа Григория Хомышина. Раскрываются формы и методы деятельности общества “Скала”.

Ключевые слова: Греко-католическая церковь, митрополит, епископ, священники, общества.

This article uses the example of religious-educational association “Skala” to analyze the educational activity of Stanislav Greek-Catholic church in the 30th of the XX c. and the role of Stanislav bishop Grygoriy Homyshyn in it. The article describes forms and methods of the activity of this association.

Key words: Greek Catholic church, bishop, priests, associations.

УДК 94 (477. 86): 271

ББК 63.3 (4Укр)

Ірина СТАСЮК

МОНАСТІР СЕСТЕР МИЛОСЕРДЯ СВ. ВІНКЕНТІЯ ДЕ ПОЛЬ У СТАНИСЛАВОВІ (1926–1945 рр.)

У статті на основі неопублікованих архівних документів та історіографічного матеріалу проаналізовано історію створення та діяльності станиславівського монастиря згромадження сестер Милосердя св. Вінкентія де Поль. Автору вдалося з'ясувати, що впродовж 1926–1945 рр. монастир брав активну участь у соціально-релігійному житті міста, являючи собою в різні періоди свого існування дитячий притулок, пологовий будинок та дитячу лікарню.

Ключові слова: сестри Милосердя св. Вінкентія де Поль, Станиславів, черниці, притулок, монастир.

Жіноче чернецтво на українських землях як специфічне церковне явище виникло ще в першій третині XI ст., коли Ярослав Мудрий заклав у Києві перший жіночий монастир св. Ірини. Тодішні заняття та завдання монахинь значно відрізнялися від тих, які постали перед черницями в першій половині XX ст. Потреба в соціальному захисті безпритульних дітей, хворих та немічних людей сприяла розвитку чернечих спільнот та згромаджень, обителі яких перетворювалися в захоронки, притулки та лічниці. В уставах чітко були прописані мета й завдання згромаджень, що передбачали добродійну діяльність, місійну справу та право на навчання дітей. Приймаючи постриг у черниці, кожна молода дівчина присвячувала своє життя не тільки щоденним молитвам, а й справам милосердя. На Прикарпатті важке XX ст. позначилося, у першу чергу, політичними потрясіннями та воєнними лихоліттями. Саме в цей складний історичний період розпочали свій нелегкий шлях жінки-монахині м. Станиславів.

На початку XX ст. жіноче чернецтво Галичини внаслідок Добромильської реформи (розпочатої 1882 р.) переживало глибокі структурні зміни та нове піднесення. Цю тенденцію підтримувало вище греко-католицьке духовенство, зокрема, митрополити Сильвестр Сембратович (1885–1898 рр.) та Андрей Шептицький (1901–1944 рр.). На теренах заснованої в 1885 р. Станиславівської епархії (в межах сучасної Івано-Франківської митрополії УГКЦ) становленню та розвитку жіночого чернецтва активно сприяв місцевий єпископ Григорій Хомишин (1901–1945 рр.). До 1914 р. у краї вже розгорнули свою діяльність згромадження сестер Службниць Непорочної Диви Марії (1894 р.) та сестри чину св. Василя Великого (1901 р.), а з 1926 р. – сестри Милосердя св. Вінкентія де Поль.

У сучасній українській історіографії проблема діяльності сестер Милосердя висвітлена недостатньо. Серед великої кількості наукових праць, присвячених історії УГКЦ, варто виділити передусім науковий доробок М.Вуянко, о. П.Кам'янського, о. П.Мельничука, І.Андрухіва, І.Комар, Н.Дмитришиної та О.Сурмач, які торкаються, зокрема, освітньо-виховної та благо-

дійної діяльності сестер Милосердя у м. Станиславові¹. Оскільки більшість згадок про це згромадження мають опосередкований характер (за винятком праці М.Вуянко), автор статті поставила завдання більш детально вивчити дану проблему, залучивши ширше коло першоджерел та історіографії.

Входження Галичини до складу Другої Речі Посполитої у 20–30 рр. ХХ ст. загострило польсько-українські відносини, що позначилося на релігійному житті краю. Березневе рішення 1923 р. Ради послів Антанти перекреслило сподівання галичан на національно-територіальну автономію Західної України. Конкордат між Ватиканом і Польщею, укладений 10 лютого 1925 р., формально надав Греко-католицькій церкві рівні права з Римо-католицькою і зобов'язав польський уряд поважати історичні права цієї церкви, сприяти її матеріальному та духовному розвитку. Однак це не зняло напруження в релігійному житті краю. Під тиском поляків Ватикан заборонив Греко-католицькій церкві проводити місійну працю на Волині та Поліссі, де переважна більшість українського населення визнавали себе вірними православного обряду. Використовуючи протистояння в українському національному русі міжвоєнного періоду, одним із виразників якого була релігійна конфронтація між греко-католиками та православними, польська влада вдавалася до провокування штучних міжконфесійних конфліктів в українському суспільстві. Найбільш яскравим прикладом цього була ситуація з етнічно українською групою лемків, серед яких ще з другої половини ХІХ ст. набув популярності русофільський суспільно-політичний рух. Так, у 1934 р. на вимогу польського уряду Апостольська столиця утворила із західних частин Перемиської єпархії УГКЦ окрему православну Апостольську адміністрацію для Лемківщини з русофільською адміністрацією².

Така ситуація потребувала залучення різних чинників для нормалізації стосунків між греко-католицьким та римо-католицьким духовенством, водночас спонукала керівництво УГКЦ до дій у напрямку зміцнення авторитету церкви серед українського населення Речі Посполитої. Митрополит Андрей Шептицький відродив студійське чернецтво, запросив до Галичини бельгійських редемптористів, матеріально підтримував існуючі жіночі монастирі та згромадження, заснував низку нових монаших спільнот. У 1929 р. ним була заснована Богословська академія, яка мала стати основою Українського католицького університету. На противагу світським організаціям політичного спрямування, з ініціативи митрополита виникла мережа греко-католицьких організацій мирян та кілька періодичних видань. Крім пошуку ідеологічно-канонічних основ для зміцнення чистоти віри та авторитету УГКЦ, тогочасний станиславівський єпископ Григорій Хомишин зробив практичний внесок у поширення мережі чернечих чоловічих та жіночих чинів на теренах Станиславівської єпархії³.

У 1926 р. у Станиславові (сучасний Івано-Франківськ) був заснований монастир сестер Милосердя св. Вінкентія де Поль, за матеріального сприяння бельгійського однойменного монашого згромадження та зусиллями митрополита Андрея Шептицького. Чернече згромадження сестер Милосердя св. Вінкентія виникло в Бельгії у 1837 р. Засновниками його були отець Еміль Янсен та Марія Мартенес. Головне завдання черниць убачалося в опіці безпритульних дітей, калік, немічних і літніх людей. У своїй повсякденній та добродійній життєдіяльності сестри Милосердя керувалися "Конституцією", яка була затверджена в 1837 р.⁴.

Перші монахині згромадження св. Вінкентія де Поль латинського обряду прибули до міста в 1841 р. для адміністративної та добродійної діяльності в новозбудованому станиславівському шпиталі. У 1894 р. до міста прибуло ще дев'ять черниць католицького згромадження св. Вінкентія де Поль, що дало змогу відкрити монастирський дім на вул. Казимирівській, 132 (сучасна вул. гетьмана Мазепа)⁵.

У 1922 р. митрополит Андрей Шептицький з дозволу Папи Римського Пія ХІ (1922–1939 рр.) відправив до Бельгії для проходження новіціату* українських дівчат із бідних сімей, які через важке матеріальне становище не мали змоги вступити до вже існуючих українських жіночих монастирів у Галичині. Зокрема, умовою вступу до жіночого монастиря чину св. Василія Великого була "наявність багатого посагу"⁶ та "панського інтелігентного походження із

* Новіціат – від лат. noviciatus, novitiatus "новий, недосвідчений", у католицькій церкві період послуху, тобто випробування вступників до чернечого ордену – "новіціів" або: у нашому випадку – "новачок".

заможної родини»⁷. Ідентифікувати точну кількість новичок, які за сприяння митрополита потрапили до Бельгії, через брак відповідних джерел досить важко. Однак, використовуючи списки монахинь станіславівського монастиря від 27 липня 1945 р., можна виділити вісім монахинь, що свій вступ до згромадження датували 1923–1924 рр. Оскільки перший монастир сестер Милосердя в Галичині був заснований 1926 р., то цілком імовірно, що згадані монахині вступили до цієї спільноти в Бельгії.

Історію станіславівського монастиря сестер Милосердя доцільно розпочати з дослідження, на основі архівних документів, біографій та діяльності очільниць цього згромадження. Першою настоятелькою монастиря у Станіславові була сестра Єлизавета (1929 р.), про наступну настоятельку сестру Боніфатію знаємо лише, що повне її ім'я – сестра Марія Боніфатія Юстина де Троер. Саме ця жінка долучилася до розбудови монастирського приміщення, що в основному тривала з 1930 до 1934 рр. Не відомо, як склалася її доля, але у списках монахинь Станіславівського монастиря за 1945 р. її ім'я вже не значиться⁸.

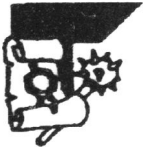
Станом на 1945 р. настоятелькою монастиря була бельгійка Марія Емма Каролівна де Кларк – монаше ім'я сестра Марія – Ольга, яка народилася 5 лютого 1902 р. в Мокристі (Бельгія). В 1915 р. закінчила народну школу та вступила до монастиря сестер Милосердя в бельгійському містечку Денезі. У 1923 р. відвідувала курси медсестер. Навчалася вона в школі м. Донак у Бельгії, яку закінчила в 1925 р. Через рік, у 1926 р. приїхала до Станіславова в монастир сестер Милосердя і з того часу вже не покидала його. Із цих скупих автобіографічних даних усіх трьох настоятельок упевнено можна зробити лише один висновок – усі вони були бельгійками. Звідси випливає, що право очолювати монастирське життя мали тільки бельгійки⁹.

На відміну від настоятельок даного згромадження, у складі монахинь переважали українки. Чисельність черниць протягом 1926–1945 рр. була різною. Наприклад, у 1930 р. у монастирі проживало 17 монахинь, а в 1945 р., крім настоятельки, – 10 монахинь та 9 кандидаток (новачок). Найбільше послушниць було в 1944 р., зокрема, їх значилося сім: Волчовська Євстахія (1906 р. н.), Салевич Марія (1913 р. н.), Волчовська Марія (1910 р. н.), Целевич Ярослава (1913 р. н.), Підбільська Марія (1925 р. н.), Стропель Ольга (1926 р. н.), Савчук Ольга (1928 р. н.). Новіціат майбутні черниці проходили при Станіславівському монастирі¹⁰.

До монастиря сестри вступали в різний час. Наприклад, Герчук Марія (сестра Марія Фільотея, 1893 р. н.), Пушкар Марія (сестра Марія Методія, 1897 р. н.), Жирук Анна (сестра Марія Артемія, 1902 р. н.), Керницька Михайлина (Марія Владислава, 1906 р. н.) у монастирі перебували з 1923 р. Чотири сестри вступили до монастиря в 1924 р., а саме: Шеремета Анастазія (сестра Марія Надія, 1898 р. н.), Гриб Анастазія (сестра Марія Марина, 1901 р. н.), Лапінчук Анна (сестра Марія Автемія, 1903 р. н.) та Шада Агафія (сестра Марія Лонпеїна, 1902 р. н.). Очевидно, вищеназвані монахині входили до числа послушниць, відправлених митрополитом Андреем до Бельгії в 1922 р. У 1927 р. до монастиря вступила Кобрин Ольга (сестра Марія Текля, 1904 р. н.), останньою в 1932 р. у монастирі з'явилася Петровська Ванда (сестра Марія Амброзія, 1914 р. н.). Середній вік дівчат на момент вступу до монастиря складав 22 роки. Серед монахинь переважали особи із середньою та неповною середньою освітою¹¹.

Серед офіційних документів, що підтверджують прибуття сестер Милосердя до Станіславова в 1926 р., варто виділити “Акт обстеження монастиря від 10 лютого 1949 р.”, у якому, зокрема, було вказано, що сестри прописані в Станіславові відповідно до паспортних даних під номером АА № 134843¹². Крім того, названий факт засвідчує “Шематизм всего клира греко-католицької єпархії Станіславівської на рік Божий 1926”, де згадується настоятелька монастиря сестра Боніфатія та вісім монахинь¹³.

Осівши в місті, перед молодим згромадженням постала проблема місця проживання та майбутньої організації притулку для дітей і бездомних літніх людей. За сприяння греко-католицької капітули у Станіславові та з особистої турботи єпископа Григорія Хомишина сестри отримали в подарунок ґрунт на вул. Голуховського (теперішня вул. Чорновола). Земельна ділянка за 15 тисяч злотих перейшла у власність сестер Милосердя безкоштовно. Акти на власність було укладено в 1935 р. у присутності адвоката Рудольфа Фогля, каноніка Станіславівської греко-католицької капітули Романа Лободича та настоятельки монастиря сестри Марії Боніфатії. Будинок монастиря був завершений у 1934 р. та зареєстрований у кадастровій книзі

під № 1185 у Станиславівській інвентаризаційній конторі, де підтверджувалася власність сестер Милосердя на дану будівлю.

Площа монастиря була досить великою, оскільки тут розмістилися житловий будинок, споруди господарського призначення, город, двір та сад. Загалом станом на 1945 р. весь маєток оцінювався 509 499 радянських рублів. Відомий також той факт, що на будівництво монастиря гроші збирали як пожертви з місцевого населення. Проте лєвова частка затрачених коштів для будівництва монастирського дому була надана все-таки бельгійським згромадженням сестер Милосердя св. Вінкентія де Поль. Відповідно до актового матеріалу міського інвентарного бюро за 10 листопада 1949 р., настоятелька сестра Марія Ольга засвідчує факт надання коштів у 1930 р. сестрами Милосердя з м. Денеze (Бельгія) через банк Беерлантре в м. Генз (Бельгія) на рахунок Академічного банку м. Львів на будівництво будинку для сестер Милосердя в м. Станиславів. Загальна площа будівлі становила 851 кв. м, господарських споруд – 58 кв. м¹⁴.

Монастир являв собою триповерховий будинок, який уміщував двадцять вісім кімнат, оскільки призначався для сиротинця та був прихистком для калік і бідняків. Для монахинь були виділені окремі кімнати. Своєї церкви монастир не мав. Підвальне приміщення складалося з кухні та погребя, який був призначений для зберігання картоплі та дров, якими опалювали приміщення. Функціонувала також пральня. При монастирі розташовувалися господарські приміщення: стайня і сарай. Станом на 1945 р. сестри тримали в господарстві вісім курей, дві свині та одну корову. Площа городу становила 52 ари, а сад налічував 30 дерев. Життя монахинь було доволі скромним, зокрема їхнє побутове майно складалося із 6 шаф, 10 столів, 20 крісел, лавок, книг, посуду та двадцяти п'яти ікон¹⁵.

Сестри Милосердя дотримувалися встановлених у 1837 р. правил під назвою “Конституція”. За основним статутом згромадження сестер Милосердя св. Вінкентія де Поль очолювала загальна настоятелька, яка перебувала в матірньому домі, розташованому в м. Денеze (Бельгія). В кожному дочірньому домі була власна настоятелька; вона опікувалася тим монастирем, у якому проживала. В обов'язки загальної настоятельки входило відвідування “бічних домів” – філій матірнього монастиря.

Одяг сестер був доволі символічний, чорного кольору. Згідно з уставом згромадження, монахині проживали спільно, займаючи одну велику кімнату, призначену для сну. Можливість переїзду сестер на нове місце проживання визначала лише загальна настоятелька. Виходити за межі монастиря сестри могли тільки в компанії одна одної; повертаючись у стіни обителі, мушили докладно прозвітувати настоятельці про свою подорож.

Монахиням заборонялося без дозволу вести листування з рідними та знайомими людьми. Умовами статуту не була передбачена й можливість приймати відвідувачів та гостей. Сестрам заборонялося відвідувати громадські місця та розваги, наприклад, кіно чи театр, а також – що є цілком логічним – виходити заміж.

Усі сестри домів-філій були повноправними черницями бельгійського згромадження сестер Милосердя св. Вінкентія де Поль. Вони зобов'язувалися жити за тими ж “Конституціями” та правилами, що й монахині матірнього дому, та підлягали владі настоятелів з Бельгії. Зміни чи уточнення правил були можливі лише з дозволу загальної настоятельки. Сестри Милосердя складали такі обітниць: послуху, бідності, чистоти та посвяти для ближніх.

Розпорядок дня був чітко унормований статутом згромадження. Монахині прокидалися щодня о 5 годині ранку, після чого молилися та прибирали спальне приміщення. О 7.15 снідали, о 8 годині розпочиналася загальна побутова робота, о 13 годині вони обідали, в післяобідній час поверталися до своїх справ чи занять, о 20 годині – вечеря, після якої був короткий час на “розвивку” (час для читання, підшиття власного одягу тощо). Спільна вечірня молитва розпочиналася о 21.00 і тривала до 22 години, після чого всі разом відправлялися спати. Особливим елементом вияву духовності в черниць було зберігання мовчання протягом усього дня.

Статут визначав мету заснування та діяльності згромадження, в основу чого було покладено милосердні справи: 1) заснування притулків для бідняків, калік та хворих людей; 2) виховання сиріт у душі морально-етичних та патріотичних цінностей; 3) забезпечення дітей елементарними освітніми знаннями¹⁶.

Дохід монастиря, станом на 1945 р., формувався виключно із заробітної платні черниць, яка в сумі складала 2 300 крб. Сестри працювали в дитячій лікарні та пологовому будинку на різних посадах – від медсестер до поварів та пральниць. Витратна частина включала в себе харчування монахинь разом з дітьми-сиротами (загальна кількість яких становила 106 чол.) та оплату за опалення будинку. Ще 1934 р. сестри були звільнені міським відділом фінансів від сплати державного податку на нерухомість до 1949 р. включно. Однак після встановлення радянської влади монастир був обкладений щорічними податками, зокрема земельним, що складав 1 323 крб, будівельним – 5 966 крб, страхування будинку обходилося у 985 крб, кожного місяця сплачували військовий податок (220 крб), прибутковий податок (105 крб) та абсурдний стосовно монахинь податок на бездітність. Аналізуючи такий стан речей, монахиням залишалося на прожиття 1 500 крб, враховуючи, що в їхньому закладі було 106 дітей-сиріт.

Наявність сиротинця для дітей була обов'язковою умовою існування монастиря сестер Милосердя у Станіславові. Ще в 1927 р. у Шематизмі значився притулок-яслі “Пресвятої Трійці”, призначений для сиріт-немовлят тільки жіночої статі. Дівчаток мали виховувати під покровом сестер для майбутнього складання чернечих обітниць. Однак уже в 1944 р. сестри приймають до притулку дітей-сиріт різного віку та статі; загалом тоді їх було 106, з них 68 дівчаток та 38 хлопчиків. Вихованням та навчанням дітей займалися монахині¹⁷.

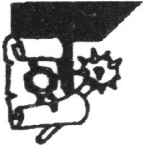
На початку Другої світової війни Станіславський обласний відділ охорони здоров'я сповістив монахинь, що в будинку на вул. Пушкіна, 47 (сучасна вул. Чорновола) з вересня 1939 р. до 22 липня 1941 р. будуть розташовані дитяча лікарня і міський пологовий будинок. Після звільнення м. Станіслава від німецької окупації із серпня 1944 р. у цьому ж приміщенні розмістили міський пологовий будинок, розрахований на 100 ліжок. Станом на 1945 р. у монастирі була облаштована дитяча лікарня, яка займала другий поверх будівлі монастиря. Сестри були змушені проживати на третьому поверсі та ділити його ще із чотирма працівниками лікарні, що суворо суперечило статуту згромадження¹⁸.

Спільне проживання монахинь та лікарів тривало до січня 1949 р., коли міськвиконком розпочав облік приватного й комунального житлового фонду. Настоятелька була здивована, коли дізналася, що приміщення монастиря не може бути зареєстроване як власність ордену, оскільки на нього немає жодних документів. Пошуки документів польського періоду закінчилися невдачею, оскільки вони “зникли”. Окрім того, влада змогла залучити до справи “свідків”, які вказали на те, що монахині в 1925–1927 рр. збирали кошти на будівництво монастиря серед міського населення та сільських общин. Тому рішення суду щодо власності монастирського приміщення було передбачуване. Оскільки документи на будинок утрачені, а монастир збудовано “за народні гроші”, то він належить державі і є власністю міськздороввідділу. 8 березня 1950 р. облвиконком ухвалив рішення про припинення діяльності всіх жіночих монастирів на території області, зокрема монастиря сестер Милосердя св. Вінкентія де Поль у Станіславі¹⁸.

Настоятелька монастиря намагалася за допомогою скарг у різні інстанції з'ясувати ситуацію. Однак це нічого не дало, а тільки ускладнило справу. Головний лікар пологового будинку звернувся в листопаді 1949 р. до голів міськвиконкому та облвиконкому, в якому писав: “совместное проживание с монахинями не дает возможности создать все необходимое условия для нормального лечения и предупредить внесения инфекции, а особенно в детские отделения”²⁰. Такі скарги не могли залишитися без уваги. Постанова щодо монахинь була такою: “переселить по месту жительства их родных или родственников, оказав необходимую помощь в трудоустройстве по месту их нового жительства”²¹.

Розправитися з настоятелькою монастиря владі було не так просто, оскільки за національністю вона була бельгійка. Щодо неї було прийняте двозначне рішення: “лишить права иметь советский паспорт и помочь ей оставить пределы Советского Союза. В случае неразрешения этого вопроса в положительную сторону, исполком Станиславского городского Совета депутатов трудящихся обязан обеспечить Де Клерк Марию жилплощадью по существующим нормам”²². У жовтні 1952 р. настоятелька самовільно виїхала до Бельгії, зрозумівши марність своїх старань повернути приміщення монастирю.

Таким чином, бельгійське згромадження сестер Милосердя св. Вінкентія де Поль, утворене для добродійної діяльності, активно провадило свою місію в м. Станіславіві з 1926 р., утримуючи дитячий сиротинець та прихисток для бездомних літніх людей і калік. Поява цього чернечого згромадження в місті була викликана загальним розвитком монашого життя в Галичині, зокрема через діяльність митрополита Андрея Шептицького та станіславівського єпископа Григорія Хомишина. Останній радо виділив сестрам земельний наділ у своїй єпархії для будівництва власного монастиря. Настоятелькою монастиря сестер Милосердя у Станіславіві могли бути тільки черниці бельгійського походження. Першими монахинями, що заселили монастир, були українки, які проходили новіціат у Бельгії. Туди на навчання вони були відправлені з благословення та за матеріальної підтримки Андрея Шептицького.

Монастирське угіддя станіславівської обителі включало в себе триповерхову будівлю, власне сам монастир, господарські споруди, сад та присадибну ділянку. На господарстві сестри утримували свійських тварин та домашню птицю. Усі господарські роботи вони виконували самотужки. Ознайомившись з уставом даного згромадження, перед нами відкрився світ щоденного монашого життя та діяльності сестер, який розпочинався та закінчувався спільною молитвою. Сестри Милосердя Станіславівського монастиря були підвладні загальній настоятельці бельгійського згромадження та вважалися рівноправними членами цієї монашої спільноти. Основним завданням монахинь було творити вчинки милосердя, передусім опікуватися бідними та безпритульними. Станом на 1944 р. у монастирі нараховувалося 106 дітей-сиріт різного віку та статі. З відновленням радянської влади після Другої світової війни в 1945 р. сестер витіснили з приміщення монастиря, всередині міські чиновники облаштували пологовий будинок та дитячу лікарню. Аналізуючи життя та діяльність сестер Милосердя св. Вінкентія де Поль у м. Станіславіві, можна з упевненістю твердити, що монахині цієї спільноти зробили вагомий внесок у становлення й розвиток чернечого життя та благодійну справу в місцевій єпархії.

1. Вуянко М. Монастирі Івано-Франківська (Станіславова) : Перша половина ХХ ст. / Марія Вуянко. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1998. – С. 92–112; Кам'янський П. Організаційно-кадрове зміцнення Станіславівської єпархії УГКЦ у міжвоєнний період (1919–1939) / Петро Кам'янський // Інтелігенція і влада : громадсько-політич. наук. зб. : Історія. – Одеса : Астропринт, 2007. – Вип. 9. – С. 118–119; Мельничук П. о. Монс. Владика Григорій Хомишин – патріот, місіонер, мученик / Петро Мельничук. – Львів : Місіонер, 1997. – С. 298; Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. : Історико-політологічний аналіз / Ігор Андрухів, Петро Кам'янський. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2005. – С. 311; Комар І. Історичні аспекти розвитку чернецтва в контексті опікунсько-виховної діяльності у Галичині / Ірина Комар // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2005. – № 3. – С. 125; Дмитришина Н. Діяльність дошкільних навчальних закладів та сиротинців під егідою українського чернецтва Галичини (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / Надія Дмитришина // Теоретичні питання культури, освіти та виховання : зб. наук. пр. – Вип. 41. – К. : Вид. центр КНАУ, 2010. – С. 61; Сурмач О. Католицькі жіночі монастирі під час німецької окупації (1941–1944 рр.) / Оксана Сурмач // Українознавець. – Вип. 1. – Львів, 2005. – С. 49.
2. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950 рр.) / Богдан Боцюрків. – Львів, 2005. – С. 20.
3. Кам'янський П. Організаційно-кадрове зміцнення Станіславівської єпархії УГКЦ у міжвоєнний період (1919–1939) / Петро Кам'янський // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. зб. : Історія. – Одеса : Астропринт, 2007. – Вип. 9. – С. 17.
4. Монастирі Української Греко-Католицької Церкви. – Львів : Свічадо, 2006. – С. 88–89.
5. Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo w Polsce (1650–2002). II Prowincja krakowska. Prowincja litewska. Biografie / red. Adolfiny Dzierżak SM, Stanisława Motyka SM, Władysław Bomba CM, Jan Dukała CM. – Kraków : Instytut Wydawniczy Księży Misjonarz “Nasza Przeszłość”, 2002. – Т. 2. – С. 296.
6. Нарис історії Згромадження СС. Службниць П. Н. Д. М. / за ред. А. Великого, ЧСВВ. – Рим : Вид-во Сестер Службниць, 1968. – С. 16.
7. Макар В. Спомини та роздуми. Т. 1 : Від Бистриці до Бугу (1911–1923) / Володимир Макар. – Торонто ; К., 2001. – С. 19.
8. Вуянко М. Монастирі Івано-Франківська (Станіславова) : Перша половина ХХ ст. / Марія Вуянко. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1998. – С. 95.

9. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. Р-388 а. Уполномочений совета по делам религиозных культов при Совете Министерства СССР по Станиславской области, оп. 2, спр. 67, арк. 16.
10. Там само, арк. 9.
11. Там само, арк. 15.
12. Там само, арк. 62.
13. Шематизм всего клира греко-католицької епархії Станиславівської на рік Божий 1926. – С. 181.
14. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-388а, оп. 2, спр. 67, арк. 62–63.
15. Там само, арк. 9.
16. Там само, арк. 21–22.
17. Вуянко М. Назв. праця. – С. 104.
18. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-388 а, оп. 2, спр. 67, арк. 44.
19. Андрухів І. Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945–1961 рр. / Ігор Андрухів. – Івано-Франківськ, 1997. – 76 с.
20. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-388 см, оп. 2, спр. 31, арк. 333.
21. Там само, спр. 32, арк. 51.
22. Там само.

В статтє на основани архивних документів и историографического материала проанализирована история создания и деятельности Станиславовского монастыря конгрегации сестер Милосердия св. Винкентия де Поль. Автор выяснил, что в 1926–1945 гг. монастырь принимал активное участие в социально-религиозной жизни города, предоставляя в разное время своего существования приют нуждающимся.

Ключевые слова: *сестры Милосердия св. Винкентия де Поль, Станиславов, монахини, приют, монастырь.*

The history and activity of Stanyslaviv monastery community of Sisters of Mercy St. Vincent de Paul based on the unpublished archival sources and historiographical material is analyzed in the article. The author found out that during 1926–1945 the monastery took the active part in social and religious life of the town, being in different periods of its existence the orphanage, maternity and children's hospital.

Key words: *Sisters of Mercy St. Vincent de Paul, Stanyslaviv, nuns, shelter, convent.*

УДК 94 (477): 332.025.26
ББК 63.3 (4Укр) – 7я73

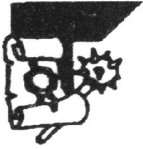
Ярослав МАНДРИК

ПІДГОТОВКА КЕРІВНИХ СПЕЦІАЛІСТІВ СЕЛА УСРР НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.

У статті вивчено роботу сільськогосподарських вищих навчальних закладів і технікумів, особливо різних курсів і шкіл. Показано систему закріплення таких кадрів у селах. Аналізується система освіти керівних кадрів сільського господарства радянської України 1930-х рр.

Ключові слова: *політика радянської держави, система освіти кадрів, керівні кадри, спеціалісти сільського господарства, культура.*

Кінець 1920-х років – це період нашої історії, пов'язаний із великими втратами, грубими помилками, страшними жертвами. Розпочалася масова колективізація, яка супроводжувалася небаченим ламанням селянських господарств, традицій сільського життя, ліквідацією сільського господаря. На зміну індивідуального господарства та кооперації приходять колгосп, який фактично стає державною організацією.

Процеси колективізації в Україні в 1930-х рр. є проблемою, яку активно вивчають сучасні українські науковці. Це, зокрема, дослідження С.Кульчицького, В.Марочко, Г.Єфименко, Л.Гриневиц, Я.Верменич, Л.Новохатька та ін. Однак питання підготовки кадрів для села в ті роки не знайшли в них глибокого аналізу. Тому, опираючись на неопубліковані архівні джерела, автор поставив за мету розкрити цю проблему, особливо наголошуючи на негативному впливі тоталітарної сталінської системи та його трагічних наслідках.

Колективізація, будучи значним кроком назад у порівнянні з кооперацією, усе-таки відкривала можливість перед сільськогосподарським виробництвом ширше використовувати машинну техніку, полегшити працю селянина, що могло вплинути на культуру села.

Запровадження машинної техніки вимагало збільшення числа трактористів, комбайнерів, шоферів, слюсарів та інших спеціалістів масових професій. Так, 1930 року на селі в Україні комбайнів налічувалось одиниці, а 1932 р. їх уже було 1 800¹, тому треба було готувати комбайнерів, механіків комбайнів тощо.

Безперечно, велике сільськогосподарське виробництво не могло обійтись без керівних кадрів, спеціалістів сільського господарства, кадрів середньої ланки: бригадирів тракторних і польових бригад, спеціалістів тваринницьких ферм. Основною формою обслуговування сільського господарства в 1926–1927 рр. були агрономічні ділянки. На одну з них припадала територія радіусом 35 км, на яких знаходилися в середньому понад 82 поселення й понад 4 000 селянських господарств. На одного агронома припадало в середньому 25–30 колгоспів і приблизно стільки ж простіших сільськогосподарських об'єднань, які володіли 20,6 тис. десятин землі. 1928 року було обстежено 18 колгоспів і товариств спільного обробітку землі (ТСОЗів) Лубенської, Зінов'ївської, Мелітопольської округи. Ні в одному господарстві не було агронома. Гостро не вистачало спеціалістів з обліку. З усіх перевірених господарств їх було виявлено тільки в чотирьох. Про якихось інших спеціалістів навіть не йшлося².

Так були забезпечені кадрами господарства, створені ще в першій половині 20-х років. У багатьох із них голови колгоспів і ТСОЗів працювали на громадських засадах, не були обізнані з фінансовими справами³.

Усього 1928 року в республіці працювало 604 районні агрономи, 260 осіб окружного агроперсоналу, 200 райколективізаторів, 330 спеціалістів з полеводства, 230 спеціалістів із тваринництва, 240 спеціалістів з інтенсивного вирощування, 102 агротехніки⁴. Майже 40% агрономів за своїм соціальним походженням належали до дворян, духовенства, заможних селян. Тільки 7,5% агрономів, 12,2% землевпорядників були вихідцями з робітників і бідних селян. Вони особливо страждали через низький рівень підготовки.

Дуже великою була потреба в організаторах “великого соціалістичного сільського господарства”. Усі вони обслуговували індивідуальні господарства й не були ознайомлені з роботою колективних господарств. Навіть у радгоспах один спеціаліст сільськогосподарського профілю припадав на 10 господарств⁵. За даними наркомату земельних справ (НКЗС) УСРР на 1928 рік тільки 25–35% голів колгоспів відповідали своєму призначенню, решту необхідно було замінити на кваліфікованих спеціалістів (усе-таки цей показник був значно вищим від показників по СРСР у цілому, де тільки 18–20% голів колгоспів мали спеціальну освіту. – Я.М.)⁶. Низьким був рівень підготовки і серед агрономів. 1928 року з вищою освітою було 32,9% від їх загальної кількості, із середньою й незакінченою вищою – 44,3%, з початковою освітою й узагалі без освіти – 22,8%⁷.

Такою була реальна картина забезпеченості сільського господарства спеціалістами. У період підготовки плану першої п'ятирічки рівень їхньої культури та професіоналізму навіть не був відомий.

Зрештою, після ряду запитів у Вищу раду народного господарства (ВРНГ), в інші наркомати наркомат освіти (НКО) УСРР отримав орієнтовні дані про потреби сільського господарства в спеціалістах з вищою освітою – 14 648 осіб. За профілями вони були розподілені так: агрономів потрібно 2 817 осіб, агрономів-полеводів – 2 112, зоотехніків – 1 436, “інтенсивників” – 1 018, культуртехніків – 232 осіб тощо⁸.

Коли цей план проаналізували в ЦК КП(б)У, то виявилось, що він не відповідав реальній дійсності. Були занижені потреби в механізаторах, насінневіках, узагалі були відсутні пла-

ни підготовки галузевих агрономів, агрономів сировинних культур тощо. Тому на XI з'їзді КП(б)У (червень 1930 р.) ЦК партії навів дані про потреби спеціалістів сільського господарства України, які відрізнялися від розробок НКО республіки. Було визначено необхідність у спеціалістах з вищою освітою в 39 тис. осіб, а зі спеціальною освітою – 68 тис. Вузи УСРР могли покрити ці потреби на 1/2, а технікуми – на 62–68%⁹.

Переглянувши план НКО України, ЦК КП(б)У його ліквідував і 1931 р. було введено нові плани ЦК партії. Якщо повернутись до нової економічної політики (НЕП), проблема кадрів для села вирішувалася двома шляхами: залучали старих спеціалістів, готували нових із робітників і селян. Переважав у 20-ті рр. перший шлях.

З початком масової колективізації, який збігався з періодом першої п'ятирічки, такий спосіб забезпечення сільського господарства спеціалістами був уже застарілим, їх усе одно не вистачало.

Партійне й радянське керівництво приступило до вирішення проблеми сільськогосподарських кадрів тими ж методами, які використовували й під час проведення масової колективізації. На листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято спеціальну резолюцію “Про сільське господарство України і про роботу на селі”. У ній йшлося: “Для підготовки кадрів керівних працівників для колгоспів і радгоспів необхідно розширити у цьому році існуючі курси, із залученням на ці курси активу з промислових робітників колгоспів і сільськогосподарських робітників. Необхідно також посилити висування та підготовку організаторів і працівників для колективів радгоспів керівників тракторних загонів, завідувачів машинними прокатними пунктами”. Щодо підготовки агротехнічного персоналу, ЦК КП(б)У повинен так перебудувати роботу сільськогосподарських вузів і технікумів України, щоб готувати в них спеціалістів, які здатні будувати “велике громадське сільськогосподарське виробництво”¹⁰.

За постановою ЦК 1929 року на навчання було мобілізовано 1 100 робітників-комуністів, з яких майже 1/5 частину відправили в сільськогосподарські вузи¹¹. Цього ж року ЦВК СРСР приймає рішення про збільшення коштів на вищу освіту, в інститутах стипендіями забезпечують 70% студентів, у технікумах – 50%. Підвищено зарплату професорсько-викладацькому складу цих вузів¹².

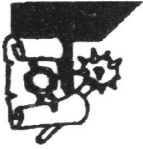
Однак молодь була не готова до вступу у вузи. 1929 року до Харківського сільськогосподарського інституту на 240 місць було подано тільки 173 заяви, до зоотехнічного інституту на 120 вакансій – усього 28 заяв¹³.

Дещо покращили ситуацію в сільськогосподарських вузах УСРР робітничі факультети (робітфаки) з підготовки до вступу в інститут. Так, при наборі 200 осіб у Київський гідромеліоративний інститут 1933 року було прийнято 166 робітників, з них – 46 колгоспників. За допомогою робітфаку в Київський агроінженерний інститут цукрової промисловості 1932 р. із 200 осіб було зараховано 96 колгоспників¹⁴.

За роки першої п'ятирічки значно розширилася мережа сільськогосподарських вузів і технікумів. Якщо 1929 р. в Україні було 8 таких інститутів, 17 технікумів, у яких разом навчалось 8,8 тис. студентів, то на початок 1933 р. уже був 21 інститут, де навчалось 17,6 тис. студентів і 208 технікумів з 30 тис. студентів¹⁵.

Прийом учнів у сільськогосподарські інститути за цей час зріс майже в три рази, контингент студентів у них – більше ніж у два рази. Змінюється соціальний склад студентів вузів і учнів технікумів. Так, якщо 1929 року діти селян склали у вузах 27,7%, у технікумах – 32,7%, то 1938 року діти робітників і колгоспників уже становили у вузах понад 40%¹⁶. Ці 40% – загальний показник. Ним прикрито такі процеси. Із завершенням масової колективізації сільські жителі були перетворені в новітніх кріпаків. У другій половині 30-х рр. вирватись із села було дуже складно (відсутність паспортів). Тільки деяким батькам удавалося влаштувати своїх дітей на навчання в місто, тоді вони могли врятуватись від колгоспів, отримавши паспорти. Тому на кінець 30-х років серед студентів вузів із цих 40% більшість становили діти робітників, кількість селян скоротилася порівняно з кінцем 20-х років¹⁷. Щоб приховати цю тенденцію, офіційна статистика подає кількість студентів, вихідців із селян і робітників, у сукупності.

Зростання мережі сільськогосподарських вузів і технікумів не означало покращення їх матеріального обладнання, умов навчання студентів. У 1929/30 н. р. гуртожитками було забез-

печено всього 42% студентів. Деякі приміщення не були пристосовані під гуртожитки. Наприклад, у Києві студенти проживали в бараках колишніх військовополонених, у пожежних бараках. Важкі умови проживання, погане харчування посилили незадоволення серед студентів. Зростає їхня агресивність, збільшується потік скарг, зокрема в Київській міськвиконком. Студенти розпочинають саботаж занять, влаштовують скандали з керівництвом вузів і факультетів. Так, масові виступи студентів мали місце в серпні–вересні 1930 року в Харківському ветеринарному інституті¹⁸.

Такий розвиток подій змусив ЦК КП(б)У створити спеціальну комісію стосовно перевірки навчальної бази вузів України. Комісія дійшла до висновку, що багато з них є дуже слабкими й маломісними. Були виявлені факти, коли лабораторія вузу була розміщена в колишньому курнику, а гуртожиток – у колишній лазні¹⁹.

Матеріали комісії були розглянуті в НКО республіки, який у вересні 1929 р. приймає постанову “Про вищу і середню сільськогосподарську освіту”. Було відмічено той факт, що ні в кількісному, ні в якісному значенні підготовка кадрів вищої кваліфікації не відповідає перспективам розгортання та реконструкції народного господарства. Особливу увагу звертали на посилення підготовки спеціалістів для великих механізованих господарств. Були ліквідовані всі факультети організації дрібного селянського господарства, організовувалися замість них факультети великих усупільнених радянських господарств²⁰.

У листопаді 1931 р. у НКЗС України відбулася нарада з питань підготовки сільськогосподарських кадрів у технікумах. На ній було відмічено, що основна частина сільськогосподарських технікумів не забезпечена навчальними програмами, а якщо і є програми, то тільки з основних дисциплін. Жодних навчальних програм не було в Черкаському технікумі ветеринарії, Криворізькому технікумі великої рогатої худоби, Зінов’ївському, Звенигородському сільськогосподарських технікумах тощо. Не достатньо проводилася методична робота. Дуже болюче питання – забезпечення підручниками. На цій нараді вперше в країні було вирішено оцінювати знання студентів за п’ятибальною системою. Посилилася роль викладача як персонального керівника підготовки студентів²¹.

Важливі зміни відбувалися в 1930-ті роки в системі сільськогосподарської освіти України. У СРСР тоді наростала посиленна централізація всього життя народу, у тому числі освіти. Це відбилось і на сільськогосподарській освіті. Ще липневий (1928 р.) пленум ЦК ВКП(б) запропонував “приступити з 1928/29 н. р. до уніфікації системи технічної освіти в СРСР”. 11 вересня 1930 р. ЦВК і РНК²² СРСР приймають відповідну постанову. У країні вводилася єдина система індустріально-технічної освіти, єдині типи навчальних закладів. 1933 року для керівництва вищою технічною освітою в СРСР був створений Комітет з вищої технічної школи при ЦВК, а 1936 р. – Всесоюзний комітет з вищої школи при РНК СРСР. На нього покладалося керівництво всіма вищими навчальними закладами незалежно від їх відомчої належності (за винятком художніх і військових).

Однак вузи й технікуми України не справлялися з підготовкою керівних кадрів для села. Потреби за заявками господарств у спеціалістах сільського господарства 1929 року складали 10 865 осіб. Вузи могли випустити тільки чотири тисячі дев’ястсот шістьдесят спеціалістів (46%) від необхідної кількості. Спеціалістів середньої ланки потрібно було 18 000 осіб, технікуми могли випустити 14 781 спеціалістів (82%)²³. Одна з основних причин недобору кадрів полягала в тому, що 1929 р., не закінчивши навчання, вибували із сільгоспінститутів зі 100 осіб – 26, така ж картина була і в технікумах. Вчасно навчання закінчували в сільгоспінститутах тільки 23% студентів. Ситуація із випуском спеціалістів сільського господарства не змінилася до кінця першої п’ятирічки. 1933 р. план випуску кадрів вищої кваліфікації було виконано на 3,5% (за планом – 1 095 осіб, випущено 35)²⁴. Відсоток відсіву, як свідчить статистика, був величезним. НКО УСРР вважав нормальним явищем у ті роки відсів студентів за час навчання, що складав понад 70% від загального числа²⁵. Причина такого явища була у важкому матеріальному становищі більшості студентів України.

Крім того, у вузах і технікумах у роки першої п’ятирічки дуже активно попрацювала сталінська репресивна машина. 1929 року, виступаючи на Першій Всесоюзній нараді працівників вищої школи, В.Молотов наголосив: “В 1929 р. питання про вищу освіту стало перед

нами як одне із важливих політичних завдань. Тоді виявилось з особливою силою, яка ще слабка радянська країна технічними кадрами, як ще живучий буржуазний вплив, як розгорнута робота іноземної агентури серед старих спеціалістів і студентів...²⁶.

У кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. пройшли масові чистки викладацького та студентського складів Київського зоотехнічного інституту, Київського сільськогосподарського інституту та інших вузів. Наприклад, суть злочину репресованих у Київському сільськогосподарському інституті викладачів К.Веселовського та М.Войгана полягала в тому, що вони під час викладання дисциплін ігнорували рішення партії стосовно колективізації, зовсім не готували студентів до її проведення. У цьому інституті був репресований ректор В.Мазуркевич, інші викладачі.

У 1932 р. НКЗС УСРР розробляє спеціальну інструкцію “Виробничий профіль техніка”, у якій обов’язковими були названі такі вимоги до спеціалістів: “...викривати та рішуче боротися з правими і лівими опортуністами, контрреволюційними троцькістами, гнилими лібералами, боротися з капіталістичними, ідеалістичними та всіма ін. ворожими марксизму-ленінізму теоріями. Викривати та рішуче боротися зі шкідливими теоріями М.Кондратьєва, О.Чаянова, М.Макарова” (відомі вчені-економісти, прихильники кооперативного руху)²⁷. Слово в слово ці вимоги були повторені в інструкції стосовно підготовки інженерів²⁸, яка була розроблена НКЗС УСРР того ж року.

У цей час в Україні йшла боротьба проти послідовників О.Чаянова: М.Філіповського, В.Бухановського та інших. З Одеського сільськогосподарського інституту вигнали професора М.Балашова. У Харківському сільськогосподарському інституті був заарештований професор Х.Левицький, у Київському кооперативному інституті – професор М.Пажітков тощо. Була знищена не лише школа О.Чаянова, а й група Л.Кріцмана, яка займала протилежні позиції (їх називали “Аграрними марксистами”)²⁹. Усього було репресовано понад 120 осіб³⁰.

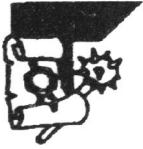
Масова ідеологічна обробка студентів давала результати. Зокрема, основна маса студентів сільськогосподарських вузів України підтримала вирок під час процесу над СБУ. Були серед них і такі, що вважали ці рішення надто м’якими, вимагали вищої міри покарання³¹. Однак тотальна політизація навчального процесу над Спілкою визволення України (СВУ) у сільськогосподарських вузах, винищення найбільш прогресивних й обдарованих викладачів негативно відбилася на рівні підготовки спеціалістів. Посилено відбувалася “радянська” нових кадрів вищої кваліфікації. Усе це проходило за рахунок зниження професіоналізму, загальнокультурної підготовки. Для радянського керівництва головним у підготовці сільськогосподарських спеціалістів була не їхня професійна готовність, а ідеологічне, політичне загартування.

У руслі загальної боротьби проти “куркульства” розпочинається масове виключення студентів із сільськогосподарських вузів. У 1930 р. секретаріат ЦК КП(б)У приймає спеціальну постанову “Про дітей куркулів у початковій, середній і вищій школі”, у якій зазначено: “Дітей куркулів до вищої школи не приймати. Всіх, хто приховав своє походження, виключати”³².

Одночасно у вузах діяла інструкція, згідно з якою всі вступники були розділені на 4 категорії: робітники, селяни, службовці та кустарники. Для членів ВКП(б) та кандидатів у члени партії, дітей робітників, наймитів, сільської бідноти робили виняток при прийомі до вузу: їх дозволяли зарахувати на навчання без здачі 1–2 не основних для даного вузу предметів, коли загальна академічна підготовка гарантувала нормальне навчання цього абітурієнта. Крім того, члени й кандидати в члени партії приймалися у вузи поза нормою, встановленою для кожної соціальної групи, а членам ВЛКСМ надавали перевагу в межах даної соціальної групи.

Норми набору в сільськогосподарські вузи були такими: робітників – 29% від загальної кількості зарахованих, селян – 60%, службовців – 9%; до сільськогосподарських технікумів, відповідно 20%, 70%, 8%³³.

Запроваджувалася плата за складання екзаменів у таких розмірах: робітники від заробітку 60–100 крб. – 1 крб, службовці – 3 крб, кустарники – 5 крб; від заробітку 100–150 крб. – відповідно 2 крб, 5 крб, 10 крб. Для селян, які сплачували податки розміром 15–50 крб, установлювався розмір оплати 1 крб; від 50 до 100 крб. – 2 крб; 100–300 крб. – 5 крб; 300 і більше – 10 крб³⁴.

Наприкінці 1920-го – на початку 1930-го рр. у республіці важливу роль відводили підготовці кадрів для національних районів із місцевого населення. На закінчення першої п'ятирічки в Україні нараховувалося 18 сільськогосподарських технікумів для національних меншин, де навчалося 1 430 студентів, серед них: німецьких технікумів – 5 (360 студентів), єврейських – 5 (320 осіб), 3 польських (230 осіб), 2 російських (127 осіб), 1 єврейський, 1 молдавський сільськогосподарські інститути – по 140 студентів кожний. Працювали 6 єврейських відділів при загальних сільськогосподарських технікумах³⁵.

Однак уже у другій половині 1930-х рр. національні професійні заклади, у тому числі сільськогосподарські, були оголошені осередками розповсюдження націоналізму й через це закриті.

Для покращення підготовки спеціалістів вищої кваліфікації для сільського господарства певне значення мало рішення від 21 вересня 1932 р. про реорганізацію комуністичних вузів у вищі комуністичні сільськогосподарські школи (ВКСГШ). Ці школи приймали комуністів і безпартійних, з певним стажем керівної роботи. ВКСГШ мали завдання готувати кваліфікованих керівних працівників для колгоспів, МТС, радгоспів і районних партійно-радянських організацій, які мали б поруч із широким політичним розвитком достатні сільськогосподарські знання. 30% випускників цих шкіл направлялися на роботу в колгоспи, а 70% – у МТС і радгоспи.

За роки першої п'ятирічки ВКСГШ підготували 417 керівних спеціалістів сільського господарства. Однак це була дуже обмежена кількість, причому в колгоспи з них потрапила (і чи потрапила?) усього третина.

Безпосередньо для колгоспів готували керівні кадри (голів колгоспів, бригадирів тощо) вищі колгоспні школи (ВКШ), створені 1930 р. Строк навчання в них був один рік. В Україні 1931 р. їх працювало 7, а наступного року – уже 19. Як правило, ВКШ розміщувались у містах і райцентрах, де для них була матеріальна база. Наприклад, Київська ВКШ проводила заняття зі спеціальних предметів у лабораторіях і кабінетах сільськогосподарського інституту, залучаючи до навчального процесу працівників цього вузу.

ВКШ готували для колгоспного виробництва спеціалістів середньої кваліфікації. Так, Червоногородська школа готувала організаторів-тваринників для колгоспів, Кам'янець-Подільська – організаторів-птахівників тощо.

У 1931/32 н. р. ВКШ України мали склад слухачів, у яких переважав сільський актив. Серед слухачів було багато голів колгоспів, які підвищували тут свою кваліфікацію, переважали члени КП(б)У та комсомольці.

Навчальні плани ВКШ передбачали 1 258 год, з яких 68% відводилося на спеціалізацію, вивчення однієї з галузей колгоспного виробництва й планування, а також на виробничу практику. Один із початківців колгоспного будівництва в Україні Ф.Дубковецький писав: "Школа дала мені багато. Я систематизував свої поспіхом напхані знання з агрономії, зоотехніки, підкувався політично"³⁶. ВКШ закінчило багато організаторів колгоспів республіки 1930-х рр., зокрема Я.Дробот, М.Чуєнко та ін.

У 1931 р. почали створюватись районні колгоспні школи (РКШ), де готували в основному голів колгоспів і рахівників. Строк навчання в них становив 3–4 місяці. Для підготовки завідувачів колгоспних тваринницьких ферм створюються міжрайонні колгоспні школи (МКШ), аналогічні РКШ. У 1933 р. їх ліквідували, а строк навчання РКШ збільшили до 6 місяців, згодом – до 1 року. З 1933 р. у них стали готувати і завфермів, а з 1934 р. – бригадирів. У цих школах здобували як спеціальні, так і загальноосвітні знання. Розширюється сітка РКШ. Так, у Вінницькій області за планом на 1932–1933 рр. передбачалося створити 15 шкіл з контингентом у 900 осіб, у 1933–1934 рр. тут працювало вже 48 РКШ, які випустили 5 130 слухачів, у тому числі: бригадирів-полеводів у 1933 р. – 1 200 осіб, у 1934 р. – 17 231 особу; бригадирів-тваринників – відповідно 750 і 1 451 особу³⁷.

Серйозну школу перевірки своїх ділових і моральних якостей, як керівники колгоспів і радгоспів, пройшли випускники цих шкіл у важкі 1932–1933 рр. Так, у с. Великий Хутір на Черкащині в колгоспі, де головував Я.Дробот, голоду практично не було. Як селяни ухитрялися ховати хліб, досі невідомо. Колгосп виділяв кожній дитині хліб, молоко. Підгодовували тих,

хто приходив із сусідніх сіл. У цьому ж селі жив бригадир колгоспу І.Козоріз. Він ходив по селах і допомагав людям, узяв на утримання чужих одинадцять дітей, хоча мав шість своїх. Про цей подвиг знали люди, але мовчали. Я.Дробот пережив 1937 р. Тільки в 1941 р. німці його знищили. І сьогодні жителі села свято бережуть пам'ять про цих людей³⁸.

У с. Михайлівка Сумської області голова колгоспу М.Чуєнко зібрав селян і заявив, що не буде віддавати зерно без згоди тих, хто його виростив. За такий бунт М.Чуєнко був розстріляний, 67 осіб було арештовано. Офіційна преса стала нарікати на колгоспи, які “розподіляють все зерно, весь урожай серед місцевого населення”³⁹. Наприклад, у Харківській області багато колгоспів приховували справжню врожайність з метою роздати голодним селянам. Так, у колгоспі “Серп і молот” Балакліївського району управління колгоспу показало зменшену врожайність. Те саме зробили в колгоспах “Червоний січень” цього ж району, “Переможець” Сахновічанського району тощо⁴⁰. Усього спеціальна колегія обкому Компартії (більшовиків) України виявила в липні 1933 р. таких 7 господарств, де голови правління були розстріляні.

Були спроби з боку НКЗС республіки з 1930 р. розгорнути курси прискореного готування спеціалістів сільського господарства вищої та середньої кваліфікації при вузах і технікумах. Особи зараховувалися на навчання згідно з направленням сільськогосподарських організацій, а тому після його закінчення поверталися назад. Навчання було розраховане на 6–7 місяців теоретичної підготовки і 5 місяців – практичної. Через 1,5 року після закінчення курсів з місця роботи курсанта подавалася характеристика, на підставі якої (і рекомендації господарства) спеціальна комісія вузу, при якому працювали курси, присвоювала кваліфікацію й видавала постійне кваліфікаційне свідоцтво. До мережі закладів прискореної підготовки було віднесено 97 технікумів і 21 інститут.

Перші практичні заходи щодо реалізації плану підготовки спеціалістів показали нездатність сільськогосподарських організацій до комплектування курсантів та їх фінансування. Плани набору курсантів були зірвані. Станом на 1 грудня 1932 р. у системі Укрколгоспцентру було виконано план відрядження курсантів до середніх сільськогосподарських навчальних закладів на 2,5% (замість 11 850 осіб направлено 227), до інститутів – на 20% (відповідно 1 095 – 25 осіб). По трестах план цей був виконаний відповідно на 11,8% і 19,3%⁴¹.

У липні 1934 р. в УСРР існувало 26 434 колгоспи. Тобто необхідно було підготувати лише одних голів колгоспів декілька тисяч чоловік, крім того, десятки тисяч заступників, інших спеціалістів.

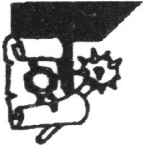
Тому для підготовки цих кадрів вводиться найбільш швидкоплинна система – курсова. У кінці 1929 р. організаційне бюро ЦК КП(б)У приймає рішення про створення в округах не менше 50 курсів із двомісячним терміном навчання для підготовки 35 тис. голів колгоспів.

Для підготовки керівних колгоспних кадрів у ряді міст республіки – Одесі, Новомосковську, Каховці, Довганівці та ін. – було створено колгоспні університети (так називалися курси з ускладненою програмою). Крім того, при робітничих університетах у Кіровограді, Проскурові, Вінниці, Полтаві працювали колгоспні факультети. Одеський університет, сільськогосподарський факультет Кіровоградського університету повинні були готувати впродовж двох років керівників та організаторів колгоспного виробництва. Полтавський, Каховський факультети впродовж 3–6 місяців готували працівників середньої ланки для колгоспів. На початок 1932 р. в Україні вже діяв 41 колгоспний університет, де навчалася 11 700 осіб.

Курсова система дозволяла швидко готувати спеціалістів, але якість їх підготовки при цьому надзвичайно погіршувалася. На жаль, саме ця система була головною в підготовці кадрів для сільського господарства в довоєнний період.

Вищеназвані цифрові розрахунки показують, що колективізація абсолютно не була підготовлена не тільки матеріально, а й кадрово. Це призводило до того, що розпочалася швидкоплинна й поверхнева підготовка. Як свідчать джерела, вона не давала ні глибоких професійних знань, ні загальноосвітньої та й культурної підготовки. Такі керівні кадри в селі довго не затримувалися. Постійно відбувалося їх переміщення, гострою була плінність. Звичайно, що від керівників колгоспів багато в чому залежав розвиток культури села, а вони дуже мало впливали на неї. Тільки в 1970-ті рр. почали розширювати підготовку керівних колгоспних кадрів у вузах і технікумах, і ці спеціалісти стали переважати на селі.

1. Дубковецький Ф. На путях к коммунизму / Ф. Дубковецький. – М., 1949. – С. 37.
2. Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1959.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 166 Наркомат освіти України, оп. 129, спр. 5, арк. 18.
4. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1929 г. – Х., 1930. – С. 137.
5. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. Т. 4. – К., 1978. – С. 108.
6. Розвиток української культури за роки Радянської влади. – Х., 1930. – С. 137.
7. XI з'їзд КП(б)У : Стенографічний звіт. – Х., 1930. – С. 303.
8. Приховують врожай // Комуніст. – 1933. – 3 січ.
9. Небезпечні факти // Комуніст. – 1933. – 6 черв.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1 ЦК КП(б)У, оп. 20, спр. 3192, арк. 90.
11. ЦДАГО України, оп. 328, спр. 3199, арк. 71.
12. ЦДАВО України, ф. 166 Наркомат освіти України, оп. 17, спр. 247, арк. 24.
13. ЦДАГО України, ф. 1 ЦК КП(б)У, оп. 1034, спр. 3198, арк. 74.
14. Там само, оп. 20, спр. 3194, арк. 98.
15. Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1959 – С. 49.
16. Злочин проти влади // Вісті. – 1932. – 1 жовт.
17. Молотов В. За передову науку / В. Молотов. – К., 1939. – С. 70.
18. Комуніст. – 1929. – 10 січ.
19. Збережемо пам'ять // Молодь України. – 1993. – 24 лип.
20. Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України / І. Слинько. – К., 1961. – С. 304.
21. УРСР в цифрах : Статистичний довідник. – К., 1936. – С. 578.
22. ЦДАВО України, ф. 2623 Наркомат праці УРСР, оп. 1, спр. 99, арк. 70.
23. Сербин В. Навчається нова зміна / В. Сербин // Комуніст. – 1929. – 28 серп.
24. Державний архів Київської області (Держархів Київської обл.), ф. 5 Засідання Київського обласного комітету КП(б)У, оп. 20, спр. 40, арк. 30.
25. Працює робфак // За кадри. – 1932. – 16 черв.
26. Комуніст. – 1929. – 14 січ.
27. ЦДАВО України, ф. 2623 Наркомат праці УРСР, оп. 1, спр. 99, арк. 2.
28. Там само, спр. 656, арк. 9.
29. XI з'їзд КП(б)У : Стенографічний звіт. – Х., 1930. – С. 302.
30. Борисов Ю. С. Подготовка производственных кадров сельского хозяйства в реконструктивный период / Ю. Борисов. – М., 1960. – С. 13.
31. ЦДАВО України, ф. 166 Наркомат освіти України, оп. 4, спр. 127, арк. 45.
32. Там само, ф. 2623 Наркомат праці УРСР, оп. 1, спр. 128, арк. 15.
33. Кадры на селе // Сельскохозяйственная жизнь. – 1928. – № 14. – С. 19.
34. ЦДАВО України, ф. 2623 Наркомат праці УРСР, оп. 1, спр. 17, арк. 1.
35. Скрипник М. Перебудовними шляхами / М. Скрипник // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 131.
36. Стан перевірки вузів // Більшовик України. – 1929. – № 17–18. – С. 87.
37. Правда. – 1929. – 3 нояб.
38. ЦДАГО України, ф. 1 ЦК КП(б)У, оп. 20, спр. 99, арк. 66.
39. ЦДАВО України, ф. 2 РНК УРСР, оп. 1, спр. 1628, арк. 19.
40. ЦДАГО України, ф. 1 ЦК КП(б)У, оп. 20, спр. 3192, арк. 90.
41. ЦДАВО України, ф. 5 Наркомат внутрішніх справ УРСР, оп. 1, спр. 1612, арк. 34.

В научной статье изучена работа сельскохозяйственных вузов и техникумов, особенно различных курсов и школ. Показана система закрепления этих кадров в селах. Анализирована система образования руководящих кадров сельского хозяйства советской Украины 1930-х гг.

Ключевые слова: политика советского государства, система образования кадров, руководящие кадры, специалисты сельского хозяйства, культура.

In the article it has been studied the work of agricultural higher educational establishments and vocational schools; great attention has been paid to the investigation of different courses and schools. The

assignment system of the above-mentioned personnel in villages has been shown. There has been analyzed the system of administrative personnel education for rural economy in Soviet Ukraine within 1930-tieth.

Key words: policy of the Soviet State, system of personnel education, administrative personnel, agricultural specialists, culture.

УДК 94 (477. 83/86) + 329

ББК 63.3 (4Укр) 6

Олег ЄГРЕШІЙ

КЛЕРИКАЛЬНІ ТОВАРИСТВА В ГАЛИЧИНІ 1930-х рр.: ІДЕОЛОГІЯ, ВЗАЄМОВПЛИВИ, РЕЗОНАНС, ІСТОРИЧНА ДИДАКТИКА

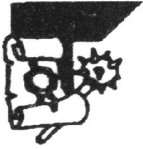
У статті розглядається просвітницька діяльність клерикалів у Галичині впродовж 1930-х рр. Значну увагу віділено єпископу Греко-католицької церкви Г.Хомішину та діяльності просвітницького товариства “Скала”.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, клерикальні товариства, єпископ Г.Хомішин.

Екскурси в історичне минуле, безумовно, мають не лише пізнавальне, а й виразне дидактичне значення. В умовах постмодерної доби з її технізацією життя, характерними тенденціями до десакралізації й емансипації доволі гостро постає проблема збереження традицій (і національних, і релігійних) у повсякденному житті, побуті тощо. Адже швидкості нинішнього часу нерідко “посягають” на вузлові стратегічні речі, котрі були усталеними для наших предків упродовж тисячоліть. Звісно, є необхідність певних історичних екстраполяцій, зіставлень з нашим часом, з метою ймовірних запозичень окремих характерних рис предків, притаманних їм цінностей. Адже, безумовно, існують явища, які людина-нащадок просто не може забути, оскільки вони завжди були основоположними.

Зрозуміло, що в різні історичні періоди були свої загрозливі традиціоналістському суспільству тенденції, “виклики” тощо. У міжвоєнний період у Галичині такими “викликами”, на наш погляд, були: соціалістична ідеологія, радянськості напрями, а нерідко й ультра націоналістичні гасла. Доба “розміреного” в суспільно-політичному сенсі цього слова стилю життя минула з падінням монархій, імперій. Суспільно-політичний побут збагатився новими явищами й поняттями: демократія, парламентаризм, масова культура, плюралізм, секуляризація, фемінізація, соціалізм, націоналізм, фашизм та ін., які не завжди знаходили розуміння в традиціоналістському середовищі. Традиціоналісти нерідко намагалися призупинити ці суспільні новації у вигляді новостворених організацій консервативного характеру – клерикальних партій, різномірних громадських інституцій тощо. У силу того, що в Галичині дуже міцними були позиції Української греко-католицької церкви, провідні консервативні ідеї продукувалися саме нею. Церква підтримувала цілу низку громадських, просвітницьких установ і партій та, що важливо, ініціювала створення нових.

Актуальність цієї наукової розвідки посилюється тим, що ініціатором утворення релігійного просвітницького товариства “Скала”, про діяльність якого акцентуватимемо нижче, був станиславівський єпископ Григорій Хомішин – релігійний діяч, діяльність котрого не завжди однозначно сприймалася широкою громадськістю Галичини. Нині бракує ще наукових узагальнень, де зображалися б різні грані життя та діяльності цієї непересічної постаті української історії. До того ж і нині існує ще багато “білих плям”, своєрідних лакун, упереджених оцінок, сформульованих радянською історіографією, стосовно діяльності громадських та просвітницьких організацій у Галичині. Звідси виникає потреба повернення історичної правди, об’єктивного, виваженого аналізу цієї проблематики.

Зауважимо, що пропонована проблема більшою чи меншою мірою вже ставала предметом наукового зацікавлення, насамперед вітчизняних дослідників: І.Андрухів, В.Перевезія, І.Пилипів, Г.Білавич, В.Марчука, М.Москалюка, Б.Савчука¹, представника української діаспори П.Мельничука та ін. Усі вони в площині власних творчих зацікавлень зображали ті чи інші грані діяльності клерикальних товариств, не ставили за мету здійснити цілісний, різносторонній, з урахуванням тогочасних конкретно-історичних обставин, аналіз результатів діяльності згаданого клерикального просвітницького товариства. Не применшуючи значимості наукових узагальнень названих істориків, вважаємо, що ця проблема потребує подальших розробок.

Тож 3 березня 1934 р. на ім'я воєводського уряду в Станиславові була подана заява владики Г.Хомишина, як покровителя товариства, і звернення 15 представників інтелігенції із проханням зареєструвати нову клерикальну інституцію під назвою "Скала". Під цим документом підписалися такі особи, як адвокат Осип Назарук, ректор Греко-католицької духовної семінарії Авксентій Бойчук, директор державної гімназії з українською мовою викладання Осип Левицький, професор гімназії Михайло Мацьків, юрист Іван Волянський, суддя Євген Барановський, купець Северин Снігурович, священник Роман Лободич та ін.². У проєкті статуту "Скали" визначалася її мета – "підпомагати, поширювати і поглиблювати освіту і культуру українського народу та його релігійно-моральне життя на основах святої католицької церкви". Основне завдання товариства, за словами священника Іллі Чернодолі, полягало в "католицькому освідомленні якнайширших кругів населення"³.

Зазначалися й способи досягнення поставленої мети. За статутом передбачалося "видавання книжок, письм, часописів та їх поширювання; урядження різних відчитів, закладання читалень, товариств; устроювання музикально-вокальних концертів, вистав, кінотеатрів; устроювання паломництв, прогулок, релігійних і народно-культурних свят і зібрань; закладання і введення всяких шкіл народних, середніх, загальноосвітніх, вищих, фахових: рільничих ремісничих і промислових; ведення курсів для неграмотних; уладження бурс, захоронок, добродійних заведень; установа стипендій, нагород, допомог вбогій молоді, грошової допомоги письменникам, журналістам, митцям і учителям... заохочення усіх верств українського народу до просвітної і наукової праці, яка веде всіх людей до культурного двигнення"⁴.

У статуті підкреслювалося, що культурно-просвітницьке товариство "Скала" перебуватиме під патронатом кожного греко-католицького єпископа-ординарія в Станиславові. Покровитель мав право призначати членів-засновників, які організовувалися в Головний Виділ. Члени товариства згідно зі статутом поділялися на звичайних (ними могли бути всі українці-католики) і почесних (з особливими заслугами перед церквою та українським народом).

У кожному населеному пункті Станиславівської єпархії було заплановано створити парохіяльну читальню "Скали", при якій мали б функціонувати різні гуртки: антинікотинівий, антиалкогольний, боротьби з неписьменністю, взаємної допомоги, господинь, спортивний тощо⁵.

На подання про реєстрацію товариства воєводський уряд відповів згодою. У серпні 1934 р. після вирішення окремих організаційних формальностей (засновники мали сплатити 30 злотих за оголошення про реєстрацію) нова установа була внесена до реєстру⁶.

А 21 жовтня 1934 р. Г.Хомишин написав відозву до духовенства "Про організаційні основи католиків", у якій обґрунтував своє рішення заснувати культурно-просвітницьке товариство релігійного типу "Скала" й закликав священників до відповідної роботи. У відозві, зокрема, зазначалося: "...Сьогодні не вистарчає лише душпастирювання, треба створити армію Христових душ, які разом з духовенством мають боротися за Боже царство... Треба духовенству звернути увагу на жерела, звідки йде небезпека – світські установи, читальні, народні доми, кооперативи. Всі вони двигнулися жертвою духовенства, а тепер вороже становище... Із-за сеї причини треба подбати про установи під впливом і властю Церкви – в той спосіб спаралізувати деструктивну роботу і вплив світських товариств"⁷.

Ми далекі від того, щоб розглядати у греко-католицькому єпископові політика. Владика Г.Хомишин був передусім священнослужителем. Але в умовах міжвоєнтя, коли в галицько-українському суспільстві ширилися революційні, у широкому розумінні цього слова, настрої (церква поступово переставала бути таким собі "суспільним монополістом"), різкі "клерикальні

реванші” окремих церковнослужителів не повинні дивувати. Це була спроба представників церкви, імовірно найконсервативнішого її крила, призупинити секуляризаційні суспільні тенденції, що намітилися впродовж 1920–1930-х рр.

Поява нової культурно-просвітницької організації під патронатом владики викликала широкий резонанс в українському суспільстві Галичини. На думку редакції газети найбільшої української партії Галичини – УНДО “Діло”, якщо розпорядження Г.Хомишина вступить у дію й “Скалу” буде створено, то обов’язково виникнуть серйозні суперечності з найчисленнішим культурно-просвітницьким товариством “Просвіта”⁸.

Більш критичними були публікації газети Української соціалістичної робітничої партії “Громадський голос”. Як зазначалося в часописі, “Скала” “розіб’є народні установи і все свідоме українське громадянство”⁹. Негативно поставилася до культурно-просвітницької діяльності Г.Хомишина й націоналістична преса. У тижневику “Наш клич”¹⁰, часописі “Розбудова держави” діяльність ієрарха розглядалась як антиукраїнська¹¹.

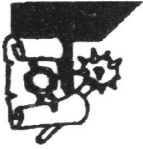
Імовірно, Григорій Хомишин дещо не гнучко заявляв про створення нової клерикальної установи. Зі слів владики складалося враження, що “Скала” створювалася на противагу світським товариствам, які працювали на “просвітницькій ниві” впродовж десятиліть. За таких умов не варто дивуватися, що керівництво світських організацій і широке галицько-українське суспільство переважно негативно реагували на появу “Скали”. Хоча у своїй основі діяльність клерикального товариства, на наш погляд, мала конструктивний характер, стала відповіддю на полівішання суспільних настроїв.

29 червня 1935 р. у Станиславові відбувся Перший Конгрес української молоді, лейтмотивом якого було визначити курс та основні засади виховання молодих людей у Галичині. Але в жодній із 26 резолюцій з’їзду не говорилося про релігійну основу такого виховання. Ця обставина підштовхнула єпископа написати Пастирський лист до духовенства Станиславівської єпархії “Національна чи об’явлена Віра?”. У ньому Г.Хомишин відзначав: “В нас взяв перевагу дух національної віри над засадами об’явленої віри. У нас «нація» – «добро народу», «справа народу» – се догмат понад догмами Надприродної віри... З причини легковаження засад об’явленої віри... народ загнаний в сліпу вулицю... Почалися саботажі, і ми в результаті все страшили”¹².

За свідченням польських спецслужб, повільне становлення нового культурно-просвітницького товариства (а за даними Станиславівського воєводського управління, станом на початок лютого 1935 р. у воєводстві налічувалося лише 8 читалень) значною мірою пояснювалося небажанням самого духовенства єпархії сприяти заснуванню товариства “Скала”, що звикло працювати в “Просвіті”. Тож взаємини “Скали” з “Просвітою” залишалися непростими. Так, у с. Гарасимів Городенківського повіту осередок “Просвіти”, потрапивши у фінансову скруту, звернувся за допомогою до місцевого товариства “Скала”. Клерикали висловили готовність піти назустріч. Однак філія “Просвіти” в Городенці заборонила отримувати допомогу з рук “хомишинців”. Член УСРП Белінський та інструктор товариства “Просвіта” Сербенський на зібранні вирішили не вступати в контакти зі “Скалою”¹³.

Подібні непорозуміння мали місце і в інших населених пунктах Станиславівщини. Наприклад, 16 липня 1935 р. у Печеніжині Коломийського повіту в приміщенні читальні “Просвіта” відбулося засідання членів студентської секції під керівництвом Дмитра Кузика. Він повідомив, що за дорученням єпископа Г.Хомишина місцевий парох Лоточинський відкрив читальню “Скала” й звернувся із пропозицією про співпрацю. Однак, зважаючи на те, що клерикали не поділяли поглядів партії Фронт національної єдності, членами якої були просвітяни, це стало неможливим¹⁴. Отже, на нашу думку, це свідчило про наростання конфлікту між “Просвітою” та “Скалою”.

Взаємини владики Г.Хомишина з іншими українськими світськими установами залишалися досить напруженими. Так, 22 березня 1937 р. керівництво Українського рахунково-спортивного товариства “Великий Луг” у складі голови доктора Дашкевича й секретаря Ю.Мамчака надіслало листа єпископу. У ньому просили зарадити необґрунтованим, на їхню думку, публікаціям у часописі “Нова зоря” стосовно Лугових організацій. Ці матеріали могли суттєво ускладнити стосунки католицьких читалень з “Лугами”. У листі говорилося: “Для чого

сіяти незгоду з Лугами «Скалі», якщо в «Скалі» працюють голови повітових Лугів?..»¹⁵.

Єпископ Г.Хомишин розумів, що потрібно вносити корективи в ідейно-організаційний розвиток «Скалі». Однак Третій загальний з'їзд цього товариства, що відбувся з ініціативи влади 7 травня 1937 р. у Станиславові, залишив більше запитань, аніж відповідей. У виступах на з'їзді наголошувалося на деякій одноманітності самого процесу створення клерикальних культурно-просвітницьких читалень та їх організаційній слабкості. Багато присутніх вважали за необхідне проводити у «Скалі» більше імпрез та урочистостей світського характеру, розповсюджувати серед членів товариства політичну літературу. Були пропозиції запроваджувати при читальнях драматичні гуртки, створювати хорові колективи. Священик Віхолинський радив формувати навіть спортивні гуртки¹⁶.

Владика вирішив ґрунтовно роз'яснити духовенству й мирянам свої погляди. 24 червня 1937 р. «Нова зоря» вмістила його відозву «Головні напрямні для товариства «Скала» і парохіальних читалень». У зверненні Г.Хомишин виокремив три групи завдань, що ставилися перед товариством: «конечні», «хосенні» та «приємні».

«Конечні» – це пріоритетні. До них він відніс такі: «Движення релігійно-морального життя народу, освіднювання в засадах віри та Церкви, поборювання ліберальних, радикальних, сектантських, сельробівсько-большевицьких організацій та агітацій». До «хосенних» – харитативну (благодійну) діяльність, господарську, кооперативну, а також читання лекцій з історії церкви та історії України. Третю групу склали так звані «приємні» завдання – організація концертів, театральних дійств, імпрез тощо. Священнослужитель відзначив, що нехтувати ними не варто, проте й захоплюватися не слід, оскільки вони «можуть затьмарити головну ідею»¹⁷.

Г.Хомишин у своєму зверненні наголосив на необхідності більш тісної співпраці товариств з єпископом та кураторами. У цілому, становлення «Скалі» вимагало більшого контролю. Тільки таким чином, на його думку, можна запобігти хаосу й дезорганізації в читальнях. Було підготовлено проект звернення єпископа Г.Хомишина до Головного Виділу «Скалі». Владика вимагав перед кожним засіданням подавати йому письмово порядок денний та інформувати про перебіг засідання¹⁸.

Щоб запобігти подальшим непорозумінням, Г.Хомишин доручив католицьким публіцистам розтлумачити найсуттєвіші відмінності між культурно-просвітницькими товариствами «Скала» й «Просвіта». Невдовзі в брошурі «Скала і Просвіта», у часописі «Нова зоря» почала друкуватись відповідна інформація.

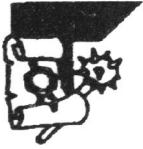
Зокрема вказувалося, що кожен, хто прагне стати членом «Скалі», затверджується покровителем або куратором цієї установи. Тим самим відсоток випадкових осіб у клерикальних читальнях був незначним. Перед «Просвітою», що ставилася до прийому членів лояльніше, була загроза проникнення до її лав «комуністів, атеїстів, сектантів, радикалів»¹⁹. Ця обставина гальмувала розвиток «Просвіти». Крім того, ієрархічна структура «Скалі» була побудована більш чітко, певною мірою за «авторитарним принципом», що дозволяло контролювати роботу філій у різних населених пунктах воєводства. У «Просвіті», за словами авторів католицьких публікацій та видань, відчувався «брак сильного проводу», який призвів до того, що центральні органи цього товариства не перевіряли сповна діяльність філій. Ослаблювало діяльність «Просвіти» й те, що її провід обирався, був тимчасовим і тим самим залежав від голосів рядових членів товариства²⁰. Натомість у «Скалі», за словами католицьких публіцистів, керівництво в особі покровителя товариства єпископа та кураторів було сталим. Ця обставина дозволяла зберігати дисципліну в її рядах. На думку клерикалів, жорсткість і певною мірою авторитарність у роботі необхідні для побудови культурно-просвітницького товариства в умовах активізації ворожих українству течій – більшовизму, радикалізму, лібералізму тощо. Принагідно зауважимо, що «Просвіта» 1937 р. у Галичині налічувала 3 218 читалень²¹, а «Скала» 1938 р. – лише 328²².

Знову ж, аби багатогранніше усвідомити логіку громадсько-просвітницької діяльності Г.Хомишина в умовах міжвоєн'я, варто передусім зрозуміти історичну епоху з її помітними секуляризаційними тенденціями. У зазначений час рушійною силою українського національного руху стають політичні партії, світські громадські та просвітницькі установи. Вони все сміливіше висувують соціалістичні, ліберальні, націоналістичні гасла, словом, продукують ідеї, які

не можуть не знаходити підтримки церкви до ліквідації монархій, імперій 1918 р. Звісно, що церква мусила давати відповіді на ці нові суспільні цивілізаційні тенденції. І, як показують праці вітчизняних науковців, ці відповіді не завжди були суголосними. Митрополит Андрей Шептицький уважав, що церкві варто максимально “адаптуватися” під нову епоху, щоб не розпорошувати, а отже, не ослаблювати церкву. Позиція станиславівського єпископа Г.Хомишина була значно консервативнішою – церква не повинна втрачати позиції, а навпаки, боротися за повернення свого “статус-кво” (домінування в суспільно-політичному житті, як було впродовж XIX ст.). Звідси й активна ініціатива консервативного крила на створення нових, підпорядкованих церкві, клерикальних громадських, просвітницьких і навіть політичних організацій. Не слід дивуватись, що громадська діяльність клерикалів, зокрема Г.Хомишина, була переважно критично сприйнята галицьким суспільством, певною мірою навіть “дезорієнтувала” греко-католицьке духовенство, оскільки священники працювали в “Просвіті” та інших світських товариствах. Виходячи із цього, “Скала” так і не стала масовою організацією. На перешкоді організаційному розвитку товариства були, на наш погляд, також авторитарні методи керівництва, розбіжності всередині Галицького єпископату ГКЦ щодо становлення Католицької Акції в Східній Галичині, неприйняття значною частиною галицько-українського політикуму програми українсько-польського порозуміння, висунутої Г.Хомишином.

Разом із тим активна позиція клерикалів 1930-х рр. може слугувати непоганим “дидактичним мірилом” для нащадків. Бо є зайвий привід пересвідчитись у великому значенні релігії в повсякденному житті історичного галичанина. Діяльність консерваторів, зокрема Г.Хомишина, підкреслює потребу активнішого християнського практикування і в новітню постмодерну добу.

1. Андрухів І. Католицька Акція та її виховний вплив на українську молодь Галичини / І. Андрухів // Джерела : Науково-методичний вісник. – 1997. – № 2. – С. 36–42; Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини. 1861–1939 / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с.; Білавич Г. Товариство “Рідна школа” 1881–1939 рр. / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 208 с.; Марчук В. Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій / В. Марчук // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – № 5–6. – С. 302–307; Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква : історичний нарис / В. Марчук. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 164 с.; Мельничук П. Владика Григорій Хомишин – патріот, місіонер, мученик / П. Мельничук. – Львів, 1997. – 416 с.; Пилипів І. Культурно-просвітницька діяльність української греко-католицької церкви в 20–30-х роках XX ст. / І. Пилипів // Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі. Вип. 2. – Тернопіль ; Севастополь ; Суми, 2002. – С. 279–283; Пилипів І. Питання церковної єдності в діяльності УГКЦ у 20–30-ті роки XX ст. / І. Пилипів // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т. 6 (8). – Кам’янець-Подільський, 2001. – С. 489–498; Пилипів І. Участь греко-католицького духовенства в діяльності культурно-просвітницьких організацій Станіславщини в 30-ті рр. XX ст. / І. Пилипів // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилів. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2003. – С. 171–177; Перевезій В. Українська греко-католицька церква у східногалицькому суспільстві в 20–30 роках XX ст. / В. Перевезій // Розбудова держави. – 1998. – № 11–12. – С. 120–125; Перевезій В. Просвітницька діяльність Української Греко-католицької Церкви в 20–30 роках XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. Перевезій. – К., 1998; Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. XX ст. / М. Москалюк. – К. : Стило, 1998. – 56 с.; Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух у Галичині (1920–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / М. Москалюк. – К., 1999. – 20 с.
2. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2, оп. 3, спр. 319, арк. 1–242.
3. Курс Католицької Акції в Станиславові. – Станиславів, 1939. – 282 с.
4. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2, оп. 3, спр. 319, арк. 5.
5. Там само, арк. 12–13.
6. Там само, арк. 20, 22, 23.
7. Відозва Преосвященного Григорія Хомишина про організаційні основи католиків // Мета. – 1934. – Ч. 43. – 4 листоп.
8. Діло. – 1934. – Ч. 285. – 24 жовт.

9. Громадський голос. – 1934. – Ч. 48. – 15 груд.
10. Наш клич. – 1933. – 30 квіт.
11. Розбудова держави. – 1932. – Ч. 5, 6. – Травень–червень.
12. Пастирський лист Григорія Хомишина до духовенства Станіславівської єпархії “Національна чи об’явлена Віра?”. – Станіславів, 1935. – С. 17.
13. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 226, оп. 1, спр. 417, арк. 27.
14. Там само, арк. 147.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 359, оп. 1, спр. 379, арк. 61, 62.
16. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 69, оп. 1, спр. 730, арк. 10, 11, 14, 32, 34.
17. Хомишин Г. Головні напрямні для товариства “Скала” і парохіяльних читалень / Г. Хомишин // Нова зоря. – 1937. – Ч. 46. – 24 черв.
18. ЦДАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 209, арк. 40, 44.
19. Скала і Просвіта. – Львів, 1936. – С. 10–12.
20. Нова зоря. – 1937. – Ч. 9. – 7 лют.
21. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ ст. – кін. 30-х рр. ХХ ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – С. 136.
22. Нова зоря. – 1938. – Ч. 41. – 5 черв.

В статтє рассматривается просветительская деятельность клерикалов в Галиции в 1930-х гг. Значительное внимание уделено епископу Греко-католической церкви – Г.Хомишину, а также деятельности просветительского общества “Скала”.

Ключевые слова: Украинская греко-католическая церковь, клерикальные общества, епископ Г.Хомишин.

Scientific article examines clerical education activity in Galicia during 1930th. The main focus belongs to G.Homyshyn a bishop of the Greek Catholic Church and the activity of educational association “Skala”.

Key words: Greek Catholic Church, clerical education, bishop G.Homyshyn.

УДК 94 (477): 502.8

ББК 63.3 (4Укр.)

Олена ГАЙДУКЕВИЧ

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПАРК ПРИРОДИ В ГОРГАНАХ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті показано організацію в 1934–1938 рр. першого українського парку природи в лісах Осмолоди, що належали УГКЦ, простежено етапи його створення та облаштунку території.

Ключові слова: природоохоронна справа, заповідні ділянки, цінні природні об’єкти, кедровий заповідник, лісові насадження.

Неконтрольоване зростання населення Землі, дедалі більше забруднення атмосфери, гідросфери й літосфери, накопичення величезних обсягів відходів антропогенної й техногенної діяльності при одночасному виснаженні майже всіх видів природних ресурсів призвели до розвитку глобальної екологічної кризи, що загрожує існуванню на планеті самої людини. Біосфера вже не спроможна самоочищуватися й самовідновлюватися, вона дедалі активніше деградує. Потреба у формуванні нового, екологічно орієнтованого світогляду об’єктивно набирає все більшої ваги в структурі суспільної свідомості, формує й регулює сучасні напрями практичної діяльності людини. Тому одним з актуальних завдань сьогодення є розвиток у суспільстві соціально-екологічної культури та дослідження аспектів буття людини і природи.

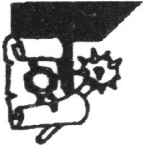
Цю проблему глибоко розумів митрополит Української греко-католицької церкви (УГКЦ) Андрей Шептицький, з допомогою якого в 1930-х роках у лісах Осмолоди, що належали церкві, був заснований перший український заповідник природи¹.

Створенням у серпні 1934 р. на землях УГКЦ першого українського кедрового заповідника було започатковано виділення серії природних об'єктів², які згодом мали об'єднуватись у перший український парк природи³. На теренах краю розпочалося виявлення цінних об'єктів і визнання їх заповідними⁴. 20–22 квітня 1935 р. у Львові під егідою НТШ відбувся V з'їзд українських природників і лікарів, який склав подяку митрополитові А.Шептицькому "... за здвигнення підвалин наукової праці для українських лікарів і природників, ... за утворення першого українського Кедринового заповідника в Горганах у Столових добрах Галицької митрополії"⁵. Зі свого боку, митрополит проголосив грамоту від 15 квітня 1935 р. про науковий нагляд НТШ над кедровим заповідником у Горганах: "... щоби дати основи до майбутнього Українського Національного Парку в Карпатах – ... Науковому Товариству ім. Т.Шевченка у Львові як найвищій науковій установі нашої землі передаємо отсим кедриновий заповідник на верху «Яйце» під наукову опіку..."⁶. Пізніше на засіданні природничої секції НТШ було заслухано доповідь Володимира Бригідера "Наші найближчі і найактуальніші завдання в ділянці охорони природи"⁷. З'їзд виробив подальшу стратегію природоохоронної справи в краї і схвалив ідею розширення кедрового заповідника та створення на його основі Українського національного парку природи, "... якого здвигнення вважає з'їзд постулатом чести і престижу нації та необхідним верстатом праці для української науки"⁸.

Науковці-природодослідники разом зі спеціалістами-лісівниками УГКЦ почали роботи над створенням парку. Для керування науковими роботами в заповіднику ще раніше – 4 липня 1934 р. при НТШ була створена спеціальна постійно діюча Комісія охорони природи, яка мала наглядати за його станом: "... Рішено вибрати постійну комісію для керування роботою заповідника в складі: голова – професор Микола Мельник, члени Ольга Мрицівна, Василь Левицький, Микола Сасевич, Андрій П'ясецький, Андрій Мельник і Сергій Пастернак"⁹. Спочатку до складу управи комісії входили: голова – професор Олена Мрицівна, заступник голови Андрій Мельник, секретар Зенон Залуцький (пізніше секретарем комісії став Володимир Бригідер – викладач III гімназії зі Станиславова). Згодом Комісія була розширена й до її складу ввійшли спеціалісти Столових дібр Перегінська – лісові інженери, які працювали в маєтності: Михайло Мартинець, Юліан Левицький та Володимир Кисілевський. Завданням Комісії був науковий нагляд над щойно створеним кедровим заповідником, а також дослідження та охорона залишків давньої флори і фауни, важливих геологічних об'єктів краю. Комісія працювала надзвичайно активно. 1935 року відбулося чотири засідання, на яких обговорювалися питання щодо функціонування заповідника й проведення на його теренах наукових досліджень.

У 1935–1936 рр. у лісах Столових дібр маєтності "Перегінсько" проходило чергове лісовпорядкування, у ході якого інвентаризувалися лісові масиви, досліджувався стан господарства, проводився аналіз господарювання за останнє десятиліття, планувалися параметри господарства на наступні роки. У процесі лісовпорядних робіт із допомогою кваліфікованих фахівців – інспектора Центральної адміністрації інженера Андрія Мельника, інженерів Михайла Мартинця, Миколи Сасевича, Володимира Кисілевського, Юліана Левицького та інших – у лісах маєтності було намічено ділянки цінних деревостанів, які могли б скласти основу парку природи. Для підтвердження відведення намічених ділянок у категорію заповідних і віднесення їх до складу парку Центральна адміністрація Столових дібр у Львові в 1935 р. запросила науковця Андрія П'ясецького, який уже був знайомий з лісами маєтності як дослідник кедрового заповідника, провести огляд цих ділянок і дати їм наукову оцінку¹⁰. Як свідчить доповідна записка А.П'ясецького в секретаріат Центральної адміністрації Столових дібр Митрополії від 24 травня 1936 р., він виконав основні роботи у 1935 р. й остаточно завершив їх весною 1936 р.¹¹. Згідно з розпорядженням Центральної адміністрації від 3 червня 1936 р. Управі Столових дібр у Перегінську, за проведену роботу науковець одержав відповідну платню: "... Доручаємо Управі виплатити п. інженерові П'ясецькому Андрію належну йому суму 500 злотих за праці, виконані ним при організації Українського Парку Природи в Перегінську"¹². Обстеживши запропоновані об'єкти, А.П'ясецький описав їх, дав кожному з них наукову характеристику й рекомендував

включити до складу парку природи як цінні природні лісові насадження. Результати дослідження науковця А.П'ясецького були включені у звіт інспектора Центральної адміністрації А.Мельника, у якому підтверджувалася доцільність виділення заповідних об'єктів і віднесення їх до складу парку¹³. У цілому, було виділено шість об'єктів, що визнавались як заповідні: ялицевий, ільмово-яворовий, сосновий, буковий заповідники, урочище Ставки, що об'єднувало три високогірні ставки, окремі торфовища та скельні резервати, урочище Підлюте (лісові ділянки Живець, Підлюте й Палата). Провівши у 1937 р. перевірку щойно складених лісовпорядних матеріалів, інспектор А.Мельник подав цілий ряд пропозицій щодо облаштування та організації виділених ділянок¹⁴. Зокрема:

1) у кедровому заповіднику планувалось "... окінчити кедровий заповідник, ... провести нову дорогу до заповідника з Мшан"¹⁵;

2) у ялицевому заповіднику пропонувалось "... усунути всю вільшину між дорогою ..., поправити дорогу, дати відпливи для води щоби, не нищила дороги ... при вході до ліса з Котельня очистити терен, щоби мав характер парку"¹⁶;

3) у сосновому заповіднику потрібно було "... стежку попровадити з потока Сокіл окремо від букового заповідника ..., дороговказ примістити при колійці, ... вибрати і зазнімкувати найбільші і найцікавіші примірники сосни..."¹⁷;

4) у буковому заповіднику планувалося "... очистити терен і зазнімкувати найцікавіші примірники бука..."¹⁸;

5) біля ставка Нивка необхідно було "... оставити пояс ліса охоронний не визший 300 м в горі ..., витягнути з озерця з його північної сторони гниюче дерево..., поставити... поучення, щоби не ходити зворами і не нищити мохів..., не вкидати нічого до води..."¹⁹;

6) в урочищі Підлюте (Живець, Підлюте й Палата) планувалося "...приступити до старанного заліснення згарища..., не дозволяти в ніякім разі на нищення молодняка... прорідити вільшину над Лімницею, даючи більше світла алеї дорозі..., підтягти галузя дерев, що спинюють ріст смеречок..."²⁰.

Як бачимо, указівки інспектора А.Мельника щодо облаштування заповідних територій були чіткими й конкретними, розробленими згідно з науковими правилами охорони природи й збереження цінних лісових насаджень. І вже осінню 1937 р. на виділених для заповідника лісових ділянках фахівці Столових дібр почали проводити розчищення території; основні ж технічні роботи на місцевості планувалося провести весною – літом 1938 р.²¹

Варто, однак, внести деяке пояснення в питання щодо створення цього заповідного об'єкта – Українського національного парку природи в Горганах, оскільки в спеціальній літературі наразі цей факт викликає серед науковців певні суперечки. Так, в окремих публікаціях²² зустрічаємо лише короткі повідомлення²³ про Український парк природи в Горганах²⁴; а природодослідник В.Борейко²⁵ схиляється до думки, що такий парк у Карпатах взагалі не був створений.

Аналізуючи вищенаведені архівні матеріали, переконуємося, що під час проведення чергових лісовпорядних робіт у лісах Осмолоди в 1935 р. фахівці намітили цінні ділянки високогірних лісових деревостанів, які планувалося виділити як заповідні й закласти їх в основу майбутнього національного парку природи. Молодий львівський учений-лісівник Андрій П'ясецький, провівши в 1935–1936 рр. на території високогірних лісів Горган дослідження цих відібраних для заповідника природних об'єктів, описав їх, склав наукову лісівничо-біологічну характеристику цінних лісових насаджень, окреслив межі ділянок, наніс їх на картографічні лісовпорядні матеріали, які здав Управі Столових дібр, за що й одержав відповідну платню²⁶. Тому у своїй статті "Українські карпатські заповідники" в часописі "Наша Батьківщина" за 1937 р. він писав, що "... другий Горганський заповідник – Український Парк Природи виділено у 1936 р. також з простору Митрополичих Дібр в Осмолоді. Обіймає він біля 18 км² гірських верхів, хребтів та полонин довкруги гір... краєвиди роблять цей парк справжньою перлиною нашої землі, якої збереження є почесним завданням українського природознавства"²⁷.

Отже, фактично, на місцевості, у високогір'ї Горган було виділено шість ділянок цінних лісових фітоценозів ялиці, ільма, явора, сосни й бука та інших природних об'єктів, які були внесені в планові матеріали лісовпорядкування як основа національного парку природи. Названі об'єкти були віднесені до категорії охоронних лісів і підпадали під заповідно-охоронний

режим господарювання. Щоб документально оформити й офіційно затвердити воєводою у Станиславіві виділені ділянки в заповідні резервати, фахівці намітили проведення на цій території цілого ряду господарських заходів, до виконання яких у маєтності приступили негайно²⁸.

Таким чином, у 1935–1937 рр. у високогір'ї Горган фактично був організований перший Український національний парк природи. У лісових масивах маєтності “Переґінсько” було виділено шість природних об'єктів – цінних ділянок лісу, облаштунок яких на місцевості проводився швидко й оперативно. Виділені природні об'єкти були внесені в лісовпорядні матеріали як заповідні й у перспективних планах на наступний десятилітній період господарювання були віднесені до категорії “охоронні ліси” з відповідним режимом ведення господарства. Готові лісовпорядні матеріали були представлені на затвердження воєводі в Станиславів у січні 1938 р.²⁹

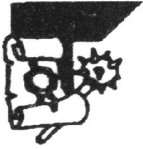
Проте через політичну ситуацію, що склалася напередодні Другої світової війни, офіційне затвердження й відкриття Українського національного парку природи не відбулося. До цього спричинився ряд несприятливих об'єктивних факторів. Насамперед, 29 вересня 1938 р. А.Гітлер провів анексію Чехословаччини, що фактично стало початком Другої світової війни. Того ж 1938 р. у Роттердамі було вбито Євгена Коновальця. Інспектор Столових дібр Андрій Мельник залишив роботу в Центральній адміністрації Митрополії й виїхав за кордон, повністю присвятивши себе політичній діяльності. В ОУН настанала внутрішньопартійна криза: організація розпалася на два табори – Андрія Мельника (ОУН-мельниківці) і Степана Бандери (ОУН-бандерівці). Спеціалісти маєтності “Переґінсько”, які безпосередньо займались організацією парку, як бачимо, опинилися, на жаль, у різних таборах: Андрій Мельник, Микола Сасевич, Михайло Мартинець та інші – в ОУН(м), тоді як Андрій П'ясецький – в ОУН(б), оскільки 1941 р., після проголошення ОУН(б) Акта незалежності у Львові, він увійшов до українського уряду Ярослава Стецька й одержав у ньому пост міністра лісів. Крім цього, того ж 1938 р. помер отець-митрат Тит Войнаровський – довголітній Генеральний адміністратор Столових дібр Митрополії у Львові.

Тобто низка об'єктивних історико-політичних причин перешкодила в 1938–1939 рр. довершенню цієї важливої природоохоронної справи – офіційному затвердженню й проголошенню в Горганах Українського національного парку природи. Серед численних архівних матеріалів ми, на жаль, не виявили документів, які б засвідчили факт офіційного затвердження Українського парку природи воєводським урядом у Станиславіві та його публічного проголошення.

Проте можна з певністю стверджувати, що перший Український національний парк природи фактично був створений у Горганах на землях УГКЦ у 1936–1937 рр. і займав площу 18 км². На жаль, через несприятливі об'єктивні фактори 1938–1939 рр. він так і не був офіційно затверджений та публічно проголошений. Однак сам факт виділення й організації на місцевості такого парку природи був знаменною подією в науково-культурному житті Галичини, оскільки створював широкі можливості для збереження цінних високогірних лісових масивів Карпат, складав основу для розвитку української природничої науки й служив елементом престижу національних прагнень науковців, широких верств українського населення.

Сьогодні ці високогірні лісові масиви Державного підприємства “Осмолодське лісове господарство” виділені як заповідні, з відповідним режимом господарювання, де охороняються й відновлюються цінні рідкісні лісові породи Карпат³⁰.

1. Гайдукевич О. О. Перший український заповідник природи в Горганах / Олена Гайдукевич // Галичина. – 2005. – № 11. – С. 314–320.
2. Гайдукевич О. О. Охорона природи Карпат як один з аспектів діяльності УГКЦ / Олена Гайдукевич // Екологічні та соціально-економічні аспекти збереження етнокультурної та історичної спадщини Карпат : матеріали міжнар. наук.- практ. конф., (1–5 верес. 2005 р.), КБЗ. – Рахів, 2005. – С. 108–111.
3. Гайдукевич О.О. Охорона природи в лісах Української греко-католицької церкви / Олена Гайдукевич // Україна Соборна : зб. наук. статей Ін-ту історії України НАН України. Вип. 2. Ч. II : Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації. – К., 2005. – С. 350–355.
4. Гайдукевич О. О. Столові добра УГКЦ та охорона природи / Олена Гайдукевич // Матеріали V Буковинської міжнар. історико-краєзн. конф., (28–30.09.2005 р.). – Чернівці : Книги XXI, 2005. – Т. I : Історія України. Краєзнавство. – С. 456–460.

5. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 409, оп. 1, спр. 1392, арк. 123.
6. ЦДАЛ України, ф. 409, оп. 1, спр. 1392, арк. 141.
7. Там само, арк. 111–112.
8. Там само, арк. 121.
9. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 47, арк. 32.
10. Там само, ф. 409, оп. 1, спр. 1414, арк. 99.
11. Там само, арк. 184.
12. Там само, арк. 183.
13. Там само, спр. 1432, 31 арк.
14. Там само, арк. 27–30.
15. Там само, арк. 30.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само, арк. 27 зв.
19. Там само, арк. 28.
20. Там само, арк. 29.
21. Там само, спр. 1427, арк. 1–5.
22. Горошко М. Роль греко-католицької церкви у становленні природоохоронної справи та національного лісівництва у 30-ті роки та на початку 40-х років ХХ століття у контексті сучасних екологічних проблем : До 50-річчя від смерті митрополита Андрея Шептицького / М. Горошко, В. Дудок // Український ліс. – 1994. – № 4. – С. 9; 1995. – № 1. – С. 28–30.
23. Історія Осмолодської пуші / [Бойчук І. І., Парпан В. І. та ін.] ; за ред. П. Р. Третяка та В. І. Парпана. – Львів : НТШ, 1997. – С. 43.
24. Природно-заповідні території та об'єкти Івано-Франківщини / [Абрам'юк У. М., Бойчук І. І. та ін.] ; за ред. М. М. Приходька та В. І. Парпана. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 29.
25. Борейко В. Е. Історія заповідного дела в Україні / В. Е. Борейко. – К. : КЕКЦ, 2002. – С. 90.
26. ЦДАЛ України, ф. 409, оп. 1, спр. 1414, арк. 183–184.
27. П'ясецький А. Українські карпатські заповідники / Андрій П'ясецький // Наша Батьківщина. – 1937. – Ч. 4–5. – Квітень – травень. – С. 111–113.
28. ЦДАЛ України, ф. 409, оп. 1, спр. 1432, арк. 25–31.
29. Там само, спр. 1414, арк. 237.
30. Відомчий архів Осмолодського лісгоспу, ф. 1, оп. 1, спр. 627, арк. 148.

Стаття посвячена організації в 1934–1938 гг. першого українського парку природи в лесах Осмолоды, принадлежащих УГКЦ, рассмотрены также этапы его организации и устройства территории.

Ключевые слова: природоохранное дело, заповедные участки, ценные природные объекты, кедровый заповедник, лесные насаждения.

The article is devoted to the organization of the first Ukrainian natural park in Osmoloda forests that belonged to Ukrainian Greek-Catholic Church in 1934–1938. The author retraces stages of its formation and territory beautification.

Key words: nature conservation activity, regeneration areas, valuable natural objects, cedar natural reserve, forest planting.

УДК 323.15 (477)
ББК 63.3. (4Укр)

Олександр ЛИСЕНКО, Олександр МАРУЩЕНКО

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ЯК НАУКОВИЙ І СУСПІЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

У науковій статті розглядається Друга світова війна як науковий і суспільний феномен. Особливу увагу віділено методології проблеми.

Ключові слова: *Друга світова війна, науковий феномен, суспільний феномен, методологія, радянські збройні сили, Вермахт.*

Напевно, жодна подія не виявила такого впливу на долю народу України, як Друга світова війна. Одним з найбільш вражаючих наслідків наймасштабнішого в історії збройного конфлікту стали людські втрати. За різними оцінками, вони становлять від 6 до 8 млн чол., а демографічні – близько 13 млн чол.¹. З ідеологічних причин радянська статистика не оприлюднювала кількості тих, хто був скалічений війною фізично, і лише нещодавно стало відомо, що тільки в Україні таких було понад 2 млн. Вони довго хворіли та вмирили після завершення бойових дій, але їх також слід віднести до воєнних утрат.

Упродовж усього повоєнного радянського періоду ці люди перебували на периферії (якщо не за межами) історіописання, оскільки комуністична версія війни в усіх її модифікаціях – “сталінській”, “хрущовській”, “брежнєвській” – базувалася на глорифікації та романтизації подій воєнної доби, а проблема втрат розглядалася лише в розрізі характеристики нацистського окупаційного режиму (про фронтові втрати писали винятково у спеціальній літературі, доступ до якої був обмеженим).

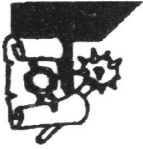
Що вже казати про травматичний і посттравматичний синдром, який у латентній формі на довгі десятиліття став одним із деструктивних морально-психологічних чинників для тих громадян, які пережили війну.

Катастрофічними виявилися й матеріальні втрати. Згідно з офіційною статистикою Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів агресорів, на території Української РСР було знищено 714 міст і селищ міського типу, 28 тис. сіл, 2 млн будинків, 16 150 промислових об'єктів, 1 916 залізничних станцій, 14 тис. установ зв'язку, 18 тис. лікувальних закладів, 33 тис. шкіл, технікумів, училищ, вузів, науково-дослідних центрів, 19,2 тис. міських і сільських бібліотек, 5 600 мостів, вивезено й знищено 372 пасажирських і вантажних судна, 442 річкові теплоходи та буксири, 6 704 паровози, 56 128 тис. тракторів та 24 128 комбайнів. У довгому списку награбованого окупантами та знищеного в ході бойових дій та евакуаційних заходів – 4 млн 317 тис. т зерна й борошна, 1 млн 310 тис. т овочів і фруктів, 7,3 млн овець та кіз, 7,6 млн голів великої рогатої худоби, 3,3 млн коней, 9,3 млн свиней, 56,3 млн штук домашньої птиці. Утратили майно й техніку 1,3 тис. МТС, 872 радгоспи й десятки тисяч колгоспів.

Не знімаючи провини з агресорів, необхідно зазначити, що в радянські часи всі збитки від війни списувалися на них. Та все ж значна частина матеріальних засобів, обладнання, промислових об'єктів були знищені, втрачені, пошкоджені під час евакуації вглиб СРСР та бойових дій. Ці обставини до кінця не з'ясовані й нині не тільки тому, що це пов'язане з великими труднощами, а й через інерцію радянської концепції війни, що приховувала прорахунки, а то й відверті злочини сталінського режиму проти власного народу.

Було б спрощенням і тенденційністю трактувати це питання в суто негативному сенсі. Насправді ж, воно має дихотомічний і неоднозначний характер.

Те, що Німеччина та її союзники першими напали на СРСР, безперечно, перетворює останнього на жертву агресії. У цьому світлі неготовність країни до війни, низка невдалих та не виправданих з точки зору перспективи війни рішень у військовій, економічній та інших сферах можна трактувати як об'єктивні чинники. Водночас ніяк не можна обминути той факт, що Сталін послідовно й упродовж тривалого часу готувався до війни, про що незаперечно свідчать

мілітаризація економіки та суспільної свідомості. Інша річ, що характер режиму, культ вождя й одноосібність в ухваленні доленосних рішень створювали передумови для помилок. Політичні репресії кінця 1930-х рр. лише погіршили стан справ, а в поєднанні з розкуркуленням, колективізацією, Голодомором налаштували значну частину населення України проти сталінської тоталітарної системи. Деякі дослідники схильні вважати цей фактор одним із найбільш деструктивних для діючої армії, а також мотиваційним імпульсом масової колаборації².

Стратегічна ініціатива, якою з перших днів заволодів вермахт, також видається, на перший погляд, закономірною. Однак радянська воєнна доктрина якраз і базувалась на положенні про те, що в разі вторгнення агресора Червона армія має зупинити його й перенести бойові дії на його територію. Отже, радянська партійна та військова верхівка готувалося саме до такого сценарію. Чим же пояснити невдачі не тільки початкової, а й наступних фаз війни включно до 1943 р.?

Радянське Головне командування діяло не на випередження, “другим номером”: так, перша його директива, що містила попередження про перехід Вермахту до наступу 22–23 червня 1941 р., надійшла у війська із запізненням. А наступні дві директиви з вимогою рішучих наступальних дій жодним чином не відповідали ситуації, що склалася. За тих умов необхідно було дати вказівки про перехід до оборони на вигідних рубежах, щоб виснажити ворога. Наприкінці червня такі рішення все ж надійшли у війська, однак часу на їх виконання вже не було.

Недооцінка радіозасобів у маневреній війні спричинила порушення зв'язку та втрату управління військами, дезорганізацію оборони та планомірного відведення частин, з'єднань та об'єднань Червоної армії.

Невиправдано часті ротації командного складу не сприяли оптимізації управління військами, підривали віру солдатів та офіцерів нижчої ланки у спроможність вищого керівництва виправити ситуацію³.

Не тільки на початковому, а й на інших етапах бойових дій командування радянських Збройних сил часто вдавалося до екстенсивних засобів, воюючи не вмінням, а числом. У більшості оборонних і наступальних операцій радянські війська мали кількісну перевагу в людях, техніці, вогнепальних засобах, але через брак виконавчої дисципліни, невдалі стратегічні й тактичні рішення зазнавали невдач або не домагалися належного виконання бойових завдань.

Та замість того, щоб критично осмислити і врахувати важкий, але повчальний досвід Другої світової війни, в СРСР формувалася міф про “переваги радянського військового мистецтва”, що камуфлював прорахунки генералітету і Ставки ВГК й особисто Сталіна. Та коли взяти за основу такий критерій, як утрати, то ситуація виявляється не на користь радянського командування.

Лише до кінця 1941 р. супротивник просунувся вглиб радянської території на 850–1 200 км, людські втрати перевищили 7 млн чол.⁴, кількість танків у Червоній армії скоротилася з 12 683 до 1 984, бойових літаків – з 10 743 до 3 688⁵.

Разом із тим не витримує критики всуціль негативна оцінка боєздатності радянських Збройних сил, зокрема на початку війни. Уже у прикордонних боях окремі підрозділи виявили мужність і стійкість. Незважаючи на невдалі рішення командування, німці наразилися на серйозний спротив радянських механізованих з'єднань під час найбільшої танкової битви в районі Луцьк – Рівне – Броди. Німецька армія групи “Південь” утратила тут майже 40% танків і 300 літаків, а 10 піхотних дивізій – боєздатність. Щоправда, й тут розрізнений вступ у сутички з противником окремих частин і з'єднань спричинив великі втрати (2 648 танків) і кінцеву невдачу⁶.

Стійка оборона Одеси більш як на 2 місяці скувала дії 4-ї Румунської армії. Це дало можливість відвести за Дніпро війська Південного фронту. А втримання Одеси як військово-морської бази сприяло також підтриманню стратегічно вигідного оперативного режиму в усій північно-західній частині Чорного моря.

Уражаючими прикладами самовідданості позначена оборона Севастополя. Тільки у травні 1942 р. німецькі та румунські війська змогли повністю оволодіти Кримським півостровом. І знову головною причиною невдач став “людський фактор” – незадовільне управління військами.

Однак не тільки під час відступу, а й після оволодіння стратегічною ініціативою радянське командування часто діяло непослідовно, вдавалося до авантюричних, волюнтаристських, не продуманих рішень. Як завжди, виправляти помилки доводилося польовим командирам і рядовим бійцям...

Не витримала випробування часом ідеологема про “морально-політичну єдність радянського народу”. Ілюстрацією настроїв населення України слугує перебіг мобілізації до Червоної армії. У західному регіоні республіки вона була зірвана не тільки через брак часу, а й унаслідок небажання місцевих мешканців “воювати за Сталіна”, що так цинічно розвіяв їх мрії про соборну Україну. Опосередкованим виявом дефетизму й небажання битися за режим стала масова дезерція. Упродовж другої половини 1941 р. тилловими службами було затримано 638 112 осіб, запідозрених у дезертирстві. В.Гриневиц свідченням високої боєздатності Червоної армії вважає величезну кількість полонених – 3,3 млн червоноармійців у 1941 р. і 5,7 млн за всю війну⁷.

Та нелояльність до радянської влади була властива не тільки мешканцям західних, а й інших областей УРСР, що знайшло вияв у очікуваннях, пов’язаних з приходом окупантів. За визнанням секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка, “абсолютна більшість цивільного населення в Україні не бажала продовжувати боротьбу проти німців, а прагнула у різний спосіб пристосуватися до окупаційного режиму”⁸.

Наведені факти переконливо доводять наявність кризи влади, що в умовах масштабного збройного конфлікту втрачала соціальну базу й довіру мільйонів громадян. Вихід з катастрофічної ситуації вбачався в застосуванні апробованих у довоєнний час методів – силових рішень та репресій.

16 вересня 1941 р. з’явився наказ Ставки ВГК № 270, який передбачав суворі покарання до розстрілу на місці включно за “боягузтво”, “дезертирство” і “поразницькі настрої”. Майже одночасно Сталін підписав директиву командувачам фронтів про боротьбу з панікерством, згідно з якою в кожній стрілецькій дивізії належало створити загороджувальний батальйон, покликаний “зупиняти втечу охоплених панікою військовослужбовців, не зупиняючись перед використанням зброї”⁹.

Але запустити у військах маховик репресій виявилось простіше, ніж налагодити належне управління й дисципліну. Поряд із цілком умотивованими, санкціонованими відповідними органами покараннями, на фронті мали місце численні розправи над невинними бійцями й офіцерами. Ці випадки набули таких масштабів, що Наркомат оборони був змушений 4 жовтня 1941 р. видати наказ “Про факти підміни виховної роботи репресіями”, спрямований на те, аби припинити “грубе перевищення влади з боку окремих командирів та комісарів”¹⁰.

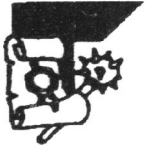
Погіршення ситуації на фронті, невдалі спроби зміцнити дисципліну у військах зумовили ухвалення ще одного документа – наказу № 227 від 28 червня 1942 р., згідно з яким у строю частинах формувалися штрафні батальйони (для офіцерів) і штрафні роти. До них спрямовували засуджених за різні правопорушення військовослужбовців, а також осіб, які відбували покарання в пенітенціарних установах.

Наступні події показали, що до суттєвого поліпшення ситуації на фронті ці заходи не привели. Навпаки, вони негативно впливали на морально-психологічний стан військовослужбовців та цивільного населення.

Конструюючи міф про “морально-політичну єдність радянського народу”, більшовицькі ідеологи значне місце відводили його основному рушійному елементові – радянському патріотизму. Більшість сучасних істориків оминають це явище, хоча його ігнорування позбавляє можливості пояснити визначальні суспільно-політичні процеси воєнного часу.

Більшовицька система базувалася на всепроникній тотальній ідеологічній обробці громадян, у результаті чого значна частина дорослого населення й більшість молоді стали переконаними прихильниками соціалістичних цінностей навіть у тому варіанті, у якому їх розуміло тогочасне керівництво держави.

Романтичний ореол довкола армії, підтримка прикладних видів спорту в поєднанні з іншими пропагандистськими акціями спричинили мілітаризацію суспільної свідомості, вироблення в людей готовності зі зброєю в руках відстоювати інтереси своєї батьківщини. Густо замішані на популістській риториці соціальні меседжі правлячої верхівки перетворювали біль-

шість населення на політично заангажованих апологетів режиму, якими було порівняно легко управляти. Іншим важливим інструментом “консолідації” суспільства став державний терор. Саме тому, що значна частина опонентів режиму була паралізована страхом, нині важко встановити частку тих, хто не симпатизував режиму. Це явище мало латентну форму до приходу німців і лише окупація дала змогу досягнути його справжні масштаби. Таким чином, інший феномен – масову колаборацію – слід трактувати не стільки в руслі привабливості “нового порядку”, скільки відрази чи індиферентності до радянської влади.

Одним з яскравих проявів радянського патріотизму стала мобілізаційна кампанія 1941 р. Сотні тисяч громадян України добровільно приходили на призовні пункти й подавали заяви з проханням зарахувати їх до лав діючої армії. Для прикладу, до 5 липня 1941 р. 52 тис. мешканців Київської області виявили бажання одягнути військову форму. До Збройних сил влилося 11 тис. юних добровольців Одещини. Оскільки за станом здоров'я та віком багато з них не могли служити в регулярній армії, вони стали основою народного ополчення й винищувальних батальйонів. У другій половині 1941 р. у Київській, Кіровоградській, Дніпропетровській, Харківській, Одеській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Чернігівській, Сталінській та Ворошиловградській областях до лав народного ополчення вступило 1 млн 300 тис. осіб.

Подвиги радянських бійців та офіцерів на фронтах також є свідченням патріотизму. Значна частина учасників партизанського руху й комсомольсько-партійного підпілля також брала участь у русі Опору не тільки з почуття обов'язку, а й патріотизму.

Поряд із цим певна частина українського суспільства сприймала війну як можливість змінити ситуацію, позбавитися суцільної регламентації всіх сфер життя, тиску з боку держави, репресій. Тоді ще ніхто не знав, що несе із собою “цивілізований” німецький солдат, яким буде “новий порядок”.

З висловлювань людей стає рельєфнішим зріз народних настроїв. Так, киянка Козаченко говорила: “Під час війни наші війська будуть здаватися в полон, оскільки призвали до армії голодних та обідраних колгоспників, дурнями вони будуть, якщо стануть воювати. Хтось буде животи наїдати, а їм доведеться воювати”. Громадянин Густовідін висловив таку думку: “Радянський уряд зробив мене голим і довів до злиднів. Жоден дурень не піде на фронт”¹¹.

Антирадянські настрої панували і в західноукраїнському соціумі. Але тут вони набирали принципово іншого змісту. Це дає підстави констатувати наявність ще одного різновиду патріотизму – українського. Тривале перебування у складі різних держав у статусі національної меншини загострило етноконфесійні почуття мешканців цих регіонів, визначило ідейно-політичні орієнтири й симпатії, прихильність до певних цінностей. Очікування позитивних змін у зв'язку з воз'єднанням з Великою Україною дуже швидко змінилися гірким розчаруванням, а масові репресії викликали несприйняття радянзації краю та нової адміністрації. На цьому ґрунті зростали симпатії до Організації українських націоналістів – єдиної політичної сили, що діяла після встановлення більшовицького режиму й заявила про рішучість боротися за суверенну Українську державу.

На протигагу мобілізаційним заходам радянських властей і в 1941 р., і в 1943–1944 рр. оунівці здійснювали залучення призовного контингенту до лав Української повстанської армії. В одному з документів ЦК КП(б)У із цього приводу зазначалося: “Досвід комплектування воєнних частин з резервистів у 1941 році на території західних областей України <...> свідчить, що велика кількість людей з числа ворожого елемента, призваного за мобілізацією, отримавши зброю, йшла в націоналістичні формування...”¹².

Тема українського самостійницького руху в роки Другої світової війни заслуговує на окремий розгляд, тому в руслі цієї статті обмежимося кількома контрапунктами. По-перше, генеза й діяльність ОУН переконують у тому, що це була органічна течія українського національно-визвольного руху ХХ ст., що володіла великою соціальною базою і кредитом довіри значної частини української спільноти в краї. Те, що керівні центри українського націоналізму функціонували за межами України, принципово не впливало на зміст, форми й методи діяльності ОУН. При цьому слід ураховувати відомі запозичення з надзвичайно популярних та той час праворадикальних ідеологій та політичних течій – фашизму й нацизму, що вважалися адекватною відповіддю на “засилля імперіалізму та більшовизму”.

По-друге, в історії українського націоналізму існує сторінка, що дає в руки його ідеологічних супротивників вагомий козир, – співпраця з гітлерівською Німеччиною. Заперечувати цей факт некоректно з наукової точки зору. Тому, коментуючи його, одні вдаються до демонізації не тільки ОУН, а й усього самостійницького руху, що об'єднував і представників інших політичних сил, а інші виправдовують необхідністю пошуку союзників у протистоянні з головним ворогом ідеї УССД – Радянським Союзом. До цього слід лише додати, що практика необхідної співпраці, а також спроби спецслужб різних держав використати національно-визвольні рухи для власної мети – досить поширені у світовій історії. Тому унікальність цього випадку полягає в тому, що йдеться про співпрацю (хай і тактичну) з найбільш одіозним режимом, що залишався послідовним противником суверенної української державності й провадив політику геноциду щодо українців.

По-третє, сучасне українське суспільство до певної міри, а держава – залежно від того, які політичні сили перебувають при владі, поділяють рудиментарні, радянського штибу уявлення про український націоналізм. Замішані на ідеологічних постулатах комуністичного агітпропу, фальсифікованих та уривчастих відомостях, що не мають нічого спільного з науковим знанням, вони формують спотворену історичну пам'ять, а в поєднанні з послідовною державною комемораційною політикою створюють передумови для конфліктів між окремими соціальними, етнічними, конфесійними групами сучасної України.

Цілком очевидно постає необхідність детального юридичного опрацювання проблеми, вироблення на цій основі виважених історико-правових оцінок цього явища, закріплення у відповідних державних документах та їх віддзеркалення в політиці пам'яті й донесення офіційної позиції до політикуму та світової громадськості.

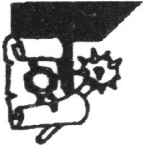
Свідченням поганої орієнтації в питаннях методології слід вважати використання терміна “рух Опору” як збірного для позначення радянського партизанського руху та комсомольсько-партійного підпілля й українського самостійницького руху. В одних випадках це пояснюється бажанням закамуювати одну чи іншу складову, штучно підведену під це поняття, в інших – легітимізувати останній, а в решті – елементарним незнанням чи ігноруванням принципової відмінності між першим і другим, відсутністю розуміння смислової конотації категорії, що у світовій історіографії Другої світової війни має цілком визначене навантаження – спротив нацистським окупантам.

Якщо вже зайшла мова про радянський рух Опору, то слід висловити кілька концептуальних зауваг.

Теза про “всенародний спротив у ворожому тилу” не витримала випробування часом і перетворилася на міфологему, що відіграла роль одного з наріжних каменів сталінської (а потім модифікованої в “хрущовську” й “брежнєвську”) версії війни. Прагнучи видати бажане за дійсне, радянські ідеологи запровадили офіційні дані про мережу підпільних партійних та комсомольських загонів: з липня до жовтня 1941 р. в Україні було сформовано 23 підпільні обкоми, 685 міськомів і райкомів КП(б)У, 4 316 підпільних організацій та груп. 26 тис. членів партії було залишено для нелегальної роботи на окупованій території республіки¹³. Однак практичну діяльність змогли розгорнути тільки 13 обкомів, близько 110 міськомів та райкомів партії, 280 партосередків, 4 обкоми, 100 міськомів та райкомів ЛКСМУ¹⁴.

Внаслідок недооцінки важливості та особливостей руху Опору у ворожому тилу виконання цих функцій покладалося на невідготовлених функціонерів. Брак досвіду конспіративної роботи, диверсійно-терористичних, розвідувальних методів, незадовільна система зв'язку спричинили низку провалів. Німецькі та румунські спецслужби майже відразу після вступу до більш-менш значних населених пунктів здійснювали системні заходи з метою виявлення і нейтралізації “підривних елементів”. Лише в Києві внаслідок цього упродовж 1941–1943 рр. було знищено 617 членів радянського підпілля, у Вінниці влітку 1942 р. окупанти ліквідували 300 підпільників та “саботажників”. У середині 1942 р. збереглося лише 10% підпільних осередків, створених у 1941 р. Піддаючи себе смертельному ризику, ці відважні люди в міру наявних можливостей завдавали ворогу матеріальних та людських утрат, перешкождали реалізації економічних заходів, вивезенню молоді на роботи до Німеччини, здійснювали інформаційно-

ідеологічні акції. Звичайно, ефективність дій комуністичного підпілля могла бути більшою, якби його організаційно-матеріальне забезпечення вдалося здійснити належним чином.

Аналогічна ситуація склалася з партизанськими формуваннями. Згідно з офіційними даними, до кінця 1941 р. у ворожому тилу налічувалося 883 загони, 1 700 диверсійних і розвідувальних груп, у лавах яких перебувало 35 тис. осіб. Однак незабаром значна їх частина відійшла в розташування регулярної армії і стала виконувати не властиві їм функції. До липня 1942 р. 77 партизанських формувань перейшли лінію фронту в радянський тил. Багато загонів саморозпустилися, а їх командний та особовий склад залишався на окупованій території.

До кінця 1941 р. армійські служби та органи НКВС створили й закинули в тил противника 2,5 тис. партизанських і диверсійних груп, на які покладалося завдання організації широкої протидії окупантам. У березні 1942 р. надходили відомості про існування 241 з них. А в червні ЦК КП(б)У мав дані лише про 22 партизанські загони, у складі яких налічувалося 3 тис. бійців та командирів¹⁵. За різними оцінками, втрати “червоних” партизанів у цей період в Україні становили від 30 до 40 тис. осіб.

У цілому, партизанські загони, сформовані партійними органами, виявилися менш дієздатними, ніж ті, що створювалися по лінії армійських штабів та НКВС. При цьому в тих формуваннях, які виникли з ініціативи партійних структур, налічувалося в 1942 р. у середньому 60%, а в 1943 р. – 40% колишніх військовослужбовців Червоної армії (оточенців, які так і не вийшли до своїх).

Лише після створення Центрального й Українського штабів партизанського руху спротив окупантам набув помітного розмаху й результативності. Однак офіційна допобудовна статистика, що ілюструвала успіхи “народних месників”, насичена даними, що не витримують серйозної перевірки. “Змагання” між П.Пономаренком та М.Хрущовим за більшу кількість партизанів у Білорусії та Україні мало наслідком майже подвійне завищення цифри: понад 500 тис. в УРСР¹⁶. Більш реальними видаються інші дані, що коливаються в межах від 180 до 320 тис. осіб.

Явні перебільшення спостерігаються в оцінках здобутків партизанів республіки. Вважається, що вони вбили й поранили майже 469 тис. ворожих солдатів та офіцерів, зазнавши при цьому втрат 24 тис. чол. Насправді, за найбільш сміливими припущеннями, через партизанські дії втрати окупантів сягнули 100–150 тис. чол.

Потребує перевірки цифра 1 566 одиниць бронетехніки (та конкретні її види), знищених у ході боротьби у ворожому тилу. На нашу думку, цілком можливо, що й дані про кількість пущених під укіс німецьких ешелонів є завищеними. Так, вважається, що з початку війни до 1 червня 1943 р. у результаті “рейкової війни” було знищено 754 ешелони противника, упродовж 1943 р. – 3 666 з усіх 5 тис. пущених під укіс у роки війни. У 1944 р. партизани й підпільники висадили в повітря 99 залізничних мостів, 1 167 паровозів, 11 тис. вагонів і платформ, пустили під укіс 1 037 поїздів на території України, Польщі, Чехословаччини¹⁷. Звісно, не всі диверсії досягли мети: навіть пустити ешелон під укіс ще не означає знищити його. Не применшуючи досягнень радянських партизанів у боротьбі з наїзниками, все ж залишимо науці право говорити про ці речі, відштовхуючись від перевірених фактів, а не від бажання зробити комусь реверанс чи догодити певній політичній силі.

З аналогічних причин слід об’єктивно оцінювати економічну стратегію радянського керівництва. Міф про “переваги соціалізму над капіталізмом” набув після війни нових імпульсів, оскільки перемога над Німеччиною та її союзниками беззастережно екстраполювалась у поле змагання двох систем, що для Кремля вважалось однією зі складових сенсу буття.

Окрім суто наукової складової, питання залишається актуальним з ідеологічних причин, адже й сьогодні деякі учасники полеміки довкола радянської спадщини шукають аргументи в подіях 70-річного минулого.

Економіка СРСР у передвоєнні роки мала моноукладний, але незбалансований характер. Концентрація основних капіталовкладень у ВПК супроводжувалася розвитком кількох провідних галузей (машинобудівної, металургійної, видобувної), у той час як інші існували за залишковим принципом. Навіть суцільна колективізація сільського господарства і фактичне прикріплення селян до місця свого проживання, створення МТС та інші кроки не змогли забез-

печити аграрному сектору умови для динамічного розвитку. Ці та інші диспропорції перетворювали соціальну сферу на периферію, а побутовий аскетизм практично всього населення – на норму, що відчутно гальмувало зацікавленість у праці а, значить, і її продуктивність. Однак суцільна централізація і концентрація всіх ресурсів – сировинних, фінансових, людських – та важелів управління ними дозволяли створеній більшовиками системі успішно розв'язувати завдання на окремих напрямках “соціалістичного будівництва”. Саме завдяки цьому в СРСР відбулась індустріалізація й виник потужний ВПК, що виявився спроможним конкурувати з військовою промисловістю провідних європейських держав і давати армії першокласну техніку. Але катастрофічні матеріальні збитки 1941–1942 рр., а також утрата територій, на яких до війни перебували розвинені промислові центри, різко погіршили ситуацію. Унікальна за масштабами й темпами евакуація виробничого обладнання, сировини, матеріалів також не обійшлася без утрат: згідно з тактикою “випаленої землі”, ворогу не залишали нічого, що можна було б використати для організації виробничих процесів.

Творення військово-промислового комплексу у віддалених від фронту районах СРСР за надзвичайно стислі терміни – тема, що заслуговує на окремий розгляд. Та допоки альтернативні центри виробництва військової техніки стали до ладу, фронт щодня потребував нових танків, літаків, гармат, снарядів.

Стримана оцінка ролі та місця ленд-лізу в перемозі над Німеччиною, що побутувала в радянських і перенесена в більшість сучасних праць, дисонує з думкою Г. Жукова, який вважав цю допомогу не тільки необхідною, а й суттєвою. У поєднанні з продукцією воєнних заводів СРСР, які в 1943–1945 рр. помітно нарощували темпи виробництва, ця допомога у найважчий, вирішальний період війни фактично визначила її хід.

Надзвичайну мобілізаційну здатність режим виявив у процесі відбудови. Завдяки концентрованим, адресованим у певні галузі й об'єкти матеріально-фінансовим ін'єкціям вдалося дуже швидко відновити транспортну і виробничу інфраструктуру. Та й цього разу пріоритетним напрямом господарських зусиль залишалась важка індустрія та “оборонка”.

Складно сказати, як би розвивалися події, коли б радянське керівництво погодилося пристати на пропозиції, пов'язані з реалізацією “плану Маршалла”. Те, що цей потенційно історичний шанс було втрачено, набуває особливого звучання, якщо взяти до уваги той факт, що не тільки США, а й держави, донором яких виступив Вашингтон, узяли курс на кардинальну, інноваційну переорієнтацію економіки в той час, як Москва продовжувала йти старим курсом та ще й звалила на плечі свого народу підтримку “народних режимів” у кількох сусідніх країнах.

Аналіз навіть кількох аспектів Другої світової війни демонструє не тільки величезний пізнавальний потенціал, а й суспільну актуальність цієї теми. Жодна сторінка нашої історії так часто не застосовується в сучасних політичних технологіях, як проблематика, пов'язана з подіями 1939–1945 рр. На жаль, політикум і держава далеко не завжди, коли цього потребує ситуація, використовують напрацювання фундаментальної науки. Різкі хитання в політиці пам'яті лише бентежать суспільство, розколюють його за регіональними, етнічними, конфесійними ознаками, ускладнюють формування ціннісних орієнтирів і національної ідеї.

Та все ж це не знімає з істориків відповідальності за результат наукової діяльності та власну суспільну позицію, що сприяє кращому усвідомленню місця України в минулому й сучасному геополітичному просторі.

1. Безсмертя : Книга Пам'яті України. – К., 2000. – С. 561.

2. Див.: Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). / В. Гриневич. – К., 2007.

3. 1941 год : Страна в огне : очерки. – М., 2011. – С. 584.

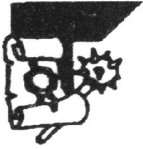
4. Король В. Трагедія 1941 року / В. Король // Воєнна історія. – 2002. – № 3–4. – С. 21–33.

5. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. : Действующая армия. – М., 2005. – С. 539, 543.

6. 1941 год : уроки и выводы / В. П. Неласов, А. А. Кудрявцев, А. С. Янушевский [и др.]. – М., 1992. – С. 123.

7. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. – К., 2003. – Т. 4. – С. 144–146.

8. Там само. – С. 10.

9. Командиры Второй мировой войны / авт.-сост. А. Гордиенко. – Минск, 1997. – С. 437.
10. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. докум. – Т. 2, кн. 1 : Начало 22 июня – 31 августа 1941 года. – М., 2000. – С. 486.
11. Цит. за кн.: Гриневич В. Назв. праця. – С. 144–145.
12. Цит. за кн.: Патриляк І. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках / І. Патриляк. – К., 2004. – С. 168.
13. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 7. – С. 75.
14. Безсмертя. – С. 224.
15. Див.: Кентій А. Війна без пощади й милосердя : Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні 1941–1944 / А. Кентій, В. Лозицький. – К., 2005. – С. 118.
16. Голос України. – 2004. – 22 верес.
17. Див.: Кентій А., Лозицький В. Назв. праця. – С. 12–17.

В научной статье рассматривается Вторая мировая война как научный и общественный феномен. Особенное внимание уделено методологии проблемы.

Ключевые слова: Вторая мировая война, научный феномен, общественный феномен, методология, советские вооруженные силы, Вермахт.

This article exposes World War II as a scientific and social phenomenon. It is given special attention to methodological aspects of this problem.

Key words: World War II, scientific phenomenon, social phenomenon, methodology, Soviet army, Vermacht.

УДК 94 (438): 94 (477.83/.86) “1941–1944”
ББК 63.3 (0)

Мар'яна МОСОРКО

ОСОБЛИВОСТІ МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СТАНИСЛАВОВА В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

У статті здійснено аналіз умов матеріально-побутового життя польського населення Станиславова в 1941–1944 рр. Прослідковується вплив німецької окупаційної політики на зміни економічного та соціального характеру. Особлива увага звертається на діяльність Польського комітету опіки, його роботу у сфері охорони здоров'я та соціального забезпечення.

Ключові слова: поляки, Станиславів, німецька окупаційна система, матеріально-побутове життя.

Однією з характерних ознак розвитку вітчизняної історичної науки на сучасному етапі є активізація дослідження проблематики повсякдення, зокрема окупаційного. Особливий інтерес у цьому плані становить територія Західної України, оскільки тут упродовж 1941–1944 рр. відбувалися динамічні зміни повсякденного життя населення в умовах панування радянського та німецького режимів.

Актуалізована нами проблема вперше привернула увагу польських істориків. Зокрема, варто відзначити значний вклад у її розробку Г.Мазура¹, об'єктом дослідження якого стала територія Покутського регіону в умовах як радянської, так і гітлерівської окупації. Частково згадана проблематика знайшла своє відображення також у працях В.Бонуська². Значний інтерес із методологічної точки зору становлять наукові розвідки Г.Грицюка³, С.Левандовської⁴, Т.Шароти⁵ та К.Беркгофа⁶. Що ж стосується української історіографії, то повсякденність як окремий розділ історичної науки нині розробляється менш активно. Хоча щодо окупаційного періоду у вітчизняних істориків уже є певний доробок, зокрема праці В.Шайкан⁷, вони не

стосуються західноукраїнських земель. Цим і зумовлена актуальність досліджуваної нами проблеми.

Мета дослідження полягає в об'єктивному та всебічному аналізі умов матеріально-побутового життя польського населення міста Станиславів (сучасний Івано-Франківськ) у період 1941–1944 рр.

Німецький окупаційний режим передбачав установлення тотального контролю не лише в політичній, а й соціально-економічній сфері. Зокрема, у промисловості планували, по-перше, відновлення діяльності підприємств із метою їх подальшої максимальної експлуатації; по-друге, переведення різних закладів для задоволення потреб військової галузі. Такий стан речей безпосередньо спричинився до зміни умов життя населення міста.

Відбудова індустрії вимагала розробки спеціального законодавства в галузі праці. Звичним явищем стала експлуатація робочої сили з характерними для неї елементами: важкими умовами трудової діяльності та дискримінацією за національною ознакою⁸.

Праця на території Галичини, а отже, й Станиславова, стала обов'язковою. На початку липня на сторінках місцевих газет дедалі частіше з'являлися повідомлення про необхідність залучення до виробничої діяльності якомога більшої кількості робітників. Зокрема, "Самостійна Україна" із цього приводу писала: "Побажати б, щоб при Управі міста повстало окреме бюро, в яким реєстрували би охочих до праці і розділяли б до поодиноких ділянок"⁹. Уже через кілька тижнів така організація була створена. Про це станом на 29 липня повідомляла газета "Українське слово": "При Міській Управі існує бюро праці, в якому повинні реєструватися всі бажаючі... Сторони приймаються від години 10–13 за німецьким часом в будівлі Міської Управи при вул. Третього Мая"¹⁰. Усі установи, які потребували працівників, мали повідомити про це вказаній організації.

Починаючи з 12 липня 1941 р., з огляду на воєнний час і зумовлений ним брак робочої сили, постановою Тимчасової управи на терені міста впроваджувався обов'язок примусової праці всіх громадян¹¹. Він поширювався на все населення працездатного віку, тобто на чоловіків від 18 до 50 та жінок від 18 до 40 року життя. Звільнялися від примусової праці хворі й непрацездатні за посвідченням 1-ої поліклініки на вул. Каменського; вагітні жінки (від п'ятого місяця) і ті, що годували немовлят; власники крамниць і засобів виробництва, котрі зареєструвалися в міському фінансовому відділі й здійснювали підприємницьку діяльність. Виконання цієї постанови контролювала міська міліція¹².

Німецьке законодавство не тільки примусово зобов'язувало населення до праці, а й забороняло зміну її місця. 1 січня 1942 р. на території міста вступило в дію розпорядження Генерального губернатора, згідно з яким заборонялося приймати на роботу працівника без дозволу так званого Уряду праці. Передбачалося, що кожен, хто планує звільнитися або змінити місце роботи, повинен повідомити про це заявою в письмовій формі. Працевлаштування, що відбувалися без згоди Уряду праці, визнавалися незаконними й передбачали несення відповідальності. Це ж саме стосувалося й прийому на роботу працівників єврейської національності¹³.

В установах на території Станиславова було впроваджено восьмигодинний робочий день. Він починався о 8-й і закінчувався о 16-й год. Вихідними днями визначалися неділі та християнські релігійні свята. Варто також зазначити, що відбувся перехід на так званий літній (німецький) час – на одну годину вперед порівняно зі середньоєвропейським¹⁴.

Окупаційна політика знайшла свій відбиток при встановленні розмірів заробітної платні. Серед працівників ненімецького походження залежно від кваліфікації виділяли 4 групи, найнижчою з яких були некваліфіковані робітники, а найвищою – старші ремісники. На основі тарифів від 31 січня 1941 р. і 23 грудня 1942 р. старші ремісники могли отримати максимально 132 гроші за годину роботи, а жінки – 88 грош, некваліфіковані робітники: чоловіки – від 33 до 65 грош., жінки – від 26 до 52 грош. Загалом, максимальна зарплатня для чоловіків становила 700 зл. на місяць, для жінок – 630 зл. (на 10% менше). Мінімальна – відповідно 127,5 зл. і 114,75 зл.¹⁵

Зрозуміло, що розміри зарплат залежали від роду занять. На сторінках газети "Українське слово" подано спогади вчителя, який розповідав, що отримував щоденно 10 крб (2

польських зл.)¹⁶. Працівники залізниці залежно від виду роботи мали від 150 зл. (простий працівник) до 250 зл. (начальник поїзда)¹⁷. У той же час зарплати працівників міського Комітету опіки (КО) станом на початок 1942 р. становили: для керівника – 350 зл., референтів – по 300 зл. (з червня для II і III референтів по 200 зл.), секретаря та машиністки – по 200 зл., різноробочих – 150 зл.¹⁸.

Однак не всі робітники отримували таку зарплату. Іноді платнею за виконану роботу були мізерні суми або й просто харчі. Наприклад, будівельники, в основному молодь віком від 18 до 23 років, працюючи по 50 годин на тиждень, отримували в день лише 1 зл.¹⁹. У місті таких нараховувалося 259 осіб. Мешканець Станиславова К.Василевський згадує, що йому доводилося працювати на військовому складі за тарілку супу на день²⁰.

Не кращою була ситуація з пенсіями та соціальними виплатами. На території міста проживало близько 3 тис. сімей пенсійного віку. Допомогу отримували не всі²¹. У звіті спеціальної делегатури Головної ради опіки (ГРО) в Дистрикті Галичина за січень 1942 р. зазначалося, що "... пенсіонери не отримують пенсій. Кожний мусить подати в органи влади підтвердження того, що протягом 1939–1941 рр. мешкав у Станиславові"²². Як бачимо, реально ситуація з виплатами за віком була складною, хоча "Розпорядок про допомогу для емеритів (пенсіонерів)" було введено в дію ще 25 листопада 1941 р. Відповідно до нього передбачалася виплата пенсій і за попередні місяці, починаючи від 1 серпня 1941 р. Розміри їх визначалися залежно від допомоги, яку пенсіонер отримував раніше: "100% допомоги для пенсіонерів, виплати яких не перевищували 60 зл. на місяць; 80% – для пенсіонерів, що отримували від 60 до 120 зл.; 70% – для пенсіонерів, що мали понад 120–180 зл.; 60% – для пенсії понад 180–250 зл.; 50% – для пенсії понад 250 зл." При цьому передбачалося, що найменша допомога може становити 60 зл., а найбільша – 200 зл.

Варто зазначити, що навіть у сфері пенсійного забезпечення мала місце національна дискримінація. Ті, хто визнавав своє арійське походження, отримували надбавку до пенсії в розмірі 20%²³. Прикладом може послужити пенсіонер А.Павлюк (поляк), який у поданні на отримання пенсійного забезпечення від 21 листопада 1941 р. стверджував: "Заявляю, що я є арійського походження, і що мої батьки і діди є арійського походження". Завдяки цьому йому надали пенсію 126 зл.²⁴.

Окрім пенсій, передбачалося надання соціальної допомоги для дітей та інвалідів. Справами останніх у місті завідувало спеціальне бюро, яке здійснювало їх реєстрацію²⁵. Усі непрацездатні у зв'язку зі станом здоров'я для отримання соцвиплат змушені були внести в зазначене бюро спеціальне подання. Формувалися окремі списки інвалідів²⁶. Грошові допомоги виплачували також у зв'язку зі смертю когось із членів сім'ї, або тим, чий родич перебував на роботі в Німеччині. Що ж стосується першого випадку, то, наприклад, ставши вдовою, громадянка Королук отримувала допомогу в розмірі 70 зл. щомісяця²⁷. Масового характеру набули подання на отримання виплат членами родин тих, хто працював у Німеччині. В анкеті, яку відправляли до ГРО, зазначали кількість членів сім'ї, розмір доходу, податок, що сплачувався, і наголошувалося на нестачі коштів для життя. Як правило, допомогу отримували багатодітні родини в разі перебування на роботі батька або люди літнього віку, у яких до Німеччини виїхали діти²⁸.

На територію Станиславова поширилася існуюча в Генерал-губернаторстві податкова система, яка передбачала існування різних грошових стягнень. Серед них на першому місці була так звана данина. Сплачувалася вона на підставі розпорядження генерал-губернатора від 29 жовтня 1941 р. особами віком від 18 років²⁹. Її стягували за річний термін, причому двічі: 10 вересня і 10 лютого. Усіх зобов'язаних платити данину про це повідомляли листом. Загалом розмір стягнень становив для власників різних підприємств (доходовий податок) від 12 до 50 зл. Наймані працівники платили 12 зл., а всі інші – 6 зл.³⁰

Головний відділ фінансів уряду генерал-губернаторства видав 1 грудня 1941 р. розпорядок про встановлення промислового податку, який слід було стягувати з постійнодіючих промислових підприємств. Підставою для його нарахування служив дохід з попереднього календарного року. Розмір його становив: за перших 2 400 зл. доходу – 0%, а за кожні наступні – відповідно 2, 3, 4, 5%³¹.

Мали місце й інші податкові платежі. Наприклад, існував також воєнний податок. Здійснювалося стягнення на виробу з тютюну, алкоголю, косметики й спирту. Уведено доплату до вартості квитків тощо³².

Матеріальне становище польського населення Станиславова було порівняно важким. Існуюча карткова система не могла задовольнити потреби на продукти харчування й товари щоденного вжитку. Поширювався голод. Відповідно до звітів КО, перші випадки голодної смерті були зафіксовані в другій половині 1942 р.³³

Нестача продуктів харчування стала звичним явищем. Про такий стан речей знаходимо інформацію у спогадах тогочасних мешканців міста. Зокрема, Т.Ольшанський розповідає, що після двох років німецького панування його родині довелося зіткнутися з низкою проблем повсякденного життя: відсутністю харчів, продовольчими чергами за картками, можливістю “дістати тільки кукурудзяний хліб і час від часу якісь кости”³⁴. Очевидець подій Б.Рудковська згадує, що вже в серпні 1941 р. їхній раціон складався з картоплі та цибулі, іноді можна було придбати молоко. Більше нічого не було³⁵.

У місті діяла заборона торгівлі продуктами харчування, які постачали на ринок селяни зі своїх особистих господарств. Такий товар підлягав конфіскації. Це призводило до зростання цін на продукти та дефіциту товарів першої необхідності. У звіті КО до ГРО в Кракові за листопад 1942 р. згадувалося про проблеми з довозенням продуктів харчування в міста. Протягом 1943 р. відчувалися нестача одягу, взуття та білизни. А за декілька місяців окупаційні владні структури не спромоглися врегулювати згадані проблеми³⁶.

З приходом німців погіршилися також житлові умови. Окупанти забрали у своє підпорядкування кращі будинки і квартири, зокрема в центрі міста. Їх використовували для службових і приватних цілей. Т.Ольшанський, зокрема, згадує, що його сім'я змушена була переїхати, бо їх будинок зайняло гестапо. Щоправда, батькові вдалося перевезти меблі та родинну бібліотеку. Можливості повернутися в колишній дім за іншими речами не було, оскільки розпочалися арешти серед польського населення³⁷.

Зміна місця проживання для жителів міста була зумовлена також створенням у ньому в жовтні 1941 р. єврейського гето. Воно зайняло значну частину території міста й було обгороджене високим дерев'яним парканом. У зв'язку з його спорудженням міщани української та польської національностей, які мешкали в західній частині Станиславова, були змушені переселитися у східну³⁸.

Складними були санітарно-гігієнічні умови життя населення міста. Звичним явищем стали інфекційні захворювання. Важка ситуація склалася в 1942 р. через поширення плямистого тифу, який намагалися ліквідувати шляхом вакцинації населення³⁹. У листопаді цього ж року мали місце спалахи черевного тифу та краснухи. Зокрема, епідеміологічний стан було оголошено в міській в'язниці⁴⁰. Необхідністю стало проведення щеплень⁴¹. З вересня 1942 р. зафіксовані масові випадки поширення туберкульозу. Чисельність хворих, які перебували на стаціонарному лікуванні в міському туберкульозному диспансері станом на вересень, становила 45 чоловік. Загалом було проведено огляд 98 осіб, що свідчить про недостатнє забезпечення засобами діагностики⁴².

Загалом для міста характерними були проблеми з медичним обслуговуванням. Не вистачало також медичного персоналу. Зокрема, туберкульозний диспансер мав лише одного лікаря та двох асистентів⁴³. Т.Ольшанський (син лікаря) згадує, що перед кабінетом батька завжди були великі черги, оскільки лікарів у місті залишилося дуже мало⁴⁴. Чимало з них стали жертвами німецького терору. Крім того, звичним явищем був дефіцит медикаментів та обладнання. Що ж стосується медичних закладів, то в кінці липня “на місці давнього військового шпиталю, який містився на Тринітарській площі, організувалася українська міська лікарня... під фаховим керівництвом доктора Маланюка”⁴⁵. Але загалом система охорони здоров'я була зруйнована: закриті лікарні, поліклініки, амбулаторії тощо. Як наслідок, серед людей поширювались епідемії захворювань, зростала смертність.

У таких умовах формування громадських закладів опіки стало вимогою часу. Організаційна робота щодо створення Польського комітету опіки в Станиславові розпочалася восени 1941 року 4 листопада його склад був поданий місцевій владі для затвердження. До КО увійшли:

Й.Джевицький, Л.Татара, Е.Ваневич. Кандидатури ще двох членів – З.Трушковського та Й.Свачинського – планували затвердити пізніше⁴⁶.

Важливу роль у його створенні відіграла К.Лянцкоронська. Вона приїхала до Львова у вересні 1941 р. з мандатом про необхідність формування філії Головної ради опіки Станиславівського воєводства. 12 травня 1942 р. її арештували⁴⁷.

Бюро КО розміщувалося на пл. Шептицького в невеликому двокімнатному приміщенні. Працювало воно щоденно від 9 до 16 год. На початковому етапі його діяльність була спрямована на проведення реєстрації осіб, котрим у майбутньому планували надавати допомогу. Так, станом на 28 лютого 1942 р. було зареєстровано 3 038 таких сімей. Також здійснювалася передача харчових пакетів в'язням (50–120 на тиждень)⁴⁸.

Загалом робота Комітету протягом усього періоду його існування передбачала такі напрями діяльності: організація харчування для дітей, молоді та дорослих шляхом формування спеціальних польових кухонь, утримання будинків для сиріт та людей похилого віку, надання населенню матеріальної та медичної допомоги, грошові виплати, надсилання продуктових пакетів в'язням тощо.

Велике значення в умовах поширення голоду мало відкриття польової кухні. Перші заходи на шляху її створення було проведено ще в грудні 1941 р. Тоді відбулася конференція з окружним старостою. На ній йшлося про можливість отримання від німецьких владних структур додаткових продуктів харчування. Однак успіху вона не мала. Ситуація змінилася з настанням 1942 р. У звітах до ГРО за вказаний рік знаходимо інформацію про функціонування на теренах міста трьох польових кухонь: двох для дітей та однієї для дорослих⁴⁹. Упродовж листопада 1942 р. так звана кухня для дітей № 1 забезпечувала сніданками понад 3 тис. осіб. Раціон харчування був дуже скромним: два рази на тиждень – хліб з варенням та склянка молока, а в усі інші дні – молочна каша. Ціна однієї порції становила 0,13 зл. Кухня № 2 готувала понад 12 тис. обідів, що найчастіше склалися із борщу, капусняку, картопляного супу тощо. Одна порція коштувала 0,25 зл. Загалом у вказаних кухнях протягом 1942–1943 рр. харчувалося в середньому 100–130 дітей на місяць. 1 листопада розпочала роботу кухня для дорослих (№ 3) на вул. Вірменській. Для її організації було витрачено 10 тис. зл.⁵⁰ Вона готувала майже 4 тис. обідів. Меню – супи та каші. Ціна однієї порції становила 0,4 зл.⁵¹

Існувала також кухня для немовлят, яка знаходилася на вул. Падеревського. Вона видавала щоденно до 100 порцій молочної каші для дітей віком до 2,5 років. Розміри харчів визначалися так: для немовлят до 3 міс. – $\frac{3}{4}$ л, до року – 1 л, до 2 років і більше – 1,25 л каші. Щоб отримати таку допомогу, дітей необхідно було зареєструвати⁵².

За сприяння Комітету працювали також стаціонарні заклади опіки, зокрема два сиротинці. Їхня діяльність припала на другу половину 1942 – першу половину 1944 рр., оскільки станом на 1 червня 1942 р. у повідомленні до ГРО вказувалося, що в місті "... нема ще жодного закладу опіки. Іде підготовка до відкриття дому для перестарілих та дітей"⁵³. Проте вже з осені діяв заклад під наглядом сестер Служебниць на вул. Вовчинецькій. Опікувалися в ньому порівняно незначною кількістю дітей: від трьох до п'яти. Працював також сиротинець при монастирі сестер Альбертинок. Він був найбільшим у місті та займався наглядом за 18 дітьми. На утримання останніх Комітет щомісяця виділяв 850 зл. У вересні 1943 р. розширено заклад на вул. Колонтая. У ньому планувалося розмістити 13 дітей⁵⁴.

Що ж стосується матеріальної допомоги населенню, то вже в перші місяці діяльності КО завдяки старанням К.Лянцкоронської від ГРО в Кракові вдалося отримати 16 мішків з одягом, взуттям та білизною, а також пакет ліків⁵⁵. 10 грудня 1942 р. для Комітету в Станиславові ГРО було надано кредит у розмірі 20 тис. зл. для придбання одягу⁵⁶. Діючою була практика безплатного лікарського огляду, надання коштів для придбання медикаментів тощо. Протягом другої половини 1943 р. дітей відправляли в санаторій у Риманові. Зокрема, 21 червня туди виїхало 20 дівчат на місячний термін, а в серпні – 15 хлопців⁵⁷.

Суспільна опіка Комітету передбачала надання грошової допомоги в розмірі від 30 до 50 зл. залежно від кількості членів сім'ї. Так, виплати для одиноких становили 30 зл., для двох – 40 зл., для трьох і більше – 50 зл.⁵⁸. Варто зазначити, що загальні доходи Комітету щорічно

вимірювалися сотнями тисяч. Для прикладу, за період 1941–1942 рр. він отримав 263 тис. зл. Усі ці кошти витрачалися на суспільні потреби⁵⁹.

Окрім вищезазначеної діяльності, КО в Станиславові також займався опікою над польськими біженцями з навколишніх сіл та містечок. Останні знаходили в місті притулок, рятуючись від нападів українських націоналістів. За даними ГРО, перші спалахи антипольського терору мали місце вже в червні 1943 р.⁶⁰ Упродовж літа цього ж року частими стали випадки нападів на теренах Станиславівського повіту⁶¹. З настанням осені ситуація ще більше загострилася⁶². Що ж стосується самого міста, то в ньому не зафіксовано жодних безпосередніх нападів українців на польське населення. Це, очевидно, можна пояснити постійною присутністю тут спочатку угорського, а згодом німецького гарнізону⁶³. Однак вплив населення з навколишніх сіл був порівняно значним. За даними ГРО, станом на 13 березня 1944 р. у Станиславові перебувало до 12 тис. біженців. Комітет звертався з проханням виділити 20 тис. зл. для надання їм допомоги⁶⁴. Як згадує Т. Раєвський, частина біженців одразу виїздила до Польщі, частина ж іще тривалий час перебувала в Станиславові. Міщани часто приймали їх до своїх будинків⁶⁵.

Діяли також українські заклади опіки – Українські окружні комітети, підпорядковані Українському центральному комітетові. Його філія функціонувала і в Станиславові. Очолював її М. Лепкий, а заступником був В. Микитюк. Він займався організацією дитячих садків та шкіл, курсів тощо. Ним було зорганізовано три кухні, надавалася допомога в'язням⁶⁶.

Отже, в роки німецької окупації політика владних структур у соціально-економічній сфері була спрямована на використання матеріальних та людських ресурсів для задоволення потреб фронту. Такі дії негативно позначилися на житті населення, в тому числі й польського, оскільки спричинили погіршення матеріального становища мешканців міста. Характерними рисами матеріально-побутового життя польського населення Станиславова були дефіцит предметів повсякденного вжитку, голод, незадовільні санітарно-гігієнічні умови, поширення епідемій тощо. Однак навіть у такій ситуації німецькі владні структури не вдалися до проведення хоча б якихось заходів. Питання матеріального забезпечення стало завданням самих мешканців Станиславова. Функцію суспільної опіки перейняв на себе новосформований польський Комітет, який протягом усього періоду війни став опорою для населення міста.

1. Mazur G. Pokucie w latach Drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia / G. Mazur. – Kraków : Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1994.
2. Bonusiak W. Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy / W. Bonusiak. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, 1990.
3. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne / G. Hryciuk. – Warszawa, 2000.
4. Lewandowska S. Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej / S. Lewandowska. – Warszawa ; Neriton : Bellona, 2001.
5. Szarota T. Życie codzienne w stolicach okupowanej Europy : szkice historyczne, kronika wydarzeń / T. Szarota. – Warszawa : Państw. Instytut Wydaw., 1995.
6. Беркгоф К. Жнива розпачу : Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф ; пер. з англ. Т. Цимбал. – К., 2011. – 456 с.
7. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації / В. Шайкан. – К., 2010. – 80 с.
8. Bonusiak W. Op. cit. – S. 49.
9. Втягати до праці // Самостійна Україна. – 1941. – 9 лип. – С. 3.
10. Осторога! // Українське слово. – 1941. – 29 лип. – С. 4.
11. Обов'язковий час і час праці в установах // Самостійна Україна. – 1941. – 12 лип. – С. 4.
12. Там само. – С. 4.
13. Обмеження зміни місця праці // Воля Покуття. – 1942. – 18 січ. – С. 6.
14. Обов'язковий час і час праці в установах... – С. 4.
15. Bonusiak W. Op. cit. – S. 87–89.
16. Голос читача // Українське слово. – 1941. – 29 лип. – С. 3.
17. Archiwum Akt Nowych (AAN), zesp. 125. Rada Główna Opiekuncza, sygn. 1118. Wnioski rodzin których żywiciiele znajdują się na robotach w Niemczech o udzielene zasiłku. Powiat Pol. K. O. Stanisławów. Okręg Galicja, k. 654, 806.

18. AAN, zesp. 125. RGO, sygn. 626. Miesięczne budżety administracyjne Pol. K. O. Stanisławów (Okręg Galicja) i korespondencja w sprawach budżetowych), k. 2.
19. Bonusiak W. Op. cit. – S. 51.
20. Sempruch K. Wspomnienia Kazimierza Wasilewskiego z miasta jego dzieciństwa i młodości – Stanisławowa / K. Sempruch // Panorama Opola. – 2007. – 23. VIII.
21. AAN, zesp. 125. RGO, sygn. 419. Miesięczne sprawozdania z działalności i protokoły z posiedzeń Pol. K. O. Stanisławów – Okręg Galicja, k. 9.
22. Ibid, sygn. 77. Dr. Teshnar Doradca Dystryktu Galicja. Korespondencja, głównie z Pełnomocnikiem i Delegatem R. G. O. na Okręg Galicja, sprawozdania i notatki dotyczące działalności R. G. O. na tym terenie, interwencje i prośby w sprawach osób, k. 59.
23. Розпорядок про допомоги для емеритів // Воля Покуття. – 1942. – 7 січ. – С. 4.
24. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. Р-36 Станіславське окружне староство дистрикту Галичина, оп. 1, спр. 21. Листування з відділом внутрішнього управління Галицької області про призначення тимчасової допомоги пенсіонерам, арк. 16–18.
25. Справа інвалідів // Рогатинське слово. – 1941. – 25 жовт. – С. 3.
26. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-36, оп. 1, спр. 9. Листування з повітовими старшинами про призначення пенсій по старості, арк. 131.
27. Там само, спр. 20. Листування з пенсіонерами про призначення їм пенсій, арк. 12.
28. AAN, zesp. 125. RGO, sygn. 1118, 941 k.
29. Розпорядження про данину // Останні вісти. – 1941. – 23 листоп. – С. 2.
30. Bonusiak W. Op. cit. – S. 89.
31. Промисловий податок на 1942 р. // Воля Покуття. – 1941. – 7 січ. – С. 10.
32. Оподаткування на воєнні цілі // Калуський голос. – 1941. – 14 груд. – С. 4.
33. AAN, zesp. 125. RGO, sygn. 340. Korespondencja w sprawach organizacyjnych Pol. K. O. Stanisławów – Okręg Galicja, k. 61.
34. Olszański T. Kresy kresów – Stanisławów / T. Olszański. – Warszawa : Iskry. – S. 124.
35. Rudkowska-Stańczyk B. Kresowe wspomnienia mojej Mamuni [Електронний варіант] / B. Rudkowska-Stańczyk. – Режим доступу : // http://stanislawow.net/wspomnienia/wspom_mam.htm.
36. AAN, zesp. 125. RGO, sygn. 419, k. 103–128.
37. Olszański T. Op. cit. – S. 116.
38. Brzeziński Z. Droga cierpienia. Tekst z protokołu przesłuchania świadka Czesława Hermana [Електронний варіант] / Z. Brzeziński. – Режим доступу : // http://stanislawow.net/wspomnienia/herman_droga.htm.
39. AAN, zesp. 125. RGO, sygn. 340, k. 60.
40. Ibid, sygn. 419, k. 24.
41. Ibid, k. 45.
42. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-36, оп. 1, спр. 17. Анкетні листи туберкульозних диспансерів Станіславського округу, арк. 1.
43. Там само, арк. 1.
44. Olszański T. Op. cit. – S. 124.
45. Нова українська лікарня // Українське слово. – 1941. – 31 лип. – С. 4.
46. AAN, zesp. 125. RGO, sygn. 419, k. 7.
47. Mazur G. Op. cit. – S. 89.
48. AAN, zesp. 125. RGO, sygn. 419, k. 8–13.
49. Ibid, k. 8–40.
50. Ibid, sygn. 340, k. 61.
51. Ibid, sygn. 419, k. 13.
52. Ibid, k. 42.
53. Ibid, sygn. 1699. Dane ewidencyjne, zestawienia i korespondencja, dotyczące zakładów opieki zamkniętej w Okręgu Galicja, k. 46.
54. Ibid, sygn. 419, k. 75.
55. Ibid, k. 117.
56. Ibid, sygn. 340, k. 62.
57. Ibid, sygn. 419, k. 97.
58. Ibid, k. 12.
59. Ibid, sygn. 911. Korespondencja z Pol. K. O. Stanisławów Okręg Galicja w sprawach budżetów i księgowości, k. 8.
60. Ibid, sygn. 419, k. 87.

61. Ibid, sygn. 47. Memoriały do władz niemieckich, korespondencja i notatki w sprawach antypolskiej działalności Ukraińców w Galicji, k. 63.
62. Ibid, sygn. 419, k. 114.
63. Bonusiak W. Op. cit. – S. 64.
64. AAN, zesp. 125. RGO, sygn. 626, k. 2.
65. Krajewski T. Losy Stanisławowa i jego mieszkańców na tle historii [Електронний варіант] / Т. Krajewski. – Режим доступу : http://stanislawow.net/wspomnienia/losy_stanislawowa.htm.
66. Mazur G. Op. cit. – S. 93.

В статье осуществлен анализ особенностей материально-бытовой жизни польского населения Станиславова в 1941–1944 гг. Прослеживается влияние немецкой оккупационной политики на изменения экономического и социального характера. Особое внимание обращено на деятельность Польского комитета опеки, его работу в сфере здравоохранения и социального обеспечения.

Ключевые слова: поляки, Станиславов, немецкая оккупационная система, материально-бытовая жизнь.

The article analyzes the conditions of the material and everyday life of the Polish population of Stanyslaviv during 1941–1944. The influence of the German occupation policy on the changes in economic and social life is determined. The particular attention is paid to the activities of the Polish Committee of Care, its work in the activity and social care system.

Key words: the Poles, Stanyslaviv, German occupation system, material and everyday life.

УДК 94 (477.8)

ББК 63.3 (4Укр) 624

Галина СТЕФАНЮК

ФОРМАТ “ВЛАДА–СУСПІЛЬСТВО” В ДИСТРИКТІ “ГАЛИЧИНА” (1941–1944 рр.)

У статті проаналізовано утворення дистрикту “Галичина” та формування місцевих органів влади, а також розглянуто структуру галицького соціуму й ставлення німецької окупаційної адміністрації до соціальних груп.

Ключові слова: дистрикт “Галичина”, Генеральне губернаторство, нацистський режим, окупаційна влада, Третій рейх.

На сучасному етапі демократичного суспільства в руслі вивчення історії України науковці особливу увагу приділяють подіям Другої світової війни, дослідження якої вже виділилося в окремий науковий напрям. На основі використання нових історіографічних і документальних джерел науковці одержали можливість усебічного дослідження історії України, тому зросла необхідність дослідження також історичної долі її окремих регіонів. Невід’ємною складовою цієї тематики є вивчення й аналіз подій у Галичині, яка в період німецької окупації була дистриктом Генерального губернаторства.

В основному питанням реалізації політики німецької окупаційної влади в Галичині в досліджуваний період приділяють увагу О.Лисенко, І.Андрухів, А.Боляновський, П.Кам’янський, І.Муковський та інші.

Мета статті полягає в об’єктивному висвітленні реалізації політики німецької окупаційної влади в Галичині, аналізі процесу утворення дистрикту “Галичина” й формування місцевих органів влади, а також розгляді структури галицького соціуму й ставлення окупаційної адміністрації до соціальних груп.

Україна, яка на початку війни входила до СРСР, та інші країни Східної Європи згідно з попередніми розрахунками нацистського фюрера мали перебувати в цілковитій залежності від

Третього рейху. У такому ж ракурсі визначалася й роль Галичини, доля якої була вирішена А.Гітлером 16 липня 1941 р. під час наради за участі рейхсміністра А.Розенберга, шефа рейхс-канцелярії нацистської партії М.Бормана. Обґрунтовуючи необхідність поділу українських земель, А.Гітлер указав, що колишня “австрійська Галичина повинна стати областю німецького Рейху”. Потім він подав на обговорення питання про доцільність приєднання Східної Галичини до Генерального губернаторства окупованих польських земель. “Після обміну думками, – було занотовано в стенограмі наради, – фіюрер вирішив не передавати цієї частини до складу Генерального губернаторства, а лише підпорядкувати її за сумісництвом рейхсміністрові Г.Франку”¹.

З огляду на географічне та історичне становище, Галичину трактували німці не як окуповану територію, а як регіон, безпосередньо підпорядкований Рейху, а в майбутньому – його складову частину. Саме це визначало дещо відмінне ставлення німецької влади до регіону. Як згадував у своїх мемуарах голова Українського крайового комітету у Львові К.Паньківський, те, що Галичина була колись частиною Австрійської держави, відіграло певну роль у трактуванні німцями Галичини й галицьких українців. Участь багатьох німців у лавах Галицької армії в 1918–1920 рр., таких, як колишній підполковник УГА А.Бізанц, колишній сотник УГА професор Г.Кох, також мала своє значення. Згадки про ті часи позитивно сприймалися окремими німецькими керівниками, починаючи від губернатора. Тому “при всіх труднощах життя українці як національна спільнота мали внаслідок цього дещо кращі політичні умови”².

Однак А.Гітлер 16 липня 1941 р. указав на те, що Галичина повинна стати областю німецької імперії, а її територія – підлягати “звільненню” від корінного населення й бути заселеною виключно німцями. Зокрема, генеральний план “Ост” передбачав депортацію 65% українців з Галичини, а 35% мешканців, що залишаться, мали бути германізованими. Директор Центральної консультативної ради бюро з питань расової політики Е.Ветцель уважав, що цих українців треба депортувати не до Сибіру, як передбачалося в плані, а до рейхскомісаріату “Україна”, бо “таке виселення українців, небажаних з расового погляду, неодмінно відверне від нас усіх українців і, якщо вони матимуть прошарки інтелігенції в європейському смислі, то стануть небезпечним для німецького панування джерелом заворушень”³.

Погляди керівної верхівки Рейху в цьому питанні частково розходилися. Зокрема, рейхсміністр східних окупованих територій А.Розенберг визнав помилковим те, що райони навколо Львова підпорядковувалися адміністративному керівництву Генерального губернаторства, створеного Німеччиною 12 жовтня 1939 р. Загалом, Генеральне губернаторство складалося із чотирьох територіально-адміністративних одиниць – дистриктів: Краківського, Люблінського, Радомського й Варшавського. Українські етнічні землі – Холмщина, Підляшшя, Засяння й Лемківщина – увійшли до Краківського дистрикту. Рейхсміністр наголошував на необхідності надати Україні переваги аж до створення незалежної держави. Тут, на думку А.Розенберга, необхідно “звернути увагу на культурний аспект, треба розбудити історичну свідомість українців”. Він уважав, що “в Україні повинні бути здійснені певні заходи, аж до відновлення самостійності”⁴.

Відомо, що наміри А.Розенберга, навіть висловлені з тактичних міркувань (задля того, аби схилити українців на свій бік), не поділялися А.Гітлером та його найближчими прибічниками. Вони планували для всіх країн європейського Сходу нещадний окупаційний режим, цілковито ігноруючи прагнення народів до самостійності й незалежності. Це особливо виразно проявилось тоді, коли українці відверто стали на шлях реалізації своєї національної мети, проголосивши 30 червня 1941 р. Акт відновлення Української держави, у першому пункті якого зазначалося, що “волею українського народу ОУН під проводом С.Бандери проголошує відновлення Української держави”⁵.

Ігноруючи аргументи А.Розенберга, А.Гітлер продовжував розглядати Галичину лише як колишню австрійську провінцію. На підставі його ж декретів від 17 та 22 липня 1941 р. і розпорядження Г.Франка 1 серпня того ж року Галичина в ролі п’ятого дистрикту офіційно була приєднана до Генерального губернаторства⁶. Українське населення Галичини сприйняло це рішення як приєднання до Польщі.

За розпорядженням Г.Франка, Дрогобицька, Львівська, Станіславська й Тернопільська області колишньої УРСР (за винятком її північних районів) загальною площею 48 081 км² із населенням 4 789 тис. мешканців утворили дистрикт “Галичина”. Найвищою посадовою особою проголошувався губернатор, постійним місцем перебування якого став Львів. У назві міста німецькі центральні та окупаційні інстанції на місцях вживали давній австрійський топонім – “Лемберг” (Львів)⁷. Дистрикт поділявся на окружні староства (крайзгауптманшафти), які, у свою чергу, ділилися на “бецирки” та “ландгемайнди” (сільські громади). Також існували так звані “виділені” міста (крайзфрайштадти). Усього налічувалося 17 крайзгауптманшафтів і міст, які прирівнювалися до них за значенням (крайзфрайштадтів). Крайзгауптманшафти мали від двох до п’яти округів (бецирків).

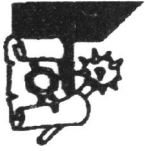
Новоутворений п’ятий дистрикт “Галичина” складався з Бережанського (Бережанський, Бучацький, Підгаєцький повіти), Городенківського (Городенківський і Товмацький повіти), Городоцького (Городоцький і Яворівський повіти), Дрогобицького (Дрогобицький повіт), Золочівського (Золочівський, Бродівський і Перемишлянський повіти), Калуського (Голинський і Калуський повіти), Кам’яно-Струмилівського (Кам’яно-Струмилівський, Радехівський і Сокальський повіти), Коломийського (Коломийський, Косівський і Снятинський повіти), Львівського (Бібрський, Жовківський і Львівський повіти), Рава-Руського (Любачівський і Рава-Руський повіти), Самбірського (Самбірський і Турківський повіти), Станіславського (Делятинський, Надвірнянський, Рогатинський і Станіславівський повіти), Судово-Вишнянського (Мостиський, Рудківський, Судово-Вишнівський повіти), Стрийського (Жидачівський, Стрийський і Ходорівський повіти), Тернопільського (Збарзький, Зборівський, Скалатський, Тернопільський і Терехівський повіти) округів. Окремий, 16-й округ, творило місто Львів, яке було розділене на чотири дільниці: німецьку, польську, українську та єврейську⁸.

За новою реформою встановлювалася певна кількість мешканців для отримання населеним пунктом статусу села або міста. Зокрема, містом уважався населений пункт, у якому проживало понад 5 тис. Унаслідок цього статус села отримали районний і повітовий центри Галич і Богородчани, у яких проживало менше 5 тис. осіб. З метою збереження пам’яті про Галич як столицю Галицько-Волинського князівства, обласна управа випросила в генерал-губернатора дозвіл приєднати до Галича село Залуква. Таким чином статус міста в Станіславському окрузі отримали Делятин, Галич, Надвірна, Станіслав, Тлумач і Тисмениця, які, водночас, стали повітовими центрами.

З 1 квітня 1942 р. у дистрикті “Галичина” запроваджено новий територіально-адміністративний поділ. Зокрема, було ліквідовано Городенківський округ, а Снятинський і Городенківський повіти ввійшли до складу Коломийського округу, Тлумацький повіт – до Станіславського, а Рогатинський – до Бережанського. Із 17 липня 1943 р. Калуш із волостями Голинь, Небилів, Новиця, Томашівці, Верхня, Войнилів входили до складу Станіславського, а місто Долина з волостями Рожнятів, Креховичі, Велдіж, Перегінськ, Тростянець, Витвиця і Спас – до Стрийського округу.

Одночасно з включенням дистрикту “Галичина” до Генерального губернаторства 22 липня 1941 р. А.Гітлер підписав указ про передачу влади в Галичині на місцях цивільній німецькій адміністрації. У “Розпорядженні про адміністрацію Галичини” від 1 серпня 1941 р. генерал-губернатор Генерального губернаторства Г.Франк зазначав, що “на губернатора дистрикту «Галичина» покликано шефа дистрикту д-ра Ляша. Губернаторові підлягає шеф уряду губернатора та провідник СС і поліції. Дистрикт ділиться на окружні староства та виокремлені з округів окремі міста. На чолі округу стоїть окружний староста, на чолі міста, виділеного з округу, – міський староста”⁹.

У губернаторстві, дистриктах та округах діяли відповідні уряди, що склалися з відділів, підвідділів і референтур, кожний з яких відповідав за окрему ділянку роботи. Адміністрації округів, повітів і великих міст очолювали представники німецької військової адміністрації. Обласна управа складалася з голови, двох заступників і дванадцяти начальників відділів: адміністративного, персонального (відділ кадрів), народної освіти, земельного, лісового, фінансового, торгівлі й промислу, здоров’я, технічного, суспільної опіки, міліції, культури та мистецтва. Управління в повітах (районах) здійснювали повітові (районні) управи в складі го-

лови, двох заступників та начальників відділів. Політичну ситуацію на теренах округу відстежувало гестапо, а громадський порядок забезпечувала жандармерія.

Українські політичні партії та громадські об'єднання намагалися влаштувати до нових місцевих органів своїх людей. Однак “дуже важко було таких людей дістати”, оскільки серед українців було мало професійних чиновників. І все ж їм удалося зайняти майже всі посади в окружній і міській та більшості повітових управ. “До інших урядів, як скарбовий, мір і ваг, праці, каси хворих, залізниця, в'язничної служби, діставалися майже самі поляки, тому що вони в тих урядах працювали за Польщі, мали практику і їх відразу можна було поставити до праці”¹⁰.

З ініціативи Українського центрального комітету на чолі з професором В.Кубійовичем замість органів самоуправління на території дистрикту “Галичина” створювалися структури комітету, які стали допоміжними органами управління на місцях. Невдовзі в усіх округах дистрикту в межах округів виникли окружні, в повітах – повітові, районні, волосні комітети, а в селах Український краєвий комітет представляли “мужі довір'я”. УКК та його відділи на місцях виконували роль допоміжних посередницьких структур, що займалися господарськими й культурно-освітніми справами, а також “допомагали німецькому народові в його боротьбі з більшовизмом, яка рівночасно є нашою боротьбою з найстрашнішим ворогом України”¹¹. Станом на грудень 1941 р. у дистрикті Галичина діяло 26 окружних, 41 повітовий, 109 волосних комітетів і 965 – мужів довір'я¹².

Структура місцевих адміністрацій залишилася майже без змін: у селі урядова в'їт, у волості – солтис, у повіті – староста. Окрім того, у повіті з'явилася посада повітового комісара, яку обіймав військовий чин і відповідав за мобілізаційно-військовий стан.

У Галичині, на відміну від інших територій, українці становили переважну більшість – 70% населення (приблизно 5 млн осіб). За даними перепису, проведеного німецькою владою на початку жовтня 1941 р., тільки у Станіславі проживало 58 тис. осіб, з них: 26 тис. євреїв, 20 тис. поляків і лише 10 тис. українців та 260 німців (перед початком війни в місті мешкало 80 тис. осіб)¹³. У п'яти повітах Станіславської округи налічувалося 482 330 осіб, а саме: у Галицькому – 107 271, Станіславському – 95 139, Делятинському – 53 817, Надвірнянському – 100 447, Рогатинському – 107 271. За національним складом 368 990 осіб (76,8%) були українцями, 66 478 – поляками, 42 617 – євреями, 8 958 – німцями, 289 осіб – представниками інших національностей¹⁴.

У дистрикті “Галичина” станом на 1 вересня 1942 р. проживало 4 528 323 особи. З них 3 247 353 – українці, 955 821 – поляки, 278 132 – євреї, 14 366 – німці, 5 575 осіб інших національностей. Лише у Станіславі станом на грудень 1942 р. проживало 43 285 осіб (поляків – 19 707, українців – 16 819, німців – 900, фольксдойче – 1 576, євреїв – не відомо). У повітах мешкало 386 883 особи, а саме: у Станіславському – 97 217 осіб, Делятинському – 45 717, Галицькому – 32 581, Надвірнянському – 67 484, Тлумацькому – 100 599. Усього ж в округах та повітових містах проживало 406 883 особи, у тому числі українців – 340 939, поляків – 55 394, німців – 1 015, фольксдойче – 2 600, арійців – 253, вірмен – 157, караїмів – 107, інших національностей – 6 418 осіб¹⁵.

Станом на 1 березня 1943 р. у Галичині мешкало лише 4 200 760 осіб. Отже, кількість мешканців у дистрикті з різних причин лише за півроку зменшилася на 327 563 особи¹⁶.

Німецька цивільна і військова адміністрації декларували вимоги до українського населення. Від нього вимагалось, насамперед, не порушувати громадського спокою та вчасно здавати контингент (продовольчий податок). На цьому постійно наголошували у своїх виступах і розпорядженнях губернатор д-р Ляш та генерал-губернатор д-р Франк.

У політиці Третього рейху щодо мешканців Галичини української та польської національності важко простежити якусь єдину чітку лінію. Характерною ознакою цієї політики було позбавлення і перших, і других громадянських прав. Надання переваги полякам перед українцями й українцям перед поляками в окремих сферах життя стало закономірним наслідком здійснюваного нацистами принципу “поділяй і володарюй”.

Зовсім по-іншому, аніж до українців і поляків, німці в Галичині ставилися до єврейського населення. Для цього були свої історичні причини, не пов'язані з українцями. Нацисти вважали, що “більшовицька радянська держава” – це “спроба євреїв установити у двадцятому

столітті світове панування”. Тому в директиві верховного командування вермахту від 12 вересня 1941 р. указувалося, що “боротьба проти більшовизму вимагає нещадних і енергійних дій, насамперед проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму”¹⁷.

Проте остаточно нацистське керівництво своє ставлення до українців Галичини проявило тоді, коли німецькі війська наблизилися до Москви й нацистам здалося, що українські союзники вже не потрібні. Підтвердженням цього є направлена 28 вересня 1941 р. до Міністерства закордонних справ у Берліні від уряду Генерального губернаторства записка з українського питання, у якій зазначалося, що “за сучасною концепцією для українства Східної Галичини взагалі не існує жодних перспектив на участь у власному українському державному існуванні в будь-якій формі”¹⁸.

Утіленням такої позиції стала діяльність губернатора дистрикту “Галичина” К.Ляша. Його губернаторство із самого початку позначилося підтримкою польського населення на протигагу українському. Найбільше це проявилось в залученні поляків на адміністративні посади. Такі дії не могли не викликати невдоволення з боку українського народу. Окрім того, пропольські позиції зайняли угорські війська на Прикарпатті: “Прихильність угорців поступово падає по відношенню до українців і, відповідно, зростає до поляків. Угорські офіцери в окремих місцевостях вимагають зняття тризуба із хреста біля читальні під загрозою репресій. Окупанти заборонили тримати радіоприймачі єврейському населенню, натомість поляки цілими днями групуються при таких апаратах, а потім розпускають панічні відомості серед українського населення, що повертаються більшовики і українцям треба втікати з їх сіл”¹⁹.

Правління К.Ляша викликало невдоволення не лише в українського населення, а й з боку нацистського керівництва. Не останню роль відіграла й та обставина, що впродовж свого керівництва дистриктом губернатор захоплював та привласнював залишене радянською владою майно. Тому на початку 1942 р. його було знято з посади й направлено в штрафний батальйон вермахту.

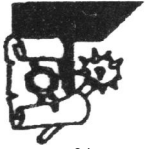
Новим губернатором у лютому 1942 р. було призначено О.Вехтера. Він дотримувався більш поміркованих позицій, закликаючи “унікати всього, що б указувало на те, що ми розглядаємо Галичину як свою власність, де ми будемо порядкувати, як захочемо. Потрібно особливо виразно підкреслювати, що ми вважаємо Галичину батьківщиною галицьких українців”²⁰.

У надзвичайних умовах окупації особливості “пом’якшеної” окупаційної політики в дистрикті “Галичина” створили кращі умови для виживання місцевого населення в порівнянні з іншими районами Генерального губернаторства чи рейхскомісаріату “Україна”, незважаючи на загалом злочинний характер нацистського окупаційного режиму, який на всіх захоплених вермахтом східноєвропейських територіях проявлявся однаково, хоча й у різних масштабах. Найбільш рельєфно його сутність ілюструють каральні заходи щодо місцевого населення.

3 10 жовтня 1943 р. на території дистрикту “Галичина” було запроваджено надзвичайний стан, який діяв аж до кінця німецької окупації. Він супроводжувався масовими облавами, прилюдними розстрілами заручників, вивезенням фізично здорового населення на роботи до Німеччини.

Однак найбільших потрясінь зазнало єврейське населення, яке насильно було зігнане в спеціальні резервації – гето, створені в Станіславі, Калуші, Тисмениці, Надвірній, Снятині. За даними Акта обласної надзвичайної комісії від 25 січня 1945 р., у період з 12 жовтня 1941 р. до 31 березня 1942 р. лише в Станіславі було розстріляно 8 000 осіб єврейської національності²¹. 12 вересня 1942 р. у Станіславській окрузі було розстріляно, а також вивезено до концентраційних таборів 7 000 осіб. До кінця 1942 р. євреїв масово розстрілювали: 22 вересня – 2 800 осіб, 5 жовтня – 1 200 осіб, 11 жовтня – 1 500 осіб, 21 жовтня – 3 000 осіб, 3 листопада – 2 800 осіб, 14 листопада – 3 600 осіб, 24 листопада – 2 200 осіб, 3 грудня – 3 600 осіб, 14 грудня – 2 500 осіб, 20 грудня – 1 900 осіб, 31 грудня – 3 600 осіб²². Усього в період з 2 липня 1941 р. до 27 липня 1944 р. у Станіславській області нацисти знищили 127 352 особи єврейської національності²³.

Що ж до загальної кількості жертв, то нацистами на теренах області за час окупації було страчено 223 920 осіб різних національностей, у тому числі: у Станіславі – 128 272 особи, у Коломийському районі – 37 084, Калуші – 7 678, Надвірнянському – 6 635, Рогатинському – 5 858

осіб²⁴. Загалом тільки в Станіславській області німецька влада за час окупації знищила майже 240 тис. осіб.

Отже, незважаючи на деякі особливості нацистського окупаційного режиму в дистрикті “Галичина”, він, як зазначалося, функціонував на загальних принципах, визначених Берліном для “східних територій”. Сприймаючи регіон як один із форпостів для військової, економічної експансії та освоєння життєвого простору, гітлерівці безоглядно насаджували “новий порядок”, ігноруючи політичні й соціальні інтереси місцевого населення.

1. Преступные цели – преступные средства : документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М. : Политиздат, 1968. – С. 50.
2. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. Р-35, оп. 12, спр. 232, арк. 22.
3. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В. Косик. – Львів, 1997. – С. 246.
4. Корчак-Гординський О. Замість вигадок : Українська проблематика в західних політико-дипломатичних джерелах : документи, рецензії, спогади / О. Корчак-Гординський. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 143.
5. Держархів Львівської обл., ф. Р-35, оп. 5, спр. 13, арк. 10.
6. Там само, оп. 13, спр. 109, арк. 1.
7. Там само.
8. Яшан В. Під брунатним чоботом : Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні. 1941–1944 / В. Яшан. – Торонто, 1989. – С. 66.
9. Там само.
10. Яшан В. Названа праця. – С. 66.
11. Калуський голос. – 1942. – 11 січ.
12. Там само.
13. Яшан В. Названа праця. – С. 59.
14. Станіславівське слово. – 1942. – 25 берез.
15. Львівські вісті. – 1942. – 18 листоп.
16. Там само.
17. Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30–50-х роках ХХ ст. : історико-політологічний аналіз / І. Андрухів, П. Кам’янський. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2005. – С. 96.
18. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 : зб. докум. і матеріалів. – Львів ; К., 2001. – С. 408.
19. Там само. – С. 398.
20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 235, арк. 1.
21. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. Р-98, оп. 1, спр. 2, арк. 12.
22. Там само.
23. Там само.
24. Андрухів І., Кам’янський П. Названа праця. – С. 137.

В статье анализируются обстоятельства возникновения дистрикта “Галиция”, формирование местных органов власти, а также рассматривается структура галицкого социума и отношение немецкой оккупационной администрации к социальным группам.

Ключевые слова: дистрикт “Галиция”, Генеральное губернаторство, нацистский режим, оккупационная власть, Третий рейх.

The creation of district “Galicia” and formation of local authority bodies have been analyzed as well as the structure of Galician socium and the attitude of occupying authorities to the social groups has been considered in the article.

Key words: district “Galicia”, General Governorship, Nazi regime, occupying government, Third Reich.

УДК 94 (477) “1944/1950”
ББК 63.3(4Укр) 62

Володимир БАРАН

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В 1944–1950-х рр.

У статті подано аналіз ключових проблем розвитку промисловості України в заключний період Другої світової війни і в роки четвертої п'ятирічки. Показано основні напрями, здобутки й суперечності процесу відбудови господарства республіки.

Ключові слова: відбудова, промисловість, табірна економіка, директивна система управління.

У роки Другої світової війни економіка України зазнала величезних утрат. Масштабні військові операції, численні обстріли й бомбардування населених пунктів, а також не менш руйнівна, відверто грабіжницька політика німецької окупаційної влади завдали величезних збитків господарству УРСР.

За цей час було зруйновано 16,1 тис. промислових підприємств, у тому числі 599 заводів важкого й середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 коксохімічної промисловості, 882 шахти Донецького вугільного басейну, сотні підприємств інших галузей. За роки війни виведено з ладу 10 магістральних залізниць, 5,6 тис. залізничних мостів, 1,8 тис. вокзалів і станцій. Зруйновано 33 тис. приміщень шкіл, вузів, технікумів, науково-дослідних інститутів, 18 тис. медичних установ, багато театрів, музеїв, інших закладів культури¹.

За офіційними даними, прямі матеріальні збитки, завдані Українській РСР, досягали 285 млрд крб (у довоєнних цінах). Слід зазначити, що матеріальні втрати УРСР становили 42% від загальних збитків СРСР. Із цієї суми 106 млрд крб припадало на державні підприємства й установи, 88,1 млрд – на особисте майно громадян, 6,2 млрд – на громадські організації республіки². Однак найбільш відчутними, найтяжчими були людські втрати: у війні загинув кожний п'ятий-шостий мешканець України (за різними підрахунками, від 7 до 10 млн осіб). Зазначимо, що в 1941–1945 рр. чисельність населення Української РСР зменшилася із 41,7 млн до 27,4 млн осіб.

В офіційних радянських джерелах наводилися різні оцінки людських утрат, яких зазнав СРСР. У 1946 році в інтерв'ю кореспонденту газети “Правда” Сталін подав перші відомості: в боях з німцями, внаслідок німецької окупації і вивезення радянських людей на німецьку каторгу СРСР утратив “близько семи мільйонів чоловік”. У 1961 р. у листі до прем'єр-міністра Швеції Т.Ерландера новий лідер М.Хрущов заявив: “Німецькі мілітаристи розв'язали війну проти Радянського Союзу, яка забрала два десятка мільйонів життів радянських людей”. Ще через кілька років, відзначаючи 20-річчя перемоги над фашизмом, черговий керівник партії Л.Брежнев сказав, що “війна забрала понад двадцять мільйонів життів радянських людей”. Лише в кінці так званої перебудови останній комуністичний керівник М.Горбачов назвав найбільш вірогідну оцінку: 27 млн осіб³.

За роки війни в Україні було зруйновано 714 міст і селищ та 28 тис. сіл. Про масштаб і характер завданих збитків можна судити з багатьох документів, залишених сучасниками. За свідченням заступника начальника оперативного відділу Центрального штабу партизанського руху майора Іволгіна, українські міста були зруйновані: а) вогнем противника до заволодіння ним містами; б) Червоною армією під час відступу з міст; в) радянськими військами під час взяття міст; г) німецькими окупантами перед відступом – з метою створення там “зони пустелі”. Після відвідування звільнених міст на сході України Іволгін зробив порівняльну оцінку масштабів руйнувань за вказаними групами: а) 15%, б) 10%, в) 5%, г) 60% (решта 10% – “окремі незначні будівлі, які вціліли”). У більшості випадків руйнування були завдані окупантами шляхом підпалу або мінування, причому “згромаджені будинки знищувалися підпалом”, а ті, що стояли окремо, – підірвали⁴.

Дуже складною була проблема трудових ресурсів. Напередодні війни промислово-виробничий персонал УРСР налічував 2,6 млн осіб, тоді як у 1945 році він становив лише 1,3 млн осіб. В окупованих районах республіки залишилося в середньому лише 17% робітників, тож місцеві органи влади широко залучали на виробництво жінок. Так, відразу після звільнення на шахтах тресту Краснодонвугілля постійно працювало понад 600 домогосподарок, стільки ж щоденно займалося відвантаженням вугілля. Спочатку на шахтах Донбасу жінки становили майже третину загальної чисельності робітників. У всіх галузях промисловості, сільського господарства, у сфері освіти, науки, культури, охорони здоров'я відчувалась нестача кваліфікованих спеціалістів. Навчальні заклади ще не могли задовольнити потреб республіки в підготовці кадрів, хоча наприкінці війни почалося поступове зростання випуску спеціалістів.

Відмітною ознакою цього періоду стала посилена міграція населення, пов'язана, зокрема, з демобілізацією й поверненням евакуйованих та мобілізованих громадян. У червні 1945 р. розпочалося масове звільнення військовослужбовців, що торкнулося в першу чергу воїнів старших вікових груп. На той час армія СРСР налічувала понад 11 млн осіб, з яких протягом трьох років було демобілізовано 8,5 млн осіб, що повернулися до мирного життя. Зрозуміло, це створювало чимало різноманітних проблем, насамперед соціального характеру. Як правило, більшість фронтовиків знаходила роботу, перш за все в колгоспах і радгоспах. Значно складніше було інвалідам війни, які далеко не завжди могли влаштуватися на підприємства та в установи. Ще гірше розв'язувалися інші проблеми демобілізованих, зокрема забезпечення житлом чи надання належної медичної допомоги, що негативно позначалося на морально-психологічному стані суспільства.

Після закінчення війни з'явилися зростаючі прояви невдоволення серед евакуйованих і мобілізованих громадян. На підприємствах, вивезених у східні райони СРСР, і серед трудящих, мобілізованих на заводи, будови, шахти тощо, стрімко зростало дезертирство. В органи державної влади, у високі партійні інстанції було спрямовано численні звернення і клопотання, в яких звучало прохання повернути евакуйованих і мобілізованих додому. Чимало таких простих і надзвичайно емоційних листів написали робітники та інженери з України, які працювали на підприємствах і будовах Уралу та Сибіру.

Так, в одному з листів до Президії Верховної Ради СРСР зазначалося: «Ми, шахтарі Донбасу, евакуйовані в 1941–1942 рр., самовіддано працювали під час війни. Зараз війна закінчилась, відпустіть нас до наших дітей». Робітники Свердловського заводу «Електросталь», евакуйовані з Харкова, писали: «Ми вважаємо, що настав час, коли ми, сім'ї яких знаходяться в Харкові, зможемо повернутися в Харків. Наші сім'ї евакуюватися з нами не могли. Весь час, більше трьох з половиною років, жили і живемо, як солдати на війні, тобто нічого немає, крім валізи і речового мішка. Природно, усі наші прагнення після війни – повернутися до сімей»⁵.

Люди стали відмовлятися жити й працювати в нестерпних умовах, які склалися під час війни. Міністр вугільної промисловості західних регіонів СРСР О.Засядько доповідав у ЦК ВКП(б), що багато керівників відверто нехтували питаннями організації побуту робітників та інженерно-технічних працівників. «За роки війни ці керівники звикли працювати з такими контингентами, як військовополонені, репатрійовані, інтерновані, оточенці, в'язні, мобілізовані, і, не зважаючи на величезні зміни, що відбулися в складі робітників у зв'язку з різким скороченням різних спецконтингентів, відміною мобілізацій, продовжують ставитися до робітників так, як вони ставилися до людей, що працювали під конвоем»⁶. Нагадаємо, що залишалось чинним жорстке законодавство, запроваджене на початку війни (наприклад, далі діяв указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р., який передбачав непомірно суворе покарання за самовільне залишення підприємств – 5–8 років ув'язнення).

Уже в останні роки війни намітився перехід економіки СРСР на «мирні рейки». У 1945 р. частка цивільної продукції збільшилась до 60%, порівняно з 1942 р. – майже вдвоє. Почалася відбудова багатьох фабрик і заводів, відновлено третину виробничих потужностей промисловості. Та все ж на час закінчення війни основні показники економічного розвитку республіки істотно відставали від довоєнних, а внутрішні господарські пропорції помітно змінилися. У промисловості УРСР частка виробництва засобів виробництва стала ще більшою, а частка ви-

робництва предметів споживання відчутно скоротилася, ледь перевищуючи половину довоєнного рівня⁷.

Влада надавала першочергове значення відновленню основних галузей важкої промисловості – паливної, енергетичної, металургійної та ін. У квітні 1945 р. Державний комітет оборони прийняв постанову “Про заходи по відбудові вугільної промисловості Донбасу”, накресливши непросте завдання: довести до червня того ж року видобуток вугілля в регіоні до 100 тис. т на добу. В українській частині Донбасу на базі комбінатів Сталінвугілля і Ворошиловградвугілля створено ще два комбінати – Артемвугілля та Донбасантрацит. На відбудову шахт скеровано десятки тисяч робітників, більшість із яких складала мобілізована сільська молодь. Наприкінці війни в українській частині Донбасу видобувалося в середньому 90 т вугілля на добу, що становило 38,5% довоєнного рівня.

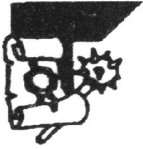
Чималі зусилля були спрямовані на відбудову нафтової промисловості. В Дрогобицькій і Станіславській областях відновлено роботу частини нафтопромислів, газолінових і нафтоперегонних заводів. Значна увага зверталася на відродження електроенергетики, насамперед її флагмана – Дніпровської гідроелектростанції. У березні 1944 р. сюди прибули перші робітники, які розпочали відбудову найбільшої в Європі електростанції. Навесні 1945 р. на Дніпрогесі працювало вже майже 11 тис. робітників, численні замовлення для цього об’єкта виконували 120 підприємств СРСР. Почалося відновлення найбільших теплових електростанцій – Зуївської, Штерівської, Північнодонецької, Курахівської. Попри безліч труднощів і проблем, поволі піднімалися з руїн електростанції окремих заводів, а також міст і сіл.

У розвитку важкої промисловості вагоме місце відводилося металургійній промисловості та її сировинній базі. Відразу після звільнення східних областей республіки Державний комітет оборони прийняв низку рішень, спрямованих на відбудову Криворізького залізорудного і Нікопольського марганцевого басейнів. Сюди було повернуто робітників, які раніше працювали на місцевих шахтах. Влада заборонила мобілізувати з Криворіжжя людей та автомобільний транспорт, установила підвищені норми постачання продовольчими і промисловими товарами гірників (такі ж норми постачання визначили для робітників і спеціалістів Донбасу). На весну 1945 року в УРСР уведено в дію 14 доменних і 35 мартенівських печей, 38 прокатних і трубних станів, два бесемерівські конвектори. Таким чином вдалося відновити довоєнні потужності з виробництва чавуну на 23%, сталі – на 23%, прокату – на 29,5%.

Тоді ж було зроблено перші кроки з відбудови інших галузей промисловості, в тому числі хімічної, машинобудівної тощо. Ще до закінчення війни розпочато відновлення Донецького содового заводу, Рубежанського хімічного комбінату, кількох азотнотукових і суперфосфатних заводів. 1945 року випуск продукції хімічної промисловості УРСР становив 23% довоєнного рівня. Розгорнуто роботи на багатьох об’єктах машинобудування – Новокраматорському, Горлівському, Маріупольському заводах, Харківському тракторному, Ворошиловградському паровозобудівному та інших. Восени 1944 р. з конвеєра Харківського тракторного заводу зійшов перший трактор, а в лютому наступного року розпочався їх серійний випуск⁸.

Після підписання в Москві радянсько-чехословацького договору Закарпатська Україна увійшла до складу УРСР. На цих землях розпочався масштабний процес радянізації, що торкнувся різних сфер життя суспільства. За короткий час на Закарпатті було націоналізовано великі та середні промислові підприємства, розгорнулась відбудова зруйнованих фабрик і заводів. Наприкінці 1945 р. відновили роботу 174 з 277 місцевих підприємств, у тому числі пивоварний завод, тютюнова фабрика, три лісохімічні заводи, 11 об’єктів легкої і 30 – деревообробної промисловості, 54 млини і маслوبيйні тощо. Поступово відновлювався залізничний транспорт: на той час відбудовано 597 км колії, тобто понад 90% усіх залізничних шляхів краю. Через значні руйнування на дорозі Самбір – Ужгород велися першочергові роботи.

Нова влада готувала передачу промислових об’єктів відповідним республіканським наркоматам. Частина підприємств, насамперед зв’язку, нафтопереробки і залізничного транспорту, планувалося підпорядкувати союзним наркоматам. З метою запровадження радянської грошової системи на Закарпаття відряджено групу відповідальних працівників, яку очолював заступник голови РНК УРСР Г. Караваєв. Керівництво республіки вживало перші заходи з освоєння корисних копалин краю, зокрема розгорнуло геологорозвідувальні роботи в різних ра-

йонах Карпат. Почалося вивчення найбільш потужних джерел мінеральних вод, у тому числі у Воловецькому, Рахівському і Свалявському округах. На думку радянських фахівців, особливий інтерес становили джерела мінеральної води в с. Поляна Свалявського округу⁹.

На рубежі 1945–1946 рр. було ліквідовано союзні наркомати танкової промисловості, боєприпасів, мінометного озброєння й утворено наркомати транспортного і сільськогосподарського машинобудування, машинобудування та приладобудування. Поряд з цим вжито інші заходи, спрямовані на реорганізацію управління, переведення економіки в режим мирного будівництва. У березні 1946 р. Верховна Рада УРСР прийняла указ про перетворення Ради Народних Комісарів УРСР у Раду Міністрів УРСР, згодом затверджений восьмою сесією Верховної Ради УРСР. Тоді ж поглиблено спеціалізацію кількох промислових і будівельних міністерств, а в 1947 р. здійснено укрупнення деяких з них. В умовах директивної системи управління такі перебудови і реорганізації стали звичним явищем, відображаючи пошуки більш досконалого механізму командно-адміністративного керівництва господарством.

Ще на початку 1946 року, напередодні виборів до Верховної Ради СРСР, Сталін накреслив перспективи розвитку радянської економіки, стратегічні завдання країни. У промові на передвиборних зборах виборців Сталінського виборчого округу м. Москва він сказав: “Щодо планів на більш тривалий період, то партія має намір організувати нове могутнє піднесення народного господарства, яке дало б нам можливість піднести рівень нашої промисловості, наприклад, втрое проти довоєнного рівня”. За його словами, треба добитися того, щоб промисловість СРСР виробляла щороку до 50 млн т чавуну, до 60 млн т сталі, до 500 млн т вугілля, до 60 млн т нафти. “Тільки при цій умові можна вважати, що наша Батьківщина буде гарантована від усяких випадковостей. На це піде, мабуть, три нові п’ятирічки, якщо не більше. Але цю справу можна зробити, і ми повинні її зробити”¹⁰.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про четвертий п’ятирічний план на 1946–1950 рр. Його основні завдання полягали в тому, щоб “відбудувати постраждалі райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості та сільського господарства й потім перевищити цей рівень у значних розмірах”. Згідно із законом, потрібно було забезпечити насамперед відбудову й розвиток важкої промисловості і залізничного транспорту, а також добитися піднесення сільського господарства і виробництва предметів споживання, що дозволило б перевищити довоєнний рівень національного доходу й народного споживання, здійснити дальший технічний прогрес у всіх галузях господарства, досягнути високих темпів соціалістичного нагромадження. За планом, у 1950 р. передбачалося збільшити, порівняно з довоєнним, обсяг валової продукції промисловості на 48%, вантажообіг залізничного транспорту – на 28%, роздрібну торгівлю – на 28%, сільськогосподарське виробництво – на 27% тощо¹¹.

Передбачалося, що важливим джерелом відбудови радянської економіки мав стати перерозподіл національного доходу, виробничих потужностей, усіх матеріальних, трудових і фінансових ресурсів у інтересах мирного будівництва. За роки війни структура національного доходу і суспільного виробництва суттєво змінилася: у складі національного доходу питома вага споживання зменшилася з 74% у 1940 р. до 67% у 1942 р., питома вага нагромадження скоротилася з 19 до 4%, а частка військових видатків (не враховуючи особистого споживання військовослужбовців), навпаки, зросла – із 7 до 29%. Політичне керівництво ставило завдання відновити довоєнні співвідношення в розподілі національного доходу і структуру виробництва. Слід також зазначити, що в планах четвертої п’ятирічки робився особливий наголос на форсованому розвитку східних районів СРСР.

У серпні 1946 р. на восьмій сесії Верховної Ради УРСР було ухвалено “Закон про п’ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.”. Він розроблявся на основі контрольних показників, визначених для України союзним планом четвертої п’ятирічки. У законі ставилося завдання відновити довоєнний рівень промисловості та сільського господарства, а в окремих галузях – перевищити цей рівень. При цьому традиційно наголос робився на важкій індустрії, яка розглядалася як база соціалістичної економіки й на відбудову якої спрямовувались найбільші кошти. Такий підхід закріпив суттєві диспропорції в розвитку господарства УРСР, що поглибилися в період Другої світової війни, насамперед між промисловістю та сільським господарством, а також промисловістю групи “А” і групи “Б”.

За четвертим п'ятирічним планом передбачалося відродження вугільної промисловості Донбасу і чорної металургії Півдня, електроенергетики і машинобудування, хімічної промисловості, будівельної індустрії, залізничного транспорту. Обсяг усього промислового виробництва планувалося збільшити, порівняно з 1940 р., на 3%, зокрема по республіканській і місцевій промисловості – на 8,6%. Виробництво електроенергії мало зрости на 13%, будівельних матеріалів – у 1,5–2 рази, металургійного устаткування – у 2,2 рази, тракторів – у 2,5 рази тощо. Ставилося завдання досягнути довоєнного розміру посівних площ, збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, підвищити врожайність культур, відновити поголів'я худоби і т. д. За п'ятирічним планом на відбудову господарства УРСР виділялося 4,9 млрд крб.¹²

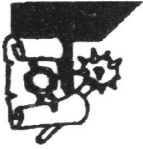
У 1945 р. промислове виробництво в Україні досягало близько 26% довоєнного рівня. Таке значне падіння виробництва в УРСР пояснювалося не тільки масштабними руйнуваннями, завданими тривалою війною, але й евакуацією з республіки багатьох підприємств, перевезенням значної кількості обладнання і матеріалів, що здійснювалися в початковий період війни за рішенням політичного керівництва країни. Тому цілком зрозуміло, що економіка України потребувала значних капітальних вкладень, які відповідали б понесеним республікою втратам і давали б можливість цілковито відродити господарське життя, досягнути довоєнних економічних показників.

За 1946–1950 рр. загальний обсяг капіталовкладень у господарство УРСР становив 6,7 млрд крб, тобто 19,2% від усіх капіталовкладень в економіку СРСР. Оскільки за роки війни більша частина основних фондів в Україні була зруйнована, в період відбудови в республіці переважало нове будівництво. Понад половину капітальних вкладень влада спрямувала на відродження промисловості (55,6%), значно менше – на розвиток транспорту і зв'язку (10,9%), лише 6,5% – на потреби сільського господарства. Решта капіталовкладень була спрямована на житлове будівництво (12,6%), а також на торговельні, комунальні, будівельні підприємства, заклади науки, освіти, культури та ін. (14,4%)¹³. При цьому центральний і республіканський уряди зосереджували основну увагу на відбудові підприємств важкої індустрії загальносоюзного значення, що становили опору військово-промислового комплексу.

На початку четвертої п'ятирічки чимало робітників, службовців, інженерів, евакуйованих і мобілізованих з України, продовжували працювати в східних районах країни. Вони далі зверталися у вищі партійні та державні інстанції з проханням дозволити повернутися додому, де більшість із них залишили свої сім'ї та родини. Умови життя і праці цих людей були вкрай важкими, тому, за словами чиновників, “різко зросли від'їзні настрої”. Для прикладу, на Челябінському тракторному заводі 17% працівників становили мобілізовані в період війни, 14% – евакуйовані з різних міст країни, зокрема з Ленінграда, Харкова та ін. Близько 40% мобілізованих жили в м. Челябінськ без сімей, причому в дуже складних побутових умовах. За словами парторга Кіровського тракторного заводу Мамонтова, близько третини працівників заводу мешкали в бараках, підвалах, кухнях і т. п., “перебувають в цілком неможливих житлових умовах”¹⁴.

Щоб вирішити проблему робочої сили, органи влади розпочали трудові мобілізації, які нерідко проводилися примусовими методами. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР, організований набір робітників здійснювало Міністерство трудових ресурсів СРСР. Його уповноважені повинні були укладати індивідуальні трудові угоди з робітниками не менше як на два роки. Протягом четвертої п'ятирічки помітно розширилась підготовка робітничих кадрів у ремісничих, залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання. За 1946–1950 рр. через цю мережу в СРСР планувалося підготувати 4,5 млн кваліфікованих робітників, у тому числі в Україні – близько 800 тис. Чимало молоді працювало на відбудові шахт і заводів за путівками комсомолу, а політичне керівництво заохочувало відповідні ініціативи трудящих, наприклад, рух за перехід конторських службовців на виробництво.

У доповідній записці, написаній Д.Шепіловим і К.Калашниковим, що адресувалася секретарям ЦК ВКП(б), мовилося про гострі кадрові проблеми на шахтах країни. У документі зазначалося, що частка кадрових гірників досягала лише 20–25% від загального числа робітників. “Іншу частину колективу шахтарів складають люди, що прийшли на шахти в період Вітчизняної війни і головним чином у післявоєнний час. Характерною особливістю складу шахта-

рів є наявність спеціальних контингентів робітників – репатріантів, німців Поволжя, переселенців з Криму і Кавказу та мобілізованих із західних областей країни”. Це певною мірою пояснювало масову плінність кадрів у вугільній промисловості країни, в тому числі на шахтах Донбасу.

Така ж ситуація спостерігалася в інших галузях промисловості, зокрема на підприємствах чорної металургії. На більшості заводів і комбінатів не вистачало досвідчених працівників, тож робочі місця в металургійній промисловості також займали репатріанти, переселенці, мобілізовані тощо. За 11 місяців 1947 року на підприємствах Міністерства чорної металургії СРСР відбулася значна зміна кадрів: сюди прийшло 163,2 тис. осіб і за той самий час вибуло 154,7 тис. осіб (з них самовільно залишили роботу 30% осіб). Так, у 1947 р. на заводі імені Дзержинського в м. Дніпродзержинськ дезертирувало 2 369 працівників, у тому числі 917 випускників шкіл фабрично-заводського навчання і ремісничих училищ¹⁵.

Хоча перший рік четвертої п’ятирічки виявився вкрай складним, протягом 1947 р. відставання від визначених завдань удалося подолати. Державний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на цей рік передбачав форсоване піднесення важкої промисловості, електростанцій і залізничного транспорту. На розвиток названих галузей виділялося дві третини всіх капітальних вкладень, що дало змогу досягнути намічених показників. У четвертому кварталі середньомісячний обсяг промислового виробництва в СРСР порівнявся з довоєнним періодом, а річний план у промисловості було виконано на 103,5%. У кінці 1947 р. валова продукція промисловості Радянського Союзу становила 93% порівняно з 1940 р., у тому числі виробництво засобів виробництва (група “А”) 101%, а виробництво предметів споживання (група “Б”) – 82%.

У січні 1947 року відбувся пробний запуск першої турбіни Дніпрогесу. На початку вересня того ж року завідувач Відділу партійної інформації Управління з перевірки партійних органів ЦК ВКП(б) І.Поздняк доповідав секретарю ЦК ВКП(б) М.Сулову, що “отримані з США турбіни мають серйозні конструктивні недоліки і ненадійні в експлуатації”. Мова йшла, насамперед, про так звані підп’ятники, які підтримували вал турбіни і мали значні дефекти. Із цієї причини, за словами І.Поздняка, перша турбіна Дніпрогесу “працює з великими перебоями”, а друга вже протягом двох місяців не може бути введена в дію (її випробовували 18 разів). При цьому “присутні на будівництві американські консультанти не надають допомоги в забезпеченні безперебійної роботи турбіни і заявляють, що нові підп’ятники замість перегорілих можна буде отримати з США не раніше ніж через 6 місяців”.

У документах Відділу партійної інформації Управління з перевірки партійних органів ЦК ВКП(б) зазначалося, що “деякі керівні працівники Запорізького обкому партії і секретар Дніпробудівського райкому КП(б)У вважають, що неякісні турбіни надіслані зі США навмисно, для того, щоб зірвати відбудову і пуск Дніпровської гідроелектростанції”. Виходячи із ситуації, що склалася з імпортною продукцією, начальник Дніпробуду Логинов просив надати необхідну допомогу: “запропонувати Міністерству зовнішньої торгівлі СРСР прискорити одержання зі США підп’ятників, які гарантують нормальну роботу електростанції”; “зобов’язати міністрів електропромисловості тов. Кабанова та електростанцій тов. Жимерина прискорити ремонт і відправку в Запоріжжя підп’ятників, які згоріли, а також направити на ДніпроГЕС досвідчених консультантів-спеціалістів із заводу “Електросила” для з’ясування причин поганої роботи одержаних турбін і конструювання надійних у роботі підп’ятників”¹⁶.

Завдяки мобілізації усіх сил відбудова господарства України йшла досить успішно. Першочергове значення надавалося відродженню важкої індустрії і залізничного транспорту. Протягом кількох років удалося підняти з руїн вугільну промисловість, запустити шахти Донбасу. За 1946–1950 рр. відбудовано 129 найбільш зруйнованих шахт загальною потужністю 52 млн т за рік, закладено 60 нових шахт потужністю 31,8 млн т. На кінець четвертої п’ятирічки в українській частині Донбасу, з урахуванням нових шахт, відновлено довоєнну потужність галузі. Разом із тим продуктивність праці у вугільній промисловості УРСР залишалася низькою: 1950 р. місячний виробіток гірника становив 21,7 т, тоді як 1940 р. він досягав 25,7 т. Дуже повільно зростала продуктивність машин і механізмів, переважали екстенсивні методи господарювання.

У 1947–1948 рр. відкрито перші робочі пласти у Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні, де згодом розпочато будівництво шахт.

У ці роки тривала відбудова нафтової промисловості Прикарпаття. Проводилися нові розвідувальні роботи на Бориславщині, відкрито нафтове родовище в районі м. Долина Станіславської області. З 1948 року почалося повільне зростання видобутку нафти, але довоєнних показників досягнуто не було. У період четвертої п'ятирічки в Україні створено газову промисловість; поряд зі старими родовищами (Дашавським і Опарським) розвідано нові – Угерське, Більче-Волицьке, Шебелинське. У 1950 р. УРСР давала 25% загальносоюзного видобутку газу, хоча в паливному балансі СРСР нафта і газ займали другорядне місце. Проведено значну роботу щодо відбудови електроенергетики, зокрема теплових станцій – Зуївської, Харківської, Криворізької, Штерівської та ін. Розгорнуто будівництво нових електростанцій, у тому числі Одеської, Миронівської, Дарницької, Добротвірської тощо. Наприкінці п'ятирічки на повну потужність запрацювала Дніпровська ГЕС.

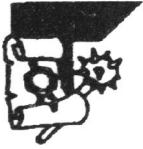
Відбудовувалися підприємства металургійної промисловості – Азовсталь, Запоріжсталь, імені Петровського, імені Дзержинського та ін. Обсяг виробництва окремих видів продукції перевищив довоєнний рівень (прокат чорних металів, залізна руда), а інших – досягнув 93–95% від рівня 1940 р. (сталь, чавун, кокс). Ставали до ладу об'єкти машинобудування – Харківський тракторний завод, Київський завод “Більшовик”, Ворошиловградський паровозобудівний завод і т. д. За роки четвертої п'ятирічки виробництво продукції машинобудування в Україні перевищило довоєнний рівень на 44%. Таке ж першочергове значення надавалося піднесенню залізничного транспорту. В основному вдалося здійснити відбудову залізниць у Донбасі, Криворіжжі. Уведено в дію ряд інших важливих магістралей. Відновлено мости, вокзали, станції, депо і т. ін.

Значні кошти були спрямовані на індустріалізацію західних областей УРСР. Ще навесні 1945 р. прийнято постанови про відбудову й розвиток господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей, а також Львова. Відбувалася реконструкція традиційних галузей промисловості регіону, зокрема нафтодобувної й газової на Львівщині, лісової та лісопильної – на Закарпатті тощо. Водночас створювалися підприємства інших галузей, у тому числі приладобудівної, машинобудівної, металообробної у Львівській області, лісохімічної та ливарної – у Закарпатській області і т. п. У Львові, який став головним промисловим центром західних областей, почали діяти заводи телеграфної апаратури, сільськогосподарських машин, автотранспорту, електроламповий та інструментальний. У краї споруджено чимало підприємств хімічної промисловості, будівельних матеріалів, легкої промисловості та ін.

Однак відбудова підприємств, що випускали товари народного споживання, відбувалася в Україні значно повільніше. У роки четвертої п'ятирічки, як і в попередній період, розвиток промисловості групи “Б” істотно відставав від поступу важкої індустрії. У 1950 р. обсяг валової продукції легкої промисловості УРСР порівняно з 1940 р. становив 79%, у тому числі бавовняної – 85%, вовняної – 75%, трикотажної – 83%, швейної – 82%, шкіряної – 71%, взуттєвої – 67%. Обсяг валової продукції харчової промисловості досягнув 80%: у більшості галузей він відставав від довоєнного рівня й лише в кількох перевищував його¹⁷. Такий стан справ ще раз засвідчував, що в СРСР продовжувався процес надіндустріалізації суспільства, який зумовлював відставання в соціальній сфері й низький рівень життя людей.

Загалом офіційні підсумки четвертої п'ятирічки мали цілком оптимістичний вигляд. Уже 1948 року обсяг промислового виробництва в СРСР перевищив довоєнний рівень на 18%, у 1950 р. – на 73%. У кінці п'ятирічки промислове виробництво групи “А” зросло проти 1940 р. на 105%, а групи “Б” – на 23%. В Україні обсяг промислового виробництва перевищив довоєнні показники на 15%, хоча деякі вчені ставлять під сумнів наведену цифру. За офіційними даними, у 1946–1950 рр. промислове виробництво в УРСР зростало такими темпами, яких ні до цього, ні пізніше досягнути не вдалося¹⁸. Це була вершина директивної економіки, найвищий успіх системи господарювання, заснованої на командних методах управління.

У той час, коли зусилля концентрувалися на кількох пріоритетних напрямках, перш за все енергетиці, металургії, машинобудуванню та оборонній промисловості, такий механізм го-

сподарювання працював досить результативно. Тоді вдавалося досить успішно керувати економікою із центру – планувати, контролювати, розподіляти кошти, робочу силу й матеріальні ресурси в централізованому порядку. Однак поступово командна економіка вичерпувала свої можливості, стаючи гальмом у розвитку продуктивних сил суспільства. Уже в той період гостро виявились окремі труднощі та проблеми, породжені гіперіндустріалізацією й надмірною централізацією: хронічно відставали легка й харчова промисловість, сфера обслуговування, не виконувалися завдання в чорній металургії та вуглевидобутку в Донбасі.

Особливу увагу слід звернути на так звану табірну економіку. Ще наприкінці війни почалося помітне зміцнення табірно-виробничої системи. Уже в 1944 р. на території звільнених республік СРСР організовано управління виправно-трудових колоній і відновлено 44 промислові колонії (з 56, що діяли до війни) та всі 40 сільськогосподарських. До речі, з того часу стала швидко зростати частка українців серед невільників ГУЛАГу. Протягом 1945–1946 рр. загальна кількість в'язнів у таборах і колоніях Радянського Союзу збільшилася з майже 1,2 млн до 1,7 млн осіб, праця яких широко застосовувалася на лісозаготівлі, видобутку золота й олова, в залізничному й промисловому будівництві, гірничо-металургійній промисловості та сільському господарстві.

Після закінчення війни з'явилися нові “спецконтингенти” – репатріанти, інтерновані, військовополонені, мобілізовані в трудові батальйони. Їх утримували в перевірочно-фільтраційних таборах і формально не вважали в'язнями, хоча насправді ці люди були такими ж безправними рабами системи. У 1945 р. кількість лише репатріантів перевищила 2 млн осіб, більшість із яких становили українці та білоруси, вивезені в період окупації на роботу до Німеччини. За даними С.Карнера, загальна чисельність названих “спецконтингентів”, зайнятих примусовою працею на відбудові економіки СРСР, на початку четвертої п'ятирічки досягала 1,8 млн осіб¹⁹.

Певну роль у господарському житті відігравали військовополонені. З червня 1941 до травня 1945 р. частини Червоної армії взяли в полон близько 4,4 млн осіб, а після розгрому Квантунської армії – ще 640 тис. осіб. За постановою Державного комітету оборони, НКВС СРСР здійснював мобілізацію і відправляв для роботи в Радянський Союз усіх працездатних німців, що знаходилися на звільненій території Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини (чоловіків віком від 17 до 45 років, жінок – від 18 до 30 років). Згодом до них долучили придатних до фізичної праці німців-чоловіків із Верхньої Сілезії й Східної Пруссії (віком від 17 до 50 років), а також німців – керівників низових нацистських партійних та адміністративних органів²⁰. На початку 1946 р. в СРСР перебувало 1,6 млн військовополонених-європейців, із них 1,1 млн німців, 233,8 тис. угорців, 68,6 тис. австрійців, 52,5 тис. румунів та ін. Для їх утримання було створено 267 таборів, 392 робітничі батальйони, а також 178 спеціальних госпіталів.

1945 року розпочалося масове використання праці військовополонених у господарстві СРСР. У першій половині 1946 р. всі вони були закріплені за певними наркоматами (міністрами), за конкретними підприємствами. Військовополонені займали значне місце в балансі робочої сили провідних господарських міністерств, зокрема міністерств будівництва паливних підприємств – 27,7% робітників, целюлозно-паперової промисловості – 27,2%, промисловості будівельних матеріалів – 24,1%, будівництва підприємств важкої індустрії – 20,1%, електростанцій – 16,8%, кольорової металургії – 15,9% тощо. Велика кількість військовополонених працювала у вугільній промисловості: на початку 1946 р. – 158,6 тис. осіб, на початку 1947 року – 129 тис.

За участі цього “спецконтингенту” здійснювалася відбудова заводів Азовсталь, Запоріжсталь, імені Петровського, імені Дзержинського, заводів у Нікополі, Єнакієво, Горлівці та багатьох інших об'єктів індустрії. Проте на кінець 1948 року, згідно з міжнародними домовленостями, було репатрійовано більшу частину німецьких військовополонених, а навесні 1950 р. – останню групу в кількості 17,5 тис. осіб. У Радянському Союзі залишилося близько 10 тис. полонених німців, засуджених за військові злочини, 3,8 тис. німців, справи яких ще розслідували, а також кілька тисяч представників інших національностей²¹. Із цього часу військовопо-

лонені перестали відігравати помітну роль у господарському житті країни, в тому числі у відбудові економіки УРСР.

У червні 1947 р. було прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР “Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна”. Саме після цього указу спостерігалось стрімке збільшення кількості в’язнів ГУЛАГу: влітку 1947 р. – 1,8 млн, навесні – влітку 1950 р. – близько 2,6 млн осіб, половина з них – засуджені за цим указом. Переважна більшість таких засуджених учинила дрібні крадіжки, тоді як мінімальне покарання, передбачене указом, становило п’ять років таборів. За словами О.Солженіцина, “цілі дивізії сільських і міських жителів були відправлені обробляти острови ГУЛАГу замість вимерлих там туземців”²².

На 1 січня 1949 року в системі МВС СРСР налічувалося 67 самостійних виправно-трудових таборів та 1734 колонії, у яких утримувалося майже 2,4 млн осіб, з них понад 1,9 млн – працездатних. Більше половини всіх в’язнів становили засуджені віком від 17 до 30 років, близько четвертої частини – жінки. Зайнятих виробничою діяльністю тут означували поняттями “робфонд”, “робсила” чи навіть “робгужсила”. Варто зазначити, що підневільна праця залишалася вкрай непродуктивною, тому у виробничих підрозділах МВС почали запроваджувати часткову оплату праці в’язнів. У 1949 р. табірний комплекс МВС СРСР давав 100% союзного видобутку платини, алмазів, понад 90% золота, більше 70% олова, 40% міді, 33% нікелю, 13% лісу і т. п., а загалом – 10% валового випуску продукції в країні²³.

Таким чином, можна констатувати, що завдяки ентузіазму й напруженій праці мільйонів людей – робітників, інженерів, службовців, а також організаторським зусиллям різних щаблів влади вдалося за доволі стислий строк відбудувати господарство України. Упродовж другої половини 40-х рр. ХХ ст. промисловість УРСР у цілому пододала руйнівні наслідки війни, а в розвитку багатьох галузей, перш за все важкої індустрії, зробила певний крок уперед.

1. Історія народного господарства Української РСР : у 3 т., 4 кн. – К., 1985. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 165–168.
2. Див.: Правда. – 1945. – 13 сентяб.; Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М., 1946. – С. 430.
3. Рыбаковский Л. Л. Людские потери СССР в Великой Отечественной войне / Л. Рыбаковский. – М., 1999. – С. 16, 53.
4. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 69, оп. 1, д. 64, л. 1, 2.
5. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7523, оп. 65, д. 579, л. 65.
6. РГАСПИ, ф. 17, оп. 122, д. 220, л. 211.
7. Экономика Советской Украины 1945–1975 гг. – К., 1975. – С. 35.
8. Див.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. Т. 3. – К., 1975. – С. 196–217.
9. РГАСПИ, ф. 17, оп. 122, д. 93, л. 59, 60, 68, 69, 73.
10. Сталин Й. В. Промова на передвиборних зборах виборців Сталінської виборчої округи м. Москви. 9 лютого 1946 р. / Й. В. Сталін. – К., 1946. – С. 22.
11. Див.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : сб. докум. за 50 лет : в 5 т. Т. 3. – М., 1968. – С. 250, 252–319.
12. Історія народного господарства Української РСР : у 3 т., 4 кн. – К., 1985. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 190.
13. История социалистической экономики СССР : в 7 т. Т. 6. – М., 1980. – С. 181, 184.
14. РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 507, л. 224, 231.
15. Там же, д. 596, л. 42, 45, 56.
16. Там же, оп. 122, д. 289, л. 28, 29.
17. Там же.
18. История социалистической экономики СССР : в 7 т. Т. 6. – М., 1980. – С. 187, 188; Экономика Советской Украины 1945–1975 гг. – К., 1975. – С. 72, 73.
19. Карнер С. Архипелаг ГУПВИ: Плен и интернирование в Советском Союзе : 1941–1956 / С. Карнер. – М., 2002. – С. 164.
20. Российский государственный архив новейшей истории, ф. 89, оп. 75, д. 1, л. 1–3; д. 3, л. 1–4.
21. Правда. – 1950. – 5 мая.
22. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ / А. И. Солженицын. – М., 1990. – Т. 1–2. – С. 95.

- ²³. Иванова Г. М. История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономические и политико-правовые аспекты / Г. Иванова. – М., 2006. – С. 336–392; Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал : в 2 т. Т. 2. – М., 1997. – С. 209–272. Див. також: Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954) / О. Потильчак. – К., 2004. – С. 57–116; його ж. Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954): організаційно-структурний аспект / О. Потильчак. – К., 2004. – С. 34–51.

В статтє дан анализ ключевых проблем развития промышленности Украины в заключительный период Второй мировой войны и в годы четвертой пятилетки. Показаны главные направления, позитивы и противоречия процесса развития хозяйства республики.

Ключевые слова: *развитие, промышленность, лагерная экономика, директивная система управления.*

The article analyzes the key problems of the development of the Ukrainian industry in the final period of the World War II and 6 years of the fourth five-year-period. It shows the main areas, achievements and contradictions of the process of republic economy reconstruction.

Key words: *reconstruction, industry, camp economy, directive system of ruling.*

УДК 323.15 (477)

ББК 63.3. (4Укр)

Микола ЛИТВИН

ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З НАДСЯННЯ, ЛЕМКІВЩИНИ, ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШСЯ 1944–1951 рр.: ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ

У статті показано основні етапи та етнополітичні наслідки депортацій українців із Закарпаття в 1944–1951 рр. Удільно увагу історіографії проблеми.

Ключові слова: *департації українців, тоталітарні режими, Україна, Польща.*

Відзначення в Україні та Польщі 65-х роковин проведення депортаційної операції “Вісла” актуалізувало суспільні й наукові дискусії щодо причин і наслідків депортацій українців і поляків наприкінці Другої світової війни та в перші повоєнні роки. На жаль, в Україні до сих пір не проведено офіційних юридичних експертиз цієї трагедії, її комплексного розгляду уникає і Верховна Рада України. Натомість повоєнні депортації поляків з Галичини й Волині прокуратура Польщі визнала злочином проти людства. Водночас суд Польщі підтримав рішення Інституту національної пам’яті у відмові відкривати слідство щодо визнання акції “Вісла” 1947 р. злочином проти людства¹.

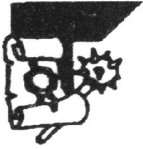
Українсько-польський воєнно-політичний конфлікт на завершальному етапі Другої світової війни, до розпалювання якого долучилися німецькі й радянські чинники, став приводом для радянського та польського керівництва вирішити за давнього міжетнічного конфлікту шляхом проведення депортацій українців із Надсяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшся до УРСР (не менше 484 тис. осіб) і поляків з Галичини й Волині (близько 752 тис. осіб) до Польщі². Указана акція мала, на думку зверхників Кремля, не лише нормалізувати вибухонебезпечну суспільно-політичну ситуацію на етнічному пограниччі, але й сприяти вирішенню повоєнних фінансово-господарських проблем, зокрема на півдні та сході УРСР³. Для Варшави йшлося також про розгром прикордонних відділів УПА, а загалом – ліквідацію української національної меншини, асиміляцію опозиційно налаштованих переселенців у новому польському середовищі⁴. Злочинні московсько-варшавські плани підтримали керівники США та Великої Британії. Разом із новим радянсько-польським кордоном три керівники антигітлерівської коа-

ліції схвалили на Кримській конференції 1945 р. необхідність репатріації в СРСР радянських громадян або емігрантів без громадянства. Репатріанти, як правило, потрапляли з німецьких концтаборів у радянські фільтраційні табори, а далі – у ГУЛАГ⁵. Щоправда, репатріації зуміло уникнути близько 600 тис. громадян СРСР, з них 250 тис. – українці⁶.

Що ж до повоєнної комуністичної Польщі, то вона, на нашу думку, стала смиренним виконавцем політики Кремля. Як відомо, 21 квітня 1945 р. у Москві підписано польсько-радянський договір про дружбу, взаємодопомогу й співпрацю, який підтвердив сталінський погляд на кордони Польщі й радянський контроль над суспільно-політичним життям у Польщі. Власне він прив'язав країну до радянського табору щонайменше на декілька десятиліть⁷.

Відзначимо й те, що депортації українського населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя 1944–1947 рр. здійснені за згоди союзників антигітлерівської коаліції, координації зусиль СРСР і прорадянських режимів Польщі й Чехословаччини. За тогочасної геополітичної ситуації їх уникнути було неможливо. Загалом депортацію українців із цього українського етнічного терену можна умовно поділити на декілька етапів. Перший – із жовтня 1944 р. до липня 1945 р. в УРСР, який більшість польських і частково українських авторів охарактеризували як відносно добровільний. Другий – з вересня 1945 р. до листопада 1946 р., коли переселення в УРСР здійснювалося за участі війська та інших репресивно-силових структур. Третій – із квітня до жовтня 1947 р., коли в ході операції “Вісла” брутально депортовано українців на т. зв. “понімецькі землі” Польщі. На території Надсяння й Лемківщини другий етап в основному завершився в липні 1946 р., а третій – у липні 1947 р. Заключний етап – вирівнювання польсько-радянського кордону 1951 р. – пройшов у районі Устриків Дольних (Дрогобиччина). Жертвами переселенсько-депортаційних акцій 1944–1951 рр. стало більше семисот тисяч українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, Західної Бойківщини.

Лише для незначної частини місцевого населення, насамперед соціально незахищених і громадян лівих поглядів (малоземельних і безземельних, тих, хто втратив житло й худобу та ін.), переселення наприкінці 1944 – у першій половині 1945 рр. мало добровільний характер. Названа категорія людей повірила агітаційно-пропагандистським заходам польської цивільної й військової адміністрації, у складі яких служило чимало функціонерів НКВС і місцевих комуністів, почасти українців. До термінового виїзду спонукали регулярні рейди-грабунки новоствореної польської міліції, а також мобілізація до Армії Людової чоловіків 1921–1924 рр. народження, яку населення Надсяння, Лемківщини та Холмщини бойкотувало. Нemoжливо було жити й у селах, які знищувало польське підпілля в першій половині 1944 р. (лише на Грубешівщині 27 населених пунктів). Польські збройні акції прагнув нейтралізувати Крайовий провід ОУН західних окраїнних українських земель (Закерзоння, провідник Я.Старух), якій підпорядковувалася воєнна округа “Сян” (командир М.Онишкевич), що об'єднала тактичні відтинки: 26-й (Лемківський), 27-й (Любачівський) і 28-й (Холмський)⁸. На цьому етапі підпілля ОУН і УПА (особливо в північних повітах) не протидіяло переселенським акціям, зважаючи на соціальний стан, політичні симпатії цих людей, а також насиченість району польськими й радянськими регулярними частинами, підрозділами НКВС. Щоправда, цей етап “евакуації” з боку влади проходив неорганізовано: не вистачало утеплених вагонів, які, до того ж, приходили нерегулярно, що робило неконтрольованим процес транспортування людей. Зауважимо й те, що дестабілізував суспільно-політичну ситуацію й наводив страх на українців у першій половині 1944 р. Український легіон самооборони, який був створений за сприяння гітлерівців для боротьби з бандерівськими відділами УПА. Радянофільські настрої в частини зубожілого населення підживлював план керівництва УРСР (сформульований наприкінці весни 1944 р.), який полягав у проведенні нового кордону, що захопив би регіон довкола Холма, одного зі столичних міст Галицько-Волинської держави. М.Хрущов намагався переконати Й.Сталіна в необхідності створення Холмської обл. УРСР, посилаючись на той факт, що українці становили більшість населення регіону, який постійно переслідували поляки. І як тільки в липні 1944 р. Червона армія ввійшла в прикордонну зону, було організовано своєрідні “плебісцити”, численні петиції та листи місцевих українців до Києва й Москви щодо приєднання Холмщини до УРСР. Оскільки вказаний план у Москві не схвалили, це спричинило певні суспільні негати в поведінці українців Польщі⁹.

Із серпня 1945 р. переселення українців повністю набуло ознак насильницького, оскільки польська влада залучила до цього процесу військо (не менше 27 батальйонів). У березні 1946 р. до Грубешівського, Томашівського й Влодавського повітів скеровано репресивно-каральні структури, які в середині липня в основному закінчили переселенську акцію. До кінця року проведено ще декілька спроб виселити втікачів із СРСР, насамперед південноукраїнського регіону.

Переселенців, крім західних областей, розселяли на сході й півдні України, переважно Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Одеській, Миколаївській, де відчувалася гостра господарська необхідність у робочій силі, а також було вільне житло, яке залишилося після депортацій у 30–40-ві рр. десятків тисяч родин з німецьких, татарських, грецьких, болгарських і єврейських поселень. Не всі переселенці отримали від радянської влади одноразову грошову допомогу (500–2 000 крб). Грошова реформа 1947 р. стала прихованою формою нового закабалення переселенців-боржників. Влада неохоче нараховувала людям похилого віку нові пенсії. Не завжди також функціонери визнавали польські, чеські, австрійські й німецькі дипломи міжвоєнної та воєнної доби. Нерегулярно надходили товари широкого вжитку в спеціальні магазини облспоживспілки для переселенців. У багатьох населених пунктах західних областей неодноразово мобілізували на заготівлю палива для шкіл і лікарень, вивіз деревини для спорудження невеликих будинків для переселенців. Щоправда, досить активно проводилася серед них політмасова робота: підростаюче покоління залучали до піонерських організацій, комсомолу, виборчих кампаній; кожен двір зобов'язували передплатити одну-дві компартійні газети.

Окремі переселенці, що мали наддніпрянське коріння, прагнули виїхати подалі від прикордоння. Особливо багато родин на півдні (понад 8 тис.) прийняла Запорізька область, яка асоціювалася для багатьох із Січчю, козацькими вольностями. Там переселенці навіть внесли свої заощадження у фонд придбання бойового літака для Червоної Армії. Однак на новому місці багато переселенців загнали в колгоспи, усупільнили більшість їхніх коней, корів, сільгоспінвентарю. У деяких колгоспах родини переселенців показували приклади високої працьовитості й трудової дисципліни (хоча за трудовень давали лише 200–500 г зерна), дехто швидко доріс до посад бригадирів і ланкових. Однак більшість не могла соціально адаптуватися у радянсько-комуністичну дійсність, викликало також невдоволення ігнорування владою релігійних потреб, російськомовне середовище, незвичний степовий клімат, брак води й фуражу. Нерідко й окремі місцеві мешканці, недобросовісні керівники колгоспів, проводили або стимулювали самовільний виїзд “поляків” якщо не в Польщу, то в західні області УРСР, поближче до рідних теренів, де ще не відчувалися наслідки голоду 1946 р., оскільки суцільну колективізацію там проведено лише в 1948–1949 рр. До цього часу в західних областях репресовано й депортовано десятки тисяч селян, які брали участь у національно-визвольній та антикомуністичній боротьбі, що звузило соціальну базу українського підпілля. Водночас у 1946–1948 рр. посилювалися позаекономічні методи наступу на депортованих одноосібників – погрожування, залякування, шантаж і нове виселення у віддалені північні й східні райони СРСР (табори і спеціальні поселення). Республіканські місцеві радянсько-партійні органи Волинської та Рівненської обл. штучно підігрівали ворожнечу між українцями-переселенцями з Холмщини й Пряшівщини (Чехословаччина), з одного боку, і між переселенцями в цілому й корінним українсько-польським населенням – з іншого¹⁰.

Документи підтверджують безаргументованість тези польської влади про воєнну небезпеку напередодні акції “Вісла” в південно-східних воєводствах дій УПА й Самооборонних кушців, потуги яких у 1946–1947 рр. різко зменшилися внаслідок обезлюднення українських сіл, порушення системи матеріального й кадрового забезпечення українського підпілля. Власне взимку 1946–1947 рр. за ухвалою 3-ї Округи ОУН Закерзонського краю повні відділи 28-го Холмського тактичного відтинку “Данилів” 6-ї воєнної округи УПА “Сян” (командир Є.Тендера – “Прірва”) трансформовано у невеликі групи (боївки), що розпорошилися в пристосованих до зимівлі схронах і невеликих селах, які були віддалені від польських гарнізонів і частин НКВС. Повстанці уникали зустрічей з польським і радянським військами, не перешкоджали роботі виборчих комісій (січень 1947 р.), перейшовши виключно до оборонної (“кротової”, на думку польських дослідників) тактики дій. Знесилену українську військово-політичну опо-

зицію, на нашу думку, влада могла спробувати нейтралізувати політичними методами, але цього не зробила. Представники польської центральної влади були налякані переговорним процесом між командуванням АК-ВіН і УПА (започаткований навесні 1945 р.) щодо спільної антикомуністичної боротьби, можливості якої продемонструвала успішна акція на Грубешів 27–28 травня 1946 р. Відділи “Вовки” I, II, III (120 бійців) і боївки СБ “Ясеня” (15 осіб) застосували в цьому бою не лише вмилу тактику нападу на ворожий гарнізон, але й бойову майстерність, ефективно використавши саморобні вогневі “торпеди”¹¹.

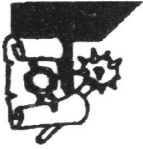
Сеймовий закон про амністію від 27 лютого 1947 р. розповсюдився лише на польське підпілля, а це свідчило про те, що ОУН і УПА тоді вже не складали для польської комуністичної влади серйозної загрози. Амністія для військовиків АК закінчувалася 25 квітня, за три дні до початку операції “Вісла”, чим нова влада прагнула нейтралізувати польську антикомуністичну опозицію – можливого ситуативного союзника ОУН і УПА у вирішенні українського питання.

Убивство українськими повстанцями 28 березня 1947 р. під Балигородом генерала К.Сверчевського стало пропагандистським приводом і юридичним обґрунтуванням для влади до широкомасштабної воєнно-політичної операції “Вісла” (спершу її називали “Схід”) проти УПА й швидкого переселення українського населення та мішаних (українсько-польських, українсько-білоруських) сімей на так звані “повернені землі” (насамперед північну Пруссію), звідки депортовано більше 2 млн німців. Аналіз комплексу документів і ходу операції засвідчує, що спеціальну ухвалу Політбюро ЦК Польської робітничої партії від 29 березня 1947 р. і постанову Президії Ради Міністрів від 24 квітня цього ж року швидше всього узгоджено з керівництвом СРСР і Чехословаччини. Показово, що операція мала насамперед денационалізувати українські етнічні терени. Зокрема, згідно з офіційними даними на Люблінщині, у військовому окрузі № 7 підлягали виселенню 31 тис. українців, зокрема в Грубешівському повіті – 6,6 тис. осіб, Томашівському – 4,8 тис., Білгорайському – 2,4 тис., Холмському – 1,4 тис., Влодавському – 6,3 тис., Біло-Підляському – 9 тис. Списки депортованих складали швидко, не перевіряли й відразу передавали командирам груп для реалізації операції. Ешелони з депортованими 5–6 днів супроводжував військовий конвой. Однак в умовах холоду й антисанітарії до нового місця не доїхало сотні лемків, надсянців, холмщаків. Не вижила також майже вся їхня велика рогата худоба.

За розпорядженням Державного комітету від 4 серпня 1947 р., останніми були переселені у вересні – жовтні українці з прикордонних повітів – Краснистав, Замость, Білгорай. При цьому взагалі не брався до уваги ступінь лояльності й партійної належності, підпадали під виселення навіть родини демобілізованих і солдатів дійсної служби. “Заслужені” родини (відзначені за бойові заслуги, поранені, працівники виборчих комісій) мали переселяти окремим транспортом на кращі ділянки Сілезії.

На початку проведення операції “Вісла” 6-та Воєнна округа УПА “Сян” не провела організованої акції проти виселення, оскільки польське військо значно переважало в силі. Щоправда, у Грубешівському, Томашівському й Влодавському повітах сотні куреня “Беркута” (командир В.Сорочан), що рейдували, спалили близько двох десятків опустілих українських сіл, щоб вони не дісталися польським колоністам. На цей час курінь “Беркута” складався із чотирьох сотень (близько 150 осіб). Південніше від нього діяли курені “Залізняка” (повіт Любачів, Перемишль), “Байди” (Сянок, Лісько), “Рена” (Сянок, Ясло, Кросно). Силу й масштаби українського підпілля на Холмщині й Підляшші підривала низька (“приспана”, як свідчать документи ОУН) національна свідомість селянської маси (т. зв. “калакутів”), корені якої слід шукати в денационалізаційній політиці царської адміністрації до Першої світової війни та в міжвоєнний період польської влади, забороні діяльності Греко-католицької церкви і, як наслідок, переході після 1905 р. значної частини холмщаків і підлящуків (за різними даними, від 120 до 200 тис. осіб) у римо-католицький обряд.

Варшаву дратувало й те, що відділи УПА нерідко зав’язували конструктивний діалог з АК щодо протидії польській комуністичній владі. Зокрема, в таємному листі командира 7-ї військової дивізії округи Війська польського генерала Б.Зарак-Зараковського до міністра національної оборони М.Ролі-Жимерського від 4 червня 1947 р. зазначено: “Банди УПА на

території 7 КВО встановили зв'язок з польськими реакційними бригадами (“Ястшемба”, “Млота” та іншими), а це створює вигідне для них становище в районі та сприяє розширенню бази їхньої діяльності також на повіти, в яких проживає польське населення (це встановлено в Любартівському і Радзинському повітах)”¹².

У цей час, як свідчить міністр національної оборони М.Ролі-Жимерський, УПА поширила серед повстанських командирів на Закерзонні листівку, у якій зазначалося: “Замість проведення політичної роботи серед польського населення робити «рейди» на польські території. Поводитися «коректно», не проводити відплатних і каральних операцій. Не триматися одного лісу й району. Кожному загону визначити район дій на польській території... Слід докладно пізнати ліси далі на захід і на північ від наших районів... Нам йдеться про міжнародну арену, про формування антибільшовицької думки світу... Коректна поведінка по відношенню до населення необхідна передусім з огляду на те, що наші ведуть закордоном боротьбу з західними державами за визнання Української Повстанської Армії як повноправної. Мусимо давати знати про себе, але ще важливіше, щоб ми показали своє політичне і культурне обличчя, щоб нарешті зникло побоювання стосовно того, що можливо ми – «банда»”¹³.

Зауважимо й те, що 1947 р. зуміла уникнути виїзду більша частина українських і змішаних родин з деяких повітових міст. Власне, підготовлений владою окремих наказ щодо міст так і не був реалізований. У містечках (зокрема в родичів і знайомих) знайшло прихисток чимало сільських сімей. У повітових містечках легше було підробити або купити польські документи. Пасивно протидіяли політиці влади окремі українці, що працювали в повітових структурах Управління громадської безпеки. Уникли депортацій лише окремі офіцери Війська польського, держслужбовці воєводської та повітових структур, залізничники, студенти столичних вузів, деякі священики.

Загалом у рамках операції “Вісла” депортували, за різними даними, від 137 до 150 тис. осіб. Кілька тисяч українців, а серед них десятки священиків, виїхали на захід перед вступом Червоної армії. Водночас через фільтраційні комісії “евакуювали” в УРСР, головню західні області, тисячі українців, які поверталися з Німеччини¹⁴.

Слід погодитися з думкою польських істориків про те, що частину українського населення Підляшшя влада помилково (а в деяких випадках свідомо) зарахувала до білоруської національності, а тому переселила їх у 1945–1946 рр. до Білоруської РСР, з якою було укладено аналогічну з Українською РСР угоду про евакуацію¹⁵. Польська влада депортувала на схід порівняно небагато білорусів і зовсім мало литовців.

Нова польська влада намагалась якнайшвидше асимілювати депортованих – розпоршувала українські сім'ї, щоб вони не створювали компактних національних груп і їхня кількість не перевищувала 10% жителів сіл; українців також заборонено розселяти в зоні 50 км від сухопутного й 30 км від морського кордонів. Чи не найскладнішою проблемою, з якою зіткнулися переселенці після прибуття на нове місце проживання, стала відсутність належних умов для облаштування господарств. Зокрема, в Ольштинському воєводстві, куди переселено більшість українців, не вистачало вільних незнищених житлових і господарських будівель, залишених німцями (кожне третє господарство вимагало капітального ремонту, а майже кожне десяте було не придатне до вжитку). Надані владою кредити не відповідали масштабам і темпам відбудови. Ситуацію дестабілізували й агенти, яких серед переселенців вербували польські спецслужби для підривної діяльності в українському середовищі. Усе це сприяло тому, що відразу розпочався процес самовільного повернення закерзонців на свої землі, який частково легалізовано лише в 1956–1957 рр.

Найбільш “підозрілих” українців, у першу чергу патріотично налаштованих селян, представників інтелігенції, симпатиків УПА, влада ізолювала в таборі Явожно (Краківське воєводство), на території філіалу колишнього гітлерівського концентраційного табору в Освенцимі. Усі вони потрапили до цього табору за принципом т. зв. колективної відповідальності. Серед його 3 873 в'язнів-українців були й священики, зокрема отці В.Шевчук (розстріляний 1947 р.), Д.Повстюк, В.Ляшенко, Й.Кондеус, М.Костишин та ін.

Наслідки брутално проведених депортацій 1944–1946 рр. й особливо операції “Вісла” 1947 р. створили не лише етнокультурні проблеми для депортованих українців, але політичні,

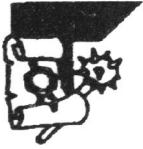
духовні, господарські наслідки для польського соціуму, яке втратило багате поліетнічне середовище, фахівців-господарників, об'єкти сакрального мистецтва польсько-українсько-білоруського пограниччя. Масове виселення українців із регіону довело до майже повної ліквідації мережі православних парафій на території відновленого Люблінського воєводства. У Грубешівському (Гостинне, Черничин, Підгірці, Шпиколоси), Холмському (Жумок, Плаваничі, Жмудь, Бусьно), Біло-Підляському (Гнійно, Бубель, Воскреничі, Докутів), Володавському (Коденець, Косинь, Любінь) повітах Римо-католицький костел перебрав без порозуміння з керівництвом Православної церкви низку сільських церков. Занедбанними залишилися в повоєнні роки храми в деукраїнізованих селах Любартівського (Дратів), Володавського (Володава, Славатичі, Сосновиця, Сухава, Угруськ), Біло-Підляського (Старий Павлів) повітів. Під тиском громадськості зросла, зокрема, і кількість репатрійованих холмшаків, лише у 1989 р. відновлено православному Люблінсько-Холмську єпархію. Поступово зростає мережа й Греко-католицької церкви. Після проголошення незалежності України легалізовано й реставровано в Луцьку давню ікону Холмської Богородиці.

Аналіз офіційних документів, спогадів і поточної періодики України та Польщі дають підставу вважати депортації українців із прикордоння як конфлікт історичної пам'яті сусідніх народів: українці хочуть пам'ятати історію, яку поляки воліють забути. Особливо з гіркотою переселенці з Лемківщини, Надсяння й Холмщини згадують про втрату рідної землі, повоєнну радянську дійсність, коли на півдні, сході й навіть заході України їх нерідко з негативним підтекстом сприймали як “поляків”, “мазурів”, “забужан”, “холмшаків”, “лемків” або ж “куркулів” (з огляду на привезений реманент і худобу)¹⁶.

Вивчення складних соціально-політичних деформацій на українсько-польському пограниччі в 40-ві роки ХХ ст. повинні ставитися в контекст відповідних історичних умов у Центральній-Східній Європі й служити підставою не для протиставлення національно-політичних рацій українців і поляків, а для взаєморозуміння історії українсько-польського пограниччя. Насамкінець зауважимо, що національно-культурні запити депортованих в Україні підтримують Об'єднання товариств депортованих українців (голова В.Середа), суспільно-культурні товариства “Надсяння”, “Лемківщина”, “Холмщина”, “Ярославщина”, Конгрес українців Холмщини й Підляшшя, які проводять наукові конференції, зеленосвяточні та першолистопадові походи на стрілецько-повстанські й козацькі могили, пісенно-мистецькі фестивалі, зустрічі-ватри, видають історико-мемуарні книги (краєзнавчі нариси сіл, збірник “Ярославщина”, “Лемківський календар” та ін.).

Українсько-польські відносини новітньої доби, зокрема й депортації середини ХХ ст., активно досліджують науковці Прикарпатського національного університету – М.Кугутяк, І.Цепенда, С.Федорчак, І.Райківський, О.Жерноклеєв, В.Комар, І.Гурак та інші. На базі цього та інших університетів й академічних установ західного регіону регулярно відбуваються конференції і круглі столи, присвячені складним питанням історії України та Польщі. Нині важливо також не забувати, що вивчення нашої спільної історії повинно спрямовуватись не лише на звинувачення супротивника (опонента), а сприяти порозумінню нинішніх поколінь. Зрештою, в нашій спільній історії ХХ ст. нас більше об'єднують жертви, а не герої.

1. Сподарик Г. Відкритий діалог : Розмова з головою Інституту національної пам'яті Л. Камінським / Г. Сподарик // Наше слово. – 2012. – 29 квіт.
2. Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947 / J. Pisuliński. – Rzeszów, 2008. – S. 508–509.
3. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. – К., 2009. – С. 332.
4. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991) / В. Баран. – Львів, 2003. – С. 42–43.
5. Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. Куницький. – Луцьк, 2007. – С. 140–186; Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В. Литвин. – К., 2004. – С. 420–421.
6. Стрільчук Л. Причини третьої хвилі української еміграції / Л. Стрільчук // Студії з архівної справи і документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 77–79.
7. Дейвіс Н. Боже ігрище : Історія Польщі / Норман Дейвіс. – К., 2008. – С. 862–864.

8. Содоль П. Українська повстанська армія. 1943–1949 : довідник / П. Содоль. – Нью-Йорк, 1995. – С. 180.
9. Детальніше див.: Депортації : Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр. : документи, матеріали, спогади : у 3 т. / [відп. ред. Ю. Сливка]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – Т. 1 : 1939–1945 рр. – 749 с.; 1996. – Т. 2 : 1946–1947 рр. – 539 с.; 2002. – Т. 3 : Спогади. – 418 с.; Пиріг Р. Листи Микити Хрущова з питань евакуації українського і польського населення за Люблінською угодою 1944 року / Р. Пиріг, І. Цепенда // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 155–160; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі : документи / В. Сергійчук. – Тернопіль, 1997. – 439 с.; Білас І. Депортація НКВС-МДБ і доля українського населення в Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспект переселення / І. Білас // Військо України. – 1993. – № 4. – С. 63–123; Гонтар Т. Польсько-українська угода 9 вересня 1944 р. про обмін населенням та створення апарату депортації / Т. Гонтар // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. М. Алексівця]. – Тернопіль, 2002. – Вип. 2. – С. 123–127; Гонтар Т. Становище переселенців з Польщі в південних і східних областях УРСР 1944–1945 рр. / Т. Гонтар // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Вип. 7. Серія: Історія : зб. наук. пр. – Тернопіль : Лілея, 1998. – С. 146–155; Горний М. Вплив політики німецької окупаційної влади на формування настроїв українців Холмщини і Підляшшя напередодні виселення до УРСР / М. Горний // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2007. – С. 155–164.
10. Детальніше див.: Данилиха Н. Проблема забезпечення житловими і господарськими приміщеннями українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. : (На матеріалах західних областей України) / Н. Данилиха // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2007. – Вип. 2 : Депортації 1944–1951. – С. 104–125; Довгалою Х. Депортація українського населення з Польщі 1944–1946 рр. : Політика уряду щодо депортованих / Х. Довгалою // Міжнародний науковий конгрес [“Українська історична наука на порозі XXI століття”], Чернівці, 16–18 трав. 2000 р. / [відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар]. – Чернівці : Руга, 2001. – Т. 2. – С. 333–341; Дрозд Р. Депортація українців Польщі в Радянську Україну в 1944–1946 рр. / Р. Дрозд // Південний архів : Історичні науки. Вип. 16. – Херсон, 2004. – С. 287; Заброварний Б. Депортації українського населення із Закарпаття в 1944–1947 роках / Б. Заброварний // Історіографічні дослідження в Україні / [голов. ред. В. Смолій]. – К., 2003. – Вип. 13. – Ч. 1: Україна і Польща: історія і сучасність. – С. 359–385; Зашкільняк Л. Політика польської влади щодо українців у 1944–1947 рр. / Л. Зашкільняк // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2007. – Вип. 2 : Депортації 1944–1951. – С. 165–171; Пронь Т. “Евакуація” – депортація українського населення з території Польщі на Україну відповідно до укладеної Угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. / Т. Пронь // Наукові праці : наук.-метод. ж-л. – Миколаїв, 2009. – Вип. 81 : Історичні науки. – С. 57–62; Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944–1946 рр. : (На матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) / Т. Пронь // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 269–282.
11. Детальніше див.: Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – К. ; Торонто, 2009. – Т. 12. – Кн. 1 : Воєнна округа УПА “Буг” : документи і матеріали 1943–1952 / [упоряд. В. Мороз, О. Вовк]. – 800 с.; Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 1992. – Т. 22 : УПА в світлі польських документів, кн. перша : Військовий суд Оперативної групи “Вісла” / [упоряд. Є. Місило]. – 627 с.; Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2003. – Т. 39 : Тактичний відтинок УПА 28-й “Данилів”: Холмщина і Підляшшя : документи і матеріали / [ред. П. Потічний ; упоряд. П. Потічний, С. Шпак, Є. Тендера]. – 1044 с.; Літопис УПА. Нова серія. – К. ; Торонто, 1999. – Т. 2 : Волинь і Полісся : УПА та запілля 1943–1944 : документи і матеріали / [упоряд. О. Вовк, І. Павленко]. – 723 с.; Сергійчук В. Український здви́г : Закарпаття. 1939–1947 / В. Сергійчук. – К., 2004. – 840 с.; Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА : у 2 т. / [відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович]. – Львів, 2011. – Т. 1. – 792 с.; Т. 2. – 576 с.
12. Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. – Варшава ; К., 2006. – Т. 5 : Акція “Вісла”. – С. 398.
13. Там само. – С. 272.
14. Детальніше див.: Документи про акцію “Вісла” // Україна і Польща між минулим і майбутнім / [ред. А. Павлишин]. – Львів : Фенікс, 1991. – С. 18–24; Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. : Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Варшава ; К., 2006. – Т. 5 : Акція “Вісла” 1947. – 832 с.; Дискусія з теми “Акція «Вісла»” // Україна – Польща: важкі питання / [наук. ред. М. Кучерепа]. – Луцьк, 2004. – Т. 9. – С. 17–35; Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок

- 50-х років : (До 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – 132 с.; Дрозд Р. Акція “Вісла” – метод вирішення української проблеми у Польщі / Р. Дрозд // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років : (До 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 19–23; Дрозд Р. Боротьба за тотожність: українці на західних та північних землях Польщі після акції “Вісла” / Р. Дрозд // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків / [упоряд. М. Кучерепа, Н. Сташенко]. – Луцьк, 2008. – С. 228–240; Дрозд Р. Депортація та розселення українців – чинник асиміляції / Р. Дрозд // У пошуках правди про акцію “Вісла” : наук.-практ. конф., Перемишль, 22–23 листоп. 1997 р. : зб. доповідей і матеріалів конф. – Перемишль, 1998. – С. 11–18; Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції “Вісла” / Я. Дашкевич // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років : (До 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів, 1998. – С. 24–28; Дашкевич Я. Подзвінне операції “Вісла” / Я. Дашкевич // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 1997. – № 10. – С. 55–72.
15. Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947 / J. Pisuliński. – Rzeszów, 2008. – S. 537.
16. Детальніше див.: Дрозд Р. Боротьба за тотожність: українці на західних та північних землях Польщі після акції “Вісла” / Р. Дрозд // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків / [упоряд. М. Кучерепа, Н. Сташенко]. – Луцьк, 2008. – С. 228–240; Зимомря М. До питання про засади акції “Вісла”: виміри, оцінки / М. Зимомря // У пошуках правди про акцію “Вісла” : наук.-практ. конф., Перемишль, 22–23 листоп. 1997 р. / [упоряд. М. Литвин]. – Перемишль, 1998. – С. 31–35; Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. / Я. Ісаєвич // У пошуках правди : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. [“Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”], Луцьк, 20–23 трав. 2003 р. – Луцьк, 2003. – С. 5–21; Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки / Я. Ісаєвич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / [голов. редкол. Я. Ісаєвич]. – Львів, 2003. – Вип. 10 : Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідження, документи, спогади. – С. 3–58; Кабачій Р. Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р. / Р. Кабачій // Південний архів : Історичні науки. – Херсон : Айлант, 2001. – Вип. 5. – С. 170–176; Кабачій Р. Чим завинили українці Закарзоння? / Р. Кабачій // Наше слово. – 2007. – 29 квіт.; Литвин М. Депортації 1944–1945 рр. у суспільній свідомості українців / М. Литвин // Україна – Польща : історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України ; Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2007. – Вип. 2 : Депортації 1944–1951. – С. 12–19; Савчук О. Чужі серед своїх, доля депортованих українців Холмщини / О. Савчук // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років : (До 50-річчя операції “Вісла”). – Львів, 1998. – С. 82–83.

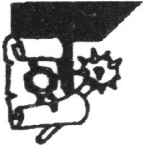
В статтє дан анализ основным этапам и этнополитическим последствиям депортаций украинцев из Закарзонья в 1944–1951 годах. Уделено внимание историографии проблемы.

Ключевые слова: депортации украинцев, тоталитарные режимы, Украина, Польша.

The article highlights the peculiarities, period and ethnic political results of Ukrainians' deportation from Zakerzonnya in 1944–1951. The attention is given to the problem of historiography.

Key words: deportation of Ukrainians, totalitarian regimes, Ukrainian, Poland.

УДК 94 (477)–061.2: 94 (438) “1947/1989”
ББК 66.024.26

Наталія СТЕЦІЮК

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ (1947–1989 рр.)

У статті на основі опрацювання широкого кола джерел та літератури висвітлено громадсько-політичну діяльність українців у Польщі в післявоєнний період. Проаналізовано еволюцію політики польської комуністичної влади щодо українського населення та її вплив на громадсько-політичне життя. Розкрито роль і місце Українського суспільно-культурного товариства в цьому процесі та охарактеризовано основні форми боротьби українців за свої права через низку культурно-освітніх заходів.

Ключові слова: українці, громадсько-політична діяльність, акція “Вісла”, Українське суспільно-культурне товариство.

У перше повоєнне десятиліття факт існування української меншини в північно-західному регіоні Польщі комуністичною владою офіційно не визнавався. З адміністративного обігу було вилучено навіть поняття “українське населення”, замість якого рекомендувалося застосувати окреслення “осадник з акції “Вісла”, або “осадник “В”. Польська комуністична влада свідомо відмежовувалася від проблем цієї категорії громадян, залишаючись байдужою не лише до культурно-освітніх потреб переселенців, а й часто потураючи свідоме обмеження на місцях їхніх найнеобхідніших особистісних прав: захисту власної гідності, свободи віровизнання тощо. Метою статті є комплексне вивчення особливостей громадсько-політичного життя українців у Польщі в зазначений період.

На становище українського населення в північно-західному регіоні Польщі наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. впливали не тільки специфічні заходи влади в національній сфері, а також загальна комуністична політика в державі.

Відсутність реальних політичних важелів не зупинила спроб української меншини в ПНР шукати інших шляхів реалізації своїх прав. Головною вимогою українських переселенців першого 20-річчя після акції “Вісла” було повернення на колишні місця проживання та зміна ставлення до греко-католицької церкви. Будь-які урядові розпорядження, заборони, примусові вивезення не загальмували процес самовільного переїзду чи відправлення таємної релігійної служби. Навіть створення УСКТ, пропагандованого як значна поступка влади в культурно-освітній сфері, не вплинуло на позицію більшості українців у цьому питанні. Українські переселенці систематично використовували трибуну на з’їздах Товариства, щоб відкрито заявляти про свої вимоги.

Воєводські органи безпеки в Зеленій Гурі доносили центральній владі, що “серед українського населення й надалі здійснюється агітація, аби вимагати різними способами дозволу повернутися до попередніх місць проживання. Поширене є при цьому твердження, що можливість виїзду існує, лише потрібна інтервенція з їхнього боку – мова йде про те, щоб прохання були масовими й таким чином урядові чинники не змогли б їх проігнорувати”¹. УСКТ долучилося до реалізації вимог українців.

Масовість такого руху дійсно не залишилася поза увагою влади. 22–28 жовтня 1956 р. за розпорядженням з Варшави представники УСКТ, МВС і Міністерства рільництва дослідили можливість повернення українців до Горлицького, Новосондецького й Сяноцького повітів і направили свої висновки першому секретареві ЦК ПОРП В.Гомулці та голові РМ Ю.Циранкевичу. Водночас УСКТ звернулося з відозвою до українського населення в ПНР із закликом припинити самовільно повертатися в південні та східні землі держави до остаточного вирішення проблеми. Будь-які спроби врегулювати це питання зустрічалися з активним протестом місцевої влади. Комісія ВК ПОРП з національних справ у Жешуві аргументувала свою негативну позицію щодо повернення переселенців з акції “Вісла” можливістю виникнення “нового україн-

сько-польського конфлікту”. Саме тому ця місцева урядова структура просила центральну владу “припинити назавжди повернення українських родин на наші терени, оскільки це призведе до катастрофи”².

Аргументи місцевої влади не мали під собою жодного документального підтвердження. Навпаки, звіти з місцевостей, до яких повернулись українські переселенці ще в 50-х роках, засвідчують, що суперечки, які інколи виникали між українцями та поляками, мали виключно економічний, а не національний характер. “Досліджуючи справу на місці в Руденці й у бесіді зі свідками спільного проживання родин Войтків й Армати, встановлено, що суперечки між ними не мають національного підґрунтя. Гр. Анна Войтків є жінкою, з якою не просто співжити, нервовою і сварливою. Підтверджено також, що українські та польські родини, які проживають у Руденці, ладнають між собою добре”, – підкреслюється в протоколі від 28–30 листопада 1962 р. з розгляду скарги українки А.Войтків із Руденки повіту Ліско на недостойне ставлення до неї з боку сусідів³.

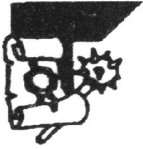
Однак після відкритих заяв місцевої влади серед польського населення південно-східної Польщі швидко поширювалася паніка. Місцеві поляки, боячись масового повернення українців, часто намагалися зруйнувати всі будівлі, які залишили українські переселенці⁴. Урядники Міністерства державного контролю в нотатці з аналізу надання кредитів українцям підкреслювали: “Справа повернення будинків українцям у східних повітах є катастрофічною не лише через те, що вони мають нових власників, а, насамперед, тому, що за мовчазної згоди місцевої влади більшість із них було зруйновано або розкрадено. Нп. в пов. (наприклад у повіті. – *Н.С.*) Біла Підласка після виселення українців у 1947 р. залишилося близько 1 500 будинків, з яких 700 ліквідовано”⁵.

Проте, проаналізувавши ситуацію, Міністерство державного контролю висувало пропозицію дозволити українському населенню повернутися на колишні місця проживання. При цьому “матеріальна допомога, призначена для українських господарств на ПЗ (повернутих землях. – *Н.С.*), могла бути використана з більшою користю в Любельському й Жешувському воєв.”⁶.

Однак вирішення цього питання залежало не від економічних, а, насамперед, політичних причин. Цю тезу підтверджують подальші розпорядження влади. У квітневій ухвалі 1957 року секретаріат ЦК ПОРП рекомендував більш активно пояснювати українцям, що декрет від 27 липня 1949 р. анулювати неможливо, а сама акція “Вісла” була вимушеним явищем. Поряд із тим було наказано боротися з будь-якими проявами дискримінації у ставленні до переселенців⁷. Польський прем’єр Ю.Циранкевич у своєму виступі ще 26 лютого 1957 р. перед депутатами сейму заявив, що держава “рішуче боротиметься зі спробами дискримінації і зневажання... національних меншин, які живуть у Польщі...”⁸.

Але ці декларативні заяви не задовольняли інтереси української сторони. ГП УСКТ наполягало на впровадженні конкретних дій і запропонувало організувати не лише воєводські, а й повітові комісії за участі своїх представників для вивчення питання можливості повернення. Водночас, реально оцінюючи позицію влади, керівництво Товариства визнало, що переїзд усіх переселенців є неможливим⁹. Більш критичну позицію до урядового розпорядження зайняли територіальні відділи УСКТ. Так, у Вроцлаві на зібранні Товариства 26 травня 1957 р. дійшло до відкритих звинувачень влади. “Партія і Уряд винні в тому, що акція “В” була глибоким порушенням ленінських засад у національній політиці стосовно української меншості, що це завдало матеріальної й моральної шкоди населенню. Для виправлення цих кривд потрібно задовольнити слушні прохання українців щодо повернення на колишні місця проживання з реституцією права власності й провести це переселення у визначені терміни в плановий, організований спосіб із забезпеченням фінансової і матеріальної підтримки”, – зазначалося в листі вроцлавського УСКТ до Комісії ЦК ПОРП у національних справах. Подібний лист підписали представники УСКТ у Зеленій Гурі¹⁰.

Неприхована критика влади не залишилася без уваги. Керівництво УСКТ у регіонах було терміново замінено внаслідок позачергових виборів. Деякі члени на знак протесту також залишили Товариство. У цей час 8 і 9 липня на засіданні Комісії сейму внутрішніх справ відбулося бурхливе обговорення національної політики в державі. Більшість висловлювалася за

заборону повернення українців у південно-східні землі Польщі. Однак комісія Ткачова, організована 30 квітня 1957 р. для вивчення українського питання, схилилася до можливості обмеженого осадництва українців у цьому регіоні.

Висновки комісії Ткачова не перешкождали місцевій владі знаходити й застосовувати все нові способи створення перешкод для повернення українців до своїх регіонів. Крім того, що висновки комісії не були підкріплені відповідними урядовими розпорядженнями, 22 листопада президія Воеводської національної ради в Кракові та Жешуві прийняла ухвалу про осадництво більше 2,5 тис. родин гуралів* із Краківського воеводства на південно-східні землі Жешувщини, які українці вважали своїми. Для реалізації цієї акції передбачалося використати 90 млн зл., виділених владою на заселення цих регіонів. Такі дії влади викликали бурхливу реакцію з боку УСКТ у Зеленій Гурі та Вроцлаві, які закликали ЦК ПОРП “виразити різкий протест проти таких рішень, що дискримінують українське населення, яке і так скривджене акцією “В” та її наслідками”¹¹.

Українці використовували й інші способи натиску на владу в справі повернення на попередні місця проживання. Так, у лютому 1958 р. за підтримки відділу УСКТ у Вроцлаві було організовано з’їзд українців – колишніх солдатів Червоної армії та Польського війська. Це зібрання, на яке приїхало близько 350 осіб з усієї Польщі, перетворилося на суцільну трибуну з вимогами повернення. У результаті одноголосного рішення з’їзду в цій справі були надіслані телеграми до центральних органів влади¹².

Зазначені події прискорили остаточне розв’язання проблеми повернення українського населення до південних і східних регіонів ПНР. 12 березня 1958 р. сейм прийняв постанову про продаж державної господарської нерухомості, а також урегулювання деяких справ, пов’язаних із проведенням земельної реформи й осадництва. Згідно з нею, особи, майно яких було передано у власність держави, отримали право на купівлю господарств. Це стосувалося й колишніх власників, які не отримали відповідної компенсації за господарства, що залишили¹³. Частина українських переселенців продавали свої господарства в західному регіоні країни та вирушали на схід.

За даними комісії Ткачова, від 1 квітня 1957 р. до 1 липня 1958 р. повернулося на колишні місця свого проживання 4 949 родин (близько 20 тис. осіб), з яких до Любельського воеводства – 3 860 (до повітів Біла Подласка – 1 940 родин, Влодава – 1 320, Парчев – 365, до інших – 235 родин), до Жешувського воеводства – 1 089 родин (до повітів Горлице – 350 родин, Устрики – 170, Ліско – 110, Санок – 65, Любачів – 120, до інших – 274 родини). Існують й інші статистичні дані. Відповідно до опрацьованої інформації А.Квілецького, 1957 року до Горлицького повіту повернулося 350 родин (близько 1,5 тис. осіб), а наступного року – ще 150 родин¹⁴. Аналіз документів Народної ради в Жешуві показує, що в 1965–1969 рр. до Жешувського воеводства прибуло з повернутих земель 233 родини та 71 самотня особа. Значна частина переселенців, особливо молодь, поверталася до міст. Зокрема, до Перемишля до 1989 р. повернулося 2–3 тис. осіб¹⁵, а до південно-східної Польщі, за підрахунками М.Трухана, – близько 20% українців, депортованих під час акції “Вісла”¹⁶.

Ці скромні цифри були заслугою насамперед місцевої влади, оскільки саме вона подавала дані про кількість вільних господарств, території, які можна було використати під осадництво. Так, дійсна кількість вільних господарств була прихована в повітах Устрики Долні, Любачів, Ліско та інших. Влада Краківського воеводства, крім поодиноких випадків, узагалі заборонила оселятись українцям на цій території¹⁷. Зустрічалися й надалі випадки примусового повернення на західні землі ПНР¹⁸.

Крім того, постанова охоплювала не всіх переселенців. Значна частина з них на кінець 50-х – початок 60-х рр. уже отримала компенсацію держави за своє колишнє майно, створила нові родини на повернутих землях. Водночас держава збільшила розміри кредитів для тих українців, які висловлювали бажання залишитися на західних і північних землях ПНР. Саме тому здебільшого поверталися старші люди, які всі ці роки жили спогадами про свою бать-

* Гуралі (пол. *Górale*; словац. *Gorali* – “горці, горяни”) – горяни Карпат, етнографічна (етнокультурна) група, іноді розглядається як субетнос поляків, чехів і словаків.

ківщину. Однак, за словами В.Мокрого, навіть “ті, яким удалося повернутися й за виручені на виселенні гроші відбудувати свої господарства, нарешті переконалися, що батьківщини, якої так прагнули, з відкритою для них церквою, родинними піснями, уже не існує. Натомість нові відвідувачі в їхній церкві, з якої винесено іконостас і в якій не можуть відбуватися служби в греко-католицькому обряді... Щодня кожний українець, який повернувся до рідної землі, зустрічався з подібним, а часом і гіршим, ставленням з боку поляків, вихованих в анти-українському дусі”¹⁹.

Вичерпання проблеми повернення на колишні місця проживання призвело до скорочення кількості членів УСКТ. Товариство залишили українці, які вважали вирішення цього питання основним завданням української організації. Подальше скорочення членства у Товаристві було зумовлене також активізацією боротьби спецслужб ПНР “з будь-якими проявами українського націоналізму” на початку 1960-х. У цей час польська служба безпеки чітко діяла в чотирьох напрямках: вербування агентів із церковних кіл, серед працівників легальних світських організацій, зокрема УСКТ, колишніх учасників української партизанки, й окремо, серед лемків. Основною метою її діяльності було “виявлення й протистояння націоналістичним тенденціям у середовищі української національної меншини, насамперед в УСКТ”²⁰.

Ігноруючи інтереси українців, місцеві партійно-державні органи розцінювали УСКТ як неминуче зло, на яке слід зважати лише через наявність Радянського Союзу. Щоправда, правлячі кола СРСР також були байдужими до долі українців Польщі та інших східноєвропейських держав “соціалістичної співдружності”. Вони ставилися до створення таких культурно-національних організацій як до заходу, що мав на меті забезпечити “інтернаціональне виховання трудящих”. Адже в СРСР із величезним розмахом продовжувалося створення “історичної спільності – радянського народу”²¹.

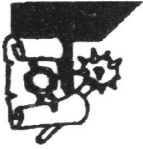
Уряди внутрішніх справ, президії повітових народних рад отримали розпорядження зібрати характеристики членів правління й ревізійних комісій гуртків і повітових структур УСКТ. Такі документи повинні були вмещувати інформацію про персональні дані, місце праці, освіту, партійну й організаційну належність, функції в УСКТ і, що найважливіше, характеристику конкретної особи з політичної точки зору. Ці дані узгоджувалися зі спецслужбами та “політичними чинниками” на місцях “зі збереженням суворої таємниці”²². Наслідком опрацювання зазначеної інформації стала “чистка” структур Товариства. Частина членів, спостерігаючи за поневіряннями своїх колег, залишала УСКТ. Унаслідок цих подій кількість членів Товариства зменшилася більше ніж на половину. Лише 1963 р. відбулася певна стабілізація членських кадрів. Динаміку розвитку Товариства в цей період ілюструє хронологічна таблиця стану гуртків і кількості членів, складена на підставі даних, опублікованих на сторінках тижневика “Наше слово”.

Незважаючи на ці зміни, з’їзди УСКТ і надалі залишалися місцем, де неодноразово лунали заклики захистити права українців і звинувачення в бік влади. Так, на пленарному засіданні Товариства в Жешуві 29 вересня 1968 р. регіональне керівництво УСКТ гостро критикувало ставлення місцевої партійної влади до проблем української меншини²³. Відділ Товариства в Гданську 23 листопада 1971 р. направив лист до VI з’їзду ПОРП, у якому вимагалось забезпечити українське представництво в сеймі; підпорядкувати УСКТ Міністерству культури і мистецтва; створити умови для навчання майбутніх учителів української мови; організувати систематичні літні табори для української молоді, діяльність українських художніх колективів; створити український музей; збільшити кількість коштів на фінансування культурно-освітньої діяльності українців²⁴.

Водночас періодично організовувалися з’їзди українців, переважно колишніх вояків Червоної армії, Польського війська, партизанів. Результатом роботи такої зустрічі 2 листопада 1968 р. було подання заяви до Комісії у справах національних меншин, у якій делегати, здебільшого лемки, вимагали:

“1. Виправлення моральних та матеріальних кривд, завданих у процесі застосування збірної відповідальності під час акції “Вісла”.

2. Забезпечення, згідно з Конституцією ПНР і тезами V з’їзду партії, повної рівноправності у сфері політичних прав (пропорційної участі лемків у роботі національних рад, а

також представництва в сеймі), господарстві (скасування постанови від 12 березня 1958 р.) і культурі (забезпечення розвитку регіональної лемківської культури, створення науково-дослідного інституту тощо).

3. Організувати діяльність місцевої освітньої та шкільної влади так, щоб не лише уможливити, а й забезпечити вивчення української мови як обов'язкового предмета та загальнодоступної, у тому числі й для дорослого населення, через створення світлиць, бібліотек, клубів і видавництв.

4. Визнати заслуги лемків у революційній боротьбі та в боротьбі з нацизмом²⁵.

Ця заява залишилася без відповіді влади²⁵.

За умов комуністичного режиму в ПНР, основу якого складала ідея однопартійної держави, усі урядові розпорядження про обов'язкове розширення національного складу кандидатів до виборних органів, забезпечення представникам національних меншин рівних прав на участь у політичному житті країни мали виключно декларативний характер. Навпаки, у деяких місцевостях влада докладала максимум зусиль, щоб запобігти обранню українців навіть на найнижчі щаблі партійної влади²⁶. Так, завдяки вмілим провокаціям, українець Я.Стех не став депутатом сейму в 1957 р.²⁷. Відомі випадки, коли українських діячів усували за вигаданими звинуваченнями з партійних чи державних посад, якщо вони “надмірно” відстоювали інтереси своєї національної громади. Зокрема, така доля спіткала першого секретаря Любельського ВК ПОРП В.Голода. Очищаючи партійний апарат ПОРП після жовтневого пленуму 1956 року від “сталіністів”, заодно було позбавлено його від “націоналістів”. Така ж доля спіткала й Б.Остапчука – депутата сейму, голову Вроцлавської воєводської народної ради²⁸.

У той час, коли українська інтелігенція переважно використовувала більш організовані форми боротьби за права своєї громади через УСКТ, збори українців, вибори до національних рад, місцевих партійних органів, то більшість пересічних українців обирала зрозуміліші способи заявити про свої кривди. Вони часто не довіряли УСКТ, що контролювалося владою, боялися відвідувати загальні збори, де легко можна було встановити особу присутнього, тощо. Тому найбільш популярним способом боротьби за свої права, що широко використовувався українцями ПНР, стало написання петицій зі скаргами на ім'я високопосадових осіб чи до керівних державних органів. Ці звернення нерідко не підписувалися конкретними прізвищами, переважно мали лише назву громади. Багато таких петицій публікувалося на сторінках офіційної та неофіційної польської преси (часопис “Сучасність”, журнал “Споткання” (“Зустрічі”. – Н.С.) та ін.)²⁹.

Петиції подавалися не лише у формі скарги. Відомі вітальні звернення, особливо в роки “Солідарності”. У такий спосіб українці зі Щецина зустріли політичні зміни в державі: “Ми, польські громадяни української національності, разом з усім польським народом щиро вітаємо процес віднови в політичному і суспільному житті нашої країни. Ми сподіваємося також, що цей процес змінить ставлення влади і органів державної адміністрації в питанні національних меншин в Польщі, їхніх суспільних і культурних потреб”³⁰.

Індивідуальні скарги українці часто надсилали до редакції газети “Наше слово”. Аналіз листів, які приходили на адресу видавництва, свідчить, що його сприймали серед українців як посередницький орган між владою та державою³¹. Відсутність сумніву в тому, що їхнє прохання не буде розглянуте, ласкаві звернення до редакції підтверджують високий рівень довіри часопису серед українців. Ця позиція українського населення стає більш зрозумілою після ознайомлення з документами партійних органів, УСКТ. Вони підтверджують, що саме редакція “Нашого слова” систематично подавала прохання чи скарги до урядовців від імені своїх читачів³². Її позицію інколи критикували навіть у середовищі УСКТ “за радикальність, потурання необгрунтованим скаргам”³³. Хоча “Наше слово” було створене як видавничий орган Товариства, “тижневик суспільно-політичного характеру з розбудованою літературною частиною”, погляди керівництва УСКТ і редакції часопису не завжди збігалися³⁴.

Переважає більшість публікацій на сторінках “Нашого слова” відповідає загальному ідеологічному руслу, а всі “шкідливі відхилення” в терміновому порядку усувалися за розпорядженням влади. До таких матеріалів були віднесені статті про вороже ставлення до українців, переслідування діячів УСКТ тощо³⁵. Навіть за умов зовнішньої толерантності діяльність редак-

ції неодноразово відкрито засуджувалася керівництвом держави. Утілюючи тези VI пленуму ЦК ПОРП (1963 р.), ГП УСКТ зобов'язувалося “навести порядок у діяльності видавництва”, а редакції “Нашого слова” рекомендовано “на сторінках тижневика розпочати дискусію про піднесення рівня газети, її покращення й розміщення більшої кількості матеріалів, надісланих кореспондентами, а також активніше, ніж до цього, здійснювати боротьбу з проявами націоналізму й сепаратизму серед українців”³⁶.

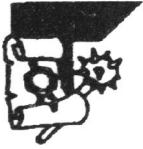
Кінець 60-х – 70-ті рр. були важкими для української меншини в ПНР. Причиною цього стало запровадження комуністичною владою курсу на прискорення асиміляції національних меншин у державі. Каталізатором зазначеного процесу були події на Близькому Сході. Поряд з єврейською меншиною в ПНР позицію польської комуністичної влади в цьому конфлікті відчули на собі й українці. Пояснення такого поєднання було здійснено в “Тезах до дискусії про позицію національної меншості в Польщі”, виданих III департаментом МВС ПНР у вересні 1968 р. Документ викривав зв'язок “проводу українських націоналістів у Мюнхені із сіоністським рухом в Європі”³⁷. Події в березні 1968 р. у Чехословаччині лише зміцнили переконання влади в справі прискорення асиміляції. Така позиція керівництва держави спровокувала низку різноманітних чуток серед українського населення про початок війни, приготування влади до остаточної ліквідації національної меншини в Польщі тощо. Польські служби безпеки посилили роботу в регіонах, шукаючи все нових інформаторів і намагаючись зупинити паніку³⁸.

Водночас ці події активізували діяльність української молоді, зокрема студентства. Українські студенти з Варшави, Гданська, Щецина, Познані все частіше піднімали питання змін в УСКТ, запровадження нових форм діяльності. У першій половині 1973 р. на сторінках “Нашого слова” з'явилася стаття С.Колосівського “Студентські справи”. Автор закликав українських студентів активніше долучатися до життя своєї національної громади, створити сітку “близких зв'язків, дружніх контактів між студентськими осередками”³⁹. С.Колосівський також пропонував запровадити на шпальтах “Нашого слова” молодіжну сторінку для діалогу в цій справі. Ці пропозиції підтримав О.Гнатюк із Гданська, який застеріг українську молодь перед загрозою “забути про все, занурившись у реальність”⁴⁰. Першим наслідком цих розмов стала спільна зустріч студентів із західних міст ПНР і Варшави 6–7 грудня 1975 р., на якій відбулася гаряча дискусія про роль студентства в УСКТ. Молоді українці, спостерігаючи за обмеженою владою діяльністю Товариства та поступовим розвитком незалежної думки в інтелектуальних центрах, переважно в університетах Кракова, Варшави, Гданська, Щецина, Любліна, усе частіше висували припущення про можливість зміни ситуації української меншини в Польщі лише за умов зміни всієї існуючої в державі системи.

ГП УСКТ намагалося контролювати молодіжний український рух. З метою узгодження позицій у березні 1978 р. було організовано зустріч з “молодіжним активом” УСКТ. Однак швидко стало зрозуміло, що різницю в поглядах неможливо подолати. Старші керівники Товариства в розмові з молоддю так і не змогли вийти за малоефективну схему тиску та залякування⁴¹.

Політичні зміни в ПНР у 1980–1981 рр. у період “Солідарності” уможливили перші відкриті дискусії в справі національної меншини в Польській державі. На зборах краківського відділу УСКТ у травні 1981 р. професор В.Серчик, історик, автор відомої в Польщі “Історії України”, під час виступу закликав українців “зайнятися сучасністю українців в Польщі, не ховаючи голову в пісок і вдаючи, що ніби національні меншості в Польщі не існують. Факт, що велика кількість українців у Польщі нерадо признається до своєї національності, принижує не тільки самих українців, але й поляків, серед яких вони живуть”⁴².

У серпні 1981 р. відбулася таємна зустріч у Варшаві керівництва УСКТ та радянського посла. Учасники зустрічі обговорювали проблеми Товариства та українців у Польщі. Радянський посол обіцяв усіляку підтримку⁴³. Інформація про зустріч стала відома польській владі й деякі її представники почали говорити про існування “п'ятої колони в Польщі”. На пленумі ЦК ПОРП А.Сівак наголосив, що за наявності національної меншини в міжвоєнній Польщі “було з чого будувати так звану п'яту колону. І практично її збудовано... Мета була такою самою: збудувати трамплін до Радянського Союзу... п'ята колона в Польщі тепер пробує зробити те саме”⁴⁴. У відкритому листі до А.Сівака керівництво УСКТ відповідало, що

“національні меншості не творять п’ятої колони, і ми тішимось, ви це підтверджуєте, шукаючи її (та й цілком слушно) деінде”⁴⁵.

Позиція А.Сівака викликала критику не лише з боку українців, а й польських політичних кіл. Автор листа до часопису “Tygodnik Solidarność” під назвою “Хто вчив його історії?” вибачився від імені поляків за слова окремих політиків⁴⁶. Саме в часи “Солідарності” стереотип українця, сформований владою в ПНР завдяки пропагандистській роботі, почали відкрито критикувати самі поляки. Так, на сторінках видання “Tygodnik Powszechny” відбувалася гостра дискусія навколо цього питання, яка загострилася після опублікування статті В.Мокрого про свою родину. Він розповів про переселення свого батька в 1947 р., таврування в школі словами “бандит”, про його страх розмовляти в публічних місцях українською⁴⁷. Подібні історії обговорювалися на шпальтах газети Спілки соціалістичної молоді (“Płomienie”)⁴⁸.

“Солідарність” унесла бажані зміни в українсько-польські відносини. Усепольський з’їзд у 1981 р. навіть прийняв резолюцію, у якій зазначалося: “Коли ми переймаємося розвитком польської культури, відкритої для досягнення інших народів, хочемо ствердити, що нам не байдуже, щоб громадяни Польщі інших національностей і етнічних груп – білоруси, цигани, греки, литовці, лемки, німці, українці, татари, євреї – знайшли умови для вільного розвитку своєї культури та її передання майбутнім поколінням у спільній батьківщині з поляками”⁴⁹. Так було підняте питання про національні меншини в Польщі й ніхто більше не міг стверджувати, що ПНР – “однонаціональна держава”.

Політичні зміни викликали низку суперечок у середовищі української активної громадськості щодо подальшої долі українців у Польщі. Серед діячів УСКТ усе більше загострювалися відносини між “поміркованими” та “радикалами” навколо питання поширення діяльності Товариства й на політичну сферу. Група “радикалів”, переважно молодь, була в меншості. Не маючи переважаючого впливу в УСКТ, вони стали пропонувати створення власної студентської організації. 1 травня 1981 р. молоді українці проголосили декларацію про створення Спілки українських студентів Польщі (СУСП) і запросили всіх бажаючих приєднатися до неї. Юристи із “Солідарності” допомогли молоді сформулювати статут, який було надіслано до Міністерства освіти з проханням реєстрації. Незалежне об’єднання польських студентів (НОПС) також підтримало створення нової української студентської організації. Міністерство освіти відмовило в реєстрації СУСП, а також інших литовських і білоруських організацій студентів, однак дозволило реєстрацію Спілки африканських студентів⁵⁰. Така логіка влади, хоча й була незрозумілою багатьом, чітко відповідала потребам комуністичного режиму: не допустити створення національної опозиції.

Воєнний стан, проголошений 13 грудня 1981 р., зупинив усі позитивні здобутки попередніх декількох років. Почалася перевірка всіх членів УСКТ, і деякі з них були змушені залишити Товариство. “Наше слово” заборонили разом із більшістю інших газет до березня 1982 р. Однак доба “Солідарності” у Польщі не минула безслідно. Важливу роль в українській громаді почали займати молоді українці, освічені й обізнані з методами політичної боротьби. Саме вони стали ініціаторами появи нових форм діяльності УСКТ, які зацікавили населення (проведення фестивалів, ярмарків, танцювальних вечорів). Результати були миттєві, кількість членів Товариства стабілізувалася й навіть поступово стала збільшуватися. У жовтні 1985 року в УСКТ налічувалося 179 гуртків і 6 912 членів, у 1988 році – 185 гуртків і 7 665 членів.

Друга половина 80-х рр. характеризувалася загостренням протистояння “консерваторів” і “радикалів” у середовищі активної української громадськості. Цей процес підтримувався владою, оскільки керівництво держави не бажало втрачати контроль над діяльністю української меншини в ПНР, негативно оцінювало будь-які “провокаційні вибрики радикального угруповання”. 11 квітня 1982 р. на першій сторінці “Нашого слова” з’явилася стаття з різким осудом “радикалів”. “Насправді не можемо дозволити, щоб деякі безвідповідальні люди... спихали наше Товариство на небезпечний шлях. Ці люди за свої шкідливі погляди повинні бути нами засуджені...”, – зазначається в статті Е.Кохана⁵¹. Влада за допомогою керівництва УСКТ (Е.Кохан, Г.Боярський, А.Гнатюк) розпочала процес “чистки” Товариства. Спеціально створена комісія провела виховні бесіди з 21 особою, при цьому частину матеріалів з розмов було передано на розгляд товариського суду. У результаті рішення суду двох осіб було усунуто з

УСКТ, трьом винесено догани й лише одного виправдано від звинувачення в діяльності на шкоду Товариства⁵².

Постійні порушення владою своїх обіцянок у справі поліпшення життя української меншини в ПНР не змінили ставлення “консерваторів” УСКТ до “лінії партії”. Консервативна група, яка стояла на чолі Товариства, твердо дотримувалася своєї позиції: за існуючих політичних обставин тільки за підтримки ПОРП можна досягти хоча б мінімальних поступок влади в культурно-освітній сфері для українців. Ці погляди не розділяла більшість членів УСКТ, регіональні відділи Товариства й основна маса українського населення Польщі. Невідповідність поглядів керівництва УСКТ і переважної частини українців привела до появи нових українських організацій, які не підпорядковувалися Товариству⁵³. У липні 1983 р. розпочало діяльність Церковне братство св. Володимира. При Спілці польських студентів було утворено Всепольську раду культури студентів національних меншин із потужною секцією української культури. У 80-х рр. стали популярними “студентські вилазки” в Карпатські гори, у місця, з яких у 1947 р. були депортовані українці⁵⁴.

Крім того, українська інтелігенція, шукаючи змін, убачала їх лише в зміні політичного режиму в державі, а отже, зближалася з політичною опозицією. 18 грудня 1988 р. у Варшаві в костелі Божого Милосердя відбулася зустріч групи незалежних українських діячів і керівництва “Солідарності”, яку організував Л.Валенса. Під час розмови сторони домовилися про створення Громадянського комітету при Незалежній самоврядній профспілковій спілці “Солідарність”, у рамках якої діяли 15 комісій, у тому числі Комісія співпраці з національними меншинами. Українців у Комісії представляв В.Мокрий. 27 січня Комісія опрацювала проект “Про потреби національних меншин у Польщі”, згідно з яким польським громадянам інших національностей гарантувався захист усіх можливих особистих, політичних, економічних, культурних прав⁵⁵. 14 лютого 1988 р. Комісія вислала петицію до сейму з вимогами врегулювання правового становища національних меншин, гарантії місць у парламенті, засудження акції “Вісла”, а також ліквідації її наслідків⁵⁶.

Справжній національний вибух відбувся під час Фестивалю української культури в Сопоті 1–2 липня 1989 р. Приводом маніфестації стала заборона на виступ одного з колективів української молоді. Організатори повністю втратили контроль над ситуацією. Під музику українських гуртів лунали патріотичні вигуки, у натовпі з’явилися жовто-блакитні прапори, транспаранти з написами, які засуджували керівництво УСКТ, а саме Е.Кохана. У маніфестації брали участь український посол до сейму В.Мокрий та опозиціонер з УРСР Б.Горинь. Завершився фестиваль колективним співом українського гімну “Ще не вмерла Україна”⁵⁷.

23 вересня на засіданні ГП УСКТ Е.Кохан подав у відставку, а також було прийнято рішення про зібрання надзвичайного з’їзду УСКТ. Цей з’їзд відбувся у Варшаві 24–25 лютого 1990 р. і за присутності широкого спектра українського суспільства прийняв рішення перетворити УСКТ в Об’єднання українців у Польщі⁵⁸. 2005 року Об’єднання нараховувало близько 7 тис. членів, у його структурі діють десять регіональних відділів (кошалінський, слупський, сяноцький, перемишльський, мазурський, любуський, ельблонзький, лігницький, ольштинський, щецинський), що об’єднують 90 місцевих гуртків. Крім того, у Польщі функціонують 7 самостійних українських гуртків у Катовіце, Любліні, Вроцлаві, Кракові, Гданську, Жешуві та Лодзі, а також низка дружніх українських організацій (Об’єднання лемків, Союз українок, Союз української незалежної молоді, Спілка українців-політ’язнів сталінського періоду, організація молоді “Пласт”, Українське вчительське товариство, Клуб юристів)⁵⁹.

Отже, за умов відсутності реальних політичних важелів представники української громади в ПНР намагалися шукати альтернативні шляхи реалізації своїх прав: відкрито ігнорували розпорядження влади, надсилали колективні листи й петиції, відвідували таємні богослужіння тощо. Ці дії стали поштовхом до остаточного врегулювання питання повернення українського населення на попередні місця проживання, деяких реформ у культурній, освітній і релігійній сферах. І хоч опір асиміляційній політиці не завжди досягав своєї остаточної мети – повернутися вдалося незначній частині переселенців, а зміни політичного курсу на користь українців були незначними, – він постійно нагадував про існування української проблеми в

Польщі, а головне, об'єднував самих протестувальників у міцну однорідну національну громаду.

1. Drozd R. *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989* / Roman Drozd. – Warszawa : Tyrsa, 2001. – S. 171.
2. Archiwum Państwowe w Przemyślu, zespół 6. Powiatowy Oddział w Gorlicach, sygn. 13. Sprawozdania opisowe i statystyczne z działalności (wykaz statystyczne wysłanych transportów z pow. Gorlickiego w czasie akcji “W”, charakterystyka działalności Punktów Etapowego, akta likwidacyjne). 1947–1949, k. 6.
3. Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół 43. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie. 1943–1975, sygn. 10183. Sprawy narodowościowe (ludność ukraińska i cygańska). 1962, k. 21–24.
4. Ibid, zespół 1338. Komitet Powiatowy Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Gorlicach 1948–1975, sygn. 276. Informacje o działalności kleru. Informacje o sytuacji ludności ukraińskiej. 1959–1960, k. 1.
5. Archiwum Akt Nowych, zespół 237. Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, sygn. 127/XIV. – 146. Wnioski Komisji KC PZPR ds. Narodowościowych. 1957, k. 67.
6. Ibid, k. 68.
7. Drozd R. *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej...* – S. 175.
8. Archiwum Akt Nowych, zespół 237. Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, sygn. 127/XIV. – 146. Wnioski Komisji KC PZPR ds. Narodowościowych. 1957, k. 45.
9. Drozd R. *Polityka...* – S. 176.
10. Archiwum Akt Nowych, zespół 237. Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, sygn. 127/XIV. – 146. Wnioski Komisji KC PZPR ds. Narodowościowych. 1957, k. 47.
11. Drozd R. *Polityka...* – S. 178.
12. Archiwum Akt Nowych, zespół 237. Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, sygn. 127/XIV. – 147. Notatki informacyjne dot. działalności elementu nacjonalistycznego wśród mniejszości ukraińskiej. 1956–1959, k. 34.
13. Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół 43. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie. 1943–1975, sygn. 10014. Informacje o Ukraińskim Towarzystwie Społeczno-Kulturalnym. 1963, k. 2.
14. Drozd R. *Polityka...* – S. 179.
15. Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół 43. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie. 1943–1975, sygn. 10017. Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne. 1969, k. 6.
16. Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни 1944–1984 / Мирослав Трухан. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : Видано у співпраці з Фондацією дослідження Лемківщини, 1990. – С. 398.
17. Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół 43. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie. 1943–1975, sygn. 10015. Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne. 1967, k. 6.
18. Ibid, sygn. 10014. Informacje o Ukraińskim Towarzystwie Społeczno-Kulturalnym. 1963, k. 4.
19. Mokry W. *Dzisiejsza droga Rusina do Polski* / W. Mokry // *Tygodnik Powszechny*. – 1981. – № 46.
20. Syrnyk J. *Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990)* / Jarosław Syrnyk. – Wrocław : GAJT, 2008. – S. 203.
21. Макар Ю. І. Політика ПОРП і органів влади щодо національних меншин Польщі після II св. війни / Ю. І. Макар // *Питання нової та новітньої історії країн Північної Америки*. – Чернівці : Рута, 1993. – Вип. II. – Ч. 1. – С. 161–162.
22. Syrnyk J. *Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne...* – S. 175.
23. Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół 43. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie. 1943–1975, sygn. 10016. Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne. 1968, k. 6.
24. Syrnyk J. *Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne...* – S. 262.
25. Drozd R. *Ukraińcy w Polsce: 1944–1989 : Walka o tożsamość : (Dokumenty i materiały)* / R. Drozd, I. Hałagida. – Warszawa : Burchard edition, 1999. – S. 208–212.
26. Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół 43. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie. 1943–1975, sygn. 10015. Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne. 1967, k. 33.
27. Miroszewski K. *Centralny Obóz Pracy Jaworzno. Podobóz ukraiński (1947–1949)* / Kazimierz Miroszewski. – Katowice : Śląsk, 2001. – S. 195.
28. Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни... – С. 193.
29. Дробник В. Українська меншість у післявоєнній Польщі / В. Дробник // *Історія і сучасність*. – 1998. – № 3. – С. 74.
30. Там само. – С. 77.
31. Archiwum Akt Nowych, zespół 285. Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 1759. Szkoły z niepolskim językiem nauczania w latach szkolnych 1959/60–1964/65. Otwieranie. Decyzje Ministerstwa, fragmenty wykazów, korespondencja. 1959–1964, k. 67–78; Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół 43. Prezydium

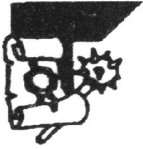
- Wojewydzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie. 1943–1975, sygn. 10183. Sprawy narodowościowe (ludność ukraińska i cygańska). 1962, k. 28–30.
32. Ibid, k. 67.
33. Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół 43. Prezydium Wojewydzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie. 1943–1975, sygn. 10187. Sprawy narodowościowe (ludność cygańska, ukraińska i żydowska). 1965, k. 5.
34. Archiwum Akt Nowych, zespół 237. Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, sygn. 127/VIII. – 214. KC PZPR. Projekty, notatki. 1960–1964, k. 73.
35. Захарчук А. Політична провокація / А. Захарчук // Наше слово. – 1965. – № 16. – С. 2; Сосна С. Повертатись чи залишатись / С. Сосна // Наше слово. – 1956. – № 4. – С. 2.
36. Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół 43. Prezydium Wojewydzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie. 1943–1975, sygn. 10187. Sprawy narodowościowe (ludność cygańska, ukraińska i żyдowska). 1965, k. 5.
37. Syrnyk J. Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne... – S. 259.
38. Сивіцький М. Геноцид під цензурою / М. Сивіцький // Український альманах. – 1996. – № 28. – С. 67.
39. Колосівський С. Студентські справи / С. Колосівський // Наше слово. – 1973. – № 20. – С. 4.
40. Гнатюк О. У гданських студентів / О. Гнатюк // Наше слово. – 1974. – № 4. – С. 3.
41. Syrnyk J. Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne... – S. 314.
42. Мартинюк Б. Досить панахид / Б. Мартинюк // Наше слово. – 1982. – № 28. – С. 3.
43. Дробник В. Українська меншість... – С. 77.
44. Siwak A. Występ / A. Siwak // Trybuna Ludowa. – 1981. – 12 sierpn. – S. 1.
45. Відкритий лист до члена Політбюро ЦК ПОРП тов. Альбіна Сивака // Наше слово. – 1981. – № 39. – С. 1; Хто вони – V колона? // Наше слово. – 1981. – № 46. – С. 2.
46. Kadenacy T. Kto go uczył historii / T. Kadenacy // Tygodnik Solidarności. – 1981. – 11 września. – S. 4.
47. Mokry W. Dzisiejsza droga Rusina do Polski... – № 46.
48. Watki ukraińskie w naszej świadomości // Plomienie. – 1981. – 12 mar. – S. 5.
49. Uchwała w sprawie mniejszości narodowych // Tygodnik Solidarności. – 1981. – 11 paźdz. – S. 1.
50. Дробник В. Українська меншість... – С. 79.
51. Кохан Є. Перші кроки / Є. Кохан // Наше слово. – 1982. – № 37. – С. 1.
52. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej... – S. 307.
53. Трухан М. Українці в Польщі... – С. 378.
54. І. Б. Не буде панахиди для церкви? / І. Б. // Наше слово. – 1982. – № 28. – С. 5.
55. Ukraińcy w Polsce : 1989–1993 : dokumenty / [oprac. M. Czech]. – Warszawa : Związek Ukraińców w Polsce, 1993. – S. 73.
56. Ibid. – S. 75.
57. Український фестиваль в Сопоті // Наше слово. – 1989. – № 41. – С. 1.
58. Ukraińcy w Polsce : 1989–1993... – S. 109–110.
59. Організаційна структура ОУП. 2005 [Електронний ресурс] / Об'єднання українців у Польщі. – Режим доступу : <http://www.our.ukraina.com.pl>.

В статтє на основе обработки обширного круга источников и литературы освещена общественно-политическая деятельность украинцев в Польше в послевоенный период. Проанализирована эволюция политики польской коммунистической власти по отношению к украинскому населению и ее влияние на общественно-политическую жизнь. Раскрыта роль и место Украинского общественно-культурного сообщества в этом процессе и охарактеризованы основные формы борьбы украинцев за свои права посредством ряда культурно-просветительских мероприятий.

Ключевые слова: украинцы, общественно-политическая деятельность, акция “Висла”, Украинское общественно-культурное сообщество.

In this article public and political activity of Ukrainians in postwar Poland has been covered on the basis of wide variety of sources and literature. Evolution of Polish Communist government policy as far as Ukrainian population and its influence on public and political life have been analyzed. The role and place of Ukrainian social and cultural society in this process has been discovered and fundamental forms of Ukrainian people's fight for their rights through a chain of cultural and educational events has been described.

Key words: Ukrainians, public and political activity, action “Visla”, Ukrainian social and cultural society.

УДК 94 (438)“195/196”: 329.15

ББК 63.3 (4Пол)6–5 + 66.1 (4Пол)-194

Ларуса ШВАБ

НАЦІОНАЛІСТИЧНА ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ВЛАДИ В ПОЛЬЩІ В 50–60-х рр. ХХ ст.

У статті розкрито питання щодо способів утвердження легітимності комуністичної влади Польщі в умовах політичної, економічної та соціальної кризи в 50–60-х рр. ХХ століття. Автор стверджує, що стратегія легітимізації соціалістичної системи тісно переплелася з польським націоналізмом, розіграним на антисврейській та антирадянській мапах.

Ключові слова: Народна Польща, Польська об'єднана робітничка партія, націоналізм, легітимізація, антисемітизм, антирадянська пропаганда.

Політична криза в Польщі 1956 р. розпочалась якраз зі смертю Йосипа Сталіна в 1953 р. Щоправда, культ Сталіна продовжував існувати. Його зміцнювала масова спонтанна ексцитація в усіх країнах східного блоку, комуністичне керівництво стверджувало про вірність ідеям Сталіна й готовність продовжувати почату ним справу. Підтримання культу Сталіна, а навіть створення нового міфу, було потрібне їм, аби легітимізувати сталінський порядок, у якому вони володіли всіма важелями влади. Водночас повсюдна пропаганда рутинізувала постать Сталіна. Так завжди буває, коли мертвий лідер власною харизмою більше не впливає на сприйняття себе суспільством. У такий спосіб місце харизматично-революційної традиції заступає традиція національна, набуваючи сили законної ідеології влади. Так було в усіх соціалістичних країнах Центрально-Східної Європи, окрім Радянського Союзу, де почалася жорстка боротьба за владу, що закінчилася перемогою Микити Хрущова¹.

Найбільшим парадоксом польського комунізму було те, що смерть Сталіна не стала імпульсом до швидких політичних змін, як, наприклад, в Угорщині чи НДР. У Центральний Комітет Польської об'єднаної робітничої партії (ЦК ПОРП) ця звістка надійшла наступного ранку 6 березня 1953 року. Більшість польського керівництва розуміла, що закінчилася певна епоха, хтось видихнув з полегшенням, бо в останні роки життя Сталіна терористична нагінка посилилася, а хтось, як-то Якуб Берман², боявся стати “новим Сланським”³, себто бути страченим за впроваджені репресії. Навпаки, навчена досвідом Чехословаччини й НДР, влада вдалася до дій на випередження, розгортаючи хвилю нових репресій: загострилася боротьба з костелом – єдиною суспільною інституцією, яка протягом 40-х – початку 50-х років зберегла автономне існування; 26 вересня 1953 р. було заарештовано примаса Стефана Вишинського; того ж місяця після показового процесу до 12 років ув'язнення було засуджено єпископа Чеслава Качмарка; поплатився посадою головного директора “Загального щотижневика” (“Tygodnik Powszechny”) Єжи Турович (газета не надрукувала некролог після смерті Сталіна); колективізація все більше набувала своїх викривлених форм⁴.

Цілком можливо, що завдяки терору й страху, який він породжував, керівництву вдалося відсунути загрозу дестабілізації системи, а криза законності влади набула для політичної еліти більш м'яких форм, якби не події, що надійшли ззовні.

Доля Лаврентія Берії в СРСР, Рудольфа Сланського в Чехословаччині, Ласло Райка⁵ в Угорщині була memento передусім для Юзефа Святла, який тоді зрозумів, що він та інші функціонери служби безпеки, особливо єврейської національності, можуть бути визнані відповідальними за терор попередніх років. Щоправда, на II З'їзді ПОРП у березні 1954 р. прозвучало гасло “нового курсу”, але це були “косметичні” зміни. Правдиві імпульси надійшли від моменту реляцій Юзефа Святла в ефірі радіо “Вільна Європа” у вересні 1954 року⁶.

Реляції Ю.Святла зруйнували міф справедливої, ідеальної, позбавленої вад влади, навіть якщо цей міф і не діяв сповна, тепер виявилось, що “король голий”⁷.

Відбудова авторитету керівництва партії розпочалася з пошуків “козла відпущення”, аби в такий спосіб продемонструвати свої “чисті руки”. Хвиля критики, що наростала всередині ПОРП, змусила режим до болісних для себе рішень. У жовтні 1954 р. Політбюро ухвалило перші кадрові зміни в Міністерстві громадської безпеки (МГБ)⁸. На початку листопада був заарештований колишній директор Слідчого департаменту Юзеф Ружанський, Анатоль Фейгін – шеф Ю.Святла – за рішенням партійної організації – виключений з партії. Пізніше з’ясувалося, що “косметичні” зміни не покращують обличчя апарату репресій. Міністр громадської безпеки Станіслав Радкевич удався до публічного обвинувачення Ю.Ружанського: “Ружанський упродовж неприпустимі методи слідства, що свідчать про його виродження й садизм. Ці методи застосовувалися до несправедливо засуджених старих членів комуністичної партії й інших осіб, у тому числі жінок”⁹.

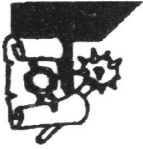
Така оцінка діяльності (партійно-службова нарада активу міністерства 11–13 листопада 1954 року) донедавна всемогутнього функціонера безпеки показала нижчим функціонерам, що вціліти можна, тільки якнайшвидше відхрестившись від усього, чим жило МГБ упродовж кількох останніх років. В останній день наради С.Радкевич представив ще кілька самокритичних зауважень стосовно роботи міністерства, проте оптимізм зрадив його і він розумів, що не зможе утримати попередніх позицій.

7 грудня Політичне бюро порушило справу про “ув’язнення Владислава Гомулки”¹⁰ і постановило випустити його з-під арешту¹¹. Загальний настрій виразив Віктор Клосевич¹²: “Якщо Гомулка винний, то його потрібно судити, а якщо ні, то випустити”¹³. У грудневому номері “Нових шляхів” (“Nowe drogi”), офіційному органі ЦК ПОРП, з’явилася стаття, у якій автори засуджували зверхність безпеки над партією та правом. У тексті фігурувало слово “вибачення”, яке в наступні місяці й роки “зробило запаморочливу кар’єру”.

Той самий партійний актив 20 грудня ухвалив рішення вилучити з бібліотек і книгарень усі книжки й брошури, які містили “антитітовські формулювання”¹⁴. Факт вилучення книжок, просякнутих сталінською фразеологією, уже можна інтерпретувати як відхилення від сталінської моделі легітимізації системи влади – оскільки, хоч і не у зовсім властивий спосіб, відбувалося відходження від старих уявлень. 29 грудня у зв’язку із сотою річницею смерті Адама Міцкевича та проголошенням 1955 р. Роком Адама Міцкевича, Секретаріат ЦК затвердив програму урочистостей щодо вшанування пам’яті поета¹⁵. На цьому засіданні партійне керівництво погодилося на інсценізацію “Дзядів” А.Міцкевича, вистави, яка згодом, 1968 року, стане причиною студентських заворушень. Мечислав Яструнь занотував у своєму щоденнику 5 грудня 1955 року: “Я був на прем’єрі «Дзядів». Поза тим, що актори грали посередньо, а навіть слабко – окрім Гоголовського – усе інше вражає. Якою ж актуальною є ця трагедія! <...> «Літературна газета» помістила про мого Міцкевича широку рецензію й забажала перекладу цієї повісті російською мовою. Відбуваються дива”¹⁶.

Було б перебільшенням говорити, що стратегія легітимізації влади радикально змінилася. У своєму коротенькому виступі на засіданні Комітету зі святкування Року Міцкевича Александр Завадський, голова Державної Ради (Rada Państwa) і член найвужчого керівництва партії, зіставив видатного поета не тільки із соціалізмом, але також із перемогою Великої жовтневої соціалістичної революції, утворенням СРСР, а також із Маніфестом комуністичної партії, Марксом, Енгельсом, Леніним, Люксембург, а також із шестилітнім планом господарського розвитку Народної Польщі. “Дорогу до свободи батьківщини, яку до кінця свого життя шукав Великий Мандрівник, знайшов польський народ під проводом робітничого класу та його партії”¹⁷. В Академії на честь Міцкевича, що відбулася кількома місяцями пізніше, узяла участь Марія Домбровська¹⁸. Ось що вона занотувала у своєму щоденнику: “Завадський, відкриваючи Академію, назвав Пушкіна «найбільшим поетом Слов’янщини». Це була фатальна помилка, бо, поза тим, що це неправда, на чиїхось іменинах, скажемо, не личить указувати на “велич” іншого. Коли ми вийшли із зали, всі про це говорили. Слонімський пожартував, що уряд біля пам’ятника Міцкевичу покладе вінок з написом: “Творці Дзядзів – творцеві дзядзів”¹⁹.

Ще в жовтні 1954 р. Політбюро розглядало макет пам’ятника Сталіну, який планувалося розмістити перед Палацом науки і культури у Варшаві. Усі газети згадали про Сталіна в другу річницю його смерті, проте пафосу було менше.

Що стосується легітимізації національної ідеї, то 1954 р. нічого значнішого не відбулося. У листопаді 1955 р. “святкувалася” “трьохсоті річниця перемоги над шведським загарбником”. “Метою цієї кампанії, – за визначенням Відділу пропаганди і агітації ЦК, – було ознайомлення всього народу з богатирським і патріотичним рухом народних мас, які пробуджені соціальною і народно-визвольною війною українського народу під проводом Богдана Хмельницького і повстанням Костки Наперського, першими розпочали й мужньо боролися проти польських та чужоземних загарбників, за національне й соціальне визволення, за свободу і незалежність Польщі”²⁰.

Судячи з подібних текстів, риторика соціалістичної пропаганди не змінювалася. Наведений текст спонукає нас ще до кількох суджень. У комуністичному уявленні національна свідомість є сутністю, незмінною в часі. “Народні маси” вже в XVII столітті мали сформовану національну усвідомленість і саме вони були носіями найвищих цінностей. Спільна боротьба проти спільного ворога – визискувача й чужоземного загарбника – єднала народні маси незалежно від національності, тому тут український народ виступає спільником польського народу. Риторика відповідає духові комуністичної пропаганди. Польська історична наука послуговується якраз іншим концептом. Але чому польський комуністичний режим з легкістю користується явно непопулярною в польському суспільстві українською риторикою? У цілому слід наголосити, що такого типу заходи мало цікавили вище керівництво партії, це були тільки пропагандистські виверти, у Відділі пропаганди і агітації ЦК вони також були на маргінесі завдань. Зрештою, про все це швидко забули. XX з’їзд КПРС запропонував нову форму легітимізації комуністичного режиму після смерті його натхненника Й.Сталіна.

У промові, виголошеній на XX з’їзді, Микита Хрущов запевнив, що “комунізм перемає”, оскільки соціалістичний спосіб виробництва “показав переваги над капіталістичним”. М.Хрущов говорив про економічні звершення в Радянському Союзі: будівництво житла, зростання споживання продуктів харчування, поліпшення стану медичного обслуговування, допомога держави вдовам, чоловіки яких загинули на війні тощо. М.Хрущов обіцяв перейти в шостій п’ятирічці на семигодинний робочий день. Одним словом, державу необмеженого терору змінила держава соціальних турбот і гарантій²¹. Із промовою М.Хрущова Радянський Союз входив у фазу патерналізму²².

Зі слів М.Хрущова, національна культура (радянського народу, як і кожного окремо взятого народу у складі СРСР) могла бути тільки соціалістичною за змістом. Прозвучали слова про радянський народ і соціалістичний патріотизм. М.Хрущов, колишній Перший секретар Комуністичної партії України (КПУ), усвідомлював загрозу стабільності держави, яку несла в собі великоросійська пропаганда. Тому в період його керівництва так багато говорили про “радянську людину”, а націоналізм не відігравав істотної ролі в процесі легітимізації політичної влади²³.

В іншій промові, виголошеній останнього дня роботи XX з’їзду партії 25 лютого 1956 р. “Про культ особи і його наслідки”²⁴, М.Хрущов витворив ще один легітимізаційний міф – про себе як про Великого Будівничого Соціалізму. Словами М.Хрущова КПРС відхрещувалася від сталінського терору, як і резервувала собі право єдино правильного погляду на те, що відбувалося. Крім того, критикуючи культ особи (як ми з’ясували вище, потрібний номенклатурі всіх соціалістичних систем у Центрально-Східній Європі), М.Хрущов похитнув віру в справедливість комуністичного порядку, а опосередковано – у праві займати високі керівні посади всіма, хто був причетний до викривлень періоду сталінізму.

Перша реакція польського керівництва на промову була більш ніж стриманою. Ще до часу детального прочитання реферату і після одного-другого засідання із “приводу таємної доповіді М.Хрущова на XX З’їзді КПРС”, під час дводенної наради активу ПОРП (3–4 березня 1956 року) виникли сумніви щодо деяких положень доповіді, особливо в частині про “правонаціоналістичне відхилення від лінії партії”, розпуск 1938 р. КПП і “надуживання владою” службою безпеки²⁵. 10 березня в редакційній статті “Народної трибуни” (“Trybuna Ludu”) подано розширений аналіз доповіді М.Хрущова, проте увагу в тексті акцентовано головно на зверненні до суспільства в цілому.

Результат, якого слід було б очікувати, – ще більша поляризація політичних сил усередині ПОРП – посилюється “основною подією” цього місяця: у Москві 12 березня помер очільник ПОРП Болеслав Берут²⁶. У механізмах управління в країнах, чії політичні системи орієнтувалися на Радянський Союз, було відсутнє врегулювання наступництва влади. Ця бомба сповільненої дії спрацювала в момент звільнення посади першого секретаря партії. Смерть Б.Берута не тільки посилює фермент, головно в партійному апараті, але відкрила шлях для реформаторських змін. Ось чому в жодній іншій країні соціалістичного блоку, крім СРСР і Польщі, зміст доповіді М.Хрущова не був оголошений.

На похорон Б.Берута приїхала офіційна делегація Радянського Союзу на чолі з М.Хрущовим. Один з учасників зустрічей з ним, Анджей Верблян,²⁷ згадував: “Поповзли чутки, що Хрущов хотів усунути Мінца²⁸, Бермана і Замбровського²⁹ з керівництва ПОРП. Аргумент – їхнє “єврейське походження”, з надією, що звільнення євреїв позитивно відіб’ється на авторитеті партії серед народних мас. Ці слухи викликали обурення в частини партактиву, як тих, кого така постановка питання торкалася безпосередньо, так і тих, хто не міг і не хотів погоджуватися з дискримінацією за національною ознакою”³⁰.

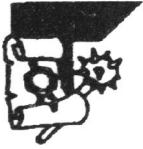
Через шість років у розмові з російським поетом М.Хрущов виявив власне розуміння етнічної ситуації в польській партії. Цим поетом був Євген Євтушенко. Його вірш “Бабин Яр” не сподобався М.Хрущову: “А ви, Євтушенко, не завжди йдете в ногу з часом. Пишете вірші, як-от “Бабин Яр”. А кому це потрібно? Ні, я не антисеміт, але що ви хочете? Порушити пропорцію? Візьміть, наприклад, Польщу. Знаєте, скільки в 1952 році в уряді було поляків? Двоє. Решта – євреї. Хіба один раз я запитав Берута – чим усе це має закінчитися? У 1956 році народ повстав, саме проти тих людей. А що було в Угорщині? Там же Ракоші [Матіас] був євреєм, Герьо – також. І як усе це закінчилося? Чи того самого ви хочете у нас?”³¹.

М.Хрущов, як бачимо, спростив причини кризи жовтня 1956 року, але очевидним є факт: він знищив табу на замовчувані теми (саме явище антисемітизму відоме набагато раніше, наприклад, у 1945 році). Той факт, що інформація походила від Першого секретаря КПРС, мав визначальне значення. Серед членів партійного апарату знайшлося багато таких, яким сподобався аргумент М.Хрущова, аби використати його для зміцнення власної позиції в партії. До 1956 р. всі інші легітимізаційні аргументи були вичерпані³².

Простежимо, як вони зникали з 1953 до 1956 року. Після втечі Ю.Святла й початку його викривальних реляцій з Вашингтона комуністам залишалося лише одне – відновити авторитет партії. Почали з пошуків винних, бо хтось мав відповідати за “викривлення”, про які на весь світ заявив Ю.Святло, і знайшли – серед “товаришів з безпеки”. На початку 50-х рр. значення спецслужб було таким великим, що серед поляків панувало переконання – державою керують спецслужби, а не партія (у дійсності, керували обидві інституції). Від моменту чисток у МГБ зникла завіса таємничості в діяльності спецслужб. Основна інстанція, що продукувала загрози, вступила в процес лібералізації.

Тільки після того стало можливим прийняття закону про амністію (27 квітня 1956 р.). За півтора місяця (до червня) з в’язниць вийшло 35 тис. осіб, з них 5 тис. політичних в’язнів – солдатів і офіцерів Армії Крайової та польського підпілля. Закон пробудив два руйнівних чинники: насамперед відновив пам’ять про Варшавське повстання й безневинно покараних польських патріотів (процеси проти генерала С.Татара³³, Є.Кірхмайєра³⁴, С.Моссора³⁵ були лише підтвердженням несправедливості стосовно поляків), а після 1953 р. зруйнував міф про основний стовп системи – безпеку і, щонайважливіше, *відновив антисемітський аргумент, за яким приховувалося багато національних образ*. Наприклад, говорили: “Чому Мінц – син колишніх фабрикантив, управляє економікою, чи не тому поляки такі бідні?”³⁶.

Другий руйнівний чинник – економічний. Амністовані за законом почали покидати роботу в копальнях з видобутку вугілля – стратегічної сировини для важкої промисловості. Галузь потерпала від нестачі робочих рук. Партійна пропаганда заохочення молодих людей до роботи в копальнях досягла мінімального ефекту. Видобуток вугілля скоротився вдвічі, собівартість зросла, а ціни на зовнішньому ринку залишалися низькими. Політичні претензії до СРСР посилілися більш зрозумілими – економічними. *Відновився антирадянський аргумент*.

Знову ж табу на фактор присутності “радянців” у Польщі, здебільшого військових, був порушений не без інспірації Москви маршалом Костянтином Рокоссовським. Улітку 1953 р. він запропонував Політбюро “поступово відреконструувати радянських офіцерів” і впровадити систему радників, як це було в інших країнах блоку. У жовтні 1956 р. Владислав Гомулка особисто піднімав питання про присутність радянських офіцерів і радників у польській армії. Статистика свідчить: якщо офіцерський склад у польських збройних силах складав 51 тис. осіб, то радянські кадри вищого офіцерського складу становили 38,5%. За національністю: росіяни – 11 тис. 645 осіб (59,17%), поляки – 3 тис. 510 осіб (17,84%), українці – 2 тис. 842 осіб (14,44%), білоруси – 876 осіб (4,45%), євреї – 449 осіб (2,28%), татари – 74 особи (0,38%), вірмени, грузини, греки, мордва, казахи, азербайджанці, латиші, литовці, комі та інші – від 0,27 до 0,04%³⁷. *Антирадянський аргумент продовжував зміцнюватися.*

У цей момент ми впритул підійшли до визначення причин познанських подій 1956 р. Після того як влада протягом тривалого часу не змогла задовольнити очікування основних соціальних груп (такі очікування пробудила пропаганда шестилітнього плану), у суспільстві пробудилася фрустрація. Коли з’єдналися три фактори – антисемітський, антирадянський, соціальний – виник народний бунт, скерований проти режиму. Обурення відобразилося в мові гасел: “Геть комуністів”, “Геть москалів”, “Хочемо справді вільної Польщі”³⁸. Велику роль у порозумінні збуреного народу відіграла релігія. Разом із національною символікою вона створювала емоційне й ідейне тло єднання народу проти атеїстичної, антинародної держави. Мова бунту чітко вирізняла “свого” від “чужого”³⁹.

Познанські події зруйнували легітимацію влади на економічному, політичному й ідеологічному ґрунті. Новий порядок був визнаний як накинута ззовні, етнічно “чужий”. Стратегія легітимізації системи тісно переплелася з польським націоналізмом, скерованим проти євреїв і “руських”, себто “радянців”. “Влада отримає підтримку народу, якщо позбудеться євреїв”^{40,41}, або “<...> справа польсько-радянських відносин – це велика проблема для Польщі, ніхто їх (радянських радників. – Л.Ш.) не буде шанувати, якщо вони будуть так поводитися”⁴² – прибіжно такою була риторика лідерів партії.

Повернення В.Гомулки на посаду Першого секретаря ЦК ПОРП уперше в історії Народної Польщі відбулося завдяки його твердій лінії щодо Радянського Союзу. Влада отримала суспільне визнання, на цей раз законне право комуністичного керівництва (тобто В.Гомулки та його найвужчого оточення) керувати державою отримала від польського народу. Наприкінці 50-х років мало що вказувало на руйнування тандема “влада – суспільство”. Поляки стали вільними: комуністи мислили, як некомуністи. *“Познань” був найкращим доказом початку кінця комунізму.*

Після повернення до влади В.Гомулка відійшов від результату познанської лібералізації. Гору взяв гомулківський реалізм – гра в “незалежність від СРСР є небезпечною не тільки для влади, але й для системи як такої”, а щоб утримати систему зсередини, потрібна влада “твердої руки”. А владу В.Гомулка та його товариші отримали з рук самого народу, отже, те, що “добре владі – добре польському народу”. Звідси риторика влади про “народний характер її урядів” і “прихильність до Радянського Союзу”. Після жовтня 1956 р. влада почала пригальмовувати народні емоції й повертатися до реставрації марксизму – бодай чи не останньої в історії Народної Польщі, “зміцнюючи в масах віру в соціалізм і слушність обрання соціалістичного шляху розвитку”.

Для характеристики 60-х років скористаймося словами самого В.Гомулки: “Скрізь панує незадоволення, рутини в апараті. Йдемо до катастрофи, в багно”. У другій половині 60-х рр. Польща увійшла у фазу структурної господарської кризи. Суспільство поринало в стан пригнічення. Безперервно вибухали страйки з приводу дефіциту продуктів харчування, офіційного чи прихованого підняття цін тощо. Польська ситуація різко контрастувала зі способом життя й добробутом у Західних країнах, тому пропаганда “слушності обрання соціалістичного шляху” призводила до роздратування й обурення. Поступово малі шеренги “правдивих комуністів” (зрештою, в Польщі вони ніколи не були масовими). Партійний апарат епохи В.Гомулки більше не нагадував покоління, що “з піснею на вустах” будувало “нову Польщу”. У партії зникала ідейність, масово торував собі дорогу цинізм. Революційний порив виявився яви-

щем тимчасовим, тим більше ілюзорними були “революційні перетворення”. Поляки поверталися до старої ритуальності й традицій, наприклад, поховальні процесії Б.Берута (1956 р.) і А.Завадського (1964 р.) нічим не відрізнялися від процесій у П Речі Посполитій.

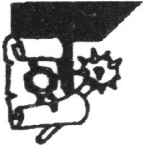
Найбільшої поразки “революційна інженерія” зазнала у сфері національної ідентичності. Поляки не стали переконаними інтернаціоналістами. Держава, закрита від решти культур, виховувала ксенофобів. У другій половині 60-х рр. Польща повернулася до націоналізму. З двох існуючих традицій – національної і революційної – поляки надали перевагу першій. (Секретар Люблинського воєводського комітету скаржився, що поляки масово відвідують західні кінофільми і нехтують кінофільмами виробництва країн народної демократії; як вихід товариш Мисковський пропонував підняти ціни на західні кінострічки і понизити на всі інші). Партійне керівництво докладало зусиль, аби заретушувати поразку марксизму (рішення XIII пленуму ЦК партії), але не змогло уникнути наростання нової націоналістичної хвилі. *Характерною особливістю другої половини 60-х рр. у Польщі був відхід від революційної риторики на користь національній, яка була суголосною з подіями в країнах як на схід, так і на захід від Польщі.* Як доказ наведемо аналогію фаз політики СРСР (М.Хрущова та Л.Брежнєва) і Польщі (В.Гомулка). 1958 року М.Хрущов розпочав новий етап боротьби з релігією в СРСР, Політбюро ПОРП ухвалило ряд заходів для підризу авторитету костелу. Коли в 1962–1963 роках М.Хрущов почав кампанію проти ліберальної інтелігенції, те саме учинив В.Гомулка (XIII пленум партії). У Радянському Союзі в другій половині 60-х рр. націоналістичні тенденції презентував О.Шелепін, а в Польщі в той час діяла комбатська група М.Мочара (ці дві особи співпрацювали через посла Польщі Я.Птасінського). “Націоналістичні відхилення” в країнах східної демократії непокоїли В.Гомулку (висловлювання на засіданні Політбюро в жовтні 1967 року), який уважав їх загрозливим для польських інтересів. І все ж В.Гомулка сам продукував ксенофобію своїм обмеженим поглядом на світ.

Протягом 60-х років польська соціалістична система нагромаджувала економічні, політичні й соціальні фактори кризи, пов’язані з невідповідністю реального стану речей із пропагандистськими міфами, що продукувала правляча верхівка. Основи соціалізму руйнувала інерція лібералізації 50-х років. Вона й допровадила до кризи 1968 року. Удруге у XX столітті польський націоналізм руйнував легітимізацію влади.

Отже, антисемітизм у Польщі слід розглядати як інструмент для побудови нової легітимізації партії, в умовах економічної, політичної та соціальної кризи. Це не була нова стратегія, а абсолютно стара й неодноразово випробувана. У березні 1968 р. закінчилась еволюція системи в бік націоналізму. Марксизм, як його розумів В.Гомулка, зазнав поразки і поступився польському націоналізмові в його крайніх проявах.

1. Zaremba M. Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce / Marcin Zaremba. – Warszawa, 2001. – S. 223.
2. Якуб Берман (грудень 1901 – квітень 1984). До травня 1956 р. член Політбюро ЦК ПОРП; у 1952–1954 рр. – член Президії Ради Міністрів, у 1954–1956 рр. – віце-прем’єр Ради Міністрів. У 1949–1954 рр. був членом Комісії громадської безпеки Політбюро ЦК ПОРП, що наглядала за апаратом репресій. На хвилі познанських заворушень (жовтень 1956 р.), у травні 1957 р. усунутий з рядів ПОРП.
3. Рудольф Сланський (раніше Рудольф Зальцман) (липень 1901 – грудень 1952) – член Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ); з 1929 р. – Генеральний секретар ЦК КПЧ. “Справа Сланського” – судовий процес 1952 р., у якому Р.Сланський фігурував як організатор і очільник змови всередині КПЧ. Разом з десятьма іншими керівниками КПЧ і держави повішений. Реабілітований 1963 р.
4. Brzeziecki A. Lekcje historii PRL w rozmowach / Andrzej Brzeziecki. – Warszawa, 2009. – S. 81.
5. Ласло Райк (1909 – жовтень 1948) – угорський комуніст, з 1945 р. очільник партійної організації Будапешта, член ЦК і Політбюро Комуністичної партії Угорщини (КПУ), з вересня 1946 р. – заступник Генерального секретаря КПУ, з 1948 р. – міністр закордонних справ Угорщини. 30 травня 1949 р. був заарештований на підставі неправдивого звинувачення, страчений 22 вересня 1949 р. Посмертно реабілітований 1955 р. Перепоховання останків Л.Райка відбулося 6 жовтня 1956 р. за присутності 100 тисяч осіб. Це була наймасовіша маніфестація напередодні повстання 1956 р.
6. Підполковник Юзеф Святло (раніше Ізаак Фляйшфарб) народився 1915 року. На момент прийняття рішення, що змінило все його життя, мав 48 років. Піс у бідній єврейській родині з-під українського

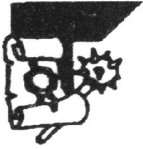

міста Тернопіль. У молоді роки його кликали Фляйшфарбом Ізааком. Відразу після закінчення школи вступив до Союзу комуністичної молоді (КЗМ). Брав участь у вересневій кампанії 1939 року. Потрапив у німецький полон, але втік у радянську зону окупації. Тут був заарештований, хоч і ретельно приховував своє минуле, пов'язане із членством у Комуністичній партії Польщі (КПП). З табору 1942 року його “передали” в батальйони праці, звідки він разом із кількома товаришами втік до дивізії генерала Берлінга. Тут не мав підстав приховувати свого комуністичного минулого та знайомства з Романом Ружанським. 1944 року Ю.Святло перейшов на службу в органи безпеки. 1945 року став членом Польської робітничої партії (ППР). З 1944 до 1948 рр. був заступником начальника Варшавського, Ольштинського, Краківського воєводських управлінь. 1948 року очолив Відділ V Департаменту I Міністерства громадської безпеки (МГБ), який 1950 року переформувався в Департамент X – один із найважливіших у структурі безпеки. Тут згромаджувалась інформація про найвищих партійних і державних чиновників. Ю.Святло отримав посаду заступника директора (директором був полковник Анатоль Фейгіна), але його можливості дорівнювали директорським. Він отримував розпорядження й завдання для департаменту безпосередньо від Б.Берута, навіть запевняв, що мав прямиий телефон з кабінетом Б.Берута, однак, мабуть, це неправда.

Ю.Святло потрапив на Захід (Східну Німеччину) у зв'язку зі справою Ванди Бронської, німецько-польської комуністки. Розчарована сталінізмом, вона виїхала на Захід і через засоби масової інформації виставляла в ганебному світлі комуністичний режим. У Східній Німеччині наприкінці листопада 1953 року була скликана спеціальна нарада за участі німецьких і польських товаришів, які вирішували питання “усунення” В.Бронської. 4 грудня А.Фейгін і Ю.Святло, делеговані з польського боку, зустрілися з Хайнріхом Мілке, шефом східнонімецької безпеки. Повертаючись пізно ввечері в готель на метро, вони помилилися станцією й висіли в Західному Берліні (стіна в Берліні була зведена тільки через вісім років після описаних подій, тому помилитися справді було легко). А.Фейгін і Ю.Святло оглянули магазини й вирішили повернутися наступного дня уже з грішми, щоб придбати товари, яких ні у Варшаві, ні у Східному Берліні не було. Наступного дня вчинили за планом. У пункт обміну валют Ю.Святло запропонував заходити по одному, аби не привернути увагу великою сумою грошей. Першим зайшов Ю.Святло, другим А.Фейгін. Коли А.Фейгін виміняв гроші і вийшов, Ю.Святло зник без сліду. Довгий час ніхто не хотів вірити східнонімецькій таємній поліції, що Ю.Святло здався західній поліції. Радше припускали, що його викрали або вбили за нез'ясованих обставин. Шефи МГБ і сам Б.Берут помилялися в лояльності Ю.Святли, він був пильною й обережною людиною. Після того, як стало відомо про арешт Л.Берії, відповідального за сталінський терор, Ю.Святло зрозумів, що потрібно очікувати повторень у Польщі, тому використав слушну нагоду, коли А.Фейгін затримався в обміннику, підійшов до першого зустрічного німецького поліцейського й попросив відвести його до американського посту. Із Західного Берліна Ю.Святла “перекинули” у Франкфурт, звідти – у Вашингтон. Кілька місяців він з виразним натхненням давав свідчення американським спецслужбам. І хоча американцям його інформація видавалася надзвичайно важливою, головну роль, яку мав відіграти Ю.Святло, була ще попереду [Terlecki R. *Micz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczenstwa w Polsce w 1944–1990* / Ryszard Terlecki. – Kraków, 2007. – S. 113–115, 349–363].

7. Zaremba M. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce* / Marcin Zaremba. – Warszawa, 2001. – S. 224.
8. Protokół № 14 posiedzenia Biura Politycznego KC, 19 października 1954 // AAN, zespół 1354, KC PZPR, sygn. 1659, k. 296–297.
9. Цит. за: Terlecki R. *Micz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczenstwa w Polsce w 1944–1990* / Ryszard Terlecki. – Kraków, 2007. – S. 124.
10. Владислав Гомулка (лютий 1905 – вересень 1982). У 1943–1948 рр. – Генеральний секретар ППР; у 1956–1970 рр. – Перший секретар ПОРП. 1948 року був звинувачений у “право-націоналістичному відхиленні в партії”. 2 серпня 1951 р. узятий під арешт. Повістку про ув'язнення В.Гомулка отримав від Ю.Святла.
11. Protokół № 19 posiedzenia Biura Politycznego KC, 7 grudnia 1954 // AAN, zespół 1354, KC PZPR, sygn. 1659, k. 308.
12. Віктор Євгеній Кloseвич (грудень 1907 – лютий 1992) – політичний діяч періоду ПНР, муляр за спеціальністю, у 1950–1956 рр. – голова Центральної ради професійних спілок. 1 березня 1958 р. XI Пленум ЦК виключив його зі складу ЦК. У цей час політичні впливи здобула “пулавська” група, прихильна до ліберальних реформ, В.Кloseвич належав до “натолінської” групи – старих комуністів-ортодоксів. Після виходу із ЦК працював директором Центрального управління зовнішньої торгівлі (Centrala Handlu Zagranicznego) “Марко” у Варшаві, яка займалась апровізаційним постачанням радянських військ, дислокованих у Польщі.

13. Цит. за: Terlecki R. *Micz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce w 1944–1990* / Ryszard Terlecki. – Kraków, 2007. – S. 124.
14. Protokół № 39 posiedzenia Biura Politycznego KC, 20 grudnia 1954 // AAN, zespół 1354. KC PZPR, sygn. 1659, k. 159.
15. Protokół № 40 posiedzenia Biura Politycznego KC, 29 grudnia 1954 // AAN, zespół 1354. KC PZPR, sygn. 1659, k. 298.
16. Jastruń M. *Dziennik. Wybor z lat 1955–1960* / Mieczysław Jastruń. – Londyn, 1990. – S. 34.
17. Trybuna Ludu. – 1955. – 22 lut.; Zaremba M. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce* / Marcin Zaremba. – Warszawa, 2001. – S. 225.
18. Марія Домбровська, з дому Шумська (жовтень 1889 – травень 1965) – найвидатніша польська письменниця XX ст., автор тетралогії “Ночі і дні” (“Noce i dni”).
19. Dąbrowska M. *Dzienniki powojenne, 1945–1949* / Maria Dąbrowska. – Warszawa, 1996. – Т. 3. – S. 60.
20. Notatka w sprawie obchodu trzechsetnej rocznicy z najazdem szwedzkim // AAN, zespół 1354. KC PZPR, sygn. 237/VIII-233, k. 104.
21. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза, 14–25 февраля 1956 года : [стенограф. отчет]. – М., 1956. – Т. 2. – С. 35–37.
22. Zaremba M. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce* / Marcin Zaremba. – Warszawa, 2001. – S. 226.
23. Zaremba M. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce* / Marcin Zaremba. – Warszawa, 2001. – S. 227.
24. Див. також: Władyka W. *Październik '56* / Wiesław Władyka. – Warszawa, 1994; Machcewicz P. *Polski rok 1956* / Paweł Machcewicz. – Warszawa, 1993.
25. Paczkowski A. *Pół wieku dziejów Polski : 1939–1989* / Andrzej Paczkowski. – Warszawa, 2007. – S. 200.
26. Б.Берут захворів в останні дні з'їзду (перші симптоми хвороби з'явилися вже в січні). Після його смерті повзли чутки, що до цього хтось доклав руки, принаймні до тяжкохворого Б.Берута кілька днів не пускали лікарів, навіть його рідних.
27. Анджей Верблян (листопад 1934, Тернопіль) – до 1948 р. член Польської соціалістичної партії (ПСП). З 1948 до 1981 рр. безперервно був членом ЦК ПОРП, у 1974–1980 рр. – секретарем ЦК. 1980 року – член Політбюро. У 1971–1982 рр. – віце-маршалок Сейму.
28. Хілари Мінц (серпень 1905 – листопад 1974) – у повоєнний період виконував ряд державних функцій: міністр промисловості, міністр промисловості і торгівлі, віце-міністр із господарських питань, посол Сейму. З 1949 р. член Комісії безпеки ЦК ПОРП, керував апаратом репресій у період сталінізму.
29. Роман Замбровський (липень 1909 – серпень 1977). У 1945–1963 рр. член Політбюро ПОРП, у 1956–1963 рр. – секретар ЦКб, до 1964 р. – заступник голови Комітету державного контролю. 1964 року через конфлікт із В.Гомулкою був відсторонений від керівних посад. 1967 року, під час антисемітської кампанії, звинувачений в антисемітизмі, відсторонений від громадського життя.
30. Werblan A. *Po śmierci Bieruta : Zapiski autobiograficzne* / Andrzej Werblan // *Polityka*. – 1991. – 15 czerw. – S. 23–24.
31. Цит за: Rakowski M. F. *Dzienniki polityczne 1963–1966* / Mieczysław F. Rakowski. – Warszawa, 1999. – Т. 2. – S. 11.
32. Zaremba M. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce* / Marcin Zaremba. – Warszawa, 2001. – S. 229.
33. Станіслав Татар (жовтень 1896 – грудень 1980) – підпоручик артилерії Армії Російської імперії, генерал бригади Війська Польського. У період між 1940–1947 рр. служив у різних підрозділах Армії Крайової. На підставі інструкції для Краю від уряду в Лондоні працював над планом “Бура” (Plan “Burza”). Пропагував ідею зближення з “советами”. У період із серпня 1945 до квітня 1947 р. керував артилерією I Польського Корпусу. Після смерті генерала Луціана Желіговського 1947 року, відповідав за перевезення тіла генерала у Варшаву, згідно з останньою волею померлого. Повернення у Варшаву використав для переказу урядові Юзефа Циранкевича частини засобів Фондації Національної Оборони, що зберігалися в Лондоні – 350 кг золота і 2,5 млн доларів США. 1945 року міністр національної оборони уряду Республіки Польщі в еміграції генерал Маріан Кукел розпорядився використати ці кошти на користь родин колишніх солдатів АК. 19 червня 1947 р. Комітет трьох у складі генерала Станіслава Татару, підполковника Маріана Утніка й полковника Станіслава Новицького, ігноруючи заборону уряду РП на еміграції, передали (через повіреного аташе Народної Польщі в Лондоні) представникові військової розвідки ПНР скарб уряду на еміграції. Разом зі скарбом Комітет трьох скерував у Варшаву 500 архівних папок VI Відділу Штабу головнокомандуючого, наражаючи осіб, чий прізвища фігурували в документах, на переслідування з боку репресивних органів соціалістичної Польщі. Десять металевих касет і золото привезли з

Лондона 3 і 13 липня 1947 р. спеціальні кур'єри Леон Швайцер і Поля Ландау-Ледер. У Варшаві золото доставили в кабінет шефа II Відділу генерала Вацлава Комара. 8 березня 1948 р. міністр національної оборони Народної Польщі Маріан Спихальський наказав передати золото Національному банку Польщі. 1947 року Станіслав Татар отримав паспорт консульства Народної Польщі. У липні 1948 р. Б.Берут відзначив генерала С.Татара Орденом Відродження Польщі. З того часу генерал був ізольований від еміграційного середовища. До Польщі повернувся 1949 року. 1951 року ув'язнений службами безпеки (процес відомий під назвою "Процес ТУН") і засуджений до довічного ув'язнення. Реабілітований 1956 року. Помер 1980 р. Похований з почестями на Військовому цвинтарі на Повонзках.

34. Єжи Марія Кірхмайер (серпень 1895 – квітень 1959) – польський воєначальник, генерал бригади, військовий історик. У роки Другої світової війни знаходився в шеренгах Союзу збройної боротьби й АК. 1944 року після ампутації ноги повернувся у Військо Польське Народної Польщі, організував історичну службу. Був першим керівником військового історичного бюро у Військовому науково-видавничому інституті, далі начальником історичного відділу Генерального штабу. З 1947 р. – офіцер для спеціальних доручень Генерального штабу. 1948 р. звільнений з армії. Арештований 1950 року, а 1951 р. засуджений до довічного ув'язнення. Реабілітований у 1956 році.
35. Стефан Моссор (жовтень 1896 – вересень 1957) – польський воєначальник, генерал дивізії Війська Польського, теоретик військового мистецтва, творець одного з планів оборонної війни Польщі з гітлерівцями. Заступник шефа Генерального штабу Війська Польського (1946–1949). Арештований 1950 року за оскарженням антидержавного "списку у військо", 1951 року засуджений до довічного ув'язнення. Реабілітований у 1956 році. Повернувся до військової служби.
36. Archiwum Akt Nowych, zespół 1354. KC PZPR, sygn. 1679, k. 157, 158, 159.
37. Nalepa Ed. J. Oficerowie radzieccy w Wojsku Polskim w latach 1943–1968 : (studium historyczno-wojskowe) / Edward Jan Nalepa. – Cz. 2. – S. 23.
38. Machcewicz P. Polski rok 1956 / Paweł Machcewicz. – Warszawa, 1993. – S. 86, 87, 88.
39. Machcewicz P. Polski rok 1956 / Paweł Machcewicz. – Warszawa, 1993. – S. 89.
40. Rykowski Z. Polska próba Października'56 / Zbysław Rykowski, Wiesław Władyka. – Kraków, 1989. – S. 189–192.
41. Детальніше про висловлювання й позицію Зенона Новака див.: Rykowski Z. Polska próba Października'56 / Zbysław Rykowski, Wiesław Władyka. – Kraków, 1989. – S. 195–213.
42. Gomułka i inni : Dokumenty z archiwum KC 1948–1982 / [oprac. Andrzej Paczkowski]. – Warszawa, 1986. – S. 85–90.

В статье раскрыт вопрос способов утверждения легитимности коммунистической власти Польши в условиях политического, экономического и социального кризиса в 50–60-х гг. XX века. Автор утверждает, что стратегия легитимизации социалистической системы тесно переплелась с польским национализмом, разыгранным на антиеврейской и антисоветской картах.

Ключевые слова: Народная Польша, Польская объединенная рабочая партия, национализм, легитимизация, антисемитизм, антисоветская пропаганда.

The article is devoted to the methods of the legitimisoy of the communist Polish authority affirmation in the conditions of the political, economical and social crisis in 50–60 of the twentieth century. The author claims that the strategy of the socialist system legetimization is closely interwoven with Polish nationalism on the basis of anti-Jewish and anti-Soviet map.

Key words: People's Poland, The Polish United Workers' Party, nationalism, legitimization, anti-Semitism, anti-Soviet propaganda.

УДК 94. 329.15 (477.82) “1988–1991”
ББК 63.32 (4Укр) 52

Василь ЧУРА

РОЗПАД КОМПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ НАПРИКІНЦІ 80-х – НА ПОЧАТКУ 90-х рр. ХХ ст.

Наукова розвідка простежує дезінтеграцію обласної комуністичної спілки Івано-Франківщини внаслідок розгортання національно-демократичного та антикомуністичного руху серед патріотично налаштованої громадськості Галичини.

Ключові слова: КПРС, КПУ, деструкція, національно-визвольний рух, низові партійні осередки, демократизація, державність, Україна.

Ключовим наслідком реформування політичного та соціально-економічного базису СРСР у другій половині 1980-х рр. стала прикінцева зневіра громадян країни в життєздатності комуністичної доктрини та доцільності існування компартійного ладу. До цього спричинилися такі чинники, як оприлюднення численної кількості комуністичних злочинів минулих десятиліть, перманентна криза народногосподарського комплексу країни, загострення міжнаціональної та релігійної проблем тощо.

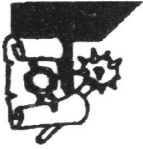
Недолуге запровадження перебудовних новацій як засіб компартапарату зберегти монополію на політичну владу в Радянському Союзі лише прискорило наростання деструктивних явищ у його політичному осерді – Комуністичній партії. Результатом ослаблення партійного режиму стало розгортання економічних вимог жителів країни, що згодом переросли в національно-демократичний рух, який спричинив виникнення антикомуністичних закликів.

На превеликий жаль, сучасна вітчизняна історіографія обходить увагою вивчення політичного становища КПУ у переддень відновлення української державної самостійності. Як наслідок – обмаль наукових праць, що розкривають низхідну внутрішньопартійну динаміку комуністичних структур усіх рівнів. А саме вона багато в чому безпосередньо вплинула на уможливлення незалежності України. Тому автор спробує простежити розгортання дезінтеграційних процесів у компартійному середовищі Івано-Франківщини на тлі наростання національно-демократичної генези прикарпатського краю.

Джерельною базою дослідження слугуватимуть неопубліковані, таємні компартійні документи, що зберігаються в Державному архіві Івано-Франківської області. Органічно доповнить розвідку аналіз періодичних видань та матеріалу, надбаного шляхом інтерв'ювання сучасників подій.

Перші помітні ознаки деструктивних явищ у партійних осередках Івано-Франківщини стосуються 1988 р. На це вказує аналіз численних партійних матеріалів та результати польових досліджень, позаяк на шпальти періодичних видань нижченаведені дані потрапляли вкрай рідко. Дезінтеграція КПУ розпочалася зі стрімкого погіршення матеріального становища мешканців області, що призвело до наростання конфронтації між рядовими членами КПРС та партноменклатурою. Як свідчить нижчеподане інтерв'ю, партійці низових осередків не були переконаними комуністами й потрапляли в партію, переслідуючи здебільшого меркантильні цілі. Перебування в партійних лавах значно підвищувало соціальний статус громадянина й відкривало доступ до високих зарплат, отримання житла, дефіцитних продуктів пайків та інших привілеїв. Ці думки озвучив І.Пилипів – у 1989 р. проректор Університету марксизму-ленізму обкому партії. “Упевнених комуністів була відчутна меншість, – пригадував зазначений співрозмовник, – в партію поступали заради вигоди. Скажімо, у системі політичної освіти працювали заради підробітку. Викладачі не сприймали роботу в університеті як основну фахову діяльність, а радше користувалися тими перевагами, котрі вона створювала”¹.

Так поступово ставала ілюзорною горезвісна монолітність і згуртованість компартійних рядів. КПУ із союзу політичних однодумців трансформувалася у спілку партократів, об'єд-

наних корисливими інтересами. Тому закономірно, що за умов відсутності ідейних переконань низове партійне середовище охопили деструктивні явища. Як наслідок, розпад партійних лав був лише справою часу. Зазначену думку переконливо засвідчував таємний протокол ХХІІ обласної конференції, котра відбулася 9 грудня 1988 р. Перший секретар обкому І.Посторонко оприлюднив дані щодо чисельності обласної компартсистеми. За його словами, парторганізація налічувала 56 949 членів та 1 713 осередків КППС. Проте впродовж згаданого року за власним бажанням партійні лави покинуло 40 осіб. Це робітники ВО “Хлорвініл”, “Полімер”, “Родон”, Арматурного заводу, Лісокомбінату, колгоспів імені Лесі Українки Снятинського району та імені Леніна – Шумського. Помітно зменшився прийом у партію в Івано-Франківську, Калуші, Галицькому, Городенківському, Долинському, Косівському й Тисменицькому районах. “Нам не вдалося, – оправдовувався доповідач, – викоринити формалізм та старі підходи щодо прийому у КППС. Парткоми приймали усіх, хто подав заяву. Це приводило до того, що у партію потрапляють випадкові люди”². Голова ревізійної комісії Ю.Криховецький інформував присутніх про несплату та недоплату партійних внесків, які на 80% наповнювали обласний партійний бюджет. Від початку перебудови у 1986 р. кількість таких організацій зросла зі 117 до 536, найбільше в Івано-Франківську, Коломиї, Глумацькому, Галицькому, Тисменицькому, Рогатинському районах. Чималі заборгованості були в парторганізаціях Верховинської райспоживспілки, Рожнятівського агропромислового об’єднання, колгоспу імені Щорса Рогатинського району, Долинського молокозаводу та Фабрики художніх виробів імені Р.Люксембург³.

Матеріали щодо скорочення компартчисельності не потрапляли на сторінки періодичних видань. Однак ініційоване союзним керівництвом дозоване розгортання самокритики в компартійному середовищі вряди-годи уможливило появу критичних публікацій із цього приводу. “Пальма першості” тут належала “Прикарпатській правді” – обласному речнику місцевого компартапарату. Звіт про роботу Надвірнянського бюро райкому зробив надбанням громадськості результати анкетування мешканців району щодо ефективності роботи партійних працівників. Лейтмотивом зазначеної публікації була така цитата: “При аналізі опитування, виведено цифру, яка викликала стурбування. Лише 44% респондентів оцінили секретарів парторганізацій як таких, що користуються авторитетом у своїх колективах”⁴.

Інерційно перевиконуючи московські вказівки, офіційний дозвіл на критику підхопила районна преса. Її шпальти зарясніли статтями, у котрих простежувалися помітні деструктивні явища в низових компартосередках. Друкований орган Галицького райкому газета “Прапор перемоги” розмістила статтю “Перевірка на зрілість”, котра оприлюднила перебіг відкритих партійних зборів парторганізації електроцеху Бурштинської ДРЕС. Її секретар М.Крисюк відкрито заявляв, що “партійний прошарок серед майстрів залишається низьким вже багато років і справи на краще не йдуть”⁵. Схожі публікації заповнили сторінки “Радянської Верховини” – друкованого представника Надвірнянського райкому. Голова парткому місцевого хлібозаводу Я.Дем’янчук бідкалася, що старими методами людей в партію вже не затагнеш. Вони знаходять відмовки й проявляють інтерес лише тоді, коли відчувають власну зацікавленість⁶.

Не приніс стабільності в компартійні ряди і 1989 р. Відродження національного самосвідомлення жителів краю все глибше проникало в партійне середовище, а відтак набирало обертів зменшення чисельності членів КППС. На це вказував виступ другого секретаря обкому Є.Новицького на пленумі 25 лютого згаданого року. “Треба сказати, що за останні два роки кількість прийнятих в партію зменшилася, – з тривогою констатував він. Деякі партійні комітети перестали займатися цілеспрямованою роботою серед безпартійного активу. Особливо в Івано-Франківську, Галицькому, Тисменицькому районах. Робітничий прошарок у партії знизився від 6,5% до 5,8%, тоді як серед колгоспників він становить 7%, а серед спеціалістів народного господарства 23%”⁷. Підведення річних підсумків партійної роботи примусило сумніватися в її ефективності навіть самих завзятих оптимістів. У ході звітно-виборних зборів на адресу компартійної верхівки пролунало 15 тис. критичних зауважень. З них 2,5 тис. щодо питань прийому в партію. Їх висловлювали комуністи колгоспів “50 років ВЛКСМ” Ніжинського району, “Дружба” Косівського району, Прилуцького ВО “Пожмашина” та Новгород-Сіверського побутокмбінату⁸. Особливо інформативним був акт ревізії фінансово-господарської діяльності обласного комітету партії щодо сплати членських внесків. За його даними, заборгованість

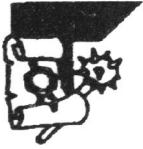
допустило 32 парторганізації Івано-Франківського міськкому КПУ на суму понад 300 крб. Тут “відзначилися” такі флагмани промислового комплексу обласного центру, як ВО “Карпатпресмаш”, “Полімер”, “Івано-Франківськмеліоводгосп” тощо⁹.

Найбільш повну картину компартійного розпаду демонструвала призначена для службового користування статистична довідка про склад обласної партійної організації станом на 1 січня 1990 р. За її даними, річний приріст кількості членів КПРС склав лише 242 особи. Він відбувся за рахунок поповнення компартійних рядів із комсомольського й адміністративно-господарського середовища. Це найнижчий показник із післявоєнних часів. У порівнянні з минулим роком, до партійних лав потрапило на 425 осіб менше. Серед 335 вибулих із партії, за політичними переконаннями полишило КПРС понад 50%. Добровільна здача партійних квитків особливо помітно відбувалася в Івано-Франківську – 32 відмовники, Калуші – 29, Коломиї – 6, Галицькому, Коломийському й Надвірнянському районах – 15¹⁰.

Аналіз тогочасної періодики наводив на думку, що їй усе важче було приховувати кризові явища, які охопили обласну парторганізацію. Про це свідчили сторінки газети “Нове життя” Богородчанського райкому. Репортаж зустрічі за “круглим столом” партгрупоргів Агропромислового комітету виніс на поверхню вкрай неприглядне становище низових партійних організацій. Парторги колгоспів: імені І.Франка Я.Мартинюк, імені Ф.Держинського М.Павликівський, “1 травня” В.Козачишин, “Дружба” М.Прокопчук, радгоспу “Богородчанський” Г.Харук – в один голос заявляли про вкрай низьку ефективність агітаційних заходів щодо прийому в партію. “Відтепер, у нас на зборах лише вряди-годи почуєш добре слово про комуніста”, – лунало резюме виступів¹¹. До зазначеного видання приєдналася газета рожнятівських комуністів “Нові горизонти”. “Як працювати далі?” – запитували в однойменній статті комуністи Брошнівського лісокомбінату С.Буряк, В.Зорій та Л.Чеховська. З огляду на товарний дефіцит, їм було важко пояснити людям напрями ідейно-виховної роботи Комуністичної партії¹². Аналогічними були публікації в газеті “Червона Долина” – речника комуністів Долинського району. Серед них вирізнялася стаття “Прошу розглянути без моєї присутності”, яка аналізувала мотиви збільшення кількості добровільного самопозбавлення членства в КПРС. На думку партапарату, ключовою причиною був процес “самоочищення партії від зайвого баласту випадкових людей”¹³.

1990 р. зазначене “самоочищення” партійних лав Івано-Франківщини набуло неконтрольованих масштабів. Переконлива перемога національно-демократичних сил на виборах до місцевих рад стала каталізатором масової відмови від членства у КПРС. Для цього компартапарату довелося ввести в дію відповідне рішення, позаяк у минулому вибуття з партійних рядів, як правило, відбувалося шляхом примусового виключення. Справа доходить до того, що в таємних партійних документах обласного рівня тривога компартійної верхівки за майбутнє партії стає повсюдною. Під час виборів нового першого секретаря обкому на пленумі 9 лютого 1990 р. лунали приклади бойкоту низовими парторганізаціями обкомівських представників на виборах до місцевих рад. Такий, досі не бачений, крок учинили комуністи інституту “Івано-Франківськаагропроект”. Недовіру бюро обкому виражали багатолітні члени КПРС ВО “Родон”, “Карпатпресмаш”, Локомотиворемонтного заводу, Меблевого комбінату, Бурштинської ДРЕС, Педагогічного інституту ім. Василя Стефаника. Вони вимагали негайного переобрання цієї керівної компартійної структури у повному складі¹⁴.

Стрімке розгортання антикомуністичних процесів привело до того, що 4 квітня 1990 р. новообраний обласний компартійний керманіч З.Куравський недвозначно констатував: “Прикриваючись лозунгом «Вся влада Радам!», екстремістські сили намагаються витіснити партію на узбіччя суспільно-політичного життя, відмежувати її від реального впливу на соціально-економічний розвиток регіону”¹⁵. Багато прикладів такого відмежування пролунало 3 листопада згаданого року на XXIV обласній партконференції. За словами вищезгаданого компарточільника, упродовж кількох місяців партійні ряди полишило 7 400 членів КПРС. Такого масового самопозбавлення членства КПУ не знала ніколи. Переважна більшість вибулих мотивувала свій крок ідейними причинами, а саме: проголошенням “Декларації про державний суверенітет України”. Прийом у партію в Галицькому, Долинському, Надвірнянському, Рогатинському, Рожнятівському районах зрівнявся до мінімуму. Більш як 50 великих парторганізацій області зая-

вили про саморозпуск. Апарати міськкомів та райкомів зменшилися на 40%. Представники “Демократичної платформи у КПРС” переманювали найбільш досвідчених членів партії в націонал-комуністичні ряди. Розпочалися демонтаж комуністичного ладу та націоналізація партійного майна¹⁶.

Станом на 1 січня 1991 р. саморозпустилося 13 великих партійних осередків Івано-Франківська, 3 – Калуша, 13 – Коломиї, 4 – Богородчанського району, 9 – Галицького, 3 – Городенківського, 5 – Долинського, 4 – Косівського, 17 – Надвірнянського, 18 – Рогатинського, 5 – Рожнятівського, 5 – Снятинського, 6 – Тлумацького. На більшості промислових підприємств та установ області парткоми було виведено за їх межі¹⁷. Таким чином, наприкінці 1990 р. партійні квитки та кандидатські карточки добровільно здали 9 717 осіб. З них: 3 437 – робітники, 1 328 – колгоспники, 3 867 – службовці, 132 – партійні працівники, 1 001 – пенсіонери, 19 – студенти, 65 – інші. Партійний стаж 4 242 відмовників нараховував понад 20 років. 6 003 особи не погодилися пояснити причини добровільного вибуття з партії¹⁸.

З огляду на ліквідацію компартійного політичного монополізму, право на життя отримала національно-демократична преса. Її публікації якнайкраще відображали знецінення комуністичних переконань в очах патріотично налаштованих мешканців Прикарпаття. “Вісник Коломиї” – газета місцевої районної ради народних депутатів оприлюднила виступ компартійного очільника області на Вічевому майдані 23 липня 1990 р. Його промова лише раз перервалася оплесками, коли демонстранти підняли гасла: “Не хочемо жити по-ленінськи, хочемо жити по-людськи!”, “Воля – українцям, Союз – комуністам!”, “Кінець совітської імперії – початок свободи народу!”¹⁹. Друкований речник радянських інституцій Городенківського району газета “Край” звинуватила союзний партапарат у розбалансуванні споживчого ринку, а республіканських парткерівників у неспроможності протистояти вивозу з України дефіцитних товарів народного споживання²⁰. “Галицьке слово”, періодичне видання райради однойменного району, афішувало інструкцію, яку написав Л.Троцький агітаторам-комуністам, що направлялися працювати в Україну у 1918 р. Її резюме зводилося до таких слів: “Ні на хвилину не забувайте, що Україна повинна бути нашою за будь-яку ціну, а нашою вона буде тоді, коли стане радянською. Для досягнення наміченої мети всі засоби добрі”²¹.

Прикінцевий розпад компартійних структур Івано-Франківщини досягає апогею в 1991 р. Кризові ознаки в компартійному середовищі наочно продемонстрував об’єднаний пленум обкому партії та контрольної комісії, що відбувся 26 січня 1991 р. Надбанням громадськості стало катастрофічне становище обласної партійної системи. Вона скоротилася на чверть, Галицька й Рогатинська парторганізації – на третину. Чи не в усіх районах припинено роботу щодо прийому в партію. 115 “первинок” виведено за межі підприємств та установ Івано-Франківської області. Непоодинокими були факти деполітизації обласних закладів за ініціативи самих комуністів і навіть парткерівників. З метою збереження видимості існування партійної мережі, партверхівка змушена об’єднувати рештки осередків за територіальним і фаховим принципами. Так виникають парторганізації працівників промисловості, вчителів, медиків тощо. Щоб хоч якось протистояти розвалу первинних партійних ланок, обком створив обласну раду парторгів і тим самим підпорядкував їх безпосередньо собі. Проте саморозпуск понад 2 000 цехових парторганізацій і партійних груп фактично відірвав КПУ від робітничого середовища – ключового суспільно-політичного осердя Комуністичної партії²².

Партійний бюджет області 1991 р. більше був подібний на бухгалтерські документи збанкрутілої організації. За словами керуючого справами обкому Г.Кірюка, у зазначеному році очікувалося 1 326 млн крб партвнесків. Однак попереднього року з прогнозованих чотирьох мільйонів до партійної каси потрапило заледве два з половиною. Прибутки від видавництва перестали надходити як такі. Одна тільки “Прикарпатська правда” вимагала щорічних дотацій у розмірі 200 тис. крб. Таким чином, прибуткова частина бюджету зменшилася майже на 3 млн крб. Слід урахувати, що, відповідно до нового статуту КПУ, 50% членських внесків залишалися на місцях, тобто з основної статті партійних доходів слід було вилучити ще половину. Якщо врахувати те, що річні партійні фінансові потреби становили 4 173 млн крб, у розпорядження партапарату могло поступити лише близько шестисот тисяч. Тому партійний фінансово-господарський стан можна кваліфікувати як безнадійний²³.

Аналогічного змісту була статистична довідка обкому про склад обласної партійної організації за перше півріччя 1991 р. За її даними, компартійна чисельність змаліла на 6 211 осіб (30%) і становила 40 тис. членів КПУ, що на 17 тис. менше, ніж 1988 р. Особливо стрімкими департизаційні процеси були в Івано-Франківську (2 218 вибулих), Коломиї (1 082), Калуші (528), Долинському (417), Рогатинському (329), Галицькому (257), Рожнятівському (226) і Богородчанському (186) районах. Цікаво те, що кількість кандидатів у члени КПУ суттєво зменшилася. У Снятинському районі їх стало 2, Надвірнянському – 3, Косівському – 4, Тлумацькому – 5, Тисменицькому – 6. Посеред 30 прийнятих у партію осіб робітників значилося 4, селян – 13, службовців – 13, комсомольців – 5. Із 443 комуністів-керівників області партійні ряди полишило 380. Це, зокрема, очільники підприємств промисловості, транспорту, зв'язку, сільського господарства, закладів освіти, науки, культури, медицини, радянських інституцій, профспілок, судів, силових структур тощо²⁴. Слід зазначити, що решта компартійців лише номінально перебувала в лавах КПУ. Вона перестала виконувати партійні доручення, сплачувати внески, відвідувати форуми, чим поставила себе поза партією, утративши з нею будь-який зв'язок.

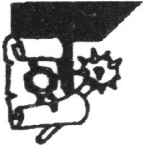
Прикінцеві акценти розставила спроба державного перевороту, очолюваного ДКНС. Зазнавши закономірної поразки, очільники ортодоксального крила КПРС ще раз продемонстрували антинаціональну суть Комуністичної партії, й тим самим поставили її поза законом. Сказане яскраво ілюстрували антикомуністичні періодичні видання. Серед них – громадсько-політична газета Надвірнянського району “Поступ”. У дні заколоту її передовиця передрікала: “Час усе розставить на свої місця. Він назве винуватців замаху на демократію”²⁵. Після провалу антиконституційного заколоту це зробила газета Коломийської районної ради народних депутатів “Вільний голос”, яка сміливо зазначила, що перемоги путчистів та політичного реваншу чекала тільки одна партія – Комуністична²⁶. Заслужену кару, яку призначило суспільство компартійній системі, афішувало на своїх шпальтах інформаційно-рекламне видання “Агро”. Воно опублікувало рішення Івано-Франківської обласної ради народних депутатів “Про ліквідацію наслідків державного перевороту”, яке 24 серпня підписав голова облради М.Яковина. Зазначена постанова підвела підсумок півстолітнього панування комуністів у західних землях України. Ось його резюме: “Припинити на території області діяльність організацій КПРС – КПУ. Відмінити їх фінансові операції. Взяти під контроль майно партійних комітетів”²⁷.

Отже, на основі аналізу різнопланових джерел можна зробити такі висновки. Симбіоз політичних злочинів та економічної неспромоги КПРС – КПУ впродовж минулих десятиліть став причиною зародження зневіри громадян СРСР у життєздатності компартійної доктрини та доцільності існування компартійної влади як такої. Як сказав в інтерв'ю колишній політичний в'язень П.Арсенич, “перебудова дала поштовх до антикомуністичних дій і прогнила компартійна система почала тріщати”²⁸. До цього спрочинилися такі чинники. 1. Атрофія нежиттєздатних апріорі та віджилих комуністичних догм. 2. Стрімке скорочення чисельності КПУ та всіх її структурних підрозділів. 3. Дезінтеграційні процеси в керівному середовищі партії. 4. Деструкція низових компартійних ланок. 5. Конфронтація між партапаратом та рядовими членами КПУ. 6. Департизація підприємств та установ області. 7. Декомунізація суспільної сфери.

Як результат, упродовж 1988–1991 рр. відбувається розпад компартсистеми Івано-Франківської області внаслідок національно-визвольного руху українського народу за відновлення державної самостійності України.

1. Інтерв'ю І. Пилипіва, записане 08.07.2010 // Особистий архів автора.
2. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 1 Івано-Франківський обласний комітет Компартії України, оп. 1, спр. 5336, арк. 8–9.
3. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 5336, арк. 46–48.
4. Михайлюк Б. Словом діло красне / Б. Михайлюк // Прикарпатська правда. – 1988. – 10 січ.
5. Гураль Н. Перевірка на зрілість / Н. Гураль // Прапор перемоги. – 1988. – 13 лют.
6. Хованець Л. Переміни бажані і явні / Л. Хованець // Радянська Верховина. – 1988. – 14 трав.
7. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 5442, арк. 14–19.
8. Там само, спр. 5479, арк. 3–4.
9. Там само, спр. 5520, арк. 2–3.

10. Там само, спр. 5504, арк. 2–19.
11. Голубчанський М. Бути в лавах бійців перебудови / М. Голубчанський // Нове життя. – 1989. – 17 січ.
12. Абрамов С. Як працювати далі / С. Абрамов // Нові горизонти. – 1989. – 12 серп.
13. Солонський А. “Прошу розглянути без моєї присутності” / А. Солонський // Червона Долина. – 1989. – 12 груд.
14. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 5532, арк. 137–138.
15. Там само, спр. 5534, арк. 11.
16. Там само, спр. 5528, арк. 10–15.
17. Там само, спр. 5566, арк. 1–28.
18. Там само, спр. 5584, арк. 4–5.
19. Карп’як Д. Комунисти, вперед? / Д. Карп’як // Вісник Коломиї. – 1990. – 25 лип.
20. Край. – 1990. – № 3. – Листопад.
21. Галицьке слово. – 1990. – 26 лип.
22. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 5608, арк. 7–9.
23. Там само, арк. 47–48.
24. Там само, спр. 5642, арк. 1–5.
25. Поступ. – 1991. – 24 серп.
26. Вільний голос. – 1991. – 31 серп.
27. Агро. – 1991. – 31 серп.
28. Інтерв’ю П. Арсенича, записане 09.07.2010 // Особистий архів автора.

Научная статья отслеживает дезинтеграцию областной коммунистической организации Ивано-Франковщины вследствие развертывания национально-демократического и антикоммунистического движения среди патриотической общественности Галиции.

Ключевые слова: КПСС, КПУ, деструкция, национально-освободительное движение, низовые партийные ячейки, демократизация, государственность, Украина.

The scientific article traces the Communist Party system disintegration of Ivano-Frankivsk region as the result of developing of the national-democratic and anticommunist movement among patriotically concerned people in Galicia.

Key words: CPSU, CPU, destruction, national and democratic movement, local party organizations, democratization, quantity, Ukraine.

УДК 94 (477.86) “1991/2010”

ББК 63.3 (4Укр) 63

Степан КОБУТА, Андрій ЯВОРСЬКИЙ

СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В УКРАЇНСЬКО-ГРУЗИНСЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИНАХ У 2005–2011 рр.

У статті прослідковано стан і тенденції сучасних економічних відносин між Україною та Грузією. Розглянуто проблеми інвестиційного співробітництва та інвестиційної привабливості в контексті міждержавних і бізнесових стосунків.

Ключові слова: економічне співробітництво, інвестиції, інвестиційний клімат, українсько-грузинські відносини.

Українсько-грузинські міждержавні відносини в пострадянський період були й залишаються стратегічно важливими для обох сторін. Це зумовлено спільністю позицій двох народів у питаннях здобуття власного державного суверенітету на етапі розпаду СРСР, дистанціюванням від потенційної гегемонії Росії в рамках зони Співдружності незалежних держав (СНД), намірами політичного керівництва обох країн просувати свої держави до європейських та євроатлантичних структур після революційних подій 2003 і 2004 рр. У цих відносинах Україна,

зважаючи на більший економічний потенціал та політичну вагу, займала домінуючу позицію, однак відносини з грузинською стороною завжди будувалися на партнерських засадах.

З 2005 року політичні стосунки Києва й Тбілісі стали більш тісними і їм було надано статус стратегічних, що пов'язувалося з постійними особистими контактами президентів Грузії й України – М.Саакашвілі та В.Ющенка. Ці взаємини ґрунтувалися на спільності позицій у зовнішньополітичних питаннях, у питаннях національної і регіональної безпеки, у співробітництві в рамках міжнародних та регіональних організацій ГУАМ (Грузія–Україна–Азербайджан–Молдова), ОДЕР (Організація за демократію та економічний розвиток), СДВ (Спільнота демократичного вибору), у яких Україна намагалася зайняти позицію регіонального лідера. Не менш актуальними були прагнення обох державних очільників протистояти тиску Росії й підтримати процеси демократизації в сусідніх країнах колишнього радянського простору. Серед певних зрушень економічного характеру – п'ятикратне зростання товарообігу між двома країнами у 2008 році проти рівня 2004 р., декларації про наміри тіснішої співпраці в енергетичній і транспортній сферах, відкриття поромної переправи Керч – Батумі. Україна посіла п'яте місце серед основних торговельних партнерів Грузії після Росії, Туреччини, Азербайджану й Німеччини¹.

Однак доміючий політичний формат відносин над іншими, особливо над економічними, не принесла очікуваних результатів. За оцінками експертів, регіональні зусилля України в Чорноморському регіоні не мали істотних результатів, більшість її ініціатив не була реалізована, оскільки слабо враховували інтереси й позиції решти регіональних держав, та й сама Україна програвала в суперництві більш потужним конкурентам – Росії й Туреччині². Це, у комплексі з об'єктивними наслідками економічної кризи 2008 р., значно понизило рівень економічних українсько-грузинських відносин і дало підстави опонентам такого характеру взаємин вважати їх популістськими та аморфними.

Після приходу до влади в Україні 2010 року президента В.Януковича політичний акцент у двосторонніх відносинах був звужений, натомість проголошено ідею прагматизму стосунків, особливо в економічній сфері. Відправними точками позиції нового українського керівництва в налагодженні контактів з офіційним Тбілісі було підтвердження Києвом територіальної цілісності Грузії та заяви про налагодження ефективного економічного співробітництва³. Як це не парадоксально, але курс нібито “проросійського” президента України й переведення ним українсько-грузинських взаємин в економічне русло не тільки не погіршили відносини між державами, але й надали їм додаткового імпульсу розвитку⁴.

Тож метою нашої розвідки є прагнення проаналізувати динаміку українсько-грузинських економічних відносин через призму розвитку інвестиційного співробітництва упродовж останніх років (2005–2011 рр.). У межах зазначеної теми автори звернули увагу на стан інвестиційного клімату України та Грузії, без характеристики якого було б важко визначити основні аспекти порушеної в статті проблеми.

Українсько-грузинські економічні відносини початку ХХІ ст. стали однією з актуальних тем висвітлення в засобах масової інформації. Щодо наукового опрацювання цих процесів, особливо в частині інвестиційної складової, то зазначена проблема поки що залишається в стадії опрацювання, а її висвітлення має більш інформаційний, ніж аналітичний характер. До неї тією чи іншою мірою звертались А.Анджапарідзе⁵, Л.Кобилянська⁶, Г.Шелест⁷ та ін. Слід відзначити, що більшість українських дослідників та експертів розглядають тему сучасних українсько-грузинських відносин здебільшого в рамках загальної політики Європейського Союзу щодо “нових сусідів” або чорноморського процесу, співробітництва країн у рамках регіональних організацій.

У сучасних економічних процесах можливість залучення вільних фінансових і матеріальних ресурсів, відповідна інвестиційна привабливість країни відображають перспективу її економічного розвитку. Одним із позитивних факторів впливу на стан розвитку українсько-грузинських економічних відносин, що може визначити їхню міцність і стабільність, є інвестиційне співробітництво двох країн. Саме воно, скріплене безпосередніми діловими контактами бізнесменів, найменше повинно залежати від політичних факторів. В умовах спорадичного загострення геополітичної ситуації на пострадянському просторі інвестиційна складова еконо-

міки дає можливість розвивати активні партнерські взаємини, незважаючи на небажання й тиск політиків. Адже бізнес діє, виходячи з власних інтересів, які не завжди йдуть в унісон з політичним курсом вищого керівництва держав.

Згідно з діючим в Україні законом, під “інвестиційною діяльністю” розуміється “сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій”, а під самим терміном “інвестиція” – “усі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об’єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (дохід) або досягається соціальний ефект”. При цьому “об’єктами інвестиційної діяльності можуть бути будь-яке майно, в тому числі основні фонди й оборотні кошти в усіх галузях економіки, цінні папери (крім векселів), цільові грошові вклади, науково-технічна продукція, інтелектуальні цінності, інші об’єкти власності, а також майнові права”⁸.

Важливою умовою залучення інвестицій є відповідний інвестиційний клімат держави, під яким розуміється сукупність економічних, правових, регуляторних, політичних та інших факторів, що в кінцевому рахунку визначають ступінь ризику капіталовкладень та можливість їх ефективного використання. Після перемоги в Грузії та Україні “кольорових революцій” гасла покращення інвестиційного клімату, створення сприятливих умов для ведення бізнесу й залучення іноземних інвестицій були чи не головними деклараціями нових демократичних владних команд. Однак, як показали подальші події, реалізація цих декларацій у двох країнах мала різні результати. Грузинська сторона в цьому напрямі діяла значно успішніше, і як результат – реформування підприємницького та дозвільного законодавства дозволило Грузії за кілька років зробити значний стрибок уперед. У міжнародному бізнес-рейтингу Doing Business (методика оцінювання якого умов ведення бізнесу дуже близька до оцінок інвестиційного клімату), що розраховується експертами Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації (IFC, на початок 2012 р. країна за рівнем легкості ведення бізнесу зайняла 16 позицію зі 183 національних економік світу (у 2010 р. вона посідала 17-ту сходинку). Натомість Україна в цьому рейтингу знаходилася на 152-му місці, опустившись у порівнянні з 2010 роком на 3 позиції (табл. 1).

Таблиця 1

Позиції двох країн в рейтингу Doing Business за основними критеріями легкості ведення бізнесу у 2010–2011 рр.⁹

Рейтинги за категоріями	Грузія			Україна		
	ДВ 2012 рейтинг	ДВ 2011 рейтинг	Зміни рейтингу	ДВ 2012 рейтинг	ДВ 2011 рейтинг	Зміни рейтингу
Загальний рейтинг	16	17	+ 1	152	149	– 3
Реєстрація підприємств	7	8	+ 1	112	118	+ 6
Отримання дозволів на будівництво	4	6	+ 2	180	182	+ 2
Реєстрація власності	1	2	+ 1	166	165	– 1
Кредитування	8	21	+ 13	24	21	– 3
Захист інвесторів	17	21	+ 4	111	108	– 3
Оподаткування	42	62	+ 20	181	181	–
Забезпечення виконання контрактів	41	40	– 1	44	44	–

Така перевага Грузії порівняно з Україною пов’язана з багатьма чинниками, однак найголовнішим експерти відзначають вдалу реформаторську політику у 2005–2010 рр. президента Грузії М.Саакашвілі. Натомість відсутність конкретних дій з боку тогочасного укра-

їнського керівництва, зумовлена протистоянням президента В.Ющенка та прем'єр-міністра Ю.Тимошенка практично законсервувала якісні зміни в українському економічному законодавстві. Попри значний інтерес до нашої країни після подій “Помаранчевої” революції та потенційного зростання її інвестиційної привабливості, влада не використала шанс для підвищення інвестиційної активності й таким чином згаяла реальну можливість збільшити приплив іноземного капіталу в економіку країни.

Реформи в Грузії значно спростили й полегшили залучення інвестицій в економіку цієї країни, зокрема зменшили кількість податків до 4-х із загальною податковою ставкою 16,5% від прибутку. В Україні ж, за підрахунками Світового банку, цей показник складав 135 податків і зборів, а загальна податкова ставка сягнула 57,1%¹⁰. Доказом успішності реформування економіки Грузії є динаміка зміни основних економічних показників, що впливають на залучення інвестицій (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка зміни основних показників ведення бізнесу в Грузії у 2004–2012 рр.¹¹

Роки / показники	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Термін реєстрації підприємств (дні)	25	25	21	16	11	3	3	3	2
Процедури, необхідні для реєстрації підприємств (кількість)	9	9	8	7	5	3	3	3	2
Індекс захисту інтересів інвесторів	–	–	4,0	4,0	6,0	6,0	6,0	6,7	7,0
Загальна податкова ставка (% від прибутку)	–	–	57,0	38,6	38,6	38,6	15,3	15,3	16,5
Термін реєстрації власності (дні)	-	39	9	9	5	3	3	2	2
Процедури, необхідні для реєстрації власності (кількість)	–	8	6	6	5	2	2	1	1

Як бачимо з порівняльних даних, Україна за цими показниками значно відстає від закавказької держави.

Заміна владної команди в Україні 2010 року спричинила певну увагу нового керівництва до необхідності змінити стан та умови ведення бізнесу й покращення інвестиційного клімату в Україні. І хоч у самій Україні дії влади щодо підприємців і підприємництва викликали неоднозначну реакцію в бізнесовому середовищі, породивши проведення так званого “податкового майдану”, окремі показники нормативних процедур зазнали певної корекції (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка зміни основних показників ведення бізнесу в Україні у 2004–2012 рр.¹²

Роки / показники	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Термін реєстрації підприємств (дні)	40	34	34	33	27	27	27	27	24
Процедури, необхідні для реєстрації підприємств (кількість)	15	15	15	10	10	10	10	10	9
Індекс захисту інтересів інвесторів	–	–	3,7	3,7	3,7	3,7	4,7	4,7	4,7

Продовж. табл. 3

Загальна податкова ставка (%)	–	–	57,3	57,0	56,6	57,2	57,2	55,5	57,1
Термін реєстрації власності (дні)	–	93	93	93	93	93	93	117	117
Процедури, необхідні для реєстрації власності (кількість)	–	10	10	10	10	10	10	10	10

У квітні 2010 року В.Янукович задекларував Національну програму економічних реформ, спрямовану на розвиток економіки України у 2010–2014 рр., під назвою “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава”. У ній цілий розділ присвячено питанням поліпшення інвестиційного клімату в країні шляхом дерегуляції державою підприємницької діяльності та систематизованої реформи бізнес-середовища. Уряд М.Азарова й парламентська більшість у Верховній Раді забезпечили прийняття ряду законів щодо скорочення дозвільних процедур і спрощення нормативних документів щодо умов започаткування й ведення бізнесу¹³. Частина вітчизняних фахівців вважає початок цієї роботи достатньо вдалим, спрямованим на покращення інвестиційної привабливості України¹⁴. Менш оптимістичними залишаються експерти Європейської бізнес-асоціації (ЄБА), які не бачать суттєвих позитивних змін і вказують на тенденцію пониження привабливості України для інвестицій на третьому році правління команди В.Януковича (рис. 1).

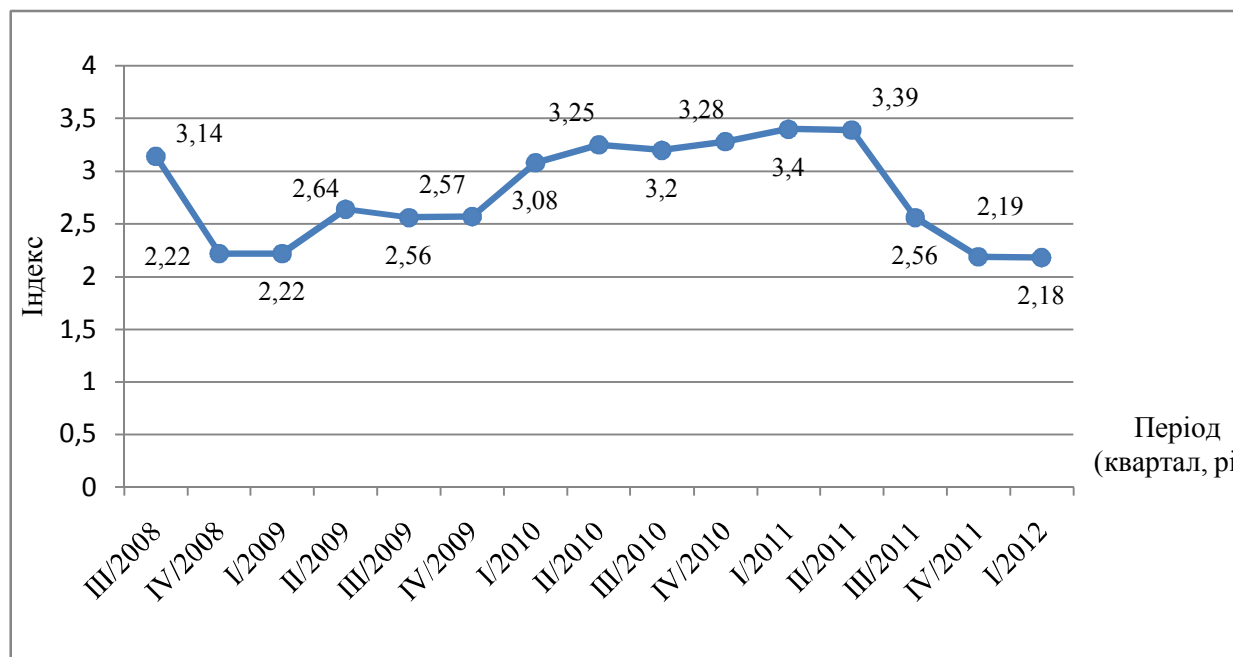

Рис. 1. Динаміка індексу інвестиційної привабливості України (третій квартал 2008 – перший квартал 2012 рр.)¹⁵.

Виконавчий директор ЄБА Г.Дерев'яноко вважає, що пониження індексу мають як зовнішні фактори (глобальна ринкова нестабільність; загроза другої хвилі рецесії та кризи; стан ринків США і Європи, що відбивається на економіці України), так і внутрішні (посилення корупції, тиск владних структур на бізнес, недостатня ефективність реформ)¹⁶.

На двосторонньому рівні, незважаючи на сприятливіший інвестиційний клімат Грузії, інвестиційна активність українського капіталу в цій країні поки що залишається незначною, а

за обсягами фінансових вкладень навіть меншою, порівняно з грузинськими інвестиційними вливаннями в українську економіку (табл. 4).

Таблиця 4

**Інвестиційне співробітництво України та Грузії
(на початок року; млн доларів США)¹⁷**

Країна-інвестор роки	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
З України в Грузію	2,24	2,28	2,22	2,88	28,3	26,9	32,6
Із Грузії в Україну	0,8	1	1,7	1,3	29,9	36,9	35,8

Незважаючи на невисокі, як для стратегічного партнерства, кількісні показники інвестиційних взаємин після 2004 року, торгово-економічні відносини демонстрували стабільну позитивну динаміку зростання, пік якого припав на 2007–2008 рр. Тоді обсяги торгових потоків у грошовому еквіваленті збільшилися в 10 разів з української сторони, і в 30 – з грузинської. Після російсько-грузинського конфлікту в серпні 2008 рр. і розпалу світової економічної кризи простежувалося незначне зменшення інвестицій з території України й зростання грошових вливань з боку Грузії. Експерти були схильні пов'язувати цей процес із бажанням грузинських бізнесменів убезпечити свої гроші від загроз, які несли війна (див. рис. 2).

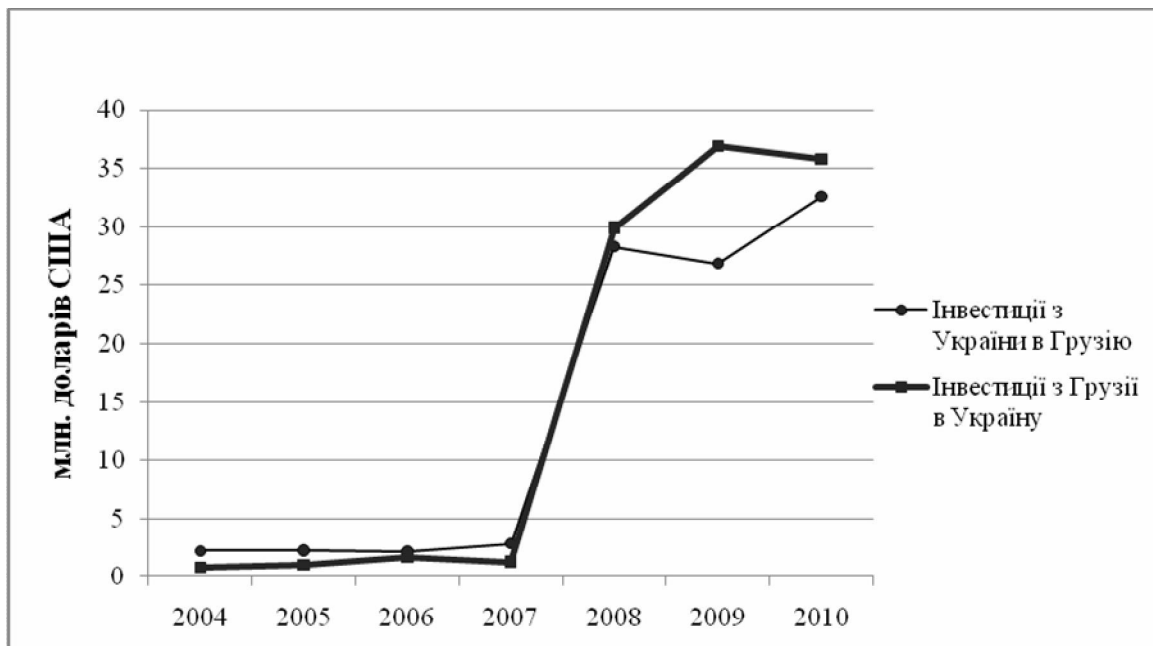

Рис. 2. Динаміка інвестиційного співробітництва України та Грузії у 2004–2010 рр.¹⁸

Причини невисокої інвестиційної активності криються насамперед у суб'єктивних чинниках. Так, до перших можна віднести менталітет багатьох представників українського бізнесу, які прагнуть отримати максимальний прибуток у мінімальні терміни, повільну реакцію. Кілька років тому посольство Грузії в Україні активно займалося пошуком українського інвестора для грузинського курорту "Анаклія". Однак український бізнес проігнорував цю перспективу, і в кінцевому підсумку грузинський об'єкт отримав інвестування третьої сторони. Ще один типовий недолік поведінки української сторони – неспроможність звикнути до грузинських відкритих умов ведення бізнесу, оскільки українські підприємці вважають більш прийнятним шлях неформальних (кулуарних) домовленостей замість участі у відкритому тендері на загальних

умовах. Чи не єдиним великим українським інвестором, відомим у Грузії, є фінансово-промислова група “Приват” І. Коломойського, що інвестувала кошти у виробничий комплекс “Зестафонський феросплавний завод”, в об’єднання з видобутку й збагачення марганцевої руди “Чіатурмарганець” та гідроенергетичний комплекс “Варцихе ГЕС”. Цій же групі належить також грузинський “ПриватБанк” (колишній “ТаоПриватБанк”), страхова компанія “Тао”, Руставський автомобільний ринок і гірськолижний курорт “Тудаурі”¹⁹. Загалом, сьогодні в Грузії створено більш ніж 50 підприємств за участі українського капіталу й ця тенденція має поступальний розвиток.

Щодо можливостей інвестиційних вливань грузинського капіталу в економіку України, то тут ситуація дещо інша. Грузинська сторона не володіє достатньо вагомими фінансовими ресурсами, щоб укласти їх в українську економіку. Натомість, зі слів голови Грузинсько-українського ділового клубу В. Кіпіані, Україна цікава Грузії насамперед як вагомий ринок збуту грузинської продукції: “Я не думаю, що придбання українських підприємств стоїть на порядку денному грузинського бізнесу. У нашої країни не ті можливості і ресурси. Тому Україна в першу чергу цікавить нас як ринок збуту... Існує такий потенціал, і це треба визнати”²⁰. Так, за обсягами грузинського торгового експорту, Україна у 2010 році із часткою 6,5% зайняла п’яте місце в зовнішній торгівлі Грузії (після Азербайджану, Туреччини, США та Вірменії). Грузинський товарний експорт в Україні представлений в основному продукцією агропромислового комплексу (цитрусові й фрукти, мінеральна вода, горіхи, вино, спирт коньячний), металургійної (феросплави) і хімічної (лікарські засоби) промисловості²¹.

Серед найвідоміших грузинських бізнес-структур в Україні можна назвати спільний холдинг “GG&MW/IDS”, що об’єднав українську компанію з розливу мінеральних вод “IDS” (Миргородський і Моршинський (“Оскар”) заводи мінеральних вод) з потужною грузинською компанією “Georgian Glass and Mineral Water” (три заводи з розливу відомої марки грузинської мінеральної води “Боржомі”). Ця спільна бізнесова група стала провідним виробником мінеральних вод на пострадянському просторі й експортером продукції до 27 країн світу. Іншим успішним прикладом є купівля “Банком Грузії” пакета 99% акцій (оцінюється в 150 млн дол. США) “Українського банку розвитку і партнерства”²².

Для поліпшення інвестиційних умов двостороннього українсько-грузинського партнерства останнім часом розпочалось активне створення недержавних організацій з їх основним інструментом – проведенням бізнес-форумів, у рамках яких представники ділових кіл Грузії та України можуть обмінюватися досвідом ведення бізнесу, обговорювати нові проекти і, власне, зміцнювати економічне співробітництво. Так, у березні 2011 року за ініціативи грузинської сторони – юридичної групи “Мгалоблішвілі Кіпіані Дзідзігурі” був заснований Грузинсько-український діловий клуб. Зараз членами клубу є компанії BG Capital, Penta, HRG, BDO, “Аеросвіт”, Rakia, PSP, McDonalds та “Мгалоблішвілі Кіпіані Дзідзігурі”. У свою чергу, Україна реалізує проект “Україна – Грузія, два серця – одна душа”, у рамках якого у вересні 2011 року в Тбілісі відбувся українсько-грузинський бізнес-форум, у роботі якого взяв участь віце-прем’єр-міністр України Сергій Тігіпко²³.

Отже, економічна співпраця, у тому числі й двостороннє інвестиційне співробітництво в рамках українсько-грузинських відносин після 2005 року, отримали стійку тенденцію до зростання та розвитку. Сучасний стан такого співробітництва насамперед визначається конкретним економічним інтересом і прагматизмом сторін. Позитивний досвід економічних реформ у Грузії може стати прикладом успішної модернізації економічних відносин в Україні, а український бізнес активніше вкладатиме кошти в розвиток грузинської економіки.

1. Співробітництво України зі стратегічними партнерами і сусідніми державами (рівень двосторонніх відносин). Україна в 2005–2009 рр. : Стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2009. – С. 590–591, 608–610.

2. Південно-східний вектор зовнішньої політики України як джерело можливостей модернізаційного розвитку. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / за заг. ред. А. В. Єрмолаєва. – К. : НІСД, 2010. – С. 434–435.

3. Кравченко В. Грузинський акцент Януковича / Владимир Кравченко // Зеркало недели [Електронний ресурс]. – 2010. – № 23. – 19 июн. – Режим доступу : http://zn.ua/POLITICS / gruzinskiy_aktsent_yanukovicha-60481.html.
4. “М’яка сила” України в Грузії // Інститут світової політики [Електронний ресурс]. – 2011. – 27 жовт. – Режим доступу : [http:// glavcom.ua/ articles/5171.html](http://glavcom.ua/ articles/5171.html).
5. Анджапарідзе А. Україно-грузинське особливе партнерство: нова якість на пострадянському просторі / А. Анджапарідзе // Гілея : зб. наук. пр. [Електронний ресурс]. – 2009. – № 29. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_29/Gileya29/P7_doc.pdf.
6. Кобилянська Л. Економічне співробітництво держав – учасниць ГУАМ / Л. Кобилянська // Дослідження міжнародної економіки : зб. наук. пр. – 2011. – № 1 (66). – С. 125–139.
7. Шелест Г. Українсько-грузинські відносини – фактор стабільності в Чорноморському басейні / Ганна Шелест // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 2 (3). – С. 151–159.
8. Закон України “Про інвестиційну діяльність” від 18 вересня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1560-12>.
9. Оцінка легкості ведення бізнесу, що визначається цим рейтингом, базується на аналізі законодавства та правил ведення підприємницької діяльності й включає 11 категорій: реєстрація підприємств, отримання дозволів на будівництво, реєстрація власності, кредитування, захист інвесторів, оподаткування, міжнародна торгівля, забезпечення виконання контрактів, ліквідація підприємств, найом робочої сили, підключення до системи електропостачання. Джерела для зведеної табл. 1 див.: Легкість ведення бізнесу в Грузії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://russian.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/georgia>; Легкість ведення бізнесу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://russian.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine>.
10. Україна перша у світі за кількістю податків / Світовий банк // Газета ЗІК [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zik.ua/ua/news/2012/03/05/337555>.
11. Doing business in a more transparent world (Economy profile: Georgia) [Електронний ресурс]. – Washington, 2012. – 100 р. – Режим доступу : <http://www.doingbusiness.org/~media/fpdkm/doing%20business/documents/profiles/country/geo.pdf>.
12. Там само.
13. Напр.: Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури започаткування підприємництва” № 3263-VI від 29 грудня 2010 р. скасував вимоги щодо: 1) розміру мінімального статутного капіталу для реєстрації товариства з обмеженою відповідальністю; 2) подання до державного реєстратора посвідчених нотаріусом документів для реєстрації підприємства та внесення змін у статутні документи; Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності” № 1869-VI від 11 грудня 2010 р. запровадив принцип мовчазної згоди (суб’єкт господарювання отримав право починати діяльність, коли спливе час, передбачений законодавством на видачу дозволу після подання заяви та всіх відповідних документів); Закон України “Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності” № 3392-VI від 19 травня 2011 р. установив вичерпний перелік документів дозвільного характеру, що існують в Україні (135 дозволів із заборобою вимагання від підприємців отримання будь-яких інших дозвільних документів, не передбачених цим Законом).
14. Інвестиційний клімат в Україні: яким його бачить бізнес. – К., 2011. – Жовтень. – С.124–129.
15. Інвестиційна привабливість України впала до рівня кризового 2009 р. / ЄБА // Газета ZN, UA [Електронний ресурс]. – 2011. – 06 жовт. – Режим доступу : http://news.dt.ua/ ECONOMICS/ investitsiyna_privablivist_ukrayini_vpala_do_rivnya_krizovogo_2009_roku,_ _eba-89098.html.
16. Там само.
17. Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності : статистичний зб. / за ред. Л. М. Овденко. – К., 2010. – 62 с.
18. Там само.
19. “М’яка сила” України в Грузії // Інститут світової політики [Електронний ресурс]. – 2011. – 27 жовт. – Режим доступу : <http:// glavcom.ua/ articles/5171.html>.
20. Кіпіані В. Досвід Грузії доводить: неможливе – можливо [Електронний ресурс] / В. Кіпіані. – Режим доступу : <http://georgia.iwp.org.ua/ukr/public/144.html>.
21. Объем импорта в Украину из Грузии вырос на 23,9% // РИА Новости Украина [Електронний ресурс]. – 2010. – 30 июл. – Режим доступу : http://rian.com.ua /world_news /20100730/78465176.html.
22. Результаты внешней торговли Украины с Грузией (2010 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_za_stat/geo/5198.html.
23. “М’яка сила” України в Грузії // Інститут світової політики [Електронний ресурс]. – 2011. – 27 жовт. – Режим доступу : <http:// glavcom.ua/ articles/5171.html>.

В статье отслеживается состояние и тенденции современных экономических отношений между Грузией и Украиной. Рассматриваются проблемы инвестиционных взаимоотношений и инвестиционной привлекательности в контексте межгосударственных и бизнесовых отношений.

Ключевые слова: *экономические отношения, инвестиции, инвестиционный климат, украинско-грузинские отношения.*

The article traces the state and tendencies of the modern economic relations between Ukraine and Georgia. The problems of the investment collaboration and investment attraction in the context of the intergovernmental and business relations are observed.

Key words: *economic collaboration, investments, investment climate, Ukrainian-Georgian relations.*

УДК 371.214.114: 94 (4)

ББК 63.3 (2) 4

Мирослав ВОЛОЩУК

MALADIK RUTHENUS: СПРОБА БІОГРАФІЧНОГО НАРИСУ

Стаття присвячена одному зі східнослов'янських ("руських") переселенців до Угорського королівства у XIII ст. – Маладику. Це особа, що була, безумовно, знатного походження, є однією з багатьох, хто впродовж XIII–XIV ст. переїхав до західноєвропейських держав на постійне місце проживання. Причинами подібних міграцій були авторитарні форми правління руських князів у Галичині (особливо Романовичі та Ігоревичі), татарські напади середини – другої половини XIII ст., господарський занепад земель.

Ключові слова: Maladik Ruthenus, Угорщина, король Бела IV, село Tarnouch, комітат Туруц, Романовичі, татари.

Відстеження динаміки переселення вихідців зі східнослов'янських земель до Угорського королівства дозволяє зробити висновок про те, що найбільш активний період подібних тенденцій – це XIII–XIV ст., позначені активним просування угорських впливів до Галичини, частково Волині, Шипинської землі (Буковини), Молдови. Установлення від середини XIII ст. у степах Причорномор'я і в більшості князівств Русі влади Чингизидів на фоні їхніх завойовницьких кампаній 40-х рр. XIII ст., а згодом періодичних грабіжницьких походів у країни Європи в 60–90-х рр. стимулювали постійний відтік населення на захід.

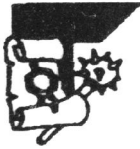
Важко на основі скупих наративних і вкрай неповних актових джерел відслідкувати абсолютно всі перипетії досліджуваних процесів, проте, оперуючи навіть такими уривчастими свідченнями, можна зрозуміти, що за своїм соціальним і майновим статусом, становищем у суспільстві, указані персони мали найрізноманітніше походження. Відмінною була й їхня попередня територіальна належність, хоча в самій Угорщині на 95% переселенці ідентифікувались як Vruz/Ruthenus. Інші 5% ідентифікацій, які могли б стосуватися східнослов'янських переселенців, мають гіпотетичний, часто сумнівний характер.

Указана ідентифікація, з огляду на вищенаведені аргументи (проблема усвідомлення в канцеляріях і при дворах європейських монархів мешканців різних територій, що входили до Русі постійно або тимчасово), виглядає дещо дивовижною. Складається враження, що процес потрапляння окремих вихідців зі східнослов'янських земель на сторінки угорських актів і хронік відбувався як мінімум за кількох обставин.

1. Нам дійсно важко визначити рівень і глибину власного патріотичного самоусвідомлення населенням усієї Галицької землі (у межах якої, безумовно, від кінця XI ст. проходили асиміляційні процеси), окремі представники якого, безумовно, переселялися до Угорщини, а отже, ми не можемо знати, яким чином вони самі називали себе після переїзду на нові землі: **"галичанинь"** чи **"русь"**.

2. Різниця в самоідентифікації могла, звичайно, залежати від того чи іншого угорського урядовця, який робив запис про появу нових поселенців на відповідній території в комітатські чи капітульні акти. Можливо, що для місцевих канцелярій більш зручним було не "галицьке" (або ж якесь інше), а саме "руське" ототожнення, збережене в місцевій пам'яті з попередніх часів володарювання в Галичині династії Ростиславовичів.

3. Не виключено, що групи переселенців були неоднорідними за своїм складом, враховуючи як корінних мешканців Галицької землі, так і вихідців з інших територій: Київського, Волинського, Чернігівського князівств. Такі обставини цілком реальні станом на середину – другу половину XIII ст. за умов утечі великих груп населення на захід: **"...множество бѣжащи в безбожны Татарь"**¹. Тому, розмовляючи на, мабуть, одній і тій самій мові, однак ментально, психологічно, територіально відчуючи між собою різницю, такі переселенці потрапляли до володінь Арпадів чи Анжу, де їх повинні були ідентифікувати якось "узагальнено". Зрозуміло,

що в такому випадку для угорців поняття “**русь**” було більш звичне й зручніше для оперування й усвідомлення, з ким вони мають справу.

У цілому, кількісна поява на території Угорщини персон, ідентифікованих як “**русь**”, припадає на другу половину XII – першу половину XIII ст. З повідомлень джерел стає зрозумілим, що більшість згадуваних осіб раніше належала до середніх і вищих прошарків населення східнослов'янського середовища, що прослідковується як із характеру повідомлень, так і з текстового антропологічного супроводу конкретно взятої людини. Абсолютна більшість осіб на попередньому етапі свого життя належала до особисто вільного люду із сільської місцевості й рідше, мабуть, із міст, і такий статус вони намагалися підтвердити після переселення до володінь Арпадів.

Пожалування, отримувані східнослов'янськими переселенцями в Угорщині впродовж XII–XIV ст., мали власну класифікацію, відображену в джерелах і відому з історичних досліджень, узагальнених Л.Соколовським². Серед найбільш уживаних – “villa”. Це поняття відоме ще з античних часів, коли під віллою розумілося окремо взяте помістя латифундиста, у якому мешкали господар із сім'єю, слугами й рабами. У середньовічній Європі від часів Каролінгів вілла трансформувалася в поселення сільського типу із притаманними йому формами феодального господарства. “*Capitulare de villis*” регламентував управління віллою, узаконив форми виплати ренти тощо. В Угорському королівстві “villa” – це, як правило, пожалування, що перебувало в управлінні кількох сімейств³.

Поширеним типом надання земельного угіддя було “*possessio*”, яке сприймалось або як окреме цілісне пожалування, що могло бути тотожним віллі, або ж як кілька земельних ділянок із рухомим і нерухомим майном. Таким чином, “*possessio*” могло дорівнювати навіть кільком віллам або ж якійсь його частині – 0,5 чи 0,3 вілли⁴. Такого типу надання могло успадковуватись як феодальний маєток, чому є не одне підтвердження.

Неодноразово в документах, що окреслювали межі різних пожалувань, зустрічалося поняття “*predium*”. За своїм значенням таке угіддя могло бути близьким до *possessio*, хоча часто нагадувало вільновідчужувану сімейну власність типу алоду (*allodium*)⁵.

Аналогічно неодноразово в документах постає земельне пожалування, відоме як “*terra*”. Буквальний переклад поняття, що означає “земля”, не завжди означало оброблювальні території. Terra могла собою являти як частину села, так і ліси, луки, придорожні землі, зручні в сенсі близького проживання власника біля комунікацій тощо. Таке пожалування могло ототожнюватися також і з містечком чи фортецею⁶.

Значно рідше східнослов'янським поселенцям надавали земельні угіддя у формі *sessio*. У даному випадку – це окремий двір з усіма маєтностями, які до нього входили. *Sessio* часто ототожнювалося з поняттями *sigia*, *mansio* та *predium*. За своїми розмірами, господарськими можливостями, людським ресурсом це було найменше з можливих угідь⁷.

Сьогодні нам відомо понад 50 осіб східнослов'янського походження, або ж гіпотетично східнослов'янського, які через різні обставини змінили місце проживання.

Зокрема, на сторінках двох актів короля Бели IV від 1262 рр. постає фігура на ім'я Maladik/Mladik Ruthenus, який, утікши від татар до володінь Арпадів, надав у розпорядження монарха 30 марок золотом: “*Maladik Rutenum ad nostram gratiam recepisse[m] fouendum et conseruandum; idem XXX. marcas auri, quod, de captiuitate a Tartaris aufugiens, secum apportauit...*”⁸.

Частково родовід указаної персони в контексті вивчення інших представників дрібної угорської знаті був досліджений М.Фонт у низці власних робіт⁹. Однак із приводу земельної ідентифікації Маладика в історіографії звучали цілком відмінні думки.

Так, ряд центральноевропейських істориків XIX – першої половини XX ст., зокрема Г.Бідерман, А.Годінка, І.Кондратович, Г.Стрипський, які послідовно популяризували русинську теорію, були переконані, що мова йде про знатного *русина* Маладика (курсив наш. – *М.В.*). Він, за словами вчених, зумівши втекти від татар, очевидно, із якогось східного пригірського комітату, прибув до Бели, надавши в користування монарха згаданий вище скарб¹⁰.

Сучасний український дослідник А.Петрик переконаний у тому, що Маладик був представником галицького боярства¹¹. Аналогічної думки дотримувалися словацькі вчені Ф.Уліч-ни¹² та М.Марек, зокрема останній припускав, що Маладик міг потрапити до татарського полону внаслідок поразки на р. Шайо 11 квітня 1241 р., таким чином вважаючи, що цей “заможний руський боярин” знаходився в Угорщині вже до нападу кочівників на країну¹³.

“Чи був він Русин угорський, чи зайда, не знати”, – писав М.Грушевський¹⁴. У тому, що Маладик був іноземцем (без чіткої етнічної ідентифікації), висловлював свої переконання Б.Варшик¹⁵. Жодної земельної/етнічної ідентифікації досліджуваної особи у своїх статтях не приводить М.Фонт¹⁶.

Версія словацьких істориків про участь Маладика в битві біля с. Мухі на р. Шайо 11 квітня 1241 р., як ми переконані, не позбавлена сенсу. Згідно з літописними даними¹⁷ та нашими особистими підрахунками, ціла група галицького боярства на чолі з князями Данилом Романовичем та його сином Левом між вереснем 1240 – квітнем 1241 рр. постійно перебувала в складі офіційної делегації при дворі короля Бели IV¹⁸. Чи брав хто-небудь зі складу цієї групи участь у битві на р. Шайо – нам невідомо, оскільки про це немає жодного документально підтверженого факту. Однак суто гіпотетично, ураховуючи, що стосунки з Левом та його батьком під час такого тривалого перебування в Угорщині були досить напруженими, такі хтось із боярства в угорському війську міг залишитися навіть після того, як Данилович син десь на початку квітня 1241 р. “...**вышедшоу... изъ Оугоръ с бояры Галичкыми...**”¹⁹.

Саме ім’я Maladik/Mladik має в іменослові слов’янських народів свій відповідник, будучи похідним від назвиська Мал, Малко, що означає “малий”²⁰.

Однак при цьому залишається декілька складних питань, що досі не знайшли відповідей. Невідомим зокрема залишається час утечі Маладика до Угорщини. Хоча в документі йдеться про те, що він прибув до Бели de captiuitate a Tartaris aufugiens²¹, це могли бути як 1241–1243 рр., так і 1259 р., коли темник Бурундай здійснив похід у володіння Романовичів, змусивши в результаті розкопати оборонні системи більшості міст. Сам король Данило повинен був переховуватись в Угорщині, “**бывше и впалоу Боурандаевоу**”²².

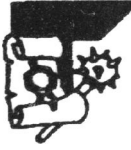
Навіть хронологічне уточнення диплома про те, що “et postmodum quibusdam annis reuolutis, quum dicto Maladik aurum, nobis (Belae. – М.В.) concessum reddere fecissemus”²³, не дозволяє однозначно встановити час проникнення вказаної персони до королівства лише на підставі джерела. Фігурант диплома цілком міг знаходитися при Данилові Романовичу в часі його тимчасового перебування за межами власних земель.

Про те, що це був, швидше за все, 1241–1243 рр., свідчать загальноісторичні умови, у яких перебувала Угорщина після татарського спустошення, коли потреба не те що в золоті – у їжі була вкрай необхідною. Очевидець і сучасник подій Фома Сплітський на сторінках своєї “Історії архієпископів Салони і Спліту” зазначав: “І хоча все Угорське королівство було виснажене ненаситним мечем варварського шаленства, голод, який спалахнув одразу ж, довів у кінці кінців нещасний народ до повного виснаження. Адже через загрозу татарського безумства нещасні селяни не могли ні засіяти поля, ні підібрати плодів попереднього врожаю. Так що за відсутності їстівних припасів нещасні люди падали, уражені мечем голоду. На полях і дорогах лежали незліченні трупи людей, і вважають, що жорстокі біди голоду принесли угорському народові не менше спустошення, ніж пагубна лють татар”²⁴.

Нестача товарів і продуктів першої необхідності в країнах Центральної Європи стала такою ж однією з причин того, що близько 1241 р. у німецьких (можливо, чеських) землях було пограбовано князя Михайла Всеволодовича та вбито його онуку²⁵.

Відтак, припустимо, що Бела в такий скрутний для династії та країни час, отримавши можливість позичити в біженця Маладика 30 марок золота, не відмовився, із часом обдарувавши останнього terram Tornouch vocatam, in Thurucz existentem²⁶.

Зрозуміло, що еквівалент скарбу автор акта подав у західних мірах ваг. 30 марок золотом, у випадку, якщо 1 марка прирівнювалася до 249 г (як це було прийнято в більшості країн католицької Європи), у сумі становило 7 кг 470 г золота. М.Грушевський, аналізуючи цей казус,

зав гривень по марці везучи що Маладик заплатив королю не 30 марок, а 30 гривень

Історична біографістика

ходження цього золота, його форма (злитки, вироби, пісок) нам не зрозумілі, хоча відомо про використання галицькими боярами золотих прикрас неймовірно високої вартості. Так, зокрема, 1219 р. під час однієї із сутичок в околицях м. Городок, угорці **“Михайла же Скоулоу оубиша согонивше на Ширціх . а главои его сошкоча трои чеи сн#ша золоты...”**²⁸

Місцева галицька знать, що досягла свого політичного впливу в землі в основному за рахунок торгівлі, послуговувалась, очевидно, однаково успішно як золотом, так і сріблом. Красномовним прикладом є викуп боярами у вересні 1210/11 р. з угорського полону двох князів Романа й Святослава Ігоревичів, за що було заплачено, як указував В.Татіщев, 1 000 гривень сріблом, що в кілограмовому еквіваленті становило від 41 до 160 кг у формі злитків-гривень²⁹.

Значні поклади золотої руди знаходилися в Трансільванії та в північних комітатах Угорщини, звідки експортували, у тому числі й на схід³⁰.

Обсяг дару, принесеного Маладиком Белі, був доволі серйозним як для скрутного в історії Угорщини часу. Однак, судячи з описань меж отриманих володінь, які відійшли *“Maladik Rutheno, et suis heredibus heredumque successoribus... iure haereditario perpetuo possidendam”* (тобто як феоду)³¹, вони не були надто обширними.

На підставі наступного повідомлення акта Бели від 1262 р., який стосується поселення Tarnouch, М.Фонт дійшла висновків про те, що Маладик мав нащадків³². Імена його дітей, на думку історика, залишаються невідомими, натомість у джерелі згадуються представники третього й четвертого поколінь – Anna Iohannis, ас Elisabeth et Katarina filiae Stephani, де Іоанн/Іван і Стефан/Степан є онуками³³ Маладика. Імена всіх названих осіб не типово угорські, що свідчить про збереження певної попередньої традиції в присвоєнні імен навіть у четвертому поколінні.

Однак саме від Маладика, як переконаний Б.Варшик, походить місцева дрібна турчанська шляхта³⁴.

Щодо соціального статусу Маладика в межах, призначених для ведення господарства нових земель, то ми лише можемо припустити, що він належав до числа військово-служилої дрібною чи середньою знаті – ймовірно йобагонів або синів йобагонів, яких у комітаті Туроц було досить багато. Детальних даних на зазначену тему джерела не подають, не згадує про цю особу й один з останніх дослідників комітату – угорський історик Е.Маюс³⁵.

Таким чином, Maladik/Mladik Ruthenus був представником східнослов'янської знаті, що потрапив у межі володінь Арпадів, на наш погляд, між 1241–1243 рр. За своїм майновим статком це була достатньо заможна особа, хоча отримане в Угорщині скромне земельне пожалування, як ми вважаємо, не зовсім відповідало його попередньому статусу, а також рівню й вартості послуги, здійсненої Белі IV у кризовий для королівства час. Можливо, Маладик мав також й інші маєтності, невідомі через брак джерел. Ми можемо припускати, що даний фігурант належав до числа йобагонів – військово-служилої знаті, що мешкала здебільшого в прикордонних комітатах королівства, зокрема на кордоні з польськими землями – у Туроці.

Суто гіпотетично його можна зарахувати до числа галицьких бояр, які могли знаходитися в оточенні Романовичів на час майже шестимісячного перебування в Угорщині з вересня 1240 до квітня 1241 рр., однак прямих доказів немає. Маладик у межах отриманого пожалування заснував місцевий рід, який, очевидно, був пов'язаний матримоніальними стосунками зі слов'янською за походженням знаттю середнього статусу й рангу. Нашадки вищезазначеної особи відомі з джерел XIV ст.

1. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Изд. 2-е. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – Т. 2. – Стб. 787.

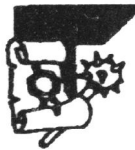
2. Sokolovský L. Terminológia dejín správy stredovekej dediny na Slovensku / L. Sokolovský // Historický časopis. – 1985. – R. 33. – Č. 4. – S. 506–508.

3. Ibidem. – S. 506–507.

4. Ibidem. – S. 507.

5. Ibidem. – S. 508.

6. Ibidem.
7. Ibidem. – S. 509.
8. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (далі – CDH) / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – Т. 4. – V. 3. – S. 59.
9. Font M. Einige räpräsentanten des Kleinadels im polnisch-ungarischen Grenzgebieten im 13 Jh. und die Zukunft ihrer Familie / M. Font // Specimina nova universitatis quinqueecclesiensis. – 1995. – № 9. – S. 246–247; Ibidem. Felvidéki kismemesek királyi szolgálatban (Adalékok 13–14. századi társadalomtörténetünkhöz) / M. Font // Kelet és Nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére / Szer. L. Kosta. – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely, 1995. – Old. 180–181; Ibidem. Przedstawiciele drobnej szlachty na pograniczu polsko-węgierskim w XIII wieku i losy ich rodzin / M. Font // Cracovia. Polonia. Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofirowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej. – Kraków : Secesja, 1995. – S. 434–435.
10. Кондратович И. М. Исторія Подкарпатскої Русі для народа / И. М. Кондратович. – Ужгород : Книгопечатня акційного тов. “Уніо”, 1924. – С. 23; Стрипській Н. Ядорь. Гдн документи старшей исторії Подкарпатскої Русі? О межевыхъ названіяяхъ / Н. Я. Стрипській. – Ужгород : Типографія “Школьной Помощи”, 1924. – С. 21; Biedermann G. I. Die ungarischen Ruthenen, ihr Vohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte : in 2 t. / G. I. Biedermann. – Insbruck : Verlag der Wagners’schen Universitäts-Buchhandlung, 1867. – Т. 2. – S. 53; Hodinka A. The home of the Ruthenian people / A. Hodinka // The Oxford Hungarian Rewiew. – 1922. – V. 1, № 1. – S. 61; Ibidem. A karpátja rutének, lakóhelye, gazdaságunk és multjuk / A. Hodinka. – Budapest : Apostol-nyomda rt. nyomása, 1923. – Old. 15.
11. Петрик А. Боярські двори та економічне становище бояр Галицько-Волинської держави / А. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2008. – Вип. 11–12. – С. 69.
12. Uličný F. Podiel Rusov, Rusínov na doosidl’ovaní Slovenska v stredoveku / F. Uličný // Slavica Slovaca. – 1993. – R. 28. – Č.1–2. – S. 26.
13. Marek M. Cudzie etniká na stredovekom Slovensku / M. Marek. – Martin : Matica slovenska, 2006. – S. 234.
14. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 10 т., 11 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – Т. 2. – С. 501.
15. Varsik B. Otázky vzniku a vývinu slovenského zemanstva / B. Varsik. – Bratislava : VEDA, 1988. – S. 63.
16. Font M. Einige räpräsentanten des Kleinadels im polnisch-ungarischen Grenzgebieten im 13 Jh. und die Zukunft ihrer Familie / M. Font. – S. 246.
17. Ипатьевская летопись... – Стб. 786–788.
18. Волошук М. М. Вассальная зависимость Даниила Романовича от Белы IV (1235–1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти XIII в. / М. Волошук // Specimina nova. Pars prima. – Sectio mediaevalis. – P. 3. – Pécs, 2005. – S. 101.
19. Ипатьевская летопись...
20. Лозко Г. Іменослов: імена слов’янські, історичні та міфологічні / Г. Лозко. – К. : Редакція часопису “Сварог”, 1998.
21. CDH. – Т. 4, V. 3. – S. 59.
22. Ипатьевская летопись... – Стб. 850.
23. CDH. – Т. 4, V. 3. – S. 59.
24. Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита / пер., коммент. О. А. Акимовой. – М. : Индик, 1997. – С. 368.
25. Ипатьевская летопись... – Стб. 784.
26. CDH. – Т. 4, V. 3. – S. 59.
27. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський... – Т. 2. – С. 501.
28. Ипатьевская летопись... – Стб. 733.
29. Ретельний аналіз указаної ситуації див. у статті: Волошук М. М. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. / М. Волошук // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – С. Пб., 2007. – № 1/2. – С. 105–112.
30. Див. наприклад: CDH / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – Т. 3, V. 1. – S. 106, 166, 371; CDH / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – Т. 4, V. 2. – S. 297, 359, 464 etc.
31. CDH. – Т. 4, V. 3. – S. 59–60.
32. Font M. Einige räpräsentanten des Kleinadels im polnisch-ungarischen Grenzgebieten im 13 Jh. und die Zukunft ihrer Familie / M. Font. – S. 250.
33. CDH. – Т. 4, V. 3. – S. 65.
34. Varsik B. Op. cit. – S. 58.
35. Mályusz E. Turóc megye kialakulása / E. Mályusz. – Máriabesnyő ; Gödöllő : Attraktor, 2005. – Old. 133–166.

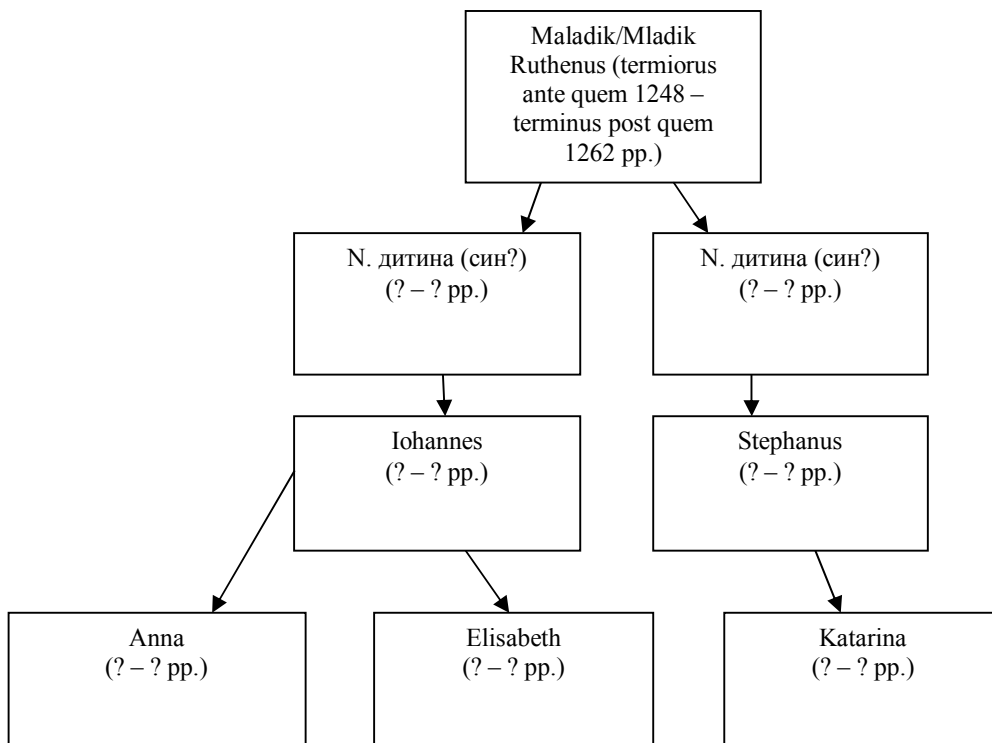
Статья посвящена одному из восточнославянских (“русских”) переселенцев в Венгрию XIII в. – Маладику. Эта личность, безусловно, знатного происхождения, является одной из многих, переехавших на протяжении XIII–XIV вв. в соседние западные государства на постоянное место жительства. Причинами подобных миграций были авторитарные формы правления русских князей в Галиции (особенно Романовичи и Игоревичи), татарские нападения в середине – второй половине XIII в., опустошение земель.

Ключевые слова: Maladik Ruthenus, Венгрия, король Бела IV, село Tarnouch, комитат Туруц, Романовичи, татары.

The article is devoted to one of the Ruthenian settler, called Maladic, who moved to Hungary in the XIIIth century. This person undoubtedly was a nobility. He was one of many migrants from Rus, who changed their lodgings to the neighbouring western countries for permanent residence during the XIII – XIVth centuries. The reasons of those migrations were the authoritarian methods of governing of Rus princes in Halychyna (especially Romanovichi and Igorevichi), the tatars invasions in the middle – second half of the XIIIth century and the economical stagnation.

Key words: Maladik Ruthenus, Hungary, The King Bela IV, the village Tarnouch, comitatus Thurucz, Romanoviches, Tatars.

ДОДАТОК А Maladik/Mladik Ruthenus³⁶

УДК 94: 329.73] (477.83/.86) “1868/1870”
ББК ТЗ (4Укр) 5

Володимир ПАШУК

ПРОСВІТНИЦЬКІ ІДЕЇ ГАЛИЦЬКИХ НАРОДОВЦІВ ТА о. СТЕПАНА КАЧАЛИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Унаслідок порівняльного аналізу просвітницьких ідей галицьких народовців, заманіфестованих на Установчих зборах Товариства “Просвіта” 8 грудня 1868 р., і представника старшого покоління о. С. Качали, опублікованих у 1868, 1870 рр., встановлено їх тотожність (погляди на характер, спрямування, види діяльності, мову, правопис). Виявлені відмінності не були принциповими, що дозволяє стверджувати про наявність у той час сформованої просвітницької ідеї, яка була добре відомою в елітному середовищі Галичини.

Ключові слова: просвітницькі ідеї Галичини, галицькі народовці, о. Степан Качала, Товариство “Просвіта”.

Зародження Товариства “Просвіта” пов’язане із формуванням його ідеологічної основи, яку визначали галицькі народовці – творці цієї інституції. Однак у той час неодноразово з такими ж ідеями виступав у періодиці й визначний громадсько-політичний діяч о. Степан Качала. Уродженець Рогатинщини, декан із Шельпак, що на Тернопільщині, був представником старшого табору галицького суспільного руху. Таким чином, порівняння просвітницьких ідей народовців та о. С. Качали допоможе з’ясувати спільні й відмінні риси обох концепцій та сприятиме визначенню співвідношення поглядів на просвіту народу як молодих діячів, так і представника старшого покоління.

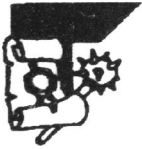
Для проведення порівняльного аналізу візьмемо до уваги заманіфестовані на Установчих зборах Товариства й опубліковані в кількох номерах “Правди” (№43–45) за 1868 р. ідеї народовців та публікації із цього приводу о. С. Качали, з яких дві побачили світ у “Слові”¹ за 1868 рік і три – у 1870 р., із них одна вийшла в тій же газеті² та дві в “Основі”³. Усі ці матеріали були оприлюднені у період зародження “Просвіти” та в часи перших кроків діяльності, а також на фоні помітних кризових явищ у цій організації, що припали на осінь 1869 р. і весну 1870 р.

Незважаючи на певні відмінності, специфіку думок, поглядів на просвіту народу, висловлених представниками різних поколінь, основні складові елементи ідей (структура, зміст, форми подачі та спрямування) мали багато спільного. Тому порівняння проведемо за узагальненою схемою, яка тією чи іншою мірою використана у всіх аналізованих матеріалах. Це, по-перше, обґрунтування потреби просвіти народу, по-друге – способи й види просвітницької діяльності. Спочатку, за цим принципом, кожний матеріал (виступ, публікація) буде проаналізовано окремо, згодом зіставимо викладені міркування й визначимо тотожності й відмінності між ними. Це допоможе з’ясувати ступінь спорідненості підходів до ідеї просвіти народу народовців та о. С. Качали, що, у свою чергу, сприятиме з’ясуванню просвітницької складової в ідеологіях двох громадсько-політичних угруповань Галичини того часу.

1. Обґрунтування потреби просвіти народу присутнє у всіх аналізованих матеріалах. Ця важлива складова ідеї під час Установчих зборів прозвучала з боку народовців у виступах Н. Вахнянина, А. Січинського, частково Ф. Заревича, а також у короткій передмові, опублікованій у “Правді”. У ній висловлено переконання, що це важлива справа, яку просвітяни добре продумали й що цей почин послужить об’єднанню всіх русинів для важливої справи (“подія ся давала кожному ясний доказ, що коли іде о добро найбільше у світі – просвіту, русини стаються щирими до себе друзями, неначе ті члени одної родини”⁴).

Обґрунтування потреби створення просвітнього Товариства Н. Вахнянином⁵ складало значну частину на початку виступу. Викладені із цього приводу думки можна звести до кількох позицій: а) просвіта народу – важлива справа, що мала виконати функцію порятунку русинів, які потрапили у складну ситуацію (“спасенне діло”); б) попередні спроби реалізувати цю ідею у формі “Руської Матиці”, яка, однак, “не увійшла в життя” та “збудилась наново по бурхливих

зборах матичних 1865 р.”, не дали бажаного результату через відхід цієї організації від задекларованої ідеї; в) необхідність створення нової інституції пропагували представники старшого покоління в особі о. С. Качали; г) у суспільстві появилися нові сили – молоді студенти – “не-егоїстичні душі”, які здійснили підготовчі заходи щодо зародження нового товариства; д) цю справу підтримувала значна частина інтелігенції і у Львові, і в провінції, однак при цьому вказано й на наявність опозиції, оскільки згадано спротив ініціативі з боку представників частини старшого покоління.

У наступній частині виступу перший доповідач оправдав наскрізь позитивне трактування народу в українській літературі, оскільки воно, не зважаючи на нехтування наявних у ньому негативних рис, сприяло “щирому прихилению” інтелігенції до простого люду. У цьому руслі насамперед наведено позитивні якості селян, які й мали сприяти переорієнтації освіченої верстви від байдужості до праці, спрямованої на допомогу народу. Висока оцінка простих людей стосувалася твердження, за яким продуктом тієї “темної маси, котра не розумом, а більш інстинктом себе веде... єсть одважні смілі діла, дотепні слова і одушевлені речі. Уже через те саме, що він переважно за інстинктом йде, єсть він спосібніший і завсіди готовий до ділання”. Також промовець вважав, що “жінка в народі доходить в старості до нечуваної досконалости розуму” і “виходить вона під кінець життя свого геть вище над розумом народа”, тому їй “деякі приписують люде навіть силу віщу...” Навіть у дитини, як зауважив один учений, “мож багато дечого навчитись”. Народ, за висловленим переконанням доповідача, не є “неотесана колода, не єсть той мертвий камінь, у котрий треба б уперед вложити душу, а відтак налити її розумом, а має він “своє” моральне виховання, набуте самим сужиттям...” Ідею цієї романтизованої частини виступу Н. Вахнянин подав в останній фразі: “І неuki в своїм роді дуже просвічені люде”. Загалом, за оцінкою Н. Вахнянина, народ мав: спроможність діяти за інстинктом; вироблену життєву мудрість і у дорослих, у т. ч. і жінок, і в дітей, яка відображена в усній народній творчості; життєвську мораль; інтерес до пізнання природи й суспільства. Такий “усе-хвальний” підхід до трактування простого народу іншого практичного значення, як сприяти посиленню інтересу інтелігенції до соціальних низів, не мав і певною мірою суперечив деяким міркуванням промовця, у яких пояснено спосіб поборення окремих вад народу. Загалом перший доповідач підводив слухачів до логічного висновку, який пояснював необхідність заснування нової просвітницької організації – просвіта потрібна й важлива справа для порятунку народу, однак до недавнього часу не існувало ефективних засобів для її реалізації. При цьому вказано на Галицько-Руську матицю. Поява нового покоління громадських діячів і заклики о. С. Качали створили необхідні умови для втілення цієї ідеї в життя. Поряд із тим Н. Вахнянин у наступній частині виступу подав високу оцінку простого народу, на якій зупинився розлогим декларуванням високих якостей люду, що можна трактувати як складову частину обґрунтування потреби просвіти намаганням у такий спосіб прихилити інтелігенцію до простого народу.

А. Січинський, пояснюючи доцільність створення Товариства⁶, чітко й сміливо, як на той час, висловив національну потребу в просвітницькій праці. На початку промови заявив: “Ставлю яко п р а в д о с н о в н у, що кожний народ, котрий до самостійности національної добити хоче ся, найперше о те дбати мусить: низші верстви товариства, масу народу піднести до такої степені просвіти, аби тая маса народу пізнала себе членом народного організму, почувла своє обивательське і національне достоїнство і узнала потребу існування своєї нації як окремишньої народної індивідуальности; – бо ніхто інший, а тая маса народу єсть підставою, єсть основою народного здання”. Далі уточнено, що розумілося під нацією: “Ми, галицькі русини, становимо частину великої 15-мільйонової українсько-руської нації; тая нація має зі вигляду на свою численність, зі вигляду на свою минувшість н е п е р е ч н е п р а в о до самостійности національної; руська інтелігенція свідомо того права і рада б його осушити”⁷. Отож нація подана в соборницькому баченні, а національна незалежність обґрунтована чисельністю етносу та його історичним, тобто державницьким минулим і тим, що інтелігенція цю справу усвідомлює й готова її здійснити. Із цього випливає, що основна мета просвіти, згідно з “правдою основною” – готувати народ до здобуття національної незалежності, до якої він ще не готовий, бо є для цього підстави і є кому цим займатися.

У наступних міркуваннях доцільність створення нової просвітницької організації пов'язав із відсутністю належних “здобутків” у цій справі, зазначивши, що за останні 20 років нічого не було зроблено, зокрема, не було видано потрібних для народу книжок, а шкільні підручники поганої якості, тому русини нічого не читали й не мали охоти до читання і тому вони й надалі перебували в сплячці. Далі достатньо відкрито й сміливо заманіфестував головну мету просвітницької праці – підготувати народ до здобуття “національної незалежності”. Для досягнення цього є всі умови: це сам народ, який є підставою національної ідеї, велика його чисельність (15 млн – ідея соборності), історія, що мала державницьку традицію, та інтелігенція, яка це розуміла й готова була виконати важливе національне завдання. Тому цей народ зусиллям інтелігенції необхідно за допомогою масової просвіти підняти до такого ступеня розвитку, щоб він усвідомив себе частиною нації, мав розвинене почуття громадянської й національної гідності й усвідомлював потребу національної незалежності. Крім того, радив наслідувати слов'ян, які зрозуміли “ідею нашого часу, ідею народности; усі напруженими силами добиваються своєї мети”. Лише одні русини досі перебувають у сплячці, забувши, що часи минають і що “за наші вчинки отвічати-мем перед судом історії”.

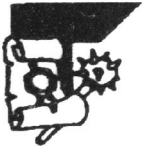
Останній промовець від народовців, Ф.Заревич, не зупинявся на цьому питанні. Однак окремі його міркування можуть стосуватися цього важливого пункту. Він, зокрема, вказував на недостатню кількість освічених людей і на денаціоналізацію руської інтелігенції.

Загалом висловлені ідеї народовців щодо обґрунтування потреби нового просвітнього товариства стосувалися кількох важливих міркувань, які можна згрупувати за їхнім спрямуванням. Перше – це визначення проблем. У виступі Н.Вахнянина вони стосувалися важливості просвіти народу й відсутності відповідних засобів, пов'язаних із відходом Галицько-Руської матиці від своїх первинних завдань. Друге – наявність нових суспільних сил, представлених молодими народовцями, які готові цю справу втілювати, а також підтримка цієї ідеї частиною інтелігенції та заклики о. С.Качали. При цьому перший доповідач уникнув вияснення наявності суспільних негараздів, а звернув увагу на вихваляння народу, його вроджених позитивних природних якостей, що, ймовірно, мало пропагандистський характер.

Другий промовець, А.Січинський, це питання подав чіткіше й пов'язав його з національно-політичними потребами. Він вважав, що головною справою є національна незалежність і, як можна зрозуміти з логіки міркувань, народ до неї не готовий (перебуває в сплячці). Тому доцільність просвіти пов'язав із потребою підготувати народ до цього найголовнішого й найважливішого чину. Крім того, вказав частково й на наявні проблеми, які логічно звів до відсутності книжок для народу (наслідок бездіяльності за останні 20 років), негараздів у шкільництві (погана якість підручників, що знеохочували людей до освіти), указав на приклад слов'ян, який потрібно було наслідувати.

Думки із цього приводу останнього промовця з табору народовців Ф.Заревича можна звести до двох міркувань: низька ефективність шкіл, тому брак освічених людей, і денаціоналізація інтелігенції.

Зовсім іншими за змістом були ідеї о. С.Качали, у яких обґрунтування потреби просвіти народу було головним фактором і мало політичний характер. У першій публікації, вміщеній у “Слові” за січень 1868 р.⁸, цьому питанню автор відвів приблизно $\frac{3}{4}$ тексту і це було пов'язано з оцінкою результатів останніх виборів, проведених 1867 р. Характер і спрямування цієї статті визначені автором у перших рядках, де зазначено, що із закінченням старого року в новому “годило би ся оглянутись назад, обчислитися з своєю політичною совістю, а, може, дало би ся где-не-що поучитись”. Тобто проаналізувати минулий рік – рік виборів, порівняти їх із попередніми й зробити належні висновки. Аналіз, на його думку, засвідчив програш і загрозливу тенденцію, оскільки, у порівнянні з 1861 р., зменшилася кількість своїх депутатів у Сеймі, Держдумі, не обрали жодного свого представника до Виділу крайового (з вини самих русинів), до того ж критично оцінив їхню якість, бо “аби тільки інтелігенцію руську усунути, яко кандидати до Союму поставлялися хлопи руські, которі в темноті своїй не раз могут іти рука в руку з ляхами”. Далі вказав на причини такого загрозливого становища, які звів до вини самих русинів, тобто еліти, яка не діяла адекватно і яка не подбала про належну підготовку народу в часі передвиборної кампанії. Логіка міркувань крилася в такому висловлюванні: “Шість літ минуло

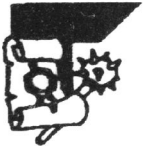
от перших виборів, чи не пропали они марне?” і вказано шлях вирішення проблем: “Ту треба було над обученієм народа, над его просвітою працювати”. Звідси висновок – успіху не буде, “особливо, если, загнувши руки, сидіти будем безчинно”. Після того о. С. Качала вказав на вихід – народ тільки тоді не можна буде обманути, коли він буде знати, “о що ту ходить, і хто ему доброжелательний”. А це можна було досягнути лише систематичною працею: “ділати без устанку, ділати соединенними силами над просвітою народа”. Тобто потрібна була постійна праця об’єднаними зусиллями над просвітою народу. А програш у виборах 1867 р. був наслідком слабкої діяльності руських зверхників, яку він пов’язав із погано проведеною передвборною кампанією та з неготовністю загалу русинів до активної політичної роботи; після чого наведено логічний висновок – необхідно працювати над розвитком народу шляхом масової його просвіти.

У другій статті, що вийшла у квітневому номері “Слова” за той же 1868 р. під назвою “Изъ Шельпакъ. Еще о русско-народномъ обществѣ”⁹, яка була реакцією на відгуки щодо попередньої публікації, автор знову загострив увагу на політичних питаннях. При цьому виділив внутрішні проблеми як головні й пов’язав їх з екстернальністю тодішньої еліти, яка, замість того, щоб самій діяти, орієнтувалася на зовнішній чинник. У цьому зв’язку автор указав: “Полагаем наши надѣи не на себе, но, звикло, на інших, напр., на міністерії, на системи, а даже на поодинокії лица, і вмiсто взятися до праці, чекаєм, аж хтось за нас і для нас ділати стане”. Крім того, вказав і на критичні оцінки становища краян, опубліковані у вступній редакційній статті “Zukunft” у № 72 п. н. “Положення русинів”. Також узяв до уваги кореспонденцію з Відня, опубліковану в “Слові” № 22, у якій на питання “що робити?” прозвучали чіткі відповіді: “передовсім труд знойний, труд совокуплений з постійністю для піднесення нашого *народного просвіщенія*, для улущенія нашого матеріального состоянія, і для сохраненія... народного блага... В конституційній державі треба самому о себе старатися”. Ще одним аргументом була констатація факту, за яким тогочасна періодика не спроможна була вирішувати існуючі проблеми. Як зазначив автор, не випадає за допомогою “тих письм, виходящих ледво що 14 день, о впливі на народ думати, а о просвіті его вже і не згадувавши”. У цій статті прозвучали й застереження щодо полонізації русинів, які на фоні кращого асоціативного розвитку інших народів відставали. У цьому контексті автор із жалем указав, що “як гриби по дощі появляються ріжнорідні общества наоколо”. Скоріше всього малися на увазі польські інституції, бо далі вказано, що хоч автор і не є прихильником багатьох і різних товариств, але йому “прикро дивитися, що русини галицькїї не могли спомочися на ніяке, хотяй право тоє позволяє” (мова про “Закон про товариства” від 15 листопада 1867 р.). Інерція русинів, роздрібненість, на думку отця-реформатора, могли мати негативні наслідки: “Если сил наших совокупити не схочемо або не зумієм, якими против всякому напору неприятному устояти зможем, і позо-станем поділені на партії в радість ворогів наших: тогда залишим всякїї жалоби і запитаємося: чи варті ми лучшої долі от той, яку нам наші противники готують?”

Третя стаття, яка започаткувала другий цикл публікацій, де викладено просвітницькїї ідеї, була опублікована з інтервалом у три роки в травневому номері “Слова” за 1870 р. під назвою “Из Шельпак. Побудка до больше ревной и рішительной діятельности”¹⁰. Оприлюднені міркування в перших двох частинах статті стосувались обґрунтування потреби просвіти народу. Спочатку автор указав на інформацію про ініціативу “отновити русскую Раду, котора взяла би управление справи русской в свої руки; і щож сталося? Нічого еще, бо ніт людей независимих”. Далі свій скепсис із цього приводу підсумував твердженням, що від намірів до “ревного діла у нас дорога далека”, а важливим у цьому є результат. Після того для підтвердження такого скептичного твердження виклав узагальнену характеристику дій русинів у порівнянні з іншими народами імперії. Почав з того, що “всі народи в Австрії добиваються своїх народних прав, щоби видобутися з-під супрематії (верховенства, зверхності. – В.П.) других”, що відповідало життєвій логіці, за якою “... на Божому світі нічого дарма не дається, о каждое добро боротися потреба”. Указавши таким чином, що підавстрійські народи, розуміючи життєву логіку, самі добиваються своїх прав і йдуть дорогою до незалежності, автор критично відзначив тодішній політико-суспільний стан русинів: “У нас противно – ми ждем, чи хтось за нас не зробить, за нами не обстане. Так прав своїх молчком уступаєм, одні ховаємося поза плечі других,

навіть до урядів не важимося писати по-руськи”. Тобто знову визначив екстернальність русинів як одну з головних вад та натякнув на боязливність частини тодішньої еліти. Після того подав історичний висновок, який мав стати зразком, необхідним напрямком руху для галичан, за яким “історія всіх цивілізованих і вільних народів повинна була нас поучити, що начала політичної і народної великості лежать в візмі матеріальних і соціальних отношеній і просвіти”. Далі автор викладає узагальнене бачення причини негараздів, яка полягала в національній слабкості русинів – “Сила в народі, в його просвіті і багатстві. Тільки що цілий народ хоче, тоє він осягне, того йому жодна сила надовго заперечити не зможе”. І для підтвердження цього навів реальний приклад: “чого доводом – чехи”. Крім того, указав на підстави слабкості: “темнота й убожество народа – то слабість наша”. При цьому в лаконічній формі дорікнув “старшим” малою активністю в останніх двох десятиліттях, наголосивши, що за час від 1848 р. мало зроблено для просвіти народу, при чому розкритикував діяльність Галицько-Руської матиці: “Заводжено школи, зложено навіть Матицю для видання книжок популярних”. Але результати, як виявилось, не оправдали сподівань, бо “кинулись наші, вмiсто поступовати раз виробленою певною дорогою, впрост до языка літературного”. Тому не було кому старатися про видання книжок для дітей, відповідно, засновані школи “стаються розсадником нового винародовлення, бо для недостатку книжок руських беруться до рук польські, якими закидаються”. Ця хибна позиція матиці спричинила, на думку автора, розкол в елітному середовищі: “Невчасна гадка літературного языка, особливо в ізданіях Матиці, викликала крайність другу, так звану чигиринщину з фонетикою”. І далі “на радість ворогам повстали партії, почали обкидатись болотом..., а народ як бил темним, темний позостал, розпивался, чим-раз більше подупал, тратил землю”. Тобто розкол еліти, відсутність ефективної праці над розвитком народу поглиблювали його нужду, а значить – послаблювали національні позиції, бо відсутність інтелектуального руху негативно впливала на “опірність” народу, тому “всегда і всюди розумний дурного визискувати не перестане”. Після того вказав черговий раз на вихід із цього складного становища: “Одна тільки просвіта, і то по возможности скоро – од упадку хоронити може”. При цьому наголосив на крайній необхідності домінування просвіти народу над політичними, нереальними змаганнями, що стало своєрідним маніфестуванням головної тези о. Степана Качали, яку він намагався довести до суспільства у всіх своїх публічних виступах: “Повторюю, що без просвіти ні безпосередні вибори, ні голосоване куріями в соймах, ні навіть поділ Галичини не допомогут, коли народ руський вибирати буде, як виділисьмо, Потоцьких, Поляновських... Тогда, розумієся, і Рада руська не много поможе”.

Четверта стаття вийшла у рубриці “Дописи” під заголовком “Шельпаки, дня 12. р. жовтня”¹¹. В ній о. С.Качала розкритикував обговорювану в пресі політичну утопію щодо поділу Галичини, вказавши на її недоцільність і нереалістичність. Суть своїх міркувань він звів до кількох позицій, за якими марно сподіватися на успіх від цієї мрії, оскільки такий поділ нереальний, бо він вимагав зміни чинного законодавства, чого ніхто не зробить і чого не допустять поляки. Крім того, аргументовано довів, що навіть коли б і вдалося добитися такого поділу, то за існуючих обставин русини змогли б мати лише номінальну більшість у Галицькому сеймі, яка б не гарантувала їм реального домінування, а значить, і панування у своєму краї. Автор після підрахунків установив, що формально можна було б отримати співвідношення: 46 депутатів поляків і 64 руських. Однак зауважив, що така більшість голосів у сеймі була б уявною, бо на практиці “поляки більше своїх послів в округах перепроводять”. Свої докази завершив висновком: “Отож нам, доки народ темний, навіть при поділі краю і найліпша ординація виборча не поможе. Хиба хотять ординації такої, котра би русинам вибирати поляків заборонила, якої недоречности, здається, ніхто сподіватися не може”. Після того процитував слова Ю.Лаврівського, за якими потрібно “взятися щиро до просвіти народа, аби той народ не вибирав послів до табору противного належачих”, що вказувало на шлях виходу зі складної ситуації. А від себе на завершення додав думки щодо можливостей осягнення рівного виборчого права: “Віденські німці писали недавно, що се право тільки народам рівно просвіщенним приналежить”. І далі загальний висновок: “В політиці тільки з силою рахуватися мусять. Отож для нас наука: п р о с в і т о ю с и л и н а р о д а б у д и т и, если хотим в світі приналежне нам становисько занимати, бо без просвіти і найліпша ординація нам не поможе, а поділ краю по-

шкодить”. Тобто, за переконанням автора, просвітні зусилля були актуальнішими, важливішими, перспективнішими, ніж політичні.

Остання стаття, яку беремо до уваги, – “Відповідь на відповідь. Шельпаки, 9. грудня 1870¹²”, що побачила світ наприкінці 1870 р. у тій же “Основі”, була реакцією на критику думок о. С.Качали, яку опублікував анонімний автор у “Слові” в статті “Від руского Озера”. Тому священник і поборник просвітництва виступив із відповіддю на критику знову в “Основі”. Головна позиція крилася в кількох положеннях, за якими спочатку наведено думку опонента, а потім показано її неслухняність. Дописувач “Слова” намагався опиратися на правові засади, що мали б відповідати часові, за якими “перед правом цивільним всі люди суть рівні, то і права природи (народні) для всіх рівні бути повинні”. Далі виклав своє бачення майбутніх перспектив у цьому. Він вважав, що коли поділ Галичини здійсниться, то відбудеться він для того, щоб забезпечити русинам їхні права, відповідно, і виборчий закон мав би бути таким, щоб “русинам більшість в Соймі львівським” забезпечив. Тобто щоб виборчий закон ґрунтувався “на підставі людності, т. є. аби” він встановив, скільки русини і поляки мають обирати до Сейму послів. Відповідаючи критикові, о. С.Качала зазначив: “Засада, що люди, яко особи... рівні суть перед правом, вже в життя впроваджена. Інакше дієся щодо народів яко таких. Тут супремачія одних над другими, панування рас на порядку деннім”. І наголосив, що “о рівні права ще власне слабі з сильними борються, о права природні добиваються”. Після цього висловив надію і навіть віру, що думки, які в меморандумі “виразили чехи, що засади XIX віка вольности й рівности осіб мусять знайти своє застосування накінець і до народів, бо дух часу не може того заперечити народам, що признає особам”. Далі висловив міркування, які пояснювали бажане бачення політичної долі Габзбурзької імперії в майбутньому. “Дай Боже, щоби розграничення ведля народностей якнайскорше наступило. Того зичити собі належить так в інтересі свободи, як в інтересі задоволення всіх народностей і скріплення Австрії; бо вона не скріпиться, если не стане політичною зв’язю вільних народів, а такої зв’язі чи федерації без рівноуправнення розуміти не можна. Повне однако ж рівноуправнення народностей есть донині, як кажуть, побожним желанням”. Такою дещо розлогою відповіддю на закид опонента о. С.Качала подав, по суті, лаконічний аналіз політичного становища в Австро-Угорщині, де права особи й народів були різними, зазначивши, що рівноправності народів немає, що це є лише “побожним желанням” і що цього потрібно добиватися, чим прояснив політичні підстави, на основі яких треба базувати свої уявлення та дії для досягнення бажаного успіху. Також висловив своє бачення майбутнього імперії, яка мала б трансформуватись у федерацію вільних, політично рівноправних народів, у якій, власне, Австрія відігравала б об’єднувальну функцію – об’єднувальну, а не домінуючу. При цьому зауважив, що зміна виборчого закону така ж складна й нереальна, як і зміна крайового статуту. Для посилення своїх аргументів навіть приклад, згідно з яким поляки намагалися “певний параграф ординації змінити”, однак їм не вистачило (наведено відповідні цифрові дані) півголосу, і “цісар її не санкціонував, хоть поляки о то старалися”. Далі С.Качала підсумував: “З того видно, що і полякам, котрі так велику більшість мають в соймі, не так легко ординацію або статут змінити”. Зрозуміло, напрошувався логічний висновок – а на що тоді могли сподіватися русини, які становили максимум третину депутатів Сейму. Після цього навіть ще кілька оцінок політичних засад й устремлінь у тогочасній Придунайській імперії щодо національної справи, які впливали з попередньої політичної оцінки становища народів. “Зміни ординації домагаються народи, каждый в своїм інтересі, одні для більшої справедливости, другі для більшої переваги”. Далі зауважив, що “наша ординація виборча опирається на интересах”. І знову неважко було здогадатися, чиї інтереси малися на увазі, і що там руського інтересу не було, і що в ній не йшлося про справедливість, а про домінування. Логічним було таке нагадування думок з попередньої його статті, де він аналізував можливий результат при запровадженні виборів на основі податку, за яким і це не принесло б бажаного результату, бо “при нинішній темноті народа вона і по поділі нам більшість в соймі не запевнить”. Також нагадав й інший варіант виборчого проекту – загальне виборче право, яке також, за думкою отця-просвітника, чи “в нашій стані нам помогло би, усомніваюся”. Хоча висловив надію, що “воно і у нас можливе”. А в наступному абзаці застеріг, що зміна виборчого законодавства можлива, однак закону, який би передбачав в одних округах обирати русина, а в інших – поляка, тобто щоб “ру-

синам наперед більшість запевняла, не було й бути не може. Було би то попросту обмеження конституційної свободи”. На завершення нагадав мету своєї попередньої публікації: “Ціль мого артикулу, Ч. 8 “Основи”: звернути увагу родимців на зроблене досвідчення, що нам не так о поділ кричати, як передовсім о просвіту народа старатися належить, інакше бо жадна ординація виборча нам не допоможе”. Загалом у підсумку виклав сутність проблеми, де вказав на хибні уявлення щодо обговорюваних способів її подолання й обґрунтував реалістичний шлях її вирішення.

Таким чином, у всіх п’ятьох публікаціях кілька перших частин, які становили переважну більшість тексту, стосувались обґрунтування потреби просвіти народу, що свідчить про особливу увагу автора саме до цього питання. Ці частини були написані за однотипною детермінованою схемою – спочатку автор подавав у критичному ключі політичні події чи проекти, після цього вказував на їх причину чи неперспективність, що виражалася такою ж критичною оцінкою стану тодішнього суспільства, і на завершення вказував на рятівний вихід – просвітню працю.

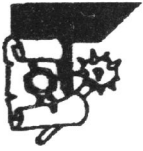
Перша “політична” частина, очевидно, була лише подразником, викликом, що змушував автора вдатися до публічного виступу, і відіграла роль застереження, ілюстрації для пояснення суті суспільства, яке програвало зовнішні виклики, та окреслення напрямів його розвитку. Тому в усіх публікаціях, початок, який стосувався оцінки чи то результатів виборчої кампанії 1867 р., чи заснування Руської Ради й критичних оцінок русинів у німецькій газеті або прожектів щодо поділу Галичини, мав на меті обґрунтувати першу частину головної ідеї – суспільство не готове до адекватних дій, спрямованих на відстоювання своїх інтересів. До того ж вказував й основну причину неготовності – слабкість. Поряд із цим автор наводив аргументи, подавав приклади, яким потрібно бути суспільству. Для цього зазначав, що в конституційній державі самим потрібно про себе дбати, звертався до досвіду вільних цивілізованих народів і до дій народів Австро-Угорської імперії, які йшли шляхом звільнення від “супремації” (зокрема, приклад чехів).

Далі йде критична оцінка руського суспільства. Його поділено на дві складові: перша – слабкість, а звідси й недостатня діяльність, а радше бездіяльність еліти, яка стосувалася представників старшого покоління та, як наслідок, друга складова – невідповідний часові рівень розвитку народу.

Перше полягало у твердженні про екстернальність тодішнього проводу, який нарікав на зовнішні несприятливі обставини й сподівався на чиюсь сторонню допомогу й недостатньо діяв сам. У цьому контексті вказано на слабку організацію передвиборчої кампанії, неоправдану безальтернативну орієнтацію на політичну діяльність, до якої загал не був готовим. Також автор указав і на недостатність засобів впливу на суспільство й це пов’язав з неефективністю Галицько-Руської матиці, яка відійшла від свого первісного покликання – просвіти народу; також зауважив, що наявні школи, які залишалися без належних підручників, а суспільство – без край потрібних книжок, ставали додатковим фактором колонізації. Далі автор відзначає недостатність і малодоступність руської періодики. До негативних факторів, що ослаблювали позиції галичан, додав розкол у середовищі русинів, вину за який о. Степан Качала поклав головню на “старших”.

Така безвідповідальна позиція тодішнього проводу призвела до продовження занепаду простого люду в матеріальному й духовному сенсі. Дезорієнтований у цій складній ситуації народ не завжди розумів, кого йому потрібно було обирати. Тому, зневірений у своїх раніше обраних “представниках” в органах самоуправління, усе частіше в “руських” округах обирав поляків. Крім того, вказано й на інші важливі причини слабкості – “темноту і вбогість” народу, який “розпивався”, утрачав землю.

Указавши, таким чином, на наявні негаразди, о. С.Качала багаторазово наголошував на шляхах і засобах виходу зі складних обставин. Перш за все він вважав, що бездіяльність має замінити активна, систематична праця об’єднаними зусиллями над навчанням народу, яка мала сформувати силу, що полягала в просвіті й багатстві суспільства. Просвіта мала бути “скорою” й повинна була домінувати над політичною діяльністю. Її головне завдання – розбудити народ і сприяти формуванню його сили.

2. Обґрунтування доцільності й важливості просвіти передбачало, з обох сторін, окреслення її характеру й засобів, що мали між собою багато спільного.

Н.Вахнянин у виступі сутність такої діяльності звів до популяризації національної історії, перш за все козацтва й княжої доби, поширення знань з географії, насамперед тих її підрозділів, що стосувалися народонаселення й регіону та зарубіжних країв, природних явищ землі, тобто знань з фізичної, соціальної та економічної географії, у тому числі астрономічного характеру й знань про господарсько-економічну діяльність, а саме: сільського господарства (ведення рільництва, садівництва, бджільництва, тваринництва), промисловості й торгівлі. Крім поширення знань, передбачалося поборювати негативні риси, які проявлялися в простого люду. Однак це подано через пропагування позитивних якостей – чесність, добродушність, тверезість, охайність та ін., які потрібно було виховувати в народі методом висміювання вад.

Також лаконічно вказано на необхідність формування естетичних смаків. Щоправда, у цьому пункті йшлося, як можна зрозуміти, лише про ікони й образи святих, які знаходилися в селянських помешканнях і храмах.

Раціональними й достатньо продуманими були й ідеї щодо способів популяризації необхідних суспільству знань. Н.Вахнянин пропонував їх подавати простому людові поступово, диференційовано, поєднуючи його інтереси, можливості з національними потребами, які визначала б інтелігенція. Оскільки люди цікавилися біблійними оповіданнями, то пропонувалося їх пов'язувати з подіями з національної історії. Відомості географічного характеру, що викликали живий народний інтерес, мали виконати роль звичайного збагачення людей важливими даними й посилювати інтерес суспільства до видань Товариства. Після цього, коли суспільство зацікавиться виданнями новоствореної структури, пропонувалося подавати йому інформацію практичного значення про господарсько-економічну діяльність. Викорінення наявних вад передбачалося здійснювати не за допомогою моралізаторства, якого народ не сприйме, а шляхом висміювання негативних рис людей.

Коротко вказано й на засоби дії Товариства. Хоча про це у виступі й не зазначено, однак мова йшла лише про друковану продукцію. Тобто популяризація знань мала здійснюватися за допомогою публікації відповідних книжок та поборення вад ще й за допомогою щомісячної сатирично-гумористичної газети. Для початку запропоновано використовувати вже існуючі наддніпрянські видання просвітнього характеру.

Ураховуючи тодішні обставини й мовно-правописну суперечку, чітко окреслено й ці питання, які пов'язані з потребами й можливостями народу. У майбутніх друках мали використовуватися: мова – народна, шрифт – кириличний, правопис – наближений до церковного, який знав народ, ціна видань – доступна незаможним верствам. Спосіб поширення видань – за допомогою агентів, які мали їх продавати на прощах та інших місцях масового збирання народу.

Крім того, можна відзначити присутність оптимізму, яким позначені зусилля організаторів Товариства й окреслення можливих перспектив його діяльності. Також указано на доцільність брати за приклад успіх “Матиці чеського люду”, яка видавала свої твори значними тиражами.

Дещо чіткіше й прагматичніше викладав сутність просвіти народу А.Січинський. Загалом зміст і структура цієї частини його виступу були співзвучними з доповіддю першого промовця. Відмінними були: більший акцент на національно-патріотичну сутність просвіти, виокремлення правничого аспекту та інша послідовність викладу основних дій.

Сутність просвітницької праці подана лаконічно й зводилася до видавничої діяльності. Її необхідно було здійснювати за добре продуманим планом, що мав готувати Виділ. Просвітницькі друки повинні були приваблювати селян і заохочувати їх до читання. Відповідно, вони мали бути дешевими й доступними. Останнє можна було досягнути за допомогою використання народної мови, простої, зрозумілої для людей форми викладу й подачі тих тем, які були необхідними для навчання народу і які потрібно було поступово розширювати. Структура й розвиток тематики передбачали спочатку видання релігійного спрямування, а саме – життя святих і біблійні історії, підручники для шкіл, а після цього, розбудивши охоту до читання, потрібно було публікувати практичні друки господарського характеру, а саме про тваринництво,

рільництво, садівництво, городництво тощо, а також праці, у яких заохочувалася б виробнича, промислово-торговельна справа, підприємництво й творення асоціацій. Згодом потрібно було видавати книжки юридичного характеру, які названо другими за важливістю, для того, щоб народ міг відстоювати свої права у стосунках з органами влади й розуміти своє соціальне становище й приватні інтереси. Також варто було подавати народові праці з природничих наук – географії, фізики, астрономії, геології тощо. Лише після цього, піднявши народ морально й матеріально, а тим самим його людську й громадянську гідність, приступити до популяризації національної історії. Це мало пояснити народу його минуле, сучасне й указати, яке майбутнє йому потрібне. Результат такої праці – народ буде розвинено до рівня монолітного, заможного, просвіченого, патріотично налаштованого суспільства, яке зможе протистояти будь-яким натискам, тобто бути готовим до боротьби за національну незалежність.

Третій промовець, Ф.Заревич, висловив думки, які суттєво відрізнялися від міркувань попередніх ораторів. Якщо ті трактували Товариство перш за все як видавничу організацію, то він виступав за диференційований підхід. Для дітей – народна школа та недільні “повторючі школи”, а для дорослих – неяснена форма опіки інтелігенції. Народні школи мали бути вищими за існуючі “нижчі” навчальні заклади й давати знання про загальне життєве “прямування”. Із цього випливало, що “Просвіта” мала стати навчально-виховною інституцією і для народу (дітей і дорослих), і для інтелігенції. Диференційованими мали бути ймовірні засоби та предмети дії. Для дітей – читанки, які містили б інформацію про суспільну організацію (від сім’ї до держави), підручники із загальної історії, популярної географії, арифметики та інших предметів. Для дорослих доповідач передбачав тільки зусилля інтелігенції, яка мала здійснювати просвічене ведення селян по життю. Для самої ж інтелігенції вважав за необхідне видавати белетристику руською мовою й таким чином повертати її в національне русло. Ф.Заревич указав, хоч і дещо загально, і на основне спрямування Товариства, за яким необхідно було створити “свідомий народ”, і що треба творити самих себе, тобто самим улаштувати власну долю, самим вирішувати власні проблеми, де інтелігенція повинна відіграти ключову дієтворчу роль. Тому одним із завдань Товариства мало стати об’єднання інтелігенції з простим народом через просвітню працю.

Характер, спосіб, види просвітницької роботи в статтях о. С.Качали подані не так чітко й системно, як це було здійснено народовцями, однак базові положення збігались або були ідентичними.

У першій статті декан із Шельпак визначив зміст просвіти, за яким потрібно, “щоби народ поучался початкових знаній, приходив до пізнання самого себе яко народ рускій і до пізнання прав, до яких нині він допущений”. Далі вказав на народний характер цієї важливої справи й існуючі політичні негаразди: “До положительного поступу народности треба образованья на народних началах, в чім аби нас вспинити, удалося ворогам нашим кинуть межи нас кость незгоди, до того визивають они еще до полемики, аби нас от важнішої праці народного просвіщення одтягати”. Сутність просвіти виклав у достатньо зрозумілій, хоч і дещо сумбурній формі. Спочатку наголосив, що періодика не може виконати такого завдання, тому необхідно для навчання народу “старатися книги, брошури розпространяти і там, где часописи приступу не мають, і то як-найтанше, або і даром”. Це можна здійснити тільки “через *стоваришення*, ціллю которого било би вспомагання народного образования во взгляді моральнім, матеріальнім і політичним через видавання книг практичних, брошур і т. д. у тім язиці, которим народ говорить”. Загальна ідея зрозуміла – просвіту народу необхідно проводити за допомогою новоствореного товариства, метою якого мало б стати сприяння освіти народу в моральному, економічному й політичному плані шляхом видавання книжок народною мовою. При цьому С.Качала висловив оптимізм щодо майбутніх друків, указавши, що “не ходить ту о оригінали, але аби народ мав що читати. Маємо много хороших річей оголошених, жаловати тільки приходить, що вони в мало руках находятся”. Головне – зібрати такі праці, надрукувати “і як найбільше розширити”. У такому ж оптимістичному дусі “вирішив” і матеріальну сторону справи: “аби добра і сильна воля, средства найдуться. Найшлися гроші на дорогу до Риму, чому ж би їх нестало на річ найважнішу, на просвіту народа!” Тобто детально на фінансовій стороні справи не зупинявся, а був переконаний, що її можна вирішити й що вона не є головною.

Загалом питання друків і фінансів було лише “окреслено” без детальнішого викладу, очевидно, автора цікавив більше сам факт друкування руських книжок.

Чіткіше визначено лише тематичне спрямування видань пропагованого товариства. Це мали бути тільки світські, прагматичні праці: “молитвенники оставити належить Ставропігії, а Товаришення наше повинно б зайнятися книгами іншого рода, практичним цілям відповідними”.

У першій статті автор виклав своє бачення можливого способу творення організації. Насамперед він уточнив свою позицію питанням, “чи Товаришення просвіщення народного мало би уконституюватись осібно, чи при Матиці”, а далі наголосив, що така інституція мала заснуватись окремо від Матиці “при редакції “Письма до громади”, котора – треба признати – найревніше справами громад занималася і займається”. Одночасно, передбачаючи спротив Матиці, автор зазначив, що “то Матиці не пошкодить, а тільки обопільну заохоту возбудить”, тобто розвине конкуренцію. Такий виклад пропозицій не був продуманий належним чином і не узгоджений із редакцією цього часопису. Складається враження, що автор або не мав чіткого уявлення про механізм творення товариства, або з якихось міркувань не хотів його оприлюднювати. Головним для нього, як можна зрозуміти, було лише, щоб ця структура не створювалася при Галицько-Руській матиці, яка на той час показала свою неспроможність у справі просвіти народу, і саме її слабка діяльність викликала потребу створення нової просвітницької структури. Поряд з тим о. Степан Качала, свідомо чи ні, по суті, запропонував назву майбутнього товариства – “Товаришення просвіщення народного”, яку використали народовці, що правда, в народному варіанті – Товариство “Просвіта”.

У другій статті о. С.Качала продовжив виклад своїх поглядів на зміст просвіти народу. Ще раз наголосив на крайній необхідності створити нове просвітне товариство, яке мало б поборювати існуючі негаразди: “Отож власне тому злому зарадити може тільки общество”. Далі окреслено роль, яку мала відіграти така організація для суспільства. Її, певним чином, диференційовано – одну для еліти, іншу – для простого народу. Для еліти вона, як впливає з міркувань о. С.Качали, відіграла б роль засобу впливу на народ, спонукою до його самовдосконалення через видання великими накладками дешевих книг і брошур. Автор вважав, що організація, залежно від своїх сил, могла б час від часу, “особливо в потребі, яку брошуру або недорого книжку в многих примірниках розослати, поучати, і охоту до читання будити” в тих місцевостях, де часописи не доходять. Крім того, інституція була б засобом оперативного зв’язку еліти з народом – “поминувши навіть наглу потребу просвіти, кільки ж то раз не заходить потреба до народа одізватися, но або средств нема або заким найдуться, буває запізно”. Поряд із тим, це товариство мало б стати й важливим зряддям під час виборчої кампанії – “не інша причина нашого безділля біла і перед минувшими виборами, а часописи наші оказались недостаточними”.

Для простого народу пропонуване товариство було б засобом подолання важливих проблем, які автор виклав у дещо загальній дискусійній формі, вказавши на них, як на такі, які зможе побороти пропонувана структура. Насамперед торкнувся негараздів у моральній, матеріальній та політико-освітній сферах: “І можна ж говорити, що нам нових сил, нового общества не потреба, где народ упадає морально і матеріально, где земля вимикається з рук его, де накидують ему Tygodnik Niedzielny й інні письма польськїї, де заводиться язык польськїї навіть в школах сільських?” Також відзначив, що школи приносять мало користі тому, що після їх завершення діти не мають книжок, “которими... охоту до читання будити би можна”. На завершення цього блоку, після фрагментарного і побіжного визначення проблем, автор підсумував: “Тільки соединенними силами з успіхом ділати дасться. Тим і подобним недостаткам тільки общество зарадити може”.

У наступній частині автор, полемізуючи з опонентами, намагався переконати їх у “нешкідливості” цього товариства в питаннях “роздрібнення сил” на фінансовому та партійному рівнях. Одночасно ці твердження розкривають уявлення автора про джерела фінансового забезпечення діяльності просвітньої організації та про її позапартійний характер. Щодо першого зазначив, що ця структура не буде фінансів дробити, оскільки той, що передплачує часописи, “і на видаванье книг датку не пожаліє, особливо, коли увидить, що его даток не стане мертвим”, та й інші, хто не передплачує газет, “чим хто зможе – причинитися не залишить”. Далі

підсумував, що “таке общество борше соединенієм сил уважати подобає, і правдиве час великий, сили наші соединити на полі просвіти народної”. Крім того, зазначає, що фінансове забезпечення можуть вирішити “вкладки членів і складки собирані, як на іншій цілі”.

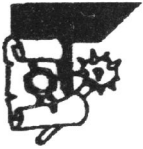
Це певним чином стосувалося й політичних партій. Цю проблему о. С. Качала намагався подати дипломатично, у прийнятній формі, без загострення кутів і пошуків правди. Він, по суті, проголосив очевидним і доконаним фактом поділ еліти на партії, який не піддається корективі. Відповідно, із цією аксіомою треба рахуватися й шукати форм співпраці. Ними могла стати народна просвіта, до якої могли б прилучитися всі політичні угруповання. Ініціатор просвітньої справи насамперед зазначив, що не буде вести мови про злиття всіх партій, тому що “видиться то неможливим, а може непожиточним. Кожному най буде свободна воля. Кажу тільки, абисьмо всі звернули більше уваги на наглящій інтереси ту-краєвого народу, котрого від упадку хоронити першим нашим уважаєм обов'язком”. Тобто мова не йшла про об'єднання партій як таке, а лише про об'єднання зусиль на основі праці над народною просвітою. Щоправда, усе ж емоції знайшли свій вихід і в цьому блоці у формі часткових докорів партіям (як можна припустити – москвофілам, бо вказано на зовнішній чинник), у яких “як довго гадки наші тільки гдесь далеко буюти будуть, залишивши справи домашні, пожитку як нема, так і не буде. Хвалитися, що для народа трудимся, не pomoже”. Тобто заклик до дії, а не до емоційного вихвалювання своїм народолобством. “До такого общества... належати можуть і повинні всі зависимі і независимі, без розличія мніній політичних, кому только добро народа лежить на серцю”.

У заключних блоках ширше, ніж у попередній статті, подано думки щодо мови й правопису, якими мали послуговуватися видання просвітньої організації. Ураховуючи існуючі різні погляди на мову, автор дипломатично обійшов питання слов'янофільських поглядів. Зазначив, що не бажає вирішувати, “який язик, як вище науковий і дипломатичний приймуть межі собою слов'яни, і нам од того виключатись било би безрозсудно; але тут, де ходить о просвіту, о піднесення народу, тим язиком писати і промовляти неохибно належить, яким он сам промовляє”. Тобто висловився однозначно за народну мову як засіб просвіти, щоправда, не уточнював, який саме діалект, говір мав на увазі. Якщо врахувати, що просвіта повинна була бути для галичан, то, очевидно, під народною мовою розумів галицький говір.

Не таким демократичним, хоч і не позбавленим сенсу, був вибір правопису. Автор вважав, щоб “не утрудняти науки і правопись, до тої зближену, употребляти належить, яку він у книгах церковних находить”, тобто етимологію, хоч у цьому не проявив категоричності й не відкинув можливості внесення коректив. Скоріше навпаки, тому що висловився за можливість поступових змін: “правопись ніколи не змінюється наразі, вона виробляється поступенно”. Зрештою, як для священика, враховуючи посилення позицій язичництва у 1860-х рр., народний варіант мови став певним принциповим кроком. Адже етимологічний правопис був традиційним явищем для Галичини й фонетикою офіційно ніхто не послуговувався до 90-х рр. XIX ст., за винятком видань народовців, які, до речі, перші просвітянські друки в майбутньому теж публікували етимологією. Тобто такий крок був скоріше прагматичним, а не політичним.

Остання частина статті мала агітаційно-застережний характер. Очевидно, автор у такий спосіб (вказуючи на можливі позитивні й перспективні результати цілеспрямованої праці й застерігаючи від негативних наслідків бездіяльності) намагався спонукати суспільство до активніших дій у справі національної просвіти. Щоб надати більшої ваги пропагованим ідеям, навів позитивний приклад діяльності чеської Матиці, яка внаслідок об'єднання зусиль, при низькій вкладці в 1 золотий ринський (з. р.) змогла “всі свої сочиненія в одинадцять тисяч примірниках видавати”.

Також у другій статті автор вносить корективу щодо способу творення нової інституції. У “Примічанні” автор додав привітання новому часопису п. н. “Товариш чемной молодежи”, а також висловив побажання: “Жичу собі щиро видіти во Львові хотяй би комітет, який зайняв би ся потребами народу, около котрого желаемое общество совокупляться могло би”. Зрозуміло, що негативна відповідь редактора “Письма до громади” С. Шеховича спричинила зміну поглядів, тому о. С. Качала відійшов від попередньої своєї ідеї й висловився про окремий комітет, який би й займався створенням нового товариства.

У третій, четвертій і п'ятій публікаціях лише повторено ідею нагальної потреби просвіти народу без розгляду її змісту, тільки вказано на політичну важливість цієї праці під кутом зору виборчих процесів та ідеї поділу Галичини. У четвертій статті наголосив на спрямованості просвіти: "В політиці тільки із силою рахуватися мусять. Отож для нас наука: п р о с в і т о ю с и л и н а р о д а б у д и т и, если хотим у світі принадлежне нам становисько займати, бо без просвіти і найліпша ординація нам не допоможе". В останній, п'ятій, статті автор наголосив на домінуванні просвіти народу над політичною діяльністю.

Загалом зміст і форми просвіти народу о. С. Качала подав достатньо чітко, зрозуміло, однак без системного викладу, як це робили народовці. Перш за все декан із Шельпак висловився за творення нової просвітньої організації, яка мала б виконати кілька важливих функцій: об'єднати зусилля представників різних угруповань для важливої справи – пробудження русинів на шляху відстоювання власних інтересів і формування сильного суспільства, з яким мали б рахуватися політичні опоненти, бути засобом оперативного зв'язку еліти з народом, зокрема під час виборчої кампанії, засобом, що мав протидіяти колонізації, викорінювати недоліки. Також автор висловився за домінування просвітньої праці над політичною діяльністю. Саму організацію трактував як видавничу структуру, що мала подавати народіві книжки й брошури для його розвитку й удосконалення. Указав і на загальне спрямування майбутніх видань. Однак, розкриваючи їхній зміст, автор удавався до різних, хоч і певним чином, взаємопов'язаних між собою трактувань. Спочатку, у перших статтях, указував на їхнє спрямування, згідно з яким народ мав отримувати початкові знання – загальноосвітній напрям, пізнавати самого себе "яко народ рускій" – самоідентифікація, і своїх прав – як можна зрозуміти, громадянсько-політичних. Крім того, подавав і чіткіше визначення спрямування майбутнього товариства – сприяти освіті народу в моральному, матеріальному й політичному плані. Однозначно й категорично висловився за світський характер майбутніх видань, які мали бути практичними для народу, а "Молитовники" радив залишити Ставропігії.

Автор не зупинявся детально на способах формування "редакційного портфелю", вважаючи, у першій статті, що не обов'язково турбуватися про оригінальні друки, що можна спочатку передруковувати існуючі видання. Зате чітко висловився за національний характер просвіти (вона мала бути на народних началах), що означало використання народної мови (писати "в тім язичі, котрим народ говорить"), а правопис радив залишити той, який був звичним для народу – церковний, однак не відкидав можливості його зміни, стверджуючи, що правопис змінюється поступово, чим залишив поле для маневру й у цьому важливому питанні. Ціна книжок мала бути прийнятною (продавати "якнайтанше, або і даром"). Також радив брати за приклад Чеську матицю люду.

Фінансове питання спочатку обходив оптимістичними й афористичними висловлюваннями: була б воля – гроші знайдуться. У наступних публікаціях це питання виклав чіткіше – матеріальну основу можна було б створити за рахунок членських внесків, пожертвувань та організованих збірок, як це практикувалося того часу.

Спосіб творення організації або не був чітко продуманим, або автор подав його у властивій для того часу формі, сутність якої можна лише припускати. Тому спочатку пропонував заснувати просвітню організацію при редакції часопису "Письмо до громади", а в другій статті, після заперечення цієї пропозиції редактором указанного видання С. Шеховичем, висловився за створення окремого комітету, що мав би реалізувати запропоновану ідею. Однозначною в цьому питанні була лише ідея – необхідність створення нової просвітницької організації.

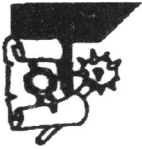
Навівши основні міркування народовців та о. С. Качали, зможемо визначити подібні й відмінні погляди на просвіту народу. Перш за все, вони були однотипними за загальною схемою міркувань, яка складалася з двох основних частин – обґрунтування потреби просвіти народу та викладення поглядів на характер, зміст, форми просвітницької діяльності. Відмінними були "обсяги" й співвідношення тих частин. У народовців вони у перших двох виступах становили приблизно однакові частини. У промові Ф. Заревича обґрунтування як таке відсутнє, а його замінювали локальні критичні висловлювання щодо існуючого шкільництва та денационалізованої інтелігенції. Зовсім іншою була структура статей о. С. Качали, у яких пояснення важливості потреби просвіти народу займало переважну більшість публікацій. До того ж в

останніх із них, по суті, вони й склали основну ідею й охоплювали майже весь обсяг публікацій. Характер просвітньої роботи декан із Шельпак розкривав лише в загальних рисах, і то, головню, у перших двох статтях, не вдаючись у деталі чи системний виклад, як це робили народовці. А в останніх друках лише констатував важливість і необхідність просвіти народу, яку ставив вище за безперспективну політичну діяльність з урахуванням тодішніх обставин.

Обґрунтування потреби просвіти народу в обох таборах мало як спільні, тотожні, так і певні відмінні риси. Спільним був загальний підхід, за яким подавалася характеристика суспільства, поділеного на еліту, що домінувала, і простий народ, і вказувалося на недостатність необхідних дійових засобів його просвіти. Н.Вахнянин, обґрунтовуючи потребу цієї діяльності, поєднав дві важливі обставини: перша – важливість задуму, але відсутність засобів для розвитку народу, наголосивши на неефективній діяльності, через відступ від первісного призначення, Галицько-Руської матиці та, пославшись при тому на відповідні заклики о. С.Качали, і друга – наявність молодих сил, готових до цієї роботи, підтримка задуму частиною інтелігенції й наявність народу, який високо оцінив, як зазначено, свідомо, без урахування його негативних якостей. А.Січинський свої міркування із цього приводу подав як негативне співвідношення потреб і можливостей тодішнього суспільства. Потреби звів до необхідності добиватися національної незалежності й указав на підстави такої ідеї – п'ятнадцятимільйонний народ із давньою державницькою минувиною, наявність інтелігенції, що була готова до цього, і відсутність необхідних засобів, які звів до бездіяльності в останніх двадцяти роках, що призвело до відсутності книг для народу, підручників для шкіл і, як наслідок, народ і далі перебував у сплячці, що було прозорим натяком на Галицько-Руську матицю. Як окремий аргумент ставив у приклад слов'янські народи. Ф.Заревич обмежився лише критикою шкіл і денационалізованої інтелігенції.

С.Качала використовував складнішу схему й відвертіші міркування в оцінці суспільства. Він, як і народовці, у головній позиції вказував на невідповідність стану суспільства тогочасним викликам. Перш за все наводив політичні фактори, які мали бути яскравою ілюстрацією неготовності загалу до тогочасних викликів. Свої погляди він подавав з урахуванням політичних подій, проєктів та з потреби боротися за національну незалежність, якої добивалися інші народи імперії. На цю логіку життєвого поступу вказувала історія цивілізованих народів. За його переконанням, ні вибори, ні політична організація “Руська Рада”, ні ідея поділу Галичини не були продуктивними за недостатнього розвитку суспільства, яке поділяв, як і народовці, на еліту й простий народ. Обидві складові подавав під критичним поглядом, однак із різними акцентами. Якщо перших, до яких відніс, головню, представників старшого покоління, звинувачував у бездіяльності, екстернальності, боязливості, закидав їм відступництво, що призвело до розколу й шкідливого взаємопоборення посталих угруповань, то других трактував у співчутливій формі як таких, що були полишені без “опіки старших” і як суспільство збідніле, що рухалося в небажаний бік – “розпивалося”, “втрачало землю”, не мало засобів до самовдосконалення. До відсутності належних засобів розвитку відніс бездіяльність Галицько-Руської матиці, яку піддав гострій критиці, указав на брак книжок, на народні школи, що не відповідали потребам, неспроможність періодики (її недостатність, відсутність опозиційних видань) впливати на належному рівні на суспільство, звертав увагу на загрозу з боку польських організацій. Це, загалом, означало, в оцінці декана із Шельпак, яскравий прояв слабкості русинів, а, оскільки в політиці “рахуються із силою”, радив нарощувати власні сили, і тим самим добиватися кращої долі. Відповідно, щоб наростити силу, необхідно було зайнятися “скорою” просвітою народу, чим сформувати необхідну потугу, яка була б спроможною вирішувати життєво важливі справи. Для посилення цього як аргумент наводив успішну діяльність чехів, зокрема Чеської матиці люду.

Таким чином, погляди в цій частині обох сторін відзначалися суттєвою подібністю, а навіть тотожністю. Крім співзвучності загальної схеми обґрунтування потреби просвіти народу, спільними були: визначення важливості просвітньої праці, яку необхідно було реалізовувати через новостворене просвітнє товариство, критика “старших” і перш за все Матиці, а також народних шкіл, указівка на потребу боротьби за національну незалежність, позитивний приклад чехів. Відмінними були: у статтях о. С.Качали політична складова, яка поєднувала тогочасні

політичні справи з ідеєю національної незалежності, гостріша критика старших, у т. ч. і Матиці, критично-співчутлива оцінка простого народу. Тобто декан із Шельпак висловив ті ж самі ідеї, тільки в дещо ширшій “заполітизованій” формі. Суттєву ж відмінність у поглядах склали оцінки стану народу – у Н.Вахнянина вона позитивно-романтична, у о. С.Качали – реалістично-критична.

Подібним, хоч із певними особливостями, було й співвідношення однотипності й відмінності у визначенні характеру й способів просвітньої праці. Схожим чи ідентичним було загальне спрямування – сприяти розвиткові народу в матеріальному, політичному та духовному відношеннях шляхом видання відповідних книжок народною мовою й етимологічним правописом. Скоріше подібними, ніж навпаки, були й погляди на фінансову справу, оскільки народівці її проігнорували повністю, а отець-просвітник подав її в узагальненому, оптимістичному дусі, указавши лише на потребу волі та на членські внески й збірки. Однак це останнє положення частково було відображене в Статуті Товариства, тому не було потреби на цьому зосереджуватися доповідачам на зборах. Відмінними були: детальний виклад спрямування майбутніх видань у народівців (праці стосовно ведення господарства, популяризації наук, права тощо) і більш узагальнене трактування цього в представника старшого покоління; доцільність друку книжок релігійного змісту в народівців і виключна орієнтація на світську “практичну” літературу, яка б виключала духовну в о. С.Качали. До цього відноситься й ідея “народної школи”, висловлена Ф.Заревичем. Однак ця гадка була особливою й відмінною від усіх заманіфестованих тогочасних ідей. Щоправда, загальне спрямування міркування цього доповідача на Установчих зборах і о. С.Качали щодо потреби формувати “себе самих” були тотожними.

Неоднаковими були погляди й на “народ” як етнополітичну якість, який прагнули просвіщати обидві сторони. Хоч у жодному з проаналізованих матеріалів це поняття не розкривалося, однак із характеру висловлювань, окремих тверджень можна визначити його базове трактування, яке було тоді основою й критерієм для поділу всіх тодішніх суспільних угруповань Галичини, а від способу його визначення залежала диференціація громадського руху русинів краю. Під поняттям “народ” народівці сприймали українців у соборницькому виразі. Це чітко вказано у виступі А.Січинського, а також, як впливало з окремих тверджень щодо історичних праць наддніпрянських письменників, і у Н.Вахнянина. Складніше це поняття ідентифікувати у виступі Ф.Заревича, оскільки він не звертався до цієї теми, а висловлені прагматичні думки, як можна зрозуміти, стосувалися лише галичан. С.Качала також обходив його визначення, однак характер висловлювань, акцентування на місцевих справах і вислів “тукраєвого народу” дозволяють припускати звернення уваги саме на галичан. Однак, як видно, він не відкидав спорідненості їх із наддніпрянцями, оскільки згадував волинян та їхнє подібне соціальне становище. У цьому контексті заслуговує на увагу текст, який о. С.Качала помістив у відомій своїй праці, опублікованій “Просвітою” 1869 р. (що відповідає часу написання вказаних публікацій) під назвою “Що нас губить, а що нам помочи може” і яка не залишає сумнівів щодо прихильності автора до ідеї національної соборності. У ній священник, звертаючись до галицьких селян, поінформував їх, що “за границею, під царем московським, жиє таких людей руських, як і ви, ще 13 мільйонів”¹³. Цей вислів коментарів не потребує.

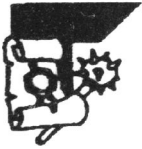
Загалом, просвітницькі ідеї народівців і о. Степана Качали концептуально були ідентичними, оскільки головні погляди не мали принципових відмінностей: просвіта народу – це найважливіша справа, яку потрібно здійснювати за допомогою новоствореного товариства в основних напрямках суспільного буття – духовному й матеріальному через видання відповідних книжок народною мовою й етимологічним правописом. І все це мало сприяти головному завданню – “просувати” суспільство в бік національної незалежності й політичної зрілості. Помітну, але не суттєву, відмінність склали: політичне підґрунтя у виведенні потреби просвітньої праці в о. С.Качали й повне ігнорування цього у виступах народівців, толерантніша критика останніми “старших” і деталізація ними характеру просвіти народу. Також до цього можна віднести й певні відмінності в трактуваннях поняття “народ”, що скидається на тактично-прагматичне визначення, а не базове, концептуальне. Спільним є оптимізм і щодо доцільності цієї справи, і щодо її успішності.

Наявні відмінності можна здебільшого пояснити умовами чи обставинами їх оприлюднення та персональними якостями й інтересами їх авторів. Зрозуміло, що все це впливало на загальний характер висловлених ідей, зумовлювало мету їх декларування, визначало їхню структуру, зміст і форму поданих міркувань.

Народовці, які заманіфестували просвітницькі ідеї під час офіційного заснування Товариства 8 грудня 1868 р., відчували особисту відповідальність за успіх започаткованої ними справи. Відповідно, їхньою метою було ознайомити учасників зібрання – “своїх”, а частково й громадськість із важливістю й доцільністю такого чину, окреслити спрямування майбутньої праці й висловити оптимізм щодо очікуваних результатів, чим сприяти процесу створення нової просвітницької організації й ослабити існуючий у цій справі спротив з боку старшого покоління, орієнтованого на Галицько-Руську матицю. Зрозуміло, що такі обставини спонукали доповідачів обирати прийнятні зміст і форми подачі ідей. Це, очевидно, вплинуло й на повноту викладених думок і на толерантну, пропагандистську форму їх маніфестування, що суттєво обмежувало критичну складову ідей.

Просвітницькі погляди о. С.Качали, незважаючи на те, що частина з них була виголошена в рік заснування Товариства, мали дещо інший характер, оскільки призначалися не для вузького середовища, а для всього суспільства. Також вони були оприлюднені особою, яка офіційно не мала жодного стосунку до задуму молодих діячів. Відповідно, автор ідей не планував їх особисто реалізовувати, а намагався спонукати до дії інших. Крім того, між ними була велика різниця в суспільному статусі й громадсько-політичному досвіді, а також на частину публікацій вплинуло те, що вони були викладені в полемічному дусі. Відповідно, ідеї декана із Шельпак мали більше емоційне забарвлення, вищий “градус” політичної заангажованості й чіткіше поєднання тактичних інтересів зі стратегічними перспективами. До того ж відчувалась особиста зацікавленість автора в політичних процесах, оскільки саме старше покоління, до якого цей автор належав, брало участь у виборчих змаганнях, до яких народовці тоді не мали доступу. Таким чином, переживання за долю й успіх виборів та інших політичних проектів для о. С.Качали були природними й важливими, а також мали особливу вагу для представників старшого покоління. Тому акцентування уваги саме на політичній складовій могло бути важливим чинником аргументації у відстоюванні ідеї нагальної потреби просвіти народу. Це дозволяє припустити, що головне спрямування публічних виступів декана з Тернопільщини було спрямоване саме на старше покоління, щоб його спонукати до активнішої дії у справі народної просвіти.

Крім того, збіг у часі публікацій о. С.Качали та дій народовців щодо заснування Товариства “Просвіта” породжує “спокусу” трактувати публічні виступи декана із Шельпак як спробу підтримки народовської “затії”. Простежимо хронологію. Перша стаття опублікована 6 (18) січня 1868 р. із закликами заснувати нове просвітнє товариство, а вже в березні створено народовцями комітет, який склав і подав на затвердження статут такої організації. До речі, пропаговане отцем-деканом нове товариство, про яке він писав як про “общество просвіщенія”, стало назвою нової інституції тільки народною мовою – Товариство “Просвіта”. Друга стаття, датована 6 (18) квітня того ж року, що збігалась у часі (березень) з діяльністю цього комітету. І в цій статті автор пропонував заснувати саме такий комітет. Другий цикл публікацій побачив світ 1870 р. (травень – грудень) і також збігся в часі з кризовими явищами в уже чинному Товаристві (осінь 1869 і зима 1870 р.), приходом до керма “Просвіти” у травні Ю.Лаврівського та першими кроками його на цій посаді. До того ж останні з них побачили світ саме в газеті “Основа”, заснованій Ю.Лаврівським. Зрозуміло, що такий збіг (ідеї, час) не є достатнім для однозначного твердження про узгодженість дій між окремими представниками різних поколінь тодішніх громадсько-політичних діячів, однак вони дозволяють твердити про виношування, по суті, ідентичних поглядів на просвіту народу, й припускати, що вони проявлялись одночасно через несприйняття “заскоружлості” й нерозважливості тодішніх “старших чільників”, що рухалися в бік москвофільства, і народовцями та о. С.Качалою, який і належав до “старших” за віком, але за своїми переконаннями був ближчим до “молодших”. Цьому припущенню сприяє і толерантна “критика” молодших “чигиринців”, і гостріші закиди в бік “старших” у їхній непоступливості.

Порівняння позицій щодо обґрунтування потреби заснування нового просвітнього товариства з боку народовців та о. С. Качали дозволяє стверджувати про майже ідентичні погляди й підходи, а наявні розбіжності не мали суттєвих відмінностей. Тотожними були й окремі міркування та загальна логіка висловлювань. Це означало, що в тому часі в галицькому суспільстві ідея просвіти народу була добре розвиненою й відомою в елітних сферах. Тому ці ідеї мали однакове звучання й у виступах молодих діячів, і представника старшого покоління.

1. Качала С. Из Шельпак. Погляд на справи русско-народни в началі года 1868 / С. Качала // Слово. – 1868. – № 2. – 6 (18) січня; Качала С. Из Шельпак. Еще о русско-народном обществе / С. Качала // Слово. – 1868. – № 27. – 6 (18) квітня.
2. Качала С. Из Шельпак. Побудка до більше ревной и рішительной діятельности / С. Качала // Слово. – 1870. – № 33.
3. Качала С. Шельпаки, дня 12, р. Жовт. / С. Качала // Основа. – 1870. – № 8. – 20 жовт. (1 падолис.); Качала С. Шельпаки, дня 2, р. груд. 1870 / С. Качала // Основа. – 1870. – № 25. – 18 (30 груд.). Зауважимо, що у цьому часі була опублікована ще одна стаття о. С. Качали: “Шельпаки, дня 21, р. жовтня 1870 // Основа. – 1870. – № 11. – 30 жовт. (11 падолис.), однак у ній звучали виключно політичні ідеї, які не торкалися просвітництва.
4. Sprawozdane z перших загальних зборів товариства “Просвіта” // Правда. – 1868. – № 43. – С. 513.
5. Sprawozdane z перших загальних зборів товариства “Просвіта” // Правда. – 1868. – № 43. – С. 513–516.
6. Sprawozdane z перших загальних зборів товариства “Просвіта” // Правда. – 1868. – № 44. – С. 525–526.
7. Sprawozdane z перших загальних зборів товариства “Просвіта” // Правда. – 1868. – № 44. – С. 525.
8. Качала С. Изъ Шельпак. Поглядъ на справи русско-народни, в началі года 1868 / С. Качала // Слово. – 1868. – № 2. – 6 (18) січня.
9. Качала С. Изъ Шельпакъ. Еще о русско-народномъ обществе / С. Качала // Слово. – 1868. – № 27. – 6 (18) квіт.
10. Качала С. Из Шельпак. Побудка до більше ревной и рішительной діятельности / С. Качала // Слово. – 1870. – № 33. – 29 апріл. (11 мая). – С. 2.
11. Качала С. Шельпаки, дня 12. р. жовтня / С. Качала // Основа. – 1870. – № 8. – 20 жовт. (1 падолис.).
12. Качала С. Відповідь на відповідь. Шельпаки, 9. грудня 1870 / С. Качала // Основа. – 1870. – № 25. – 18 (30) груд. – С. 99.
13. [Качала С.] Що нас губить, а що нам помочи може / [С. Качала]. – Львів, 1869. – С. 45.

В результате сравнительного анализа идей просвещения галицких народовцев, задекларированных на Учредительном собрании Общества “Просвита” 8 декабря 1868 г., и представителя старшего поколения о. С. Качалы, обнародованных в 1868, 1870 гг., установлено их тождественность (взгляды относительно характера, направленности, видов деятельности, языка, правописания). Выявленные отличия не имели принципиального значения, что позволяет утверждать о сформированной, в то время, идее просвещения народа, которая была хорошо известна в элитной среде Галиции.

Ключевые слова: просветительские идеи Галиции, галицкие народовцы, о. Степан Качала, Общество “Просвита”.

In consequence of the comparative analysis of the enlightenment ideas of the Galician “narodovtsi” (social and political force) that were declared at the Constituent Assembly of the “Prosvita” society on December 8, 1868, and the representative of the older generation father S. Kachala, published in 1868, 1870, there was established their identity (views on the character, admirations, activities, language, orthography). Detected differences were not fundamental that let us affirm about the existence of the established at that time the enlightenment idea, which was well known in the elite environment of Galichina.

Key words: enlightenment ideas of the Galicia, Galician narodovtsi, father Stepan Kachala, “Prosvita” society.

УДК: 821.161.2. 09

ББК: 83.3 (4Укр–4Льв)

Володимир ГАЛИК

**ІВАН ФРАНКО – ІЛАРІОН СВЕНЦІЦЬКИЙ:
ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМВІДНОСИН ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕПІСТОЛЯРНОЇ
СПАДЩИНИ**

У статті, на основі епістолярної спадщини Іларіона Свенціцького до Івана Франка та інших матеріалів, простежуються особливості розвитку взаємовідносин та наукового співробітництва між ними. Висвітлено погляди І.Франка щодо діяльності І.Свенціцького на ниві музеєзнавства, української філології, етнографії.

Ключові слова: Іван Франко, Іларіон Свенціцький, епістолярна спадщина, співробітництво.

Епістолярні джерела в сучасній франкознавчій науці слугують важливими матеріалами для вивчення особливостей взаємовідносин І.Франка з відомими громадсько-культурними діячами, ученими, письменниками. Цікавими в даному контексті виявилися десять листів Іларіона Свенціцького до Івана Франка, які віднайдені нами у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (далі – І.Л.). Саме вони дозволяють висвітлити низку нових і маловідомих деталей не лише з життя та творчості Івана Франка, а і його кореспондента.

Перш ніж узятися за розгляд взаємовідносин І.Франка з І.Свенціцьким, хочемо відзначити, що зазначена проблема сьогодні потребує ширшого вивчення, адже в сучасній франкознавчій історіографії вона представлена дуже скупю. Зокрема, відносини між І.Франком та І.Свенціцьким уже були предметом зацікавлення дослідниці К.Зозуляк, яка у своїй праці зробила стислий огляд співпраці І.Франка з музеєзнавцем І.Свенціцьким¹. Поряд публіковано листи музеєзнавця до вченого, хоча в них подекуди помітними є певні неточності: простежуються при публікації листів пропуски тексту з титульних сторінок листівок, дещо не дотримано правила щодо друкування епістолярних джерел, зроблено скупі та узагальнюючі коментарі без посилань на використану літературу тощо².

З огляду на це, ставимо собі за мету ліквідувати ці прогалини, розкривши в максимальному обсязі процес зародження й розвитку співробітництва між Іваном Франком та Іларіоном Свенціцьким.

Іларіон Семенович Свенціцький відомий як музеєзнавець, український філолог, етнограф, громадсько-культурний діяч. Народився 7 квітня 1876 р. у місті Буськ на Львівщині. Закінчив 1899 року фізико-математичний факультет Львівського університету, після чого продовжив навчання як вільний слухач історико-філологічного факультету Петербурзького університету та Археологічного інституту. Свою лінгвістичну освіту поглиблював у Відні під керівництвом В.Ягича, результатом чого став захист докторської дисертації. З 1913 р. стає приват-доцентом кафедри слов'янської філології Львівського університету, а в 1944–1950 рр. – завідувач цієї ж кафедри. Протягом 1921–1925 рр. викладав у таємному університеті у Львові. З 1905 р. до 1952 р. обіймав посаду директора Національного музею у Львові, який з 1939 р. перейменованний на Державний музей українського мистецтва. З 1944 р. став завідувачем Львівського відділу Інституту мовознавства, який у 1951 р. увійшов до структури Інституту українознавства³.

Будучи за професією філологом, прискіпливо вивчав мову окремих рукописних пам'яток. У 1920 р. представив працю “Нариси з історії української мови XI–XVIII ст.”⁴, у якій помістив дані про середньовічну добу в історії української літературної мови. Поряд описав фонетичні особливості бойківської говірки с. Бітлі⁵. Займався детальним вивченням творчості окремих українських письменників: “Винниченко: спроба літературної характеристики”⁶ (1920 р.), “Шевченко в світлі критики й дійсності”⁷ (1922 р.), “Суспільне тло творчості І.Франка 1856–1916 рр.”⁸ (1930 р.). Досліджував білоруську літературу⁹.

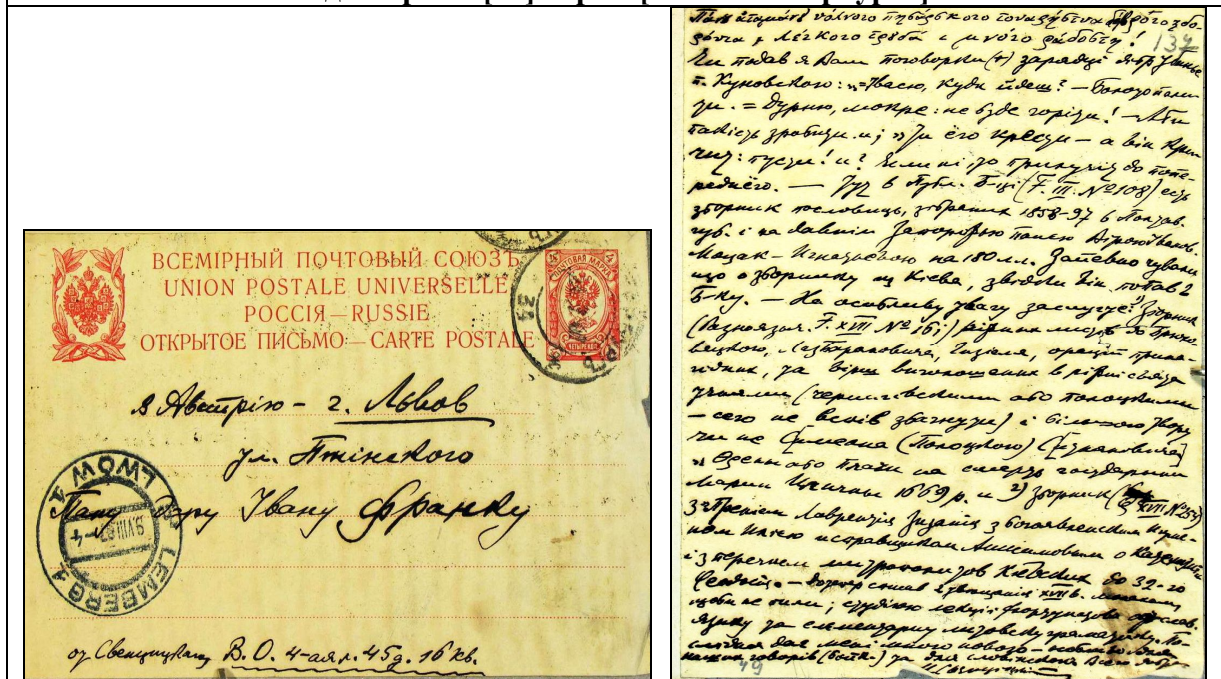

Із зацікавлень з бібліографії подав “Опис рукописів Народного дому з колекції А.С.Петрушевича”¹⁰ 1906–1911 рр., першою частиною якої послуговувався у своїй науковій діяльності І.Франко¹¹, та ін.¹², “Опись Музея Ставропигийского Института во Львовъ”¹³ 1908 р., “Опис кириличних рукописів Національного Музею”¹⁴ тощо. І.Свенціцький був першим галицьким фаховим музеєзнавцем: під його керівництвом Національний музей став центром професійної науково-студійної праці. Як історик мистецтва І.Свенціцький належав до так званої “старої школи”, яка в основному звертала увагу на опис мистецьких творів¹⁵. Музеєзнавець цікавився також такою наукою як етнографія. Він вивчав виникнення українських колядок і щедрівок¹⁶ та похоронні голосіння¹⁷.

Іларіон Свенціцький неодноразово звертався до творчості І.Франка, про що свідчать кілька його статей на відповідну тематику¹⁸. Водночас, він протягом 1907–1914 рр. був частим кореспондентом ученого. Саме в цей період (1901–1910 рр.) І.Франко наполегливо працював над упорядкуванням тритомного видання “Галицько-руських народних приповідок”¹⁹, допомогу в чому, звичайно, надавав і Іларіон Свенціцький. Буваючи в наукових поїздках, музеєзнавець часто відвідував різні архіви й бібліотеки Санкт-Петербурга, Кракова, Варшави та збирав там наукові матеріали. І.Свенціцький намагався принагідно сприяти І.Франкові в його копіткій праці. Така допомога проявлялася в тому, що він разом зі своїми листами до І.Франка надсилав йому фольклорні записи окремих прислів’їв і приказок.

Автограф листівки від І.Свенціцького до І.Франка
від 9 серпня [19]07 р. із [Санкт-Петербурга]

титул листівки

зворот листівки

Перший такий лист І.Франко отримав від І.Свенціцького в кінці липня [19]07 р. із Санкт-Петербурга, у якому обіцяє привезти І.Франкові “Великоруські народні пісні” О.Соболевського й дає консультації із приводу віднайдення томів цієї праці у Львові. Одночасно І.Свенціцький надсилає вченому одне з віднайдених прислів’їв: “Чи знаєте приказку: їхала дружка з церкви, та перднула, сват став посміхатись – дружка відтяла «ситий коник попердує – голодний не бздне, хто мя має взяти – такой мя возьме!»²⁰. Також, під час цієї поїздки Іларіон Свенціцький відвідав Імператорську публічну бібліотеку, де віднайшов велику збірку українських приказок. Із цього приводу в середині жовтня цього ж року І.Франко писав у листі до В.Доманицького: “Казав мені Святитський*, що сих вакацій був у Петербурзі, що в

Імп[ераторській] публ[ічний] бібліотеці є якась велика збірка укр[аїнських] приказок. Забув номер, та, може, має винотований”²¹.

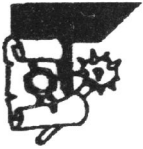
Наступний лист І.Свенціцького до І.Франка, надісланий знову з Петербурга, від 9 серпня 1907 р. В основному текст листа стосується низки етнографічних проблем. У ньому також подано тексти прислів'їв: “ – Івасю, куди йдеш? – Болото палити. – Дурню, мокре: не буде горіти! – Аби пакість зробити”; “Ти его крести – а він кричить: пусти!”²², які були записані в селі Убині Камінецького повіту (тепер Убиня в Кам'янка-Бузькому районі Львівської області). Далі автор листа повідомляє інформацію про етнографічні видання відомих авторів, які знаходяться у Публічній бібліотеці Петербурга: “єсть зборник пословиць, зібраних 1858–[18]97 в Полтав[ській] губ[ернії] і на давнім Запорожью Панею Вірою Іванов[ною] Моцак-Ігнатсьевою на 180 лл.

<...> На особливу увагу заслугує: 1) Зборник (Разноязыч[іє]. F. XVII № 161) ріжних листів до Брюховецького, Лаз[аря] Барановича, Гизієля; <...> 2) Зборник (Q XVII № 254) з “Пренієм Лаврентія Зизанія з богоявленским игуменом Ілією исправщиком Анисимовым о катехизмі” і з перечнем митрополитов Киевских до 32-го Феодосія”²³ та ділиться з ученим своїми науковими зацікавленнями.

На наш погляд, найбільш цінним для І.Франка був лист І.Свенціцького, який адресувався з Кракова 31 лютого 1908 р. Саме в ньому автор подає сорок чотири прислів'я у польській транскрипції (зберігають своє первісне діалектне звучання, за змістом здебільшого соромицькі), записані збирачем фольклору Миколою Гошовським у 1815 р. на теренах Коломиїщини²⁴. Іларіон Свенціцький віднайшов їх у рукописному відділі Ягеллонської бібліотеки Кракова. Вочевидь, І.Франко був дуже задоволений змістом даної кореспонденції, оскільки в передмові до другого тому “Галицько-руських народних приповідок” написав: “...а в остатній хвилі перед замкненням тому прийшла невеличка збілочка приповідок, записаних у перших роках ХІХ віку в Коломиїщині М.Гошовським, автором невикористаного доси руського рукопису етнографічного змісту, перехованого в бібліотеці Краківської Академії Наук під ч. 8 рукописної збірки. Виписки доконав при принагіднім зведенню тої бібліотеки др. Іларіон Святицький, який і крім того, ніколи не забував про мою збірку приповідок і збогачував її принагідними записками, збираними з уст різних людей і в різних околицях краю...”²⁵. Майже всі ці прислів'я, починаючи з другого тому, І.Франко включив до своїх “Галицько-руських народних приповідок”²⁶. У кінці листа І.Свенціцький подав ще два прислів'я, які записав на Брідщині, та повідомив, що після Кракова весною має намір провідати терени “славного Угорського королівства”²⁷.

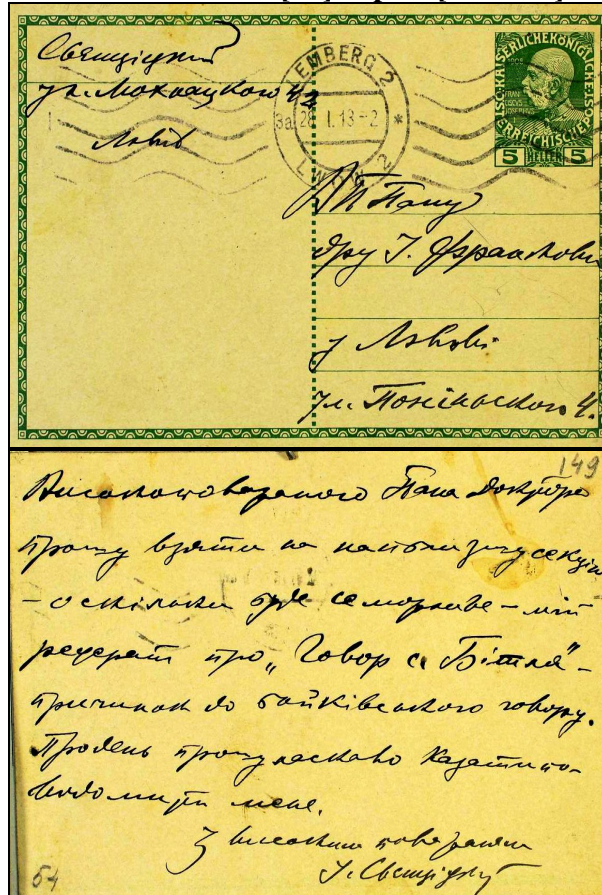
Про те, що І.Свенціцький активно продовжував надсилати етнографічні матеріали І.Франку, свідчить і його лист від 18 вересня 1908 р. Ця кореспонденція адресувалася з Варшави. У ній автор зазначає: “Прийміть наш Каталог і кілька пословиць, зібраних в різних місцях під час військових вправ. Залучаю також фрагмент пісні, списаної паном Гарасимчуком з р[у]к[о]п[исів] Красінских в Варшаві. Викінчую мої дрібніші роботи і сими днями виїзжу в Угорщину. Як поверну, тогди зайду до Вас поділитись вістками о здобутках”²⁸. У наступному листі від 8 листопада 1909 р. науковець пише знову: “Передаю кілька пословиць зо щирим поздоровленням і поклоном” та просить І.Франка повернути “Шимановского – зборник 1[0]76 р., бо треба до порівняння статей другого Измарагда (№ 69, б[і]бліоте[ки] Петрушевича). А як можна, то прошу і о. Greban-a Le mystère de la passion”²⁹. Отже, ці листи свідчать, що І.Свенціцький, за словами І.Франка, “ніколи не забував” про Франкову збірку приповідок. Зауважимо, що всі прислів'я, які отримував І.Франко від своїх приятелів та кореспондентів, були вкрай необхідними й дорогими для вченого, оскільки він у своєму виданні намагався представити якнайбільшу кількість перлин української народної творчості.

Не менш цінними є листи І.Свенціцького до І.Франка, в яких він виступає як директор Національного музею у Львові. В одному з таких листів від 21 січня 1908 р. автор зазначає, що він з “Росії вивіз більшу збірку ікон, церк[овних] матерій, мітр, бронзови[х] складнів і натільників: словом, много цікавого, тільки за велику суму”. У наступному листі, відправленому зі Львова 28 січня 1913 р., І.Свенціцький звертається до І.Франка як голови філологічної секції НТШ з проханням “взяти на найблизшу секцію – оскільки буде се можливе – мій реферат про

“Говор с[ела] Бітля” – причиною до бойківського говору. Про день прошу ласкаво казати повідомити мене”³⁰.

Автограф листівки від І.Свенціцького до І.Франка
від від 28 січня [19]13 р. із [Львова]

титул листівки

зворот листівки

І.Франко швидко й позитивно відгукнувся на прохання приятеля, про що дізнаємося з “Хроніки НТШ” за січень–квітень 1913 р. У ній вказано, що 4 лютого 1913 р. на засіданні НТШ “1) Д[окто]р Ів[ан] Франко предложив працю п. н.: “Духовна й церковна поезія на сході й заході”. Д[окто]р І[ларіон] Свенціцький відчитав свою працю п. н. “Бойківський говір села Бітлі”. Обі праці ухвалено друкувати в «Записках [НТШ]»³¹. Цього ж року як праця І.Франка (надрукована в томі СХІІІ, книга І)³², так і робота І.Свенціцького (надрукована в томі СХІV, книзі ІІ)³³ були поміщені на сторінках “Записок НТШ”.

Про те, що між І.Франком та І.Свенціцьким існували довірливі стосунки, дізнаємося з листа музеєзнавця до вченого від 13 січня 1909 р. У ньому І.Свенціцький, вітаючи І.Франка з Новим роком, щиро писав: “Дай Господь, щоби Дух Вічної Правди – якій зробив Вас щасливим небожителем свого Царства і вішуном его законів – додавав Вам все нових сил духа і через Вас ввів в своє Царство еще многих наших земляків”³⁴. Далі в листі помітними є переживання І.Свенціцького через хворобу І.Франка: “В свята снились Ви мені, що рукам Вашим полекшало на стілько, що свобідно писали, чим дуже радовались Ви. Хотілось би, щоби поговорка “Сон мара – бог віра” змінилась в лучшу: «Сон не мара, а дійсність»”³⁵.

Із наступних листів, які адресувалися вченому зі Львова 9 червня 1914 р. та в листі без дати, дізнаємося, що І.Свенціцький та І.Франко часто позичали один одному потрібні книги. Зокрема, у листі І.Свенціцького до І.Франка, надісланому 9 червня 1914 р. з Національного музею у Львові, таке прохання автора: “прошу ласкаво вижичити мені Fr[antiszeka] Pastrneka –

Dějiny slovanských apostoľů? Gr. a Methaka – і уділити книжки о[тця] Боцяна Šnopka. Наколи Вам не потрібне моє благовіщенське слово Івана Дамаскина, то прошу прилучити і сю книжочку до отих попередних”³⁶. І.Франко на другій сторінці цього листа, вгорі, своєю хворою рукою зробив запис, суть і мета якого залишаються для нас головоломкою.

У недатованому листі, але припускаємо, що І.Свенціцький написав його того ж року, що й попередній, читаємо: “Коли б у Вас були книжки: Reinsch. Die Psevdoevangelien in der roman[ische] u[nd] german[ische] Literatur. Polivka – Drobne prespevku. Сахаров В. Апокрифич[еские] и легендарные сказанія о пресв[ятой] Маріи, то прошу їх ласкаво позичити мені на дуже короткий час”³⁷.

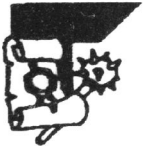
Отже, бачимо, що обидва дослідники допомагали один одному потрібною для їх досліджень літературою та ділилися різного роду відомостями й порадами. Яскравим підтвердженням цього є і згадка І.Франка у своїй праці “Оглавление книгам и кто их писал”, де він акцентує: “Д-р І.Святицький подав мені відомість, що “Слово” о. Антонія Подольського про п’янство міститься в однім рукописі В.Ундольського із XVII в.”³⁸.

Не зважаючи на таку гармонію взаємовідносин, усе ж таки І.Франко піддавав критиці праці І.Свенціцького. Зокрема, досліджуючи “Інтермедію жида з русином”, І.Франко прискіпливо студіював працю І.Свенціцького “Церковно- и русско-славянские рукописи публичной библиотеки Народного дома во Львове”³⁹. Із цього приводу у своєму дослідженні з вищевказаної проблеми І.Франко зазначив, що рукопис, у якому вміщена ця інтермедія, відноситься до бібліотеки Народного дому у Львові, а сам манускрипт був предметом наукового зацікавлення І.Свенціцького, але той не “добачив тої інтермедії і не зазначив її існування”⁴⁰. Щодо характеристики даного рукопису, то І.Франко зазначає, що він писаний різними почерками і в різний час. Ця частина, у якій поміщена інтермедія, відноситься приблизно до XVII ст. Написана вона виразним і красивим скорописом. Папір рукопису від частого переречитування затовщений або викришився так, що в тексті помічається відсутність поодиноких слів, але їх можна легко доповнити за змістом⁴¹.

Про те, що І.Свенціцький неохайно ставився до вивчення та публікації рукописів, дізнаємося з листа І.Франка до В.Ягича від 25 лютого 1911 р. У ньому автор гостро критикує статтю І.Свенціцького про благовіщення Марії, яка публікувалася на сторінках “Записок НТШ” у 1906 р.⁴². Характеризуючи цю працю, І.Франко наголошує, що І.Свенціцький, публікуючи церковнослов’янський текст, припустився нечуваного недбалства та свавілля. Це пов’язане з тим, що він надрукував лише одну частину твору, скомпанувавши її в одному стилі, тоді коли друга частина певною мірою дозволила б майже з повною вірогідністю встановити автора праці й таким чином змогла би відкрити старослов’янською мовою роботу одного з найвидатніших грецьких “отців церкви”, яка грецькою мовою збереглася лише частково. З огляду на це, І.Франко зауважив: “Все, що пан Свенціцький пише в надрукованій українською мовою статті про цей текст, його різні редакції та можливе розгалуження, це суцільна плутанина, що не має ніякої наукової вартості”⁴³.

Окрім того, відмітимо, що І.Свенціцький, попри свою повагу до І.Франка, міг і “забувати” про його наукові напрацювання. Про одну з таких прикрих ситуацій І.Франко згадує у своїй праці “Причинки до історії України-Русі”, де при оглядому екскурсі збірника на пошану В.Ягича пише: “Зазначу з жалем, що рецензент “Записок Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка”, д-р І.Свенціцький, обговорюючи сей ювілейний збірник, забув мою статейку про одно з найінтересніших явищ південноруської історії XII в. двома словами «літописна справка»”⁴⁴. З огляду на це та через інші перипетії (у 1904 р. І.Франко через НТШ з проблемами отримав запрошення до написання статті до “Словника Брокгауза і Єфрона”, натомість І.Свенціцький мав особисте), І.Франко міг дозволити собі обізвати І.Свенціцького навіть “докторизованим ослом”⁴⁵.

Але, незважаючи на це, після смерті І.Франка І.Свенціцький залишився об’єктивним прихильником та поціновувачем його творчої спадщини, про що свідчать вище окреслені статті та спогади І.Свенціцького про І.Франка. Показовою в цьому плані є його стаття “Місце Івана Франка в історії української фільології”⁴⁶. У ній автор підсумовує Франкові наукові досягнення з різних галузей наук. Так, говорячи про український фольклор, І.Свенціцький відзначає, що

І.Франку в даній галузі належить одна третина його наукового зацікавлення, яка в загальному представлена в 700 позиціях статей, великих та малих студій, рецензій та основних праць за час 49-літньої наукової творчості⁴⁷. Разом із тим автор відзначає заслуги І.Франка у вивченні народної словесності: "... Франко займається і давнім народнім письменством, себто тією ділянкою міжнародньої людської словесності, що дійшла до нас у книжковій формі апокрифу, легенди, драми, новелі, фавль"⁴⁸. Синтез, на думку І.Свенціцького, це головна риса Франкової філологічної роботи, оскільки його основною метою у філологічній галузі є поміщення в рамці ідеологічного зв'язку усього зібраного й вивченого та встановлення часової послідовності і генетичної похідності досліджуваного матеріалу⁴⁹. Підсумовуючи, І.Свенціцький зазначає, що "... мусимо з Франком вірити у безмежну міць творчого духа нації. Цей невмирущий геній – творчий дух нації дасть нам перетривати негоду лихоліття сірих буднів і оконечно досягнути намічену українською філологією мету: повне розкриття ества української нації та її місця серед народів світа"⁵⁰.

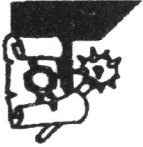
У даному контексті заслуговують уваги й спогади І.Свенціцького про І.Франка, де він робить коротенький екскурс про його наукову діяльність та співпрацю з "Народним домом" і НТШ⁵¹. Щодо співпраці з НТШ, то І.Свенціцький акцентує, що в "наукових зібраннях філологічної секції НТШ Франко виступав із зовсім ясними і суттєвими думками в питаннях з історії давньої української літератури. Зауваги других на свої виступи він сприймав не без виразного вдоволення, коли вони вносили в хід його думок дещо нового". Підводячи підсумок у спогадах щодо характеристики наукової діяльності І.Франка, І.Свенціцький підкреслює, що вчений упродовж усього життя власною невсипною творчістю "зв'язав свою рідну землю з найкращими творіннями людства"⁵².

Отже, творчість І.Франка для І.Свенціцького була свого роду стимулом до праці. І це підтверджує дочка І.Свенціцького, Марія Іларіонівна Свенціцька, яка, згадуючи батька, наголосила, що Іларіон Семенович дуже любив поему І.Франка "Мойсей", часто повторював слова з неї, що стали його життєвим "credo"⁵³. Після смерті І.Свенціцького 18 вересня 1956 р. у Львові ці слова з Франкового "Мойсея" в перекладі грецькою мовою стали епітафією на його могилі:

Все, що мав у життю, він віддав
Для одної ідеї
І горів, і яснів, страждав
І трудився для неї⁵⁴.

1. Зозуляк К. Десять листів Іларіона Свенціцького до Івана Франка / К. Зозуляк // Науковий Вісник музею Івана Франка у Львові. – Львів : Каменяр, 2004. – Вип. IV. – С. 154–165.
2. Див. про це: там само. – С. 157–158, 161, 163, 164–165.
3. Див. про життя і діяльність І. Свенціцького докладніше: Гумецька Л. Л. Іларіон Семенович Свенціцький : (до 100-річчя з дня народження) / Л. Л. Гумецька // Мовознавство. – 1976. – № 2. – С. 78–82; Моторний В. Іларіон Семенович Свенціцький / В. Моторний // Іларіон Семенович Свенціцький : (до 120-річчя від дня народження) : біобібліографія вчених університету. Наукова бібліотека / уклад. Л. Панів. – Львів : ЛДУ 1996. – С. 4–8.; Трофимович К. Не шкодувати сил для народу... : До 100-річчя з дня народження І. С. Свенціцького / К. Трофимович // Вільна Україна. – 1976. – 7 квіт. – С. 3 тощо.
4. Див.: Свенціцький І. С. Нариси з історії української мови / І. С. Свенціцький. – Львів, 1920. – 100 с.
5. Див.: Свенціцький І. С. Бойківський говір села Бітля / І. С. Свенціцький // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. СХІV. – Кн. II. – С. 117–153.
6. Див.: Свенціцький І. Винниченко : спроба літературної характеристики / І. Свенціцький. – Львів, 1920. – 44 с.
7. Див.: Свенціцький І. Шевченко в світлі критики і дійсності / І. Свенціцький. – Львів, 1922. – 90 с.
8. Див.: Свенціцький І. Суспільне тло творчості Івана Франка / І. Свенціцький // Записки НТШ. – 1930. – Т. 99. – С. 261–289.
9. Див.: Свенціцький І. Основи відродження білоруського письменства / І. Свенціцький // Записки НТШ. – 1914. – Т. 117 і 118 : [Іванови Франкови в сорокліте письменської діяльності]. – С. 291–301; Свенціцький І. Основи відродження білоруського письменства / І. Свенціцький // Привіт Іванови Франкови в сорокліте його письменської праці 1874–1914. – Львів : Накладом ювілейного комітету друкарні НТШ, 1916.

10. Див.: Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича. Ч. 1–3 / злад. І. Свенціцький. – 1906–1911 // Українсько-руський архів. Т. 1, Т. 6, Т. 7 : Рукописи львівських збірок. – Вип. 1–3. – Ч. 1. – 1906. – 212 с. з покажч.; Ч. 2. – 1911. – 294 с. з покажч.; Ч. 3. – 1911. – 193 с. з покажч.
11. Див. про це: Франко І. Притча про гадюку в домі. Передне слово / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 39. – С. 112.
12. Див.: Свенціцький І. Описаніє иноязычныхъ и новѣйшихъ карпаторусскихъ рукописей библиотеки “Народного дома” во Львовѣ / І. Свенціцький. – Львовъ, 1906. – 64 с.
13. Див.: Опись Музея Ставропигійского Института во Львовѣ / сост. И. С. Свенцицкій, – Львовъ, 1908. – 248 с.
14. Див.: Свенціцький І. Національний музей во Львовѣ (1905–1915) / І. Свенціцький. – Львовъ, 1916. – 8 с. – (Відб. з “Львовского вестника”. – 1915. – № 31.) ; Свенціцький І. Про видавничу діяльність Національного Музею / І. Свенціцький // Громадська думка. – 1920. – 26 черв. – С. 4; Свенціцький І. Завдання і потреби Національного Музею / І. Свенціцький // Нива. – 1922. – Ч. 1. – С. 12–16; Свенціцький І. Національного Музею у Львові Основникови Митрополиті Галицькому Андрієви Шептицькому в 30-ліття священства присвячує Управа / І. Свенціцький. – Львів, 1822. – 4 с.; Свенціцький І. Національний Музей у Львові: Звіт за 1923 р. / І. Свенціцький. – Львів, 1924. – 4 с.
15. Див.: Свенціцький І. Галицько-руське церковне малярство XV–XVI ст. : (Матеріяли і замітки) / І. Свенціцький // Записки НТШ. – 1914. – Т. 121. – С. 63–116; Свенціцький І. Прикраси рукописів Галицької України XVI-ого віку / І. Свенціцький // Збірки Національного Музею у Львові. – Жовква, 1922–1923. – Ч. 137. – С. 1–7; Свенціцький І. Розвиток українського мистецтва в Західній Україні / І. Свенціцький // Українська література. – 1944. – № 11. – С. 141–147 тощо.
16. Свенціцький І. Різдво Христове в поході віків : (Історія літературної теми й форми) / І. Свенціцький. – Львів, 1933. – 181 с. – (Збірки Національного музею у Львові).
17. Див.: Свенціцький І. Похоронні голосія / І. Свенціцький // Етнографічний Збірник НТШ. – 1912. – Т. 31–38. – С. 1–129.
18. Див. про це праці І. Свенціцького: Свенціцький І. Іван Франко (1856–1916) / І. Свенціцький // Українське життя. – 1916. – Кн. 10–11. – С. 19–43; Франко І. Абу-Каземові капці : Арабська казка / передм. І. Свенціцького. – К. : Волошки, 1918. – 30 с.; Свенціцький І. Доба великих можливостей : (З приводу “Листування Івана Франка і М. Драгоманова 1877–1895 р.”) / І. Свенціцький // Нові шляхи. – 1929. – Т. 1. – С. 117–124; Свенціцький І. Місце Івана Франка в історії української фільмології. Фейлетон “Діла” з дня 31 трав. 1933 / І. Свенціцький // Діло. – 1933. – Ч. 138 (13. 377). – 31 травн. – С. 2–3; Свенціцький І. Місце Івана Франка в історії української фільмології (Докінчення). Фейлетон “Діла” з дня 1 черв. 1933 / І. Свенціцький // Діло. – 1933. – Ч. 139 (13. 378). – 1 черв. – С. 2–3; Свенціцький І. Франко в моїй пам’яті / І. Свенціцький // Іван Франко у спогадах сучасників / упоряд. О. І. Дей та Н. П. Корнієнко. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1956. – С. 418–421.
19. Див.: Франко І. Галицько-руські народні приповідки / І. Франко. – Т. I. – Львів, 1901; Франко І. Галицько-руські народні приповідки / І. Франко. – Т. II. – Львів, 1908; Франко І. Галицько-руські народні приповідки / І. Франко. – Т. III. – Львів, 1910.
20. Святицький [Свенціцький] І. Листівка до І. Франка від кінця липня [19]07 р. із [Санкт-Петербурга] / І. Святицький [Свенціцький] // І. Л., ф. 3, спр. 1634, с. 135–136.
- * І. Свенціцький користувався літературними псевдонімами: “Святицький І.” або “Святицький Іларіон”. Див.: Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / І. О. Дей. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 343.
21. Франко І. Лист до В. М. Доманицького від середини жовтня 1907 р. із Львова / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 50. – С. 334.
22. Свенціцький І. Листівка до І. Франка від [9 серпня] [19]07 р. із [Санкт-Петербурга] / І. Свенціцький // І. Л., ф. 3, спр. 1634, с. 137–138.
23. Там само.
24. Святицький [Свенціцький] І. Лист до І. Франка від 2 березня 1908 р. із [Кракова] / І. Святицький [Свенціцький] // І. Л., ф. 3, спр. 1721, с. 1–2.
25. Франко І. Передмова до другого тому (видання “Галицько-руські народні приповідки”. Львів, 1908) / І. Франко // Зібрання творів у 50 т. // І. Франко. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 38. – С. 318; Франко І. Галицько-руські народні приповідки / І. Франко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 2. – С. 398–399.
26. Див. зміст другого і третього томів “Галицько-руських народних приповідок” : Франко І. Галицько-руські народні приповідки / І. Франко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – Т. 2; Франко І. Галицько-руські народні приповідки / І. Франко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – Т. 3.

27. Святиц[ький] [Свенціцький] І. Лист до І. Франка від 2 березня 1908 р. із [Кракова] / І. Святиц[ький] [Свенціцький] // І. Л., ф. 3, спр. 1721, с. 2–3.
28. Свенціц[кий] І. Лист до І. Франка від 18 вересня [19]08 р. із [Варшави] / І. Свенціц[кий] // І. Л., ф. 3, спр. 1634, с. 141.
29. Свенціц[ий] І. Лист до І. Франка від 8 листопада [19]09 р. із [Львова] / І. Свенціц[ий] // І. Л., ф. 3, спр. 1634, с. 147–148.
30. Свенціцки[й] І. Листівка до І. Франка від 28 січня [19]13 р. із [Львова] / І. Свенціцки[й] // І. Л., ф. 3, спр. 1634, с. 149–150.
31. Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Справоздане за місяці : січень-цвітень. – Львів, 1913. – Вип. II. – Ч. 54. – С. 10.
32. Див.: Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над “Богогласником” : [Вступ]; [1.] Пісні церковні в християнській церкві, їх початок і розвій. Гимни грецькі та латинські, національні пісні церковні, стихирі, акафісти, минеї і т. ін. Посереднє становище “Богогласника” / І. Франко // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. СХІІІ. – Кн. II. – С. 5–22.
33. Свенціцький І. С. Бойківський говір села Бітля. [Додатки] : Тексти : I. Поздоровлене і примівки ; II. Звичаї ; III. Колядки ; IV. Молитви ; V. Пісні з записів школярів в Нижній Ботельці 1906 р. / І. С. Свенціцький // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. СХІV. – Кн. II. – С. 117–153.
34. Свенціцки[й] І. Лист до І. Франка від 13 січня [19]09 р. із [Львова] / І. Свенціцки[й] // І. Л., ф. 3, спр. 1634, с. 145.
35. Там само, с. 146.
36. Свенціцки[й] І. Лист до І. Франка від 9 червня [19]14 р. із [Львова] / І. Свенціцки[й] // І. Л., ф. 3, спр. 1634, с. 151–152.
37. Святит[ський] І. Лист до І. Франка із [Львова] / І. Святит[ський] // І. Л., ф. 3, спр. 1634, с. 153.
38. Див.: Франко І. Екскурс II. “Оглавленіє книгам і кто их писал” / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 40. – С. 466.
39. Див.: Свенціцький І. Церковно- и русско-славянскія рукописи Публичной библиотеки Народнаго Дома во Львовъ / І. Свенціцький // Известия ОРЯС АН. – С. Пб., 1904. – Т. 9. – Кн. 3. – С. 350–414.
40. Франко І. Котра віра ліпша? Інтермедія жида з русином. Тексти й студія / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 39. – С. 213–214.
41. Там само, с. 214.
42. Див.: Свенціцький І. “Архаггелови в[и]щани[я] Марии” і благовіщенська містерія : (Проба історії літературної теми) / І. Свенціцький. – Львів : Накладом Наук. Товариства ім. Шевченка, 1907. – 76 с. – Підп.: Др. Іляріон Свенціцький. – Передрук із “Записок НТШ” (1907. – Т. LXXVI. – Кн. II. – С. 5–38; Т. LXXVII. – Кн. III. – С. 35–76).
43. Франко І. Лист до Ватрослава Ягича від 25 лютого 1911 р. із Львова / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 50. – С. 391–392.
44. Франко І. Причинки до історії України-Русі. Ч. I / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 47. – С. 439.
45. Франко І. Лист до А. Ю. Кримського від 26 лютого 1904 р. із Львова / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 50. – С. 238.
46. Свенціцький І. Місце Івана Франка в історії української фільмології. Фейлетон “Діла” з дня 31 трав. 1933 / І. Свенціцький // Діло. – 1933. – 31 трав. – Ч. 138 (13. 377). – С. 2–3; Свенціцький І. Місце Івана Франка в історії української фільмології (Докінчення). Фейлетон “Діла” з дня 1 червня 1933 / І. Свенціцький // Діло. – 1933. – 1 черв. – Ч. 139 (13. 378). – С. 2–3.
47. Свенціцький І. Місце Івана Франка в історії української фільмології. Фейлетон “Діла” з дня 31 травня 1933 / І. Свенціцький // Діло. – 1933. – Ч. 138 (13. 377). – 31 трав. – С. 2.
48. Там само.
49. Там само, с. 3.
50. Свенціцький І. Місце Івана Франка в історії української фільмології (Докінчення). Фейлетон “Діла” з дня 1 червня 1933 / І. Свенціцький // Діло. – 1933. – Ч. 139 (13. 378). – 1 черв. – С. 3.
51. Свенціцький І. Франко в моїй пам’яті / І. Свенціцький // Іван Франко у спогадах сучасників / упоряд. О. І. Дей та Н. П. Корнієнко. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1956. – С. 419–421.
52. Там само. – С. 421.
53. Панів Л. Свенціцький і Франко: велети української науки / Л. Панів // Воля народу. – 2006. – 7 квіт. – С. 3–4.
54. Франко І. Мойсей : поема / І. Франко. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 35.

В статтє, на основаних епистолярного наслєддя Иллариона Свенцицкого к Ивану Франко и других материалов, прослеживаются особенности развития взаимоотношений и научного сотрудничества между ними. Рассмотрены взгляды И.Франко о деятельности И.Свенцицкого на почве музееведения, украинской филологии, этнографии.

Ключевые слова: Иван Франко, Илларион Свенцицкий, эпистолярное наследие, сотрудничество.

The article on the basis of the epistolary heritage of Hilarion Svetsitsky to Ivan Franko and other materials, traces the development of relations and scientific cooperation between them. I.Franko's views on H.Svetsitsky's on activity in the field of museology, Ukrainian philology and ethnography have been observed.

Key words: Ivan Franko, Hilarion Svetsitsky, epistolary heritage, cooperation.

УДК 94 (477): 323.2

ББК 633 (4Укр)

Сергій АДАМОВИЧ

СПІВПРАЦЯ В.ЛИПИНСЬКОГО З НАДДНІПРЯНСЬКОЮ ПОЛІТИЧНОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано еволюцію ідейно-теоретичних поглядів наддніпрянської політичної еміграції в Австро-Угорщині під впливом В.Липинського в 1911–1914 рр. Автор стверджує, що в умовах загострення міжнародних відносин та політичного середовища австро-угорської конституційної монархії українські політемігранти відмовилися від ортодоксальних марксистських ідей і стали на шлях національно-державного будівництва.

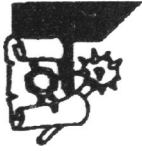
Ключові слова: політична еміграція, незалежність, українська соціал-демократія, соборність, сепаратизм, українська політична думка, національний рух.

Соціально-економічна модернізація українського суспільства на початку ХХ ст., формування громадсько-політичних об'єднань і політичних партій створили сприятливі умови для етнічної консолідації й активної співпраці українців, що перебували під гнітом Росії та Австро-Угорщини. У результаті політизації життя і втягнення українців у політичні процеси було підготовлено ґрунт для подальшого поширення й поглиблення в українському суспільстві ідей соборності й незалежності.

У процесі ідейного оновлення політичного українства на початку ХХ ст. значну роль відіграв В.Липинський, який, за словами І.Мірчука, дав українському народу "віру в самого себе, у власну гідність, внутрішню цінність нації"¹. Суспільно-політична діяльність і творчість В.Липинського відображена як у мемуарних працях А.Монтрезора, М.Тимофіїва, С.Шемета, І.Мірчука, А.Жука, В.Залозецького, О.Андрієвського, М.Савур-Ципріяновича, В.Кучабського, В.Забаревського, так і в дослідженнях сучасних науковців К.Галушка, В.Масненка, Т.Осташко, Ю.Терещенка. Натомість ідейно-політичні засади українських партій напередодні Першої світової війни досліджено в працях М.Кармазіної, І.Калмакана й О.Бриндака, В.Солдатенка, С.Телешуна, І.Хміля, О.Шишка. Зміни в українському соціал-демократичному русі в 1907–1914 рр. отримали оцінку в дослідженнях В.Головченка, А.Голуба, Ю.Левенця. Історію й етапи формування наддніпрянської політеміграції напередодні Першої світової війни вивчають І.Патер, Л.Качмар, О.Середа.

Однак на сучасному етапі наукових досліджень не достатньо систематизованою та вивченою є співпраця В.Липинського з українською соціал-демократичною еміграцією напередодні Першої світової війни. З огляду на це в статті поставлено завдання проаналізувати ідейно-політичні позиції В.Липинського під час дискусій у середовищі українського політикуму в

1909–1914 рр. і його вплив на процес поширення серед української інтелігенції ідей соборності й незалежності.

Політичне становище українців у Російській імперії напередодні Першої світової війни створювало велику потенційну можливість появи в Україні масового національного руху. Для національної мобілізації найважливішим видавалося те, що українці були дуже численним і сконцентрованим з географічного погляду народом, а високі темпи природного приросту компенсували ті втрати, які український етнос неминуче ніс унаслідок русифікації². Проте Україна все-таки залишалася переважно сільськогосподарським регіоном, у якому 90% українців займалося хліборобством і добуванням сировини³. До того ж, майже всі визначальні ролі в суспільному розподілі праці, крім найменш престижних, були зайняті представниками інших народів, що свідчило про соціальну незрілість української нації⁴. Це була, як писав відомий націоналог І.Бочковський, “нація-фрагмент, без викінченої ще внутрішньої соціальної диференціації, без викристалізуваної ще вершини національної піраміди, хоч і була вже на шляху до національної кристалізації”⁵.

З огляду на соціально-економічне й політичне становище українців Наддніпрянщини провід українського національного руху хоч-не-хоч опинився в руках тієї аморфної групи, що називалась інтелігенцією⁶. Саме вона, відображаючи численні соціальні й національні суперечності суспільства, зуміла створити опозицію царському режиму.

Активізація українства привела до політизації (партизації) національного руху, швидкого розвитку української політичної думки щодо національного питання, теорії самовизначення та національної державності. Під час кризи влади в структурі імперського суспільства відбувся поступовий перехід від традиційних династичних, конфесійних і станових принципів до класових і національних категорій, які сформувалися під значним впливом закордонних, насамперед європейських ідеологічних і соціологічних рухів (як соціалізму, так і націоналізму)⁷.

Українські партії, як і весь національний рух Наддніпрянщини, змогли проявити свій потенціал у період першої російської революції 1905–1907 рр. Однак після її поразки протягом 1907–1908 рр. почалися масові репресії, переслідування діячів політичних партій. Переслідування зумовили еміграцію й стали причиною збільшення на теренах Австро-Угорщини кількості політично активних українців з Російської імперії⁸. Політичну еміграцію 1907–1914 рр. представляли діячі Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) В.Винниченко, А.Жук, В.Дорошенко, Ю.Тищенко (Сірий), О.Коваленко, М.Чудінов (Богун), Л.Юркевич (Рибалка), Д.Донцов, О.Назарієв, В.Степанківський, М.Гаврилко, М.Троцький, Т.Войташевський, О.Соболь, Є.Бачинський, П.Дятлів, О.Мерклінг, члени Української партії соціал-революціонерів М.Залізняк, Ф.Королів-Старий, радикали І.Бочковський, В.Щербаківський, В.Козловський та інші⁹. Вони працювали в різних галицьких установах, дописували до українських часописів, навчалися у вищих навчальних закладах Львова, брали активну участь в українському національному русі Галичини, прагнули відновити розгромлені репресіями партії¹⁰.

Зрозуміло, що в західноукраїнських землях, включених до складу конституційної держави, становлення нації відбувалось ефективніше, і, на думку І.Лисяка-Рудницького, 1914 р. тут українці вже були політичною нацією, тоді як Наддніпрянщина була пов’язана з російським імперіальним історичним процесом¹¹. Австрійський державний лад, як влучно підкреслював галицький діяч М.Лозинський, зробив “український нарід активним учасником політичного життя конституційної держави, на основі національної рівноправності, дав йому змогу розвитку, який перетворив етнографічну масу в націю”¹².

Під впливом суспільно-політичної ситуації в Австро-Угорщині й унаслідок активного й безпосереднього спілкування з українцями Галичини та Буковини змінювалися політичні погляди українських емігрантів. За словами А.Жука, розкидані скрізь по Європі українські емігранти “увійшли глибше в політику, краще орієнтувались в міжнародних відносинах, ніж це було можливо для українських політиків в Києві, й цілком ясно відчували, що в міжнародних відносинах незабаром наступлять важкі й рішачі події, які безпосередньо торкнуться й українців”¹³.

Франко-німецьке суперництво, періодичні балканські кризи, антагоністичні дипломатичні блоки, імперіалістичні тертя, гонка озброєнь на морі – усе це загострювало міжнародні відносини. Як влучно відзначив Н.Дейвіс, один сигнал тривоги пролунав 1908 р. у Боснії, другий – 1911 р. в Агадирі¹⁴. Крім того, відхід О.Бісмарка від керма німецької держави, закордонна політика Вільгельма II, тарифні війни між державами, зростання німецького й російського націоналізму, масовий вплив слов'янських сільськогосподарських робітників у східній частині Німеччини спричинили погіршення відносин між Німеччиною та Росією¹⁵. А німецький союзник Австро-Угорська монархія відчувала загрозу зі сходу через російську політику на Балканах та в Східній Галичині.

Воєнні події на Балканах продемонстрували достатню “еластичність”, а то й просто крихкість міждержавних кордонів і нестійкість стратегічного становища в Європі, що відкривало перспективи до вирішення українського питання. Натомість через ставлення до змісту та спрямування Балканських війн у середовищі українців Галичини й Буковини склалися два основних погляди на майбутнє українства. Представники москвофільського напрямку сподівалися, що українські території Австрії виявляться воєнним трофеєм Російської імперії, а національно-демократичні організації намагалися вирішити українське питання в рамках Австрійської імперії. Найбільш радикально налаштовані представники цього табору передбачали, що возз'єднання всіх українських земель під егідою Австрії стане тільки прологом боротьби за цілковиту самостійність уже “соборної України”, щодо якої Австрія “мусить відплатити вдячністю за жертви крові на полях світової війни”¹⁶. Вплив цієї частини українства Австро-Угорщини, як писав В.Дорошенко, “багато важив”¹⁷, бо зміцнював і поглиблював серед емігрантів самостійницькі орієнтації.

Акценти в національному питанні змістилися в ідеології та діяльності Закордонної групи УСДРП, створеної 17 липня 1908 р. у Львові. Зокрема, Закордонна група зініціювала заснування безпартійної емігрантської організації у Львові, до складу якої мали входити люди, “завідомо чисті і певні з морального боку”, без жодних інших обмежень¹⁸.

У липні 1909 р. у Львові відбулася нарада членів української соціал-демократії. У нараді взяли участь члени Закордонної групи (Д.Донцов, В.Дорошенко, А.Жук) і представники з Наддніпрянщини, які приїхали на загальноукраїнський студентський конгрес (В.Садовський, С.Веселовський, М.Гелевич та ін.)¹⁹. Учасники наради визнали за доцільне не розпочинати всесторонню партійну роботу, а перейти до підготовчої праці над відродженням партії та для формування ідейної єдності створити друкований орган “Праця”²⁰. Згідно із прийнятими рішеннями соціал-демократи могли брати участь у реальних культурно-просвітніх та економічних товариствах, повинні були організувати “широкий народний рух за наші національні домагання”²¹.

Зміни відбувалися й в українській соціал-демократичній “Спілці”, яка тісно співпрацювала з меншовицькою частиною РСДРП. З посиленням реакції вона занепадала й руйнувалася. Арешт у Києві в березні 1908 р. Головного комітету “Спілки” й ліквідація місцевих організацій практично зупинили її роботу²².

У свою чергу, В.Липинський, аналізуючи причини невдач українського руху, закликав у праці “Другий акт” (1911 р.) до модернізації української справи й звернув увагу, що необхідно “покинути переповнені зневірою, затроєні гнилою атмосферою дрібної гурткової гризні, слабкі і немічні осередки сучасного українства, а глянути, що діється на широкій нашій живій, не омертвілій Україні”²³.

Наслідком змін у поглядах емігрантів стали наради 4–6 березня 1911 р. у Львові за участі А.Жука, В.Степанківського, Л.Юркевича, В.Липинського та галичанина В.Кушніра. Під час їх проведення було здійснено спробу заснувати окрему позапартійну організацію, яка головною метою своєї діяльності вважала б здобуття самостійності України в умовах загострення міжнародних відносин²⁴. Першим кроком у цьому напрямі мало стати видання друкованого органу “Вільна Україна”, у якому відстоювалась би ідея, що “тільки національна незалежність забезпечить культурний і національний розвиток українського народу, а незалежна Україна – це витвір тільки української національної революції”²⁵. Згодом навколо журналу планувалось утворити відповідну політичну організацію²⁶.

Ідейний заколот в УСДРП здійснили не рядові члени, а близькі до керівництва партії люди, оскільки А.Жук був головою Закордонної групи партії, членом ЦК, а Л.Юркевич і В.Степанківський – кандидатами в члени ЦК. Однак потрібно визнати, що їхня позиція не знайшла підтримки серед загалу партійних товаришів, а незабаром А.Жук і В.Степанківський та деякі інші самостійники із соціал-демократів опинилися поза партією²⁷.

Учасники нарад мали різні політичні погляди щодо засобів здобуття Україною незалежності. Так, В.Степанківський і В.Кушнір схилилися до сепаратизму з виразною орієнтацією на Австро-Угорщину, а А.Жук займав центристську позицію²⁸. Л.Юркевич у той час виступав із позицій державності української за формою, але пролетарської за характером²⁹.

Зокрема В.Липинський був прихильником самостійницьких поглядів на майбутнє України. Він доказував, що “розвиток українського народу в Росії неможливий, що Росія не має завдатків для конституційних форм життя, що українці нічого не здобудуть культурництвом, опертим на етнографічних окремішностях”. Одночасно В.Липинський відкидав шлях класової боротьби, а закликав до об’єднання навколо гасла визволення України³⁰. Як влучно відзначає дослідниця Т.Осташко, під час нарад у березні 1911 р. В.Липинський проявив себе як “політик-практик, здатний передбачати розвиток історичних подій на далеку перспективу”³¹.

Через розбіжності в думках учасники березневих нарад 1911 р. не змогли створити редколегії органу й вирішили, що він вважатиметься приватним підприємством А.Жука, а інші учасники наради повинні бути лише співробітниками. З А.Жуком погодилися співпрацювати у виданні органу наддніпрянські емігранти В.Дорошенко й М.Залізник, реальну допомогу надали галичани І.Крип’якевич і В.Темницький. Л.Юркевич відійшов від справ, мотивуючи це неможливістю співпраці речників пролетарських інтересів з буржуазними діячами. В.Кушнір і В.Степанківський здійснили невдалу спробу змінити назву видання з “Вільної України” на “Визволення” й надати йому виключно австрофільського спрямування. Уже підготовлений номер “Вільної України” через нестачу матеріальних засобів так і не був виданий³².

Натомість В.Липинський виступав за назву для видання “Вільна Україна” й писав, що його “ціллю є Україна, не «російська» і не «австрійська», а Україна вільна, тобто Україна, котра користується всіма засобами для вільного і всестороннього розвитку”. До друкованого органу політичний діяч навіть підготував першу статтю із циклу “Другий акт”³³.

Незважаючи на відсутність практичних наслідків нарад 4–6 березня 1911 р., українські політемігранти з Наддніпрянщини заклали підґрунтя незалежницького руху, який намагався поєднати політичну думку українців Росії та Австро-Угорщини. Так, учасники наради В.Степанківський і В.Кушнір 1911–1913 рр. розгорнули пропаганду так званого “молодоукраїнства”. Представники цього руху прагнули заснувати політичне товариство для мобілізації національних сил Наддніпрянщини з метою якнайсильнішого піднесення української справи, “коли міжнародне положення видається повним далекосяжних можливостей”³⁴.

Після різкого загострення міжнародної ситуації в жовтні 1912 р. (Перша балканська війна) у Львові виникає Український інформаційний комітет (УІК). Його заснування ініціював А.Жук задля ознайомлення західноєвропейських політиків з українською справою та її значенням для міжнародної спільноти³⁵. Українські діячі переконували світову громадськість, що в результаті війни “стане нова Європа, в котрій, може, матимемо собі місце й ми – один з найбільших європейських народів”³⁶.

Комітет очолював англійський консул у Львові професор Р.Залозецький, секретар Народного комітету Української націонал-демократичної партії В.Бачинський був його заступником, А.Жук – секретарем. До комітету також входили редактор “Діла” В.Панейко, поет В.Пачовський, кооперативний діяч І.Петрушевич та ін.³⁷. УІК звертав особливу увагу на діяльність українських пропагандистів у різних державах. Із цією місією виступали І.Бочковський у Празі, Я.Федорчук у Парижі, Л.Шишманова-Драгоманова в Софії, Сеттон-Ватсон і Дж.Раффалович у Лондоні³⁸. Діячі комітету організовували подорожі через Галичину для наддніпрянців, сподіваючись, що тим самим змінять їхній національно-політичний світогляд, а ще в такий спосіб укладали тісні стосунки з цілим рядом українських провідників у Росії³⁹.

Ще в жовтні–листопаді 1912 р., поступово формуючи склад майбутнього комітету, А.Жук написав листа до В.Липинського, запрошуючи його до співпраці. Останній відмовився

від участі в роботі комітету з особистих причин, проте надіслав “Меморіал до Українського комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі” від 5 грудня 1912 р., у якому, прогножуючи результати майбутнього воєнного конфлікту, пропонував відмовитись від орієнтації на Австрію чи Росію, зберігати нейтралітет у районах воєнних дій, а на незахоплених війною українських землях піднести “масовий рух за повне визволення України з-під ярма чужих держав”⁴⁰.

В.Липинський виступав за незалежність України, за проведення в ній демократичних реформ. Майбутня українська держава бачилася ним конституційною монархією⁴¹. Соціально-економічні перспективи розвитку майбутньої незалежної держави, розроблені політиком у меморіалі, відображали сповідувані ним принципи територіального патріотизму, релігійного плюралізму та спадкового приватного землеволодіння (з обмеженням у 500 десятин)⁴².

Задля реалізації своєї програми політик запропонував заснувати Союз українських державників (імперіалістів) або Союз визволення України (СВУ) (в оригіналі Липинського – “визволу”), який відразу б розпочав агітувати за цю мету⁴³. Проте, залишаючись “духовним батьком” СВУ, В.Липинський задекларував у меморандумі гасло орієнтації українців на власні сили, що в умовах бездержавності було позбавлене політичного реалізму⁴⁴. А.Жук підтримав ідею створення такої організації, але, дотримуючись австрофільської орієнтації, розробив власну платформу “Основи, на яких покликається до життя політична організація під наголоском «Український комітет», що з початком Першої світової війни стала базовою для складеної ним же платформи СВУ⁴⁵.

Головними завданнями організації мали стати: репрезентація перед “відповідними політичними чинниками” національно-політичних інтересів українського народу в Росії; намагання використати міжнародні відносини для справи національно-політичного визволення України; у разі початку російсько-австрійської війни “чинна” допомога Австрії та її союзникам проти Росії. Документ передбачав за умови перемоги Австро-Угорщини у війні самостійність України або найширшу автономію окупованих українських земель Росії, Галичини, Буковини й Закарпаття (т. зв. Українське королівство) у межах Австро-Угорської монархії⁴⁶.

Значної еволюції в цей період зазнали й політичні погляди Д.Донцова. Його соціалістичні ідеї стали все більше наповнюватися національним змістом⁴⁷. В історіографії існує думка, що СВУ перебував на ідеологічних засадах, які сформулював Д.Донцов у рефераті, проголошеному у Львові 2–4 липня 1913 р. на II всеукраїнському студентському з’їзді⁴⁸. У виступі “Сучасне політичне положення нації і наші завдання” Д.Донцов висунув гасло політичного сепаратизму щодо Росії, водночас уважаючи виправданою певну кооперацію українських сепаратистських змагань з Австрією. Ця концепція Д.Донцова, незважаючи на радикальність і новизну, була підтримана студентством⁴⁹. Проте Д.Донцов у своєму виступі основну увагу приділив не гаслу самостійної України, а підкреслив, що “актуальним, більше реальним, більше конкретним – і скоріше здійснимим є гасло відірвання від Росії, зрвання всякої злуки з нею, – політичний сепаратизм”⁵⁰. Тим самим замовчувалось, яким саме повинно було бути майбутнє України. Отже, порівнюючи напрацювання В.Липинського й А.Жука з рефератом Д.Донцова, відзначимо їхню непов’язаність між собою та деякі концептуальні розбіжності⁵¹. Одночасно зміст програмових документів СВУ засвідчив їх значну тотожність із сутністю Меморіалу В.Липинського до УІК.

Невдачі й розчарування, які принесла перша російська революція, спілкування з більш зрілим українським національним рухом Австро-Угорщини, загострення міжнародних відносин спонукали українських політемігрантів до ідеї створення загальноукраїнського національно-політичного органу. Упродовж 1908–1914 рр. еволюція ідейно-теоретичних поглядів наддніпрянської еміграції пройшла від захоплення революцією й соціальними ідеями, а також критики націоналізму до формування самостійницької ідеології, що визначило політичну позицію емігрантів у роки Першої світової війни.

Значну роль в еволюції політичних поглядів наддніпрянської соціал-демократичної еміграції в Австро-Угорщині відіграв вплив політичних концепцій В.Липинського. Політик сприяв становленню незалежницьких і соборницьких ідей у середовищі української політеміграції.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні історично-політологічної спадщини В.Липинського та його практичної політичної діяльності.

1. В'ячеслав Липинський та його доба. Кн. I. / упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К. : Темпора, 2010. – С. 278.
2. Грицак Я. Й. Нарис історії України : Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – С. 99.
3. Національні процеси в Україні: історія і сучасність : документи і матеріали : довідник : у 2 ч. / за ред. В. Ф. Панібудьласка. – К. : Вища школа, 1997. – Ч. 1. – С. 303.
4. Мейс Д. Соціалістичні моделі української державності / Д. Мейс // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 93.
5. Бочковський О. І. Баянс української справи після війни та революції / О. І. Бочковський // Дніпро : Календар-альманах на 1928 рік. – Львів, 1927. – С. 34.
6. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – С. 57.
7. Фон Хаген М. Держава, нація та національна свідомість : російсько-українські відносини в першій половині XX ст. / Марк фон Хаген // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 122.
8. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 43.
9. Німчук І. Українська політична еміграція до світової війни / І. Німчук // Визволення. – Відень ; Прага, 1923. – Ч. 1. – С. 26.
10. Патер І. Наддніпрянська політична еміграція у Львові початку XX століття / І. Патер // Львів : Історичні нариси / відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. – Львів, 1996. – С. 293–294.
11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 60.
12. Лозинський М. Галичина в життю України / М. Лозинський // Українознавство : документи, матеріали, раритети. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 21.
13. Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною / А. Жук // Визволення. – Відень ; Прага, 1923. – Ч. 2. – С. 32.
14. Дейвіс Н. Європа : Історія / Н. Дейвіс. – К. : Основи, 2000. – С. 901.
15. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918 р. та її історична генеза / І. Каменецький // Український історик. – 1968. – № 4. – С. 5–18.
16. Круглашов А. Проблеми післявоєнного устрою в громадській думці українців Галичини і Буковини (1914–1918 рр.) / А. Круглашов // Питання історії Великої війни 1914–1918 рр. : зб. наук. ст. – Чернівці, 1995. – С. 19–20.
17. Дорошенко В. Українство в Росії : Новіші часи / В. Дорошенко. – Відень : Накладом Союзу визволення України, 1916. – С. 113.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3807, оп. 2, спр. 48, арк. 176, 192.
19. Качмар Л. С. Наддніпрянська політична еміграція в Галичині 1900–1914 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Л. С. Качмар. – Львів, 1997. – С. 13.
20. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 2, спр. 51, арк. 88–89.
21. Праця. – 1910. – Ч. 2–3. – С. 7–8.
22. Лось Ф. Є. Україна в роки столицинської реакції / Ф. Є. Лось // Нариси з історії України. – 1944. – Вип. XI. – С. 123; Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського / В. Головченко // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 100.
23. В'ячеслав Липинський та його доба. Кн. 1. / упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К. : Темпора, 2010. – С. 14.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України), ф. 365, оп. 1, спр. 10, 67 арк.
25. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 240.
26. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності... – С. 52.
27. Головченко В. “Росія взагалі не лишила нам свободи вибору...” : (До історії української суспільно-політичної думки напередодні Першої світової війни) / В. Головченко // Розбудова держави. – 1995. – № 11. – С. 52.
28. Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною... – С. 34–35.
29. Головченко В. Між Сциллою і Харибдою: політичний портрет Льва Юркевича / В. Головченко, Т. Воронова // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – 1998. – Т. 7. – С. 8.

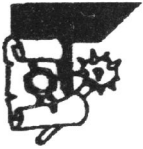
30. В'ячеслав Липинський та його доба. Кн. 1 / упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К. : Темпора, 2010. – С. 336.
31. Там само. – С. 439.
32. Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною... – С. 38–41.
33. В'ячеслав Липинський та його доба. Кн. 1 / упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К. : Темпора, 2010. – С. 440–441.
34. ЦДІАЛ України, ф. 365, оп. 1, спр. 10, 67 арк.
35. Дорошенко В. Людина чину (слів кілька про Андрія Жука) / В. Дорошенко // Дніпро : календар-альманах на рік 1939. – Львів, 1938. – С. 129.
36. ЦДІАЛ, ф. 779, оп. 1, спр. 45, арк. 8.
37. Серeda О. Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни / О. Серeda // Львів: місто, суспільство, культура. Т. 3. Спецвипуск Вісника Львівського ун-ту. – Львів, 1999. – С. 434.
38. Сидоренко О. Культурно-освітня та національно-освідомлююча діяльність Союзу визволення України / О. Сидоренко, Н. Сидоренко // Четвертий міжнародний конгрес українців, Одеса, 26–29 серп. 1999 р. : доповіді та повідомлення. Ч. 2 : Історія. – Одеса ; К. ; Львів, 1999. – С. 218.
39. ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 12, арк. 4.
40. Там само, ф. 3807, оп. 2, спр. 49, арк. 35.
41. Потульніцький В. А. Політична доктрина В. Липинського / В. А. Потульніцький // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 38; Горелов М. Передвісники незалежної України : Історичні розвідки / М. Горелов. – К. : Рада, 1996. – С. 103.
42. В'ячеслав Липинський та його доба. Кн. 1 / упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К. : Темпора, 2010. – С. 444.
43. Bilas L. R. The intellectual development of V. Lypyns'kyj: his world view and political activity before World War 1 / L. R. Bilas // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. 9, № 314. – P. 282.
44. Забаревський М. В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу / М. Забаревський. – Відень, 1925. – С. 11.
45. Возняк М. Українська державність / М. Возняк. – Відень, 1918. – С. 123.
46. Лавров Ю. П. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України / Ю. П. Лавров // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 89.
47. Бедрій А. Світоглядово-ідейна біографія Д. Донцова до 1913 року / А. Бедрій // Визвольний шлях. – 1983. – № 12. – С. 1415–1430.
48. Чугуєнко М. Полеміка навколо українського питання напередодні Першої світової війни та її історичне значення / М. Чугуєнко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х. : Майдан, 1996. – Т. 6. – С. 26.
49. Резолюції II Всеукраїнського студентського з'їзду 1913 року // Визвольний шлях. – 1984. – Ч. 1. – С. 74–75.
50. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : докум. і матеріали / упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – Т. 1. – С. 179.
51. Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.) / С. Адамович. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2003. – С. 30.

В статтє проаналізована еволюція ідейно-теоретических взглядов надднепрянской политической эмиграции в Австро-Венгрии под влиянием В.Липинского в 1911–1914 гг. Автор утверждает, что в условиях обострения международных отношений и политической среды австро-венгерской конституционной монархии украинские политэмигранты отказались от ортодоксальных марксистских идей и стали на путь национально-государственного строительства.

Ключевые слова: *политическая эмиграция, независимость, украинская социал-демократия, соборность, сепаратизм, украинская политическая мысль, национальное движение.*

The article analyzes the evolution of the ideological and theoretical views of Central Ukrainian political emigration in Austria-Hungary under V.Lypynskyi's influence in 1911–1914. The author argues that in conditions of aggravation of international relations and political environment within the Austro-Hungarian constitutional monarchy Ukrainian political migrants abandoned the orthodox Marxist ideas and took the path of the national and state building.

Key words: *political emigration, independence, Ukrainian Social-Democracy, unity, separatism, the Ukrainian political opinion, national movement.*

УДК 929 (031) “1883–1937”
ББК 63.3 (4Укр)

Степан БОРЧУК

ІСАЙ ФАЛЬКЕВИЧ (1883–1937 рр.): ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ ГОЛОВИ ПРАВЛІННЯ ВИДАВНИЦТВА УРЕ

У статті реконструйовано біографію правника, публіциста, видавця Ісаї Фалькевича (1883–1937) – однієї з ключових постатей незавершеного проекту “Української Радянської Енциклопедії” початку 1930-х рр.

Ключові слова: Ісай Давидович Фалькевич (1883–1937), “Українська Радянська Енциклопедія”, політичні репресії.

Постать І.Фалькевича впродовж 1920-х – початку 1930-х рр. була доволі помітною в суспільно-політичному й видавничому процесі УСРР, але й досі не привернула спеціальної уваги дослідників цієї доби. Лаконічна інформація про нього подана в книзі Л.Абраменка й А.Амонса¹. Навіть у спеціальній розвідці О.Рубльова й М.Фельбаби, присвяченій біографіям провідних співробітників скрипниківської УРЕ, його особа не висвітлювалася².

Метою нашої публікації є реконструкція біографії цієї непересічної й суперечливої постаті.

Народився Ісай Давидович Фалькевич 14 січня 1883 р. у м. Олександрівськ (нині Запоріжжя) у багатодітній єврейській родині (9 дітей). Через тривалу хворобу батька, дрібного службовця на млині, згодом хлібного маклера, і його ранню смерть усі діти змалку змушені були працювати. Так, десятирічний Ісай розпочав трудову біографію на рибному оптовому складі. Рано здобутий життєвий досвід швидко привів його до лав революціонерів-соціалістів.

З 1901 р. І.Фалькевич належав до РСДРП: 1901–1903 рр. – “іскривець”; згодом меншовик (1903–1906), троцькіст (1906–1918). Остання партійна приналежність згодом відіграла фатальну роль у його долі. Упродовж 1907–1914 рр., рятуючись від поліцейських переслідувань, перебував у еміграції (Австрія, Німеччина, Швейцарія, Франція, Бельгія, Італія), де працював фізично й виконував партійну роботу. Повернувся до Росії в середині 1914 р., був заарештований і відправлений на фронт; демобілізований після поранення. Еволюціонує в бік більшовизму, 1918 р. у м. Олександрівськ він організував групу “незалежних соціал-демократів” (понад 60 осіб, переважно робітників-партійців). Ця група, очолювана ним, у січні 1919 р. влилася до КП(б)У³.

У наступні роки Ісай Давидович, як “солдат партії”, слухняно виконував доручення республіканського більшовицького керівництва, обіймаючи низку відповідальних посад. Попри відсутність у нього будь-якої систематичної освіти, в тому числі спеціальної правничої, “висуванець” послідовно обіймав посади завідувача губернськими відділами юстиції в Олександрівську, Самарі, Харкові й Чернігові; керував губернським фінансовим відділом в Олександрівську; був членом губвиконкомів у Самарі, Харкові й Чернігові; чернігівським губернським прокурором; прокурором Касаційної колегії Верховного Трибуналу УСРР, помічником Генерального прокурора УСРР, членом президії Вищої ради народного господарства УСРР. У 1928–1930 рр. очолював Головне управління у справах літератури і видавництв (Головліт) і за цією посадою був членом Колегії Наркомату освіти УСРР, редактором часопису “Літопис українського друку”⁴.

Упродовж першого радянського десятиріччя І.Фалькевич у газетах і часописах опублікував понад 300 статей на політичну, господарську, профспілкову й правничу тематику. Декілька його популярних праць з юридичних питань, зокрема в галузі радянського конституційного права, адресованих широкому загалу, з’явилися окремими книжковими виданнями російською й українською мовами, були перекладені болгарською та німецькою⁵.

У середині 1920-х – на початку 1930-х рр. у підрадянській Україні вульгарно-соціологічна критика намагалася вилучити з літературного процесу казку як жанр⁶. Одним з епізодів боротьби із традиційною дитячою літературою була “справа” приватного харківського видавництва “Космос”, що 1929 р. надрукувало збірку казок Г.-К.Андерсена.

У постанові президії Харківської окружної контрольної комісії від 15 серпня 1929 р. у цій справі, затвердженій президією ЦКК КП(б)У 20 грудня того ж року, зокрема, йшлося: “а) ... Констатувати, що видані приватним видавництвом “Космос” казки є ідеологічно-чужі й шкідливі з погляду вимог соціального виховання; б) Видання ідеологічно-ворожих та чужих нам казок, що мали візу ДНМК⁷ (потім конфіскованих), та незаперечення ДНМК проти випуску низки таких самих казок... свідчить про наявний прорив ідеологічного фронту в царині дитячої літератури, тим паче, що такі дозволи дані були приватникові; в) Видання ворожої, ідеологічно-чужої нам літератури сталося через недостатню пильність одних та безпосередню співучасть в цьому виданні інших робітників (з-поміж них і партійців), закликаних контролювати та наглядати за всією видаваною літературою, а також ідейно керувати у педагогічній царині; г) Притягнення приватником-книговидавцем до редагування і рецензування казок робітників, що мали безпосередній стосунок чи могли робити (і робили) вплив на проходження рукописів в ДНМК, Окрліті та Головліті, являє собою спробу видавництва “Космос” уникнути контролю радянських органів та забезпечити собі безборонне проходження своїх видань шляхом матеріального зацікавлення цих робітників”⁸.

У постанові зауважувалася “відсутність контролю від начальника Головліту тов. Фалькевича за переведенням правильної політичної лінії відповідальними співробітниками Головліту”. І.Фалькевичу оголосили догану; його заступника Латинського, політредактора Михайлову звільнено з посад і виключено з партії; на інших трьох політредакторів Головліту накладено стягнення. Водночас пропонувалося “зміцнити апарат Головліту робітниками, про що поставити перед ЦК питання”⁹.

21 січня 1930 р. заходами членів Оргбюро ЦК КП(б)У І.Фалькевич був звільнений з посади завідувача Головліту й виведений із членів Колегії Наркомосу УСРР. Майже одочасно це рішення схвалило Політбюро ЦК КП(б)У. Заступив його на цензорській посаді Наум Калюжний¹⁰.

Утім, у резерві керівних працівників І.Фалькевич перебував недовго. 1 березня 1930 р. відбулося засідання Комісії ЦК КП(б)У в справі видання Української Радянської Енциклопедії під головуванням секретаря ЦК П.Любченка. Було затверджено загальну редакційну колегію видання у складі С.Косіора, П.Любченка, М.Скрипника, В.Затонського, В.Чубаря, О.Шліхтера, А.Хвилі, А.Річицького, Й.Якіра та В.Порайка. Питання про головного редактора видання мало бути вирішене Політбюро. Тимчасово вакантною залишалася й посада завідувача видавництвом¹¹. Та вже 18 березня Політбюро ЦК КП(б)У не лише санкціонувало вищезгаданий склад загальної редколегії енциклопедії, а й затвердило її головним редактором наркома освіти УСРР М.Скрипника¹². 30 квітня питання про УРЕ розглядав Секретаріат ЦК КП(б)У. Згідно з рішенням засідання, “товариш Фалькевич” призначався головою видавництва УРЕ, а редакційній колегії видання “доручалося” негайно приступити “до реалізації рішення ПБ щодо видання УРЕ”¹³. 7 вересня 1930 р., на підставі пропозицій культпропвідділу ЦК, Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання “Про мішане акційне товариство УРЕ”, фундаторами якого визначалися: Наркомос, Наркомзем, Наркомпоштель, ВРНГ, ВУАН, ДВО України, ВУРПС, Вукопспілка, Держстрах, Наркомторг. Одночасно був затверджений персональний склад правління товариства. Його головою був призначений І.Фалькевич¹⁴.

Нарешті, 11 жовтня 1930 р. головний редактор енциклопедії М.Скрипник звернувся з листом до Політбюро ЦК КП(б)У, у якому запропонував низку кадрових змін і доповнень у редколегії й апараті видання. Серед іншого, було запропоновано “ввести до складу редакційної Колегії Голову Правління УРЕ т. Фалькевича”¹⁵.

Того ж самого 1930 р. І.Фалькевич написав і надрукував десятитисячним накладом популярну брошуру для масового читача – “Українська Радянська Енциклопедія (до її видання)”¹⁶. Невелике за обсягом (1 умовний авторський аркуш) видання поділялося на шість розділів-параграфів, промовисті назви яких говорять самі за себе: “Радянській Україні потрібна

своя пролетарська енциклопедія”; “Радянська енциклопедія визначає перехід на вищий ступінь творчого процесу пролетарської культури”; “Наука є часть ідеологічної надбудови, що відповідає економічній базі”; “Кожній суспільній формації відповідає певний тип енциклопедії”; “Радянські енциклопедії”; “Українська Радянська Енциклопедія”.

Уже на самому початку видання автор стверджував, що розвиток української культури напередодні 13-ої річниці Жовтневого перевороту в Петрограді (“Жовтнева революція”) знаменний “новим історичним явищем: розпочато роботу коло здійснення ухвали ЦК КП(б)У й Українського уряду про видання Української радянської енциклопедії”¹⁷. Щоправда, при цьому

не з’ясовувалося, чому це “нове історичне явище” запізнилося на три роки – адже проект ре-

спубліканської енциклопедії був заявлений ще X з’їздом КП(б)У (20–29 листопада 1927 р.). Очевидно, читачеві пояснювали, що “енциклопедії буржуазної кляси були на користь справі буржуазії”, натомість радянські енциклопедії “служать справі пролетаріату, вони є зброя його розвитку, його культури, його боротьби”¹⁸. Так само безапеляційно стверджувалося, що початок видання низки радянських енциклопедичних видань – “Великої радянської енциклопедії, Малої радянської енциклопедії, Технічної, Філософської, Великої медичинської, Сільсько-господарської, Літературної, Военної, Фінансової, Державного права, Місцевого управління і господарства, загального однотомника, разом розрахованих більше ніж на півтора ста томів – є явище виключне, епохальне”¹⁹.

Безперечно, найбільше смислове навантаження мав заключний розділ брошури І.Фалькевича – “Українська Радянська Енциклопедія”, у якому викладалося концептуальне бачення й історіософія майбутнього республіканського енциклопедичного видання, його відмінність від московського проекту й навіть рівнорядність йому: “Велика Українська Радянська Енциклопедія” матиме таке ж значення, як і союзна “Велика Радянська Енциклопедія”. В той же час вона матиме і своє окреме значення через те, що вона буде перша енциклопедія союзної республіки і, що вельми важно, Української”²⁰. Водночас стверджувалося, що велика УРЕ, розрахована на 40–50 томів, становитиме “найбільший скарб, найбільший вклад в українську культуру, відкілья робітники, селяни і трудящі зможуть повними... пригоршнями багато-багато років черпати всякого роду знання й освіти. Її розраховано виданням приблизно на 8 років і повинна вона мати не менш, як 50% оригінального матеріалу по всім розділам, стосовним до України і Західної України”²¹.

Наприкінці брошури окреслювалася доволі приваблива перспектива залучення до енциклопедичного проекту широкого загалу наукової й культурно-мистецької інтелігенції республіки: “Цей новий величний замір Комуністичної партії (більшовиків) України і Українського уряду дає широкий простір і вдячне поле діяльності всім радянським робітникам науки, всім ученим. Їм дається можливість внести великий, цінний і вдячний вклад в українську культуру, дається можливість участі у великому ділі великої політичної ваги. Нема ніякого сумніву в тому, що вся радянська громадськість... стежитиме з найбільшою увагою за роботою Української Радянської Енциклопедії, бо вона буде новою могутньою зброєю пролетаріатів в боротьбі і будівництві і являтиме нові вищі форми творчого процесу пролетарської культури”²².

За пізнішими свідченнями Ісає Давидовича, з посади очільника Головліту республіки й члена Колегії НКО УСРР він пішов добровільно (отримавши відповідну санкцію секретаря ЦК П.Любченка та А.Хвилі) – внаслідок конфлікту з М.Скрипником. Однак в керівному апараті енциклопедії йому знову ж таки довелося перебувати в одній “команді” з впливовим наркомом освіти – головним редактором УРЕ: “В УРЕ ж я опинився проти єдиного фронту – Скрипник, Речицький, Геттлер, Кленович, Біленький та ін. З першого дня роботи мене там буквально за-кльовували. Моє домагання уходу було безуспішним, моя заява у ЦК (у жовтні 1931 р.) щодо стану справ, даремного витрачання коштів й прохання про моє усунення жодного відгуку не мало. Скрипник зняв мене з Головреперткому, де я багато й з користю працював, й тим завдав удару по самолюбству й матеріально”²³.

Загострення взаємин з головним редактором УРЕ спричинило відхід І.Фалькевича від роботи над енциклопедичним проектом. У квітні 1932 р. він був затверджений директором Діпромiста – Державного інституту планування соціалістичного міста – й уведений до складу колегії Наркомату комунального господарства УСРР.

На цій посаді застала його через рік ініційована сталінським посланцем П.Постишевим антискрипниківська кампанія і – як її складова – “з’ясування” численних недоліків у реалізації республіканського енциклопедичного проекту. Про це, зокрема, йшлося під час розгляду на Політбюро ЦК КП(б)У 5 червня 1933 р. питання “Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедії і словників” та в остаточній редакції жорсткого рішення щодо нього (17 червня 1933 р.)²⁴.

13 липня 1933 р. Президія Центральної контрольної комісії КП(б)У, розглянувши справу І.Фалькевича, ухвалила: “Відзначити, що тов. Фалькевич, будучи головою Правління Видавництва УРЕ, був оточений чужими контрреволюційними елементами й без серйозного протесту прийняв на роботу чужих, ворожих Українській Радянській Республіці осіб (Бадан та інші), не зумів по-більшовицьки повести боротьбу з особами, які спрямовували йому на роботу контрреволюціонерів, буржуазних націоналістів, не викрив їх й не добився усунення їх від роботи з установи, яку він очолював, яку доручила йому партія.

Працюючи в УРЕ й знаючи про те, що гроші, призначені для видання енциклопедії, використовувалися не за призначенням, що за їхній рахунок оплачувалися особи, які не мали нічого спільного з видавництвом, що гроші використовувалися безконтрольно й розтринькувалися, – як член партії т. Фалькевич не вживав проти цього жодних заходів”²⁵.

З огляду на вищеподане, Президія ЦК КП(б)У ухвалила: “За завдану шкоду партії й Радянській владі т. Фалькевич заслуговує виключення з партії. Але, взявши до уваги, що т. Фалькевич перебував під постійним тиском т. Скрипника, який своїм авторитетом й як головний редактор Видавництва позбавив т. Фалькевича можливості впливати на добір співробітників й на хід організації матеріалу для видання енциклопедії й витрачання сум, – т. Фалькевичу оголосити сувору догану”²⁶. Однак на цьому партійні санкції проти І.Фалькевича не припинилися, а невдовзі стали й більш жорсткими. В умовах набирання обертів репресивною машиною приводів для цього не бракувало.

31 грудня 1933 р. І.Фалькевич ЦК КП(б)У був виключений з партії “за дворушництво, зв’язок й підтримку контрреволюціонера Бадана”²⁷. Перебуваючи на посаді відповідального редактора часопису “Строительство соц[иалистических] городов” і маючи інформацію, що О.Бадан виключений з партії як “контрреволюціонер”, І.Фалькевич усе-таки прийняв його на роботу секретарем редакції. Тут О.Бадан пропрацював лише півтора місяці – до власного арешту 19 лютого 1933 р.²⁸. Виключення І.Фалькевича з КП(б)У підтвердила Комісія партійного контролю при ЦК ВКП(б) 3 травня 1934 р.²⁹.

Після остаточного рішення партійних інстанцій щодо позбавлення І.Фалькевича партійного квитка, чудово усвідомлюючи, що відтак не має жодних перспектив на пристойну номенклатурну посаду в УСРР, він вирішив залишити Україну й переїхати до Росії – на її сибірських обширах легше було знайти високооплачувану роботу, зрештою, “загубитися”. Така “стратегія виживання” на той час уже набула певного поширення не лише серед номенклатурної верхівки, а й у середовищі вітчизняної наукової й культурно-мистецької інтелігенції³⁰.

На початку серпня 1934 р. І.Фалькевич переїхав до Новосибірська, де вже якийсь час мешкали його син і донька із зятем. У колишній квартирі в Харкові (вул. Дарвіна, 8/1, пом. 36) залишилися молодший син І.Фалькевича – Давид, студент 4-го курсу Харківського авіаційного інституту, та його небіж Кайдинов. Після полагодження відповідних формальностей у Новосибірську (візитів до місцевого уповноваженого Комітету партійного контролю при ЦК ВКП(б) Ковальова й крайового прокурора Баркова) І.Фалькевич був призначений помічником прокурора Західносибірського краю з легкої промисловості й транспорту³¹.

Робота на новій посаді виявилася надзвичайно нетривалою – НКВС УСРР посиленими темпами фабрикував “справу” “всеукраїнської троцькістської організації”, що до її активних учасників, на думку республіканських чекістів, належав також І.Фалькевич.

Горьба проти “прихованих троцькістів” (і відповідне фабрикування кримінальних історій) в УСРР розпочалося ще в жовтні 1924 р. Саме тоді Оргбюро ЦК КП(б)У ків націоналістів і троцькістів і по-ім з боку гнилих і ліберальствуючих елементів”³². У затвердженому 22 жовтня до нього рішенні ЦК КП(б)У, зокрема, зазначалося: “ЦК КП(б)У на своєму листопадовому пленумі (1933 р.)... вимагав від усіх парторганізацій України підвищення більшовицької пильності, завершення розгрому й розтрощення до кінця решток контрреволюційних націоналістів й троцькістів, що заблокувалися на спільній антирадянській платформі.

Проте, внаслідок недостатньої більшовицької пильності з боку окремих партійних організацій, рештки розгромленого контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів продовжували на деяких ділянках, особливо в окремих наукових й навчальних установах, свою шкідницьку роботу”³³.

Таврувалися в рішенні й окремі керівники радянських установ, які втратили “більшовицьку пильність”, унаслідок чого до очолюваних ними організацій з “контрреволюційною метою” інфільтрувалися “шкідницькі елементи”. Особливо наголошувалося на двозначній, мовляв, позиції керівника Держплану УСРР Ю.Коцюбинського, що став на шлях “прямого прикриття дворушництва троцькіста Наумова, який проліз до цієї установи”³⁴. Згідно із цією ухвалою ЦК КП(б)У, шестеро осіб було виключено з партії, трьом оголошено сувору догану з попередженням, а Ю.Коцюбинський був знятий з посади голови Держплану УСРР й виведений зі складу членів ЦК КП(б)У³⁵.

Серед “уламків контрреволюційного троцькізму”, названих поіменно в цьому рішенні ЦК КП(б)У, згадувався також І.Фалькевич³⁶.

Через тиждень після цієї ухвали Оргбюро ЦК КП(б)У – 1 листопада 1934 р. у Новосибірську начальник 1-го відділення секретно-політичного відділу крайового УДБ НКВД СРСР Попов підписав постанову про застосування щодо І.Фалькевича запобіжного заходу – арешту, оскільки, мовляв, той “достатньо викривається у тому, що, як активний прибічник троцькістської опозиції, належав до складу контрреволюційного Всеукраїнського троцькістського центру”³⁷. 4 листопада арештований “троцькіст І.Д.Фалькевич” разом з усіма матеріалами, вилученими в нього при обшуку, був етапований до Києва в розпорядження начальника СПВ УДБ НКВС УСРР Б.Козельського³⁸.

Колишнього голову правління УРЕ обвинувачували у “справі” так званої “Контрреволюційної троцькістської організації на Україні”, до якої було притягнуто 25 осіб на чолі з Ю.Коцюбинським³⁹. Отже, серед оскаржуваних у цій “справі” були: Ю.М.Коцюбинський, помічник прокурора Західносибірського краю І.Д.Фалькевич, начальник сектору легкої промисловості Держплану УСРР Д.Б.Наумов-Леках, начальник техніко-економічного сектору “Укргіпроводу” Б.С.Рапопорт-Дар’їн, начальник сектору палива й металургії Держплану УСРР Я.А.Тун, референт Сталінського (Донецького) облплану Г.Л.Винокур, професор Харківського держуніверситету В.Д.Бронов, завсектору бібліографії Книжкової палати О.А.Бервицький-Варфоломеев, заступник завпартвідділу газети “Комуніст” Е.А.Штейнберг, колишній віцепрезидент ВУАМЛІН, на час арешту – ректор Київського держуніверситету Р.С.Левік, заступник головного редактора УРЕ І.-Б.А.Шведов, зав. райвно Кам’янця-Подільського райвиконкому А.П.Альошин-Цикерман, завідувач планового управління об’єднання “Сталь” Б.Й.Шульман, заступник завідувача Сталінського облплану Л.В.Крижов, завсектору капітального будівництва Держплану УСРР С.М.Крамер та ін.⁴⁰.

Із 25-ти оскаржуваних у цій груповій “справі” принаймні четверо брали безпосередню участь у підготовці скрипниківської Української Радянської Енциклопедії. Крім колишнього голову правління видавництва І.Д.Фалькевича, до “нового складу” редколегії УРЕ, затвердженого ухвалою Політбюро ЦК КП(б)У 22 вересня 1933 р., входили Ю.М.Коцюбинський, Р.С.Левік та І.-Б.А.Шведов (заступник головного редактора УРЕ)⁴¹.

1 квітня 1935 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР І.Фалькевич був засуджений до п’яти років утримання в концтаборі особливого призначення й відправлений до Суздальського політичного ізолятора⁴².

Однак, як невдовзі “з’ясували” органи НКВС, під час слідства 1934–1935 рр. І.Фалькевич “приховав низку фактів” власної “антирадянської діяльності”. Тому 10 грудня 1936 р. проти нього було порушено чергову кримінальну справу й розпочалося провадження.

Цього разу обвинувачення було набагато серйознішим – “підготовка терористичних актів проти керівників Комуністичної партії й Радянського уряду”, утворення “терористичної групи” при ВУАМЛПНі та ін. Уже 10 грудня 1936 р. на очній ставці з І.Фалькевичем такі “терористичні наміри” підтвердив Ю.Коцюбинський. Натомість Ісай Давидович під час допитів заперечував власну причетність до підготовки терористичних актів проти керівників партії й держави, стверджуючи, що навіть не знав про наявність таких задумів у його колишніх колег по роботі. Визнавав лише, що був одним із керівників право-троцькістської організації в Україні, до якої, мовляв, вступив 1932 р. Попри заперечення підсудним власної провини, 10 березня 1937 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР І.Фалькевич на підставі статей 54-8 та 54-11 Кримінального кодексу УСРР був засуджений до вищої міри покарання й через декілька годин після вироку розстріляний на Донському цвинтарі в Москві.

Реабілітований посмертно І.Фалькевич 30 квітня 1957 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР⁴³.

1. Абраменко Л. М. Репресовані прокурори в Україні : документи, нариси, матеріали / Л. М. Абраменко, А. І. Амонс. – К. : Істина, 2006. – С. 109–110.
2. Див.: Рубльов О. Долі співробітників “УРЕ” на тлі репресивної політики 30-х років / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // Архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 12, спр. 7975, арк. 2.
4. Там само.
5. Там само, арк. 2 зв.; Фалькевич И. Селянство и местные органы власти : Сельсоветы, райисполкомы и

окрисполкомы / И. Фалькевич, И. Житловский. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1925. – 158 с. –

(Общественно-правовая библиотека “Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своем государстве”, кн. 3); Фалькевич И. Что должен знать о налогах каждый рабочий и крестьянин / И. Фалькевич,

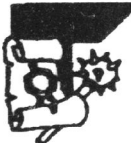
И. Житловский. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1925. – 266 с. – (Общественно-правовая библиотека

“Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своем государстве”, кн. 44); Фалькевич И. Государственное устройство (Конституция) СССР и советских республик / И. Д. Фалькевич ; [предисл. Н. Скрипника]. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1930. – 132 с.; Фалькевич І. Д. Радянський державний устрій : Конституція СРСР і союзних республік у популярному викладі / І. Д. Фалькевич ;

передм. М. О. Скрипника. – 5-те, переробл. вид. – Х. : Пролетар, 1931. – 164 с.

6. Ярмиш Ю. Ф. Казка літературна / Ю. Ф. Ярмиш // Українська Літературна Енциклопедія : у 5 т. / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка ; редкол. : І. О. Дзевєрін (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Українська Радянська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2 : Д–К. – С. 374.
7. Державний науково-методичний комітет НКО УСРР (ДНМК).
8. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1078, арк. 12.
9. Там само, арк. 12 зв.
10. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 34; спр. 187, арк. 89–90; Рубльов О. С. Калюжний Наум Михайлович (справжнє прізвище – Шейтельман; 08.03.1886 – 17.11.1937) / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України : у 8 т. / НАН України, Ін-т історії України ; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4 : Ка–Ком. – С. 46–47.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 188, арк. 31.

12. Там само, арк. 2.
13. Там само, оп. 7, спр. 140, арк. 119.
14. Там само, спр. 142, арк. 61; спр. 153, арк. 26–27.
15. Там само, оп. 6, спр. 195, арк. 176.
16. Фалькевич І. Українська Радянська Енциклопедія (до її видання) / І. Д. Фалькевич. – Х. : Українська Радянська Енциклопедія, 1930. – 32 с.
17. Там само. – С. 3.
18. Там само. – С. 5.
19. Там само. – С. 10.
20. Там само. – С. 26.
21. Там само. – С. 29.
22. Там само. – С. 30–31.

України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 5, арк. 271.

Історична біографістика

політики 30-х років / О. С. Рубльов, 2/4 (13/15). – С. 224.

України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 247.

27. Докладніше про О. Бадана-Яворенка див., напр.: Рубльов О. О. І. Бадан-Яворенко – учений секретар НКО УСРР, завідуючий сектором чужомовних словників “УРЕ” / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // Історія України : Маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – К. : Рідний край, 2001. – Вип. 12. – С. 279–290.
28. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 182.
29. Там само, т. 5, арк. 197.
30. Див., напр.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) : Джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь. – К. : Полімед, 1999. – С. 202–203.
31. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 5, арк. 198–199.
32. Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 367, арк. 1–1 зв.
33. Там само, арк. 1.
34. Там само.
35. Там само, арк. 1 зв.
36. Там само, арк. 1.
37. Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 4, арк. 13.
38. Там само, арк. 15.
39. Докладніше див.: Пиріг Р. “Справа” Юрія Коцюбинського / Р. Я. Пиріг // Маршрутами історії / упоряд. Ю. І. Шаповал ; редкол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас [та ін.]. – К., 1990. – С. 318–328.
40. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років : сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 183–184.
41. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 285, арк. 68; Фельбаба М. “Товариш Борис”: І. А. Шведов – заступник Головного редактора “УРЕ” / М. М. Фельбаба // Історія України : Маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – К. : Рідний край, 2000. – Вип. 11. – С. 377–389.
42. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 2, арк. 143.
43. Там само, т. 12, арк. 27–28.

В статтю реконструйовано біографію юриста, публіциста, видавельського работника Ісаїя Фалькевича (1883–1937) – одной из центральных личностей неоконченного проекта “Украинской Советской Энциклопедии” начала 1930-х гг.

Ключевые слова: *Ісаїя Давидович Фалькевич (1883–1937), “Украинская Советская Энциклопедия”, политические репрессии.*

The article reconstructs the biography of the lawyer, jurist and publicist Isay Falkevych (1883–1937) – one of the key people of the unfinished project the “Ukrainian Soviet Encyclopedia” in the early 1930s.

Key words: *Isay Davydovych Falkevych (1883–1937), the “Ukrainian Soviet Encyclopedia”, the political repression.*

УДК 94 (477)

ББК 63.3 (4Укр)

ПОСТАТЬ ОСИПА НАЗРУКА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті досліджено формування та еволюцію світогляду Осипа Назарука, проаналізовано його громадсько-політичну діяльність на західноукраїнських землях у першій половині ХХ ст.

Ключові слова: Осип Назарук, громадсько-політична діяльність, уряди УНР і ЗУНР, католицизм, консерватизм.

За роки української державності наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. дослідниками заповнено певний вакуум в українській історичній науці. Розширено тематику досліджень, повернуто українському народові багато його визначних постатей – громадських діячів, науковців, політиків. Серед них – постать Осипа Назарука.

У вітчизняній і зарубіжній історичній науці діяльність Осипа Назарука досліджували І.Лисяк-Рудницький¹, В.Верига², М.Швагуляк³, М.Дядюк⁴, В.Качкан⁵ та інші.

Метою статті є аналіз громадсько-політичної діяльності Осипа Назарука в контексті українського суспільного життя в першій половині ХХ ст.

Громадсько-політична діяльність О.Назарука припадає на час національного руху початку ХХ ст., Першої світової війни та Української революції 1917–1920 рр., міжвоєнний період перебування Західної України у складі Другої Речі Посполитої та початок Другої світової війни. Відомий політик і громадський діяч Мілена Рудницька дивувалася Назарукові розсудливості, обережності, дотепності та спритності на всіх етапах його життя. “Погляди Назарука мінялися, – підкреслювала вона, – але він сам не мінявся – він залишався той самий, з нього був дуже небезпечний полеміст. Міг бути грубим, коли йому хтось ступив на ногу. Подиву гідна його щирість, з якою розповідав про свої переживання, зокрема про еволюцію своїх поглядів. Самовпевненість і цілковита незалежність від opinii – це також його прикмети”⁶.

О.Назарук народився 31 серпня 1883 р. в галицькому містечку Бучач у незаможній ремісничій родині. Батько – кушнірський майстер Тадей Назарук, мати – Анастасія, з дому Чекановських, жінка дуже лагідної вдачі, виховувала сина в душі високої національної свідомості, патріотизму, толерантного ставлення до інших національностей, зокрема до євреїв, які становили більшість населення Бучача. Настанови матері, як писав пізніше О.Назарук, значно полегшували йому взаємини з політиками різних ідейних напрямів, польськими та єврейськими діячами, що мали вплив на його подальше життя.

Навчався в Бучачі в народній школі та гімназії. За участь в учнівських протестах проти антиукраїнської позиції дирекції та деяких учителів у 1900 р. його виключили з місцевої гімназії без права навчатися в середніх школах Галичини. Врешті, записався до Золочівської гімназії, де закінчив курс навчання за 8-й клас.

Формування світогляду та становлення О.Назарука відбувалося у складних суперечливих умовах Галичини в складі Австро-Угорщини, зокрема колонізаційної політики польської крайової влади, антиукраїнської позиції вчителів, переважаючих поляків серед учнів, студентів та викладачів галицьких навчальних закладів.

Зацікавився громадською працею О.Назарук ще в старших класах гімназії. То був час національного піднесення серед українців Галичини. О.Назарук став одним із лідерів молодіжного руху, брав участь у діяльності юнацьких відділень радикальної партії – драгоманівських гуртках. Такий таємний гурток, до якого входив майбутній відомий політик Василь Панейко, заснували і в Золочівській гімназії. Саме активна громадська позиція О.Назарука щодо захисту прав українських гімназистів та студентів не давала йому можливості здавати випускні іспити в Золочівській гімназії. Він змушений був зробити це у Львові.

Студентська молодь “Академічної громади” одним із першочергових завдань ставила боротьбу за український університет. Ця справа стала консолідуючим чинником не тільки студентства, але й усього українства краю. О.Назарук пізніше писав, що “найгарячішим” періодом

життя української академічної молоді були роки діяльності “Академічної громади”. Саме тоді “наша молодіж видала більшу масу енергії, чим в усіх попередніх періодах разом”⁷.

Перебування Осипа Назарука у Львові (для здачі матури) в 1901 р. сприяло посиленню зацікавлення громадсько-політичною роботою, формуванню його світогляду.

Відверта зневага університетських властей до вимог українських студентів змусила їх вдатися до такого рідкісного виду протесту в історії європейського вищого шкільництва, як масовий вихід студентів з університету (сецесія). На початку грудня 1901 р. більше 400 студентів-українців покинули Львівський університет і переїхали на навчання в інші вищі навчальні заклади Австрії. Так, українські студенти сподівалися змусити австрійський уряд та академічний сенат задовольнити їхні вимоги, активізувати суспільну думку стосовно університетської

Історична біографістика солідаризувався з позицією УРП і назвали її одним з найбільш сміливих кроків молоді. Один з лідерів УРП – Михайло Павлик зазначав, що “одним з наших академіків з Львівського університету був... помилкою, з огляду на практичні результати, які можна було б добитись лише на місці – боротьбою”⁸. Студентські роки життя і, зокрема, активна участь в українському студентському русі відіграли велику роль у становленні О. Назарука як громадсько-політичного діяча.

У 1902 р. О. Назарук вступив на юридичний факультет до Віденського університету. Саме у Відні в 1904–1905 рр. він очолював товариство української студентської молоді “Січ”. Навчаючись в університеті, О. Назарук глибше ознайомився з працями Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Павлика, Карла Маркса і Фрідріха Енгельса та ін., популярними брошурами українських партій, зацікавився австромарксизмом, був членом соціалістичного просвітнього товариства. Усе це спричинило політичний вибір О. Назарука на користь радикальної партії, яка утворилася 4–5 жовтня 1890 р. і була першою політичною організацією галицьких українців, що відповідала європейським партійним зразкам.

Однак найважливішим фактором членства О. Назарука в радикальній партії, на нашу думку, була активна студентська громадська діяльність. Відомо, що українські студенти, зокрема члени товариства “Академічна громада”, співпрацювали з РУРП. (Проте Осип Назарук брав участь у VIII загальнопартійному з’їзді СДРПА 9–13 листопада 1903 р. у Відні в числі шести делегатів від УСДП Галичини й Буковини як делегат від виборчого округу Станиславова. Більше згадок про співпрацю з УСДП ні в спогадах О. Назарука, ні в інших джерелах не знайдено).

Можна з упевненістю припустити, що О. Назарук у Русько-Українській радикальній партії перебував не з 1905 р. (як про це говорять Богдан Кравців і Степан Ріпецький), а принаймні з 1904 р. Беручи участь у роботі XV з’їзду УРП (20–21 листопада 1904 р.), саме він, на наш погляд, опублікував звіт про нього у “Новому громадському голосі”.

В умовах загострення політичної боротьби навколо парламентської виборчої реформи О. Назарук зробив свої перші публічні кроки як політик. 2 грудня 1906 р. він узяв участь в українському вічі у Львові, скликаному головою українського посольського клубу Юліаном Романчуком. Українські послы заявили в парламенті про те, що в подальших нарадах над виборчою реформою не братимуть участі, бо “переконалися остаточно, що є безсильними супроти подавляючої більшості, яка коштом руського народу сповняє усі шовіністичні забаганки панів з польського кола”⁹.

Виступаючи на зборах товариства “Академічна громада” 9 червня 1907 р. з рефератом, О. Назарук розкритикував діяльність керівництва національно-демократичної партії. Відповідно до змісту реферату, збори висловили вотум недовір’я Народному комітетові УНДП і констатували, що: 1) <...> т. зв. “Народний Комітет” націонал-демократичного стороництва <...> не має права ані причини уважати себе якоюсь начальною езекутивною української нації в Галичині, тим більше, що виказав недостачу політичного змислу, нездібність у переводженню політичної організації й опортунізм, а крім того неясним поведенем і компромісовими контактами з москвофільськими партіями загрожує нашій національній ідеї необчислимими шкодами, на що звертаємо увагу всеї української суспільности”. Не зрозуміли студенти й того, що Народний комітет не дозволив їм узяти участь у нараді, де вирішувалося питання назви посольського

клубу, а одночасно прийняв москвофільських послів, які не визнавали існування української нації. Збори вирішили на найближчих виборах до сейму “попирати лише тих кандидатів нац.-дем. стороництва, що ставитимуть проти поляків і москвофілів, а в усіх інших випадках агітувати за кандидатами партій радикальної і соціал-демократичної, котрі заступають інтереси хлопської і робітничої верстви”¹⁰.

Перші вибори до австрійського парламенту на основі загального виборчого права, що відбулися у травні 1907 р., дали українцям 27 мандатів з Галичини і 5 – з Буковини. У Галичині націонал-демократи одержали 17 мандатів, радикали – 3, соціал-демократи – 2, москвофіли – 5.

У брошурі “По перших виборах на підставі загального, рівного права голосовання. Огляд сил і тактики українсько-руських партій” О.Назарук (псевдо Андрій Чекановський) опублікував бачення УРП підсумків виборів. Він ретельно проаналізував хід і підсумки виборів у кожному окрузі Галичини, відгуки польської преси (“Слова Польського”), тактику Української націонал-демократичної та Української соціал-демократичної партії, москвофілів; діяльність польських і єврейських партій (Польської партії соціал-демократичної, сіоністів, Польської партії людової). Те, що УРП не виставила в кожному окрузі свого кандидата, О.Назарук пояснив тим, що керівництво “не знало, наскільки освідомлене робочого народу і його прихильність до радикально-опозиційної політики так зросло”¹¹.

Осип Назарук цікавився політичним життям у Росії, особливо виборами до Думи й тактикою російської соціал-демократії. Він детально проаналізував виборчу систему, склад Думи за групами, розходження в соціал-демократичному середовищі, результати виборів у Польщі й на Кавказі.

Попри активну політичну діяльність, О.Назарук після закінчення університету розпочав із січня 1909 р. до листопада 1910 р. практику в адвоката А.Мозлера у м. Монастириську (Тернопільська обл.). Опісля проходив однорічну судову практику у Відні, де й працював до червня 1912 р. Там у грудні 1911 р. здобув учений ступінь доктора цивільного та церковного права. З червня 1912 р. до серпня 1914 р. він практикував у адвокатській канцелярії Євгена Петрушевича в м. Сколе (нині Львівська обл.).

Початок Першої світової війни повернув українцям надії на вирішення українського питання. О.Назарук належав до тих, хто відстоював ідеї галицького “П’ємонту”. У перші дні війни він опинився серед тих галичан, які зазнали репресій з боку австрійської влади за надуману “співпрацю з державами Антанти”. Наприкінці серпня 1914 р. його заарештували й запроторили до концентраційного табору “Талергоф”. Вибравшись звідти, О.Назарук приєднався до членів Союзу визволення України – політичної репрезентації національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії. Ця організація основним політичним постулатом проголосила державну самостійність і соборність України, виробила концепцію щодо ролі України в європейській політиці. Реалізацію своїх національних змагань Союз пов’язував із поразкою Росії у війні та поваленням царизму, внаслідок чого на руїнах Російської імперії мала би постати “Вільна Самостійна Україна”¹².

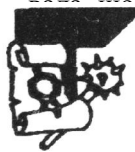
У грудні 1914 р. О.Назарук, як представник СВУ, виїхав до Швеції для інформування громадськості скандинавських країн про становище та національно-політичні змагання українців. Він мав повноваження й на Норвегію, де двічі зустрічався з президентом норвезького стортингу (парламенту) Й.Ловландом, міністром закордонних справ Н.Ігленом і обговорював з ними проблеми війни та ставлення до неї українського народу.

У Швеції О.Назарук нав’язав контакти з багатьма політиками, вченими, редакціями часописів, розповсюджував видання СВУ. Він тепло відгукувався про Альфреда Єнсена, який того часу був найбільшим знавцем і популяризатором українства у Швеції. Та все ж Єнсен вважав державну самостійність України гіршою перспективою, ніж бути членом автономії в складі Росії. Ця позиція сильно вплинула на О.Назарука. “Тому, – писав він до президії СВУ 6 січня 1915 р., – треба би багато попрацювати, щоби справа набрала розголосу”. О.Назарук відзначив, що для популяризації українського питання в Скандинавії необхідно залучити людину, яка б добре знала історію, зокрема історію церкви на сході, філософію й могла швидко написати статтю не тільки про українсько-польські, а про політичні відносини в Австро-Угорщині взагалі. “Тут сильно знадобився би І.Крип’якевич”, – писав він¹³.

У листах до Союзу О.Назарук просив надсилати до шведської преси тематичні статті про Україну, окремо про Галичину, Наддніпрянщину, Буковину, Закарпаття, українців у Америці та Приамур'ї, а також достовірний статистичний матеріал про кількість українських кафедр та студентів українців в університетах, народних шкіл, економічних інституцій, культурно-громадських організацій, часописів, популярних видань тощо.

Завдяки О.Назаруку вийшли друком статті Єнсена, Єрне й Стадлінга про українські справи в норвезькій газеті “Morgenbladet” та у шведських часописах. Крім того, він просив Президію Союзу надсилати свої видання до Скандинавії, особливо до Норвегії, оскільки “вістки про українську справу дійдуть скоро й до Англії”. Зрештою, ця ситуація ще раз підкреслювала українським питанням зацікавилися лідери європейських держав.

Історична біографістика – розбивання муру між українським світовою громадськістю. Під егідою СВУ вийшла його праця “Слідами Українських Стрільців” поруч із роботами І.Крип'якевича “Українське військо” і В.Темницького “Українські Січові Стрільці”, в яких проаналізовано збройну боротьбу українського народу за свою свободу.

У роки війни О.Назарук підтримував тісні контакти із наддніпрянськими політиками, що гуртувалися навколо Товариства українських поступовців, зокрема із С.Петлюрою. У листі до О.Назарука від 18 грудня 1914 р. С.Петлюра, висловлюючись про австро-німецький курс галичан, а разом і СВУ, зазначав, що їхня політика, гасла не могли стати обов'язковими, популярними і реально втіленими для наддніпрянських українців через різне розуміння національних ідеалів, які знаходилися в іншій площині та вимагали інших методів запровадження. На його думку, з вибухом війни така ситуація практично завела українську справу в глухий кут, створила складне становище для українців у Росії, тому вони й відкинули німецько-австрійську орієнтацію.

О.Назарук прагнув консолідації національних сил на єдиній платформі. Він був серед тих, хто обстоював утворення інституції, яка б репрезентувала загальнополітичні інтереси українського народу під час війни та координувала діяльність українських політичних організацій без огляду на кордони.

Представники національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної партій Галичини, національно-демократичної партії Буковини та Союзу визволення України, зібравшись на нараду 30 квітня 1915 р., погодились вступити до спільної надпартійної організації. Саме на ній було вирішено реорганізувати Головну українську раду (ГУР) на Загальну українську раду (ЗУР) – загальноукраїнську інституцію, котра б об'єднувала всі політичні організації, що підтримували програмні засади маніфесту ГУР і платформи СВУ, а головне – утворення самостійної та соборної Української держави. Осип Назарук увійшов до секретаріату ЗУР разом із В.Козловським, І.Семакою, В.Темницьким і Л.Цегельським. Крім того, у складі ЗУР було утворено декілька секцій: правно-політичну, економічну, культурну, пресову, еміграційну. Українську бойову управу визнали автономним органом ЗУР і Управою Українських січових стрільців.

Саме О.Назаруку випало бути одним зі стрілецьких літописців. У 1915 р. він став шефом “пресової квартири” легіону УСС, одним з головних обов'язків якої було збирання матеріалів і документів з історії стрілецтва. У 1916 р., як уже зазначалося, за кошти СВУ побачила світ книга О.Назарука “Слідами Українських Січових Стрільців”. У вступі автор зазначав: “Не знаючи, як і коли й де доведеться мені скінчити, чи перервати свою роботу, мушу її убити в форму дневника вражінь, у котрім поміщуватиму також зміст документів і записок зі стрілецького життя...”¹⁴. Його він назвав “сирим матеріалом” для майбутніх істориків, а для себе – щоденником.

Восени 1918 р. вічева хвиля заповонила Львів та всі повітові міста й містечка Західної України. На порядку денному постало питання про формування органу, який би законним шляхом перебрав владу. Його розв'язала конституанта – представницьке зібрання (близько 500 осіб) українських послів до парламенту та крайових сеймів Галичини й Буковини, Єпископату, делегатів українських партій, що відбулася 18–19 жовтня 1918 р. у Львові. Учасником цього

зібрання був і О.Назарук як представник радикальної партії. Саме конституанта обрала Українську Національну Раду (УНРаду) на чолі з Є.Петрушевичем.

Уконституювалась галицька делегація УНРади на засіданні 27 жовтня 1918 р. під проводом Ю.Романчука. Головою обрано Костя Левицького, заступником – І.Кивелюка та І.Макуха, касиром І.Куровця, контролером – О.Барвінського, секретарями – В.Бачинського й О.Назарука.

1 листопада 1918 р. влада у Львові перейшла до рук УНРади. Тоді було видано звернення до народу, у якому Рада сповіщала, що він є “господарем своєї землі” в утвореній Українській державі, що УНРада є найвищим органом влади, що українські вояки австрійської армії мають стати на захист своєї держави, а нова влада гарантує всім громадянам демократичні права й свободи.

5 листопада 1918 р. О.Назарук виїхав зі Львова до Києва разом з інженером В.Шухевичем, щоб виконати доручення “Команди Українських Військ” просити про військово-політичну допомогу Гетьмана Української держави Павла Скоропадського.

Обставини склалися прихильно для галичан у Києві, адже зустріч із керівником Української держави відбулася відразу ж після їхнього прибуття в гетьманський палац. П.Скоропадський пообіцяв допомогу: “Добрий полк Січових Стрільців, які тоді стояли в Білій Церкві, буде висланий до границі Галичини буцімто на це, щоб обчистити залізницю від полонених. Цей полк може опісля перейти без дозволу на галицьку землю”. Таку обережність гетьман вважав необхідною, щоб не втягуватись у війну з Польщею, додавши при цьому, що “...вилучить Січових Стрільців зі складу своєї армії, коли вони перейдуть Збруч. Після зустрічі з гетьманом П.Скоропадським О.Назарук разом з В.Шухевичем звернувся до Українського національного союзу, щоб повідомити результати розмови з гетьманом. Володимир Винниченко був не задоволений аудієнцією в гетьмана, звинуватив галицьку делегацію в тому, що вона “завалила українську справу”. Він пояснив, що проти гетьмана (на думку Національного союзу чорносотенно-російської орієнтації) готувалося повстання, авангардом якого мали бути Січові стрільці. Гостра дискусія щодо Львова й Галичини закінчилася тим, що В.Шухевич мав піти до гетьмана і заявити про те, що ЗУНР вистачить половини “січової формації (крім “техніки”, броньовиків і т. д.)”. З кількома стрілецькими старшинами О.Назарук поїхав до Білої Церкви. У казармах Січових стрільців після їхнього прибуття зібралася Стрілецька рада, на ній О.Назарук зreferував становище у Львові, аудієнцію в гетьмана й розмову з В.Винниченко¹⁵.

У цей період О.Назарук не був обізнаний із ситуацією в Наддніпрянщині. Але пізніше сам згадував, що працював “шалено – днями й ночами” і не розумів, звідки бралася сила, бажання до роботи. Назарукова місія тоді полягала насамперед у веденні переговорів з німцями, забезпеченні їхньої нейтральності або, як він сам це назвав, “обжиранням з німцями”.

Крім переговорів з німцями та частих поїздок на фронт, О.Назарук займався й іншими справами, які поділив на дві групи. До першої належали ті, з якими зверталася до наддніпрянських братів Начальна команда УГА, поодинокі галицькі команди, Державний секретаріат ЗУНР, прості галичани.

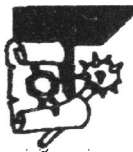
До другої групи належали правничі справи, яких йому не доручала Директорія. Брався за них, щоб допомогти ув’язненим, адже ніхто не знав, за що вони сидять. О.Назарук переважно відпускав їх за порукою поважних людей. Деякі правничі справи доручала Директорія, зокрема ведення допиту (“переслухання”) гетьманського міністра Вороновича й гетьманського полковника Мишковського.

Найприємніші дні на Наддніпрянщині О.Назарук пережив у Вінниці, куди Директорія прибула після Фастова. Саме тут уперше від початку повстання “міг пожитися в ліжку в окремій кімнаті (виспатися ще не міг, бо праця зовсім не зменшилася), з’їсти порядний обід, брати правильно білизну – словом, почути знов смак цивілізації...”

Саме у Вінниці О.Назарук ближче познайомився з членами Директорії. В.Винниченко справив на нього приємне враження як людина, що дотримується своїх обов’язків, має повне довір’я до оточення, відповідну енергію, ідею та почуття “комізму” (напевне, гумору). Часто В.Винниченко нарікав на галичан, бо думав, що вони не розуміють революційного часу, але завжди ставився до них прихильно.

У Вінниці оточення Директорії змінилося. О.Назарук щодня приймав політичних емісарів, партійні депутації, представників галицького уряду. Він продовжував вести переговори з німцями тепер уже про виїзд з України. Бував також на засіданнях місцевого Українського національного союзу і в приватних будинках вихідців з Галичини, зокрема, гімназійних учителів: П.Танчаковського, С.Козака, О.Вахнянина; кандидата на адвоката В.Козоріза, який працював у адміністрації суду. Із задоволенням спостерігав за процесом українізації, відвідав українську гімназію.

Німецьке командування з Києва подало інформацію про остаточні переговори. Директорія доручила О.Назаруку і ген. Грекову (як військовому експерту) поїхати в Козятин для їх проведення. З великим задоволенням О.Назарук 12 грудня 1918 р. диктував представникам німецької армії умови перемир'я, який вони мали бути підписано. Згідно з договором, німецька

Історична біографістика

12 грудня 1918 р. війська директорії вступили в місто. О.Назарук тоді утвердився в серці дніпрянців і галичан, які працювали на Великій Україні про те, що “як матимемо Київ, тоді матимемо й Львів”. Часто відвідуючи засідання Стрілецької ради, він обговорював різні проблеми реорганізації війська. Стрілецька рада закликала його переїжджати до Києва. Уже в грудні 1918 р. О.Назарук став шефом Української телеграфічної агенції (УТА) в Києві, що давало йому ймовірну можливість працювати як публіцист.

Перші хвилини перебування в українському Києві посилили його оптимізм. “В душу всякало, вливалось якесь дивне, непереможне вражіння почування, що я щось кращого, чим був перед тим і що весь мій нарід щось кращого, чим був перед тим”¹⁶. Опісля В.Винниченко запропонував О.Назаруку очолити Головне управління преси і пропаганди на правах окремого міністерства. О.Назарук, порадившись зі Стрілецькою радою, погодився. На цій посаді він стикався із закидами й докорами політичних партій, але завжди знаходив підтримку у В.Винниченка. О.Назарук настільки вникав у роботу, що не мав часу займатися політикою й ходити на засідання Ради міністрів, часто довідувався про важливі події з преси, зокрема про оголошення війни більшовицькій Росії. Практично весь час забирала організація роботи міністерства. Крім цього, Директорія надала О.Назаруку та В.Остапенку широкі повноваження й доручила вести переговори з представниками Антанти в Одесі, на яких О.Назарук не сприйняв французького диктату.

Ще працюючи в уряді Директорії, весною 1919 р. О.Назарука все більше цікавило розгортання подій у Галичині. 22–23 березня 1919 р. він узяв участь у крайовому з'їзді Української радикальної партії, який відбувся у Станиславові за участю 100 делегатів із 22 повітів Галичини. На з'їзді виступили відомі діячі партії – Л.Бачинський, І.Макух, Д.Вітовський. У доповіді з політичних питань Л.Бачинський заявив, що УНРада є тимчасовим органом, “поки не переведено вибори”, наголосив, що хоча селянство й має найбільші заслуги в будівництві Української держави, однак “наша держава не може оператися виключно на одній клясі. Більшість населення має правити державою”¹⁷. Разом із делегатами з'їзду О.Назарук відстоював демократичний шлях розвитку ЗУНР, вимагав прискорення економічних реформ, гостро засуджував усі ухили в бік більшовизму, соціалістичної революції та диктатури пролетаріату, закликав до боротьби за зміцнення української держави, посилення державної, військової та цивільної дисципліни.

Диктатор ЗУНР Є.Петрушевич із групою співробітників через територію Румунії переїхав до Відня, де було створено урядовий центр, який ставив своїм головним завданням домогтися сприяння держав Антанти у ліквідації польської окупації Галичини й відновлення в краї української державності.

16 квітня 1920 р. цивільні та військові всіх частин України у Відні утворили всеукраїнську надпартійну, національну організацію під назвою “Ліга віднови України”, до якої увійшов О.Назарук¹⁸. У розпалі дискусій з наддніпрянцями у 1920 р. О.Назарук виконував важливі доручення уряду ЗУНР в екзилі.

16 жовтня 1920 р. він, як член делегації на Ризьку мирну конференцію, взяв участь у нарадах колеги уповноважених Диктатора ЗУНР. На них були присутні: Кость Левицький – уповноважений для справ преси і пропаганди; Стефан Витвицький – уповноважений для справ

закордонних; посол Володимир Сінгалевиц, уповноважений для справ фінансів і торгівлі; Роман Перфецький, уповноважений (референт для зв'язку з краєм), а також запрошені Стефаном Витвицьким Ізидор Голубович і Євген Левицький. Згодом, описуючи поїздку до столиці Латвії, підкреслював, що тоді “галицька політика пережила найтяжчі дні за весь час великої війни і революції”. Сам хід переговорів більшовицької та польської делегації щодо питання територіального поділу українських земель не залишав місця для державницьких планів західноукраїнської делегації.

26 грудня 1920 р. Диктатор ЗУНР Є.Петрушевиц у Відні видав декрет про призначення О.Назарука Уповноваженим у справах преси і пропаганди уряду. Останній у липні 1921 р. зауважив, що “хоч декрет Диктатора про призначення його шефом уряду преси і пропаганди мав дату – грудень 1920 р., фактично до своїх обов'язків він приступив у середині січня 1921 р., після перебрання урядування у свого попередника – Костя Левицького”.

24 січня 1921 р. О.Назарук запропонував уряду ЗУНР проект “позички визволення”. Насамперед, він ствердив, що фінанси уряду “на вичерпанню”, була мала надія на “скріплення їх позичкою у котрого-небудь іншого уряду”. Наслідки такого стану легко було передбачити. На його переконання, не тільки уряд і ті, що залишалися на еміграції, а й край повинні мати певні матеріальні засоби, бо “матеріальна нужда виробить напевно угодову течію і то навіть серед найбільше відпорних людей”. Уряд, на думку О.Назарука, не повинен вести свою фінансову політику виключно на просьбах до інших держав, поодиноких фінансистів чи до власного громадянства.

Санацію державних фінансів він пропонував здійснити шляхом “Позички визволення”. “Якби ця позичка й не випала, – писав О.Назарук, – то в найгіршій разі буде вона великим агітаційним засобом за границею й піднесе престиж нашої справи взагалі й уряду зокрема”¹⁹. Він оптимістично вірив у результати цієї акції за кордоном, особливо у США.

Як член екзильного уряду ЗУНР, О.Назарук розкритикував резолюції українського студентства 1–3 липня 1921 р. у Львові, назвавши їх “резолюційним мухомором”. Він був переконаний, що молодь лише після досягнення 30–40-річного віку може брати активну участь у політичному житті. “Треба впоїти в молодь переконання, – підкреслював О.Назарук, – що вона поза наукою повинна цікавитися публичним і навіть політично-партійним життям, повинна в характері госпітантів брати участь в партійнім життю, але не повинна в'язатися з жодною партією перед осягненням громадянського становища”²⁰. Він був переконаний, що насамперед необхідно здобути фахову освіту і лише після цього братись до практичної політики.

За завданням екзильного уряду ЗУНР О.Назарук, як надзвичайний його представник, улітку 1922 р. виїхав із Відня до Канади для збору “Позички Національної Оборони”. У житті цього політика, журналіста наступав надзвичайно насичений період. Цікавий він ще й тим, що саме в Канаді розпочалася його світоглядна еволюція в бік монархізму і клерикалізму. Завдяки допомозі українських організацій Канади та українських часописів О.Назаруку й І.Боберському вдалося провести досить активну візову акцію у межах “Позички національної оборони”. Як повідомляв “Український прапор” – пресовий орган екзильного уряду ЗУНР у Відні, – протягом вересня–жовтня такі віча відбулися у Вінніпезі, Дрейко, Саскатуні, Торонто, Бечревілі, Мондер, Едмонтоні, Йорктауні. На них станом на 14 жовтня 1922 р. було зібрано більше чотирьох тисяч доларів, а декларовано п'ять.

На початку 1926 р. О.Назарук переїхав до Філадельфії й очолив редакцію газети “Америка” – орган “Провидіння”. Там він налагодив добрий контакт з українським духовенством (зокрема з місцевим єпископом Костянтином Богачевським, який під його впливом уже через кілька місяців поділяв ідеї гетьманства-монархізму), отримав помешкання у семінарії.

Перебування в Канаді та США спричинилося до світоглядної еволюції О.Назарука: від радикалізму, республіканізму до консерватизму й монархізму. Основними факторами світоглядного зламу були: 1) невдачі визвольних змагань 1917–1923 рр.; 2) агресивна міжпартійна боротьба першої половини 1920-х рр. у Західній Україні та в українському еміграційному середовищі; 3) захоплення ідеями В.Липинського – історика, політичного мислителя, основоположника та лідера консервативно-монархічного руху; 4) релігійна боротьба в еміграції в Канаді та США. Якщо в Канаді О.Назарук ще не сприйняв ідеології В.Липинського, то у США він з

великим ентузіазмом розпочав роботу переходу “Січової Організації Українців у Злучених Державах Америки” на гетьманську платформу. У травні 1924 р. “Січі” прийняли новий статут, запропонований О.Назаруком, у якому ліквідовувалася виборність керівництва, вся влада зосереджувалася в руках провідника, П.Скоропадський визнавався законним гетьманом-монархом України. Від захоплення М.Драгомановим, І.Франком не залишилося й сліду. Клерикальні погляди О.Назарука укріпилися, коли він у 1926 р. очолив редакцію католицького органу “Америка” та став прихильником єпископа Богачевського. У Назаруковому розумінні гетьманська політична концепція та інтегральний католицизм себе взаємно гармонійно доповнювали. Пізніше, у 1936 р., О.Назарук, згадуючи свій світоглядний злам, напише: “... вернувся до краю своєї істини: віруючий в Бога, католик, противник радикалізму і соціалізму, консер-

Історична біографістика львівська служба безпеки взяла колишнього істра урядів уНР і ЗУНР під негласний нагляд і на перших порах пильно стежила за переміщенням. Однак побоювання О.Назарука перед можливими репресіями з боку властей за його минулу діяльність у часи революції не справдилися і він спокійно оселився в помешканні свого тестя на вулиці Підвалля, 7, де мешкала дружина із сином. Владналися сімейні стосунки, які за час розлуки дещо ускладнилися. Нарешті в його житті настала смуга осілости, що тривала аж до втечі із зайнятого Червоною армією Львова на початку жовтня 1939 р. Це був найплототворніший час у громадсько-політичній і творчій діяльності О.Назарука. Успішно вирішилися і справа його працевлаштування. На пропозицію Товариства безженних священників імені св. Йосафата О.Назарук із січня 1928 р. очолив редакцію католицького тижневика “Нова зоря”. Видання фінансували станіславівський єпископ Григорій Хомишин і перемиський єпископ Йосафат Коциловський. Після того, як останній незабаром відійшов від справ видавництва, єдиним опікуном газети впродовж усього часу її існування залишався Г.Хомишин. (“Нова зоря” виходила з 1926 р. під редакторством ректора греко-католицької духовної семінарії, а потім ігумена Львівського василіанського монастиря о. Т.Галушинського – людини великого інтелекту, авторитетного церковного та громадського діяча. Але Т.Галушинський не був професійним журналістом, що не могло не позначитися на веденні газети).

Редакція “Нової зорі” з приходом до неї О.Назарука стала головним осередкомгуртування консерваторів і творення нової партії. 24 вересня 1930 р. у Львові відбулися збори двадцяти світських та духовних осіб, на яких було прийнято рішення про заснування Української католицької народної партії (з травня 1932 р. стала іменуватися Українською народною об'єднанням). У жовтні 1930 р. оргкомітет УКНП оповістив “Програмову заяву”, підготовлену О.Назаруком за участю В.Охримовича й Т.Галушинського. При роботі враховувалися теоретичні опрацювання і конкретні пропозиції С.Томашівського.

Новостворена партія базувалася на засадах католицької віри, домагаючись повноти свободи для церкви та її впливу на громадську мораль. Засновники партії в принципі не відкидали права українців на власну державу, але не порушували цієї проблеми, оскільки не вважали її актуальною. Політичну лінію партії визначали, виходячи з реальностей. Центральні пункти програми стосувалися політики щодо польської держави. Декларуючи громадянську лояльність щодо неї, провідники УКНП вимагали водночас надання всім українським землям під владою Польщі статусу окремої державно-правної одиниці із забезпеченням її всіма потрібними органами публічної влади: законодавчої, адміністративної, судової, освітньої, господарської та військової.

Новий період взаємовідносин між гетьманцями й О.Назаруком почався з 1936 р. і тривав до його смерті 31 березня 1940 р. у Кракові. Восени 1936 р. Данило Скоропадський, який виконував обов'язки начальника організаційного відділу Гетьманської управи, звернувся до О.Назарука як редактора “Нової зорі” з пропозицією обміну часопису на книжки німецьких видавництв. О.Назарук відповів згодою на якнайтіснішу співпрацю. Результатом стала публікація матеріалів листування Д.Скоропадського та О.Назарука, у яких член Гетьманської управи, один з найближчих соратників гетьмана П.Скоропадського, його син, проаналізував тогочасну міжнародну політику різних держав, відновлення офіційних та приватних стосунків із гетьманським центром.

У час реорганізації гетьманського руху П.Скоропадський для редагування проектів Статуту і Регламенту Союзу гетьманців-державників (СГД) вибрав саме О.Назарука. У квітні 1938 р. він надіслав до гетьманського центру критичні зауваження, а також підготовлені ним нові проекти Статуту, Регламенту та анкетної картки члена СГД. Аналіз цих проектів та затверджених гетьманським центром Статуту і Регламенту СГД свідчить, що для остаточного варіанту були використані саме його пропозиції²².

О.Назарук відігравав вагомую роль у Контактному комітеті. Він прекрасно розумів потреби національного руху відповідно до міжнародної ситуації, що склалася в другій половині 1930-х рр.

Реалії політичного життя Західної України 1930-х рр. та загострення міжнародних відносин у Європі переконали О.Назарука в необхідності активізації консолідаційних зусиль у краї. "Нормалізаційний" курс УНДО, започаткований у 1935 р., остаточно переконав у досягненні порозуміння. О.Назарук, як представник УНО, разом з М.Стахівим і М.Матчаком (УСРП), М.Рудницькою (Союз українок), Д.Левицьким і В.Кузьмовичем (опозиція УНДО), В.Старосольським (УСДП), Д.Паліївим (ФНС) знайшли форму порозуміння в нелегальному Контактному комітеті, який сприяв міжпартійним контактам, висловленню спільної позиції щодо оцінки політичних процесів у краї. О.Назарук активно підтримував консолідаційні зусилля української преси, став активним поборником пресового порозуміння у значущих суспільних справах. Через О.Назарука вдалося прилучити до консолідаційних процесів митрополита А.Шептицького та єпископа Г.Хомишина. Будучи своєрідним рушієм у діяльності Контактного комітету, він усвідомлював необхідність порозуміння українських сил напередодні Другої світової війни.

1. Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський : історія їхньої дружби та конфлікту / І. Лисяк-Рудницький // В'ячеслав Липинський. Архів. Т. 7 : Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, Пенсільванія, 1976. – С. XV–XCVII.
2. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. : у 2 т. / В. Верига. – Т. 1. – Жовква : Місіонер, 1998. – 524 с.
3. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України / М. Швагуляк // Записки НТШ. – Т. ССXXVIII. – С. 207–248.
4. Дядюк М. В. Липинський на сторінках щоденника й у листах Осипа Назарука / М. В. Дядюк // Молода нація. – 2002. – № 4. – С. 127–160.
5. Качкан В. Історико-культурологічні і політичні візії Осипа Назарука / В. Качкан // Збірник праць і матеріалів на пошану Л. І. Крушельницької / ред. М. М. Романюк. – Львів, 1998. – С. 169–179.
6. Рудницька М. Статті, листи, документи / М. Рудницька ; упоряд. М. Дядюк. – Львів, 1998. – С. 437.
7. Назарук О. Хроніка руху української академічної молодіжи у Львові / О. Назарук // Січ. Альманах. – Відень, 1908. – С. 14.
8. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : документи і матеріали : у 3 т. Т. 1–2. – [Б. м.] : Сучасність, 1983. – С. 26.
9. Громадський голос. – 1906. – 10 груд. – С. 2.
10. Громадський голос. – 1907. – 10 січ. – С. 2.
11. Назарук О. По перших виборах: На підставі загального рівного права голосування : Огляд сил і тактика українських партій / О. Назарук. – Львів, 1907. – С. 57.
12. Вісник. – 1914. – 5 жовт. – С. 2.
13. Павлишин О. Українська Національна Рада ЗУНР – ЗОУНР : реконструкція особового складу (жовтень 1918 р. – червень 1919 р.) / О. Павлишин // Матеріали засідань історичної та археологічної комісії НТШ в Україні. Вип. 2 : 1995–1997 рр. – Львів, 1993. – С. 105.
14. Назарук О. Слідами українських Січових стрільців / О. Назарук. – [Б. м.] : Видання СВУ, 1916. – С. 2.
15. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції / О. Назарук. – Відень : Видання Українського прапору, 1920. – С. 7.
16. Там само. – С. 84.
17. Кугутяк М. Українські політичні партії і ЗУНР / М. Кугутяк // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – № 6. – С. 164.
18. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України), ф. 359, оп. 1, спр. 373. Статут, бюлетні, листи та інші документи про діяльність Гетьманської управи об'єднаних хліборобських та інших класових організацій, т. I (1920–1937), арк. 3.

19. Там само, спр. 370. Протоколи, рішення, уповноваження та інші документи про діяльність Західноукраїнської Народної Республіки (1916–1922, 1929), арк. 34.
20. Назарук О. Студенство й політика / О. Назарук. – Відень, 1921. – С. 5.
21. Назарук О. Ерема кай аноніми : Політична брошура, призначена для гартування будучих українських провідників / О. Назарук. – Львів, 1936. – С. 21.
22. ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 205. Листи до Скоропадського П. (1935–1939), арк. 21–94.

В статтє исследована общественно-политическая деятельность Осипа Назарука. Прослежены формирование и эволюция мировоззрения, проанализировано его деятельность в Западной Украине в первой половине XX в.

ючевые слова: *Осип Назарук, общественно-политическая деятельность, правительства*

Історична біографістика

The article examines the formation and evolution of Osyp Nazaruk's outlook. His social and political life in Western Ukraine in the first half of the twentieth century is investigated.

Key words: *Osyp Nazaruk, social and political activity, Governments of the Ukrainian People's Republic and Western Ukrainian Peoples Republic, Catholicism, conservatism.*

УДК 94 (477) + 32
ББК 63.3 (4Укр)

Наталія БУРАЧОК

ОБРАЗ УКРАЇНЦЯ В ПРАЦЯХ МИКОЛИ ШЛЕМКЕВИЧА

У статті висвітлено становлення світогляду М.Шлемкевича та його громадсько-політичну діяльність. Також проаналізовано деякі його наукові праці.

Ключові слова: *М.Шлемкевич, світогляд, громадсько-політична діяльність, Схід, Захід, людина, суспільство.*

Серед українських громадсько-політичних і наукових діячів першої половини ХХ ст. вирізняється постать Миколи Шлемкевича, який більшу частину своїх творів написав в еміграції. Можна припустити, непрочитаності Шлемкевича сприяло те, що він відкидав мову ненависті, протистояння й послідовно критикував радикальні й нетерпимі погляди. Науковець, який “закинув” у культурний простір чималу кількість дуже цікавих ідей. Автор низки книжок, які почасти видані друком у сьогоденній Україні, і величезного числа статей, які переважно в Україні не перевидані зовсім.

Не можна сказати, що наукова спадщина Миколи Шлемкевича взагалі залишена поза увагою. Аналізу його наукових праць присвячені публікації О.Кульчицького¹, І.Витановича², І.Козія³ та ін.

Мета статті полягає в дослідженні бачення проблеми української людини в працях Миколи Шлемкевича.

Провідною ідеєю діяльності й творчості М.Шлемкевича, шляхетної думки й реального чину був пошук правди. Перекоаний ідеаліст, він прагнув до здійснення ідеалів Тараса Шевченка та Івана Франка про добро, правду й красу, за нову українську людину, озброєну ідеєю національної свідомості й соборності. М.Шлемкевич шукав нових шляхів для українського суспільства, для його державного оформлення та морального зміцнення⁴.

Микола Шлемкевич народився в селі Пилява на півночі Тернопільщини, а дитинство провів у селі Сновидів, що на півдні області. Після закінчення народної школи він навчався в гімназіях у Бучачі та Львові, потім упродовж двох років студював філософію в університеті у Відні. З початком Першої світової війни Шлемкевич перервав свої студії та повернувся з Відня до Сновидова, а у квітні 1915 року під час відступу російської армії з Галичини російська влада

насилно вивезла його, як і багатьох західноукраїнських інтелігентів, до Сибіру. Весною 1917 року Микола Шлемкевич утік із сибірського заслання й врешті-решт дістався Києва, де працював секретарем у редакції “Робітничої газети”, а згодом – і в Постійній комісії для складання історично-географічного словника української землі при Українській академії наук. Він провів у Києві першу половину Української революції й згодом у своїх мандрівках не раз порівнював європейські столиці із цим “золотоверхим містом”.

У лютому 1919 року Київ удруге захопили російські більшовики, і Шлемкевич виїхав із міста. Деякий час він учителював у сільських школах в околицях Звенигородки на південному заході Черкащини, однак ще до кінця року повернувся до Сновидова. 1923 року Шлемкевич відновив студії на філософському факультеті Віденського університету, а по завершенню навчання 1926 року здобув там ступінь доктора філософії за свою роботу “Сутність філософії”. У ній він визначає філософію як внутрішній сенс символічних систем науки, мистецтва та релігії, називає її соком дерева духовної культури, а відтак титулує її царицею наук: “Філософію називали царицею наук, а історичний розвиток блискуче доказав її владарське походження. Бо вона або сидить високо на престолі в царстві духової культури, – або перебуває в засланні...” У дещо переробленому вигляді його дисертація була опублікована в 1934 і 1936 рр.

Ще студентом у Відні Микола Шлемкевич почав писати філософські есеї, які під псевдонімом “М.Іванейко” публікував у Львові у редактованому Дмитром Донцовим “Літературно-науковому віснику”. Упродовж 1928–1929 рр. філософ стажувався в Сорбонні й звідти надсилав свої “Листи з Парижа”, що їх оприлюднював львівський часопис “Новий Час”.

Із Парижа Шлемкевич повернувся до Галичини й оселився у Львові. Він став співзасновником, членом проводу та ідеологом консервативного Фронту національної єдності. Філософ редагував двотижневий часопис Фронту “Перемога” та щоденну газету “Українські вісті”, а свої політичні погляди обґрунтував, зокрема, у статтях “Творчий націоналізм як філософія мілітанс” і “Проблема української інтелігенції (Інтелігенція і політика)”. Шлемкевич критикував тактику ліберального Українського національно-демократичного об’єднання, яке на “пацифікацію” українців польською владою відповідало “нормалізацією” стосунків із нею. Водночас він заперечував і відплатний антипольський терор Організації українських націоналістів, а її ідеологію чинного націоналізму згодом назвав “найрадикальнішою антитезою вільному духу”. Обом цим ідеологічним напрямам він протиставляв свій “творчий націоналізм”⁵.

Напередодні Другої світової війни Шлемкевич на деякий час виїздив до Праги викладати в Українському вільному університеті, а потім повернувся до Львова. Навесні 1940 року він нелегально перейшов з окупованої радянською армією території Галичини на окуповану вермахтом територію Польщі. Коли ж у липні 1941 р. Червона армія відступила з Галичини, філософ знову повернувся до Львова. Він редагував щомісячний журнал “Наші дні” та був головним редактором Львівського відділення “Українського видавництва” у Кракові, яке, попри цензуру нацистів, видало низку українських книг, зокрема збірку віршів Богдана Лепкого та “Кобзар”.

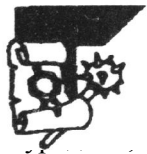
Таким чином, Шлемкевич з його дуже складною політичною біографією 1930–1940-х років, пройшовши через усі тогочасні українські колізії, опинився за океаном, де починається найбільш плідний період у його науковій роботі. Він на основі, здавалося б, доволі елементарних і разом із тим надзвичайно складних філософських побудов дійшов до висновку, який видається генеральним для всього феномена Шлемкевича, висновку, який може мати дуже велике значення для нашої української долі. Він дуже уважно розглянув усі без винятку елементи української екзистенції, українського історичного існування, від князя Володимира й до політичних подій середини ХХ століття. А, дослідивши всі ці елементи, дійшов висновку, що їх необхідно об’єднати у якійсь цілісності, в якійсь переконливій структурі й це буде шляхом української нації.

1946 року науковець видав одну зі своїх головних праць – “Українська синтеза чи українська громадянська війна”. У ній він досліджує історичну взаємодію трьох творчих українських політичних сил – монархізму (князівська влада), народовладдя (демократія) і провідництва (провідник, або отаман, за Шлемкевичем, – це політик, що є “сам-собі-пан”). Найчастіше ці сили ворогували між собою, як-от під час Української революції, коли Центральна Рада

(народовладдя) упала внаслідок заколоту Павла Скоропадського (монархізм), а сам гетьман через сім із половиною місяців зрікся булави з огляду на перемогу повстанців, очолюваних провідниками-отаманами⁶.

“... Не можемо сказати, що тільки демократія гарантує розумність влади, тільки провідництво – силу і тільки монархія – тяглість. Але утверджуємо, що демократія кладе головну вагу на розумність ладу і влади; провідництво – на її силу і волеву спроможність, монархія – на тяглість, постійність. В самому понятті доброго ладу й доброї влади мали ми всі три вимоги, висунуті одночасно. Тож уже в самому понятті міститься *implicite* вимога синтези розумности, волевої монархії, сили, що її обіцяє дати провідницька метода, і тяглости, що її за-

Історична біографістика стосована й до дня сьогоднішнього. тільки монархію сильною президентською владою”, провідництво – “потужним демократію – “сильним парламентом” і побачимо, що умови доброго ладу й доброї влади будуть забезпечені тільки тоді, коли відбудеться об’єднання трьох ідей. Про це Микола Шлемкевич писав десятиліття тому.

Ураховуючи історичний досвід, М.Шлемкевич уважав перемогу однієї з тих українських політичних сил неможливою та навіть небажаною, натомість їхню синтезу – необхідною умовою поборення “чорного демона” нашої історії. За такого “доброго ладу” консерватизм як ідейний спадкоємець монархічної традиції мав би забезпечувати тяглість державності, а народовладдя – підтримувати свободу, гарантувати раціональність влади та обмежувати сваволю політичних провідників: “Ідейне багатство і лицарськість у суперництві і співпраці ідей – це повинно стати українською притаманністю й українською гордістю. Отже, або українська синтеза, або українська громадянська війна!”⁸.

1949 року Микола Шлемкевич переїхав до Нью-Йорка (пізніше він визнав, що саме в США жив у свободі й певному достатку). Він став співзасновником Українського національно-демократичного союзу, Союзу українських національних демократів, Української національної ради та Українського публіцистично-наукового інституту в Чикаго. Філософ співробітничав із редакцією “Енциклопедії Українознавства” й заснував видавництво “Ключі”, яке видавало започаткований і редагований Шлемкевичем щомісячний журнал “Листи до приятелів”. Цими приятелями-читачами були насамперед українці, які внаслідок радянського терору та світової війни опинилися на чужині. У другій половині 1950-х років у видавництві “Ключі” вийшло три книги Шлемкевича – “Загублена українська людина”, “Галичанство” та “Верхи життя і творчости”⁹.

Український науковець у своїй книзі “Загублена українська людина” (1954 р.) намагається описати основні типи переживання дійсності українською людиною новітньої доби й особливо зразків екзистенціального існування українців після Другої світової війни – і тих, що пішли в еміграцію, і тих, хто залишився під владою Радянського Союзу. Конкретніше він пише про феномен масових “душевних зламів” у носіїв української ідентичності, переживання стану “межових ситуацій”. Аналогіями “межових ситуацій” особистого життя людини в історії є перехідні періоди. Перехідний період в історії як період радикальних зрушень в існуванні певних спільнот примушує людську свідомість загострено сприймати час та історичні події¹⁰.

М.Шлемкевич пише про всеобіймаючу кризу української людини, що в карколомних подіях ХХ століття загубила чіткі світоглядні, моральні й естетичні орієнтири свого існування. Мистецька творчість, замість того, щоб бути в безпосередній близькості до життя, до відображення його почуттєвої правди, ставала прозовою чи віршованою ілюстрацією більшовицької й націоналістичної ідеології. Такий “спутаний Ерос” на службі в ідеології і є знаком загубленості української людини в глибинах власної душі. Узагалі мистецтво, завдання якого через актуалізацію почуттєвого начала показувати прояви й мету людського життя, поводить себе так, нібито воно є світоглядом, тому що повчає й веде людину до якихось великих цілей. Світогляд же, “замість роз’яснювати дороги життя” й давати людині чіткі моральні норми й ідеали, намагається “зворушувати” людину, ніби він і є мистецтвом¹¹.

Український науковець, продовжуючи осмислювати типові життєві ситуації українців, ставить остаточний діагноз модерній людині та й усій епосі, яка породила ці проблеми, коли в

її визначенні ще й ще раз говорить “про покинутість людини, про тривогу як її основне почування, про тривогу як про праматерію душі”. Та саме стан тривоги створює можливість виведення індивіда за межі свого несправжнього існування, тому що змушує шукати чітку спрямованість у майбутнє; майбутнє це часто також невизначене, однак є хоча б надія, що саме там людина може позбавитися цього всеосяжного почуття. Тому стан тривоги найчастіше є конструктивним, для людського існування він означає, що людина здатна прямувати у своє майбутнє, сподіваючись, що в ньому її ще щось чекає.

М.Шлемкевич твердить, що, незважаючи на екзистенціальну несправжність американського суспільства (та, напевно, як і будь-якого іншого), українці не можуть не пристосовуватися до умов його існування, інакше їх розчавить ця нова для них реальність. Але, пристосовуючись, одягаючи потрібні “життєві маски”, усе ж таки не потрібно забувати й про “свій український світ”. Якраз цей “український світ” у нього й створює можливість прориву до автентичного буття, до своєї екзистенції¹².

На початку своєї книги М.Шлемкевич аналізує чотири типи української людини, які сформувалися впродовж століть перебування Наддніпрянщини під російською владою та з незначними змінами збереглися до сьогодні. Він виводить чотири історичні типи світоглядів, у яких, на його думку, уособлюється модерне українство, “український світ”. Перший тип змалював Микола Гоголь у повісті “Старосвітські поміщики” – такій людині притаманне вегетативне існування з його провідною думкою “Чого би такого з’їсти?” Цей тип знаходить себе в щасті біологічного животворіння й “тупіння в достатку”. Власне так, на думку М.Шлемкевича, закінчує на початку XIX століття своє існування на тихих хуторах, “осторонь великих доріг історії”¹³.

Другим типом є “сковородинська людина” з її ідеалом утечі від “світу закутого”, яку цей “світ ловив, але не впіймав”¹⁴. Як і тип “старосвітського поміщика”, “сковородинська людина” також означає кінець великої епохи. Але, на відміну від першого типу, вона, не бажаючи пристосовуватися до нової російської імперської дійсності, убачає своє щастя в особистому духовному самовдосконаленні. Така людина настільки віддалилася від реалій соціального життя, що цей суспільний світ насправді навіть і не помічає носіїв способу життя Григорія Сковороди.

Третій тип має назву “гоголівська людина”. Українська людина такого типу, як і сам Гоголь, зачарована Російською імперією та вбачає своє призначення в служінні їй, хоч, як і Гоголь, зберігає певний сентимент до України¹⁵. “Гоголівська людина” – це ті потомки козацької еліти, що захотіли й надалі брати активну участь у політичному житті тепер уже нової для них держави – Російської імперії. Проте на цих шляхах їх чекало розщеплення національної й політичної самосвідомості. У нових реаліях вони, залишаючись етнічними українцями, політично ідентифікували себе з Росією.

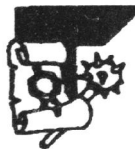
Четвертим типом є “шевченківська людина”. Її гасло – “Борітеся – поборете!”, її мета – національне визволення, а результат її зусиль – єдність думки та дії, духу та життя¹⁶. Схиляння перед розумом та його найвищим утіленням – наукою, а також перед таким моральним ідеалом, як вільний дух, є для М.Шлемкевича найголовнішими рисами шевченківської людини. Саме цей тип світогляду найповніше був притаманний тим українцям, що будували нові форми української державності в 1917–1920-х роках, люди цього світогляду створили державу “вільного духу” – Українську Народну Республіку.

М.Шлемкевич продовжує твердити про постійну наявність рис світогляду цих чотирьох типів українців у модерній історії, включаючи й сучасну радянську та американську дійсність. Він вірить, що власна вільна держава, якщо вона й можлива, постане лише як політична форма вільних духом людей, як реалізація ідеалу шевченківської людини.

Повернення й культивування в собі принципів “шевченківської людини” можливі, коли вони слугуватимуть не для консервації в істинах минулого, а для переосмислення власних можливостей і проектування їх у майбутнє вже в новому ключі (“Тільки йдучи вперед, перетоплюючи досвід і осяги минулого в нові кришталеві мислі, образу, життєвої постави, – отворимо двері достойної будучини”)¹⁷. Це й буде відповіддю “української людини” неавтентичному масовому існуванню людини епохи споживання. Так, історія минулого через людську

екзистенцію перетворюється в історію майбутнього. Тому вона й “українська людина”, що за допомогою фактів української історії приходиться до себе, долаючи межі несправжності свого індивідуального існування, і зовсім не тому, що вона невідокремлено знаходиться в межах спільноти українців¹⁸.

Зберігаючи початкову довіру до світу історичного буття, М.Шлемкевич убачає можливість порятунку людини, викинутої у відчужений соціальний світ у глибинах власної національної історії, але обов’язково через “внутрішній зворот” душі. І зрозуміло, що питання “втечі від історії” за такого підходу в принципі стояти не може.

М.Шлемкевича концепція людини представлена у двох аспектах – людина як духовна історична історична істота. Личковий процес людини науковець розкрив через здатність (етос), розрізнити в житті красиве і (ерос). Філософсько-рефлексивне трактування феномена людини як соціальної істоти місце в “старосвітському поміщику”, “гоголівській людині”, “сковородинській людині”, “шевченківській людині”. Таким чином, виділені М.Шлемкевичем моделі досить цілісно показують розвиток української людини в історико-культурному контексті. Цінність висновків М.Шлемкевича далеко виходить за межі тих систем, які були для нього сучасними, адже вони актуальні й сьогодні¹⁹.

У праці “Галичанство” (1956 р.) науковець досліджує ще один вимір української синтези – соборність українських земель: тих, які перебувають “у світлі Львова”, і тих, “що стоять у духовно-політичному засягу Києва”. М.Шлемкевич простежує історію України від найдавніших часів до середини ХХ ст. Зіставлення українського політичного ідеаліста зі Сходу з українцем – політичним реалістом Заходу – приводить автора “Галичанства” до висновку про неминучість формування нового психологічного типу справжнього українця-соборника. М.Шлемкевич може бути віднесений одночасно до прихильників ідеї української специфіки, вираженої в поєднанні східних і західних характеристик, або в коливанні між Сходом і Заходом.

Історія піддала українців своєрідному природному добору: від примусу панщини й утисків Польської держави на Січ утікали найбільш енергійні, свавільні й рухливі особистості. Унаслідок цього добору серед західних українців, уважав Шлемкевич, переважають розважливі, обережні, вперті та дисципліновані особи, натомість серед східних українців – емоційні, запальні та відчайдушні. Ця психологічна різниця наочно проявилась у листопаді 1918 року, коли у Львові провідники Західно-Української Народної Республіки мали спонукати народні маси до зрушення, натомість у Києві провідники Директорії мусили радше стримувати повстанську стихію²⁰.

Після захоплення Радянським Союзом західноукраїнських земель комуністична влада вдалася до примусового “соборного зрівняння” – “осхіднячення” Заходу й “огаличанювання” Сходу України. Відтак, як наголошував науковець, по війні “йде взаємне наближення, уподібнення уладу життя і уладу духа. Соборність стає не тільки географічним і державно-політичним поняттям, але й психологічним”²¹.

Усе суще в Україні поза колишніми володіннями Австро-Угорщини він називає Сходом, тобто включно, наприклад, із Холмщиною. Щоправда, потім пом’якшує категоричність і погоджується, що в міжвоєнний період ХХ століття до Західної України можна вже віднести й Волинь, яка опинилася під владою Польщі. Проте все одно під умовним Сходом він продовжує розуміти одночасно Вінницю, Київ, Чернігів, Полтаву, Харків, Донбас, Одесу й навіть Кубань²².

М.Шлемкевич пропонує вважати типовими західноукраїнськими й східноукраїнськими діями відповідно Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького, ще й декларуючи, що можливий факт народження Хмельницького на Жовківщині нічого не значить. Насправді, під його “Сходом” слід розуміти передусім Центральну Україну. Головними рисами Сходу й Центру Микола Шлемкевич бачить творчу вігальну потугу, стихійність, анархізм²³. І лише в поєднанні, збалансованості цих характеристик, на його думку, можливий продуктивний результат національного масштабу. Один із шансів розвитку такого поєднання М.Шлемкевич убачав в об’єднанні майже всіх українців в одній державі – УРСР. Спостереження Миколи Шлемкевича

в чомусь екстравагантні, у чомусь прозорливі, але в будь-якому разі сьогодні зберігає свою актуальність толерантний і розважливий аналіз відносин і зв'язків різних регіонів України.

Поділ між українським сходом і заходом не абсолютний. Це не виключає, що на українському сході могли траплятися й напевно траплялися суто раціональні, скажімо, галицькі типи, і навпаки, в Галичині можуть появлятися носії придніпрянських рис²⁴.

Провідною темою українського науковця, яка пронизує всю нашу історію, підсумовуючи праці Миколи Шлемкевича, є прагнення справедливого й водночас гарного життя. І хоча історичні обставини дотепер не надто сприяли українській людині в здійсненні цього ідеалу, він не втрачав надії.

1. Кульчицький О. Введення в проблематику сутності філософії / О. Кульчицький // М. Шлемкевич. Сутність філософії. – Париж ; Нью-Йорк ; Мюнхен, 1981. – 86 с.
2. Витанович І. Соціологічна спадщина Миколи Шлемкевича / І. Витанович // Листи до приятелів. – 1967. – Кн. 7–9. – С. 9–16.
3. Козій І. Проблема позитивізму в традиції українського філософського дискурсу в творчості М. Іванейка / І. Козій // Філософські обрії. – К. ; Полтава, 2007. – Вип. 17. – С. 69–80.
4. Витанович І. Соціологічна спадщина Миколи Шлемкевича / І. Витанович // Листи до приятелів. – 1967. – Кн. 7–9. – С. 10.
5. Кульчицький О. Введення в проблематику сутності філософії / О. Кульчицький // М. Шлемкевич. Сутність філософії. – Париж ; Нью-Йорк ; Мюнхен, 1981. – С. 34.
6. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / М. Шлемкевич. – 2-ге вид. – Нью-Йорк, 1949. – С. 38. – (Життя і мислі).
7. Там само.
8. Там само. – С. 40.
9. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – С. 902.
10. Шлемкевич М. Загублена українська людина / Микола Шлемкевич. – К. : Фенікс, 1992. – С. 25.
11. Там само. – С. 34.
12. Там само. – С. 36.
13. Там само. – С. 37.
14. Там само. – С. 40.
15. Татаркевич В. Історія філософії. Т. 3 : Філософія XIX століття і новітня / Владислав Татаркевич. – Львів : Свічадо, 1999. – С. 405.
16. Шлемкевич М. Загублена українська людина / Микола Шлемкевич. – К. : Фенікс, 1992. – С. 48.
17. Там само. – С. 49.
18. Там само. – С. 50.
19. Козій І. Проблема позитивізму в традиції українського філософського дискурсу в творчості М. Іванейка / І. Козій // Філософські обрії. – К. ; Полтава, 2007. – Вип. 17. – С. 75.
20. Шлемкевич М. Галичанство / Микола Шлемкевич. – Нью-Йорк ; Торонто : Ключі, 1956. – С. 38.
21. Там само. – С. 55.
22. Там само. – С. 56.
23. Там само. – С. 61.
24. Там само. – С. 83.

В статтє рассматриваются становление мировоззрения Н.Шлемкевича, его общественно-политическая деятельность. Также проанализированы некоторые его научные работы.

Ключевые слова: Н.Шлемкевич, мировоззрение, общественно-политическая деятельность, Восток, Запад, человек, общество.

The article highlights the worldview of M.Shlemkevych and his social and political activities. Also some of his works are analyzed.

Key words: M.Shlemkevych, worldview, social and political activities, East, West, human, society.

УДК 061.6: 94 (=161.2) (477.83-25) (09)“1940/1951”
ББК 63.3 (4Укр)

Олександр ЛУЦЬКИЙ

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР: ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ІНСТИТУЦІЙНОЇ ІСТОРІЇ (1940–1951 рр.)

У статті проаналізовано процес утворення Інституту суспільних наук АН УРСР. Розкрито його організаційні витоки та особливості діяльності.

Ключові слова: академічна наука, наукові відділи, Інститут суспільних наук, тоталітаризм.

Історія академічної науки в Україні знає чимало подій, справжнє значення яких усвідомлюється значно пізніше. До них є підстави зарахувати і створення в 1951 р. Львівського філіалу АН УРСР у складі чотирьох академічних інститутів, зокрема Інституту суспільних наук (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Аналіз історіографії проблеми свідчить, що попри наявність багатьох праць з історії Академії наук України, в тому числі кількох синтетичних монографій, переважно оглядового чи суто ювілейного характеру, які створювали здебільшого ідеалізований образ регіональних форм організації наукових досліджень в Україні, досі немає спеціальної праці, у якій висвітлено проблему комплексно. Джерельною базою її дослідження служать архівні документи, частина з яких опублікована в останні роки¹. Ці матеріали дозволяють неупереджено охарактеризувати процес розширення географії академічної науки радянського зразка на західноукраїнських землях від часу їх приєднання до СРСР до поч. 1950-х рр., відтворити його сутність, краще осягнути тогочасну історичну конкретику.

Насамперед слід визнати очевидне: створення у Львові Інституту суспільних наук АН УРСР відбувалося в кілька етапів, починаючи від заснування в 1940 р. гуманітарних відділів київських академічних інститутів, які стали організаційною предтечею установи. Приєднання регіону в 1939 р. до СРСР кардинально змінило умови функціонування місцевих наукових інституцій. Вони, як і інші форми суспільного життя, відразу стали об'єктом соціально-політичного експерименту, що передбачав форсоване інтегрування краю до складу Радянського Союзу, насильницьке впровадження порядків, які існували в сталінській імперії. Відтак за короткий час на приєднаних землях були ліквідовані практично всі елементи громадянського суспільства, представленого широкою мережею політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх, літературно-мистецьких, наукових та інших організацій, що існували в міжвоєнній Польщі на засадах відносно вільної самоорганізації громадян. Частина з цих інституцій оголосили про саморозпуск. Марно сподівалося керівництво Наукового товариства ім. Шевченка, що радянська влада, яка декларувала свою готовність сприяти розвитку української науки і культури, буде зважати на заслуги товариства й забезпечить його подальше існування. Усі відчайдушні спроби керівництва НТШ зберегти свою інституцію зрештою виявилися безуспішними. Натомість, згідно з партійно-урядовими рішеннями від 1 і 2 січня 1940 р., у Львові було створено окремі наукові відділи київських академічних інститутів: Інституту економіки, Інституту археології, Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка, Інституту історії України, Інституту мовознавства, Інституту фольклору та етнографії, об'єднаних відповідно до статуту АН УРСР у Відділ суспільних наук АН УРСР як провідну ланку наукового керівництва інститутами, контролю за виконанням ними планових завдань, використання бюджету тощо.

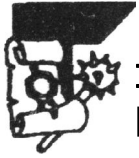
Створення у Львові академічних підрозділів київських інститутів мало не так наукову, як політичну мету. “Советизація” західних областей УРСР набула тоді особливої політичної актуальності, тому відповідне спрямування зусиль учених-гуманітаріїв на вивчення суспільно-політичних, економічних, духовних процесів у житті приєданого краю відповідало нагальним потребам тоталітарного режиму, знайти для положень більшовицької теорії опору в науці. Що більше: режим прагнув підпорядкувати науку поточним політичним інтересам, використати

новостворені підрозділи для пропагандистського впливу на населення. Тому не випадково перед львівськими відділами поставили чітке завдання: навчити “робітників і селян розпізнавати ворога” і тим самим “допомогти радянській державі далі зміцнювати її як непереможну фортецю соціалізму”².

З 1 лютого 1940 р. згадані підрозділи офіційно почали свою роботу. У відділі інституту історії України на той час працювали Іван Крип’якевич, Омелян Терлецький, Василь Герасимчук, Федір Голійчук, Іван Карпинець, Степан Білецький, Омелян Прицак; у відділі мовознавства – Михайло Возняк, Кирило Студинський, Василь Сімович, Іларіон Свенціцький, Антон Генсьорський, Мирослав Семчишин; української літератури – Михайло Возняк, Кирило Студинський, Василь Щурат, Степан Тудор, Веніамін Гуфельд, Марія Деркач, Михайло Тершаковець, Яким Ярема, Юрій Стефаник, Григорій Лужницький, Степан Щурат, Докія Приступа, Ярослав Чума; археології – Маркіян Смішко, Ярослав Пастернак, Іван Старчук, Казимир Мавеський, Стефан Круковський; фольклору – Філарет Колесса, Роман Гарасимчук, Осип Роздольський, Марія Щепанська, Ольга Федейко, Дарія Залеська; економіки – Володимир Огоновський, Пилип Фрідман, Вінцентій Стись, Іларіон Ольховий, Іван Грабар, Мирон Кучман³. Протягом лютого 1940 – червня 1941 рр. у відділах відбулися деякі зміни. За цей час відділ мовознавства поповнили: Кость Кисілевський, Василь Лев, Іван Ковалик, Володимир Калинович, Йосип Шемлей, Дмитро Бандрівський, Марія Пшеп’юрська; літературознавства – Михайло Соневицький, Володимир Радзикович, Іван Романченко; фольклору – Станіслав Людкевич, Михайло Скорик та Василь Витвицький; економіки – Йосип Більд і Натан Голігер-Шапіро. На початку квітня 1940 р. за рекомендацією Львівського обкому КП(б)У у відділ історії прийняли Адама Лютмана – учня відомого львівського історика-економіста, професора університету Францішка Буяка. У жовтні 1940 р. за рекомендацією директора Інституту історії України АН УРСР Сергія Білоусова у відділ історії прийняли на посаду старшого наукового співробітника київського історика Василя Кравченка, який одночасно мав виконувати обов’язки вченого секретаря. Однак уже навесні 1941 р. з нез’ясованих причин В.Кравченко залишив колектив⁴. Відділ археології чисельно зріс головним чином за рахунок збільшення науково-допоміжного персоналу.

Усього в 1940 р. у шести відділах налічувалося 58 наукових співробітників: у відділі української літератури – 14, мовознавства – 12, фольклору – 9, історії – 9, археології – 5, економіки – 9⁵. Завідувачами відділів були: фольклору – Ф.Колесса, мовознавства – К.Студинський, літературознавства – М.Возняк, археології – М.Смішко, історії України – І.Крип’якевич, економіки – В.Огоновський, М.Смішко, І.Крип’якевич і В.Огоновський були виконувачами обов’язків керівників відділів, що згодом дозволило усунути їх з керівних посад. У жовтні 1940 р. за рішенням Президії АН УРСР від 20 жовтня 1940 р. відділ історії України очолив відряджений із Києва старший науковий співробітник інституту історії АН УРСР Кирило Максимчук, а І.Крип’якевич став його заступником. Лише після того, як у квітні 1941 р. І.Крип’якевичу на підставі друкованих праць було присуджено ступінь доктора історичних наук і затверджено звання професора, він знову очолив відділ. Відносно недовго керував відділом і В.Огоновський, якого ще 1940 р. замінив на посаді керівник сектора промисловості Інституту економіки АН УРСР Дмитро Гак з Києва. Про недовіру до галицьких учених свідчило й те, що заступником М.Возняка від перших днів існування відділу української літератури було призначено 27-річного В.Гуфельда, який 1940 р. закінчив аспірантуру Київського університету. Він перебував у Львові з жовтня 1939 р., одночасно працюючи заступником декана філологічного факультету Львівського університету⁶.

Усі новостворені відділи об’єднали відомих учених, які працювали в НТШ, завдяки чому вдалося зберегти традиції наукових шкіл та наукової етики. В окремих випадках вакантні посади обіймали відомі вчені-поляки – С.Круковський, К.Масвський, В.Стись, М.Щепанська. Для співробітників львівських відділів наукова діяльність відтепер стала основним заняттям, за яке вони одержували регулярну платню. Якщо раніше наукові пошуки зумовлювалися особистими спонуками і проводилися у вільний від основної роботи час, то тепер наукова діяльність учених повністю залежала від державного асигнування. Окрім безперечних переваг, це мало і зворотний бік – повне фінансове узалежнення науковця від держави, яка прагнула відповідно

скерувати тематику та зміст його досліджень. Провідні співробітники, що отримали можливість поєднати наукову працю з педагогічною у вузах, стали однією з найбільш забезпечених груп західноукраїнської інтелігенції. Однак соціальна стратифікація оберталась ієрархією бідності. Відмінності в матеріальному становищі радянських громадян були досить невеликі, планка заможності розташовувалася так низько, що за рівнем матеріального добробуту науковці значно поступалися своїм західним колегам. Істотно підважувала стабільність посадового становища багатьох науковців-докторів наук польської, австрійської та іншої іноземної атестації, що були у львівських відділах київських інститутів тимчасово прирівняні до кандидатів наук і тому переважно займали посади старших наукових співробітників, неможливість вільно переатестувати свої дорадянські наукові ступені. На перешкоді стояла не тільки відсутність міждержавних угод СРСР з іншими країнами про взаємне визнання і нострифікацію документів про наукові ступені. Мінімальні можливості присвоєння вчених ступенів без захисту дисертацій на підставі наукових публікацій залишало й діюче радянське законодавство та інструкції Вищої атестаційної комісії при Всесоюзному комітеті вищої школи СРСР. Численними бюрократичними процедурами був переобтяжений сам механізм переатестації, який вимагав величезної кількості довідок, рецензій, погоджень, клопотань тощо. Із цією проблемою львівські вчені зіткнулися в 1940–1941 рр., не менш складною вона виявилася і в 1944–1946 рр. та подальші часи⁷.

Гуманітарні академічні інституції у Львові працювали в умовах невсшухаючих репресій, ідеологічного тиску, ізоляції від світового наукового процесу, пильного контролю партійних і адміністративних органів, цензури, в атмосфері непевності й страху. Розпочалися “чистки” в академічних установах і з’явилися перші жертви. У жовтні 1940 р. Президія АН УРСР звільнила з посади бібліотекаря Львівського відділу Інституту історії України відомого вченого-бібліографа, архівознавця, дослідника історії Чину св. Василя Великого Романа Луканя. Причиною звільнення став його чернечий сан⁸. У вересні 1940 р. органи НКВС за підозрою в належності до ОУН ув’язнили молодшого наукового співробітника відділу Інституту української літератури АН УРСР Юрія Стефаніка. Науковця викликали на допити, але від більших неприємностей його врятував К.Студинський – депутат Верховної Ради СРСР, завдяки якому Ю.Стефаніка звільнили, а в листопаді 1940 р. поновили на посаді⁹.

У роки німецької окупації вже першими німецькими розпорядженнями академічні установи у Львові були закриті, а науковці пішли у примусову безтермінову безоплатну відпустку, втративши можливість систематичної дослідницької праці. Члени НТШ виступили з ініціативою відновлення товариства, однак усі намагання одержати офіційний дозвіл на його існування (для цього у грудні 1941 р. складено пристосований до нових умов статут) не дали позитивних результатів. За таких обставин українські вчені зробили все можливе, щоб розвивати науку в рамках Об’єднання праці українських наукових робітників, що діяло при Українському центральному комітетові. У березні 1944 р. з наближенням радянсько-німецького фронту велика група львівської творчої інтелігенції перебралася до Турки й Самбора, решта – до Криниці, що на Лемківщині, та Кракова, які для більшості виявилися перевальними пунктами для подальшого виїзду на Захід. Навчені гірким досвідом 1939–1941 рр., українські науковці, діячі літератури і мистецтва обрали для себе шлях на еміграцію. За кордоном опинилися В.Витвицький, В.Лев, Я.Пастернак, К.Кисілевський, В.Радзикович, М.Тершаковець, Г.Лужницький, М.Соневіцький, Й.Шемлей, М.Пшеп’юрська, Ю.Стефанік, М.Семчишин, І.Ольховий, інші колишні співробітники львівських установ АН УРСР.

У радянський час уже в середині серпня 1944 р. у Львові відновили діяльність усіх відділів інститутів АН УРСР. Перше організаційне засідання відділу історії України відбулося в присутності директора Інституту історії України АН УРСР М.Петровського 31 липня, тобто через три дні після вступу радянських військ до галицької столиці. Такій оперативності сприяла політична кон’юнктура. Відбудова й розширення усієї радянської довоєнної суспільно-політичної, культурно-освітньої та наукової інфраструктури, якій ззовні надано українського характеру, становила важливий елемент політики легітимації більшовицького тоталітарного режиму на західноукраїнських землях.

І хоча сталінський режим не мав довіри до інтелігенції Львова (зокрема з огляду на її перебування на окупованих територіях), але за тих надзвичайних обставин заради далекосяж-

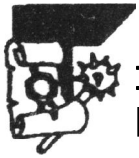
них політичних цілей він прагнув використати й авторитет відомих українських діячів культури і науки, щоб створити противагу антирадянським впливам. Для заохочення вчених до тісної співпраці, радянсько-партійні органи відновили роботу професійних установ і організацій творчої інтелігенції, в тому числі і львівських відділів академічних інститутів. Були й інші причини, які спонукали владу до швидкого відновлення діяльності львівських установ УРСР, а саме – величезні кадрові втрати серед українських учених гуманітарного профілю. Частину з них поглинув вир репресій, інші загинули на фронті, померли своєю смертю або виїхали за межі України. Відтак в усіх академічних інститутах бракувало наукових співробітників високої кваліфікації. Притягнення до роботи львівських інтелектуалів дозволяло дещо зменшити гостроту кадрової проблеми в системі АН УРСР.

Порівняно з 1941 р. чисельність наукових співробітників львівських академічних установ істотно зменшилася. Наприклад, 1944 р. відділ української літератури налічував у своєму штаті сім наукових співробітників, мистецтвознавства, етнографії і фольклору¹⁰ – шість, мовознавства – сім, відділи історії, археології та економіки – по чотири. Очолювали відділи, відповідно, М.Возняк, Ф.Колесса, І.Свенціцький, І.Крип'якевич, М.Смішко, В.Огоновський¹¹. Істотні кадрові втрати розраховували компенсувати новим поповненням, серед якого виявилися талановиті вчені Лукія Гумецька, Олена Степанів, Йосип Пеленський, Григорій Нудьга, Михайло Драган, Мирон Кордуба та інші. Проте не завжди вдавалося підібрати адекватну заміну фахівцям, які працювали у львівських відділах до початку радянсько-німецької війни. Усього на початок січня 1945 р., за даними Львівського обкому КП(б)У, на штатних посадах у всіх львівських установах АН УРСР перебувала 71 особа проти 105 у 1941 р. Серед них – три академіки АН УРСР (М.Возняк, Ф.Колесса, В.Щурат), два доктори й один кандидат наук радянської кваліфікації, 37 докторів наук іноземної кваліфікації, 16 магістрів. Найбільше науковців працювало в бібліотеці Академії наук і природознавчому музеї – відповідно 29 і 10¹².

“В основному склад наукових робітників установ Академії у Львові являє собою значну наукову силу”, – констатувала комісія АН УРСР на чолі з керівником Відділу суспільних наук академіком М.Птухою, що в грудні 1944 р. спеціально вивчала стан роботи у львівських академічних інституціях¹³. Відомі київські вчені вважали, що ця інтелектуальна спільнота за певної організації, спрямовування й керівництва “зміцнить відповідні ланки роботи інститутів Академії наук УРСР в плані наукового вивчення мови, літератури, історії, економіки, археології, мистецтвознавства, фольклору, етнографії та природних багатств західних областей Радянської України, а також Радянської Буковини і Закарпатської України”. Комісія запропонувала скасувати існуючу систему науково-дослідних установ у Львові, як таку, що не забезпечує належного розгортання їхньої роботи, натомість організувати в місті два академічні інститути: 1) Інститут суспільних наук із шістьма відділами, у т. ч.: української мови, української літератури, історії України, економіки, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, археології; 2) Інститут природничих наук, де б досліджували природні багатства західних областей УРСР. Пропонувалося, щоб усі академічні установи міста об'єдналися у Львівський філіал АН УРСР – регіональну ланку загального механізму управління наукою. Керувати Львівським філіалом повинен був один із віце-президентів АН УРСР. 18 травня 1945 р. Президія АН УРСР ухвалила подати на розгляд республіканського уряду проект утворення у Львові нових відділів київських академічних інститутів природничого і технічного профілю й одночасно запропонувала на основі існуючих відділів, що вже проявили свою наукову дієздатність, тимчасово утворити єдиний Інститут суспільних наук на чолі з академіком Ф.Колессою¹⁴. Проте схвалення запропонований комісією проект тоді не одержав. Натомість Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У постановою від 2 липня 1945 р. дали дозвіл на створення у Львові шести відділів академічних інститутів природничого і технічного профілю: ботаніки, геології, енергетики, лісівництва, гірничої механіки, математики, розвиток яких спирався головно на приїжджих зі сходу вчених, серед яких було чимало талановитих і досвідчених.

Загалом у 1944–1945 рр. політична кон'юнктура виявилася досить сприятливою для розбудови на заході України радянської академічної інфраструктури. Їй було відведено важливе місце в системі заходів, задекларованих радянськими директивними органами щодо швидкої ліквідації руйнівних наслідків нацистської окупації, відбудови та розвитку економіки й куль-

тури регіону, перетворення Львова на великий промисловий і культурний центр УРСР і т. ін., які були покликані забезпечити повну й остаточну інтеграцію регіону у всесоюзний простір.

Протягом окресленого періоду саме політичний чинник визначав темпи і масштаби розвитку в регіоні організаційної мережі академічної науки, її кадрове наповнення, напрями і зміст наукових досліджень. У середині 1946 р. на тлі ініційованої владою широкомасштабної ідеологічної кампанії проти так званого “українського буржуазного націоналізму”, головним ідеологом і натхненником якого оголосили М.Грушевського, а його послідовниками – І.Крип’якевича, М.Возняка, М.Кордубу, О.Терлецького та кількох інших діячів науки і культури, розгорнувся наступ проти українських соціогуманітарних академічних установ і, насамперед, їх львівських осередків. Першими жертвами цього наступу стали відділи інститутів літератури ім. Т.Г.Шевченка, економіки, історії України, які, згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 28 жовтня 1946 р., були ліквідовані 1 грудня того ж року¹⁵. Влітку 1949 р. працівників львівського відділу Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії було виведено зі штату інституту й переведено до Етнографічного музею АН УРСР. Сумнозвісна серпнева (1948) сесія Всесоюзної сільськогосподарської академії ім. Леніна, яка стала початком погрому генетики, і постанови Президії АН УРСР від 12 листопада й 11 грудня 1948 р., спрямовані на виконання її рішень, поклали край існуванню у Львові відділів Інституту лісівництва АН УРСР та Інституту гідробіології АН УРСР. Недовговічною виявилась і доля двох львівських відділів Інституту ботаніки АН УРСР, які в 1948 р. спершу були об’єднані в один науковий підрозділ, а той, своєю чергою, приєднаний до відділу ботаніки львівського Природознавчого музею АН УРСР¹⁶.

Подальші значні зміни в структурі львівських установ АН УРСР відбулися 1950 р. На початку року відділ Інституту енергетики АН УРСР спершу приєднали у вигляді малочисельної (3 особи) групи до Інституту використання газу в комунальному господарстві та промисловості АН УРСР, а ще через півроку цю групу як структурну одиницю ліквідували. Того ж року за постановою Президії АН УРСР відділ Інституту археології АН УРСР реорганізували в групу, у відділі Інституту мовознавства АН УРСР скасували сектор словників, а відділ теорії ймовірностей Інституту математики АН УРСР перевели до Києва¹⁷.

Критичний стан розвитку академічної науки у Львові на зламі 40–50-х рр. був очевидним. Наприкінці 1950 р. у львівському осередку республіканської Академії наук залишилися тільки один науковий сектор геології нафти і газу, два відділи (теорії пружності й мовознавства), дві групи (археології і використання газу). Значно скоротилася й кількість науковців. У 1946 р. у львівських відділах працював 161 науковець, серед них 11 академіків і членів-кореспондентів, 28 докторів і кандидатів наук (без урахування вчених, що мали іноземні наукові ступені)¹⁸. На кінець 1950 р. у всіх академічних установах Львова (разом з музеями – етнографічним та природознавчим і бібліотекою АН УРСР) налічувалося 85 наукових співробітників, з них чотири академіки і члени-кореспонденти АН УРСР, один член-кореспондент Академії архітектури УРСР (Олена Кульчицька) і 47 кандидатів та докторів наук. Уродженці західних областей становили трохи більше третини наукових працівників (36,5%)¹⁹. Мало уваги приділяли підготовці молодих наукових кадрів, а львівські установи практично не отримували вакансій для аспірантів. За таких обставин академічні установи не могли стати центрами наукової діяльності в західних областях і забезпечити раціональне використання наукових сил.

У січні 1949 р. львівські науковці через обласну пресу винесли на обговорення обласної партійної організації питання про створення у Львові на базі існуючих відділів окремих інститутів. Однак тоді пропозиція не знайшла відгуку і була фактично проігнорована організаторами партійного форуму. Проте вже влітку 1950 р. комісія ЦК ВКП(б), що вивчала стан розвитку науки у Львові, відзначила потребу організаційного та кадрового зміцнення тутешніх академічних установ і створення на їхній основі окремих інститутів. Львівський обком партії спершу наполягав лише на виділенні коштів на закупівлю апаратури для поодиноких академічних установ міста і пропонував створити при Львівському філіалі окремих сільськогосподарський відділ, мотивуючи тим, що він надасть велику допомогу молодим колгоспам західних областей України.

Вирішальне слово належало Москві. 18 серпня 1950 р. Оргбюро ЦК ВКП(б) накреслило конкретні заходи щодо налагодження діяльності Львівської філії АН УРСР. Згодом було визна-

чено основні організаційні параметри і залучено до цієї роботи Президію АН СРСР і Президію АН УРСР. 20 жовтня 1950 р. постановою об'єднаного засідання двох президій, яке відбулося в Москві, визнано, що львівські установи, представлені лише відділами інститутів, що знаходяться в Києві, не забезпечують повною мірою проведення науково-дослідних робіт, тому “не задовольняють зрослих вимог промисловості і сільського господарства”. Причину такого становища академічне керівництво вбачало у відірваності львівських установ від “центрального інститутів”, які “не можуть забезпечити їх оперативне керівництво”. Стверджувалося, що львівські установи недостатньо укомплектовані висококваліфікованими співробітниками, а кадрів із числа уродженців західних областей готується вкрай недостатньо. Тому Президія АН СРСР і Президія АН УРСР визнали за необхідне на базі науково-дослідних установ АН УРСР міста зорганізувати Львівський філіал і в його складі створити чотири інститути: а) геології і корисних копалин; б) суспільних наук; в) агробіологічних наук; г) машинознавства й автоматики. Стверджувалося, зокрема, що Інститут суспільних наук повинен закладатися на базі львівського відділу мовознавства Інституту мови АН УРСР, етнографічного музею і групи археології Інституту археології АН УРСР. На Інститут покладалося “вивчення економіки УРСР і, в першу чергу, західних областей УРСР у взаємозв'язку з економікою народів СРСР, дослідження нових проблем в галузі мовознавства на основі геніальних праць Й.В.Сталіна, вивчення історії літератури українського народу і боротьби українського народу проти українського буржуазного націоналізму, дослідження нових процесів матеріальної і духовної культури в західних областях УРСР у зв'язку з ростом і розвитком культури всього радянського народу”. Усіх директорів знову створених інститутів постановою зобов'язувало в розробці наукової тематики виходити в першу чергу “з потреб народного господарства і культури західних областей УРСР”²⁰.

Постанова об'єднаного засідання Президії АН СРСР та Президії АН УРСР про утворення Львівського філіалу АН УРСР викликала великий інтерес і жваве обговорення у Львові. 25 листопада 1950 р. тут під патронатом Львівського обкому КП(б)У відбулася нарада науковців, яка виявила істотні розбіжності в поглядах відомих учених щодо новостворюваних інститутів. І хоча жоден із них не ставив під сумнів слушність запропонованої реорганізації академічних установ, проте всі висловили пропозиції та побажання щодо внутрішньоорганізаційної структури інститутів. Чи не найкатегоричнішим виявився М.Возняк. “... Краще два маленьких [інститути], ніж один великий”, – заявив академік. “Краще взяти фольклор, мовознавство, літературу – філологія, але об'єднати історію, філологію, етнографію і економіку – що ж це таке, особливо тепер, коли ми ідемо до спеціалізації. Така моя думка є і буде”. Академіку рішуче опонував завідувач кафедри марксизму-ленінізму Львівського університету К.Каковський, який оцінював запропоновану внутрішню організаційну структуру майбутнього Інституту суспільних наук як оптимальну, а його створення вважав життєво необхідним. І.П.Крип'якевич однозначно підтримав рішення про утворення інститутів АН УРСР у Львові, вважаючи його дуже позитивним. Історик констатував: “В Києві такі інститути не існують. Але я думаю, що це у нас є форма тимчасова, яку вказує життя і без якої не можна в даний момент перебувати. Щодо Інституту суспільних наук я вважаю, що це потреба життя і в першу чергу потреба ідеологічного фронту... Мені здається, що коли історики і літературознавці зіллються в одному інституті, то вони можуть багато допомогти собі. Так само мовознавство і археологія. Це має дуже велике значення”. На думку І.Крип'якевича, такий Інститут суспільних наук на першому етапі свого існування мав би надзвичайно велике значення, бо “там люди з різних спеціальностей зможуть ближче познайомитись і відкривати перед собою новий шлях роботи. Пізніше ці відділи перетворяться в інститути”. Уповноважений АН УРСР у Львові доктор математичних наук З.Штокало, підсумовуючи виступи науковців, указав на неготовність Львова до організації окремих вузькоспеціалізованих гуманітарних інститутів і запевнив, що “ми утворюємо Інститут в складі таких-то відділів і будемо всемірно сприяти розвитку їх і коли який-небудь відділ прийде до такого рівня, що він зможе стати Інститутом, – він стане Інститутом. Так ставиться питання”²¹. Головуючий на нараді – перший секретар Львівського обкому партії І.Грушецький у заключному слові намагався пояснити, що організація інститутів продиктована потребами народного господарства, при цьому зважалося на те, “чи є на місцях відповідні кадри науковців, щоб працювали в цих інститутах”. Партійний очільник вважав, що “кадри

виховані є і в основному за рахунок цих кадрів ми маємо змогу укомплектувати організуємі інститути...»²².

Офіційний дозвіл на створення Львівського філіалу АН УРСР у складі чотирьох інститутів, у тому числі Інституту суспільних наук дала постанова Ради Міністрів СРСР від 21 лютого 1951 р. за підписом Й.Сталіна, що відразу спрямувала всі попередні й подальші організаційні заходи в чітке практичне русло. Вже 31 березня 1951 р. наказом Президента АН УРСР академіка О.Палладіна призначено керівний склад ради Львівського філіалу, що безпосередньо керувала цим процесом. Тим самим наказом зроблено перші кадрові призначення і в Інституті. На посаді заступника директора з наукової роботи затверджено М.Смішка, а І.Свенціцького, М.Возняка й І.Крип'якевича – завідувачами, відповідно, відділами мовознавства, української літератури й історії України. 2 квітня 1951 р. голова ради філіалу член-кореспондент АН УРСР Й.Штокало затвердив тимчасовий склад ученої ради Інституту з восьми осіб: М.Смішка, І.Свенціцького, І.Крип'якевича, М.Возняка, О.Дея, В.Огоновського, І.Симоненка і М.Нечиталюка (останнього – як ученого секретаря). Згодом учена рада поповнилася старшими науковими співробітниками і в кількості 13 чоловік 29 червня 1951 р. була затверджена Президією АН УРСР. У червні склад дирекції Інституту поповнив Дмитро Хом'як – довголітній член НТШ, який зайняв посаду заступника директора з адміністративно-господарських питань.

Протягом квітня–червня 1951 р. зусиллями дирекції і вченої ради було вирішено основні штатні, адміністративно-господарські та бюджетні питання роботи Інституту, а також отримано приміщення – триповерховий будинок у центральній частині міста, що головним фасадом виходив на вул. Радянську (тепер – В.Винниченка, №24), збудований у 1830-х рр. у стилі пізнього класицизму, де в 1912–1939 рр. розміщувалися музей і бібліотека НТШ, а від 1940-го перебували установи АН УРСР, зокрема Етнографічний музей.

Відтак 1 липня 1951 р. Інститут суспільних наук АН УРСР офіційно розпочав свою діяльність. Його відділами стали колишні підрозділи київських академічних установ гуманітарного профілю, які працювали у Львові безперервно з 1945 р. – група археології, відділ мовознавства, а також Львівський етнографічний музей і його структури – відділи фольклору й етнографії, які в Інституті об'єднано в окремий відділ. Було також організовано нові відділи, що існували у Львові до кінця 1946 р., – історії України, економіки, української літератури²³. Усього в Інституті діяло сім наукових підрозділів, які очолювали, окрім вищезгаданих І.Свенціцького, І.Крип'якевича і М.Возняка, В.Огоновський (відділ економіки), О.Дей (етнографії і народної творчості) і М.Матвійчук (Етнографічний музей)²⁴; завідувачем відділу археології призначено співробітника Інституту археології АН УРСР кандидата історичних наук Василя Довженка з Києва, але питання про його переведення до Львова вирішити не вдалось. У грудні 1951 р. за розпорядженням керівництва Львівського філіалу АН УРСР на цю посаду тимчасово було зараховано кандидата історичних наук Петра Чуприну, що не був археологом за фахом. Фактично відділом керував М.Смішко, який від 11 червня до 26 вересня 1951 р. одночасно виконував обов'язки директора Інституту. 9 жовтня 1951 р. бюро Відділення суспільних наук АН УРСР розглянуло атестаційні матеріали наукових співробітників інституту й затвердило їх на запропонованих посадах²⁵.

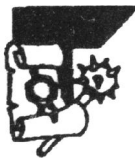
Первісний склад Інституту був досить неоднорідний за своїм фаховим рівнем, адже треба було оперативного заповнити виділені штати. Кадри підбирали не лише завідувачі відділів, декого переводили з інших установ за вказівками “згори”. Станом на 1 липня 1951 р. в Інституті налічувалося 70 працівників, у тому числі 45 науковців, серед яких і колишні співробітники Наукового товариства ім. Шевченка, що забезпечило колективові Інституту суспільних наук нерозривний зв'язок з традиціями НТШ, допомогло закласти в будову Інституту ті принципи наукової творчості й людських взаємин, завдяки яким, попри всі складнощі часу, установі вдалося посісти гідне місце у структурі вітчизняних гуманітарних досліджень. 16 осіб здобули радянський науковий ступінь доктора чи кандидата наук. Крім завідувачів відділів, це відомі вчені: член-кореспондент Академії архітектури УРСР Олена Кульчицька, Маркіян Смішко, Йосип Пеленський, Омелян Терлецький, Олександр Черниш, Євген Яцкевич, Антін Генсборський, Лукія Гумецька, Іван Керницький та ін.

Першим директором Інституту суспільних наук став відряджений з Києва доктор економічних наук Олексій Нестеренко – вчений великої ерудиції, людина інтелігентна й безкорисливо віддана науці. Його вигідно вирізняли глибока порядність, доброзичливість, перспективність мислення. У 1950 р. після закінчення докторантури Інституту економіки АН СРСР він став першим в Україні доктором економічних наук і очолив кафедру історії народного господарства Київського державного університету. Через рік О.Нестеренкові було присвоєно вчене звання професора. Директором Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові він був з вересня 1951 р. до лютого 1953 р.²⁶

Організаційні заходи щодо створення Інституту суспільних наук АН УРСР поєднувалися з активними діями Львівського обкому й міськкому партії щодо залучення старої галицької інтелігенції до суспільно-політичної та пропагандистської роботи. Так реалізувалася постанова Оргбюро ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1950 р. “Про роботу Львівського обкому КП(б)У”, що вказувала на “серйозні недоліки в керівництві справою виховання інтелігенції” і ставила перед львівськими комуністами завдання негайно внести відповідні корективи у свою діяльність. Ішлося про відмову від “надмірної упередженості і недовіри” до представників старої інтелігенції, а також про залучення їх після визнання помилок до рядів активної радянської інтелігенції²⁷.

Загалом у ставленні режиму до львівської інтелігенції простежується певна політична лінія, в якій періоди репресій змінювалися заграванням із діячами науки та культури. Попри недовіру до творчої інтелігенції, радянська влада ніколи нею повністю не нехтувала, не забуваючи при нагоді виявляти до окремих представників особливу увагу (досить згадати хоча б нагородження влітку 1946 р. Президією Верховної Ради СРСР академіків Ф.Колесси й В.Щурата орденами Трудового Червоного Прапора або висунення в 1947 р. кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР І.Свенціцького). Проте примхливу логіку відзначення чи опали окремих львівських науковців зрозуміти було досить складно.

Наприкінці 1940-х рр. після інтенсивного й широкомасштабного “полювання на відьом” на західноукраїнських землях настала перерва у вишукуванні усіляких “ізмів” серед науковців, письменників і митців. Сталін і його підручні за потреби вміли демонструвати “милостиві” жести щодо окремих представників творчої інтелігенції, час од часу навіть заступатися за несправедливо ображених. Виявом такого “чуйного ставлення” й була постанова Ради Міністрів СРСР (лютий 1951 р.) про створення Львівської філії АН УРСР, у тому числі й Інституту суспільних наук. І все ж головну роль відіграла логіка системи, макіавеллівський характер більшовицької влади, що заради стратегічних інтересів час від часу могла піти на незначні тактичні поступки. Постанова не була випадковістю, адже на рубежі 1940–1950-х років на західноукраїнських землях склалася зовсім інша, порівняно з першими повоевними роками, ситуація. Основної мети сталінський режим ніби досягнув: подолано, в основному, опір українського збройного підпілля, сотні тисяч реальних і потенційних противників знищено або депортовано вглиб СРСР, усі організовані сфери суспільного життя уніфіковано відповідно до загальносоюзного зразка. Кадрова політика тоталітарного режиму забезпечила повне домінування в усіх вищих органах влади й управління перевірених, лояльних керівників із числа мігрантів зі східних областей України й Росії, які послідовно втілювали лінію партії та уряду. Але це не забезпечило політичної і соціально-економічної стабільності в регіоні. Господарський механізм функціонував неефективно, соціальна сфера занепадала, колективізація сільського господарства призвела до розорення села, матеріальний добробут населення, особливо сільського, був край неадекватний, а ставлення старої інтелігенції до радянської влади й надалі залишалося критичним. За таких обставин тоталітарний режим вирішив дещо послабити адміністративно-репресивний тиск на західноукраїнську інтелігенцію, зокрема її найавторитетнішу частину, яку ще не встиг розчавити прес терору, перетягти її на свій бік і таким чином зміцнити позиції в регіоні. Саме в цьому контексті, очевидно, й слід розглядати заснування у Львові низки академічних інститутів, зокрема Інститут суспільних наук – як інструмент ідеологічного впливу на населення з метою руйнування усталених національно-політичних поглядів та формування нової радянської людини.

Проте результат виявився більш вагомим, ніж передбачалося. Тут доречно висловлювання Гегеля, що “люди самі роблять свою історію, але не знають яку”. Зусиллями перших директорів і передусім академіка І.П.Крип’якевича, що очолював установу в 1953–1962 рр., в інституті склався потужний інтелектуальний потенціал, здатний розв’язати складні наукові проблеми з історії, економіки, літературознавства, мовознавства та археології західних областей України. Ці роки стали часом становлення колективу, збирання кадрових сил, накопичення досвіду, формування основних напрямів досліджень, приведення організаційної структури у відповідність із поставленими перед ним завданнями. Кожен науковий співробітник мав своє коло наукових зацікавлень, хоч інтенсивність роботи була неоднаковою. Однак усі науковці, прямо чи опосередковано, активно впливали на розвиток гуманітарних досліджень в Інституті, колектив якого виявився здатним і під ідеологічним ковпаком розв’язувати актуальні наукові проблеми, виборюючи менший чи більший простір для самостійної думки. Хоч методологія більшості наукових досліджень була жорстко препарована відповідно до пануючих ідеологічних догм, постулатів марксизму-ленінізму, фактологічний матеріал багатьох опублікованих праць є унікальним і не втратив вартості дотепер, даючи поштовх для нових пошуків.

Доречно у збірнику на пошану М.Кугутяка з нагоди його 60-річчя згадати, що саме в Інституті суспільних наук АН УРСР він сповна відчув смак до серйозної дослідницької праці. Після закінчення цільової аспірантури й захисту кандидатської дисертації, успішно використовуючи набутий досвід, учений швидко пройшов усі шаблі посадового зростання в Івано-Франківському педагогічному інституті (нині – Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника): від асистента до професора, завідувача кафедри, декана історичного факультету. У 2006 р. М.Кугутяк очолив Інститут історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, де його багатий потенціал творця й організатора оригінальних багатоаспектних наукових досліджень розкрився повною мірою.

Інститут суспільних наук пройшов складний і суперечливий шлях, позначений як очевидним поступом, так і періодами стагнації та занепаду, не будучи винятком у системі Академії наук. Його колектив існував у непростих політичних і соціально-економічних умовах, переборюючи заборони, штучні обмеження, моральні та фізичні репресії, фінансові труднощі тощо. Науковцям доводилося долати ідеологічний тиск, принизливу дріб’язкову опіку політичних органів, цензуру, недоступність багатьох джерел, що робило неможливим серйозні наукові дослідження, насаджувану орієнтацію на локальний розвиток наукових напрямів. Однак попри всі обставини, які зводили до мінімуму свободу творчої самореалізації, вчені Інституту робили все можливе, щоб забезпечити розвиток української науки.

1. Історія Національної академії наук України. 1939–1941 : документи і матеріали / упоряд.: В. А. Кучмаренко, Т. П. Папакіна, Л. І. Стрельська [та ін.] ; редкол.: О. С. Онищенко (голов. ред.) та ін. – К., 2003; Історія Національної академії наук України. 1941–1945 : Ч. 1 : документи і матеріали / упоряд.: Л. М. Яременко, В. А. Кучмаренко, Л. І. Стрельська [та ін.] ; редкол.: О. С. Онищенко (голов. ред.) – К., 2007; Історія Національної академії наук України. 1946–1950 : Ч. 1 : документи і матеріали / упоряд.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський, В. А. Кучмаренко ; редкол.: О. С. Онищенко (голов. ред.) та ін. – К., 2008; У лещатах тоталітаризму : Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936–1956 рр.) : зб. докум. і матеріалів : у 2 ч. / упоряд.: Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов ; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 1996; Інститут історії України Національної академії наук України : документи і матеріали. 1936–1991 : у 2 кн. Кн. 1 : 1936–1947 / упоряд.: О. С. Рубльов, О. В. Юркова ; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред. та ін.) – К., 2011; Культурне життя в Україні : Західні землі : документи і матеріали. Т. 1 : 1939–1953 / упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін. ; редкол. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – К., 1995.
2. Рудницький В. На службу народу / В. Рудницький // Вільна Україна. – 1940. – 25 січ. (В. Рудницький – директор Інституту економіки АН УРСР, перший заступник голови бюро Відділу суспільних наук АН УРСР).
3. Науковий архів Президії НАН України. Справа “Львовские учреждения АН УССР, приказы за 1940 г.”, арк. 5–14.
4. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, ф. 1, оп. VI-д, спр. Г-1, арк. 210.
5. Академія наук УРСР у 1941 році / склали : С. Є. Боржковський, Т. О. Времєва та ін. / за ред. акад. А. А. Сапегіна (відп. ред.). – К., 1941. – С. 107, 109, 111, 113, 115, 117.

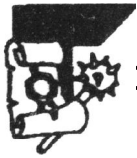
6. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. VI-ф, спр. Г-4, арк. 166–166 зв.
7. За час від 1940 і до 1950 р. із загального числа співробітників академічних установ Львова радянські наукові ступені без захисту дисертацій одержало лише п'ять осіб: один доктора наук (І. Крип'якевич), і четверо кандидата наук (відомі мовознавці А. Генсьорський і Л. Гумецька, археологи М. Смішко та Й. Пеленський). У 1941 р. ВАК присвоїв учене звання доцента О. Терлецькому // Науковий архів Президії НАН України, спр. “Львівський філіал Академії наук УРСР. Звіт про роботу Львівських відділів і установ АН УРСР за 1950 р.”, арк. 7.
8. Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут архівознавства, ф. 244, оп. 1, спр. 18, арк. 18.
9. Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 55, спр. 252, арк. 11, 19.
10. Відділ мистецтвознавства, фольклору і етнографії продовжив роботу довоєнного відділу фольклору, так само, як і утворений в другій половині 1944 р. Інститут мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР (УМФЕ АН УРСР) – роботу Інституту фольклору АН УРСР, що існував у 1936–1941 рр. і припинив свою діяльність після початку війни й евакуації Академії наук УРСР в Уфу.
11. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. П-3, оп. 1, спр. 78, арк. 88–89.
12. Держархів Львівської обл., арк. 90.
13. Науковий архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, спр. 172, арк. 118.
14. Там само, спр. 181, арк. 127–130.
15. Культурне життя в Україні : Західні землі : документи і матеріали. Т. 1 : 1939–1953. – С. 357.
16. Історія Національної академії наук України. 1946–1950 : Ч. 2 : додатки / упоряд.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський, В. А. Кучмаренко ; редкол.: О. С. Онищенко (голов. ред.) та ін. – К., 2008. – С. 102, 110, 667.
17. Науковий архів Президії НАН України, спр. “Львівський філіал Академії наук. Звіт про роботу Львівських відділів і установ за 1950 р.”, арк. 6.
18. Історія Академії наук України / редкол. Б. Є. Патон (голова) та ін. – К., 1994. – С. 120.
19. Науковий архів Президії НАН України, спр. “Львівський філіал Академії наук. Звіт про роботу Львівських відділів і установ за 1950 р.”.
20. У Президії Академії наук УРСР // Вісник АН УРСР. – 1950. – № 11. – С. 75.
21. Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 3, спр. 481, арк. 59, 66–67, 69–70, 80.
22. Там само, арк. 89.
23. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 8, арк. 15, 16, 23.
24. Наприкінці 1951 р. музей етнографії був вилучений зі складу інституту й об'єднаний з музеєм художнього промислу в самостійну установу під назвою “Український державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР”. У лютому 1952 р. розформовано відділ етнографії і народної творчості. Згідно з постановою Президії АН УРСР від 15 березня 1952 р., етнографи були переведені в Український державний музей етнографії та художнього промислу, а фольклористи – у відділ української літератури; на базі розформованого відділу створено відділ мистецтвознавства (див.: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 38, арк. 15, 17).
25. Науковий архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 8, арк. 117–118.
26. У 1953 р. О. Нестеренка призначили директором Інституту економіки АН УРСР, який він очолював до 1965 р. Згодом понад 20 років працював професором кафедри політекономії Київського торгово-економічного Інституту. У 1958 р. обраний членом-кореспондентом АН УРСР.
27. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 116, д. 526, л. 95.

В статье проанализирован процесс создания Института общественных наук АН УССР. Раскрыты его организационные истоки и особенности деятельности.

Ключевые слова: академическая наука, научные отделы, Институт общественных наук, тоталитаризм.

The article reveals the history of Institute of the Social Studies of the Academy of Sciences of the USSR. It analyses its organization origins and functional peculiarities.

Key words: academic science, science departments, Institute of Social Studies, totalitarianism.

УДК 37: 94 (477.8)+(476)
ББК 63.3

Євгеній САМБОРСЬКИЙ

СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКОЇ ОСВІТИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ І БІЛОРУСІЇ В 1944–1946 рр.

У статті висвітлено політику радянських органів влади щодо польської освіти, спрямовану на її ліквідацію. Особливу увагу приділено впливу переселенської акції 1944–1946 рр. на знищення польських навчальних закладів.

Ключові слова: освіта, польське населення, радянська влада, русифікація.

Відновлення радянської влади в західних областях Білорусії та України супроводжувалось уніфікацією всіх галузей суспільно-політичного, економічного та культурного життя населення. Із самого початку радянський уряд поставив собі за мету прискореними темпами “підігнати” ці регіони під “всесоюзний стандарт”. У даному контексті значна увага радянських урядовців була прикута до освітньо-виховної сфери – ідеологічного підґрунтя та основи майбутньої кадрової комплектації партійних установ. Вагомою перешкодою на шляху до здійснення радянської освіти була національна неоднорідність населення вказаних територій. Насамперед це стосується поляків, чисельність яких була доволі значною. Польське населення, виховане в душі польського патріотизму, не хотіло навчати своїх дітей у радянських школах. Також проти радянської освітніх закладів активно виступало й католицьке духовництво. На противагу цим чинникам партійні органи взяли курс на українізацію та білорусизацію освіти.

Тематикою, пов’язаною зі становищем польської освіти в західних регіонах УРСР та БРСР, частково займались як українські, так і білоруські дослідники. Серед них варто виокремити праці Л.Рябошапка¹, С.Сворака², С.Ткачова³, Б.Яроша⁴, Н.Галімавої⁵, Л.Лича⁶ і т. д. Цікаві матеріали про діяльність шкільних установ та вищих навчальних закладів містяться в тритомному збірнику документів – “Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали”⁷. Разом із тим варто зауважити, що у вітчизняній історіографії вказана проблематика залишається ще не достатньо дослідженою, однак, безперечно, є важливою в контексті висвітлення польсько-радянських відносин.

Метою статті є спроба відображення становища польської освіти на теренах західних областей УРСР і БРСР та її ліквідації радянськими органами влади.

Слід зазначити, що в західних регіонах Білорусії та України в довоєнний період мережа польських шкіл була досить розгалуженою. Проте вже в 1939–1941 рр. панування польської системи освіти здебільшого було подолано. Зокрема в 1940–1941 рр. на теренах Західної України налічувалося 6 739 шкіл, з яких 5 798 були українськими й тільки в 541 школі викладання провадилося російською, польською та іншими мовами⁸. У західних областях БРСР станом на 1939/1940 навчальний рік нараховувалося 5 633 школи, з яких 4 268 були білоруські, 923 польські, 173 російські⁹. З початком німецько-радянської війни в червні 1941 р. українські й білоруські землі опинилися в зоні німецької окупації, у зв’язку з чим розпочаті перетворення в галузі освіти було припинено. Новий етап радянської освіти настав після звільнення цих територій від нацистів улітку 1944 р.

Урегулювання розвитку освіти мало здійснюватися за допомогою низки законів, затверджених урядами УРСР і БРСР уже на початку 1945 р. Так, ЦК КП(б)У було прийнято закон “Про відбудову та розвиток культурно-освітніх установ, покращення медичної допомоги та соціального забезпечення населення в західних областях УРСР”¹⁰. У лютому 1945 р. комуністична партія Білоруської РСР прийняла постанову “Про виховання суспільства в душі радянського патріотизму і ненависті до німецьких окупантів”¹¹. Указані законодавчі акти мали сприяти відновленню зруйнованої в роки війни мережі культурно-освітніх закладів. Також вони були покликані за допомогою освітньої галузі прискорити здійснення радянської національних меншин.

Становище польської освіти стало хитким. У період 1944–1946 рр. відбувалося масове закриття польськомовних освітніх закладів. Визначальним чинником у цьому процесі стала переселенська акція, яка розпочалася восени 1944 р. У зв'язку з масовим виїздом польських учнів та вчителів чимало шкіл було закрито або ж переведено на інші мови навчання. Так, у Станіславській області в 1945/1946 навчальному році згідно з планом мало працювати 842 школи, з них 20 польських (при цьому під час планування 8 з 20 зазначених шкіл уже знаходилися в стані ліквідації)¹². Протягом навчального року припинили роботу 18 польських шкіл, вибуло до Польщі 6 616 учнів¹³. З Волинської та Дрогобицької областей упродовж 1944–1945 навчального року у зв'язку з переселенням виїхало відповідно 22 149 та 16 574 учні¹⁴.

Поряд із переселенням польської молоді, терени західних областей України та Білорусії покидали й польські вчителі. Так, на початок 1944/1945 навчального року в Луцьку налічувалося 106 учителів, з яких протягом року до Польщі виїхало 49¹⁵. У Гродно, з початком шкільного навчання, восени 1944 р. нараховувалося 104 вчителі польської національності. До кінця навчального року їхня кількість складала лише 68 осіб, з яких 54 зареєструвалися на виїзд¹⁶. У період 1944–1946 рр. у рамках переселенської акції тільки з однієї Станіславської області емігрував 531 учитель¹⁷. У той самий час із західних областей Білорусії було репатрійовано 2 180 шкільних працівників¹⁸.

Зменшення кількості вчителів та учнів призводило до закриття польських шкіл. За таких умов радянською владою практикувалось об'єднання шкіл або ж відкриття окремих польськомовних класів. У Рівненській області протягом 1944/1945 навчального року було закрито 43 школи (Рівне, Здолбунів, Дубно, Костопіль, Острог і т. д.)¹⁹. У місті Луцьк наприкінці того ж навчального року працювало три польські школи. Унаслідок зменшення кількості учнів школи № 4 і № 5 були злиті зі школою № 3²⁰. У деяких районах Тернопільської області польські школи об'єднували з українськими й було утворено лише окремі класи з польською мовою навчання²¹.

Темпи ліквідації польських загальноосвітніх закладів не були однаковими. Показовим є приклад Гродненської області, де в 1944/1945 навчальному році в Сопоткінському районі у всіх школах викладання велося польською мовою. Водночас у Вороновському районі жодної польської школи не було²². Проте ліквідація радянською владою польських шкіл була лише питанням часу. У тому ж Сопоткінському районі в 1947/1948 навчальному році нараховувалося 47 шкіл, з яких 35 були білоруськими, 10 – російськими, і тільки 2 – польські²³.

У деяких місцевостях Західної Білорусії закриття шкіл супроводжувалося протестами польського населення, які іноді давали позитивні результати. Так, на 9 сіл, які охоплювала Шиловицька сільрада (Волковиський район Гродненської області), була тільки одна білоруська школа. Аналогічна ситуація спостерігалась і в інших сільрадах цього району, внаслідок чого в 1944/1945 навчальному році близько 25% дітей шкільного віку не змогли навчатись²⁴. Таке становище було притаманне не всім регіонам, а лише тим, де переважало польське населення. Наприклад, у Брестській області в тому ж навчальному році працювало 634 школи, з яких польськомовних було тільки 10²⁵.

Отже, переселенська акція 1944–1946 рр. негативно позначилася на становищі польської освіти. Виїзд учителів і дітей шкільного віку до Польщі сприяв ліквідації польських навчальних закладів. Це суттєво впливало на прискорення радянзації та русифікації західних областей Білорусії та України. Крім того, ліквідація польських шкіл давала радянській владі можливість завдати відчутного удару по Римо-католицькій церкві.

Процес зменшення впливу польської освіти на суспільне життя населення проходив у складних для радянської влади умовах. Польські вчителі, учні, працівники освітньої сфери докладали чимало зусиль для збереження польської системи освіти. Вони також чинили опір радянзації освітньої сфери. В основному спротив польських учителів виражався в невиконанні радянських шкільних програм. Учителі активно залучали дітей до релігійного життя, проводили уроки в дусі польського патріотизму, перешкоджали вступу учнів до піонерських і комсомольських організацій і т. д. Так, учитель Львівської середньої школи № 17 Кухта на уроках викладав не той матеріал, який було заплановано. Унаслідок цього учні 9 і 10 класів твори І.Франка не вивчали зовсім. Сам учитель пояснював це тим, що він не хотів “зачіпати національних почуттів учнів польської школи”²⁶. Іншим прикладом є заява одного вчителя з Гродненської обла-

сті, який сказав: “Як я буду прививати дітям радянський патріотизм, якщо я сам поляк і люблю Польщу”²⁷. Справді, у польських школах Львова й Тернополя в екзаменаційних білетах було упущено кілька програмових тем, занижено вимоги. Усі питання, що стосувались історії комуністичної партії, польсько-радянських взаємин і т. д. учителями ігнорувались²⁸. На одній з нарад директорів міста Львів завідуючий методкабінетом Мацюк подібні явища обгрунтував тим, що “поляки вміють виховувати учнів, але не хочуть радянського виховання...”²⁹.

Особливу увагу працівники польських шкіл відводили релігійному вихованню дітей. Так, у Львівській області більшість учителів ходили до церкви, співали в хорі, організовували учням відвідини костелу в позашкільний час³⁰. У школі № 9 міста Львів заступник відділу народної освіти натрапила на читання учнями молитви в класі після закінчення занять. В учнівських творах на тему “Як я провів вихідний день” зазначалося: “Відвідав службу Божу”³¹. Зокрема в Дрогобицькій, Львівській, Станіславській областях біля костелів священики вивішували таблички з розкладом учнівських занять³². В одному з приміщень чоловічого монастиря у Станіславі було виявлено класну кімнату, у якій знаходилися підручники для 3 і 4 класу³³. Показовим є випадок, коли в Пружанській відділ народної освіти (Брестська область) звернулися священики з проханням дозволити їм викладати церковні предмети в школах³⁴.

Вищезазначені явища були широко розповсюдженими. Радянська влада намагалася зупинити практику співпраці вчителів зі священиками, оскільки це перешкоджало впровадженню радянської системи освіти, зміцнювало становище польської національної меншини.

У західному регіоні України наявність польських шкіл негативно позначалася на польсько-українських відносинах. Між українськими й польськими вчителями відчувалася ворожнеча, особливо в змішаних школах. Так, учитель польської школи № 5 міста Станіслав Малецький виступив проти об’єднання польської школи з українською. Також мали місце факти, коли польські вчителі не хотіли, щоб у польських школах вивішували українські стінгазети та викладали предмети українською мовою³⁵.

Польсько-українська конфронтація мала місце й у середовищі учнів. Так, в одній зі шкіл Сокальницького району Львівської області на правила поведінки, вивішених в українській школі, польською мовою були написані нецензурні написи³⁶. У змішаній школі Станіслава постійно відбувалися бійки між польськими та українськими учнями. Діти однієї школи нищили шкільне майно та зривали стінгазети на поверсі іншої³⁷. Українські педагоги часто скаржилися, що польські вчителі та учні з презирством ставляться до української мови, а в школах № 3 і № 8 міста Рівне польські діти відмовилися вивчати українську мову взагалі, заявивши, що це “мова бандерівців”³⁸.

Зростання польсько-української напруги в школах часто доповнювалося діяльністю українського підпілля. Загони УПА активно виступали проти впровадження радянської системи освіти й виховання. Наприклад, у ряді сіл Жовтневого й Коршівського районів Станіславської області польські вчителі отримали попередження від українських повстанців, які примушували їх до виїзду в Польщу. Багато польських родин було знищено та розігнано³⁹.

Вищезазначена ситуація не задовольняла партійне керівництво, оскільки не сприяла перетворенню західних областей України в стабільний регіон. Працівники районних та обласних відділів освіти не знали польської мови, а тому не могли перевіряти виконання шкільних програм, хід занять тощо. За таких умов польські школи фактично ставали безконтрольними, що перешкоджало утвердженню освітньої галузі за радянським зразком. У зв’язку із цим проблема доцільності продовження діяльності польських шкіл набула особливої гостроти. Так, секретар ЦК КП(б)У М. Гусаров поставив під сумнів подальше існування польських шкіл. Зокрема він зазначав, що “... ЦК КП(б)У вважає за необхідне проводити лінію на білорусизацію ополяченого в панській Польщі білоруського населення... для того, щоб в найближчі роки долучити до білоруської і російської радянської культури і ополячених білорусів і польське населення, яке залишилося в республіці...”⁴⁰.

Про ставлення радянської влади до польської освіти яскраво свідчить уривок з доповіді, виголошеної секретарем Львівського обкому КП(б)У І. Грушецьким на міській нараді польської інтелігенції. Зокрема в ній зазначалося: “Ми не будемо провадити політику заігрування 1939–40 років, а це значить, що по відношенню польського населення як громадян Радянського Союзу ми будемо провадити всі наші міроприємства без усяких поправок, всі радянські закони для них

повинні бути обов'язковими... У всіх учбових установах, інститутах, технікумах, в університеті буде провадитися навчання по радянським програмам і на українській мові”⁴¹.

Здійснення українізації та білорусизації освітньої сфери передбачало створення широкої мережі освітніх закладів. Навчання дітей за радянськими програмами й підручниками проводилося з метою впровадження в суспільне життя радянської ідеології з її моральними цінностями та світоглядними орієнтирами. Відкриття нових шкіл мало сприяти збільшенню кількості вчителів, які також були зобов'язані виступати в ролі пропагандистів. Паралельно партійним керівництвом широко практикувалося переведення шкіл з польською мовою викладання на українську й білоруську. Цим самим радянська влада заклала основу для широкого впровадження російської мови в майбутньому⁴². Так, на теренах Західної Білорусії та Західної України набула чинності постанова РНК СРСР від 13 березня 1938 р. “Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей”⁴³. В УРСР з другого півріччя 1945/1946 навчального року було запроваджено обов'язкове вивчення російської мови в українських школах з другого класу⁴⁴.

Власне для прискорення русифікації освітньої галузі секретар ЦК КП(б)Б М.Гусаров пропонував здійснити низку заходів, а саме: 1) поступово перетворити польські школи в білоруські та російські шляхом заміни “ненадійних” польських учителів на білоруських і російських; 2) створити при обкомах КП(б)Б західних областей групи доповідачів з числа комуністів, які володіють польською мовою, для проведення виступів у районах, де переважає польське населення; 3) надрукувати і розповсюдити брошури, в яких би розкривався “справжній зміст політики ополячування і окатоличення, що в минулому проводилась за сприяння уряду панської Польщі”⁴⁵.

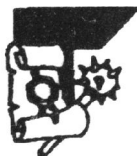
Слід зауважити, що поступове зменшення контингенту вчителів унаслідок їх переселення до Польщі створювало дефіцит працівників освітньої галузі. Проте, з іншого боку, це давало партійним установам можливість заповнити утворений вакуум за рахунок “прорадянського елемента”. За таких умов поширення набула практика відрядження вчителів зі сходу України, Білорусії, а також Росії на роботу в західні регіони, що, безумовно, мало сприяти русифікації. Так, тільки в 1944 р. на роботу в західні області УРСР Народний комісаріат освіти відрядив 8116 учителів, 329 працівників зайняли керівні посади у відділах народної освіти, до вищих навчальних закладів було направлено 160 осіб професорсько-викладацького складу⁴⁶.

Радянізація освітньої галузі, поряд зі школами, так само торкнулася й вищих навчальних закладів. Як у школах, так і в університетах, інститутах, училищах у довоєнний період навчання проводилося польською мовою. Переважна більшість викладачів була поляками. У зв'язку із цим партійне керівництво намагалося змінити національний склад викладачів на користь росіян та українців.

Особливо напруженою ситуація була у Львові, де чималий відсоток інтелігенції, зокрема й викладачів, становили поляки. Так, у Львівському політехнічному інституті в 1941 р. кількість українських і російських викладачів складала лише 3,5%, а студентів – 6,5%⁴⁷. У жовтні 1944 р. серед професорсько-викладацького складу всіх львівських вузів частка поляків становила 47,7%⁴⁸. Протести львівської інтелігенції проти радянської влади та переселення поляків викликали занепокоєння партійного керівництва. З метою придушення опору 9 січня 1945 р. органами НКВС було проведено арешти польського населення. Серед ув'язнених поляків виявилось й 24 наукові працівники львівських вузів⁴⁹.

Отже, процес ліквідації польської освіти відбувався на всіх її рівнях і не оминув вищих навчальних закладів. Польські науковці та викладачі були особливо небезпечні для радянської влади, оскільки становили найбільш свідому частку польського населення. Вони протестували проти входження Західної України й Західної Білорусії до складу СРСР, відстоювали право Польщі на ці землі. За допомогою добровільної “евакуації”, арештів, закриття польських освітніх закладів радянська влада намагалась ізолювати їх, не дозволити поширювати пропольські впливи на населення.

Таким чином, процес знищення польської освіти не був одномоментним і в часових межах охопив кілька років. Радянські партійні діячі усвідомлювали, що польська школа разом із Римо-католицькою церквою є осередком польськості, а тому хотіли позбавити поляків їхнього національно-культурного життя. Головним поштовхом до цього стала переселенська акція 1944–1946 рр. Вона дала змогу партійним керівникам під приводом зменшення кількості польських

учнів і вчителів розпочати закриття та реорганізацію шкіл. Не менш вагомим фактором була й русифікація освітньої сфери. Виїзд польського населення, нестача підручників дозволяли радянській владі замінювати польські школи російськими (наприклад, станом на липень 1947 р. на території Білорусії залишилося тільки 22 польськомовні школи)⁵⁰. З іншого боку, репатріація поляків призвела до зменшення кількості спеціалістів у галузі освіти. Вакантні місця в навчальних закладах заповнювалися за рахунок російськомовного елементу. Із професорсько-викладацьким складом, учителями, студентами, які прибували зі східних регіонів, ніхто не проводив відповідної роботи з вивчення білоруської чи української мови, що ще більше сприяло русифікації⁵¹. Фактично, вищезокреслені фактори відіграли ключову роль у справі ліквідації польської освіти, унаслідок чого вже до початку 1947 р. кількість польськомовних освітніх закладів різко скоротилася.

1. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) / Леонід Рябошапко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 484 с.
2. Сворак С. Становлення радянської системи освіти в західному регіоні України : традиції та проблеми / Степан Дмитрович Сворак. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 43 с.
3. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення : 1944–1946 рр. : Виселення поляків з Тернопілля / Сергій Ткачов. – Тернопіль : Підручники і посібники, 1997. – 216 с.
4. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект) / Богдан Олексійович Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 176 с.
5. Галімава Н. Аднаўленне і развыццё школьнай адукацыі на Берасцейшчыне ў першыя пасляваенныя гады / Наталля Галімава // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця : матэрыялы рэспубл. навук. канф., (Гродна, 3–4 мая 2002 г.) : у 4 ч. Ч. 3. – Гродна : ГрДУ, 2003. – С. 89–93.
6. Лыч Л. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (вересень 1943 – кастрычнік 1964 г.) / Леанід Лыч. – Мінск : Галіяфы, 2009. – 284 с.
7. Культурне життя в Україні : Західні землі : документи і матеріали : у 3 т. Т. 1: (1939–1953) / відп. ред. Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1995. – 747 с.
8. Сворак С. Становлення радянської системи освіти... – С. 12.
9. Łatyszczek O. Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku / Oleg Łatyszczek, Eugeniusz Mironowicz. – Białystok : Związek Białoruski w Rzeczypospolitej Polskiej, Katedra Kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku, 2002. – S. 195.
10. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин... – С. 282.
11. Łatyszczek O. Historia Białorusi... – S. 235.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 15, спр. 194, арк. 23–24.
13. Там само, ф. 4648, оп. 4, спр. 8, арк. 9–12.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 73, спр. 195, арк. 35, 48.
15. Там само, спр. 220, арк. 147.
16. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ), ф. 4 п, оп. 42, д. 375, л. 100.
17. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. П-1, оп. 1, спр. 426, арк. 38.
18. НАРБ, ф. 788, оп. 1, д. 24, л. 55.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 207, арк. 2.
20. Там само, спр. 220, арк. 127 зв.
21. Там само, спр. 209, арк. 6 зв.
22. НАРБ, ф. 4 п, оп. 42, д. 375, л. 96.
23. Кручковский Т. Polacy na Grodzieńszczyźnie po II wojnie Światowej (zarys historyko-demokratycznej problematyki) / Т. Кручковский // 60-летие образования Гродненской области : материалы междунар. науч. конф., (Гродно, 3–4 март. 2004 г.) / отв. ред. В. А. Белозорович. – Гродно : ГрГУ, 2004. – С. 350.
24. НАРБ, ф. 4 п, оп. 42, д. 375, л. 96.
25. Галімава Н. Аднаўленне і развыццё школьнай адукацыі... – С. 90–91.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 75, арк. 41 зв.–42.
27. НАРБ, ф. 4 п, оп. 51, д. 7, л. 32.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 75, арк. 163.
29. Там само, арк. 41 зв.
30. Там само, спр. 105, арк. 45; спр. 75, арк. 29.

31. Там само, арк. 25.
32. Там само, спр. 105, арк. 44.
33. Там само, оп. 23, спр. 4555, арк. 253.
34. НАРБ, ф. 4 п, оп. 29, д. 37, л. 45 об.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 75, арк. 25, 40.
36. Там само, спр. 94, арк. 41.
37. Там само, спр. 75, арк. 25.
38. Там само, оп. 46, спр. 319, арк. 115.
39. Там само, оп. 73, спр. 209, арк. 20.
40. НАРБ, ф. 4 п, оп. 29, д. 543, л. 42.
41. Культурне життя в Україні... – С. 232.
42. Ярош Б. О. Тоталітарний режим... – С. 139.
43. Сворак С. Становлення радянської системи освіти... – С. 28.
44. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин... – С. 284.
45. НАРБ, ф. 4 п, оп. 29, д. 543, л. 42, 45.
46. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 75, арк. 173.
47. Там само, спр. 33, арк. 26.
48. Гулай В. Поляки Львова в 1944–1946 роках: кінець національних ілюзій / Василь Гулай // Львів : місто – суспільство – культура : зб. наук. пр. / за ред. О. Аркуші, М. Мудрого. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2007. – Т. 6 : Львів – Краків : діалог міст в історичній ретроспективі. – С. 571.
49. Культурне життя в Україні... – С. 249–252.
50. НАРБ, ф. 4 п, оп. 29, д. 543, л. 41.
51. Лыч Л. Міжнаціональні дачиненні... – С. 128.

В статтє освєцєна полїтика совєтських органєв властї относїтельно польского образованїя, направлєнная на єго лїквідацию. Особое вниманїе уделєно влїянїю переселєнчєской акцїи 1944–1946 гг. на унїчтоженїє польских учебных заведєний.

Ключевые слова: образование, польское население, советская власть, русификация.

The article highlights the policy of the soviet authority towards the polish education, aimed at its in elimination. The particular attention is paid to the influence of the resettlement action in 1944–1946 on the extermination of the polish educational institutions.

Key words: education, polish population, soviet authority, russification.

УДК 378 (477.86: 438)

ББК 74.58

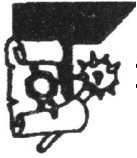
Петро ФЕДОРЧАК

**СПІВПРАЦЯ ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА З ВИЩИМИ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ Й
НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖЖЯ
(1990-ті рр. – початок ХХІ ст.)**

У статті висвітлено взаємини Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника з вищими навчальними закладами (ВНЗ) і науковими установами України та зарубіжжя, проаналізовано їх вплив на вдосконалення підготовки спеціалістів та підвищення ефективності наукової діяльності.

Ключові слова: вищі навчальні заклади, підготовка спеціалістів, наукові центри, демократизація освіти, міжнародна співпраця.

У незалежній Україні велика увага звертається на підготовку кваліфікованих спеціалістів. У цьому вже набув досвід створений у 1992 р. на базі Івано-Франківського державного педагогічного інституту Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.

Становленню та розвитку університету допомогли його творчі взаємини з ВНЗ і науковими установами України та зарубіжжя. Однак в опублікованих працях з історії університету вони висвітлені фрагментарно. У статті ми поставили за мету проаналізувати вплив досвіду інших ВНЗ та наукових установ України й зарубіжних країн на вдосконалення діяльності Прикарпатського університету після набуття ним нового статусу.

З переходом на університетську систему освіти колектив Прикарпатського університету передусім використовував набутий досвід за більш ніж п'ятдесятирічне існування педагогічного інституту. Водночас, відкриваючи нові факультети, кафедри та спеціальності, викладачі спиралися на здобутий досвід та допомогу ВНЗ і наукових установ України та зарубіжжя. Зокрема, в підготовці фахівців із правознавства, розпочатій у 1992 р. на історичному факультеті, та створенню в 1994 р. окремого юридичного факультету сприяв колектив юридичного факультету Львівського університету імені Івана Франка¹. До Прикарпатського університету на постійну роботу прибув зі Львова доктор юридичних наук, професор Володимир Луць, який очолив тут кафедру цивільного права і процесу та розпочав підготовку кандидатів наук. Івано-франківцям допомогли тодішній декан юридичного факультету Львівського університету, доктор юридичних наук, професор Михайло Костицький, доктор юридичних наук, професор Володимир Кульчицький, кандидати юридичних наук, професори Василь Костицький та Борис Тищик. Вони ділилися досвідом з деканом нового факультету Олегом Вівчаренком та викладачами з організації навчальної, виховної та наукової роботи, читали студентам лекції та проводили з ними семінари. В організації юридичного факультету іванофранківцям також допомогли доктор юридичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Василь Мунтян та суддя Конституційного суду України, доктор юридичних наук, професор Володимир Шаповал.

Установлення творчих взаємин з колективами ВНЗ України сприяло заснуванню та вдосконаленню роботи кафедр університету. Так, у 1993 р. викладачі новоствореної кафедри історії слов'ян побували на аналогічних кафедрах Київського державного університету імені Тараса Шевченка, Львівського державного університету імені Івана Франка й Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича, де вивчали досвід організації навчальної, методичної роботи, виховання студентів та в галузі наукових досліджень. На кафедрі історії слов'ян Прикарпатського університету побував завідувач аналогічної кафедри столичного університету, доктор історичних наук, професор Валерій Яровий, який тут ділився досвідом та прочитав студентам спецкурс про державотворчі процеси в зарубіжних слов'янських країнах². Це допомогло івано-франківським викладачам історії слов'ян у розробці навчальних програм, удосконаленні викладання курсів та організації наукової роботи.

Колектив університету спирається й на зарубіжний досвід, для чого були створені сприятливі умови в незалежній Україні. Після відкриття в 1993 р. економічного відділення, яке через два роки було перетворене в окремий факультет, його колектив започаткував співпрацю з Фондом Ганса Зайделя й Вищою економічною школою міста Розейгайм (ФРН), які допомогли у фінансуванні й обладнанні кабінетів. Професор Егон Гайль читав івано-франківським студентам лекції та проводив з ними семінари з міжнародного маркетингу. У 1997 р. під його керівництвом та кандидата економічних наук Івана Баланюка було здійснено проект "Маркетингова стратегія фірми". Німецькі вчені посприяли підготовці на факультеті євроменеджерів³. Учені зі США допомогли в розробці комп'ютерних програм, читали студентам лекції, що дало змогу розпочати підготовку фахівців у галузі фінансів, кредиту та бухгалтерського обліку.

У 2004/2005 навчальному році, у зв'язку з переходом до кредитно-модульної системи навчання і контролю знань студентів, перебудовою навчального процесу та наближенням до підготовки спеціалістів європейського рівня, викладачі університету вивчали досвід організації навчальної роботи у ФРН, Бельгії, Польщі та Австрії⁴.

Водночас Прикарпатський університет допомагає у підготовці спеціалістів високої кваліфікації іншим регіонам України та зарубіжним країнам. За затвердженою Міністерством освіти і науки України регіональною програмою взаємодії ВНЗ західних областей України та освітянських установ АР Крим за цільовими направленнями з 1996 р. університет щорічно приймав на навчання випускників кримських середніх навчальних закладів⁵. Університет уже під-

готував понад 150 спеціалістів з історії, української мови та літератури, англійської, німецької, французької мов і літератур, а також правознавства для АР Крим, які працюють у загально-освітніх школах, інших навчальних закладах та адміністративних органах. Серед цих випускників університету є декілька десятків татар, які, крім інших предметів, викладають в АР Крим українську мову та літературу. Юлія Гранат, набувши спеціальність історика в Прикарпатському університеті, також навчалася тут в аспірантурі та захистила кандидатську дисертацію. Реалізація регіональної програми сприяла не лише підготовці спеціалістів для АР Крим, але й зближенню молоді двох українських регіонів.

Ураховавши наявність на Прикарпатті та в інших регіонах України значної кількості громадян – поляків, а також потяг українського населення до вивчення польської мови і зміцнення взаємин з Республікою Польща (РП), у 1992 р. на філологічному факультеті Прикарпатського університету було створено відділення польської мови і літератури. У підготовці полоністів університету допомагають ВНЗ РП. Тут курси морфології, польської мови та діалектології, а також спеціальні курси студентам викладали Тереза Домбек-Віргова (Варшава), Михайло Лесів та Марта Рик (Люблін), Лех Краєвський (Ольштин). У 2011 р. студентам також читали лекції викладачі Гданського університету Е.Навроцька, К.Земба, А.Новачевський. Івано-Франківські студенти-полоністи проходили семестрове навчання у Варшавському університеті, поглиблювали свої знання з польської мови та літератури під час літньої практики в Люблінському, Жешувському та Гданському університетах⁶. Це допомогло їм у підготовці бакалаврських, дипломних та магістерських робіт, з полоністичних проблем. Колишні випускники відділення польської мови і літератури захищають кандидатські дисертації. У 1998–2012 рр. відділення полоністики закінчило понад 350 осіб. Більшість із них працює у навчальних закладах Івано-Франківщини, інших областях України, а дехто – у РП.

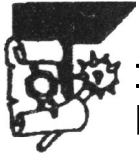
Співпрацю з ВНЗ та науковими установами ректорат і кафедри університету спрямували на підвищення рівня наукової роботи. Її активізації допомогло відкриття спільно з НАН України та її підрозділами навчально-наукових інститутів, лабораторій та центрів. Зокрема з Інститутом металофізики НАН України в університеті було створено Лабораторію гама-резонансної електроскопії з аналізом електронів конверсії, гама-рентгенівського випромінювання, яку очолив доктор фізико-математичних наук, професор Богдан Остафійчук. У 2001 р. ця лабораторія отримала статус національного надбання України. Дослідження колективу лабораторії посприяли розробці нових радіопристроїв. Б.Остафійчука нагороджено Державною премією України⁷.

1993 р. в університеті разом з АПН України було створено Науково-методичний центр “Українська етнопедagogіка і народознавство”, співробітники якого вивчали проблеми українського народознавства в педагогічному процесі освітніх установ. Керівник центру, член-кореспондент АПН України, кандидат педагогічних наук, професор Роман Скульський розробив регіональну концепцію української школи Прикарпаття⁸.

У 1995 р. в університеті відкрито відділ регіональних проблем Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, колектив якого під керівництвом доктора історичних наук, професора Олександра Карпенка, зайнявся дослідженням соціально-політичних процесів у західному регіоні України, зокрема історії Західно-Української Народної Республіки; опубліковано низку монографій та збірників документів⁹. У 2004 р. відділ реорганізовано в Науковий центр досліджень українського національно-визвольного руху¹⁰. Його очолює кандидат історичних наук, доцент Микола Вітенко.

У 1996 р. відкрито регіональний науково-дослідний Інститут українознавства. Очолений доктором філологічних наук, професором Василем Грещуком, його колектив зосередив увагу на дослідженні розвитку українознавства, національної освіти, літератури та мистецтва в Україні¹¹. У 2001 р. створено науково-дослідний центр “Педагогіка і психологія вищої школи” АПН України і Прикарпатського університету, який очолює кандидат педагогічних наук, професор Володимир Костів¹².

Очолена доктором історичних наук, професором Миколою Кугутяком кафедра етнології і археології Інституту історії і політології спільно з науковцями інших ВНЗ та наукових установ

досліджує важливі наукові проблеми. Зокрема, з науковцями Інституту історії України НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАН України та вченими низки ВНЗ реалізують науково-методологічний проект “Україна Соборна”¹³.

Співпраці університету з ВНЗ та науковими установами України сприяє проведення в Прикарпатському університеті всеукраїнських та регіональних наукових конференцій, які в основному спрямовуються на вдосконалення державотворчих процесів у незалежній Україні. Так, у 2004 р. відбулася Міжнародна конференція “Духовна вісь України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина”, ініційована професором М.Кугутяком. Її учасники в доповідях обґрунтували шляхи дальшого розвитку державотворчих процесів у незалежній Україні та зміцнення єдності її регіонів. У цьому ж році на всеукраїнській науковій конференції обговорювали проблеми організації та управління економікою регіонів в умовах самоврядування, а конференція була присвячена екологічній безпеці в Україні. У 2005 р. проведено всеукраїнську конференцію, присвячену діяльності політичних партій та проведенню виборів у державні органи влади України¹⁴. У 2006 р. проведено регіональну конференцію з проблем удосконалення правового регулювання забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні. Всеукраїнська наукова конференція 2007 року узагальнила аксіологічні аспекти трансформації сучасного українського суспільства¹⁵. У 2009 р. на всеукраїнській науковій конференції вчені обґрунтували роль Народного руху України в новітньому українському державотворенні та розбудові громадянського суспільства. У 2012 р. всеукраїнська наукова конференція була присвячена 70-річчю створення Української повстанської армії¹⁶.

Колектив Прикарпатського університету встановив тісні творчі взаємини з ВНЗ та науковими установами різних зарубіжних країн. З 1990-х рр. його співпраця здійснюється з кількома польськими університетами на основі укладених угод. Так, у 1995 р. ректорат університету уклав договір про співпрацю з керівництвом Вищої школи в Жешуві, якою передбачалося проведення спільних наукових досліджень і конференцій, обмін викладачами й аспірантами, впровадження нових методів навчання та розвиток контактів у сфері культури. У 1998 р. укладено угоду про співпрацю між Прикарпатським і Варшавським університетами, яка спрямовувалася на підготовку філологів, екологів, географів, ботаніків і обмін викладачами для роботи зі студентами-полоністами та українцями¹⁷. Договори про співпрацю Прикарпатський університет також уклав з Білостоцьким, Гданським та іншими ВНЗ РП.

У 2010 р. науковці університету уклали угоду про співпрацю зі Школою Вищою “Collegium Balticum” (Польща) щодо проведення спільних досліджень про впровадження етнопедагогіки в навчально-виховний процес освітніх закладів. Між кафедрами німецької філології Прикарпатського та Ягеллонського університетів підписано угоду про обмін викладачами для читання лекцій, публікацію спільних наукових праць тощо¹⁸.

Ці домовленості посприяли навчальному та науковому співробітництву. Завідувач кафедри історії педагогіки Прикарпатського університету, член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук, професор Богдан Ступарик читав курси лекцій у Вищій школі педагогічній у Жешуві, здійснював керівництво підготовкою докторських дисертацій її викладачами, обмінювався з польськими колегами педагогічним досвідом та науковими працями¹⁹. Лекції польським студентам також читали кандидат філологічних наук, професор Микола Лєсюк у Варшавському та Ягеллонському університетах, доктор політичних наук, професор Ігор Цепенда у Варшавському університеті, доктор економічних наук, професор Іван Благун у Католицькому університеті імені Павла Іоанна II (м. Люблін).

Наукове стажування у Варшавському університеті допомогло іванофранківцям Миколі Генику, Володимирові Комареві, Ігореві Райківському, Миколі Вітенку та Олегові Бориняку підготувати кандидатські дисертації про українсько-польські взаємини.

Співпраця з польськими партнерами сприяє створенню на Івано-Франківщині за активної участі ректора Прикарпатського університету професора І.Цепенди міжнародного центру зустрічей студентів України та РП, етнографічного центру імені Станіслава Вінченца та відбудові колишньої астрономічної обсерваторії на Карпатській горі Піп Іван²⁰.

Угоди та договори про співпрацю ректорат Прикарпатського університету уклав і з Північним університетом Бая Марє (Румунія), Словацьким дослідницьким центром (Братислава),

Католицьким університетом Сальти (Аргентина) та ВНЗ й науковими установами інших країн²¹. У 2012 р. на договірній основі університет співпрацював з науковцями із більше ніж 20-ти країн.

Важливо, що однією з умов підписаних угод та договорів є проведення спільних наукових досліджень, які спрямовуються на розвиток економіки, науки та культури. Так, науковці Інституту природничих наук Прикарпатського університету спільно з ученими Ботанічного інституту університету імені Крістіана Альбрехса м. Кіль (Німеччина) досліджують трансгенні рослини, з ученими Японії та Польщі – пристосування мікроорганізмів до несприятливих умов, а Молдови – ерозію ґрунтів. Науковці фізико-технічного факультету за участю вчених Білорусі та Польщі вивчають технологічні режими формування ізолюючих шарів у напівпровідниках методами радіаційного опромінювання і поліенергетичної іонної імплантації²². З 2010 р. викладачі цього ж факультету та Фізико-хімічного інституту співпрацюють з Інститутом електронної інженерії і промислових технологій Академії наук Молдови та кафедрою електроніки і факультету комп'ютерних технологій університету Газі (Туреччина). За ініціативою доктора історичних наук, професора Володимира Великого та доктора технічних наук, професора Павла Федорука науковці Інституту туризму та Центру інформаційних технологій університету спільно із вченими Австрії, ФРН, Італії та інших країн здійснюють наукові рекомендації щодо створення мережі центрів дистанційного навчання і перепідготовки кадрів у галузі туризму за розробкою "TEMPUS-JPHES"²³.

2009 року на базі Прикарпатського університету спільно з Фондом цивільних досліджень та розвитку США і підтримкою Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України створено науково-освітній центр "Наноматеріали в пристроях генерації та накопичення енергії"²⁴. Під керівництвом доктора фізико-математичних наук Івана Будзуляка науковці центру проводять дослідження щодо використання екологічно чистих природних продуктів для отримання напористого вуглецю для електродів суперконденсаторів. Вони довели, що це може посприяти трансформуванню сонячної енергії в електричну, застосуванню нанотехнологій для знешкодження ракових клітин та розробці інноваційних енергетичних конденсаторів і приладів для зберігання енергії. Науковці також розробили технологію отримання нанохлористого вуглецю та випробували його в пристроях накопичення енергії – суперконденсаторах. Практичну цінність івано-франківських дослідників у цій галузі підтвердили вчені США.

Науковці Педагогічного інституту із вченими США досліджують освітній та соціально-економічний розвиток гірських районів. Кафедри філософського факультету співпрацюють у галузі науки з Європейською асоціацією психотерапевтів, а також із ВНЗ Білорусі, Литви, Польщі та Російської Федерації²⁵. У 2008 р. кафедра етнології і археології з ініціативи її завідувача, професора Миколи Кугутяка з метою спільної розробки науково-дослідної програми із комплексного вивчення Східних Карпат²⁶ встановила наукові зв'язки з аналогічною кафедрою Сучавського університету (Румунія)

Науковці університету співпрацю із зарубіжними колегами спрямовують і на вивчення досвіду щодо входження країн у європейські структури. Так, кафедра політології з ініціативи її завідувача доктора історичних наук, професора Василя Марчука спільно з колегами Варшавського та Гданського (РП) університетів створила школу з вивчення досвіду інтеграції до ЄС. Викладачі Варшавського та Ягеллонського університетів у цій школі читали лекції²⁷. Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського університету Олег Білоус із проблем європейської та євроатлантичної інтеграції опублікував низку праць та виступав з доповідями на міжнародних конференціях і семінарах у Бельгії, Румунії та Туркменістані²⁸.

Співпраці колективу Прикарпатського національного університету із зарубіжними ВНЗ та науковими установами сприяє проведення міжнародних наукових конференцій. Пріоритет у цьому належить фізикам університету, які під керівництвом завідувача кафедри фізики і хімії твердого тіла доктора хімічних наук, професора Дмитра Фреїка провели 14 Міжнародних конференцій з фізики і технології тонких плівок та наносистем, у яких брали участь учені багатьох країн світу. Так, у травні 2007 р. на XI Міжнародній конференції, окрім науковців ВНЗ і наукових установ України, з доповідями й науковими повідомленнями з проблем фізики і технології тонких плівок виступили вчені з одинадцяти зарубіжних країн – Індії, Мексики,

Польщі, США тощо²⁹. Конференція ухвалила рекомендації щодо застосування результатів наукових досліджень та подальшого їх здійснення.

Проведені в Прикарпатському національному університеті міжнародні наукові конференції були спрямовані й на економічний розвиток країн. У 2005 р. на науковій конференції українські та швейцарські вчені обґрунтували наукові основи ведення сталого лісового господарства³⁰. У 2006 р. на конференції науковці університету спільно із зарубіжними колегами запропонували соціальні пріоритети економічного розвитку Прикарпатського регіону та вдосконалення використання фінансових ресурсів³¹.

У травні 2008 р. на проведеній з ініціативи економічного факультету за участю 300 учених України, Білорусі, США, Молдови та Російської Федерації конференції обговорювалися проблеми суспільного розвитку України та створення соціально орієнтованої моделі її економіки³². У листопаді наукову конференцію в університеті провели біологи, які з ученими України й кількох зарубіжних країн обґрунтували шляхи раціонального використання сировинних і рекреаційних ресурсів, збереження та відтворення екосистем Карпат³³. У 2010 р. на економічному факультеті проведено Міжнародну науково-практичну конференцію “Ринок аудиторських послуг в Україні: стан і перспективи розвитку”³⁴.

За участі зарубіжних учених в університеті проводяться міжнародні конференції з гуманітарних наук. Так, наприклад, у 1996 р. відбулася Міжнародна науково-практична конференція, присвячена українсько-польським відносинам у Галичині у ХХ ст., на якій учені з обох країн висвітлили українсько-польські соціально-економічні, культурно-мистецькі, літературні зв'язки й домовилися про подальшу наукову співпрацю³⁵. У 2008 р. івано-франківські й польські історики на конференції “Гадяцька унія в історії українсько-польських відносини (1658–2008)”, що відбулася в університеті, акцентували увагу на зміцненні сучасних взаємин між Україною і Республікою Польща³⁶. У 2010 р. в університеті проведено міжнародні науково-практичні конференції “Українсько-польські відносини сьогодні: потреба «перезавантаження» чи продовження?”, “Нова стратегічна концепція НАТО: перспективи та виклики для країн-партнерів у Центральній Європі”³⁷; у 2011 р. – Міжнародну наукову конференцію “Україна – Ватикан: державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи”³⁸, Міжнародну науково-практичну конференцію “Українсько-польське стратегічне партнерство: реалії та перспективи (до 20-річчя визнання Республікою Польща незалежності України)”³⁹.

Учені Прикарпатського національного університету беруть активну участь і в міжнародних наукових конференціях за рубежом. У 1998 р. науковці-філологи, зокрема доктори філологічних наук, професори Віталій Кононенко, Василь Грещук виступали з доповідями в Кракові на Міжнародній конференції “Василь Стефаник і його епоха”. У 2000 р. у Варшаві івано-франківські науковці взяли участь у конференції “Мовостиль українських перекладів Юліуша Словацького”⁴⁰, а 2011 р. – у Кракові на Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій творчості В. Стефаника.

Наслідком спільних наукових досліджень і проведення регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференцій є випуск книг за участі вчених різних регіонів України та зарубіжжя. Зокрема, в опублікованій за редакцією доктора історичних наук, професора Петра Федорчака книзі “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.” уміщено близько 150 доповідей та наукових повідомлень українських і польських учених, проголошених на проведеній у Івано-Франківську в 1996 р. міжнародній конференції⁴¹.

За редакцією доктора історичних наук, професора Миколи Кугутяка у 2008 р. опубліковано унікальну книгу “Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Ілюстрована історія”, авторами якої є вчені з Івано-Франківська, Києва, Львова, Тернополя, Ужгорода та Чернівців⁴². У ній історію ЗУНР висвітлено через документи та ілюстрації. Авторам цієї книги на X Всеукраїнському конкурсі “Книга року – 2008” присуджено другу премію.

З ініціативи та за редакцією М. Кугутяка видається міжнародний науковий журнал “Карпати: людина, етнос, цивілізація”, де публікуються дослідження провідних науковців країн Карпатського регіону.

Учені університету публікують свої праці в наукових збірках за рубежом. Так, у “Краківських Українознавчих зошитах”, виданих Фондацією св. Володимира Ягеллонського універ-

ситету в 1999 р. у Кракові, поряд із польськими авторами, опубліковані статті про творчість Василя Стефаника іванофранківців – професорів В.Грещука, В.Кононенка та С.Хороба, доцентів Р.Піхманця та М.Лесюка⁴³. Науковці Прикарпатського університету є також спів-авторами збірки “Варшавські українознавчі записки. Польсько-українські зустрічі”⁴⁴.

У 2012 р. у тритомному виданні “Від Галицької угоди до Європейського Союзу” опубліковано матеріали низки українсько-польських наукових конференцій, проведених у Прикарпатському університеті. У їх підготовці та редагуванні взяли участь кандидат історичних наук, доцент університету Ігор Гурак, кандидат історичних наук Олег Бориняк та науковці РП Адам Кульчицький, Івона Слоти й Мирослав Ровіцький⁴⁵.

Взаємини колективу університету з ВНЗ і науковими установами зарубіжжя здійснюються з допомогою обміну опублікованими науковими працями, художньою літературою. Завдяки активній підтримці вчених-українців, які проживають у країнах близького й далекого зарубіжжя, у 1993 р. у Науковій бібліотеці Прикарпатського університету відкрито читальний зал україніки. Сюди надходили видані за кордоном книжки, журнали та газети з Канади, США, Латинської Америки, Німеччини, Польщі. Керівництво бібліотеки Українського Вільного Університету (Мюнхен) подарувало бібліотеці Прикарпатського університету видану за редакцією професора, доктора Володимира Кубійовича багатотомну “Енциклопедію українознавства”, а також опубліковані праці істориків, філософів, твори поетів та письменників. Низку цінних праць з історії української діаспори США передали вчені Фонду “Сейбр-Світло” (США). Дійсний член Всесвітньої академії менеджменту Богдан Гаврилишин (США) направив до університетської бібліотеки свою книгу “Дороговкази в майбутнє”. Свої праці з історії української діаспори в Канаді та літературні твори подарував український письменник та громадський діяч Петро Кравчук (Канада).

Особливо фонд читального залу україніки збагатився книжками зарубіжних учених в останні роки. Книги з історії української діаспори Словаччини подарував читальному залу україніки відомий український дослідник історії і культури українців Словаччини, перший закордонний академік НАН України Микола Мушинка. Сюди ж передав свої наукові праці завідувач відділом україніки Європейського відділу бібліотеки Конгресу США, уродженець Станиславова (нині Івано-Франківськ) Богдан Ясінський. Магістр філософії Орест Корчак-Гординський (США) подарував іванофранківцям понад 800 книг з історії України, визвольних змагань часів Другої світової війни та діаспорне видання творів Лесі Українки.

Опубліковані зарубіжними вченими та діячами культури рідкісні книги передали у фонд читального залу україніки також науковці Мирослав і Марія Бігусі (Канада), професори Петро Гой та Дональд Девіс (США), професор Дарина Блохин (Німеччина). 2012 р. у читальний зал україніки поступило 1 400 книг, подарованих директором видавництва “Дніпрова хвиля” з Мюнхена. Цього ж року в читальному залі україніки налічувалося 4 342 опубліковані за рубежом книги з різних галузей науки.

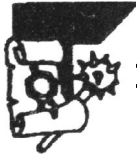
Фонди створеного керівництвом Інституту філології читального залу полоністики збільшуються завдяки надходженню наукових праць із ВНЗ Республіки Польща та інших країн.

Творчі взаємини з ВНЗ і науковими установами України та зарубіжжя значною мірою посприяли перетворенню Прикарпатського університету у важливий центр підготовки спеціалістів та науковців. Тепер тут налічується 8 інститутів, 6 факультетів, де навчається понад 16 тис. студентів за 46 спеціальностями. В університеті функціонує 25 навчально-наукових інститутів, лабораторій і центрів. Навчальну та наукову роботу проводять 978 штатних науково-педагогічних працівників, зокрема 86 докторів наук і професорів, 583 кандидатів наук і доцентів. В 11 спеціалізованих радах для захисту кандидатських і докторських дисертацій, крім своїх здобувачів наукового ступеня, дисертації захищають дослідники з різних регіонів України та зарубіжжя.

1. Регіональна політика України: наукові основи, методи, механізми. Ч. 2. – Львів, 1998. – С. 338.

2. Історичний факультет: здобутки, пріоритети, перспективи. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 35.

3. Прикарпатський університет: здобутки і перспективи. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 139.

4. Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі. Вип. 4. – Тернопіль ; Бахчисарай, 2006. – С. 315.
5. Поточний архів Тернопільського державного Технічного університету імені Івана Пулюя. Регіональна довготривала програма “Взаємодії вищих навчальних закладів освіти західних областей України з закладами освіти АР Крим та військово-морськими силами Збройних Сил України на 2005–2010 роки. – С. 1–2.
6. Поточний архів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (ПАПНУ). Наукове та науково-технічне співробітництво із закордонними організаціями (2011 р.). – С. 9.
7. Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу... – С. 316.
8. Прикарпатський університет: здобутки і перспективи.... – С. 93–94.
9. Там само. – С. 87.
10. Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / голов. ред М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 169.
11. Прикарпатський університет: здобутки і перспективи... – С. 94–95.
12. Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу... – С. 317.
13. Україна Соборна: зб. наук. ст. – К., 2004. – С. 5.
14. Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу... – С. 317.
15. Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу... – Вип. 5. – С. 214.
16. Народний рух України у новітньому українському державотворенні та розбудові громадянського суспільства : Програма конф., 29 жовт. 2009 р. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 1–15; Українська повстанська армія – феномен вітчизняної і світової історії ХХ ст. : Програма конф., 11 жовт. 2012 р. – Івано-Франківськ, 2012. – С. 1–16.
17. Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. – Філологія. Педагогіка. Психологія. Вип. 4. – К., 2001. – С. 521–522.
18. ПАПНУ. Відомості про наукове та науково-технічне співробітництво із закордонними організаціями (2010 р.). – С. 3.
19. Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі. Вип. 3. – Тернопіль, 2004. – С. 456–457.
20. ПАПНУ. Наукове та науково-технічне співробітництво із закордонними організаціями в 2011 р. – С. 12–13.
21. Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі. Україна – Туреччина... Вип. 5. – С. 215.
22. ПАПНУ. Відомості про наукове та науково-технічне співробітництво із закордонними організаціями (2010 р.). – С. 2.
23. Там само. – С. 3.
24. Там само.
25. Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі. Україна – Туреччина... Вип. 5. – С. 215.
26. Інститут історії і політології : 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності... – С. 59.
27. Там само. – С. 84.
28. Там само. – С. 115.
29. XI Міжнародна конференція з фізики і технології тонких плівок та наносистем : програма, Івано-Франківськ, 7–12 трав. 2007 р. – С. 1.
30. ПАПНУ. Звіт про проведення наукових та науково-технічних заходів у 2005 р. у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника. – С. 1.
31. Там само. Звіт про проведення наукових та науково-технічних заходів у 2006 р. підрозділами Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. – С. 4–5.
32. Там само. Звіт про проведення Міжнародної науково-практичної конференції “Людський розвиток в Україні: регіональні аспекти, сучасні проблеми, пріоритетні напрями”. – С. 1–5.
33. Там само. Резолюція Міжнародної наукової конференції “Моніторинг екосистем Карпат”. – С. 1.
34. Там само. Відомості про наукове та науково-технічне співробітництво із закордонними організаціями (2010 р.). – С. 1.
35. Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – 451 с.
36. Гадяцька унія в історії українсько-польських відносин (1658–2008) : програма, Івано-Франківськ, 28–29 листоп. 2008 р. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 2.
37. ПАПНУ. Відомості про наукове та науково-технічне співробітництво із закордонними організаціями (2010 р.). – С. 1.

38. Там само. Наукове та науково-технічне співробітництво із закордонними організаціями (2011 р.). – С. 5.
39. Міжнародна науково-практична конференція “Українсько-польське стратегічне партнерство: реалії та перспективи : (До 20-річчя визнання Республікою Польща незалежності України)”, 16–18 верес. 2011 р. – С. 1.
40. Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі... – Вип. 3. – С. 457.
41. Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст... – 451 с.
42. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 : Ілюстрована історія / голов. ред. М. Кугутяк. – Львів ; Івано-Франківськ, 2008. – 524 с.
43. Краківські Українознавчі зошити. Т. VII–VIII : 1998–1999 / за ред. В. Мокрого. – Краків, 1999.
44. Варшавські українознавчі записки. Польсько-українські зустрічі / за ред. С. Козака. – Варшава, 2000. – Вип. X. – С. 121–141; 209–244.
45. Od ugody hadziackiej do Unii Europejskiej=Від Гадяцької угоди до Європейського Союзу. Т. 1–3. – Rzeszów ; Lwów ; Iwano-Frankowsk, 2012.

В статтє отражены взаимосвязи Прикарпатского национального университета имени Василия Стефаныка с высшими учебными заведениями и научными учреждениями Украины и зарубежья, проанализировано их влияние на усовершенствование подготовки специалистов и повышение эффективности научной деятельности.

Ключевые слова: *высшие учебные заведения, подготовка специалистов, научные центры, демократизация образования, международное сотрудничество.*

This article describes the relationship between the Precarpathian National University named after V.Stefanyk and the scientific institutions of Ukraine and other countries. It analyzes their influence on the preparation of specialists and increase of scientific research.

Key words: *institutions, specialists training, scientific centres, democratization of education, international specialist exchange.*

УДК 63.3 (4Укр) Я73
ББК 17

Ярослав КАЛАКУРА

ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Висвітлюються провідні тенденції розвитку історичних уявлень та знань у Галицько-Волинській державі як наступниці та продовжувачі державницьких і культурно-духовних традицій Київської Русі. Головна увага зосереджена на з'ясуванні ролі Галицько-Волинського літопису та інших писемних джерел, а також усної творчості для збагачення знаннями з історії Русі та зарубіжних країн. Названо імена найвидатніших мислителів, показано роль їхньої спадщини у формуванні історичної пам'яті.

Ключові слова: українська історіографія, історичні знання, Галицько-Волинська держава, Галицько-Волинський літопис, усна творчість, пам'ятки сакральної культури.

З відновленням державної незалежності України почався принципово новий етап у розвитку української історіографії, різко зріс інтерес до її історії на різних етапах української минувшини, у тому числі в княжу добу. Із цього погляду видається надзвичайно актуальною проблема, пов'язана із з'ясуванням процесу нагромадження історичних знань у Галицько-Волинській державі як правонаступниці Київської держави. Як відомо, з другої половини XII ст. почалося розділення Київської Русі на удільні князівства, розгорнулася боротьба за київську спадщину. Державницьку традицію, засади права й українсько-руської культури, традиції літописання певною мірою підхопили й розвинули майже всі князівства, але найбільш повно – Галицько-Волинська держава, що сформувалася внаслідок об'єднання зусиллями Романа Мстиславича в 1199 р. Волинського й Галицького князівств, оволодіння ним Києвом і Переяславом. Сформувався потужний політичний організм, могутня українська держава, яка за розмірами не поступалася Священній Римській імперії¹.

Галицько-Волинська держава опанувала переважну частину київської культурної та духовної спадщини, у т. ч. набутки в царині історичних знань, і забезпечила їх подальший розвиток. На жаль, ця проблема ще не отримала належного висвітлення в науковій літературі, хоча до неї вже давно привернута увага, починаючи з часів творчості Миколи Дашкевича, Дениса Зубрицького, Анатолія Левицького, Ісидора Шараневича та ін. Наукове осмислення західно-української історичної думки княжої доби започаткували праці класиків української історіографії – Володимира Антоновича, Івана Франка, Антіна Генсьорського, Михайла Грушевського, Дмитра Багалія, Дмитра Дорошенка, Івана Крип'якевича, Теофіля Коструби (йому належить один із перших перекладів Галицько-Волинського літопису в 1936 р.), Михайла Марченка, Омеляна Пріцака та ін.² Не минули цієї теми й сучасні дослідники – Володимир Грабовецький, Дмитро Данилюк, Ярослав Дашкевич, Кость Кондратюк, Микола Котляр, Віктор та Анатолій Коцури, Микола Кугутяк, Степан Макарчук, Петро Толочко та ін.³ Автор цих рядків присвятив розвитку історичних знань у Галицько-Волинській державі окремий параграф у “Курсі лекцій з української історіографії”⁴. І все ж цілісного дослідження щодо зародження й нагромадження історичних знань у Галицько-Волинській державі досі не створено.

Мета пропонованої розвідки полягає в тому, щоб, з одного боку, привернути увагу до цієї важливої та актуальної проблеми й дати поштовх підготовці монографічної праці, а, з іншого боку, у рамках статті простежити спадкоємність і наступність розвитку історичних знань та примноження української літописної традиції у княжі часи, з'ясувати деякі особливості історіографічного процесу в Галичині та Волині, вплив на нього західноєвропейських чинників.

Зародження й розвиток історичних уявлень і знань у Галичині та на Волині, як і в цілому в Україні, невіддільні від етногенезу українського народу, формування його національної культури, духовності та історичної свідомості. Як відомо, предтечею писемної історії була усна народна творчість: міфи, легенди, перекази, оповіді, пісні, думи, казки, різноманітні вірування тощо. Уже язичники, а відтак проповідники християнства утверджували у свідомості

праукраїнців елементарні уявлення про минувшину та історичний процес. Поворотним рубежем у розвитку історичної думки стали поява писемності, зародження літописання, розширення міжнародних культурно-духовних та освітніх зв'язків Києво-Руської держави, запровадження християнства, розповсюдження на Русі надбань зарубіжних античних авторів та середньовічних істориків. Якщо християнство утвердило принципово нову ідею історії, її часові виміри в контексті історіософії провіденціалізму, то поява писемності, зародження давньоукраїнського літописання започаткували фіксацію інформації про історичні події та яскраві постаті. З Аскольдового та Київського літописів, із “Повісті минулих літ” почався знаковий етап у розвитку української історичної думки, який супроводжувався написанням творів історичного змісту як світського, так і церковного характеру. Збагачення історичних знань продовжувалось і в умовах монголо-татарського панування на Русі, згасання ролі Києва й створення Галицько-Волинської держави як продовжувача його традицій. Як і в Київській державі, уся писемна література на Волині та в Галичині, включаючи й літописи, різного роду хроніки, була невіддільна від усної народної творчості та релігійного життя.

З-поміж найдавніших галицьких пам'яток, що дійшли до нас із XII ст., раритетом є Галицьке Четвероєвангеліє, написане 1144 р. у Крилосі на пергаменті київським уставом, Христінопольський Апостол XII ст., Бучацьке та Холмське Євангеліє XIII ст., переписані ченцем Васильком при дворі Льва Даниловича. У XIII ст. в Галичі працював “мудрий книжник” і філософ Тимофій, тут були створені “Толковий апокаліпсис”, “Хронограф”. Переписуванням книг займався волинський князь Володимир Василькович, якого Київський літопис називає великим книжником та філософом, що дбав про поширення перекладної та оригінальної літератури. Історичні сюжети простежуються в низці літературних пам'яток, зокрема в “Слові” Кирила Туровського, працях Кліма Смолятича та ін.

Головними осередками політичного, культурного й духовного життя, розвитку освіти, а відтак і фіксаціями історичних подій та збагаченням знань були столичні міста Галицько-Волинської держави – Галич, Володимир, Холм та Львів. За традицією, властивою Києву, галицькі та волинські князі були здебільшого людьми освіченими й висококультурними. Галицький князь Ярослав Володимирович (1153–1187) у “Слові о полку Ігоревім” фігурує як “Осмомисл”, тобто освічений, розумний і мудрий, що володів вісьмома “мислами”, знав чужоземні мови. Він дбав про розбудову столиці та інших міст, створення бібліотек, будівництво храмів, сприяв спорудженню білокам'яного Успенського собору в Галичі. Подібними рисами наділений і Волинський князь Володимир Василькович. Автор Волинського літопису зазначає, що він був таким книжником і філософом, “якого не було у всій землі й по ньому не буде”. Завдяки йому поширювались освіта, книжне навчання, створювались книги та бібліотеки, а при княжому дворі утримувалось багато книгописців. Літописець назвав 36 книжок, які фігурували серед дарів князя для церков і монастирів Володимира, Берестя, Бельська, Кам'янця, Любомля, Перемишля, Луцька та інших міст. При цьому підкреслювалось, що чимало книжок князь переписав власноручно. Окрім релігійних текстів, були книги для читання з певним історичним забарвленням: “Пролог дванадцяти місяців”, “Соборник”, “Соборник великий” з яскраво вираженими повчально-виховним спрямуванням.

Як і в Київській державі, у Галичині та на Волині значну увагу приділяли розвитку освіти, шкільництва та писемності. Велику роль відігравали школи при церквах і монастирях, а також школи для підготовки ремісників і купців. Поряд із давньоукраїнською, вивчали грецьку та латинську мови; остання в Західній Європі була державною і мовою міжнародних контактів. Досить помітного поширення отримали самоосвіта й навчання за рубежем. Є відомості, що вихідці переважно з вельможних родин вчилися в Болоньї, Кракові, Парижі, Празі та інших містах. Історичні знання зазнали істотного впливу тогочасної західноєвропейської історіографії. Поширювалась література німецькою та польською мовами. Не випадково, І.Крип'якевич зазначав, що в Галицько-Волинському літописі зустрічаються слова, запозичені з угорської, німецької, литовської та інших іноземних мов⁵.

Найбільш вагомим явищем у розвитку української історичної думки часів середньовіччя став подальший розвиток у Галицько-Волинській державі літописної традиції Києва. Ще до її утворення, як засвідчує “Повість минулих літ”, на Волині й у Галичі літописання було

досить поширеним, тут створювалися хроніки, історичні твори. Однак вони не збереглися й дійшли тільки як окремі фрагменти або вставки до Київського літопису, присвячені міжусобним війнам, боротьбі проти зазіхань Польщі та Угорщини. Найвидатнішою пам'яткою історії є Галицько-Волинський літопис* як один із перших українських прозових творів, що став продовженням Київського літопису та “Повісті минулих літ”⁶.

Як довели дослідники, зокрема І. Крип'якевич, а відтак М. Котляр, Галицько-Волинському літопису передувала як київська літописна традиція, так і місцеві літописи, що уклалися у Звенигороді, Тереховлі, Перемишлі. Однією з найдавніших повістей Галичини, яка дійшла до нас, була оповідь про осліплення в 1097 р. волинським князем Давидом Ігоревичем тереховлянського князя Василька Ростиславича. Саме цю “Повість про осліплення Василька”, яка поєднувала в собі риси історичної та літературної оповіді, Нестор включив до “Повісті минулих літ”.

До унікальних пам'яток XII–XIII ст. відносять Галицьке Євангеліє 1144 р. і Галицьке Євангеліє 1266–1301 рр., написані уставом на “вічному” папері – пергаменті, які зберігаються в рукописних фондах бібліотек Санкт-Петербурга та Москви, низку археографічних творів, зокрема життя святих.

Спираючись на дослідження історії українського епосу, можна з упевненістю говорити про існування в X–XII ст. на теренах Галичини й Волині дружинного епосу, свідченням чого є дружинна пісня про подвиги Романа Мстиславича, уривок якої включений до Галицько-Волинського літопису.

Відомий дослідник Галицько-Волинського літопису М. Котляр вважає, що із середини XII ст. у Галичі почали створюватись не “класичні” літописи, а історико-літературні повісті, присвячені князям, а це стало новим етапом у розвитку історичного описування подій⁷. Цей унікальний твір створений щонайменше п'ятьма високоосвіченими літописцями-укладачами, які були ґрунтовно обізнані з працями візантійських та західноєвропейських авторів, виступали як патріоти і прихильники збереження цілісності Русь-України.

Не вдаючись у деталі Галицько-Волинського літопису як головного носія історичних відомостей з XIII ст., усе ж варто зазначити, що за своїм змістом він умовно ділиться на дві частини: Літописець Данила Галицького (події 1201–1261 рр.) та Волинський літопис (події 1262–1291 рр.). Перша частина починається з так званої Початкової Галицької повісті, з відомостей про загибель Романа Мстиславича, княжіння його дружини Анни і вступ на престол Данила, його вигнання з Галича та повернення, про боротьбу проти ординського ярма. Друга частина присвячена княжінням у Володимирі-Волинському Василька Романовича, його сина Володимира та Мстислава Даниловича.

Порівняльний аналіз Галицько-Волинського літопису з попередніми літописними пам'ятками засвідчує значно вищий рівень описування історичних подій, вдалішу спробу їх пояснення і причинно-наслідкового осмислення. Він складається з різних оповідань історичного змісту, створених у період 1201–1292 рр., закінчується розповіддю про початок литовської колонізації України. Можна приєднатися до думки дослідників про те, що його перші варіанти не мали чіткої хронологічної схеми, а деякі дати були проставлені пізніше, причому інколи невірно. Наприклад, на початку оповідання про Данила Романовича говориться про смерть його батька Романа Мстиславича в 1201 р. замість 1205 р. Імовірно, що літопис зазнав певної корекції в процесі переписування і включення його до Іпатіївського списку. До елементів “науковості” Галицько-Волинського літопису можна віднести досить широку й різноманітну джерельну базу. Це й документи з княжої канцелярії, донесення послів, грамоти, листи, попередні літописні хроніки, перекладна зарубіжна література (візантійський хронограф, хроніки Георгія Амартола, “Александрія”), а також особисті враження очевидців і учасників подій.

Впадає у вічі й те, що галицькі літописці, як і тогочасні придворні хронографи та історики в західноєвропейських країнах, відкрито демонстрували свої симпатії правителям: спо-

* Нині до послуг дослідників два основні тексти літопису: Острозький, або за Хлебниківським списком, та за Іпатіївським списком.

чатку Роману Мстиславичу, який наслідував приклад свого предка Володимира Мономаха щодо єдності Русі, а потім Данилу Романовичу, що зробив найбільший внесок, щоб “зібрати до купи” землі, повернути й розширити володіння, якими правив його батько. Багато уваги приділено державницькій діяльності Данилового сина Василька та внука Володимира. Із середини 1260-х рр. простежується прихильність літописців до волинської гілки Романовичів, і тільки остаточна редакція 1292 р. відтворює ідею об’єднувчих тенденцій, що їх послідовно обстоював галицький князь Лев Данилович та його нащадки.

Галицько-Волинський літопис відкривається Початковою Галицькою повістю, яка запроваджувала термін “Романовичі” (1206) і в такий спосіб утверджувала єдиноцілісність потомства Романа Мстиславича як засновника відповідної династії. Прославляються переможні походи Романа Мстиславича до половецького степу. Літописці підкреслювали родовий зв’язок Романовичів з далекими предками, насамперед з Володимиром Мономахом, аби довести древність роду, династичне право на наслідування влади, наголосити на доброчесності, мужності й гідності князя. Такими засобами утверджувалась і розвивалась історична пам’ять про попередні покоління, запроваджувалась у суспільній свідомості наступність традицій.

Автори літопису дотримувались тогочасної концепції провідної ролі видатних осіб в історії. Це якраз виявилось у звеличенні Данила Галицького⁸. Літописець характеризує його як людину мудру і прозорливу, сувору і справедливу, виправдовує його тверду великокнязівську політику стосовно боярства, кроки щодо зміцнення централізованої влади й цілісності держави перед загрозою з боку монголо-татарської орди, Польщі, Угорщини, Литви. Він із захопленням описує подорож Данила Галицького до столиці Орди, його переможні походи на половців, схвалює жорстоку розправу з жителями міст, які виявляли непокору князеві. Літописець оцінює князя як такого, у якому “від голови до ніг немає пороку”.

Хоч імена авторів Галицько-Волинського літопису не відомі, його текст проливає світло на ідейну спрямованість їх поглядів. Можна стверджувати, що вони були патріотами своєї землі, прихильниками могутності Руської держави, її цілісності та незалежності, слави руської зброї і військового мистецтва. Особливо виразно це відтворено в образі Данила Романовича, який поставив у залежність від себе Київ і об’єднав усю Південно-Західну Русь, створював коаліцію за участю західних держав для визволення Русі від татарського ярма, зміцнював військо, споруджував фортифікаційні укріплення.

Через увесь літопис червоною ниткою проходить обґрунтування права галицьких князів на володіння всією Південно-Західною Руссю, включаючи стародавню столицю Київ, збереження його традицій і духовної величі. Утвердження галицько-волинського князя Романа Мстиславича і в золотоверхому Києві дало підстави літописцеві назвати його великим князем, “царем на Русі”, “вікопомним самодержцем всієї Русі”. Новим підтвердженням права галицько-волинського князя на київську спадщину літописець вважав статус Данила Галицького після встановлення васальних відносин із золотоординським ханом, коли він висунув на посаду київського митрополита кандидатуру Кирила. Хоч зреалізувати план відновлення держави в межах Київської Русі не вдалося, ця ідея залишалась як перспективна й далекоглядна програма на майбутнє.

Однією з примітних рис Галицько-Волинського літопису як нової сходинки в розвитку української історичної думки є загострена увага до історії державності, політичного устрою Галицько-Волинської держави. У ньому багато місця відведено обґрунтуванню ролі князя, а згодом короля як носія верховної влади, історії галицького боярства, його участі в державному управлінні через боярську раду й тиск на князя. Наведені приклади про обмеження влади князя, право розпоряджатися земельними володіннями підсумовуються такою фразою: “Данила князем називали, а самі землю тримали”. Вони свідчать про елементи аналітики в оповідях літописців. Для протистояння боярству князь мусив шукати підтримку у віче. Принагідно нагадаємо, що в добу спадкоємців Данила Галицького саме галицько-волинські міста першими дістали магдебурзьке право як визнання самобутньої самоврядної традиції, що склалася тут історично.

Інтерес до історії державності, міждержавних відносин ще більше зріс у XIII–XIV ст. Ідеться про договори галицьких князів Андрія та Лева з Пруським орденом хрестоносців,

Юрія II Болеслава, якими встановлювався союз Галича з Пруським орденом проти Польщі, Литви й татар.

Дослідники писемних та усних пам'яток XII–XIII ст. указують на деякі їх “галицькі” особливості, насамперед лінгвістичні, використання специфічних для української традиції символіко-метафоричних засобів. Описуючи героїчні діяння князя Романа, літописець порівнює його з левом, сердитою риссю, з крокодилем, туром та орлом.

Незаперечним є той факт, що великий вплив на розвиток історичної думки в Галицько-Волинській державі продовжувала здійснювати християнська церква. Тут діяли Галицька, Перемишльська, Угрівська та Луцька єпархії, а 1301 р. була заснована Галицька митрополія, підпорядкована грецькому патріархові. Писемні пам'ятки поетизують і міфологізують образ Галича як древнього і священного, Богом обраного міста, яке мало досить потужну духовну підтримку. Водночас деякі галицько-волинські князі, починаючи від Данила Галицького, підтримували контакти з Римом. Протистояння, що розгорталось між Візантією та Римом, набуваючи дедалі гострішого характеру, поширювалося й на церковне життя в Україні. На західно-українських землях помітно зростав вплив католицької церкви як панівної в країнах Західної Європи.

Провідна роль Галича в розвитку історичних знань зумовлювалася також його пріоритетним місцем у системі культурних цінностей: шкільництва, книжної освіти. Тут перекладали й поширювали релігійні та історичні твори з грецької, угорської, латинської, зокрема житія святих, “Оповідання про Індійське царство”. До житія святих Болгарії та Чехії часто долучали 82 українських святих. Частина галицьких князів і бояр вільно володіла латинською та німецькою мовами.

Історичний контекст властивий і усній творчості, билинам, героїчному епосу, календарно-обрядовим пісням, колядкам, щедрівкам; деякі з них дійшли до наших днів. Вони пов'язані з історичними реаліями Галицько-Волинської держави, прославляючи й оспівуючи подвиги князів, бояр, народних героїв, змальовуючи княжий побут, місцеві звичаї.

Розглядаючи особливості розвитку історичних знань у Галицько-Волинській державі, не можна ігнорувати потужний вплив на них поглядів польських, чеських та угорських хроністів Вінцента Кадлубека, Яна Длугоша, Галла Аноніма. Відомо, що серед тогочасних хронік особливо популярною та цінною є “Велика хроніка про Польщу, Русь і їх сусідів XI–XIII ст.”. Не було випадковим і те, що галицько-волинський літописець навів немало відомостей про політичне й культурне життя Західної Європи, захоплювався патріотичним духом, зразками лицарства та шляхетності.

Свідченням зростання інтересу до історії на Волині та Галичині є поступове виокремлення історичної тематики в літературній творчості та малярстві в самостійний жанр. Велика заслуга в цьому належала мудрому книжнику Тимофію – автору повісті з визначеною історичною спрямованістю. Найближче до історичної тематики стояли епічні твори, так звані “давнини”. У “давнинах” Галичини фігурують реальні місця Поділля, Дунаю, пов'язані з боротьбою проти татар (Михайло Поток-богатир та ін.). Крім того, створювались пісні й перекази про галицьких і волинських князів, насамперед про славнозвісних Романа Мстиславича та Данила Романовича.

Історичний зміст та візантійсько-київський стиль притаманні для фрескового настінного живопису, церковного іконопису, архітектури Галичини та Волині. Особливо цей історизм характерний для церкви Спаса в Галичі, яка згадується в літописі за 1152 р., для церкви св. Пантелеймона під Галичем, а також білокам'яного Успенського собору у Володимирі, храму Кирила і Мефодія та інших пам'яток архітектури.

Таким чином, навіть ці стислі відомості засвідчують, що історична думка в Галицько-Волинській державі стала логічним продовженням і збагаченням знань, нагромаджених у Київській Русі. Надалі розвивалася літописна традиція, втілена в Галицько-Волинському літописі, епічних творах “давнини”, у церковній літературі. Разом із тим на історіографічний процес у Галичині суттєво впливала візантійська, римська та західноєвропейська історична думка, адже Галицько-Волинська держава мала широкі зв'язки, у т. ч. і династичні, з Угорщиною, Поль-

щею, Римом, Литвою, Чехією, Моравією тощо. Вона відіграла роль ретранслятора знань і зв'язуючого містка між західною та східною цивілізаціями.

Підсумовуючи огляд розвитку історичних знань у Галицько-Волинській державі, слід зазначити, що цей процес стримувався низкою об'єктивних чинників. Непоправної шкоди завдали великі руйнування й нищення, людські й духовні втрати, яких зазнали землі Київської і Галицько-Волинської Русі в роки золотоординського татарського панування, яке тривало понад сто років. Воно істотно уповільнило економічний і культурний розвиток українських земель, насамперед Києва. Негативно позначилось на духовному житті, на розвитку історичної думки перенесення в 1354 р. митрополії з Києва до Володимира-на-Клязьмі, у чому були зацікавлені татари, прагнучи не допустити духовного відродження давньої столиці Русі. Переїзд київського митрополита Максима до Володимира й заснування Галицької митрополії для "Малої Русі" (1303) відіграли деструктивну роль в історії православ'я, заклали початок його розколу, підірвали історичні традиції та звичаї предків, негативно вплинули на історичну свідомість. Відомо, що не збереглися тогочасні київські та галицько-волинські архіви і бібліотеки, оскільки були знищені золотоординськими завойовниками, пограбовані угорцями та поляками.

Однак, незважаючи на негативні наслідки руйнувань, можна дійти висновку, що розвиток історичних знань у Галицько-Волинській державі став логічним продовженням і збагаченням українсько-руської історичної думки Київської Русі, яка за умов більш як столітнього державного життя українського народу набула дедалі виразнішого етнічного забарвлення. Ідея державної самостійності, збереження і примноження київських княжих традицій, пошуки шляхів політичного, економічного та культурно-духовного порозуміння із сусідніми народами позначилися на змісті й характері української історичної думки. Між історичними та літературними творами XI – початку XIV ст. Київської та Галицько-Волинської Русі не можна провести якусь межу, оскільки літописи набувають дедалі більше вираженого літературного характеру, а літературні та релігійні твори містять відбиток історичного підходу. Сформувалася особлива галицько-волинська манера історико-літературного викладу подій, що мала багато спільного з київською літописною традицією.

1. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К. : Наук. думка, 1984. – 176 с.; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К. : Альтернативи, 1996. – 336 с.
2. Багалій Д. І. Нариси української історіографії / Д. Багалій. – К. : Друк ВАУАН, 1923; Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа : історія, політологія, право / Д. Дорошенко. – К. : Українознавство, 1996. – 256 с.; Марченко М. І. Українська історіографія / М. Марченко. – К. : КДУ, 1959. – 222 с. та ін.
3. Толочко П. П. Літописи Київської Русі / П. Толочко. – К., 1994. – 88 с.; його ж. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. – С. Пб. : Алетея, 2003. – 304 с.; Данилюк Д. Д. Історична наука на Закарпатті / Д. Данилюк. – Ужгород, 1999. – 352 с.; Коцур В. П. Історіографія історії України / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці, 1999. – 529 с.; Макарчук С. А. Писемні джерела з історії України / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – 352 с. та ін.
4. Калакура Я. С. Українська історіографія / Я. Калакура. – Вид. 2-ге, доповн. – К. : Генеза, 2012. – С. 78–85.
5. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 17.
6. Галицько-Волинський літопис : дослідження, текст, коментар / за ред. М. Ф. Котляра. – К. : Наук. думка, 2002. – 400 с.
7. Там само. – С. 4–5.
8. Котляр М. Ф. Данило Галицький : біографічний нарис / М. Котляр. – К. : Альтернативи, 2002. – 328 с.

Раскрываются доминирующие тенденции развития исторических знаний в Галицко-Волынской государственности, которое считается следующим этапом государственных и культурных традиций Киевской Руси. Главное внимание уделено роли Галицко-Волынской летописи и других письменных источников, а также устного творчества для обогащения знаний с истории Руси и зарубежных стран. Упомянуты имена наиболее известных мыслителей, продемонстрирована роль их наследия для формирования исторической памяти.

Ключевые слова: украинская историография, исторические знания, Галицко-Волынской государство, Галицко-Волынская летопись, устное творчество, памятники сакральной культуры.

The major trends in the development of the historical perceptions and knowledge in the Galician-Vohlynian state as the successor and the follower of cultural and spiritual traditions of Kyivan Rus are. The main attention is focused on elucidating of the role of the Galician-Vohlynian chronicle, other written sources and oral traditions to widen the knowledge of the history of Rus and foreign countries. The greatest thinkers are named: the role of their heritage in the formation of the historical memory is shown.

Key words: *Ukrainian historiography, historical knowledge, Galician-Vohlynian state, Galician-Vohlynian chronicle, sacred monuments of culture.*

УДК 908: 930.1 (477.83/86)

ББК 63.1 (4Укр)

Олена ДУТЧАК

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО БІБЛІОТЕЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК СКЛАДОВУ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ 30-х рр. ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.

У статті розглянуто ключові проблеми бібліотечного краєзнавства Галичини в сучасній українській історіографії. Проаналізовано основні здобутки сучасної української історіографії з окресленої проблеми та зроблено висновок про недостатню наукову розробку проблем бібліотечного краєзнавства в сучасній українській історіографії.

Ключові слова: *краєзнавство, історіографія, Галичина, бібліографія.*

Бібліотечне краєзнавство – важливий невід’ємний елемент інституціональної складової краєзнавчого руху та наукового життя Галичини в 1830-х – 1930-х роках. Краєзнавча бібліографія у структурі краєзнавчого руху займає “проміжне”, а радше, всеохоплююче становище, адже завдяки своїй універсальності вона акумулює всі види краєзнавства, що поділяються за такими ознаками: 1) соціальною (наукове, освітнє, виховне тощо); 2) змістовою (історичне, географічне, літературне та ін.); 3) організаційною (державна, громадська, індивідуально-ініціативна форми реалізації краєзнавства).

Історіографічний аналіз цієї проблеми стосовно розвитку краєзнавчого руху та наукового життя Галичини в 1830-х – 1930-х роках супроводжується певними труднощами та має свої особливості, зумовлені характером функціонування бібліотек, їхнім інституціональним оформленням тощо. За умов бездержавного існування українців (крім нетривалої доби ЗУНР) у складі державно-політичних систем Австро-Угорщини і Польщі вони фактично не мали власних національних публічних бібліотечних установ, які створювалися й функціонували головним чином при наукових і культурологічних інституціях – “Народному домі”, Ставропігійському інституті, “Просвіті”, Науковому товаристві ім. Шевченка, а також молодіжних, жіночих, професійних та інших добровільних громадських об’єднаннях, що діяли на власних статутах. Навколо них гуртувалися інтелектуальні сили української суспільності в особі професійних істориків й аматорів, громадських, культурних, церковних діячів, а також меценатів, підприємців тощо.

Згідно з підрахунками вчених, зі ста наукових і культурно-освітніх товариств, що існували в головному культурному центрі Галичини Львові в ХІХ – 30-х роках ХХ ст., понад 80 мали власні бібліотеки, функції й завдання яких обумовлювалися їхніми статутами¹. Окрім того, частина товариств мала широку мережу своїх філіалів у краї, що також мали книгозбірні. За соціальним призначенням такі бібліотеки поділяють на універсальні та спеціальні, які своєю чергою градують на книгозбірні вишів і дослідних установ, наукових і фахових товариств, науково-педагогічні, науково-навчальні тощо. Кожен із цих типів бібліотек проводив краєзнавчу діяльність, виходячи з характеру формування фондів та контингенту читачів. Найактивнішу працю в цьому напрямі проводили бібліотеки українських наукових і культурно-освітніх, моло-

діжних, жіночих організацій, з якими активно співпрацювали фахові історики й аматори та культурно-громадські діячі. Тож саме на історіографії цього “сегмента” бібліотечного руху зосередимо увагу.

Науковці цілком слушно наголошують на вагомій ролі “Просвіти” (1868–1939) у розгортанні українського краєзнавчого руху в Галичині², але не завжди конкретизують той факт, що головну роль у цьому відношенні відіграла передусім видавнича й бібліотечно-бібліографічна діяльність, а вже потім краєзнавчо-популяризаторська праця її читалень. Із початку 1990-х років зростає інтерес дослідників до історії цього найвизначнішого українського товариства, що спричинило зливу найрізноманітнішої літератури. Аналіз тематики, характеру, повноти відображення в ній бібліотечно-краєзнавчої діяльності “Просвіти” дозволяє умовно виділити три групи праць: історико-узагальнюючі, фахово-бібліотечнознавчі, історико-краєзнавчі. Таке групування історіографічних джерел загалом може бути прийнятливим і стосовно діяльності в зазначеному напрямі Наукового товариства ім. Шевченка та інших українських наукових і культурно-освітніх інституцій.

Маємо доволі численну групу узагальнюючих монографічних і дисертаційних досліджень, що висвітлюють організаційне становлення й різнопланову діяльність “Просвіти” за певних періодів чи в окремих регіонах (В.Чоповський³, Ж.Ковба⁴, І.Зуляк⁵, Б.Савчук⁶ та ін.). Видавнича й бібліотечна діяльність у них відображається, як правило, фрагментарно, зокрема в контексті видавничої, масово-просвітницької чи інших сфер діяльності товариства. У типовому виразному вигляді це явище представлено в “Нарисі історії «Просвіти»”, де А.Середяк охарактеризувала структуру й тематику її видань⁷, що призначалися для масового просвітництва, значна їх частина мала виразний історико-краєзнавчий характер.

Окремо відзначимо ґрунтовну об’ємну монографію І.Зуляка про діяльність “Просвіти” в Західній Україні за міжвоєнного періоду, де у двох підрозділах “Розвиток видавничої справи”⁸ та “Функціонування бібліотечної сфери”⁹ здійснено деталізований аналіз зазначених напрямів діяльності товариства. З нього випливає, що видавнича діяльність у вигляді серійних книжкових видань і періодики мала краєзнавчу спрямованість і призначалася для масового просвітництва і формування національної свідомості серед широких верств населення. Такий же характер мала праця просвітянських бібліотек Головного відділу та читальняних, що використовували різні форми й засоби популяризації україномовної літератури. Згідно з каталогами, значна її частина була покликана формувати уявлення про природу, історію, культуру як України загалом, так і Галичини та її окремих територіальних (природно-географічних, адміністративних, етнографічних тощо) регіонів.

До цієї проблеми в спеціальних й узагальнюючих працях зверталися дослідники історії українського бібліотечнознавства. З-поміж них на окрему увагу заслуговує наукова розвідка Н.Кунанець про особливості діяльності бібліотек товариства “Просвіта”¹⁰. Автор показала етапність їхнього розвитку (“до” і “після” 1890 р., коли Головна бібліотека товариства виконувала не лише функції книгозбірні, а сховища рукописів, стародруків, мап, предметів старовини тощо, які потім передали бібліотеці НТШ), визначила рівні й специфіку функціонування просвітянських бібліотек, мережу їхнього поширення тощо. Зі всього видно, що з кінця XIX ст. вони зосередилися на обслуговуванні малоосвіченого читача, тому комплектувалися науково-популярними виданнями, зокрема й краєзнавчого характеру.

За два останні десятиліття з’явилися сотні різновидових публікацій про діяльність “Просвіти” в окремих місцевостях, що, згідно із сучасним територіально-адміністративним поділом відповідають районам, областям, містам, селам. Більшість із них має науково-популярний, історико-краєзнавчий характер та відзначається національно-патріотичним пафосом. В академічних виданнях учені рідко звертаються до висвітлення цієї проблеми на такому “мікрорівні”, тому як приклади наведемо історичний нарис О.Паламарчука про “Просвіту” в Городку¹¹, наукові статті О.Седяра про філію “Просвіти” в Бережанах¹² і Ф.Стебля про читальню “Просвіти” в селі Суходоли¹³. Порівняно з узагальнюючими роботами такі публікації дають якісно новий рівень уявлень про роль товариства у формуванні краєзнавчих знань української людності краю, адже вони відображають унесок місцевих діячів-ентузіастів у цю справу, читачькі запити місцевого населення тощо. Водночас результати таких досліджень засвідчують

відмову товариства від формування “містечкового” патріотизму, яке прагнуло виховувати галицьке українство на ідеях загальнонаціонального соборництва, проводячи думку, що, попри культурно-побутові відмінності, українців різних “теренів” єднає спільна національна ідея.

Предметом активної уваги дослідників стала бібліотека НТШ. Історія її становлення й різні аспекти функціонування розглядалися як у спеціальних публікаціях, так і в узагальнюючих працях з історії товариства. Загалом у літературі переважає цілком виправданий підхід щодо розгляду функціонування бібліотеки НТШ у спільному контексті з бібліографічною працею товариства.

Достатнє відображення в літературі знайшла діяльність бібліотек інших українських культурологічних установ, хоча через статейний формат і різну тематику такі публікації не завжди чітко окреслюють історико-краєзнавчу спрямованість їхніх фондів і діяльності. Так, О.Колосовська присвятила низку статей про становлення і розвиток бібліотеки однієї з найстаріших українських установ “Народного дому”. Зокрема вона розкрила етапи комплектування її фондів, хоча не деталізувала характер та особливості їхнього опрацювання¹⁴. В іншій розвідці дослідниця докладно висвітлила чвертьстолітню діяльність відомого історика Б.Дидицького на посаді бібліотекаря “Народного дому” у Львові¹⁵. Розгорнуту характеристику становлення фондів його книгозбірні дала Н.Кунанець¹⁶. З матеріалів цих й інших напрацювань випливає, що в “Народному домі” нагромадилася значна кількість цінної літератури, зокрема й у галузі краєзнавства. Із цього активно користали фахові історики, студенти й інші особи, особливо із числа львівської інтелігенції. Однак на популяризацію історико-краєзнавчих знань серед ширших верств суспільства ця інституція майже не впливала, що зумовлювалося перетворенням бібліотеки “Народного дому” з масової, як планувалося спочатку, на наукову. З покликанням звідти та слідом за брошурою Б.Барвінського “Бібліотека і музей «Народного дому»” (1920) у сучасній літературі утвердилося трактування його книгозбірні як однієї з перших руських (українських) наукових установ.

У сукупності різнопрофільних досліджень достатньо повно з’ясована історія бібліотеки Ставропігійського інституту. Різні аспекти цього питання поглиблено з’ясовуються в статейних публікаціях У.Козак про етапи становлення книгозбірні Ставропігії¹⁷, О.Колосовської¹⁸ про її видавничу діяльність і рукописну спадщину тощо. У згаданих та інших роботах детально реконструйовано процес успадкування Ставропігією однієї з перших у Галичині українських бібліотек Успенського братства, що була покликана стати основою для вивчення та поширення знань з української історії і культури.

Своєрідне місце серед такого роду досліджень посідає доробок М.Кривенко, яке підсумовує існуючі історіографічні й історичні джерела про виникнення й функціонування в 1909–1940 рр. у Львові книгозбірні “Студіону”¹⁹. У її книжкових і рукописних фондах і колекціях переважала закордонна (європейська, грецька) література, тому бібліотеку “Студіону” часто називають “візантійською”. Втім, з точки зору історичного краєзнавства становить цікавість відтворена дослідницею історія її будинків, інтер’єрів, бібліотечних знаків, а також художні цінності книгозбірні, представлені різними мистецькими жанрами: архітектурою, іконами, малярством, книжковою графікою, що були творіннями рук як іноземних, так і місцевих майстрів.

У значному масиві різновидових історіографічних джерел розкривається роль і значення бібліотек у діяльності молодіжних, студентських, жіночих, педагогічних, і професійних та інших громадських організацій Галичини кінця XIX–XX ст. Окремо відзначимо значний доробок істориків щодо діяльності шкільних бібліотек з поширення краєзнавчих знань серед української молоді.

Узагальнюючі дослідження з історії бібліотечної справи в Україні у XIX–XX ст. дають важливі уявлення про спільні риси й особливості їхнього становлення на західноукраїнських та інших українських землях. У контексті вивчення історії українського книжкового руху в 1917–1923 рр. Т.Ківшар²⁰ показала роль і місце “Просвіти” й НТШ у його розвитку. Щоправда, значення бібліотек просвітнянського товариства в цій справі вона звела до морального виховання українців Галичини та поширення серед них україномовної книги, хоча насправді їхні функції були вагомішими. А бібліотеку НТШ дослідниця справедливо трактує як головну національну

українську книгозбірню на західноукраїнських землях, що нагромаджувала українські видання з різних теренів України й усього світу.

На окрему увагу заслуговує творчий доробок Н.Кунанець у вигляді дисертаційної роботи²¹ та низки змістовних публікацій, які істотно розширюють її зміст. Спираючись на значне коло різноманітних джерел, дослідниця розкрила особливості становлення наукових бібліотек Львова наприкінці XVIII – 30-х років XX ст., здійснила періодизацію цього процесу, показала вплив на нього різних соціокультурних чинників. Комплексний підхід до проблеми засвідчує висвітлення бібліотечної діяльності як українських, так і польських наукових товариств, а також вищих навчальних закладів, зокрема й студентських об'єднань міста. Повноту “бібліотечного образу” галицької столиці доповнює показ виникнення і розвитку численних приватних книгозбірень знаних наукових і громадських діячів. Це дослідження дає важливе підґрунтя для з'ясування ролі бібліотек у розвитку історико-краєзнавчих досліджень та в їхній діяльності з поширення краєзнавчих знань серед широких верств населення. Названа праця засвідчила прогресуючу в сучасній історіографії тенденцію відходу від “україноцентризму” й прагнення осмислювати певні суспільні явища й процеси на загальному поліетнічному історичному полотні, де поряд з українцями виступають інші сусідні національні спільноти.

Запропонований анотативний огляд історіографічних джерел яскраво підтверджує, що проблема становлення й розвитку бібліотек різних національних інституцій одержала достатнє відображення в літературі історичного та бібліотекознавчого спрямування. У своїй сукупності вона дає доволі чітке уявлення про етапи становлення книгозбірень, їхнє комплектування, наявні фонди, кадрове забезпечення, тематичні пріоритети наявних колекцій тощо. Однак ми свідомо не вдавалися до поглибленого аналізу згаданих та інших праць із зазначеної проблеми, бо вони в переважній більшості не увиразнюють тематику краєзнавчих фондів бібліотек і їхню краєзнавчу діяльність, зокрема у вигляді масової просвітницької роботи, яку проводила головним чином “Просвіта”.

Більше світла на це питання проливають окремі вузькопрофільні бібліотекознавчі та книгознавчі дослідження. Зокрема, вивчаючи розвиток системи книгопостачання бібліотечних фондів України у XIX – на початку XX ст., А.Соляник²² стисло розкрив масово-просвітницьку діяльність товариств “Народний дім”, “Галицько-руська матиця”, “Просвіта”, що також мала виразну краєзнавчу спрямованість.

Грунтовніше це питання відображене в уже згадуваному творчому доробку Н.Кунанець²³, який свідчить, що значно ширше коло громадських бібліотек формували фонди українознавчими виданнями, зокрема й краєзнавчого характеру. Дослідниця розкрила джерела їхнього комплектування (підтримка меценатів, книгообмін, отримання обов'язкових примірників, передача за заповітами, придбання за готівку, передплата тощо); показала методику опрацювання й каталогізації фондів; розкривала динаміку змін тематичних пріоритетів їхнього формування, обумовлених галуззю діяльності інституції-засновниці; окреслила процес складання колекцій і зібрань періодичних, рукописних, картографічних видань тощо. Було показано, що не лише вищезгадані українські (“Просвіта”, НТШ, “Народний дім”, студентські, учительські тощо), а й польські інституції володіли чималими збірками українознавчих видань.

Отже, аналіз діяльності національних інституцій в Галичині в означеному напрямі дозволяє зробити три головні висновки. По-перше, у фондах їхніх бібліотек була нагромаджена значна кількість як україномовної, так і польськомовної літератури, яку за всіма формальними та змістовими ознаками можна кваліфікувати як краєзнавчу. По-друге, не лише “Просвіта”, а й інші наукові, культурологічні, професійні, жіночі товариства проводили масово-просвітницьку роботу, що за сучасними критеріями також мала виразний краєзнавчий характер. По-третє, фактично ще не було здійснено спеціального комплексного аналізу суто краєзнавчої діяльності бібліотек національних інституцій у Галичині окресленого періоду. Його проведення має дати не опосередковані уявлення (що випливають і з наявних праць), а чітку виразну картину про краєзнавчі фонди та функції, напрями, методи краєзнавчої діяльності їхніх бібліотек. Передумови для такого дослідження дають спеціальна методологія аналізу краєзнавчої діяльності бібліотек, нагромаджений масив різнофахових праць у цій сфері та значна джерельна база.

1. Кунанець Н. Е. Наукові бібліотеки Львова: становлення, комплектування, формування фондів і колекцій (кінець XVIII – 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Наталія Кунанець. – К., 2007. – С. 9–10.
2. Петранівський В. Л. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. / В. Л. Петранівський, М. Й. Рутинський. – К.: Знання, 2006. – С. 23–35.
3. Чоповський В. Будителі національного руху: діяльність культурно-освітніх товариств “Просвіта” та “Рідна школа” на західноукраїнських землях: II пол. XIX – 20–30-ті роки XX ст. / В. Чоповський. – Львів, 1993. – 64 с.
4. Ковба Ж. М. “Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу: до 125-річчя з дня заснування / Ж. М. Ковба. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 128 с.
5. Зуляк І. Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939): монографія / Іван Зуляк. – Тернопіль: Воля, 2005. – 946 с.
6. Савчук Б. Просвітницька і соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині / Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 136 с.
7. Середяк А. Характеристика видань Львівського Товариства “Просвіта” / Алла Середяк // Нарис історії “Просвіти” / Р. Іванчук, Т. Комаринець, А. Середяк. – Львів; Краків; Париж: Просвіта, 1993. – С. 86–118.
8. Зуляк І. Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939)... – С. 322–356.
9. Там само. – С. 356–409.
10. Кунанець Н. Е. Мандрівні бібліотеки товариства “Просвіта” Галичини: перша половина XX ст. / Н. Е. Кунанець // Бібл. планета. – 2005. – № 1. – С. 31–33.
11. Паламарчук О. “Просвіта” і просвітяни Городка: історичний нарис / О. Паламарчук. – Львів, 1998. – 140 с.
12. Седляр О. Філія “Просвіти” в Бережанах (1890-ті – 1914 роки): заснування, діяльність, визначні постаті / Олександр Седляр // Вісник Львівського університету: Серія історична. Вип. 38. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – С. 640–657.
13. Стеблій Ф. З історії читальні “Просвіти” в селі Суходолі / Феодосій Стеблій // Українська культурна спадщина, національна свідомість, державність: ювілейний зб. на пошану Феодосія Стеблія. Вип. 9. – Львів, 2009. – С. 83–93.
14. Колосовська О. Бібліотека Народного Дому: з історії формування фондів / О. Колосовська // Записки Львівської наук. б-ки ім. В. Стефаника: зб. наук. праць / НАН України, Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів, 2002. – Вип. 9/10. – С. 114–134.
15. Колосовська О. Богдан Дідицький – бібліотекар Народного дому у Львові (1884–1901) / О. Колосовська // Записки Львівської наук. б-ки ім. В. Стефаника: зб. наук. праць / НАН України, Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів, 2004. – Вип. 12. – С. 218–232.
16. Кунанець Н. Е. Наукові бібліотеки Львова: становлення, комплектування, формування фондів і колекцій (кінець XVIII – 30-ті роки XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.08 / Наталія Едуардівна Кунанець. – К., 2007. – 245 с.
17. Козак У. Історія бібліотеки Ставропігії / У. Козак // Успенське братство і його роль в українському національному відродженні: доп. та повідомл. наук. конф., (Львів, 4–5 квіт. 1996 р.). – Львів, 1996. – С. 72–77.
18. Колосовська О. Видання Ставропігійського братства у фондах відділу рідкісної книги ЛНБ АН УРСР / О. Колосовська // З історії книги та бібліографії: зб. наук. праць / АН УРСР, Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 68–75.
19. Кривенко М. О. Книгозбірня “Студіону” у Львові (1909–1940): історія, сучасний стан фонду: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 27.00.03 / М. О. Кривенко. – К., 2010. – 20 с.
20. Ківшар Т. І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923) / Т. І. Ківшар; НАН України, Центр пам’яткознавства. – К.: Логос, 1996. – С. 43–45.
21. Кунанець Н. Е. Наукові бібліотеки Львова: становлення, комплектування, формування фондів і колекцій (кінець XVIII – 30-ті роки XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.08 / Наталія Едуардівна Кунанець. – К., 2007. – 245 с.
22. Соляник А. А. Система документопостачання бібліотечних фондів: закономірності розвитку / А. А. Соляник. – Х., 2005. – С. 95–96.
23. Кунанець Н. Е. Наукові бібліотеки Львова: становлення, комплектування, формування фондів і колекцій (кінець XVIII – 30-ті роки XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.08 / Наталія Едуардівна Кунанець. – К., 2007. – С. 78–173.

Рассмотрены ключевые проблемы библиотечного краеведения Галиции в современной украинской историографии. Проанализированы основные достижения современной украинской историографии по очерченной проблеме и сделан вывод о недостаточной научной разработке проблем библиотечного краеведения в современной украинской историографии.

Ключевые слова: краеведение, историография, Галиция, библиография.

The key problems of library study of local lore of Galicia in modern Ukrainian historiography are considered. Basic achievements of modern Ukrainian historiography are analysed on outlined issue and the conclusion about insufficient scientific development of problems of library study of local lore in modern Ukrainian historiography are made.

Key words: study of local lore, historiography, Galicia, bibliography.

УДК 94 (477) “1920/1939”
ББК 63.3 (4Укр)

Василь Футала

ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ 1920–1930-х рр.

У статті проаналізовано праці польських дослідників, присвячені західноукраїнському національно-демократичному руху міжвоєнного двадцятиліття. Визначено етапи й особливості розвитку проблеми в різних соціокультурних умовах. Автор підбив підсумок пошукової роботи польських учених, окреслив коло недостатньо вивчених питань і перспективні напрями подальших наукових досліджень.

Ключові слова: історіографія, історіографічне джерело, партія, національно-демократичний рух.

Історичний досвід західноукраїнської націонал-демократії становить значний науковий і громадський інтерес. Він зумовлений провідною роллю цієї політичної сили в національно-визвольній боротьбі західних українців наприкінці ХІХ – у 30-х рр. ХХ ст. Ліберально-центристський спектр українського політичного руху перебував у полі зору не тільки вітчизняних, а й польських істориків. Мотивом для пошукової роботи останніх було прагнення реконструювати політичну мозаїку міжвоєнної Польської держави, політику її урядів щодо національних меншин, місце і роль українського питання в Другій Речі Посполитій. Винесеній у заголовок статті проблемі присвячена значна кількість конкретно-історичних праць польських авторів, проте досі відсутнє дослідження з усебічним підсумком їхнього наукового доробку. Довідково-бібліографічного змісту публікації Е.Коко, В.Менджецького, Р.Тожецького, О.Лінкевич¹ та історіографічні сюжети відомого українського історика М.Кугутяка² лише частково заповнюють цю прогалину. Тому метою статті є проаналізувати пам'ятки минулого, що розкривають діяльність Української народно-трудової партії (УНТП) та її спадкоємця – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), виявити основні напрями й тенденції розвитку проблеми в польській історіографії, визначити малодосліджені й невивчені питання.

Перші спроби дати загальну оцінку західноукраїнського політикуму були зроблені польськими істориками й публіцистами в міжвоєнні роки. Прикладом можуть слугувати праці А.Белціковської, у яких містяться короткі відомості про партії та клуби в польському парламенті³. Автор характеризує 12 західноукраїнських партій, у т. ч. і національно-демократичного спрямування. Ще й сьогодні польські дослідники послуговуються статистичними даними про результати виборів до парламенту в 1922 і 1928 рр. і загальними характеристиками послів сейму та сенаторів першої і другої каденцій, підготовлені Жепецькими⁴.

Зауважимо, що пошукову роботу вчених стимулював Відділ національностей Міністерства внутрішніх справ Польщі. Під його егідою виходили праці, присвячені національним пи-

танням, у т. ч. українській проблематиці. Так, М.Фелінський (псевдонім Р.Ружицького) в одній із публікацій подав історико-соціологічну характеристику українського політичного спектра⁵. Автор поділив легальні партії на три групи: праві, центристські й ліві. Центр українських сил становила УНТП-УНДО. В основі типологізації партій, за М.Фелінським, – два принципи: політична орієнтація й ставлення до національного питання. Дослідник цілком слушно зазначив, що УНДО мало загальнонародний характер, а головною його опорою були інтелігенція, міщанство й греко-католицьке духовенство⁶. Автор указав і на проблеми партійної розбудови Об'єднання, пов'язані з наявністю в ньому угруповань, які поборювали одне одного. Відповідно до принципу т. зв. “орієнтації” він виділив три політичні напрями в УНДО: правницю з орієнтацією на Польщу, центр з орієнтацією на власні сили та лівницю з орієнтацією на УСРР⁷. Перу цього ж автора належать невеликі історичні нариси, присвячені організаційному становленню української націонал-демократії та парламентській діяльності українських послів і сенаторів⁸. Свідченням активності останніх у 1922–1927 рр., на думку дослідника, було те, що вони внесли до парламенту 841 пропозицію та інтерпеляцію, більшість з яких стосувалася функціонування адміністрації, судівництва й громадської безпеки.

Не можна оминати увагою праці польських публіцистів, які входили до групи “Польсько-український бюлетень”. Так, наприклад, О.Бохенський засуджував політику асиміляції українців, прихильно ставився до поміркованого курсу УНДО⁹. Аналізуючи політичну структуру західних українців, автор зауважив: ця партія “тримає політичну й моральну гегемонію над українським суспільством..., стоїть на платформі незалежної соборної України”¹⁰. Звісно, що “гегемонія” звучить тут як перебільшення, бо після невдалої спроби “нормалізації” 1935 р. авторитет УНДО сильно похитнувся.

У Польській Народній Республіці від середини 1940-х до кінця 1960-х рр. історія українських легальних партій не вивчалася. Дослідники лише частково порушували питання, пов'язані з діяльністю ліво- і праворадикальних структур. Таким чином, можна стверджувати, що в цей час, порівняно з попереднім історіографічним періодом, україністика перебувала в стані стагнації. Якісні зміни настали в 70–80-х рр. ХХ ст., коли в польській історіографії відбулася переоцінка національної політики Другої Речі Посполитої. Примітно, що праці польських учених, на відміну від досліджень їхніх радянських колег, відзначилися багатшою джерельною базою та нестандартними оцінками-висновками. Наприклад, А.Хойновський висунув тезу, що більшість українців опинилася в складі Польської держави всупереч своїй волі¹¹. Історики більш-менш зважено, без зайвих емоцій, не забуваючи при цьому про класово-партійні та національні інтереси, аналізували політику Польської держави щодо українців, процес формування українських політичних середовищ.

Такі праці вийшли з-під пера М.Папежинської-Турек. У монографії 1979 р. вона зацентрувала увагу на чинники, що висунули українське питання на перше місце в національній політиці урядів Другої Речі Посполитої (чисельність українського населення, рівень його національної свідомості, схрещування різних поглядів щодо розв'язання питання належності Західної України, наростання в українському суспільстві політичних, господарських і навіть релігійних суперечностей тощо)¹². М.Папежинська-Турек звернула найбільшу увагу на політику УНДО. Аргументованим є висновок, що під впливом цієї партії перебували майже всі культурно-освітні товариства й кооперативні інституції, а “в стосунках із представниками інших національних меншин у Польщі УНДО виступило як загальнонаціональна репрезентація української суспільності”¹³. Однак хибним є твердження дослідниці, що під впливом націонал-демократів перебувала також УВО¹⁴. Тут можна вести мову лише про тісні контакти Є.Коновальця з окремими діячами партії або про Д.Паліва, який одночасно належав до двох політичних середовищ.

Позитивною рисою книги М.Папежинської-Турек є й те, що в ній зроблено акцент на українське питання в сеймі та діяльність українського парламентського представництва. Крім того, вона простежила ідейно-політичну еволюцію української посольської групи від єдиного клубу, об'єданого на національному ґрунті, до кількох фракцій, роз'єднаних за класовим критерієм. Відповідно до панівної тоді в Польщі методології дослідниці визначила причини перегрупування в Українській парламентській репрезентації (УПР), а саме: розвиток селянського й

робітничого руху “на східних і південно-східних землях”, “підвищення класової свідомості українських трудящих мас”, близьке сусідство та вплив УСРР, постійні зміни у співвідношенні сил в українському політичному житті і, передовсім, розширення впливу комуністичного руху.

У полі зору А.Хойновського перебував українсько-польський діалог. Як правильно зауважив історик, еволюція політичного курсу українського політикуму розпочалася 1930 року. Однак для порозуміння в 1931 р. ще бракувало “сприятливого клімату”¹⁵. Лише після чергового загострення українсько-польських стосунків у 1934 р. УНДО активізувало нормалізаційну політику. Цьому сприяли також вихід із партії групи Д.Паліїва й прагнення Об’єднання виступати в ролі єдиного представника українського народу¹⁶.

Підсумком вивчення суспільно-політичного життя західних українців у 1920-х рр. можна вважати монографію Р.Тожецького, у якій історик узагальнив доробок своїх попередників, опрацював багато архівних фондів, використав праці дослідників української діаспори. Книга приваблює не тільки нововіднайденими історичними фактами, а й авторськими розмірковуваннями. Наприклад, дослідник констатував, що УНДО не було типовою партією, а “свого роду національним фронтом, який об’єднував прихильників і виборців”¹⁷; чисельність зареєстрованих членів партії не була стабільною й не перевищувала 5–8 тис. осіб¹⁸. Разом із тим викликає подив твердження, що незалежна група УНТІ складалася з “людей, які мали на увазі головно власні інтереси, а не ідеї”¹⁹. Р.Тожецький, як і М.Папежинська-Турек, навіював читачеві думку, що українське питання в міжвоєнній Польщі не мало шансів бути розв’язаним у формі територіальної автономії через те, що не було умов для федералізації країни. Крім того, на заваді стояли менталітет поляків та історична традиція²⁰.

Побіжний огляд суспільно-політичної структури Західної України зробили А.Айненкель, М.Дроздовський, Є.Гользер, Є.Томашевський²¹ та ін. Автори торкнулися таких аспектів, як програмні засади легальних партій, їхнє ставлення до Польської держави, політика УНДО щодо нормалізації українсько-польських взаємин тощо.

Після 1989 р. зросла зацікавленість польських учених до аналізованої проблематики. Це частково знайшло відображення в узагальнювальних виданнях, присвячених історії Польщі та польського парламентаризму, українсько-польським відносинам, становищу національних меншин, а також історії України. Проте найбільш характерною рисою сучасної польської україністики є розвиток фахових досліджень. Зокрема, люблінський історик З.Запоровський звернувся до історії польської представницької демократії міжвоєнного двадцятиліття, порушивши недостатньо висвітлені його попередниками питання, а саме: місце та роль депутата в політичному й громадському житті Польщі, парламентський імунітет, Ю.Пілсудський і сейм, українці в сеймі 1922–1939 рр. Остання проблема викликає особливе зацікавлення через те, що раніше ні польські, ні, тим більше, українські історики не надавали їй належного значення. Історик мотивував свій творчий задум важливістю українського питання в Другій Речі Посполитій і чисельним представництвом українців у польському парламенті. Він констатував, що за 17 років перебування в сеймі українці зробили вагомий внесок у розвиток польського парламентаризму²².

В іншій публікації З.Запоровський показав участь українців у парламентських виборах Другої Речі Посполитої, еволюцію політичної тактики націонал-демократів та діяльність українсько-білоруського сеймового клубу²³. В авторському розумінні УНДО було центристською партією з поміркованою програмою, вплив якої поширювався переважно на південно-східні воєводства Польщі. Дослідник указав на обставини внутрішнього характеру, які спонукали партійне керівництво до компромісу з польським урядом, але оминув причини фіаско політики “нормалізації” 1935 р.

Участь українців у законодавчих органах Польщі вивчають й інші дослідники. Так, Ч.Бжоза з’ясував, що в польському парламенті 1922–1939 рр. засідало майже 100 послів і 25 сенаторів української національності. У сеймах двох останніх каденцій (1935–1939) українська посольська й сенаторська групи становили понад 70% усіх послів і сенаторів, які представляли національні меншини²⁴. Зокрема, В.Менджецький вважає, що парламент став для великої групи українських політиків “школою політичного життя та діяльності у державній машині”. У 1930-х рр. власне УПР була осередком, який спробував реально порозумітися з польськими урядовими

чинниками. Це порозуміння давало реальний шанс на вироблення нової формули стосунків між поляками та українцями не тільки в межах Польщі, а й на міжнародній арені²⁵. В.Момот дійшов висновку, що ефекти першого року нормалізаційної політики викликали серед членів Українського клубу глибоке розчарування, а також підірвали вплив УНДО в українському суспільстві. З метою піднесення престижу націонал-демократії УПР вирішила загострити парламентську тактику²⁶. Однак остання теза звужує авторське бачення поточного моменту. Адже справа полягала не стільки в авторитеті УНДО, скільки в широких антипольських настроях галицьких українців.

Найбільший внесок у вивчення різних аспектів діяльності, персонального складу та внутрішньої організації українського парламентського представництва у 1928–1939 рр. зробив М.Шумило²⁷. Він розглянув політичні передумови створення, генезу та організаційну структуру УПР, окреслив її роль у діяльності УНДО, створив збірний портрет українських послів і сенаторів, показав еволюцію політики УПР щодо уряду та Польської держави. Аналізуючи парламентські форми діяльності (виступи на засіданнях палат, робота в комісіях, внесення пропозицій, проектів законів і запитів), дослідник стисло показав правові підстави кожної з них, ступінь зацікавлення УПР у цій сфері, зміст виступів парламентаріїв та їхні результати. Конкретними прикладами підкріплені позапарламентські акції – зустрічі з виборцями, пропаганда на міжнародній арені, звернення до органів влади, публікації тощо. За підрахунками автора, зі 140 внесених пропозицій і проектів законів обидві палати ухвалили заледве 15, а із 696 інтерпеляцій власті взяли до уваги лише близько 100²⁸. Викликає зацікавлення характеристика особливостей еволюції УПР щодо Польської держави. Друга каденція сейму й сенату (1928–1930), зазначає історик, – це період “максималізму і негачії”. Протягом третьої каденції (1930–1935) поступово відбулися зміни в напрямі вироблення засад політичного реалізму. Його підсумком став виборчий компроміс, укладений з урядом 1935 р. Четверта й п’ята каденції (1935–1939) були часом важкого компромісу, який закінчився крахом т. зв. “нормалізації” українсько-польських відносин і нового переходу УПР до опозиції²⁹.

Уперше цілісну картину генези та розвитку УНДО створив Р.Томчик. Його виникнення 1925 р. автор розцінив як найважливішу подію в легальному політичному житті українського суспільства Галичини³⁰. Проаналізувавши рішення Народних з’їздів та керівних органів партії, історик простежив еволюцію її політичної тактики, а також суть внутріпартійної боротьби. Цінність праці полягає й у тому, що в ній показано діяльність націонал-демократів (зазвичай, організаційно-політичну) не тільки на теренах Галичини, а й поза її межами, визначено рівень впливів УНДО серед українського населення в порівнянні з іншими політичними силами. Вартий уваги аналіз політичної поведінки Об’єднання в другому міжвоєнному десятилітті. На переконання дослідника, “непопулярна” тактика УНДО щодо Польщі в 1930-х рр. “впливала з реальної оцінки політичної ситуації, а також із визнаної за репресивну національної політики польських властей”³¹.

Водночас має право на існування запропонована автором періодизація історії УНДО: 1925–1930, 1930–1935, 1935–1937, 1937–1939 рр. В її основу покладено важливі події в польсько-українських відносинах, які мали вплив на зміну тактики партії. Однак такий підхід не сприяв повному відтворенню процесу внутрішнього розвитку Об’єднання. Незручність такої періодизації, очевидно, розумів сам автор, бо інакше як пояснити таке його твердження: “Вибори до місцевих органів влади 1927 р. завершили перший етап у діяльності УНДО”³². Р.Томчик не висвітлює діяльність УНДО в громадських та кооперативних організаціях, не відшукав ілюстративно-фактологічного матеріалу про роботу первинних партійних ланок. Традиційним є трактування діяльності українських послів і сенаторів на міжнародній арені, а саме як “елемент виразно антипольської... пропагандистської акції партії, яка підтримувала ревізійні прагнення в Європі”³³. Автор інколи беззастережно поділяє аналітичні оцінки, зроблені працівниками Відділу національностей МВС довоєнної Польщі. Так, характеризуючи рішення III Народного з’їзду УНДО, він констатує, що усунення угодовців від керівництва партії означало посилення радикально-націоналістичної течії на чолі з Д.Паліївим³⁴. Насправді, тут треба вести мову про зміцнення позицій тих діячів, які орієнтувалися на власні національні сили. Символом політики невизнання Польщі був і голова партії Д.Левицький.

Партійно-політичної тематики торкнулися Ч.Паргач, С.Степень, В.Важневський у публікаціях, присвячених польсько-українським відносинам 20–30-х рр. ХХ ст.³⁵ Розвиток українського національного руху на Лемківщині знайшов відображення в доробку Я.Мокляка³⁶. Автор показав становлення організаційної структури УНДО у краї та боротьбу партії проти урядової політики “регіоналізації” – обмеження діяльності українських інституцій, вилучення української мови зі шкіл, функціонування Апостольської адміністрації Лемківщини тощо. Суспільно-політичні процеси на Північно-східних українських землях дослідив Г.Купріянович. Його перу належить декілька розвідок про діяльність національних громадських організацій, зокрема Українського народного комітету Холмщини й Підляшшя, і боротьбу національно-державницьких сил проти політики ревідикації краю³⁷.

Отже, аналізована проблема пройшла у своєму розвитку три етапи. Для праць польських дослідників 1920–1930-х рр. був характерний фрагментарно-фактологічний підхід до висвітлення діяльності західноукраїнської націонал-демократії. У період існування ПНР українське питання розглядалося в контексті національної політики урядів міжвоєнної Польщі. Роботи істориків 1970–1980-х рр. відзначилися багатством фактологічного матеріалу, значним рівнем аналітики й об’єктивності. Ці традиції не втратили свого значення й на сучасному етапі (від 1989 р. до сьогодні) розвитку польської україністики.

Наявні історіографічні джерела засвідчують, що порівняно добре вивчена організаційно-політична діяльність УНДО, еволюція політичної поведінки партії, участь націонал-демократів у виборчих кампаніях, використання українськими політиками парламентської трибуни, персональний склад і внутрішня організація українського парламентського представництва. Водночас немало аспектів аналізованої проблеми потребують подальшого наукового пошуку, як-от: організаційна структура, мережа, соціальний склад та функціонування низових ланок УНТП-УНДО, персональна діяльність провідних членів партії, вплив зовнішньополітичних факторів на політику “нормалізації”, яку здійснювали націонал-демократи. Рекомендовано було б польським дослідникам ураховувати надбання їхніх українських колег, передовсім М.Кугутяка, який сьогодні є найбільшим фахівцем із цієї проблеми.

1. Koko E. Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 / Eugeniusz Koko // *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku* / [pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki]. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 132–145; Koko E. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. / Eugeniusz Koko // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1994. – Z. 2. – S. 105–113; Mędrzecki W. Druga Rzeczpospolita w historiografii polskiej po 1989 roku / Włodzimerz Mędrzecki // *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku* / [pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki]. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 11–20; Torzecki R. Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1956 / Ryszard Torzecki // *Dzieje Najnowsze*. – 1998. – № 3. – S. 103–111; Линкевич О. Польско-украинские отношения межвоенного периода в современной польской историографии / О. Линкевич // *Белоруссия и Украина : История и культура : Ежегодник 2005/2006* / [гл. ред. Б. Н. Флоря]. – М. : Индрик, 2008. – С. 360–386.
2. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. 1 / Микола Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 44–45.
3. Belcikowska A. Partje polityczne i związki zawodowe w Polsce wobec wyborów do Sejmu i Senatu w 1935 r. / Alicja Belcikowska. – Warszawa : Awangarda, 1935. – 174 s.; Belcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce / Alicja Belcikowska. – Warszawa : Dom Książki Polskiej, 1925. – 1086 s.
4. Rzepeccy T. i W. Sejm i Senat 1922–1927 : podręcznik dla Wyborców / Tadeusz i Witold Rzepeccy. – Poznań : Wielkopolska Książarnia Nakładowa K. Rzepeckiego, 1923. – 552 s.; Rzepeccy T. i K. Sejm i Senat 1928–1933: podręcznik zawierający wyniki wyborów / Tadeusz i Karol Rzepeccy. – Poznań : Wielkopolska Książarnia Nakładowa K. Rzepeckiego, 1928. – 238 s.
5. Feliński M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej / Marian Feliński. – Warszawa : Druk. P.K.O., 1931. – S. 52–137.
6. Tamże. – S. 56.
7. Tamże. – S. 54–55.
8. Feliński M. Program Ukraińskiego Narodowo-Demokratycznego Objednania (U.N.D.O.) / Marian Feliński // *Sprawy Narodowościowe*. – 1927. – № 4. – S. 32–40; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej / Marian Feliński // *Sprawy Narodowościowe*. – 1931. – № 6. – S. 566–600.

9. Bocheński A. Problem polsko-ukraiński w ziemi czerwieńskiej / A. Bocheński, S. Łoś, W. Bączkowski. – Warszawa : Polityka, 1938. – S. 17–20.
10. Tamże. – S. 82.
11. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / Andrzej Chojnowski. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – S. 5.
12. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / Mirosława Papierzyńska-Turek. – Kraków : Wyd-wo Literackie, 1979. – S. 5.
13. Tamże. – S. 58–59.
14. Tamże. – S. 58.
15. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej... – S. 173–176.
16. Tamże. – S. 203–204.
17. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / Ryszard Torzecki. – Kraków : Wyd-wo Literackie, 1989. – S. 55.
18. Tamże. – S. 246.
19. Tamże. – S. 50.
20. Tamże. – S. 49.
21. Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego. T. II. Cz. II : II Rzeczpospolita / Andrzej Ajnenkiel. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 419 s.; Drozdowski M. Społeczeństwo, państwo, politycy II Rzeczypospolitej. Szkice i polemiki / Marian Drozdowski. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1972. – 403 s.; Holzer J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej / Jerzy Holzer. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1974. – 669 s.; Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939 / Jerzy Tomaszewski. – Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 224 s.
22. Zaporowski Z. K. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe / Zbigniew Konrad Zaporowski. – Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. – S. 158.
23. Zaporowski Z. Od negacji do akceptacji państwa polskiego. Ukraińskie wybory polityczne w II Rzeczypospolitej / Zbigniew Zaporowski // Res Historica. – Lublin, 2004. – Z. 16. – S. 221–233.
24. Brzoza Cz. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej / Czesław Brzoza // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. 1992–1993. T. I–II. – S. 157; Brzoza Cz. Ukraińcy w izbach ustawodawczych Drugiej Rzeczypospolitej / Czesław Brzoza // Ukraińskie tradycje parlamentarne. XIX – XX wiek / [pod red. Jarosława Mokłaka]. – Kraków : Historia Jagellonica, 2006. – S. 199.
25. Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drużej Rzeczypospolitej / Włodzimerz Mędrzecki // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1996. – T. 3. – S. 234.
26. Momot W. Ukraińskie przedstawicielstwo parlamentarne w Sejmie i Senacie w latach 1935–1939 / Wojcech Momot // Studia Historyczne. – 1999. – Z. 3. – S. 407–408.
27. Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939) / Mirosław Szumiło. – Warszawa : Nerion, 2007. – 325 s.
28. Tamże. – S. 250–261.
29. Tamże. – S. 291–295.
30. Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939 / Ryszard Tomczyk. – Szczecin : Książnica Pomorska, 2006. – S. 53.
31. Tamże. – S. 304.
32. Tamże. – S. 67.
33. Tamże. – S. 96.
34. Tamże. – S. 114.
35. Partacz Cz. Stronnictwa ukraińskie w II Rzeczypospolitej wobec groźby wojny (1938–1939) / Czesław Partacz // Rocznik Koszaliński. – 1994. – № 4. – S. 51–57; Stepeń S. Ukraiński “ideał narodowy” w okresie międzywojennym / Stanisław Stepeń // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 2002. – Z. 13–14. – S. 79–83; Ważniewski W. Działalność ukraińskich partii politycznych w II Rzeczypospolitej / Włodzimerz Ważniewski // Дрогобицький краєзнавчий збірник / [редкол.: К. Кондратюк (відп. ред.) та ін.]. – Дрогобич : Каменяр, 2002. – Спецвип. – С. 414–426.
36. Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / Jarosław Moklak. – Kraków : Historia Jagellonica, 1997. – 223 s.
37. Купріянович Г. Український національний рух на Холмщині та Південному Підляшші в 1920-ті роки / Григорій Купріянович // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 7 : зб. на пошану професора Юрія Сливки / НАН України ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; [голова редкол. Я. Ісаєвич, упоряд. М. Литвин та О. Аркуша]. – Львів, 2000. – С. 115–126; Kuprianowicz G. Projekty “rozwiązania” kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w

drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku / Grzegorz Kuprianowicz // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: дослідження, документи, спогади / [Голова редкол. Ярослав Ісаєвич]. – Львів, 2003. – С. 99–118. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича).

В статті проаналізовані роботи польських дослідників, присвячені западно-українському національно-демократическому движению міжвоєнного двадцатиліття. Определены етапы и особенности развития проблемы в разных социокультурных условиях. Автор подвел итог поисковой работы польских ученых, очертил круг недостаточно изученных вопросов и перспективные направления дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: *историография, историографический источник, партия, национально-демократическое движение.*

The article analyzes the work of the Polish researchers devoted to the Western Ukrainian national-democratic movement of the interwar two decades. The phases and features of the problem in different sociocultural conditions are defined. The author summed up the research work of the Polish scientists, outlined the range of insufficiently studied issues and promising directions for further research.

Key words: *historiography, historiographic source, the party, national democratic movement.*

УДК 94 (477): 314.743

ББК 63.3 (4Укр) 62

Микола ҐЕНИК

ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Польсько-українське примирення стало основним змістом міжнаціональних відносин другої половини ХХ ст. Опрацювання історії польсько-українських відносин у контексті пошуків примирення розпочалося тільки в останні роки, стимул чому дали офіційні заяви на найвищому державному рівні. Розробка тематики примирення є характерною рисою сучасного стану науки і суспільної свідомості, зорієнтованих на повагу загальнолюдських цінностей, європейську інтеграцію та глобалізацію.

Ключові слова: *польсько-українське примирення, польсько-українські відносини, Україна, Польща, історіографія.*

Польсько-українське примирення стало органічним продовженням міжнаціональних відносин останніх століть, які коливалися між конфронтацією і спробами порозуміння. Цей процес передбачав переоцінку всього комплексу складових двосторонніх відносин. Л.Зашкільняк прийшов до висновку про те, що “сучасна українська історіографія концентрує увагу на конфліктних ситуаціях упродовж історії, особливо у ХХ ст.”. Автор ставив завдання включення національної історіографії у світовий історіографічний потік, висвітлення двосторонніх відносин з позиції “втілення у життя гуманістичних засад, які зближують народи і нації, а не роз’єднують”. Л.Зашкільняк зазначав, що такий підхід не означатиме відмови від оцінки конфліктів. “Але ця оцінка повинна ґрунтуватись на критичному осмисленні позицій усіх сторін, насамперед власної, а не представляти собою рахунок за старі образи. За таких умов українська (і польська) історіографія зможе відіграти свою конструктивну роль у формуванні історичної свідомості громадянина майбутньої об’єднаної Європи”¹.

Перші спроби аналізу двостороннього зближення робили учасники цього процесу, які вели пресову дискусію 1947–1948 рр., що покликана була створити ґрунт для домовленостей на рівні еміграційних урядів, тому їхні праці мають відбиток полеміки й апологетики. Напевне, першим спробував підсумувати баланс дискусії Клаудіуш Грабик. Достатньо оптимістично оцінюючи її хід, він констатував здобутки: визнання польською стороною права українського

народу на державну незалежність і започаткування усунення взаємних стереотипів та упереджень. Спірними залишалися проблеми кордонів та форм співпраці обох держав².

Реакцією на польські публікації перших повоєнних років став збірник “До питання українсько-польських взаємин”. Українські автори переконували польську сторону в необхідності зміни доктрини Польщі щодо східноєвропейських справ та встановлення співпраці зі східними сусідами³. А.Волянський проводив думку, що зміна польської політики вимагає насамперед подолання стереотипів польського суспільства стосовно українців⁴.

Більш категоричним в оцінках виявився Богдан Осадчук, який з перспективи кількох років вважав, що польсько-українська дискусія “розвивалася неорганічно, прагнучи одразу розв’язати ключові та ієрархічно найвищі проблеми (напр., форм федерації), залишаючи багато основоположних справ і суперечностей. Здається, що такий раптовий стрибок на вершину піраміди складних і напластованих взаємними психічними образами і травмами польсько-українських проблем був невірним методом, який вже з початку дискусії прирік її на безплідність”. Б.Осадчук висловлював надію, що наступна фаза польсько-української дискусії “сконцентрується спочатку на копіткому подоланні упереджень і образ, на з’ясуванні принципових справ, нав’язанні постійного контакту для обміну думками і поглядами, щоб таким чином досягнути вершин наших спільних справ і будувати довготривалий компроміс”⁵.

Могутній стимул розвитку досліджень тематики польсько-українських відносин було дано проведенням спільних конференцій, матеріали яких опубліковано в Канаді. І.Лисяк-Рудницький помічав завершення певного циклу в польсько-українських відносинах після Другої світової війни. Східна експансія Польщі, започаткована зайняттям у 1340 р. Галицького князівства, перейшла в 300-літній польський відступ після революції Б.Хмельницького, який тривав до 1939–1945 рр. Завершення 600-літнього періоду двосторонніх відносин, які повернулись у вихідну точку, означало початок нової доби, яка мала від попередніх етапів принципові відмінності, що сприяли досягненню порозуміння. Державний кордон УРСР і ПНР збігався з етнічним, національні меншини були незначними й не становили серйозної політичної проблеми. “Варто відмітити, що кордон після 1945 р. близький – з деякими змінами на користь Польщі – до того, який існував у середньовіччі, перед 1340 р. Нова геополітична реорієнтація Польщі на Захід і повернення територій, утрачених перед віками на користь Німеччини, закінчили, надіймось, що назавжди, традиційний польський наступ на Схід. Таким чином зникла головна причина давніх конфліктів між польським і українським народами”⁶.

Паралельно із цими працями, існувала велика кількість офіційних опрацювань, покликаних створювати образ українця – “різуна”, “гайдамаки” та формувати й зміцнювати негативні стереотипи. Г.Мотика і М.Зайончковський зазначали, що “в ПНР появилася на тему польсько-українських відносин досить багата література, повна замовчувань, переінакшень і фальшувань”. Дослідження справжніх стосунків не дозволялося внаслідок декларованої дружби з СРСР⁷.

У пост-комуністичний період активно розвиваються дослідження різних аспектів польсько-українських відносин. Політика польської держави щодо національних меншин, у тому числі української, відображена в численній літературі. Еугеніуш Міронович присвятив дослідженню національної політики Польщі в 1944–1976 рр. ґрунтовну монографію. Він виділив кілька основних етапів цієї політики, які він окреслив такими коментарями:

- 1944–1947 рр. Польща етнічно монолітна держава
- 1948–1954 рр. Советизація національної політики
- 1955–1958 рр. Партія проти національної дискримінації
- 1959–1966 рр. Що меншини можуть здійснити для слави партії?
- 1967–1976 рр. Інтегрувати, наглядати..., асимілювати.

Автор приходив до висновку, що Польща в перші повоєнні роки не мала єдиної національної політики. Е.Міронович вважав непослідовною національну політику польських комуністів, оскільки “інтернаціоналістична риторика і гасла про братерство народів поєднувалися з діями, спрямованими на асиміляцію національних меншин і перетворення ПНР в етнічно монолітну державу”⁸.

Гжегож Януш виокремив 5 періодів політики Польщі щодо національних меншин, однак тільки хронологічно, не даючи їм визначень (1944–1949, 1950–1955, 1956–1980, 1981–1989 та період після 1989 р.)⁹.

Політику польських властей щодо української меншини досліджували також Роман Дрозд, Ігор Галагіда¹⁰, Ігор Цепенда¹¹. Зокрема, Р.Дрозд періодизував урядову політику щодо українців у 1944–1989 рр. на 6 етапів. Характерною рисою цієї політики було намагання асимілювати українців, незважаючи на незначні поступки в культурно-освітній і релігійній сфері, які дещо відтягували цей процес. Урядова політика зміцнила почуття кривди в середовищі українського населення та взаємні упередження і стереотипи¹².

І.Галагіда проаналізував польську національну політику після Другої світової війни, переселення українців до УРСР та акцію “Вісла”. Автор дослідив різні аспекти суспільно-політичного, культурного, освітнього й релігійного становища української меншини. Умови існування українців розглядав у контексті суспільно-політичних процесів у Польщі, а відлигу – як фактор, що сприяв пом’якшенню політики щодо українців та створенню УСКТ¹³. Лешек Олейнік звертав увагу на зміни у ставленні польських властей до української меншини в 1956–1957 рр.: створення УСКТ, видання “Нашого слова”, появу шкільництва, толерування греко-католицьких богослужінь¹⁴.

Генрик Халупчак і Томаш Броварек проаналізували чисельність, розміщення, юридичний статус і політику урядів щодо національних меншин. Автори зазначали, що покращення ситуації української меншини почалося з 1990-х рр., і це стало важливим фактором відносин між Польщею і Україною¹⁵.

Релігійні проблеми української меншини досліджено в працях Даріуша Іванечка¹⁶, Гжегожа Купріяновича¹⁷.

Становище польської меншини на фоні етнічної та релігійної ситуації в Україні, процеси асиміляції та національного відродження, організаційна, культурно-освітня і мистецька діяльність розкриті в публікаціях Таїсії Єременко¹⁷, Лешка Мазепи¹⁸, Владзімежа Павлючука¹⁹.

Велика частина наукової літератури стосується спроб досягнення польсько-українського примирення в еміграції. Грунтовний аналіз політичного життя польської еміграції та окремих її осередків дано в монографіях Анджея Фрішке, Маріана С. Волянського, Рафала Габельського та Павла Міхцевича. В них розкрито ставлення до проблем кордонів, федераційного руху, еміграційних державних центрів інших народів²¹.

Польські ініціативи федералізації ЦСЄ, серед них також проекти польсько-української федерації, досліджено Казімежем Мохлінським²² та Славоміром Ценцкевичем²³. Праця римського кореспондента “Kultury” в 1973–1987 рр. Домініка Моравського стосувалася формування східної політики Ватикану в період понтифікату Іоанна Павла II, діяльності католицьких ієрархів, спрямованої на пошук польсько-українського примирення²⁴.

Предметом дослідження Кшиштофа Тарки стала закордонна політика польського еміграційного уряду, зокрема переговори з представниками української еміграції. Автор досить ґрунтовно прослідкував контакти між різними осередками еміграцій наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр. і зазначав, що територіальна суперечка була основною перешкодою на шляху до примирення. К.Тарка вивчав також відновлення контактів, яке настало в другій половині 1970-х рр.²⁵. З.Шкопяк прослідкував проголошення спільної польсько-української декларації 1979 р.²⁶.

Оскільки протягом півстоліття роль координатора польсько-українського примирення виконувала “Kultura”, велика кількість наукової літератури присвячена концепціям східної політики, подоланню стереотипів та геополітичній програмі паризького місячника. Серед авторів слід виділити Івону Гофман²⁷, Анджея Фрішке²⁸, Романа Вапінського²⁹, Анну Сівік³⁰, Еву Берберіуш³¹. Певна роль в опрацюванні цієї теми належить співробітникам журналу: Бенедикту Гайденкорну³², Єжи Помяновському³³, Леопольду Унгеру³⁴ та ін. Зокрема, Анджей Менцвель зазначав, що опрацьована Є.Гедройцем зміна концепції політики Польщі в нових умовах передбачала, що “довкола себе і біля себе треба мати друзів, а не ворогів. Власне, до цієї простої сентенції (...) зводиться Гедройцеве історичне послання, яке є водночас посланням політичним і культурним”. А.Менцвель наголошував, що “антисовєтизм “Культури” є антито-

талітаризмом і zarazом антиімперіалізмом. (...) Доктрина УЛБ, тобто незалежної України, Литви та Білорусі, – це, своєю чергою, не антиросійська диверсія і не замасковане прагнення польського домінування. Це передумова виникнення рівноправних історичних суб'єктів. Наріжним каменем майбутньої дружби мала бути добровільна відмова від Вільнюса, Гродна та Львова”.

А.Менцвель вважав феноменом діяльності Є.Гедройця у напрямку польсько-українського примирення поєднання методу народної дипломатії з високим інтелектуалізмом. “Правдиві дружні взаємини постають з повсякденних стосунків, а не з урочистих слів. Формування таких стосунків потребує інтелектуальних, а також ментальних й емоційних зусиль. Часопис, що його він створив, Гедройць назвав “Культура”, а свій Інститут – літературним, бо ставив перед собою завдання, яких ані політика, ані дипломатія виконати не можуть”³⁵.

Богуміла Бердиховська відзначала спадкоємність східної політики “Kultury” та концепцій “Buntu Młodych” і “Polityki”, які у видозміненій формі відіграли важливу роль у налагодженні польсько-українських відносин після Другої світової війни. Б.Бердиховська виділила кілька основних компонентів тактики Є.Гедройця щодо проблеми польсько-українського примирення:

- “постійний систематичний, ефективний історичний діалог”;
- дотримання принципу, “щоб так звані складні теми висвітлювали або українські автори, або ті польські автори, які могли би критично оцінити польську історичну спадщину. (...) Він не уникав складних тем, а навпаки, брав, як у нас кажуть, бика за роги, хоча знав, усвідомлював, що в певних конкретних ситуаціях, коли спроби налагодити діалог обертаються взаємною лайкою, переростають у великий скандал, краще відступити крок назад, ніж допровадити до фатальних втрат”;
- “постійне втягнення України в міжнародний контекст”³⁶.

Анджей Стемпнік вивчав відображення різних аспектів східної програми “Kultury” в “Zeszytach Historycznych”, які містили близько 120 публікацій, присвячених УЛБ, з них 62 – про Україну³⁷. Анджей Станіслав Ковальчик проаналізував багатющу епістолярну спадщину Є.Гедройця, зокрема переписку й відносини з Б.Осадчуком та його зацікавлення українським питанням³⁸.

Увагу дослідників привертала також окремі акції паризької “Kultury”. Ольга Гнатюк торкнулася обставин безрезультатності спроби оголошення декларації стосовно українського питання в 1949 р.³⁹. Дискусії, які велися публіцистами “Kultury” на початку 1950-х рр. з проблем східної політики, кордонів, відносин з українцями та федерації ЦСЄ, проаналізовано Марком Жебровським і Кшиштофом Помяном⁴⁰. Б.Осадчук зазначав, що позицію “Культури” стосовно непорушності кордону українська еміграція сприйняла з “обережним недовір'ям”, першими пішли на співпрацю помірковані націоналістичні кола з груп “Пролог” та “Український самостійник”⁴¹.

Складні дискусії в українському суспільстві стосовно переоцінки історичних процесів розглянуто в праці Томаша Стриєка. Автор стверджував, що поштовхом до зміни оцінки польсько-українських відносин та ролі Польщі в історії України стало нав'язання контактів між польською та українською еміграціями в 60–80-х рр. ХХ ст.⁴².

Януш Корек досліджував еволюцію політичної думки колективу “Kultury”, зокрема проблему федерації ЦСЄ, відмову від Вільна і Львова, концепцію УЛБ⁴³. Анджей Менцвель назвав цю концепцію показовою для паризького місячника⁴⁴, а Рафал Габельський зазначав, що проблема УЛБ становила квінтесенцію політичних розбіжностей між “Kulturą” і польським Лондоном. Науковець помітив, що “на думку Редактора, польсько-українське примирення (...) могло бути досягнуте тільки шляхом обопільного визнання помилок чи злочинів, вчинених в минулому”⁴⁵.

Розробка концепції УЛБ увінчалася проголошенням “Декларації в українській справі” 1977 р.⁴⁶. Проаналізувавши місце проблем східної політики в загальній політичній лінії колективу “Kultury”, А.Фрішке вважав Декларацію важливою, але символічною⁴⁷. Константи Єленсь-

кий, слідом за Є.Гедройцем, вважав зміну ставлення російських дисидентів до українського питання найбільшим успіхом⁴⁸.

Ігор Галагіда досліджував роль у польсько-українському примиренні журналу “Відно-ва”, що виходив у 1984–1987 рр.⁴⁹. Анатолій Русначенко відзначав значний вплив колективу “Kultury” й польської опозиції на зміну мислення суспільства в українському питанні⁵⁰. Олександр Скапненко та Марія Сеніч досліджували роль “Kultury” у трансформаційних процесах сучасної Центрально-Східної Європи та України⁵¹. Опубліковані також статті т. зв. “шкідників” процесу примирення з негативними оцінками діяльності паризького журналу⁵².

Значна кількість наукової літератури присвячена діяльності окремих осіб на користь польсько-українського примирення. Богуміла Бердиховська видала збірник статей про діячів польсько-українського примирення: І.Лисяка-Рудницького, І.Багряного, Ю.Шереха-Шевельова, реалізацію ідей Є.Гедройця, польські теми в публіцистиці В.Стуса⁵³.

Зважаючи на величезне значення Є.Гедройця для досягнення примирення, діяльності редактора “Kultury” присвячено кілька міжнародних наукових конференцій⁵⁴ та наукових збірників⁵⁵. Анджей Станіслав Ковальчик розкрив роль Є.Гедройця як редактора “Kultury”. Він приділив значну увагу формуванню нової концепції стосунків зі східними сусідами, взаємовідносинам з українськими емігрантами, підписанню “Декларації в українській справі”⁵⁶. На величезній ролі редактора “Kultury” в польсько-українському зближенні наголошував Богдан Осадчук⁵⁷.

Польсько-українське примирення в політичній діяльності Є.Гедройця є темою довголітніх зацікавлень Богуміли Бердиховської. Вона виділила основні положення стратегії Є.Гедройця в українському питанні: проблему кордонів, історичної спадщини, оцінки радянської України та висунення українського питання на міжнародний рівень⁵⁸. Леонід Зашкільняк зазначав, що складовими програми примирення Єжи Гедройця виступала свобода мислення, взаємна повага, обопільне врахування інтересів та звільнення “від почвар минулого”⁵⁹.

Ольга Гнатюк⁶⁰, Пауліна Вашкевич-Левандовська⁶¹ та Марія Сеніч⁶² проаналізували основні віхи діяльності Є.Гедройця, спрямованої на досягнення польсько-українського примирення. Погляди редактора “Kultury” на польсько-українські відносини стали також предметом наукових зацікавлень Януша М.Купчака⁶³, Людмили Кашко, Валентини Осколок⁶⁴, Ольги Вознюк⁶⁵, Еви Рибалт⁶⁶. Концепції Влодзімежа Бончковського щодо нормалізації польсько-українських відносин досліджували Марек Корнат⁶⁷, Яцек Кльочковський та Павел Коваль⁶⁸.

Ґрунтовні опрацювання політичної спадщини чільного публіциста “Kultury” Юліуша Мерошевського, який розробляв проблему кордонів і концепцію УЛБ, здійснені Збігнєвом Бирським⁶⁹, Доротою Гемі⁷⁰. Збірник матеріалів про діяльність прихильника польсько-українського примирення Ю.Лободовського видав Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі⁷¹. Вальдемар Міхальський досліджував українську проблематику в його творчості⁷².

Значна кількість публікацій присвячена діяльності Богдана Осадчука, який протягом півстоліття був основним українським співробітником “Kultury”. Цією проблематикою займався Басіль Керський⁷³, Томаш Стриєк⁷⁴, Мацей Мруз⁷⁵, Тадеуш Стегнер⁷⁶.

Христина Чушак у ґрунтовній монографії дослідила місце українського питання у діяльності польської опозиції. Багато уваги приділено пошукові опозиційними силами шляхів польсько-українського примирення, усвідомленню значення української держави для польської незалежності, дискусій щодо непорушності кордону, подолання негативних стереотипів та розробці політики щодо української меншини⁷⁷.

Данута Гібас-Кшак стверджувала, що сформовані “Kultura” концепції спричинили факт визнання Польщею першою серед інших держав незалежності України, активізацію співробітництва в різних галузях та виконання ролі “адвоката” України на міжнародній арені⁷⁸. Є.Козакевич додавав, що Польща єдина серед європейських держав мала в перші роки після розпаду СРСР концепцію політики щодо України, не володіючи, однак, ефективними інструментами та ресурсами⁷⁹.

Анджей Юзеф Мадера, використовуючи запропоновану С.Бурантом періодизацію польсько-українських відносин, поділив їх на 4 етапи:

- підготовчий етап (1990–1991 рр.), початок зближення;
- “романтичний” етап (1991–1993 рр.), встановлення дипломатичних відносин і пошук політичного партнера серед інших держав;
- основний етап (1993–1994 рр.), встановлення політичної рівноваги польського уряду;
- етап бурхливого розвитку (після 1995 р.)⁸⁰.

Міждержавні відносини перших років незалежності в політичній, економічній, культурній сфері та в галузі національних меншин відображено у книзі Владислава і Норберта Гіллів. Польсько-українське примирення розглядалося авторами як “частина великого процесу будови нової структури Європи в районі триріччя Дніпро–Одра–Дунай, це повернення суверенних народів на віковий європейський шлях”⁸¹.

Аналіз складних процесів розробки нової польської східної політики, реалізації концепції “дворівневості” та розвитку міждержавних відносин з Україною подано в працях Марка Зюлковського⁸², Тадеуша Ольшанського⁸³, Мацея Мруза⁸⁴.

Формування нормативно-правової бази міждержавних відносин, проголошення декларації про примирення охарактеризовано в монографії Кшиштофа Федоровича⁸⁵. Маріян С.Воллянський простежив еволюцію взаємовідносин від політики дворівневості та наголошував на присутності ідеї примирення в більшості міждержавних документів⁸⁶.

Аналіз договору про добросусідство між Україною та Польщею 1992 р. дозволив Беаті Сурмач зробити висновок, що він став результатом домовленості вузьких осередків прийняття рішень, які реалізували концепції закордонної політики певних політичних та інтелектуальних еліт: середовища Демократичної Унії, сформованого паризькою “Kultura”, та українських національних демократів. Причому існувала величезна відстань між сприйняттям України і польсько-українських відносин політичними та інтелектуальними елітами й польським суспільством. Майбутній стан польсько-українських відносин буде також функцією взаємовпливів у двох поєднаних тріадах: Польща–ЄС–Україна та Польща–Росія–Україна⁸⁷.

У міждержавних відносинах початку 1990-х рр. активно обговорювалися проекти регіональної співпраці. Британський дослідник Ендрю Вільсон згадував про короткотривалу спробу Польщі відіграти більш значну роль на сході Європи в рамках НАТО-2 і “брестського трикутника” (Польща–Україна–Білорусія), які, однак, було залишено на користь пошуків свого місця на заході Європи⁸⁸.

Дослідники розглядали польсько-українські відносини як стабілізуючий фактор у загальноєвропейському контексті. Сергій Стоєцький проаналізував концептуальні підходи в політиці Польщі щодо України та вплив процесів розширення НАТО і ЄС на польську політику щодо України⁸⁹.

У працях Катарини Вольчук, Романа Вольчука та Івана Шинкарьова розглянуто складний фон минулого польсько-українських відносин, формування міждержавних стосунків, становище національних меншин, відносини на різних рівнях та перспективи в контексті розширення ЄС і Шенгенської зони⁹⁰.

Загальний стан польсько-українських міждержавних відносин у політичній галузі, а також економічне, культурне й прикордонне співробітництво розглянуто в працях Альдони Хойновської⁹¹, Єжи Бара⁹², Стефана Козака⁹³, Тараса Возняка⁹⁴, Влодзімежа Бонусяка⁹⁵.

Генрик Вуєц проаналізував діяльність міжурядових інституцій, покликаних інтенсифікувати міждержавне співробітництво⁹⁶.

Формування відносин стратегічного партнерства України і Польщі, яке було результатом процесу примирення, стало предметом дослідження Катажини Єндрашик⁹⁷, Володимира Полохала⁹⁸.

Важливість дотримання прав національних меншин для гарантування регіональної безпеки Центрально-Східної Європи підкреслено в працях Жан-Філіпа Моранжа⁹⁹. Валентин Балюк досліджував концепції національної політики різних таборів української політичної системи, починаючи з XIX ст. Він прийшов до висновку про відповідність сучасного законодавства України щодо національних меншин міжнародним нормам, зокрема, це стосувалося також можливостей для розвитку польської меншини. Негативним фактором для поляків України

є їхня роздробленість на дві організації: Федерацію польських організацій на Україні та Об'єднання поляків України¹⁰⁰.

Формування політики України щодо національних меншин прослідковано в працях Бжетіслава Данчака, Марека Павки¹⁰¹, Дороти Казьмерчак, Валентина Балюка¹⁰². Ольга Гнатюк розглядала українські дискусії перших років після отримання незалежності і, зокрема, торкнулася питання присутності польської культури у Львові й сприйняття цього українськими інтелектуалами¹⁰³.

Статус національних меншин у сучасній Польщі та урядова національна політика проаналізована в колективній праці, в якій авторство розділу про українську меншину належить Б.Бердиховській¹⁰⁴. Нариси Міхала Ягелли присвячені проблемам національних меншин Польщі та формуванню польської політики у справі української меншини¹⁰⁵. Стан української меншини досліджено в працях Славоміра Лодзінського¹⁰⁶, Романа Барона¹⁰⁷, Люціана Адамчука¹⁰⁸. Аналіз інституціональних змін у середовищі української меншини в Польщі здійснений у публікаціях Мирослава Чеха¹⁰⁹ і Людмили Боярчук¹¹⁰.

Культурне, релігійне й освітнє життя українців у Польщі та поляків в Україні знайшли своє відображення в працях Петра Тими¹¹¹, Лешка Мазепи¹¹², Моніки Сьлензак¹¹³, Генрика Стронського¹¹⁴. Станіслав Стемпень підсумовував, що розв'язання проблем національних меншин сприяє покращенню відносин між обома державами¹¹⁵.

Досліджуючи партійну систему України, В.Балюк виділяв три табори українського політикуму: прозахідний, прагматичний і проросійський. Він помітив, що якщо в документах польських партій Україна займає багато місця, то Польща в програмах українських угруповань небагато. Частково це пояснюється сприйняттям Польщі як невід'ємної частини ЄС і НАТО¹¹⁶.

Процес польсько-українського примирення помічено авторами багатьох вузівських підручників. В історії Центрально-Східної Європи підписання президентами спільної заяви "До порозуміння і єднання" оцінено як "новий етап в українсько-польських відносинах, який відкриває перед народами обох країн шлях у майбутнє, не обтяжене складним минулим"¹¹⁷. На появі передумов для примирення на початку 1990-х рр. звертав увагу Т.Ольшанський, який вважав, що розв'язання справ національних меншин усунуло одну з найбільш конфліктогенних проблем. Автор помічав велике значення для примирення процесу зміни поколінь. Т.Ольшанський наголошував, що примирення повинні починати із себе, "від визнання власних, хоч би і меншин, провин"¹¹⁸.

Посол Польщі в Україні у 2001–2005 рр. Марек Зюлковський розглядав події двосторонніх відносин через призму політичного проекту зближення поляків і українців. Особливістю процесу польсько-українського порозуміння в останні десятиліття, на відміну від інших спроб, було існування незалежних України і Польщі¹¹⁹.

Пьотр Куприс зазначав, що завдяки високому рівню двосторонньої співпраці стало можливим підписання "Спільної заяви президентів України і Республіки Польща до порозуміння і примирення", яка зачіпала важку тему, що становила історичний доробок обох народів¹²⁰. Оцінки заяви суттєво відрізняються. Оптимістично її оцінив М.Ягелло, кваліфікуючи "підсумуванням певного етапу і (...) відкриттям нових сторінок в історії відносин Варшави і Києва"¹²¹. Т.Снайдер зазначав, що польсько-українське примирення мало показний характер¹²². Антоні З.Камінський і Єжи Козакевич стверджували, що заява – важливий документ, однак звертали увагу на недостатню імплементацію урядами його положень¹²³.

У своєму виступі "How to strive after the Polish-Ukrainian reconciliation within the realities of historical experiences and mutual stereotypes?" у 2006 р. на міжнародній конференції в Парижі "Dynamiques transfrontalières et politique de voisinage aux confins de l'Europe" Вацлав Вежбенец проводив думку, що польсько-українське примирення є інструментом для зближення України із Західною Європою та включення її в структури Європейського Союзу¹²⁴.

Б.Скарадзінський зазначав, що "поширено форсований процес польсько-українського примирення надалі є більше результатом політичної кон'юнктури, тимчасового розрахунку, а не справжньої волі укладення якісно нових відносин між нашими двома народами. (...) Процес примирення є поки що поверховий, створив своєрідну новомову у сфері політики, але не змінив і не переоцінив основоположних канонів мислення поляків про українців. Постійно не вистачає

відповідно і властиво ухвалених рішень у дусі примирення, які будуть потім справно реалізованими”¹²⁵.

На величезному значенні польсько-українського примирення наголошував Ярослав Грицак: “Українсько-польське примирення останніх десятиліть – одне з найвагоміших явищ у Східній і Центральній Європі після занепаду комунізму. Історичну його значущість можна порівняти з вагою повоєнного французько-німецького примирення. Як поява осі Париж–Бонн стала засновком для творення нової Західної Європи, так вісь Варшава–Київ має шанси витворити нову геополітичну реальність – основу стабільності в цій частині світу”¹²⁶.

Огляд наукової розробки проблематики польсько-українського порозуміння ілюструє, що опрацювання тематики примирення розпочалося тільки в останні роки, стимул чому дали офіційні заяви на найвищому державному рівні. Порівняно з дослідженнями польсько-українських конфліктів, вивчення польсько-українського примирення характеризується помітною асиметричністю. В більшості публікацій тема примирення проходить побічно. Розробка тематики примирення є характерною рисою сучасного стану науки та суспільної свідомості, зорієнтованих на повагу загальнолюдських цінностей, європейську інтеграцію і глобалізацію. Тому проблема має значні перспективи розвитку як із суспільно-політичного, так і з наукового боку.

- ¹ Zaszkiłniak L. Historia Polski i stosunki polsko-ukraińskie w świetle współczesnej historiografii ukraińskiej (lata 90. XX w.) / Leonid Zaszkiłniak // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku / pod red. Włodzimierza Bonusiaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. – S. 126–127.
- ² Hrabek K. Bilans dyskusji polsko-ukraińskiej / Kładiusz Hrabek // Kronika. – 1948. – № 41. – 12 października. – S. 1.
- ³ Ельде Р. Історична роля Польщі на Сході Європи / Р. Ельде // До питання українсько-польських взаємин. – [Б. м.] : Вид-во ім. Хвильового, 1948. – С. 5–11.
- ⁴ Волянський А. Психологічний фактор в українсько-польських взаєминах / А. Волянський // До питання українсько-польських взаємин. – [Б. м.] : Вид-во ім. Хвильового, 1948. – С. 30–37.
- ⁵ ВЕО. Bilans dyskusji 1947–1948 / ВЕО // Kultura. – Paryż, 1952. – № 6. – S. 89.
- ⁶ Rudnytsky I. L. Polish-Ukrainian Relations. The Burden of History / I. L. Rudnytsky // Poland and Ukraine. Past and Present / ed. by Peter J. Potichnyj. – Edmonton ; Toronto : The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980. – P. 3–31.
- ⁷ Motyka G. Manipulacje wokół kroniki sotni “Wowky” / Grzegorz Motyka, Mariusz Zajączkowski // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 13 : Україна у Другій світовій війні : українсько-польські стосунки. – Львів, 2005. – S. 284.
- ⁸ Mironowicz E. Polityka narodowościowa PRL / Eugeniusz Mironowicz. – Białystok : Wydanie Białoruskiego Towarzystwa Historycznego, 2000. – S. 260.
- ⁹ Janusz G. Status prawny mniejszości narodowych w Polsce współczesnej / Grzegorz Janusz // Samoidentyfikacja mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Problematyka prawna / red. nauk. Monika Płoska (Materiały Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej / pod red. Jerzego Kłoczowskiego. T. XII). – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1998. – S. 34.
- ¹⁰ [b. a.] Polityka narodowościowa władz komunistycznych w Polsce wobec Ukraińców w latach 1944–1989 // Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość : (Dokumenty i materiały) / Roman Drozd, Igor Hałagida. – Warszawa : Burchard Edition, 1999. – S. 7–28.
- ¹¹ Cependa I. Polityka władz PRL wobec ukraińskiej mniejszości narodowej w latach 1944–1989 / Ihor Cependa // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – № 13–14. – Warszawa, 2002. – S. 133–146.
- ¹² Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989 / Roman Drozd. – Warszawa, 2001. – 380 s.
- ¹³ Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957 / Igor Hałagida (Seria: Monografie. T. 1). – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2002. – 259 s.
- ¹⁴ Olejnik L. Problem ukraiński w polityce narodowościowej Państwa Polskiego w latach 1944–1957 / Leszek Olejnik // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod red. Włodzimierza Bonusiaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998. – S. 109–127.
- ¹⁵ Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995 / Henryk Chałupczak, Tomasz Browarek. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – 323 s.
- ¹⁶ Iwaneczko D. Wsiedlenia Ukraińców a Kościoł greckokatolicki w Polsce (1944–1947) / Dariusz Iwaneczko // Akcja “Wisła” / pod red. Jana Pisulińskiego. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2003. – S. 142–152.

- ¹⁷ Kuprianowicz G. Akcja “Wisła” a Kościół prawosławny / Grzegorz Kuprianowicz // Akcja “Wisła” / pod red. Jana Pisulińskiego. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2003. – S. 153–173.
- ¹⁸ Єременко Т. Полонія в Україні після Другої світової війни / Таїсія Єременко // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod red. Włodzimierza Bonusiaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998. – C. 11–25.
- ¹⁹ Mazepa L. Polacy na Ukrainie po II wojnie światowej / Leszek Mazepa // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod red. Włodzimierza Bonusiaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998. – S. 41–57.
- ²⁰ Pawluczuk W. Ukraina : polityka i mistyka / Włodzimierz Pawluczuk. – Kraków : Zakład Wydawniczy “NOMOS”, 1998. – 263 s.
- ²¹ Friszke A. Życie polityczne emigracji / Andrzej Friszke [Seria Druga Wielka Emigracja, Cz. 1; Biblioteka Więzi, t. 113]. – Warszawa : ISP PAN, 1999. – 512 s.; Wolański M. S. Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975 / Marian S. Wolański. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 383 s. Acta Universitatis Wratislaviensis № 1858; Habielski R. Życie społeczne i kulturalne emigracji / Rafał Habielski [Seria Druga Wielka Emigracja, Cz. 3; Biblioteka Więzi, t. 113]. – Warszawa : ISP PAN, 1999. – 409 s.; Machcewicz P. Emigracja w polityce międzynarodowej / Paweł Machcewicz [Seria Druga Wielka Emigracja, Cz. 2; Biblioteka Więzi, t. 113]. – Warszawa : ISP PAN, 1999. – 262 s.
- ²² Mochliński K. Polskie inicjatywy Federacji Europy Środkowo-Wschodniej / Kazimierz Mochliński // Akcja niepodległościowa na terenie międzynarodowym 1945–1990. Praca zbiorowa / red. Tomasz Piesakowski. – Londyn : Polskie Towarzystwo Naukowe na obczyźnie, 1999. – S. 143–165.
- ²³ Cenckiewicz S. Interarium w myśli politycznej Stanisława Józefa Paprockiego. Przyczynek do historii stosunków polsko-ukraińskich po II wojnie światowej / Sławomir Cenckiewicz // Polska–Ukraina. Ludzie pojednania. Ukraińcy na Pomorzu w XX wieku. Materiały z sesji naukowych / pod red. Tadeusza Stegnera. – Gdańsk : Wydawnictwo “STEPAN design”, 2002. – S. 69–83.
- ²⁴ Morawski D. Pomost na Wschód. Obserwacje i refleksje watykanisty / Dominik Morawski. – Warszawa : Polonia, 1992. – 252 s.
- ²⁵ Tarka K. Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945–1990 / Krzysztof Tarka. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2003. – 315 s.; Tarka K. Kijów–Warszawa : wspólna sprawa? Rozmowy polsko-ukraińskie na emigracji w pierwszych latach po II wojnie światowej / Krzysztof Tarka // Podzielone narody. Szkice z historii stosunków polsko-ukraińskich w latach 40. XX wieku / pod red. Marka Białokura i Mariusza Patelskiego. – Toruń ; Opole : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2010. – S. 205–220; Tarka K. Trudny dialog. Rząd RP na uchodźstwie i Ukraińcy (1945–1990) / Krzysztof Tarka // Zeszyty Historyczne. – 2002. – № 139. – S. 82–98.
- ²⁶ Szkopiak Z. Bilateralne deklaracje współpracy Rządu RP z władzami krajów Europy Środkowo-Wschodniej na Uchodźstwie / Zygmunt Szkopiak // Akcja niepodległościowa na terenie międzynarodowym 1945–1990. Praca zbiorowa / red. Tomasz Piesakowski. – Londyn : Polskie Towarzystwo Naukowe na obczyźnie, 1999. – S. 196–207.
- ²⁷ Hofman I. Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce paryskiej “Kultury” / Iwona Hofman. – Poznań : Wydawnictwo Forum Naukowe, 2003. – 322 s.
- ²⁸ Friszke A. Polen und Europa – Der Einfluss der Pariser Kultura auf das polnische politische Denken / Andrzej Friszke // Die polnische Emigration und Europa 1945–1990. Eine Bilanz des politischen Denkens und der Literatur Polens im Exil / hrsg. von Łukasz Gałęcki und Basil Kerski. – Osnabruck : Fibre, 2000. – S. 35–58.
- ²⁹ Wapiński R. Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku / Roman Wapiński. – Gdańsk : Wydawnictwo ARCHE, 1997. – S. 202–225, 346–358.
- ³⁰ Siwik A. Nowa polityka wschodnia w ujęciu paryskiej “Kultury” / Anna Siwik // Powrześniowa emigracja niepodległościowa na mapie kultury nie tylko polskiej / pod red. Violetty Wejs-Milewskiej i Ewy Rogalewskiej. – Białystok : Trans Humana, 2009. – S. 255–264.
- ³¹ Berberyusz E. Książę z Maisons-Laffitte / Ewa Berberyusz. – Gdańsk : Wydawnictwo Marabut, 1995. – 196 s.
- ³² Heydenkorn B. A. Instytut Literacki – “Kultura” / B. A. Heydenkorn // Pomoc Krajowi przez niepodległościowe uchodźstwo 1945–1990. Praca zbiorowa / red. Roman Lewicki. – Londyn : Polskie Towarzystwo Naukowe na obczyźnie, 1995. – S. 76–87.
- ³³ Pomianowski J. Die Pariser Kultura und die Vision einer neuen polnischen Ostpolitik / Jerzy Pomianowski // Die polnische Emigration und Europa 1945–1990. Eine Bilanz des politischen Denkens und der Literatur Polens im Exil / hrsg. von Łukasz Gałęcki und Basil Kerski. – Osnabruck : Fibre, 2000. – S. 105–112.
- ³⁴ Унгер Л. Усходня політика у бачанні “Культури” / Леопольд Унгер // На ўшанаванне памяці Ежы Гедройца: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Канцэпцыя УЛБ (Україна, Литва,

- Беларусь) – ад ідэі да рэалізацыі” (Мінск, 8–10 чэрвеня 2006 г.) / уклад. І. Кулік ; пад рэд. Адама Мальдзіса. – Мінск : Кнігазбор, 2006. – С. 15–23.
- ³⁵ Менцвель А. Урокі “Культуры”. Політычна вiзiя Рэдактара Єжи Гедройця / Анджей Менцвель // Европа – минуле і майбутнє. Візiї та ревізiї : матерiяли міжнар. конф. пам’ятi Єжи Гедройця, Київ, 24–26 листоп. 2006 року. – К. : Критика, 2009. – С. 135–137.
- ³⁶ Бердиховська Б. “Культура” в українському контексті / Богумiла Бердиховська // Европа – минуле і майбутнє. Візiї та ревізiї : матерiяли міжнар. конф. пам’ятi Єжи Гедройця, Київ, 24–26 листоп. 2006 року. – К. : Критика, 2009. – С. 138–145; Berdychowska B. Emigracyjne mosty. (Kultura polska na łamach “Suczasnosci” i ukraińska – na łamach “Kultury” paryskiej) / Bogumiła Berdychowska // Polska–Ukraina : spotkanie kultur. Materiały z sesji naukowej / pod red. Tadeusza Stegnera. – [B. m.] : STEPAN design, 1997. – S. 113–125.
- ³⁷ Stępnik A. Ukraina, Litwa i Białoruś w “Zeszytach Historycznych” (1962–1991) / Andrzej Stępnik // Jerzego Giedroycia rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę “Zeszytów Historycznych” / pod red. nauk. Sławomira M. Nowinowskiego i Rafała Stobieckiego. – Łódź : Wydawnictwo Ibidem, 2005. – S. 51–68.
- ³⁸ Kowalczyk A. S. Od Bukaresztu do Laffittów. Jerzego Giedroycia rzeczpospolita epistolarna / Andrzej St. Kowalczyk. – Sejny : Pogranicze, 2006. – 300 s.
- ³⁹ Hnatiuk O. Piotr Dunin-Borkowski / Ola Hnatiuk // Zeszyty Historyczne. – 2006. – № 155. – S. 212–214.
- ⁴⁰ Żebrowski M. Dzieje sporu. “Kultura” w emigracyjnej debacie publicznej lat 1947–1956 / Marek Żebrowski. – Warszawa, 2007. – S. 186–206; Pomian K. W kręgu Giedroycia / Krzysztof Pomian. – Warszawa : Czytelnik, 2000. – S. 40–41.
- ⁴¹ Осадчук Б. Мрія Єжи Гедройця. “Політика” і “Культура” в польсько-українських взаєминах / Богдан Осадчук // Вієни і мир, або “Українці – поляки : брати, вороги, сусiди...” / за заг. ред. Лариси Івшиної. – К. : Вид-во АТЗТ “Українська прес-група”, 2004. – С. 284.
- ⁴² Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004 [seria Wschodnia] / Tomasz Stryjek. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN ; Oficyna Wydawnicza RYTM, 2007. – S. 264.
- ⁴³ Korek J. Paradoxy paryskiej “Kultury”. Ewolucja myśli politycznej 1947–1980 / Janusz Korek. – Stockholm : Almqvist & Wiksell International, 1998. – 366 s. [Stockholm Slavic Studies 27].
- ⁴⁴ Mencwel A. Przedwiośnie czy Potop. Studium postaw polskich w XX wieku / Andrzej Mencwel. – Warszawa : Czytelnik, 1997. – S. 300, 344.
- ⁴⁵ Habielski R. Dokąd nam iść wypada? Jerzy Giedroyc. Od “Buntu Młodych” do “Kultury” / Rafał Habielski (Biblioteka “Więzi”, t. 196). – Warszawa, 2006. – S. 235, 237.
- ⁴⁶ Szaruga L. “Kultura” wobec “sprawy ukraińskiej” / Leszek Szaruga // Kultura paryska. Twórcy, dzieło, recepcja / pod red. Iwony Hofman. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – S. 157–167.
- ⁴⁷ Friszke A. Jerzego Giedroycia praca u podstaw (1956–1976) / A. Friszke // Z. Kudelski. Spotkania z paryską Kulturą / Zdzisław Kudelski. – Warszawa, 1995. – S. 30.
- ⁴⁸ Jeleński C. Kultura. La Pologne en exil / Constantin Jeleński // Jeleński K. A. “Kultura”. Polska na wygnaniu / Konstanty A. Jeleński. – Warszawa, 2005. – P. 61.
- ⁴⁹ Hałagida I. Rola czasopisma “Widnowa” w polsko-ukraińskim porozumieniu / Igor Hałagida // Polska–Ukraina. Ludzie pojednania. Ukraińcy na Pomorzu w XX wieku. Materiały z sesji naukowych / pod red. Tadeusza Stegnera. – Gdańsk : STEPAN design, 2002. – S. 62–68.
- ⁵⁰ Русначенко А. Українці та поляки у ХХ столітті: з-під імперiї до національних держав / Анатолій Русначенко // Україна : культурна спадщина, національна свiдомість, державність. – Вип. 13 : Україна у Другій світовій війні : українсько-польські стосунки. – Львів, 2005. – С. 32.
- ⁵¹ Скапненка А. Роля парьжскай “Культуры” у сучаснай Украiне / Аляксандр Скапненка // На ўшанаванне памяцi Ежи Гедройця: матерiялы Міжнар. навук. канфер. “Канцэпцыя УЛБ (Украiна, Літва, Беларусь) – ад ідэі да рэалізацыі” (Мінск, 8–10 чэрвеня 2006 г.) / уклад. І. Кулік / пад рэд. Адама Мальдзіса. – Мінск : Кнігазбор, 2006. – С. 78–82; Сеніч М. Трансформацыя Цэнтральна-Схiдної Європы в політычных канцэпцыях парьжскай “Культуры” / Марыя Сеніч // Польскі студiі. – № 2–3 (“Дух і літэра № 22”). II та III конкурсы Єжи Гедройця. – К. : Національний університет “Києво-Могилянська академія”, 2010. – С. 229–245.
- ⁵² Poliszczuk W. “Kultura” paryska jako źródło zakłamania prawdy historycznej o zbrodniach OUN Bandery / Wiktor Poliszczuk // Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–2004 / pod red. Bogumiła Grotta. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2004. – S. 305–316.
- ⁵³ Berdychowska B. Ukraina : ludzie i książki. – Wrocław : Kolegium Europy Wschodniej, 2006. – 192 s.

- ⁵⁴ Jerzy Giedroyc : Kultura. Polityka. Wiek XX. Debaty i rozprawy / red. Andrzej Mencwel, Andrzej Stanisław Kowalczyk, Leszek Szaruga, Zuzanna Grębecka. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2009. – 427 s.
- ⁵⁵ Jerzego Giedroycia rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę “Zeszytów Historycznych” / pod red. nauk. Sławomira M. Nowinowskiego i Rafała Stobieckiego. – Łódź : Wydawnictwo Ibidem, 2005. – 92 s.
- ⁵⁶ Kowalczyk A. S. Giedroyc i “Kultura” / Andrzej Stanisław Kowalczyk. – Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 1999. – S. 149–162.
- ⁵⁷ Osadczyk B. Rola Jerzego Giedroycia w stosunkach polsko-ukraińskich // Osadczyk B. Niepodległa Ukraina. Wybór szkiców, artykułów i rozmów (1991–2006) / wybór i opracowanie Basil Kerski / Bohdan Osadczyk. – Sejny : Pogranicze, 2006. – S. 34–47.
- ⁵⁸ Berdychowska B. Giedroyc i Ukraińcy // Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska. Listy 1950–1982 / wybrała, wstępem i przepisami opatrzyła Bogumiła Berdychowska. Listy autorów ukraińskich przełożyła Ola Hnatiuk / Archiwum Kultury. T. 8. – Warszawa : Czytelnik, 2004. – S. 5–54; Бердиховська Б. Гедройць та українці / Богуміла Бердиховська // Єжи Гедройць та українська еміграція. Листування 1950–1982 років ; пер. з пол. та англ. ; упоряд., передне слово і комент. Богуміли Бердиховської. – К. : Критика, 2008. – С. 7–56; Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Гедройця і на сторінках паризької “Культури” / Богуміла Бердиховська // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької “Культури” / підгот. Богуміла Бердиховська. – К. : Критика, 2005. – С. 9–32.
- ⁵⁹ Зашкільняк Л. Єжи Гедройць як романтичний реаліст / Леонід Зашкільняк // Гнатюк О. Польсько-український діалог : часопис Kultura та його спадщина : До сторіччя Єжи Гедройця / Ольга Гнатюк. – Університетські діалоги. № 1. – Львів : Центр гуманітарних досліджень Львів. нац. ун-ту і м. І. Франка. – К. : Смолоскип, 2007. – С. 41.
- ⁶⁰ Гнатюк О. Спадщина часопису Kultura – у сторіччя Єжи Гедройця / Ольга Гнатюк // Гнатюк О. Польсько-український діалог : часопис Kultura та його спадщина : До сторіччя Єжи Гедройця / Ольга Гнатюк. – Університетські діалоги. № 1. – Львів : Центр гуманітарних досліджень Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. – К. : Смолоскип, 2007. – С. 5–24.
- ⁶¹ Waszkiewicz-Lewandowska P. Jerzy Giedroyc i Ukraińcy / Paulina Waszkiewicz-Lewandowska // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2005. – № 19–20. – S. 54–64.
- ⁶² Сеніч М. Погляди Єжи Гедройця на польсько-українське примирення / Марія Сеніч // Проблеми слов’янознавства. – Львів, 2010. – Вип. 59. – С. 236–242.
- ⁶³ Kupczak J. M. Stosunki polsko-ukraińskie w koncepcjach Jerzego Giedroycia / Janusz M. Kupczak // Polska mniejszość narodowa w Europie Środkowo-Wschodniej. Nowe problemy i wyzwania wobec współczesnych przemian w państwach regionu / pod red. Zdzisława J. Winnickiego. – Wrocław : Instytut Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – S. 211–221.
- ⁶⁴ Kaszko L. Polska–Ukraina : realizacja wizji Jerzego Giedroycia / Ludmiła Kaszko, Walentyna Oskołok // Polonijna panorama. Szkice poświęcone pamięci Bolesława Wierzbiańskiego / pod red. Wiesławy Piątkowskiej-Stepaniak i Marka Masnyka. – Opole : Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2008. – S. 41–50.
- ⁶⁵ Voznyuk O. Jerzego Giedroycia wizja Ukrainy / Olha Voznyuk // Powrześniowa emigracja niepodległościowa na mapie kultury nie tylko polskiej / pod red. Violetty Wejs-Milewskiej i Ewy Rogalewskiej. – Białystok : Trans Humana, 2009. – S. 295–305.
- ⁶⁶ Rybałt E. Od normalizacji do strategicznego partnerstwa. Przyczynek do problem stosunków polsko-ukraińskich w myśli politycznej Jerzego Giedroycia / Ewa Rybałt // Jerzego Giedroycia rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę “Zeszytów Historycznych” / pod red. nauk. Sławomira M. Nowinowskiego i Rafała Stobieckiego. – Łódź : Wydawnictwo Ibidem, 2005. – S. 69–80.
- ⁶⁷ Kornat M. Włodzimierz Bączkowski i jego bilans prometeizmu / Marek Kornat // Nowy Prometeusz. – 2010. – Grudzień. – Numer sygnałny. 0/2010. – S. 121–122.
- ⁶⁸ Kloczkowski J. Włodzimierzu Bączkowski / Jacek Kloczkowski, Paweł Kowal // Bączkowski W. O wschodnich problemach Polski. Wybór pism / wyboru dokonali i wstępem opatrzyli Jacek Kloczkowski i Paweł Kowal / Włodzimierz Bączkowski. – Kraków : Ośrodek myśli politycznej ; Księgarnia Akademicka, 2000. – S. 7–28.
- ⁶⁹ Byrski Z. Myśli o publicystyce Juliusza Mieroszewskiego / Zbigniew Byrski // Zostało tylko słowo... Wybór tekstów o “Kulturze” paryskiej i jej twórcach. – Lublin : Wydawnictwo FIS, b. d. – S. 135–140.
- ⁷⁰ Hemi D. Proukraińskie koncepcje Juliusza Mieroszewskiego / Dorota Hemi // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1999. – № 8–9. – S. 338–351.
- ⁷¹ Народ безсмертний. Юзеф Лободовський про українців і поляків / Матеріали, спомини й інтерв’ю Барбари Трухан. Передм. та прим. Станіслава Стемпеня ; перекл. Івана Сварника. – Перемишль ; Львів : Південно-Східний наук. ін-т у Перемишлі, 1999. – 120 с.

- ⁷² Michalski W. Józef Łobodowski i problematyka ukraińska na łamach kwartalnika literackiego "Akcent" / Waldemar Michalski // Józef Łobodowski – rzecznik dialogu polsko-ukraińskiego / pod red. Ludmiły Siryk, Jerzego Świącha. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – S. 89–97.
- ⁷³ Kierski B. Berlińczyk – O Bohdanie Osadczyku / Basil Kierski // Kierski B., Kowalczyk A. S. Wiek ukraińsko-polski. Rozmowy z Bohdanem Osadczykiem / Basil Kierski, Andrzej Stanisław Kowalczyk, współpraca Krzysztof Zastawny. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – S. 155–164.
- ⁷⁴ Stryjek T. Przeciwno cieniem przeszłości. Europa Środkowo-Wschodnia oczami Berlińczyka / Tomasz Stryjek // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2000. – № X. – S. 307–313.
- ⁷⁵ Mróz M. Strategiczne partnerstwo polsko-ukraińskie w wizji politycznej Bohdana Osadczyka / Maciej Mróz // Ze studiów polsko-ukraińskich / pod red. M. S. Wolańskiego, Ł. Leszczenko. – Wrocław : Oficyna Wydawnicza Arboretum, 2008. – S. 91–100.
- ⁷⁶ Stegner T. Sylwetka prof. Bohdana Osadczyka / Tadeusz Stegner // Polska–Ukraina. Ludzie pojednania. Ukraińcy na Pomorzu w XX wieku. Materiały z sesji naukowych / pod red. Tadeusza Stegnera. – Gdańsk : Wydawnictwo "STEPAN design", 2002. – S. 10–11.
- ⁷⁷ Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України : Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989) / Христина Чушак. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; ПАІС, 2011. – 304 с.
- ⁷⁸ Gibas-Krzak D. Ukraina między Rosją a Polską / Danuta Gibas-Krzak. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. – S. 102–111.
- ⁷⁹ Kozakiewicz J. Polska i jej wschodni sąsiedzi po rozszerzeniu NATO na Wschód / Jerzy Kozakiewicz // Ukraina między Rosją a Zachodem. [Seria: Zeszyty. Zeszyt 45] / Praca zbiorowa pod red. Moniki Zamarlik. – Kraków : Instytut Studiów Strategicznych, 2001. – S. 53–60.
- ⁸⁰ Madera A. J. Ukraina na rozdrożu. Między Rosją a Europą / Andrzej Józef Madera. – Rzeszów, 2000. – S. 190.
- ⁸¹ Gill W. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989–1993 / Władysław Gill, Norbert Gill. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – S. 90.
- ⁸² Ziółkowski M. Źródła polskiej polityki wschodniej / Marek Ziółkowski // Polska w Europie. – Z. 35. – S. 35–52.
- ⁸³ Olszański T. A. Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci / Tadeusz Andrzej Olszański. – Kraków : Instytut Studiów Strategicznych, 2003. – 211 s.; Olszański T. A. Polacy i Ukraińcy u progu lat dziewięćdziesiątych / Tadeusz Andrzej Olszański // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1994. – № 2. – S. 121–127.
- ⁸⁴ Mróz M. Ukraina w polskiej polityce wschodniej w latach 1989–2008 / Maciej Mróz // Polska i Ukraina na drodze do wspólnej Europy. Dni Uniwersytetu Lwowskiego im. I. Franki na Uniwersytecie Wrocławskim 2009 / pod red. Mariana Winiarskiego. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. – S. 79–95. [Acta Universitatis Wratislaviensis. № 3221].
- ⁸⁵ Fedorowicz K. Ukraina w polskiej polityce wschodniej w latach 1989–1999 / Krzysztof Fedorowicz. – Poznań : Wydawnictwo Naukowe UAM, 2004. – 248 s. [Seria Nauki Polityczne № 17].
- ⁸⁶ Wolański M. S. Stosunki polsko-ukraińskie w świetle umów dwustronnych. Aspekty polityczne / Marian S. Wolański // Polska–Ukraina : więcej niż sąsiedztwo / pod red. Mariana S. Wolańskiego i Łarysy Leszczenko. – Wrocław : Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Społecznych, 2006. – S. 9–15.
- ⁸⁷ Surmacz B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie / Beata Surmacz. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002. – S. 8–9.
- ⁸⁸ Wilson A. Ukraińcy / Andrew Wilson ; z angielskiego przełożył Marek Urbański. – Warszawa : Grupa Wydawnicza Bartelsmann Media ; Fakty, 2002. – S. 308.
- ⁸⁹ Стоєцький С. В. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща : євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір : (Історико-політологічне дослідження) / Стоєцький Сергій Вікторович ; ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. – 176 с.
- ⁹⁰ Wolczuk K. Poland and Ukraine. A strategic partnership in a Changing Europe? / Kataryna Wolczuk and Roman Wolczuk. – L. : The Royal Institute of International Affairs, 2002. – 134 p.; Shynkarjov I. M. Polnische Aussenpolitik als Ansatzpunkt für eine Ostpolitik der Europäischen Union : Das Beispiel der polnisch-ukrainischen Beziehungen von 1989–2002 / Ivan M. Shynkarjov. – Aachen : Shaker Verlag, 2005. – 192 S. + XLI [Studien zur europäischen Integration: Bd. 4].
- ⁹¹ Chojnowska A. Stosunki z Ukrainą / Aldona Chojnowska // Rocznik polskiej polityki zagranicznej 1996 / pod red. naukową Barbary Wizimirskiej. – Warszawa : Zarząd Obsługi Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 1996. – S. 133–140.

- ⁹² Polska wobec niepodległej Ukrainy. Wystąpienie Nadzwyczajnego i Pełnomocnego Ambasadora Rzeczypospolitej Polskiej na Ukrainie Jerzego Bahra, 12 września 1999 r. // *Wschód – Zachód. Ukraina. Materiały z sesji naukowej pod redakcją Tadeusza Stegnera.* – [B. m.] : STEPAN design, 1999. – S. 9–15.
- ⁹³ Kozak S. Polsko-ukraińskie spotkania. Problemy i perspektywy / Stefan Kozak // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – Warszawa, 1994. – № 2. – S. 9–14.
- ⁹⁴ Woźniak T. Ukraińsko-polskie stosunki i ich dynamika / Taras Woźniak // *Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Uwarunkowania, założenia i przesłanki współpracy / pod red. Włodzimierza Bonusiaka.* – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996. – S. 215–222.
- ⁹⁵ Bonusiak W. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1995–1996 / Włodzimierz Bonusiak // *Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Doświadczenia z transformacji i współpracy / pod red. Włodzimierza Bonusiaka.* – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998. – S. 149–152.
- ⁹⁶ Wujec H. Polsko-ukraińskie stosunki w perspektywie polskiej / Henryk Wujec // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – Warszawa, 2002. – № 13–14. – S. 78–82.
- ⁹⁷ Jędraszczyk K. Strategiczne partnerstwo ukraińsko-polskie. Polska w polityce niepodległej Ukrainy / Katarzyna Jędraszczyk. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2010. – 426 s.
- ⁹⁸ Połochało W. Strategiczne partnerstwo Ukrainy i Polski / Wołodmyr Połochało // *Stosunki Polsko-Ukraińskie / pod red. Jerzego Kozakiewicza.* – Kraków : Fundacja “Międzynarodowe Centrum Rozwoju Demokracji”, 1998. – S. 81–94. – 194 s. [Studia i analizy. № 6].
- ⁹⁹ Morange J.-P. La question des minorités d’Europe centrale et orientale: un problème épineux dans la recherche d’un nouveau système de sécurité en Europe / Jean Philippe Morange // *Samoidentyfikacja mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Problematyka prawna / red. nauk. Monika Płoska (Materiały Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej / pod red. Jerzego Kłoczowskiego. T. XII).* – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1998. – S. 7–15.
- ¹⁰⁰ Baluk W. Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność / Walenty Baluk. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. – 278 s.
- ¹⁰¹ Dančák B. Národnostní politika na Ukrajině – vývoj a efekty / Břetislav Dančák, Marek Pavka // *Národnostní politika v postkomunistických zemích / Břetislav Dančák, Petr Fiala (Eds.).* – Brno : Masarykova Univerzita, 2000. – S. 239–254.
- ¹⁰² Kaźmierczak D. Polityka narodowościowa / Dorota Kaźmierczak, Walenty Baluk // *Europa Wschodnia. Dekada transformacji. Ukraina / pod red. Bernarda J. Albina i Walentego Baluka.* – Wrocław : Oficyna Wydawnicza Arboretum, 2002. – S. 133–152.
- ¹⁰³ Hnatiuk O. Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości / Ola Hnatiuk. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – S. 210–213.
- ¹⁰⁴ Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku : Praca zbiorowa / pod red. Bogumiły Berdychowskiej. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 1998. – S. 142–177; Бердиховська Б. Національні меншини у Польщі / Богумила Бердиховська // *Український альманах 2002.* – Варшава : Об’єднання українців у Польщі, 2002. – С. 33–44.
- ¹⁰⁵ Jagiełło M. Nawiazywanie kulturalnych stosunków z niepodległą Ukrainą. Refleksje osobiste / Michał Jagiełło // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – Warszawa, 2000. – № X. – S. 278–287.
- ¹⁰⁶ Łodziński S. “Údiv nad etnicostí.” Politika ve vztahu k národnostním a etnickým menšinám v Polsku po roce 1989 / Sławomir Łodziński // *Národnostní politika v postkomunistických zemích / Břetislav Dančák, Petr Fiala (Eds.).* – Brno : Masarykova Univerzita, 2000. – S. 143–171.
- ¹⁰⁷ Baron R. Současné Polsko v historické perspektivě (český úhel pohledu) / Roman Baron // *Slovanské národy dnes. Sborník příspěvků stejnojmenného přednáškového cyklu pořádaného FF ZČU v Plzni v akademickém roce 2005/2006 / ed. Michaela Pešková.* – Plzeň : Aleš Čeněk, 2006. – S. 97–103.
- ¹⁰⁸ Adamczuk L. Mniejszości narodowe w Polsce w 1992 roku / Lucjan Adamczuk // *Białoruś, Czechosłowacja, Litwa, Polska, Ukraina. Mniejszości w świetle spisów statystycznych XIX–XX w. Materiały z międzynarodowej konferencji Samoidentyfikacja narodowa i religijna a sprawa mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej, Lublin 19–21 października 1993 / red. nauk. Jan Skarbek (Materiały Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej / pod red. Jerzego Kłoczowskiego. T. VIII).* – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1996. – S. 113–122.
- ¹⁰⁹ Czech M. Kwestia ukraińska w III Rzeczypospolitej // *Ukraińcy w Polsce 1989–1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje / oprac. i red. Mirosław Czech.* – Warszawa : Związek Ukraińców w Polsce, 1993. – S. 268–289.
- ¹¹⁰ Боярчук Л. Діяльність українських товариств у Польщі (1945–1995 pp.) в контексті еволюції польської державно-політичної системи / Людмила Боярчук // *Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod red. Włodzimierza Bonusiaka.* – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998. – С. 105–108.

- ¹¹¹ Tyma P. "Nowa" kultura ukraińska w Polsce w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych / Piotr Tyma // Polska–Ukraina : spotkanie kultur. Materiały z sesji naukowej / pod red. Tadeusza Stegnera. – [B. m.] : STEPAN design, 1997. – S. 126–135.
- ¹¹² Mazepa L. Kultura polska w różnoetnicznym środowisku Ukrainy po 1945 roku / Leszek Mazepa // Polska–Ukraina : spotkanie kultur. Materiały z sesji naukowej / pod red. Tadeusza Stegnera. – [B. m.] : STEPAN design, 1997. – S. 85–103.
- ¹¹³ Ślęzak M. Szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 90. XX wieku / Monika Ślęzak // Polska i jej wschodni sąsiedzi / pod red. Andrzeja Andrusiewicza. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – T. 5. – S. 264–283.
- ¹¹⁴ Stroński H. Życie kulturalne Polaków na Ukrainie (próba uogólnienia problematyki) / Henryk Stroński // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Model dla euroregionów Środkowo-Wschodniej Europy. Jak wychowywać dla Europy / pod red. Włodzimierza Bonusiaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999. – S. 249–254.
- ¹¹⁵ Stępień S. Społeczność ukraińska w Polsce / Stanisław Stępień // Tematy polsko-ukraińskie. Historia, literatura, edukacja / pod red. Roberta Traby. – Olsztyn : Wspólnota Kulturowa Borussia, 2001. – S. 162–213.
- ¹¹⁶ Baluk W. Stosunki międzynarodowe w programach ukraińskich i polskich ugrupowań politycznych w latach 2004–2006 / Walenty Baluk // Polska–Ukraina : więcej niż sąsiedztwo / pod red. Mariana S. Wolańskiego i Łarysy Leszczenko. – Wrocław : Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Społecznych, 2006. – S. 61–75.
- ¹¹⁷ Історія Центрально-Східної Європи : посіб. для студ. істор. і гуманіт. фак. ун-тів / за ред. Леоніда Зашкільняка. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. – С. 604.
- ¹¹⁸ Olszański T. A. Historia Ukrainy XX w. / Tadeusz Andrzej Olszański. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza VOLUMEN, b. d. 1992–1993. – S. 296; Olszański T. A. Zarys historii Ukrainy w XX wieku / Tadeusz Andrzej Olszański. – Warszawa : Solidarni, 1990. – 225 s.
- ¹¹⁹ Ziółkowski M. Projekt : Ukraina / Marek Ziółkowski. – Wrocław : Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2008. – 154 s.
- ¹²⁰ Kuprys P. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie 1991–2008. Polityka. Gospodarka. Wojsko. Sektor pozarządowy / Piotr Kuprys. – Kraków : Fundacja Instytut Studiów Strategicznych, 2009. – S. 155.
- ¹²¹ Jagiełło M. Partnerstwo dla przyszłości. Szkice o polityce wschodniej i mniejszościach narodowych / Michał Jagiełło. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN; Biblioteka Narodowa, 2000. – S. 281.
- ¹²² Snyder T. Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999 / przełożyła Magda Pietrzak-Merta / Timothy Snyder. – Sejny : Pogranicze, 2009. – S. 320–324.
- ¹²³ Kamiński A. Z. Polish-Ukrainian Relations 1992–1996. Report / Antoni Z. Kamiński, Jerzy Kozakiewicz. – Warsaw : Center for International Relations at the Institute of Public Affairs, 1997. – 55 p.
- ¹²⁴ Wierzbieniec W. Dążenie do modelu polsko-ukraińskiego pojednania w realiach doświadczeń historycznych i wzajemnych stereotypów / Waclaw Wierzbieniec // Rocznik Wschodni (Rzeszów ; Kraków). – 2006–2007. – № 12. – S. 320, 328–329.
- ¹²⁵ Цит.: Wawrzonek M. Polsko-ukraińskie pojednanie. Potrzeba kształtowania nowego stereotypu wzajemnych stosunków / Michał Wawrzonek // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku / pod red. Włodzimierza Bonusiaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. – S. 182.
- ¹²⁶ Грицак Я. Що по Гедройцеві / Ярослав Грицак // Європа – минуле і майбутнє. Візії та ревізії : Матеріали міжнародної конференції пам'яті Єжи Гедройця, Київ, 24–26 листоп. 2006 р. – К. : Критика, 2009. – С. 85.

Польско-украинское примирение составляло сущность межнациональных отношений второй половины XX в. Исследование истории польско-украинских отношений в контексте поисков примирения началось только в последние годы, стимулом для чего послужили официальные заявления на высшем государственном уровне. Разработка тематики примирения является характерной чертой современного состояния науки и общественного сознания, ориентированных на уважение общечеловеческих ценностей, европейскую интеграцию и глобализацию.

Ключевые слова: польско-украинское примирение, польско-украинские отношения, Украина, Польша, историография.

The Polish-Ukrainian reconciliation had become the main point of the interethnic relations during the second half of the 20th century. Historical study of the Polish-Ukrainian relationship in the context of reconciliation seeking has started only during the last years, through the impetus given by the official statements on the highest state level. The development of reconciliation subject area is the characteristic feature of the

present state of science and social consciousness oriented to respect of universal values, European integration and globalization.

Key words: *the Polish-Ukrainian reconciliation, the Polish-Ukrainian relations, Poland, Ukraine, historiography.*

УДК 393.95. (= 16: 3)

ББК 6.597.78 (4Укр)

Любов САННИКОВА

СВЯТИЛИЩЕ КАМ'ЯНА МОГИЛА В ДОСЛІДЖЕННЯХ А.КИФШИНА

У науковій статті автор аналізує праці Анатолія Кифішина, присвячені святилищу Кам'яна Могила. Автор цієї статті вважає, що сучасна історіографія віділяє недостатньо місця цій проблемі.

Ключові слова: *Кам'яна Могила, А.Кифішин, дослідження, Земля, Творець, жертвоприношення.*

Сучасні дослідники переважно не уявляють собі ту функцію та призначення збереженого спадку давніх культур, зазвичай виявлених і досліджуваних фахівцями окремих напрямів науки. Археологи вивчають усе віднайдене в землі й на землі, етнографи – матеріальну і духовну культуру народів, лінгвісти – відповідно мовні релікти тощо. Вони навіть не прагнуть іноді побачити за окремими деталями цілісність у призначенні різноманітних артефактів давньої традиції. Важко народжується глобальне бачення давньої традиції в контексті визначального пріоритету для давніх суспільств – освоєння людиною межі буття-небуття. Адже не випадково давні суспільства спрямовували чималі зусилля і ресурси для відтворення кам'яних обсерваторій, керамічних, тканих або золотих виробів, без наявності яких не можливий *порядок* проведення ритуалів священного року. Усвідомлення цього явища виявляється доволі складним і суперечливим, оскільки на цей процес тиснуть усілякі догматичні твердження, що панують у науці. Особливе місце належить твердженням про варварство і дикість, стадіальний розвиток людини й абсолютне неприйняття ученим світом *іншої* реальності, існуючої, але яку не фіксують прилади. Давня культура, яку сприймають з таких позицій, виглядає фрагментарно, незв'язно, з переважаннями випадковостей.

Наразі необхідні воістину глобальне бачення, інтуїція і знання, аби почати розуміти давню традицію осмислення людиною двох просторів – видимого і невидимого, сенсу людського життя та його призначення у вимірах не лише Землі, а й Всесвіту. Істотні кроки в цьому напрямку здійснило чимало видатних учених, зокрема В.Вернадський, О.Чижевський та когорта послідовників цих мислителів, серед яких В.Казначеев, С.Сухонос, М.Петров та ін. Серед них усе ж окремою постаттю слід назвати А.Кифішина – досі маловідомого мислителя й ученого, якого сучасне наукове товариство сприймає неоднозначно. Адже його праці доволі складні для багатьох вільних інтерпретацій. А чи може бути простим відтворення й реконструкція давнього ритуалу, так само як і інформація, укладена в його значному за обсягом міфоритуальному тексті?

Так, дослідницька робота А.Кифішина над прочитанням і осмисленням міфоритуальних текстів, виявлених у гротах давнього святилища Кам'яна Могила, показала, що його ритуальний план відтворює *ідеальну модель храму-дому*, лабіринтами якого проходило божество – носій життя й космічної енергії, навколо якого, як центру світу, відбувалося творення. Це говорить і про те, що однією з найголовніших умов здійснення ритуалу, переходу стало освоєння особливих природних просторів для узгодження різних за своєю природою інформаційно-енергетичних рівнів, тобто переводу з більш високих рівнів (частотних гармонік, обертонів) на низькі – зі стану невиявленого у виявлений, людський світ. Про це свідчить той факт, що об'ємна ідеограма святилища символічно сприймалася як богиня, яка народжує життя. Саме тому,

зовсім не випадково, однією з її втілених ідеограм може бути відтворення богині, яка народжує в одному із храмів Чатал-Гююка. Чому?

А.Кифішин відзначає, що покрив цієї богині-рожаниці суцільно “витканий” узорами-написами, які розміщувались у певній послідовності – від пупа богині, виділеного концентрованими кільцями й означеного легким рельєфом, наче для відтворення вагітності самої богині. І такою об’ємною символічною відображення сутності святилища, у лабіринтах якого постійно відбувалось перетворення смерті в життя, тобто народження, точніше – періодичне відродження “світового божества – носія життя і космічної енергії”¹.

Які ж аспекти розкриваються для нас у контексті досліджуваного питання – відтворення підтримки людиною резонансного захоплення енергії іззовні, тобто з усіх обширів Всесвіту, які інформаційно-енергетичні потоки являли собою світове божество – носій життя і космічної енергії? У його промені сконцентровано всі можливі кореляції і присутність видимої та невидимої сутностей Всесвіту – проявлених і прихованих його параметрів, які відображають присутність галактик, когорт зірок, планет, але головне – первинної складової інформаційно-енергетичної заданості самого Всесвіту, тобто природний ритм і алгоритм відновлення життя. Таким чином, гармонія відтворення речовинної частини в умовах краєвиду Землі й конкретно для людино-роду (родової людини) могла бути втілена за умов існування природного “порогу” для входу в лабіринт і перетворення невиявленої сутності світового божества, його заданості в прихованих параметрах, уявні, необхідні для родової спільноти.

З огляду на вищесказане, можна припустити, що концентровані кільця навколо пупа богині-рожаниці можуть бути символічним відтворенням характерної енергетики святилища та його природного каналу зв’язку, яким здійснювався інформаційно-енергетичний обмін між Землею (її певним краєвидом, тобто краєвидом навколо пагорба Кам’яної Могили) та її центром генерації сигналів, уособленням якого може бути лише Сонце², яке й поставало Богом, Творцем. Якщо ж уявити, а точніше – згадати про хвильову природу всіх подій, що відбуваються у Всесвіті, тоді енергетичну сутність цього каналу зв’язку природно відтворено у вигляді “концентрованих кілець”, оскільки таким чином можна відобразити “складні гармонічні коливання у чотирирівнічному середовищі”, тобто з *енергетикою коливаний, які його породжують*.

Про що йдеться? Про те, що:

- 1) природним порогом, яке долало божество як носій світової сутності, ставав рельєф святилища та його чітко визначені камені, наприклад, вітвар;
- 2) сама точка священного простору, у якому розміщувався цей камінь як поріг, відтворювалася в центрі доволі потужного інформаційно-енергетичного потоку³, навколо якого й виникає святилище для відтворення (розгортання) прихованих параметрів потоку життя, що ритмічно прямує до Землі⁴ від центру Всесвіту – Галактики⁵, яку приносив на Землю її промінь (і сприймався родовою спільнотою за *вістку* (російською – *весть*);
- 3) іконографія богині, що народжує, відображає сутність подолання порогу – таїну його подолання і таїну “претворення смерті в життя”;
- 4) таким чином, стає зрозумілим, чому сутність самого святилища Кам’яної Могили відтворено у вигляді об’ємної символічної богині, що народжує, з “об’ємним рельєфом во круг пупа” і сутність концентрованих кілець навколо нього;
- 5) можна уявити, що у святилищі відбувалось періодичне “прийняття” коду життя, саме інформаційно-енергетичним каналом, що пронизує Землю, а зв’язок з яким здійснюють потоки нейтрино, що прямують із глибин Всесвіту⁶, щоби донести розмірність розгортання коду життя на ній.

І якщо так відбувалось, то в надрах святилища існувала природна (водна) межа двох просторів, долаючи яку, світова сутність у лабіринтах святилища мала б “розпадатись” на окремі сутності (божества), які ставали окремими втіленнями (покровителями) частин Божого року. Відтворювався природний ритм року в діяннях божеств. А.Кифішин пише про виявлені ритуальні конфігурації на покриві богині-тотема і про те, що імена Інанна, Енліль, Ану і Уту утворюють, імовірно, дуже давній “чотирикутник”.

Скоріш за все, слід говорити про джерела календарної справи як графічно закріпленої динаміки руху “божества – световой сущности – носителя жизни и космической энергии”. Для

родової спільноти (людино-роду) завжди важливе відтворення умов *ab original*, за яких саме відтворення ритмів утілюється в календарі, який уже нагадує про всі етапи космогонії. Повторюючи багато тисячоліть ці “особливі формули”, родова спільнота (людино-рід) досягала ефекту резонансного захоплення енергії ззовні (здійснення масштабного-гармонійного резонансу), тобто з усіх обширів Всесвіту, більш зрозумілою людині сьогодні формулою: “ладно жити з Богом”.

Для нас винятково важливою є ця унікальна інформація, відтворена в постаті богині-тотема (Чатал-Гююка) як про саме святилище, оскільки маємо точне розуміння і відтворення самого процесу інформаційно-енергетичного обміну між Всесвітом і Землею із чітко визначеним краєвидом. Можливо, існували ще подібні святилища, знищені людською діяльністю, а можливо, ми маємо справу з унікальним явищем для Землі, в якому ритмічно здійснювалась передача потоку життя із Всесвіту задля підтримки його протяжності (“дление жизни” за В.Вернадським).

Ми маємо такий унікальний факт, як виявлення реального святилища, яке втілювало образ *світової гори*, навколо якої відбувалось постійне відтворення ритуалу переходу з метою повторення акту Творення. Це місце⁷, де відбувалося з’єднання підземних світів і наземних. Яким чином? Тільки завдяки ритмічному відтворенню ритуалів переходу.

Створення людини, повторення космогонії також відбувалось у певній центральній точці, у Центрі Світу. Отже, іконографія святилища, відтворена символічною богині-рожаниці у храмі Чатал-Гююка, фіксує процес осмислення переведення потоку життя з неявного стану у явний, тобто ритуал переходу. Суть ритуалу переходу полягає в здійсненні чіткої послідовності “пониження” первинних вібрацій (пульсацій) високої частоти й перетворення у низькочастотні, сприйнятливі людським організмом. Первинні вібрації – це Святий Дух. У лоні велетенської земної праматері дух життя (високочастотні гармоніки)⁸ проходили перетворення в реальні (низькочастотні гармоніки), здатні до сприйняття людиною (рівень ДНК)⁹.

“Пониження” частот променя як “носія життєвих сил і космічних енергій” до реальних частот людини¹⁰ передбачене пропорційними співвідношеннями святилища, виходячи з його природних габаритів і глибин. А.Кифішин звертає увагу на глибокий сенс магії чисел для первісних людей.

Учений помічає, що взаємне розміщення святилищ усередині самого комплексу основного святилища утворювало певну сакральну формулу, яка відповідає шляху проходження, тобто “пониження” променя. Яким чином відбувалось “пониження” частот променя?

Усі глибинні простори святилища орієнтовані на уявну траєкторію руху Сонця, що сходять у день літнього сонцестояння, і проходження його першого променя просторовими синтамами святилища глибинами з прогресією 0 : 12 : 24 : 48 : 60 м, власне, і відбувалось реальне частотне “пониження” (перетворення) частот променя. Пропорційне співвідношення 1 : 2 : 3 пов’язує три найбільш великі святилища Кам’яної Могили: Північно-Східне має глибину 12 м, Північне – 24 м, Західне святилище грота Біка – 36 м. Окрім того, у святилищі відбувалась “зустріч” променя Сонця, що заходить, з місячним, що сходить, тобто “взаимоперетекание” двух сущностей – дневной и ночной, олицетворяющей собой, возможно, дуализм структуры пространства”.

Ці дані свідчать, що в лоні богині-тотема, а саме так її “бачили” і символічно відтворили її об’ємний образ реальні священнослужителі давнини (у тому числі й Чатал-Гююка), здійснювався “космогонический процесс разрушения и созидания мира (и людей) из хаотической водной стихии”, оскільки давня традиція передбачала відродження померлих душ через “утаємничений Суд Води”¹¹.

Складний для сучасного осмислення текст ритуалу переходу померлих душ зі світу *іншого* (засновного для *зернин світового духу*), здійснюваний у точці його регулярного відтворення (Кам’яна Могила), практично вже не сприймається загалом, у цілісності, хоча його окремі фрагменти говорять про надзвичайну важливість і значимість усього, що відбувається. І навіть попередній аналіз, проведений А.Кифішиним, указує на зародження засад календарної науки в далекій давнині, яка за всіма відкритими фактами не здається примітивною, як зазвичай наголошувалось.

У святилищі зафіксовано основні уявлення людства про ритмічність прийняття потоку життя з усіх обширів Всесвіту: “представленные тетрадами и диадами “возвращающихся” и “невозвращающихся” богов и их участия в шествиях ритуала смерти-возрождения”. А.Кифішин відзначає: “Вероятно, нынешние рождественские шествия колядников – наследники древних обрядов. Маршрут священной процессии праздничного обхода святилищ-домов носит универсальный характер, благодаря его соответствию текстовой информации, которая заключена в нем как лигатуры (траектории) движения светового божества. Она обнаруживается на “пеплогах” богинь, на ритуальных статуэтках женских божеств, продолжая еще палеолитическую традицию”.

Примітно, що під час прочитання лігатур процес поділу на частини-знаки порівнюється із процесом дроблення цілого числа на частини й пов'язаний з ритуалом і магією виняткової сили в давнину, що можна передбачати при реконструкціях календарів як фіксації цього дроблення, розгортання цілого.

Титанічна праця А.Кифішина вказує на джерела виникнення традиції освоєння людино-родом межі буття – небуття, оформлення священного тексту ритуалу переходу (*зернами світового духу*), отримання ними оболонки і повернення назад. “Эти тексты, уже в силу их принадлежности столь древней эпохе, не могли иметь исключительно персональной направленности: они были связаны с проблемами мира–космоса, с его рождением и смертью–возрождением, которые чередовались циклически в великом “круге бытия”, вовлекая в свой ритм и жизнь человека. В этом плане для меня осталось неясным, имел ли фон на ряде панно, изрытый лунками и ямками, только “числовой” контекст, или же он отражал какие-то небесные явления типа созвездий или участков звездного неба. Случайно возникший “пейзаж” на панно № 7 мог быть вполне осмыслен как сакрализация топографии мира, известная людям того времени”.

Лише в першому наблизенні розшифрування текстів виявило сонячні, місячні цикли, присутність Венери (Вістунки), ритуальне спостереження за сходом Сіріусу й Чумацького Шляху¹², а також закон долі, сімені, зерна душі та їхні мандри, отримання права на їхнє повернення у світ земний або позбавлення цього права тощо. Дослідження А.Кифішина виявило головне: існування на природному краєвиді Землі місця, у якому поєднуються небо і земля (священна ієрогамія), внаслідок якої відроджувався світ-космос і відбувалось відродження потоку життя. Природний “пейзаж” певної частини неба проектувався на природний краєвид землі з 32 річками, ніби підтверджуючи “заселення” його людськими душами!

Надзвичайно важливим відкриттям є також наявність загальної синтагми (з'єднання панно № 15/16) і формули **“живые человеческие существа (буквально “душа вовнутрь (чрева) положенная”)**, що засвідчує фактичну функцію святилища як місця, де відбувалось відродження (року, людино-року) заради відродження – підтримки у рівновазі потоку життя та його узгодження з метою забезпечення його протяжності. Безумовно, ми маємо справу з надзвичайно складною, доки не розшифрованою й не осмисленою до кінця інформацією, призначеною колись для особливо посвячених. Цим і можна пояснити складність її відтворення й реконструкції. Проте все ж вдається зрозуміти, що ми маємо реально існуючий факт, який засвідчує вміння людини долати межу двох просторів – буття-небуття; реліктові уламки цієї традиції дійшли до нас у вигляді річного календаря та його наповнюваності святами (коло святості).

Графічне відтворення шляху (траєкторії) руху променя (божества – світової сутності – носія життя й космічної енергії) святилищем наче у лоні богині-рожаниці нагадує незавершену вісімку, визначену А.Кифішиним як “петля Инанни”: “ритуальная петля” або “виток Инанны”.

І головне, у різноманітних текстах Кам'яної Могили в різних комбінаціях фігурують складові “пресуществования, т. е. пренатального бытия души, проходящей цикл возрождения, включая три необходимых компонента: “семя” или “воду” (шумер. А), “зерно” (še) и “душу” (zi). Давня система ритуального календаря відображала рубіж зміни світоладу (миропорядка), якийсь день Нового року, після приходу якого відбувається наповнення життєвими силами всього живого і здійснення ідеального захоплення енергії зовні^{13,14}.

Святилище Кам'яна Могила здавна розумілося як святиня ще й тому, що графічне відтворення плану тих її внутрішніх святилищ, які пов'язані між собою енергетичним співвідно-

шенням $0 : 12 : 24 : 36 : 48 : 60$, дає знак, визначений як *Inanna* $\equiv RI \equiv$ “течь” – текти, що відтворює символ-смысл руху космічної енергії і носія життя. Святилище наповнювалось енергією¹⁵, а ритуальна процесія, що здійснює священні дієства (ритуалу переходу), налаштовуванням на інформаційно-енергетичний резонанс у системі Земля – святилище – Всесвіт), формуючи цим самим канали зв’язку людини з максимально високочастотним рівнем Всесвіту на ім’я Всевишній, із частотою коливань 10^{42} Гц, який проявляється як алгоритм¹⁶.

Родова спільнота *Homo sapiens sapiens*¹⁷ потребувала постійної підтримки інформаційно-енергетичної рівноваги своєї популяції з джерелом життя і тією сферою, звідки приходили людські душі – *зерна світового духу*¹⁸. Спільноті належало “вміти” не лише “прийняти” світову сутність і носія космічної енергії¹⁹, але й уміти перевести життя *зерен світового духу* з космічного витка в земний. В ідеалі це відбувалось у храмі-домі, який універсально втілюється як в образі Світової гори для Землі загалом, так і в жінці, яка народжує (відроджує) нове життя²⁰. Для ембріона-зародка лоно матері ставало храмом-домом, а для народження-відродження він мав пройти шлях енергетичного розвитку, який сприймається динамічною М-петлею зростання (“лабіринти”). При цьому роль “посередника” між Всесвітом і людським життям виконує ритуальний календар, більш відомий як Божий Рік. Завдяки такому глибинному осмисленню (на початку – чуттю) виникло святилище, як місце священного дотику Неба і Землі заради Таїни вічного перетворення смерті в нове життя. Саме тому сьогодні ми знову наважуємося говорити про те, що найбільш реліктовий і найбільш давній календар був календарем “приходу душ” на Землю, відгомін якого збережений днями “вшанування душ померлих” – предків. Зимові святки, Великдень, Купала, Осінні Діди наповнені “зустрічами” і “проводами” гостей – душечок праведних.

На завершення слід сказати, що А.Кифішин створив видатні подвижницькі праці, у яких ми віднаходимо ті універсальні константи духовності, усвідомлені людством у глибокій давнині палеоліту, дотримання яких гарантувало стабільність і протяжність людського життя у вимірах Землі і Всесвіту.

Примітки

- ¹ Святилище (Кам’яна Могила) відтворює образ Світової гори, вершина якої – також і пуп Землі, точка, де починається процес творення. Космогонічні традиції переказують символіку Центру в термінах, запозичених з ембріології: “Святейший создал мир, подобный эмбриону. Все, подобно эмбриону, произрастает из пупа, даже Бог стал творить мир, начав с пупа, а потом мир разросся во все стороны” (4).
- ² Ученими визнається визначальна функція Сонця, яке скеровує основні ритми й параметри біосфери (6; 7; 8).
- ³ Носіями інформаційно-енергетичного потоку визнано нейтрино різної природи, зокрема, реліктові, сонячні, земні, галактичні та деякі інші. Такі потоки відомі як канали й відображають невидимі зв’язки Землі з більш складною мережею, до якої входить Земля.
- ⁴ Як відомо, ритміка сонячного календаря визначається певними природними константами у Всесвіті. Так, співвідношення взаємодії торсіонного поля на 30 порядків менше гравітаційного поля й зумовило ритміку $360 : 30 = 12$, а співвідношення між гравітаційним полем й електромагнітним зумовило ритміку $360 : 40 = 9$. Ці співвідношення більш відомі як календарні ритми, наприклад, сонячного календаря і 12 місяців, або календаря поминання предків з ритмом у 40 днів.
- ⁵ Йдеться про потоки нейтрино темної матерії, які є носіями космоземних зв’язків й утворюються з реліктових нейтрино, які *фокусуються* Сонцем через взаємодію його нейтриносфери з нейтриносферою Землі (10).
- ⁶ Доведено, що існують спрямовані спіральні (вихрові) випромінювання й потоки сонячних протонів (промениста енергія Сонця), які чинять тиск на всі земні об’єкти. Природа цих *спірально-вихрових випромінювань Сонця* може спричинити при проходженні крізь земну кулю утворення “кратерів з центральною гіркою”. Якщо уявити, що колись сталася така подія космічного масштабу й на поверхні Землі утворився природний пагорб, який із часом унаслідок особливої енергетичної сили й умов підтримки космоземних зв’язків став використовуватися священнослужителями для процесів настроювання систем життєдіяльності давньої спільноти (людино-роду). Це потужне спірально-вихрове випромінювання здійснювало взаємодію потоків нейтринної природи з речовиною (12), тобто ставало каналом зв’язку. Як відомо, передача інформації у Всесвіті здійснюється саме вихровими утвореннями, які за природою є безінерційними й утворюють канали передачі інформації майже без утрат.

Сонячне спіральньо-вихрове випромінювання (поле) є однією із форм матерії й, одночасно, новим фізичним об'єктом. Воно, наділене енергією, імпульсом, кутовим і орбітальним моментом, передає взаємодію, може існувати незалежно і сприймається у вигляді спектра різномасштабних солітонів, що легко проникають у інші тіла й ефективно взаємодіють з їхніми структурами. Ілюстрацією, яка підтверджує природу походження пагорба святилища та пов'язані з цим його природні функції зв'язку, слугує світлина Кам'яної Могили. На світлині чітко видно стовп, який нагадує канал зі спектром різномасштабних солітонів, а оскільки вони за своєю природою наділені хвильовою функцією, то символічно це явище відповідає концентрованим кільцям, які й відтворили священнослужителі, що принесли уявлення про святилище до храму Чатал-Гююка. До того ж, цими спіральньо-вихровими випромінюваннями обумовлено природу хіральності (13; 14) усього живого, а також механізм впливу на середовища, зокрема, воду, яка найбільш ефективно сприймає момент імпульсу, що безперервно надходить з полем спіральньо-вихрового випромінювання, особливо в денний час (15). Як відомо, до комплексу святилища входить водний потік річки Молочної, що знову засвідчує його виняткову функцію, оскільки спіральньо-вихрові випромінювання є переносниками природних динамічних доменів і сприймаються поверхнею води. Такі спіральні динамічні домени – піктограми відомі здавна, наприклад, на браслетах, тканих виробках (Мізинський браслет або ткані узорі поясів). Ці домени відображають сукупність своєї багатомасштабної просторово-часової структури (літосфери, геліосфери й космосу). Це питання потребує окремої розвідки.

7. А.Кифішин, убачаючи Кам'яну Могилу як ритуально-культовий комплекс, зазначає: “Если Каменная Могила едина – как отмеченный уже давно образ мировой горы, то априори должны были наделяться единством функций и отдельные ее элементы”.
8. Може бути, що йдеться про *зернини світового духу*, які є першоосною Всесвіту й початком людини зокрема (за С.Сухоносом).
9. За дослідженням С.Сухоноса, *зернина світового духу* як майбутній людський зародок, збираючи навколо себе речовину з довкілля, долає 120 рівнів Всесвіту, починаючи від максимонного і закінчуючи фізичною матрицею людини (19).
10. Мислеформи, перетворені в ієрогліфи й символіграми різних конфігурацій, об'єднані у священні тексти (13; 14).
11. “Естественным порогом, разделяющим миры, мог быть поток священной реки, входящей в сакральное единство святилища” (А.Кифішин).
Вода виступає як жидка форма силових ліній по передачі інформації (12; 20).
12. А.Кифішин припускає, що у святилищі існувала система відліку часу за сотичним роком (цикл у 1461 рік).
13. Питання резонансного захоплення енергії ззовні задля підтримки функцій життєдіяльності живих організмів у біосфері розглядаються Дж.Евері.
14. Цікаве зауваження А.Кифішина щодо “витка Інанни”: “Виток Инанны (ср. Ее петлевидный символ в шумерской иконографии; ср. также “залом”, якобы производимый ведьмами на жатвенном поле, по славянским поверьям) – это своеобразная незавершенная “восьмерка” в ряду тотемных фигур, имеющих воздействие на процесс “наполнения” – “жизненных сил” человека в процессе его возрождения, или месяцев или дней в ритуальном году” (30), тобто Всесвіту, що являє собою “некий вещественный универсум – что-то типа ритуального космоса и одновременно календаря” (31).
15. Святилище слід розуміти як антену земного рівня, налаштовану на антену космічного рівня, яким може бути Сонце в певному сузір'ї, сузір'я або зірка (?). Антенами земного рівня можуть бути камені та кургани, яких у комплексі навколо святилища знаходилося чимало свого часу, і які, на жаль, як система непоправно втрачені. І, головне, що святилище слід розглядати як “об'ємну” антену, що знаходиться на межі двох середовищ, двох “світів”. Коридори, шахти і печери святилища виконували функцію енерговоду хвилеводної (волноводної) системи святилища, налаштованого на ввід-вивід енергії, що витікає з антени космічного рівня. Цим і можна пояснити графічне відтворення інформаційно-енергетичних процесів у вигляді ієрогліфа $\equiv RI \equiv$ “тексти”. Ієрогліф $RI \equiv$ “тексти”, що фіксує рух енергії, функціонує як резонатор і антена одночасно; саме тому ця об'ємна модель для чітко визначеного часу і простору випромінювала символ-смісл Інанна $\equiv Inanna$.

Існує цікаве новаторське дослідження Ю.Нечипоренка “Физика мифа: Космическая, химическая и квантовая физика в мифологии”, у якій пропонується розглядати походження шумерського міфу про сходження богині кохання Інанни в підземне царство з позиції фізики. Автор здійснив спробу залучити методи, розроблені у квантовій механіці, для опису психологічних процесів. Наприклад, “Інанна – богиня света (возбужденный, “излучающий”, верхний уровень). Эрешкигаль – богиня тьмы (основной, “поглощающий”, нижний уровень). Процессы перехода из царства света в царство

- тмы и обратно – суть процессы поглощения и испускания световых квантов. Было бы наивно сводить всю фабулу мифа только лишь к одному его метафизическому логическому анализу...” (32).
16. “... Высокочастотным срезом Мироздания, именуемым Всевышним, с частотой колебаний 10^{42} Гц, который проявляется как алгоритм жесткой бессознательной системы (программы) его самоорганизации и эволюции в качестве Единого Закона (33).
  17. Часів верхнього палеоліту, тобто часу від 40 тисяч років тому, коли утворилась композиція ДНК сучасного типу людини за умов рівноваги всіх параметрів Всесвіту.
  18. Детально (34).
  19. “... О существовании в древности ритуала трансформации смерти в новую жизнь свидетельствует выявленная восьмиричная ритуальная система” (35).
  20. Зауваження А.Кифішина про “ізоморфізм чрева-преисподней, внутренности горы и интерьера дома (гора, естественно, древнее)” (36).

Література

1. Кифишин А. Г. Введение в храм : Опыт реконструкции шумеро-вавилонского мифоритуала / А. Кифишин. – М., 1998. – С. 49.
2. Сухонос С. И. Масштабная Гармония Вселенной / С. И. Сухонос. – М., 2000. – С. 218.
3. Кифишин А. Древнее святилище Каменная Могила : Опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тыс. до н. э. Т. 1 / А. Кифишин. – К., 2001. – С. 441–446.
4. Элиаде М. Миф о Вечном возвращении : Архетипы и повторяемость / М. Элиаде. – С. Пб., 1998. – С. 30.
5. Петров Н. В. “Светомбр : (Свето-магнито-биологический ритм жизни Вселенной) / Н. В. Петров, М. М. Третьяков. – С. Пб., 2006. – С. 108–135.
6. Пархомов А. Г. Космос, земля, человек : Новые грани науки / А. Пархомов. – М., 2009.
7. Холманский А. С. Биогенность нейтрино / А. С. Холманский // Сознание и физическая реальность [Электронный ресурс]. – Режим доступа : SciTecLibrary. – 2004.
8. Холманский А. С. Нейтринная составляющая солнечно-земных связей [Электронный ресурс] / А. С. Холманский. – Режим доступа : SciTecLibrary. – 2009.
9. Сухонос С. И. Указ. соч. – С. 216.
10. Пархомов А. Г. Указ. соч. – С. 167–171.
11. Кифишин А. Древнее святилище... – С. 487.
12. Никольский Г. А. О пятом взаимодействии / Г. Никольский // Материалы международной научной конференции, Хоста, Сочи, 25–29 авг. 2009. – С. 56–75.
13. Холманский А. С. Дихотомия правого и левого в живых системах [Электронный ресурс] / А. Холманский. – Режим доступа : SciTecLibrary. – 2006.
14. Холманский А. С. Модель одухотворенного мироздания [Электронный ресурс] / А. Холманский. – Режим доступа : Квантовая магия, т. 2, вып. 4. – 2005.
15. Никольский Г. А. Указ. соч. – С. 69.
16. Элиаде М. Указ. соч. – С. 39.
17. Кифишин А. Древнее святилище... – С. 522–524.
18. Холманский А. С. Геофизика нейтрино [Электронный ресурс] / А. Холманский. – Режим доступа : Квантовая Магия, т. 4, вып. 2. – 2007.
19. Сухонос С. И. Указ. соч. – С. 223.
20. Петров Н. В. Указ. соч. – С. 174–184.
21. Кифишин А. Древнее святилище... – С. 559.
22. Саннікова Л. “Од Коляди до Коляди” : календар – невід’ємна частка звичаєвої культури (узгодження життя людини на Землі) / Л. Саннікова // Матеріали III науково-практичної конференції [“Буття українців”]. – К., 2007. – С.183–188.
23. Кифишин А. Древнее святилище... – С. 559.
24. Там же. – С. 66–67.
25. Там же. – С. 410–416.
26. Кифишин А. Г. Жертвоприношения ассирийских царей : Структура ритуала / А. Кифишин // Жертвоприношение : Ритуал в культуре и искусстве от древности до наших дней. – М., 2000. – С. 120.
27. Кифишин А. Древнее святилище... – С. 46–47; 54.
28. Там само. – С. 626.
29. Эвери Д. Теория информации и эволюция / Джон Эвери. – М. ; Ижевск, 2006.
30. Кифишин А. Г. Жертвоприношения... – С. 120.
31. Кифишин А. Древнее святилище... – С. 498.

32. Нечипоренко Ю. Физика мифа : Космическая, химическая и квантовая физика в мифологии [Электронный ресурс] / Ю. Нечипоренко. – Режим доступа : <http://www.pereplet.ru>.
33. Плешанов А. Русский алфавит – код общения человека с Космосом / А. Плешанов. – М., 2002. – С. 97–106.
34. Петров Н. В. Эволюция жизни и бессмертие души / Н. В. Петров, М. М. Третьяков. – С. Пб., 2008. – С. 216–218.
35. Кифишин А. Г. Жертвоприношения... – С. 97.
36. Там же. – С. 116.

В научной статье автор анализирует работы Анатолия Кифишина, которые изучают святылице Каменная Могила. Автор этой статьи считает, что современная историография не в полной мере раскрывает эту проблему.

Ключевые слова: Каменная Могила, А.Кифишин, исследования, Земля, Творец, жертвоприношения.

In this memoir the author analyses A.Kyfishyn's works, which are dedicated to Kamiana Mohyla Sanctuary. The author considers that modern historiography don't give much attention to this problem.

Key words: Kamiana Mohyla, A.Kyfishyn, research works, Earth, Creator, sacrifice.

УДК 94 (477.83.86)
ББК 63.3 (4Укр) 52

Лілія ШОЛОГОН

СТАТУТИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті проаналізовано статuti українських товариств національно-культурного спрямування, що працювали в Галичині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Вони дозволяють з'ясувати найважливіші аспекти їхньої організаційної діяльності впродовж зазначеного часового проміжку.

Ключові слова: Галичина, громадські об'єднання, національно-культурний рух, товариство.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Галичині неабияке значення в національно-культурному русі відігравали неполітичні об'єднання громадян – товариства, діяльність яких строго регламентувалася тодішнім законодавством. Перший загальнодержавний закон про об'єднання та збори в Австрійській імперії прийнятий 19 жовтня 1843 р. Згодом чимало його норм було змінено 17 березня 1849 р., 26 листопада 1852 р. та 15 листопада 1867 р.¹ У результаті наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. сформувалася система реєстрації громадських об'єднань на основі затверджених органами державної влади статутів. У них фіксувалися завдання товариств, їхня структура, методи роботи, джерела фінансування, умови прийняття нових членів до громадської організації та виключення тих, які не дотримувалися норм її статуту, система виборів та повноваження голови й керівних органів товариства тощо.

Варто зазначити, що внесок багатьох наукових, педагогічних, культурно-освітніх, театральних, мистецьких, жіночих, студентських, пожежно-спортивних, січових організацій тощо в розвиток національно-культурного руху українців краю зазначеного часового проміжку важко переоцінити. Їм вдалося чимало зробити для популяризації наукових знань, розвитку українського шкільництва, видавничої справи, мистецького життя, патріотичного виховання молоді, зокрема, та підвищення національної самосвідомості українців загалом, завдяки правильно поставленим завданням і належно спланованій роботі. Тому опрацювання та аналіз статутів згаданих товариств має важливе значення для того, щоб з'ясувати організаційні засади діяльності громадських об'єднань. Адже саме вони стали важливою передумовою для їх ефективної праці.

Обрана тема не залишилася поза увагою науковців. Вона зацікавила дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема, І.Франка², І.Белея³, М.Лозинського⁴ та ін., які опублікували публіцистичні та науково-популярні розвідки про організацію діяльності українських товариств. У міжвоєнний період у Галичині з'явилося чимало видань з нагоди ювілею створення тієї чи іншої громадської організації, де їхні автори, зокрема О.Терлецький⁵, Л.Ясінчук⁶, Софія Русова,⁷ зробили перші спроби оцінити роботу окремих українських товариств, проаналізувати найважливіші аспекти їхньої діяльності в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проте узагальнюючі праці цього часу мали, як правило, інформативний характер, були написані на вузькій джерельній базі, обмеженими методологічними засобами. У 1940–1980-х рр. діяльність товариств не потрапила в поле зору радянських дослідників, а тому ґрунтовних праць, які б розкривали їхню діяльність, написано не було. Неабиякий внесок у дослідження зазначеної проблеми зробили сучасні науковці З.Зайцева⁸, І.Зуляк⁹, Б.Савчук¹⁰, О.Сухий¹¹ та інші. Однак комплексного розв'язання вона ще не отримала в українській історіографії.

Метою статті є аналіз статутів українських громадських організацій (товариств) другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які дозволяють з'ясувати найважливіші організаційні засади їхньої праці, основні етапи становлення структури товариств.

Провідне значення в українському науковому русі впродовж досліджуваного періоду відігравало Наукове товариство імені Шевченка (НТШ). Створене 1873 р. як Товариство імені Шевченка, у 1892 р. перетворилося на наукову інституцію, що згодом цілком законно претен-

дувала на отримання статусу української академії наук¹². До роботи в секціях та комісіях НТШ були залучені провідні українські вчені, що мешкали не лише в Австро-Угорській та Російських монархіях, але і в інших країнах. Серед них були як ті, що належали до солідних наукових установ, так і дослідники-аматори.

Неабияку роль у процесі трансформації видавничої фундації – Товариства імені Шевченка в наукове та перетворення його в академічну інституцію відіграли статuti НТШ. Згідно з першим таким документом товариства за 1873 р., його завдання полягало в тому, щоб “вспомогати розвій рускої (малоруської) словесності”¹³. З цією метою передбачалося відкрити власну друкарню, видавати літературні та наукові твори, надавати матеріальну допомогу українським письменникам. У наступному статуті, що був затверджений Галицьким намісництвом 16 листопада 1892 р., товариство було перейменоване в наукове. Найважливішим його завданням відтепер стало “плекати та розвивати науку і штуку в українсько-руській мові, зберігати та збирати всякі пам’ятки старинності і предмети наукові України-Руси”¹⁴. Для її досягнення НТШ планувало проводити дослідження з різних галузей знань, видавати “Записки” товариства тощо. Укладачі статуту вважали, що його наукова діяльність повинна розгортатися в рамках трьох секцій: філологічної, історично-філософської, математично-природописно-лікарської та наукових комісій, що створювалися в рамках окремих секцій. Варто зазначити, що саме в статуті за 1892 р. було закладено структуру товариства, яка залишалася незмінною впродовж усього досліджуваного періоду. Своєю чергою “Записки НТШ” згодом стали провідним науковим виданням Галичини.

Чергова зміна статуту НТШ відбулася 1898 р. і вона стала серйозним кроком на шляху до того, щоб наблизити його структуру до академічних параметрів. У результаті затверджених нововведень, були висунуті досить серйозні вимоги, які дозволяли отримати статус дійсного члена НТШ. Якщо раніше ним могла стати будь-яка особа, яку погодився прийняти провід товариства, то з 1898 р. для цього необхідно було мати наукові праці, опубліковані перш за все у виданнях товариства та за рекомендацією однієї з його секцій. Дійсні члени НТШ не сплачували членських внесків і мали право вирішального голосу на загальних зібраннях товариства. Ті, хто не мав вагомого наукового доробку, вважалися звичайними членами товариства. Норми статуту надавали їм можливість також брати активну участь у діяльності НТШ. Проте при голосуваннях на засіданнях секцій та наукових комісій їхній голос вважався дорадчим¹⁵.

Серйозна дискусія навколо змін організаційних засад діяльності товариства відбулася 1904 р. У результаті загальні збори 29 червня цього ж року внесли низку суттєвих поправок до попереднього статуту, які Галицьке намісництво затвердило 25 серпня 1904 р. Щодо основного завдання товариства, то в ньому зазначалося: “плекати та розвивати в українській мові науку без прямого дидактичного завдання”¹⁶. Серед засобів діяльності товариства, серед іншого, йшлося про роботу друкарні, майстерні з переплетення книг, книжкового магазину. Дійсним членам НТШ, що постійно мешкали за межами Австро-Угорщини, надавалося право голосувати через своїх представників.

Наступна спроба змінити статут товариства відбулася 1913 р. Її ініціаторами стали представники так званої опозиції, які не лише хотіли вдосконалити організаційні засади діяльності товариства, ще більше наблизити його структуру до академічних стандартів, але й обмежити владу багатолітнього голови НТШ М.Грушевського. Проте загальне зібрання не підтримало пропозицію про створення Наукової ради (вважали, що для цього в товариства не було необхідних коштів), запровадження безпосередньої участі в голосуваннях закордонних членів НТШ тощо¹⁷. Таким чином, подальша діяльність наукового товариства відбувалася на основі статуту 1904 р., який був важливим документом для його подальшої плідної праці.

Статuti переважної більшості інших українських громадських об’єднань заклали однакові принципи організації роботи. Зокрема, найбільшими повноваженнями користувалося загальне зібрання членів товариства, яке вибирало його голову, постійно працюючий провід (віділ), затверджувало статут, спеціальні комісії, що контролювали стан фінансів, приймало бажаних вступити до тієї чи іншої громадської організації та виключало тих, хто не сплачував членські внески, могло ухвалити рішення про припинення її діяльності. Як правило, всі члени товариств поділялися на звичайних (сплачували на користь товариства незначні кошти, про які

зазначалося в статуті), добродіїв, спомагаючих (підтримували громадську організацію благодійними внесками), почесних (ті, що зробили вагомий внесок у розвиток національного руху) та інших. Серед джерел фінансування товариств, окрім уже згаданих членських внесків та пожертв, були прибутки від видавничої діяльності, організованих концертів, вистав, вечорниць тощо. Звіти про роботу громадських об'єднань та архівні документи дозволяють стверджувати, що важливе значення мали також щорічні дотації галицького крайового сейму.

Щодо структури товариств, то варто зазначити, що керівні органи переважної більшості з них працювали у Львові, а для того, аби залучити якомога більше українців з містечок і сіл краю до роботи в громадських об'єднаннях, на місцях створювалися філії (могли мати й інші назви – кружки, секції, окружні відділи тощо), які діяли на основі статутів, затверджених органами влади, і їхня діяльність повністю підпорядковувалася головному віділу.

Плідною та багатогранною була робота українських педагогічних товариств краю: Руського педагогічного товариства (далі – РПТ), Взаємної помочі українських вчителів та Учительської громади. Перше з названих було створено 1881 р., а в статуті, затвердженому ц. к. намісництвом 6 серпня 1881 р., зазначалося, що основним завданням товариства було: “а) промишляти над проблемами руського народу на полі шкіл народних, середніх і висших, займатися основою руських шкіл, і піддержувати всякі спроби виховання публічного і домашнього на основі матерного язика руського; б) подавати членам поміч як моральну, так матеріальну”¹⁸. В наступному статуті РПТ, що вступив у дію 24 січня 1902 р., згідно з рішенням Міністерства внутрішніх справ, серед завдань товариства також було “підпирати інтереси руського учительства взагалі, а особливо народного”¹⁹. Згадані положення статутів та опрацювання іншого джерельного матеріалу засвідчили, що педагогічне товариство вибрало для себе два пріоритетні напрями діяльності: 1) створення українських приватних навчальних закладів, зокрема, народних шкіл, учительських семінарій, гімназій, а також інституцій, що надавали помешкання та організували дозвілля української молоді, яка здобувала освіту в різних установах; 2) вирішення найважливіших проблем української початкової освіти та її вчительства. Відповідно до статуту РПТ від 1902 р., педагоги та всі не байдужі до розвитку національного шкільництва в містечках та селах Галичини могли працювати не лише у філіях (кількість членів яких становила не менше 10), як було раніше, але й у гуртках товариства, де могли об'єднатися лише 5 осіб. Таким способом РПТ намагалося залучити до своїх рядів якомога більше прихильників. Неабияке значення для активізації роботи товариства мало затвердження нового статуту учительського об'єднання 15 червня 1912 р.²⁰, згідно з яким воно змінило назву на Українське педагогічне товариство (далі – УПТ), зафіксувало основні напрями своєї діяльності, серед яких, окрім вищезгаданих, варто відзначити видання науково-популярних книг для учнів, шкільних підручників, методичної літератури для вчителів, організацію та проведення різноманітних курсів для підготовки до вступу в гімназії й учительські семінарії після закінчення початкової школи, навчання неписьменних та інших, створення бібліотек, призначення стипендій талановитій, але незаможній молоді. Також було дещо реорганізовано структуру УПТ. Зокрема, гуртки товариства об'єднувалися в секції за територіальним принципом. Статут від 1912 р. передбачав створення Секційної ради та Старшини кружка, що дозволило надати більше повноважень структурним підрозділам на місцях при вирішенні найважливіших проблем українського шкільництва. Зважаючи на те, що кількість членів УПТ постійно зростала, новий статут затвердив представницьку систему скликання його загальних зборів, де 20 членів гуртка вибирали на загальне зібрання одного свого делегата²¹.

Складне матеріальне становище педагога в державі, беззахисність українських освітян перед владними структурами, непрості умови побуту народного вчительства вимагали більшої уваги з боку громадських інституцій. Саме тому, за ініціативою УПТ і при його організаційному сприянні, було створено товариство для захисту фахових інтересів педагогів початкових шкіл – “Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок”. Як правило, дане товариство називали “Взаємна поміч українських вчителів” (ВПУВ). Таку назву офіційно воно одержало в 1922 р. Статут товариства затвердило Міністерство внутрішніх справ у Відні 13 липня 1905 р. Згідно з ним, метою товариства було згуртувати вчительство Галичини й Буковини для забезпечення моральної та матеріальної допомоги²². Основним напрямом його

діяльності стало надання грошових допомог потребуючим, безпроцентних позик педагогам, участь у акціях політичного характеру з вимогами покращення матеріального становища педагога в державі. Статут 1905 р. заклав непросту структуру керівництва справами товариства, адже, окрім загального зібрання, тут працювала дирекція, одним із найважливіших завдань якої був розподіл матеріальної допомоги між учительством, контрольна комісія, що фактично вела бухгалтерію товариства, та наглядова рада, що слідкувала за належним виконанням своїх обов'язків іншими керівними органами ВПУВ. Варто зазначити, що в основному документі вчительського об'єднання були чітко виписані положення щодо того, кому з педагогів і за яких умов надавалися кредити та грошові допомоги. Їх могли отримати лише ті члени товариства, що працювали в ньому не менше року й регулярно сплачували щомісячні грошові внески²³.

РПТ 1902 р. було ініціатором створення українського товариства вчителів середніх шкіл – “Учительська громада”, статут якого був затверджений Міністерством внутрішніх справ 13 червня 1908 р. У ньому зазначалося, що громадське об'єднання ставить перед собою завдання: “а) підтримати всі справи, що мають на меті розвій і добро вищих шкіл, виховання і добро шкільної молодіжі, добро учителів і їх родин; б) взаємне ознайомлювання з новітніми здобутками науки, взаємне подаване собі помічень і досвідів з обсягу учительської діяльності; в) познайомлюване загалу суспільності зі справою вищих шкіл і здобутками науки”²⁴. Товариство об'єднало у своїх рядах в основному українських гімназійних викладачів і переймалося, переважно, справами підвищення їхнього професійного рівня, хоча інколи писало на сторінках свого періодичного видання “Наша школа” про проблеми, що стосувалися оплати праці та зміни дисциплінарного законодавства педагогів середніх шкіл. Серед методів роботи “Учительської громади” статутом було передбачено: “а) сходини і з'їзди членів для відчитів і обговорення педагогічно-дидактичних справ, фахових, організаційних... б) виклади, відчити і конференції публічні, уряджувані заходом Товариства; в) видаване часописий, підручників і творів педагогічного і наукового змісту”²⁵. Окрім організації філій на місцях, статут також дозволяв створення гуртків (могли складатися з 3 членів), що вибирали між собою одного представника, який співпрацював з управою товариства.

Таким чином, українські педагогічні товариства краю у своїх статутних документах поставили досить серйозні завдання та розділили між собою найважливіші ділянки роботи в галузі шкільництва. Якщо УПТ узяло на себе обов'язок захисту інтересів української початкової освіти та створення мережі приватних навчальних закладів, то ВПУВ переймалося в першу чергу справою покращення матеріального становища вчительства, а товариство “Учительська громада” пріоритетним напрямом своєї роботи вибрало підвищення фахового рівня викладача української гімназії.

Не менш плідною в Галичині впродовж другої половини XIX – початку XX ст. була робота культурно-просвітніх товариств, зокрема Галицько-руської матиці, Народного дому, Просвіти, Общества ім. Качковського, Товариства українських наукових викладів імені Петра Могили, Товариства прихильників української літератури, науки і штуки тощо. На створення першого з них безпосередній вплив мали революційні події в краї 1848–1849 рр.

Рішення про заснування Галицько-руської матиці було ухвалене на одинадцятому засіданні Головної руської ради 29 травня 1848 р., а вже 9 червня цього ж року зачитали і прийняли “Устав соєдіненія к розмноженію писем руских”²⁶. Згодом, згідно з ухвалою другого Собору руських учених, правління товариства зосередило свої зусилля на розробці нового статуту і 1 серпня 1850 р. подало до Галицького намісництва “Устав галицько русской матиці і общества Просвещения”, який 8 лютого 1851 р. був повернутий на доопрацювання²⁷. Процес його вдосконалення був перерваний цісарським патентом 26 листопада 1852 р., згідно з яким усі діючі товариства були зобов'язані наново затвердити свої статuti. Впродовж 50-х рр. XIX ст. провід товариства декілька разів звертався з проханням до органів державної влади про затвердження свого програмного документа. Проте то Галицьке намісництво, то Львівська дирекція поліції повертали його на доопрацювання, мотивуючи свою позицію правовими неузгодженнями. Вдалося затвердити статут лише на початку 1860-х рр., у період конституційних перетворень у державі. Голова товариства, М.Куземський, перебуваючи у Відні, звернувся з відповідним проханням до Міністерства внутрішніх справ, оминаючи при цьому органи крайової влади, і 18

серпня 1861 р. отримав рішення про затвердження нового статуту товариства. Покровителем Галицько-руської матиці, згідно зі статутними нормами, мав бути діючий греко-католицький митрополит. Він мав наглядати за діяльністю громадської організації, головувати на загальних зібраннях та засіданнях правління. Йому належало право остаточного рішення щодо видання книжок релігійного змісту²⁸. Вкотре окремі положення про діяльність Галицько-руської матиці було змінено 1887²⁹, 1901 р.³⁰. Незважаючи на зміни в документі, що регламентував її роботу, загалом структура товариства та методи його діяльності впродовж досліджуваного періоду суттєво не змінилися. Проте опрацювання статутів громадської організації дозволяє стверджувати, що товариство, яке 1848 р. поставило перед собою завдання лише видання дешевих популярних книжечок для народу, вже на початку ХХ ст. задекларувало прагнення поширювати й наукову літературу. Також варто зазначити, що провід Галицько-руської матиці мав слідкувати, щоб видання, які пропонувалися до друку, були корисними, дбати про “правдивий дух руского языка”. Цим товариство засвідчило свої симпатії до російськомовної літератури та русофільських ідей.

Членами Галицько-руської матиці могли стати як окремі громадяни, так і товариства, сплативши чималий вступний внесок. Він становив 100 золотих ринських для окремих організацій і 50 золотих ринських для решти осіб (їх можна було сплачувати впродовж десятирічного терміну). Цей факт дозволяє стверджувати, що засновники Галицько-руської матиці не ставили перед собою завдання перетворити її на масову громадську організацію, оскільки статутні документи передбачали значно вищі розміри членських внесків, ніж в інших товариствах. Про це свідчить також те, що жоден із затверджених статутів Галицько-руської матиці не регламентував процедури створення місцевих осередків.

Головна руська рада у Львові стала також ініціатором заснування Руського народного інституту “Народний дім”. Саме на її прохання Міністерство внутрішніх справ у Відні 11 жовтня 1849 р. дозволило передати українцям руїни університетського будинку для спорудження “Народного дому”. 4 лютого 1850 р. вона отримала від Галицького намісництва дозвіл збирати кошти для його будівництва. Після саморозпуску Головна руська рада 12 липня 1851 р. була реорганізована в Комісію завідуючу “Домом Народним”, яка працювала до 1872 р., часу проведення установчих зборів Руського народного інституту “Народний дім”³¹. Окрім спорудження будівлі, комісія розробила проект статуту товариства, що був затверджений Галицьким намісництвом 11 лютого 1869 р. Щодо завдань товариства, то в ньому зазначалося: “Рускій народный Институт под названіем «Народный Дом» есть общество Русинов, которое вознамиряется рускій язык образоваты, словесной деятельности пособствовать, науки и искусства розвивати і так просвещеніе и нравственность mezi русским жительствоm распространяти”³². Для досягнення цієї мети передбачалося організувати бібліотеку, музей, видавати періодичне видання та сприяти виходу у світ літератури наукового характеру; організувати чоловічу бурсу та пансіон для руських дівчат. Засновниками й першими членами нового товариства стали діячі комітету, які займалися створенням “Народного дому”. До нього могли вступити всі бажаючі, що внесли на його рахунок не менше 10 золотих ринських, а також ті, хто неабияк спричинився до втілення в життя завдань товариства. Покровителем Інституту вважався греко-католицький митрополит, а за його відсутності – найстарший з діючих єпископів. Покровитель, окрім почесного місця на загальних зборах і права виступу на них, за бажанням, міг отримати інформацію щодо всіх фінансових справ товариства та його діловодства. Певні переваги в управлінні “Народним домом” мали греко-католицькі капітули, зокрема, кожна з них мала право висилати представника на загальні збори, до мирового суду (структури, що займалася вирішенням суперечок у товаристві) та комісії у справах нетрадиційного використання майна. Таке ж саме право було закріплене і за Ставропігійським інститутом³³. Загалом, статут, за яким Руський народний інститут “Народний дім” працював упродовж досліджуваного періоду, є цінним джерелом з історії його діяльності, оскільки містить вичерпну інформацію про створення цієї громадської інституції, майновий та фінансовий стан, організацію її роботи тощо. За своєю змістовністю він відрізняється від інших подібних документів, створених у той час. Безперечно, правопис та мова, якою він був написаний, дозволяє стверджувати, що товариство сповідувало русофільську ідеологію.

Подібних поглядів дотримувалося також Товариство імені Михайла Качковського, створене 20 серпня 1874 р. Значною мірою воно було організоване на зразок народовської “Просвіти”, яка активно працювала з кінця 60-х рр. XIX ст.³⁴. Незважаючи на те, що Товариство імені Михайла Качковського впродовж досліджуваного періоду часто вносило зміни до своїх статутних документів, мета його діяльності залишалася незмінною: “поширювати між руським народом в Австрії науку, любов к правдивому церковному св. обряду, релігійність по правильному своєму обряду, обичайність, трудолюбіє, трезвість і ощадність, гражданское сознание і всякие чесноти”³⁵. Засоби для досягнення мети були визначені такі: видання популярних та науково-популярних недорогих книг для народу, часописів релігійного та просвітнього характеру, організація читалень, музично-літературних вечорів, театральних вистав, науково-популярних виступів, стипендійних фондів для руської молоді, інтернатів тощо. Проте варто зазначити, що пріоритетними напрямками роботи товариства стали видавнича діяльність та створення читалень. Для їхнього відкриття необхідно було отримати дозвіл від Галицького намісництва. В статутах Товариства імені Михайла Качковського постійно змінювалися положення щодо кількості дійсних членів організації в тій чи іншій місцевості, які могли організувати окрему читальню. Якщо спочатку ця цифра становила 12 членів, потім зросла до 18, то в 1910 р. складала 8 осіб. Також у статуті за 1910 р. були встановлені неоднакові розміри членських внесків для людей різного соціального статусу. Зокрема, для духовенства та інтелігенції вони становили 4 крони, а для інших верств населення – 2³⁶.

Варто зазначити, що провідну роль серед українських культурно-просвітніх товариств Галичини другої половини XIX – початку XX ст. відігравала “Просвіта”. Впродовж досліджуваного періоду ця громадська організація неодноразово змінювала документ, що регламентував її діяльність, намагаючись при цьому вдосконалити форми й методи своєї праці. Перший статут товариства Міністерство віросповідань та просвіти затвердило 2 вересня 1868 р. Згідно з його нормами, “Просвіта” була науково-просвітньою організацією і, окрім підвищення освітнього рівня українців шляхом публікації всіх здобутків його словесності та наукових праць, що дозволять вивчати національну історію, товариство поставило перед собою завдання видавати популярні книжечки для народу. Але напрями діяльності, викладені в першому статуті “Просвіти”, не передбачали залучення до роботи в товаристві народних мас. Не сприяли цьому високий вступний внесок, що становив 4 крони, та щомісячний – більш ніж одну крону³⁷.

Згідно з рішенням другого загального зібрання від 26 травня 1870 р., товариство знову звернулося до органів державної влади з проханням затвердити інший варіант статуту й отримало позитивну відповідь. Він, окрім діяльності Головного відділу, що мав працювати у Львові, передбачав створення місцевих осередків громадської організації. Також було зроблено ще один важливий крок на шляху до трансформації “Просвіти” в масову культурно-освітню організацію – наполовину зменшено вступний та щомісячний внески рядових членів товариства. Вони також могли отримувати два примірники кожного видання “Просвіти” за половину номінальної вартості. У статуті товариства за 1876 р. з’явилася норма, за якою кожен її член за рахунок місячного внеску отримував щомісяця в середньому 4 популярні видання. Також були ліквідовані вступні внески нових членів організації³⁸.

Серйозні зміни в роботі “Просвіти” передбачав статут, затверджений Галицьким намісництвом 18 серпня 1891 р., оскільки на його основі товариство отримало право організувати читальні, позичкові каси, створювати земельно-господарські промислові спілки, громадські комори³⁹. Допомогати в роботі та контролювати діяльність читалень мали філії “Просвіти”. Члени читалень за користування бібліотекою товариства платили невеликі щомісячні внески. Далеко не всі вони були дійсними членами “Просвіти”.

Таким чином, можемо стверджувати, що вищевказане товариство постійно вдосконалювало свої організаційні засади діяльності та розширювало вплив серед населення. В результаті в статуті “Просвіти” в 1913 р. зазначалося, що найважливішими її завданнями були: “просвіта і піднесенє культури та добробуту українського народу у всіх його верствах і напрямках життя”⁴⁰. Для цього передбачалася широка система заходів. Окрім уже згаданого, видання науково-популярних видань, часописів, організації філій та читалень, сільськогосподарських спілок та інших економічних структур, товариство мало намір створювати бібліотеки, музеї, народні та госпо-

дарські школи з українською мовою викладання, курси для неписьменних, інтернати, заохоронки (дитячі садки. – *Л.Ш.*); оголошувати конкурси та надавати премії за кращі літературні твори, надавати стипендії українським ученим, митцям, студентам, проводити промислово-господарські та етнографічні виставки, конгреси та інші зібрання. Варто зазначити, що провід “Просвіти” намагався ефективно працювати в усіх зазначених напрямках. У результаті йому вдалося створити масову українську громадську організацію з розгалуженою структурою. Саме тому було запроваджено представницьку систему участі членів товариства в загальних зібраннях, коли вибирали одного представника від 50 осіб філії “Просвіти” й висували своїх делегатів читальні (лише по одному).

Таким чином, українські культурно-освітні товариства, як русофільського, так і народовського характеру, що діяли на території Галичини впродовж другої половини XIX – початку XX ст., працювали над підвищенням культурного та освітнього рівня українців краю. Проте аналіз статутів зазначених громадських організацій дозволяє стверджувати, що часто у своїй роботі вони застосовували різні форми й методи для реалізації поставлених завдань.

Неабияке значення в національно-культурному русі українців краю відігравали театральні товариства, зокрема “Руська бесіда”. Ознайомлення з першим статутом названої громадської організації, створеної 1861 р., дозволяє стверджувати, що основне її завдання полягало в об’єднанні освічених русинів для змістовного проведення вільного часу. Передбачалося, що члени товариства зможуть безкоштовно скористатися його періодичними виданнями, відвідувати організовані ним музичні вечірки та театральні вистави⁴¹. Таким чином, у статуті товариства за 1861 р. лише побіжно згадувалося про його театральну діяльність.

Про те, що пріоритетним напрямом діяльності “Руської бесіди” став розвиток українського театального мистецтва, можемо стверджувати після ознайомлення з новим статутом товариства за 1892 р. У ньому було зазначено: “Ціллю товариства є плекати та розвивати драматичну штуку в українсько-руській мові”⁴². Для реалізації цієї мети передбачалося: організація роботи української мандрівної театальної трупи, створення постійно діючого театру у Львові та побудова для нього відповідного приміщення, допомога аматорським театральним колективам у містечках і селах Галичини, створення навчального закладу для підготовки театральних акторів та режисерів, оголошення конкурсів і визначення премій за кращі п’єси, створення бібліотеки, до якої б увійшли театральні постановки і праці з теорії та практики театального мистецтва. Опрацювання архівних та опублікованих джерел дозволяє стверджувати, що чимало з того, що було передбачено в статуті товариства, не вдалося втілити в життя впродовж зазначеного часового проміжку і, в основному, провід “Руської бесіди” зосередив свою увагу на утриманні мандрівного театру та підборі репертуару для нього.

Національно свідоме українське жіноцтво, що об’єднувалося у станових організаціях, також неабияку увагу приділяло культурно-освітній діяльності. Аналіз їхніх статутів дозволяє прослідкувати динаміку створення українських жіночих товариств та найважливіші напрями їхньої роботи. Першою жіночою організацією в Галичині було русофільське Товариство руських дам, засноване 14 грудня 1878 р., яке діяло аж до початку Першої світової війни⁴³. 12 листопада 1884 р. Галицьке намісництво затвердило статут Товариства руських жінок у Станіславові. Воно було створено за ініціативою лідера українського феміністичного руху, письменниці Наталії Кобринської. Вона вважала, що література є найкращим засобом для підвищення освітнього рівня та розширення світогляду українського жіноцтва. Саме тому, відповідно до першого статуту товариства, пріоритетною в роботі громадської організації була видавнича діяльність⁴⁴. Згодом форми й методи культурно-освітньої праці жіночого об’єднання стали більш різноманітними. 1893 р. у Львові було засновано Клуб руських жінок. Активними організаторами товариства стали Герміна Шухевич, Ольга Франко та Оріся Гарасимович. Члени Клубу руських жінок діяли виключно у Львові й найважливішим своїм завданням вважали: “заложити огнище життя інтелектуального, уживити рух умисловий русинок, скріпити і піднести в них народного духа і розбудити між ними товариське жите”⁴⁵. З цією метою засновниці товариства вважали за необхідне видавати періодичне видання, організувати бібліотеки, наукові відчити, товариські вечірки, забави, аматорські вистави тощо. Варто зазначити, що активна діяльність членів Клубу руських жінок нерідко виходила за межі статуту; зокрема,

1889 р. вони взяли участь у створенні Товариства руської охоронки, що займалося організацією дитячих садків. Своєю чергою українська молодь 1901 р. заснувала “Кружок українських дівчат”, який 14 жовтня 1905 р. змінив свою назву на “Кружок українок” і вніс до статуту пункт про заснування філій в інших містах⁴⁶. 1909 р. українське жіноцтво Львова, що працювало в рамках Клубу руських жінок та гуртка українок, об’єдналося в спільне товариство “Жіноча громада”, яке ефективно працювало впродовж усього досліджуваного періоду⁴⁷.

Таким чином, у Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. діяло чимало громадських організацій різноманітного спрямування, що ставили перед собою завдання об’єднати українців краю для вирішення нагальних проблем національно-культурного розвитку. Аналіз їхніх статутів дозволяє отримати інформацію про мету діяльності того чи іншого товариства, найважливіші заходи, які організатори громадської організації планували використовувати для її досягнення, їхню структуру, розміри членських внесків, розподіл обов’язків між членами товариств, джерела фінансування, вирішення суперечок тощо. Варто зазначити, що в статутах багатьох громадських організацій є чимало норм, які дублюються. Також було немало тих, які ставили перед собою схожі завдання; та й засоби для втілення їх у життя не відзначалися особливою різноманітністю.

Безперечно, опрацьовані нами статuti вищевказаних товариств дозволяють отримати вичерпну інформацію про організаційні засади їхньої діяльності. Проте вони не дають можливості дізнатися про ефективність роботи тієї чи іншої громадської інституції. Варто зазначити, що нерідко програма, накреслена в основному документі товариства, та заходи для її виконання так і залишалися, в силу тих чи інших причин, зовсім нереалізованими. Для того, аби з’ясувати основні напрями діяльності окремої громадської організації, необхідно проаналізувати звіти про діяльність товариств, матеріали періодичних видань, окремі статистичні джерела тощо.

1. Цісарський патент зь дня 26 листопада 1852 которым розпоряджаються новіи опредьленія взглядом стоваришений (закон о стоваришеніяхъ) // Обшій законовъ державных и правительства встник для Цісарства Аустріи. – Відень : Зь ц. к. надворной и статской тискань, 1852. – Ч. LXXIV. – С. 1109–1116; Закон зь дня 15 листопада 1867 о правь сьдиненія // Переводи зь вестника законовъ державнихъ для герцогства Буковини. Рочникъ 1867. – Чернівці, 1868. – С. 297–304.
2. Франко І. Мотиви до проєктованої зміни статута / І. Франко. – Львів : [Б. в.], 1903. – С. 6–8.
3. Белей І. Двадцять і п’ять лет исторії Товариства “Просвіта” / І. Белей. – Львів, 1894. – 68 с.
4. Лозинський М. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині / М. Лозинський. – Львів : Накладом В. Бачинського, 1909. – 96 с.
5. Терлецький О. Історія “Учительської Громади” (1908–1933) / О. Терлецький // Двадцятьпятьліття товариства “Учительська громада”. – Львів : Учительська Громада, 1935. – С. 5–48.
6. Ясінчук Л. 50 літ “Рідної школи” 1881–1939 / Л. Ясінчук. – Львів : Накл. Т-ва “Рідна школа”, 1931. – 267 с.
7. Русова Софія. Наші визначні жінки : Літературні характеристики-силюети (3 нагоди ювілейного Українського Жіночого Конгресу : 1884–1934) / Софія Русова. – Коломия, 1934. – 92 с.
8. Зайцева З. І. Український науковий рух : інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.) / З. Зайцева. – К. : КНЕУ, 2006. – 368 с.
9. Алексієвєць М. М. Діяльність “Просвіти” у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (1868–1914 рр.) / М. Алексієвєць, І. Зуляк. – Тернопіль, 1999. – 184 с.
10. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 138 с.
11. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник в громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст.) / О. Сухий. – Львів : Місіонер, 2003. – 495 с.
12. Зайцева З. І. Український науковий рух... – С. 29.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка м. Львів, оп. 1, спр. 1. Статут товариства. 1870 р., арк. 1; Статут товариства “имени Шевченка”. – Львів : З друкарні Ин-та Ставропігійського, 1874. – С. 3.
14. Статут Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – Львів : З друкарні Ин-та Ставропігійського, 1892. – С. 1.
15. ЦДІАЛ України, ф. 309 Наукове товариство ім. Шевченка м. Львів, оп. 1, спр. 4. Статут товариства. 16 квітня 1898 р., арк. 2.

16. Проект статута Наукового Товариства Імени Шевченка у Львові. З додатком : І. Франко Мотиви до проєктованої зміни статута. – Львів : [Б. в.], 1903. – С. 1; Статут Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Ухвалений Загальними Зборами д. 29 червня 1904 р. – Львів : З друкарні НТШ, 1904. – С. 2.
17. В справі зміни статуту Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. – Львів : З друкарні В. Бондаренка і П. Гніздовського, Львів, 1913. – С. 5.
18. Статут Руського Товариства Педагогічного. Затверджений ц. к. Намісництвом дня 6 серпня 1881. Ч. 37. 847. – Львів : Руске Товариство Педагогічне, 1881. – С. 1.
19. Статут Руського Товариства Педагогічного. Затверджений рескриптом ц. к. Міністерства справ внутрішніх з дня 24 січня 1902. Ч. 23821/01. – Львів : Руске Т-во Педагогічне, 1902. – С. 3.
20. Статут Українського Товариства Педагогічного. Прийнятий до відома Високим ц. к. Правительством рескриптом ц. к. Міністерства внутрішніх справ з дня 15 червня 1912 р. Ч. 16. 626. – Львів : Укр. Пед. Т-во, 1912. – С. 1.
21. Там само. – С. 10.
22. Статут товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок”. – Львів : Взаїмна поміч гал. і бук. учителів і учительок, 1906. – С. 1.
23. Там само. – С. 30.
24. Статут товариства “Учительська Громада”, товариства учителів вищих шкіл у Львові. – Львів : Учительська Громада, [Б. р.]. – С. 1.
25. Там само.
26. Устав соединения к размножению писем русских, зав’язаного в головном граде Львове дня 1 червня 1848. – Львов : З друкарні Ін-ту Ставропігійського, 1848. – С. 1.
27. ЦДІАЛ України, ф. 148 Науково-літературне товариство “Галицько-руська матиця”, оп. 1, спр. 3. Статут Галицько-руської матиці і товариства “Просвіти”. 1851 р., 4 арк.
28. Сухий О. Від русофільства до москвофільства... – С. 212.
29. Статуты литературного Общества “Галицко-русская Матица” изъ 1887 года. – Второе изд. – Львов : Изъ типографии Ставропигийского Ин-та под упр. И. Пухира, 1895. – 5 с.
30. Устав учено-литературного общества “Галицко-русская Матица” во Львове. – Львов : Изъ типографии Ставропигийского Ин-та, 1901. – 6 с.
31. Сухий О. Від русофільства до москвофільства... – С. 261.
32. Статут інституту “Народний дім” у Львові. – Львов : З друкарні Ін-ту Ставропігійського, 1899. – С. 3.
33. Там само. – С. 5.
34. Сухий О. Від русофільства до москвофільства... – С. 321; Magocsi P. R. The Kachkovs’kyi Society and the National Revival in Nineteenth-Century East Galicia / P. Magocsi // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, 1991. – Vol. XV, № 1–2. – P. 48–95.
35. Статуты Общества имени Михаила Качковського во Львові. – Львов : З печатни Ін-та Ставропігійського, 1876. – С. 1.
36. Статуты общества имени Михаила Качковського. – Тринадцатое изд. – Львов : З типографії Ставропігійського Ін-та, 1911. – С. 5.
37. Середяк А. Діяльність товариства “Просвіта” в 1868–1914 рр. // Нарис історії “Просвіти” / А. Середяк, Р. Іванчук, Т. Комаринець. – Львів ; Краків ; Париж : Просвіта, 1993. – С. 18.
38. Там само. – С. 19.
39. Левицький К. Що має робити “Просвіта” на основі нового статуту / К. Левицький. – Львів : З друкарні Т-ва ім. Шевченка, 1892. – С. 4.
40. Статут товариства “Просвіта” у Львові. – Львів : З друкарні Наук. т-ва ім. Шевченка, 1913. – С. 3.
41. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 1 НТШ, спр. 486/1. Статут товариства “Руська бесіда” м. Львів. 1861 р., арк. 1.
42. ЦДІАЛ України, ф. 514 Театральне товариство “Українська бесіда” у Львові, оп. 1, спр. 2. Статут товариства і проєкт зміни його назви на “Українське драматичне товариство”. 1892–1896 рр., арк. 1.
43. Богачевська-Хом’як М. Білим по білому : Жінки в громадському житті України, 1884–1939 / Марта Богачевська-Хом’як. – К. : Либідь, 1995. – С. 93.
44. Статут товариства Руських женщин в Станіславові потверджений рішенням ц. к. Намісництва з 12 падолиста 1884. – Львів, 1884. – С. 3.
45. Наша доля. – 1895. – Вип. 2. – С. 85–86.
46. Богачевська-Хом’як М. Білим по білому... – С. 139.
47. Там само. – С. 142.

В статтє анализируются статуты украинских обществ национально-культурного направления, действовавших в Галиции во второй половине XIX – начале XX века. Они дают возможность исследо-

вать наиболее важные аспекты их организационной деятельности на протяжении указанного промежутка времени.

Ключевые слова: Галиция, общественные организации, национально-культурное движение, общество.

The article analyses the regulations of the Ukrainian public organizations of national and cultural direction, that functioned in Galicia at the second half of the XIXth – the beginning of the XXth centuries. They allow to find out the most important aspects of their organizing activities of the noted stretch of time.

Key words: Galicia, public organizations, national and cultural movement, societies.

УДК 94 (470 + 477) “1905/1918”

ББК 63.3 (4Укр)

Лілія ЩЕРБІН

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ РОСІЇ (1905–1918 рр.)

У статті досліджується джерельна основа для вивчення українського питання в діяльності Конституційно-демократичної партії Росії впродовж 1905–1918 рр. Охарактеризовано стан джерельної бази з вивчення політики російських кадетів щодо українських національних вимог, проведено класифікацію джерел.

Ключові слова: джерела, Конституційно-демократична партія, російські кадеты, українське питання.

Здобуття Україною незалежності та створення власної концепції самостійної зовнішньої політики активізували тематику значення українського фактора в геополітиці, ретроспективного відображення ролі України на міжнародній арені, сприйняття українського питання суспільствами сусідніх держав, які розглядаються як стратегічні партнери. Вагомим аспектом у контексті цих проблем є вивчення політики російських партій щодо українського питання. Політичний характер Російської держави зумовлював гостроту й важливість національного питання для її розвитку. Партійні концепції пропонували широкий спектр варіантів вирішення національної проблеми українців. Але особливе місце серед цих проектів належить позиції Конституційно-демократичної партії Росії, яка ґрунтувалася на ідеї суспільної еволюції. Актуальність окресленої проблеми обумовлена з тісними контактами кадетів з українськими ліберальними партіями, значною численністю партії в Україні, участю кадетів в уряді П.Скоропадського. Українське питання займало вагомe місце в діяльності Конституційно-демократичної партії Росії.

Конституційно-демократична партія створена на I з'їзді 12–18 жовтня 1905 р. Вона була виразником ідеології лібералізму. В основу програми були покладені ідеї особистості, правової держави, громадянського суспільства, ринкової економіки, соціального партнерства. Підґрунтям підходу Конституційно-демократичної партії до українського питання стали програмні засади з національної проблеми. Відстоюючи унітарний принцип побудови Російської держави, кадеты були прихильниками концепції культурно-національного самовизначення кожного народу, що проживав на території Росії. Програмні постулати партії з національного питання передбачали рівноправність усіх громадян незалежно від їх національності; вільний розвиток мови, літератури й культури кожного народу; рівноправність мов різних народів у місцевих державних і громадських установах та школі.

Мета статті – проаналізувати джерела до вивчення українського питання в діяльності Конституційно-демократичної партії Росії (1905–1918 рр.).

Основою висвітлення українського питання в діяльності Конституційно-демократичної партії впродовж 1905–1918 рр. є джерела, які можна поділити на п'ять груп: архівні джерела, публікації документів, листування, періодичні видання і мемуарна література.

Значний документальний матеріал із проблеми дослідження нагромадився у фондах українських архівних установ. У Центральному державному історичному архіві в Києві (далі – ЦДАК України) фонди Київського (274), Подільського (301), Катеринославського (313), Полтавського (320), Харківського (336), Одеського (385) губернських жандармських управлінь надали можливість прослідкувати особливості становища партії в Україні під час революції 1905–1907 рр., Першої світової війни¹, списки членів партійних місцевих комітетів, виявити звернення українців до кадетів, листи відомих українських діячів до них². Зокрема, у фонді (1235) Грушевських зберігається чернетка листа М.Грушевського до П.Мілюкова³.

Справи фондів ЦДАКУ інформують про біографії та діяльність думських депутатів⁴, виявляють діяльність партії під час війни, свідчать про перебування в Україні представників партії, про їхні контакти з москвофілами⁵.

Фонд 838 містить листівки Конституційно-демократичної партії, які висвітлюють програмні положення з національної проблеми, що дає змогу проаналізувати передвиборну платформу кадетів, з'ясувати значення національного питання для Конституційно-демократичної партії⁶.

У своїх листівках конституційні демократи вимагали, щоб “звільнена Росія свідомо і рішуче порвала з характерними для самодержавства гнобленням окраїн і бюрократичною централізацією”⁷. Декларуючи принцип культурного самовизначення, кадети виступали за єдність і неподільність Росії на основі “внутрішнього і духовного зв'язку її окраїн з центром”, оскільки методи примусу, насилля і свавілля визнавалися неефективними для створення монолітності держави⁸. Власне, прагнення до могутності унітарної Росії стало причиною вимоги кадетами широкого розвитку самоуправління, запровадження автономії в Польщі і “в міру назрілої потреби в інших місцевостях, які живуть самобутнім національним життям”⁹. Отож, право народів на національно-культурний розвиток повинно було стати гарантом могутності держави, а не спричинити розпад і тенденції до децентралізації. В агітаційних матеріалах ЦК Партії народної свободи мову окремо про Україну не вів і серед національностей українців не згадував.

Партійні комітети України намагалися наблизитися до українського населення. З метою поширення діяльності в провінції, ознайомлення більшої кількості людей з програмою партії бюро Київського комітету видавало брошури місцевими мовами (українською, польською, єврейською). Одеський комітет у листівці “Чего хочет Конституционно-демократическая партия” виділяв Україну поряд з Польщею і Кавказьким краєм як частини імперії, де проживали люди неросійського племені зі своїми правами та звичаями, вимагав надати їм право “дальше жити за цим правом і звичаєм, дати обласне самоуправління (автономію)”, тобто дозволити самим відати місцевими потребами свого краю¹⁰. Херсонський губернський комітет видав у листопаді 1905 р. листівку “До селян!” українською мовою¹¹.

У Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України знаходяться протоколи засідань Центральної Ради, у яких брали участь кадети¹². Аналіз цих матеріалів сприяє вивченню позиції Партії народної свободи до процесів становлення української державності в 1917 р., до відносин між Центральною Радою і Тимчасовим урядом.

Дослідження фонду 268 (Партія народної свободи) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), який складається зі справ Харківського комітету кадетів, дало змогу з'ясувати ставлення одного з найбільших українських комітетів кадетів до подій 1917–1918 рр., до універсалів УНР та до діяльності органів влади Української Держави¹³. Зокрема, показовою була позиція Харківського комітету до змісту III Універсалу Української Центральної Ради. Фракція Партії народної свободи в Харківській міській думі постановила, що тільки Всеросійські Установчі збори мають право вирішувати майбутню долю Росії. Скликання Українських Установчих зборів, які будуть наділені суверенною владою, передбачає повну незалежність України від Росії, що, з точки зору Партії народної свободи, є недопустимим. Згідно з постановою харківських кадетів, Українська Центральна Рада не ґрунтується на загальному голосуванні й не може бути визнана органом, що виражає волю всього

населення краю, Генеральний секретаріат є органом Тимчасового уряду. Акт про входження Харківської губернії в територіальні межі України суперечить інструкції Тимчасового уряду, є передчасним і не виражає волю всього населення губернії. III Універсал Ради і за джерелом свого походження, і за змістом не може бути визнаний актом державного значення, який має силу обов'язковості¹⁴.

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України знаходиться фонд 542 М.Василенка, у якому містяться цінні документи для розуміння позиції Партії народної свободи щодо українського питання в 1918 р., описано події, пов'язані з участю кадетів у кабінеті Ф.Лизогуба. Спогади й біографічні матеріали М.Василенка відтворюють події, пов'язані з формуванням і діяльністю уряду, становищем партії в Україні в період гетьманату¹⁶.

Вивчення фонду І.Луцицького (ф. 66) в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського дало змогу проаналізувати діяльність кадетського депутата щодо захисту українських вимог у Думі. Він містить звернення харківської студентської громади й представників "Просвіти" Миколаєва до І.Луцицького з проханнями відстоювати інтереси української школи в російському парламенті¹⁶, протоколи нарад українських осередків кадетів, на яких обговорювалося становище України, обласне питання, законопроект про використання "малоросійської" мови в початкових навчальних закладах¹⁷.

У фонді 244 П.Стебницького, окрім чернеток статей, листів відомого громадсько-політичного діяча, зберігається резолюція Головного комітету Партії народної свободи від 8 вересня 1918 р. про законопроект Київського обласного комітету кадетів про державний устрій автономної України¹⁸.

Важливу роль у дослідженні відіграли неопубліковані документи Державного архіву Російської Федерації, у якому зберігаються матеріали Конституційно-демократичної партії та її представників. Фонд 523 "Конституційно-демократична партія (кадети)" містить протоколи нарад парламентської фракції партії з представниками місцевих груп, у тому числі й українських, під час яких обговорювали становище українців у Росії, національні вимоги українського народу; листи й дані з України про організаційну структуру й програмні особливості місцевих комітетів партії. Уперше введено в науковий обіг справу під грифом "таємно", яка передає нараду членів партії щодо Центральної Ради¹⁹. Описи 2 і 3 зберігають справи, у яких подається інформація про передвиборну домовленість кадетів і українців, про діяльність партії в Україні впродовж 1918–1919 рр., окремі виписки про українське питання²⁰. Істотним джерелом є матеріали з'їздів, конференцій, нарад, резолюції, постанови, рішення, інструктивні матеріали центральних органів партії, листування, агітаційні видання, брошури, відозви, звернення, програми, декларації, звіти думських фракцій, які дають можливість виявити партійні позиції щодо вирішення українського питання.

Одними із цінних стали справи, котрі складають фонд 579 (Мілюков П.М.) лідера Партії народної свободи, який упродовж 1905–1918 рр. відігравав вирішальну роль у формуванні стратегії кадетів щодо національних прагнень українського народу. У цьому фонді знаходяться матеріали, які надають можливість прослідкувати еволюцію позиції не тільки партії до українського питання, але й ставлення українців до форм і засобів, пропонованих кадетами на шляху задоволення національних вимог українців. Тут зібрані резолюції, постанови ЦК, промови з українського питання²¹, звіти й ухвали місцевих груп кадетів щодо діяльності партії у сфері підтримки українського руху²², заяви, звернення, листи, телеграми від українців і лідерів національно-визвольного руху, зокрема, С.Петлюри²³, М.Грушевського²⁴, діячів Товариства українських поступовців²⁵, листи від українських кадетів М.Василенка²⁶, Є.Шольпа²⁷, М.Могилянського²⁸, представників місцевих осередків²⁹. Також цікавими для дослідження стали матеріали, які надавались українцями кадетам для захисту їхніх національних вимог у Думі³⁰, звернення діячів Галичини в Державну думу³¹, статті про політику російської адміністрації в Галичині³². Суттєвий інтерес становлять протоколи засідань ЦК про участь київських кадетів в уряді П.Скоропадського, матеріали, отримані від Київського комітету партії про становище в Україні в 1918 р.³³.

Певний джерельний матеріал з теми дослідження відклався у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки. Фонд 225 (Пешехонов А.В.) містить протоколи засідань ЦК Партії народної свободи 1915–1918 рр.³⁴

Серед опублікованих джерел важливе місце займають збірники документів і матеріалів. Для всебічного аналізу позиції Конституційно-демократичної партії з українського питання значну цінність мають збірки матеріалів, які становлять документальну спадщину кадетів. Збірник “Либеральное движение в России. 1902–1905 гг.” включає документи Союзу звільнення, Союзу земців-конституціоналістів, з’їздів земських і міських діячів, на основі вивчення яких можна дослідити процес формування ідеології, тактики, програми Партії народної свободи з національного питання, простежити діяльність українських ліберальних діячів щодо відстоювання національних вимог українців³⁵.

Масив джерел, уведений у науковий обіг російським проектом “Політичні партії Росії. Документальна спадщина”, надає можливість осмислення українського питання для Конституційно-демократичної партії. У цій серії опубліковано матеріали з’їздів, конференцій, програмні документи, протоколи засідань Центрального комітету (далі – ЦК) кадетів³⁶. Шеститомне видання документів керівного органу партії ЦК включає протоколи засідань Московського й Петербурзького відділень. Окрім загальних тенденцій розвитку партійного життя, вони висвітлюють позицію представників ЦК з українського питання, надають можливість прослідкувати ставлення кадетів до національних домагань українського народу впродовж 1905–1918 рр.

Суттєвий інтерес становлять опубліковані матеріали з’їздів і конференцій Конституційно-демократичної партії. Конференції відігравали важливу роль для зв’язку провінційних і центральних органів партії, слугували певним індикатором партійної дійсності. Цей діалог центральних і місцевих осередків виявляв розбіжності в баченні національних проблем ЦК і місцевими комітетами, зокрема Київським, представники якого постійно пред’являли вимоги щодо використання української мови в освіті, суді, тобто прагнули досягнути практичного втілення програмного принципу національно-культурної автономії. Документи свідчать про розгортання дискусій щодо доцільності зміни партійної програми внаслідок обговорення становища українського народу.

Вагомим джерелом вивчення роботи кадетської фракції стосовно українського питання в Державних думах Росії чотирьох скликань за 1906–1917 рр. є стенографічні звіти³⁷, збірки про думську роботу депутатів, у тому числі й від Конституційно-демократичної партії³⁸, а також фракційні звіти, які підсумовують діяльність і тактику кадетських депутатів у парламенті впродовж окремих сесій, містять важливі промови депутатів-кадетів, які надають можливість з’ясувати форми й методи їх боротьби за українські права в парламенті³⁹. Збірник думських промов включає виступи кадетських депутатів на захист національного питання в I Думі, у яких вони відстоювали програмний принцип рівноправності націй, права на культурне самовизначення народів⁴⁰.

Специфічну групу джерел представляють партійні матеріали й праці кадетів, серед яких звіти, платформи, популярні виклади й пояснення програмних постулатів партії.

Праці О.Камінки й В.Набокова висвітлюють тактику діяльності кадетів у II Думі⁴¹. Твори О.Кізеветтера⁴², Ф.Кокошкіна⁴³, М.Гредескула⁴⁴, П.Долгорукова⁴⁵, О.Ізгоєва⁴⁶, В.Вернадського⁴⁷, О.Корнілова⁴⁸ становлять цінне джерело для осмислення теоретичних основ вирішення національного питання кадетами.

Ставлення кадетів до Союзу автономістів, ідеї автономії, до національного питання під час Першої світової війни надають можливість з’ясувати роботи П.Мілюкова⁴⁹.

Велике значення для розуміння позиції кадетів щодо українського питання мають спогади. Їх можна класифікувати на мемуари членів Конституційно-демократичної партії, представників інших російських політичних партій, лідерів українського руху. Серед споминів кадетів слід відзначити спогади О.Корнілова, П.Мілюкова, А.Тиркової-Вільямс, В.Оболенського, П.Долгорукова, Б.Нольде, М.Могилянського, В.Маклакова. Вони оживляють партійні хроніки, доповнюють офіційні дані неповторним колоритом переживань і почуттів. Сторінки спогадів сповнені цікавими образами кадетів, перипетіями внутрішнього буття організації від виник-

нення аж до періоду еміграції, розкривають позиції конституційних демократів з українського питання.

Спогади О.Корнілова містять дані про конференцію 6–8 червня 1915 р., на якій розгорталися гострі дебати з приводу становища Галичини, а П.Струве вийшов зі складу ЦК, оскільки зайняв позицію з українського питання, яка не відповідала партійній програмі⁵⁰. Відомий кадет згадує про свою участь у комісії з українського питання. О.Корнілов передає певну хронологію актуалізації українського питання в ЦК партії: нараду з українцями 7 жовтня 1913 р., поїздки П.Мілюкова в Київ, приїзд М.Грушевського, рішення розробити низку законопроектів і партійних виступів на захист прав української народності на культурне самовизначення⁵¹. О.Корнілов свідчить, що, попри авторитет і домінування П.Мілюкова в ЦК, спостерігалось певне невдоволення, викликане його позицією з національних питань, особливо “малоросійського”: “І хоча він в Думі займав позицію, яка задовольняла малоросіян, але відчувалось, що вони стоять на федеративній точці зору, а Мілюков дуже центральний”⁵².

“Я приступаю до написання при відсутності будь-яких матеріалів, крім запасу моєї пам’яті”, – писав П.Мілюков у вступі до своїх спогадів, усвідомлюючи суб’єктивізм і можливість неточності відтворюваних сюжетів⁵³. Його мемуари дають змогу відтворити ставлення кадетів до вимог автономії України Центральної Ради й до М.Грушевського як лідера українського представницького органу.

Важливим джерелом для вивчення та осмислення діяльності Конституційно-демократичної партії в період гетьманату є мемуари кадета, міністра ісповідань В.Зінківського, які містять матеріали про розвиток національного руху в Російській імперії, позицію російських та українських кадетів упродовж 1918 р.⁵⁴

Серед спогадів представників інших політичних російських партій варто відзначити спомини В.Гурко⁵⁵, О.Гольденвейзера⁵⁶, А.Денікіна⁵⁷, О.Керенського⁵⁸, у яких вони відображають діяльність кадетів у 1917–1918 рр.

Вагомим джерелом для розуміння позиції кадетів з українського питання є мемуари відомих діячів українського руху початку ХХ століття Д.Дорошенка, Є.Чикаленка, С.Русової, М.Грушевського, П.Скоропадського. Меценат, громадський діяч, член ТУПу Є.Чикаленко у своїх спогадах проаналізував причини й наслідки підтримки українцями (членами УДРП) кадетів. Серед причин називає відсутність зв’язків партії із широкими масами й свідомих українців серед поміщництва і буржуазії, “свідомість свого безсилля і певність неможливості власними силами провести своїх українських послів до Державної Думи”, а також підтримку кадетами деяких українських вимог⁵⁹. Результатами входження українців до Конституційно-демократичної партії, на його думку, стало ослаблення УДРП, оскільки віддавали всі свої сили та енергію російській партії, “яка, згоджуючись на українську мову в школах, суді, церкві, все таки не визнавала автономії для України, хоч Польщу та Фінляндію признавала достойними автономії”⁶⁰. Він показує ставлення російських політичних сил до українського питання: “Взагалі вся московська людність вороже ставилась до відродження української нації”⁶¹. На думку Є.Чикаленка, ліберали порівняно з чорносотенцями протидіяли делікатніше, але “твердо стояли за «єдиную неділимую Росію» і боялися всього того, що загрожує цілості її”⁶².

Д.Дорошенко у своїх мемуарах теж причиною успіху кадетів на виборах до I Думи називає зобов’язання партії підтримувати українські національні домагання⁶³. На думку В.Солдатенка, основною цінністю праці Д.Дорошенка “Мої спомини про недавнє-минуле” є те, що “це роздуми саме історика, й будь-яка подія, факт, навіть інтимна, побутова деталь подані в них крізь призму історичної значущості, зі знанням справи, блискуче вписані в систему історичних пріоритетів”⁶⁴. Спогади Д.Дорошенка за 1914–1920 рр. висвітлюють позицію кадетських кіл до українських домагань під час таких важливих подій, як Перша світова війна, Лютнева революція, період Центральної Ради, гетьманату. Будучи призначеним Тимчасовим урядом крайовим комісаром Галичини й Буковини, він зустрічався з П.Мілюковим. У спогадах історика подана характеристика кадетів М.Василенка, А.Ржепецького, з якими Д.Дорошенко співпрацював в уряді П.Скоропадського.

Джерелом значного фактичного матеріалу є спогади М.Грушевського, у яких він зазначав, що липнева урядова криза 1917 р. була викликана українською справою⁶⁵.

Мемуари гетьмана П.Скоропадського подають характеристики міністрів-кадетів уряду Ф.Лизогуба, сприяють з'ясуванню курсу кабінету, який піддавався й піддається гострій критиці й нерозумінню якраз через участь у ньому членів КДПР⁶⁶.

Варто відзначити ще одну групу джерел особистого походження – щоденники. Для написання дослідження використані щоденники П.Мілюкова, В.Вернадського, Є.Чикаленка, Д.Донцова. Щоденникові записи П.Мілюкова відрізняються “педантизмом і акуратністю людини, яка турбувалася насамперед не про власний імідж, не про те враження, яке щоденник, ставши досягненням громадськості, може справити на читача (хоча цей момент теж відігравав свою роль), а про інформативну місткість і точність”⁶⁷. Особливістю щоденника є те, що до нього включені тексти окремих документів, зокрема, лист П.Мілюкова Головному комітету кадетської партії в Україні. Оригінал щоденника знаходиться в Бахметьєвському архіві Колумбійського університету, одна з частин зберігається в ДАРФі. У 2004 р. щоденник був опублікований російськими дослідниками. У записах відображено партійні суперечки щодо вибору союзників у боротьбі з більшовиками, неоднозначну оцінку гетьманату, рішення українських кадетів про входження до уряду П.Скоропадського.

Щоденник В.Вернадського висвітлює політичну атмосферу України 1917–1918 рр., участь кадетів у подіях квітня – грудня 1918 р.

Київський щоденник Дмитра Донцова (записи з 29 травня 1918 р. до 9 лютого 1919 р.) – безпосереднє свідчення учасника подій періоду Української держави П.Скоропадського. Д.Донцов очолював тоді Українську телеграфну агенцію і спілкувався з багатьма політичними, громадськими, культурними діячами України того часу; у своїх коротких нотатках подає характеристику життя Києва 1918 р.⁶⁸.

Щоденник Є.Чикаленка, що охоплює події 1907–1919 рр., є своєрідним продовженням його спогадів і цінним джерелом для вивчення історії українського життя другої половини ХІХ – початку ХХ ст., для дослідження розвитку українсько-російського суспільного взаєморозуміння. Документ містить відомості про зв'язки української інтелігенції з російськими кадетами, про з'їзди ТУПу, ставлення до позиції кадетів щодо українських домагань у Думі, перебіг передвиборних домовленостей між ТУПом і Партією народної свободи, дані про приїзди П.Мілюкова до Києва з метою отримання матеріалів для думської промови на захист українського питання. Відомий меценат і громадський діяч описує події політичного й культурного життя України упродовж 1917–1919 рр., подає аналіз історичних явищ та провідних українських постатей. Сторінки щоденника відкривають широку панораму перипетій партійного життя України, зокрема періоду гетьманату, з'ясовують відношення української спільноти до кадетів в уряді Ф.Лизогуба, містять відомості про місію П.Мілюкова в Києві.

Однак помилковим є твердження Є.Чикаленка, що “кадети увійшовши на виборах у блок з українцями, включили у свою програму пункти про заведення української мови в школах – нижчій, середній, вищій”, тому що ніяких змін до основного партійного документа не було внесено⁶⁹.

Ще одна група джерел, використана для написання дослідження, – листування. Листування В.Вернадського з М.Василенком та І.Петрункевичем дає змогу простежити партійно-ідеологічні, емоційні та психологічні моменти їхнього сприйняття нової суспільно-політичної ситуації в Україні⁷⁰.

Публіцистичні джерела, які відображають діяльність Конституційно-демократичної партії щодо українського питання, це, насамперед, статті в журналі “Украинская жизнь”.

Для написання дослідження використано значний комплекс періодичних видань. Серед них можна виділити партійні видання: друкований орган кадетів газети “Речь”, “Наш век”, журнал “Вестник партии народной свободы”, газети українських комітетів партії “Полтавский день”, “Южная газета” “Народная свобода”. Багато інформації про діяльність партії надають сторінки таких газет, як щоденна газета ліберального напрямку “Киевская мысль”, “Громадська думка”, російськомовна щоденна київська газета “Голос Киева”, “Русские ведомости”, неофіційні друковані органи ТУПу газета “Рада” і журнал “Украинская жизнь”, “Биржевые ведомости”. Періодичні видання подають значний фактологічний матеріал про внутрішнє життя партії, про її теоретичні змагання з національної проблеми.

Отже, широка й багатопланова джерельна база дослідження дозволяє визначити офіційну позицію Конституційно-демократичної партії до українського питання, з'ясувати ставлення до національних українських домагань окремих представників партії, окреслити специфіку національних вимог політичної діяльності місцевих комітетів партії в Україні, які намагалися вирішити проблеми розвитку української мови й культури.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 275, оп. 1, спр. 1121, 68 арк; ф. 336, оп. 1, спр. 2258, 97 арк.; ф. 321, оп. 1, спр. 119, 57 арк.; спр. 122, 93 арк.
2. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 665, 20 арк.
3. Там само, спр. 270, 12 арк.
4. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 340, 22 арк.; там само, оп. 5, спр. 31, 48 арк.
5. Там само, ф. 336, оп. 4, спр. 38, 2 арк.; там само, ф. 313, оп. 2, спр. 2950, 389 арк.; там само, ф. 365, оп. 2, спр. 111, 15 арк.; там само, спр. 116, 42 арк.
6. Там само, ф. 838, оп. 2, спр. 1090, 1 арк.; там само, спр. 1072, 2 арк.; там само, спр. 1092, 1 арк.; там само, спр. 1088, 2 арк.
7. Там само, спр. 1069, арк. 1.
8. Там само, спр. 1082, арк. 1.
9. Там само.
10. Там само, спр. 1091, арк. 1.
11. Там само, спр. 1098, арк. 1.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1115, оп. 1, спр. 21, 86 арк.; ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 16, 16 арк.; там само, спр. 20, 20 арк.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 268, оп. 1, спр. 10, 54 арк.; ЦДАГО України, ф. 268, оп. 1, спр. 9, 10 арк.; там само, спр. 6, 161 арк.; там само, спр. 4, 170 арк.; там само, спр. 5, 143 арк.
14. Там само, спр. 9, арк. 9.
15. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), ф. 542, оп. 1, спр. 35, 103 арк.; ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 20, 105 арк.; там само, спр. 47, 206 арк.; там само, спр. 45, 494 арк.; там само, спр. 46, 505 арк.
16. Інститут рукопису Національної бібліотеки Вернадського (ІР НБВ), ф. 66, № 260, 2 арк.; ІР НБВ, ф. 66, № 228, 6 арк.; там само, № 258, 2 арк.; там само, ф. 6, № 259, 2 арк.
17. Там само, ф. 66 Лучицький І. В., № 257, 8 арк.
18. Там само, ф. 244 Степницький П. Я., № 658, 1 арк.; там само, № 659, 10 арк.
19. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 523, оп. 2, д. 24, 8 л.
20. ГАРФ, ф. 523, оп. 3, д. 34, 38 л.; оп. 2, д. 26, 8 л.; оп. 3, д. 9, 87 л.
21. Там же, ф. 579, оп. 1, д. 730, 21 л.; д. 727, 33 л.
22. Там же, ф. 523, оп. 1, д. 220, 2 л.; д. 413, 55 л.; д. 414, 32 л.
23. Там же, ф. 579, оп. 1, д. 1891, 1 л.
24. Там же, д. 1879, 10 л.
25. Там же, д. 1912, 2 л.
26. Там же, д. 3899, 14 л.
27. Там же, д. 6250, 18 л.
28. Там же, д. 5120, 6 л.
29. Там же, ф. 523, оп. 1, д. 319, 33 л.; д. 316, 19 л.; д. 209, 35 л.
30. Там же, ф. 579, оп. 1, д. 1895, 7 л.; д. 1901, 6 л.
31. Там же, д. 551, 1 л.
32. Там же, д. 1898, 2 л.; д. 1939, 14 л.; д. 1547, 6 л.
33. Там же, ф. 523, оп. 3, д. 20, 12 л.; ф. 579, оп. 1, д. 723, 2 л.; д. 718, 1 л.
34. Отдел рукописей Российской Государственной библиотеки (ОР РГБ), ф. 225, картон 8, д. 7–12, 15, 39, 54, 59, 60, 61.
35. Либеральное движение в России : 1902–1905 гг. – М. : РОССПЭН, 2001. – 648 с.
36. Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии : в 6 т. – М., 1997. – Т. 2 : 1912–1914 гг. – 520 с.; Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии : в 6 т. – М., 1998. – Т. 3 : Протоколы Центрального Комитета конституционно-демократической партии. 1915–1920 гг. – 590 с.; Съезды и конференции конституционно-демократической партии : в 3 т. – М., 1997. – Т. 1 : 1905–1907 гг. – 744 с.; Съезды и

- конференции конституционно-демократической партии : в 3 т. – М., 2000. – Т. 2 : 1908–1914 гг. – 655 с.; Съезды и конференции конституционно-демократической партии : в 3 т. – М., 2000. – Т. 3. – Кн. 1 : 1915–1917 гг. – 831 с.; Съезды и конференции конституционно-демократической партии : в 3 т. – М., 2000. – Т. 3. – Кн. 2 : 1918–1920 гг. – 248 с.
37. Государственная Дума : Стенографический отчет. III Созыв. Сессия III. Ч. I. – С. Пб., 1910. – Стб. 1661–3795; Государственная Дума : Стенографический отчет. IV Созыв. Сессия III и IV. – С. Пб., 1915. – 1200 стб.; Государственная Дума : Стенографический отчет. IV Созыв. Сессия IV. – С. Пб., 1916. – 2729 стб.
  38. Четвертая Государственная Дума : Портреты и биографии. – С. Пб., 1913. – 220 с.
  39. Законодательные проекты и предложения партии народной свободы 1905–1907 гг. – С. Пб., 1907. – 386 с.; Третья Государственная Дума : Фракция народной свободы в период 10 октября 1909 года – 5 июня 1910 года. – С. Пб., 1910. – 272 с.; Фракция народной свободы в период 15 ноября 1912 г. – 25 июня 1913 г. – С. Пб., 1913. – 354 с.; Четвертая Государственная Дума : Фракция народной свободы. “Военные” сессии. 26 июля 1914 года по 3 сентября 1915 года. – Петроград, 1916. – 214 с.
  40. Собрание речей гг. Депутатов Государственной Думы I и II созыва. – С. Пб., 1908. – 576 с.
  41. Каминка А. И. Вторая Государственная Дума / А. И. Каминка, В. Д. Набоков. – С. Пб., 1907. – 308 с.
  42. Кизеветтер А. А. П. Н. Миллюков / А. А. Кизеветтер. – М., 1917. – 32 с.; Кизеветтер А. А. Партия народной свободы и ее идеология / А. А. Кизеветтер. – М., 1917. – 32 с.
  43. Кокошкин Ф. Областная автономия и единство России / Ф. Кокошкин. – М., 1906. – 16 с.
  44. Гредескул Н. А. Россия и ее народы. “Великая Россия” как программа разрешения национального вопроса в России / Н. А. Гредескул. – Петроград, 1916. – 80 с.
  45. Долгоруков П. Д. Национальная политика и Партия Народной свободы / П. Д. Долгоруков. – Ростов н/Д, 1919. – 16 с.
  46. Изгоев А. С. Наши политические партии / А. С. Изгоев. – Петроград, 1917. – 44 с.
  47. Вернадский В. И. Из заграничных впечатлений / В. И. Вернадский // Публицистические статьи. – М. : Наука, 1995. – С. 100–110; Вернадский В. И. К созданию Украинской академии наук в Киеве / В. И. Вернадский // Там же. – С. 252–253, 254–256; Вернадский В. И. Об автономии / В. И. Вернадский // Там же. – С. 237–240; Вернадский В. И. Об организации местной власти / В. И. Вернадский // Там же. – С. 280–283; Вернадский В. И. Украинский вопрос и русское общество / В. И. Вернадский // Дружба народов. – 1990. – № 3. – С. 247–254.
  48. Корнилов А. А. Партия народной свободы : (Исторический очерк) / А. Корнилов. – Петроград, 1917. – 32 с.
  49. Миллюков П. Н. Год борьбы : Публицистическая хроника : 1906 / П. Н. Миллюков. – С. Пб., 1907. – 550 с.; Миллюков П. Н. Почему и зачем мы воюем? (Война, ее происхождение, цели и последствия) / П. Н. Миллюков. – Петроград, 1917. – 60 с.; Миллюков П. Тактика фракции народной свободы во время войны / П. Н. Миллюков. – Петроград, 1916. – 42 с.
  50. Корнилов А. А. Воспоминания / А. А. Корнилов // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 117.
  51. Корнилов А. А. Воспоминания / А. А. Корнилов // Вопросы истории. – 1994. – № 8. – С. 119.
  52. Корнилов А. А. Воспоминания / А. А. Корнилов // Вопросы истории. – 1994. – № 10. – С. 122.
  53. Миллюков П. Н. Воспоминания / П. Н. Миллюков. – М., 2001. – С. 29.
  54. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.) / В. Зеньковский. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 240 с.
  55. Гурко В. И. Политическое положение на Украине при гетмане / В. И. Гурко // Революция на Украине по мемуарам белых. Репринтное воспроизведение издания 1930. – К. : Изд-во полит. л-ры Украины, 1990. – С. 212–221.
  56. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.) / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции : в 22 т. – М. : Терра, Политиздат, 1991. – Т. 6. – С. 161–303.
  57. Деникин А. И. Гетьманство и Директория на Украине / А. И. Деникин // Революция на Украине по мемуарам белых. Репринтное воспроизведение издания 1930. – К. : Изд-во полит. л-ры Украины, 1990. – С. 136–185.
  58. Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте / А. Ф. Керенский. – М. : Республика, 1993. – 384 с.
  59. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк, 1955. – С. 327.
  60. Там само.
  61. Там само. – С. 388.
  62. Там само.
  63. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / Д. Дорошенко. – Вінніпег ; Манітоба, 1949. – С. 80.

64. Солдатенко В. Ф. Українська революція : історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К., 1999. – С. 20.
65. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 8. – С. 145.
66. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) / П. Скоропадський. – К. ; Філадельфія, 1995. – 496 с.
67. Канищева Н. И. Дневник П. Н. Милюкова как исторический источник / Н. И. Канищева // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 2004. – № 1. – С. 6.
68. Донцов Д. Рік 1918, Київ / Д. Донцов ; [упоряд. К. Ю. Галушко]. – К. : Темпора, 2002. – 208 с.
69. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) : у 2 т. / Є. Чикаленко. – К., 2004. – Т. 1. – С. 251.
70. “Я верю в силу свободной мысли...” : письма В. И. Вернадского И. И. Петрункевичу // Новый мир. – 1989. – № 12. – С. 204–221; Из эпистолярного наследия В. И. Вернадского: письма украинским академиком Н. П. Василенко и А. А. Богомольцу. – К. : Комиссия АН УССР по разработке науч. наследия акад. В. И. Вернадского, 1991. – 46 с.

В статье исследуются источники к изучению проблемы украинского вопроса в деятельности Конституционно-демократической партии России в 1905–1918 гг. Охарактеризовано состояние документальной базы к изучению политики российских кадетов относительно украинских национальных требований, проведена классификация источников.

Ключевые слова: *источники, Конституционно-демократическая партия, российские кадеты, украинский вопрос.*

The article examines the sources basis to the study of the Ukrainian issue in the activity of the Constitutional Democratic Party of Russia during – 1905–1918. The state of the documentary base to the exploring of the Russian Cadets' policy to the Ukrainian national requirements is characterized. The classification of the sources is made.

Key words: *source, the Constitutional Democratic Party, the Russian Cadets, the Ukrainian question.*

УДК 93
ББК 63.3

Май ПАНЧУК

ПОЛІТИЧНЕ РУСИНСТВО – АНТИРУСИНСЬКИЙ (АНТИУКРАЇНСЬКИЙ) ПРОЕКТ

У статті розглядаються проблеми русинського руху в Закарпатті. Автор виходить з конституційного права громадян України обирати, змінювати й відновлювати свою національність. Наголос робиться на політизації русинського руху, її внутрішніх і зовнішніх чинниках та генераторах ідей сучасного політичного антиукраїнського русинства.

Ключові слова: політичне русинство, антиукраїнський проект, Закарпаття.

Поліетнічний склад населення Закарпаття зумовлений етногенетичними, культурними, колонізаційними, міграційними, асиміляційними процесами, що впродовж багатьох століть визначали його розвиток. Причому етнонаціональна ситуація в краї залежала від двох визначальних чинників: національної політики держав, до складу яких у той чи інший історичний період входило Закарпаття, і міжетнічної взаємодії представників різних етносів, що мешкали в регіоні. У процесі такої взаємодії¹, через безпосередні й опосередковані контакти на індивідуальному й груповому рівнях у всіх сферах суспільного життя, обміну етнічною інформацією формувалось уявлення однієї етнічної спільноти про іншу (етнічні стереотипи) і коригувались уявлення кожної із цих спільнот про саму себе (етнічні автостереотипи). Цілком очевидно, що політика держав-метрополій мала суттєвий вплив на міжетнічну взаємодію етнічних спільнот Закарпаття. Попри той факт, що русини-українці становили переважну більшість населення краю, модель міжетнічної взаємодії західної етносоціології “домінуюча група – етнічна меншина”, принаймні до здобуття незалежності Україною, для Закарпаття не підходила. Для досягнення етнополітичних процесів на Закарпатті більш продуктивною, на нашу думку, є модель, що базується на таких підходах. По-перше, це дослідження двосторонніх міжетнічних відносин русинів-українців з угорцями, чехами, словаками, румунами та ін. По-друге, це аналіз таких двосторонніх відносин, особливо в окремі історичні періоди, угорців з іншими етнічними громадами краю, чехів і словаків із закарпатцями іншої етнічної ідентичності. І, по-третє, це дослідження багатосторонніх відносин між усіма етнічними спільнотами Закарпаття. Їхній політичний статус, розвиток матеріальної й духовної культури в багатьох аспектах поставали як результат двосторонніх міжетнічних відносин, а з іншого боку – як вислід політики держав-метрополій та зумовленого територіальною єдністю інтеркультурного діалогу цих спільнот. За таких підходів на всіх історичних відтинках чіткіше простежуються процеси прискорення або ж гальмування етнічної ідентифікації суб’єктів міжетнічної взаємодії, роль політичної, національної та конфесійної еліти в цьому процесі.

З огляду на бездержавність українського народу, русини-українці Закарпаття лише епізодично й короткочасно мали умови (періоди УНР – ЗУНР, Карпатської України) політичного домінування. В усі інші періоди історії в краї політично домінували угорці (у період уходження Закарпаття до складу Австро-Угорщини та хортистської Угорщини), чехи й словаки (Чехословаччина), українці як складова нової історичної спільноти – “радянський народ” (СРСР) та українці (незалежна Україна).

За умов політичного домінування на Закарпатті угорців у часи його входження до Австро-Угорщини, коли абсолютизувалася мадярська культура, а під гаслом “одна держава – одна нація” відбувалася мадяризація інших етносів, русини-українці мали вирішувати проблему обстоювання етнічної самобутності, збереження мови, традиційної матеріальної та духовної культури. Водночас, коли інші етноси Австро-Угорщини (хорвати, серби, чехи, словаки) усе активніше заявляли про себе націєтворчими устремліннями, перед русинами-українцями постало питання: хто ми – самостійний народ чи частина якогось іншого народу. Зацікавлення

народною культурою й прадавніми традиціями поєднувалося в них із першими спробами відтворити національну історію з її відповідною інтерпретацією. Така народницька концепція в історіографії Закарпаття започатковується І.Лучкаєм. Вона хоч якоюсь мірою убезпечувала русинів-українців від загрози маргіналізації, втрати ними своєї етнічної самобутності, адже ті права, які угорці виборювали для себе від віденського уряду, свідомо нехтувалися ними, коли йшлося про інші етнічні спільноти Угорського королівства.

Після революційних подій 1848–1849 рр. в Австро-Угорщині просвітницьку, соціально-благодійницьку, національно-культурну, виховну функції в русинському середовищі перебирають на себе релігійні громади. Із цього середовища вийшло перше покоління русинів-інтелектуалів, “будителів”, які очолили подальший національно-культурний рух. У руслі цього процесу видатне місце належить О.Духновичу. Він і його послідовники створили сприятливе політичне середовище для формування еліти русинського населення та його можливої в той час етнічної самоідентифікації. Наслідком цього стало формування ідеї національної окремішності русинів. Тобто цим самим відкидалася поширена тоді теорія угрорусинізму. Наголос, зроблений у вірші О.Духновича “Я русин быш, есмь і буду” на такій окремішності, поділяли закарпатські русини. Для них цей вірш став своєрідним гімном. Наголосимо, що йшлося про окремішність русинів не взагалі, а в межах Угорщини. Більш того, в іншому вірші О.Духнович писав: “Бо свої то за горами – не чужі: Русь єдина, мисль одна у всіх на душі”, що свідчить про його впевненість у спорідненості закарпатських русинів з Руссю.

Але абсолютизувати думки О.Духновича, суголосні реаліям його часу, розглядати їх статично, а тим більше гадати щодо можливої еволюції його поглядів у напрямі українофільства, видається некоректним з наукового погляду. На цьому варто наголосити хоча б тому, що подальші пошуки витоків русинської ідентичності дали цілий спектр ідей, які пов’язували русинів з росіянами (великоросами), українцями (малоросами) та угорцями.

Попри той факт, що в греко-католицькій церкві на Закарпатті дедалі більшої сили набирали процеси мадяризації й латинізації, наближення до римо-католицизму, саме в ній вирізняються ті особистості, які в пошуках етнічної ідентичності русинів з надією звертали свої погляди на Росію (А.Добрянський, І.Раковський, І.Дулішкевич, І.Сільвай, Є.Фенцик, О.Митрак та ін.). Зауважимо при цьому, що тогочасна Росія сприймалася ними як щось єдине, про Україну, як державу, і мови не було, а український національний рух тільки-но зароджувався. Народне русофільство та політичне москвофільство, що вносилися в суспільну думку Закарпаття, мали своєю основою стихійний потяг русинів до Росії, близької їм мовою, культурою, релігією. Тож не дивно, що з кінця XVIII ст. русофільськими ідеями позначена діяльність ряду інтелектуалів і громадських об’єднань, таких як товариство імені О.Духновича.

У різні часи русофільство на Закарпатті мало неоднакову підтримку русинів. Якщо відразу після подій 1848–1849 рр. соціальна база русофільства на Закарпатті зросла, то потім вона дещо звузилась. У роки Першої світової війни з тимчасовим приходом російських військ на Закарпаття тут знову посилюються проросійські настрої. Східнослов’янське населення краю жило вірою в те, що, нарешті, воно знайде захист своїх інтересів за допомогою Росії. Симпатії русинів до Росії (русофільство), обстоювання їхньої етнічної єдності з росіянами (москвофільство) все більше проявляються в суспільній думці на Закарпатті. Однак у період входження Закарпаття до складу Чехословаччини тут зміцнюється українофільський напрям суспільно-політичної думки, що бере свій початок з кінця XIX ст. У той час до закарпатської тематики звертаються у своїх наукових пошуках І.Франко, В.Гнатюк, І.Верхратський, І.Томашівський, Ф.Вовк. Наукове товариство ім. Т.Шевченка починає залучати до співпраці закарпатських дослідників, зокрема Ю.Жатковича, Г.Стрипського та ін. Такі контакти зумовили формування, а з початком XX ст., зокрема під впливом проголошення УНР і ЗУНР, і динамічний розвиток, поряд з проугорським і проросійським, третього напрямку утвердження самоідентифікації закарпатських русинів – українофільського. У період суверенізації Карпатської України (1938–1939 рр.) цей напрям політично переважав інші, позаяк виражав історичну етногенетичну єдність і спільні інтереси найчисленнішого корінного населення всіх українських регіонів. Конкуренція виразників згаданих трьох орієнтацій гальмувала процес природного самоусвідомлення русинів, а

в інтеркультурному діалозі етнічних спільнот краю ускладнювала їхній освітній і національно-культурний розвиток.

У роки угорської окупації та Другої світової війни українофільство, як і русофільство, на Закарпатті втрачає свої позиції. Натомість під гаслом “угрорусинізму”, особливо стараннями регентського комісара краю М.Козми, реанімується теорія окремішності русинів і від росіян, і від українців. У цьому зв’язку, щоб не вдаватися в полеміку із сучасними поборниками такої окремішності, зішлемося на дисертацію В.Брензовича, підготовлену в університеті ім. Л.Етвеша (м. Будапешт). “В особі Міклоша Козми Закарпаття очолила людина широкого формату, досвідчений, активний політик, – пише автор. – Новий регентський комісар мав свої чіткі уявлення про те, що треба зробити на Закарпатті. Зрозуміло, Міклош Козма знав, що русини за своїм походженням є українцями (малоросіянами), але вважав, що за кілька століть перебування в складі Угорщини їх культура, ментальність зазнали істотних змін і це повинно стати відправною точкою по шляху дальшого розвитку їх національних рис” (курсив наш. – М.П.). Виділена нами думка автора однозначна. Однак, ухваливши 7 березня 2007 р. рішення про визнання національності “русин”, Закарпатська обласна рада водночас вирішила “контроль за виконанням цього рішення покласти на заступника голови обласної ради Брендзевича В.І.”, тобто автора згаданої дисертації.

Прихід на Закарпаття Червоної армії в жовтні 1944 р., репресії проти закарпатських угорців, як і проти німців та українських націоналістів, початок радянзації краю унеможливили пропаганду теорії “угрорусинізму”, прикритого ширмою окремішності. Нова, прорадянська крайова влада, керована комуністами, певно, з огляду на значне посилення на Закарпатті в довоєнне двадцятиріччя українофільських настроїв, ідентифікувала русинів українцями, з усіма наслідками, що із цього витікали. Процес національної самоідентифікації русинів-українців, перерваний угорською окупацією краю, і за нової влади не знайшов логічного завершення. Із цим фактом змирились як українофіли, так і русофіли. Адже й ті й інші виходили з того, що в умовах Радянського Союзу русини Закарпаття стають сегментом, хоч і своєрідним, “радянського народу”. Рішення нової прорадянської влади краю відразу, без будь-якого перехідного періоду та відповідної просвітницької роботи, українізувати русинів живилося, на нашу думку, і настановами Комінтерну, який ще у двадцятих роках ХХ ст. визнав русинів Закарпаття віткою українського народу, а їхню мову – діалектом української. Більшість Закарпатців сприйняла такий хід подій.

Для прискорення радянзації краю сюди зі східних областей України та інших республік у великій кількості направляли партійних, радянських і комсомольських працівників, фахівців у різних галузях виробництва й гуманітарної сфери. З них 3 125 осіб, у тому числі 500 комуністів, прибули в область лише протягом 1944–1946 рр.². Упродовж 1946 р. прибулими замінили 7 секретарів окружкомів партії, 11 голів міських та окружних виконавчих комітетів рад, 8 їхніх заступників. Надіслані центром працівники призначалися також на роботу в органи безпеки, міліції, суду, прокуратури, господарські, освітні та інші структури³. То був різний за якістю “кадровий ресурс”. Багато його представників заслужили своєю працею повагу місцевих жителів. Були й такі, котрі залишили за собою кривавий слід, беручи участь у репресивних акціях, колективізації тощо або виявили професійну й моральну нікчемність⁴. Тобто політика “підбору і розстановки кадрів” здійснювалася не кращими методами. Мало місце пряме порушення проголошеного радянською системою принципу “виховання місцевих кадрів”. Хоча частка останніх серед відповідальних працівників партійних, радянських і господарських структур була переважаючою: станом на лютий 1948 р. уродженці Закарпаття серед них становили 62,5% – 3 069 осіб з 4 910⁵.

У 1946 р. виконком Закарпатської обласної ради постановив запровадити на території краю тимчасові паспорти й обов’язковий порядок реєстрації громадян у місцях постійного й тимчасового проживання. У 1947 р. тимчасові паспорти почали замінювати постійними. У графі паспорта “національність” русинам, як і всім іншим громадянам етноукраїнського походження, робили запис: українець (українка). Етнонім “русини” в офіційному дискурсі надалі не вживався. З ужитку виводилися давні угорські, німецькі та румунські назви окремих населених пун-

ктів, які перейменовувалися на український лад. Мовою суспільно-політичного життя, діловодства, освіти, культури ставала українська.

Однак цей другий вектор національної політики комуністичного режиму – політики денационалізації й русифікації – у роки горбачовської “перебудови” зіткнувся з посиленням спротиву. В Україні, як і в інших республіках СРСР, наростали державно-самостійницькі настрої, посилювалися тенденції до відродження національної самобутності. Приблизно в той самий час активізувався процес унезалежнення від Радянського Союзу країн так званого соціалістичного табору. Там також загострювалася криза правлячих режимів, комуністична (прокомуністична) влада стрімко втрачала позиції.

Одним із виявів загального етнічного відродження на радянському й пострадянському суспільному просторі стала актуалізація в Закарпатті культурного русинства. 17 лютого 1990 р. в Ужгороді в Будинку профспілок відбулось установче зібрання обласного культурно-освітнього Товариства підкарпатських русинів (ТПР). Його учасники сформували Правління на чолі з М.Томчанієм. Разом із ним до складу правління з 25 осіб були обрані К.Балог, П.Годьмаш, П.Кампов, М.Михальова, Б.Сливка, І.Туряниця, В.Фединишинець та ін. Статутом організації визначалися різні напрями культурно-освітньої діяльності: збирання фольклору, дослідження русинської мови, історії тощо.

Культурне русинство в Закарпатті вже на той час проявилось як усвідомлення представниками населення краю своєї належності до групи, членів якої об’єднують традиційна самоназва “русини”, а також спільні уявлення про культурну, релігійну, мовну та іншу етнічну самобутність. Тобто феномен культурного русинства є феноменом етнічної ідентичності. Ця ідентичність, однак, далека від однорідності. Її диференціація зумовлена особливостями соціального й культурного розвитку населення краю, специфікою взаємодії різних його етнічних і релігійних компонентів, впливом на ці процеси політики держав, до складу яких Закарпаття входило в різні періоди своєї історії. Серед русинів переважають ті, які усвідомлюють себе регіонально самобутньою частиною (гілкою) етноукраїнського загалу. Інші – самоідентифікуються як представники окремої русинської нації (народу). Деякі вважають себе угорорусинами – частиною угорського народу, окремі – більше тяжіють до словаків. Найбільш радикальні діячі русинського руху відносять до русинів і тих закарпатців, які називають себе лемками, бойками, гуцулами.

Культурне русинство як суспільна діяльність полягає в збереженні, заохоченні та сприянні розвитку специфічних для русинів місцевих (регіональних) культурних, релігійних та інших традицій, промислів і видів господарювання, говірки та практик її застосування в побутовому спілкуванні, літературній творчості та ін. Тобто змістом культурного русинства як суспільної діяльності є опікування всім тим, що наука називає етнічною ідентичністю.

Водночас із самого початку формування русинського руху в ньому стала проявлятися, набираючи все більшої динаміки, його політична складова, привнесена ззовні. Ознакою цього привнесення стало утворення, поряд з Товариством підкарпатських русинів у Закарпатті (лютий 1990 р.), русинських організацій у ряді інших країн, процеси демонтажу комуністичних режимів у яких не були синхронними. Це, зокрема, Русинська Оброда в Меджилаборцях (Чехословаччина, березень 1990 р.), Стоваришіння лемків у Легниці (Польща, квітень 1990 р.), Об’єднання приятелів Підкарпатської Русі у Празі (Чехословаччина, жовтень 1990 р.), Руська матка у Воеводині (колишня Югославія, грудень 1990 р.). І тільки Русинська організація Угорщини з’явилася в Будапешті в березні 1991 р. Тоді ж відбувся і Перший світовий конгрес русинів. Головою Світового конгресу русинів був обраний канадський професор Павло Магочій. Це про нього, посилаючись на № 14 чехословацької газети “Руде право” за 1992 р., де був опублікований список агентів чехословацьких, а значить, на час складання списку, і радянських спецслужб, писав у книзі “Тернистий шлях до України” Ю.Химинець. У цьому списку тричі зустрічалося псевдо Павла-Роберта Магочія: “Маги” за № 9844, “Маго” (1959) та “Мади” (982410). Якщо брати до уваги “секрет Полішинеля”, що українські культурно-просвітницькі товариства, на основі яких виникли русинські організації, за комуністичних часів обов’язково контролювалися спецслужбами СРСР, організацію сучасного політичного русинства ззовні України та її Закарпатської області важко заперечити.

Важко заперечити й той факт, що СРСР, як і кожна імперія в загрозливій для себе ситуації, посилював традиційну імперську політику “поділяй і володарюй”. Аналіз тогочасної політичної динаміки дає достатньо підстав стверджувати, що кремлівська влада, її компартійна вертикаль і спецслужби стояли за лаштунками автономістської, сепаратистської та іредентистської поведінки своїх прихильників практично в усіх союзних республіках. В Україні така поведінка найвиразніше проявилася в Криму та на Закарпатті. В обох цих регіонах керівники обласних комітетів Компартії України, а також негативно налаштовані до ідеї державного суверенітету республіки активісти різноманітних громадських утворень мали прямі зв’язки з кремлівською владою й заохочувалися нею, нерідко в обхід ЦК КПУ. Попри наполегливі заперечення відомими представниками політичного русинства їхніх зв’язків з кремлівським керівництвом і спецслужбами, вони самі дають достатньо інформації, що спростовує ці заперечення. Серед джерел такої інформації – спогади, розмірковування та документи, опубліковані одним із засновників ТПР. Ідеться про П.Годьмаша та його книгу “Подкарпатская Русь и Украина”, яку він видав 2003 р. разом зі своїм сином С.Годьмашем. На її сторінках відтворено “історію” “конфіденційних” контактів керівництва ТПР із вищими посадовцями КПРС і Радянського Союзу із приводу політичних ініціатив русинських активістів і перспектив їх використання в планах Кремля щодо протидії процесу суверенізації України⁶. Однак перебіг подій у ході та після путчу в Москві в серпні 1991 р. докорінно змінив політичну ситуацію в СРСР.

Відтак політичні русини, орієнтовані на керівництво СРСР і ним заохочувані, розгубилися. Окремі члени правління ТПР припинили в ньому участь. Серед них – М.Томчаній, який виїхав до сусідньої Угорщини й там залишився. Частина ж новосформованого керівного активу товариства взялася за налагодження зв’язків із зацікавленими колами в Росії. Представники цієї частини (М.Попович, М.Кемінь, І.Талабишка та М.Михальова) у вересні 1991 р. були делеговані до Москви для участі в роботі Наради з Безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Там вони заявили, що сталінська політика “етноциду русинів” “продовжує знаходити підтримку в офіційних урядових колах України”. Відтак русинську делегацію було прийнято в Комітеті з прав людини парламенту Росії, а також директором на той час Інституту етнографії АН СРСР В.Тішковым, з якими було досягнуто порозуміння⁷.

Дещо пізніше суть цього порозуміння розкрила директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України Г.Скрипник. “За часів СРСР російські етнологи разом із нами вивчали закарпатський край і стверджували, що тамтешні жителі – єдина, монолітна українська спільнота з діалектним регіональним відгалуженням українства, – писала вона. – Коли ж тепер представники закарпатського русинства звернулися за експертним висновком до російських учених, то директор Інституту етнології та антропології пан Тішков відповів, що русини – це різновид російської етнічної спільноти, крайня на заході гілка росіян. Отож бачимо, що це спекуляція, яка має відверто політичний контекст, а не наукове підґрунтя”⁸. Отже, одним з головних векторів сучасного політичного русинства із часу розпаду СРСР став москвофільський. У Росії він знаходить підтримку передовсім з боку шовіністично налаштованих осіб і груп з властивим їм агресивним неприйняттям суверенізації та незалежності України. Ці представники російського соціуму беруть активну участь у пропагандистських кампаніях з реанімації москвофільства серед закарпатців. Зокрема, шляхом використання й популяризації “карпатознавчих досліджень”, у яких “обґрунтовується” “право русинства на самовизначення”. Активними учасниками таких політико-русинських кампаній у регіоні стали також окремі православні священники Московського патріархату.

Немає підстав і потреби заперечувати й той факт, як зазначає В.Котигоренко⁹, що наприкінці 1991 р. у питаннях адміністративного статусу Закарпаття та його самоврядування збіглися інтереси різних суспільних груп: значної частини місцевого правлячого класу, чільників політичного русинства, активу громадських організацій національних меншин, широкого загалу краян.

Інтереси перших полягали насамперед у тому, щоб скористатися ситуацією дезінтеграції раніше жорстко централізованої компартійно-радянської системи й здобути для себе максимум владних повноважень і власності в регіоні.

Інтереси других були, по суті, такими ж. Часто їх носіями виявлялися представники тієї ж владної номенклатури. Відмінність полягала лише в тому, що в радикально налаштованих лідерів русинського руху економічна й політична аргументація запитів щодо влади й власності доповнювалася тезою про “корінне русинське походження”. Останнє розглядалось як першоджерело природного, вродженого права русинів належати до правлячого класу регіону й розпоряджатися його ресурсами. Задля реалізації своїх автономістських намірів вони активніше працювали з населенням, виявляли більшу зацікавленість у збереженні й розвитку культурної самобутності краю.

Інтереси активу меншинних національних груп були схожі з інтересами перших і других. Вони полягали також у бажанні розширити повноваження місцевого самоврядування, щоб мати сприятливіші умови для відродження, збереження й розвитку національної мови й культури, розширення можливостей своєї політичної участі, підтримання тісніших контактів з етнічно спорідненим населенням сусідніх країн.

Інтереси більшості закарпатців усіх національностей і соціальних верств полягали передовсім у створенні кращих адміністративно-територіальних і державно-політичних умов їхньої життєдіяльності, повнішого задоволення економічних, соціальних, політичних і культурних потреб у соборній суверенній Україні. Саме тому вони прагнули гарантій, що в тогочасній ситуації тотальних змін край не буде включено до складу якогось іншого адміністративно-територіального утворення Української держави, що суверенізувалася.

Усі ці чотири групи інтересів переплелися й виявилися під час літньо-осінньо-зимових 1991 р. політичних подій у країні й власне Закарпатській області. Вони сфокусувалися в результатах грудневих всеукраїнського й місцевих референдумів на території Закарпаття. 92,6% закарпатців 1 грудня 1991 р. підтримали Акт проголошення незалежності України. Водночас 78,0% з них висловилися за надання Закарпаттю статусу спеціальної самоврядної території в складі України. Результати обласного референдуму не могли не позначитися на діяльності русинських об'єднань краю, кількість яких стрімко зростала. Більшість з майже 20 офіційно зареєстрованих в області організацій продовжують і надалі працювати в руслі збереження русинської самобутності, традицій автохтонів краю. Як повідомляла на початку 2008 р. уповноважена з прав людини Верховної Ради України Н.Карпачова, “в області працюють 27 недільних шкіл, де вивчається русинська мова, література й культура, плідно працюють русинські письменники, художники, артисти, русинською мовою виходять газети «Подкарпатская Русь», «Підкарпатський русин», збірник «Руснацький світ». За роки незалежності України відбулося 20 фестивалів русинської культури, проведено 30 виставок закарпатських русинських художників, численні «круглі столи», науково-практичні конференції з питань розвитку русинської мови і літератури. За період з 1989 р. до сьогодні видано понад 80 найменувань поліграфічної продукції, у тому числі близько 50 книг русинською мовою”. Навіть цих фактів цілком досить для висновку, що русинська етнічна ідентичність на державному рівні в Україні ніколи й ніким не заперечувалася, відповідно й національність “русин” не знищувалася. Це підтвердив і Всеукраїнський перепис населення 2001 року, під час якого 10,2 тис. жителів Закарпаття ідентифікували себе русинами. Водночас цей факт зовсім не означає, що вони (русини) заперечують своє українське коріння. Серед них, певно, є як ті, хто вважає свою русинську національність окремою від української, так і ті, хто має подвійну ідентичність – русини-українці. З огляду на це, ухваливши 7 березня 2007 р. рішення “Про визнання національності «русин» на Закарпатті”, обласна рада підтримала остаточно не з'ясоване бажання 10,2 тис. громадян і невільно нав'язує його переважній більшості слов'янського населення області. Політично таке рішення некоректне та не може мати політико-правових наслідків. Нації народжуються або ж відроджуються не за постановами, хай це буде постанова обласної ради чи навіть Верховної Ради України, а в результаті тривалого процесу самоусвідомлення громадян, що й передбачено ст. 11 Закону України “Про національні меншини в Україні”.

Ухвала обласною радою згаданого рішення справедливо розцінюється експертами як певна поступка радикально налаштованим русинським об'єднанням та їхнім лідерам. Попри той факт, що на обласний референдум 1 грудня 1991 р. було винесено запитання “Чи бажаєте ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус самоврядної тери-

торії як суб'єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?”, у якому, як бачимо, навіть не згадується термін “русин”, видається радикалами як вияв прагнення закарпатців домагатися автономного статусу області. А теоретичною підставою бажаної ними автономізації є наукові “напрацювання” про окремішність русинів П.Магочія, до деяких зі своїх публікацій він навіть додає карту їхньої батьківщини – “Русинія”. Розроблена П.Магочієм “програма захисту русинів” шляхом: а) натиску міжнародної громадськості на урядові кола України; б) поглиблення розколу українських громад у сусідніх країнах і в) створення автономної республіки Підкарпатська Русь до останнього часу обговорювалася та доповнювалася на світових конгресах русинів.

Ще більш радикальними були вимоги окремих русинських об'єднань Закарпаття. Утворена в березні 1992 р. Підкарпатська республіканська партія своєю “народною програмою” поставила серед іншого за мету: “1) утворити незалежну, нейтральну Республіку Підкарпатську Русь за типом Швейцарії... 2) отримати повну політичну і економічну незалежність... 10) щоб наш русинський народ був визнаний повноправним народом серед інших народів”. Голова партії В.Заяць зазначав, що стратегія й тактика досягнення поставленої мети визначатимуться ситуативними розрахунками – геополітичними змінами, орієнтацією на панславизм і координацією дій з проросійськими силами в СНД, апеляцією до міжнародного правозахисного руху та до іноземних урядів¹⁰. У руслі такої стратегії виступав й утворений активістами ТПР і Підкарпатської республіканської партії “уряд” Республіки Підкарпатська Русь (РПР). Зокрема, у грудні 1994 р. “міністр закордонних справ” цього уряду Т.Ондик звернувся до Б.Єльцина із закликом скасувати договір 1945 р. між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну. Ціною підтримки Б.Єльцина міг стати вступ РПР до СНД. Тоді ж “прем'єр-міністр” уряду І.Турянця звертався до президентів США й Угорщини з меморандумом “Волю і демократію Закарпаттю”, у якому звинуватив український уряд у політиці асиміляції та нищення русинів і угорців¹¹. Про систематичні заяви, листи та звернення активістів політизованих русинських об'єднань до владних інстанцій України й говорити не доводиться. Звернемо лише увагу на надзвичайну активність у цих справах головного “юриста” радикального русинського руху – згаданого вище Петра Годьмаша.

Зупинимося в цьому зв'язку лише на одному прикладі. Наприкінці грудня 2008 р. “приватний адвокат П.Годьмаш” (саме так він представлявся офіційно. – *М.П.*) спрямував міністру юстиції України та директорам двох академічних інститутів країни підбірку законів, угод, постанов, якими, на його думку, світове співтовариство вже давно визнало окрему русинську націю, її державотворчу місію та державність, а сьогодні вони є підставою “законності вимог русинів”. Однією з таких вимог є надання сучасному Закарпаттю статусу Підкарпатської Русі, який вона мала в період входження до складу Чехословаччини. Зауважимо, що ми не маємо намірів вести дискусію з п. Годьмашем, радше спостерігали б за дискусією п. Годьмаша з “духовним няньом ушійсткьїх русинів світа” професором П.Магочієм. Улітку 2008 р. П.Магочій, як голова світового конгресу русинів, і С.Чепа, як голова Світової академії русинської культури, опублікували “Відкритий лист-заяву про відмежування від екстремізму в карпаторусинському русі”. Попри розлогість тексту, за що просимо вибачення в читача, запитуємо авторів листа. Вони пишуть: “Іншим «наріжним каменем», на якому вибудовується концепція екстремістів, є питання Підкарпатської Русі, яка в 1918–1938 роках являла собою східну провінцію Чехословаччини. У цей час карпаторусини, які її населяли, справді мали культурну, але не політичну автономію, проте нинішні карпаторусинські «діячі» підносять Підкарпатську Русь чехословацького періоду як повноцінну державу зі своїми прем'єр-міністрами та урядом, що є звичайним перекрученням історичної правди. На цій підставі, а також на підставі результатів референдуму 1991 року (де, до речі, слово «русин» чи «карпаторусин» і не згадувалося, йшлося про створення «спеціальної самоврядної території Закарпатської області»), деякі гарячі голови із Закарпаття вимагають створення окремої національної держави – Підкарпатської Русі»¹².

Ми погоджуємося з такими оцінками авторів листа-заяви. Однак нам, як, сподіваємось, і неупередженим читачам, було б цікаво простежити дискусію між “няньом русинів” та їхнім “адвокатом” і щодо нижчеподаних фактів. До згаданих матеріалів, які “адвокат” направив

міністру юстиції України, є і “Конституційний Закон (Чехословаччини. – *М.П.*) від 22 листопада 1938 р., № 328 Сб. Об Автономии Подкарпатской Руси”. Тож зачитуємо деякі параграфи з надісланого П.Годьмашем документа. “Часть вторая... Глава I... § 1. 1. Подкарпатская Русь является автономной частью Чехо-Словацкой Республики. 2. Окончательное название автономной территории Русинов на юг от Карпат установит Сойм Подкарпатской Руси. § 2. Официальный язык и язык образования на территории Подкарпатской Руси установит Закон Сойма Подкарпатской Руси”. І ще одна позиція закону. “Глава II... § 9. Во всех вопросах, не приведенных в § 4 данного Закона, законодательную силу на территории Подкарпатской Руси имеет Сойм Подкарпатской Руси, избранный на всеобщих, прямых, тайных выборах в соответствии с квотами представительства”.

З огляду на ці факти з Конституційного Закону, наукова, правова, політична логіка диктує потребу висловитися щодо процесу подальшого суспільно-політичного розвитку краю. А події розвивалися так. 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до Сойму. 15 березня, зібравшись на перше засідання, Сойм, як і передбачалося Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р., ухвалив Закон № 1:

“§ 1. Карпатська Україна є незалежна держава.

§ 2. Назва держави є: Карпатська Україна.

§ 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним соймом КУ, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§ 5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі, і тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремо-му законодавцю.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...».

§ 8. Цей закон обов’язує зараз од його прийняття”¹³.

Правдивим підсумком дискусії довкола наведених фактів мав би стати висновок, що ухваленим законом Сойм Карпатської України легітимізував домінування в краї українофільських тенденцій, поширення української ідентичності. У цьому руслі говорив на засіданні Сойму його голова Августин Штефан: “Український народ не є гостем у Карпатській Україні! Більше як тисяча триста років заселює він цю землю... Дякуючи освідомлюючій праці найкращих синів Карпатської України, а головню сорокалітній праці батька нашого відродження Августина Волошина (Сойм обрав А.Волошина президентом Карпатської України. – *М.П.*), зачинається нове, краще життя на нашій землі.

Вірю, що перший український Сойм КУ розпочату працю поведе так, що наш многострадальний народ буде тішитися своєю свободою, своєю правдою. Прошу Всемогучого, щоб дозволив першому українському Соймові КУ служити інтересам українського народу”¹⁴.

Такими були реалії суспільно-політичного життя Закарпаття в період трансформації автономної Підкарпатської Русі від 22 листопада 1938 р. до проголошення незалежної Карпатської України (15 березня 1939 р.). Та сподіватися на об’єктивну оцінку процесу суверенізації Карпатської України, її слов’янського населення в той час в уявній дискусії П.Магочій – П.Годьмаш, певно, марно. І “Відкритий лист-заява про відмежування від екстремізму в карпаторусинському русі” П.Магочія і С.Чепа, цитований нами вище, і “Історія України” П.Магочія, у якій “автор вражає читача докорінно відмінною інтерпретацією історії українців на їхніх найзахідніших землях”¹⁵, не повинні вводити в оману закарпатців. Справді, як відзначив Л.Белей, “зміна ідеологічних пріоритетів (чи підвищення власного фахового рівня?)”¹⁶ дала П.Магочію змогу в “Історії України” відмовитися від кількох тез його концепції неорусинства, зокрема, щодо територіальних меж заселення русинів, русинської мови, християнізації Закарпаття та ін. Та справа, певно, не у варіаціях історії П.Магочія, а в тому, що закордонна режисюра неорусизму засумнівалася в ефективності обраних механізмів і дійових осіб для де-стабілізації становища в Україні. Тому П.Магочій і його союзники в Закарпатті разом зі Світовими конгресами русинів відходять на другий план, натомість на перший виходять ради-

кали – “істинні русини”, цинічні й агресивні щодо Української держави. Ширмою їхньої протиукраїнської діяльності стають так звані Європейські конгреси русинів. Перший з них, що відбувся в Мукачевому 7 червня 2008 р., знаменував зміну орієнтації політичного русинізму, кадрової орієнтації та пропагандистського супроводу цих змін. Як уже відзначалося, закордонні режисери неорусинізму відмовилися від послуг П.Магочія, його ідеї про “країну Русинію” і Світових конгресів русинів. Більш ефективним шляхом дестабілізації становища в Україні їм видається “боротьба” за відновлення на Закарпатті автономної Підкарпатської Русі в статусі листопада 1938 р. Така місія покладалася на Європейські конгреси русинів, провідна роль у скликанні та характері й спрямованості рішень яких відведена Народній Раді русинів Закарпаття (Є.Жупан) і Союзу підкарпатських русинів (Д.Сидор). Така зміна стратегічної орієнтації неорусинства була зумовлена як спонсорськими джерелами руху, так і внутріполітичними чинниками. Зокрема, засоби масової інформації Російської Федерації з готовністю надають можливість голові Союзу підкарпатських русинів протоієрею православної церкви Московського патріархату Д.Сидору публікувати свої радикальні політичні антиукраїнські заяви, деякі недержавні організації Росії надають фінансову підтримку організаторам неорусинізму. Опосередкованим підтвердженням такої спонсорської допомоги русинським радикалам з боку Російської Федерації, інформацію про яку неодноразово подавали інтернет-видання, є заява виконавчого директора правління фонду “Русский мир” В’ячеслава Ніконова. Одним з напрямів роботи фонду, казав він, є “надання грантів на проведення різних заходів або на дослідницькі проекти. Уже схвалили близько 250 грантів. У тому числі ми виділили гранти на підтримку програм в Україні”¹⁷. Проявом такої “підтримки” стала й проведена 19 грудня 2008 р. у Ростові-на-Дону Фондом стратегічної культури міжнародна науково-практична конференція “Геноцид і культурний етноцид русинів Карпатської Русі (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.)”¹⁸. Як повідомляється на сайті Фонду, “Ростовська конференція з русинського питання ухвалила резолюцію, яка дала новий науковий і суспільний імпульс вивченню історії і сучасного стану русинів Карпатської Русі, приверненню міжнародної уваги до становища цього народу”. Про зміст резолюції красномовно свідчить сама назва конференції. Водночас ця конференція зайвий раз підтвердила думку М.Дронова, співробітника Інституту країнознавства РАН, а заодно й заступника голови Московського русинського земляцтва “Карпатская Русь”, голови клубу друзів Карпатської Русі. “Усупереч стереотипам, що склалися, – писав він, – представники Росії також починають брати активну участь у русинському русі”. М.Дронову “приємно було констатувати, що за останні роки збільшилася кількість статей у пресі”, де русини “згадуються як самостійна нація або ж невід’ємна вітка російського (тобто великого східнослов’янського, але не конкретно українського) народу”. М.Дронова радувало, що в Росії останнім часом виникли й виникають надалі всілякі товариства “друзів русинів”, у роботі яких беруть участь науковці, політики та церковнослужителі, перевидаються книги відповідної спрямованості. Жаль він висловлював лише з того приводу, що “очень трудно даже приблизительно оценить реальную численность *российских русинов*” (курсив наш. – М.П.), тому що вони “зачастую идентифицируют себя как «украинцы»”¹⁹. З огляду на виділене вище, створюється враження, що Д.Сидор і К°, нав’язуючи закарпатцям так звані легітимації, тобто паспорти русинів, допомагають М.Дронову хоча б “приблизительно оценить реальную численность *российских русинов*” у Закарпатті.

Реанімована зацікавленими зовнішніми й внутрішніми силами проблема русинства використовується ними для дестабілізації становища в Україні. Вона виявилася суттєвою складовою широкомасштабної інформаційної війни проти України, до якої долучились офіційні та неофіційні кола Росії. Усупереч раніше усталеній у радянській, та й не тільки, історіографії концепції щодо етногенезу русинів Закарпаття в загальному антиукраїнському наступі виявилися й науковці Російської Федерації. Під патронатом Московського, Санкт-Петербурзького, Ростовського (Южного федерального) університетів, інших вузів та академічних наукових інституцій проходять різні конференції й “круглі столи”, учасники яких постачають науковий та інформаційний простір відвертими, далекими від науки, антиукраїнськими “висновками”.

Зішлемося, наприклад, на одну з багатьох публікацій кандидата історичних наук С.Семанова (в інтернет-мережі представлений як “історик, письменник, публіцист і громадський

діяч”. – М.П.). Ведучи мову про сучасні Україну й Білорусь, він безапеляційно заявляє: “Скажем сразу и твердо, не взирая ни на какие протестующие вопли с любых сторон, что в природе не существует ни таких стран, ни таких народов и языков, ни тем паче государств”²⁰. Що стосується країн, народів і держав, про які говорить С.Семанов, то необізнаність його в цих елементарних поняттях пояснимо тим, що він лише “історик, письменник, публіцист”, а не етнолог. Що ж до української та білоруської мов, яких, за переконанням старшого наукового співробітника російського Інституту світової літератури (!?. – М.П.) С.Семанова, не існує, то порадимо йому уважно простудіювати статтю опального у великодержавних шовіністів білоруського журналіста В.Ростова “Нерусский русский язык”²¹. У вступі до статті В.Ростов поставив слушне запитання: “Чому в Росії зі зневагою ставляться до начебто братньої української мови, чому її ніколи не викладали і не викладають сьогодні в російських школах, не хочуть її вивчати росіяни Східної України й активно протестують проти самого статусу української мови як державної на Україні”. Він дає чітку відповідь на запитання: “Есть три момента, которые усиленно прячут все российские лингвисты... – 1) До XVIII века язык Московии не считался никем в мире русским языком, а назывался конкретно языком москвитов, москвитским. 2) Русским языком до этого времени назывался именно и только украинский язык. 3) Язык Московии – москвитский язык – не признавался до этого времени европейскими лингвистами (в том числе славянских стран) даже славянским языком, а относился к финским говорам”. В.Ростов доводить, що сучасна російська мова (“великий и могучий русский язык”) сформувалася на основі саме української та білоруської мов. Тому-то так і нелюбі вони С.Семанову та їже з ним.

“Збагатила” антиукраїнську істерію й науково-практична конференція “Прикарпатская Русь и Русская цивилизация”, що відбулася в Санкт-Петербурзькому університеті. Попри заяву редколегії збірника матеріалів цієї конференції, що окремі доповідачі не звернули “достатньої уваги на той факт, що в русинському русі на Україні сьогодні наявна доволі впливова “проросійська партія”, яку представляє, зокрема, протоієрей Дмитро Сидор”²², учасники конференції не обтяжували себе науковими аргументами у висновках як щодо сучасної України, так і “русинської проблеми”. Один з організаторів конференції кандидат філологічних наук, доцент СПбДУ диякон В.Василик безапеляційно заявив, що, “на жаль, сучасна українська державність на відміну від сучасної російської державності достатньо авторитарна і унітарна. Вона прагне значною мірою придушувати інакомислення, іншу національну свідомість”²³. “Прикарпатська Русь завжди була одним із російських (у тексті “русских”. – М.П.) центрів... – говорив на конференції кандидат історичних наук М.Смолін. – Сьогодні цей російський центр знаходиться на Україні і не хоче бути українським, що само собою є позитивним”²⁴. А тому, за словами диякона В.Василика, потрібно “назло своему надменному украинскому соседу насыпать ему угольки в штаны в виде мятежной автономии, которую потом признать независимой, отколоть по примеру Южной Осетии и Абхазии”²⁵. У зв’язку із цим відзначимо, що голова Сойму підкарпатських русинів протоієрей Д.Сидор мислить, як і належить за ієрархією, значно ширше, ніж диякон В.Василик. “У світлі самопроголошення Косово, – казав він, – тема самовизначення русинського народу набуває особливої актуальності”. Тож не дивно, що в “енциклопедичній” за змістом доповіді на конференції “Прикарпатская Русь и Русская цивилизация” отець Сидор розпачливо й провокаційно запитував: “Кто же первый отзовется на зов поработенных подкарпатских русинов? ЕС или РФ? Лучше бы, если бы отозвались все и совместно помогли бы именно подкарпатским русинам восстановить их национальность и досоветский статус их государственности”²⁶.

Відповідь на своє запитання отець Сидор отримав у доповіді Г.Іванова на тій самій конференції. “Россия является единственной близкой по духу страной, способной в среднесрочной и стратегической перспективе создать систему международных и военно-политических гарантий выживания русинского народа, – стверджував доповідач. – Но судьбоносный вопрос заключается в том – как и когда (на каком этапе) подключиться к обеспечению этих гарантий – чтобы не было рано и не было слишком поздно”²⁷. З Г.Івановим солідаризується науковий співробітник Інституту російської історії РАН, кандидат історичних наук А.Марчуков: “И в заключение надо сказать, что решение украинского и русинского вопросов – не на Украине, а

здесь, в России”²⁸. В унісон з Г.Івановим, А.Марчуковим і Д.Сидором виступає й “експерт” по Криму, кандидат історичних наук, доцент Таврійського національного університету А.Никифоров. “Грамотное, аккуратное и в каждом случае вариативное воздействие именно на эти регионы видится крайне перспективным, – переконавав він. – Дело за малым: разработать и освоить соответствующие технологии, а затем – последовательно и настойчиво их реализовать”²⁹.

На такому зовнішньополітичному, інформаційному фоні відбувалася зміна стратегічної орієнтації політичного неорусинства від ідеї утворення держави “Русинія” посередництвом Світових конгресів русинів під орудою П.Магочого до ідеї “автономної Підкарпатської Русі” посередництвом Європейських конгресів русинів під орудою Є.Жупана та Д.Сидора, до яких долучилися й інші внутріполітичні чинники. Це, передусім, окремі політизовані русинські організації. На відміну від більшості культурно-освітніх русинських товариств, що опікуються проблемами культури, побуту, традицій закарпатців, вони провадять активну антиукраїнську діяльність, що межує із загрозою цілісності України. Це й дивна позиція депутатів Закарпатської обласної ради в спробі затвердити гімн і прапор області, це й згадана постанова обласної Ради щодо національності “русин”. У нас немає аргументів та й бажання спростовувати інформацію про причетність В.Балоги³⁰ до ухвали такого рішення обласної Ради, як і про спонсорвання першого Європейського конгресу русинів, разом з іншими інституціями, близькою до нього фірмою “Русинія”. Щоправда, організатори конгресу, з очевидних причин, дякували не всім спонсорам того “історичного” зібрання.

Називаємо перший Європейський конгрес русинів “історичним” зібранням, адже ним було ухвалене “рішення відновити право статусу суб’єкта міжнародного права суверенного підкарпаторусинського народу від 21 грудня 1918 р. і 10 вересня 1919 р., а також статус Республіки Підкарпатська Русь від 22 листопада 1938 р., що мають силу закону і сьогодні”³¹. Таке рішення доповнив і конкретизував другий Європейський конгрес русинів (25 жовтня 2008 р.), міжнародний статус якого “забезпечив” єдиний гість із Чехії. На конгресі було схвалено “Акт провозглашения возсоздания русинской государственности”, проголошено створення “государственной исполнительной власти (из 50 чел., согласно согласованных списков: 25 от НРРЗ (Народної Ради русинів Закарпаття. – *М.П.*) і 25 от Сойма ПР” (Сойма підкарпатських русинів. – *М.П.*)). А ще конгрес висловив “благодарность временному правительству Подкарпатской Руси и членам правительства, претерпевшим гонения и репрессии от украинских властей и спец-служб” (!?. – *М.П.*) і визнав “Жупана Е.Е., Левовича Л.В., Туряницю И.М., Чория Ю.С., Кеминя М.Ф., Сочку-Боржавина В., Алмашия М.И., о. Димитрия Сидора (православный), о. Стефана Сюч (греко-католик), Онисько А.Д. почетными гражданами Подкарпатской Руси с вручением им соответствующих Легитимаций”³² (прізвища окремих “почесних громадян” виділено нами. – *М.П.*). “Исполнительную власть”, як стало відомо нещодавно, очолив Петро Гецко.

Матеріали конгресів підкарпатських русинів мають пропагандистський політико-провокаційний характер, що виражається в:

- безпідставних твердженнях про “українську окупацію Закарпаття”, звинуваченнях чинної влади України в “геноциді русинів в Україні”, нанесенні незалежною Україною “збитків” русинам у розмірі “понад 20 млрд \$ США”;

- свідомій фальсифікації історії Закарпаття, зокрема:

- а) у безпідставних твердженнях про автономний статус Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини, хоча такий статус Підкарпатська Русь отримала лише в листопаді 1938 р., незадовго до розпаду Чехословаччини, а до того часу русини-українці мали лише культурну, а не політичну автономію;

- б) у кон’юнктурному “забутті” та ігноруванні історичного факту виборів до Сейму краю (лютий 1939 р.) і проголошення ним незалежної, хоч і короткочасної, Карпатської України (березень 1939 р.), ухвалених Сеймом українофільських рішень (назва держави, герб, гімн, державна мова);

в) у намаганнях спекулятивної гри результатами обласного референдуму 1991 р. про статус краю в складі України, під час підготовки й проведення якого самі поняття “русин” (“карпаторусин”) навіть не згадувалися;

г) у довільному спекулятивному трактуванні змісту (суті) запитання обласного референдуму 1 грудня 1991 р. Цілком очевидно, що в запитанні йшлося про статус Закарпаття як суб’єкта адміністративно-територіального устрою України, щоб Закарпаття “не входило у будь-які інші адміністративно-територіальні утворення”, скажімо, до складу Львівського регіону. Авторі ж “Меморандуму...” намагаються переконати громадськість, що закарпатці 1 грудня 1991 р. проголосували за статус Закарпаття як суб’єкта міжнародного права;

- намаганні групи екстремістів монополізувати право представляти, причому й за межами України, весь поліетнічний закарпатський соціум, проголошення цією групою утворення “государственной исполнительной власти... согласно согласованных списков: 25 от НРРЗ и 25 от Сойма ПР”, видача ними закарпатцям своєрідних паспортів, так званих легітимацій;

- намаганнях тих самих екстремістів апелювати до Російської Федерації, від якої вони отримують “спонсорську” допомогу, Європейського Союзу та міжнародних організацій щодо захисту русинів на “території русинів на південь від Карпат”.

Ось із таким набором теоретичних викладок і пропозицією практичних дій апелюють до закарпатців лідери й активісти окремих русинських об’єднань. Аналізуючи їх, переконуєшся, що такі викладки та пропозиції не мають нічого спільного з життєвими інтересами слов’ян – автохтонів краю, зі збереженням їхньої самобутності, духовної й матеріальної культури, що возвеличує їх і водночас збагачує українську культуру. Провідники неорусинства, сучасні лжебудителі діють на догоду зацікавленим у дестабілізації ситуації в Україні силам, не забуваючи при цьому про реалізацію власних амбіцій та інтересів³³. Зайвий раз переконує в цьому й інтернет-видання: “Про полное недоверие П.Р.Магочию”³⁴. З такою заявою виступило Товариство *істинних* (курсив наш. – М.П.) русинів (І.Петровцій, П.Гецько, В.Іваняс, І.Ийбер, М.Белень, В.Заяць, М.Бескид, П.Матій, О.Юріна, О.Куцик, С.Борсук). Авторі заяви пишуть, що першого разу П.Магочій появився на Закарпатті 1984 р. і вже тоді йому виявили, хоча ніхто не знає за що, великі почесті, а 1989 р. він вдруге з’явився в краї “і проголосив себе духовним няньом ушиткых русинив світа”. Та виявляється, як пишуть автори, “нас – русинів – тоді на Підкарпатті було більше, приблизно 900 тисяч, але після смерті Радянського Союзу ми почали себе почувати нібито сиротами та й погодилися на батьківство Магочія. Але тепер – через 14 років, бачимо, що залишилося нас тільки 10 тисяч, і стверджуємо, що краще ми б були якщо уже не сиротами, то нехай би хоч байстрюками, але тільки не дітьми такого батька, який за 14 років свого царювання в русинстві світа знищив тільки на Підкарпатті аж на 890 тисяч русинського народу”.

А далі ще більше: “Від самого 1989 року П.Р.Магочій безсовісно кожному, якнайменшу, так і найбільшу фінансову і матеріальну допомогу русинської діаспори світу використовував сам для себе, а для русинів Підкарпаття давав тільки те, що зубаті професори Ужгорода могли від нього, як вовки, відгризти. Але Магочій сам хороший вовк – за ці 14 років за допомогою професорів *Івана Турянці*, *Івана Кривського*, *Івана Попа* та інших загриз у русинстві Підкарпаття більш ініціативних талантів і залишився сам з такими як він вовками: *Сидором*, *Шаргом*, *Алмашийом* (курсив наш. – М.П.), які ні на яку нормальну роботу серед русинів не налаштовані, та й не думають про неї. “Ба! Оце так! Адже місяцем раніше другий Європейський конгрес русинів визнав виділених нами “діячів” “почетними громадянами Подкарпатської Русі” (див. вище. – М.П.). Щодо професора *Івана Турянці*, “прем’єр-міністра” першого “уряду” Підкарпатської Русі, особливих несподіванок немає. Його й раніше супроводжували скандали, пов’язані з “нецільовим” використанням “русинських” коштів³⁵. Відомі “заслуги” перед неорусизмом й *І.Кривського*, *І.Попа*, *М.Алмаші* та ін. Але ж отець *Д.Сидор*? Та він же самим Богом посланий неорусинам. Невже й він підозрюється в небогоугодних справах? П.Гецьку, як “прем’єр-міністру” нового уряду, певно, видніше, адже й він підписав згадану заяву. Значить, достеменно знає про діяння майже “президента” Підкарпатської Русі. А тому й завершується цитована вище заява “істинних” русинів: “Хто хоче допомагати нам, чесним русинам *задушеного Українию* (курсив наш. – М.П.) Підкарпаття, хай виходить на зв’язок просто з нами”. У

такому разі простому краюнину, певно, не байдуже, хто ж прийде на зміну “істинним”, “чесним” русинам, якщо й вони виявляться “вовками”? На це запитання мають дати відповідь українці-русини Закарпаття.

1. Про методологічні проблеми дослідження міжетнічної взаємодії див.: Євтух В. Міжетнічна взаємодія у Карпатському регіоні: деякі методологічні проблеми дослідження / В. Євтух // Українські Карпати: етнос, культура. – Ужгород, 1993. – С. 210–217.
2. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород, 1980. – С. 150.
3. Реабілітовані історією : у 27 т. Кн. 1 : Закарпатська область. – Ужгород, 2003. – С. 116.
4. Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю. Химинець. – Ужгород, 1996. – С. 150.
5. Шершун І. До питання про перехід влади на Закарпатті від народних комітетів до місцевих рад депутатів трудящих / І. Шершун, В. Делеган // Науковий вісник УжДУ. – 1998. – № 2. – С. 74.
6. Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К., 2008. – С. 506–522.
7. Там само.
8. Скрипник Г. Русинство – спекуляція з відверто політичним контекстом / Г. Скрипник // Українська газета. – 2007. – № 14 (109). – 12 квіт.
9. Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К., 2008. – С. 523–524.
10. Майборода О. “Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму / О. Майборода. – К., 1999. – С. 10.
11. Літературна Україна. – 1997. – 6 лют.
12. Див.: Критика. – 2008. – № 7–8 (129–130). – Липень – серпень.
13. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. докум. і матеріалів. – К., 1994. – С. 242.
14. Там само. – С. 243.
15. Детальніше про це див.: Белей Л. Дволикий Янус української історії, або несподівані варіації канадського автора / Любомир Белей // Дзеркало тижня. – 2007. – 29.09–05.10. – № 34 (665).
16. Там само.
17. Газета “2000”. – 2009. – 13–19 лют.
18. Современные политические процессы на Украине. – Ростов н/Д, 2009. – С. 25–33.
19. Дронов М. Русинская тема в современной России / М. Дронов // Наш чесько-русинський календар. – 2001. – Ужгород, 2000. – С. 90–92.
20. Режим доступу : <http://www.apn.ru/publications/print22310.htm>.
21. Ростов В. Нерусский русский язык [Электронный ресурс] / Вадим Ростов. – Режим доступу : <http://www.secret-r.net/publish.php?p=55>.
22. Режим доступу : <http://www.rusk.ru/analitika/2009/07/06>.
23. Режим доступу : http://www.rusk.ru/news_rl/2009/06/19.
24. Режим доступу : http://www.rusk.ru/news_rl/2009/06/19.
25. Режим доступу : http://www.rusk.ru/news_rl/2009/06/19.
26. Режим доступу : <http://www.rusk.ru/analitika/2009/07/03>.
27. Режим доступу : <http://www.old.rusk.ru/st.php?idar=105803>.
28. Режим доступу : <http://www.old.rusk.ru/st.php?idar=11435>.
29. Режим доступу : <http://www.rusk.ru/analitika/2009/06/22>.
30. Див., наприклад: Мартін В. Барліг для Балоги / В. Мартін // Дзеркало тижня. – 2008. – 1–7 листоп. – № 41 (720).
31. Меморандум (від 25 жовтня 2008 р.) 2-го Європейського конгресу підкарпатських русинів про прийняття Акта проголошення відновлення русинської державності. – С. 1.
32. Меморандум... – С. 4.
33. Детальніше про це див.: Русинське дежавю: 17 років по тому (коментар професора С. Федаки) // День. – 2008. – № 197. – 31 жовт.
34. Див.: <http://gafya.narod.ru/229knugastat2532123.htm>.
35. Див.: Русинське дежавю: 17 років по тому (коментар професора С. Федаки) // День. – 2008. – № 197. – 31 жовт.

В статье рассматривается проблема русинского движения на Закарпатье. Автор исходит от конституционного права граждан Украины выбирать, менять и восстанавливать свою национальность. Акцент делается на политизации русинского движения, ее внутренних и внешних составляющих и генераторах идей современного политического антиукраинского русинства.

Ключевые слова: политическое русинство, антиукраинский проект, Закарпатье.

The article analyses the problems of Rusyn movement in Transcarpathia. It is based on the constitutional right of the citizens of Ukraine to choose, change and restore their nationality. The politicization of the Rusyn movement, its internal and external factors and generators of ideas of the modern political anti-Ukrainian Rusynism are emphasised.

Key words: *political Rusynism, anti-Ukrainian project, Transcarpathia.*

УДК 316.2
ББК 60.56

Іван МОНОЛАТІЙ

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЕТНІЧНА І НАЦІОНАЛЬНА: СПРОБИ (ПО)РОЗУМІННЯ ЗАХІДНИХ АВТОРИТЕТІВ

У статті досліджено варіанти етнічної та національної ідентичностей, представлені працями авторитетів західної соціогуманітаристики. Обґрунтовано тезу, що, згідно із судженнями західних учених, нація – це перш за все політична (соціальна) спільнота, об'єднана (часто, але не завжди) спільною мовою, спільними символами, спільною лояльністю до держави та її законів, спільною волею, спільними інтересами тощо. Стверджується, що різні теорії нації і націоналізму (історичні, класові, модерністські й постмодерністські) західних авторів визначають різні сфери, сторони буття та функціонування спільнот, різноманітні групи закономірностей і форм їх відображення в житті етносів і націй.

Ключові слова: *ідентичність, інтеракції, етнічна група, дискурс, націоналізм, спільнота.*

У контексті дослідження сутності міжгрупових інтеракцій в етнополітичному дискурсі значної уваги набувають варіанти етнічної ідентичності, реалізовані школами примордіалізму, модернізму (конструктивізму) та інструменталістів. За цими поглядами стоять певні припущення про природу етнічних спільнот і націй. Як зауважує Е.Д.Сміт, "... етнічні спільноти... хоч і набагато старіші й поширеніші (від націй і націоналізму. – І.М.), не є ні природними, ані заданими в людській історії, а виступають головно ресурсами й знаряддям еліт і лідерів у боротьбі за владу"¹.

Твердження представників примордіалізму (Сієс, Руссо, Фіхте, а відтак – у сучасному суспільствознавстві Г.Гамбіно, В.Конор, П.Ван де Берг, Е.Шилз, К.Гірц, С.Гросбі) звелися до спільного знаменника – обґрунтування споконвічної етнічної належності, яка базується на кровно-родинних зв'язках, успадковується й передається нащадкам². Нації, заявляв абат Сієс, "слід уявляти, як щось відокремлене, поза межами соціальних зв'язків, як "природний утвір"; вони існують тільки "в природному стані"³. Звідси – і судження, що нації "примордіальні" – вони існують вічно й лежать в основі подальших процесів і подій.

"Примордіальні узи", згідно з класифікацією Е.Д.Сміта, мають три версії: перша – "органічна" версія націоналізму німецьких романтиків ХІХ ст. і послідовників Руссо у Франції, друга пов'язана з відродженням соціобіології (Вілсон, Трайверс, Бедкок, П.Ван де Берг), третя твердить, що етнічність загалом – одна з первинних, заданих і могутніх, іноді непереборних або "несказаних" соціальних уз⁴.

Істотне застереження К.Гірца: "Під примордіальною розуміється така прив'язаність, яка виникає як «даність» – або точніше як культура, яку неминуче пов'язують з цим, що припускає «даність» суспільного буття... Ця сумісність походження, мови, звичаїв тощо передбачає непередавану, а часом і нездоланну примусовість усередині себе самих"⁵. Для П.Ван ден Берга, нерівність – це не так результат етнічних відмінностей, як наслідок людської діяльності. На його думку, у центрі етнополітичних відносин стоїть питання про силу: "... етнічна політика є об'єктом застосування сили, особливо державної, до груп, які визначаються і диференціюються етнічно (або расово)"⁶. І додаймо: оскільки суб'єкти міжетнічної взаємодії повсякчас діють у

сферах, які є складниками політичного процесу, ми трактуємо їх відносинами етнополітичними. У розрізі нашого дослідження слід зауважити, що згаданий учений пропонує типологію форм інтеракціонізму, визначаючи їх як “лесеферистський” та акультураційний варіанти.

Перший характеризується толерантністю, оскільки група хоча й зазнає певної економічної експлуатації, проте піддається лише мінімальному сторонньому культурному впливу, розв’язує актуальні для “своїх” проблеми автономно. Тим часом акультурація, яку педалює тиск панівної групи, – друга з визначених П.Ван де Бергом форм інтеракції – створює можливості для здобуття етнічними меншинами необмеженої соціальної мобільності у створеній титульним етносом структурі. Залежно від методів реалізації акультурації вона може призвести до інтеграції культур підлеглих груп у лоно панівної або ж їх цілеспрямованого знищення⁷.

Речники іншої, модерністської парадигми пов’язують сучасні характеристики національних феноменів, виникнення націй, національних держав та націоналізму з їхніми двома формами – хронологічною і соціологічною. Націотворення модерністи пояснюють соціоекономічною (Т.Нейрн, М.Гехтер), соціокультурною (Е.Гелнер), політичною (Дж.Бруйлі, Е.Гіденс, М.Ман), ідеологічною (Е.Кедурі) та конструктивістською (Е.Гобсбаум, Б.Андерсон) моделями. Окремі представники модерністської школи – Ф.Барт, В.Соллорос, Дж.Ротшильд та ін. – пов’язують виникнення етнічної ідентичності з наслідками промислового перевороту, економічної модернізації й трактування таких спільнот “уявними”, “вигаданими”⁸.

Так, Е.Гелнер стверджує, що “... націоналізм – це не пробудження націй до усвідомлення: він вигадує нації там, де їх ще не існує”⁹, натомість Б.Андерсон вважає, що етнічність “уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чутимуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності”¹⁰. У контексті дослідження міжгрупових інтеракцій правомірною видається саме конструктивістська модель модернізму, яка хоча й припускає, ніби нації та націоналізм – цілком сучасне явище, все ж підкреслює їхній соціально створений характер¹¹.

Визначаючи “обмеженість модернізму”, Е.Д.Сміт називає окреслені парадигми “структурним модернізмом”¹² і розуміє міф модерної нації напівідеологічною теорією націй і націоналізму, яка відповідає “модерним настановам і потребам, особливо мобільної, універсалістської інтелігенції...”¹³. Слід визнати, що відправною тезою модернізаційного підходу є трактування розвитку промислового капіталізму як такого, що прискорив формування етнонацій, а водночас завдяки намаганням держав забезпечив модерний економічний сектор необхідною йому робочою силою, до виникнення державного націоналізму¹⁴. Останній, що прагнув створити соціально однорідне суспільство, послабив природні до того етнокультурні зв’язки. За таких умов головним “механізмом” збереження соціальної спорідненості стали мова та мовна культура. У реаліях загрози втрати самості в модерному (секуляризованому й урбанізованому) суспільстві відбувалася реанімація “етнополітичної відданості”, яка й привела до активізації конкуренції груп на ринку праці¹⁵.

Як етнополітична мобілізація придатним виявився культурно-плюралістичний дискурс, який застосовує відмінні від модерністського підходу критерії – дослідження суб’єктивних елементів у виживанні етносів, формуванні націй і впливу націоналізму. “Етносимволічна” парадигма, примордіалістська за своїм єством, фокусує увагу на відмінностях цілей тих груп, які різняться не тільки соціальною структурою, але й культурними символами. Е.Д.Сміт з цього приводу зауважує: “...«етносимволізм»” переміщує фокус досліджень від суто зовнішніх політичних і економічних чи соціобіологічних факторів до культурних чинників символів, спогадів, міфів, вартостей і традицій”¹⁶.

Подібно до примордіалізму для дослідження інтеракціонізму придатний інструменталістський підхід. Ба більше, цей підхід можна використати для підтримки модерністської парадигми. Інструменталісти вважають, що люди – від сім’ї і статі до класової, релігійної та етнічної належності – обирають і конструюють свої ідентичності відповідно до ситуації, у якій вони опиняються. Е.Д.Сміт висновує, що для інструменталістів ідентичність виглядає радше “ситуативною”, ніж усезагальною, і її слід аналізувати як властивість індивідів, а не колективів. Учений порівнює “інструменталістські” підходи сучасної науки з Гераклітовою річкою, вважа-

ючи, що “їхні форми й змісти завжди плинні”, змінюються залежно від поточної ситуації, потреб і настанов груп та індивідів¹⁷.

Учені-інструменталісти (М.Гектер, Дж.Вілсон, А.Ройс, П.Брас, Ф.Робінсон, Дж.Бруйлі та ін.) виходять з того, що етнічності є “групами за інтересами”, а націоналізми, які маркують їхні переживання, є засобом для мобілізації груп, координації їхніх дій, реалізації певних завдань, зокрема здобуття і/або збереження влади¹⁸. Близькими до інструменталістського бачення етнічності як критерію мобілізації мікросоціальних груп є погляди К.Енлоу та І.Горовиця. Якщо в першому випадку етнічність виступає чинником створення й збереження держави¹⁹, то в другому етнічність у гетерогенному суспільстві є засобом для участі в ухваленні рішень у різних сферах суспільного життя²⁰.

Узагальнивши цей варіант етнічної ідентичності, український вчений М.Гон вважає, що судження інструменталістів може пояснити “механізм” інтеракції. Це можливе в реаліях етнічно гетерогенного населення за умов конкуренції груп за здобуття сприятливих умов для реалізації етнополітичного ренесансу, збереження їхніх культурних ресурсів, здобуття благ, врегулювання економічних проблем тощо. Адже поруч з об’єктивним співіснуванням етнічних спільнот у межах певного соціокультурного простору (яке є результатом їх спільного громадянства) через ініціативи принаймні однієї з груп виникатимуть їхні суб’єктно-суб’єктні стосунки. Ця інтеракція з “іншими” й ставатиме очевиднішою з урахуванням відповідей “своїх” на ініціативи “чужих”²¹.

Отже, у західних моделях розуміння нації (як класичних, так і сучасних) відчутною є недооцінка або й повне заперечення етнічності (мовно-, культурно-ментальних чинників) та абсолютизація соціально-політичних чинників етногенези. Особливо це стосується британської, французької та американської шкіл. В англосовному й франкомовному світі найбільшого поширення набула етатистська теорія нації (Е.Гіденс), в основі якої лежить ототожнення нації з державою. Сучасні модерністські й постмодерністські концепції нації і націоналізму (“нація – уявлена спільнота” Б.Андерсона, “комунікативна” теорія К.Дойча, “інструменталістські” підходи Е.Гелнера і “нації – продукт націоналізму” Е.Гобсбаума) переважно заперечують або недооцінюють об’єктивні підстави націй, трактуючи їх як своєрідні штучні проекти інтелігенції або абсолютизуючи окремі чинники етногенези. Зокрема Е.Д.Сміт визнає, що загалом модерністи “небезпечно недооцінюють місцеві культурні й соціальні контексти”, а тому нехтування ними т. зв. місцевих варіацій та “окремих світів” модерності вважає хибними²².

До цієї тези апелює Р.Брюейкер, стверджуючи, що “наш світ не є «світом націй»”, оскільки “це світ, в якому статус нації всебічно інституційований у практиці держав та в роботі державних систем. Це світ, у якому нації широко, хоча й нерівномірно, присутні та діють як категорії соціального бачення та поділу. Це світ, у якому самоусвідомлення нації може раптово й потужно “трапитися”. Адже жодна із зазначених тез не означає світу націй – реальних тривалих колективів”²³. Як бачимо, західним ученим характерні нехтування об’єктивних підстав нації та суб’єктивність у формуванні етнонаціональних спільнот. Адже більшість сучасних держав світу є уламками колишніх імперій, які активно проводили політику асиміляції поліетнічного населення та їхнього злиття з домінуючим етнонаціональним ядром²⁴. У цьому випадку слушною є думка Д.Шнаппер, яка, полемізуючи з приводу використання сучасною наукою термінів, що надто пов’язані з досвідом американського суспільства, зауважує, що етнос або етнічні групи – це групи людей, які є нащадками історичних і культурних спільнот. Для вченої термін “етнос” означає “належність до певних історичних спільнот, що існували до створення націй та можуть бути наднаціональними або інфранаціональними... розкидані по світу між різних націй, але які, незважаючи на це, продовжують ототожнювати себе з єдиним народом... термін «історична спільнота»... більшою мірою замінює термін «етнічна чи расова група»... [він] наполягає на історичному характері відносин тієї чи іншої спільноти з громадами, що об’єднані в політичні нації”²⁵.

З праць авторитетів західної науки впливає теза про умовний характер національної ідентичності, епізодичне й випадкове значення національного чинника в етнополітичних процесах. А якщо зважити на те, що вивчення етнополітичної проблематики завжди спиралося на попередній досвід конкретних суспільств, то, безперечно, можна зрозуміти суб’єктивізм “кон-

структивістів”. Представниками останніх вважають і М.Вебера (національне як “предмет віри” чи “уявлена спільність”) і Г.Шульце (“винайдення нації”)²⁶. Сьогодні багато говорять про закритість нації, що визначається в інклюдії тих, хто не вписується в межі нації. У Габермасовій дилемі “інклюдія – залучати чи включати?” сучасне населення усвідомлює себе як націю співвітчизників або як націю громадян: “Таке подвійне кодування стосується виміру закритості й інклюдії. Національна свідомість своєрідно хитається між розширеною мірою інклюдії та оновленою закритістю”²⁷. Іншими словами, поєднання всіх народностей у єдину громадянську спільноту та надання діям держави, інструмента цієї спільноти, статусу законності є визначальною рисою модерної держави. Як правило, будь-яку політичну організацію характеризує зосередження на якомусь одному процесі та нехтування процесом прийняття чи неприйняття людини до нації: “Інтеграція одних означає неприйняття інших, усвідомлення власної національної особливості та виключності означає відмінність від іноземців. Це невід’ємна риса будь-якої групи... що стверджується, протиставляючи себе іншим”²⁸.

Для інструменталіста Д.Шнаппер “формулювання ідеального типу нації через вихід за етнічні реалії та соціальну нерівність за допомогою принципу громадянськості... дозволяє краще усвідомити суспільні реалії, ніж попередні бінарні історичні та ідеологічні концепції”²⁹. Цей принцип, на думку дослідниці, полягає у спробі вийти за межі визначення окремих історичних спільнот, що утримує людей усередині однієї політичної групи. Проаналізувавши модерні концепції нації – “спільноти громадян”, учена висновує: “Не встановлено, що демократична нація може й надалі контролювати раціональною амбіцією громадянства неминучі конфлікти, спровоковані розподілом ресурсів у продуктивістській демократії, чи матеріальні сподівання за визначенням не знають меж, ні, з другого боку, поведінка навіяна відчуттям належності до певної етнічної спільноти. Не встановлено, що вона може продовжувати забезпечувати соціальні зв’язки”³⁰.

Цю думку активно підхоплює постмодерністська школа, соціальні мислителі якої (Ж.Батай, М.Бланшо, Дж.Агамбен, Ж.-Л.Нансі) зацікавлені в тому, щоб не позначати ті елементи, які є спільними для людей, а навпаки: “... як саме спільнота може означати не спільність, а відмінність, у її найбільш негативному розумінні”³¹. Постмодернізм, замість розглядати спільноту в термінах *включення*, пропонує розглядати її в термінах *виключення* – оскільки тепер, за визначенням учених, кінець спільноти не є чимось незвичайним. Візитною карткою цієї тези є студії прихильника конструктивістського розуміння природи етнічного, норвезького антрополога Ф.Барта. Учений висунув модель етнічної ідентичності, яка ґрунтується на суспільній взаємодії і не припускає існування деякого незмінного “характеру” або “суті” групи, а полягає в дослідженні усвідомлення членами групи того, що відрізняє їх від інших груп (*attitudes boundaries mechanisms*). Етнічні групи, висновує Ф.Барт, виявляють тенденцію до самовизначення не через власні характерні ознаки, а навпаки, шляхом виключення – тобто через порівняння з “чужинцями”³².

Згідно з Бартовою теорією, етнічні відмінності не поглинаються єдиною узгодженою системою. Вони існують, незважаючи на основи, на яких вибудовується соціальна система. У ній взаємодія не призводить до ліквідації етнічних відмінностей шляхом їх зміни або акультурації; культурні відмінності можуть зберігатися всупереч міжетнічному контактові та взаємній залежності. Названий підхід відповідає дискурсу теорії етнокультурної взаємодії. Її структурний компонент – акультурація, тобто процес зміни підлеглими групами своєї первинної культурної моделі внаслідок тривалої взаємодії з “чужими”³³. На думку Ф.Барта, немає прямої відповідності між етнічними спільнотами і культурною схожістю та різницею. Етнічні категорії в процесі ідентифікації себе та інших розглядають ті об’єктивні відмінності, які самі індивіди сприймають як значні. Водночас етнічне категоризування можливе тоді, коли поведінка набуває значних розрізнявальних характеристик, культурних особливостей. Саме цей процес, на думку вченого, і забезпечує збереження етнічних груп: структурування процесу міжетнічної взаємодії будується на культурних відмінностях. У поліетнічному суспільстві члени етнічної групи спрямовують свої дії на підтримку культурних відмінностей. У цьому випадку збільшенню взаємозалежності етнічних груп може сприяти культурна взаємодоповнюваність, яка й створюватиме основу для сумісності. Зайвий раз це унаочнює тезу, що лише етнона-

ціональна спільнота визначає і формує межі культури. Мова та культура об'єднують людей у національний колектив, який мало коли збігається з державними кордонами.

У соціальній системі культурні відмінності (“етнічність – це форма соціальної організації культурних відмінностей”), зауважує Ф.Барт, повинні бути стійкими, стандартизованими всередині етнічної групи. Тоді набір ролей-статусів кожного члена такої групи повинен бути переважно стереотипним, а міжетнічна взаємодія може ґрунтуватися на етнічних ідентичностях. І навпаки – у тих сферах діяльності, де немає культурної взаємодоповнюваності, умови для формування інтеракціонізму на етнічному ґрунті не складаються. Тут інтеракції не буде зовсім або вона існуватиме без урахування національної ідентичності³⁴. Отже, як бачимо, внаслідок тривалих інтеракцій етнонаціональні спільноти можуть демонструвати різні варіанти акультурації – інтеграційний, маргіналізаційний, сегрегаційний (за якого група, зберігаючи етнокультурну самобутність, уникає контактів з культурою нації-держави) та асиміляційний³⁵.

Зауважмо, що прикметні характеристики етнічних спільнот і груп виявляються за конкретних історичних, політичних, економічних умов та за конкретних обставин. Важливою в цьому ракурсі є проблема етнічних кордонів – суб’єктивно усвідомленої дистанції в міжетнічних відносинах. Її теоретичне обґрунтування П.Кушнером і сьогодні має суттєве значення. Етнічні межі, на думку вченого, виконують важливі індикативні функції, а їхні характерні риси (конфігурація, ясність вираження) визначаються природними особливостями та характером міжетнічних і, зокрема, етнополітичних стосунків.

Для П.Кушнера етнічна група – це етнічна спільнота в значенні народу або якоїсь його частини. Визначником групи він називає етнічний кордон. Ті, що склалися сьогодні, відзначає вчений, є результатом історичних процесів та міжетнічних відносин. Вони нестійкі, постійно змінюються, у зв’язку з чим розглядати їх можна лише стосовно певної історичної чи сучасної дати³⁶. В установленні міжетнічного контакту впродовж етнічного кордону серед етнічних груп, що компактно проживають і взаємодіють, важливу роль відіграють національна самосвідомість і мова. На думку П.Кушнера, “складний процес трансформації етнічних кордонів залежить від національних відносин”, які він розглядає як процес переселення народів на нові території або розширення споконвічних територій, як процеси міграції чи експансії, а також етнічної асиміляції. Тому їх проблему, висновує вчений, слід досліджувати в тісному зв’язку з національною проблемою загалом³⁷. І, безумовно, такі суттєві зміни значущі, коли економічні й соціальні нерівності збігаються або “накладаються” на лінгвістичні чи/або культурні відмінності, а тому як наслідок інколи утворюється система етнічної стратифікації. Таку точку зору відстоює К.Вільямс, який стверджує, що часто класовий та етнічний конфлікти посилюють один одного, даючи поштовх змінам. Згідно з Вільямсовою теорією, там, де такі поділи відповідають територіальним кордонам, ця сила, ймовірно, набуває форми націоналістичного руху. Мета останнього – повна незалежність від панівної більшості, яка сприймається двоюко: і як експлуаторський клас, і як загроза культурній спадщині меншини. За остаточного аналізу такої ситуації ця незалежність може призвести до сильного послаблення ідентичності групи³⁸.

Таку дослідницьку позицію доповнюють припущення Д.Шнаппер, яка стверджує, що всі нації, створені з різних етнічних груп, можуть розколотись, а якщо нація створена лише з двох етнічних груп, небезпека зростає в рази: “Наявність великої кількості груп дозволяє зробити кордони між групами більш гнучкими... робить можливим створення різних коаліцій та дозволяє запобігти завеликій кристалізації належності до певних груп”. У випадку, коли в державі тільки дві історичні спільноти, кордони між ними “міцніші, стабільніші”³⁹. Однак, зауважує вчена, завжди існуватиме небезпека, що якась із цих груп може бути об’єктивно у всіх відношеннях нижчою за іншу, плачучи в собі відчуття чи то колективного приниження, чи то жагу реваншу. І завжди етнічність, як зауважує Дж.Ротшильд, не збігається з державними кордонами, концентрується географічно, що дозволяє використовувати групи для збереження державної безпеки⁴⁰.

Кульмінаційним моментом теоретичного осягнення етнічного конфлікту і, зокрема, боротьби за територію є типологія Т.Шидера. Він доводить, що нації-держави (*Staatsnation*) виявляються не готовими до поступок так само, як і нації культурні (*Kulturnationen*) та мовні (*Sprachnationen*). Ця загальноприйнята відмінність між нацією-державою як вольовою спільно-

тою (*Willensgemeinschaft*) і культурною чи мовною нацією як спільнотою за походженням (*Herkunftsgemeinschaft*), на думку дослідника, дозволяє з'ясувати питання історичного аналізу територіально-політичної готовності до агресії⁴¹.

В есе “Священна соціологія” Ж.Батаї розглянув два фундаментальні типи спільнот – традиційну та факультативну. Для соціолога перший тип – невіддатливий, а відповідно другий – успішно прагне задовольнити всі надії й бажання, які перший тип залишає нереалізованими. Ці два типи діють всупереч один одному в діалектичний спосіб, причому негатив факультативної спільноти вчений завжди розглядає як позитив⁴². Послідовники Ж.Батаї лише унаочнюють тезу, що традиційна спільнота стала в постмодерному часі “нестерпно піддатливою”. Зосередження уваги на цій темі набуло форми розгляду стосунку до “іншого”. Для М.Бланшо етика спільноти мусить поєднуватися з “безконечною увагою до Іншого”, а Дж.Агамбен (“Прийдешня спільнота”) висловлює думку, що “наші дії мусять відповідати не тим, які вимагаються, а відсутності таких вимог”.

Для постмодерністів бінарна ідеологічна, мовна, філософська, психоаналітична та соціальна конструкція “Я”/інший постулює стан ідеального існування проти стану неіснування. “Я”/інший репрезентує винятковий стосунок між суб’єктами, які займають протилежні позиції в моделях раси, гендеру та політичних владних відносин зразка центр/околиці⁴³. Тут бінарна опозиція між “Я” та “іншим” передбачає, що “Я” не може існувати без “не-Я” або не-сутності “іншого”. Постмодерністське “Я” створює “іншого”, щоб забезпечити своє існування, – і навпаки. Певну ризик під цими умовиводами ставить Ж.-Л.Нансі (“Неоперативна спільнота”), який твердить, що “якщо ми не подивимося у вічі цим питанням, політична воля невдовзі покине нас остаточно, якщо досі не покинула. Вона покине нас на поталу політичних і технологічних спільнот, якщо досі цього не зробила. І це стане кінцем наших спільнот, якщо такий кінець іще не настає”⁴⁴.

Такі підходи певною мірою підтверджують тезу, що спільнота, яка ніби “розривається” між загальним принципом громадянськості та етнічно-релігійною реальністю і соціальними особливостями її членів, між творчою утопією принципу громадянськості та реальністю, що складається з ворожнечі, конфліктів і нерівностей конкретних історичних суспільств, надзвичайно хистка⁴⁵. Наприклад, К.Вільямс зводить причини етнонаціоналізму, по-перше, до наявності культурно-лінгвістичних розбіжностей між окремими регіонами, по-друге, до появи в середовищі національних меншин “нових” лідерів, які добиваються більшого ступеня політичної влади і різного ступеня автономії для своїх груп, а по-третє, до тривалого періоду економічної нерівності між панівною групою і підпорядкованою меншістю⁴⁶.

Переосмислюючи статус нації як установленної форми, реальної категорії і випадкової події, Р.Брюейкер визнає, що “нації розуміються як реальні сутності, як спільності, як міцні довготривалі колективи”⁴⁷. Їхнє сприйняття, на його думку, не обмежується лише примордіалістами, оскільки цього погляду дотримується багато модерністів та конструктивістів. Вони вважають, що нація сформована такими чинниками, як індустріалізація, нерівномірний розвиток, зростання мереж зв’язку і транспорту, а також потужні інтеграційні та гомогенізаційні сили. Дослідник називає ще т. зв. субстанціоналістський підхід, притаманний тим, хто визначає нації “об’єктивно” – через спільні колективні характеристики (мова, релігія тощо), а також тим, хто наголошує на суб’єктивних факторах (спільні міфи, згадки та самовизначення)⁴⁸.

Згідно з конструктивістськими підходами, етнодержавне самовизначення й утворення національних держав розглядають як унікальний збіг обставин, обмежене в часі явище, що не має майбутнього, адже суперечить людському поступові та глобальним тенденціям. До прикладу, з’ясовуючи специфіку сучасного конструктивізму – переважно негативні оцінки політизації етнонаціонального чинника, А.Валіцький зазначає: “Суб’єктивізм «конструктивістів» щодо виразно окреслених і безрефлексивно визнаваних національних тотожностей виникає головним чином через те, що вони описують це явище ззовні, не знаючи його з власного внутрішнього досвіду”⁴⁹. Для Е.Дж.Гобсбаума “у країнах, де гостро відчуваються негаразди, чужоземці живуть – і завжди жили – поряд з нами, але тепер (наприкінці ХХ ст. у посткомуністичних суспільствах. – *І.М.*), співіснуючи з «ними», ми вже не певні, чи належать «вони» до *нашого* народу, до *нашої* країни”⁵⁰. А тому, на думку вченого, “не виключена можливість, що націоналізм

втрапить свою потугу разом із розпадом національної держави, без якої бути англійцем, ірландцем чи євреєм, а чи сполученням усіх їх – є лише один спосіб, яким люди позначають свою приналежність, серед багатьох інших...⁵¹. Міркування Е.Гелнера про те, що націоналізм творить націю, а тому логічним і неминучим з боку націоналістів є використання будь-яких засобів, приховують у собі висновки про принципову неможливість співіснування державо-формувального етносу та етнічних меншин у національних державах⁵². Згідно з його теорією “чуже” або має розчинитися, тобто бути націоналізованим, або ж відмежованим, виштовхнутим, вигнаним⁵³. Для вченого нація – це лише данина моді, “симулякр”⁵⁴, однак він визнає культурно-етнічне підґрунтя, яке витворює націю в ході загальної модернізації та індустріалізації⁵⁵. Англійська дослідниця К.Вердері вбачає в нації “аспект політичного/символічного порядку, а також міру соціальної взаємодії та почуття”⁵⁶.

Об’єктивні, реалістичні трактування сутності, значення й ролі етнополітичних рухів у західній політичній думці трапляються значно рідше (Дж.А.Армстронг, В.Коннор)⁵⁷. Для Дж.А.Армстронга “етнічність – це радше гроно мінливих взаємодій, аніж серцевинний складник суспільної організації”, а також переконання, що “не існує ніяких наперед визначених меж, які виокремлюють етнічну спільноту, але можна виявити способи розмежування...”⁵⁸. Для вченого важливішим є питання про співвідношення етнічних і соціально-економічних чинників функціонування етнічних груп. Головне, висновує він, не “характер” чи “сутність” групи, а ті відчуття, усвідомлення членів групи, які відрізняють їх одне від одного⁵⁹. Дж.Армстронг, а за ним і С.Бергер не роблять різниці між етнічними групами та націями, бо вони обоє під націями розуміють т. зв. інфрадержавні спільноти, без вираження власної політики та державності⁶⁰.

Згідно із судженнями В.Коннора, формування націй – не подія, а процес, а тому нація може співіснувати з “дрібнішими” внутрішніми суперечностями. “Зовнішній споглядач може дуже легко розпізнати етнічну групу, але до того моменту, поки її члени не усвідомлять монолітної єдності групи, – це тільки етнічна група, але аж ніяк не нація”⁶¹. Вчений підхоплює ідею Р.Емерсона про те, що нація – це найбільша спільнота, яка “у вирішальний момент вправно використовує відданість простих людей, ігноруючи претензії дрібніших спільнот, що входять до її складу, і таких, що загрожують розколом або залученням у лабету ще більшої спільноти”⁶².

Водночас у політичній думці колишніх недержавних народів Центрально-Східної Європи етнонаціональну ідентичність розглядають переважно як об’єктивний феномен (М.Грох, А.Валіцький), а етнополітичне самовизначення дістає більш виважені оцінки. Процес розбудови націй проаналізував М.Грох, який обґрунтував погляди на період від появи національних рухів до сформованих націй, наголошуючи, що нація – безперечно не вічна категорія, а продукт тривалого і складного процесу розвитку Європи⁶³. “У сучасному світі, – висновує А.Валіцький, – немає спільноти ширшої, а водночас такої щільної, яка розміщує особистість у однаково тривалому історичному часі і в однаково широкому культурному просторі”⁶⁴.

Дотичними до останнього твердження є погляди польської дослідниці А.Клосковської, яка визначає власні типи етнічних спільностей. Вони абсолютно не протиставлені один одному, але становлять основу для полюсних типів понятійного континууму. Це, по-перше, первісні, архаїчні або традиційні етнічні групи, і, по-друге, часткові етнічні групи та розсіяні угруповання зі схожою традиційною культурою, що функціонують у межах більших суспільств⁶⁵. Згідно з цією концепцією, первісна, архаїчна, або традиційна, група є малою спільністю, яка щільно пов’язана з певною територією її розселення. Ця територія має для неї не тільки практичне значення як підстава матеріального буття, але й певний культурний світ, символічний універсум. Первісна етнічна група є групою безпосередніх звичних контактів, сусідських зв’язків, вона має народну фольклорну групу, яка відрізняється однорідністю і малою мінливістю. Її членам, на думку А.Клосковської, бракує історичної свідомості та саморефлексії, але з огляду на близькість контактів і звичний характер схожості їхньої поведінки вони разом становлять щільну спільноту. Вчена зокрема пропонує, наприклад, чітко відрізнити поняття зазначеної ідентичності, що відноситься до цілісних національних спільнот, від поняття індивідуальної національної ідентичності, яке є лише одним з аспектів (інколи дуже важливим) інтегральної ідентичності окремого індивіда⁶⁶.

У контексті нашого дослідження важливими є й думки прибічника біхевіористського підходу П.Р.Браса, який зауважує, що культурні розбіжності між групами виявляються лише під час контактів між їхніми членами, поведінку яких при цьому скеровують визначені норми. На його думку, перехід від етнічної групи до спільноти є таким перетворенням, яке “деякі із груп ніколи не здійснювали, інші ж уперше розпочали тільки в модерні часи, а ще інші включалися в нього неодноразово у різні періоди”⁶⁷. У такому ракурсі об’єктивнішим підходом до визначення етнонаціональної спільноти є соціологічне трактування Дж. де Во, який стверджує, що етнічність як суб’єктивне почуття належності не може визначатися тільки критеріями поведінки. Етнічність, на його думку, визначається тим, що людина відчуває стосовно до себе, а не тим, як вона має поводитися⁶⁸.

Для Е.Д.Сміта, який, як зауважувалося, здійснив спробу зв’язаного аналізу національного й етнічного, “між етносом і нацією існує величезне історичне та концептуальне взаємоперекривання”⁶⁹. Вчений виокремлює дві моделі нації – “громадянську” й “етнічну”. Згідно з “громадянською” моделлю, національна спільнота є водночас і політичною, бо охоплює систему загальних політичних, юридичних та інших інститутів, які покликані згуртувати її, а також сприяти здійсненню громадянських, політичних, соціоекономічних та культурних прав, свобод і обов’язків членів спільноти. Крім того, ця модель щільно пов’язана з просторовим або територіальним уявленням нації. Це означає, що національна спільнота повинна мати визначений соціальний простір, компактну, чітко обмежену територію, з якою члени спільноти отожднюють себе і до якої відчувають свою належність. “Модерна нація, – стверджує вчений, – не тільки історично-культурна, а й «легально-політична» спільнота”⁷⁰. Такою “політичною спільнотою” модерна нація стає завдяки здійсненню самоврядування й автономії щодо інших націй. Це відбувається в межах федерації націй або суверенної національної держави серед інших суверенних держав. Тоді вона – національна політична спільнота, оскільки прагне національного самоврядування всієї спільноти.

На фундаментальному рівні вчений пропонує розглядати націю саме як “духовну спільноту громадян”, зауважуючи, що вона, як і націоналізми, є ані монолітною, ані статичною⁷¹. Нація для Е.Д.Сміта – це не тільки політична, а й культурна спільнота, члени якої об’єднані чи згуртовані на основі спільної історичної пам’яті, певних міфів, символів і традицій⁷². Е.Д.Сміт розглядає націю як велику політизовану етнічну групу, котра характеризується спільною культурою та спільним уявним походженням. Колективна національна ідентичність передбачає існування певної національної спільноти, яка, за визначенням дослідника, “має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам’ять, спільну масову, громадську культуру, спільну економіку й єдині юридичні права та обов’язки для всіх членів”⁷³. Розуміючи вагомість етнонаціонального чинника, вчений віддає перевагу проектам “територіальних” націй і водночас ставить питання про “подолання етнічності” шляхом формування надетнічних ідентичностей на основі політичних об’єднань мовно-споріднених держав⁷⁴.

Указані об’єктивні передумови й риси національної спільноти є водночас найголовнішими ознаками колективної національної ідентичності. У самій своїй суті вона багатовимірна й володіє певною особливістю, специфічним сплавленням об’єктивних і суб’єктивних рис, дозволяє відрізнити одну національну спільноту від іншої. Суттєве значення тут мають відчуття спільної долі, загальні переживання, колективна пам’ять – усе те, що сприяє формуванню колективного “ми”. Звідси ідентичність певної національної спільноти радше можна представити як її колективну самосвідомість, самовизначення, самовироблення власного образу і змісту самосвідомості. Отже, Смітове розуміння природи націй і націоналізму має два виміри: перший – це недооцінка різниці в природі етносу й нації, а звідси – можливість нації по-іншому тлумачити міфи, спогади, символи та цінності етнічних груп, що існували раніше; другий – це намагання не робити різниці між нацією та державою.

У розуміння етнонаціональних спільнот важливий штрих вносить Б.Андерсон. Він вважає, що нація як політичний і культурний артефакт є уявленою спільнотою⁷⁵. В авторській інтерпретації ця спільнота продукується за допомогою друкарства та інформування мас, які встановлюють абстрактний зв’язок між людьми: читаючи лише свою газету, кожен знає, що решта робить те ж саме, і вони не мають потреби встановлювати між собою конкретні форми

обміну. І, з другого боку, службовці впродовж усієї своєї кар'єри, переходячи з одного міста до іншого, з одного кінця країни в інший, матеріалізують таким чином цю абстракцію. Спільноти взагалі, як підкреслює американський дослідник, "потрібно розрізняти не за їхньою справжністю чи несправжністю, а за манерою уявлення"⁷⁶. Відтак дослідження Б.Андерсона є свідченням політичного характеру підходу до визначення політичної теорії нації, оскільки особливістю американської нації є формування за політично-територіальним, а не етнічним принципом.

Отже, як бачимо, за судженнями західних учених, нація – це перш за все політична (соціальна) спільнота, об'єднана (часто, але не завжди) спільною мовою, спільними символами, спільною лояльністю до держави та її законів, спільною волею, спільними інтересами тощо. Використовуючи їхні засадничі принципи, можна визначити зовнішні функції національної ідентичності. По-перше, територіальні нації визначають певний соціальний простір, у якому вони мають жити й працювати, і демаркують історичну територію, на якій реалізується етнонаціональна спільнота в часі й просторі. По-друге, економічні нації гарантують контроль над територіальними ресурсами, здійснюють єдиний поділ праці, сприяють перебуванню робочої сили, розподілові ресурсів. По-третє, політичні нації – опора для держави та її органів або для їх дополітичних еквівалентів у бездержавних націях; добір політичних функцій, регуляція політичної діяльності, вибори урядів спираються на критерій національного інтересу.

Отже, незважаючи на достатню кількість різноманітних формулювань і підходів до поняття інтеракціонізму етнонаціональних спільнот, проблема осмислення цього феномену настільки ж складна, наскільки багатозначна й суперечлива суспільно-політична реальність, віддзеркалена в наукових категоріях. Кожна із сучасних суспільствознавчих наук загалом і етнополітологія зокрема здійснюють не тільки особливий підхід до суб'єктно-об'єктних характеристик етнонаціональних спільнот, але й вивчають ці проблеми через призму проблематики й понять своєї науки. Різні теорії нації та націоналізму (історичні, класові, модерністські, постмодерністські) зарубіжних авторів визначають різні сфери, сторони буття та функціонування спільнот, різноманітні групи закономірностей і форм їх відображення в житті етносів і націй. Ці специфічні закономірності, а подекуди й парадокси, сфери та сторони, форми їх вираження, які перебувають в епіцентрі інтересу кожного теоретико-методологічного напрямку, що відповідає їх поняттям і проблематиці, разом і створюють специфічний предмет наукових досліджень міжгрупового інтеракціонізму.

1. Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. – К. : Ніка-Центр, 2006. – С. 49–50.
2. Ципук В. Проблема ідентичності у західних англословних джерелах (філософсько-соціологічний аналіз) / В. Ципук // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 87; Сміт Е. Д. Націоналізм : Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. – К. : К.І.С., 2004. – С. 52–53.
3. Там само. – С. 53.
4. Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху... – С. 52–53.
5. Сміт Е. Д. Націоналізм : Теорія, ідеологія, історія... – С. 54.
6. Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении : структура и принципы исследования / А. Н. Майборода. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 32.
7. Тощенко Ж. Т. Националистические амбиции – препятствие на пути к толерантности / Ж. Т. Тощенко // Толерантность / общ. ред. М. П. Мчедлова. – М. : Республика, 2004. – С. 159.
8. Ципук В. Назв. праця. – С. 87.
9. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон ; пер. з англ. – 2-ге вид., перероб. – К. : Критика, 2001. – С. 23.
10. Там само. – С. 22.
11. Сміт Е. Д. Націоналізм : Теорія, ідеологія, історія... – С. 50.
12. Там само.
13. Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху... – С. 64–65.
14. Шнее В. Национализм : обзор литературы / В. Шнее // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11. Социология : РЖ/РАН ИНИОН. – 2002. – № 3. – С. 62; Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху... – С. 65.

15. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Фрэнсис Фукуяма ; пер. с англ. – М. : АСТ, 2004. – С. 406; Котигоренко В. Причинність етноконфліктів: впливи глобалізації / Віктор Котигоренко // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 100.
16. Сміт Е. Д. Націоналізм : Теорія, ідеологія, історія... – С. 59.
17. Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху... – С. 50–51.
18. Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія... – С. 57.
19. Майборода А. Н. Указ. соч. – С. 17.
20. Ципук В. Назв. праця. – С. 88.
21. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період : монографія / Максим Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2006. – С. 33.
22. Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху... – С. 65–66.
23. Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання в новій Європі / Роджерс Брюейкер ; пер. з англ. – Львів : Кальварія, 2006. – С. 39.
24. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : монографія / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис ; Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 9–22.
25. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Домінік Шнаппер ; пер. з фр. – Х. : Фоліо, 2007. – С. 8–9.
26. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії / Юрген Габермас ; пер. з нім. – Львів : Астролябія, 2006. – С. 187–188.
27. Там само. – С. 188.
28. Шнаппер Д. Назв. праця. – С. 110.
29. Там само. – С. 6.
30. Там само. – С. 210.
31. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора ; пер. з англ. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. – С. 402.
32. Армстронг Дж. А. Нації до націоналізму / Дж. А. Армстронг // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 294–295.
33. Гон М. Назв. праця. – С. 39.
34. Татаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність / Тетяна Татаренко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5 (8). – С. 32, 33–34.
35. Самборська Я. Акультурація / Яніна Самборська, Володимир Трощинський // Етносоціологія : терміни та поняття / [Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю. та ін.]. – К. : Вид-во УАННП “Фенікс”, 2003. – С. 181–182.
36. Кушнер П. И. Этнические территории и этнические границы / П. И. Кушнер. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – С. 18, 38.
37. Там само. – С. 104.
38. Майборода А. Н. Указ. соч. – С. 91.
39. Шнаппер Д. Назв. праця. – С. 126.
40. Майборода А. Н. Указ. соч. – С. 163.
41. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Дітер Лангевіше ; пер. з нім. – К. : К.І.С., 2008. – С. 38.
42. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора ; пер. з англ. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. – С. 402.
43. Там само. – С. 477.
44. Там само. – С. 402, 403.
45. Шнаппер Д. Назв. праця. – С. 6–7.
46. Майборода А. Н. Указ. соч. – С. 91.
47. Брюейкер Р. Назв. праця. – С. 27.
48. Там само. – С. 29–30.
49. Валіцький А. Чи можливий ліберальний націоналізм / Анджей Валіцький // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 541.
50. Гобсбаум Е. Дж. Націоналізм наприкінці ХХ сторіччя / Ерик Дж. Гобсбаум // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 198.
51. Там само. – С. 210.

52. Валіцький А. Назв. праця. – С. 541–545.
53. Лангевіше Д. Назв. праця. – С. 42.
54. Геллнер Э. Нации и национализм / Эрнест Геллнер ; пер. с англ. – М., 1991. – С. 124.
55. Там само. – С. 130–135, 289.
56. Кузнецов А. М. Этническое и национальное в политологическом дискурсе / А. М. Кузнецов // Полис. – 2007. – № 6. – С. 15.
57. Армстронг Дж. А. Нації до націоналізму / Дж. А. Армстронг // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 294–300; Коннор В. Коли сформувалася нація? / Вокер Коннор // Там само. – С. 301–307.
58. Армстронг Дж. А. Назв. праця. – С. 296, 297.
59. Майборода А. Н. Указ. соч. – С. 41.
60. Шнаппер Д. Назв. праця. – С. 31.
61. Там само.
62. Коннор В. Назв. праця. – С. 305, 307.
63. Бурдяк В. Національні рухи в Центрально-Східній Європі : теоретико-методологічні підходи до проблеми / Віра Бурдяк // Форум. Суспільно-політичний журнал. – 2007. – № 2 (5). – С. 70.
64. Валіцький А. Назв. праця. – С. 549–550.
65. Kłoskowska A. Kultury narodowe u korzeni / Antonina Kłoskowska. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – S. 19–22.
66. Ibidem. – S. 97.
67. Брас Р. П. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності / Р. П. Брас // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 227.
68. Майборода А. Н. Указ. соч. – С. 41.
69. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. – К. : Основи, 1994. – С. 49.
70. Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху... – С. 81.
71. Сміт Е. Д. Націоналізм : Теорія, ідеологія, історія... – С. 133.
72. Сміт Е. Д. Національна ідентичність... – С. 18–21.
73. Там само. – С. 23.
74. Там само. – С. 176–182.
75. Андерсон Б. Назв. праця. – С. 22.
76. Там само. – С. 23.

В статье исследованы варианты этнической и национальной идентичности, представленные трудами авторитетов западной социогуманитаристики. Обосновано тезис, что, согласно суждениям западных ученых, нация – это прежде всего политическая (социальная) общность, объединённая (часто, но не всегда) общим языком, общими символами, общей лояльностью к государству и его законам, общей волей, общими интересам и т. д. Утверждается, что различные теории нации и национализма (исторические, классовые, модернистские и постмодернистские) западных авторов определяют различные сферы, стороны бытия и функционирования сообществ, различные группы закономерностей и форм их отражения в жизни этносов и наций.

Ключевые слова: *идентичность, интеракции, этническая группа, дискурс, национализм, общность.*

The options of ethnic and national identity, the works of the Western authorities of social-humanistic studies are investigated in the article. The author proves that, according to judgments of the Western scholars, the nation is primarily the political (social) community merged (often, but not always) by the common language, common symbols, common loyalty to the state and its laws, the general will, common interests, etc. It is confirmed that different theories of nation and nationalism (historical, class, modernist and postmodernist) of the Western authors define the different spheres of existence and functioning of communities, different groups of patterns and forms of their reflection in the lives of ethnic groups and nation.

Key words: *identity, interaction, ethnic group, discourse, nationalism, community.*

УДК 323.14

ББК 63.3 (4Укр) 614

Максим ГОН

ЕТНІЧНЕ НАСИЛЬСТВО ПІД ЧАС ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 1918–1919 рр.

У статті визначено причини та джерела етнічного насильства під час польсько-української війни 1918–1919 рр. у Галичині. Автор висвітлює форми проявів нетерпимості стосовно українців, поляків та євреїв. Етнічне насильство трактується компонентом суспільно-політичних реалій часів міжнародного конфлікту в запллі.

Ключові слова: українці, поляки, євреї, етнічне насильство.

Українсько-польська війна 1918–1919 рр. посідає особливе місце в новітній вітчизняній історії. Адже саме її результат (поруч із позицією міжнародних сил щодо підтримки претензій українців і поляків на встановлення свого контролю в регіоні) став одним із визначальних факторів, який визначив долю Західно-Української Народної Республіки.

Ступінь розробки політичних і економічних процесів у ЗУНР, як і інших проблем, що формують цілісне бачення її історії, відображають, поруч із нечисленними монографіями, що розкривають різні аспекти історії цієї держави, матеріали кількох конференцій, котрі відбувалися з нагоди 90-річчя утворення ЗУНР чи присвячувалися польсько-українським взаєминам¹. Окремі виступи науковців на цих наукових форумах стосувалися різних аспектів українсько-польської війни 1918–1919 рр. Водночас маємо підстави стверджувати, що ракурс етнічного насильства в цьому міжнародному конфлікті все ще залишається на маргінесі уваги дослідників. Такий статус-кво визначає актуальність даної розвідки.

Безпосереднім каталізатором безкомпромісності двох націй, що вступили в протиборство, став їхній бездержавний статус та природне прагнення до побудови суверенних національних держав. Водночас далися взнаки й взаємовіддаляючі суспільні оцінки, що сформувалися в процесі довготривалого міжетнічного співіснування. Вони зростали на ґрунті відмінностей у соціальній структурі українців, поляків та євреїв, релігійних та мовних бар'єрів, особливостей механізмів суспільної організації окремих націй (наприклад, замкнутість єврейського традиціоналістського середовища) тощо.

В умовах обопільної підготовки до оволодіння владою польською та українською сторонами, зрештою – реалізацією Листопадового зриву міжетнічний конфлікт еволюціонував у фазу збройного протистояння. Його “оксамитовий” етап (боротьба за Львів), який Я.Грицак означив останньою романтичною війною старої доби, коли “після денних сутичок увечері і вночі українські й польські солдати разом грілися біля вогнищ, нерідко – під звуки взаємних тостів”², швидко минув. Добросусідське співіснування швидко поступилося місцем превалюванню в суспільній свідомості власне національному, яке, підсилене мілітарним світосприяттям, почало визначати світоглядні позиції й дії представників двох сторін.

Цей перелом, очевидно, припав на середину листопада 1918 р., коли в запалі збройної боротьби обидві конфліктуючі сторони вдалися до невиправданого насильства³. Війна, з властивою їй жорстокістю, набрала характерних для такої форми суспільного конфлікту ознак. У подальші дні, за даними польських учених, українські оборонці Львова стріляли в зівак, що споглядали за подіями в місті з вікон власних осель, застосовували терор до мешканців тих будинків, звідки велася по них стрільба, подекуди розстрілювали за зберігання зброї тих львів'ян, які не брали безпосередньої участі в боротьбі за галицьку столицю, вкидали гранати в кав'ярні, де збиралися польські офіцери тощо⁴.

Нова форма протистояння – показник подолання ним максимально критичної фази конфлікту. З урахуванням характеру війни 1918–1919 рр., у якій протиборство вели два націо-

нальні табори, його новий, збройний етап – той рубікон, що позбавляє дослідження етнічного характеру насильства будь-якого сенсу.

Проте ця сентенція, у випадку з українсько-польською війною, стосується власне воюючих армій. У тилу ж у перші листопадові дні 1918 р. склалася інша ситуація. Зокрема О.Павлишин відзначає в ній три головні аспекти. По-перше, відсутність потужного опору поляків новій владі в час її становлення в більшості міст і містечок (хоча в окремих з них створювалися відповідні підпільні формування). По-друге, спорадичний контакт між репрезентантами національних меншин, у т. ч. і поляків, з українською владою, утворення в окремих місцевостях міжнаціональних інституцій (зокрема продовольчих комісій), національних підрозділів міліції, що мали гарантувати безпеку населення тощо. По-третє, відмову влади від використання жорстких заходів проти проявів саботажу чи протиборства з польського боку⁵.

Отже, ситуація, що склалася в тилу (під ним станом на початок листопада 1918 р. розуміємо територію поза Львовом, який на початковому етапі польсько-української війни став її головною ареною) станом на час оволодіння українськими підрозділами владою, не передбачала ескалації міжнаціональних відносин, застосування насильства супроти персоніфікованої групи за етнічним принципом. Водночас варто припустити, що в результаті зміни лінії фронту атмосфера на територіях, які переходили під контроль польської влади (тобто тих, якими вже прокотилася війна), була іншою і може оцінюватися як етноконфліктна.

Якщо польські історики пов'язують радикалізацію методів українсько-польського протистояння з вищенаведеними формами боротьби українських оборонців Львова в другій половині листопада 1918 р., то українська сторона презентує інше бачення перебігу подій. За оцінкою Я.Грицака, “війна втратила свій романтичний характер, як тільки українські війська виступили зі Львова”⁶. Переломним, на думку вченого, стало оволодіння польськими підрозділами галицькою столицею та прояви насильства переможців у вже здобутому місті: з одного боку – інтернування українських провідників, з другого – єврейський погром⁷. Останній став апогеєм насильства на етнічному ґрунті в найбільшому місті регіону.

Більшість дослідників пов'язують причини львівського погрому з переконанням польської армії в тому, що євреї підтримали ЗУНР⁸. Ці висновки вояків не відображали реалій: Єврейський комітет громадської безпеки, що утворився у Львові 1 листопада 1918 р., відразу ж проголосив нейтралітет у польсько-українській війні. Така позиція єврейського проводу не знайшла розуміння з обох конфліктуючих сторін. Сучасний учений Ч.Партач із цього приводу зауважив, що польське населення Львова трактувало євреїв як імовірних союзників і сподівалося на їхню підтримку в боротьбі за утвердження відродженої Польської держави. Тому їхнє самосування від боротьби справило на польське населення Львова шокуюче враження⁹.

Відзначимо й інший підхід до з'ясування причин львівського погрому. Зосібна С.Кравські розширив його детермінантність: поруч із гіперболізацією твердження про підтримку євреями українців (хоча такі приклади й справді були), він постулює тезу про те, що потенціал нищівної антисєврейської енергії існував ще раніше¹⁰ і спрацював у листопаді 1918 р.

Хід наймасштабнішого з погромів, що відбулися в Галичині, згодом описав член львівської Єврейської національної ради Й.Тенненбаум: “22 листопада вранці наспіла із заходу полякам допомога, й українців примусили відступити. Негайно у Львові почався погром. Три дні і три ночі несамовито шаліла польська вояччина в єврейському кварталі. Жорстоке дикунство тих солдатів переходило всякі межі, вони калічили людей, насилували жінок на очах дітей, а впертих чоловіків убивали. Мужчин, жінок і дітей замикали в палаючих хатах, і, хто прибіг рятувати їх, тих стріляли вартові, що блокували вулиці. Крамниці грабували, товари вантажили на військові авта й відвозили... Кілька днів тривало це палаюче пекло, залишивши руїни однієї з найстаріших частин єврейської громади...”¹¹.

Численні жертви та жорстокість львівського погрому шокували громадськість. Суспільні настрої тих днів відобразило чимало часописів, зокрема українських. Один з них – “Діло” – не тільки з неприхованим, щирим співчуттям сповіщав про події у Львові, а й, вдаючись до біблійних алюзій, описував реалії, в яких опинилися євреї Східної Галичини: “На ріці вавилонській у неволі гіркій льються сльози тяжко скривдженого, криваво збещеного народу... На білі домовини, на ще біліший, молодий сніг, на сумно похилені дерева, на непроглядні маси чорною

недолею прибитих людей, громом і блискавками, шумом бурі, тихим шепотом і благальною молитвою падали дзвінки слова промовців. Ридали бесідники, мліли з важкого болю. Ридала 50-тисячна маса глибоким, бездомним, важеним риданням... Жидівський народ, найсильніший в світі народ! Тут, у Львові, стрінула Тебе найбільша кривда й ганьба. Але Єгова справедливий. Він оборонить свій народ, подасть йому сильну руку”¹².

Не важко передбачити й реакцію євреїв на львівські події. Один з її проявів – утворення в Коломиї, за свідченнями В.Бояринича, “Куреня помсти”, який планував здійснити похід на Львів (невдовзі цей підрозділ розпущено місцевою українською владою)¹³.

Обопільним засобом українсько-польського суперництва 1918–1919 рр. стало інтернування. Серед перших політиків-українців, яких інтернувала польська влада, – Ю.Романчук, К.Студинський, В.Охримович та інші; з-поміж провідних політиків-євреїв – Л.Райх, М.Рінгель, д-р Газеман, яких вивезено до Перемишля. Дещо раніше, протягом 5–10 листопада 1918 р., до інтернування окремих осіб вдалися й представники української влади в Рогатині та Щирці¹⁴.

Пізніше до радикальніших заходів – інтернування з прифронтових смуг польської інтелігенції та священиків – українську сторону спонукали воєнні поразки УГА¹⁵. Прикладом категоричності настроїв слугує Бориславська округа, де у травні 1919 р. радикально налаштовані представники української громадськості зажадали “виселення... і то масового польських родин, які не суть зайняті в наших інституціях...”¹⁶. Щодо польської сторони, то вона застосувала інтернування в міру здобуття нових територій.

Поступово табори інтернованих українців постали в Домб’є, Вадовичах (обидва – неподалік Кракова), Бресті-Литовському, Пикуличах, що неподалік Перемишля, та в самому місті, Стшалковій. Поляків же ув’язнювали українською стороною в Станиславові, Коломиї, Микулинцях, Чорткові, Тернополі. Кількість інтернованих поляків сягнула 25 тис. осіб. Тим часом до закінчення війни, за даними українських джерел, у таборах інтернованих і в’язницях поневірялося близько 100 тис. осіб¹⁷.

Ці колосальні цифри, навіть якщо припустити їх завищення, окреслюють методи, до яких поза фронтовою смугою вдавалися обидві сторони. Водночас вони виявляють одностайність в описанні поневірян інтернованих та бранців в’язниць. “Цілий комплекс бараків, – стверджується про табір інтернованих у Домб’є в “Кривавій книзі”, що укладена і видана українським урядом у 1919 р., – переважно деревляних, окружений високим парканом і кільчастим дротом в 4 ряди... Без вікон і вентиляції, на деревляних причах без соломи і постелі, на голих дошках в двох рядах, один над другим приміщені по 100 і більше осіб... Тож, не дивниця, що примирають з голоду, а пятнистий тиф і червінка поширюються в такий застрашаючий спосіб, що денно вивозять з табору по кількадесят (30–40) трупів...”¹⁸.

Схожий опис становища поляків у таборах інтернованих подає А.Ляхович, який склав свідчення слідчим органам Речі Посполитої в 1919 р.: “У бараках розміщували здорових разом із хворими на плямистий тиф, харчі надавалися скупо і дуже погано приправлених... Люди помирали з голоду, холоду і нестатків”¹⁹.

Ідентичність свідчень простежується і в констатації немотивованого насильства над тими, хто опинився за ґратами в’язниць і в таборах інтернованих. Подекуди ж приводом до агресії щодо “інших” слугували політичні “мотиви”. Зокрема – розбіжності в оцінці етнічного характеру Східної Галичини та її столиці. У с. Крехів, що в повіті Рава-Руська, одного з поляків побито за те, що відмовився вклонитися представникові української влади й виконати його вимогу: вигукнути, що це є українська, а не польська земля. Поляк Д.Вавчинюк свідчив, що в с. Красне український солдат побив польського юнака за те, що той на запитання, “чи є Львів польським”, дав стверджувальну відповідь²⁰.

Схожість методів і форм насильства стосовно представників інших націй простежується і в інших проєкціях, зокрема тероризуванні цивільного населення. Прикладом слугує доля села Сокольники, що неподалік Львова: насильство над польським населенням та його спалення (початок грудня 1918 р.). Майже одночасно така трагічна доля спіткала українців с. Корні, що поблизу Рави-Руської²¹.

Одним з каталізаторів міжетнічного насильства кінця 1918 – середини 1919 рр. стали закорінені соціальні суперечності. Сама природа конфлікту такого штибу визначає функції йо-

го учасників. У ролі того, кому належить ініціатива, виступає етнос, який сприймає себе як жертву існуючих соціально-економічних реалій. Його активність бачиться своєрідним “компенсаційним” імпульсом щодо кривдника. Проте саме він призводить до зміни “ролей” у міжетнічному діалозі: ролі жертви прибирають ті, хто в очах страдника є причиною його кривд, і супроти кого спрямована його ініціатива.

Мабуть, саме в соціально-економічному фокусі криється найбільше прикладів проявів етнічного насильства. Дієвість цього механізму парадигми конфлікту опосередковано відобразив український поет-початківець О.Машура у споминах з рідного Перегінська: “Українську владу зрозуміли перегінці тим, що почали нагадувати давним гнобителям у селі їх кривди. Побили гурмою війта, громадського секретаря, деяких радних, поліцая, кількох хрунів, багатих жидів... Хотіли вбити директора митрополичих дібр вихреста з жидів Зольца...”²².

Свідчення як української, так і польської сторін дають розлогий спектр прикладів такого гатунку. Здається, прагнення збагатитися за рахунок інонаціональних представників перетворилося у хворобливу тенденцію. Пограбуванню підлягали передусім ті, хто опинявся у в’язницях та таборах інтернованих. Одночасно обидві сторони оперують чисельними прикладами грабіжництва та пов’язаного з ним насильства.

Поруч із брутальним, відвертим бандитизмом, ті з представників конфліктуючих сторін, що вдавалися до пограбування, у різний спосіб маскували свої дії: експропріації коней чи продуктів для потреб армії, пошук зброї тощо. Ці акції нерідко поєднувалися з неприхованим насильством. Ось, за свідченнями жительки Копичинців М.Гамулкевич, один із прикладів сваволі представників української сторони: “Коли з моїми доньками ... прибули до канцелярії коменданта містечка, присутній там український офіцер запитав мене, де наші коні. Коли відповіла йому, що на прив’язі, сказав солдат у напрямку мене з доньками до іншого приміщення і дати нам усім по 25 ударів киями. Солдат справді відвів нас до іншого приміщення. Там першою кинули на землю мою доньку Софію, а потім двоє солдат тримали її за руки та ноги, а третій бив грубою палицею по всьому тілу так довго, поки та не втратила свідомість. Потім у такий самий спосіб бито мою доньку Марію. Потім Юзефу, наприкінці ж – мене...”²³.

Аналогічними прикладами оперує й українська сторона. Наприклад: “В Нагуєвичих (повіт Дрогобич), зігнала польська польова жандармерія дня 22 падоліста 1919 р. ціле село на майдан біля церкви і поділила зібраних на три групи: першу від 10–16 літ примістила на дзвіниці, а під дзвіницею спалила соломю, щоби цим способом примусити дітвору до зізнань, що в селі знаходиться оружжя... Оружжя в селі не знайшли, та мимо цього наклали на село контрибуцію у висоті 100.000 корон і як закладників (заручників. – М.Г.) забрали зі собою 4-х господарів...”²⁴.

Проте нерідко пограбування представників іншої сторони відбувалося фактично відкрито. “Кривава книга”, як і матеріали слідчих органів Польщі, які після оволодіння Східною Галичиною проводили розслідування дій української сторони, містять чимало таких прикладів. Не можна обійти увагою й того факту, що час від часу пограбування супроводжувалися загибеллю безневинних людей.

Осторонь рефлексій насильства на етнічному ґрунті націй – безпосередніх учасників війни 1918–1919 рр., інша візія – єврейська.

Спроба самоусунення євреїв від боротьби не мала бажаного результату. Декларації про нейтралітет, які оголошувалися їхнім політичним представництвом як у Львові, так і на периферії, стали предметом роздумів політиків. Пересічне ж українство, як і їхні опоненти, не переймалися питаннями “високої” політики. Уже в час львівського погрому серед нападників знайшлися ті, хто не цурався нажитися за рахунок жертв. Не змінилася ситуація і в подальший час, прибравши особливої гостроти на початку 1919 р. У той час на територіях, контрольованих ЗУНР, стверджує американський учений Н.Гелбер, євреї все частіше ставали жертвами сваволі (подекуди протиправні дії супроводжувалися випадками тілесного покарання тощо). Вони не відчували себе в безпеці навіть удома²⁵.

Це твердження Н.Гелбера – помітний дисонанс усталеним у сучасній українській історіографії поглядам про ЗУНР як державу, що досягла міжетнічної гармонії. Зусилля, спрямовані на досягнення цієї мети, – незаперечні (ще напередодні оволодіння владою Українська

Національна Рада розіслала на місця настанову: “Обов’язком українських комісарів поучити народ, щоби прихильно відносився до жидів і німецьких кольоністів та не допускав до погромів бо викликане безладдя лежить в інтересі ворогів”²⁶). Проте боротьба Державного секретаріату з антисемітизмом, яка з особливою наполегливістю проводилася навесні 1919 р. (серед кроків, здійснених ним, – рескрипт від 3 березня про заборону антиєврейської пропаганди), – свідчення того, що ставлення до євреїв на місцях сягнуло критичної межі. Індикатором кризи у взаєминах двох націй узимку – навесні 1919 р., які відобразила українська преса, стали антиєврейські ексцеси в Станиславові та Тернополі²⁷.

Ймовірно, з урахуванням створеного законодавчого поля в ЗУНР, правомірним є твердження, що стосунки українців та євреїв розвивалися, сказати б, на двох рівнях: в атмосфері діалогу влади з репрезентантами єврейської громадськості, створення демократичного правового поля й надання національним меншинам громадянського та національного рівноправ’я – з одного боку, та проявів упередженості з боку частини титульної нації до євреїв – з другого. Разом із тим не можна обійти увагою того факту, що ЗУНР вдалось уникнути крайньої форми проявів нетерпимості щодо євреїв – погромів. Цей промовистий факт набуває особливого суспільного звучання з урахуванням духу насильства самої епохи, який не раз призводив до кровопролиття євреїв у різних країнах Європи.

Каталізатором брутальної поведінки фігурантів українсько-польського протистояння 1918–1919 рр. подекуди ставала й неготовність до прийняття іншості. В умовах становлення на уламках Австро-Угорської імперії української влади чи перехопленні ініціативи в неї польською стороною вона виявлялася в спонтанних проявах зневаги до представників кліру чи саркальних споруд.

Окремі приклади таких подій описав у своїх спогадах А.Чайківський. Він, зокрема, констатував факт спроби представників української влади залучити до прибирання вулиць місцевого рабина. Це, зрозуміло, викликало невдоволення серед євреїв, із приводу чого А.Чайківський писав: “Такий бешкет... зачіпав віросповідання іншої народності”²⁸. Подекуди таке зухвальство виявляли й польські війська. В час львівського погрому “божниці руйнували. Святі релігійні книги (тори) дерли і кидали до каналів...”²⁹.

Ще контрастніше проявилися рефлексії неприйняття іншості в українсько-польському форматі. Обидві сторони вдалися до насильного переміщення представників кліру (за даними української сторони до літа 1919 р. інтерновано близько тисячі священників)³⁰. Війна 1918–1919 рр. супроводжувалася нищенням і паплюженням церков, а конфесійна приналежність не раз ставала приводом для переслідувань³¹.

Найстрашнішим мартирологом міжетнічної ворожнечі стала загибель дітей. У час погрому у Львові, скажімо, від поранення в голову обірвалося життя 11-річного М.Ферштандинга; з-поміж жертв дітей з українського боку – немовля М.Яворський; з польського – 14-річний Зиблікевич та інші³². Ці постаті – скорботні символи трагедії міжетнічної агресії в Східній Галичині 1918–1919 рр.

Про високий рівень міжетнічного дистанціонування й боротьби свідчить і сам факт ангажування дітей у вир боротьби. Йдеться, з одного боку, про участь підлітків у бойових діях як з українського, так і польського боків, з іншого – опосередкована участь у протистоянні двох національних таборів. Показовим у цьому контексті є лист польських учнів, адресований до гімназистів-євреїв: “Польська молодіж III-ї гімназії в Перемишлі обурена до глибини останнім поведінням учеників-жидів тої ж гімназії, а іменно: 1) що лучаться з укр[аїнськими] бандами, 2) що жиди греміально (колективно. – М.Г.) здержались від служби в польській армії в цілі оборони Жечипосполітей – звиває учеників-жидів ... щоби до 48 годин від хвилі одержання сього візвання опустили будинок нашої гімназії й перестали ходити разом з нами на шкільні лекції...”³³.

Загалом вичленування етнічного виміру насильства часів боротьби за українську державність 1918–1919 рр. дає підстави для констатації його високого рівня. Його показником, з-поміж іншого, стали випадки розстрілів полонених³⁴ та відвертого садизму. “В Чорнокінцях... – розповідається в “Кривавій книзі”, – розстріляли польські війська трьох українських селян і жида Фінка, останнього за те, що його два сини служать в українській армії. Найперше йому

відтяли пальці, опісля викрутили руки і так він мучився цілий тиждень, а по тижневі розстріляли його”³⁵. Це далеко не єдиний приклад садизму часів українсько-польської війни.

Висвітлювана проблема – дослідження етнічного фокусу насильства в польсько-українському мілітарному протиборстві – примушує, передусім, констатувати очевидне: вирішальним чинником його появи й швидкого поширення стала сама війна. Безкомпромісне протистояння, яке сприймалося його учасниками як боротьба за право на існування нації як державної, зумовило дієвість “механізму” фобії, його активізацію у свідомості багатьох безпосередніх чи пасивних учасників. Якщо інтернування чільних представників ворожої сторони, переслідування за переховування зброї тощо можна віднести до безпосередніх рефлексій війни, то “етнізація” насильства в тилу – її похідне явище. Його застосування здійснювалося за типовим для поліетнічного середовища принципом “свій”/“чужий”. Останній поставав у ролі чи то безпосереднього учасника боротьби, чи то в образі уявного ворога. Образна гама етнічно, релігійно “чужого” насичувалася й соціальним звучанням. Відтак детермінанта насильства доповнювалася додатковим імпульсом.

Не можна оминати увагою того факту, що об’єктивне для моменту неприхованого міжнаціонального суперництва зростання нетерпимості щодо представників інонаціональних спільнот провокувалось одночасно певними силами чи окремими особами. У березні 1919 р. органи державної влади Самбірського повіту констатували підбурення населення до протиправних дій. “Течії ті, – стверджували представники української влади, – походять посередньо від поляків, котрі в той спосіб хотіли би нас доконати. Фактом є, однак, що і в нашій народі є одиниці обомлужені, підбурені... Їм здається, що тепер прийшов час для особистих поразок...”³⁶.

Відтак насильницькі рефлексії духу війни стали в один ряд із підбуренням, провокуванням міжетнічної нетерпимості. Цілеспрямовані акції покарань представників протиправної сторони, тим паче акти агресії, що спрямовувалися супроти неї, як і нейтральних у війні 1918–1919 рр. євреїв, дозволяють стверджувати про “етнізацію” насильства як довершений факт. Воно спрямовувалось як проти конкретних представників інонаціональних спільнот, так і проявлялось у формі їхньої колективної відповідальності.

1. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 18 : Західно-Українська Народна Республіка : до 90-річчя утворення / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича; голова редкол. Ярослав Ісаєвич, упоряд. Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. – Львів, 2009. – 724 с.; Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (21–22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 451 с. та ін.
2. Грицак Я. Нарис історії України : Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – 2-ге вид. – К., 2000. – С. 137.
3. Lukomski G. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919 / G. Lukomski, Cz. Partacz, B. Polak. – Koszolin ; Warszawa, 1994. – S. 92.
4. Ibid. – S. 93–94.
5. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад – грудень 1918 р.) / О. Павлишин // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 161, 164–167.
6. Грицак Я. Назв. праця. – С. 137.
7. Там само.
8. Krajewski S. “Problem żydowski” – problem polski / S. Krajewski // Więź [Warszawa]. – 1998. – Numer specjalny : tematy Polsko-Żydowskie. – S. 66.
9. Lukomski G. Op. cit. – S. 82.
10. Krajewski S. Op. cit. – S. 66.
11. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1993. – С. 196.
12. Діло. – 1918. – 30 падолис. – С. 2.
13. Бояринич В. Кривавий шлях. 19 XII 1918 – 5 V 1919. П’ять місяців боїв III куреня 24 п. п. ім. гетьм. П. Дорошенка за Львів / В. Бояринич. – Львів, 1936. – С. 18.
14. Павлишин О. Назв. праця. – С. 168.
15. Там само.
16. Макарчук С. Українська Республіка Галичан / С. Макарчук. – Львів, 1997. – С. 143.

17. Lukomski G. Op. cit. – S. 96; Кривава книга / уряд., авт. передм. Я. Радевич-Винницький. – Передрук вид. 1919, 1921 рр. – Дрогобич, 1994. – С. 29.
18. Кривава книга... – С. 53.
19. Archiwum Akt Nowych (AAN), zespół Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Departament Polityko-Ekonomiczny, Wydział Wschodni, sygn. 5341a, s. 72.
20. Ibid. – S. 14, 72.
21. Lukomski G. Op. cit. – S. 94; Кривава книга... – С. 42–43.
22. Костюк В. ЗУНР у спогадах письменника Осипа Мошури / В. Костюк // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Західно-Української Народної Республіки, 1–3 листоп. 1993 р. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 119.
23. AAN, zespół Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Departament Polityko-Ekonomiczny, Wydział Wschodni, sygn. 5341b, s. 34.
24. Кривава книга... – С. 67.
25. The national autonomy of Eastern-Galician Jewry in the West-Ukrainian Republik, 1918–1919 / by Nahum Michael Gelber // History of Polish Jewry during the revival of Poland. – New York, 1990. – P. 258.
26. Павлишин О. Назв. праця. – С. 165.
27. Новини. – 1919. – 22 березня. – С. 1.
28. Чайківський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. / А. Чайківський // Дзвін. – 1990. – № 6. – С. 67.
29. Нагаєвський І. Назв. праця. – С. 196.
30. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995. – С. 113; Кривава книга... – С. 30.
31. Литвин М., Науменко К. Назв. праця. – С. 113.
32. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią. 1918-1919 / M. Klimecki. – Warszawa, 2000. – S. 137; Кривава книга... – С. 43; Lukomski G. Назв. праця. – С. 94.
33. AAN, zespół Zbiór druków ulotnych, sygn. 247.
34. Литвин М., Науменко К. Назв. праця. – С. 113.
35. Кривава книга... – С. 28.
36. AAN, zespół Zbiór druków ulotnych, sygn. 247.

В статті определены причины и источники этнического насилия во время польско-украинской войны 1918–1919 гг. в Галиции. Автор освещает формы проявлений нетерпимости по отношению к украинцам, полякам и евреям. Этническое насилие трактуется компонентом общественно-политических реалий времен межнационального конфликта в тылу.

Ключевые слова: украинцы, поляки, евреи, этническое насилие.

The article deals with the causes and sources of ethnic violence during the Polish-Ukrainian War of 1918–1919 in Galicia. The author defines the forms of displays of intolerance against the Ukrainians, Poles and Jews. Ethnic violence is treated as a component of the socio-political realities of the time of inter-ethnic conflict in the rear.

Key words: Ukrainians, Poles, Jews, ethnic violence.

УДК 329.8 (477) "18/39"
ББК 66.3

Андрій МІЩУК, Мар'яна МІЩУК

ПОЛІТИЧНА КОНСОЛІДАЦІЯ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ УРП – УСРП

Стаття присвячена визначенню поняття "консолідація". Розглядаються чинники, які впливають на процес консолідації партій. Показано, що радикальні сили робили політичне життя в регіоні більш активним і постійно боролися за творення незалежної України.

Ключові слова: консолідація, консолідація політичних партій, політичний режим, блок, коаліція, політичні інститути.

На території Західної України у 20–30 рр. ХХ ст. діяли десятки партій та громадських організацій. Найбільшим авторитетом серед українського населення користувалися політичні сили національно-державницького табору, адже визначальним чинником суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях зазначеного періоду стала боротьба за незалежність.

Помітну роль у формуванні ідеології національно-визвольного руху відіграла Українська радикальна партія (УРП), яка з 1926 р. унаслідок об'єднання з волинською групою Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) стала називатись Українською соціалістично-радикальною партією (УСРП).

В умовах польського окупаційного режиму, перебуваючи на легальному становищі, УРП – УСРП виражала національні інтереси українського народу. Радикальна партія зуміла поєднати у своїй програмі проблеми національного та соціального визволення українців. Її стратегічною метою була боротьба за соборну суверенну українську державу.

Як відомо, кожна політична партія висуває свої власні програмові вимоги та, незважаючи на окремі ідеологічні відмінності політичних платформ та практичної діяльності, в середині політичної системи, між партіями виникають певні взаємозв'язки, найвищим проявом яких виступає політична співпраця. "Демократія, відкидаючи в нутрі нації фізичну боротьбу, причиняється до удуховлення культури, до її більшої і глибшої етичності і що найважливіше, до лояльної співпраці ріжних напрямків у нутрі нації. Тільки при демократичній методі може наступити національна ідейна консолідація, цебто ідейна співпраця ріжних суспільно-політичних напрямків по лінії якогось компромісу"¹. Вагоме значення консолідаційним процесам відводилося і в 1918–1939 рр., адже саме навколо демократичної ідеї відновлення української держави відбувалося згуртування національних сил.

Західноукраїнськими політичними партіями, у тому числі УРП – УСРП, було розвинуто досвід політичного співробітництва. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил українського табору проаналізовано в дослідженнях Р.Демчишака "До питання політичної консолідації національного руху Західної України у 1934–1939 рр." та І.Соляра "Спроби консолідації національно-державницьких сил Західної України 1923–1925 рр."². У іншій праці І.Соляра "Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928)" автор зазначає, що УРП ще на з'їзді 1923 р. висловила за утворення спільного фронту всіх українських соціалістичних партій, а в окремі періоди, навіть незважаючи на розходження в поглядах стосовно вирішення окремих проблем, об'єднувалася з націонал-демократами³. Досить близькою до втілення в життя консолідаційна ідея, відповідно до висновку М.Демчишака, була лише в 1934–1935 рр., коли спроби міжпартійної консолідації здійснювались у руслі широкої кампанії за скликання Всеукраїнського національного конгресу"⁴.

Що стосується безпосередньо суспільно-політичної діяльності радикальної партії міжвоєнного періоду, то вона розглядається дослідниками переважно в контексті державотворчих процесів періоду ЗУНР та взаємовідносин партії з іншими суспільно-політичними силами краю.

Зокрема, у ґрунтовному колективному дослідженні "Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 рр.: Історія", праці С.Макарчука "Українська Республіка галичан. Нариси

про ЗУНР” проаналізовано історичні обставини боротьби українських національних сил, у тому числі радикалів, за реалізацію державотворчої концепції⁵.

Політичному життю ЗУНР присвячені й статті М.Кугутяка: “Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 роках” та “Українські політичні партії і ЗУНР”⁶. Автор відзначає, що три найбільш впливові крайові політичні сили – націонал-демократи, радикали й соціал-демократи виступили за національне визволення українського народу. Саме їх співпраця, на думку М.Кугутяка, дозволила здійснити національно-демократичну революцію в краї та приступити до будівництва Української держави⁷. Важливе концептуальне значення для аналізу УРП – УСРП мають також праці М.Кугутяка “Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.)”, де висвітлено національне та державно-політичне відродження галицьких українців та їх національно-визвольну боротьбу протягом XIX ст. – 1939 р., та “Українська націонал-демократія (1918–1929)”, у якій автор розкриває взаємовідносини радикалів та націонал-демократів⁸.

Для досліджень суспільно-політичного руху західноукраїнських земель міжвоєнного періоду характерне явне домінування робіт конкретно-історичного плану. Перші спроби висвітлення ролі УРП – УСРП в історії західноукраїнських земель 1918–1939 рр. зроблено ще у 20–30-х рр. XX ст., окремі з них здійснювали самі діячі партії. Цінним, хоча й не позбавленим певного суб’єктивізму, джерелом стали спогади одного з найактивніших діячів та голови УСРП (1930–1939 рр.), адвоката, депутата галицького сейму і польського сенату (1928–1935 рр.) І.Макуха⁹. Будучи безпосереднім учасником тогочасних суспільно-політичних подій, доктор І.Макух подає детальну інформацію про їх перебіг.

Головним повелінням для партії став заклик Т.Г.Шевченка “Борітеся – поборете”. Радикали вдавалися тільки до легальних форм діяльності, пріоритетними з-поміж них виступили такі: активне проведення передвиборних кампаній, діяльність у польських вищих органах влади та патріотично-виховна робота серед українського населення.

На засіданнях сейму та сенату представники УСРП виступали з протестами проти зловживань польських адміністративних властей і подавали велику кількість інтерпеляцій, у яких вимагали надання допомоги найбільш незахищеним верствам суспільства, захисту українського шкільництва й т. д.

Партія ініціювала проведення народних віч, довірочних наради, зборів, які й стали основними організаційними формами залучення до політичного процесу широких верств українського населення краю.

Ідеологічне формування та патріотичне виховання молоді відбувалися й у допоміжних партійних організаціях радикалів, таких як Союз української поступової молоді ім. М.Драгоманова “Каменярі” й Союз українських працюючих жінок “Жіноча громада”.

Усі ці заходи членів УРП – УСРП сприяли приєднанню до радикального руху значної частини населення краю. Радикальна партія стала другою за впливом політичною силою регіону й мала на меті перехопити лідерство в УНДО. Однак, незважаючи на постійне змагання з націонал-демократами, радикали усвідомлювали потребу досягнення злагоди між партіями національно-державницького напрямку. А тому в тих випадках, коли йшлося про справи, пов’язані з національним рухом, партія виступала спільно з іншими українськими угрупованнями. Згуртування національних сил відбувалося навколо демократичної ідеї відновлення соборної самостійної української держави. Результатами такої співпраці стали бойкоти перепису 1921 р., виборів до польського сейму та сенату 1922 р., функціонування Міжпартійної ради, утворення спільного виборчого блоку з націонал-демократами на виборах 1930 р. і т. д. Та найвищим проявом консолідаційних зусиль радикалів була їх взаємодія з волинською групою соціалістів-революціонерів, наслідком якої стало їх об’єднання, утворення УСРП та поширення радикального руху на Волинь.

Члени партії розпочали тісну співпрацю з волинською групою УПСР, адже, як зазначав І.Макух, “великим своїм завданням уважала УРП у боротьбі за соборність об’єднати весь національний український рух у Західній Україні”¹⁰.

За участю делегатів волинської групи соціалістів-революціонерів у Львові 6 квітня 1924 р. проходив черговий крайовий з’їзд УРП, який відкрив голова партії І.Макух¹¹. Після дискусії

над доповідями учасники з'їзду (96 осіб) ухвалили постанови про неухильність змагання партії до всебічного державного й соціального визволення української нації.

Позитивним моментом цього з'їзду стало й рішення про подальшу співпрацю з волинською групою УПСР. Процес консолідації охопив і закордонні організації УРП та УПСР. Зокрема, 31 серпня 1924 р. у Празі відбулася нарада представників цих організацій, учасники якої вирішили створити спільне Політичне бюро для координації діяльності¹².

Головна управа, Головний секретаріат УРП і Політичне бюро УРП та УПСР виробили широку політичну платформу співпраці, що передбачала: поширення масової вічевої акції з метою активізації суспільно-політичного життя широких мас та проведення щоденних заходів, спрямованих на розбудову підвалин національного життя¹³. Основна робота покладалася на місцеві громади радикалів та соціалістів-революціонерів на Волині.

Активно включилися в об'єднавчий процес і члени УПСР: 13 вересня 1924 р. у "Громадському голосі" було поміщено статтю лідера УПСР С.Жука "До злуки соціалістичних сил". Справу об'єднання автор назвав невідкладною, вказавши при цьому, що УПСР, як і галицька УРП, має однакову мету – "Соборна Незалежна Соціалістична Трудова Українська Республіка". Центром нової партії, на думку С.Жука, мав би стати Львів, а на Західній Волині, Холмщині, Поліссі та Підляшші могли б утворитись крайові управи, які би координували свою діяльність із Головною управою у Львові¹⁴.

На сторінках друкованого органу радикальної партії в статті "На дорозі з'єднання соціалістичних сил" було запропоновано новостворену партію назвати радикально-соціалістичною, адже така назва "відразу показує, як партія буде ставитись до соціальних питань – з другої сторони та назва збереже в собі уся славу й традицію праці Драгоманова і сеї славної минувшини радикальної партії в Галичині і соціалістів-радикалів на північно-західних українських землях"¹⁵.

Про потребу "негайного згуртування революційних самостійницьких, соціалістичних сил" заявив і К.Коберський, який спільно з Б.Білинським, І.Курахом, С.Ріпецьким, І.Лучишиним ще влітку 1924 р. приєднався до радикального руху, істотно активізувавши організаційно-партійну роботу. К.Коберський, зокрема, зазначив, що "коли цього не буде, а буде гризня гуртків, тоді українську державницьку думку заступатимуть перед народом тільки реакційні течії, а маса народу муситиме йти на гачок москвофільства (чорного та червоного)". Крім того, він висунув 5 пунктів майбутньої платформи об'єднання: "Боротьба за соціальне визволення мусить йти в парі з боротьбою за національну державну самостійність України; перша і основна форма політичної боротьби, є господарська боротьба працюючих: селян за землю, робітників за фабрики; форма влади в самостійній державі: трудова демократія; основа влади: союз трудового селянства, робітництва та трудової інтелігенції; боротьба з орієнтаціями на чужі сили і соборність визвольної акції"¹⁶.

Намічений план стосовно організаційної розбудови партії її члени проводили цілеспрямовано й послідовно. Саме за таких умов проходив 1 лютого 1925 р. XXVIII Крайовий з'їзд УРП у Станиславові. На ньому 74 делегати з 18 повітів репрезентували 256 гмінних та повітових організацій. У з'їзді брали участь також і представники УПСР – С.Жук та М.Стахів¹⁷. Учасники з'їзду одногосно висловилися за розширення та поглиблення партійної організації на Західній Україні та закликали до тісного організаційного об'єднання всіх українських соціалістичних сил, які стоять з УРП на "однаковім програмовім та тактичнім становищі"¹⁸.

Переговори УРП, УПСР і Соціалістичного об'єднання "Селянський Союз", які мали на меті створення єдиної партії, тривали протягом усього 1925 р. Уже 14 березня 1925 р. із представників цих партій було створено комісію для опрацювання спільної програми. Оскільки у своїй політичній платформі УРП відкидала орієнтацію на Польщу та СРСР, то цілком закономірно, що переговори із Соціалістичним об'єднанням "Селянський Союз" не дали ніяких позитивних результатів через радянофільську орієнтацію останнього. Співпрацю радикали продовжили лише із соціалістами-революціонерами.

Об'єднавчий Крайовий конгрес УРП та волинської групи УПСР проходив у Львові 14 лютого 1926 р. у залі Музичного інституту ім. Лисенка. На з'їзд прибули делегати від 22 повітових організацій Східної Галичини та 3 повітових організацій Волині (загалом 112 осіб)¹⁹.

За соціальним складом учасники конгресу представляли такі прошарки суспільства: селян – 65, промислових робітників – 4, кооперативних працівників – 8, інших професійних службовців – 5, журналістів, лікарів, адвокатів, інженерів – 16 і т. д.

На з'їзді головував І.Макух. Відповідно до звіту Головного секретаря О.Навроцького, на момент відкриття конгресу УРП у своїх лавах налічувалося 3 540 дійсних членів. Активність партії підтверджувалася конкретними цифрами: лише за 1925 р. її діячі провели 98 віч та повітових конференцій²⁰.

Із цікавою доповіддю про засади об'єднання виступив С.Жук. Від імені волинських соціалістів-революціонерів він зачитав схваленою 24 січня 1926 р. на з'їзді в Кременці декларацію про злиття з галицькою радикальною партією: “З'їзд приймає до відома звіт з дотеперішних заходів Краєвої Управи в справі злиття з УРП в одну партію з назвою Української партії соціалістів радикалів”²¹. Від радикалів таку ж декларацію виголосив І.Курах.

Учасники конгресу ухвалили рішення об'єднати УРП та волинську групу УПСР і утворити УСРП як політичну організацію “українських працюючих мас села і міста”²². Прийнята ухвала проголошувала: “Тепер обидві партійні організації УРП й УПСР, ствердивши в довшій праці однаковість своїх завдань, отсим зливаються в єдину політичну українську-соціалістичну організацією під назвою «УСРП»”²³.

Організаційний статут партії, ухвалений на конгресі, підготував О.Павлів. Відповідно до статуту, партія поєднувала автономний принцип із централізмом.

Головою УСРП було обрано Л.Бачинського, а його заступниками стали С.Жук та І.Макух. Склад Головного секретаріату, як і Головної управи, було розширено за рахунок залучення членів волинської групи УПСР С.Жука, доктора М.Стахіва, А.Нивинського та інших.

Оскільки учасники конгресу відстоювали національно-державницьку позицію, то польський комісар, без подання конкретних причин, з'їзд заборонив (усупереч діям поліції, делегати продовжили засідання в Українському академічному домі).

Із цього приводу в поконгресовій статті “Громадського голосу” від 20 лютого 1926 р. було відзначено: “Поліція і адміністративна влада хоче загнати визвольний рух українського працюючого народу в підпілля. Але 35 літ боролася УРП проти цього одверто і не дозволила загнати себе в підпілля... Ми нація, а не конспірація. Нація, яка стала на шлях одвертої боротьби за свої права, і тому всякі намагання адміністративної влади даремні”²⁴. Проти безправного розпуску з'їзду протестував і голова партії Л.Бачинський, заявивши, що партія не дасть “запхати себе” в підпілля, бо вона хоче діяти явно й бути легальною партією.

З утворенням єдиної УСРП український радикальний рух поширився за так званий “сокальський кордон”, який, згідно з намірами польської влади, мав слугувати розмежуванню українців Галичини та Волині. Саме тут (особливо в Кременецькому та Здолбунівському повітах) партія стала найсильнішою українською політичною організацією. Після з'їзду УСРП, як зазначив І.Макух, “йшла з небувалим розгоном вперед по всіх закутинах західно-українських земель аж під Білосток”²⁵.

Результати проведеної організаційної роботи УСРП стали предметом обговорення учасників XXXI партійного конгресу у Львові 2–3 лютого 1929 р. 211 делегатів з'їзду представляли 26 повітів краю. За соціальним складом близько 90% учасників становили селяни та робітники. Представник Волині А.Нивинський заявив, що метою УСРП на терені Волинського воєводства стане “поширення досвіду галицького на ниві освітній, суспільно-господарській і політичній. Сама Волинь не дасть собі ради”²⁶.

Окрім суто організаційних, делегати обговорили й проблеми, пов'язані зі ставленням до інших українських політичних партій, та запевнили, що головна мета політичної діяльності соціалістів-радикалів – соціальне та національне визволення українського народу – продовжує залишатися незмінною.

Західноукраїнський політичний спектр 30-х рр. ХХ ст. був представлений так: найвпливовішою політичною силою продовжувало залишатись УНДО; другою за чисельністю та впливом була УСРП; праве крило становила низка клерикальних організацій (Українська католицька народна партія, яка з 1932 р. отримала назву Українська народна обнова (УНО); ліве – порівняно невелика та маловпливова УСДП. Однак інтеграція українських політичних партій

мала тенденцію до двопартійної системи (з-поміж усіх українських політичних партій в українському суспільстві вирішальний вплив мали лише національно-демократична та соціалістично-радикальна)²⁷.

Першою спробою досягнення тривалого порозуміння української спільноти в цей час стала ідея скликання Всеукраїнського національного конгресу (ВНК), що мав базуватися на основі трьох принципів: соборність, суверенітет та узгоджена діяльність політичних партій. Влітку 1934 р. у Львові було утворено Тимчасовий ініціативний комітет, до якого увійшли Д.Левицький (УНДО), М.Стахів (УСРП), О.Назарук (УНО). Після довгих дискусій комітет підготував політичну платформу, відповідно до якої участь у Конгресі мали б узяти тільки ті організації, які будуть боротися за відновлення соборної Української держави, визнаватимуть повну суверенність народу щодо вибору конституційного ладу, а також погоджуватимуть свою політику з іншими членами ВНК²⁸.

Перша підготовча нарада-конференція зі скликання ВНК відбулася 24–28 грудня 1934 р. за участі представників УНДО, УНО, УСДП, Української радикально-демократичної партії, Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), УПСР та УСРП. Від соціалістично-радикальної партії в ній узяли участь О.Навроцький, М.Матчак, М.Стахів та М.Вахнюк²⁹. Було затверджено політичну платформу Національного конгресу, яка проголошувала прагнення українського народу до повного відновлення власної держави.

До консолідаційних зусиль радикалів варто віднести й створення 29–30 грудня 1934 р. спільно з УСДП та еміграційними УСДРП і УПСР Українського соціалістичного блоку “як перший етап повного об'єднання українського соціалістичного руху”³⁰. Провідну роль у блоці відігравала УСРП, яка на той час уже стала найчисельнішою політичною організацією на Західній Україні (на закінчення 1934 р. партія нараховувала понад 20 тисяч членів, у той час як УНДО – приблизно 10 тисяч). Члени соціалістичного блоку в справі скликання ВНК ухвалили таку резолюцію: “... Конференція висловлюється за участю українських соціалістичних партій в Українському Національному Конгресі з метою координування діяльності українських політичних і громадських сил у їх змаганнях до відновлення української державности”³¹.

Процес консолідації сил, підготовки ВНК був перекреслений угодовською акцією УНДО (ще 6 лютого 1935 р. Д.Левицький у своєму виступі на засіданні сейму вимагав для Західної України лише територіальної автономії, а вже 29 травня 1935 р. провідники націонал-демократів В.Мудрий, В.Целевич, О.Луцький уклали угоду з польськими урядовими колами) та участю УНДО й УНО у вересневих виборах 1935 р. Голова УСРП І.Макух зазначив, що “провід УНДО, зробивши з поляками угоду, дав у суті речі згоду на регіоналізм і тим не тільки спаралізував дотеперішню нашу боротьбу за соборництво українських земель, але й сильно ослабив наш внутрішній самостійницький фронт”³².

УСРП, як і Фронт національної єдності (ФНЄ) та Організація українських націоналістів, відкрито заявила про свою відмову брати участь у виборах. Бойкот парламентських виборів 1935 р. соціалісти-радикали пояснювали новою виборчою ординацією, яка, як зазначав І.Макух, уже остаточно “заперечувала таємність, рівність, загальність та безпосередність виборів, засади, передбачені Конституцією”³³.

Зважаючи на складність ситуації, коли “політика унівського проводу розбила перші початки консолідації, ударемнила підготовчу працю до скликання Українського Національного Конгресу, розбила співпрацю у всенародних установах” (це було відзначено в постановках XXXIII Крайового конгресу від 25 грудня 1937 р.), соціалісти-радикали й за таких умов на перший план висунули інтереси українського народу. М.Стахів, спільно з Д.Паліївим (ФНЄ), В.Старосольським (УСДП), О.Назаруком (УНО), М.Рудницькою (“Дружина княгині Ольги”, колишній Союз українок) та Д.Левицьким і В.Кузьмовичем (опозиція в УНДО), став членом Українського координаційного комітету, створеного у Львові 6 грудня 1937 р. Цей комітет, як зазначав І.Макух, мав на меті “показати політичним чинникам Польщі, що “нормалізація” має за собою малу групу без значення в українському суспільстві”³⁴.

Найвагомішим наслідком діяльності Українського координаційного комітету стало пресове порозуміння, яке І.Кедрин назвав “малою консолідацією”, що було досягнуте 18 квітня 1938 р. на спільній нараді 13 українських суспільно-політичних пресових органів і передбачало

припинення взаємного поборювання, обмін взаємними поглядами, лояльну пресову полеміку та концентрацію уваги виключно на загальнонаціональних проблемах³⁵.

Загалом аж до вибуху Другої світової війни головним пріоритетом своєї діяльності члени УСРП визначали боротьбу за реалізацію власної національно-державницької програми, що передбачала досягнення національного й соціального визволення українського народу.

Отже, у складних умовах суспільно-політичного розвитку західноукраїнських земель міжвоєнного періоду одним зі своїх першочергових завдань провід радикалів визначив організаційну розбудову УРП, а згодом УСРП як неодмінну умову боротьби українців за національно-політичне й соціально-економічне визволення. Під впливом польського окупаційного режиму суспільно-політична діяльність УРП – УСРП була зосереджена здебільшого на проведенні активних передвиборних кампаній, роботі у вищих органах влади Польщі та консолідаційних процесах українських національно-державницьких сил. Посиленню впливу УРП – УСРП у суспільно-політичному житті сприяла її чітка організаційна структура, що забезпечувала швидке вирішення всіх питань. Чи не найвагомим досягненням організаційної роботи радикалів стало їх об'єднання з волинською групою УПСР в УСРП, що, своєю чергою, забезпечило поширення впливу радикальної організації за так званий “сокальський кордон”.

1. Стахів М. Демократія, соціалізм та національна справа / М. Стахів // Громадський голос. – 1936. – 3 жовт. – Ч. 38. – С. 6.
2. Демчишак Р. До питання політичної консолідації національного руху Західної України у 1934–1939 рр. / Р. Демчишак // Молода нація. – 1996. – № 4. – С. 200–212; Соляр І. Спроби консолідації національно-державницьких сил Західної України 1923–1925 рр. / І. Соляр // Україна в минулому. – К. ; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 123–131.
3. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання : перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Львів, 1995. – С. 10.
4. Демчишак Р. Назв. праця. – С. 201.
5. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 : Історія / кер. авт. кол. й відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – 628 с.; Макарчук С. Українська Республіка галичан : Нариси про ЗУНР / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1997. – 192 с.
6. Кугутяк М. Галицькі українці у боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 роках / М. Кугутяк // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 45–57; Кугутяк М. Українські політичні партії і ЗУНР / М. Кугутяк // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 6. – Львів, 2000. – С. 163–169.
7. Кугутяк М. Українські політичні партії... – С. 163.
8. Кугутяк М. Галичина : сторінки історії : Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.; Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918–1929) / М. Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Т. 1. – 536 с.
9. Макух І. На народній службі / І. Макух. – Детройт, 1960. – 565 с.
10. Там само. – С. 317.
11. З'їзд УРП // Громадський голос. – 1924. – 19 квіт. – С. 2.
12. Кузьмінець О. Консолідація українських соціалістичних сил Західної України (1924–1926) / О. Кузьмінець, І. Орихівський // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (21–22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 172.
13. Макух І. Назв. праця. – С. 322–323.
14. Жук С. До злуки соціалістичних сил / С. Жук // Громадський голос. – 1924. – 13 верес. – С. 1.
15. На дорозі зєднання соціалістичних сил // Громадський голос. – 1924. – 11 жовт. – С. 2.
16. Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча / К. Коберський. – Львів ; Коломия, 1924. – С. 155–156.
17. З'їзд УРП // Громадський голос. – 1925. – 7 лют. – С. 1.
18. Звіт і резолюції зі З'їзду УРП // Громадський голос. – 1925. – 14 лют. – С. 1–2.
19. Кондратюк О. Програмні засади та діяльність Української Соціалістично-Радикальної партії (1926–1939) / О. Кондратюк // Вісник Львівського університету. Серія історична, 1995. – Вип. 30. – С. 76.
20. Макух І. Назв. праця. – С. 339.
21. З'їзд Краєвої організації УПСР на Волині // Громадський голос. – 1926. – 6 лют. – С. 2.
22. Torszecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torszecki. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. – S. 228.

23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 6, оп. 6–1, спр. 308. Матеріали Української соціал-радикальної партії, арк. 1.
24. Ми нація, а не конспірація // Громадський голос. – 1926. – 20 лют. – С. 1–2.
25. Макух І. Назв. праця. – С. 342.
26. Mędrzecki W. Województwo Wolyńskie 1921–1939 / W. Mędrzecki. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk. – S. 102.
27. Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні / М. Стахів. – Нью-Йорк ; Детройт, 1954. – С. 82.
28. Васюта І. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) / І. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 56.
29. Передконгресові наради українських політичних партій // Нова Зоря. – 1934. – 27 груд. – Ч. 99 (797). – С. 1.
30. Консолідація народоправних сил : Утворення Українського Соціалістичного Бльоку // Громадський голос. – 1935. – 19 січ. – Ч. 2. – С. 2.
31. Український Соціалістичний Блок // Діло. – 1935. – 25 січ. – Ч. 19. – С. 2; Український Соціалістичний Блок : Резолюції Української Соціалістичної Конференції // Громадський голос. – 1935. – 26 січ. – Ч. 3. – С. 2.
32. Хруслов Б. Політика УНДО напередодні другої світової війни (1937–1939 рр.) / Б. Хруслов // 1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали Міжнар. наук. конф., 23–24 верес. 1999 р. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 71.
33. Віримо, що змагання дасть народові волю! // Громадський голос. – 1935. – 13 лип. – Ч. 26. – С. 2.
34. Макух І. Назв. праця. – С. 470.
35. Порозуміння української преси. Комунікат // Діло. – 1938. – 20 квіт. – Ч. 86 (14918). – С. 1.

Статья посвящена определению понятия “консолидация”. Рассматриваются факторы, влияющие на процесс консолидации партий. Показано, что радикальные силы делали политическую жизнь в регионе более активной и вели постоянную борьбу за независимую Украину.

Ключевые слова: консолидация, консолидация политических партий, политический режим, блок, коалиция, политические институты.

The article is dedicated to the notion of the consolidation. The factors that influence the process of the parties' consolidation are given here. It is shown, that radical forces made a political life in the region more active and that all this time they defended the main aim of the nation which was the creation of the Ukrainian sovereign state.

Key words: consolidation, consolidation of political parties, political regime, bloc, coalition, political institutions.

УДК94 (477.83/86) + 329

ББК 63.3 (4Укр) 6

Михайло МОСКАЛЮК

УКРАЇНСЬКИЙ ХРИСТІАНСЬКО-СУСПІЛЬНИЙ РУХ У 20-х рр. ХХ ст.: НЕРЕАЛІЗОВАНІ СПРОБИ ІНСТИТУЦІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ В ГАЛИЧИНІ

У статті на основі архівних джерел та історіографії досліджуються невдалі спроби створення на поч. 20-х рр. ХХ ст. у Галичині маловідомих клерикальних організацій та партій у рамках становлення українського християнсько-суспільного руху.

Ключові слова: український християнсько-суспільний рух, клерикалізм, консервативна ідеологія, Галичина, Греко-католицька церква, Український християнський союз, Християнсько-народна партія.

Український християнсько-суспільний рух виник наприкінці ХІХ ст. в контексті структуризації політичного життя Галичини та становлення партійно-політичної системи краю. У

1896–1907 рр. християнських суспільників репрезентував Католицький русько-народний союз (КРНС). Грунтуючись на ідеях польсько-української угоди (“нової ери”), австрофільства та західноєвропейського клерикалізму, християнські суспільники пропагували автономію Галичини в межах Австро-Угорщини. Разом із тим вони виступали за проведення властями суспільно-господарських реформ у дусі християнської етики та папських соціальних енциклік, збереження національних, культурних і релігійних прав галицьких українців¹.

Постійне ігнорування поляками умов “нової ери” зумовило на зламі XIX–XX ст. політичну еволюцію галицьких клерикалів, яка трансформувала їх угодовство в ідею взаємовигідного польсько-українського співробітництва та зблизила християнських суспільників з найбільш впливовою в краї Українською національно-демократичною партією (УНДП). У повній мірі це проявлялося в діяльності Української християнсько-суспільної партії УХСП (1911–1924 рр.)

Малопривабливість програмних засад галицьких клерикалів творила вузьку соціальну базу християнсько-суспільного руху, що, своєю чергою, до мінімуму зводило їх вплив на суспільно-політичні процеси в Галичині. У силу згаданих обставин християнсько-суспільний рух на початку 20-х рр. XX ст. переживав ідейну та організаційно-політичну кризу. Під її впливом християнські суспільники розпочали пошук більш дієвих форм суспільної організації в рамках створення нових клерикальних структур. Із цього приводу клерикальний журнал “Нива” в січні 1921 р. писав: “З певністю всі розуміємо, що нам потреба сильної, тісної організації... Для її переведення потрібна: 1) могутча спільна ідея; 2) переняття тою ідеєю; 3) втілення сеї ідеї через централізовання уряду”².

Майбутній католицькій організації передбачалося надати масового характеру, об’єднавши навколо неї широкі верстви української громадськості. На думку галицьких клерикалів, антиукраїнська політика польських властей неминуче повинна була привести до об’єднання національно-державницьких сил у боротьбі з окупаційним режимом і Греко-католицька церква мала всі шанси стати важливим консолідаційним чинником. Звідси – впевненість у перспективності та масовості нової католицької структури, в яку можна було “втягнути тих людей, котрі... раніше ніколи на се не згодилися би”³.

На початку 1920 р. у клерикально-консервативних колах був підготовлений проект католицького товариства під назвою “Український християнський союз” (УХС). Як зазначалося в його статуті, метою УХС є “освідомлювати народ про сучасні релігійні та суспільні кличі, а відтак виховувати його до зрозуміння суспільної реформи”⁴.

Прихильники цього клерикального об’єднання розраховували на матеріальну допомогу закордонних католицьких партій. Значна підтримка спостерігалася також з боку митрополита А.Шептицького. Безпосередньо на його прохання керівництво італійської Католицької народної партії розробило заходи щодо фінансування УХС. Через митрополита А.Шептицького Ватикан передав священику Л.Куницькому 10 тис. італійських лір, призначених для розбудови товариства⁵.

За участі О.Барвінського, В.Охрیمовича, доктора О.Надраги, М.Левицького, доктора Ю.Савчака, а також священиків Л.Куницького, Т.Войнаровського та І.Бучка 19 травня 1921 р. у Львові розпочало свою роботу засідання Підготовчого комітету УХС. Під час засідання розгорілася гостра дискусія над першим параграфом обговорюваного статуту. Л.Куницький закликав до створення нової політичної партії. Підтримуючи його, О.Барвінський заявив: “То мусить бути політична організація, бо інакше не дійдемо до нічого позитивного! Се мусить бути католицька політична партія на консервативних засадах”⁶. Група, очолювана В.Охрیمовичем і Т.Галуцинським, не відкидала в принципі ідею заснування католицької партії, однак уважала її передчасною. Водночас вона закликала утворити аполітичну клерикальну організацію. Виступаючи з цього приводу, В.Охрیمович заявив: “Товариство не є політичне, бо тоді можуть до него належати люди ріжних партій оскільки не противляться католицьким засадам”⁷. Разом із тим В.Охрیمович заперечував доцільність творення виключно консервативної клерикальної структури, наголошував на необхідності її побудови на демократичних засадах.

Оскільки жодна з груп не поступалася, внутрішні протиріччя залишалися. Істотно поглибило також конфліктність у клерикальних колах запровадження в 1920 р. станіславівським єпископом Г.Хомишиним примусового целібату (заборони одружень для священиків) у спар-

хії⁸. Дії єпископа збіглися із підготовкою проекту статуту УХС. Станиславівський владика намагався поширити целібатні настрої серед прихильників клерикального об'єднання. Однак це викликало розмежування в середовищі духовенства. Значна частина кліру не підтримала Г.Хомишина й відмежувалася від УХС⁹.

Негативно позначилася на організаційному оформленні УХС також політика польських властей, які з острахом ставилися до будь-яких спроб консолідації українського табору, убагаючи в них загрозу існуванню окупаційного режиму. У зв'язку із цим влада не затвердила статут УХС¹⁰. Провівши ще два засідання Підготовчого комітету (27 травня та 1 червня 1921 р.), прихильники нової католицької організації припинили активні спроби її інституціоналізації¹¹.

Отже, ідейні та організаційні розбіжності в середовищі галицьких клерикалів перекреслили консолідацію консервативно-католицького табору. Це свідчило про появу кризових явищ в українському християнсько-суспільному русі.

За цих обставин прихильники О.Барвінського були не в змозі проводити будь-який самостійний політичний курс. Християнські суспільники не виробили власної чітко окресленої ідейно-політичної платформи. Провід УХСП обмежив свою діяльність беззастережним виконанням через Міжпартійну раду вказівок уряду Є.Петрушевича та Національної Ради¹².

Галицькі клерикали на початку 1923 р., демонструючи стурбованість відсутністю реального впливу УХСП на суспільно-політичні процеси в краї, відновили заходи щодо створення новітньої консервативної католицької партії. Ініціатива належала о. Т.Галущинському. Повернувшись із Риму, де через посередництво А.Шептицького мав тісні контакти з керівником італійської народної партії "Popolari" доктором Стурсом, він намагався заснувати так звану Християнсько-народну партію (ХНП). У таємному донесенні директору поліції у Львові 9 травня 1923 р. зазначалося: "Та партія через невдачі трудовиків повинна би мати велике майбутнє, хоч би тільки з погляду на скупчення всіх незадоволених і розчарованих елементів трудової партії"¹³. (УНДП у березні 1919 р. змінила назву на Українську народно-трудова партія – УНТП). Т.Галущинський привіз кошти на організацію клерикальної партії й заснування політичного тижневика, завданням якого мало бути поширення католицьких гасел на всю територію Західної України.

Намагаючись об'єднати в новостворюваній партії не тільки духовенство, а й представників консервативно настроєної частини української інтелігенції, Т.Галущинський розпочав переговори з відомими в Галичині громадськими діячами – доктором В.Децикевичем, Я.Левицьким, адвокатом Р.Ковшевичем. Передбачалося, що їхня участь, а також згода В.Децикевича очолити провід ХНП, зумовить її масовий характер¹⁴.

Частина членів УНТП – прихильників автономістичної платформи, зважаючи на готовність Т.Галущинського "стати на ґрунт угоди", підтримала ідею утворення католицької партії, планувала використати ХНП для реалізації польсько-українського порозуміння¹⁵.

Проте загальна криза українського суспільно-політичного руху, спричинена приєднанням Галичини до Польщі 15 березня 1923 р., викликала чергове перегрупування політичних сил. В УНТП боротьба незалежницької, націоналістичної та автономістської груп закінчилася перемогою останньої. За цих обставин угодовське крило УНТП утратило зацікавленість у створенні Християнсько-народної партії, оскільки сподівалося в нових умовах самостійно досягти угоди. З іншого боку, В.Децикевич теж виступив проти неї, мотивуючи своє рішення тим, що "утворення ХНП розбило б трудову партію" і тим самим поглибило б розмежування в українському таборі. Ця думка набула значного поширення в середовищі трудовиків¹⁶.

У зв'язку із цими причинами чергова спроба утворити консервативну партію закінчилася провалом. Разом із тим невдалі спроби організаційного оформлення християнських суспільників на поч. 20-х рр. ХХ ст. поглибили їх подальшу поляризацію в релігійно-обрядових рамках окцидентальної та орієнтальної течій та поділу за політичною орієнтацією на самостійників і автономістів. Різні течії християнсько-суспільного руху у другій половині 20-х рр. і, особливо, в 30-х рр. ХХ ст. справили помітний вплив на розвиток української політичної думки, виступивши – з одного боку – репрезентантами ідеї автономії Західної України та, – з другого, – національної консолідації з метою побудови незалежної соборної Української держави.

1. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії : Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 92.
2. Організації нам потреба // Нива. – 1921. – Ч. 1. – С. 1.
3. Там само.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 359, оп. 1, спр. 397, арк. 2.
5. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2572, арк. 2.
6. Там само.
7. Там само.
8. Костельник Г. Respiare finem. З приводу замірів впровадження обов'язкового celibату в нашому духовенстві / Г. Костельник, Б. Лаба // Нива. – 1924. – Ч. 14. – С. 110.
9. ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 397, арк. 2.
10. Там само.
11. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2572, арк. 2.
12. Кугутяк М. Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 рр. / Микола Кугутяк // Галичина : науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 1997. – № 1. – С. 53.
13. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 271, оп. 1, спр. 301, арк. 1.
14. Там само.
15. Там само, спр. 389, арк. 91.
16. Там само, спр. 301, арк. 1–2.

В статтє на основани архивних источников и историографии исследуются неудачные попытки создания в Галиции в начале 20-х гг. XX в. малоизвестных клерикальных организаций и партий в контексте становления украинского христианско-общественного движения.

Ключевые слова: украинское христианско-общественное движение, клерикализм, консервативная идеология, Галиция, Греко-католическая церковь, Украинский христианский союз, Христианско-народная партия.

The unsuccessful attempts to establish in Galicia at the beginning of the 20-ies of the XX c. the obscure clerical organizations and parties in the formation of the Ukrainian Christian-social movement on the basis of the archival sources and historiography are investigated in the article.

Key words: the Ukrainian Christian-social movement, clericalism, conservative ideology, Galicia, the Greek Catholic Church, the Ukrainian Christian Union, the Christian People's Party.

УДК 659
ББК 65.9 (4Укр)–181

Ігор ГОЛУБ

РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОЇ РЕКЛАМИ ЛЬВОВА НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті автор акцентує на формуванні фірмового стилю та іміджу завдяки візуальній рекламі. Визначає технічні особливості, що видозмінили її, а саме новий тип зовнішньої реклами – світлової, яка суттєво змінила інформаційне середовище міста у вечірній час доби та дизайн-оформлення вулиць загалом.

Ключові слова: зовнішня реклама, Львів, імідж, вивіска, неон, преса.

Актуальність проблеми дослідження потребує визначення стану та основних принципів розвитку зовнішньої реклами в місті Львові, поширення світлової реклами та неонові ілюмінації, художніх методів оформлення афіш і плакатів у період сецесії провідними художниками та архітекторами міста, характеру рекламних повідомлень у пресі (Ю.Бірюльов, В.Мацежинський), формування та виокремлення серед інших компонентів торговельної марки, розробки іміджевої реклами та фірмового стилю (О.Борисенко, З.Воронович, І.Котлобулатова, Н.Пономаренко, І.Чорновол).

Через тісний контакт із країнами Європи у Львові розвиваються різні ремесла й місто стає центром технічного розвитку. Тут уперше починають використовувати газ і газову лампу. Відкриття у другій половині ХІХ ст. Бориславського родовища нафти дає поштовх розвитку нафтопереробної промисловості, яка спричиняє бурхливий технічний прогрес. Швидкими темпами розгортається будівництво, оновлюються шляхи пересування (прокладається трамвайна колія), використовується газове, згодом електричне освітлення. Початок ХХ ст. вніс тотальні ефективні зміни в розвиток реклами за такими принципами (табл. 1):

Таблиця 1

1	Нові технічні засоби	Виникнення світлової реклами та використання неонові ілюмінації
2	Формування фірмового стилю	Розвиток іміджевої реклами
3	Основи маркетингових систем	Проведення масштабних рекламних акцій та піар-технологій
4	Поширення засобів масової інформації	Рекламні оголошення (регіонального та міжнародного характеру) у періодичних виданнях

Мистецтво ілюмінації практикувалося у Львові протягом усього ХІХ ст. Особливо пишними були дійства, які влаштовували з нагоди приїзду цісаря Австро-Угорщини Франца Йосифа І. У вересні 1894 р. відбулася Загальна крайова виставка. Тоді запалало електричне сонце на готелі “Європейський”, міські парки та вулиці сяяли тисячами лампад і транспарантами з гаслами лояльності. Львів’яни прикрашали будинки килимами, гербами, прапорами з ініціалами та портретами монарха.

На початку 1900-х рр. у місті починають широко використовувати електричне освітлення, яке повністю змінює візуальне оформлення міста у вечірній час доби. У 1910 р. з’являються перші зразки світлової реклами. Піонерами у використанні такої реклами стали не заможні власники салонів та ресторацій, а кінотеатри. Мистецтво кінематографа швидко розвивалося і для цього використовувало кращі досягнення технічного прогресу. Поступово металеві вивіски, які були найбільш поширені на вулицях міста Львова, почали замінювати на електричні. Їх форми та розміри були різноманітними – від масштабних літер (1 м і вище) на фасаді кінотеатру “Corso” до напису висотою 20 см на вивісці “Фрашка”. Остання включала ще й “електричний калейдоскоп”, у якому з’являлися світлові геометричні фігури.

Новинкою в 1920-х рр. стали рекламні проєкційні апарати, які подавали зображення на екрани, а також світлові рекламні тумби. Світлова реклама набуває витонченої форми і виконує не лише утилітарні функції, а й містить художні елементи: ліхтарі, годинники й навіть скульптуру.

На період 1930-х рр. припадає розпорядження міського будівельного департаменту Львова замінити старі носії реклами на більш нові й естетичні, розроблені за єдиною концепцією. Поступово на вулицях міста замінюють мальовані металеві вивіски, розробляючи накладні об'ємні літери та використовуючи нові досягнення у системі освітлення – неонові лампи. Дану продукцію фірми “Philips” – концерну зі світовою славою, у Львові розповсюджував офіційний представник, технічне бюро І.Льовіна, на вул. Подлевського (тепер вул. Гребінки). З ним конкурували проєктно-інсталяційні фірми – Е.Аллеша, Л.Рауша та ін. До розробки проєктів світлової реклами залучали провідних архітекторів міста: Ф.Каслера, З.Шпербера, Т.Врубеля, К.Кжижановського, Я.Менкера, К.Я.Коцімського, але найкращим фахівцем із неонові реклами був А.М.Мацівуєвський – автор-розробник складних світлових вивісок, творчі проєкти якого були пов'язані з театром та сценічними ефектами. Застосування неонові реклами надало Львову європейського вигляду й місто ні в чому не поступалося іншим великим центрам. Світлова реклама активно впливала на формування міського середовища, адже як тільки збудовано чи оновлено рекламне та світлове оформлення кінотеатру на певній вулиці, інші крамниці, салони, ресторації та кав'ярні розробляли схожий дизайн-оформлення: кольори, вивіску, ілюмінацію. За естетичною складовою такої реклами ретельно стежив М.Гелм-Пірго, начальник відділу будівельного нагляду. Оновлювали старі дерев'яні щити й портали, підсвічували архітектурні елементи й будівлі. Наприкінці 1930-х рр. оформили підсвічення ратушної вежі на площі Ринок.

Традиційно носіями фірмового стилю на початку ХХ ст. були торгова марка, сам товар, рекламні матеріали в усіх засобах масової інформації, документи фірми-підприємства, фірмові вітальні листівки, плакати, оформлення інтер'єру й екстер'єру крамниць, вивіски та інша зовнішня реклама. В.Мацежинський стверджує, що “...існування торговельної марки, будь-якого символу, слова, числа, зображення або конструкції, що використовувалась виробником або продавцем для ідентифікації своїх товарів і відмінності від однорідних товарів інших підприємців для мешканців стало нормою”¹.

З огляду на існування численних підприємств у 1900–1939 рр. дослідник О.Борисенко стверджує, що однією з причин розвитку фірмового стилю того часу стала конкуренція. Безперечно, фірмовий стиль приносив не лише матеріальні винагороди власникам, але й був прикрасою духовного світу, що підтверджують афіші й плакати, одноразові квитки й програмки високої художньої якості².

Композиціям товарних знаків початку ХХ ст. притаманні різноманітні прийоми, засоби, сюжети, широке застосування прообразів рослинного й тваринного світу, поєднання в загальній композиції технічних, декоративних форм з елементами фауни і флори за принципами алегорії. Інтенсивне єднання з європейською культурою викликає виникнення й нового виду діяльності – дизайну. Н.Пономаренко, посилаючись на В.Моріса – засновника європейського дизайну, проголошує комфортність естетично завершеної продуманої системи існування: вдома та в урбаністичному середовищі³.

Аналізуючи зразки товарних знаків та елементів фірмового стилю підприємств Східної Галичини 1900–1939 рр., О.Борисенко класифікує товарні знаки таким чином:

а) *за об'єктами*: на знаки виробника або продавця товару, сервісні знаки, товарні знаки гуртових або роздрібних продавців товару, асортиментні товарні знаки;

б) *за формою власності*: державні, індивідуальні та колективні, де автор виділяє перевагу індивідуальних знаків;

в) *за способом позначення*: логотипи словесні та зображальні, об'ємні та комбіновані⁴.

Уже сформований фірмовий стиль початку ХХ ст. виражається через дві типологічні групи: *фірмовий стиль виробника або продавця продукції* (товарні знаки, знаки виробника) та *фірмовий стиль товару/послуги* (словесна інформація про назву товару/послуги та його зображення). Кожна з груп презентує власний імідж або фірмовий стиль через: різні типи зовнішньої

реклами (вивіски, оголошення, плакати, вітрини), дизайн-оформлення інтер'єру та екстер'єру, фірмовий стиль одягу та аксесуарів, реклама в пресі та фірмова документація.

Шрифт, літеру художники розглядали як елемент графічного мистецтва, підкреслюючи як геометричну простоту, так і декорування елементів. Поширеним є застосування сецесійної шрифтової акциденції в логотипах (створюється акцент не на інформативність, а на привабливість, яскравість шляхом художнього оформлення). Шрифтові композиції трапляються виключно гротескові або класичні. Шрифт антиква в логотипах зустрічається у трьох класифікаціях: стара, перехідна і нова. Це зумовлено пануванням мистецької еkleктики загалом⁵. Поряд із найбільшою групою шрифтових написів змішаного стилю достатньо велику кількість утворюють шрифтові написи гротескного типу (табл. 2).

Таблиця 2

Поділ фірмового стилю за <i>типографікою</i> :	антиква гротескові шрифти виразна шрифтова акциденція акциденція сецесійного шрифту змішаного типу.
--	---

У період перед Першою світовою війною реклама почала перетворюватися на окрему індустріальну галузь. Марка Бачевських була відома також далеко за межами Галичини: у міжвоєнний час львівські підприємці експортували абсент, аперитиви, горілку та лікери до Австралії, Австрії, Норвегії, Румунії, Франції, Чехословаччини та інших країн. Фундатором династії власників найвідомішої львівської торговельної марки був Лейба Бачелес, який 1782 року переніс свою горільню зі с. Вибранівка (тепер Жидачівського району) до Львова. Дата "1782" згодом позначалася на всіх виробках фірми. Очевидно, алкогольні вироби подобалися урядникам адміністрації Галичини, адже 1807 року йому присвоїли титул "цісарсько-королівської привілейованої крайової фабрики"⁶. Після революції внук Лейби Леопольд Максиміліан перейшов на католицизм і змінив прізвище на Бачевський, проте знаменита фірма досягла успіху завдяки його правнукові Йосифу Адаму Бачевському (1829–1911). Адам уперше розпочав займатися рекламою своєї продукції, не пропускаючи жодної промислової виставки в європейських країнах та інвестуючи також кошти в мистецьке оформлення упаковки, рекламних наліпок на пляшки, дизайн скляної тари, зокрема виготовлення карафок (графинів) для лікерів, які були популярні в помешканнях галичан та в "сецесійних" кав'ярнях. Саме його називали королем львівської реклами.

Маркетингова стратегія, генератором якої був Бачевський, передбачала розміщення реклами в пресі, на флаєрах, етикетках тощо. У тогочасній Галичині важко було знайти друковане видання, яке б не "прикрашало" відома продукція. Після його смерті в 1911 р. родинний бізнес та підприємницьку справу успадкували його сини, які зробили маркетинг однією з головних стратегій підприємства. Поряд з рекламою брати Бачевські ефективно використовували PR-прийоми. Зокрема, період Першої світової війни та розпад Австро-Угорської імперії завдали серйозних збитків горілчаній промисловості Галичини, проте підприємство Бачевських поступово відстоювало ринки збуту. У 1921 р. вони ініціювали першу в історії Польщі професійну рекламну кампанію, замовили у варшавській агенції "Подбуй" кілька десятків яскравих рекламних малюнків і розмістили їх в ілюстрованих газетах та журналах. Барвистість і високий естетичний рівень рекламівок заохочували до їх колекціонування, а водночас інспірували інтерес до оригінальної продукції Бачевських. Також вони полюбили екстравагантні акції. Так, 1925 року Бачевські фінансували щомісячник "Winnica", присвячений пропаганді "усіх аспектів жіночості", який заклав відомий гуморист Гемар⁷.

Більш ніж століття Бачевські мешкали за адресою площа Ринок, 31, там же знаходилася їхня фірмова крамниця. Крім спирту та алкогольних напоїв, вони виробляли оцет, парфуми та добавки до фармацевтичних препаратів.

Від Бачевського прагнули не відставати й інші підприємці. Торговельні акції пивоварів, кондитерів, пекарів часто перетворювалися на справжні карнавали. Зокрема, рекламна акція львівських броварів відбувалась урочистим походом вулицями міста. Головною ланкою був

вершник на коні, який демонстрував натовпу рекламний щит. За колоною вершників їхали кінні вози, на яких були величезні бочки пива, автомобілі, що везли муляжі пивних пляшок (висота їх сягала 2–3 м), а поряд пішим ходом ішли робітники пивоварень. Учасники карнавалу мали відповідний вигляд та одяг: вершники у військовій формі, робітники в білих халатах та чепчиках на голові. Коні, вози та автомобілі прикрашали кольоровими стрічками, гірляндами, декоративними композиціями із живих квітів.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на кондитерському ринку спостерігалися дві виразні тенденції: або цукерня розросталася до масштабів невеликої фабрики, або промислове підприємство для “дегустаційного” просування виробів відкривало свою фірмову кондитерську. Наприклад, цукерня Монне, змінивши власника, згодом стала кондитерською фірмою Яна Гефлінгера, який за рік перетворив її на сучасне підприємство з власними фабриками, складами і магазинами. Власник приємно дивував мешканців не лише солодкою продукцією, а й багатим оформленням експозиційної вітрини фабрики солодошів, шоколаду та фруктових тістечок на ярмарку крайових виробів у Палаці мистецтв на Повиставовій площі у Стрийському парку⁸.

Виставковий стенд був прикрашений м'якими тканинами, драпірування яких нагадувало форму фестонів та утворювало членовані складки. Привертають увагу правильно сформовані солодкі ряди з виробів: чітко за ритмічною композицією викладені в горизонтальній площині плитки шоколаду різного наповнення та кольору обгортки, вертикальну основу формує солодка мозаїка з тістечок, цукерок та печива (прямокутні, подовгасті та круглі). У середній частині під вівіскою розміщені шоколадні портрети та послідовність однакових рекламних плакатів із зображенням молодих панянок.

У тогочасних газетах нерідко траплялися такі рекламні оголошення: “Цукерня Чеслава Шнайдера пропонує на карнавал – пампушки з повидлом і кремами, цукри десертні, шоколадки, карамельки різного гатунку, печиво. Також приймає різні замовлення на весілля, бали та забави” (“Kurier Lwowski” від 5 січня 1894 р.). На початку XX ст. у газетах писали про гостру конкуренцію в цукерництві й навіть про захист крайового виробника: “Закордонні фабриканти і на цім полю стараються здобути галицький виторг і їх агенти вже їздять по краю і пропонують свій товар. Тому просимо шановну управу товариств “Промислової помочі” провести відповідну агітацію, щоб схилити купців купувати великодні вироби крайових фірм. Це доцільно тим більше, що такі вироби чужих фабрик є звично дуже погані, тоді як крайові вироби зроблені гарно і з доброго матеріалу” (“Korespondencya Przemysłowa”, березень 1905 р.)⁹.

Таким чином, на початку XX ст. формуються основи фірмового стилю, який виражається, в першу чергу, через рекламну інформацію, її художньо-образне вирішення. Набувають поширення рекламні оголошення в періодичних виданнях, розробка індивідуального дизайну упаковки та етикеток (наприклад, фірма Бачевських). Дизайн та оформлення візуальної реклами зводився до комплексного вирішення при оформленні вітрин, вівісок та архітектурного оздоблення фасаду крамниці, салону, готелю, ресторану чи кав'ярні.

Для реклами продукції (пива, солодошів та ін.) проводилися такі заходи, як виставки, вуличні карнавали, історичні реконструкції, святкові ярмарки, а також широко використовували друкарську продукцію (оголошення, плакати, поштівки рекламного характеру).

Формується загальний імідж, який презентував фірмовий стиль виробника, якість його товарів і послуг. У досліджуваний період львівська реклама виокремлює ланку в індустріальній галузі та використовує маркетингові системи. Приватні підприємства починають перетворюватися у великі корпорації, збільшуючи власне виробництво, відкриваючи нові фабрики й склади, додаткові заклади торгівлі, які супроводжуються візуальною рекламою.

¹. Мацежинський В. Л. Реклама в українській і польській пресі Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст. / В. Л. Мацежинський. – Львів, 2003. – С. 165.

². Борисенко О. Функціональні та образотворчі типи елементів фірмового стилю підприємств Східної Галичини 1900–1939 рр. / О. Борисенко // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв : зб. наук. пр. / за ред. В. Я. Даниленка. – Х. : ХДАДМ, 2009. – № 6. – С. 19.

³. Пономаренко Н. С. Фірмовий стиль як система візуальної ідентифікації / Н. С. Пономаренко. – Ужгород : Гражда – ЗХІ, 2007. – 52 с. : іл.

4. Борисенко О. Функціональні та образотворчі типи елементів фірмового стилю підприємств Східної Галичини 1900–1939 рр. / О. Борисенко // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв : зб. наук. пр. / за ред. В. Я. Даниленка. – Х. : ХДАДМ, 2009. – № 6. – С. 22.
5. Бірюльов Ю. Мистецтво Львівської сецесії / Ю. Бірюльов. – Львів : Центр Європи, 2005. – 184 с.
6. Чорновол І. 100 видатних львів'ян / І. Чорновол. – Львів : Тріада плюс, 2009. – С. 57.
7. Там само. – С. 61.
8. Котлобулатова І. Львів на фотографії 1860–2006 рр. / І. Котлобулатова. – Львів : Центр Європи, 2006. – С. 162.
9. Воронович З. Солодка історія Львова [Електронний ресурс] / З. Воронович. – Режим доступу : <http://www.wz.lviv.ua/articles/76298>.

В статті автор акцентує на формуванні фирменного стилю та іміджу завдяки візуальній рекламі. Визначає технічні особливості, які змінили її, а саме новий тип наружної реклами – світлову, яка суттєво змінила інформаційну середовище міста ввечері та дизайн оформлення вулиць.

Ключові слова: *наружна реклама, Львів, імідж, вивеска, неон, преса.*

The article focuses on the development of corporate identity and image through visual advertising. The author specifies the technical characteristics which altered it, namely the new type of the outdoor advertising – the light advertising, which significantly changed the information environment of the city in the evening period and the street design in general.

Key words: *outdoor advertising, Lviv, image, signboard, neon, press.*

УДК 7.071.2

ББК 85.315.1 (4Укр)

Тарас КМЕТЮК

ОСОБЛИВОСТІ ДИРИГЕНТСЬКО-ВИКОНАВСЬКОГО СТИЛЮ ДМИТРА КОТКА

Дмитро Котко – диригент, засновник і керівник широковідомих мистецьких колективів Західної України, композитор, педагог, активний діяч у сфері хорового мистецтва. У статті висвітлено особливості диригентсько-виконавського стилю митця, який характеризується своєрідною манерою хормейстерської роботи, оригінальністю відтворення елементів вокально-хорової техніки, незвичайним інтерпретуванням хорових творів тощо.

Ключові слова: *хоровий диригент, інтерпретація, диригентська техніка, хорове мистецтво, диригентсько-виконавський стиль.*

Мистецтво хорового співу як одна з форм культурологічного та духовного пізнання світу залишається невід'ємною частиною світової і вітчизняної культури людства, віками перевіреним фактором формування художнього, естетичного й духовного потенціалу особистості. Українське хорове мистецтво й хорові диригенти – це невмирущий скарб України й беззаганне диво для світу. Нам не відомі тисячі диригентів доби бароко, що ледь не в кожному сільському храмі України виконували зі своїми хорами багатоголосні духовні концерти, однак відлуння їхньої слави й обдарування відбилосся на М.Дилецькому, С.Пекалицькому, М.Березовському, Д.Бортнянському, А.Веделю, О.Кошицю, Я.Калішевському, К.Стеценку та інших геніальних диригентах нашої землі. Їхнє надбання успадкували, відродили й осучаснили хормейстери ХХ століття, імена яких потрібно знати й шанувати. Це, зокрема, Дмитро Котко – диригент, який виявляв власне музичне бачення навколишнього світу й по-своєму реалізовував художньо-естетичні та суспільні завдання свого часу. Рухаючись у напрямі кристалізації національного ідеалу в музиці, через синтезування національно-суспільних мотивів з індиві-

дуальними музично-стильовими інтерпретаціями, він відчував на собі віяння нової доби з багатообіцяючою силою творення.

Актуальність тематики наукової розвідки визначається необхідністю поглиблення вивчення творчої діяльності диригента Д.Котка в загальноукраїнському музичному й науковому контексті, висвітленні й доведенні органічного зв'язку його хормейстерсько-диригентської діяльності з процесами розвитку західноукраїнського хорового мистецтва.

У музичній науці проблемою дослідження творчої постаті митця частково займалися вітчизняні музикознавці. Так, значний за обсягом огляд музичного життя диригента зробив С.Стельмащук у книзі “Дмитро Котко та його хори”¹, О.Вітенко в нарисі “Український професійний хор під орудою Дмитра Котка”². Вибірково розгляду й аналізу мистецької діяльності диригента присвячені праці М.Черепанина³, О.Бенч-Шокало⁴, М.Бурбана⁵, С.Людкевича⁶, Ю.Картух⁷, Я.Михальчишина⁸, В.Барвінського⁹, Л.Вардзарука¹⁰, М.Голинського¹¹ та ін. Однак ці праці не висвітлюють особливостей диригентсько-виконавського стилю Дмитра Котка або торкаються вказаної проблематики фрагментарно. Тому основне завдання зазначеної наукової розвідки – охарактеризувати диригентсько-виконавський стиль митця.

Дмитро Котко (1892–1982) народився в с. Балки Мелітопольського повіту Таврійської губернії (нині – Запорізька обл.). З 1900 р. навчається в сільській школі, у 1906–1910 рр. – у церковно-вчительській школі в м. Таганаш (тепер с. Солоне Озеро АР Крим). У 1913 р. закінчує Ардонську духовно-місіонерську семінарію в Росії, навчаючись у диригентсько-хоровому, педагогічному й богословському класах; одночасно Дмитро – помічник керівника семінарського хору. У 1912–1914 рр. – викладач музики й співу, організатор учнівських хорів у Вищому училищі в м. Прохладний (на території теперішньої Кабардино-Балкарії). З 1915 р. брав участь у Першій світовій війні. Під час служби в караульному батальйоні в Москві Д.Котко два роки навчався на диригентських курсах у Музичному інституті сестер Гнесіних, відвідував лекції в Московській консерваторії. Згодом потрапив до польського полону.

У 1920 р. разом з іншими військовополоненими українцями, які перебували в Польщі, він організував професійний чоловічий (з 1925 р. – мішаний) Наддніпрянський хор, у якому став художнім керівником і головним диригентом. Колектив концертував по всій території сучасної Західної України, а також у Польщі, Німеччині, Білорусії, Франції, Литві, широко пропагуючи українське мистецтво.

У 1930 р. Дмитро Котко приступає до педагогічної праці у Львівській малій духовній семінарії та Львівській українській жіночій гімназії сестер Василянок, керує студентськими хорами. У 1935–1939 рр. він знову очолює організований ним чоловічий Гуцульський хор; 1939 р. створює хорову капелу “Трембіта”, стає її художнім керівником і головним диригентом. 1945 року реорганізував у Станіславі Гуцульський ансамбль пісні і танцю, став його художнім керівником і головним диригентом. 1951 р. – репресований і засланий у Сибір, де перебував до 1956 р. Після звільнення жив у Львові, керував самодіяльними хоровими капелами, зокрема незрячих бандуристів – “Карпати”¹².

З короткої біографічної довідки бачимо, що Д.Котко – диригент, який цілковито відданий справі розвитку української хорової культури. Звідси очевидно, що протягом плідних років праці в нього сформувалися власні естетичні погляди, організаційний хист, манера роботи з хором, творчі принципи, підбір репертуару, тобто власний диригентсько-виконавський стиль.

Естетичні погляди Д.Котка базуються на народності й ідейному мистецтві. Головним джерелом власної інтонаційності Д.Котко як музикант, хоровий диригент уважав народну музику, послідовно вивчаючи її та втілюючи у своїй музичній мові. Естетичні переваги Д.Котка зосереджувалися у сфері реалістичного мистецтва, що втілювалося в наслідуванні традиційно-академічної течії в хоровому мистецтві. Творча еволюція диригента реалізувалася в осягненні нових форм, жанрів хорової музики, була спрямована в бік жанрового й тематичного урізноманітнення та ускладнення. Тому мистецькі колективи під його керівництвом пропагували красу й силу національної пісні, доносили до слухачів безцінні творіння композиторів, що давали змогу світові дізнатися про високу духовну культуру. Отож організаторська й диригентська діяльність маестро справедливо заслуговує високої оцінки.

Організаційний хист Дмитра Котка характеризується розумною безкомпромісністю, логічною послідовністю. Ці риси диригента почали проявлятися вже під час набору співаків у 1920 р. до першого складу Наддніпрянського хору (так званої “шістнадцятки”). Так утворився добірний склад співаків хоч і з різним ступенем музичної освіти, але з професійними голосами. Д.Котко підбирав голоси, які відповідали його вимогам, оскільки й сам маестро, за свідченням одного з учасників хору Ф.Пацюркевича, був “людиною великого вокального обдарування”¹³.

У Дмитра Котка прослідковується власна манера репетиційної роботи. Наприклад, перед кожною з репетицій Наддніпрянського (1920–1930) чи Гуцульського (1936–1939) хорів він проводив розспівування: хористи виконували унісонні й акордові вокалізи. Д.Котко іноді “роздавав голоси” не перед співаками, а за їхніми спинами. До звучання хору часто прислуховувався здалеку, робив зауваження, вимагав точного виконання своїх указівок. Нерідко диригент показував правильне виконання музичної фрази не власним голосом, а пояснював теоретично або за допомогою акомпаніатора. Вивчення творів спочатку відбувалося під керівництвом помічників головного диригента з окремих хорових партій: розучувалася кожна хорова партія, слова твору, відпрацьовувались інтонація й дикція. Потім маестро особисто проводив зведені репетиції.

Незвичайна творча оригінальність Наддніпрянського хору полягала в тому, що чоловічі голоси в ньому, за потреби, звучали в діапазоні мішаного хору. Це новаторство одним з перших почав вводити в хорову практику Дмитро Котко.

Під час репетиційної роботи з учнівським хором Малої духовної семінарії та Української жіночої гімназії сестер Василянок (1930–1935), розучуючи хорові партії, Д.Котко користувався скрипкою, підходячи до окремих груп голосів і підтримуючи цим самим інтонаційно звучання. Педагогічне обдарування митця полягало ще й у тому, що він швидко розучував з учнями репертуар, незважаючи на його складність, навіть з тими, хто не мав музичної освіти¹⁴. Диригент завжди вимагав виконання динамічних й агогічних прийомів, звертав увагу на чистоту інтонації та барвистість звучання. Під час диригування нерідко користувався камертоном замість диригентської палички. Подаючи голоси, застосовував італійську сольмізацію: для мажорного акорду – “до-мі-соль”, для мінорного – “ре-фа-ля”. Роботу над новими творами митець проводив образно, захоплював юних виконавців силою своєї логіки, аргументованості, неординарністю думки, новизною в трактуванні хорових композицій.

Дмитро Васильович досконало навчився об’єднувати голоси співаків в унісон. Звучання колективу зводилося до досконалості так, неначе хор – це музичний інструмент, на якому непомітними рухами диригент добував звуки. Сам маестро досконало знав можливості кожного співака, його якості, діапазон і тембр голосу. Митець професійно використовував артиста для виконання тієї чи іншої сольної партії.

За свідченням сучасників, особливе захоплення викликали тенори, а також баси (зокрема, октавісти) у Наддніпрянському хорі. Інколи в заключних акордах деяких творів при загальному хоровому *diminuendo* октавісти утримували статичний звук, що створювало ілюзію наростання сили їх звучання. Оригінальна темброва наповнюваність звука та його чистота досягались і тим, що частина хору співала на *mormorando*. Дмитро Котко використовував октавістів дуже вміло й економно. Наприклад, у Наддніпрянському хорі – два-три рази за концерт; у хорі учнів духовної семінарії та гімназії сестер Василянок під час богослужіння октавісти вступали на кінцевому акорді піснеспіву на октаву нижче до басової партії, продовжуючи співати свій органний тон до того часу, поки диякон виголошував Ектенію. Монотонне “гудіння” баса створювало гострий контраст зі співом диякона-тенора й надавало літургійному співу своєрідного звучання. Завдяки таким деталям диригент розширював рамки своєї творчості.

Цікавим для виконавської творчості маестро стало розучування й виконання хорових творів у Малій духовній семінарії разом зі струнним оркестром маловідомих “сербсько-хорватських” інструментів (бісурница, брач, берта, бугара)¹⁵.

У процесі роботи з хоровими колективами Дмитро Котко був вимогливим і безкомпромісним, ретельно опрацьовував партитури, внутрішньо оволодівав ними; тонко відчував образ і допомагав у його відтворенні хористам. Відрізняючись цілковитою самовіддачею в роботі й умінням втягнути у творчий процес виконавців, був головним інтерпретатором творів, прояв-

ляючи деякі риси авторитарності, але разом із тим не ігнорував переваг колективної творчості, формував ідеальну модель інтерпретації твору у своїй свідомості.

Митець ґрунтовно працював над чистотою інтонації, тембрами голосів і насамперед дотримувався динаміки й агогіки твору, намагаючись таким чином викликати у співаків певний настрій. Виконавці були об'єднані дисципліною й спільними виконавськими принципами, що сприяло чіткості та стрункості виконання творів на сцені.

Під час роботи над хоровими творами Дмитро Котко детально відпрацьовував звучання хорової партитури, домагався від хористів свого бачення музичного образу. Зовнішня сторона діяльності диригента в період репетиційної роботи була пов'язана з передачею колективу своєї концепції твору. Початково митець включав у цю концепцію індивідуальні виконавські трактування, узгоджуючи та синтезуючи їх. Потім на численних репетиціях до найдрібніших деталей опрацьовував з хористами нотний текст і втілював його точно відповідно до власного задуму.

Принцип Д.Котка – усі деталі хорового звучання повинні бути відпрацьовані на репетиції, а на концертах його художня інтерпретація не відходила від попередньо створеного ним на репетиціях звукового ідеалу. Тобто для “творчості” диригента під час концерту Д.Котко не залишав нічого: строго дотримувався агогіки, темпів, нюансів, установлених під час попередньої репетиційної роботи. Звідси, мабуть, і та лаконічність жестів його рук на сцені. Якщо зрідка й були якісь відхилення від принципових творчих засад, що, як необхідність, виникали через певні концертні обставини (акустичні, температурні умови концертного приміщення тощо), то вони опиралися на технічні можливості, виконавські традиції хорового колективу та його майстерність. У таких випадках хор, досконало підготовлений попередньою працею, чітко дотримувався вимог диригента.

Позитивну репутацію хорів доповнював ряд основних принципів, запроваджених Д.Котком, а саме: розпочинати концерт у точно призначеній годині й за будь-якої кількості слухачів, чітко дотримуватися програми концерту, усі твори виконувати на високому мистецькому рівні. Особливими ознаками хору були: його постава на сцені, невимушена манера співу, ансамблевість, чітка дикція, чисте інтонаційне звучання, відшліфоване фразування та агогіка, виконання творів з пам'яті.

У процесі роботи в Дмитра Котка сформувалося власне своєрідне використання динамічних, агогічних та інших прийомів хорової техніки. Він завжди виділявся як інтерпретатор народної пісні, умів знаходити цікаві художньо-виражальні засоби, для того щоб чітко розкрити яскраві образи кожного твору. Так, у динамічному “просторі” диригент часто використовував крайні нюанси, контрастні зіставлення *piano* і *forte*, несподівані *subito*. На такі динамічні контрасти натрапляємо, наприклад, у творі Т.Падури “Ревуха” у гармонізації В.Матюка. Помістившись відпрацьовані, вони викликали захоплення в слухача. Відомий музичний діяч, декан Львівської консерваторії Іларіон Гриневецький (1948) високо оцінив виконавську культуру митця: “Дмитро Котко навчив нас, галичан, як треба співати хором. Він показав нам всю красу звучання різних динамічних відтінків, особливо – співу *морморандо* і *pianissimo*”¹⁶.

Один із вдалих інтерпретаційних засобів Д.Котка – темпова різноманітність. Львівський хоровий диригент Роман Кокотайло засвідчує, що в пісні “Ой видно село” (муз. Л.Лепкого, хорова обр. С.Людкевича) після “ха-ха, гей!” Д.Котко раптово на словах “дівчино-рибчино” переходив на *pianissimo* й дуже швидкий темп, а далі – легке *crescendo*, потім на всю силу звука виконував “хлопці ж бо то, хлопці...” Можливо, цей прийом досить натуралістичний (темп військової кінноти), але публіка сприймала його із захопленням¹⁷.

Для виконавського стилю Д.Котка притаманна манера виконувати унісонні тонічні фермати, які на закінчення хорового твору могли звучати досить довго й тим викликати в слухачів високі естетичні почуття. Чистота дикції та надзвичайна організація звукоутворення й звуковиявлення забезпечували могутню динаміку хорової групи від *pianissimo* до *fortissimo* у швидких темпах. Ця сконцентрована енергія, що вирувала в могутніх, але приборканих звукових масивах, справляла особливе враження. З усього того проривалась українська душа, відчувалася вибухова, але опанована сила української стихії.

Дмитро Котко був майстром у відтворенні хором звуків природи. Так, у “Пташиному хорі” (колективний твір співаків Наддніпрянського хору та диригента) на фоні соліста й гітарного супроводу хору звучали ідеально відтворені співи птахів.

Котківську імітацію звука дзвонів у щедрівці “А в Єрусалимі дзвони задзвонили” (Г.Концевич) блискуче повторив згодом Анатолій Авдієвський з Українським народним хором ім. Г.Верьовки: “Котко у своїй “лабораторії” умів відтворити саме звук і силу удару великого натурального дзвону з його вібральністю кінців і переливи менших дзвонів, виражені “*glissando*” у жіночому хорі. Тут ці переливи звучали, наче вистукування справжніх срібних дзвіночків. Котко вмів також відтворити відгомін далеких дзвонів і продемонструвати, як то легіт вітру грається з цим відгомном, то забирає його з собою, то знову приносить так довго-довго, поки зовсім не забрав”¹⁸.

Гімназійний учитель з Луцька Петро Іванович Козлюк наголошував, що на концертах Наддніпрянського хору Д.Котка особливе враження викликала щедрівка “Дзвони”: “Чуєш імітацію дзвонів з їх металічним гуком різного тембру, які поступово затихають і на цьому тлі чується голос тенора – “Во Єрусалимі дзвони задзвонили”. Взагалі в кожній пісні, кожний звук чаруючи впливає на душу”¹⁹.

Услід за Леонтовичем “Дудариком” Д.Котко подав прекрасний зразок наслідування звучання музичного інструмента – ліри – у кантах “Про страшний суд” і “Через поле широкее” (хорові обр. Д.Котка). Ці нововведення згодом почали впроваджувати в співочу практику й інші хори Західної України.

Один із творчих принципів митця – культивування хорового виконавства *a cappella*, яке відповідало українським національним традиціям і мало вельми демократичний характер.

Своїм диригентським хистом Дмитро Котко проклав певний шлях у музичному мистецтві, домагаючись професійної виконавської майстерності хориста-співака: його постави, дисципліни, загального звучання хору. Ці елементи хорової справи стали взірцем для українських хорових колективів. Композитори й музикознавці закликали до навчання та наслідування манер співу й диригування на прикладі хорів Дмитра Котка.

Формування творчої особистості митця тісно пов’язане зі становленням його власного диригентського стилю. Слід підкреслити, що достовірно висвітлити цю сферу музикознавства надзвичайно складно, особливо коли відтворюються явища минулого. Адже виступ на сцені артиста, співака чи диригента – це миттєвий акт, який кожного разу демонструє нові, відмінні нюанси. Тому оцінювання виконавця повинно ґрунтуватись на вмінні знайти серед деталей концертних виступів певну константу, зробити узагальнюючі висновки.

Диригентська техніка Д.Котка впливала зі специфіки хорового звучання. Диригував непомітно, злегка рухаючи головою, очима й пальцями, жести були скупі й зібрані. Більшість диригентів згодом перейняла диригентську манеру Дмитра Котка, відмовившись від широких і великих жестів, які не покращували хорового звучання, а, навпаки, заважали плинності звука й не “розвивали” хорову фактуру. Митець укладав у працю з хором увесь свій природний таланти. Легкими жестами він досягав незвичайної злагодженості, наповнюючи звучання кожного твору динамічною енергією.

На одній з репетицій, коли Д.Котко розучував із капелою “Трембіта” хоровий твір, композитор А.Кос-Анатольський акомпанував на фортепіано. Йому запам’яталася чітка дисципліна в проведенні репетиції: лаконічні, влучні вказівки диригента, мінімальні, але надзвичайно виразні диригентські жести. Анатолій Кос-Анатольський відзначав: “Котко – це такий диригент, який мало говорить, а багато робить”²⁰.

Для Дмитра Котка притаманні психологічні особливості типу диригент-вождь у поєднанні з типами диригент-партнер (у співтворчості, у бережливому ставленні до кожного з артистів) і диригент-ментор, яким він став для хористів, котрих спрямовував у творче життя.

У практичній роботі з хорами Дмитро Котко культивує академічну манеру співу, яка склалася на основі виконавських хорових традицій і базується на творчості українських композиторів-класиків М.Лисенка, М.Леонтовича, К.Стеценка, О.Кошиця; у своїй творчості наслідує й розвиває кращі традиції хорового мистецтва М.Вериківського, П.Козицького, С.Людкевича та ін. Програма виступів хорів під керівництвом митця завжди була різноманітною. Доцент

Львівської консерваторії Михайло Антків згадує: “Котко вмів підбирати пісні, і це забезпечувало йому успіх”²¹. Основу репертуару творчих колективів під орудою Д.Котка склали хорові обробки й аранжування українських народних багатоголосних пісень, вокально-хорові твори українських, а також зарубіжних композиторів (С.Монюшко, А.Рубінштейн, П.Чайковський, Я.Кароль Галль, Ф.Шуберт), інструментально-хорові композиції.

До творчо-виконавських традицій митця можна віднести запровадження для хору мальовничого, з високим смаком підбраного сценічного одягу. Дмитро Котко одним із перших у Західній Україні в середині 30-х рр., виступаючи у Львові з Гуцульським хором, зробив презентацію в оновленому вигляді, у модних того часу в Польщі гуцульських строях. Концертні костюми до 1937 р. – червоні чоботи, сині шаровари й вишивані сорочки (вишивкою було оздоблено комір, пазуху й манжети); після 1937 р. – гуцульські строї і топірець (“палиця із твердого дерева з мідною поперечкою, різьблена й прикрашена кораликами; зверху має вістря, немов сокира”²²) у кожного артиста хору. Цього прикладу одностроїв почали дотримуватися й інші хори Західної України та в еміграції. Це був пошук чогось нового не лише з мистецьких міркувань, але й практичний засіб, який використовувався як принада для слухачів.

Крім хорових пісень, у програмі концерту (1937) уперше з’явилася танцювальна етнографічна композиція “Аркан”, що виконувалася під акомпанемент гуцульської тріої музики. У склад Гуцульського хору Д.Котко вводить виконавців-інструменталістів (скрипка, цимбали та сопілка) і танцюристів – прообраз майбутнього Гуцульського ансамблю пісні і танцю. Можна відзначити для історії української музичної культури, що таке нововведення Д.Котком, очевидно, стало основою для виникнення 1939 р. у Станіславі прекрасного гуцульського колективу, який існує і сьогодні.

Аналогічно інструментальну групу Д.Котко доповнив капелою бандуристів “Карпати” (1961). Диригент уводить в ансамбль гру на контрабасі, цимбалах і баяні. Завдяки цьому звучання набуває тонкої гармонії нюансів.

Отже, за стилем виконавської інтерпретації Дмитро Котко представив тип диригента, якому були властиві бажання проникнути в тонкощі психології людини, простежити душевні переживання та розкрити внутрішній зміст хорового твору. Для його стилю характерні широке мелодичне розгортання із чіткими та яскравими кульмінаціями, а водночас і вільність вибору темпів; ритмічна, динамічна вираженість і штрихова точність; колористичне й винахідливе інтерпретування тембральної палітри.

Диригентсько-виконавський стиль Дмитра Котка тісно пов’язаний з його основними художніми принципами, такими як: фаховий підхід до організації художньо-сценічної діяльності; вивчення й відтворення національних пісенних традицій; високий рівень виконавської майстерності; багатоманітність тематичної та жанрово-стильової палітри репертуару; професійний підхід до формування репертуару та виконавських інтерпретацій; підкреслення національного колориту шляхом використання народних музичних інструментів (ліра, бандура, сопілка, цимбали тощо); створення оригінального виконавського стилю, що мав численні наслідування в українській хоровій культурі ХХ ст.

1. Дмитро Котко та його хори : статті, рецензії, спогади, документи / [ред.-упоряд. С. Стельмашук]. – Дрогобич : Відродження, 2000. – 336 с.
2. Вітенко О. Український професійний хор під орудою Дмитра Котка : нарис 1920–1939 рр. / Олександр Вітенко. – Кременець, 1969. – 107 с.
3. Черепанин М. В. Музична культура Галичини (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) : монографія / Мирон Черепанин. – К. : Вежа, 1997. – С. 293–297.
4. Бенч-Шокало О. Г. Український хоровий спів: актуалізація звичасвої традиції : навч. посіб. / Ольга Бенч-Шокало. – К. : Ред. журн. “Укр. Світ”, 2002. – С. 133–135.
5. Бурбан М. І. Українські хори і диригенти : монографія / Михайло Бурбан. – Дрогобич : Посвіт, 2007. – С. 118–119, 121–123, 192, 415–416.
6. Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії, виступи / Станіслав Людкевич ; [упоряд. З. Штундер]. – Львів : Дивосвіт, 2000. – Т. 2. – С. 615, 741–742, 752.
7. Картух Ю. Дмитро Котко [рукопис] : докум. спогад / Юлія Картух. – Старий Самбір, 1992. – 42 с.

8. Михальчишин Я. Незабутнє : (Хор Дмитра Котка) / Ярослав Михальчишин // З музикою крізь життя / Ярослав Михальчишин ; [упоряд. Л. І. Мелех-Яросевич]. – Львів : Каменярь, 1992. – С. 24–30.
9. Барвінський В. Наддніпрянський хор Дм. Котка / Василь Барвінський // Діло. – 1925. – Ч. 70. – С. 3.
10. Вардзарук Л. Маєстро Котко / Лук'ян Вардзарук // Дорога до безсмертя. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2003. – С. 163–177.
11. Голинський М. Спогади / Михайло Голинський. – К. : Молодь, 1993. – С. 175–178.
12. Кметюк Т. Дмитро Котко – сторінки життя і творчості / Тарас Кметюк // Музикознавчі студії : наук. зб. Львів. нац. муз. академії ім. М. В. Лисенка / [ред.-упоряд. О. Катрич, А. Душний, Б. Пиц]. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – Вип. 21. – С. 166–174.
13. Кліш Ю. Володар країни див / Юліан Кліш // Наша культура. – 1978. – № 10. – С. 2.
14. Поясик О. І. Музична освіта та виховання учнів і молоді Галичини (20–30-ті рр. ХХ ст.) : монографія / Оксана Поясик. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2008. – С. 69–70.
15. Антонович М. Дмитро Котко в Малій Духовній семінарії у Львові / Мирослав Антонович // Бібліотека українознавства / [ред.-упоряд. Ю. Ясиновський]. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 49–55.
16. Стельмащук С. Невтомний маєстро : до 100-річчя з дня народження Дмитра Котка / Степан Стельмащук // За вільну Україну. – 1992. – Ч. 83. – С. 2.
17. Дмитро Котко та його хори... – С. 42.
18. Кліш Ю. Володар країни див... – С. 3.
19. Вітенко О. Український професійний хор... – С. 90–91.
20. Кліш Ю. Хор Дмитра Котка в моєму житті / Юліан Кліш // Наше слово. – 1985. – № 16. – С. 3.
21. Дмитро Котко та його хори... – С. 31.
22. Стасько Б. Український народний одяг : (західні етнографічні регіони) : [навч.-метод. посіб.] / Богдан Стасько, Наталія Марусик. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2009. – 120 с.

Дмитрий Котко – дирижер, основатель и руководитель известных художественных коллективов Западной Украины, композитор, педагог, активный деятель в области хорового искусства. В статье освещены особенности дирижерско-исполнительского стиля мастера, который характеризуется своеобразной манерой хормейстерской работы, оригинальностью воспроизведения элементов вокально-хоровой техники, необычной интерпретацией хоровых произведений и т. п.

Ключевые слова: хоровой дирижер, интерпретация, дирижерская техника, хоровое искусство, дирижерско-исполнительский стиль.

Dmytro Kotko is a conductor, founder and leader of well-known artistic collectives in Western Ukraine. He is also a composer, pedagogue, active figure in the choral art. The article highlights the features of conducting and performing style of the master, which is characterized by a special manner work of choirmaster, reproduction of original elements of vocal and choral technique, extraordinary interpretation of choral works etc.

Key words: choral conductor, interpretation, conductor technique, choral art, conducting and performing style.

Михайло СТАНКЕВИЧ

БАТИКОВИЙ КОНТРАПУНКТ ОЛЕГА ЧУЙКА

Олег Дмитрович Чуйко – митець, педагог, дослідник – представник молоді творчої генерації художників Прикарпаття. Він любить рідний край, любить Україну й через призму власних малярських творів намагається поділитися любов'ю з кожним.

Олег ще зі студентських років зачарований батиком. Це справді дивовижна техніка малярства, яка дозволяє глядачу переключати реєстри сприйняття від реального до ірреального, спрямовуючи відчуття десь на межу семіотики та поезії. Для художника вона цінна тим, що вимагає виконавської дисципліни й провокує до експериментів з лінією, плямою, кольором або ж фактурою. У його розпорядженні три найголовніші методи: спостереження за природою та світом цивілізації, розмірковування та оцінювання, нарешті, пошуки новітньої зображальності, уникаючи тяжіння художніх традицій минулого.

Початковою й водночас ліричною темою для О.Чуйка є його захоплення квітами, як феноменальними іскорками краси. Тут автор виявив належне вміння оперувати відтінками барв, експресивністю ліній та фрагментацією композиції. Художника приваблюють також незвичайні міські краєвиди із символічним культурним простором, що демонструють історичну протяжність століть. З його науковими інтересами – культурою монастирів Галичини – співзвучні й твори малярства на сакральну тематику: “Скит Манявський”, “Унівська Лавра”, “Гошівська святиня”, “Старий храм” тощо. Останнім часом митця все більше захоплюють абстрактні поєднання й пересічення різноманітних фігур на полотні, що дозволяють виразити інтелектуальні конструкції, складну парадоксальність трансформованого простору. Їх заледве можна назвати картинами. Це, вірогідніше, артефакти візуалізації, далекі відголоски “орфізму”, надані для невимушеного споглядання.

З 2000 року митець є учасником обласних, всеукраїнських та міжнародних виставок (Виставка Міжнародного пленеру “Калуські візії”, Калуш 2005 р.; 1 триенале “Український фольк-модерн – 2009”, Чернівці, 2009 р.), автором 14 персональних виставок (“Шовкова рапсодія”, Обласний художній музей (Івано-Франківськ, 2005 р.), Персональна виставка, Виставкова зала ОО НСХ України (Івано-Франківськ, 2008 р.), “Метаморфози”, Обласний художній музей (Чернівці, 2008 р.), “З краю надії”, Обласний художній музей (Хмельницький, 2010 р.); “Знаки світла”, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (Київ, 2010 р.); “Шовкові ілюзії”, Міська арт-галерея (Калуш, 2011 р.); “Silk Dreams”, Центр Forever Young ADS (Увілінг, Лінкольнвуд (Іллінойс, США), 2011 р.)).

Олег Дмитрович є організатором і співавтором мистецького проекту “Вітер з Карпат”, у рамках якого на семи виставках репрезентував глядачам у різних регіонах України мистецтво сучасного Прикарпаття (Коломия, 2009 р.; Кам’янець-Подільський, Київ, Полтава, Кривий Ріг, Івано-Франківськ, 2010 р.; Чернігів, 2011 р.). Його твори зберігаються в Українському національному музеї (Чикаго, США), у дев’яти музеях і галереях України (Івано-Франківськ, Київ, Коломия, Полтава, Тернопіль, Хмельницький, Чернівці, Чернігів, Яремче) і приватних колекціях Іспанії, Італії, Канади, Польщі, Росії, Сербії, США, України.

Більш як десятилітній творчий шлях Олега Чуйка відзначений успішними виставками, схвальними відгуками колег та високими оцінками критиків, а найголовніше – зрілою майстерністю. Особливо тішить те, що образи батикових полотен митця ширі, емоційні та самобутні. Вони спонукають мислити, шукати гармонію зі світом і Господом.

*Доктор мистецтвознавства, професор,
член-кореспондент Національної академії мистецтв України
Михайло Станкевич*

НАШІ АВТОРИ

АДАМОВИЧ Сергій Васильович – доктор історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Сфера наукових інтересів – діяльність політичних партій і організацій в Україні на сучасному етапі.

БАРАН Володимир Кіндратович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк). Фахівець із політичної та економічної історії України другої половини ХХ ст.

БІЛОУС Леся Михайлівна – аспірант кафедри дизайну та мистецтвознавства Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Сфера наукового зацікавлення – сакральне мистецтво Галичини.

БОРЧУК Степан Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Сфера наукових інтересів – біографістика, енциклопедистика, український студентський рух першої половини ХХ ст.

БОЯН Світлана Петрівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує весняно-літню календарну обрядовість бойків.

БУРАЧОК Лілія Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Займається вивченням громадсько-політичної діяльності Осипа Назарука.

БУРАЧОК Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує громадсько-культурну діяльність Миколи Шлемкевича.

ВІТЕНКО Микола Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, директор Навчально-наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає польсько-українські відносини в Галичині в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.

ВОЛОЩУК Мирослав Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує військово-політичні відносини Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівствами (кінець ХІІ–ХІІІ ст.).

ГАЙДУКЕВИЧ Олена Олександрівна – кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних і соціально-економічних наук приватного вищого навчального закладу “Галицька академія” (м. Івано-Франківськ). Вивчає історію Греко-католицької церкви першої половини ХХ ст.

ГАЛИК Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич). Займається вивченням епістолярної спадщини Івана Франка.

ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ Тамара В'ячеславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує політичну історію України першої половини ХХ ст.

ГОЛУБ Ігор – аспірант кафедри дизайну та мистецтвознавства Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує мистецьке життя Львова наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст.

ГОН Максим Мойсейович – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету. Фахівець із проблем міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, українсько-єврейських взаємин у Галичині під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. Досліджує особливості геноцидів першої половини ХХ ст.

ГЕНИК Микола Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Займається дослідженням українсько-польських відносин у ХХ – на початку ХХІ ст.

ДАВИБІДА Лев Іванович – аспірант кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Дослідник соціальної історії Прикарпаття міжвоєнної доби.

ДОБРЖАНСЬКИЙ Олександр Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин (м. Чернівці). Дослідник історії Буковини XIX–XX ст., історії соціальних рухів на західноукраїнських землях XIX–XX ст.

ДУТЧАК Олена Іванівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму і краєзнавства Інституту туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Сфера наукових зацікавлень: проблеми розвитку туристично-краєзнавчого руху в Галичині, пам'яткоохоронна діяльність та етнотуризм.

ЄГРЕШІЙ Олег Ігорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує релігійно-церковні процеси в Галичині першої половини XX ст.

КАЛАКУРА Ярослав Степанович – доктор історичних наук, професор, академік АН Вищої школи України, відмінник народної освіти. Професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ). Тематика наукових досліджень охоплює ключові проблеми українознавства, політичної історії України, методології, історіографії, джерелознавства та архівознавства.

КМЕТЮК Тарас Васильович – кандидат мистецтвознавства, асистент кафедри мистецьких дисциплін початкової освіти Педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує творчу діяльність українського хорового диригента Дмитра Котка.

КОБУТА Степан Йосифович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує суспільно-політичні процеси в західному регіоні України 1990-х рр.

КОВАЛЬ Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства і теології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Тематика наукових праць – археологія княжого Галича, біблійна та церковна археологія, історія археологічної науки в Україні.

КОЖОЛЯНКО Георгій Костянтинівич – доктор історичних наук, професор кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, голова Буковинського етнографічного товариства (м. Чернівці). Досліджує етногенез українців, матеріальну й духовну культуру українців, українську діаспору в США, Канаді, Росії, Молдові.

КОЖОЛЯНКО Олександр Георгійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці). Вивчає історико-культурну спадщину українців Буковини.

КОРОЛЬКО Андрій Зіновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, докторант Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує громадсько-політичні та культурно-просвітницькі процеси на Покутті кінця XIX – першої половини XX ст.

КОМАР Володимир Леонович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Займається дослідженням міжнародних відносин у Другій Речі Посполитій.

КОСТЮЧОК Петро Леонтійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує етнополітичні і національно-культурні процеси на території українських Карпат кінця XIX – 30-х рр. XX ст.

ЛАВРУК Тарас Петрович – аспірант кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує етнічні та національно-культурні процеси на Прикарпатті.

ЛИСЕНКО Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ). Дослідник історії України періоду Другої світової війни та історії церкви.

ЛИТВИН Микола Романович – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України. Виконував обов'язки директора Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). Фахівець новітньої історії України, українсько-польських відносин, картографії та археографії, історичного краєзнавства, просопографії.

ЛУЦЬКИЙ Олександр Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). Досліджує громадсько-культурну діяльність українців середини – другої половини ХХ ст.

ЛЮБЧИК Ігор Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Івано-Франківського національного медичного університету (м. Івано-Франківськ). Досліджує етнополітичні та культурні процеси на Лемківщині.

МАНДРИК Ярослав Іванович – доктор історичних наук, професор, директор Інституту гуманітарної підготовки Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Сфера наукових зацікавлень: культура, соціально-економічне життя українського радянського села 1930–1950-х рр.

МАРУЩЕНКО Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Займається вивченням історіографії історії України періоду Другої світової війни.

МІЩУК Андрій Іванович – кандидат історичних наук, провідний фахівець Навчально-наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Сфера наукових інтересів – історична біографістика, національно-визвольний рух на Прикарпатті першої половини ХХ ст.

МІЩУК Мар'яна Богданівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує суспільно-політичні процеси в Західній Україні першої половини ХХ ст.

МОНОЛАТІЙ Іван Сергійович – доктор політичних наук, професор кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Наукові зацікавлення: етнічні спільноти в Галичині, українсько-німецькі відносини кінця ХVІІІ – першої половини ХХ ст.

МОСКАЛЮК Михайло Федорович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, заступник директора Інституту історії і політології (м. Івано-Франківськ). Досліджує християнсько-суспільний рух у Галичині в міжвоєнний період.

МОСОРКО Мар'яна Іванівна – аспірантка кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує повсякденне життя польського населення міста Станиславова періоду Другої світової війни.

ПАВЛИШИН Олег Йосипович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів). Дослідник Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

ПАНЧУК Май Іванович – доктор історичних наук, професор, академік АН Вищої школи України, завідувач відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (м. Київ). Дослідник у галузі політичної історії України, проблем етнології та етнополітології.

ПАШУК Володимир Степанович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). Наукове зацікавлення стосується дослідження просвітницького руху в Галичині другої половини ХІХ ст.

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Директор Буковинського центру археологічних досліджень при університеті (м. Чернівці). Тематика наукових досліджень: середньовічна археологія, історія, нумізматики, краєзнавство.

ПИЛИПІВ Ігор Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету (м. Івано-Франківськ). Досліджує релігійно-церковні процеси на західноукраїнських землях першої половини ХХ ст.

РАЙКІВСЬКИЙ Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Фахівець з історії українського національного руху в Галичині ХІХ – першої половини ХХ ст.

РЕЄНТ Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України. Заслужений діяч науки і техніки України (м. Київ). Дослідник історії України ХІХ–ХХ ст.

САМБОРСЬКИЙ Євген Петрович – аспірант кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає становище польської освіти в західних областях України і Білорусії періоду Другої світової війни.

САННИКОВА Любов Павлівна – український етнолог, краєзнавець. Завідувач кабінету української культури Європейського університету фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу (м. Київ). Досліджує творчу спадщину російського сходознавця Анатолія Кифішина.

СЕНЬКІВ Михайло Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич). Досліджує соціально-економічну історію України ХХ ст.

СИГИДИН Михайло Васильович – доцент кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, заступник директора Інституту історії і політології (м. Івано-Франківськ). Займається дослідженням історії українського козацтва ХV–ХVІІ ст.

СИДРИК Надія Михайлівна – аспірантка кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Дослідник соціокультурної історії німецької громади в Україні в міжвоєнний період.

СІРЕДЖУК Петро Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує історію національних меншин Галичини.

СОЛЯР Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). Фахівець у галузі політичної історії Західної України першої половини ХХ ст.

СТАНКЕВИЧ Михайло Євстахійович – доктор мистецтвознавства, професор, член-кореспондент Академії мистецтв України. Завідувач кафедри дизайну і мистецтвознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Сфера дослідницьких інтересів складають праці з теорії сакрального мистецтва, дизайну, проблем візуальних мистецтв, естетики та культурології.

СТАСЮК Андрій Євгенович – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує історію францисканського католицького Ордену в Галичині.

СТАСЮК Богдан – студент ІV курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

СТАСЮК Ірина Михайлівна – аспірантка кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає проблеми історії Української греко-католицької церкви.

СТЕЛЬМАЩУК Андрій Миколайович – аспірант кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Дослідник соціальної історії Прикарпаття міжвоєнної доби.

СТЕФАНЮК Галина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує культурно-освітні процеси в Україні періоду Другої світової війни.

СТЕЦЮК Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Займається дослідженням громадсько-політичного життя українців у Польщі другої половини ХХ ст.

ТОМИН Юрій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає соціально-економічний та культурний розвиток слов'янських країн середньовічної доби.

ФУТАЛА Василь Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич). Вивчає українську та польську історіографію діяльності ОУН у міжвоєнний період.

ФЕДОРЧАК Петро Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, почесний професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-

Франківськ). Досліджує проблеми розвитку слов'янських країн у ХХ ст., відносини між Україною та слов'янськими державами, історію освіти на Прикарпатті.

ЦЕПЕНДА Ігор Євгенович – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Інституту історії і політології. Ректор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує українсько-польські відносини в другій половині ХХ ст. і сучасні двосторонні взаємини України та Республіки Польща.

ЧЕРЧОВИЧ Іванна Іванівна – аспірантка відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). Сфера наукових зацікавлень: історія України ХІХ ст., історія Галичини, гендерні студії.

ЧОРНЕНЬКИЙ Роман Васильович – аспірант кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує повсякденне життя у Станиславівському воєводстві у міжвоєнний період.

ЧУРА Василь Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Львівської державної фінансової академії, здобувач Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Львів). Досліджує суспільно-політичне життя Львова в умовах радянського тоталітарного режиму.

ШВАБ Лариса Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк). Сфера наукових інтересів: історія всесвітньої культури, релігія і церква ХХ ст., країни Центрально-Східної Європи у ХХ ст.

ШОЛОГОН Лілія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Займається дослідженням джерел з історії національно-культурного руху українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

ЩЕРБІН Лілія Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує діяльність Конституційно-демократичної партії Росії.

ЯВОРСЬКИЙ Андрій – студент ІV курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами повинна відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститись в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервалу, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, лїве – 2,5 см, правє – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки повинні подаватись в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці мають мати вертикальну орієнтацію і мають бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – №1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім'я, прізвище; жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською мовою;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми й на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;

- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;

- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року;

- резюме й ключові слова англійською мовою;

- резюме й ключові слова російською мовою.

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вчитана й підписана автором(ами).

8. У цілому до “Вісника” необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Наукове видання

ГАЛИЧИНА

Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис

Число 20–21
2012

GALICIA

All-Ukrainian Scientific, Cultural and Educative, Local Lore Periodical

№ 20–21
2012

Головний редактор
Літературні редактори
Комп'ютерна правка і верстка
Коректори
Дизайн обкладинки

Василь Головчак
Руслана Боднар, Галина Пославська
Лідія Курівчак
Надія Вебер, Надія Гриців
Дмитро Радіонов

Підп. до друку 27.12.2012.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура "Times New Roman".

Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 64,6. Зам. № 122.

Наклад 100 пр.

Видавець і виготовлювач

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

76018, м. Івано-Франківськ,

вул. С. Бандери, 1, тел. 71-56-22

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006.

